

**YAZILIŞININ 950. YILINDA
ULUSLARARASI DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK VE TÜRK
DÜNYASI SEMPOZYUMU
(04-06.12.2024) BİLDİRİ KİTABI**

YAZILIŞININ 950. YILINDA

ULUSLARARASI DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK VE TÜRK DÜNYASI SEMPOZYUMU

(04-06.12.2024) BİLDİRİ KİTABI

Editörler / Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SARIKÖSE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AĞCA

Dr. Öğr. Üyesi Dilek UZUNKAYA

Dr. Gulvira DARMENOVA

Arş. Gör. Süveyda ŞAHİN

Uzm. İrem KADIOĞLU

Uzm. Fatma BELENKÖYLÜ

Uzm. Burcu SARIKAYA

Kapak Tasarım / Pamukkale Üniversitesi Kurumsal İletişim

Uygulama ve Araştırma Merkezi

ISBN / 978-625-95046-6-7

E-KİTAP | Aralık 2024

www.yesilkayin.com.tr

iletisim@yesilkayin.com.tr

YAZILIŞININ 950. YILINDA ULUSLARARASI DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK VE TÜRK DÜNYASI SEMPOZYUMU

(04-06.12.2024)

SEMPOZYUM KURULLARI

ONUR KURULU

Prof. Dr. Ahmet KUTLUHAN, Pamukkale Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Osman MERT, Türk Dil Kurumu Başkanı

Okan OĞUZ, Kazakistan Cumhuriyeti Denizli Fahri Konsolosu

Prof. Dr. Nergis BİRAY, Pamukkale Üniversitesi Altay Toplulukları Dil ve Kültürleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

Prof. Dr. Feyza TOKAT, Pamukkale Üniversitesi Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Nergis BİRAY

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT

Prof. Dr. Feyza TOKAT

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SARIKÖSE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AĞCA

Dr. Öğr. Üyesi Dilek UZUNKAYA

SEKRETERYA

Öğr. Gör. Dr. Gulvira DARMENOVA

Arş. Gör. Süveyda ŞAHİN

Uzm. İrem KADIOĞLU

Uzm. Burcu SARIKAYA

Uzm. Fatma BELENKÖYLÜ

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Kamal ABDULLA, Azerbaycan
 Prof. Dr. Ferruh AĞCA, Türkiye
 Prof. Dr. Abdullah KÖK, Türkiye
 Prof. Dr. Abdulla O‘ZBEKOVİCH ULUG‘OV, Özbekistan
 Prof. Dr. Abdyldazhan AKMATƏLİYEV, Kırgızistan
 Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN, Türkiye
 Prof. Dr. Ahmet BURAN, Türkiye
 Prof. Dr. Aitmuhamet TURUSHEV, Kazakistan
 Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA, Rusya
 Prof. Dr. Ali AKAR, Türkiye
 Prof. Dr. Alimcan İNAYET, Türkiye
 Prof. Dr. Anar FAZILJANOVA, Kazakistan
 Prof. Dr. Ayşe İLKER, Türkiye
 Prof. Dr. Azamat PARDAYEV, Özbekistan
 Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA, Kırgızistan
 Prof. Dr. Bülent GÜL, Türkiye
 Prof. Dr. Darmonoy ÖRAYEVA, Özbekistan
 Prof. Dr. Elçin İBRAHİM, Azerbaycan
 Prof. Dr. Ercan ALKAYA, Türkiye
 Prof. Dr. Erkan SALAN, Türkiye
 Prof. Dr. Erkin EMET, Türkiye
 Prof. Dr. Ferhat AĞIRMAN, Türkiye
 Prof. Dr. Fevzi ERSOY, Türkiye
 Prof.Dr. Gökhan ÇETİNKAYA, Türkiye
 Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA, Türkiye
 Prof. Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN, Türkiye
 Prof. Dr. Gülşen Seyhan ALIŞIK, Türkiye
 Prof. Dr. Gülzura CUMAKUNOVA, Kırgızistan
 Prof. Dr. Henryk JANKOVSKÍ, Polonya
 Prof. Dr. Jabbor ESHANKUL, Özbekistan
 Prof. Dr. Jepbarmammet GÖKLENOV, Türkmenistan
 Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, Özbekistan

Prof. Dr. Kadirali KONKOBAYEV, Kırgızistan
 Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN, Türkiye
 Prof. Dr. Muhtar KAZIMOĞLU, Azerbaycan
 Prof. Dr. Napil BAZILKAN, Kazakistan
 Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN, Türkiye
 Prof. Dr. Talip YILDIRIM, Türkiye
 Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK, Kazakistan
 Doç. Dr. Assem KASSYMOVA, Kazakistan
 Doç. Dr. Aydan HANDAN, Azerbaycan
 Doç. Dr. Berdi SARIYEV, Türkiye
 Doç. Dr. Dilek HERKMEN, Türkiye
 Doç. Dr. Dilshod RACABOV, Özbekistan
 Doç. Dr. Elvira LATİFOVA, Azerbaycan
 Doç. Dr. Elza ALIŞOVA DEMİRDAĞ, Kıbrıs
 Doç. Dr. Emine GANİYEVA, Rusya
 Doç. Dr. Esra Gül KESKİN, Türkiye
 Doç. Dr. Ezgi DEMİREL KAMANLI, Türkiye
 Prof. Dr. Feyza TOKAT, Türkiye
 Doç. Dr. Gatibe MAHMUDOVA, Azerbaycan
 Doç. Dr. Himmet BÜKE, Türkiye
 Doç. Dr. Husniddin EŞONQULOV, Özbekistan
 Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ, Türkiye
 Doç. Dr. Kalamkas BOLATQIZI BOLATOVA, Kazakistan
 Doç. Dr. Karlıgaş ADİLHANKIZI AVBEKİR, Kazakistan
 Doç. Dr. Kuralai TOLEBAYEVA, Kazakistan
 Doç. Dr. Lindita XHANARİ LATİFİ, Arnavutluk
 Doç. Dr. Maral TAGANOVA, Türkmenistan
 Doç. Dr. Mehmet Mustafa KARACA, Türkiye
 Doç. Dr. Obidjon KARİMOV, Özbekistan
 Doç. Dr. Shurubu KAYHAN, Türkiye
 Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN, Türkiye
 Doç. Dr. Şebnem HESENLİ GARİBOVA, Azerbaycan
 Doç. Dr. Tahir AŞİROV, Türkmenistan
 Doç. Dr. Törali KIDIR, Kazakistan
 Dr. Öğr. Üyesi Dilek UZUNKAYA, Türkiye
 Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SARIKÖSE, Türkiye
 Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AĞCA, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV, Kırgızistan

Dr. Öğr. Üyesi Sema EYNEL, Türkiye

Dr. Cıldız ALİMOVA, Kırgızistan

Dr. Gökçen DURUKOĞLU, Türkiye

Dr. İbrahim KEKEVİ, Türkiye

Dr. Kaliya KULALIYEVA, Kırgızistan

Dr. Nariye SEYDAMETOVA, Rusya

Dr. Rohila RU'ZMONOVA, Özbekistan

Dr. Ulanbek ALİMOV, Kırgızistan

Dr. Selenay KOŞUMCU, MEB Türkiye

YÜZ YÜZE VE ÇEVİRİM İÇİ BİLDİRİ SUNACAK BİLİM ADAMLARI

- Prof. Dr. Abdullah KÖK, Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet BURAN, Türkiye
- Prof. Dr. Ali AKAR, Türkiye
- Prof. Dr. Alimcan İNAYET, Türkiye
- Prof. Dr. Assiya BEKBOSSYNOVA, Kazakistan
- Prof. Dr. Ayman ZEYNULİNA FAYZULLOVNA, Kazakistan
- Prof. Dr. Bakytzhan KADIROVA MASALİMOVNA, Kazakistan
- Prof. Dr. Bayangül KOJAHMETOVA RAMAZANOVNA, Kazakistan
- Prof. Dr. Bülent GÜL, Türkiye
- Prof. Dr. Duygu UÇGUN, Türkiye
- Prof. Dr. Ercan ALKAYA, Türkiye
- Prof. Dr. Erkan SALAN, Türkiye
- Prof. Dr. Erkin EMET, Türkiye
- Prof. Dr. Ferruh AĞCA, Türkiye
- Prof. Dr. Fevzi ERSOY, Türkiye
- Prof. Dr. Gökhan ÇETİNKAYA, Türkiye
- Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA, Türkiye
- Prof. Dr. Gulzhan SHOKYM, Kazakistan
- Prof. Dr. Hemide ALİYEVA EHMED GIZI, Azerbaycan
- Prof. Dr. Kasımcı SADIKOV, Özbekistan
- Prof. Dr. Kenzhegul ESİRKEPOVA, Kazakistan
- Prof. Dr. Quralay BİYMOLDAQIZI KÜDERİNOVA, Kazakistan
- Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM, Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT, Türkiye
- Prof. Dr. Nadirhan HASAN, Özbekistan
- Prof. Dr. Nergis BİRAY, Türkiye
- Prof. Dr. Orynay ZHUBAY SAGYNGALİKYZY, Kazakistan
- Prof. Dr. Sävle ABIMULDINA TOKTASINOVA, Kazakistan
- Prof. Dr. Süleyman SOLMAZ, Türkiye
- Prof. Dr. Şamşetdin NAJİMOVİÇ ABDİNAZİMOV, Özbekistan
- Prof. Dr. Talip YILDIRIM, Türkiye
- Doç. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azerbaycan
- Doç. Dr. Ayten ABUZAR HAJİYEVA, Azerbaycan

Doç.Dr.Bagila MURATBEK QURMANBEKQYZY, Kazakistan
 Prof. Dr. Cemal BAYAK, Türkiye
 Doç. Dr. Dilek HERKMEN, Türkiye
 Doç. Dr. Esra Gül KESKİN, Türkiye
 Doç. Dr. Ezgi DEMİREL KAMANLI, Türkiye
 Prof. Dr. Feyza TOKAT, Türkiye
 Doç.Dr.Gauhar BALĖABAYEVA, Kazakistan
 Doç. Dr. Gulnoz SATTAROVA, Özbekistan
 Doç. Dr. Himmet BÜKE, Türkiye
 Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ, Türkiye
 Doç. Dr. Maral TAGANOVA, Türkmenistan
 Doç.Dr. Meder SALİEV, Kırgızistan
 Doç.Dr.Nazgul TURDUBAEVA, Kırgızistan
 Doç.Dr.Negizbek ŞABDANALİYEV, Kırgızistan
 Doç. Dr. Oğuzhan KARABURGU, Türkiye
 Doç Dr Orzigul HAMROYEVA, Özbekistan
 Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN, Türkiye
 Doç. Dr. Tahir AŞİROV, Türkmenistan
 Doç. Dr. Ümit Özgür DEMİRCİ, Türkiye
 Doç. Dr. Zhibek NOGAYBAYEVA ABDİBEKOVNA, Kazakistan
 Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK, Türkiye
 Dr. Öğr. Üyesi Dilek UZUNKAYA, Türkiye
 Dr. Öğr. Üyesi İbrahim KEKEVİ, Türkiye
 Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SARIKÖSE, Türkiye
 Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AĞCA, Türkiye
 Dr. Öğr. Üyesi Sema EYNEL, Türkiye
 Dr. Aigul BAİDİBEKOVNA AMİRBEKOVA, Kazakistan
 Dr. Akjagül NURGELDİYEVA, Türkmenistan
 Dr. Aysun SOYER, Türkiye
 Dr. Gökçen DURUKOĞLU, Türkiye
 Arş. Gör. Dr. Duygu KOCA, Türkiye
 Dr. Hocaaxmed YELBAEVİÇ TOLIBAEV, Özbekistan
 Dr. Nariie SEİDAMETOVA, Ukrayna
 Dr. Övezmuhammet ABDİLLAYEV, Türkmenistan
 Dr. Özge EKER, Türkiye
 Dr. Selenay KOŞUMCU, Türkiye
 Dr. Selma ÇELİK, Türkiye

Öğr. Gör. Dr. Gulvira DARMENOVA, Türkiye
Arş. Gör. Süveyda ŞAHİN, Türkiye
Uzm.Ainur ATASHBEKOVNA SEITBEKOVA, Kazakistan
Uzm.Almagul KHABIYEVA ALTAIKYZY, Kazakistan
Uzm. Aygerim TASHEKOVA TARBİNOVNA, Kazakistan
Uzm.Dana PASHAN MUSABEKOVNA, Kazakistan
Uzm.Gulfar MAMYRBEK MAZHITQYZY, Kazakistan
Uzm. Kamila KOJAKHMETOVA YERMURATOVNA, Kazakistan
Uzm. Makhabat AKYLBEKOVA, Kırgızistan
Uzm. Mustafa KÖK, Türkiye
Uzm.Roza KOZHABAEVNA BAKBERGENOVA, Kazakistan
Öğr. Gör. Aytac RUSTAMLİ, Azerbaycan
Öğr. Gör. Bayram REJEBOV, Türkmenistan
Öğr. Gör. Dinmuhammet TEKAYEV, Türkmenistan
Öğr. Gör. Parahat DURDYGYLYJOV, Türkmenistan
Öğr. Gör. Yazgeldi CHARİYEYEV, Türkmenistan
Öğr. Janar ORINBASARKIZI EMİRGALİ, Kazakistan

SÖZ BAŞI

Dîvânu Lugâti 't-Türk Türk dilinin baş köşesinde yer alması gereken eserlerinden biridir. Onu sadece dil açısından değil, aynı zamanda günümüze kadar ulaşan edebî ve kültürel bir miras olarak da değerlendirmek gerekir. Yazıldığı dönemin dil yapısını ve sosyal hayatını yansıtan, bugün üzerinde hâlâ derinlemesine çalışmalar yapılan *Divanu Lugatit Türk*, Türk dili, tarihi ve kültürünü anlayıp kavramakta temel bir kaynak olmasının yanında Türk dünyasının ortak mirasını da temsil etmektedir.

Bu sempozyum, yazılışının 950. yılında *Dîvânu Lugâti 't-Türk*'ün farklı yönlerini keşfetmek, anlamak ve daha pek çok derinlemesine araştırma ve incelemeyi yapmak ve bir araya getirmek amacıyla düzenlenmiştir. Katılımcılar, eseri dil bilimi, dil özellikleri, edebiyat, tarih ve kültür açısından ele alarak, Türk dilinin geçmişine, tarihî süreçte geçirdiği değişikliklere ve gelişimine ışık tutmuşlardır. Her bir bildirinin, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* ile ilgili yeni bakış açılarına sunduğu ve elimizdeki kaynaklara değerli yeni katkılar sağladığı inancıyla, bu çalışmalara değer veriyor, saygı duyuyoruz.

Sempozyumda ortaya konan araştırmalar, kültürel mirasa katkı sağlamasına ek olarak akademik dünyaya yönelik önemli bir adım da teşkil etmektedir. Bu eser, sadece bir dil bilgisi kaynağı değil, aynı zamanda bir halkın düşünce dünyasını yansıtan, önemli bir kültürel belgedir. Eserin Kaşgarlı Mahmut tarafından Türk dilinin imkanlarından çok, Türk milletinin siyasi kudretini göstermek için yazıldığını da vurgulamak gerekir. Aynı zamanda eser üzerinde bugüne kadar yapılan değerlendirme ve incelemeler, bundan sonraki araştırmalar için güçlü bir temel oluşturacak, eserin daha derinlemesine anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

Sempozyumun düzenlenmesi sürecinde emeği geçen herkese, özellikle bildiri sahiplerine, katılımcılara ve destek veren bütün kurum, kuruluş ve kişilere teşekkürü borç biliriz. Bu bildiri kitabının, bundan sonra *Dîvânu Lugâti 't-Türk* üzerine yapılacak olan çalışmalar için de değerli bir kaynak teşkil edeceğine inanıyoruz.

Türk kültürü, dili, edebiyatı ve tarihinin derinliklerine dair değerli bilgileri bünyesinde barındıran bu eserle ilgili bütün araştırmaların daha geniş bir kitlelere ulaşmasını umuyor, bildiri kitabının okurlara katkı sağlamasını diliyoruz.

Saygılarımızla...

Sempozyum Düzenleme Kurulu

İÇİNDEKİLER

SEMPOZYUM KURULLARI	III
SÖZ BAŞI.....	X
İÇİNDEKİLER.....	XI

AÇIŞ KONUŞMALARI.....	1
PAÜ PADAM Müdürü Prof. Dr. Feyza TOKAT'ın Açış Konuşması.....	1
PAÜ ALTAY DİLMER Müdürü Prof. Dr. Nergis BİRAY'ın Açış Konuşması	2
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'un Açış Konuşması	3
Kazakistan Cumhuriyeti Denizli Fahri Konsolosu Okan OĞUZ'un Açış Konuşması.....	5
Unesco Türkiye Millî Komisyonu Başkanı Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ'un Açış Konuşması.....	6
Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Osman MERT'in Açış Konuşması.....	9
Pamukkale Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ahmet KUTLUHAN'ın Açış Konuşması	11

BİLDİRİ METİNLERİ.....	13

Dîvânu Lugâti't-Türk 'te Kuşaklar Arası Farklılıklar ve Temel Değerlerin Değişimi

Gül den SAĞOL YÜKSEKKAYA.....	14

Махмұд Қашқаридың «Диуани Лұғат Ат-Түрк» Еңбегіндегі Лексиканың Қазақ Шешендік
Өнеріндегі Көрінісі

КОЖАХМЕТОВА Баянгуль Рамазановна; КОЖАХМЕТОВА Камила Ермуратовна	19

Dîvânu Lugâti't-Türk 'te Tanımlama Yöntemleri: Kaşgarlı Savlarıg Neteg Ukturdı?

Ezgi DEMİREL KAMANLI.....	27

Divânü Lugat'it-Türk 'te Geçen Bazı Ses ve Şekil Özelliklerinin Kırgız Türkçesindeki Yeri

Meder SALİEV	35

Çuvaşça Kaynaklarda *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Feyzi ERSOY	45

Dîvânu Lugâti't-Türk 'te Oğuzlarca Söylendiği Belirtilen Cümlelerdeki Fiiller Üzerine

Erkan SALAN.....	54

Dîvânu Lugâti't-Türk 'te Saygı İfadeleri

Dilek UZUNKAYA	78

Divanu Lugati't-Türk 'te Geçen “songkur” Sözcüğünün Çincedeki Biçimleri Üzerine

Alimcan İNAYET	87

Махмұд Қашқари Еңбегіндегі Концептілер: Танымдық Және Тілдік Көрініс

Кенжегул ЕСИРКЕПОВА	92

Махмұд Қашқари «Диуани Лұғат-Ат Түрк» Еңбегінің Алаш Руханиятына Әсері

ЗЕЙНУЛИНА Айман Файзулловна; ТАШЕKOBA Айгерим Тарбиновна	98
Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Günümüze bay-	
Dilek HERKMEN	105
Махмұд Қашғари Еңбектері- Тарихи Дерек Көзі	
Ғайһап БАЛҒАБАЕВА	112
Dîvânu Lugâti't-Türk'teki İşlek Olmayan Yapım Ekleri Üzerine	
Mehmet Dursun ERDEM; Ümit Özgür DEMİRCİ; Aysun SOYER	117
Doğu Türkistan'da Yıllarca Süren Bir Sansür Örneği: Dîvânu Lûgati't-Türk'ün Yeni Uygur Türkçesine Aktarılması Serüveni	
Erkin EMET	124
“Dîvânü Lûğat-it-Türk”ün Azərbaycanda Araşdırılması Məsələləri	
Həmidə ƏHMƏD QIZI ƏLİYEVƏ	131
Kırgızistan'da Dîvânu Lügâti't-Türk Araştırmaları	
Aysel BAYTOK; Makhabat AKILBEKOVA	137
М.Қашқаридың «Диуани Луғат Ит-Түрк» Еңбегі Мен Ескі Қазақ Тілі Арасындағы Лексикалық Сабақтастық	
МАМЫРБЕК Гүлфәр МӘЖИТҚЫЗЫ	161
Türkmen Türkçesi ile Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Söz Varlığının Anlam Bilgisi Açısından Karşılaştırılması	
Ercan ALKAYA; Yavuz TANYERİ	165
Oğuz Grubu Türk Lehçelerindeki Yer ve Mekân Adlarının (Mikrotoponimlerin) Dîvânü Lugâti't-Türk'teki İzleri	
Süleyman Kaan YALÇIN	173
Kaşgarlı Mahmud'a Göre “Oğuzlar Neyi Bilmez?”	
Himmet BÜKE	185
Eski Türk Yazısındaki Alfabe ve Grafik Sistemi	
Kuralay BIMOLDAKIZI KÜDERİNOVA	198
Қобыланды Батыр Жырындағы Тұрақты Тіркестер	
Алмагүл ХАБИЕВА	201
Kaşgarlı'ya Göre Türk Dilinin Ünlüleri ve Kapalı e Meselesi	
Ahmet BURAN	205
Eski Türkçe <i>kurusak</i> ve <i>kogursak</i> Sözcükleri Üzerine	
Ferruh AĞCA	217
Dîvânu Lûgati't-Türk'te İkili Biçimler Üzerine Notlar: Nöbetleşmeler	
Hüseyin YILDIZ	222

Dil Öğretimi Bağlamında Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Ses Bilimsel Koşutluk ve Ses Bilimsel İşleme Süreçlerine Katkısı	
Mustafa AĞCA	237
Dîvânü Lugâtî't-Türk'te 'Üküş Sewinç Balsa Katıg Oxsunur' Atasözü Üzerine	
Selenay KOŞUMCU	245
Gizli Bir Yarlık Metni Olarak Dîvânü Lugati't-Türk	
Mehmet Vefa NALBANT	251
Bir Kültürel Manifesto Eseri Olarak Divânü Lügâtî't-Türk	
Ali AKAR	261
Dîvânü Lugâtî't-Türk'teki Av Hayvanlarının Tuva Türkçesindeki Durumu	
Gulvira DARMENOVA	267
Comparative Phraseology: Methods for Analyzing Equivalents of Different Languages	
Aigul AMİRBEKOVA	282
Türklerin İlk Gastronomi Kitabı Dîvânü Lugâtî't-Türk	
Abdullah KÖK; Özge EKER KAVALÇALAN; Mustafa Kemal KÖK	287
Dîvânü Lügâtî't-Türk'te Giysi Adları	
Talip YILDIRIM; Duygu KOCA	303
Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Tükenmeyen İki Değer: Bilgelik ve Kahramanlık	
Oğuzhan KARABURGU	308
Kaşgarlı'da "Türk"	
"Dîvânü Lugâtî't-Türk Karahanlı Türkçesinin Eseri midir?"	
Gökçen DURUKOĞLU	314
Tarihi Altderlem Lengüistik İşaretleme Geliştirimi	
Ainur SEİTBKOVA ATAŞBEKİZİ	325
Divanu Lügati't-Türk'ün Yazıldığı Dönemde Dil Anlayışı	
Süleyman SOLMAZ	328
Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Sürecinde Geribildirim	
Gökhan ÇETİNKAYA	337
Divânü Lugati't-Türk'ün Çocuk Edebiyatına Uyarlamalarında Dil ve Anlatım Özellikleri	
Feyza TOKAT	344
Dîvânü Lugâtî't-Türk ve Özbek Türkçesindeki Ses Yansımali Sözcüklerin Ses ve Anlam Bakımından Karşılaştırılması	
Nergis BİRAY; Süveyda ŞAHİN	352

Каşғарлы Маһмуд’ун Тариһи Доғу Түркстан Шһирлеринден Кайдеттиғи Сөзсүклерин Доғу Түркһеси Сөзлүклериндеки Дуруму	
Mehmet SARIKÖSE	365
Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te Yer Alan Aşk ve Sevda Şiirleri Üzerine	
Selma ÇELİK	376
Стамбул Атауының Қазақ Тіліндегі Жазылу Нұсқалары Туралы	
Дана ПАШАН	387
«Devonu Lug‘Ati-T-Turk» Matnidagi Harakat Belgilari va Turkiy So‘Zlarning O‘Qilishi Masalasi	
Qosimjon SODIQOV	390
Махмұт Қашқари Мұрасының Гендерлік Тілдік Мәні	
Гүлжан Т. ШОҚЫМ	399
“Dîvânü Lugâtî’t-Türk”teki Algı Fiillerinin Karaçay-Malkar Türkçesindeki Durumları Üzerine Bir Değerlendirme	
Esra Gül KESKİN	402
XX. Yüzyılda Türkmen Dili Üzerine Çalışmalar: G. H. Alparov (1888-1936) Örneği	
Tahir AŞİROV	415
Mahmud Kaşğarinin “Divani-Lügati-Türk” Əsərində Təbiət Mövzusu	
Aytən HACIYEVA	420
Махмуд Қашғарийдің «Девону-Луғат-Ит-Түрк» Сөзлиги Хәм Қарақалпақ Тилине Қатнасы	
Шамшетдин Нажимович АБДИНАЗИМОВ; Хожаахмед Елбаевич ТОЛЫБАЕВ	427
Türkçe Eğitimi Tarihinin Temel Eserlerinden Sözlükler ve Dil Bilgisi Kitapları Üzerine Hazırlanan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi	
Duygu UÇGUN	431
“Divanü Lügat-İt Türk” Əsərinə Daxil Edilmiş Folklor Nümunələrində Türklərin Etnik Psixologiyasının Bədi İfadəsi	
Aytac XALİD QIZI ZEYNALOVA	440
“Divan-I Lügati’t-Türk’te” Dini Kavramlar	
Övezmuhammet ABDYLLAYEV	450
Türkmen Halysynyň Taryhy Kökleri	
Akjagül NURGELDIÝEWA	464
Махмұд Қашқаридың «Диуани Луғат Ат-Түрк» Сөздігі: Қазақ-Түрік Тілдеріндегі Мақал- Мәтелдердің Қолданысы	
Роза КОЖАБАЕВНА БАҚБЕРГЕНОВА	468
“Дивану Лугат-Ит-Түрктүн” Кыргызча Котормолору Тууралуу	
Негизбек ШАБДАНАЛИЕВ	474

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen “üşkür-” Eylemleri Üzerine

İbrahim KEKEVİ..... 481

Garaşsyzlyk Döwründe Türkmenistanda Tahyrylar Döwletiniň Taryhynyň Öwrenilişi

Parahat DURDYGYLYJOW..... 486

Түркітану Негіздері Және М. Қашғари Сөзінің Ортологиясы

Бағила МҰРАТБЕК ҚҰРМАНБЕКҚЫЗЫ; Жанар ӘМІРҒАЛИ ОРЫНБАСАРҚЫЗЫ 491

Түркі Халықтары Мен Қазіргі Қазақстанның Тілдері Жалқы Есімдерді Зерттеу Контекстінде
(Жазба Ескерткіштерінің Материалдары Негізінде)

**Saule ABIMULDINA; Nursulu SHAIMERDENOVA; Bakytzhamal GABDULKHAYEVA;
Ainur KIKBAEVA; Issabay YESMAGAMBETOV** 499

Azərbaycan Türkologiyasında “Divanü Lügət-İt-Türk”

Aytac RÜSTƏMLİ..... 505

Türkmenistanda Horezmşalar-Anuşteginler Döwletiniň Taryhynyň Öwrenilişi

Dinmuhammet TEKAÝEW 510

Бизнес Лингвистиканың Синергетикалық Бағыттағы Ғылым Саласы Ретінде Қалыптасуы

Бақытжан КАДЫРОВА ҚАЙРАТҚЫЗЫ; Лаура ҚҰМАР ҚАЙРАТҚЫЗЫ..... 513

Дамытушы Білім Беру Және Оның Шет Тілдерін Оқудағы Қолданылуы: Жасанды Интеллект
Пен Мәдени Мұраның Рөлі

Асель УТЕГЕНОВА; Дильназ АБЕНОВА 517

Abdurrauf Fıtrat'ın "Divan U Lügat İt Türk"Teki Nazm Örnekleriyle İlgili Görüşleri

Nadirhan HASAN; Orzigül HAMROYEVA..... 523

Махмұт Қашқаридің «Диван Лұғат Ат-Түрк» Атты Сөздігіндегі Ауыз Әдебиеті Үлгілерінің
Берілу Құндылығы

Ж.А. НОҒАЙБАЕВА 527

Sowet Türkmenistanynyň Okuw Kitaplarynda Türkiýäniň Taryhy

Baýram REJEPOW 532

Türkmenistan'da Karamanoğullari Üzerine Yapılan Çalışmalar (Tarih, Dil ve Edebiyat Bağlamında)

Ýazgeldi ÇARYÝEW 537

SEMPOZYUM PROGRAMI 541

KATILAN KURUMLARIN LOGOLARI 546

SEMPOZYUMDAN KARELER 547

AÇIŞ KONUŞMALARI

PAÜ PADAM Müdürü Prof. Dr. Feyza TOKAT'ın Açış Konuşması

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, Sayın Türk Dil Kurumu Başkanım, Sayın UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanım, Sayın Kazakistan Cumhuriyeti Denizli Fahri Konsolosum, Saygıdeğer Hocalarım, Kıymetli Katılımcılar, Değerli Basın Mensupları, Sevgili Öğrenciler,

Pamukkale Üniversitesi Altay Toplulukları Dil ve Kültürleri Uygulama ve Araştırma Merkezi ile Pamukkale Üniversitesi Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezinin ev sahipliğinde Türk Dil Kurumu ve UNESCO Türkiye Millî Komisyonu iş birliği ile gerçekleştirilen “Yazılışının 950. Yılında Uluslararası Dîvânı Lugâtî’t-Türk ve Türk Dünyası Sempozyumu”na hoş geldiniz, hepiniz şeref verdiniz.

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan Dîvânı Lugâtî’t-Türk, sadece Türk dili ve kültürüne ışık tutan bir sözlük değil, aynı zamanda yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan ilk eserdir. Yabancı dil öğretiminde kültürel aktarımın önemini kavramış olan Kaşgarlı Mahmud, anlamını verdiği hemen her kelimedede Türk kültür motiflerinden birini ortaya koymuştur. Bu yaklaşım günümüz yabancı dil öğretiminin temel ilkeleriyle benzerlik göstermektedir. Bugün Pamukkale Üniversitemizin PADAM yani Türkçe Öğretim Merkezi olarak biz de Kaşgarlı Mahmud’un izinden gidiyor; Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kültürel unsurların kullanılması konusuna özen göstererek Türkçeyi tanıtmaya, öğretme misyonumuzu gururla sürdürüyoruz. Türkçenin güzelliklerini konuşma ve yazı dilimizde yaşatmak, öğrencilerimizi zengin kültürümüzle buluşturmak; bizim için büyük bir onur ve sorumluluktur.

Dîvânı Lugâtî’t-Türk’ün yazılışının 950. yılı vesilesiyle düzenlediğimiz bu sempozyumda ebedî âleme irtihal etmiş başta Besim Atalay ve öğrencisi olarak ders aldığım Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu olmak üzere Dîvânı Lugâtî’t-Türk ve Türk dili üzerine emek vermiş tüm hocalarımızı rahmetle, minnetle yâd ediyorum. Ayrıca sempozyumumuzda çevrimiçi konuşma yapacak olan Kıymetli Hocam Prof. Dr. Sayın Ahmet Bican Ercilasun’a da Allah’tan sağlıklı uzun ömürler diliyorum. Ve bu alanda çalışmalarıyla Türkçeye hizmet eden tüm bilim insanlarına da teşekkürü borç bilirim.

Saygıdeğer Misafirler,

Türkçemiz ve Türk kültürü konusunda yapmayı düşündüğümüz her işte her daim yanımızda olan ve böylesine önemli bir etkinliğe ev sahipliği yapmamızı destekleyen Pamukkale Üniversitesi Rektörümüz Prof. Dr. Sayın Ahmet Kutluhan Hocama da çok teşekkür ediyorum.

Ayrıca hem kurumsal olarak sempozyumumuzun gerçekleşmesine destek olan ve hem de davetimizi kırmayarak bizi onurlandıran Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Sayın Osman Mert Hocamıza ve UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Başkanı Prof. Dr. Sayın M. Öcal Oğuz Hocamıza sempozyumumuzu teşriflerinden dolayı çok teşekkür ediyorum. Sempozyumumuza katkılarından dolayı Kazakistan Cumhuriyeti Denizli Fahri Konsolosu Sayın Okan Oğuz Bey’e de çok teşekkür ediyorum.

Kaşgarlı Mahmud’un izinden giderek Türkçeye ve Türk kültürüne katkı sunmaya devam edeceğimiz sözü ve inancıyla sempozyumumuzun tüm katılımcılar için faydalı olmasını diliyor, hepinize saygılar sunuyorum.

PAÜ ALTAY DİLMER Müdürü Prof. Dr. Nergis BİRAY'ın Açış Konuşması

Sayın Bakan Yardımcım, Milletvekilllerimiz, Sayın Valim, Belediye Başkanım, Rektörüm, Türk Dil Kurumu Başkanım, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Başkanım, Rektör Yardımcılarım, Dekanlarım, Müdürlerim, Üniversitelerimizden katılan ve Türk dünyasından gelen değerli akademisyenler, kıymetli katılımcılar ve sevgili öğrenciler;

Bugün burada, yazılışının 950. Yılında Türk dili ve kültürünün önemli eserlerinden biri olan Divanü Lügati't-Türk'ün yazılışının 950. yılını kutlamak ve onun üzerinde yapılan çalışmalara yenilerini eklemek üzere toplandık. Türk dünyasının dört bir yanından bizleri bir araya getiren sempozyumumuza hoş geldiniz, şeref verdiniz.

Kaşgarlı Mahmut'un "Bana sonsuz bir ün, bitmez, tükenmez bir azık olsun diye şu kitabımı – Tanrı'ya sığınarak –Divanü Lûgat'it Türk 'Türk Dilleri Sözlüğü' adını vererek yazdım (DLT, 1949, I, 4)" şeklinde tanıttığı bu eser, Türk millî kültürü üzerine zengin bilgiler içeren muhteşem ansiklopedi, hazine değerinde bir kaynaktır.

Kaşgarlı Mahmut, eserde 11. Yüzyıl Türk kültür tarihinin bütün yönlerini aydınlatan bilgiler vermektedir. İçinde bulunduğu tarihî ve coğrafi şartlardan hareketle, Türk dilinin mutlaka öğrenilmesi gerektiğini ifade eden Kaşgarlı, bir Türk dili milliyetçisi olarak karşımıza çıkar. Onun, 10. ve 11. yüzyıllarda Türk dünyasında, özellikle Türkistan'da kullanılan Türkçenin ağız, şive ve lehçeleri hakkında bilgi vermesi, eseri ilim dünyası ve Türk kültür tarihi açısından önemli kılmaktadır.

O, eserin sonuna koyduğu harita ile araştırma alanı olan coğrafyayı ve Türk boylarının yayıldıkları bölgeleri de tanıtmaktadır. Bu bakımdan Kaşgarlı'nın dokuz yüzyıllık Türk coğrafyası ve yer adları üzerine ilk çalışmaları yaptığını söylemek de hata olmayacaktır.

Bugün, Türk'e dair her konudan söz eden bu muhteşem eser ışığında, sempozyumumuzda hem Türk dünyasının derin kültürel mirasına ışık tutmak hem de geleceğe yönelik yeni düşünceler geliştirmek ve bilgi alış verişinde bulunmak için bir aradayız. 950 yıl sonra, Divanü Lügati't-Türk'ün ışığında Türk dilini ve kültürünü yeniden keşfetmek, bu mirası geleceğe taşımak adına büyük bir sorumluluğumuz olduğunu unutmadan, Divanü Lügati't-Türk'ün sunduğu kültürel mirası daha iyi anlamak, Türk dilinin gelişimini incelemek ve Türk dünyasının bugününü daha yakından tanımak, milletimizin tarihi, kültürü ve kimliği üzerinde konuşmak, Türk dünyasıyla olan bağlarımızı güçlendirmek, kültürel ve bilimsel iş birliğini teşvik etmek, Türk dili ve kültürünün dünyadaki etkisini, Türk dünyasının zengin çeşitliliğini ve bu topraklardan gelen ortak değerleri daha derinlemesine incelemek üzere bir aradayız.

Bu sempozyum sayesinde, yazıldığı dönemdeki Türk dünyasının sosyal yapısı, kültürel çeşitliliği ve birliğine dair çok kıymetli bilgiler sunan, Türk milletinin ortak hafızasının bir parçası olan Divanü Lügati't-Türk'e sahip çıkarak onu gelecek nesillere taşımak, Türk dili ve kültürünün gücünden yararlanarak çalışmaları derinleştirmek için Türk dünyasının farklı bölgelerinden gelen bilim adamlarımızın bildirilerinin büyük önem taşıdığını ifade etmek isterim. Ayrıca bu sempozyum sadece akademik bir toplantı değil; aynı zamanda Türk kültürünün ve dilinin zenginliğini kutladığımız, bu mirası yücelttiğimiz bir ortamdır da.

Son olarak, yoğun çalışmaları arasında bizleri yalnız bırakmayıp sempozyumumuza katılan UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Başkanı Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ'a, Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Osman MERT'e, bizden desteklerini esirgemeyen Buldan belediye başkanına, bizleri her zaman yüreklendiren Rektörümüz Prof. Dr. Ahmet KUTLUHAN'a, başta akademisyenlerimiz ve konuşmacılarımız olmak üzere, bu sempozyumun düzenlenmesinde emeği geçen herkese teşekkür ediyor, sempozyumun verimli ve başarılı geçmesini ve Türk dilinin, kültürünün ve kimliğinin gelecek nesillere aktarılması noktasında bir katkı sağlamasını temenni ediyorum.

Saygılarımla.

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'un Açış Konuşması

Dîvânü Lügati't-Türk 11. yüzyılda yazılmış Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür. İlk sözlük demek yetmez çünkü Dîvân, ansiklopedik bir sözlüktür. Yani Türkçe'den Arapça'ya basit bir şekilde karşılıkların verilmesiyle yetinilmemiş, karşılıklardan sonra birçok maddede uzun uzun açıklamalar da yapılmıştır. Bu bakımdan ansiklopedik bir sözlüktür.

Eser, 11. yüzyılın ikinci yarısı Kaşgarlı Mahmut tarafından 1072'de Bağdat'ta yazılmaya başlanmış 1077'de tamamlanmış. Ama daha önce Kaşgarlı Mahmut eserin malzemelerini toplamış, muhtemelen kaçak olduğu dönemde Türk boylarını dolaşa dolaşa elindeki deftere kelimeleri kaydetmiş, yalnız kelimeleri değil, bazı âdetleri, şiirleri, dörtlükleri, beyitleri ve atasözlerini kaydetmiş. Bütün o kaydettiği defterleri Bağdat'ta bir rahlenin başına oturarak Arap sözlükçülük geleneğine göre Araplara hitap edecek şekilde yazıya geçirmiş. Yani kelimeyi Türkçe olarak yazmış, Arapça olarak karşılığını vermiş, sonra modern sözlükçülükte olduğu gibi mutlaka bir örnek vermiş, örnekten sonra o örneğin de Arapça açıklamasını yapmıştır. Türkçe kelimeler ve Türkçe örnekler mutlaka üzeri kırmızı kalemle çizilmiştir. Çünkü eski dönemlerde doğuda da batıda da öyle sözlüklerin yukarıdan aşağıya kelimelerin dizilmesi gibi bir adet yoktu. Dolayısıyla anlaşılın, kolay görünsün diye Türkçe olan kelimelerin üzeri kırmızı kalemle çizilmiştir. Örnekler de kırmızı kalemle çizilmiştir. Örnekler çoğu defa basit bir cümledir ama çok defa da bir şiirdir, bir dörtlüktür. Bu bakımdan şiirlere bakarak Dîvânü Lügati't-Türk'ü Türk halk edebiyatının ilk külliyyatı, ilk antolojisi olarak kabul edebiliriz.

Atasözlerine bakarak da Dîvânü Lügati't-Türk'ü, Türk edebiyatı atasözlerinin ilk külliyyatı kabul edebiliriz. Yani üç yüze yakın atasözü var; bu önemli ve bunun 1070'lerde olması çok daha önemli. Batıda henüz sözlükçülük bu kadar gelişmiş değil ama doğuda özellikle İslam dünyasında sözlükçülük de gramercilik de gelişmişti. Özellikle Kur'an'ı açıklamak dolayısıyla sözlükçülük de gramercilik de çok gelişmişti. Zaten Kaşgarlı Mahmut da onları örnek alıyor ama birebir taklitle yetinmiyor. Örnek alıyor ama Türkçe'nin özelliklerine göre aldığı örneklere mutlaka yaptığı eklemeler var. Mesela aldığı kitap altı bölümse onu sekiz, on bölüme çıkarıyor. Kelimelerin normal açıklamalarında bile o zamanki Türk dünyasını anlamak bakımından bizim için son derece değerli bilgiler var. Yani kendi döneminde Türkçe bir kelimeyi yazıyor onun Arapça karşılığını veriyor, örnek cümlede açıklıyor. Uzun uzun açıklama olmasa bile o kelimenin var olması, -diyelim ki bir yemek yahut bir oyun yahut bir hastalığın tedavisi, onların var olması bile- 11. yüzyılda Türklerin yaşayışı hakkında bize uzun uzun bilgiler veriyor. Ama bazılarında da uzun uzun açıklamalar yapıyor dedim ya, mesela Oğuz maddesinde çok uzun açıklamalar yapıyor. Yani Oğuz boy adları damgalarıyla birlikte ilk defa bu eserde geçiyor. Oğuz boy adlarının 22'sini veriyor eserin başında, 2'sini de Türkmen maddesinde veriyor. Çünkü ona göre 2'si sonradan katılmış ve bu, Türkmen maddesinde 24'e yükselmiştir. Damgalarıyla veriyor damgalar da kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Maalesef anlamları verilmiyor. Anlamlar daha sonraki eserlerde yani Reşideddin'in eserinde, Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta ve çok daha sonra 1660'ta yazılan Şecere-i Terakime'de boyların anlamları verilmiştir ama Kaşgarlı Mahmut'ta boyların anlamları yok. Fakat ilk kayıt Kaşgarlı Mahmut'a aittir.

Başka bazı şeylerin de ilk kaydı hatta bazılarının ilk ve tek kaydı. Yani hepimiz işte liselerde öğreniyoruz Alp Er Tonga sagusu diye. Alp Er Tonga Destanı'nın ilk ve tek kaydı Kaşgarlı Mahmut'tadır. Onunla çağdaş olan aynı yıllarda yazılmış Kutadgu Bilig'de de Alp Er Tonga'nın Afrasiyab olduğu kayıtlıdır ama buna ek olarak Kaşgarlı Mahmut'ta ona ait ağıtın parçaları da var. En azından bu Afrasiyab'a aittir dediği 6-7 dörtlük var. Bir kısmının da konusundan siz, Afrasiyab'a ait olduğunu anlıyorsunuz. Yani bazı araştırmacılara göre 9, bazı araştırmacılara göre 11 dörtlük böylece Alp Er Tonga'ya ait.

Dîvânü Lügati't-Türk, Şu Destanı'nın da ilk ve tek kaynağıdır. O da Türkmen maddesinde geçiyor. Şu Destanı aslında çok eski tarihlerde, destanlar döneminde, Türklerin batıdan doğuya doğru göçünü bize anlatıyor. Genel olarak biz Türk tarihini incelerken hep doğudan batıya Türklerin göç ettiğini görüyoruz ya, aslında muhtemelen çok daha eski tarihlerde tarih öncesinde batıdan doğuya da bir göç var ve Şu Destanı'nda da Oğuzlar, Oğuzlar diyor ama bence Türkler diye düşünmek lazım onu. Hocend civarından, Seyhun, Ceyhun civarından Altay Dağları'na göçüyorlar, Filip'in oğlu İskender'in önünden çekilerek. Altay Dağlarına gidiyorlar. Bu Türklerin tarih öncesine ait bir kayıt olarak

değerlendirilebilir. Buna Şu destanı diyoruz. Lise tarih kitaplarına, lise edebiyat kitaplarımıza da geçmiştir, Şu destanı. Ama bilelim ki bu destanın ilk ve tek kaydı Dîvânu Lügati't-Türk'tedir.

Buna benzer daha başka şeyler de var. Yani mesela “bars” maddesinde 12 hayvanlı takvimin nasıl doğduğuna dair bir sayfaya yakın kayıt var. Bunlar da sadece Dîvânu Lügati't-Türk daha doğrusu sadece değil ilk kayıt Dîvânu Lügati't-Türk'tedir. Burada anlatıldığına göre hayvanlar arasında bir yarış olmuş. Yarışı sıçan kazanmış. Onun için 12 hayvanlı takvim de sıçanla başlıyormuş. Bugün de buna ait rivayetler var ama ilk kayıt Dîvânu Lügati't-Türk.

Türk maddesi çok geniş olarak yazılmıştır. Türk maddesi girişte Türklerden bahsetmiştir hem de Türk maddesinde Türklerden geniş olarak bahsetmiştir. Yani bir Türk diğeriyle karşılaştığı zaman o zamanın diliyle “Kimsen?” diye ona soruyor yani “Kimsin?”. O da “Türkmen” diye cevap veriyor yani “Türk'üm” diye cevap veriyor. Dolayısıyla bu şimdi hani “Türk var mıydı yok muydu, Cumhuriyet'te mi doğdu Türk” filan kavramı tartışılıyor ya... Daha Kaşgarlı Mahmut 1070'lerde yazmış. Bir Türk bir Türk ile karşılaştığı zaman “Kimsin?” diye soruyor o da ona “Türk'üm” diye cevap veriyor. Zaten eserin adı da “Dîvânu Lügati't-Türk” yani “Türk lehçelerinin divanı”. Aslında başında bir de kitap var “Kitab-ı Dîvânu Lügati't-Türk” yani “Türk lehçelerinin divanının kitabı”. Türk lehçelerini toplayan kitap demek. Çünkü divan toplayan bir araya getiren demek. Efendim yani evdeki divan, odalarımızdaki divan aile halkını bir araya getirir. Şairlerin divanı, şairlerin şiirlerini bir araya getirir. Bu da Türkçe kelimeleri bir araya getiriyor. Adı Dîvânu Lügati't-Türk.

Bazen gözden kaçan bir nokta var. Dîvânu Lügati't-Türk'ün bir ağızlar sözlüğü, o zamanki ağızların, o zamanki lehçelerin bir sözlüğü olduğu zannedilir veya öne çıkarılır. Öyle değil. Her şeyden önce kendi döneminin standart Türkçesinin, ölçünlü Türkçesinin sözlüğüdür. Ancak yeri geldikçe lehçelerden de bahseder. En çok da Oğuz lehçesinden bahseder. Yani bu Oğuzlar da böyle, Türkler de böyle, bu Kıpçaklar da böyle, Türkler de böyle. Oğuz lehçesinden en çok bahsetmesi de gayet tabii. Çünkü Oğuzlar hakim o zamanki dünyaya. Türk dünyasına da dünyaya da hakim. Hatta bildiğiniz gibi yani tarihen sabit olduğu gibi Abbasiler de Oğuzların, Selçuklu Oğuzların himayesindedir.

Burada Türk kavramının dar ve geniş anlamda olmak üzere iki anlamda kullanıldığını da söyleyerek konuyu bitireyim. Bu önemli. Yani “Oğuzlar böyle der, Türkler böyle der” derken sanki Oğuzlar Türk değilmiş gibi. “Kıpçaklar böyle der, Kıpçaklar da böyledir, Türkler de böyledir” derken sanki Kıpçaklar Türk değilmiş gibi. Burada Türk kelimesini dar anlamda kullanıyor. Türk kelimesini dar anlamda Kaşgar ve civarındakiler için yani Karahanlı merkezindekiler için kullanıyor. Geniş anlamda ise eserinin başında diyor ki “Türkler dokuz boydur” ve o dokuz boyu batıdan doğuya doğru sayıyor. İki çizgi halinde doğudan batıya doğru işte Suvar diye başlıyor; Suvar, Kıpçak, Oğuz vs. diye sayıyor. Burada geniş anlamda kullanıyor. Yani bütün Türk boylarını, o zamanki Türk boylarını sayıyor ve geniş anlamda onlara Türkler diyor. Türkler 20 boydur diyor. Orada geniş anlamda kullanıyor. Eserin adında da geniş anlamda kullanıyor. Ama lehçe farklarını belirtirken “Türkler böyle der, Oğuzlar böyle der” dediği zaman Türkleri dar anlamda kullanıyor. O dar anlamında ne olduğunu söyledim. Bugün aksine dar anlamda biz Türkiye Türklerini, daha doğrusu Oğuzların bir grubu olan Türkiye ve Balkan Türklerini kastediyoruz. Kaşgarlı Mahmut'ta tam tersi. Oğuzlar dar anlamda Türk'ün dışında kalıyor. Kendileri yani Hakaniye, yani Karahanlıları oluşturan esas boylar, Çigil-Karluk bu gibi boylar esas Türkler olmuş oluyor. Buna da dikkat çekeyim. Bu çok önemli bence. Yani Türk'ün dar ve geniş anlamda kullanılması. Çünkü bu bugün de var ve bu zihinleri karıştırıyor. Bugün Türkçe sözlükte de, Türk Dil Kurumu'nun Türkçe sözlüğünde de bu dar ve geniş anlam açıkça belirtilmiştir. Dar anlam Türkiye Türklerini ve Balkan Türklerini yani Osmanlılardan kalma Türkleri ifade eder. Bu Türkçe sözlükte de söylediğim gibi belirtilmiştir. Anayasanın 66. maddesi de bu dar anlamı ifade eder ama bu geniş anlamın yok olduğu manasına gelmez. Türkçe sözlükte geniş anlamda Türk lehçeleriyle konuşan Türklerin her biri diye geniş anlamı da verilir. Dedğim gibi o tarihte dar anlam farklı. Daha sonra da bunun örneklerine rastlıyoruz.

Sonuç olarak Divan-ı Lügat-ı Türk, Türk lehçelerinin divanı 11. yüzyılda adeta modern sözlükçülüğe uyararak ama kendi döneminin Arap sözlükçülüğünün de daha ilerisinde bir yöntemle yazılmış, 9 bin civarında kelimeyi içine alan, birçok örneği, birçok şiiri, birçok atasözünü içine alan Türklerin 11. yüzyıldaki bir nevi ansiklopedisidir diyerek bitirelim.

Kazakistan Cumhuriyeti Denizli Fahri Konsolosu Okan OĞUZ'un Açış Konuşması

Sayın Valim, Belediye Başkanım, Rektörüm, Türk Dil Kurumu Başkanım, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Başkanım, Rektör Yardımcılarım, Dekanlarım, Müdürlerim, Üniversitelerimizden katılan ve Türk dünyasından gelen değerli akademisyenler, kıymetli katılımcılar ve sevgili öğrenciler;

Bugün burada, Türk dili ve kültürünün birleştirici ve köklü bir eserine ve onun değerli yazarı Kaşgarlı Mahmud'a adanmış bu önemli sempozyumda sizlerle bir arada olmaktan büyük bir mutluluk ve gurur duyduğumu belirterek konuşmama başlamak isterim.

“Divânu Lugâti't Türk”, kadim Türk milletinin dil ve kültür mirasının en kıymetli eserlerinden biridir ve bugün bu eserin ışığında Türk dünyasının çeşitli yurtlarından gelerek toplanmamız, kültürel bağlarımızın ne kadar güçlü olduğunu ve Kaşgarlı Mahmud'un ölümsüz eserinin aramızdaki ortak kültürel bağlarımızın ne kadar güçlü yansıttığını bir kez daha göstermektedir.

Kaşgarlı Mahmud, 11. yüzyılda yaşamış bir dil bilimci ve düşünürdür ve onun eseri “Divânu Lugâti't Türk” yalnızca Türkçenin ilk sözlüğü olmanın ötesinde, Türk toplumlarının yaşamına ışık tutan, kültürel kodlarımızı ve geleneklerimizi gün yüzüne çıkaran bir başyapıttır. Bu eser, dilimizin zenginliğini ve çeşitliliğini göstermekle kalmayıp, aynı zamanda Türk halkının tarih boyunca taşıdığı değerleri de gözler önüne sermektedir.

Türk toplulukları, coğrafi sınırları aşan derin bir kültürel ortaklığı ve tarihî mirası paylaşmaktadır. Dilimiz, edebiyatımız ve geleneklerimiz, bizleri birbirimize sıkı sıkıya bağlayan unsurlardır. Türkistan'dan Balkanlar'a kadar uzanan bu zengin coğrafya, Türk milletinin farklı lehçeleri ve kültürleri arasında bir çeşitlilik sunarken, aynı zamanda ortak bir kimliğin de inşasına katkıda bulunmaktadır.

Edebiyatımız, yüzyıllar boyunca Türk halkının duygularını, düşüncelerini ve yaşamını yansıtan eserlerle doludur. Yusuf Has Hacıb, Aprın Çor Tigin, Yunus Emre, Ali Şir Nevai, Fuzuli, Baki, Mahdumkulu gibi daha niceisini sayabileceğimiz mümtaz şahsiyetlerin oluşturduğu edebi geleneğin temelini Kaşgarlı Mahmud'un eserinde de yankı bulduğunu görmekteyiz. “Divânu Lugâti't Türk”, bu yönüyle sadece bir dil kitabı değil, aynı zamanda Türk edebiyatının ilk örneklerinden biri olarak da değerlendirilmektedir.

Kazakistan ve Türkiye arasındaki köklü ilişkiler, dil ve kültür alanında da derin bir iş birliği gerektirmektedir. Bu sempozyum, iki ülke arasındaki kültürel bağları güçlendirmek ve Kaşgarlı Mahmud'un mirasını birlikte incelemek için önemli bir fırsattır. Eserin sunduğu kelimeler, deyimler ve atasözleri, bizlere Türk milletinin düşünce dünyasını ve kültürel derinliğini anlamak için eşsiz bir kaynak sunmaktadır.

Bugün burada yapılacak sunumlar ve tartışmalar, bu kültürel mirası gelecek nesillere aktarma çabalarımıza katkı sağlayacaktır. Kaşgarlı Mahmud'un çalışmaları, Türk dilini ve kültürünü anlamamızda bizlere kılavuzluk yapacak, aynı zamanda farklı Türk toplulukları arasında bir köprü vazifesi görecektir.

Bu vesileyle, emeği geçen herkese teşekkür ediyor; kültürel zenginliğimizin korunması ve geliştirilmesi adına yapılacak tüm çalışmaların önemini vurgulamak istiyorum. Hep birlikte, Türk dili ve kültürünün derinliklerine inerek, bu mirası yaşatmaya devam edeceğiz.

Sempozyumun verimli geçmesini diliyor, hepinize hoş geldiniz diyorum.

Teşekkür ederim.

Unesco Türkiye Millî Komisyonu Başkanı Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ'un Açış Konuşması

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, Türk Dil Kurumu Değerli Başkanı, Değerli Meslektaşlarım, Değerli Katılımcılar, Sevgili Öğrenciler, Hanımefendiler, Beyefendiler,

Hepinizi UNESCO Türkiye Milli Komisyonu adına saygıyla selamlıyorum. Değerli ev sahiplikleri ve davetleri için de Pamukkale Üniversitesi'ne teşekkür ediyorum.

Bu günkü sunumumda ve konuşmamda Divânu Lügati't-Türk'le ilgili çalışmaların içerisinde UNESCO hangi nedenle ve ne şekilde bulunuyor, açıklamaya çalışacağım. Bu arada Türk Dilinin UNESCO yolculuğunu da birkaç kelimeyle ifade etmek istiyorum.

Sayın Valim, Saygıdeğer Katılımcılar,

UNESCO 1945 yılında kurulmuş, Birleşmiş Milletler'e bağlı hükümetler arası bir organizasyondur. Biz Türkiye olarak 37 devlet içerisinde UNESCO kuruluş sözleşmesini kabul eden 10. ülkeyiz. Yani Türkiye olarak biz, UNESCO'nun kurucu üyelerinden biriyiz. Sunumumda en üst tarafta, bayrağımızın altında da gördüğünüz üzere, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, UNESCO'nun kuruluşundan 4 yıl sonra kurulmuştur. Bu sene, 2024 yılında 75. yılımızı kutluyoruz. UNESCO'nun çalışmalarını yürüttüğü beş sektör vardır. Bunlar; "Eğitim", "Doğa Bilimleri", "Sosyal ve Beşer Bilimler", "Kültür" ve "Bilgi ve İletişim" sektörleridir. Bu sektörlerin altındaysa tüm dünyada bilinen ve tanınan birçok program bulunmaktadır. Biz Millî Komisyonlar olarak bu programları ilgilendiren pek çok konuda ülkemizde oluşan gündemleri UNESCO Genel Merkezi'ne taşıyıp onları insanlığın ortak konuları hâline getiriyoruz. Aynı zamanda UNESCO Genel Merkezi'ndeki bilgileri de ülkemizdeki ilgili paydaşlarımıza aktarıyoruz.

Burada bana ayrılan süre tüm UNESCO konuları hakkında bilgi vermeye yetmeyeceği için konuşmamda birkaç konuyu vurgulayacağım. Bunlardan ilki 1972 tarihli UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunmasına Dair Sözleşmedir. Bu sözleşme, kültürel açıdan baktığımızda, "Somut Kültürel Miraslarla" ilgilidir. Ülkemizde, Dünya Miras Listesine kayıtlı Kapadokya ve Pamukkale gibi "karma miras", yani hem doğal hem de kültürel miras niteliği taşıyan alanlarımız da var.

İkinci olarak, UNESCO'nun önemli kültür sözleşmelerinden bir diğeri olan Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne değinmek isterim. Bu Sözleşme'nin de tıpkı Dünya Miras Listesi gibi "İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi" bulunmaktadır. Temsilî Liste'de yansıda gördüğünüz unsurların arasında sözlü anlatımlar da yer alıyor. Bunlar, biraz önce Ahmet Bican Hocamızın da video mesajında bahsettiği Alp Er Tunga destanı gibi, destandan masala, hikâyeden türküyeye uzanan sözlü anlatımlar, halk edebiyatı türleridir. Bugün, geçmişte söz ile ortaya koyduğumuz varlıklarımızı, gerekli dosya düzenlemeleriyle insanlığın ortak mirası olarak UNESCO'ya sunabiliyoruz. Bu konuyla ilgili örneklerle birazdan değineceğim.

Ülkemizin şu ana kadar otuz mirası, İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi'nde ve Acil Koruma Listesinde yer alıyor. Bunlar, şu anda UNESCO'da insanlığın ortak mirası olarak kabul edilmiş unsurlarımızdır. Tabii bizim dışımızda Türk Dünyası'ndan kardeşlerimizin de benzer unsurlarının, miraslarının bu listede yer aldığını ifade etmeden geçemeyeceğim. Örneğin, Türk Diliyle yaratmış olduğumuz Meddahlık geleneği, Karagöz geleneği veya Dede Korkut mirası, Nasrettin Hoca anlatıları gibi. Bu miraslar UNESCO tarafından bir anlamda tescil ve tespit edilmiş, kabul edilmiş ve "insanlığın ortak değeri" olarak uluslararası toplumla paylaşılmıştır.

Üçüncü olarak UNESCO'nun Dünya Belleği programı hakkında bilgi paylaşmak isterim. Bu programla, insanlığın bugüne kadar var ettiği ancak varlığı savaş, afet, yangın, sel ve benzeri sebeplerle risk altında olan, kaybolması insanlığın ortak hafızasında telafi edilemez kayıplara yol açacak kadar eşsiz ve nadir eserlerin korunması amaçlanmaktadır. Bu program da oldukça prestijli ve önemli bir uluslararası programdır.

Yine sunumda görüldüğü üzere 2017 yılında biz, Türkiye olarak, Divânu Lügati't-Türk'ü UNESCO Dünya Belleği Kütüğüne kaydedilmek üzere sunduk ve başvurumuz kabul edildi. Buradaki önemli şartlar Üye Devletin, Kütük'e kaydedilmesini istediği belgesel miras unsuruna ev sahipliği

yapıyor olması ve hâlihazırda o belgesel mirası koruyor olması. Tabii biliyorsunuz, çok değerli Dîvânü Lugâtî't-Türk, İstanbul'da, Millet Kütüphanemizde korunmaktadır.

Diller konusuna da biraz değinmek istiyorum. Konuşmamın başında da söylediğim gibi, UNESCO 1945 yılında kuruldu. Kuruluş ilkesi barışı insanların zihinlerinde inşa etmek, savaşı ise zihinlerden söküp atmaktır. Kurum, ortaklıklar üzerine kurulsun da yansıda gördüğünüz 6 Birleşmiş Milletler dilinin (İngilizce, Fransızca, Rusça, Arapça, Çince ve İspanyolca) ilk ikisi (İngilizce ve Fransızca) bu kurumun çalışma dilleridir. Diğer diller de Genel Konferanslar ve Genel Kurullar gibi daha geniş toplantılarda konuşma dili olarak kullanılmaktadır. Gördüğünüz gibi Türk Dili bu diller arasında yoktur. Yani dünyanın Birleşmiş Milletler Sistemi'nde kabul ettiği altı dil arasında değildir. Bu altı dil dışındaki diller uluslararası dil olarak kabul edilmemektedir. Konuşma dilinde bazen uluslararası dil olarak kast edilseler de Hindistan, Japonya, Almanya, İtalya, Portekiz gibi ülkelerde konuşulan, yani konuşuru yeryüzünde çok olan veya ekonomik gücü yüksek olan ülkelerin dilleri de esasında uluslararası dil değildir. Dolayısıyla uluslararası dil denilen diller büyük oranda İkinci Dünya Savaşı'nın galiplerinin dilleri ve galiplerin iltifat ettiği diller -yani geniş konuşuru olan Arapça ve İspanyolca'yı kastediyorum- olarak kabul edilmiştir.

Son dönemlerde dünyada uzlaşamama, sorun çözememe, buhranları giderememe durumu yaşıyoruz. Soğuk Savaş sonrasında ve devam eden süreçte Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde bir tıkanma var biliyorsunuz. Cumhurbaşkanımız yeni döneme uygun yeni çözümler bulunmasına işaretle "Dünya beşten büyüktür" ifadesini kullanmaktadırlar. Bu noktadan bakıldığında görülecektir ki, hem bizim için hem de kültür çalışmaları yürütenler için dünyanın uluslararası dili de altıdan fazladır. Bu altıdan fazladır hükmüne dayanarak "Bir gün Birleşmiş Milletler kendini yeniden tasarlayacaksa bu dillerden biri de Türklerin dili olmalıdır" diye bir gelecek vizyonu oluşturuyoruz da diyebilirim. Bu hayali kuruyorsak somut bir yol izlememiz gerekiyor. Örneğin, biz Türk dünyası olarak, yani biraz önce Ahmet Bican Hoca'nın çok detaylı bir şekilde dar ve geniş anlamlarını açıkladığı "Türkler" olarak, bu terimin geniş anlamından yola çıkıp, bu geniş anlamda Türk dili konuşuyorsak, yani dilimiz Türk Dili ise, bu dilin Birleşmiş Milletlerde konuşuluyor olması lazım. Oysa Birleşmiş Milletlerde Türkçe konuşan tek ülke var dünyada, o da Türkiye. Diğer BM Üyesi kardeş devletlerse Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe, Azerbaycan Dili gibi adlarla "başka diller" konuşuyor görünüyor, yani BM'de kayıtlı resmî dilleri böyle. Bu yöntemle biz Türk dünyası olarak BM'de tek dilli geniş bir aile oluşturamayız. Dolayısıyla hepimizin resmî, uluslararası iletişim dilinin tek olması lazım ki bizim dilimiz de bir gün Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Arapça gibi uluslararası camiada konuşulan bir dil hâline gelebilsin. Hangi Türk devletinin veya boyunun dili üzerinde uzlaşacağız, hangi dille anlaşacağız gibi sorular bu aşamada sorulabilir. Bu soruların cevabı, uzlaşmalara ve geleceğe bakışa bağlı olarak oluşacaktır. Bizim bir dil ve model sunmamız söz konusu olamaz. Ancak bu hususları düşünmek gerektiğini belirtmek isterim.

Konuşmamın başında değineceğimi belirttiğim, birkaç önemli UNESCO uygulamasından biri de, bu yolda ilerlerken bize fayda sağlayabilecek olan, "gün ilan edilmesi" uygulamasıdır. Bugüne kadar yansıda gördüğünüz dillerin günleri ilan edildi. Biz de aynı şekilde Türk Dili Günü ilanı için çalışıyoruz. Bu anlamda ben Sayın Rektörümüzün huzurunda Pamukkale Üniversitesi'nin bu alandaki duyarlılığına ve geçmişte, hem Bilge Tonyukuk Anıtı'nın 1300. yılının UNESCO tarafından kabul sürecinde hem de özellikle pandemi döneminde, 2021, 2022 ve 2023 yıllarında, Avrasya Yazarlar Birliği işbirliğinde Türk Dili Günü kutlamalarına sağladıkları çok önemli katkılar için teşekkür ederim. Aynı şekilde yöneticiliğini yaptığı araştırma merkeziyle birlikte sağladığı katkılar için Prof. Dr. Nergis Biray'a da çok teşekkür ediyorum. Kendisinin ve Avrasya Yazarlar Birliğinin çok erken dönemde kaybettiğimiz Değerli Başkanı Dr. Yakup Ömeroğlu'nun sayesinde Türkiye'de ve Türk Dünyasında önemli bir Türk Dili farkındalığımız oluştu.

Bu farkındalığı biz 2018 yılından beri Türk dünyasındaki UNESCO millî komisyonlarıyla (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan Millî Komisyonlarıyla) ve Türkiye'deki millî ve hükûmetler arası kurumlarımızla çalışmalar yaparak yürütüyoruz. Bu çalışma ve toplantıların sonucunda devlet başkanlarımızın da kabul ettiği, UNESCO'da 15 Aralık tarihinin uluslararası Türk Dili Günü olarak ilan edilmesi konusunda bir mutabakatımız oluştu. Biliyorsunuz 15 Aralık Vilhelm Thomsen'nin Türk Dilinin en eski metinleri olan Göktürk Yazıtları'nı deşifre ettiğini

ilan ettiği tarihtir. Dolayısıyla hem Batıyla Doğuyu, hem bilimle kültürü birleştirmek, hem de insanlığı kültürlerin yakınlaşması amaçları doğrultusunda bir araya getirmek maksadıyla; ülkelerimizin uzlaşma sağlayabildiği bir gün olan 15 Aralık tarihini “Uluslararası Türk Dili Günü” olarak UNESCO'ya sunma konusunda mutabakat sağlamıştık. Devlet başkanları da üç defa genel toplantılarında bunu desteklemişler ve UNESCO'ya sunulmasını istemişlerdi. Geline bu noktada ve varılan uzlaşma çerçevesinde Sayın Valim, Sayın Rektörüm, Sayın Türk Dil Kurumu Başkanım ve değerli meslektaşlarım hepinizin “15 Aralık Uluslararası Türk Dili Günü”nü şimdiden kutlarım.

Dîvânu Lügati't-Türk ve UNESCO ilişkisine biraz önce Dünya Belleği programı üzerinden değindim ancak bir de Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri programı kapsamında değinmek isterim. Her şeyden önce bir eseri, bir şahsiyeti, bir konuyu veya bir olayı UNESCO'ya anma ve kutlama yıl dönümleri içerisinde sunmak için belli kriterleri karşılamak lazımdır. Bunlardan en temeli, anma ya da kutlama yapılacak olan yılın, seçilen konunun/doğumun/ölümün yıl dönümünün elli ve katları şeklinde olmasıdır. Örneğin, Dîvânu Lügati't-Türk'ün yazılışının 950. yılını kutluyor olmamız gibi. Diğer yandan da aday gösterilen yıl dönümüyle ilişkili olan eserin, kişinin ya da olayın evrensel anlamda son derece önemli ve değerli olması gerekiyor. Ayrıca bu programa anmak ya da kutlamak için aday gösterilen eser, kişi ya da olayın, bir başka milletle çatışma hâlinde, bir başka kültürü aşağılayıcı, hakaret edici, bir başka insan topluluğunu incitici özellikleri ya da söylemleri olmamalı. Öbür yandan da bilim ve kültür bakımından bütün dünyaya, bütün insanlığa bir ses ve nefes veriyor olması lazım. Eğer bu kriterlere uyuyorsa yıl dönümünü bu programa sunabiliyorsunuz. Tabii ki biz Dîvânu Lügati't-Türk'ü incelediğimizde, Kaşgarlı Mahmut'un ne kadar insanüstü bir eser yarattığını yeniden görmüş olduk. Ve insanlık da bunu, hem eseri Dünya Belleği Kütüğüne hem de yazılışını UNESCO Anma ve Kutlama Yıldönümleri arasına alarak kabul etti. Son olarak Anma ve Kutlama Yıl Dönümlerinin eklemek istediğim önemli bir kriteri daha var, o da diğer ülkelerin sunulan adaylığı desteklemesi, yazılı onay vermesi şartıdır. Gördüğünüz gibi Dîvânu Lügati't-Türk, bütün kriterleri karşılayarak UNESCO Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri arasında yerini almıştır.

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu tarafından bugüne kadar önerilen her olay, her isim ve her şahsiyet, Türk dilinin, kültürünün, biliminin ve sanatının uluslararası toplum tarafından kabul edilen örnekleridir. Ayrıca konumuz özelinde önemli bir ayrıntıya işaret etmek isterim ki Dîvânu Lügati't-Türk, UNESCO programları ile dört defa buluşmuştur. Bu yansı bunu gösteriyor. Bu dört kareden birincisi, Çin Halk Cumhuriyeti tarafından Meşrep adı verilen, Uygurların bir geleneksel sohbet toplantısının, insanlığın ortak mirası olarak UNESCO'ya sunulması ve bu sunuş sırasında da Meşrebin ilk defa Dîvânu Lügati't-Türk 'te geçmekte olduğunun ifade edilmesidir. Dolayısıyla bizim dışımızda bir de Çin devletinin Dîvânu Lügati't-Türk'e ilişkin bir kaydı UNESCO'da yer alıyor.

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu olarak, moderatör ülke sıfatıyla UNESCO'ya bu konuyu sunmamız sürecinde, kardeş devletlerle yazıştık ve Dîvânu Lügati't-Türk'ü birlikte sunmayı önerdik. Onlardan da çok büyük bir teveccüh ile katılım oldu. Yansıda gördüğünüz gibi bu UNESCO'ya sunulan bir ortak dosyadır. Biz ortaklarımızla anlaştık, uzlaştık, metinlerimizi yazdık, İngilizce metinleri UNESCO'ya gönderdik. UNESCO Sekreteryası bunu inceledi. 58 üyeden oluşan, içinde bizim de olduğumuz Yürütme Kurulu oy birliğiyle kabul etti. 194 üyeli Genel Konferans da kabul etti ve yansıda gördüğümüz 3 tipte Dîvânu Lügati't-Türk logosunu bizlere, ilgili ülkelere gönderdi. Tabi bu arada Fas'a, Macaristan'a, Moritanya'ya ve Tacikistan'a da “Kaşgarlı Mahmut ve Eseri bizim için de değerlidir” anlamına gelen yazılı destekleri için teşekkür ederiz.

Böylece, Dîvânu Lügati't-Türk'ün de içinde bulunduğu Türk Dil varlığının UNESCO yolculuğuna birkaç cümleyle dokunmama imkân sağlayan bu konuşma fırsatı için çok teşekkür ediyor, hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Osman MERT'in Açış Konuşması

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, Sayın UNESCO Türkiye Komisyonu Başkanı, Sayın Yardımcılarım, dekanlarım, hocalarım, değerli misafirler, hanımefendiler, beyefendiler, sevgili öğrenciler, hepinizi saygıyla selamlarım. Burada sizlerle birlikte olmaktan son derece mutluyum. Ben Denizli'ye bu vesileyle ilk kez geldim.

Sevgili gençler bir kısmınız uyuyorsunuz ama sanırım uyanma zamanı, geleceğimiz sizlersiniz. Gelecekte protokolde sizler olacaksınız. Şu an nüfusumuzun yüzde yirmisisiniz ama geleceğimizin yüzde yüzü sizsiniz unutmayın.

Benden önceki konuşmacılar gerçekten çok güzel ifade ettiler. Onun için ben bilgi tekrarı yapmamaya çalışacağım. Bu program, Divânû Lugâtî't-Türk ile ilgili bu yıl bizim, benim katıldığım dördüncü program.

Dördünde de Öcal Bey'le beraberdik. Bu konudaki desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Birincisini Bişkek'te yaptık. Bişkek'te yapma gerekçemiz şuydu: Biliyorsunuz Kaşgarlı, Barsgan doğumludur. Böyle bir faaliyeti Kaşgar'da yapamayacağımıza göre Bişkek'te yapalım, dedik. Fakat bunu yaparken şunu dedim Türk Cumhuriyetlerine, Orhun yazıtları, Uygur dönemi eserleri, Yenisey yazıtları, Divânû Lugâtî't-Türk sadece Türkiye Türklerinin eseri değil. Bu atalar sadece bizim atalarımız değil. O zaman dedim gelin Türkiye'de bu faaliyetleri yapmak yerine, birlikte Türk Cumhuriyetleri'nde yapalım... amacım Divânû Lugâtî't-Türk etrafında bugünkü torunları birleştirmektir, birleştirdik.

Sonra Azerbaycan'da ilk Arapça'dan tercüme olan nüsha yayımlandı. O da yeni bulundu. Arşivden yeni çıkarıldı.

Sonra Maraş'ta bir sempozyum yaptık. Deprem sonrası oraya bir pozitif ayrımcılık yapmamız gerektiğini düşünerek. Şimdi burada sizlerle beraberiz. Şimdi söz konusu olan lügat ama Ahmet Bey çok güzel ifade etti.

Lugati sadece lügat kelimesiyle karşılamak mümkün değil. Hele Divânû Lugâtî't-Türk'ü. Malumunuz dilin gelişmişlik düzeyiyle söz varlığı arasında yine bireyin aynı şekilde söz varlığıyla eğitim düzeyi arasında, yaşı arasında paralellik vardır. Eğer burada bir paralellik söz konusu değilse bir problem vardır. Yani dili geri kalmış kendisi ileri gitmiş dünyada bir medeniyet, kültür olmadığı gibi, söz varlığı düşük nitelikli bir birey de, insan da olamaz. Dolayısıyla dil ve söz varlığı bizim için son derece önemli.

Ama şunu da belirteyim. Şu salonda olan hepimizin hafızasındaki kelimeleri çıkarsak bir Türkçe sözlüğü oluşturamayız. Temsil kabiliyeti düşük olur.

Bu açıdan baktığımızda 8.000 civarında madde ama toplam 9.000 civarında söz varlığı açısından ki bir de sınırlaması vardır biliyorsunuz Kaşgarlı'nın. Şimdi o dönemde Kaşgarlı'nın böyle bir söz varlığını bir araya getirmesi bizim için son derece önemli. Çünkü bugün Divânû Lugâtî't-Türk'teki her bir kelime geçmiş günümüze bağlıyor. Bütün Türk Cumhuriyetlerini, bütün kültür coğrafyamızı birbirine bağlıyor. Her bir kelime ayrı bir köprümüz. Bu açıdan son derece kıymetli ve önemli. Tabii bunun güncelinin de belki hazırlanması gerekir şeklinde düşünebilirsiniz. "Türk Lehçeleri Karşılaştırmalı Sözlüğü". Tabii günümüzde böyle bir sözlük olur mu olmaz mı? O ayrı bir tartışma. Daha önce Ahmet Bican Ercilasun beyefendi başkanlığında hazırlanmış 7.000 civarında söz varlığı olan bir sözlüğümüz var.

Şimdi biz bu çalışmaya yirmi bir lehçede bir yazılım üzerinde başladık. Komisyon üyelerimizden biri de zaten aramızda Prof. Dr. Sayın Nergis Biray hocam. Şimdi bunu da tamamlayacağız. Bunu tamamladığımızda şu ortaya çıkacak. Türk lehçeleri arasındaki söz varlığının ne kadarı ortak ne kadarı farklı. Aynı şeyi şu an terimde yapıyoruz. Dünyanın en gelişmiş terim yazılımını aldık.

Her bilim dalına ait terimleri, yazılıma girmeye başladık. Birinci sütunda herhangi bir terimi kaçırmamak için İngilizceye yer verdik. İkinci sütunda Türkiye Türkçesine yer verdik. Diğer sütunlar

için de Türk lehçelerini görevlendirdik. Şimdi sonuç itibarıyla “Türkiye Terim Bankası” çıkacak. “Türk Dünyası Terim Bankası” doğacak.

Bunun neticesinde oraya da bakacağız. Terimlerimizin ne kadarı ortak, ne kadarı farklı ama şöyle bir avantajımız var. Malumunuz olduğu üzere lehçeler arasında farklılık arz etse de söz varlığımızın yaklaşık yüzde sekseni ortak... Türkçe kelime köklerimizin hepsi ortak. Dolayısıyla özellikle bundan sonra yeni oluşturulacak terimlerde birlikteliğe gidebiliriz. Şu an bu irade var. Çok şükür sadece akademisyenlerde olması yetmiyor. Devlet başkanlarında zaten bu irade olmasaydı alfabenin de bu düzeye gelmesi mümkün değildi. Onu da Ahmet Bey başlatmıştı. O meşaleyi o yakmıştı. Tabii 1926’dakileri de anmak gerekir. Ama bitirmek bize nasip oldu.

Divânû Lugâtî’t-Türk ile ilgili çok şey söylenebilir. Ama zamanınızı daha fazla almak istemem. Biz bugün daha sağlıklı, temsil kabiliyeti yüksek bir sözlük oluşturmak amacıyla derlem tabanlı sözlük hazırlamaya başladık. Yani şu an yaklaşık bir milyar kelimedenden oluşan bütün bilim dallarını ve kültürün bütün alanlarını temsil eden bir derlem üzerinde çalışıyoruz. Daha sonra bu veriye bir leksikoloji yazılımı entegre edeceğiz. Beş milyonluk bir derlem üzerine küçük bir deneme yaptık. Bizim sözlükteki söz varlığı en az üç katına çıkıyor. Çünkü şu an bizim sözlüğümüz sezgisel hazırlanmış. Hepsinden Allah razı olsun. Hepsine çok teşekkür ederim. Hepsine minnettarım. Emeği geçen bütün hocalarımıza. O günün koşullarında sözlük öyle hazırlanıyordu. Ama bugün önümüzde teknoloji var.

Şu an sözlüğümüzün temsil kabiliyeti istediğimiz düzeyde değil. Bunun için 2-2,5 yıl gibi bir zaman ön görüyoruz. Yapay zekânın desteğiyle de bitirebiliriz diye düşünüyoruz. Bunun neticesinde çok daha kapsamlı bir Türkçe sözlüğümüz olacak. Özellikle birleşik kelimeleri çok kaçırmışız. Birleşik iç ve alt maddelerde ciddi bir kayıp var. Ama bunu bu şekilde telafi etmeye başladık. Bu da öyle zannediyorum dilimiz açısından, kültürümüz açısından güzel bir gelişme. Ben bu faaliyetin gerçekleşmesinde emeği geçen bütün yetkililere, mutfakta görev alan bu işin ortaya çıkmasında emeği geçen bütün arkadaşlarıma, siz değerli hocalarımıza çok teşekkür ediyorum.

Divânû Lugâtî’t-Türk, bence asıl işlevini şu an yerine getiriyor. Kutadgu Bilig, asıl işlevini şimdi yerine getiriyor. Yani her zaman şunu söylerim. Hocalar, alimler bir ışık yakar. Ama bu ışığın nereye kadar gidebileceğini kendileri bile bilemezler. Yani şimdi baktım. Karşımda Ahmet Buran Hocam var. Acaba şu ana kadar kaç bin öğrenciye bilgi aktarmıştır? O öğrenciler o bilgiyi kaç bine ulaştırmıştır? Çarpan etkisiyle düşündüğünüzde yaktığı ışığın nereye kadar, kaç yüzyıl boyunca gideceğini hocam bile bilemez. Yani hocalık, âlimlik böyle bir şeydir.

Kaşgarlı şu an bizi buraya getirdi. Bizi eserin etrafında topladı. İnşallah bundan sonra daha etkin olacak.

Hocam Türk Dili Günü’nden bahsetti. Ben de bütün yaptığım görüşmelerde gayriresmî olarak bu konuyu ele alıyorum. Şu an küçük bir sorunumuz var detayını paylaşamam. Çünkü siyasi bir konu. Önümüzdeki günlerde tıpkı alfabede olduğu gibi benim seyahatler tekrar başlayacak. Bundan da ümitliyim, alfabeden daha zor olacağını düşünmüyorum. Kesin söz veremem ama 2025 içerisinde “Türk Dili Günü”nü en azından Türk Devletleri Teşkilatı tarafından, Cumhurbaşkanları tarafından ilan ettirebiliriz. Şu an yakınız.

Programın başarılı geçmesini diler; hepinizi saygıyla tekrar selamlarım.

Pamukkale Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ahmet KUTLUHAN'ın Açış Konuşması

Bugün burada, Türk dili ve kültürü açısından son derece önemli bir eser olan Divanu Lugati't-Türk'ün yazılışının 950. yılı vesilesiyle bir araya gelmiş bulunuyoruz. Bu eser, sadece Türkçenin kökenine ışık tutmakla kalmaz, aynı zamanda Türk dünyasının zengin kültürel mirasını da yansıtır.

11. yüzyılda sözlük bilimci ve filolog Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan Türk lehçelerinin ilk ansiklopedik sözlüğü olan Divanü Lügati't-Türk, Türk dilini, folklorunu ve kültürünü tanıtan, hem Türk dünyası dil ve edebiyatı hem de Türk tarihi açısından çok değerli bir kaynak, Türk dünyası için de önemli bir kültür hazinesidir. Bu eser, sadece dil bilimi açısından değil, aynı zamanda Türk dünyasının tarihi ve kültürel zenginliklerinin anlaşılmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Bugün burada, geniş Türk dünyasının farklı coğrafyalarında yaşayan Türklerin dilleri, kültürleri ve geleneklerinin de konuşulması, farklı disiplinlerden gelen uzmanların, akademisyenlerin ve öğrencilerin bir araya gelerek düşünce alışverişinde bulunmaları da eserin Türk dünyasındaki yerini bizlere anlatmaktadır.

Üniversiteler, sadece bilimsel açıdan bilgi üretme değil, aynı zamanda kültürel mirası koruma ve gelecek nesillere aktarma sorumluluğuna da sahiptir. Divanü Lügati't-Türk, dil bilimi, etnografya, tarih ve kültürel çalışmalar açısından araştırma alanlarına önemli katkılar sunar. Üniversitemiz, Türk dili, tarihi, Türk lehçeleri ve kültürünü öğretme amacıyla bu eseri hem araştırma alanlarında hem de ders materyali olarak kullanmaktadır. Eser, Türk dilinin sözlüğü olması bakımından günümüz Türkçesi ve diğer Türk yazı dilleri arasındaki bağlantıları incelemek, Türk dilinin yapısal özelliklerini öğrenmek ve etimoloji konularında araştırmalar yapmak isteyenler için eşsiz ve temel bir kaynaktır.

Üniversitemizde, Divanu Lugati't-Türk üzerinde eser veren öğretim üyelerimiz görev yapmakta; tez çalışmasında bu önemli eseri konu olarak işleyen doktorantlarımız da şu anda farklı üniversitelerde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Ayrıca bu değerli eserin incelenmesi ve tanıtılması konusunda konferanslar, seminerler, yayımlar ve araştırmalar akademisyenlerimiz ve genç Türkologlarımız tarafından yapılmıştır ve yapılmaktadır. Bu çalışmalar, Türk dilinin ve kültürünün yayılmasına katkıda bulunurken dünya çapında Türkoloji disiplinine de katkı sağlamaktadır.

Divanü Lügati't-Türk, Türk dilinin farklı lehçe ve ağızlarını bir araya getiren ilk önemli eser olma özelliğiyle Türk dünyasında konuşulan Türk lehçelerinin ortak kökenlere dayandığını göstermektedir.

Eser, Türk kültürü, gelenekleri, toplum yapısı ve mitolojisini de yansıtan kaynak olma niteliğiyle Türk milletinin tarihî geçmişi, mitolojisi, dini inançları ve günlük yaşamı hakkında da birçok bilgiyi içermektedir. Bu kültürel miras, Türk dünyası mensuplarının ortak geçmişini ve kültürel bağlarını hatırlatmakta, birleştirici bir güç olarak işlev görmektedir.

Türk milletinin yalnızca dil ve kültür değil, tarihî bir kimlik etrafında birleşmesini sağlayan, millî kimlik, anadili ve aidiyet bilincini oluşturan ve güçlendiren bir eser olarak da tanımlayabileceğimiz Divanu Lugati't-Türk'te, Türk halklarının coğrafi bölgeleri, onların yaşam biçimleri, sosyal düzenleri, toplumsal yapıları, dil ve kültürel özellikleri hakkında da bilgi verilmektedir. Bu, Türk dünyasında tarihî ve coğrafi bağları vurgulayarak Türk boylarına geçmişteki bağlantıları hatırlatarak, bugün benzer coğrafyalarda yaşayanlar arasında bir bağ da kurmaktadır.

Divanü Lügati't-Türk, farklı Türk boyları arasında onların gelenek, görenek ve yaşam biçimlerini betimleyerek boylar arasında kültürel dayanışmayı pekiştirmekte ve kültürel etkileşimi arttırmaktadır.

Kısacası, Divanü Lügati't-Türk, dil, edebiyat, coğrafya, kültür, tarih gibi birçok alanda asırlar sonrasında bile bizlere bilgi aktarırken, Türk dünyasında kültürel bir bağ kurma ve uluslararası düzeyde daha güçlü bir Türk dünyası dayanışması için önemli bir kaynak olma özelliğini de sürdürmektedir.

Kaşgarlı Mahmut, 11. Yüzyılda dönemin standart Türkçesini kullanmış, bu arada dönemin Türk ağız, şive ve lehçelerinin sözcüklerini sözlüğünde bir araya getirerek Türkçenin ortak söz varlığını oluşturmuştur.

Bu sempozyum vasıtasıyla gerçekleşen ilmi buluşmanın, Türk dili ve kültürü için yeni ufuklar açmasını diliyorum. Sempozyumun hayırlara vesile olmasını, Türk birliğinin sağlanmasına katkı

sağlamasını dileyerek saygılarımı sunuyorum. Katılımlarınız ve katkılarınız için teşekkür eder, sempozyumun verimli ve ilham verici geçmesini temenni ederim.

BİLDİRİ METİNLERİ

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE KUŞAKLAR ARASI FARKLILIKLAR VE TEMEL DEĞERLERİN DEĞİŞİMİ

Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA*

Özet

Kuşak farklılıkları, farklı dönemlerde doğup yetişen bireyler arasındaki düşünce, davranış, değer ve algı farklılıklarını ifade eder. Her kuşak, yaşadığı dönemin sosyal, ekonomik, politik ve kültürel koşullarından etkilenerek biçimlenir. Bu durum, kuşaklar arasında farklı tutum ve bakış açılarının gelişmesine yol açar. Kendine özgü dünya görüşleri, değer yargıları, toplumsal kurallar, davranış kalıpları geliştiren her kuşak, kendi yaşam tarzını ve değerlerini ideal olarak kabul eder ve bu değerlerin kuşaklar boyunca korunmasını bekler. Fakat sonraki kuşaklar, kendilerine has yaşam tarzları ve yeni değer yargıları geliştirir. Bu da önceki kuşakların yeni nesli “yeterince geleneksel” ya da “doğru” bulmamasına yol açar. Kuşaklar arasındaki bu farklılıklar, özellikle toplumsal değişim süreçlerinin anlaşılmasında önemli bir rol oynar.

Dönemin toplumsal ve kültürel yapısına dair derinlemesine bilgiler sunan *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, kuşaklar arasındaki bakış açıları ve değerlerdeki değişimi gözler önüne sererek toplumsal dönüşümlerin farklı nesiller üzerindeki etkisini anlamada önemli bir kaynak niteliği taşır. Bu çalışmada *Dîvânu Lugâtî't-Türk*'te yer alan metinler üzerinden kuşaklar arası farklılıklar ve temel değerlerdeki değişim incelenecek, toplumun temel değerlerinin yeni kuşaklar tarafından nasıl algılandığı ortaya koyulacaktır.

Anahtar kelimeler: Kuşaklar arası farklılıklar, temel değerler, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, Kâşgarlı Mahmûd, kültürel değişim.

Intergenerational Differences and the Change in Core Values in *Dîvânu Lugâtî't-Türk*

Abstract

Generational differences refer to distinctions in thoughts, behaviors, values, and perceptions among individuals born and raised in various periods. Each generation is influenced and shaped by the social, economic, political, and cultural conditions of the era in which it lives. This situation leads to the emergence of different attitudes and points of view among generations. Each generation that develops its unique worldviews, value judgments, social rules, and behavioral patterns considers its own lifestyle and values to be ideal and expects them to be preserved across generations. However, subsequent generations establish their own ways of life and new value judgments. This causes the preceding generations to view the new generation as neither “traditional enough” nor “right”. These differences among generations play an important role, especially in understanding the processes of social change.

Dîvânu Lugâtî't-Türk, which provides in-depth information about the social and cultural structure of the period, highlights the changes in points of view and values among generations, and serves as an important source for understanding the impact of social transformations on distinct generations. In this study, I examine the intergenerational differences and the changes in core values through the texts in *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, and present how the core values of society have been perceived by new generations.

Keywords: Intergenerational differences, core values, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, Kâşgarlı Mahmûd, cultural change.

Kuşaklar, yaklaşık olarak aynı yıllarda doğmuş, benzer tarihsel ve kültürel deneyimleri paylaşan insan topluluklarıdır. Toplumun dinamik yapısı, tarihî olaylar ve kültürel değişimler, her kuşağın karakterini biçimlendirir ve onları önceki nesillerden ayıran belirgin özellikler kazandırır. Bu ayrımlar, kuşaklar arasında iletişim kopukluklarına, anlayış farklılıklarına ve değerler çatışmasına yol açabilir.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, guldensagol@marmara.edu.tr, gsagolyuksekkaya@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1204-1390>.

Böylece kuşak farkı, toplumsal değişim sürecinde kaçınılmaz bir gerçeklik olarak ortaya çıkar ve toplumsal değişimin bir yansıması olarak görülür.

Her kuşak, kendine özgü dünya görüşleri, değer yargıları, toplumsal kurallar, davranış kalıpları geliştirip kendi yaşam tarzını ve değerlerini ideal olarak kabul eder ve bu değerlerin kuşaklar boyunca korunmasını bekler. Fakat sonraki kuşaklar, kendilerine has yaşam tarzları ve yeni değer yargıları geliştirir, bu da önceki kuşakların yeni nesli “yeterince geleneksel” ya da “doğru” bulmamasına yol açar.

Toplumsal ve kültürel değişimin anlaşılması için önemli bir rehber olan kuşaklar arası farklılıklar, ciddi bir biçimde ele alınmayı hak eder (Mannheim, 2009: 286). Birikmiş kültürel mirasın sürekli olarak aktarılması gerekir, ancak her kuşak kendinden önce gelenlerin kültürel birikimine yeni bir bakış açısıyla yaklaşabilir. Bu yeni bakış açısı, kültürel değişimin önemli bir kaynağıdır ve kültürel değişim sadece mevcut kültürün dönüşümü değil aynı zamanda yeni bireylerin o kültüre yaklaşımının farklılaşmasıyla da olur. Bu yeni bireyin, kendinden önceki nesillerin mirasına yönelik tutumu “yeni” ve “farklı”dır. Yeni kuşaklarla birlikte birikmiş kültürel öğelerin bir kısmı korunurken bir kısmı önemini yitirir (Mannheim, 2009: 294).

Döneminin toplumsal ve kültürel yapısı hakkında derinlemesine bilgi sunan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, eski kuşakların değerlerinin yeni kuşaklar tarafından nasıl algılandığına ve uygulandığına dair ipuçları sunar, böylece geçmişte de kuşaklar arası farklılıkların var olduğunu bize gösterir. Bu çalışmada, söz konusu eserde sunulan metinlere dayanarak erdem, liderlik, konukseverlik ve toplumsal sorumluluk gibi temel değerlerin zaman içerisindeki değişimi ele alınacak ve hem günümüzde hem de her dönemde olduğu gibi 11. yüzyılda da kuşaklar arasında belirgin farklılıklar bulunduğu ortaya koyulacaktır.

1. Konukseverlikteki Değişim

Bu bölüm, Türk kültürünün günümüze kadar ulaşan en önemli miraslarından biri olan konukseverlik anlayışının *Dîvânu Lugâti't-Türk*’teki örnekler aracılığıyla nasıl dönüşüme uğradığı ve bu dönüşümün toplumsal değerler üzerindeki etkileri hakkındadır.

Türk kültüründe misafir, “Tanrı misafiri” olarak anılır. “Misafir on kismetle gelir; birini yer, dokuzunu bırakır” sözü, misafirin ev sahibine uğur getirdiği düşüncesinin bir yansımasıdır. Bu tür inançlar, konukseverliğin geleneksel olarak önemini korumasını sağlamıştır.

Üme kelse kut kelir “Misafir gelirse onunla beraber uğur ve bereket de gelir.” atasözünü aktaran Kâşgarlı Mahmûd, misafire soğuk davranılmaması, onun kutsal kabul edilmesi ve aşağılanmaması gerektiğini belirtip artık insanların değiştiğini, misafir istemediklerini söyler:¹ *Ötrük utun ogrılayı yüzke bakar / elgin² tüşüp birmiş* (oku *bérmiş*) *aşığ başra kakar* “Bugün sadece hilekâr ve adı adamlar kaldı.

¹ *Dîvânu Lugâti't-Türk*’te konukseverlik anlayışı ile ilgili çeşitli metinler vardır: *kolsa kalı ugrapan birgil* (oku *bérgil*) *takı azukluk / kargış kılur ümeler yunçığ körüp konukluk* “Eğer bir misafir senden yiyecek isterse ve onun için sana gelirse ona ver; çünkü ağırlama kötü ise misafir ev sahibine lanet eder” (Kâş., s. 140; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 123); *erdi aşın taturgan / yawlak yağığ kaçurgan / Ugrak süsin kaytargan / bastı ölüm ahtarı* “O, misafirlere yemek yediren, düşmanlarını kovan, sarsılmazlığı ile Uğrak askerlerini püskürten idi. Tâ ölüm onu yıkıncaya kadar” (Kâş., s. 257; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 225); *anuk utru tutsa yokka sanmas*. Anlamı: Hazır bulunan yemek misafire sunulursa yok sayılmaz. Ev sahibinin gücü yettiği kadar hazırlık yapması için söylenir. (Kâş. 46; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 32); *kelse üme tüşürgil tınsun anıy arukluk / arpa saman yağutgil bulsun atı yarukluk* “Sana misafir gelirse onu indir ki (içeri al) dinlensin. Arpa ve saman yaklaştır ki atı dinlenmenin ışığını bulsun (rahatlasın)” (Kâş. 423; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 332); *körklüg tonug özünke / tatlıg aşığ adınka / tutgil konuk ağırlıg / yaqsun çawıy boğunka* “Güzel elbiseyi kendin giy; lezzetli yemeği başkasına yedir; misafiri ağırla; böylece bunlar ününü insanlar arasında yaysın” (Kâş. 34; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 21); *kelse kalı yarlıg bolup yunçığ üme / keldür anuk bolmış aşığ tutma uma* (Kâş., s. 59 “Eğer (sana) yoksul ve gönlü kırık bir konuk gelirse, hazırlanmış olan yemeği (hemen) getir (ve önüne koy), onu umut içinde bekletme” (Tekin, 1989: 137), vd.

² Beyitteki *elgin* sözcüğünün okunuşu ve anlamı için bk. Tekin, 1989: 205; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 50, 193. dipnot.

Konuğunun yüzüne hırsızmış gibi bakar. Yedirdiğini başına kakarak yolcu konuğunu minnet altında bırakır”³ (Kâş. 63-64; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 50).

Eserde misafirle ilgili benzer bir anlayışın ürünü de *bardı eren konuk körüp kutka sakar / kaldı yawuz oyuk körüp ewni yıkar* (Kâş., s. 55) “Bir konuk gördüğünde bunu mutluluk sayan insanlar ölüp gitti, (bunların yerine) bir karaltı gördüklerinde (bunu konuk sanarak) çadırlarını yıkan kötüler kaldı”⁴ (Tekin, 1989: 152) beytidir.

Bu beytin eserde, bir değişkesi de bulunmaktadır: *bardı eren konuk bulup kutka sakar / kaldı alıg oyuk körüp ewni yıkar* (Kâş. s. 193) “Bir konuk bulduklarında bunu mutluluk sayanlar ölüp gitti; bunların yerine, bir karaltı gördüklerinde, bunu konuk sanarak, çadırlarını yıkan alçaklar kaldı”⁵ (Tekin, 1989: 152).

Bu beyitlerde, geleneksel değerlerin değiştiği vurgulanarak toplumsal eleştiri yapılır. Türklerin geçmişteki konar göçerlik yaşamı, konukseverliği sosyal yapının merkezî bir ögesi durumuna getirmiştir. Konar göçer toplumlarda sadece bir sosyal kural değil aynı zamanda dostane ilişkilerin kurulmasını ve karşılıklı yardımlaşmayı sağlayan yaşamsal bir gereklilik olan konukseverlik, toplulukların hayatta kalması ve güvenliği için önemli bir rol oynar. Kaynakların paylaşılması, güvenlik için işbirliği yapılması ve gerektiğinde savaş gibi durumlarda dayanışma, topluluğun sürekliliği için gereklidir. Bu yaşam tarzında sayısal üstünlük, hayatta kalma mücadelesinde önemli bir avantaj sağlar. Konukseverlik, topluluğa katılan yeni bireyler ve dostluklarla güçlü bir savunma ve dayanışma yapısı oluşturduğu gibi ekonomik refahı ve sosyal bağları da güçlendirir. Ayrıca Türk toplumunda konukseverlik, saygınlık ve itibar kazanmanın bir yoludur. Misafiri en iyi biçimde ağırlamak, kişinin toplum içindeki yerini ve onurunu belirleyen bir unsurdur. Aynı zamanda bireylerin bir arada yaşamasını kolaylaştırır ve birbirlerine olan güvenlerini pekiştirir. “Tuz ekmek hakkı” geleneği de dostluk, minnettarlık ve vefanın sembolü olarak Türk konukseverlik anlayışının temel bir parçasıdır.⁶ Türk konukseverliği bu derin anlamıyla, kültürel bir değer olarak toplumun sosyal bağlarını güçlendiren bir unsur olmuştur. Ancak X. yüzyıldan itibaren yerleşik hayat hâkim yaşam tarzı olmuş, göçebe yaşam dereceli olarak azalmıştır (Demir, 2003: 162). Kurulan hastane ve medreseler dışında (Esin, 1979; Genç, 1997: 14), *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten XI. yüzyılda Türkistan'da şehirlerin oldukça geliştiği, şehirle ilişkili meslek dallarının çoğaldığı anlaşılmaktadır. Yerleşik hayatla birlikte geleneksel konukseverlik anlayışının değişmeye başladığı anlaşılmaktadır. “Misafir mübarek tutulur, soğuk davranılmaz, aşağılanmaz” diyen Kâşgarlı Mahmûd, bu söz ile eski Türk toplumunun önemli değerlerinden biri olan konukseverlik anlayışının yitirildiğine dikkat çekmektedir. Metinde geçen hilekâr ve adi adamlar sözü, toplumdaki bozulmaya vurgu yapar. *Hırsız gibi bakma* ifadesi, toplumsal güvenin kaybolduğunu ve insanların birbirine şüpheyle yaklaştığını, konuğa hizmet ederken minnet altında bırakmak ise yardımın samimiyetsiz olduğunu gösterir. Konuğunu hırsız gibi gören ve yedirdiğiyle övünen insanlar, konukseverlik geleneğinin zedelendiğine işaret eder. Konuğa karşı saygısız davranışlar, toplumun değer yargılarındaki değişimin bir işareti olarak değerlendirilir. Erdemli kuşaklar misafiri kut yani devlet, mutluluk ve uğur olarak görürken yeni kuşak konuktan korkup tedirgin olmakta, konuğu bir yük veya tehdit olarak algılamaktadır.

Bu beyitler, değişen toplumsal sorumluluk anlayışının, özellikle konukseverlik gibi geleneksel değerlerin dönüşümünü simgeler. Kuşaklar arası farklılıkların kültürel pratiklere nasıl yansıdığını ve bir dönemin önemli bir değerinin, sonraki dönemde nasıl değiştiğini gösterir.

2. Liyakatsizliğin İktidarı

Bu bölümde, liyakatsizliğin iktidar yapıları üzerindeki etkileri üzerinde durulacak, toplumsal zayıflık veya tembelliğin neden ve nasıl bir tür iktidar biçimi olarak kabul edildiği görülecektir. *Dîvânu*

³ Tekin (1989: 152) bu beyti “Hırsız gibi (konuğun) yüzüne bakıp (gülen) hilekâr ve alçak kimselerle elleri ile verdikleri yemeği (konuğun) başına kakanlar (kaldı)” biçiminde yorumlamıştır.

⁴ “Misafiri devlet ve uğur sayanlar gitti; çölde bir işaret taşı veya korkuluk görünce, kendilerine misafir gelecek zannedip korkularından çadırlarını yıkanlar kaldı” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 40).

⁵ “Misafiri uğur sayanlar gitti. Bir hayal gördükleri zaman, o gelmesin diye çadırlarını yıkanlar kaldı” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 165).

⁶ *Kutadgu Bilig*'deki tanık için bk. 1191 *tuz etmek idisi* ... (Arat, 1979: 136).

Lugâti't-Türk’te gözlemlenen zayıflık, yalnızca fiziksel ya da kişisel bir özellik değil, aynı zamanda belirli toplumsal rollerin, davranışların ve ilişkilerin değişimini yansıtan bir nitelik olarak yer almaktadır.

*Ödleg kamug kewredi*⁷ / *erdem arıg sewredi* / *yunçig yawuz tawradı* / *erdem begi çertilür* (Kâş. 64) “Zaman zayıfladı, erdem azaldı. Erdem beyi öldükten sonra zayıf ve tembel olan güçlendi.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 50). Burada erdem beyi olarak nitelenen kişi, Alp Er Toņa olarak adlandırılan efsanevî Türk hükümdarı Afrâsiyab’dır.

Eserde aynı dörtlüğün *Ödleg arıg kewredi* / *yunçig yawuz tawradı* / *erdem yéme sewredi* / *ajun begi çertilür* (Kâş. 462) “Zaman gevşedi; zayıf ve gevşek olan güçlendi; dünya beyinin ölümüyle -yani Afrâsiyab- devrin insanların güzel işleri kalmadı” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 366) biçimi de tanıklanır.

Kuşaklar arası farklılıklar, yalnızca toplumun gerçeklikleri üzerinden değil, edebi eserler ve sanat yoluyla da ifade edilir. Şiirler, bu farklılıkları dramatik ve sembolik bir dille sunarak değerlerin değişimi ve toplumsal algı üzerine önemli ipuçları sunar. Bu iki dörtlük, *Dîvânu Lugâti't-Türk*’te dönemin sosyo-politik yapısını ve değerler sistemindeki değişimi yansıtan önemli metinlerdir. Şiirde “erdem” ve “zayıflık” kavramları üzerinden toplumsal dönüşüm eleştirilmekte, toplumsal bozulma ve erdemsizliğin yükselişi gibi evrensel konular vurgulanmaktadır.

Önceki dönemlerde yüksek sayılan erdemlerin zamanla zayıfladığının ve bozulduğunun ima edildiği bu dörtlükler, erdemli liderlerin ölümünden sonra tembel ve zayıf karakterlerin iktidara gelmesi, liderlikteki boşlukların kötüye kullanıldığını, liyakatsiz kişilerin iktidara geldiğini, toplumsal ve siyasi dengenin bozulduğunu anlatır. Eski kuşakların erdemli liderlik vasıflarıyla özdeşleştirilmesi, bu değerlerin toplumsal yapıyı nasıl güçlü kıldığına işaret eder. Yeni kuşakların tembellik ve erdemsizlikle anılması ise bu değerlerin toplumsal yapı içerisinde artık merkezî bir konuma sahip olmadığını ima eder. Burada, geleneksel erdemler ile modern değerler arasında bir kopuş yaşandığı ve bu durumun toplumsal bağlamda bozulma olarak algılandığı görülür. Eski kuşaklar, gençlerin zayıflığını ve erdemsizliğini eleştirirken bu eleştiriler toplumsal düzenin yeniden biçimlendiğini de gösterir.

Her toplum, kendi kültüründe önemli gördüğü olayları ve kahramanları mitler ve efsaneler aracılığıyla anlatır. Bu tür anlatılar, bir yandan o toplumun dünya görüşünü ortaya koyarken bir yandan da toplumsal belleği oluşturur. Burada Afrâsiyab üzerinden simgesel bir anlatımla, bir liderin kaybının ardından toplumda güçsüz kişilerin yükseldiği ve değerlerin zayıfladığı bir süreç eleştirilir. Afrâsiyab’ın erdemli bir sultan olarak betimlenmesi, dönemin ideal hükümdarı profiline dair önemli ipuçları verir. Afrâsiyab sembolik bir figür olarak toplumsal ve ahlakî erdemleri temsil eder, onun ölümü ise bir dönemin kapandığını, yeni ama bozuk bir dönemin başladığını işaret eder. *erdem begi* / *ajun begi çertilür* dizesi, erdemli liderlerin yokluğunda zayıf karakterlerin toplumda yükseldiğini ifade eder.

3. Erdem ve bilgeliğin kaybı

Bu bölümde, erdem ve bilgeliğin toplum içinde giderek zayıflaması ve bunun kuşaklar arası değişim üzerindeki etkisi üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde ele alınan liyakatsizliğin iktidar kazanması ile bilgelik ve erdemin kaybı arasındaki bu örtüşen temalar, toplumsal değerlere olan yaklaşımın iki farklı yansımalarını temsil eder.

erdi oza erenler / *erdem begi bilig tag* / *aydı üküş ögütler* / *könlüm bolur anar sag* “Eski zamanlarda ilim ve hikmetleri dağ yüceliğinde olan erdem sahibi adamlar vardı. Öğüt verici çok şeyler söylediler. Onları yad edince gönül arınır (Kâş. 57; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 43).

Toplumdaki değişimi yansıtan bu şiir, bir zamanlar toplumda büyük bir yer tutan bilgelik ve erdemin, artık azalan ya da kaybolan bir değer durumuna geldiğini ifade eder.

Dîvânu Lugâti't-Türk’ten birkaç yıl önce yazılan *Kutadgu Bilig*’de (Arat, 1979: 185) de bilgelik ve erdem bir arada değerlendirilir ve bilgi, erdeme ulaşmanın temel yolu olarak görülür.⁸ Sokrates’in (Önal, 2006) “Kimse bilerek kötülük yapmaz” ilkesine benzer biçimde, bilgisizliğin yanlış davranışlara

⁷ Yazmada *küfredi*.

⁸ Bk. 1679-1680. beyitler (Arat, 1979: 185).

yol açtığını ifade eden Yûsuf, Platon (Başok, 2020) gibi bireysel erdemin toplum düzeni için vazgeçilmez olduğuna inanır ve bu yönüyle *Dîvânü Lugâtî't-Türk* 'te yer alan şiirdeki görüşle örtüşür.

Şiirde “eski zamanlarda ilim ve hikmetleri dağ yüceliğinde erdem sahibi kişiler”den söz edilmesi, eski zamanlarda bu tür erdemli kişilerin topluma liderlik ettiği bir altın çağın varlığını ima eder. Ancak böyle kişiler artık mevcut değildir, bu da toplumsal bir değişime işaret eder. Bilgelik ve erdemin eski zamanlara ait olduğu vurgusu, bu değerlerin eskisi kadar güçlü olmadığını düşündürür. Şair, geçmişteki bilge kişilere duyulan özlemi dile getirirken günümüzde bu tür kişilerin azaldığı ya da kaybolduğu düşüncesini hissettirir ki bu özlem, aslında kaybolan değerlere ve değişen topluma tutulan bir aynadır.

Kaynaklar

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig. I: Metin* (2. Baskı). Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Başok Diş, S. (2020). “Platon felsefesinde adalet, düzen ve yasa”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2), 1013-1042.
- Dankoff, R. and Kelly, J. (1982-1985). *Mahmûd al-Kâşgarî. Compendium of the Turkic dialects (Dîwân Lugât at-Turk)*, I-III. Harvard University, Cambridge.
- Demir, M. (2003). “Türk-İslâm Medeniyetinde Şehirleşme”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/1, 156-165.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü lugâtî't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (2. baskı), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Esin, E. (1979). “Böri Tigin Tamgaç Bugra Kara Hâkân İbrâhim'in (H. 444-60/1052-68) Samarkand'da yaptırdığı âbideler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 8, 37-55.
- Genç, R. (1997). *Kâşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- [Kâşgarlı Mahmûd] (Kâş.) (1941). *Divanü lûgat-it-Türk tıpkıbasımı “faksimile”*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Mannheim, K. (1952). *The Problem of Generations. İçinde Essays on the sociology of knowledge* (s. 276-322). Routledge. (İlk yayım yılı: 1928). chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/27MannheimGenerations.pdf (Erişim tarihi: 16.09.2024)
- Önal, M. (2006). “Sokrates'e göre erdem ve erdem eğitimi”. *Felsefe Dünyası*, 44, 133-145.
- Sağol Yüksekaya, G. (2022). “A word from Old Uyghur to the Present: Alıg”, *Acta Orientalia Hungarica*, 75/3, 391-404. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://openaccess.marmara.edu.tr/server/api/core/bitstreams/088dbb15-646d-4741-8d6e-2c5747937ae4/content (Erişim tarihi: 27.10.2024)
- Sağol Yüksekaya, G. (2024). “Dîvânü lugâtî't-Türk'teki kültürel ipuçları-Devonu lug'atit-turkdagi madaniy ishoralar”, *Türkiy Xalqlar Tarixida Turkistonning O'rni Xalqaro İlmiy-Amaliy Konferensiya Materiallari To'plami*, İdeal Press nashriyoti, 131-138. <https://doi.org/10.5281/zenodo.13342459>
- Tekin, T. (1989). *XI. yüzyıl Türk şiiri-Dîvânü lugâtî't-Türk'teki manzum parçalar*. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch/Eski Uygurcanın el sözlüğü. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen.

МАХМҮД ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАНИ ЛҰҒАТ АТ-ТҮРК» ЕҢБЕГІНДЕГІ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚАЗАҚ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

КОЖАХМЕТОВА Баянгуль Рамазановна*

КОЖАХМЕТОВА Камила Ермуратовна **

Андатпа

Мақалада түрлі дереккөздер мен әдебиеттер пайдаланылып, негізгі мақсат Махмұд Қашқаридің "Диуани лұғат ат түрік" еңбегінде кездесетін лексиканың қазақ шешендік өнерінде көрініс алуы қарастырылады. Сондай-ақ, қазақ би-шешендерінің сөздері, халық шығармашылығы, шешендік өнер, түркі мәдениеті мен тілінің тарихы, тілдік ерекшеліктерге арналған ғылыми мақалалар, мәдени мұраның ұлттық бірегейлікке әсері т.б. мәселелер қамтылады. Бұл материалдар тақырыпты терең түсінуге және зерттеудің қазіргі қазақ қоғамындағы маңыздылығын көрсетуге көмектеседі.

Қашқари деректері қазақ және түркі тілдерінің ортақ грамматикалық құрылымдары мен лексикасын көрсетеді, бұл зерттеулер түркітану мен мәдени антропология саласына негіз бола алады. Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат-ат-түрк» еңбегі түркі халықтарының ортақ мәдени мұрасы болып табылатыны және сөздік түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық, фонетикалық ерекшеліктерін зерттеп, түркі әлемінің мәдениеті мен тарихын терең танытуға мүмкіндік беретін ақпарат көзі ретінде қарастырылады. Қашқари өз еңбегінде түрлі түркі тектес халықтардың тілін, әдебиетін және дәстүрлерін салыстырып, бұл тілдердің туыстығын ғылыми тұрғыдан дәлелденгені айқындалады. «Диуани лұғат-ат-түрк» тек лексика мен грамматиканы ғана емес, сонымен қатар түркі халықтарының өмірі мен дәстүрлерін, фольклорлық мұраларын да қамтиды. Қашқаридің осы еңбегінің қазақ шешендік өнерімен тығыз байланысын, оның сөздік қорында кездесетін көптеген лексикалық бірліктер мен риторикалық тәсілдер қазақ шешендік сөздерінің қалыптасуына әсер еткені зерделенеді. Қазақ тілінің негізінде сақталған көне лексикалық бірліктер мен грамматикалық құрылымдар бұл ұлттардың мәдени және тілдік туыстығын көрсетеді. Қашқари еңбегі түркі тілдерінің болашағын айқындап, мәдени мұраны сақтап, зерттеудің маңызды құралы болып табылады.

Тірек сөздер: Махмұт Қашқари, "Диуани лұғат ат түрік", қазақ шешендік өнері, лексика және грамматика, түркі тілдерінің туыстығы, мәдени мұра, тілдік ерекшеліктер

The Reflection of the Vocabulary from Mahmud al-Kashgari's Diwan Lughat al-Turk in Kazakh Oratory Art

Annotation

The article utilizes various sources and literature, focusing on the primary objective of examining the reflection of the vocabulary found in Mahmud al-Kashgari's "*Diwan Lughat al-Turk*" in Kazakh oratory art. Additionally, it addresses topics such as the words of Kazakh biys (judges) and orators, folklore, rhetoric, the history of Turkic culture and language, linguistic features, scientific articles on these subjects, and the influence of cultural heritage on national identity. These materials help to deeply understand the topic and demonstrate the relevance of the study in contemporary Kazakh society.

* гуманитарлық ғылымдар магистрі, Торайғыров университеті, КеАҚ Павлодар қаласы Қазақстан, bajan2010@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1300-5447>.

** педагогика ғылымдарының магистрі, Торайғыров университеті, КеАҚ Павлодар қаласы Қазақстан, kamilital5@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-3278-5542>.

Kashgari's records illustrate the shared grammatical structures and vocabulary of Kazakh and Turkic languages, forming a basis for studies in Turkology and cultural anthropology. Mahmud al-Kashgari's *"Diwan Lughat al-Turk"* is regarded as a shared cultural heritage of Turkic peoples and serves as a valuable source for exploring the lexical, grammatical, and phonetic features of Turkic languages, including Kazakh. It also contributes to understanding the culture and history of the Turkic world.

Kashgari's work compares the languages, literature, and traditions of various Turkic peoples, providing scientific evidence of their linguistic kinship. The *"Diwan Lughat al-Turk"* not only covers vocabulary and grammar but also encompasses the lives, traditions, and folklore of Turkic peoples. The close connection between Kashgari's work and Kazakh oratory art is explored, highlighting how many lexical units and rhetorical techniques in the dictionary influenced the formation of Kazakh oratory traditions. The ancient lexical units and grammatical structures preserved in the Kazakh language demonstrate the cultural and linguistic kinship of these nations.

Kashgari's work is an essential tool for defining the future of Turkic languages, preserving cultural heritage, and conducting scholarly research.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, *"Diwan Lughat al-Turk"*, Kazakh oratory art, vocabulary and grammar, kinship of Turkic languages, cultural heritage, linguistic features.

Түркі халықтарына ортақ мәдени мұра болып саналатын Махмұт Қашқаридің "Диуани лұғат-ат-түрк" еңбегі түрік дүниесінің әлемдік ғылым казнасына қосқан ұлы мұрасы. Сахараның ұлы ғалымы, дана ойшылы әрі тіл зергері Махмұт Қашқари «Түрік тілдерінің жинағын» барлық түркі текті халықтар мен ру-тайпаларды аралап, олардың тілдері мен мәдениетін зерттеп, жинақтап жазған. Бұл еңбек түрік әлемінің әдебиеті мен тілін салыстырмалы түрде терең талдап, жүйелеген алғашқы энциклопедиялық шығарма болып табылады. Түрік тілінің алғашқы әрі ерекше оқулығы ретінде тарихта айрықша орын алады. Қазақ және түрік халықтары ғасырлар бойы мәдени және тарихи байланыста болды. Бұл байланыстар екі тілдің бір-біріне әсер етуіне, кейбір сөздер мен грамматикалық құрылымдардың ұқсастығына себеп болды.

Түркінің ықпалы қазақ халқының тілінде байқалғанымен, қазақ тілі өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалды. Махмұт Қашқари: «Олардың әрбірінің өзіне тән тілі бар, сонымен бірге түрікшені де жақсы біледі. Қырғыз, қыпшақ, оғыз, тохсы, нағма, ұғрақ, жарұқ тайпалары ортақ бір түрдегі түрікше тілде сөйлейді. Иемек пен башқұрт тілдері оларға жақын» [Егеубай, 1997, 56]. Көптеген түркі тілдері мен диалектілерін, соның ішінде қазақ тілін де қамтитын түркіше-арабша түсіндірме сөздігі - "Диуани лұғат-ат-түрк" тек лексиканы ғана емес, сонымен қатар түркі халықтарының өмірі, дәстүрлері мен құндылықтары туралы білім көзі ретінде қызмет етеді. Әлемдік лингвистикалық зерттеулерде қазақ және түрік тілдерінің туыстастығына қатысты әртүрлі көзқарастар бар. Ғалымдар арасында бұл тілдердің ұқсастығы мен айырмашылықтары туралы пікірталастар болғанымен, жалпы алғанда, олар бір түркі тілдерінің бөлшектері ретінде қабылданады. Қазақ және түрік тілдерінің туыстас тілдер екендігі ғылыми тұрғыдан дәлелденген факт. Бұл тілдер ортақ түркі тілдік қорынан тараған және олардың грамматикалық, фонетикалық, лексикалық құрылымдары ұқсас. Дегенмен, тарихи және мәдени тұрғыдан әртүрлі дамып, өзіндік ерекшеліктері қалыптасқан.

XX ғасырдың басында Қашқаридің "Диуани лұғат-ат-түрк" қолжазбасы түрік тілтанушылары назарына түсіп, өз құнды бағасын алып, түркітану үшін маңызды ежелгі түркі туындысы ретінде мойындалды. Қашқаридің «Диуани лұғат-ат-түрк» пен Баласағұнның «Құдатқу Білігі» түркі тіліндегі ең көне және құнды мәтіндердің бірі болып саналады. Олар Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндей емес, кітап түрінде сақталған.

Мұсылман әлемінен тыс бүкіл әлем даңқына ие болған аль-Қашқаридің бірегей еңбегі "Диуани лұғат-ат-түрк" жалпыадамзаттық білімнің ең құнды көзі болып табылады. 2005 жылы Алматы қ. Дайк-Пресс баспасынан шығыстанушы Зифа-Алуа Ауэзова аударған тікелей араб тілінен орыс тіліне аударылған нұсқасы шықты.

Сондай-ақ, карахандықтар кезеңіндегі әдебиетті зерттеуде өзіндік орны бар ғалым Асқар Егеубаев 1997-1998 жылдары Махмуд Қашқаридің «Диуани лұғати-т-түрк» шығармасын тұңғыш

рет қазақ тіліне толық аударып, ғылыми түсініктерін, зертеуін жариялаған. XI ғасырдың бұл энциклопедиялық терең мазмұнды зерттеуі қазіргі түрік тектес ұлттардың ежелгі мәдениетінде қайта жаңғыру үрдісі жана бағыт алған тұста аса қажетті де пайдалы еңбек. Ана тіліміздің, туған әдебиетіміз бен мәдениетіміздің түп негіздері, төл заңдылықтары осы білікті зерттеу беттерінде көрініс алған.

"Диуани лұғат-ат-түрк" мәтінінде келтірілген Аль-Қашқаридің өмірбаяндық мәліметтерінде әкесінің туған жері Ыстықкөл көлінің оңтүстік жағалауында орналасқан Барсған қаласы екені айтылған [al-Käsghari, 1915, 625]. Өзі Қашқардың тумасы, Қараханидтер немесе хаққанидтердің иеліктерінен екенін атайды. Урду сөздік мақаласында автор Қашқардың түріктермен және урду канд деп, яғни "Патшалар тұратын қала" деген атпен танымал болғанын хабарлайды [al-Käsghari, 1915, 74].

«Диуани лұғати-т-түрк» шығармасы түркі тілдерінің тілдік ерекшеліктерін, сөз жасау түзілісін, туынды және тудырушы сөздердің мән-мағынасын, қолдану аясын, бір мағыналы сөздің өзге түркі тайпаларында аталуын салыстыра қарастырған ғылыми лингвистикалық сөздік. М.Қашқари бұл еңбегінде құрғақ талдаумен ғана шектелмей әрбір сөзге түсіндірме жасағанда түркі тайпаларында қалыптасқан тұрақты сөз тіркестері мен фольклорлық өлең-жырлардан дәйектер келтіріп отырады. Қашқарлық автор түрік сөздерінің жинағын құрылысы мен мазмұнына сай сегіз кітапқа бөліп, «Хамза кітабы», «Сәлим кітабы», «Мудоаф кітабы», «Мысал кітабы», «Үш әріпті сөздер кітабы», «Төрт әріпті сөздер кітабы», «Ғунналылар кітабы», «Сукунді сөздер кітабы» деп жіктеген. [3].

«Диуани лұғати-т-түрк» тіл, әдебиет, тарих, этно-фольклор тұрғысынан түрлі деңгейде зерттелді. К.Броккельман, Р.Данкофф, Б.Аталай, В.В.Бартольд, В.А.Гордлевский, Т.А.Боровков, Н.А.Баскаков, А.Н.Кононов, Т.М.Гарипов, М.Ш.Шералиев, А.М.Демирчизаде, С.Г.Кляшторный, А.Б.Халидов, С.Муталлибов, В.Решатов сынды әлемге аты мәшһүр түркітанушы-ғалымдармен қатар қазақ зерттеушілері де тілдік, әдеби, тарихи тұрғыдан жан-жақты қарастырды. Қазақтың тілші-ғалымдары Н.Т.Сауранбаев, С.А.Аманжолов, А.Н.Ысқақов, Ғ.Мұсабаев, Ө.Құрышжанов, Ө.Ибатов Махмуд Қашқари еңбегін тілдік тұрғыдан зерделесе, Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, Н.Келімбетов, А.Егеубаев сынды белгілі әдебиеттанушы-ғалымдар М.Қашқари сөздігінің әдебиетке қатыстылығына назар аударады.

Ғалым Ханғали Сүйіншәлиев кеңестік жүйенің елуінші жылдарында-ақ әдебиет тарихын тереңнен бастаған зерттеуші «Диуанның» тарихына, зерттелуіне қысқаша шолу жасап, әдеби құндылығына баса назар аударады. Сөздікте мысалға алынған мақал-мәтелдерге, қанатты сөздерге, түрлі аңыздарға, өлең үзінділеріне, ерлік жырларына, лирикалық шумақтарға, өлең құрылысына ғылыми тұрғыдан баға береді [3].

Қашқари деректеріне негізделген зерттеулер грамматикалық құрылымдардағы ұқсастықтарды, ортақ тілдік негізді көрсетеді. Сөздік қазақ және түркі мәдениеттерінің туыстығын растайтын, сонымен қатар түркітану мен мәдени антропология саласындағы зерттеулерге де негіз болатын маңызды құжат. Лексика, грамматика және мәдени аспектілерді салыстырмалы талдау осы халықтар арасындағы тарихи байланыстарды терең түсінуге ықпал етеді. Махмұт Қашқаридің үш жинаққа топтастырылған, сегіз кітапқа жинақталған тілтану жайлы еңбегі хижра бойынша 464-466 жылдары, қазіргі есеппен 1072-1074 жылдары аралығында жазылып аяқталғаны белгілі. «Диуани лұғат ат түрік» еңбегі бүкіл түрік тілдері әлеміне ортақ Тілтану энциклопедиясы Бұл еңбекпен автор тіл білімі тарихына үлкен үлес қосты [Ақышев К.А. және т.б., 1996, 485].

Осылайша, бұл тақырып түрлі түркі халықтары арасындағы мәдени және тілдік байланыстарды тереңірек түсінуге ықпал етіп, мәдени мұраны сақтап, келер ұрпаққа жеткізудің маңыздылығын көрсетеді, тіл мен мәдениетті оқытудың жаңа тәсілдерін дамытуға септігін тигізері сөзсіз.

Жалпыадамзаттық білімнің ең құнды көздерінің бірі болып саналатын **"Диуани лұғат-ат түркі"** сөздігінде кездесетін лексикалық бірліктер мен грамматикалық құрылымдар қазақ пен түркі мәдениеттері, тілдері арасындағы тарихи, мәдени туыстық көне дәуірден бастау алатынын

дәлелі. Қазақ тілі, басқа түркі тілдері сияқты, Махмұд Қашқари тіркеген көптеген лексикалық бірліктерді сақтауды жалғастыруда. XI ғасырда қолданылған көптеген сөздер мен сөз тіркестері қазақтың шешендік өнерінде орын аласа, қазіргі қазақ тілінде де өзекті болып қала береді. Бұл мәдени мұралар, әсіресе шешендік шеберлік пен сөз өнері арқылы, халықтың дүниетанымын, тарихи жадын және рухани құндылықтарын жеткізуде маңызды рөл атқарады.

Қашқаридің ең танымал үлесі "Дивани ат түрік" — лексикография саласындағы іргелі еңбекке айналған алғашқы түркі сөздігін құру болды. Бұл жұмыста Қашқари кең лексикалық материал жинап қана қоймай, түркі тілдерін олардың алуан түрлілігімен таныстырды, бұл түркі мәдениетін сақтау мен зерттеудің маңызды қадамы болды. "Дивани ат түркіде" ол түркі халықтарының күнделікті өмірін бейнелейтін грамматикалық ерекшеліктерді, диалектілерді және тіпті фольклорлық элементтерді егжей-тегжейлі сипаттады.

'Дивани ат Түркі' бірнеше бөлімдерден тұрады, олардың әрқайсысында кең лексикалық материалдар, сөздердің мағыналарын түсіндіру және қолдану мысалдары бар. Қашқари өз жұмысын Алфавит бойынша ұйымдастырды, бұл сөздерді іздеуді және олардың мәнмәтінін түсінуді жеңілдетеді. Сөздік тек ауызекі лексиканы ғана емес, сонымен қатар экономика, саясат және мәдениет сияқты әртүрлі салаларда қолданылатын арнайы терминдерді де қамтиды.

Шығарманың маңызды аспектісі-ауызша халық шығармашылығы мен поэзиядан алынған мысалдарды қолдану, бұл тілдің мәдени дәстүрлермен байланысын көрсетеді. Қашқари сонымен қатар фонетика, морфология және синтаксис туралы түсініктемелер ұсынады, бұл оның жұмысын зерттеушілер мен ана тілінде сөйлейтіндердің болашақ ұрпақтары үшін таптырмас етеді. Сөздік болашақ лексикографтар мен филологтарға үлгі бола отырып, түркі лексикасы мен грамматикасын зерттеудің негізгі көзі болды. Жан-жақты табиғатының арқасында ол жалпы түркі тілінің қалыптасуына және әртүрлі халықтар арасындағы тілдік байланыстардың нығаюына ықпал етті.

Қазақ халқы үшін "Дивани ат түрік" маңызы ерекше зор, өйткені ол қазақ тілін дербес бірлік ретінде қалыптастыруға негіз болды. Қашқари Қазақстан аумағында таралған диалектілерді сипаттап, олардың бірегей ерекшеліктерін сақтауға ықпал етті. Шығарманың әсерін Қазақ шешендік өнерінен байқауға болады, мұнда Қашқари сипаттаған лексика мен риторикалық тәсілдердің элементтері бүгінгі күнге дейін қолданыла береді. Осылайша, "Дивани ат Түркі" түркі халықтарының мұрасын сақтап қана қоймай, өткен мен қазіргі арасындағы байланыс қызметін атқара отырып, мәдени бірегейлікті қалыптастырудың маңызды факторына айналады.

XI ғасырда автор Махмұд Қашқари құрастырған "Дивани ат Түрік" түркі тілі мен мәдениетінің маңызды көзі болып табылады. Бұл жұмыста күнделікті өмірді де, халықтың философиялық ойларын да бейнелейтін бай лексикалық бірліктер ұсынылған. Негізгі лексикалық бірліктерге табиғатқа, қоғамдық қатынастарға, моральға және этикаға қатысты терминдер жатады. Мысалы, "алып" (батыр)

الب آرتتكا آلد بو
ايسيز آرون .
قلد يمو اذلك أوجن
الديمو آدمى شرک پر تلور

Alp Er tona oldi my,
Esiz ажип қалды mu,
Өзлек өшін алды mu,
Emdi jyrek jurtylur:

Алып Ер тоңа өлді ме?
Жаман дүние қалды ма?
Заман өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар!» [Егеубай, 1997, 71]

«Алып / алп» сөзінің осы мағынасы қазақтың ауыз әдебиетіндегі эпостық қаһармандардың бірі - Алпамыс батыр есімінде өзгерген түрде сақталған. Қазақ ертегілерінде алып (Қазақ ертегілері. Алматы, 1961 кітабынан алынды) алып атауы өте зор денелі адам кейпіндегі мифтік кейіпкерлер дәулерге қатысты айтылады. [Жақып, 2011, 880]

Ел ауызынан жиналған халық шығармаларында да шешендік сәлемнің сан қилы нұсқалары сақталған. Арғын Мұнасып батыр кедей екен. Бір күні есік алдында тары түйіп жатса, төрт-бес адам келіп сәлемдеседі. Сонда Мұнасып қонақасында қысылып жолаушыларға былай депті.

Түзге шықсам **батырмын**, Үйге келсем қатынмын.
Қатын ауру, бала жас, Тары түйіп жатырмын.
Менің атым Мұнасып,
Атадан қалған кедейлік, Келе жатыр ұласып.
Жүрем десең жол ашық,
Түсем десең үй мынау,
Алдыңдағы лашық [Адамбаев, 1992, 162].

Мысалы, «ақ» сөзі - الق AK AK: ак, бір нәрсенің ағы. (Оғызша). Өзге түрік ұлыстары акбоз атты الن آن Akat - ак ат дейді. الق AK AK: ak الف يقال آ Ak sakal er: Ак сакал ер - Аксакал адам, сакал-шашы ағарған адам. (Оғызша). انسان AK SAJ AK САЙ: Аксай. Жер аты. [Егеубай, 1997, 112] «Ақ» сөзінің қазақ тілінде көптеген мақал мәтелдерде, шешендік сөздерде жиі кездеседі.

Мысалы: Ақ дегені—алғыс, Қара дегені—қарғыс., Ақ киім—кірлегіш, Ақ көңіл—кешіргіш., Аққа зауал жоқ, Ақ иіліп сынбайды., Аққа қара жоқ, Қараға шара жоқ., Ақ пен қара жарысар, Аққа Құдай болысар. [Әкімова және т.б., 2011, 34]

ТІЛ: тіл; сөзі. TIL ال أنکر تل تکردي

Olanar til tegyrdi: Ол анар тіл тегүрді - Ол оған тіл тигізді.»

ТІЛ: тіл; TIL

اردم بشي تل : Makanna Obian Kertipisaren Erdem башы til: Ердем башы тіл Әдеп-қасиет (өнер) басы тіл». Бұл жерде «жақсы сөз», «ізгі сөз» хақында айтылған.

TIL TIL: сөз; лұғат; Мысалы: »آخر يلي Oguz tili: Оғүз тілі - Оғыз тілі, Jabaku tili: абақү тілі – «Иабакү тілі» дегендер секілді. Бұл сөз мағына жағынан арабшаға үйлесімді келеді [Егеубай, 1997, 394].

Қазақ шешендігі қазақ мәдени мұрасының ажырамас бөлігі ретінде қоғамдық пікірді қалыптастыруда және мәдени дәстүрлерді сақтауда шешуші рөл атқарады. Қашғари еңбегіндегі лексика мен қазақ шешендік өнері арасындағы байланысты зерттеу өткеннің мұрасы мен қазіргі заманның өзекті тәжірибелері мен сөйлеу стратегияларына қалай әсер ететінін анықтауға мүмкіндік береді.

Шешендік — қазақ халқының көнеден келе жатқан дәстүрлі тіл өнері, терең ой мен тапқырлыққа негізделген сирек кездесетін дарын. Бұл өнер билік пен әділдікті суырыпсалма, жүрекжарды сөздер арқылы жеткізумен ерекшеленеді. Ежелгі қазақ шешендік өнері қазақ халқының рухани мәдениетінде маңызды орын алған және ұлттың әлеуметтік, саяси, құқықтық өмірінде шешендердің ықпалы зор болған. Шешендік өнер қазақ қоғамында билердің, ақсақалдардың, ханның жанындағы кеңесшілердің, батырлардың, әрі ақындардың негізгі құралы болып саналған. Қазақтың шешендік өнері негізінен сөзді шеберлікпен қолдану, терең ой мен шешімді әрекетке айналдыруға негізделген. Мысалы, **Төле би (1663–1756)** Төле би — қазақтың үш ұлы биінің бірі, ел арасында әділдігімен, шешендігімен танымал. Төле би қазақтың Ұлы жүзінде билік жүргізіп, көптеген тарихи жағдайларда халықтың тұрмысы мен болашағы үшін дұрыс шешімдер қабылдаған. Ол қазақтың дәстүрлі шешендік өнерін жоғары дәрежеге көтеріп, сөздің салмағын түсініп, әрбір шешімді терең оймен қабылдай білген. Төмендегі Төле би шешендігінен үзіндіге назар аударсақ, «ел» ұғымы, ДЛТ (қазақша аудармасы) сөздігі түсіндірмесінде «ел, мемлекет» بلد EL EЛ: ел, мемлекет. [Егеубай, 1997, 78] деген мағына екені берілген.

Уа, көсіле шабар жерің бар, Арылмайтын сорың бар...
 Ту көтерер **ерің** бар. Құлдық ұрсаң дұшпанға,
 Қол боларлық **елің** бар, Еркек болып туды деп,
 Атадан қалған жолың бар, Мына сені кім айтар?
 — Құлдық ұрсаң дұшпанға деп толғайды. [9]

Төленің осы төрелік сөзін өзгелер түгел құп алып, жауға қарсы күш біріктіріпті деседі.

Ел — қазақша екі мағына беретін термин: 1) ел-мемлекеттің синонимі ретінде қолданылатын термин; аймақ; 2) физикалық география мен геоморфологиялық түсінік бойынша аумақтардың ірі аймақтық бөліктері, өзіне топ қайталанбайтын жалпылама сипаты болатын аудандаудың бөлігі [Сайыров және т.б., 2007, 616]. Осы “**ел**” сөзі қазақтың атақты билерінің бірі, әрі шешен. **Қазыбек биде (1667–1764)** де көп кездеседі. Оның шешендік өнері мен әділдігі қазақ қоғамында кеңінен танымал болған. Қазыбек би өз шешендігімен ғана емес, әділ билігімен де ерекше көзге түскен. Оның атақты сөздері мен билік шешімдері көптеген даулы мәселелерді шешкен. Мысалы: *"Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп найзаға үкі таққан елміз; ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөзді асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәмі тұзын ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, құң боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз..."* [Төрешұлұлы, 1995, 235]. Қазыбек бидің шығармашылық сөздері қазақ шешендігі мен билігінің классикалық үлгілерінің бірі болып табылады.

Қазақ Ордасының ақылды биі, айтыс пен дау-дамайларда ұтқыр әрі шешен тіл қолданған тұлға - **Әйтеке бидің (1644–1700)** шешендік өнері мен даналығы әсіресе ұрпақтан ұрпаққа жеткен афоризмдер мен даналық сөздерінде көрінеді. Мысалы,

Батыр боп жауға найзаң тимесе,
Батырлықтан не пайда.
 Бай болып халқыңа пайдаң тимесе,
 Байлығыңнан не пайда... [12].

деген сөзінде жоғарыда келтірілген «батыр» сөзінің қолданысын көреміз. Әйтеке би ел мен жұрттың арасындағы әділеттілікті қамтамасыз ете отырып, халқына үлкен қызмет етті. Осындай «батыр, ел, тіл, ақ» т.б. осы сияқты түркі тілдес халыққа ортақ көптеген лексика қазақтың би-шешендерінің, жырауларының ел аузында қалған нақыл, шешендік сөздерінде жиі ұшырасады.

Қазақ шешендік өнері кең көлемде қоғамдық өмірдің барлық аспектілерін қамтыды. Ол билер мен ақсақалдар арқылы халықтың әлеуметтік қатынастарын реттеп, ұлттың рухани және саяси өмірінде маңызды рөл атқарды. Шешендер өз сөздерінде философиялық, моральдық құндылықтар мен адамгершілік мәселелерін көтеумен қатар, халықтың дүниетанымын, тарихын және ұлттық болмысын да дәріптеді. Терең ой мен ұтқыр сөздікті ғана емес, сонымен бірге халықтың жан дүниесін, ұлттың рухын сақтаушы әрі оны жаңа ұрпаққа жеткізуші күш болды. Шешендер қоғамда әділдікті қорғаушы, даулы мәселелерде дұрыс шешім қабылдаушы тұлғалар ретінде танылды. «Түркі тілдерінің сөздігінде» ерлік пен батырлықты мадақтайтын өлең-жырлар көп кездеседі. Ежелгі дәуір адамы үшін ерекше ерлік көрсету — бұл биік мәртебе саналған.

Махмұт Қашқаридің *"Диуани лұғат-ат-түрк"* еңбегі — түркі тілдері мен мәдениетінің ұлы мұрасы, бұл сөздік қазақ шешендік өнерінің қалыптасуы мен дамуына елеулі ықпал еткен маңызды дереккөз болып табылады. Қашқари өзінің шығармасында түркі тілдерінің лексикасы мен грамматикалық құрылымдарын ғана сипаттап қоймай, сол тілдердегі фольклорлық элементтерді, мақал-мәтелдер мен тұспалдарды да кеңінен қолданды. Бұл да өз кезегінде қазақ шешендік өнерінің қалыптасуына және оның тілдік ерекшеліктерінің сақталуына ықпал етті.

Қазақ шешендік өнері — халқымыздың рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі, ол терең ой мен шебер сөз қолдануды, тапқырлық пен ұтқырлықты талап етеді. Қазақтың шешендік өнері әлеуметтік, саяси және құқықтық мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарған, ал шешендер мен билер халықтың тарихи мұрасын сақтап, ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда басты тұлғалар болды. Осы өнердің көрнекті үлгілері ретінде Қазыбек би, Төле би, Әйтеке би сияқты тұлғалар

қазақ қоғамында шешендік сөздің күшін пайдаланып, әділдікті қорғап, әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге ұмтылды.

Қашқаридің *"Диуани лұғат-ат-түрк"* сөздігіндегі лексикалық бірліктер мен тілдік құрылымдар қазақ шешендік өнерінде кеңінен қолданылатын мән-мағыналарды, риторикалық тәсілдерді және сөздің түпкі мағынасын түсінуге көмектеседі. Қашқари сөздігінде кездесетін мақал-мәтелдер, өлең-жырлар мен тұрмыстық сөз тіркестері қазақ шешендік өнеріндегі көптеген шешендік сөйлемдер мен афоризмдермен үндесіп жатыр. Мысалы, сөздіктегі "алып", "ақ", "тіл" сияқты сөздер қазіргі қазақ тіліндегі ұқсас мәндермен қолданылып, ұрпақтан ұрпаққа жеткен халық даналығымен сабақтасып жатыр. Қашқари еңбегінде көрсетілген сөздер мен сөз тіркестері қазақ шешендерінің сөйлеу мәдениетінде кеңінен қолданылатын ұғымдар мен көркем тәсілдерді айқындайды. Мәселен, "ақ" сөзі қазақ тіліндегі көптеген мақал-мәтелдерде, шешендік сөздерде жиі қолданылады (мысалы, "Аққа зауал жоқ", "Ақтың жолы ашық" т.б.), бұл да қазақ тілінің лексикасында сақталып келе жатқан көне түркі дәуіріндегі мәдени байланыстарды көрсетеді.

Қазақ шешендік өнеріндегі ұтқырлық, мақал-мәтелдер мен қанатты сөздердің кең таралуы — осы өнердің әрі рухани, әрі практикалық мәні бар қасиеттерінің бірі. Қашқари сөздігі өз кезегінде шешендік өнердің дамуында маңызды рөл атқарған тілдік қорды ұсынады. Сонымен қатар, бұл еңбекте бейнелі тілдің, метафоралар мен теңеулердің қолданылуы қазақ шешендерінің сөз саптауы мен сөйлеу шеберлігінің негізін құрайды. Мысалы, Қашқаридің сөздігінде кездесетін сөз тіркестері мен фразеологизмдер қазақ шешендерінде тыңдаушыға әсер ету мақсатында жиі қолданылады.

Қашқари мен қазақ шешендерінің тіл қолдануындағы ұқсастықтар мен сабақтастық — түркі мәдениеті мен тілінің ортақ байлығының айқын дәлелі. Қазақ шешендік өнері мен *"Диуани лұғат-ат-түрк"* сөздігінің тілдік бірліктері арасындағы байланыс, сөздің терең мағынасын түсіну мен ұрпақтан ұрпаққа жеткізу мақсатын көздейтін мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл байланыс түркі халықтарының тілдері мен мәдениеттерінің терең тамырлас екенін көрсетеді әрі шешендік өнер мен халық ауыз әдебиетінің бірлігі мен сабақтастығын айқындайды.

Махмұт Қашқаридің *"Диуани лұғат-ат-түрк"* еңбегі түркі тілдерінің лексикасы мен грамматикасының маңызды көзі ғана емес, сонымен қатар түркі халықтарының мәдениеті мен дүниетанымын терең танытуға мүмкіндік беретін құнды мұра болып табылады. Бұл еңбекте ұсынылған тілдік деректер, фольклорлық элементтер мен халықтың дүниетанымын бейнелейтін сөз тіркестері мен мақал-мәтелдер қазақ шешендік өнерінің қалыптасуына және дамуына үлкен әсер еткенін көрсетеді. Қазақ тілінде сақталған көне лексикалық бірліктер мен грамматикалық құрылымдарға ұқсастықтары түркі тілдері арасындағы туыстық байланысты айқындайды. Қазақ шешендік өнеріндегі сөз шеберлігі мен ұтқырлық, сондай-ақ риторикалық тәсілдер мен стильдердің көптеген элементтері Қашқаридің *"Диуани лұғат-ат-түрк"* сөздігіндегі тілдік және әдеби үлгілермен үндеседі. Бұл мұра тек лексикалық тұрғыда ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының рухани және мәдени құндылықтарының сақталуына, ұлттың тарихи санасының қалыптасуына ықпал етеді.

Махмұт Қашқари *"Диуани лұғат-ат-түрк"* еңбегінде түркі халықтарының күнделікті өмірінен, салт-дәстүрлерінен, философиялық ойларынан алған мысалдар мен түсіндірмелерді қолдана отырып, сөздердің мән-мағынасын терең ашқан. Сонымен қатар, оның еңбегі қазақ тілінің дамуына негіз болған көптеген тілдік ерекшеліктер мен құрылымдарды сақтап қалуға септігін тигізді. Сөздіктің қазіргі зерттеулерде маңызды рөл атқаруы, түркітанудың дамуына қосқан үлесі, сондай-ақ қазақ шешендік өнерінің өзекті мәселелеріне қатысты бай материалдар ұсынуы мәдени мұраның сақталуы мен келешек ұрпаққа жеткізілуіне ерекше мән береді. Бұл жұмыс түркі тілдері мен мәдениетінің болашағын зерттеудің және оларды мәдени бірегейлік тұрғысынан қарастырудың маңызды құралы болып табылады.

Қорыта айтқанда, *"Диуани лұғат-ат-түрк"* еңбегіндегі лексика мен қазақ шешендік өнерінің байланысы — түркі тілдері мен мәдениеттерінің терең үндестігін, тілдік және мәдени құндылықтардың сақталуын көрсететін маңызды тұжырым. Бұл мұралар бүгінгі таңда қазақ

халқының шешендік өнерін зерттеуде, ұлттық тіл мен мәдениеттің сабақтастығын терең түсінуде таптырмас дерек көзі болып қала береді. Осылайша, Махмұт Қашқаридің "Диуани лұғат-ат-түрк" еңбегі түркі халықтарының тарихи, мәдени және тілдік байланыстарын зерттеуде жаңа зерттеулер мен ғылыми дискурстарға жол аша отырып, қазақ қоғамындағы мәдени мұраларды сақтап, оны қазіргі заманға лайықтап түсіндіруде маңызды орын алады.

Пайдаланылған әдебиет:

- 1 Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Казак тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: ХАНТ., 1997ж. ISBN 5-620-00890-8
- 2 Mahmüd b. al-Husayn b. Muhammad al-Käsghari Kitab dhwan-i lughat al-Turk/Ed. Kilisli Mu'allim Rifat Bilge. Istanbul, 1915-1917.
- 3 [Ulagat](https://ulagat.com/2020/07/12/диуани-лұғати-т-түрк-шығармасы-қаза/(12.07.2020)) веб-сайты.: 2020 [https://ulagat.com/2020/07/12/диуани-лұғати-т-түрк-шығармасы-қаза/\(12.07.2020\)](https://ulagat.com/2020/07/12/диуани-лұғати-т-түрк-шығармасы-қаза/(12.07.2020))
- 4 Ақышев К.А., Байпаков К.М., Исмағұлов О.И., Көмеков Б.Е. (ред.) Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық. 1-том. Алматы: Атамұра, 1996. – 544 б
- 5 Жақып Б.Ө.бас редакт. 2011. «Қазақ энциклопедиясы», - 880 бет.ISBN 9965-893-73-X Айбын. Энциклопедия. - Алматы:
- 6 Адамбаев Б. құрастыр., Шешендік сөздер, Алматы : Отау, 1992. - 189 б.
- 7 Әкімова Т. Т. Әкімова, А. Оралбек, Қ. Орынғали құраст. БАБАЛАР СӨЗІ, 67 том., Астана, 2011, 465б. - 31б.
- 8 Махмуд ал-Кашгари Диван Луғат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы:Дайк-Пресс, 2005. 1288 с. + 2 с. вкл.
- 9 www.bilim-all.kz Білім алл веб-сайты.: 08.10.2021 Төле би Әлібекұлы нақыл сөздері
- 10 Сайыров Е., Әбдіғали Б., Жабелова Т., Әлібек Д.. құраст. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007. 616б. ISBN 9965-32-491-3
- 11 Төрекүлұлы Н. Қазақтың 100 би-шешені. Алматы, 1995. 384 б.
- 12 Мәртебе.kz веб-сайты,: 11.07.2019 <https://clck.ru/3EiHcu>

DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’TE TANIMLAMA YÖNTEMLERİ: KAŞGARLI SAVLARIG NETEG UKTURDI?

Ezgi DEMİREL KAMANLI*

Özet

Dünyada modern sözlük araştırmalarının başlamasıyla beraber sözlüğün yapısından başlayarak hem teorik hem de uygulamalı olarak sözlükler incelenmeye başlanmıştır. Türkçe yazılan sözlükler de alan araştırmacıları tarafından bu doğrultuda çalışmalara konu edilmiştir. Türkçenin sözlükçülük geçmişi 11. yüzyılda Dîvânu Lugâti’t-Türk ile Kaşgarlı Mahmud tarafından başlatılmıştır. Dîvânu Lugâti’t-Türk, Türkçenin ilk sözlüğü olmasının yanı sıra sahip olduğu büyük söz varlığı sebebiyle de Türk dili tarihinde çok önemli bir yer teşkil etmektedir.

Eser, bulunuşundan günümüze kadar hem içerdiği söz varlığı hem dönemine ait dil bilgisi özellikleri hem de söz dizimi çalışmalarıyla etraflıca irdelenmiştir. Zaman zaman Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün sözlük bilimi açısından da çeşitli araştırmalarda incelendiği görülmüştür. Bu bildiride de eser, sözlük bilimi çalışmalarında iç yapı unsurları arasında ele alınan “tanım” bakımından incelenmeye çalışılmıştır. Tanım konusu antik dönem filozoflarından başlayarak günümüze kadar pek çok araştırmacı tarafından farklı şekillerde açıklanmıştır. Tanımın tanımı üzerinde uzlaşılan konu ise sözcüğün içeriğinin açıklanmasıdır. “Tanım”ın dışında sözlük bilimciler araştırmalarında pek çok “tanımlama yöntemi” olduğunu da ortaya koymuştur. Bunlar genel hatlarıyla analitik tanımlama, sentez yoluyla tanımlama, tipikleştirme yoluyla tanımlama, eşanlamlılarla tanımlama, kurala dayalı tanımlama, dolaylı/ima yoluyla tanımlama, düzenlemsal tanımlama ve işari/gösterimsel tanımlamadır. Buna göre Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer alan sözcüklerin tanımlama yöntemleri üzerine yapılan değerlendirmede modern bir sözlükte kullanılan tanımlama yöntemlerinden Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de yararlanıldığı tespit edilmiştir. Bildirinin sınırları içinde her bir tanımlama yöntemine Dîvânu Lugâti’t-Türk’ten örnekler verilerek eserde kullanılan tanımlama yöntemleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Dîvânu Lugâti’t-Türk, sözlük, sözlük bilimi, tanım, tanımlama yöntemleri.

Methods of Definition in Dîvânu Lugâti’t-Türk: How did Kaşgarli Explain the Words?

Abstract

With the development of contemporary dictionary investigation worldwide, dictionaries have been analysed both theoretically and practically, commencing with their structure. Dictionaries written in Turkish have also been the subject of studies by researchers in the field in this direction. The history of Turkish lexicography began in the 11th century with Kaşgarlı Mahmud’s Dîvânu Lugâti’t-Türk. Dîvânu Lugâti’t-Türk, being the first Turkish dictionary, possesses an important role in the history of the Turkish language due to its extensive vocabulary.

Dîvânu Lugâti’t-Türk has been meticulously analysed from the very beginning to the present, focussing on its vocabulary, grammatical characteristics of the period, and syntactic research. In addition, Dîvânu Lugâti’t-Türk has periodically been analysed in numerous ways via the lens of lexicography. This study analyses the aforementioned work concerning “definition”, regarded as a fundamental internal structural element in lexicographic research. The concept of definition has been clarified in numerous ways by researchers including ancient philosophers to contemporary scholars. The stated topic of the definition of a definition is the explanation of the word’s meaning. In the context of “definition”, lexicographers have recognised other “methods of definition” in their studies. These include analytical definition, synthetic definitions, typifying, synonymous definitions, rule-based definitions, implicative definitions, denotative definitions, and ostensive definitions. The analysis of the definitional techniques employed in Dîvânu Lugâti’t-Türk reveals that the methodologies found in contemporary dictionaries were similarly applied in Dîvânu Lugâti’t-Türk. This study explains each

* Doç. Dr., edemirel@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1530-8828>.

definition technique by presenting instances from *Dîvânu Lugâti't-Türk* and aims to clarify the definition methods employed in the work.

Key Words: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, dictionary, lexicography, definition, methods of definition.

Giriş

Türk sözlükçülük geleneğinin en önemli ve ilk örneği olarak kabul edilen *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü metaleksikografi bakımından ele almak, bu kıymetli eserin hem dünya sözlükleriyle kıyaslanmasını hem de bilimsel özelliklerinin ortaya koyacaktır. Metaleksikografiye göre bir sözlüğün yapısını belirleyen temel nitelikler olan bütünsel, iç ve dış yapının DLT⁹'de tam anlamıyla bulunduğu daha önce yapmış olduğumuz çalışmada ayrıntılarıyla ele alınmıştır (Demirel, 2020: 70-92). Sözlüğün yapısını oluşturan iç yapı unsurlarının inceleme alanına giren “tanım” konusunun irdelenmesi, Kaşgarlı Mahmud'un DLT'de modern sözlük biliminin ortaya koyduğu tanım yöntemlerinden hangilerini kullandığını tespit etmemizi sağlayacaktır.

İki dilli sözlüklerde farklı bir kültüre ait sözcüklerin bambaşka bir kültüre ait bir milletin diline aktarılmasında kimi zorluklar bulunduğu bilinen bir gerçektir. Her bir madde başı açıklanırken genellikle eş değerlik yoluyla tanımlama yapılmakta, bazı durumlarda ise farklı tanımlama yöntemlerine başvurulması gerekmektedir (Akyıldız Ay, 2021: 72). Bu nedenle iki dilli sözlük kategorisine giren DLT'de Kaşgarlı Mahmud'un hangi tanımlama yöntemlerini kullanarak Araplara Türkçe sözcükleri nasıl açıkladığı aynı zamanda onun sözlük bilimci kimliğini de göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Tanım

Bir sözcüğün onun anlamını bilmeyenler için açık bir şekilde anlaşılabilmesi amacıyla yapılan açıklamaları “tanım” şeklinde ifade edilebilir. “Türkçe Sözlük”te tanım sözcüğü “Bir kavramın niteliklerini eksiksiz olarak belirtme veya açıklama; tarif” şeklinde açıklanmaktadır.¹⁰ Çeşitli leksikografi sözlüklerinde ve kaynaklarında ise tanımın detaylı açıklamaları yapılmıştır. Bunlara kısaca değinmek gerekmektedir.

Bu leksikografik terim, bir madde başında, bir makalede veya sözcük listesinin herhangi bir alt bölümünde ya da bir sözlüğün, ansiklopedinin; herhangi bir başka tür kaynak kitabın dış materyalinde bulunan bir madde başının içeriğinin açıklamasını ifade eder. Metaleksikografinin ana kategorilerinden biridir (Burkhanov, 1998: 56).

Tanım, bir kaynak kitabın mikro yapısında yer alan ve bir sözcüğün, ifadenin veya terimin anlamının açıklamasını veren tamamlayıcı bir parçadır. Tanım, temel bir işlev sağlar: derleyicilerin anlamsal bilgileri konumlandığı ve kullanıcıların bunları bulduğu yerdir (Hartmann ve James, 1998: 35-36).

Tanımların bir dildeki anlamları listelemek için var olduğu ve bunun ciddi bir tarihî sözlükteki başlıca işlevi olduğu iddia edilebilir. Ancak pratik amaçları sözlük kullanıcılarının iletişimsel ihtiyaçlarını çözmektir. Bu ihtiyaçları şu şekilde tanımlamak faydalıdır: gönderge veya ‘çözümleme’: kullanıcı, tanımadığı bir sözcük veya ifadeyle karşılaştığı ve bunun ne anlama geldiğini bilmesi gerektiği için tanıma gider. Üretimsel veya ‘kodlama’: kullanıcı bir şeyler yazmak veya söylemek ister ve bu, kafasındaki anlamı doğal, uygun ve etkili bir şekilde kodlamayı içerir (Atkins ve Rundell: 2008: 407).

Tanımın genellikle bir içmerkezli cümle olduğunu ifade eden Zgusta bir dilin sözlük birimlerinin aynı dilde tanımlanmasından dolayı tanımın genellikle tanımlanan sözlük birimin dil bilgisi durumunu dikkate alacağı sonucunun çıkacağını dile getirir. Bir sözlükteki tüm tanımların tekdüze ve homojen olamayacağını çünkü söz konusu olanın sözcüksel anlam olduğuna dikkat çekmektedir (1971: 258).

Tanımlama ve tanımlamalar, terminoloji ve sözlük biliminde önemli bir rol oynar, çünkü bunlar, sözlük öğelerinin anlamını oluşturmanın veya başka bir deyişle, kavramı, onu temsil eden sözcük veya terimle ilişkilendirmenin geleneksel araçlarıdır. Tanımın farklı alanlarda farklı tanımlarının

⁹ *Dîvânu Lugâti't-Türk*, metnin devamında DLT şeklinde kısaltma olarak yazılmıştır.

¹⁰ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi 11.11.2024.

yapılabileceğini söyleyen Sager, sözcüğün gerçek anlamıyla dil bilimsel ve filolojik ikinci türün, genellikle bir sözcük ögesinin gerçek kullanımla ortaya çıkan dilsel biçimdeki çeşitliliklere riayet ettiğini ve dil sözlüklerinde tanım başlığı altında bulunan şeye, yani örneklerle desteklenen tanım ve notların bir bileşimine benzetilebilecek bir şeye yol açtığını belirtmektedir (2000: vii-2).

Robinson, “Definition” adlı kitabında tanımla ilgili sorulara cevaplar aramaktadır. Yazar, tanımın tanımı nedir, bir tanım kısa mı olmalıdır, tanım başta mı yoksa sonda mı olmalıdır, tanımlanamazlar var mıdır, tanımların doğruluk değeri var mıdır, tanımlar eş anlamlı olmalı mıdır, tanımlama yararlı bir yöntem midir değil midir gibi soruları tartıştıktan sonra tanımlama türlerini ele almıştır. Yazar, çeşitli araştırmacıların ortaya koyduğu tanımlama yöntemlerini şöyle sıralamıştır: “gerçek tanım, itibari tanım, kapsamlı tanım, gösterimsel tanım, çözümleyici tanım, bireşimsel tanım, eşitlemeli tanım, betimleyici tanım, işlevsel tanım, kalıtımsal tanım, kullanımdaki tanım, düzanlamsal tanım, çağrışımsal tanım, örtük tanım, eşgüdümlü tanım, ikna edici tanım, ardışık tanım, betimleme yoluyla tanım” (1962: 2-7).

Jackson, en yaygın tanım şeklinin “içmerkezli öbek” tanımı olduğunu söylemektedir. Bu tanım türünde sözcüğün ayırt edici özelliği ve üst anlamının açıklanmasından oluşmaktadır. Diğer yaygın tanım türünün eş anlamlı sözcüklerle yapıldığına dikkat çeken yazar, üçüncü tanım türü olarak tanımlanan sözcüğün “tipik” özelliğinin belirtilmesine dayandığını ifade etmektedir. Başka bir tanım türü ise dil bilimsel ya da işlevsel sözcükler için tercih edilen bunların “kullanımı” ile ilgili olan tanım türüdür (2016: 145-147).

Atkins ve Rundell, geleneksel tanımlama ilkelerini şöyle sıralamıştır:

“Tanımlanan sözcükten daha basit sözcükler kullanılmalıdır,

Dairesellikten kaçınılmalıdır (kabaca ifade etmek gerekirse, dairesellik, Y’yi X ve X’i Y olarak tanımladığınızda ortaya çıkan şeydir),

Tanımlar ‘ikame edilebilir’ olmalıdır: Buradaki fikir, bir tanımın, görüldüğü herhangi bir bağlamda bir sözlük girdisinde bir tanıma konu olan veya tanımlanarak mantıksal bir sisteme dahil edilen sözcüğün yerine geçebilecek şekilde yazılmalıdır,

Maksimum ekonomi hedeflenmelidir (Sözlük, özel sözlükten bir dilin sözcük hazinesinin tam bir envanterine doğru ilerlediğinde, alan her zaman çok önemli olmuştur.)” (2008: 433-435).

Gençer ve Yavuzarslan’a göre sözlüklerde kullanılan belli başlı tanımlama yöntemleri şöyle sıralanmıştır: “Analitik/içlemsel tanımlama (*analytical definitions*), sentez yoluyla/kaplımsal tanımlama (*synthetic definitions*), tipikleştirme yoluyla tanımlama (*typifying*), eşanlamlılarla tanımlama (*synonymous definitions*), kuralla dayalı tanımlama (*rule-based definitions*), dolaylı/ima yoluyla tanımlama (*implicative definitions*), düzanlamsal tanımlama (*denotative definitions*), işari/gösterimsel tanımlama (*ostensive definitions*)” (2020: 398-399¹¹).

Bu tanımlama yöntemlerinin hangilerinin DLT’de kullanıldığını örnekleriyle açıklamak yerinde olacaktır.¹²

İnceleme

Analitik Tanımlama

Robinson’a göre analitik bir tanımlamada, tanımlanan sözcükle aynı anlamı taşıyan bir tanımlayıcı ifade vardır (1962: 101). Klasik anlam biliminde, anlamları belirleme süreci, ayrı bir anlamın, benzersiz bir “gerekli ve yeterli koşullar” kümesi aracılığıyla belirlenebileceği kavramına dayanmaktadır. Bu nedenle de bir tanımın genellikle iki unsurdan oluştuğunu söyleyen Atkins ve Rundell bunları şöyle sıralar: doğru anlamsal kategoride tanımlanan ögeyi konumlandıran üst düzey bir

¹¹ Çalışmamızda Gençer ve Yavuzarslan’ın belirlediği tanımlama yöntemlerinin Türkçeye çevrilen terim karşılıkları kullanılmıştır.

¹² DLT’deki tanımlama yöntemlerinin tespitinde tercih edilen DLT yayını Ercilasun ve Akkoyunlu tarafından yayımlanan çalışmadır. Bütün DLT yayınları kıyaslandığında hepsinde Kaşgarlı Mahmud’un yaptığı açıklamalara riayet edildiği görülmüştür. Bu nedenle çalışma tek eser üzerinde yürütülmüştür.

sözcük veya ifade ve bu ögeyi benzersiz kılan şeyin ne olduğunu ve aynı kategorideki diğer üyelerden hangi açılardan farklı olduğunu belirten ek bilgiler (başka bir sözcüğün birçok alt anlamından biri olan bir sözcük) (2008: 414). Gençer, analitik yöntemin “sözcüğün ait olduğu sınıfı verip benzerlerinden ayrılan yönlerini açıklamak” şeklinde tanımlanabileceğini belirtmektedir (2018: 95). Gençer ve Yavuzarslan bu yöntemin şöyle bir formülle ifade edilebileceğini de göstermiştir: “cins/sınıf + ayırt edici özellikler” (2020: 400).

Bir sözcüğün analitik tanımlama yöntemiyle tanımlanabilmesi için öncelikle o sözcüğün hangi sınıfa ait olduğunun belirlenmesi ve ardından diğer nesnelerden ya da varlıklardan farklı ayırt edici özelliklerinin neler olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir.

Kaşgarlı Mahmud’un DLT’de bu yöntemden yararlandığı bazı örnekler şöyle gösterilebilir:

“**Ürpek:** Dağınık tüylü hayvan veya insan” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 50 / 64. Varak).

Verilen örnekte sınıf adı olarak insan ya da hayvan grubu verilirken ayırt edici özellik olarak “dağınık tüylü” olması verilmiştir. Bu nedenle sözcüğün tanımında analitik tanımlamadan yararlanıldığı görülmektedir.

“**Üstem:** Tokalar, kemer başları ve eyerlerdeki altın ve gümüş kakmalar. Oğuzlar ona sa.xt adını verirler” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 52 / 66. Varak).

Bu örnekte ise toka, kemer vb. sınıfına girdiği belirtilen eşyaların ayırt edici özelliği altın ve gümüş kakmaya sahip olmaları şeklinde tanımlandığı için sözcüğün açıklamasında analitik tanımlama yöntemi kullanılmıştır.

“**Öñik:** Kadınların kullandıkları ve keçi kılından yapılmış sahte zülûf” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 68 / 80. Varak).

“Öñik” sözcüğü tanımlanırken sınıf olarak kadınların kullandığına değinilmiş ve ayırt edici özellik olarak ise keçi kılından yapıldığı vurgusu yapılmıştır.

Sentez Yoluyla Tanımlama

Sözcüklerin ifade ettikleri şeyin diğer şeylerle olan ilişkisini gösteren sentez yoluyla tanımlamasının yapılabileceğini söyleyen Robinson, sentez yoluyla tanımlamanın meşhur bir türü, işaret edilen şeyi, nasıl meydana geldiğini veya nereden ortaya çıktığını belirterek açıklayan nedensel veya genetik tanım olduğunu düşünmektedir. Sentez yoluyla tanımlamanın teorik olarak her zaman mümkün olma gibi büyük bir avantajı vardır. Her şey diğer şeylerle benzersiz bir ilişki içindedir. Bu nedenle, eğer yeterince biliyorsak, her şey belirli bir terimin belirli bir ilişki içinde olduğu benzersiz bir terim olarak gösterilebilir (1962: 98-100). Bu yöntemde sözcüğün karşıladığı kavramın diğer kavramlarla ilişkisi üzerinden bir tanımlama yapılmaktadır ve sentez yoluyla tanımlama genellikle teknik terimlerle bazı renk adları ve sıfatların tanımı yapılırken kullanılmaktadır (Gençer ve Yavuzarslan, 2020: 402).

Sentez yoluyla tanımlama yapılırken aslında bir tür kıyaslama yapılmaktadır. Sözcüğün durumu benzerleriyle karşılaştırılarak anlamı açıklanmaktadır.

“**Eksig:** Mayhoş şey. Mayhoş nar gibi” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 51 / 65. Varak).

Bu örnekte “eksig” sözcüğünün açıklamasında okuyucunun zaten bildiği bir nesne üzerinden tanım yapılarak anlamın verilmesine çalışılmıştır.

“**İgdük:** Süt ve yoğurttan yapılan ve yenilen, peynire benzer bir şey” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 51 / 65. Varak).

Verilen örnekte “İgdük” sözcüğünün tanımında yapılan yiyeceğin tadının başka bir yiyeceğe benzetilerek anlamının açıklandığı görülmektedir.

“**(Ār) Ār nēḡ:** Kestane rengi” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 38 / 52. Varak).

Son örnekte ise “ār” sözcüğünün tanımı doğrudan okuyucunun bildiğini düşündüğü bir kabuklu meyveye benzetilerek aktarılmıştır.

Tipikleştirme Yoluyla Tanımlama

Tipikleştirme yoluyla tanımlama, tanımlanan sözcüğün tipik özellikleri üzerine yoğunlaşan bir tanım türüdür ve tanım “genellikle” sözcüğüyle birlikte verilir (Jackson: 2016: 146). Bu yöntem genellikle analitik tanımlama yöntemiyle birlikte kullanılmaktadır (Gençer ve Yavuzarslan, 2020: 404).

“**Kaşgalak:** Ördekten küçük, bir tür su kuşu” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 229 / 263. Varak).

Sözcüğün tanımında “kaşgalak”ın su kuşları sınıfına ait olmakla birlikte ayırt edici özelliklerinin tam olarak verilmediği görülmektedir. Ancak bu kuşun ördekten küçük olduğu belirtilerek tipik özelliği belirtilmektedir.

“**Egdü:** Ucu kıvrılmış bıçak. Kılıç vb. şeylerin kınlarını oymak için kullanılır” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 62 / 75. Varak).

“Egdü” sözcüğünün tanımlanmasında tipik özellik olarak bıçağın ucunun kıvrılması belirtilmektedir.

“**Körük:** Kuyumcu ve demirci körüğü” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 168 / 197. Varak).

Bu sözcüğün tanımında ise belirli meslek gruplarında kullanılan yani bu mesleğe özgü bir aletin açıklaması yapılarak tipikleştirmeden yararlanılmıştır.

Eş Anlamlılarla Tanımlama

Robinson, bu yöntemde tanımlanan sözcüğün, anlamı zaten bilinen başka bir sözcükle aynı anlama geldiğini söylemek olduğunu ifade etmektedir. Bu, sözlüklerde, özellikle iki dilli ve çok küçük tek dilli sözlüklerde en yaygın yöntemdir. Kısıtlılığı ve sadeliği faydalıdır ve aynı şekilde iki dil arasında sözcük sözcük bir ilişkiyi ortaya çıkarma veya kurma eğilimi açısından da okuyucuya fayda sağlamaktadır (1962: 94-95). Gençer de yöntemi “bir sözcüğün eş ya da yakın anlamlılarıyla tanımlanması” şeklinde açıklamıştır (2018: 112).

“**Yarag:** Fırsat ve imkân” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 359 / 456. Varak).

Verilen örnekte “yarag” sözcüğünün tanımı eş anlamlısı olan “fırsat” ve “imkân” sözcükleri verilerek açıklanmıştır. Bu nedenle eş anlamlılarla tanımlama yönteminden yararlanılmıştır.

“**Bügü:** Âlim, bilge ve akıllı. Bundan ikileme бүгү bilge denir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 446/ 546. Varak).

“Bügü” sözcüğünün tanımlanmasında bunun eş anlamlısı olan “âlim”, “bilge” ve “akıllı” sözcükleri kullanılarak bir açıklama yapma yoluna gidilmiştir.

“**Sügü:** Mızrak, kargı” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 497/ 605. Varak).

Yukarıdaki sözcüğün açıklamasında da “mızrak” ve “kargı” gibi eş anlamlılardan yararlanılarak tanımlama yapıldığı görülmektedir.

Kurala Dayalı Tanımlama

Robinson, kurala dayalı tanımlama ile ilgili olarak “eğer belirsiz olmayan ama isim de olmayan sözcükler varsa ve şimdiye kadar anlatılan sözcük-şey tanımlamasına ait yöntemler yalnızca isimlerin tanımı için uygunsa, ya en azından bir yöntem daha olması ya da bazı sözcüklerin tanımsız bırakılması gerektiği sonucu çıkar” demektedir. W. E. Johnson’ın belirttiği gibi, tanımlama sorunu dil bilgisi tarafından nasıl sınıflandırılırsa sınıflandırılsın her sözcüğe uzanmalıdır. En azından sözcüksel tanımlama sorunu yaygın kullanılan tüm sözcüklere uzanmalıdır. İnsanlar, ad olsun ya da olmasın, tüm ortak sözcükleri nasıl kullanacaklarını bilmek isterler. Koşullu tanımlamada belki de tüm sözcüklerle uğraşmak zorunda değilizdir, çünkü bazılarını yeniden tanımlamadan bağlamdan anlayabiliriz; ancak yine de ad olmayan birçok sözcüğü, örneğin bağlaçları veya mantıksal işleçleri tanımlamamız gerekir (1962: 128).

Gökter Gençer ve Yavuzarslan, bu yöntemden “işlevsel” veya “görevli” sözcük ya da sözlük birimlerin tanımlanmasında yararlanıldığını belirtmektedir. Bunların tanımlarında ise “anlatan, bildiren, için kullanılan söz” ibarelerinin bulunduğu dikkat çekmektedir (2020: 406).

“**Üçün:** Bu edatla sebep ifade edilir. ‘Senin için geldim’ anlamında *seniñ üçün keldim* denir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 36 / 50. Varak).

Bu örnekte “üçün” edatının hangi durumda nasıl kullanıldığı kurala dayalı tanımlama yöntemiyle verilmiştir.

“**Ağın:** ‘Başka’ anlamındaki edat. Çiğilcedir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 36 / 50. Varak).

Verilen örnekte “ağın” edatının anlamı verilerek kurala dayalı tanımlamayla açıklanmıştır.

“**Yemü:** Bir edattır; anlamı ‘bu sözü kabul ettin mi; sana emredileni yapmak için onu aklında tuttu mu’dur. *Sen bargıl yemü* sen git, tamam mı? Aslı yah’tir; edattır ve ‘evet’ demektir; mim ile vav (mü) sorudur” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 358 / 455. Varak).

Kaşgarlı Mahmud, “yemü” sözcüğünün hangi görevde kullanıldığını, hangi anlama geldiğini ve hatta aslının neye dayandığını açıkladığı bu maddede kurala dayalı tanımlama yapmıştır.

Dolaylı İma Yoluyla Tanımlama

Robinson, bu yöntemle sözcüğün şu veya bu anlama geldiğini ima eden bir cümle ile tanımlandığını söylemektedir. Ona göre bu yöntemle bağlamsal yöntem de denilebilir, çünkü sözcük anlamını belirleyen bir bağlama yerleştirilir. Yazar, muhtemelen bunu ilk tanımlayan kişi olan Gergonne’nin, tanım üzerine yazdığı makalesinde buna örtük tanım adını verdiğini de aktarmaktadır (1962: 107). Atkins ve Rundell bu yöntemin “tam cümle tanımı (full-sentence definitions)” şeklinde adlandırmaktadır ve bunların tanımlayıcı bilgiyi, tanımın yerleştirildiği tam bir cümle biçiminde sunduğunu ifade etmektedir. Yazarlar, bu yöntemin sıfatlarda ve geçişsiz fiillerde çok iyi çalıştığını belirtmektedir (2008: 441-443). Genç, bu yöntemin Türkçe sözlüklerde kullanılmadığına dikkat çekmektedir (2018: 121).

“**Töşel-:** *Töşek töşeldi* döşek döşendi” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 269 / 332. Varak).

Verilen örnekte Kaşgarlı Mahmud, “töşel-” sözcüğünün anlamını örnek bir cümle ile açıklama yoluna giderek dolaylı / ima yoluyla tanımlama yapmıştır.

“**Çapın-:** *Er atın çapındı* adam atını kamçıladi” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 275 / 341. Varak).

Yukarıdaki örnekte “çapın-” sözcüğü yine bir örnek cümle içinde verilerek açıklanmıştır.

“**Kadıl-:** *Tön kadıldı* elbise teyellendi” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 271 / 335. Varak).

Bu örnekte de Kaşgarlı Mahmud’un örnek bir cümle vasıtasıyla sözcüğü tanımladığı görülmektedir. Bu nedenle sözcüğün açıklamasında dolaylı / ima yoluyla tanımlamadan yararlanılmıştır.

Düzanlamsal Tanımlama

Bu yöntemde, sözcüğün ne için geçerli olduğuna dair örneklerden bahsederek bir tanımlama yapılır. Örneğin “kuş” sözcüğü açıklanırken “kuğular ve kızılgerdanlar vb” şeklinde tanımlamak ve belirli kuşlardan değil, kuş türlerinden bahsederek açıklamak düzanlamsal tanımlamadır (Robinson, 1962: 108). Genç, düzanlamsal tanımlamayla ilgili şu bilgileri vermektedir: “Örneğin; *mobilya* sözlükbiriminin ‘masa, sandalye, koltuk, dolap vb.’ örneklerin sıralanması yoluyla tanımlanması kullanıcıyı verilen örneklerden *mobilya* sözcüğünün anlamıyla ilgili ‘ahşap, cilalı, fonksiyonel, taşınabilir vb.’ analitik çıkarımlar yapmaya zorlar. Sonuç olarak örneklendirmeyi ön planda tutması bakımından bu yöntemin sözlükler için uygun bir yöntem olmadığı söylenebilir” (2018: 122).

“**Süwri:** Ucu sivri olan mızrak, kılıç, kandil ve şişe benzer küçük eşyalar vb. şeyler” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 182 / 212. Varak).

Kaşgarlı Mahmud, “süwri” sözcüğünü açıklarken aynı kategoriye ait sözcüklerden yararlanmıştır ve okuyucunun “süwri”nin anlamını kavrayabilmesi için açıklamada verdiği diğer bilgileri de bilmesi gerekmektedir. Bu nedenle düzanlamsal tanımlama yapılmıştır.

“**Kıdıg:** Deniz, nehir, vadi gibi şeylerin kıyısı; her şeyin kenarı. *Arıg kıdıgı* nehir kıyısı. *Ayak kıdıgı* kadehin kenarı. *Yâr kıdıgı* uçurumun kenarı” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 169 / 198. Varak).

Bu örnekte okuyucunun öncelikle deniz, nehir, vadi sözcüklerinin anlamını bilmesi beklenmektedir. Kaşgarlı Mahmud, ayrıca “kıdığ” sözcüğünün nerelerde kullanıldığını da sözcük grupları şeklinde örneklemiştir.

“**Serk:** Saksı, çömlek ve onların kırıkları” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 151 / 178. Varak).

Yukarıdaki örnekte yine aynı sınıfa ait sözcükleri verilerek tanımlanmak istenen “serk” sözcüğünün düzanlamsal tanımlama yöntemiyle açıklandığını söylemek mümkündür.

İşari/Gösterimsel Tanımlama

Bu tanımlama yöntemi yalnızca sözcüklere dayanmayan, aynı zamanda öğrencinin örneklerle ilgili deneyimini az çok doğrudan kullanan bir yöntemdir (Robinson, 1962: 119). Girişen, işari/gösterimsel tanımlama şöyle açıklamıştır: “Nesneye işaret ederek “Bu, bir ağaç.” şeklinde olabileceği gibi sözlüklerde resim, fotoğraf vb. kullanarak yani illüstrasyon yoluyla yapılabilir” (2020: 63).

“Oğuz: Türklerden bir boy (qabi:le). Bunlar da Türkmenlerdir. Yirmi iki boydurlar (batn). Her boyun kendi hayvanlarında kendi alamet ve nişanları vardır. Bununla birbirlerini tanırlar.

Onların birincisi ve başı **Kınık**’tır. Zamanımızdaki sultanlar bu boydandır. Hayvanlarının alameti şu şekildedir:

İkincisi **Kayıg**’dır. Alameti

şudur:

Üçüncüsü **Ba.yundur**’dur. Alameti şudur: ” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 26 / 40. Varak).

Kaşgarlı Mahmud’un “Oğuz” maddesini açıklarken kullandığı alamet işaretleri işari/gösterimsel tanımlama içinde değerlendirilebilir. Çünkü boyların adları verildikten sonra alametlerinin şekilleri doğrudan resim olarak verilmiştir.

Sonuç

Karahanlı Türkçesinin söz varlığını içinde barındıran ve Türk sözlükçülüğünün başlangıç noktasını oluşturan DLT’yi metaleksikografik açıdan değerlendirmek eserin sözlük yapısını ortaya koyabilmeyi sağlamaktadır. Bu çalışmada bir sözlüğün iç yapı unsurlarından kabul edilen “tanım” bilgisi açısından DLT değerlendirilmeye çalışılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. “Tanım”ın tek bir tanımını yapmak mümkün değildir. Ancak genel olarak tanım, tek dilli ya da iki dilli sözlüklerde bir sözcüğü, onun anlamını bilmeyen okuyuculara açıklamaktır.
2. Sözlüklerde pek çok farklı tanımlama yöntemi kullanılmaktadır. Bunlar; analitik, sentez yoluyla, tipikleştirme yoluyla, eşanlamlılarla, kurala dayalı, dolaylı/ima yoluyla, düzanlamsal, işari/gösterimsel tanımlama olarak sıralanabilir.
3. DLT’de, yukarıda sözü edilen tanımlama yöntemlerinin hepsinden yararlanılmıştır. Bazı sözcüklerde birkaç yöntemin birlikte kullanıldığı da görülmektedir.
4. Kaşgarlı Mahmud, eserinde belirli bir kategoriye ait sözcükleri tanımlarken analitik tanımlamadan; başka nesnelerle ya da varlıklar ilişkisi kurarak anlatabileceği sözcükler için sentez yoluyla tanımlamadan; bir sözcüğün “tipik” özellikleri bulunuyorsa tipikleştirme yoluyla tanımlamadan; görevli sözcükleri açıklarken kurala dayalı tanımlamadan; özellikle fiilleri anlatırken dolaylı/ima yoluyla tanımlamadan; birbirine benzeyen nesne ve varlıkları örneklendirerek açıklarken düzanlamsal tanımlamadan ve Oğuz boylarını anlatırken ise işari/gösterimsel tanımlamadan yararlanmıştır.

Sonuç olarak tarihi bir sözlük olan DLT’deki tanımlama yöntemleri bakımından sözlük bilimi ilkelerine göre değerlendirildiğinde çağdaş bir sözlükle aynı nitelikleri haiz olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklar

- Akyıldız Ay D. (2021). “İki Dilli Sözlüklerde Yansıma Sözcüklerin Tanımlanma Sorunları”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 70-88.
- Atkins, S. B. T., Rundell, M. (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford, New York.
- Burkhanov, I. (1998). *Lexicography, A Dictionary of Basic Terminology*, Wydawn. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie in Rzeszów.
- Demirel E. (2020). “Metaleksikografinin Değerlendirme Ölçütleri Temelinde Divānu Lugāti’t-türk’ün El Yazma Nüshası”, *Türkbilig*, 40, s. 63-94.
- Girişen, N. (2020). “Terminolojide Tanım ve Tanım Çözümleme Ölçütleri”, *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları Dergisi [DADA]*, Aralık, s. 53-73.
- Gökter Gençer, B. (2018). *Tek Dilli Genel Sözlüklerde Tanım*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökter Gençer, B., Yavuzarslan P. (2020). “Genel Sözlüklerde Tanım ve Tanımlama Yöntemleri”, *MTAD*, Cilt 17, Sayı 3, s. 392-411.
- Hartmann, R. K., James, G. (1998). *Dictionary of Lexicography*, Routledge, London.
- Jackson, H. (2016). *Sözlükbilime Giriş*, çev. Mehmet Gürlek, Ellen Patat, Kesit Yayınları İstanbul.
- Robinson, R. (1962). *Definition*. Oxford University Press, London.
- Sager, J. C. (2000). *Essays of Definition*, John Benjamins Publishing Company Amsterdam/Philadelphia.
- Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*, Mouton, Den Haag.

DİVÂNÜ LUGAT'İT-TÜRK'TE GEÇEN BAZI SES VE ŞEKİL ÖZELLİKLERİNİN KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ YERİ

Meder SALİEV*

Özet

1074 yılında Kaşgarlı Mahmud tarafından tamamlanmış Türkçenin en eski sözlüğü olarak bilinen “*Divânü Lugâti't-Türk*”, Türk kültürünü, tarihini, edebiyatını, yaşadıkları coğrafyanın isimlerini, Türk boylarını ve temas ettikleri diğer milletleri aynı zamanda o dönemde yaşayan Türk topluluklarının ağız özelliklerini bir arada yansıtabilen, derleme yoluyla yazıya geçirilmiş en önemli kaynaklardan biridir. Bu özelliği yönünden eser, sadece Türkçeden Arapçaya hazırlanmış bir sözlük değil aynı zamanda ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır. İçinde taşıdığı dil özellikleri ile onlar üzerinde yapmış olduğu değerlendirmeler bakımından günümüzde kullanılan kelimelerin, seslerin ve eklerin tarihi gelişimini takip etmekte başvurmamız gereken en önemli kaynaklardan biridir. Bu çalışmada da “*Divânü Lugâti't-Türk*”te geçen Oğuzların, Kıpçakların ve Türklerin konuşmalarında yazar tarafından tespit edilen ve açıklanan bazı ses, şekil özelliklerindeki farklılıkları tespit edilmiştir. Tespit edilen ses ve şekil özelliklerinin günümüz Kırgız Türkçesindeki kullanımları üzerinde durulmuştur. “*Divânü Lugâti't-Türk*”te olup da günümüz Kırgız Türkçesinde olmayan dil özelliklerini de Kırgız Türkçesinin ağızları üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. Çünkü “*Divânü Lugâti't-Türk*” de derleme yoluyla hazırlanan bir eser olduğu için içerisinde yazı dilinde görülmeyip ağızlarda yaygın olarak kullanılan dil özelliklerine de rastlamak mümkündür. Çalışmada bazı ses olaylarının yanında *sen* ve *siz* zamirinin kullanımı, emir kipinin 2. Şahıs çekimleri, iyelik kökenli 2. Şahıs ekleri, çü edatının kullanımı, şahıs zamirlerinin yönelme hali ekiyle çekimlenmesi gibi dil özellikleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Divânü Lugâti't-Türk*, *Kırgız Türkçesi*, *Kırgız ağızları*, *ses özellikleri*, *şekil özellikleri*.

The Place Of Some Phonetic And Morphological Features Found In Dīwān Lughāt Al-Turk In Kyrgyz Turkish

Abstract

“*Divânü Lugâti't-Türk*” completed in 1074 by Mahmud al-Kashgari and known as the oldest dictionary of Turkish, is one of the most important sources compiled through collection that reflects Turkish culture, history, literature, names of the geography they inhabited, Turkish tribes, and other nations they contacted, as well as the dialectal features of Turkish communities living at that time. Due to this characteristic, the work is not only a dictionary from Turkish to Arabic but also carries the quality of an encyclopedic work. In terms of the linguistic features it contains and the evaluations made on them, it is one of the most important sources we should refer to in tracking the historical development of words, sounds, and suffixes used today. In this study, some differences in phonetic and morphological features identified and explained by the author in the speech of Oghuz, Kipchak, and Turks mentioned in “*Divânü Lugâti't-Türk*” have been determined. The usage of the identified phonetic and morphological features in modern Kyrgyz Turkish has been emphasized. Attempts have been made to identify linguistic features present in “*Divânü Lugâti't-Türk*” but absent in modern Kyrgyz Turkish through Kyrgyz Turkish dialects. This is because “*Divânü Lugâti't-Türk*” being a work prepared through compilation, may contain linguistic features that are not seen in written language but are widely used in dialects. The study focuses on linguistic features such as certain phonetic phenomena, the usage of pronouns “*sen*” (you singular) and “*siz*” (you plural), second-person conjugations of the imperative mood, second-person possessive suffixes, the use of the particle “*çü*,” and the declension of personal pronouns with the dative case suffix.

Key words: *Diwan Lughat al-Turk*, *Kyrgyz Turkish*, *Kyrgyz dialects*, *phonetic features*, *morphological features*.

* Doç.Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, medersaliev1985@gmail.com, Orcid:0000-0001-5800-570X.

Giriş

Türkçe madde başlı, Arapça açıklamalı şekilde yazılan “*Divânü Lugâti’t-Türk*” günümüzde Türkçenin bilinen en eski sözlüğüdür. Eser ne kadar Araplara Türkçeyi öğretmek için hazırlanmış kapsamlı bir sözlük olarak değerlendirilirse de içindeki bilgilerden yola çıkarak sadece Türkçeden Arapçaya bir sözlükten ibaret olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü eserde, o dönemde yaşayan Türk boylarının dil özelliklerini, kültürünü, yaşadıkları, bulundukları coğrafyanın isimlerini, sözlü edebiyat ürünlerini görmek mümkündür. Kaşgarlı bu eserini hazırlarken o dönemde yaşayan Türk boylarını tek tek dolaşmış ve derlediklerini, gördüklerini yazıya geçirerek onlar üzerinde bir takım tespitlerde, karşılaştırmalarda ve açıklamalarda bulunmuştur. Bununla ilgili yazar eser içinde şunları demektedir:

“Kitapta Türklerin görgülerini, bilgilerini göstermek için söyledikleri şiir tanıklarını serpiştirdim. Kaygılı ve sevinçli günlerinde yüksek düşüncelerle söylenmiş olan savları da aldım. Onları ilk söyleyenler sonrakilere, bunlar da daha sonrakilere bildirmişlerdir. Bunlarla beraber kitapta birçok önemli kelimeler topladım; böylelikle kitap, son kerteyi, güzellikte son yüksekliği buldu. Gönül bağlamış olduğum şu işte Tanrıdan yardım isterim. Her türlü güç, kuvvet ancak ona güvenmektir. O, bize elverir ve ne güzel inançtır” (Atalay, 2018: 8).

Eser, sözlükten çok Türk toplulukları arasındaki dil ve ağız benzerlikleri ile farklılıkları hakkında geniş bilgiler veren bir gramer kitabı niteliğindedir. Bu nedenle günümüzde yaşayan Türk boylarının dil özelliklerinden bazı seslerin, eklerin kökenini, aralarındaki benzerlikleri, farklılıkları ve tarihi gelişimini ortaya koymada başvurmak zorunda kaldığımız en önemli kaynaklardan biridir.

Bu bildiride de “*Divânü Lugâti’t-Türk*”te belirtilen bazı ses ve şekil özelliklerinin günümüz Kırgız Türkçesinde ve ağızlarındaki kullanımları üzerinde durulmuştur.

1. Ses Özellikleri

1.1. p-> b- değişimi

“Türkçede yazılıştaki yeri olmayan, fakat söylenişte gerekli bulunan kökten sayılmayan- yedi harf daha vardır. Türk dilleri bunlarsız olmaz. Bu harfler sert /p/, kafa benzer Arap /c/’si ki bu harf Türkçede az bulunur, çıkağı /z/ ile /ş/ arasında bulunan /j/, Arapçada dahi bulunan /f/, noktalı /ğ/, /ķ/ ile /k/ arasındaki yumuşak kaf /ğ/ ve /n/’ye benzeyen /ng/ harflerdir.

Bu harfleri Türk olmayanlar söylemekte güçlük çekerler. Bu, kökten olmıyan, yedi harf, kökten olan harfler biçiminde yazılır; yalnız bunlara nokta konularak tanılır” (Atalay, 2018: 8-9).

Kırgız Türkçesinde Arap /c/’si, /j/, ve yumuşak /g/ sesi kullanılmamakla birlikte /p/ ve nazal /ŋ/’si görülmektedir.

Nazal /ŋ/’si Türkçede kelime başında kullanılmaz. Günümüz Kırgız Türkçesinde /p/ ünsüzü yazıda Türkçe kelimelerin başında kullanılmaz. Sadece Rusça üzerinden geçen kelimelerle Arapça ve Farsçada görülen /f/ ünsüzünden gelişen /p/ görülmektedir. Özellikle Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerde f-(>p)> b- şeklinde önce /p/’ye sonradan da /b/’ye dönüştüğü görülmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020: 84).

Kırgız Türkçesinin kuzey ağızlarında kelime başında /p/ ünsüzü kullanılmaz. Yazı dilinde olduğu gibi /b/’ye dönüştüğü görülmektedir.

Güney ağızlarında ise yazı dilinde görülen *biç-, bışır-, buçkak, bıçak, büktö-, butak, bıştak, but, bütün, bışık, bışılda-, bırılda-* gibi /ı/, /u/ ve /ü/ ünlülerinden önce kelime başı /b/’li olan Türkçe kelimeler *piç-, pışır-, puçkak, pıçak, püktö-, pıştak, put, pütün, pışık, pışıl-da-, pırıl-da-* şeklinde /p/’li kullanılmaktadır. /a/, /e/, /o/, /ö/ ünlülerinden önce geldiği zaman /b/ ünsüzü bütün ağızlarda kendini korumaktadır (Yunusaliyev, 1971: 122-125).

1.2. y->ı/i> c-, ı- değişmesi

“Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında /y/ bulunan isim ve fiillerin ilk harflerini /elif/, yahut /c/’ye çevirirler. Öbür Türkler “yolcu”ya “yelkin”, Oğuzlarla Kıpçaklar “elkin” derler. Onlar “ılık” suya “yılığ

suw”, bunlar “ılığ” derler. Bunun gibi öbürlerinin “yincü” dediğine bunlar “cincü” derler. Türkler, devenin uzamış olan tüyüne “yuğdu”, Oğuzlar ve Kıpçaklar “cuğdu” derler” (Atalay, 2018: 31).

“İlik: İlik. Oğuzca. Öbür Türkler “yilik” derler. Oğuzcadaki /elif/ harfi /y/’den çevrilmiştir” (Atalay, 2018: 72).

“Oğuzlarla Kıpçaklar, kelimenin başında bulunan /y/ harfini /c/ yaparlar” (Atalay, C.II, 2018: 314; Atalay, C.III, 2018: 30).

“*Divânü Lugâti’t-Türk*”te kelime başında /c-/ sesi sadece *cılday* “atların göğsüne çıkan bir hastalık”, *cigi* “sağlam (dikişte)”, *cincü* “inci”, *cuğdu* “devenin uzamış olan tüyü” kelimelerinde görülmektedir (Dizin, 2018: 128). Bunlar dışında *ıgla- ~yıgla-* “ağlamak”, *ılık- ~yılık* “ılık, sıcakla soğuk arası”, *ır- ~yır* “koşma, türkü”, *in- ~yin* “1. İn, hayvan ini 2. Koyun pislği”, *elkin- ~yélkin* “yelici, koşucu; misafir, yolcu, konuk”, *yilik- ~ılık* “ilık”, *yimle- ~imle* “gözle işaret etmek” şeklinde hem /elif/ hem de /y/ ile yazılan ikili kullanım örnekleri bulunmaktadır. Bununlar dışındaki bütün fiil ve isimlerde kelime başındaki /y/ ünsüzünün korunduğu görülmektedir.

Kelime başında görülen /y/ ünsüzü Kırgız Türkçesinde /c/’ye dönüştüğü için kelime başında sıkça görülürken /y/ ünsüzü Kırgız Türkçesinde alıntı kelimeler dışında kelime başında kullanılmamaktadır.

Bunun dışında Karahanlı Türkçesinde de görüldüğü gibi /y/ ve /c/’siz /elif/ ile yazılan kelimeler Kırgız Türkçesinde de görülmektedir. *Ir< ır- ~yır* “koşma, türkü”, *ıraak< yırak* “uzak, ırak”, *ıy, ıyla-< ıgla- ~yıgla-* “ağlamak”, *ılık< ılık- ~yılık* “ılık, sıcakla soğuk arası”, *iyin< in- ~yin* “1. İn, hayvan ini, imda< yimle- ~imle “gözle işaret etmek”.

Bunun dışında “*Divânü Lugâti’t-Türk*”te *yigne* “iğne”> *iyne*, *yinçge> içke-~niçke* “ince” şeklinde kelime başında /y/’li olan kelimeler Kırgız Türkçesinde /elif/ ile yazıldığı görülmektedir. Aynı zamanda eserde hem /y/’li hem de /c/’li şekilde kullanılan *yuğdu*, *yoğdu- ~cuğdu> çuuda* “devenin boyun altı ve dizlerindeki uzun yün” kelimesi Kırgız Türkçesinde /ç/’ye dönüştüğü görülmektedir.

Bunlar dışında eserde görülen kelime başı /y/’li olan kelimeler günümüz Kırgız Türkçesinde /c/’li şeklinde görülmektedir.

1.3. -r-> -l-, -l-> -r-; z>s, s>z değişmesi

“/r/ harfi bazı kere /l/’ye çevrilir. Bu yeri gelince söylenecektir. Bazı kere de /z/ harfi /s/’ye ve /s/ harfi /z/’ye çevrilir” (Atalay, 2018: 33).

Kırgız Türkçesinde /r/ ve /z/ ünsüzleri kelime başında sadece alıntı kelimelerde görülürken /l/ ünsüzü de taklidi kelimeler ile alıntı kelimelerin dışında kelime başında bulunmaz. /r/ ile /l/ ünsüzleriyle başlayan Rusça dışındaki diğer alıntı kelimelerin başına *ırakmat<rahmet*, *ıraazı<razı*, *oroza<ruze*, *ılaaçın<laçın*, *ılay<lay* örneklerinde olduğu gibi bir ünlü türetilerek kullanılmaktadır.

Bu sesler Kırgız Türkçesinde ve ağızlarında alıntı kelimeler dışında Türkçe kelimelerde kelime içinde ve sonunda yaygın olarak kullanılmaktadır.

Kaşgarlı’nın belirtmiş olduğu /r/ ve /l/, /z/ ve /s/ değişimleri Kırgız Türkçesinin ağızlarında bazı örneklerde görülmektedir.

/l/ ünsüzü kelime içinde ve kelime sonunda bütün ağızlarda kullanılırken bazı örneklerde /r/ ünsüzüne değiştiği görülmektedir. Örnek: Ölçünlü dilde *kalça> Leylek ağızında karça, sülgü> Çüy ağızında sürgü, urpak~ ulpak, çolpu> Çüy ağızında şorpu* (Yunusaliyev, 1971: 130), *tulku>turku* (Yunusaliyev, 1971:162).

Aynı zamanda /r/ ünsüzünün de bazı ağızlarda kelime içinde /l/’ye dönüştüğü *irege> Talas ağızında ilege, içkeret> Güney ağızında içkelet, orompoy> Çüy ağızında olompoy* (Yunusaliyev, 1971:131), *ürkör> ülkör* (Yunusaliyev, 1971: 159), *terdik> terlik> tellik, kepkir> kepkil* (Yunusaliyev, 1971:162) örneklerinde görülmektedir.

/z/ ünsüzü telaffuz noktasına göre /s/ ünsüzü ile aynıdır. /z/ ünsüzü Kırgız Türkçesinde kelime başında sadece alıntı kelimelerde görülürken /s/ ünsüzü kelime başında, ortasında ve sonunda da yaygın

olarak kullanılan bir sestir. Kırgız Türkçesinin ağızlarından özellikle Çüy bölgesinin ağız özelliklerinde daha yaygın olmakla birlikte Talas ve Narın bölgelerinde de /z/ ünsüzü /s/’ye dönüştürülerek kullanılır.

Bu ağızlarda /z/ ünsüzü /s/ ünsüzünün varyantı olarak kullanılır. Bu nedenle /z/ sesi kelime içinde iki ünlünün ortasında gelince /s/’ye dönüşerek ikili şekilde söylendiği görülmektedir. *Kızıl~ kısıl* “kırmızı”, *azoo~ asoo* “evcil olmayan hayvan”, *kızık~ kısık* “ilginç”.

Kelime sonunda ise /z/’ler her zaman /s/’ye dönüşür. *Küz>küs* “sonbahar”, *saz> sas* “bataklık”, *aziz> asis* (Yunusaliyev, 1971: 132-134).

Aynı zamanda iyelik 3. Teklik şahıs eki olan -sI/-sU ekindeki /s/ de bu ağızlarda /z/’ye dönüşmektedir. *atası>atazi* “babası”, *enesi> enezi* “annesi” (Yunusaliyev, 1971: 133).

Kırgız Türkçesinde kelime sonunda gelen /z/ ünsüzü konuşmada kendisinden sonra gelen /s/ ünsüzünün etkisiyle /s/’ye dönüştüğü görülmektedir. Bu durumda yan yana gelen /z/ ve /s/ ünsüzü /ss/ şeklinde telaffuz edilir. *Tuz sura-> tus sura-*, *sözsüz> sössüz*, *cazsa> cassa*, *köz sal-> kös sal-* (Azırkı Kırgız Adabiy Tili, 2009: 44).

1.4. Mübalağa İçin Şedde Kullanımı

“İssız: “İssız kişi= yüzsüz, iyilikbilmez adam”. Kelimedeki şedde mübalağa içindir” (Atalay, 2018: 142).

“Arrıg: “Arrıg neñ= pek arı nesne”. Buradaki şedde abartma içindir” (Atalay, 2018: 143).

Eserde bir şeyi abartmak, mübalağa etmek için kelime içindeki bir sesin şeddeli bir şekilde telaffuz edildiği görülmektedir. Bu durum günümüz Kırgız Türkçesinde görülmese de Kırgız Türkçesinin ağızlar sözlüğünde *aççık* “acı” (Mukambayev, 2009: 145)< *açuu* (Arıkoğlu vd., 2017: 34), *kattık* “katı, sert” (Mukambayev, 2009: 465)< *katuu* (Arıkoğlu vd., 2017: 1148), *ıssık* “sıcak” (Mukambayev, 2009: 1158)< *ısk* (Arıkoğlu vd., 2017: 973), *doñuz* “domuz” (Mukambayev, 2009: 339)< *doñuz* (Arıkoğlu vd., 2017: 828), *äzzäli* “ezeli” (Mukambayev, 2009: 155)< *ezeli* (Arıkoğlu vd., 2017: 910) gibi kelimelerde görülmektedir.

Ağızlar sözlüğünde geçen yukarıdaki örnekler dışında Kırgızlar arasında bir durumun anlatılmasında kelimenin içindeki ünsüzler üzerine vurgu yapılarak o kelimeyi daha da etkili hale getirerek abartılı bir şekilde telaffuz etmek çok yaygın bir şekilde görülmektedir. Örneğin bir şeyin özelliğini olduğundan fazla bir şekilde göstermek için *ayabay*, *abdan*, *ötö* gibi pekiştirme sıfatlarıyla birlikte kullanmak yerine kelimenin içindeki ünsüz şeddeli biçimde telaffuz edilmektedir. Bu durumu *uzzun< ötö uzun*, *arrık< ayabay arık*, *kurruk< abdan kuruk*, *muzzdak< ölö muzdak*, *iççe< ötö içke* gibi örneklerde görmek mümkündür.

Bunun dışında bir olay üzerinden yemin edilirken halk arasında “*ölüp keteyin*” denilirken bu durumu daha da mübalağa etmek için “*öllüp keteyin*” şeklinde şeddeli söylenmektedir. Aynı zamanda Kırgız Türkçesinde “çok, çok fazla, fazlasıyla” anlamında kullanılan *ölö* pekiştirme sıfatı günümüzde *ölö suluu* “çok güzel”, *ölö katuu* “çok sert” şeklinde yazılırken konuşmada *öllö suluu*, *öllö kattık* şeklinde abartılı biçimde şeddeli telaffuz edildiği görülmektedir.

Bu durum Kırgızların konuşma dilinde sadece ünsüzler üzerinde görülen bir durum değildir. Kelime içindeki sesleri uzatarak abartılı hale getirme durumu kelime içindeki ünlüler üzerinde de görülmektedir. Örneğin bir yerin daha uzak olduğunu ifade ederken yazı dilinde *al ötö alıstan keldi* “o, çok uzaktan geldi” şeklinde kullanılırken aynı durum konuşma dilinde *al alıstan keldi* şeklinde /ı/ sesini uzatarak aradaki mesafenin daha uzak olduğu ifade edilebilmektedir.

2. Şekil Özellikleri

2.1. Ét- ve Kıl- Yardımcı Fillerinin Kullanımı

“Étti: Oğuzlar bir şey yaptıkları zaman “étti” sözünü kullanırlar, Öbür Türkler “kıldı” derler. Yalnız, bu kelime kadınla çiftleşmekte kullanıldığı için Oğuzlar- kadınlar sıkılmasın diye- bunu kullanmaktan vaz geçmişlerdir (Atalay, 2018: 171, Atalay C.II, 2018: 25).

“Kıldı: “Er iş kıldı= adam iş yaptı”; “er kızığ kıldı= adam, kızı yaptı”. Bu söz, erkekle dışının birleşmesinden kinayedir; onun için Oğuzlar bu sözü söylemekten kaçınır ve “kıldı” yerine “ét” derler. Nitekim adam namaz kıldığı zaman “er yükünç ét” derler. Türkler “kıldı” derler” (Atalay, C.II, 2018: 25).

“*Divânü Lugâti't-Türk*”te *ét-* ve *kıl-* yardımcı fiilinin kullanımı ile ilgili bilgi verilirken Oğuzların *kıl-* fiilinden vazgeçtiklerini onun yerine daha çok *ét-* yardımcı fiilini tercih ettikleri ile ilgili bilgi verilmiştir.

Kırgız Türkçesinde bu yardımcı fiillerden *ét-* şekli kendi halinde bir fiil olarak kullanılmadan isim kökenli kelimelerle bir eylemi ifade etmekte yardımcı fiil olarak kullanılırken *kıl-* fiili ise “kılmak, yapmak, etmek” (Arıkoğlu vd., 2017: 1220) anlamında kendince bir anlama sahip bir fiil olduğu gibi aynı zamanda isim kökenli kelimelerle birlikte *kapa kıl-*, *koşamat kıl-*, *ak kıl-* gibi örneklerde olduğu gibi bir eylemi ifade etmek için yardımcı fiil görevinde de kullanılmaktadır.

Ét- yardımcı fiili ise Kırgız Türkçesinde genellikle *tars ét-*, *çalp-çulp ét-*, *cız ét-*, *kalt-kalt ét-* gibi yansımali kelimelerle birlikte kullanılan yardımcı fiildir.

Son dönemlerde *ét-* yardımcı fiilinin kullanım alanının önceki dönemlere göre daha da yaygınlaştığı görülmektedir. Bunu daha çok Rusça üzerinden geçen kelimelerde ve fiil yapımında görmek mümkündür. Rusçadaki bazı fiilleri Kırgız Türkçesinin yapısına uygun hale getirirken Rusçadaki *zvonit* “telefon etmek” kelimesine *ét-* yardımcı fiili getirilerek *zvonit ét-* şekline dönüştürüldüğü gibi mastar halinde olan bir Rusça kelimeye *ét-* yardımcı fiili getirilerek yapılmaktadır. *Ét-* yardımcı fiilinin bu şekilde kullanımı günümüzde daha çok konuşma dilinde görülmektedir (Azırkı Kırgız Tilinin Grammatikası, 1980: 320).

2.2. Sen ve Siz Zamirinin Kullanımı

“Sen: Türkler, bu kelime ile çocuk, uşak gibi kendilerinden yaşça ve urunca küçük olanlara ayarlar. Urunu olan, sayılan kimselere /z/ ile “siz” denir. Oğuzlar işi tersine çevirerek büyük için “sen”, küçük için “siz” derler. Cem’inde dahi böyle denir. Kural da budur; çünkü “siz” cemi olan bir isimdir” (Atalay, 2018: 339).

“Siz: Çiğilcede büyüklere, sayılan kişilere ayttan bir kelimedir; “sen” demektir. Asıl anlamı “siz”dir. Küçük olanlara “sen” diye ayttanır; Oğuzlar bunun aksini yaparlar” (Atalay, C.III, 2018: 124).

İnsanlar birbiriyle olan iletişimlerinde birbirine karşı hitapta bulunurken daha çok şahıs zamirlerini kullandıkları görülmektedir. Karşılıklı konuşan insanlar ortasındaki ilişki ne kadar çeşitli olsa da birbirine olan saygı ve hürmeti dil araçlarıyla bildirebilmektedirler. İletişimde kullanılan bu dil araçlarından en önemlilerinden biri de ikinci teklik ve çokluk şahıs zamiriyle onların nezaket şekilleridir. Çünkü ikinci şahıs zamirleri iletişime doğrudan katkı sağlayan dinleyici taraftır.

Kırgız Türkçesinde ikinci teklik şahıs zamiri *sen* şeklinde kullanılırken bunun nezaket şekli de *siz* şeklinde kullanılmaktadır. İkinci çokluk şahıs zamiri *siler* şeklindeyken nezaket şekli de *sizder* şeklinde görülmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2020: 189; Azırkı Kırgız Adabiy Tili, 2009: 351).

Birinci çokluk şahıs zamiri *biz* ile ikinci teklik şahıs nezaket şekli olan *siz* şekli şekil bakımından aynı olsa da günümüz Kırgız Türkçesinde eski Türkçedeki çokluk anlamını yitirmiştir. Onun için ikinci şahıs nezaket şekli olan *siz*, *sen* gibi teklik şahıs görevinde kullanılmaktadır. Bunların çokluk şekilleri *sizder* ve *siler* şeklinde kullanılmaktadır. İkinci şahıs nezaket şekli olan *sizder* < *si-z-ler* şeklinde ortaya çıkarken kabası olan *siler* şekli de *sen-lar* > *sender* // *senler* > *siller* > *siler* şeklinde gelişmiştir (Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, 1980: 253-254).

Kırgızlarda yaşça küçük olan bir insan kendisinden yaşça, orunca büyük bir insana hitap ederken *siz* şeklinde hitap etmektedir. Muhatap olduğu kişi kendisinden yaşça küçükse *sen* derler.

Kendisinden büyüklere karşı *sen* şeklinde ya da ismi ile seslendiği zaman büyükler tarafından mutlaka uyarılarak ayıplanmaktadır. Bu şekilde hitap etmenin yanlış olduğu, hoş karşılanmadığı Kırgızların sözlü edebiyat ürünlerinden atasözlerine ve deyimlerine de yansımıştır.

Sipaaga “sen” degen söz- ölüm “Kibar için “sen” kelimesi ölümdür” (İbrayimov, 182), “*Sen” degen sıpayıga ölüm* “Sen demek, kibar birisi için ölümdür”, “*Sen*”, “*men*” *degen senek söz*, “*siz*”, “*biz*” *degen sılık söz* “Sen, ben demek kırıcıdır, siz, biz demek kibar sözdür” (İbrayimov, 171), *Sen, sen degen seleyet* “Sen, sen diyen apışır kalır” (174) atasözlerinin yanında *beşiğin termetüü*¹³ “beşiğini sallamak” (Kırgız Tilinin Farzeologiyalık Sözdüğü, 2015: 141) şeklinde deyim de kullanılmaktadır.

2.3. -gak eki

“Sıçgak: Sık sık sıçan kişi. Bu kelime kuraldan dıştır; çünkü kurala göre /k/ harfi yerine /n/ olmalıydı; zira devam bildiren sıfatlar bu yolda yapılır. Nitekim çok ileri giden, başkalarını geçen ata “ozgan at” denir. Çok iş gören kişiye de “ol iş kılgan ol” denir ki “o, çok iş yapan adamdır” demektir” (Atalay, 2018: 470). Başka bir yerde de “kudruk ötgen kişi= kıcı çok öten, çok osuran kişi” (Atalay, 2018: 473) şeklinde bir örneği bulunmaktadır.

Bu ayırım, mevsuftan sıfatların çok olarak çıktığını gösterir. Bu ayırımdaki kelimelerin sonunda /n/ bulunmak gerekir. Oğuzlarla Kıpçakların çoğu bu /n/ harfini /k/ yaparlar. İçi sıkıntılı kişiye “buşgan” denir. Oğuzlar /g/ harfini atarak “buşak” derler. Bu, gerçek bir kuraldır (Atalay, 2018: 154).

“*Divânü Lugâti’t-Türk*”te fiillere gelerek sıfat türeten -gak ekinin sonunda bulunan /k/ harfinin aslında /n/ olması gerektiğine dair bilgi verilmiştir.

Hacıeminoğlu, bu ekin bugünkü yazı dilimizde mevcut olan -an/-en sıfat-fiil eki ile -cı/-ci isimden isim yapım ekinin anlamında fiillerden isim türettiğini belirterek *tezgek>tez-gek* “kaçan, çekingen”, *turgak> tur-gak* “kapıcı, nöbetçi”, *tutgak> tut-gak* “öncü” gibi örnekler vermiştir (2019: 19).

Von Gabain ise Eski Türkçede -gak, -gäk, -guk, -gük şeklinde olup “daima yapan” anlamında kelimeler türettiğini belirtmiştir (2007: 52).

Çağatay Türkçesinde ise -gak, -kak, -gek, -kek şeklinde düşkünlük ve meyil bildiren kelimeler türeten ek olarak *aygak* “konuşkan”, *batkak* “bataklık, bataklık”, *kaçkak* “kaçak” örneklerinde görülmektedir (Eckmann, 1988: 38).

Ramsted ise ekin ilk şeklinin -gak/-gık şeklinde olduğunu ve -ga+-k şeklinde iki farklı ekin birleşiminden ortaya çıktığını köken olarak da Moğolca olabileceğini dile getirmiştir (Oruzbayeva, 2000: 273).

Oruzbayeva ise bu eki -gak/-gık> -ak/-ık> -k şeklinde ele alarak -ak/-ık şeklinin -gak/-gık şekillerinden farklı görevde daha çok fiillere gelerek isim türeten ek olarak belirtmiştir (200: 277).

Bu açıklamalara dayanarak Kırgız Türkçesinde bir fiilden sıfat türeten -Gak/-GOk ve fiilden isim türeten -(A)k/-(O)k ekinin olduğunu söylemek mümkündür. -Gak/-GOk şekli, Eckmann ve V. Gabain’in belirttiği gibi daha çok bir hareketi sürekli yapan, bir şeye karşı düşkünlük ve meyil bildiren sıfatlar türetmektedir.

“*Divânü Lugâti’t-Türk*”te geçen “ozgan at” ile “ol iş kılgan ol” şekli Kırgız Türkçesinde de “ozgon at”, “köp iştegen adam” şeklinde kullanılmaktadır.

Sık sık sıçan anlamında kullanılan *sıçgak* kelimesi Kırgız Türkçesinde *çıçkak* “1. İshal, sürgün, ötürük. 2. İshal olan kimse” (Arıkoğlu vd., 2017: 717) şeklinde kullanılırken çok osuran anlamında kullanılan “kudruk ötgen kişi” için de halk arasında *oosurak* “sık sık yellenen kimse” (Yudahin, 2011: 596) denilmektedir.

Yukarıda gösterilen örnekler dışında Kırgız Türkçesinde bir şeyi alışkanlık haline getiren, çokça yapan, düşkünlük ifade eden kelimelerin -gan ekinen çok -Gak/-GOk ekiyle türetildiğini şu örneklerden de görmek mümkündür:

¹³ Genellikle küçüklerin yaşça kendilerinden büyük olanlara karşı yanlış davranışta bulunduklarında (ismiyle hitap ettiklerinde) hoş karşılamama anlamında kullanılır. Sen bana ismimle hitap edecek kadar beşiğimi mi salladın, biraz saygılı olsan olmaz mı? (“*Kırgızstan Madaniyatı*”). Beşiğini sallamışçasına “sen” diye sesleniyor (Erallyev) (Kırgız Tilinin Farzeologiyalık Sözdüğü, 2015: 141).

Siygek “çok işeyen” (Arikoğlu vd., 2017: 1823), *tişteek* “2. Isırıcı, ısırın” (Arikoğlu vd., 2017: 2053), *korkok* “korkak” (Arikoğlu vd., 2017: 1322), *sorgok* “obur, doymak bilmeyen” (Arikoğlu vd., 2017: 1836), *kolu tutkak* “eli uzun, hırsız” (Arikoğlu vd., 2017: 1300), *cabışkak* “yapışkan” (Arikoğlu vd., 2017: 472), *taygak* “kaygan” (Arikoğlu vd., 2017: 1980).

Aynı zamanda incelediğimiz sözlüklerde görülmeyen *ürkök* “çok ürken, ürkek”, *tepkek* “sürekli tekme atan”, *süzgök* “sürekli süsen”, *kaçkak* “sürekli kaçan” kelimelerini de göstermek mümkündür.

Bu kelimeler yazı dilinde *-anak<agan+ -ak* ekiyle *kabanak it* “saldıran köpek”, *süzönök uy* “sürekli süsen inek”, *tebenek at* “sürekli tekme atan at”, *kaçanak cılkı* “ürkek yıldı atı” şeklinde kullanılmaktadır (Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, 1980: 231).

Kaşgarlı’nın belirtmiş olduğu *-gan* sıfat-fiil ekiyle yapılmış şekilleri ise Kırgız Türkçesinde çok sık kullanılmamakla birlikte *-Gak/-GOk* ekinde olduğu gibi bir işi, bir hareketi sürekli yapan faili ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu şekli de şu örneklerde görmekteyiz: *tekçeygen* “derli toplu, düzenli, zarif, tekçeygen adam ‘düzenli bir insan’” (Arikoğlu vd., 2017: 1991), *kaçagan-kaçagan* “2. Ürkek, sürekli kaçan” (Arikoğlu vd., 2017: 1042), *kabaagan* “saldırgan, hırçın” (Arikoğlu vd., 2017: 1030).

Yukarıda verilen örnek ve açıklamalardan yola çıkarak Kaşgarlı’nın belirtmiş olduğu *-gan* ekiyle örneklerde geçen *-Gak/-GOk* ekinin aynı görevde birbirinden farklı ekler olduğunu söylemek mümkündür.

2.4. Tın- Fiilinin Kullanımı

“Tındı: “yağmur tındı= yağmur dindi”. Oğuzlar, bir kimseye söz söyletmek istemedikleri zaman “tınma” derler. Bu “susma” demektir; öbür Türkler “tın” derler, “sus” anlamıdır. Bunlar “tınma” dedikleri zaman “susma” anlamı anlaşılır; Oğuzlar burada yanlışlardır” (Atalay C.II, 2018: 28).

Tın- fiili Karahanlı Türkçesinde “dinlenmek, solumak, nefes almak, dinmek, sonu gelmek” anlamında kullanılırken Kırgız Türkçesinde de “1. Solumak. 2. Dinlenmek. 3. Durmak” anlamında aynı şekilde görülmektedir.

Tın- fiili Kırgız Türkçesinde *tişiñ oorusa- culup tın, koñsuñ camanbı- köçüp tın* “dişin ağrısı çek kurtul, komşun kötüyse taşın kurtul”, *butu menen basıp, murdu menen tıngandın baarı adam atala berbeyt* “ayağı ile yürüyüp burnu ile nefes alanın hepsi insan sayılmaz”, *cüyösün taap cumuş kıl, cerin taap tınım kıl* “mantığını bulup iş yap, yerini bulup dinlen”, *balaluunun beli tınat, balasızdın beli sinat* “çocuğu olanın beli dinlenir, çocuksuzun beli kırılır” atasözlerinde solumak, dinlenmek, kurtulmak anlamlarında görülmektedir.

Olumsuz çekimi ise *eşek mingendin eki butu tınbayt, eki katın algandın kulagı tınbayt* “eşeğe binenin iki ayağı durmaz, iki eşi olanın kulağı dinmez”, *küyöögö cetpey kız tınbayt* “ere varmadan kız dinmez” örneklerinde olduğu gibi olumsuz eki ile çekimlenmektedir.

2.5. çü Edatı

“Çü: Emir ve nehiylerin sonuna gelerek emirde ve nehiyde pekitme (tekit) bildirir. “kel çü”, “barmaçu”, “hele gel, her halde gel”, “hele gitme, her halde gitme”. Bu şekil ancak hitap halinde söylenir” (Atalay, C.III, 2018: 207).

Çağatay Türkçesinde ise *-çı/-çi* şeklinde olup emre nezaket tonu vermek için 2. teklik şahsa getirilmektedir (Eckmann, 1988: 118).

“*Divânü Lugâti’t-Türk*”te emir kipi ve emir kipinin olumsuzu üzerine gelerek pekitme görevinde kullanılan bu edat Kırgız Türkçesinde zamirlerle, isimlerle, şart ve aynı zamanda eserde belirtildiği gibi emir kipinin sonunda *-çI/-çU* şeklinde görülmektedir.

Emir çekiminden sonra gelen *çü* edatı Kırgız Türkçesinde isteğin derecesini kuvvetlendirerek rica ve istek katmaktadır (Azırkı Kırgız Adabiy Tili, 2009: 417).

Bu durum *keleyinçi* “hele geleyim”, *kelçi* “hele gel”, *kelsinçi* “hele gelsin”, *keleliçi* “hele gelelim”, *kelgileçi* “hele gelin”, *kelişsinçi* “hele gelsinler” örneğinde olduğu gibi bütün şahıslar için geçerlidir.

Bu edat Kırgız Türkçesinde yukarıda belirtildiği gibi şart kipinde de görülmektedir. Ek, şart ekinin varyantlarına uygun olarak *-sA/-sO+/-çI/-çU* şeklinde kullanılarak cümle içinde rica ve pişmanlık duygusu katmaktadır (Azırcı Kırgız Adabiy Tili, 2009: 417).

Çü edatı, Kırgız Türkçesinde emir ve şart kipi dışında zamirlerden ve isimlerden sonra kullanıldığı görülmektedir. Ek, emir ve şart kipinden sonra gelerek rica ve istek katarak isteğin derecesini kuvvetlendirirken zamir ve isimlerden sonra geldiği zaman farklı bir görevde kullanıldığı görülmektedir.

Zamirlerden ve isimlerden sonra *mençi* “ya ben”, *sençi* “ya sen”, *alçı* “ya o”, *bizçi* “ya biz”, *silerçi* “ya siz”, *alarçı* “ya onlar”, *apamçı* “ya annem”, *mışikçı* “ya kedi”, *kitepçi* “ya kitap”, *ördökçü* “ya ördek” şeklinde kullanıldığı zaman Türkiye Türkçesindeki *ya* görevinde kullanıldığı görülmektedir.

Aynı ek, isim ve zamirlerden sonra gelerek *mençi* “ben var ya”, *apamçı* “annem var ya” şeklinde isim ve zamirlere farklı anlam katarak kuvvetlendirdiği, pekiştirdiği ve vurguladığı görülmektedir.

2.6. Şahıs Zamirlerinin Yönelme Hali ile Çekimi

“Sa: “sen” anlamına bir kelime. “sana ayurmen= sana söylerim”. Buradaki /elif/ harfi “sen” kelimesindeki /n/’den çevrilmiştir. “Saşa” kelimesinde /η/ atılmıştır” (Atalay, C.III, 2018: 208).

Günümüz Kırgız Türkçesinde şahıs zamirlerinin yönelme hali ile çekimi *maga* “bana”, *saga* “sana”, *aga* “ona” şeklindeyken (Kasapoğlu Çengel, 2020: 189) Kırgız Türkçesinin Oş bölgesi ağzında ise *maña*, *saña*, *ogo~ oño* (Akın, 2014: 129) şeklinde görülmektedir. Akın, Isık-Köl ağzlarında günümüz Kırgız Türkçesinden farklı olarak *maa*, *saa*, *aa* şeklinin daha sık kullanıldığı belirtmişken (2014: 179) Yunusaliyev’de ise /g/’siz olan şekillerin hem kuzey hem de güney ağzlarında ikili biçimde kullanıldığı görülmektedir (1971: 192).

Şahıs zamirlerinin yönelme hali ile çekiminde görülen *maa*, *saa*, *aa* şekilleri Radloff’un derlemelerinde de şu örneklerde görülmektedir:

Bergeni maa cakşı “vemesi bana iyidir ” (1885: 30), *maa keñeş aytkan soñ* “bana tavsiyede bulunduktan sonra ” (1885: 64), *maa nemeni kılasiñ* “bana ne yapacaksın” (1885: 74), *aa coldoş bolgomun* “ona yoldaş oldum” (1885: 74), *aa Manas ayttı deyt* “Ona, Manas söyledi” (1885: 66), *tüptü saa berbeymin* “asla sana vermem” (1885: 66), *bügüngü algan saa cakşı* “bugün aldığın sana iyidir” (1885: 30), *sandı saa kim berdi* “ayağı sana kim verdi” (1885: 33).

2.7. Emir Kipinin İkinci Şahıs Çekimleri

“Aytanan yaşça ve orunca sayılan adam olursa Türkler ona karşı cemi sözü kullanırlar; böylece “git” denecek yerde “barıñ” derler ki kelimenin asıl manası “gidiniz” demektir. Oğuzlarla Kıpçaklar tek kişiye “bar”, birkaç kişiye “barıñ” derler. Cemi belgesi olan “lar”ı atarlar; onun yerine gunneli /η/ ile birlikte bir kişiye, acımak ve onu ağırlamak istedikleri zaman /z/ getirirler. Oğuz dilinde bu cem’in cemi olur, fakat tek kişi için söylenir” (Atalay, C.II, 2018: 45).

Karahanlı Türkçesinde emir çekiminin 2. Teklik şahıs eksiz veya *-gıl/-gil*, *-gın/-gin* ekleri ile çekimlenirken 2.Çokluk şahıs da *-ng/-nglar* ekleri ile çekimlenmektedir (Hacıeminoğlu, 2019: 190-193).

Çağatay Türkçesinde ise 2. Teklik şahıs eksiz veya *-gıl/-gil*, *-gın/-gin*, tonsuz ünsüzlerden sonra da *-kıl/-kil*, *-kın/-kin* şeklinde kullanılmaktadır. 2. Çokluk şahıs için de *-ng*, *-ing/-ing/-ung/-üng/-ngiz/-ingiz/-ingiz/-ungiz/-üngiz* (daha az olarak *-unguz/-üngüz*), *-nglar*, *-ngızlar* ekleri kullanılmaktadır (Eckmann, 1988: 118).

Sovyet öncesi Kırgız yazılı metinlerinden “*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*” ile “*Tarih-i Kırgız Şadmanıya*”da emir kipinin 2. Teklik şahıs çekimi için *-kun*, *-gun*, *-gin* örnekleri görülmektedir. “*Kıssa-i Zelzele*” de de aynı şekilde *-gun*, *-gın*, *-gin* şekilleri rastlamaktadır. “*Sanat-ı Digarast*”ta da *-kın/-kin*, *-kün*, *-gın/-gin*, *-gun/-gün* şeklinde görülmektedir.

2. çokluk şahıs için *Muhtasar Tarih-i Kırgızıya* ile *Tarih-i Kırgız Şadmanıya*’da *-ñız/-ngız, -iñiz, -ungız, -ngızlar/-ingizler* şeklinde görülmektedir. *“Kıssa-i Zelzele”* de de *-ñiz* ve *-uñlar* şeklindeki örnekleri bulunmaktadır. *“Sanat-ı Digarast”*’ta ise *-nglar, -ing, -ngar* ve *-ngör* şeklinde görülmektedir (Saliev, 2022: 407-410).

Günümüz Kırgız Türkçesinde ise emir çekimi 2. Teklik şahısta eksiz kullanılmakla birlikte *-GIn/-GUn* ekiyle çekimlenirken aynı şahsın nezaket çekiminde *-(I)ñIz/-(U)ñUz* eki kullanılmaktadır.

2. Çokluk şahıs ise *-GIIA/-GUI(a/ö)* ekleri ile çekimlenirken nezaket şekli ise *-(I)ñIzdAr/-(U)ñUzd(a/ö)r* ekiyle yapılmaktadır (Kasapoğlu Çengel, 2020: 230-231).

Yunusaliyev ise emir çekiminin 2. Çokluk şahıs çekimi Kırgız Türkçesinin güney ağızlarında, Özbekistan ve Tacikistan’da yaşayan Kırgızlar arasında yazı dilinde olduğu gibi *-ñız* şekillerinin yanında *-iñ* şeklinin daha yaygın kullanıldığını belirtmekle birlikte yazı dilinde 2. Çokluk şahıs ekinin *-iñız* olarak çekimlendiğini göstermiştir (1971: 178-179). Akın ise 2.teklik şahıs ekinin güney ağızlarında kullanılmasını yazı dilindeki *-iñız* şeklinin kısa şekli olarak *-iñ* şeklinde olduğunu belirtmiştir (2014: 61).

Bu açıklamalardan yola çıkarak *-iñız* ve *-iñ* şeklinin tarihi Türk lehçelerinde ve Sovyet öncesi Kırgız yazılı metinlerinde 2. Çokluk şahıs eki olarak kullanılırken günümüz Kırgız Türkçesinde ise *-iñız* şeklinin yazı dilinde çokluktan çok ikinci teklik şahsın nezaketi olarak kullanılmaya başladığını, *-iñ* şeklinin ise ağızlarda kullanıldığını söylemek mümkündür.

2.8. İyelik Kökenli 2. Şahıs Ekleri

“Türkler, sayılan adama aytmak istedikleri zaman “bardıñız” derler; gunneli /ŋ/ ile /z/ aslında topluluk için konmuştur. Oğuzlar bu kelime ile topluluğa ayarlar ve “bardıñız” derler ki “gittiniz” demektir. Oğuzların kullanışı kurala uygunsa da öbür Türklerin kullanışı, söz güzelliği yönünden, küçükle büyük arasını ayırd etmek bakımından daha uygundur” (Atalay, C.II, 2018: 47).

Karahanlı Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde iyelik kökenli şahıs eklerinden 2. Teklik şahıs eki *-ng*, 2. Çokluk şahıs eki de *-ingız* (Eckmann, 1988: 117; Hacıeminoğlu, 2019: 184-185) şeklindedir.

Kırgız Türkçesinde ise iyelik ikinci şahsın kaba kullanımının yanında nezaket şekli de bulunmaktadır. Buna göre 2. Teklik şahıs eki *-ñ*, nezaket şekli de *-ñIz/-ñUz*, 2. Çokluk şahıs eki *-ñAr/-ñOr*, nezaket şekli de *-ñIzdAr/-ñUzdAr* şeklinde kullanılmaktadır.

“*Divânü Lugâti’t-Türk*”te belirtildiği gibi Oğuz Türkleri tarafından topluluk için kullanılan *-ingız* şekli Kırgız Türkçesinde yaşça, orunca büyük olan aynı zamanda sayılan insan için kullanıldığı görülmektedir.

Oğuz Türkçesinde şahıs zamirleri belli sebeplerle teklik ve çokluk biçimi bakımından kullanımda birbirinin yerine geçebilmektedir. İncelik ve saygı göstermek amacıyla konuşmada ve yazıda *sen* yerine *siz* zamininin kullanılması çok yaygındır (Korkmaz, 2009: 407).

Bu açıklamadan hareketle tarihi Türk lehçelerinde görülen 2. Çokluk şahıs eki olan *-iñız* şeklinin Oğuz Türkçesinde de 2. Teklik şahsın nezaketi olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Oğuz Türkçesindeki *-iñız* şeklinin topluluk için mi ya da yaşça büyük olanlar için mi kullanıldığı cümle içerisindeki *siz* zamininin kullanımına bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

Sonuç olarak eserde görülen bazı ses ve şekil özelliklerinin Kırgız Türkçesinde ağızlarında bazı farklılıklar göstererek aynen kullanıldığı görülmektedir. Ses özelliklerinde görülen kelime başı /p/ ünsüzü günümüz Kırgız Türkçesinde /b/’ye dönüşse de Kırgız Türkçesinin güney ağızlarında Türkçe kelimelerde aynen /p/’li şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

Bir olayı abartma, mübalağa etmek için içinde geçen bir ünsüzü şeddeli şekilde telaffuz etmek Kırgızlar arasında da konuşmada hem ünsüzlerde hem de ünlüler üzerinde görülmektedir.

Sen ve siz zamiri ile diğer 2. Şahıs çekimlerinde Kırgız Türkçesinde nezaket şekilleri olarak kullanılması bakımından farklılık göstermektedir. Eserde bir topluluk için kullanılırken Kırgız Türkçesinde ve ağızlarında sadece yaşça ve orunca büyük insanlar için kullanıldığı görülmektedir.

-gak ve -gan eki üzerinde yazar ne kadar -gak şeklinin -gan şeklinden geldiği söylese de Kırgız Türkçesindeki örneklerden yola çıkılarak bu iki şeklin birbirinden farklı bir ek olduğunu söylemek mümkündür.

çü edatı emir ve emrin olumsuz çekiminde kullanılırken günümüz Kırgız Türkçesinde emir çekiminde, şart çekiminde kullanılarak rica ve istek katarak kuvvetlendirirken, isim ve zamirlerden sonra geldiği zaman “ya, hele var ya” anlamlar kattığı görülmektedir.

Kaynaklar

- A. Von Gabain. (2007). *Eski Türkçesinin Grameri*, (çev. Mehmet Akalin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Akın, C. (2014). *Kırgızcanın Ağızları*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Arıkoğlu, E. vd., (2017). *Kırgızca-Türkçe Sözlük*, Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi Yayınları, Bişkek.
- Atalay, B. (2018). *Divanü Luga-’it-Türk*, C.2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (2018). *Divanü Luga-’it-Türk*, C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (2018). *Divanü Luga-’it-Türk*, C.3, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Azırkı Kırgız Adabiy Tili*. (2009). Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası Ç. Aytmatov Atındaki Til Cana Adabiyat İnstitutu, Avrasya Press, Bişkek.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İbrayimov, M. *Kırgız Makal-Lakap, Uçkul Sözdörü*, <https://new.bizdin.kg/media/books/makaldar.pdf>, 15.01.2022.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*. (1980). Kırgız İlimder Akademiyası Til Cana Adabiyat İnstitutu, İlim Basması, Frunze.
- Kırgız Tilinin Frazelogiyalık Sözdüğü*. (2015). İmak Ofset, Bişkek.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mukambayev, C. (2009). *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdüğü*, Bişkek.
- Oruzbaeva, B.Ö. (2000). *Söz Kuramı*, Mektep Basması, Bişkek.
- Radloff, V.V. (1885). *Obraztsı Narodnoy Literaturı Severnıh Tyurkskih Plemen*, 5-Çast, Sankpeterburg.
- Saliev, M. (2022). “Sovyet Öncesi Kırgız Yazılı Metinlerinde Fiil Çekim Ekleri”, (ed. Esra Gül Keskin, Nergis Biray, *Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçeleri Araştırmaları: Fiil Kategorisi*), Bengü Yayınları, Ankara, 390-439.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (çev. Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yunusaliev, B. M. (1971). *Kırgız Dialektologiyası*, Mektep Basması, Frunze.

ÇUVAŞÇA KAYNAKLARDA DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK

Feyzi ERSOY*

Özet

1912 yılında bulunuşundan itibaren bütün Türkoloji'nin dikkatini çekmiş olan Dîvânu Lugâti't-Türk üzerindeki yayınlar Kilisli Rifat ile başlamıştır. Besim Atalay yayını ise dikkat çeken ilk tercüme olarak bugün de sık başvurulanan kitaplar arasındadır. Bulunuşundan itibaren geçen 112 yıl içerisinde Dîvânu Lugâti't-Türk hakkında Türkiye'de ve dünyada pek çok çalışma yapılmıştır. Dîvân'ın İngilizce, Çince, Farsça ve Rusça gibi dillere çevirileri; Özbek, Yeni Uygur, Kazak ve Azerbaycan Türkçelerine de aktarmaları mevcuttur. Diğer bazı Türk lehçelerine olduğu gibi Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Çuvaşçaya da henüz tam bir aktarması yapılmış değildir. Bununla birlikte Çuvaşça bazı kaynaklarda Dîvân'la ilgili birtakım bilgilere rastlamak mümkündür. Kendi dillerini Türk dilinin bir paçası gören ve gerek ders kitaplarında gerekse çeşitli akademik yayınlarda bunu dile getiren Çuvaşların bu yaklaşımları son derece önemlidir. Türkçenin ana kolundan uzun zaman önce kopan Çuvaşçada Orhun Abideleri, Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâti't-Türk gibi önemli eserlerle ilgili bilgilerin yer alması, bu eserlerle ilgili sınırlı da olsa çeşitli aktarmaların bulunması Türkoloji için son derece kıymetlidir. İşte bu çalışmada, Çuvaşça kaynaklarda Dîvânu Lugâti't-Türk'ün ne şekilde geçtiği ve nasıl ele alındığı gibi konular üzerinde durulmuştur. Sınırlı verilerden anlaşıldığı kadarıyla Çuvaşça kaynaklarda Dîvân'la ilgili en çok bilgiye Rodionov'un yayınlarında rastlanmaktadır. Rodionov'un çalışmalarında yalnızca Dîvân'la ilgili bilgiler verilmekle kalınmamış aynı zamanda Alp Er Tunga Sagusu gibi bazı şiirlerden alınan dördlüklerin Çuvaşça aktarmaları da yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâti't-Türk, Eski Türkçe, Çuvaşça, V. G. Rodionov, Çuvaşça Kaynaklar.

Dîvânu Lugâti't-Türk in Chuvash Sources

Abstract

Since its discovery in 1912, Dîvânu Lugâti't-Türk has attracted the attention of all Turkology, and publications on it began with Kilisli Rifat. Besim Atalay's publication is among the books that are frequently consulted today as the first translation that attracted attention. In the 112 years since its discovery, many studies on Dîvânu Lugâti't-Türk have been conducted in Turkey and around the world. There are translations of Dîvân into languages such as English, Chinese, Persian and Russian, and translations into Uzbek, New Uyghur, Kazakh and Azerbaijani Turkish. As in some other Turkish dialects, a complete translation of Dîvânu Lugâti't-Türk into Chuvash has not yet been made. However, it is possible to find some information about Dîvân in some Chuvash sources. This approach of the Chuvash, who see their language as a part of the Turkish language and express this in both textbooks and various academic publications, is extremely important. The presence of information about important works such as Orkhon Monuments, Kutadgu Bilig and Dîvânu Lugâti't-Türk in Chuvash, which broke away from the main branch of Turkish a long time ago, and the presence of various, albeit limited, translations of these works are extremely valuable for Turkology. In this study, we have focused on issues such as how Dîvânu Lugâti't-Türk is mentioned in Chuvash sources and how it is handled. As far as it is understood from the limited data, the most information about Dîvân in Chuvash sources is provided by Rodionov. In Rodionov's works, not only information about Dîvân was given, but also Chuvash transcriptions of quatrains taken from some poems such as "Alp Er Tunga Sagusu" were included.

Keywords: Dîvânu Lugâti't-Türk, Old Turkish, Chuvash, V. G. Rodionov, Chuvash Sources.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, ÇTLE Bölümü, fevziyersoy07@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7145-0939.

İçinde bulunduğumuz 2024 senesi, UNESCO tarafından “Dîvânu Lugâtî't-Türk Yılı” ilan edilmiştir. Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün¹⁴ 1074'te mi yoksa 1077'de mi yazıldığı hususunda ihtilaf olsa da Türkçenin nadide bir eserinin bu kapsamda kutlamalar çerçevesine alınması son derece önemlidir. Bu çalışmada, üzerinde Türkiye’de ve yurt dışında pek çok yayın yapılan DLT’nin Çuvaşistan’da ne şekilde ele alındığı ve Çuvaşça kaynaklarda nasıl değerlendirildiği üzerinde durulacaktır.

Türkiye’de, yüksek lisans ve doktora tezleri de dâhil DLT üzerindeki yayınlar her geçen gün artarak devam etmektedir. Yazılan yüzlerce makale bir yana eserle ilgili müstakil kitap çalışmalarında da artışlar vardır. Ayrıca, DLT’yi konu alan çeşitli hikâyeler ve romanlar da yazılmaktadır.

DLT ile ilgili yurt dışındaki çalışmalar, hem farklı ülkelerde hem de Türk cumhuriyetlerinde gerçekleşmiştir. DLT’nin bugüne kadar İngilizce, Çince, Farsça ve Rusça gibi dillere çevirisi yapıldığı gibi Özbek, Yeni Uygur, Kazak ve Azerbaycan Türkçelerine aktarmaları da yapılmıştır. DLT’yi Salih Mutallibov Özbekçeye, İbrahim Mutii’nin redaktörlüğünde bir heyet Yeni Uygur Türkçesine, Askar Kurmaşulı Egewbay Kazakçaya, Ramiz Asker de Azerbaycan Türkçesine aktarmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: lxxi- lxxv). Böyle bir eserin bütün Türk yazı dillerine aktarılmasının yapılması, eserin tanınırlığını ve Türk dünyasının kültürel anlamda kenetlenmesini arttıracaktır. Türk dünyası âlimleri, aktarmanın yapılmadığı lehçelerde bu işi hedefleri arasına mutlaka almalıdır.

Bilindiği gibi, Çuvaşçanın Türk lehçeleri arasında ayrı bir yeri vardır. Sahip olduğu özellikler itibarıyla ana Türk dili kolundan kopuşu, Eski Türkçeden de önceye hatta milat sıralarına kadar götürülen Çuvaşça, Türkoloji’de bazı sorunları çözmek için sıklıkla başvurulmuş lehçelerin başında gelmektedir. DLT’nin bazı Türk lehçelerine olduğu gibi Çuvaşçaya da aktarması henüz yapılmış değildir. DLT’nin Çuvaşçaya bir aktarması olmasa da bazı Çuvaşça kitaplarda konuyla ilgili sınırlı bilgilere rastlanmaktadır.

Çuvaşça, uzun yıllardan beri Türkiye’de ve genel Türkoloji çevrelerinde bir Türk dili olarak değerlendirilmektedir. Çuvaşlar, kendi yazdıkları kitaplarda da dillerini bir Türk dili olarak görürler. Hem *Avalhi Tirik Halihisen Simahlıhınçen* “Eski Türk Halklarının Edebiyatı” (İvanova ve Nikitin, 1993: 176-199) ve *Avalhi Tirik Literaturi* “Eski Türk Edebiyatı” başlıklarına (Rodionov, 2006: 7-16; Rodionov, 2003: 3-13) hem de *Çıvaş çilhi-Tirik çilhi* “Çuvaş dili, Türk dili” (Gorşkov, 1997: 5; Sergeyev, 2011: 6; Sergeyev vd., 2012: 5) şeklindeki bir başlığa, gerek ders kitaplarında gerekse konuyla ilgili akademik yayınlarda sıklıkla rastlanmaktadır.

Türk dilinin, özellikle Eski Türkçe döneminin önemli eserleri de Çuvaşça ders kitaplarında veya başka kaynaklarda kendine yer bulmaktadır. Orhun Abideleri, Kutadgu Bilig ve DLT, Çuvaşça kaynaklarda rastladığımız Eski Türkçenin önemli dil yadigarlarıdır. Bunlardan Kutadgu Bilig ile ilgili bir çalışmayı “Kutadgu Bilig’in Çuvaşçaya Aktarılan Beyitleri” başlığı altında 2009 yılında yapmıştık. O çalışmada, *Çıvaş Simahlıhı 10* adlı eserde yer alan ve Çuvaşça kaynaklarda *Hıtlı Pılü* “Kutlu Bilgi” şeklinde geçen Kutadgu Bilig’e ait 62 beyit ele alınmıştı. Bu bildiride ise DLT’nin Çuvaşça kaynaklarda ne şekilde geçtiği üzerinde durmak istiyoruz.

Aslında, Çuvaşça kaynaklarda DLT’ye sıkça rastlandığını belirtmek zordur. Ancak bu kaynaklarda DLT’nin hiç yer almadığı elbette söylenemez. Elimizdeki mevcut kaynaklar esasında konuyla ilgili tespitlerimiz şu şekildedir:

Çuvaşça olarak kaleme alınmış kaynaklarda DLT ilgili ilk bilgilere M. R. Fedotov tarafından hazırlanan ve Çeboksarı’da (Şupaşkar) yayımlanan 1976 tarihli *Tyurkologi Puşlamışi* “Türkolojiye Giriş” adlı eserde rastlıyoruz. Eserin 86. sayfasında yer alan *X-XI. İmırsençi oguzsen çilhi* “10-11. Yüzyıllardaki Oğuzların Dili” başlıklı bölümde Fedotov, DLT’den ve Kâşgarlı’dan bahsetmiştir. Bu bölümde Kâşgarlı’nın adı *Kaşgar Mahmuçî*, DLT’nin adı ise *Divanu lugat-it-tyurk* şeklinde geçmektedir. Fedotov’a göre Kâşgarlı 1029-1038 yılları arasında doğmuş olmalıdır. DLT’nin yazılış yıllarını 1072-1078 olarak gösteren Fedotov, eserde 8375 kelimenin mevcut olduğunu da belirtir. Fedotov bu görüşlerini şu cümlelerle ifade etmiştir (1976: 86):

¹⁴ Bundan sonra DLT.

Kaşgar Mahmuçî 1029-pa 1038 şulseş hüşşinçe şuralnî pulmalla... Kâşgar Mahmuçî hÿîn slovar'ne 1072-1078 şulseş hüşşinçe şırsa pıternî. Şak slovar'te 8375 sımah.

Fedotov, aynı sayfada (s. 86), Kâşgarlı'nın çeşitli Türk halklarının dilleri arasındaki fonetik ve morfolojik ayrıklardan, Türklerin yaşadığı ülkelerden, onların folklorundan ve şiirlerinden bahsettiğine de değinmiştir. O, eserin 93-94. sayfalarında Kâşgarlı Mahmud ve DLT ile ilgili bilgiler vermeye devam etmiş; eserin isminin Rusçaya "Svod Tyurkskoy leksiki", "Divan tyurkskih yazıkov", "Sobraniye tyurkskih nareçi (yazıkov)", "Slovar' tyurkskih yazıkov" gibi isimlerle çevrildiğini belirtmiştir. Fedotov, Kononov'un eserin isminin "Slovar' tyurkskih yazıkov" olmasının kitabın içeriğini daha doğru yansıttığını görüşünü de aktarmıştır (s. 93). Fedotov 94. sayfada da Kâşgarlı'nın Türk halklarının dilleri, tarihleri ve folklorları hakkında bilgiler verdiğini söylemiştir.

1989 tarihli *Revolutsiççenhi Çıvaş Literaturi* "Devrim Öncesi Çuvaş Edebiyatı" adlı eser de Şupaşkar'da yayımlanmıştır. A. E. Gorşkov'un redaktörlüğünde hazırlanan kitabın ön sözü ile birinci ve ikinci bölümünü V. G. Rodionov yazmıştır. Eserin ilk bölümü *Çıvaşsen Vıtam İmırsençi Kul'turi* "Çuvaşların Orta Çağdaki Kültürü" başlığını taşımaktadır. Bu başlığın altında *Avalhi tırık literaturi* "Eski Türk Edebiyatı" başlıklı kısım vardır. Burada 12-15. sayfalar arasında Kâşgarlı Mahmud ve DLT hakkında bilgiler bulunmaktadır. Vitaliy Rodionov, burada verdiği bilgileri 2003 ve 2006 yılında yaptığı yayınlarda da tekrarlamıştır.

2003 tarihli eser *Çıvaş Literaturi* başlığını taşımaktadır. Rodionov, 10. sınıflar için yazılan bir ders kitabı olan eserin 6-8. sayfalarında DLT ile ilgili bilgiler vermiştir.

Rodionov'un 2006 tarihli çalışması, *Çıvaş Literaturi XVIII-XIX İmırsen* "Çuvaş Edebiyatı 18-19. Yüzyıllar" başlığını taşımaktadır. Rodionov bu eserinde de Dîvân'la ilgili bilgileri okuyucuya aktarmıştır. Aslında buradaki bilgilerin Rodionov'un 1989 ve 2003 tarihli çalışmalarındakilerle aynı şeyler olduğunu belirtmek gerekir. Eserdeki ilk bölümün başlığı "Çıvaşsen Vıtam İmırsençi Kul'turi"dir. Bu kısımdaki ilk alt başlık da "Avalhi Tırık Literaturi"dir. Bu bölümde (3-16. sayfalar) Orhun Anıtlarından, Kutadgu Bilig'den ve DLT'den bahsedilmiş; özellikle DLT'ye nispeten daha fazla sayfa ayrılmıştır (12-16. sayfalar).

Rodionov tarafından hazırlanan bu üç eserde de DLT'nin ismi *Tırık Sımahısen Puhhi (Divan Lugat at-Türk)* şeklinde yazılmıştır. Yazarın adı ise *Kaşgar Mahmuçî (Mahmut al-Kaşgari)* şeklinde geçmektedir. Rodionov'a göre Kâşgarlı, 1029-1038 yılları arasında Kâşgar'da doğmuş, 1072-1078 yılları arasında Bağdat'ta yaşamış ve eserini burada yazmıştır (1989: 12, 2003: 6, 2006: 12).

Özellikle Malazgirt sonrası Türklerin o dönem dünyasındaki siyasi üstünlüğünün farkında olan Kâşgarlı Mahmud, dünyanın idare yularının Türklerin elinde olduğunu DLT'nin girişinde şu cümlelerle ifade etmiştir: "Şimdi Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud dedi ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları; onları görevlendirdi halk üzre; onları kuvvetlendirdi hak üzre; aziz kıldı onlara yanaşanları ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular. Akli olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların dillerini; duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: xxvii).

Rodionov da 11. yüzyılda Türklerin kazandığı güçten bahsederken Kâşgarlı'nın yukarıdaki ifadelerinde geçen "Akli olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların dillerini; duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini." cümlesini çalışmasına almış ve bu cümleyi Çuvaşça şu şekilde ifade etmiştir:

Tırıksen uhı yıppisençen sıhlanas tetir pulsın, vısençen upranmallı ırı iş vıl – vısen şulıpe utassi.
Tırıksem huyhırsene tınlaççır, hıysen çırısene şemşetçır tetir pulsın, vısen çılhipe kalaşır.
(1989: 12; 2006: 13)

Rodionov, Kâşgarlı'nın eserini, ana dili Türkçenin Arapçadan asla geri kalmadığını gösterme amacıyla çeşitli Türk yurtlarını gezerek yazdığını belirtir.

Tïvan çilhi arab çilhinçen nimîn çuhli te kaya marrine inenteres tillevpe vîl tîrik çilhilli tîrli yîhsen şîrisene şitse kurnî. (1989: 12, 2006: 13)

Aşağıdaki satırlarda, Kâşgarlı Mahmud'un İdil bölgesinde ve Bulgar devletinde bulunmadığını belirten Rodionov, onun buna rağmen eserinde Bulgarların ve Suvarların dillerinden bahsettiği kısımların az olmadığına dikkat çekmiştir. Hatta bir yerde Kâşgarlı'nın Bulgar dilinde bazı kelimelerin sonundaki ünsüzlerin nasıl düştüğünü anlattığını ifade etmiştir.

Kaşgar Mahmuçî Atîl şinçe te, Pîlhar patşalihinçe te pulman. Şapah ta unî işinçe pîlharsempe sîvarsen çilhi şincen kalanî virîn sahalah mar. Pîr virînta avtor pîlhar çilhinçi hîş-pîr sîmah vîşisençi hupî sasîsem tuhsa üknine palırsa hîvarnî. (1989: 12, 2006: 13)

Rodionov, araştırmacıların Kâşgarlı Mahmud'un çeşitli tüccarlar vasıtasıyla Bulgar-Çuvaş dili hakkında bilgi sahibi olduğu görüşüne katılmaktadır. O, Kâşgarlı'nın Bulgar-Suvarların dilinden aldığı özellikle ticaretle ilgili kelimelerden bunu anlamının mümkün olduğunu düşünmektedir.

Tîpçevşîsem kalanî pek, Kaşgar Mahmuçî pîlhar-çîvaş çilhi şinçen tîrli sutuşîsençen ıytsa ilnî. Şakna vîl pîlhar-sîvarsen hîş sîmahîsene puştarninçen te pîlme pulat'. (1989: 12, 2006: 13)

Rodionov'un eserindeki en önemli noktalardan biri, DLT'deki şiirlerin Çuvaşçalarına yer vermesi olmuştur. Bu şiirler, 2006 tarihli çalışmanın 7. sayfasındaki dipnotta belirtildiğine göre Eski Türkçeden Çuvaşçaya Rodionov'un kendisi tarafından aktarılmıştır.

Dîvan'da toplamı 758 mısra tutan 91 şiir mevcuttur. Bunların 40'ı dörtlüklerle, 51'i ise beyitlerle yazılmıştır Dîvân'daki toplam dörtlük sayısı 142'dir (Ercilasun, 2020: 47). Bu 142 dörtlüğün 14'ü Rodionov tarafından Çuvaşçaya aktarılmış durumdadır. Bu 14 dörtlüğün 10'u Rodionov 1989 ve 2006'da mevcuttur. *Tangut-Katun Sını Savaşları, Alp Er Tunga Sagusu, Kış ile Yazın Atışması, İdil Irmağı ve Övüngen Yiğidin Sonu* gibi şiirlerden seçilen dörtlükler Çuvaşçaya aktarılmıştır. Rodionov'un aktardığı şiirlerin orijinalleri 7'li veya 8'li hece ile yazılmıştır. Rodionov'un bunları ustalıkla ve aynı hece sayısı ile Çuvaşçaya aktarması takdir edilecek bir durumdur.

Çuvaşça beyitler, aşağıda Ercilasun 2020'den alınan DLT ve Türkiye Türkçesindeki (TTR) karşılıkları ile birlikte verilmiştir. Rodionov'da dörtlüklerin sırası farklı olsa da bunlar tabloda Ercilasun'daki sırayla denk düşecek şekilde dizilmiştir.

Alp Er Tunga ismi, Rodionov'da *Ulîp Ar Tînke – tîrik eposîn pattîrî* "Alp Er Tunga – Türk destan kahramanı" (1989: 14, 2003: 7, 2006: 14, 15) şeklinde geçmektedir. Rodionov 1989 ve 2006'da sagunun 3 dörtlüğünün, 2003'te ise 2 dörtlüğünün Çuvaş Türkçesindeki karşılığı bulunmaktadır. Orijinalinde ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi şiirin Çuvaşçasında da 7'li hece vezni kullanılmıştır.

ÇT	DLT	TTR
Ulp Ar Tinke vilçi-şi, İrsîr tînce yulçi-şi? Şîpi şapla tavîrç(i)-şi? İntî çîrem şurîlat'.	Alp Er Toņa öldi mü, İsiz ajun kaldı mu, Ödlek öçin aldı mu, Emdi yürek yırtılır.	Alp Er Tonga öldü mü, Yaman dünya kaldı mı, Felek öcünü aldı mı, Artık yürek yırtılır.
Şîpi mellîn sıhlari, Virtîn atma ivîtri, Püsen pîvne şîtterçi. Yeple tarsa hitîli?	Ödlek yarag közettî, Ogrî tuzak uzattı, Begler begin azıttı, Kaçsa kalı kurtulur?	Felek fırsat gözettî, Alttan tuzak uzattı, Beyler beyini şaşırıttı, Kaçsa, nasıl kurtulur?
Şîpa kunî vaskatat', Şînnîn vîyne havşatat, Ar tînçine puşatat'.	Ödlek küni tawratır, Yalıñuk küçin kewretür, Erdin ajun sewritür,	Hızlanır günleri zamanın, Gevşetir gücünü insanın, Bitirir erlerini acunun,

Tarsan-tatah tıtını.	Kaçsa takı ertilür.	Kaçsalar dahi yetişilir.

Rodionov, Ercilasun'da "Kış ile Yazın Atışması" başlığı ile geçen şiiri (2020: 80), "Dîvân'da yalnızca destansı konular değil tabiatla ilgili de şiirler var" diyerek aşağıdaki dörtlükle vermiştir. Rodionov'da yalnızca bir dörtlük olarak geçen şiir, aslına uygun olarak 7'li vezinle yazılmıştır (1989: 14, 2003: 7, 2006:15).

ÇT	DLT	TTR
Şupala hıl tupışrış, Hıntır kuşın pihışrış, Tıtışmaşkın şıvhar(ı)şrış! Şintermeşkın şut turış.	Kış yāy bile tokuştı, Kıyır közün bakıştı, Tutuşkalı yakıştı, Utgalı met ugraşur.	Kış ile yaz savaştılar, Öfkeli gözle bakıştılar, Tutuşmak için yaklaştılar, Yenişmek için uğraşırlar.

Kâşgarlı'nın eserinde "küçük fotoğraflar"ın çok fazla yer aldığını belirten Rodionov (1989: 14, 2003: 8, 2006: 15), bu duruma İdil nehri ile ilgili aşağıdaki dörtlüğü örnek göstermiştir. Dörtlük, DLT'de olduğu gibi 8'li hece vezniyle yazılmıştır.

ÇT	DLT	TTR
Atıl şıvı yuha tıtır, Sakıl tıpi huha tıtır, Pulı tavraş piha tıtır, Küllin tahı kışirtir.	Etil suwı aka turur, Kaya tüpi kaka turur, Balık telim baka turur, Kölün takı köşerür.	İdil suyu akıp durmada, Dağ dibini kakıp durmada, Balık da çok, kurbağa da, Gölcükler de oluşur orda.

Ercilasun'da "Övüngen Yiğidin Sonu" başlığı altında verilen metni (Ercilasun 2020: 103), Rodionov, Tangutlarla savaşın son bölümünün anlatıldığı yer olarak almıştır (2006: 14). Şiir, DLT'de olduğu gibi 8'li hece veznine göre yazılmıştır.

ÇT	DLT	TTR
Arne yarsa şikıntarçı, Puşne-mıyne usıntarçı, Vıtannıran pikse tıçı, "An pıtersem" teni çarçı.	Eren ıdıp söke turdı, Başı, boynın söke turdı, Uwut bolup büke turdı, Udu kılma tipen yıgıdı.	Yollanan erler diz çöküp oturdu, Başları, boynuna sövüp durdu, Utañ içinde iki büküm durdu, "Kovalama!" deyip yalvardı.
Kımıl pulsan hışran yırlıp, Şarne tıtsa şapsa şimrip, Pılın tıvıp puşne şurıp, Pitim şilih manşın pulçı.	Apañ kolsam udu barıp, Tutar erdim süsin tārıp, Bulun kılıp başı yarıp, Yulug barça mana yıgıdı.	İstesem peşinden varırdım, Tutar, ordusunu dağıtırdım, Tutsak eder, başını yarardım, Fidyeyi bütün, önüme yıgıdı.
Şurtne-yırne sutasşınççı, Şilih parsa yurasşınççı, Çiri tırsa yulasşınççı, Unın tertli kunı şitri.	Ewin barkın satıgsadı, Yulug bārip barıgsadı, Tirig erse turugsadı, Anar sakınç küni togdı.	Evini barkını satmak istedi, Fidye vererek gitmek istedi, Ömrü oldukça durmak istedi, Onun için kaygı güneşi doğdu.

İrîk parsa hîtartım, Tavar-şîlîh yîttartım, Ar namîsne kaşartım, Şîkîpele hîyeh yîşrî.	İdû bîrip boşuttum, Tawar yulug taşuttum, Eren essin eşüttüm, Yükün barça özi çıgdı.	Serbest bırakıp gönderdim, Fidye malını taşittırdım, Kötülüklerini örtturdüm, Yükünü hep kendisi bağladı.

Rodionov 1989, 2003 ve 2006’da yer alan Dîvân’la ilgili bilgiler bunlarla sınırlıdır. Bununla birlikte onun DLT ile ilgili bilgi verdiği bir çalışma daha mevcuttur. Rodionov, 2002 tarihli *Çıvaş Literatürü* adlı 10. sınıf ders kitabını E. İ. Rodionova ile birlikte hazırlanmıştır. Eserin Ön Söz’den sonra gelen ilk bölümünün adı *Avalhi Tîrîk Sîmahlîhîñçen* adını taşımakta ve hemen sonrasında *Kaşgar Mahmuçî* başlığı altında *Tanutsempe Şapîşnî* başlıklı 18 dörtlükten oluşan şiir yer almaktadır (2002: 4-6). Ercilasun’un hazırlamış olduğu *Dîvânü Lugâtî’t-Türk’teki Şiirler ve Atasözleri* adlı eserde Tangutlarla yapılan savaşla ilgili 6 dörtlük vardır. Tangut-Katun Sını savaşlarıyla ilgili Ercilasun 1985’te 14, Tekin 1989’da 11 dörtlük, Köprülü 1966 yayınında ise 19 dörtlük yer almaktadır (Ercilasun 2020: 62). Rodionov’un ders kitabına koyduğu bu 18 dörtlüğü neye göre oluşturulduğu ve metinleri çevirenin kim olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Ercilasun’da “Tangut-Katun Sını Savaşları” şeklinde geçen dörtlükler, Rodionov’da *Tanutsempe şapîşnî* (2002: 4, 5, 6; 2006: 14) şeklinde yer almıştır. 8’li hece veznine göre yazılan şiirin Çuvaşçaya aktarılmış 5 dörtlüğü aşağıda sunulmuştur.

ÇT	DLT	TTR
Tîlinterse tankutsene Parîntarat’ vîl vîsene. Şînnisempe laşisene Yîlt narkîmiş sînet îna.	Taŋut sūsin ūşikledi, Kîşî ışın elŭkledi, Erin atın belekledi, Bulun bolup başı tıgdı.	Tangut’u soğukta bastı, Hâllerîyle alay etti, Eri atı ganimet tuttu, Tutsak olup baş eğdi.
Taŋta ūhahnî bekim man, Mehel tupsa işne manman. Îna Şŭl turî hur sunman, Tivlet vîl tupnî şakîntan.	Begim ōzin ogurladı, Yarag bilip ūgurladı, Ulug Teŋri ağırladı, Anın kut kîw tozı togdı.	Beyim kendini gizledi, Düşünŭp fırsat gözledi, Ulu Tanrı azizledi, Ondan batın tozu doğdı.
Bek ıyha putnî tîşmana Hîy şarîpe işet kîna. Pulat’ vîl vilîmşîn hîna, Leş narkîmiş sînet îna.	Yagı begdin ūdıkladı, Körŭp sŭnî adıkladı, Ölüm anı konukladı, Ağız içre agu sagdı.	Bey gelirken yağı uyukladı, Görünce orduyu, şaşaladı, Ölüm yağıyı konukladı, Ağızlarından zehir sağdı.
Katun şînnî ūhraşnî tek, Tankut yençen hîş tîtnî bek. Palkanî mîysençen şîvek, Yun yuhnî şarlakan şıv pek.	Katun Sını çoğıladı, Taŋut bēgin yagıladı, Kanı akıp jagıladı, Boyun sŭwın kızıl sagdı.	Bağıışmada Katun Sını, Yağı bildi Tangut beyini, Çağlayan gibi aktı kanı, Boynundan kızıl kan sağdı.
Tankutsen hanî pit çeyen Beka şapat’ kîtmen şîrten. Şursah kayat’ vîl bek vilsen.	Taŋut hānı yubıladı, Ölüm birle tŭpŭledi, Kaşaşları tapaladı,	Tangut hanı hile yaptı, Öldüresiye tepeledi, Dostlar, yeniği ayıpladı,

İna sivlet tıvan-piten.	Ölüm körüp yüzi agdı.	Ölümü gördü, yüzü soldu.

Bir kitapta yer almasa da Çuvaşistan’da yayımlanan *Hıpar* gazetesine verilen bir röportajda da DLT ve Kâşgarlı ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. “Haber” anlamındaki *Hıpar*, Çuvaşça ve Rusça yayın yapan bir gazetedir. Gazetenin 1 Mart 2014 tarihli internet yayınında Çuvaşların yaşayan dil alimlerinden Nikolay İvanoviç Yegorov, Kâşgarlı Mahmud ve DLT ile ilgili gelen soruları şu şekilde cevaplamıştır:

- Kâşgar Mahmuçı kam vara vıl? Vulakansene kışken kalasa paraymır-i?

- Tırık halihiseneçen tuhnı pırremiş filolog, çilheşi, fol’klorisit, leksikograf... Pin şul aval purınnı tırık ırıvısen çilhisene tipçekenı. “Tırık çilhisen puhhi” / “Divan Lugat at-Tyurk” yatlı pısık slovar’ avtorı. Simah may kalasa hıvaram, slovare pılhar tata sıvar simahisem te kinı. Visene Mahmud Vıtam Azire sutu-ilü şüretni uslamşisençen iltse şırsa ilnı.

Kâşgar Mahmuçı tırli yıha – oguzsene, uygursene, kahanidsene, kıpçaksene, çigilsene, yagmasene, argusene, kirkissene, turkmensene, pılharsempe sıvarsene – tırıksem tese pır tıvan halihisen yışne pırlesterse tipçeni pırremiş tyurkolog. Larma-kanma pılmesır tınçe kassa şürese tırık halihisene hıy kursa, hıy kalaşsa-pallaşsa, kiretin tipçeni şul şürevşi. Şırım şul itla puştarnı vıl hıyın slovar’ne kirse yulnı materialsene. Karahanidsen dinastiynın tuhnı patşa ıvılı tata “Tırık çilhisene tipçese virenmeli grammatikıpa slovar” te şırsa hıvarnı. Ançah ku iş haliçcen tupınman-ha.”

- Kâşgar Mahmuçı hışan purınnı?

- 2008 şulta tınçeri tyurkologsem Mahmud Kâşgari şuralnıranpa 1000 şul şitnine uyavlarış. Vıl şula YUNESKO Kâşgar Mahmuçın şultaliki tese palırtıncı. “Divan Lugat at-Tyurk” slovare vıl 1072-1074 şulseñçe şırmı. Sin’tsyanra purınakan uygur tusımsem Ali Gonurpa Ahmed Telet tırışnıpe Kâşgar Mahmuçın pinmiş şulınçe unın tıprı şınçe pulsa kurtım.

Kâşgarta Mahmudpa pır vıhıtlah purınnı Balasagun Yusufın mavzoleyı te pur. Şakı aslı iki tırık ıslayısem purınnı vırınsene şitse kurnı manın taram purnışrı çı pısık uyav pulçı-tır.

(<http://hypar.ru/cv/nikolay-egorov-yra-cyn-purlahpa-mar-tanpa-puranat>)

Metnin Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir:

- Kâşgarlı Mahmud kimdir? Okuyuculara kısaca anlatalım mı?

- Türk halklarından çıkmış ilk filolog, dilci, folklorist, sözlükçü... Bin yıl önce yaşamış Türklerin dillerini inceleyen kişi. “Türk dillerinin divanı” “Divānu Lugātī’t-Türk” isimli büyük sözlüğün yazarı. Dilim döndüğünce anlatayım: Sözlüğe Bulgar ve Suvar kelimeleri de girmiş. Mahmud onları Asya’daki tüccarlardan duyup yazmış.

Kâşgarlı Mahmud türlü grupları - Oğuzları, Uygurları, Karahanlıları, Kıpçakları, Çigilleri, Yağmaları, Arguları, Kırğızları, Türkmenleri, Bulgarlarla Suvarları - Türkler olarak adlandıran ve akraba gören ilk Türkolog’dur. Durup dinlenme bilmeksizin dünyayı dolaşarak Türk halklarını görüp, (onlarla) konuşup tanışıp öğrenerek tahlil etmiş gezgindir. O, sözlüğüne aldığı malzemeyi yirmi yıldan fazla bir zamanda toplamıştır. Karahanlı hanedanından çıkmış hükümdar oğludur ve “Türk dillerini öğrenmek için gramer ile sözlük” de yazmıştır. Ancak bu çalışma bugüne kadar bulunamamıştır.

- Kâşgarlı Mahmud ne zaman yaşamıştır?

- 2008 yılında dünyadaki Türkologlar, Kâşgarlı Mahmud’un doğumunun 1000. yılını kutladılar. O yılı UNESCO Kâşgarlı Mahmud Yılı ilan etmişti. Divānu Lugātī’t-Türk adlı sözlük 1072-1074 yılları arasında yazıldı. Sincan Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Uygur dostlarım Ali Gonur ile Ahmet Telet’in çabalarıyla Kâşgarlı Mahmud’un 1000. yılında onun türbesinde bulundum.

Kâşgar’da Mahmud ile aynı zamanda yaşamış Balasagunlu Yusuf’un da türbesi var. Bu iki büyük Türk ustanın yaşadığı yerleri gidip görmek benim hayatımdaki en büyük bayram oldu sanırım.

İnternette yayımlanan Çuvaş Ansiklopedisi'nde (https://chuvenc.ru/show_Person/1795 adresinde) Kâşgarlı Mahmud ve DLT hakkında A. P. Huzangay tarafından Rusça yazılmış bir bölüm vardır. Bu çalışmada Rusça kaynaklara değinmesek yine de ilgili sayfanın Çuvaş Ansiklopedisi olmasını ve sayfanın gelecekte Çuvaşça olarak da yayımlanması ihtimalini göz önüne alıp son olarak buradaki bilgileri de aktarmak istedik.

Kâşgarlı Mahmud başlığı ile başlayan yazı öncesinde sayfada Kâşgarlı'nın dünya haritasına yer verilmiştir. Harita, Rusçaya çeviri yapılmaksızın Arap harfli özgün biçimiyle yer almıştır. Orijinal Rusça metnini aşağıda verdiğimiz Huzangay'ın yazdıklarında ise özetle şunlar anlatılmıştır:

“Kâşgarlı Mahmud 1029-38 yılları arasında Kâşgar'da doğmuş 1125-27 yıllarında ise Opal'de vefat etmiştir. O, Karahanlı hanedanına mensup aristokrat bir aileden gelmektedir. Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsçayı da çok iyi bilmektedir. Dîvân'ı 1072-1073 yılları arasında yazmıştır. 1266 tarihli eserin tek nüshası 1914-15 yıllarında Türkiye'de bulunmuştur ve İstanbul Millet Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Dîvanu Lugâti't-Türk, kelimelerin isim ve fiil olarak iki bölüme ayrıldığı iki dilli (Türkçe-Arapça) bir sözlüktür. Yazar, Türk dillerinin söz varlığını ve gramer yapısını anlatırken, çağının ileri dilbilim düşüncesine sahip Arap dil biliminin gelişmelerinden yararlanmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un tespit ettiği birçok fonetik özellik modern zamanın Türk dilleri sınıflandırılmasında V. V. Radloff, A. N. Samoylovich, N. A. Baskakov, vb. tarafından kullanılmıştır. Yaklaşık 9000 kelime içeren Dîvân'ın Türkçe, Almanca, İngilizce, Özbekçe, Uygurca ve Kazakçaya çevirileri yapılmıştır. Rusçaya çeviriyi ise Z. A. Auezovoy yapmıştır.”

Sonuç:

“DLT, Çuvaşça kaynaklarda var mı?”, “Çuvaşça kaynaklar DLT için ne diyor?” sorularından yola çıkarak yaptığımız bu çalışmada, toplam 5 kitap, bir gazete röportajı ve bir ansiklopedi maddesinde DLT ile ilgili rastlanan bilgiler ele alınmıştır. Bunlardan sadece internet kaynaklı ansiklopedi maddesindeki veriler Rusçadır. Rusça yayınlar bu çalışmanın dışında tutulduğu için konuya dâhil edilmese de malzemenin yer aldığı kaynağın Çuvaş Ansiklopedisi oluşu bu bilgileri almamıza sebep olmuştur.

Yaptığımız incelemeler sonucunda Çuvaşça yayınlardaki DLT'ye ve Kâşgarlı'ya ait bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

1. Kâşgarlı'nın doğum yılı Fedotov, Rodionov ve Huzangay'da ittifakla 1029-1038 yılları arası gösterilmiştir.
2. Fedotov ve Rodionov eserin yazılış yılını 1072-1078 olarak vermiştir. Bu tarih, Yegorov'da 1072-1074, Huzangay'da ise 1072-1073 şeklindedir.
3. DLT'de kaç kelime bulunduğu dair, yalnızca Fedotov ve Huzangay'da bilgi mevcuttur. DLT'deki kelime sayısını Fedotov 8375, Huzangay ise 9000 olarak vermiştir.
4. Kâşgarlı'nın ölüm yılı sadece Huzangay'da geçer. Ona göre Kâşgarlı, 1125-27 tarihlerinde Opal'de vefat etmiştir.
5. Eserin 1266 tarihli tek nüshasından ve bu nüshanın da 1914-15 yıllarında bulunduğundan da sadece Huzangay'da bahsedilmiştir. Tek nüshanın İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunduğu bilgisi de Huzangay'da mevcuttur.
6. DLT'de bulunan şiirlerden sadece Rodionov bahsetmiştir. Hatta Rodionov bunlardan aldığı örnekleri vezinlerine de sadık kalarak Eski Türkçeden Çuvaşçaya aktarmıştır.
7. Çuvaşça kaynaklarda DLT'den ve Kâşgarlı'dan ne şekilde bahsedildiğine yukarıda değinmiş olduk. Bununla birlikte Dîvan'la ilgili bazı bilgilerin incelediğimiz bu kaynakların hiçbirinde yer almadığını da belirtmek gerekir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:
 - a. DLT'nin tamamlanınca kime sunulduğu.
 - b. DLT'de geçen Türkçe kelime ve cümlelerin üstlerinin kırmızı mürekkeple çizilmiş olması.
 - c. DLT'de yer alan kelimelerin bugünkü sözlüklerdeki sıra ile dizilmemesi.

- d. DLT’de geçen atasözleri.
- e. DLT’de yer alan Oğuz boylarının adları ve damgaları.
- f. DLT üzerine yapılan ilk yayın vb.

Bütün bunlara rağmen Çuvaşistan’da Çuvaşça olarak kaleme alınan yayınlarda, Türk dilinin çok önemli bir dil yadigarının bu kadar da olsa yer ayrılması alkışlanacak bir tutumdur. Kendilerini Türk, dillerini de Türk dilinin bir grubu olarak gören Çuvaşların sadece DLT’ye değil aynı zamanda Kutadgu Bilig ve Orhun Abideleri gibi Eski Türkçe dönemine ait eserlere de değer vermeleri, bu eserleri kitaplara hatta ders kitaplarına almaları, Türklük Bilimi açısından üzerinde durulması gereken bir konudur. Her ne kadar verilen bilgilerde birtakım eksiklikler olsa da bunların çok da önemli olmadığı bir gerçektir. Kaldı ki benzer eksiklikler, Türkiye’deki yayınlarda bile görülebilmektedir. Sonuç olarak, DLT ile ilgili Çuvaşça kaynaklarda bu kadar bilginin bile olması önemlidir. Hele hele içinde *Alp Er Tunga Sagusu*’ndan dörtlüklerin de olduğunu DLT’deki bazı şiirlerin Çuvaşçaya aktarılmış olması son derece kıymetlidir.

Kaynaklar

- Çuvaşskaya Entsiklopediya* (https://chuvenc.ru/show_Person/1795)
- Ercilasun, A. B. – Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti ’t-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti ’t-Türk’teki Şiirler ve Atasözleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Fedotov M. R. (1976). *Tyurkologi Puşlamışi*, Çeboksarı.
- Gorşkov A. E. (1997). *Çıvaş Çilhi*, Şupaşkar.
- İvanova N. G. - Nikkitin V. P. (1993), *Çıvaş Sîmahlıhi 10*, Şupaşkar.
- Revolutsiççenhi Çıvaş Literaturi (1989)*, Şupaşkar. (Redaktör: A. E. Gorşkov)
- Rodionov V. G. - Rodionova E. İ. (2002). *Çıvaş Literaturi*, Şupaşkar.
- Rodionov V. G. (2003). *Çıvaş Literaturi*, Şupaşkar.
- Rodionov V. G. (2006). *Çıvaş Literaturi XVIII-XIX İmîrsem*, Şupaşkar.
- Sergeyev L. P. - Andreyeva E. A. - Kotleyev V. İ. (2012). *Çıvaş Çilhi*, Şupaşkar.
- Sergeyev L. P. (2011). *Sîmah Tînçi*, Şupaşkar.

DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’TE OĞUZLARCA SÖYLENDİĞİ BELİRTİLEN CÜMLELERDEKİ FİİLLER ÜZERİNE

Erkan SALAN*

Özet

Kâşgarlı Mahmud; Türkçenin ve lehçelerinin bilinen ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti ’t-Türk*’te (DLT) ses bilgisinden biçim bilgisine, köken bilgisinden söz varlığına, ağız özelliklerinden lehçe özelliklerine varıncaya kadar dilin pek çok alanına dair önemli bilgileri kaydetmiştir. Eserde, lehçe kayıtları bakımından Oğuzca için verilen bilgilerin diğer lehçelere oranla çok daha fazla olduğu görülür. Oğuzca kaydı düşülen sözcüklerin dışında özellikle Oğuzlar tarafından söylendiği ifade edilen cümlelerin de olduğunu belirtmek gerekir. Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerin Oğuz lehçesindeki durumu üzerine, gerek DLT’deki diğer kullanımlar gerekse Eski Anadolu Türkçesi dönemi ile karşılaştırmalı olarak yapılmış herhangi bir değerlendirmeye rastlanmamıştır. DLT’de özellikle dil kurallarının anlatıldığı kısımlarda Oğuzlar tarafından söylendiği kabul edilen cümlelerdeki fiillerin Oğuz lehçesine özgü olup olmadığı konusu değerlendirilmeye muhtaçtır. Dolayısıyla hazırlanan bu bildiri, DLT’de Oğuzlar tarafından söylendiği belirtilen cümlelerdeki fiilleri tespit etmeye ve değerlendirmeye yönelik bir çalışmadır. Sonuç olarak Oğuzlarca söylendiği belirtilen ve açıklama kısımlarında geçen cümlelerde *al-*, *bar-*, *bir-*, *bol-*, *cet-*, *cun-*, *er-*, *kar-*, *kel-*, *kıl-*, *kir-*, *kur-*, *kül-*, *sag-*, *tın-*, *ti-*, *tir-*, *togra-*, *tur-*, *ugra-*, *ur-* olmak üzere 21 fiil tespit edilmiştir. Bunlardan *al-*, *kar-*, *kıl-*, *kur-*, *sag-*, *ugra-* ve *ur-* biçimlerinin dönemin standart lehçesi ile Eski Anadolu Türkçesinde ortak olduğu ve kullanımlarını kesintisiz devam ettirdikleri görülür. Diğer fiil biçimlerinin ise genel olarak birbirinden farklı gerekçelerle Oğuz lehçesiyle bağdaştırılmadığını söylemek mümkündür.

Anahtar sözcükler: *Dîvânu Lugâti ’t-Türk*, Oğuz lehçesi, fiil, Eski Anadolu Türkçesi, Karahanlı Türkçesi.

On The Verbs in the Sentences Stated to be Said by the Oghuz in *Dîvânu Lugâti ’t-Türk*

Abstract

Kashgarli Mahmud recorded important information about many areas of the language, from phonetics to morphology, from etymology to vocabulary, from subdialect characteristics to dialect characteristics, in her *Dîvânu Lugâti ’t-Türk* (DLT), the first known dictionary of Turkish and its dialects. In the work, it is seen that the information given for Oghuz in terms of dialect records is much more than for other dialects. It should be noted that, apart from the words recorded as Oghuz, there are also sentences said to have been spoken specifically by the Oghuz. No comparative evaluation has been found on the situation of the sentences said to have been spoken by the Oghuz in the Oghuz dialect, either with other uses in DLT or with the Old Anatolian Turkish period. In DLT, especially in the sections where the rules of language are explained, the issue of whether the verbs in the sentences accepted to be spoken by the Oghuz are specific to the Oghuz dialect is an issue that needs to be evaluated. Therefore, this prepared paper is a study aimed at identifying and evaluating the verbs in the sentences stated to be said by Oghuzs in DLT. As a result, 21 verbs were identified in the sentences stated to be spoken by the Oghuz and included in the explanation sections, namely *al-*, *bar-*, *bir-*, *bol-*, *cet-*, *cun-*, *er-*, *kar-*, *kel-*, *kıl-*, *kir-*, *kur-*, *kül-*, *sag-*, *tın-*, *ti-*, *tir-*, *togra-*, *tur-*, *ugra-*, *ur-*. Among these, it is seen that the forms *al-*, *kar-*, *kıl-*, *kur-*, *sag-*, *ugra-* and *ur-* were common in the standard dialect of the period and in Old Anatolian Turkish and continued their use without interruption. It is possible to say that other verb forms cannot be reconciled with the Oghuz dialect, in general, for different reasons.

Keywords: *Dîvânu Lugâti ’t-Türk*, Oghuz dialect, verb, Old Anatolian Turkish, Karakhanid Turkish.

* Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, salanerkan@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-4052-1121>.

Giriş

Kâşgarlı Mahmud; Türkçenin ve lehçelerinin bilinen ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti 't-Türk*'te (DLT) ses bilgisinden biçim bilgisine, köken bilgisinden söz varlığına, ağız özelliklerinden lehçe özelliklerine varıncaya kadar dilin pek çok alanına dair önemli bilgileri kaydetmiştir. Eserde, lehçe kayıtları bakımından Oğuzca için verilen bilgilerin diğer lehçelere oranla çok daha fazla olduğu görülür. Oğuzca kaydı düşülen sözcüklerin dışında özellikle Oğuzlar tarafından söylendiği ifade edilen cümlelerin de olduğunu belirtmek gerekir. Oğuzlarca söylendiği kabul edilen cümlelerin Oğuz lehçesindeki durumu üzerine, gerek DLT'deki diğer kullanımlar gerekse Eski Anadolu Türkçesi dönemi ile karşılaştırmalı olarak yapılmış herhangi bir değerlendirmeye rastlanmamıştır. DLT'de özellikle dil kurallarının anlatıldığı kısımlarda Oğuzlar tarafından söylendiği belirtilen cümlelerde geçen fiillerin Oğuz lehçesine özgü olup olmadığı konusu değerlendirilmeye muhtaçtır. Dolayısıyla hazırlanan bu bildiri, Oğuzlar tarafından söylendiği belirtilen cümlelerdeki fiilleri tespit etmeye ve değerlendirmeye yönelik bir çalışmadır.

Oğuzca kaydı düşülen *anla-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 128) “anlamak”, *atlan-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 116) “(dağa) çıkmak”, *beklen-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 302) “korunmak”, *buyur-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 428) “buyurmak”, *kaytar-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 430) “(yön) değiştirmek”, *konukla-* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 485) “konuk etmek”, *küs-* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 236) “küsme, sırt çevirmek”, *sok-* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 238) “(yılan) sokmak”, *tokı-* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 463) “dövmek”, *utan-* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 98) “utanır görünmek” ... gibi fiillerin yanı sıra Eski Anadolu Türkçesinde kullanılıp DLT'de Oğuzca kaydı düşülmeyen *bat-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 324) “(güneş) batmak”, *kork-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 522) “korkmak”, *kuç-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 234) “kucaklamak”, *küy-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 456) “yanmak”, *ög-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 90) “övmek”, *sı-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 457) “kırmak”, *unit-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 104) “unutmak”, *yüli-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 385) “tırış etmek” ... gibi pek çok fiil de vardır. Bunlara ek olarak Oğuzlarca söylendiği belirtilen ve açıklama kısımlarında geçen cümlelerde de çeşitli fiiller bulunmaktadır. Bu fiilleri, *İnceleme* bölümünde maddeler hâlinde ele alıp değerlendirmekte fayda vardır.

İnceleme

Oğuzlarca söylendiği kabul edilen ve açıklama kısımlarında geçen cümlelerde *al-*, *bar-*, *bir-*, *bol-*, *cet-*, *cun-*, *er-*, *kar-*, *kel-*, *kıl-*, *kir-*, *kur-*, *kül-*, *sag-*, *tın-*, *ti-*, *tir-*, *togra-*, *tur-*, *ugra-*, *ur-* şeklinde olmak üzere toplam 21 fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerin her birini ayrı ayrı ele almak, konunun anlatılması ve anlaşılması yönünden daha uygun olacaktır.

al- “almak, tutmak; yakalamak; satın almak; (bir yeri, ülkeyi) fethetmek”

Fiil, sadece aşağıdaki örnekte Oğuzca kaydıyla verilen sözcüğün kullanıldığı cümlede geçer. Eski Anadolu Türkçesinde işlektir (Karahana, 1994: 325; Yılmaz vd., 2013: 595-597), biçim ve kullanım yönünden Karahanlı Türkçesi dönemiyle ortak fiillerden biridir.

ugur Oğuzcada, bir şeye karşılık. *Atka ugur aldı.m* denir ki “ata karşılık (bir şey) aldım” demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 25).

Aşağıdaki tanıklarda, Argu ve Yağmalar tarafından söylendiği ifade edilen cümlelerde yer alır. Burada verilen örnekler dışında *al-* fiili ile ilgili lehçe kaydı yoktur. Bu bakımdan fiili, dönemin standart lehçesine ait bir unsur olarak değerlendirmek gerekir.

kişi zevce. Yağmalarda “o (erkek) evlendi mi?” anlamında *ol kişi aldı mu* denildiğini işittim (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 445).

kowı er talihsiz adam. Argu lehçesinde. Atasözü: *Kowı er kuğukka kirse yil alı.r*. Anlamı Talihsiz adam kuyuya girse, onu rüzgâr çıkarır ki eziyet çeksin (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 445).

bar- “görmek”

DLT’de en işlek fiillerden biridir; aktarılan bilgi ve örneklere göre bütün Türk lehçelerinde kullanılır. Fiillerle ilgili dil kurallarının ve eklerin anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 8-9, 12-13, 143, 243-251, 290, 404 ...). Bununla birlikte madde başı sözcük veya eklerin açıklama örneklerinde de sıklıkla geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 17, 40, 165, 172, 188, 193, 211, 411, 438, 439, 440, 449, 533 ...). Kâşgarlı, muhtemelen Karahanlı Türkçesine ait bildiği, kullandığı veya yaygın olan sözcüklerle Oğuz lehçesi kurallarını anlatmaya çalışmıştır. Oğuzlar eğer *bar-* “varmak, gitmek” biçimini kullanmış olsalardı mutlaka Eski Anadolu Türkçesinde de *bar-* biçimine rastlanması gerekirdi¹⁵. Ayrıca *bar-* maddesinde fiilin doğrudan Oğuzlara ait olduğu yönünde bir kayıt yoktur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 234). Dolayısıyla lehçelere özgü dil kuralları, lehçeye özgü biçimlerle değil yazarın bildiği ve/veya dönemin standart yazı diline ait sözcüklerle anlatılmış olsa gerektir. Nitekim farklı lehçelere ait fiil çekimlerinin de *bar-* fiiliyle anlatılması ifade edilen düşüncüyü destekler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 246, 247, 248, 249, 250). Bu durum, *bar-* fiilinin Oğuzlar tarafından kullanılan bir biçim olduğu düşüncesini şüpheli hâle getirir.

*Kelimenin başındaki mim’ler Oğuz, Kıpçak ve Suvarlarda be’ye döner. Açıklaması: Türkler **men bardım**, bu gruplar ise **ben bardım** derler. Türkler “çorba”ya **mü.n**, bu grup **bü.n** der* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 12).

si.n Sen. Kençek lehçesinde. Türkler **sen** derler. Bundan dolayıdır ki Kençek lehçesi rezil olmuştur; çünkü o (lehçe) devamlı esre (I) kullanır. Çigil, Yağma ve Toxsılar, Yukarı Çin’e kadar ötre (O ~ U) kullanırlar. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Rum’a kadar Suvarlar üstün (A) kullanırlar. Türkler deveye esreli te ile (“fe ile” olmalı) **tewi** derler. Oğuzlar ve onlarla birlikte saydıklarım üstünlü te ile (“fe ile” olmalı) **teve** derler. Türkler “gittim” anlamında esreli dal ile **bardım** derler; kural da budur. Oğuzlar ve diğerleri üstünlü dal ile **bardam** derler; bu, kural değildir. Argu halkı da geçmiş zaman fiillerinin hepsinde ötreli dal ile **bardum**, **keldüm** der; bu, kuraldan daha da uzaktır. Bu, gruplar arasındaki farklılıktır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 404).

*Emir, ikilik ve çokluk için aynı şekildedir; erkeklik dişilik farkı da yoktur. Bir kişi için “git” anlamında **bar** denir. “İkiniz gidin” anlamında **barı.ɣla.r iki.gü**; çoklukta **barı.ɣla.r kamug** denir. Muhatap yaş ve mevki bakımından saygıdeğer birisi ise Türkler ona çokluk biçimi ile hitap ederler; “git” anlamında **barıɣ** derler; aslında anlamı “gidin”dir. Oğuz ve Kıpçaklar, bir kişi için “git” anlamında **bar**; “hepiniz gidin” anlamında **barıɣ** derler. **-la.r** çokluk belirtisi bundan düşer ve onun yerine tek muhatap için damak ne’si ile birleşmiş ze gelir (-ɣXz). (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 246).*

*Geçmiş zaman belirtisi olan dal her zaman; birinci, ikinci ve üçüncü şahıslarda esrelidir. Örnek: “ben gittim” anlamında **bardım** denir; dal esrelidir. “Sen gittin” anlamında **bardıɣ**; “o gitti” anlamında **bardı** denir. Bütün durumlarda dal esre almıştır. “Ben gittim” anlamındaki **bardım** sözünde mim, fiilin birinci şahsa ait olduğunu gösteren belirtidir. “Gittin” anlamındaki **bardıɣ** sözünde gunneli kef, ikinci şahıs belirtisidir. O gidince söylediğin **bardı** sözündeki ye, üçüncü şahıs belirtisidir. Türkler saygıdeğer birisine hitap ettikleri zaman “gittin” anlamında **bardıɣız** derler. Aslında ze ve gunneli kef çokluk için kullanılır. Oğuzlar bununla çok kişiye hitap ederler ve **bardıɣız** derler. Bununla “gittiniz” demek isterler. Bu kural Oğuzlar içindir; güzel konuşma ve büyük küçük farkını gözetme ise Türkler içindir. Anlattığım gibi dal bütün durumlarda esre almıştır; bütün Türk lehçelerinde, her kitapta, bütün fiiller bu kurala tâbidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 246).*

*Çekim. Yağma, Toxsı, Çigil, Argu ve Çin’e kadar Uygur boylarının (tawa:yıf) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye’ye bağlı olmasında ittifak hâlinedirler. Gidince **bardı** dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf’lı, gayın’lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef’li ve ince kelimelerde de kaf yerine kef koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf’lı kelime, **yā kurduk** denir “o yay kurdu” demektir. **Men yā kurduk** “ben yay kurdum” demektir. **Biz yā kurduk** “biz yay kurduk” demektir. Gayın’lıda **ol sūt sagduk** denir; “o süt sağdı” demektir. **Ola.r tākka agduk**, “onlar dağa çıktı” demektir. Birinci şahısta da aynıdır; **biz agduk**, “biz çıktık” demektir. Kalın kelime “o onu dövdü” anlamında **ol anı urduk** dedikleri gibi. Yine **men munda turduk** denir; “ben burada durdum” demektir. Kef’lide, **ol keldük** denir; “o geldi” demektir. **Biz keldük**,*

¹⁵ Eski Anadolu Türkçesinde *var-* “varmak, gitmek, ulaşmak, girmek” (Karahan, 1994: 420; Uysal, 2014: 459-460) biçimi kullanılır.

“biz geldik” demektir. **Ola.r ewke kirdük**, “onlar eve girdi” demektir. Yumuşaklarda, **men añar tawa.r bīrdük**, “ben ona mal verdim” demektir. **Men yarma.k tīrdük**, “ben para biriktirdim” demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu kaf ile kefi, “gittim” anlamında **bardım** dediklerindeki mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar, “gitti, geldi” anlamında **barduk keldük** demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249).

Birinci şahısta “giderim” anlamında **barı.r men** denir. Oğuzlar geniş zaman fiilinde rı’nın birini düşürürler; asli rı’yı bırakarak geniş zaman rı’sını atarlar. “Ben giderim” anlamında **men barın**; “ben kalkarım” anlamında **men turın** derler. Ancak kelimeye rı yok ise geniş zaman kipinde, geniş zaman rı’sı korunur. “Ben gelirim” anlamında **men kelire.n** denir. Gelince **keldi** dedikleri zaman rı yoktur. “Ben gülerim” anlamında **men küleren** denir. Gülünce **küldi** dedikleri zaman rı yoktur. Fiilden sonra gelen mim’i elif’e çevirirler. “Ben giderim” anlamında **men baran** dedikleri gibi. “Ben yayı kurarım” anlamında **men yā kuran** dedikleri gibi. Türkler iki rı ile “kurarım” anlamında **kurar men** derler. Bunlardan biri asli, ikincisi geniş zaman belirtisidir ve bunların arkasından **men** denir. Kural işte budur; Oğuzların yolu kural değildir; fakat hafifliktir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 250).

Oğuzlar ise tahkik için “o gitti” anlamında **barduk**, “o geldi” anlamında **keldük** derler. Üçüncü şahıstaki ye ve Türklerin olumsuz birinci şahsındaki mim yerine kaf ile kefi getirirler; “gitmedi” anlamında **barmaduk**, “gelmedi” anlamında **kelme.dük** (derler). Bu (kaf ile kefi), tahkik belirtisi olarak konulmuştur. Bu kural bütün fiillerde geçerlidir; hiçbir şey bunun dışına çıkmaz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 250).

Oğuzların bazıları fiillerin üçüncü şahsının soru şeklinde Türklerden ayrılırlar. Mim’i esreli yaparlar; vav’ı da ye’ye dönüştürürler ve “o, gitti mi?” anlamında **ol bardı mı** derler. İsimlerde Türklerle uyarlar ve “bu at senin mi?” anlamında **bu at senüj mü** derler. Aynı şekilde **bu oğul senij mü** derler; “bu oğul senin mi?” demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 440).

Lehçe kaydı olmadan fiillerle ilgili kurallar *bar-* ve *tur-* fiilleriyle anlatılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 243-252).

Fiillerin yapısı, geçmiş zaman ve emir üzerinedir. Onun yürüyüşü geçmiş zaman üzerindedir, dedim; çünkü geçmiş zamanın ilk harfi eğer üstünlü ise geniş zaman ve mastar da onu takip eder; ilk harfleri üstünlü olur. Onun ilk harfi ötreli ise geniş zaman ve mastar onu takip eder. Esre ise aynı şekilde olur. Açıklaması gidince **bardı** denir; geçmiş zamandaki fiilin be’si üstünlüdür; geniş zaman için de **barır** denir; be yine üstünlüdür. Ardından **barma.k** denir; daha önce olduğu gibi be yine üstünlüdür. Kalkınca ötreli olarak **turdi** denir; te geçmiş zamanda ötrelidir. Yine geniş zamanda da **turur** denir; te’si ötrelidir. Mastarda **turma.k** denir; te’si ötrelidir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 243).

Özellikle eklerin anlatımındaki örneklerde fiilin değişmediği, sadece anlatılmak istenen farklı eklerin değiştiği görülür. Dolayısıyla burada *bar-* ve *tur-* fiillerinin değil {-ası} ekinin Oğuz lehçesine özgü olduğu kastedilmiştir. Nitekim eserin başka bir yerinde Yabaku lehçesine özgü olduğu belirtilen *neçük* sözcüğü için verilen cümle örneğinde de yazar *bar-* fiilini kullanmıştır¹⁶.

Gidilecek yere Türkler **bargu yi.r** derler; Oğuzlar onu **bara.sı yi.r**’e çevirirler. Kalkma zamanına Türkler **turgu ugu.r**, Oğuzlar **tura.sı ugu.r** derler. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 13).

bir- “vermek”

DLT’de işlek olan fiillerden biridir. Doğrudan Oğuz lehçesine özgü olduğuna dair bir kayıt yoktur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 425), ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen bazı cümlelerde geçer. *Bir-* “vermek” fiilinin Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümle örneklerinde geçmesi, Oğuzlara özgü olduğu zannına yol açmamalıdır. Zira DLT’de dil kurallarının anlatımı ve örnek cümleler, dönemin standart lehçesiyle yani Karahanlı Türkçesiyle verilmiştir. Bu bakımdan söz konusu fiili, *bir-* biçimiyle Oğuzların kullandığına dair DLT’de kesin bir veri söz konusu değildir. Eğer sözcük *bir-* şeklinde

¹⁶ *neçük* edattır, “niçin” demektir. *Neçük bardı.η niçin gittin*. Yabaku lehçesinde (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 169).

Oğuzlar tarafından da kullanılmış olsaydı mutlaka Eski Anadolu Türkçesi döneminde de belirtilen biçimin (*bir-*) kullanılmış olması gerekirdi¹⁷.

Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek *kaf*'lı, *gayın*'lı ve kalın kelimelerde *ye* yerine *kaf*; *kef*'li ve ince kelimelerde de *kaf* yerine *kef* koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. *Kaf*'lı kelime, *yā kurduk* denir “o yay kurdu” demektir. *Men yā kurduk* “ben yay kurdum” demektir. Biz *yā kurduk* “biz yay kurduk” demektir. *Gayın*'lıda *ol sūt sagduk* denir; “o süt sağdı” demektir. *Ola.r tākka agduk*, “onlar dağa çıktı” demektir. Birinci şahısta da aynıdır; *biz agduk*, “biz çıktık” demektir. Kalın kelime “o onu dövdü” anlamında *ol anı urduk* dedikleri gibi. Yine *men munda turduk* denir; “ben burada durdum” demektir. *Kef*'lide, *ol keldük* denir; “o geldi” demektir. *Biz keldük*, “biz geldik” demektir. *Ola.r ewke kirdük*, “onlar eve girdi” demektir. Yumuşaklarda, *men añar tawa.r bīrdük*, “ben ona mal verdim” demektir. *Men yarma.k tīrdük*, “ben para biriktirdim” demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu *kaf* ile *kef*'i, “gittim” anlamında *bardım* dediklerindeki *mim* yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar; “gitti, geldi” anlamında *barduk keldük* demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249).

ötünç. borç. *men añar yarma.k ötünç bīrdim* ben ona parayı borç olarak verdim. Oğuz lehçesi (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 532). Bu cümle DLT’de iki yerde geçer ancak birinde Oğuzca kaydı düşülmemiştir.

ötrük Oğuzcada hilekâr. Şöyle derler: *ötrük utun ogrı.layu yüzke baka.r / elgin tüşüp birmiş aşığ başra kaka.r* Diyor ki: Bugün sadece hilekâr ve adi adamlar kaldı. Konuşunun yüzüne hırsızmış gibi bakar. Yedirdiğini başına kakarak yolcu konuşunu minnet altında bırakır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 50).

Çigil ve Argu lehçesine özgü olduğu belirtilen dil unsurlarının açıklama örneklerinde de *bir-* fiili geçer. Dolayısıyla söz konusu biçim, belirli bir lehçeye değil dönemin standart lehçesine özgü olsa gerektir. Ayrıca belirtilen fiil, herhangi bir lehçe kaydının düşülmediği örneklerde de kullanılmıştır¹⁸.

ötki Çigilcede bedel karşılık. “Bu atın bedelini verdim” anlamında *bu atka ötki bīrdim* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 64).

ka ilâ (-A) anlamında bir ek. Argu lehçesinde. Bundan *ata.mka bīrdim yarma.k* denir; “parayı babama verdim” demektir. *ana.mka tawa.r bīrdim* “anneme mal verdim.” Tamlama lâm’ının (“için” anlamındaki *li-*’nin) anlamını da verebilir: *Atamka sö.z aydım* babama (babam için) söz söyledim (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 439).

bol- “olmak, mevcut olmak”

DLT’de oldukça işlek fiillerden biridir. Madde başı değildir ancak Oğuz lehçesine özgü sözcük ve eklerin açıklanması için verilen örneklerde geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 16, 25-26, 251, 350, 413, 441). Oğuzlara ait {-AsI} sıfat-fiil ekinin anlatıldığı bölümde dönemin genel kullanımı ve Çigil, Yağma, Tohsı, Argu gibi farklı lehçeler ile Oğuz lehçesi için verilen iki örnekteki tek fark {-gü} ile {-esi} ekidir, *bol-* fiilinin de içinde bulunduğu cümlelerin diğer unsurları aynıdır¹⁹. Kâşgarlı,

¹⁷ Eski Anadolu Türkçesinde *vir-* “vermek” (Karahan, 1994: 421-422; Uysal, 2014: 461) biçimi kullanılmıştır.

¹⁸ *alkış* övgü, dua, insanın iyiliklerini zikretme ve menkâbelerini sayma. *Ol begke alkış bīrdi* derler; “o, beyi övdü” demektir. *Ve yala.vaçka alkış bīrgil* derler; “peygamber aleyhisselâma salavat getir demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 48).

¹⁹ Zaman, mekân ve âlet isimlerinde; Çigil, Yağma, Tohsı, Argu ve Yukarı Çin’e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve *kaf*'lı kelimelerde *gayın*, *vav*; ince, yumuşak ve *kef*'li kelimelerde ise *gayın* yerine *kef* eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine *elif*, *sin*, *ye* eklenir. Örnek: Zaman isminde, “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında *bu yā kurgu ugur erme.s* denir: “Burası durulacak yer değil” anlamında *bu turgu yi.r erme.s* denir. Oğuz lehçesinde “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında *bu yā kura.sı ugur tegül* denir; “burası durulacak yer değil” anlamında *bu tura.sı yi.r tegül* denir. “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında *bu tākka agku ugur erme.s* denir. Daha önce sana, sonda *gayın* olursa bu durumlarda *kaf* gelir demiştik; işte bu da onlardandır. Oğuz lehçesinde “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında *bu tākka aga.sı ugur tegül* denir. Bunun yanında; zaman ve mekân isimlerinde onunla (bu ekle) “zaman” için *ugur*, mekân için *yi.r* kullanılır. *Kef*'li kelime, “şimdi eve girme zamanıdır” anlamında *bu ewke*

muhtemelen Karahanlı Türkçesine ait bildiği sözcüklerle ve cümlelerle Oğuz lehçesi ve diğer lehçelerin kurallarını anlatmıştır. Oğuzlar eğer *bol-* “olmak” biçimini kullanmış olsalardı mutlaka Eski Anadolu Türkçesinde de *-az da olsa- bol-* biçiminin tanıklanması gerekirdi²⁰. Dolayısıyla lehçelere özgü dil kuralları, lehçeye özgü biçimlerle değil yazarın bildiği veya yaygın olarak kullanılmış olan sözcük ve cümlelerle anlatılmış olsa gerektir. Farklı lehçelere ait kurallar için aynı cümlelerin kullanılmış ve sadece anlatılan ek veya yapının değiştirilmiş olması da bu durumu teyit etmektedir. Ayrıca Oğuzlara özgü olmayan farklı cümlelerde de *bol-* fiilinin kullanılması, ifade edilen düşüncüyü destekler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).

*Zaman, mekân ve âlet isimlerinde; Çigil, Yağma, Toxsi, Argu ve Yukarı Çin’e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve kaf’lı kelimelerde gayın, vav; ince, yumuşak ve kef’li kelimelerde ise gayın yerine kef eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine elif, sin, ye eklenir. Örnek: Zaman isminde, “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında **bu yā kurgu ugur erme.s** denir. “Burası durulacak yer değil” anlamında **bu turgu yi.r erme.s** denir. Oğuz lehçesinde “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında **bu yā kura.sı ugur tegül** denir; “burası durulacak yer değil” anlamında **bu tura.sı yi.r tegül** denir. “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında **bu tāgka agku ugur erme.s** denir. Daha önce sana, sonda gayın olursa bu durumlarda kaf gelir demiştik; işte bu da onlardandır. Oğuz lehçesinde “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında **bu tāgka aga.sı ugur tegül** denir. Bunun yanında; zaman ve mekân isimlerinde onunla (bu ekle) “zaman” için **ugur**, mekân için **yi.r** kullanılır. Kef’li kelime, “şimdi eve girme zamanıdır” anlamında **bu ewke kirgü ö.d ol** denir. “Onun bize geliş zamanı oldu” anlamında **ol bizke kelgü boldı** dedikleri gibi. Aynı anlamda Oğuzlar **ol bizke kelesi boldı** derler. Bu tür fiiller isim gibi kullanılırlar; çünkü onlara (isimlere) izafe edilirler. “Gidişin ne zaman?” anlamında **seniñ bargu.ñ kaç.a.n** denir. Aynı anlamda Oğuzlar **seniñ bara.sıñ kaç.a.n** derler. “Gidişim yaklaştı” anlamında **meniñ bargu.m yaktı** denir. “Onun gidişi” anlamında **anıñ bargusı** denir. Oğuzlar “gidişim” anlamında **meniñ bara.sım** derler. Bu tür isimlerde sin ve ye’nin kuralı vardır. Kelime ister kaf’li, ister kef’li, ister başkası olsun onun (Oğuz’un) lehçesinde kural değişmez. Diğerlerinin lehçelerinde gayın’lı, kaf’li ve kef’li kelimelerde (kural) değişir. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).*

kibe günlerin az olması. Oğuzca. Bundan **kibe boldı** denir; “kısa bir zaman geçti” demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 441).

büte “çok” anlamında bir kelime. Bundan **men añar büte yarma.k birdim** denir; “ben ona (çok para) verdim” demektir. **Bu işka büte boldı** denir; “bu (iş)ten uzun zaman geçti” demektir. Oğuzların “kısa bir zaman” için kullandıkları **kibe** sözü gibidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 441).

ugur Oğuzcada hayır ve bereket. Yolcuya **yöl ugur bolsu.n** denir ki “yol hayır ve bereket içinde geçsin” demektir. Bu söz, sefer dışında başka bir durum için kullanılmaz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 25-26).

us Oğuzcada hayrı ve şerri birbirinden ayırmak. “O hayrı şerden ayırmasını bildi” anlamında **ol us boldı** denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 16).

ku.r kuru Oğuzca. **Kurug**’un kısaltılmışıdır. Atasözü: **Kula.n kuğugka tüşse ku.r baka aygır bolu.r.** Anlamı: Yaban eşiği kuyuya düşse kara kurbağası ona karşı aygır kesilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 397).

yās Ölüm, helak. Oğuzca. Bundan **anıñ oğlu yās boldı** denir; “onun oğlu helak oldu veya öldü” demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 413).

yış ~ yuş sıkışma, izdiham. Oğuzca. **Boğu.n yış ~ yuş boldı** “kavim sıkıştı, kalabalıklaştı.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 350).

kirgü ö.d ol denir. “Onun bize geliş zamanı oldu” anlamında **ol bizke kelgü boldı** dedikleri gibi. Aynı anlamda Oğuzlar **ol bizke kelesi boldı** derler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).

²⁰ Sözü edilen dönemde sadece *ol-* “olmak, meydana gelmek, var olmak, herhangi bir durum ya da nitelikte bulunmak” (Argunşah, 1999: 482-491; Yapıcı, 2021: 451-466) biçimi kullanılmıştır.

çuwga rehber ve komutan. Kıpçak ve Oğuz lehçesinde. Atasözü: **Kalın kula.n çuwgasız bolma.s** kalabalık sürü rehbersiz ve kılavuzsuz olmaz. Bu söz başkasına uyması gereken bir iş için söylenir. Eğer uyulan bunu hak ediyorsa (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 184).

ba.l bal. Suvar, Kıpçak ve Oğuz lehçesinde. Türkler buna **arı yaygı** derler. Şiir: **bardı sana ye.k utru tutup ba.l / barçın keğipen telü yuwga bolup kâl** Diyor ki: Şeytan seni karşıladı ve sana bal verdi. Bununla dünya lezzetini kastediyor. Hatta ona kanıp ondan ipek bile giyindin. Mademki onun entrikasını anlamıyorsun öyle kal ve delilik içinde yaşa (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 411-412).

Çoğunlukla herhangi bir lehçe kaydı düşülmeyen sözcükler için verilen örneklerde geçer ve bu örneklerin önemli bir kısmı atasözüdür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 143, 212, 222, 356, 385, 397, 398, 400, 402, 411, 493, 521 ...). Atasözlerinin ise dönemin standart lehçesi olan Karahanlı Türkçesiyle verildiği düşünülebilir. Hatta aynı atasözünün farklı yerlerde kullanılmış olması da ifade edilen düşünceyi destekler. Bu bakımdan atasözlerindeki biçimleri de dönemin standart kullanımları olarak değerlendirmek mümkündür.

bars vücutta bit ve pire ısırmamasından veya çibandan meydana gelen şişlik. **Anıy eti bars boldı** onun derisinde bu suretle şişlik peyda oldu (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 150).

börk başa giyilen şey, börk. Atasözü: **Ta.tsı.z Türk bolma.s ba.sı.z börk bolma.s**²¹. Anlamı: Başsız börk olmadığı gibi Fars'sız Türk de olmaz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 151).

tütün duman. Atasözü: **öt tütünsüz bolma.s yigit yāzuksuz bolma.s**²². Anlamı: Ateş dumansız olmaz, delikanlı günahsız olmaz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 172).

saban toprağı ekin için hazırlama, sürme. Atasözü: **Sabanda sandırış bolsa örtgünde irteş bolma.s**²³. Anlamı: Çift zamanında çekişme olsa hasat zamanı kavga olmaz. Bu, henüz işin başında her hususta anlaşıp sonra kavga çıkmaması gerektiğini anlatmak için kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 173).

tegme “her biri” anlamında bir kelime. Atasözü: **Tegme kişi õz bolma.s yāt yaguk tü.z bolma.s**. Anlamı: Herkes senin kendin gibi olmaz ki ona güvenip sırrını veresin. Yabancı ile yakın da eşit olmaz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 187).

buza.gu buzağı. Atasözü: **Evdeki buza.gu ökü.z bolma.s**. Anlamı şudur: Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz. Bu, fazilet ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu, küçükken gördükleri gözle hâlâ küçük olarak görürler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 194).

(boşu.gu) at boşu.gu boldı denir; “at vb. hayvanların bağlarından boşaltılma zamanı geldi” demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 194).

(tuşa.gu) at tuşa.gu boldı denir; “at vb. hayvanlara köstek vurma zamanı geldi” demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 194).

köze.gü tandırda ateşi karıştırma demiri. Atasözü: **Köze.gü uzu.n bolsa eliğ küyme.s**. Anlamı şudur: Tandır demiri uzun olsa el yanmaz. Bu atasözü, işlerini yapan oğul ve uşağı çok olan ve rahat yaşayan kişi için söylenir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 194).

çaxşa.k dağ tepelerindeki taşlık bölge. Atasözü: **Çaxşa.k üze ot bolma.s; çakra.k bile uwut bolma.s**. Anlamı: Dağın taşlık yerinde ot yoktur; kel adamda ise hayâ yoktur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 205).

(bürkek) kōk bürkek boldı gökyüzü kapandı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 321).

(kayna-) eşiç kaynadı tencere vb. kaynadı. **kayna.r, kaynama.k**. Atasözü: **Kayna.r ögüz keçigsi.z bolma.s**²⁴. Anlamı: Suyu taşıp kaynayan nehir geçitsiz olmaz. Bu, bir iş karışmasından dolayı

²¹ Aynı atasözü *tat* maddesinde de örnek olarak verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 317).

²² Aynı atasözü *yazuk* maddesinde de örnek olarak verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 354).

²³ Aynı atasözü *sanruş-* ve *sandruş* maddelerinde de örnek olarak verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 294, 520).

²⁴ Aynı atasözü *keçig* “geçit” maddesinde de örnek olarak verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 168).

üzülündüğü zaman kullanılır; “bunun mutlaka bir çıkışı vardır” denilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 429).

(toğgur-) ol meni toğgu.rdı o, beni doyurdu toğgurur, toğgurma.k. Atasözü: **Ewlig toğgursa kö.zi yolka bolu.r.** Anlamı: *Ev sahibi misafiri doyurursa, misafirin gözü gitmek için yolda olur. Yemek yedikten sonra müsaade isteyen için söylenir* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 283).

Argu lehçesi için aşağıda verilen ifade örneğinde geçer. Dolayısıyla *bol-* biçimini herhangi bir lehçeden ziyade dönemin standart lehçesine özgü olarak düşünüp değerlendirmek daha uygun olsa gerektir.

(kız) kız kişi Argu lehçesinde *cimri* insan. Atasözü: **Kız kişi sâwı yörıglı bolmas.** Anlamı şudur: *Cimrinin şöhreti yaygın olmaz, yayılmadan kalır. Cömertlik dolayısıyla insanın şöhretinin yayılması ve övülmesi için kullanılır* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 142).

Dönemin standart lehçesi dışında Oğuz lehçesi ile ilgili bilgi ve kullanımların diğer lehçelere göre önemli bir yer işgal ettiği DLT’de *ol-* biçiminin kullanılmamış olmasını, dönemin standart lehçesinin tercih edilmesiyle anlatabilmek mümkündür. Söz konusu eserin hiçbir yerinde, Oğuzlar ve Oğuz lehçesi özelliklerinin sıklıkla zikredilmesine rağmen *ol-* biçiminin geçmemesi şaşırtıcı ancak tesadüfi değildir. Zira eldeki verilere göre ilk yazılı eserlerini 13. yüzyıldan itibaren vermeye başlamış olan Oğuz lehçesi, yaklaşık 200 yıllık süre içerisinde istisnasız *bol-* biçiminden *ol-* biçimine doğrudan geçiş yapmış olamaz. Bu süre içerisinde mutlaka *bol-* ve *ol-* biçimlerinde ikili kullanımların, -eğer varsa- belki de *wol-/vol-* biçiminde bir ara varyantın görülmesi icabeder. Muhtemelen 11. yüzyılda *ol-* biçimi vardı ve dönemin standart lehçesiyle yazıldığından DLT’ye yansımadağı düşüncesinden hareketle *bol-* biçimini Oğuz lehçesiyle bağdaştırmak olası görünmemektedir.

cet- “yetişmek, ulaşmak”

Madde başı değildir ve açıklama kısmında tek örnekte geçer. Kıpçakları Oğuzların kardeşleri olarak nitelendiren Kâşgarlı²⁵, lehçe bakımından ortak özelliklere sahip olduğunu düşündüğü Oğuz lehçesiyle Kıpçak lehçesini sık sık birlikte zikreder. Muhtemelen derleme yapılan yerler, Oğuzlarla Kıpçakların birlikte yaşadığı ve karışık lehçe özellikleri gösteren bölge ya da bölgelerde yer almaktaydı. Bu yüzden Oğuzlarla Kıpçaklar ve dolayısıyla Oğuz lehçesiyle Kıpçak lehçesi birbirine karıştırılmış olmalıdır. Zira Oğuzlarda söz başındaki /y/’lerin /c/’ye dönüşmesi söz konusu değildir. Belirtilen değişme, tamamen Kıpçak lehçesi özelliğidir (Korkmaz 1972: 10; Karahan 2013: 132). Bununla birlikte Eski Anadolu Türkçesinde böyle bir değişmeye rastlanmamış ve sadece *yit-/yet-* “yetişmek, erişmek, ulaşmak; kâfi gelmek” (Karahan, 1994: 426; Yılmaz vd., 2013: 1176, 1192) biçimi kullanılmıştır.

Oğuz ve Kıpçaklar kelimenin başındaki ye’leri cim (c) olarak telaffuz ederler. ol meni cetti derler; “o bana yetiştı” demektir; bu da ye ile yitti’dir. Türklerin “suda yıkandım” anlamında suwda yundum dediklerine onlar cundum derler. Türk ve Türkmen arasındaki bu kural yaygındır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 331).

cun- “yunmak, yıkanmak”

Madde başı değildir, açıklama kısmında geçer. Kâşgarlı, Oğuz lehçesiyle Kıpçak lehçesini genellikle birlikte ifade eder. Derlemeler, muhtemelen Oğuzlarla Kıpçakların yoğun yaşadığı ve karışık lehçe özellikleri gösteren bölgelerde yapıldığından Oğuz lehçesiyle Kıpçak lehçesi birbirine karıştırılmış olmalıdır. Zira Oğuzlarda söz başındaki /y/’lerin /c/’ye dönüşmesi söz konusu değildir. Belirtilen değişme, Kıpçak lehçesi özelliğidir (Korkmaz 1972: 10; Karahan 2013: 132). Mevcut verilere göre Oğuz lehçesiyle ilk yazılı kaynakların ortaya konduğu Eski Anadolu Türkçesinde döneminde böyle bir değişmeden söz etmek mümkün değildir. Bununla birlikte *yun-* fiili için “abdest almak” anlamıyla kullanımın Oğuz lehçesine özgü olduğunun belirtilmesi²⁶, /y/’li biçimlerle /c/’li biçimlerin Oğuzca açısından karışıklık veya yanlışlı ortaya çıkardığı düşüncesini destekler.

²⁵ *kış sadak. Uzatarak. Oğuzlar ve kardeşleri Kıpçaklar bunu bilmez* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 399).

²⁶ **(yun-) er yundı** adam abdest aldı. Oğuzca. **yuna.r, yunma.k** (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 168). Eski Anadolu Türkçesinde de sadece *yun-* “yıkanmak” (Türk Dil Kurumu, 2009-VI: 4725-4726; Yılmaz vd., 2013: 1200) biçimi kullanılmıştır.

Oğuz ve Kıpçaklar kelimenin başındaki ye'leri cim (c) olarak telaffuz ederler. **ol meni cetti** derler; “o bana yetiştii” demektir; bu da ye ile **yitti**’dir. Türklerin “suda yıkandım” anlamında **suwda yundum** dediklerine onlar **cundum** derler. Türk ve Türkmen arasındaki bu kural yaygındır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 331).

er- “olmak, imek”

DLT’de genellikle yardımcı fiil olarak kullanılmış işlek fiillerden biridir. Sözcükle ilgili doğrudan bir Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 86) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerde kullanılmıştır. Genellikle dil kurallarının anlatıldığı bölümlerde sözcük veya eklerle ilgili tanık cümlelerde geçer ve bu cümleler çoğunlukla atasözüdür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 60, 172, 181, 186, 200; 308, 333, 365, 417, 478 ...). Özellikle atasözlerinin dönemin standart lehçesiyle verildiğini söylemek mümkündür. Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde *er-* biçiminin yerine *i-* ve {+I} kullanılmış ya da ek (+I-) düşürülmüştür. Bu bakımdan *er-* yardımcı fiilini, Oğuz lehçesinden ziyade dönemin standart lehçesiyle ilgili görmek daha olasıdır.

kayu “xayu” şekli de vardır. *kaf* (k), *hı*’dan (*x*’dan) dönmedir. Oğuzlar ve Kıpçaklar bazen *kaf*’ı *hı*’ya dönüştürebilirler. Bunlar Halaçlardan bir tabakadır. **xızım** derler; “kızım” demektir. Türkler **kızım** derler. Ve yine **xanda erdiñ** derler; “nerede idin?” demektir. Türkler ise **kanda erdiñ** derler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 442).

Dördüncüsü: *Hakkı olan işi yapan faili bildirir. Ol ewke barguluk erdi* Yani, o eve gitmek onun hakkı idi. Bu da zikredilmedi. Oğuzlar bu lââm’ı bu anlamlar için bütün baplarda *sin*’e çevirirler. **Ol yigit bi. zke kelgü.lü.k erdi**. Yani, o delikanlının bize gelmek hakkı vardı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 9).

Dördüncüsü: *Kendinde, bahsedilen fakat henüz ortaya çıkmamış işi yapma hakkını gören fail, bu manayı ifade eden sıfatla nitelenir ve ondan başka bir anlam çıkar; o da yapmak niyetiyle hazırlık gördüğü işle nitelenen (anlamı)dır. Bu türün emir üzerine kuruluşu, emrin sonunun sükûnlu kalmasıyla olur. Ondan sonra *kaf*’lı ve kalın kelimelerde *gayın*, lââm ve *kaf* gelir; (*kef*’li ve ince kelimelerde) ortadaki *gayın* ve sondaki *kaf* yerine *kef* gelir. Örnek: “Git” anlamında **bar** denir; eğer “gitmek onun hakkıdır” demek istenirse **ol barguluk erdi** denir; “gitmek onun hakkıdır veya onu yapmak için niyetlenmiştir.” demektir. **Ol munda turguluk erdi** denir; “burada kalmak onun hakkı ve niyetidir” demektir. Oğuzların bazıları lââm yerine *sin* kullanırlar. **Ol munda turugsak erdi** denir; “burada durmak onun hakkıdır” demektir. **Ol mundın barıgsak tegül** denir; “o, buradan gidecek değil” demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 248).*

Failin işi yapmak hakkı olduğunu nitelemek için: ol tutguluk erdi “onun tutmaya hakkı vardı.” **ol satguluk turur** “onun satmaya hakkı vardır.” Oğuzlar bu anlam için lââm’ı *sin*’e çevirirler: **ol anı tutugsak erdi** “o, onu almaya niyetlenmişti.” **ol anı satıgsak ol** (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 325).

İş yapmaya hakkı olan fail: ol tawratıglik ol “acele etmek onun hakkıdır.” **ol tepretiglik erdi** “hareket ettirmek onun hakkıydı ve neredeyse onu yapacaktı.” Oğuzların bazıları lââm’ı *sin*’e çevirirler: **ol tawratıgsak erdi** “acele etmek onun hakkıydı”, **ol tepretigsek erdi** “hareket ettirmek onun hakkı idi” Onların başka bir ağzında *kaf*, *ye* yapılır: **ol tawratıgsı erdi, tepretigsi erdi**. Önceki anlam gibi. Ancak ilk şekil daha doğrudur. Bazıları da bu türde, asıl Türklere uyarlar (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 346).

İşi yapmaya hakkı olan fail: ol et tograguluk erdi “et doğramak onun hakkı idi”; **ol saña ugraguluk erdi** “onun sana uğramaya hakkı var idi”. Oğuz ve Kıpçaklarda lââm (l) yerine *sin* (s) kullanılır. Örnek: **ol et togra.gsak erdi** “et doramak onun hakkı idi”; **ol saña ugragsak erdi** (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 478).

Herhangi bir lehçe kaydının olmadığı örneklerde kullanılabilen işlek bir fiil olması, sözcüğün dönemin standart lehçesiyle ilgili görülmesini gerektirir.

İçinde bir parça mastar anlamını da taşıyan şekil, failin işi yapanlardan olduğu manasını verir. Örnek: Ol Tenri.ke tapınıgı erdi “o yüce Allah’a ibadet eden idi.” **Ol meni suwdın keçürügli erdi** “o beni sudan geçiren idi.” Bu kuralın kalıbı iki ayını (ikinci ve dördüncü harfi) sükûnlu, iki lââm’ı (üçüncü ve beşinci harfi) harekeli olan fa’la’li:’dir. Fiille birlikte **erdi** kelimesi kullanılırsa, failin daha önce yaptığı

işi bildirir. Ancak ondan (filden) sonra **ol** veya **turur** kelimeleri gelirse, failin işe karar verdiğini, fakat henüz yapmadığını bildirir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 281).

Rı faslı üç şekildedir. Birincisi. İsimden fiil olanıdır. “Elbise vb. kumaş kırmızılaştı” anlamında **tön kızardı** denir; aslı, “kırmızı oldu” anlamında **kızıl erdi**’dir. İçinden lâm ile hemze düşürüldü; böylece tam fiil oldu. “Gece karardı” anlamında **tün karardı** denir; aslı, “kara oldu” anlamında **kara erdi**’dir; bu da “siyah” anlamında **kara** sözünden anlınmadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 279).

{-AsI} ve {-gU} sıfat fiil ekinin lehçelere göre ayrıldığına göre getirildiği aşağıdaki açıklamalarda, *ermes* yapısı için Oğuz lehçesindeki karşılığın *tegül* olarak verildiği görülür. Bununla birlikte *tegül* biçiminin Oğuzca olduğu kaydı da vardır²⁷. Bu durum, *er-* “imek” fiilinin Oğuzlarca kullanılmadığı fikrini destekler.

Zaman, mekân ve âlet isimlerinde; Çigil, Yağma, Toxsı, Argu ve Yukarı Çin’e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve kaf’lı kelimelerde gayın, vav; ince, yumuşak ve kef’li kelimelerde ise gayın yerine kef eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine elif, sin, ye eklenir. Örnek: Zaman isminde, “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında **bu yâ kurgu ugur erme.s** denir. “Burası durulacak yer değil” anlamında **bu turgu yi.r erme.s** denir. Oğuz lehçesinde “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında **bu yâ kura.sı ugur tegül** denir; “burası durulacak yer değil” anlamında **bu tura.sı yi.r tegül** denir. “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında **bu tægka agku ugur erme.s** denir. Daha önce sana, sonda gayın olursa bu durumlarda kaf gelir demiştik; işte bu da onlardandır. Oğuz lehçesinde “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında **bu tægka aga.sı ugur tegül** denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).

kar- “(su vb.) taşmak; boğaz (sudan) tıkanmak, düğümlenmek; katmak, karmak”

DLT’de işlek bir fiil değildir. “(su vb.) taşmak; boğaz (sudan) tıkanmak, düğümlenmek” anlamları için fiille ilgili doğrudan Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 290, 426) ancak “katmak, karmak” anlamıyla Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlede geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 187). Eski Anadolu Türkçesinde “(su) birikip kabarmak; katmak, karıştırmak, birleştirmek” (Türk Dil Kurumu, 2009-IV: 2315-2317) anlamlarıyla kullanılır. Biçim ve kullanım yönünden Karahanlı Türkçesi dönemiyle ortak fiillerden biridir.

Onlar Farslarla bir arada yaşamaya başlayınca bazı kelimeleri unuttular ve onların yerine Farsçalarını kullandılar. Güğüme **aftaba** dedikleri gibi. Bu Farsçadaki a.fta:be’dir. “Boyunluk” için **kalîde** derler. Arapçası qala:de’dir. Türkler ise güğüme **kumgan**, boyunluğa ve halkaya **bakan** derler. Bil ki Oğuzca tuhaftır. Çift olarak kullanılan bu isim ve fiillerden biri asıldır, diğeri de onun şubesidir ve ona bağlıdır. Onlar (Oğuzlar), Türklerden farklı olarak, tâbi olan kelimeyi tek başına kullanırlar. Örneği şudur: Türkler, bir şey diğer bir şeye katıldığı zaman, **kattı kardı** derler. Bir şeyi bir şeye katmakta asıl olan **kattı**’dır; **kardı**, ona tâbidir. Oğuzlar ise bir şeyi bir şeye katmak için **kardı** derler ve aslını (kattı’yi) bırakırlar. Bunun gibi Türkler **edgü yawlak** derler; **edgü** “iyi”dir, **yawlak** “kötü”dür; **edgü** ile beraber kullanılır; yalnız başına kullanılmaz. Oğuzlar ise onu tek başına kullanırlar (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 187).

kel- “gelmek”

DLT’de oldukça işlek bir fiildir. Özellikle dil kurallarının ve eklerin anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 9, 244-245, 258 ...). Bununla birlikte madde başı sözcük veya eklerin açıklama örneklerinde de sıklıkla bulunur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 16, 17, 36, 42, 47, 140, 202, 245-246, 419, 439 ...). Fiille ilgili doğrudan Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 241) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerde geçer. Eski Anadolu Türkçesinde ise fiilin, *gel-* “gelmek” (Karahana, 1994: 354-355; Yapıcı, 2021: 310-311) şeklinde kullanıldığı görülür. *Kel-* biçimi, dil kurallarının anlatımına dair örnek cümleler Karahanlı Türkçesiyle verildiğinden muhtemelen dönemin standart biçimini yansıtır olsa gerektir. Ancak mevcut verilerden hareketle Karahanlı Türkçesinde *gel-* ve *kel-* biçimlerini ayıracabilecek herhangi

²⁷ *tegül* Oğuzcada “böyle değil”. Aslında Argu lehçesindeki *dag ol*’dan alınmıştır. Onların (Oğuzların) dilinde *dal*, *te’ye*; *gayın*, *kef’e* (g)ye dönmüş ve *elif* de düşürülmüştür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 169-170).

bir işaret veya bilgi söz konusu olmadığından kesin olarak Oğuzların sadece *kel-* biçimini kullandığını veya *gel-* biçimini kullanmadığını söyleme imkânı yoktur. Bu bakımdan Oğuzların -eğer *kel-* biçimini kullanmışlarsa- *gel-* biçimini de kullandıkları düşünülebilir. Zira *kel-* fiilindeki söz başı /k > g/ değişmesi, bir anda ve istisnasız ortaya çıkmamış olsa gerektir.

çer Oğuzcada vakit. Örnek: **Bu çerlikde kel** bu vakitte gel (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 141).

Çekim. Yağma, Toxsı, Çigil, Argu ve Çin'e kadar Uygur boylarının (tawa:yif) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye'ye bağlı olmasında ittifak hâlinedirler. Gidince **bardı** dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf'lı, gayın'lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef'li ve ince kelimelerde de kaf yerine kef koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf'lı kelimedede, **yā kurduk** denir "o yay kurdu" demektir. **Men yā kurduk** "ben yay kurdum" demektir. **Biz yā kurduk** "biz yay kurduk" demektir. Gayın'lıda **ol sūt sagduk** denir; "o süt sağdı" demektir. **Ola.r tāgka agduk**, "onlar dağa çıktı" demektir. Birinci şahısta da aynıdır; **biz agduk**, "biz çıktık" demektir. Kalın kelimedede "o onu dövdü" anlamında **ol anı urduk** dedikleri gibi. Yine **men munda turduk** denir; "ben burada durdum" demektir. Kef'lide, **ol keldük** denir; "o geldi" demektir. **Biz keldük**, "biz geldik" demektir. **Ola.r ewke kirdük**, "onlar eve girdi" demektir. Yumuşaklarda, **men añar tawa.r bīrdük**, "ben ona mal verdim" demektir. **Men yarma.k tīrdük**, "ben para biriktirdim" demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu kaf ile kef'i, "gittim" anlamında **bardım** dediklerindeki mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar, "gitti, geldi" anlamında **barduk keldük** demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249).

Eğer olumsuzluğun tahakkuk ettiğini (görmek) istersen o zaman "o gerçekten gitmedi" anlamında **barmadı**; "o gerçekten gelmedi" anlamında **kelme.di** der(sin). Oğuzlar ise tahkik için "o gitti" anlamında **barduk**, "o geldi" anlamında **keldük** derler. Üçüncü şahıstaki ye ve Türklerin olumsuz birinci şahsındaki mim yerine kaf ile kef getirirler; "gitmedi" anlamında **barmaduk**, "gelmedi" anlamında **kelme.dük** (derler). Bu (kaf ile kef), tahkik belirtisi olarak konulmuştur. Bu kural bütün fiillerde geçerlidir; hiçbir şey bunun dışına çıkmaz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 250).

Birinci şahısta "giderim" anlamında **barı.r men** denir. Oğuzlar geniş zaman fiilinde rı'nın birini düşürürler; asli rı'yı bırakarak geniş zaman rı'sını atarlar. "Ben giderim" anlamında **men barın**; "ben kalkarım" anlamında **men turın** derler. Ancak kelimedede rı yok ise geniş zaman kipinde, geniş zaman rı'sı korunur. "Ben gelirim" anlamında **men kelire.n** denir. Gelince **keldi** dedikleri zaman rı yoktur. "Ben gülerim" anlamında **men küleren** denir. Gülünce **küldi** dedikleri zaman rı yoktur. Fiilden sonra gelen mim'i elif'e çevirirler. "Ben giderim" anlamında **men baran** dedikleri gibi. "Ben yayı kurarım" anlamında **men yā kuran** dedikleri gibi. Türkler iki rı ile "kurarım" anlamında **kurar men** derler. Bunlardan biri asli, ikincisi geniş zaman belirtisidir ve bunların arkasından **men** denir. Kural işte budur; Oğuzların yolu kural değildir; fakat hafifliktir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 250).

la Oğuzlarca kullanılan bir edat. İşin tahakkuk edip bittiği anlamındadır. Fiillerin sonuna eklenir. Bundan **ol bardı la** denir; "o gerçekten gitti ve gidişi gerçekleşti" demektir. **Ol keldi la** "o gerçekten geldi ve gelişi gerçekleşti." Bunda işin vukuunu fazla bilmediği için muhatabın biraz inkârı da söz konusudur. Türkler bunu bilmez (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 440).

{-gAy} gelecek zaman ekinin anlatıldığı bölümde, *kel-* biçimi için herhangi bir lehçe kaydı düşülmemiştir. Bu durum, ilgili sözcüğü Oğuz lehçesinden ziyade Karahanlı Türkçesine yaklaştıır.

İşin gelecekte yapılacağı söylenmek istendiğinde emir kipi üzerine, kalın ve kaf'lı kelimelerde gayın, elif, ye; geri kalanlarda kef; gayın'lı kelimelerde kaf eklenir. "O yay kuracak" anlamında **ol yā kurga.y** denir; "o süt sağacak" anlamında **ol sūt sagka.y** denir; "o eve gidecek" anlamında **ol ewke barga.y** denir; "o bana gelecek" anlamında **ol maņa kelge.y** denir; "o para vb. biriktirecek" anlamında **ol yarma.k tirge.y** denir. Bu kural, bu anlam için, bütün bapların bütün fiillerinde geçerlidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).

kıl- "kılmak, etmek, yapmak"

DLT’de işlek fiillerden biridir. Doğrudan Oğuzca kayıt düşülmemiştir ancak Oğuz lehçesine özgü *ayla* sözcüğünün cümle örneği ile madde başı sözcüklerin ve {-mA} olumsuzluk ekinin açıklama örneklerinde geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 17, 18, 20, 140, 151, 158, 397, 424, 440, 441 ...). Eski Anadolu Türkçesinde *kıl-* “yapmak, etmek” (Türk Dil Kurumu, 2009-IV: 2485-2487; Yapıcı, 2021: 386-388) olarak yaygındır, biçim ve kullanım yönünden Karahanlı Türkçesi dönemiyle ortak fiillerden biridir.

ayla Oğuzcada “öyle” anlamındadır. “Öyle yap” anlamında *ayla kılğul* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 55).

DLT’de müstehcen anlam taşıdığı için Oğuzların *kıl-* “cima etmek” fiilinden uzak durdukları ve bu yüzden dönemin standart dilindeki *yükünç kıl-* “namaz kılmak” ifadesini *yükünç it-* biçiminde kullandıkları belirtilir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 88, 241). Fakat Eski Anadolu Türkçesinde *yükünç* sözcüğüne rastlanmaz ve aynı anlam için *kıl-* yardımcı fiiliyle birlikte Farsça kökenli *namāz* sözcüğü kullanılır. Dolayısıyla Oğuzlar *it-* yardımcı fiilini, belirtilen sözcük için kullanmazlar. Kâşgarlı Mahmud, sözcüğün işitildiği lehçeyi karıştırmış olmalı. Nitekim eserinin farklı bir yerinde *yükünç* “namaz” sözcüğünün Kıpçak lehçesine özgü olduğunu belirtmesi²⁸, yapının karışık lehçe özellikleri gösteren bir bölgede kullanıldığını düşündürür. Bu bakımdan *yükünç it-* ifadesi, sınırlı çevrede kullanılan bir Kıpçak ağzında işitilmiş olabilir.

Kıl-, herhangi bir lehçe kaydının düşülmediği örneklerde kullanılabildiği gibi belirli bir lehçeye özgü örneklerin olduğu cümlelerde de kullanılabilmektedir. Bu durumda, söz konusu yapı dönemin standart biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

bi.l bel. Bundan anı bi.linde tut denir; “onun belinde tut” demektir. *Ol añar ança aş bîrdi bi.l kıldı o, ona böğürleri doluncaya kadar yemek verdi. Herhangi birisi bir başkasına beklediğinden fazla yemek verirse bi.l kıldı* denir. Çigil lehçesinde (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 402).

ya.p yu.p ayartma ve aldatma. ya.p yu.p kıldı aldatı ve ayarttı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 413).

ökünç pişmanlık. Ol añar ökünç kıldı o, ona pişman oldu (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 533).

***kir-* “girmek”**

DLT’de işlektir. Özellikle dil kurallarının ve eklerin anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 245, 249, 251). Bununla birlikte ilgili yapıya madde başı sözcük veya eklerin açıklama örneklerinde de yer verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 42, 192, 213, 397, 439, 445 ...). Fiille ilgili doğrudan Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 235) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerde geçer. Eski Anadolu Türkçesinde *gir-* “girmek, elde etmek, başlamak” (Yılmaz vd. 2013: 808-809; Yapıcı, 2021: 317) biçimindedir. Muhtemelen aşağıda verilen örnekteki *kir-*, standart lehçeye özgüdür. Burada Oğuzlara özgü olduğu belirtilen kısım {-dUk} ekidir ve yazar, sadece söz konusu eki değiştirerek lehçeler için aynı örnekleri kullanmaktadır. Bu durum, Oğuzların sadece *kir-* biçimi kullandığı ya da *gir-* biçimini kullanmadığı yönünde bir yoruma imkân vermemektedir. Eski Anadolu Türkçesinde /k/’li biçimin olmamasından hareketle, 11. yüzyılda Oğuzlarda *gir-* şeklinde /g/’li biçimin de var olduğunu düşünebilmek mümkündür. Eğer Oğuzlar *kir-* biçimini kullanmışlarsa ve 13. yüzyılda /k > g/ değişmesi tamamlanmışsa, bu değişimin alt yapısı ve tamamlanması için dil gelişimi süreci bakımından yüz yıllara ihtiyaç vardır. Dolayısıyla /k/’li biçimi, Oğuzlardan ziyade Karahanlı Türkçesine bağlamak daha olasıdır.

Çekim. Yağma, Toxsı, Çigil, Argu ve Çin’e kadar Uygur boylarının (tawa:yif) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye’ye bağlı olmasında ittifak hâlinedirler. Gidince bardı dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf’lı, gayın’lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef’li ve ince kelimelerde de kaf yerine kef koyarlar. Çokluk ve teklik bu dille aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf’lı kelimedde, yā kurduk denir “o yay kurdu” demektir. Men yā kurduk “ben yay kurdum” demektir. Biz yā kurduk “biz yay kurduk” demektir. Gayın’lıda ol sūt sagduk denir; “o süt sağdı” demektir. Ola.r tågka agduk, “onlar dağa çıktı” demektir. Birinci şahısta da aynıdır; biz agduk, “biz

²⁸ *yükünç* namaz. Kıpçak lehçesinde (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 500).

çıktık” demektir. Kalın kelimedede “o onu dövdü” anlamında **ol anı urduk** dedikleri gibi. Yine **men munda turduk** denir; “ben burada durdum” demektir. Kef’lide, **ol keldük** denir; “o geldi” demektir. **Biz keldük**, “biz geldik” demektir. **Ola.r ewke kirdük**, “onlar eve girdi” demektir. Yumuşaklarda, **men anar tawa.r bîrdük**, “ben ona mal verdim” demektir. **Men yarma.k tîrdük**, “ben para biriktirdim” demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu kaf ile kef’i, “gittim” anlamında **bardım** dediklerindeki mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar; “gitti, geldi” anlamında **barduk keldük** demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249).

Fiilin geçtiği aşağıdaki örnekler birer atasözüdür. İlk iki tanıkta herhangi bir lehçe kaydı bulunmazken 3. örnekte Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğerleri şeklinde kayıt vardır. Bu bakımdan fiil ve örnekler, dönemin standart lehçesiyle verilmiştir.

(örten-) **bulut örtendi** gün battıktan sonra bulutlar kızardı. Türkler bunu uğurlu sayarlar. Atasözü: **Tünle bulut örtense ewlük urı keldürmişçe bolu.r tañda bulut örtense ewke yağı kirmişçe bolu.r.** Anlamı: Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur. İkincisini uğursuzluk sayarlar (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 115).

kutsuz olaylar karşısında talihsiz olan. Atasözü: **Kutsuz kuğukka kirse kum yaga.r.** Anlamı: Hiç şansı olmayan, talihsiz, kuyuya girerse üzerine kum yağar (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 200).

temür demir. Atasözü: **Kōk temür kirü turma.s.** Anlamı: Mavi demir iş görmeden durmaz; yani bir şeye isabet ettiği zaman onu yaralar. Bir anlamı daha vardır. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğerleri bir insana yemin ettirdikleri veya ondan bir söz aldıkları zaman yalın kılıcı yanlamasına onun önüne koyarlar ve **bu kōk kirsü.n, kızıl çıksu.n** derler; “eğer sözünü tutmazsan bu demir mavir girsin kızıl çıksın, yani kanlı olarak çıksın” demektir. Bu, “o (adam) demirle öldürülecektir ve demir ondan intikam almış olacaktır anlamına gelir; çünkü onlar demiri yüceltirler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 155).

kur- “kurmak; askeri toplamak, otağ kurup yaymak, (insanlar) toplanmak”

DLT’de işlektir. Özellikle dil kurallarının ve eklerin anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249-251, 478-479). Bununla birlikte madde başı sözcüklerin açıklama örneklerinde de yer verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 64, 255, 377). Fiille ilgili doğrudan bir Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 235) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerde geçer. Eski Anadolu Türkçesinde **kur-** “tertip etmek, hazırlamak; yapmak, inşa etmek” (Köktekin, 2007: 425; Uysal, 2014: 409) şeklindedir. Fiil, gerek biçim gerekse kullanım bakımından dönemin standart lehçesi ve Oğuz lehçesi metinlerinde var olduğundan bir döneme veya herhangi bir lehçeye mal edilmemelidir.

Birinci şahısta “giderim” anlamında **barı.r men** denir. Oğuzlar geniş zaman fiilinde rı’nın birini düşürürler; asli rı’yı bırakarak geniş zaman rı’sını atarlar. “Ben giderim” anlamında **men barın**; “ben kalkarım” anlamında **men turın** derler. Ancak kelimedede rı yok ise geniş zaman kipinde, geniş zaman rı’sı korunur. “Ben gelirim” anlamında **men kelire.n** denir. Gelince **keldi** dedikleri zaman rı yoktur. “Ben gülerim” anlamında **men küleren** denir. Gülünce **küldi** dedikleri zaman rı yoktur. Fiilden sonra gelen mim’i elif’e çevirirler. “Ben giderim” anlamında **men baran** dedikleri gibi. “Ben yayı kurarım” anlamında **men yā kuran** dedikleri gibi. Türkler iki rı ile “kurarım” anlamında **kurar men** derler. Bunlardan biri asli, ikincisi geniş zaman belirtisidir ve bunların arkasından **men** denir. Kural işte budur; Oğuzların yolu kural değildir; fakat hafifliktir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 250).

Çekim. Yağma, Toxsı, Çigil, Argu ve Çin’e kadar Uygur boylarının (tawa:yif) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye’ye bağlı olmasında ittifak hâlinde idirler. Gidince **bardı** dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf’lı, gayın’lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef’li ve ince kelimelerde de kaf yerine kef koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf’lı kelimedede, **yā kurduk** denir “o yay kurdu” demektir. **Men yā kurduk** “ben yay kurdum” demektir. Biz yā kurduk “biz yay kurduk” demektir. Gayın’lıda **ol sūt sagduk** denir; “o süt sağdı” demektir. **Ola.r tāgka agduk**, “onlar dağa çıktı” demektir. Birinci şahısta da aynıdır; **biz agduk**, “biz çıktık” demektir. Kalın kelimedede “o onu dövdü” anlamında **ol anı urduk** dedikleri gibi. Yine **men munda**

turdük denir; “ben burada durdum” demektir. **Kef’lide, ol keldük** denir; “o geldi” demektir. **Biz keldük**, “biz geldik” demektir. **Ola.r ewke kirdük**, “onlar eve girdi” demektir. Yumuşaklarda, **men añar tawa.r bīrdük**, “ben ona mal verdim” demektir. **Men yarma.k tīrdük**, “ben para biriktirdim” demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu kaf ile kef’i, “gittim” anlamında **bardım** dediklerindeki mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar, “gitti, geldi” anlamında **barduk keldük** demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249).

Yukarıdaki örneklerin aksine fiillerle ilgili dil kurallarının anlatıldığı aşağıdaki örneklerde lehçe kaydı düşülmemiştir, yani örnekler dönemin standart lehçesiyle verilmiştir.

Mastar bütün fiillerde aynı şekilde olur. Gayın’lı, kaf’lı ve telaffuzda kalınlık bulunduran kelimelerde asli harflere mim, elif, kaf eklenir. Kef veya g’li, yahut da üç harekesi yumuşak olan kelimelerde kaf yerine kef gelir. Kaf’lı için örnek: **ol yā kurdu** “o yay kurdu”: **kura.r, kurma.k**. Mastar kaf’lı geldi; çünkü kelime kef vardır. Gayın’lı kelimeye örnek: **ol sūt sagdı** “o süt sağdı”: **saga.r, sagma.k**. Mastar kaf’lı geldi; çünkü kelime gayın vardır. Kalın (ünlülü) kelimelere örnek: **er bardı** “adam gitti”; **barır, barma.k**. Ayağa kalkınca **turur, turma.k**. Kelime kalın (ünlülü) olduğundan mastar kaf ile geldi. Kef için örnek: **keldi** “geldi”: **kelir, kelme.k**. Mastar kef’le geldi; çünkü kelime kef’lidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 244-245).

İşin gelecekte yapılacağı söylenmek istendiğinde emir kipi üzerine, kalın ve kaf’lı kelimelerde gayın, elif, ye; geri kalanlarda kef; gayın’lı kelimelerde kaf eklenir. “O yay kuracak” anlamında **ol yā kurga.y** denir; “o süt sağacak” anlamında **ol sūt sagka.y** denir; “o eve gidecek” anlamında **ol ewke barga.y** denir; “o bana gelecek” anlamında **ol maña kelge.y** denir; “o para vb. biriktirecek” anlamında **ol yarma.k tırge.y** denir. Bu kural, bu anlam için, bütün bapların bütün fiillerinde geçerlidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).

kül- “gülmek”

DLT’de işlektir. Dil kurallarının ve eklerin anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 248, 309). Bununla birlikte madde başı sözcüklerin açıklama kısımlarında da kullanılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 65, 288). Fiille ilgili doğrudan bir Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 241) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerde geçer. Eski Anadolu Türkçesinde gül- “gülmek” (Bilgin, 1996: 375; Yılmaz vd., 2013: 833) biçimindedir. Örneklerde geçen kül-, Oğuz lehçesinden ziyade dönemin standart lehçesiyle verilmiş olsa gerektir. Zira dil kurallarının ve madde başı sözcüklerin anlatımı için verilen örnek cümleler, dönemin standart lehçesiyle kurulmuştur.

Birinci şahısta “giderim” anlamında **barı.r men** denir. Oğuzlar geniş zaman fiilinde rı’nın birini düşürürler; asli rı’yı bırakarak geniş zaman rı’sını atarlar. “Ben giderim” anlamında **men barın**; “ben kalkarım” anlamında **men turın** derler. Ancak kelime rı yok ise geniş zaman kipinde, geniş zaman rı’sı korunur. “Ben gelirim” anlamında **men kelire.n** denir. Gelince **keldi** dedikleri zaman rı yoktur “Ben gülerim” anlamında **men küleren** denir. Gülünce **küldi** dedikleri zaman rı yoktur. Fiilden sonra gelen mim’i elif’e çevirirler. “Ben giderim” anlamında **men baran** dedikleri gibi. “Ben yayı kurarım” anlamında **men yā kuran** dedikleri gibi. Türkler iki rı ile “kurarım” anlamında **kurar men** derler. Bunlardan biri asli, ikincisi geniş zaman belirtisidir ve bunların arkasından **men** denir. Kural işte budur; Oğuzların yolu kural değildir; fakat hafifliktir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 250).

Gelince geldi dedikleri gibi, fiilde rı yoksa bunun emrinde **kel** denir. Geniş zamanda **kelir** der(ler). Adam gülünce **küldi er** denir. Geniş zamanda ise **küler** der(ler). Geniş zamanda rı eklendi ki bu kelimenin aslında yoktu. Oğuzlar, içinde rı bulundurmeyen bu tür fiillerde Türklerle uyum içindedirler ve rı’yı düşürmezler. Bu kural, üçlü, dörtlü, türemiş bütün fiillerde genel bir kuraldır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 244).

yawla.k her şeyin kötü olanı. Oğuzca ve Kıpçakça. Şiir: **külse kişi yüzi.ñe körklüg yüzün körüngil / yawlak küdez tılıñı edğü sawıg tilengil** Diyor ki: Bir adam senin yüzüne gülerse sen de onu güzel bir

yüzle karşıla; dilini sıkı tut; konuşmada ve açıklamada güzel söz ara! (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 367).

sag- (süt) sağmak”

DLT’de işlektir. Fiillerle ilgili kuralların anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 244-247). Bununla birlikte söz konusu ifadeye madde başı sözcüklerin açıklama örneklerinde de yer verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 168, 480, 485). Fiille ilgili doğrudan bir Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 237) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerde geçer. Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılmıştır (Bilgin, 1996: 532; Turan, 2001: 160; Yılmaz vd., 2013: 1051), biçim ve kullanım yönünden Karahanlı Türkçesi dönemiyle ortak fiillerden biridir.

Çekim. Yağma, Toxsı, Çigil, Argu ve Çin’e kadar Uygur boylarının (ṭawa:yif) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye’ye bağlı olmasında ittifak hâlindeyler. Gidince **bardı** dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf’lı, gayın’lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef’li ve ince kelimelerde de kaf yerine kef koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf’lı kelime, **yā kurduk** denir “o yay kurdu” demektir. **Men yā kurduk** “ben yay kurdum” demektir. Biz yā kurduk “biz yay kurduk” demektir. Gayın’lıda **ol sūt sagduk** denir; “o süt sağdı” demektir. **Ola.r tākka agduk**, “onlar dağa çıktı” demektir. Birinci şahısta da aynıdır; **biz agduk**, “biz çıktık” demektir. Kalın kelime “o onu dövdü” anlamında **ol anı urduk** dedikleri gibi. Yine **men munda turduk** denir; “ben burada durdum” demektir. Kef’lide, **ol keldük** denir; “o geldi” demektir. **Biz keldük**, “biz geldik” demektir. **Ola.r ewke kirdük**, “onlar eve girdi” demektir. Yumuşaklarda, **men añar tawa.r bīrdük**, “ben ona mal verdim” demektir. **Men yarma.k tīrdük**, “ben para biriktirdim” demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu kaf ile kef’i, “gittim” anlamında **bardım** dediklerindeki mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar; “gitti, geldi” anlamında **barduk keldük** demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249).

Yukarıdaki örneklerin aksine fiillerle ilgili dil kurallarının anlatıldığı aşağıdaki örneklerde lehçe kaydı düşülmemiştir. Bu da aslında söz konusu fiilin, dönemin standart lehçesiyle verildiğini ve cümle örneklerinin standart lehçe dışında herhangi bir lehçeye özgü olarak değerlendirilemeyeceğini düşündürür.

İşin gelecekte yapılacağı söylenmek istendiğinde emir kipi üzerine, kalın ve kaf’lı kelimelerde gayın, elif, ye; geri kalanlarda kef; gayın’lı kelimelerde kaf eklenir. “O yay kuracak” anlamında **ol yā kurga.y** denir; “o süt sağacak” anlamında **ol sūt sagka.y** denir; “o eve gidecek” anlamında **ol ewke bargay.y** denir; “o bana gelecek” anlamında **ol maña kelge.y** denir; “o para vb. biriktirecek” anlamında **ol yarma.k tirge.y** denir. Bu kural, bu anlam için, bütün bapların bütün fiillerinde geçerlidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).

Bu baptaki emir, iki harf üzerinedir. Onun için buna ikili (şünâi) adını verdik. Bundan “git” anlamında **bar**; “gel” anlamında **kel** denir; aslı budur. Türklerin çoğu emirde, asıl harflerden sonra, muhatap tek kişi ise, kaf’lı ve kalın kelimelerde gayın ve lâm kullanırlar. Gayın’la biten kelimelerde kaf ile lâm gelir. Kef ve lâm ise; kef’li veya imaleli yahut da ince kelimelerde bulunur. O zaman (bu ekler gelince) emir; ikiliden dörtlüye, üçlüden beşliye, dörtlüden altılıya çıkmış olur. Örnek: “git” anlamında **bargıl**; “ayağa kalk” anlamında **turgıl** denir. Bu kelime kalın olduğu için gayın ve lâm geldi. Sonunda gayın olan için “dağa çık” anlamında **tākka agkıl**; “süt sağ” anlamında **sūt sagkıl** denir. Kelimenin sonu gayın olduğu için kaf gelmiştir. Kef için, “eve gir” anlamında **ewke kirgıl**; “para biriktir” anlamında **yarma.k tirgil** denir. Söylediğim gibi kef’li biçim gelmiştir. Kök, ikiliden dörtlüye girmiş oldu. Üçlü için “yükü kaldır” anlamında **yük kötür** denir; “duvarı del” anlamında **tām ötür** denir. Bunların emrinde **kötürgil**, **ötürgil** kullanılır. Üçlüden beşliye girmiş oldu. Dörtlü için “atı suvar” anlamında **at suwgar**; “beni uyandır” anlamında **meni odgur** dedikleri gibi. Bundan **odgurgıl**, **suwgargıl** emir biçimleri çıkar. Emir, dörtlüden altılıya çıkmış oldu. Bu tür emir, muhatap bir kişi ise caizdir. Ancak (muhatap) iki veya daha çok ise bu kullanılmaz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 245-246).

Mastar bütün fiillerde aynı şekilde olur. Gayın'lı, kaf'lı ve telaffuzda kalınlık bulunduran kelimelerde asli harflere mim, elif, kaf eklenir. Kef veya g'li, yahut da üç harekesi yumuşak olan kelimelerde kaf yerine kef gelir. Kaf'lı için örnek: **ol yā kurdu** “o yay kurdu”: **kura.r, kurma.k**. Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime kaf vardır. Gayın'lı kelimeye örnek: **ol sūt sagdı** “o süt sağdı”: **saga.r, sagma.k**. Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime gayın vardır. Kalın (ünlülü) kelimelere örnek: **er bardı** “adam gitti”; **barır, barma.k**. Ayağa kalkınca **turur, turma.k**. Kelime kalın (ünlülü) olduğundan mastar kaf ile geldi. Kef için örnek: **keldi** “geldi”: **kelir, kelme.k**. Mastar kef'le geldi; çünkü kelime kef'lidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 244-245).

tin- “nefes almak, dinlenmek, susmak”

DLT'de işlek değildir. Sözcükle ilgili doğrudan bir Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 242) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlede geçer. Eski Anadolu Türkçesinde *din-/tın-* “ses çıkarmak, söz söylemek; dikkate almak, aldırma” (Kültürel ve Beyreli, 1999-IV: 2437; Türk Dil Kurumu, 2009-II: 1131-1132; Yapıcı, 2021: 265) şeklindedir ve olumsuz biçimi daha yaygındır. Adı geçen dönemde sözcüğün *tılı* yazımlarındaki *tı* (t), muhtemelen /d/ sesini karşılayan bir işaretir. DLT'deki *tin-* biçimi ise Oğuz lehçesinden ziyade dönemin standart lehçesine özgü bir biçim olmalıdır.

Oğuzlar bir kişiyi susturmak isteyince ona **tinma** derler. Bu, terstir; onun anlamı “susma”dır. Türkler **tin** derler. Anlamı “sus”tur. Eğer **tinma** deseler anlam “susma” olur. Burada Oğuzlar hata yapmışlardır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 242).

ti- “demek, söylemek”

DLT'de işlektir. Madde başı sözcüklerin açıklama örneklerinde geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 35, 37, 63, 91, 173, 447, 461). Fiille ilgili doğrudan bir Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 456) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen aşağıdaki cümlede bulunur. Eski Anadolu Türkçesinde *di-* “demek, söylemek; adlandırmak, ad vermek” (Argunşah, 1999: 329-331; Yapıcı, 2021: 258-260) şeklinde oldukça yaygındır. Muhtemelen Oğuz lehçesinden ziyade dönemin standart lehçesine özgü bir biçimdir. Zira DLT'deki cümle örnekleri, genel olarak Karahanlı Türkçesiyle uyumludur.

sukak Oğuzlar arasında Farslar için kinayeli adlandırma. **bu sukak nē tīr** denir; “bu Fars ne diyor?” demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 319).

tir- “biriktirmek”

DLT'de kullanım sıklığı düşüktür. Fiillerle ilgili kuralların anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 244, 251). Bununla birlikte madde başı olan *kakır-* “bağırma” fiiliyle ilgili örnekte de bulunur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 255). Fiil için doğrudan Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 425) fakat Oğuzlarca söylendiği belirtilen bir cümlede geçer. Eski Anadolu Türkçesinde *dir-* “dermek, toplamak, biriktirmek” (Türk Dil Kurumu, 2009-II: 1111-1113; Yılmaz vd., 2013: 736-737) biçimindedir. Verilen örnek, *tir-* biçiminin Oğuz lehçesinden ziyade dönemin standart lehçesine özgü olduğunu düşündürür. Zira fiil aynı kalmakta sadece anlatılmak istenen ek veya yapı değişmektedir.

Çekim. Yağma, Toxsı, Çigil, Argu ve Çin'e kadar Uygur boylarının (tawa:yif) çoğu geçmiş zaman fiilinin *dal* ve *ye*'ye bağlı olmasında ittifak hâlindeyler. Gidince **bardı** dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf'lı, gayın'lı ve kalın kelimelerde *ye* yerine *kaf*; *kef*'li ve ince kelimelerde de *kaf* yerine *kef* koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf'lı kelime, **yā kurduk** denir “o yay kurdu” demektir. **Men yā kurduk** “ben yay kurdum” demektir. **Biz yā kurduk** “biz yay kurduk” demektir. Gayın'lıda **ol sūt sagduk** denir; “o süt sağdı” demektir. **Ola.r tākka agduk**, “onlar dağa çıktı” demektir. Birinci şahısta da aynıdır; **biz agduk**, “biz çıktık” demektir. Kalın kelime “o onu dövdü” anlamında **ol anı urduk** dedikleri gibi. Yine **men munda turduk** denir; “ben burada durdum” demektir. Kef'lide, **ol keldük** denir; “o geldi” demektir. **Biz keldük**, “biz geldik” demektir. **Ola.r ewke kirdük**, “onlar eve girdi” demektir. Yumuşaklarda, **men aḡar tawa.r bīrdük**, “ben ona mal verdim” demektir. **Men yarma.k tīrdük**, “ben para biriktirdim” demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu *kaf* ile *kef*'i, “gittim” anlamında **bardım** dediklerindeki *mim* yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar; “gitti, geldi” anlamında **barduk keldük** demeyerek halis Türklerle

ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249).

Yukarıdaki örneğin aksine fiillerle ilgili dil kurallarının anlatıldığı aşağıdaki örneklerde lehçe kaydı düşülmemiştir yani örnekler dönemin standart lehçesiyle verilmiştir.

Mastar bütün fiillerde aynı şekilde olur. Gayın'lı, kaf'lı ve telaffuzda kalınlık bulunduran kelimelerde asli harflere mim, elif, kaf eklenir. Kef veya g'li, yahut da üç harekesi yumuşak olan kelimelerde kaf yerine kef gelir. Kaf'lı için örnek: ol yā kurdu “o yay kurdu”: kura.r, kurma.k. Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime kaf vardır. Gayın'lı kelimeye örnek: ol sūt sagdı “o süt sağdı”: saga.r, sagma.k. Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime gayın vardır. Kalın (ünlülü) kelimelere örnek: er bardı “adam gitti”; barır, barma.k. Ayağa kalkınca turur, turma.k. Kelime kalın (ünlülü) olduğundan mastar kaf ile geldi. Kef için örnek: keldi “geldi”: kelir, kelme.k. Mastar kef'le geldi; çünkü kelime kef'lidir. Yumuşak (rakîke) kef (g), seritte (sulbe) olduğu gibidir; ol meni öğdi denir, anlamı “o beni övdü”dür: öge.r, öğme.k. Başta yumuşak kef (g) varsa mastarı, sahîh olanlar gibi, sert kef ile olur. Yumuşak (ince ünlülü) kelimelere örnek: er telim serdi “adam çok sabretti”; serer, serme.k. Kelime telaffuzda yumuşak olduğu için mastarı kef ile geldi. Telaffuzda ona (serdi'ye) benzediği hâlde kalın olan kalın olan kelimenin mastarının kaf'lı geldiğini görmüyor musun? Örnek: beg anı sardı “Bey onu azarladı”; sarar, sarma.k. Er bitig türdi denir; “adam mektubu vb. şeyleri dürdü” demektir: türür, türme.k. Ol yarma.k tirdi denir; “adam para biriktirdi” demektir: tirer, tirme.k. At sürdi “at sürdü”: sürer, sürme.k. Mastar, söylediğim gibi kef'li geldi. Bu, basit ve türemiş fiillerle ilgili her kitabın bütün bablarında genel bir kuraldır. Hiçbiri bundan sapmaz. Bu zikredilen harflerde kaf'ın ve kef'in yerine dikkat edilir ki doğru yerlerine konulsun. İşte bunlar mastar usulleridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 244-245).

İşin gelecekte yapılacağı söylenmek istendiğinde emir kipi üzerine, kalın ve kaf'lı kelimelerde gayın, elif, ye; geri kalanlarda kef; gayın'lı kelimelerde kaf eklenir. “O yay kuracak” anlamında ol yā kurga.y denir; “o süt sağacak” anlamında ol sūt sagka.y denir; “o eve gidecek” anlamında ol ewke barga.y denir; “o bana gelecek” anlamında ol mağa kelge.y denir; “o para vb. biriktirecek” anlamında ol yarma.k tirge.y denir. Bu kural, bu anlam için, bütün babların bütün fiillerinde geçerlidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).

togra- “doğramak, kesmek”

DLT'de kullanım sıklığı düşüktür. Daha çok fiillerle ilgili kuralların anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biri olarak kullanılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 477-478). Bununla birlikte madde başı olan emdi “şimdi” sözcüğü için verilen örnekte de bulunur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 62). Fiille ilgili doğrudan Oğuz lehçesi kaydı düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 466) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen bir cümlede ve fiilimsilerde geçer. Anadolu Türkçesinde doğra-/toğra- “doğramak, kesmek, parçalamak” (Kültürel ve Beyreli, 1999-I: 46, 459; Kültürel ve Beyreli, 1999-III: 1541; Yılmaz vd., 2013: 743; Doğan, 2016: 312) şeklindedir. Adı geçen dönemde sözcüğün tılı yazımlarındaki tı (t), muhtemelen /d/ sesini karşılayan bir işaretir. DLT'deki togra- biçimi ise Oğuz lehçesinden ziyade dönemin standart lehçesine özgü bir biçim olmalıdır.

Çokluk. Kuralı geçmişti. Bu, Kıpçak ve Oğuzların kuralına göre teklik emir kipine gunneli kef (η) gelmesidir. Örnek: et togra.η “eti kesin”; ewke ugra.η “eve uğrayın”. Bu, doğru kuraldır. Ancak Türkler konuşmada gunneli kef'i (η) saygıdeğer veya yaşlı kişiler için kullanırlar ve bunu saygıdeğer tek kişiye hitap için bir sembol hâline getirmişlerdir. Dolayısıyla çok kişiye hitap için togra.ηlar, ewke ugra.ηlar demek caiz sayılmıştır. Aksi takdirde diğer Türkler için biri diğerinin yerini tutan iki çokluk ekini yan yana getirmek caiz olmazdı. Oğuz ve Kıpçaklar birinci yolu tuttular; kural da budur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 478).

Aşağıdaki örneklerde, togra- ve ugra- fiilleri aynı kalırken eklerin değiştiği görülür. Asıl anlatılmak istenen ve farklı olan eklerdir. Fiillerin ise dönemin standart lehçesine göre verildiği anlaşılmaktadır.

Bu bapta gerçek fail: **et togra.gu.çı** “et doğrayan”; **ewke ugra.gu.çı** “eve uğrayan”. Oğuz ve Kıpçaklarla göçebelerden onlara uyanlar ve Suvarlarda **togra.da.çı**, **ugra.da.çı**’dır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 478).

İşi yapmaya hakkı olan fail: **ol et totraguluk erdi** “et doğramak onun hakkı idi”; **ol saña ugraguluk erdi** “onun sana uğramaya hakkı var idi”. Oğuz ve Kıpçaklarda lâm (l) yerine sin (s) kullanılır. Örnek: **ol et togra.gsak erdi** “et doramak onun hakkı idi”; **ol saña ugragsak erdi** (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 478).

tur- “ayağa kalkmak, durmak, (sis vb.) kopmak”

DLT’de oldukça işlek bir fiildir. Özellikle dil kurallarının ve eklerin anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 8, 243-248, 290, 309...). Bununla birlikte madde başı sözcüklerin açıklama örneklerinde de bulunur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 155, 198, 358, 442 ...). Fiille ilgili doğrudan Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 234, 425) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerde geçer. Eski Anadolu Türkçesinde “ayağa kalkmak, sabit durmak, karşı koymak, ikamet etmek” gibi anlamlarla **tur-** / **dur-** şeklinde (Kültürel ve Beyreli, 1999-IV: 2443-2444; Türk Dil Kurumu, 2009-II: 1264-1268) kullanılmıştır. Adı geçen dönemde sözcüğün tılı yazımlarındaki **tı** (t), muhtemelen /d/ sesini karşılayan bir harftir. Oğuz lehçesi için DLT’ye sözcüğün /d/’li biçimi yansımamıştır. Dil yapılarının anlatımı amacıyla verilen örnek cümleler dönemin standart diliyle yazılmıştır. Lehçelerle ilgili karşılaştırılan örneklere bakıldığında anlatılan eklerin farklılaştığı ve fiil unsurlarının aynı kaldığı görülür. Bu da söz konusu fiil unsurlarının, dönemin standart lehçesine özgü olduğunu düşündürür.

Çekim. Yağma, Toxsı, Çigil, Argu ve Çin’e kadar Uygur boylarının (tawa:yif) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye’ye bağlı olmasında ittifak hâlindeyler. Gidince **bardı** dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek **kaf’lı**, **gayın’lı** ve **kalın** kelimelerde **ye** yerine **kaf**; **kef’li** ve **ince** kelimelerde de **kaf** yerine **kef** koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. **Kaf’lı** kelimede, **yā kurduk** denir “o yay kurdu” demektir. **Men yā kurduk** “ben yay kurdum” demektir. Biz **yā kurduk** “biz yay kurduk” demektir. **Gayın’lıda ol sūt sagduk** denir; “o süt sağdı” demektir. **Ola.r tākka agduk**, “onlar dağa çıktı” demektir. Birinci şahısta da aynıdır; **biz agduk**, “biz çıktık” demektir. Kalın kelimede “o onu dövdü” anlamında **ol anı urduk** dedikleri gibi. Yine **men munda turduk** denir; “ben burada kurdum” demektir. **Kef’lide, ol keldük** denir; “o geldi” demektir. **Biz keldük**, “biz geldik” demektir. **Ola.r ewke kirdük**, “onlar eve girdi” demektir. Yumuşaklarda, **men añar tawa.r bīrdük**, “ben ona mal verdim” demektir. **Men yarma.k tīrdük**, “ben para biriktirdim” demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu **kaf** ile **kef’i**, “gittim” anlamında **bardım** dediklerindeki **mim** yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar; “gitti, geldi” anlamında **barduk keldük** demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249).

Birinci şahısta “giderim” anlamında **barı.r men** denir. Oğuzlar geniş zaman fiilinde **rı**’nın birini düşürürler; asli **rı**’yı bırakarak geniş zaman **rı**’sını atarlar. “Ben giderim” anlamında **men barın**; “ben kalkarım” anlamında **men turın** derler. Ancak kelimede **rı** yok ise geniş zaman kipinde, geniş zaman **rı**’sı korunur. “Ben gelirim” anlamında **men kelire.n** denir. Gelince **keldi** dedikleri zaman **rı** yoktur. “Ben gülerim” anlamında **men küleren** denir. Gülünce **küldi** dedikleri zaman **rı** yoktur. Fiilden sonra gelen **mim**’i elif’e çevirirler. “Ben giderim” anlamında **men baran** dedikleri gibi. “Ben yayı kurarım” anlamında **men yā kuran** dedikleri gibi. Türkler iki **rı** ile “kurarım” anlamında **kurar men** derler. Bunlardan biri asli, ikincisi geniş zaman belirtisidir ve bunların arkasından **men** denir. Kural işte budur; Oğuzların yolu kural değildir; fakat hafifliktir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 250).

Aşağıdaki örneklerde asıl anlatılmak istenen ve lehçeye göre farklılaşan eklerdir. Sözcükler ise farklı lehçeler için aynıdır. Dolayısıyla **tur-** biçimi, dönemin standart lehçesiyle verilmiştir.

Zaman, mekân ve âlet isimlerinde; Çigil, Yağma, Toxsı, Argu ve Yukarı Çin’e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve **kaf’lı** kelimelerde **gayın**, **vav**; **ince**, **yumuşak** ve **kef’li** kelimelerde ise **gayın** yerine **kef** eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine **elif**, **sin**, **ye** eklenir. Örnek: Zaman isminde, “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında **bu yā kurgu ugur**

erme.s denir. “Burası durulacak yer değil” anlamında *bu turgu yi.r erme.s* denir. Oğuz lehçesinde “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında *bu yā kura.sı ugur tegül* denir; “burası durulacak yer değil” anlamında *bu tura.sı yi.r tegül* denir. “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında *bu tākka agku ugur erme.s* denir. Daha önce sana, sonda gayın olursa bu durumlarda *kaf* gelir demiştim; işte bu da onlardandır. Oğuz lehçesinde “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında *bu tākka aga.sı ugur tegül* denir. Bunun yanında; zaman ve mekân isimlerinde onunla (bu ekle) “zaman” için *ugur*, mekân için *yi.r* kullanılır. *Kef*’li kelimede, “şimdi eve girme zamanıdır” anlamında *bu ewke kirdi kirgü ö.d ol* denir. “Onun bize geliş zamanı oldu” anlamında *ol bizke kelgü boldı* dedikleri gibi. Aynı anlamda Oğuzlar *ol bizke kelesi boldı* derler. Bu tür fiiller isim gibi kullanılırlar; çünkü onlara (isimlere) izafe edilirler. “Gidişin ne zaman?” anlamında *seniñ bargu.ñ kaç.a.n* denir. Aynı anlamda Oğuzlar *seniñ bara.sıñ kaç.a.n* derler. “Gidişim yaklaştı” anlamında *meniñ bargu.m yaktı* denir. “Onun gidişi” anlamında *anıñ bargusı* denir. Oğuzlar “gidişim” anlamında *meniñ bara.sım* derler. Bu tür isimlerde *sin* ve *ye*’nin kuralı vardır. Kelime ister *kaf*’lı, ister *kef*’li, ister başkası olsun onun (Oğuz’un) lehçesinde kural değişmez. Diğerlerinin lehçelerinde gayın’lı, *kaf*’lı ve *kef*’li kelimelerde (kural) değişir. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).

Zaman ve yer isimlerindeki bütün gayın’ları Oğuzlar *elif*’e çevirirler. Gidilecek yere Türkler *bargu yi.r* derler; Oğuzlar onu *bara.sı yi.r*’e çevirirler. Kalkma zamanına Türkler *turgu ugu.r*, Oğuzlar *tura.sı ugu.r* derler. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 13).

Yukarıdaki örneklerin aksine fiillerle ilgili dil kurallarının anlatıldığı çeşitli örneklerde lehçe kaydı düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 243-244), bu bakımdan örnekleri dönemin standart lehçesiyle ilgili görmek gerekir.

Bu baptaki emir, iki harf üzerinedir. Onun için buna ikili (sünâi) adını verdik. Bundan “git” anlamında *bar*; “gel” anlamında *kel* denir; aslı budur. Türklerin çoğu emirde, asıl harflerden sonra, muhatap tek kişi ise, *kaf*’lı ve kalın kelimelerde gayın ve lām kullanırlar. Gayın’la biten kelimelerde *kaf* ile lām gelir. *Kef* ve lām ise; *kef*’li veya imaleli yahut da ince kelimelerde bulunur. O zaman (bu ekler gelince) emir; ikiliden dörtlüye, üçlüden beşliye, dörtlüden altılıya çıkmış olur. Örnek: “git” anlamında *bargıl*; “ayağa kalk” anlamında *turgıl* denir. Bu kelime kalın olduğu için gayın ve lām geldi. Sonunda gayın olan için “dağa çık” anlamında *tākka agkıl*; “süt sağ” anlamında *sūt sagkıl* denir. Kelimenin sonu gayın olduğu için *kaf* gelmiştir. *Kef* için, “eve gir” anlamında *ewke kirgil*; “para biriktir” anlamında *yarma.k tirgil* denir. Söylediğim gibi *kef*’li biçim gelmiştir. Kök, ikiliden dörtlüye girmiş oldu. Üçlü için “yükü kaldır” anlamında *yük kötür* denir; “duvarı del” anlamında *tām ötür* denir. Bunların emrinde *kötürgil*, *ötürgil* kullanılır. Üçlüden beşliye girmiş oldu. Dörtlü için “atı suvar” anlamında *at suwgar*; “beni uyandır” anlamında *meni oğgur* dedikleri gibi. Bundan *oğgurgıl*, *suwgargıl* emir biçimleri çıkar. Emir, dörtlüden altılıya çıkmış oldu. Bu tür emir, muhatap bir kişi ise caizdir. Ancak (muhatap) iki veya daha çok ise bu kullanılmaz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 245-246).

Olumsuzun ise bütün lehçelerde tek kuralı vardır; o da emre *mim* ile *elif* getirmektir. Örnek: “Gitme” anlamında *barma*; “kalkma” anlamında *turma*; çoklukta, “gitmeyin” anlamında *barma.ñlar*, “kalkmayın” anlamında *turma.ñlar* denir. Üçüncü şahısta “o gitmesin” anlamında *ol barma.su.n*; “o gelmesin” anlamında *kelme.sü.n* denir. Olumluda (tahkik’te) ise “gitsin” anlamında *barsu.n*; “gelsin” anlamında *kelsü.n* denir. Üçüncü şahıs için, ikinci şahıs emir kipine bütün lehçelerde *sin*, *vav*, *nun* getirilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 250).

ugra- “uğramak”

DLT’de işlektir. Fiillerle ilgili çekim kurallarının ve eklerin anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 477-479). Bununla birlikte madde başı sözcüklerin açıklama örneklerinde de bulunur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 62, 81, 390, 464 ...). Fiille ilgili doğrudan bir Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 123) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümle ve fiilimsilerde geçer. Eski Anadolu Türkçesinde *ugra*- “rastlamak; hücum etmek, saldırmak; bir yerde kısa bir süre kalmak” (Türk Dil Kurumu, 2009-VI: 3903-3905; Yılmaz vd., 2013: 1124; Yapıcı, 2021: 534) olarak kullanılmıştır, biçim ve kullanım yönünden Karahanlı Türkçesi dönemiyle ortak fiillerden biridir. Fiil, gerek biçim gerekse kullanım bakımından

dönemin standart lehçesi ve Oğuz lehçesi metinlerinde var olduğundan bir döneme veya herhangi bir lehçeye mal edilmesini gerektirecek veri bulunmamaktadır.

İşi yapmaya hakkı olan fail: ol et tograguluk erdi “et doğramak onun hakkı idi”; *ol saña ugraguluk erdi* “onun sana uğramaya hakkı var idi”. Oğuz ve Kıpçaklarda lâm (l) yerine sin (s) kullanılır. Örnek: *ol et togra.gsak erdi* “et doramak onun hakkı idi”; *ol saña ugragsak erdi* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 478).

Çokluk. Kuralı geçmişti. Bu, Kıpçak ve Oğuzların kuralına göre teklik emir kipine gunneli kef (η) gelmesidir. Örnek: et togra.η “eti kesin”; *ewke ugra.η* “eve uğrayın”. Bu, doğru kuraldır. Ancak Türkler konuşmada gunneli kef’i (η) saygıdeğer veya yaşlı kişiler için kullanırlar ve bunu saygıdeğer tek kişiye hitap için bir sembol hâline getirmişlerdir. Dolayısıyla çok kişiye hitap için *togra.ηlar*, *ewke ugra.ηlar* demek caiz sayılmıştır. Aksi takdirde diğer Türkler için biri diğerinin yerini tutan iki çokluk ekini yan yana getirmek caiz olmazdı. Oğuz ve Kıpçaklar birinci yolu tuttular; kural da budur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 478).

Bu bapta gerçek fail: et togra.gu.çı “et doğrayan”; *ewke ugra.gu.çı* “eve uğrayan”. Oğuz ve Kıpçaklarla göçebelerden onlara uyanlar ve Suvarlarda *togra.da.çı*, *ugra.da.çı*’dır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 478).

ur- “vurmak; dövmek; koymak, yerleştirmek; takmak”

DLT’de işlektir. Fiillerle ilgili çekim kurallarının ve eklerin anlatımı için verilen ifade örneklerindeki ortak fiillerden biridir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 5-6, 8-9). Bununla birlikte madde başı sözcüklerin açıklama örneklerinde de bulunur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 45, 112, 140, 143, 144, 150, 400, 461, 503 ...). Fiille ilgili doğrudan bir Oğuzca kayıt düşülmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 86) ancak Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümle ve fiilimside²⁹ geçer. Eski Anadolu Türkçesinde genellikle *ur-* “vurmak; saldırmak; kesmek; takmak; benzemek, andırmak” biçiminde (Yılmaz vd., 2013: 1128-1129; Yapıcı, 2021: 536), özellikle dönemin sonunda seyrek olarak *vur-* (Argunşah, 1999: 562; Erkan, 2022: 1332) şeklinde de kullanıldığı görülür. Biçim ve kullanım yönünden Karahanlı Türkçesi dönemiyle ortak fiillerden biridir. Bu bakımdan söz konusu cümlelerde fiilin herhangi bir lehçeden ziyade Karahanlı Türkçesiyle verildiği düşüncesi ortaya konulabilir.

Çekim. Yağma, Toxsı, Çigil, Argu ve Çin’e kadar Uygur boylarının (tawa:yif) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye’ye bağlı olmasında ittifak hâlinedirler. Gidince bardı dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf’lı, gayın’lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef’li ve ince kelimelerde de kaf yerine kef koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf’lı kelimedede, yā kurduk denir “o yay kurdu” demektir. Men yā kurduk “ben yay kurdum” demektir. Biz yā kurduk “biz yay kurduk” demektir. Gayın’lıda ol sūt sagduk denir; “o sūt sağdı” demektir. Ola.r tākka agduk, “onlar dağa çıktı” demektir. Birinci şahısta da aynıdır; biz agduk, “biz çıktık” demektir. Kalın kelimedede “o onu dövdü” anlamında ol anı urduk dedikleri gibi. Yine men munda turduk denir; “ben burada durdum” demektir. Kef’lide, ol keldük denir; “o geldi” demektir. Biz keldük, “biz geldik” demektir. Ola.r ewke kirdük, “onlar eve girdi” demektir. Yumuşaklarda, men añar tawa.r bīrdük, “ben ona mal verdim” demektir. Men yarma.k tīrdük, “ben para biriktirdim” demektir. Gördüğün gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu kaf ile kef’i, “gittim” anlamında bardım dediklerindeki mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar; “gitti, geldi” anlamında barduk keldük demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar. Böylece bütün lehçelerde bu konuda ittifak olur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 249).

²⁹ *Hazfa (düşürmeye) gelince: Oğuz ve Kıpçak grupları; isimlerin ve fiil devamlılık bildiriyorsa fiillerin ortalarındaki bütün gayın’ları düşürmekte birleşirler. İsimler için örnek: “Ala karga”ya cumguk denir; onlar cumga.n derler. Gayın düşürülmüştür. Türkler “boğaz”a tamgak, onlar tamak derler. Fiiller için örnek: ol ewke barga.n ol “o devamlı olarak kölesini gidendir”. Oğuzlar bu anlam için bara.n ol derler. Türkler ol er kulını urga.n ol “o adam sürekli olarak kölesini dövendir” derler, onlar ise ura.n derler. Ayrıca hafifletmek maksadıyla isimlerde kef’i düşürürler; fiillerde de aynı anlamda kullanılan ve gayın yerine geçen kef’i düşürürler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 13).*

Herhangi bir lehçe kaydı bulunmayan aşağıdaki örneğe göre sözcük, dönemin standart lehçesiyle verilmiştir.

Şın (ş). Fiil iki kişi arasında ise ortaklaşma anlamına gelir. **Ūrdı** “vurdu” kelimesinden **uruşdı** “vuruştı”; **turđı** “kalktı” kelimesinden **turuşdı** “başkalarıyla beraber ayağa kalktı”. “Bir kişinin övünmesi, üstünlük taslaması ve iki kişi arasında yarışma” anlamlarını da ifade eder. Bunları yeri geldikçe zikredeceğiz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 8).

Sonuç

DLT’de madde başı olmayıp açıklama kısımlarında Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerdeki fiilleri ele alan bu çalışmayla *al-*, *bar-*, *bir-*, *bol-*, *cet-*, *cun-*, *er-*, *kar-*, *kel-*, *kıl-*, *kir-*, *kur-*, *kül-*, *sag-*, *tın-*, *ti-*, *tir-*, *togra-*, *tur-*, *ugra-*, *ur-* şeklinde olmak üzere toplam 21 fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerin çoğu aynı veya farklı biçimlerde Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılmıştır. Bunlar, DLT ve Eski Anadolu Türkçesinde tabloda gösterildiği gibidir.

DLT	ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ
<i>al-</i>	<i>al-</i>
<i>bar-</i>	<i>var-</i>
<i>bir-</i>	<i>vır-</i>
<i>bol-</i>	<i>ol-</i>
<i>cet-</i>	<i>yet-/yit-</i>
<i>cun-</i>	<i>yun-</i>
<i>er-</i>	<i>i-</i> , {+I > +Ø-}
<i>kar-</i>	<i>kar-</i>
<i>kel-</i>	<i>gel-</i>
<i>kıl-</i>	<i>kıl-</i>
<i>kir-</i>	<i>gır-</i>
<i>kur-</i>	<i>kur-</i>
<i>kül-</i>	<i>gül-</i>
<i>sag-</i>	<i>sag-</i>
<i>tın-</i>	<i>dın-</i>
<i>ti-</i>	<i>di-</i>
<i>tir-</i>	<i>dir-</i>
<i>togra-</i>	<i>dogra-</i>
<i>tur-</i>	<i>dur-</i>
<i>ugra-</i>	<i>ugra-</i>
<i>ur-</i>	<i>ur-</i> (nadiren <i>vur-</i>)

Tablodaki fiillerin, DLT’de doğrudan Oğuz lehçesine özgü olduğuyla ilgili bir kayıt yoktur. Ancak bunlar madde başındaki sözcüklerin açıklama kısımlarında ve dil kurallarının anlatıldığı bölümlerdeki örnek cümlelerde geçer ve bu cümleler Kâşgarlı Mahmud tarafından Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerdir.

Tespit edilen fiillerden *al-*, *kar-*, *kıl-*, *kur-*, *sag-*, *ugra-* ve *ur-* biçimlerinin dönemin standart lehçesi ile Eski Anadolu Türkçesinde ortak olduğu ve geçmişten gelen kullanım sürecini kesintisiz devam ettirdikleri görülür. Bu bakımdan belirtilen fiillerle ilgili örnekler her ne kadar dönemin standart

lehçesiyle verilse de Eski Anadolu Türkçesindeki duruma bakarak bunların Oğuzlar tarafından da kullanılmış olduğuna hükmedilebilir.

Bar- “gitmek”, *bir-* “vermek”, *bol-* “olmak” biçimleri DLT’de işlek olmakla birlikte Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümlelerde de geçer. Fakat bu fiiller; Eski Anadolu Türkçesinde *var-*, *vir-* ve *ol-* görünümünde karşımıza çıkar. Mevcut verilere göre Oğuz lehçesine özgü ilk yazılı kaynakların geçmiş 13. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. DLT’nin yazılışından Oğuz lehçesine özgü ilk yazılı eserlerin ortaya çıkışına kadar geçen süre yaklaşık 200 yıldır. Bu süre içerisinde istisnasız ve bir ara geçiş dönemi olmadan *bar-* biçiminin *var-* biçimine, *bir-* biçiminin *vir-* biçimine, *bol-* biçiminin ise *ol-* biçimine dönüşmesi; dil gelişimi süreci bakımından olası değildir. Eğer sözü edilen değişimler meydana gelmiş olsaydı her iki biçimin de Eski Anadolu Türkçesi döneminde mutlaka Sultan Veled’in, Yûnus Emre’nin, Gülşehri’nin, Âşık Paşa’nın ve ismi zikridilmeyen pek çok şairin eserine yansması gerekirdi. Ancak böyle bir manzara söz konusu değildir. Kâşgarlı, muhtemelen Karahanlı (Hakaniye) Türkçesine ait bildiği sözcük ve cümlelerle Oğuz lehçesi ve diğer lehçelerin kurallarını anlatmaya çalıştığından *bar-*, *bir-* ve *bol-* biçimindeki fiiller Oğuzlar tarafından söylendiği iddia edilen cümlelerde kullanılmış olmalıdır. Lehçelere özgü dil kuralları, lehçeye özgü biçimlerle değil yazarın bildiği ve/veya standart yazı dilinde kullanılmış olan sözcük ve cümlelerle anlatılmış olsa gerektir. Farklı lehçelere ait kurallar için aynı cümlelerin kullanılmış ve sadece anlatılan ek veya yapının değiştirilmiş olması da bu durumu teyit etmektedir³⁰.

DLT’de *kel-* “gelmek”, *kir-* “girmek”, *kül-* “gülmek” fiillerinin Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki karşılığı sırasıyla *gel-*, *gir-* ve *göl-* biçimleridir. *Kel-*, *kir-* ve *kül-* biçimleri; dil kurallarının anlatımına dair örnek cümleler Karahanlı Türkçesiyle verildiğinden muhtemelen dönemin standart biçimini yansıtıyor olsa gerektir. Ancak mevcut verilerden hareketle Karahanlı Türkçesinde *kel-/gel-*, *kir-/gir-* ve *kül-/göl-* biçimindeki değişiklikleri ayırabilecek herhangi bir işaret veya bilgi söz konusu olmadığından kesin olarak Oğuzların sadece *kel-*, *kir-* ve *kül-* biçimlerini kullandığını veya *gel-*, *gir-* ve *göl-* biçimlerini kullanmadığını iddia etmeye imkân verecek bir işaret yoktur. Bu bakımdan Oğuzların -eğer *kel-*, *kir-* ve *kül-* biçimlerini kullanmışlarsa- *gel-*, *gir-* ve *göl-* biçimlerini de kullandıkları düşünülebilir. Zira -eğer varsa- *kel-*, *kir-* ve *kül-* fiillerindeki söz başı /k > g/ değişmesi, bir anda ve istisnasız ortaya çıkmamış olsa gerektir.

DLT’deki söz başında /t/ bulunduran *tın-*, *ti-*, *tir-*, *togra-* ve *tur-* fiilleri; Eski Anadolu Türkçesinde /d/’lidir. Doğrudan Oğuzca kaydı düşülmemiş olan bu fiiller, Oğuzlarca söylendiği iddia edilen cümlelerde muhtemelen dönemin standart lehçesiyle virilmiştir. DLT’de geçen *Kelimelerdeki bütün te’ler* Oğuzlar ve onlara uyanlarda de’ye döner. Örnek: “Deve” için kullanılan *tewe*’ye onlar *deve* ismini verirler. “Delik” için kullanılan *ü.t*’e onlar *ü.d* derler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 12) ifadesi, söz konusu fiillerin 11. yüzyılda Oğuzlarca /d/’li telaffuz edildiğini düşünebilmeye imkân verir.

³⁰ Örneğin *bar-* “varmak”, *bol-* “olmak”, *kel-* “gelmek”, *kir-* “girmek” fiilleri, Oğuzların kullandığı {-AsI} ekinin anlatıldığı bölümde Oğuz lehçesine özgü olarak verilen cümlelerde geçmektedir. Burada farklı lehçelere özgü olmak üzere değişen fiiller değil eklerdir: *Zaman*, *mekân* ve *âlet* isimlerinde; *Çigil*, *Yağma*, *Toxsı*, *Argu* ve *Yukarı Çin’e* kadar *Uygur* lehçesinde kök üzerine kalın ve kaf’lı kelimelerde gayın, vav; *ince*, *yumuşak* ve *kef’li* kelimelerde ise gayın yerine *kef* eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine elif, sin, ye eklenir. Örnek: *Zaman* isminde, “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında *bu yâ kurgu ugur erme.s* denir. “Burası durulacak yer değil” anlamında *bu turgu yi.r erme.s* denir. Oğuz lehçesinde “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında *bu yâ kura.sı ugur tegül* denir; “burası durulacak yer değil” anlamında *bu tura.sı yi.r tegül* denir. “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında *bu tākka agku ugur erme.s* denir. Daha önce sana, sonda gayın olursa bu durumlarda kaf gelir demiştik; işte bu da onlardandır. Oğuz lehçesinde “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında *bu tākka aga.sı ugur tegül* denir. Bunun yanında; zaman ve mekân isimlerinde onunla (bu ekle) “zaman” için *ugur*, mekân için *yi.r* kullanılır. *Kef’li* kelimede, “şimdi eve girme zamanıdır” anlamında *bu ewke kīrgü ö.d ol* denir. “Onun bize geliş zamanı oldu” anlamında *ol bizke kelgü boldı* dedikleri gibi. Aynı anlamda Oğuzlar *ol bizke kelesi boldı* derler. Bu tür fiiller isim gibi kullanılırlar; çünkü onlara (isimlere) izafe edilirler. “Gidişin ne zaman?” anlamında *seniñ bargu.ñ kaça.n* denir. Aynı anlamda Oğuzlar *seniñ bara.sıñ kaça.n* derler. “Gidişim yaklaştı” anlamında *meniñ bargu.m yakı* denir. “Onun gidişi” anlamında *anıñ bargusı* denir. Oğuzlar “gidişim” anlamında *meniñ bara.sum* derler. Bu tür isimlerde sin ve ye’nin kuralı vardır. Kelime ister kaf’lı, ister kef’li, ister başkası olsun onun (Oğuz’un) lehçesinde kural değişmez. Diğerlerinin lehçelerinde gayın’lı, kaf’lı ve kef’li kelimelerde (kural) değişir. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).

Bu durum, o dönemde Oğuzlar /t/'li biçimleri kullanmışlarsa /t/'den /d/'ye geçişin aşamalarını yansıtan kullanım özelliklerinin DLT'deki yansımaları olarak düşünülebilir. Yine (*keltür-*) *ol maña at keltürdi o, bana at getirdi keltürür, keltürmek*. Bu, *te iledir* ve Oğuz lehçesinedir. Türk dilinde *dal iledir*. Oğuzlar *hep bunu yapar; Türklerin aksine dal'ı te'ye; te'yi de dal'a çevirirler*. Senin “*deve*” anlamında *tewe dediğine Oğuzlar deve derler*. Türkler “*yine*” anlamında *taki*; Oğuzlar ise *daki* derler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 289) şeklindeki ifadeler, *tin-*, *ti-*, *tir-*, *togra-* ve *tur-* fiillerinin Oğuzlarca /d/'li olarak telaffuz edilmiş olabileceği fikrini destekler.

DLT'de 2 yerde Oğuz ve Kıpçak lehçesinde var olduğu belirtilen söz başı /y > c/ değişmesinin (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 12, 331), Oğuz lehçesine özgü olduğu kabulü mümkün görünmemektedir. Zira Eski Anadolu Türkçesinde bu ses değişmesine rastlanmaz. Bu durum, *cet-* ve *cun-* biçimlerinin karışık lehçe özellikleri gösteren bir bölgeden derlenerek kaydedildiği ve dolayısıyla Kıpçak lehçesine özgü olan ses değişmesinin yanlışlıkla Oğuz lehçesine mal edildiği sonucunu kuvvetle muhtemel hâle getirir. Eğer söz konusu ses değişmesi Oğuz lehçesinde görülen bir ses hadisesi olsaydı DLT'de Oğuzca kaydı düşülmüş olan *yalgu* “rezil, alçak”, *yalhuk* “odalık”, *yaña* “ırmağın kenarı, her nehrin kıyısı”, *yawlak* “her şeyin kötüsü”, *yengeç* “yengeç”, *yöre* “her şeyin etrafı ve kenarı” ... gibi pek çok sözcükte de /c/'li biçimlerin ortaya çıkması gerekirdi.

er- “olmak, imek” fiili, DLT'de genellikle yardımcı fiil olarak kullanılmış işlek fiillerden biridir. Çoğunlukla dil kurallarının anlatıldığı bölümlerde sözcük veya eklerle ilgili tanık cümlelerde geçer ve bu cümlelerin sıklıkla atasözü olduğu dikkati çeker. Atasözlerinin ise dönemin standart lehçesiyle verildiğini söylemek mümkündür. Yine Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde *er-* fiilinin yerine *i-* ve *{+I-}* yapıları tercih edilmekle birlikte ilgili biçimin (+I-) düşürüldüğü kullanımlar da vardır. Bunlara ek olarak *{-AsI}* ve *{-gU}* sıfat-fiil ekinin lehçelere göre ayrıldığına dille getirildiği örneklerde³¹, *ermes* yapısının Oğuz lehçesindeki karşılığının *tegül* olarak verildiği görülür. *Tegül* biçiminin ise Oğuzcaya özgü olduğu kaydı da vardır³². İfade edilen bilgi ve değerlendirmelerden hareketle *er-* yardımcı fiilini, Oğuz lehçesinden ziyade dönemin standart lehçesiyle ilgili görmek daha olasıdır.

DLT'de madde başı olan *yükün-* “secde etmek, saygı göstermek üzere başını eğmek” fiilinde (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 383) herhangi bir Oğuzca kaydı düşülmemiştir. Ancak eserin farklı bir yerinde *yüküngüçi* “secde eden” biçiminin Oğuzlar dışındaki Türklere, *yükündeçi* biçiminin ise Oğuzlara ait olduğu belirtilmiştir³³. Burada kastedilen *yükün-* fiilinden ziyade *-deçi* ekinin Oğuzlara ait olduğudur. *Yüküngüçi* biçiminin Oğuzlar dışındaki Türklere ait olduğu bilgisi de bu durumu teyit eder. Dolayısıyla dil kurallarının anlatıldığı kısımlarda ve madde başı sözcüklere ait örneklerde Oğuzlarca söylendiği belirtilen cümleler Karahanlı Türkçesiyle verildiği için ilgili ifadelerde geçen sözcüklerin Oğuz lehçesine ait olup olmadığı konusuna temkinli yaklaşmak ve söz konusu biçimleri Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımlarla teyit etmek gerekir.

Kaynaklar

Argunşah M. (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.

³¹ *Zaman, mekân ve âlet isimlerinde; Çigil, Yağma, Toxsı, Argu ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve kaf'li kelimelerde gayın, vav; ince, yumuşak ve kef'li kelimelerde ise gayın yerine kefe eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine elif, sin, ye eklenir. Örnek: Zaman isminde, “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında *bu yā kurgu ugur erme.s* denir. “Burası durulacak yer değil” anlamında *bu turgu yi.r erme.s* denir. Oğuz lehçesinde “şimdi, yay kurma zamanı değildir” anlamında *bu yā kura.sı ugur tegül* denir; “burası durulacak yer değil” anlamında *bu tura.sı yi.r tegül* denir. “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında *bu tākka agku ugur erme.s* denir. Daha önce sana, sonda gayın olursa bu durumlarda kaf gelir demiştin; işte bu da onlardandır. Oğuz lehçesinde “Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir” anlamında *bu tākka aga.sı ugur tegül* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 251).*

³² *tegül* Oğuzcada “böyle değil”. Aslında Argu lehçesindeki *dag ol'dan* alınmıştır. Onların (Oğuzların) dilinde *dal, te'ye; gayın, kef'e* (g)ye dönmüş ve elif de düşürülmüştür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 169-170).

³³ Bu bâbın faili: *tapınguçı* “ibadet eden”, *yüküngüçi* “secde eden”. (Oğuzlar dışındaki) diğer Türklere. Oğuz lehçesinde ise *tapındaçı, yükündeçi* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 280).

- Bilgin A. (1996). *Nazmü 'l-Hilâfiyyat Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Doğan E. (2016). *Şeyhoğlu Sadru 'd-dîn Mustafâ Kâbûs-nâme (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbası)*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ercilasun A. B., Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Luğâtı 't-Türk Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Erkan M. (2022). *Siretü 'n-Nebi Tercümetü 'd-Darir (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)*, TDK Yayınları, Ankara.
- Karahan A. (2013). *Dîvânı Luğâtı 't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Karahan L. (1994). *Erzurumlu Darir Kısas-i Yûsuf*, TDK Yayınları, Ankara.
- Korkmaz Z. (1972). “Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* (Divanu Luğâtı't-Türk Özel Sayısı), XXVII/253, 3-19.
- Köktekin K. (2007). *Yûsuf-ı Meddâh Varka ve Gülşah*, TDK Yayınları, Ankara.
- Kültürel Z., Beyreli L. (1999). *Şerîfî Şehnâme Çevirisi I, II, III, IV*, TDK Yayınları, Ankara.
- Turan F. (2001). *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lûgati*, BAY, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Tarama Sözlüğü I-VI*, Ankara.
- Uysal İ. N. (2014). *Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası)*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Yapıcı A. İ. (2021). *Akkadioğlu'nun Kâbûs-nâme Tercümesi Giriş - Metin - Gramatikal Dizin*, Sonçağ Akademi, Ankara.
- Yılmaz E., Demir N., Küçük M. (2013). *Kısas-ı Enbiya*, TDK Yayınları, Ankara.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE SAYGI İFADELERİ

Dilek UZUNKAYA*

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk içerdiği zengin dil malzemesi dolayısıyla Türk dil ve kültür tarihi için paha biçilemez bir eserdir. Eserde dönemin standart Türkçesinin yanı sıra diğer Türk topluluklarının ağızlarında yer alan söz varlığı tanıklarıyla birlikte ortaya konmuştur. Bu zengin söz varlığı içerisinde Türklerin sosyal hayatına, sosyal ilişkilerine yönelik pek çok unsur da yer almaktadır. Çeşitli seviyelerdeki ilişkileri gösteren saygı ifadeleri toplumların kültürel değerlerini gösteren ve sosyal ilişkilerini düzenleyen unsurlardır. Bir dilde kullanılan saygı ifadeleri toplum içerisindeki ilişkileri, güç dengelerini, sosyal kuralları ortaya koyan yapılar olması bakımından da ele alınmaktadır. Dilin kullanım incelikleri arasında değerlendirebileceğimiz saygı ifadeleri Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren görülmektedir. Bu bakımdan Kaşgarlı Mahmut'un Türk dünyasında birçok yeri gezerek yazmış olduğu Dîvânu Lugâti't-Türk 11. yüzyıl Türk toplumunun kültür dairesi hakkında bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Biz de yaptığımız çalışma ile öncelikli olarak saygı ifadelerinin toplumsal dil bilim çalışmaları içerisindeki yerini açıklamaya çalışıp saygı ifadeleri ile ilgili yapılmış olan çalışmaları değerlendireceğiz. Saygı ifadeleri ile ilgili bir teorik çerçeve çizdikten sonra Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan sözcük birimsel saygı ifadelerini tespit ederek dönemin kültürel değerlerini ve sosyal ilişkilerini gösteren dil bilimsel unsurları ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâti't-Türk, saygı ifadeleri, nezaket, toplum dil bilim, sosyal ilişkiler.

Honorifics in Dîvânu Lugâti't-Türk

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk is an invaluable work for the history of Turkish language and culture due to the rich linguistic material it contains. In the work, in addition to the standard Turkish of the period, the vocabulary in the dialects of other Turkish communities was put forward together with the witnesses. In this rich vocabulary, there are many elements related to the social life and social relations of the Turks. Honorifics, which show relationships at various levels, are elements that demonstrate the cultural values of societies and regulate their social relations. Honorifics used in a language are also considered in terms of being structures that reveal the relationships, power balances and social rules within a society. Honorifics, which can be considered among the subtleties of language use, can be seen from the first written documents of Turkish. In this respect, Dîvânu Lugâti't-Türk, written by Kaşgarlı Mahmut by traveling to many places in the Turkish world, is a reference source about the cultural circle of the 11th century Turkish society. With our study, we will first try to explain the place of honorifics in sociolinguistic studies and evaluate the studies on honorifics. After drawing a theoretical framework about honorifics we will try to reveal the linguistic elements that show the cultural values and social relations of the period by identifying the lexical expressions of respect in Dîvânu Lugâti't-Türk.

Keywords: Dîvânu Lugâti't-Türk, honorifics, politeness, sociolinguistics, social relations.

Giriş

Dil, toplumların bilgi ve yaşantı birikimlerini taşıyan bir olgudur. İnsanların bir arada yaşayabilmeleri, toplumu oluşturabilmeleri dil sayesinde. Dilin toplumla olan bu sıkı bağı onu toplumsal bir kurum olarak da değerlendirmemizi de mümkün kılar (Aksan, 2015: 65). Toplumların birlikte oluşturdukları maddi ve manevi unsurlar ise kültürü meydana getirir ve kültürün aktarılmasında dil taşıyıcı rolü üstlenmektedir. İnsanı sürekli üreten, biriktiren, gelenek ve tarih sahibi olmasını sağlayan

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, duzunkaya@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5861-7757.

olgu dildir (Karaağaç, 2013:54). Her dilde ait olduğu toplumun yaşam deneyimini, dünyayı algılayış biçimini, insanlarla olan ilişkilerini yansıtan fonolojik, morfolojik, leksik unsurlar bulunmaktadır.

Bir dildeki nezaket, saygı, hürmet bildiren yapılar toplumsal dil biliminin inceleme alanı içerisinde yer almaktadır. Toplumsal dil bilim, dil olguları ile toplumsal olgular arasındaki ilişkileri, bunların birbiri üzerindeki etkisini, birbirinin değişkeni olarak ortaya çıkmasını yani bu iki tür olgu arasındaki eşdeğerliliği inceleyen bir dal olarak tanımlanmaktadır (İmer, 1987: 215.). Toplumsal dil biliminde saygı ifadeleri “*honorific*” sistemler olarak ele alınmaktadır (Demirci, 2006: 39; Karahan, 2023:3). Bir dildeki saygı ifadeleri o dilin konuşulduğu toplumdaki hitap eden ile muhatabın toplum içerisindeki ya da birbirleri karşısındaki konumlarını da belirler (Demirci, 2006: 39). Bu yönü ile saygı ifadeleri konuşanın ve muhatabının toplum içerisindeki sosyal statüsünü de gösteren dil bilimsel unsurlardır. Saygı ifadelerini kullanılmasını gerektiren sebepler arasında yaş, cinsiyet, statü, eğitim düzeyi, konuşma ortamının resmiyeti, yüz yüze veya uzaktan konuşma gibi faktörler yer almaktadır.

Saygı ifadeleri her toplumda kültürel, toplumsal ve psikolojik bakımdan farklılıklar göstermektedir. Saygı veya kibarlık sisteminin çok kullanılan biçimi ikinci tekil ve çoğul şahıslar için kullanılan zamirlerdir. Dünya dillerinin birçoğunda özellikle ikinci tekil şahıslar için birden fazla zaminin kullanılması dillerde farklı sayılarda ve seviyelerde olsa da saygı kavramlarının bulunduğunu gösterir. Türkiye Türkçesinde ikinci tekil şahıs zamiri “sen” yerine ikinci çoğul şahıs zamiri “siz”in kullanılması Rusça, Fransızca ve İspanyolca gibi birçok dilde görebildiğimiz saygı ifadeleridir.

Türkçenin ilk yazılı metinleri olan Köktürk harfli metinlerden itibaren özellikle yönetici sınıfından olan kişilerden bahsederken seçilen sözcüklerdeki özen dikkat çekicidir. Bu bağlamda Türkçenin yazı ile takip edebildiğimiz ilk dönemlerinden itibaren saygı ifadelerinin kullanılmış olduğunu görürüz. Köktürk harfli yazıtlarda ölüm kavramı için çeşitli ifade olanaklarından faydalanılmış, bu ifade olanaklarının kullanımının sosyal statüye göre değiştiği görülmüştür. Hükümdar ailesinden kişiler için *öl-* fiili yerine *uç-*, *uç bar-* fiillerinin kullanıldığını, kağından daha küçük ünvanlı kişiler için ise *yok bol-* deyiminin kullanıldığını görmekteyiz. Yönetici sınıfından olmayan kişiler, Türk kağınlığından başka halkların beyleri, askerleri için ise *öl-* fiili kullanılmıştır:

Kağım kagan ança ilig törüg kazganıp uça barmış (KT D 15-16)

“*Babam hakan öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş*” (Tekin, 2014: 28)

Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yagru barıp öküş kişi öltüg (KT G 7)

“*Cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz*” (Tekin, 2014: 23)

Katun yok bolmış erti anı yoglatayın tedi (T 31)

“*Hatun yok olmuştun onun cenaze törenini yaptırayım dedi*” (Tekin, 1994: 14)

Farklı dinî ve kültürel çevrelere dahil olarak tercüme faaliyetleri ile dinî karakterli bir edebiyat inşa etmiş olan Uygurlarda ise Türkçenin ifade olanaklarındaki zenginlik etkileyicidir. Eski Uygur Türkçesi döneminde başvuru ifade biçimleri olan *atı kötrülmiş* “adı yüceltilmiş”, *ayagka tegimlig* “saygı değer”, *teğri teğrisi* “tanrılar tanrısı”, *ulug* “yüce”, *arığ* “saf, temiz” gibi saygı ifadeleri çoğunlukla tanrıya ve yöneticiye yöneliktir. Eski Uygur Türkçesi dönem eserlerinde *ötün-*, *tegin*, *yarlıka-* fiilleri asıl anlamlarının yanında sosyal yapıyı yansıtan yardımcı fiil olarak da metinlerde sıklıkla kullanılmıştır (Erdal, 2004: 257-258). Bu fiilleri A. von Gabain (2007: 90) *Modal Saygı Fiilleri* başlığı olarak değerlendirmiştir³⁴:

ötün- fiilin asıl fiil fonksiyonunda kullanıldığı örnek:

amtu m(e)n sizlerke ötünür m(e)n yalbarur m(e)n (AY10/14-16)

“*Şimdi ben sizlere rica ediyorum, yalvarıyorum*”

³⁴ Eski Uygur Türkçesinde modal saygı fiilleri ile ilgili genel bilgi için bkz: Polat, Ülkü (2017). “Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren (ötün-, tegin-, yarlıka-, yükün-) Yarı Tasvir Fiilleri”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, C: 6, S: 4, s. 2012-2026.

ötün- fiilin asıl fiilinin yardımcı fiil fonksiyonunda kullanıldığı örnek:

... t(ä)ñrim amtı yazokda boşunu ötünür biz m(a)nastar hirza (HU II.A/327-330)

“... tanrım şimdi günahlarımızdan arınmak için yalvarırız”

1. Saygı İfadeleri Üzerine Araştırmalar

Yapılan çalışmalarda dillerdeki saygı ifadeleri yani *honorific sistemler* nezaket stratejileri içerisinde değerlendirilmektedir. *Nezaket* (İng. politeness) kavramı ise sosyal hayattaki ilişkilerimizde önemli bir rol oynar ve bireyler arasındaki ilişkiyi kolaylaştırır. Nezaket teorisi üzerine çalışan *Robin Lakoff* (1990: 34) toplumların iletişimi kolaylaştırmak, insanlar arasındaki potansiyel çatışmaları azaltmak için nezaket kuralları geliştirdiklerini vurgular. Bu bağlamda her toplum kendine özgü nezaket stratejilerine sahiptir.

Penelope Brown ve *Stephen Levinson*'un (1987) nezaket kavramını kapsamlı bir şekilde ele aldıkları çalışmalarında hitap eden kişiler muhataplarının sosyal statü farklarına ve kültür baskısına uygun nezaket stratejileri seçtiklerini belirtmişlerdir. Araştırmacılar *pozitif nezaket stratejileri* (positive politeness strategies), *negatif nezaket stratejileri* (negative politeness strategies), *dolaysız* (bald on-record) ve *dolaylı* (off-record) olmak üzere dört tür nezaket stratejisi belirlemişlerdir. Saygı ifadeleri *Brown* ve *Levinson*'un (1987) geliştirdikleri teoride negatif nezaket stratejileri içerisinde yer almaktadır. Esasında nezaket ve saygı anlamlarının iç içe olduğunu vurgulayan Ağca (2020: 109) bütün dillerin nezaket ifadelerine sahip olduğunu saygı ifadelerinin ise dil bilimindeki nezaket teorisi kapsamında, istemsiz, kendiliğinden ve zorunluluk olarak ortaya çıkan olumsuz nezaket olarak değerlendirilen nezaket ifadeleri içerisinde ele alınabileceğini vurgulamıştır.

Ayşe Nur Tekmen *Türkçe ve Japoncada Saygı Dili Kavramı Üzerine* (2005) isimli çalışmasında Japonca saygı dili araştırmalarında üçlü sınıflandırma adı altında *yüceltme dili*, *mütevazı dil* ve *kibar dil* şeklinde bir tasnif yapıldığını belirtmiştir.

Özen Yaylagül *Eski Türkçede Nezaket İfadeleri* (2005) isimli makalesinde nezaketi etkileyen sosyal olgulardan biri ve en önemlisinin saygınlık olduğunu ifade etmiş nezaket üst başlığı altında hem saygı hem saygı dili hem de kibarlık olgusu üzerinde durmuştur. Yaylagül, Eski Türkçede nezaket ifadelerini *yüceltme dili*, *mütevazı dil*, *kibar dil* ve *kaba dil* başlıkları altında incelemiş, saygı ifadelerini ise yüceltme dili başlığı altında ele almıştır. Yazar, yüceltme dilinin alt katmandan üst katmana yani tanrı ve kağan gibi varlıklara yönelik olduğunu belirtmiştir (Yaylagül, 2005: 162).

Kerim Demirci *Toplumsal Yapıların Saygı İfadesi Formlarında Dile Yansıması* (2006) isimli makalesinde özellikle saygı ifadelerinin çok kullanıldığı Japonca, Korece ve Vietnamca başta olmak üzere geleneksel toplumlardaki saygı ve dil kullanımını gösteren örnekleri incelemiştir. Araştırmacı incelediği örneklerle her dilin saygı yapılarını farklı gramer yapıları veya değişik leksikal unsurlarla karşıladığını vurgulamıştır (Demirci, 2006: 44).

Ferruh Ağca *Eski Uyğurcada Üçüncü Kişi İyelik Eki ve Dil Bilgisel Saygı Yapıları* (2020) isimli çalışmasında Eski Uyğurca metinlerdeki dil bilgisel saygı yapılarını *+kAn morphemli saygı yapıları*, *±lar morphemli saygı yapıları*, *yardımcı fiiller ile saygı yapıları*, *iyelik ekli saygı yapıları* olmak üzere dört başlık altında tasnif etmiştir.

Akartürk Karahan *Toplumsal Dil Bilim Bağlamında Kutadgu Bilig'de Saygı İfadeleri (Honorifikler)* (2023) isimli çalışmasında Kutadgu Bilig'in siyasetname türünde bir eser olması dolayısı ile eserde Eski Türk devlet geleneğinde hiyerarşik ilişkinin dile yansıdığı pek çok örneğin bulunduğunu belirtmiştir. Araştırmacı saygı ile ilgili söz varlığını Adlar ve Eylemler olmak üzere iki başlık altında incelemiş hitap için kullanılan saygı ifadelerini ise ayrıca değerlendirmiştir.

Utku Işık, doktora çalışması olarak hazırladığı *Eski Uyğur Türkçesinde Nezaket İfadeleri* (2022) isimli çalışmasında *saygı* ve daha kapsayıcı bir kavram olan *nezaket* arsında kesin bir sınır çizmenin zor olduğunu vurgulamış zorunluluk bildirmeyen fakat nezaket olarak değerlendirebileceğimiz bazı dil yapılarının işlevlerinin bize *saygı* ve *nezaket* arasındaki ayrımı verebileceğini belirtmiştir (Işık, 2022: 25).

Türkçedeki saygı ifadeleri ile ilgili yapılan diğer çalışmalar ise Adem Aydemir *Divanü Lugâti't-Türk'e Göre İnsanlar Arasındaki İlişkilerde Nezaket* (2014), Selahattin Tolkun *Doğu Türkçesi Metinlerinde Başlangıcından Günümüze Saygı ve Nezaket İfadesi* (2015), Berker Keskin *Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren İfadeler Üzerine* (2016), Azra Abadžić Navaey ve Sabina Bakšić *Türkçe ve Farsçada Nezaket Stratejileri: İltifatlar, İyi Dilekler ve Saygı Gösterme* (2018), Ahmet Karataş *Babur-Nâme'de Yer Alan Saygı ve Saygınlık İfadeleri* (2022), şeklinde sıralanabilir.

2. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Saygı İfadeleri

Çalışmamızda kaynak eser olarak kullandığımız Dîvânu Lugâti't-Türk 11. yüzyıl ölçünlü standart Türkçesinin yanında Türk boylarının ağızlarındaki farklı kelimeleri ve fonetik özellikleri vermesi bakımından oldukça önemli bir eserdir. Bu yönü ile sadece Karahanlı dönemi için değil tarihi ve günümüz Türk lehçeleri için başvuru niteliğindedir. Dîvânu Lugâti't-Türk bir sözlük olmasının çok daha ötesinde eserde yer alan söz varlığının tematik çeşitliliği, sözcükler için yapılan açıklamalar, bölüm sonlarında verilen bilgilerle eser adeta bir ansiklopedik bir özellik kazanmıştır (Ercilasun, 2018: XVI). Yaptığımız çalışma ile Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan sözcük birimsel saygı ifadelerini inceleyerek dönemin Türkçesinin saygı ifadeleri açısından ayırt edici niteliklerini ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızda Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun hazırlamış oldukları Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin) (2018) esas alınarak Dîvânu Lugâti't-Türk'te saygı ifadeleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

2.1. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Saygı İfade Eden Adlar:

açıkım: “Hakaniye lehçesinde büyük kardeşe açıkım diye hitap edilir. İkinci şahısta açıkın şekli kullanılmaz” (DLT, 44/31) < açık+(ı)m

Teklik I. Şahıs iyelik eki +(X)m sahiplik ifade etmekle birlikte kişilerin adlarına ya da unvanlarına eklenip sahiplenme üzerinden saygınlık anlamı yüklenmiştir (Ağca, 2020: 116).

ilel: “Hakaniye lehçesinde “evet” anlamında edat. Hakan ve beylere bununla cevap verilir” (DLT, 57/37).

Kaşgarlı Mahmut'un beylere ve hanlara cevap verirken kullanıldığını belirttiği *ilel* Kutadgu Bilig de de hükümdara evet, peki, tamam anlamında cevap vermek için kullanılır:

ilel tip turup çıktı andın yana

ewinge kelip tüştü aldı tına

“Baş üstüne diyerek oradan kalkıp çıktı/Evine gelip biraz dinlendi” (Arat, 2008: 1036)

Akartürk Karahan (2014: 23) bu sözün Dîvânu Lugâti't-Türk ve Kutadgu Bilig dışında Türk dilinin başka bir sahasında ve döneminde bulunmadığını belirtmiş ve sadece Karahanlı hanedan çevresine ait bir kullanım olduğunu vurgulamıştır.

kadın: “sıhri akrabalık.”

Kadaş timiş kaymaduk kadın timiş kaymış “Kardeş ve akraba denmiş yüz vermemişler, kayın denince iltifat etmişler.” Akrabalarda kayın tarafına hürmet için söylenir. (DLT, 203/173).

sen: “Sen anlamında bir kelime. Bu sözü Türkler; çocuklar, hizmetçiler, yaş ve mertebe bakımından küçük olanlar için kullanırlar. Hürmet için ve mertebesi olan insan için z ile siz derler. Oğuzlar işi tersine çevirirler ve büyük olana sen küçüğe siz derler. Çokluk için de aynıdır. Bu kurallıdır, çünkü siz çokluk ismidir.” (DLT, 171/147).

siz: “Hürmet için ve mertebesi olan insan için z ile siz derler. Oğuzlar işi tersine çevirirler ve büyük olana sen küçüğe siz derler. Çokluk için de aynıdır. Bu kurallıdır, çünkü siz çokluk ismidir.” (DLT, 171/147)

tapug: hizmet (DLT, 187/160) <tap-(u)g

Divan'da *tapug* ibadet anlamı ile de yer almaktadır: *Tenri tapugı* “Allah'a itaat” (DLT, 160)

tapugçı: “hizmetçi.” (DLT, 189/161) <tap-(u)g+çı

Terken Katun kutıña tegür mindin koşug

Aygıl siziñ tapugçı ötnür yañı tapug

“Sultan Hatun’a benden bir kaside götür ve kuluz size yeni bir hizmetle armağan ediliyor de” (DLT, 189/161)

teñriken: “kâfirlerin dillerinde âlim ve mütedeyyin. Bilgin için *teñriken* derler” (DLT, 609/501-613/507).

Türkçenin en eski yazılı belgelerinden itibaren gördüğümüz +kAn morfemi sözcük tabanlarındaki kutsallığa bağlı olarak saygı anlamları yaratmıştır (Ağca, 2020:11). G. Clauson (1972: 525) bu kelime için “adanmış, mütedeyyin” anlamlarını vermiş, Erhan Aydın (2008: 35) ise “yüce, başbuğ, ilahî, hazretleri gibi” anlamlar verilebileceğini belirtmiştir.

ulug: “yüce, ulu, büyük”

begim özin ogurladı

yarag bilip ugurladı

ulug Teñri agırladı

anın kut kıw tozu togdı

“Beyim kendisini askerlerden çalıp (saklanıp) gizlendi. Fırsat ve imkân kolladı. Yüce Allah ona zafer ihsan etti. Bundan dolayı devletin ve bahtın tozu doğdu. (DLT, 152/132)

ulugluk: “ululuk, şeref.” < ulug+luk

ulugluk Teñrike denir ki “ululuk Allah’a mahsus” demektir. (DLT, 86/77)

yinçe kişi “mütedeyyin ve sürekli ibadet eden kişi” (DLT, 610/503).

2.2. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te Saygı İfade Eden Eylemler:

açıg bir-: “ihsanda bulunmak” < aç-(ı)g bir-

han maña açıg birdi denir ki “hakan bana ihsanda bulundu” demektir. (DLT, 43/30)

açın-: “ihsanda bulunmak” (DLT, 109/98) < aç-(ı)n- (Erdal, 1991: 584)

beg erin açındı “bey askerlerine ikram ve ihsanda bulundu” (DLT, 109/98)

agırla-: “ağırlamak, hürmet etmek” < ağır+la-

meni agırla “Beni ağırla” (DLT, 594/487)

teñri mini agırladı “Allahu Taâlâ bana kerem etti”. Birisi bir başkasını ağırlayınca da aynıdır. (DLT, 152/132).

agırlal-: “ağırlanmak” < ağır+la-l-

er agırlaldı “Adam ağırlandı” (DLT, 595/487)

agırlan-: “ağırlanmak” < ağır+la-n-

er agırlandı “Adam ağırlandı” (DLT, 595/487)

agırlıg tut-: “ağırlamak, itibar etmek” < ağır+lıg tut-

körklüg tonug özüñke

tatlıg aşıg adınka

tutıl konuk agırlıg

yadsun çawıñ bodunka

“Güzel elbiseyi kendin giy/ Lezzetli yemeği başkasına yedir/Misafiri ağırla/ Böylece bunlar ününü insanlar arasında yaysın” (DLT, 34/21)

ağırlık kıl-: “saygı göstermek, ağırlamak”

koşnı konum ogışka kılğıl anjar ağırlık

artut alıp anungıl edgü tawar ugurluk

“Yakınlarına iyilik et ve onları ağırla/Hediye kabul ettiğin zaman güzel bir şeyle karşılığını hazırla” (DLT, 70/56).

bedükle-: “büyük saymak.” < bedük+le-

ol meni bedükledi “O, beni büyük saydı” (DLT, 593/485).

ötün-: “arz etmek” (DLT, 108/98) < *öt-(ü)n- (Erdal, 1991:611)

ol hanka ötüg ötündi “O durumunu hakana arz etti” (DLT, 108/98).

Bu fiil Eski Uygur Türkçesi metinlerinde öznenin sosyal statüsünü belirleyen fiillerdendir ve metinlerde asıl fiil olarak astın üste arzını ifade etmektedir. Yardımcı fiil olarak kullanıldığı durumlarda ise asıl fiilin saygı ile yapıldığını belirtir. Kaşgarlı Mahmut’un *ötün-* fiili için verdiği örnek cümlede *ötüg ötün-* yapısı yine Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkan ortak köke sahip sıralı söz dizgelerindendir.

senle-: *ol anı senledi* “O, ona küçüklere edilen hitapla hitap etti” (DLT, 575/472) <sen+le-

senlet-: *ol anı senletti* “O, onu aşağılamak için sen diye hitap ettirdi” (DLT, 436/341). Türkler büyüklere sin ve ze ile hitap ederek siz derler; onlardan makamca aşağı olanlara sin ve nun’la hitap ederek sen derler. Bundan *ol anı senletti* denir “O, onu aşağılamak için sen diye hitap ettirdi.” (DLT, 436/341) < sen+le-t-

sizle-: “Hitapta çokluk sizledi demekle olur; bunun anlamı da “siz” olur. Bu da hükümdarlara hitap şeklidir.” (DLT, 573/473) <siz+le-

sizlet-: *men anı sizlettim* “ben ona büyüklere hitap edilir gibi hitap ettirdim” (DLT, 436/341) <siz+le-t-

tap-: “hizmet etmek”

ol hanka tapdı “o, hana hizmet etti” (DLT, 265/233)

Divan’da *tap-* fiili kulluk etmek anlamları ile de yer almaktadır: *teñrike tapdı* “Kul, Yüce tanrıya kulluk etti” (DLT, 264/233)

tapın-: “hizmet etmek” < tap-(ı)n-

Ol begke tapındı “O beye hizmet etti” (DLT, 337/273)

Divan’da *tapın-* ~ *tapun-* fiili ibadet etmek anlamı ile de yer almaktadır: *Men Teñrike tapındım* “Ben Allah’a itaat ettim ve emirlerine uydum” (DLT 337/272).

töñit-: “(başı) eğmek.”

er başın töñitti. “adam başını eğdi” (DLT, 428/334)

töñüş-: “(susarak başı) eğmek”. *er töñüşdi* “adam susarak başını eğdi” (DLT, 615/510)

töñüt-: “başı eğmek.”

er başın töñütti “adam başını eğdi” (DLT, 616/511)

turkıgılan- ~turkugılan- : “içine kapanmak, saygı göstermek” (DLT, 402/313) < turkıg+la-n- (Erdal, 1991: 515)

ol mindin turkıgılandı “O bana saygı gösterip benden utandı” (DLT, 402/313)

ulugla-: “ululamak, büyük saymak” < ulug+la-

teñri meni ulugladı “Yüce Allah bana ululuk ihsan etti”, *beg meni ulugladı* “Bey beni büyük saydı” (DLT 154/133)

Ulugnu uluglasa kut bulur “İnsan yaşına hürmeten yaşlı adamın vakarını korusa baht bulur” (DLT 154/133)

yinçgelen-: “tevazu gösterip boyun eğmek” < yinçge+le-n-

ol maña yinçgelendi. “O, bana tevazu gösterdi ve boyun eğdi.” (DLT, 637/533)

kul teñrike yinçgelendi “Kul tanrıya boyun eğdi” (DLT, 638/534)

yükün-: “saygı göstermek üzere baş eğmek.” (DLT, 479/383) < *yük-(ü)n- (Erdal, 1991: 631)

Ol maña yükündi “O saygı göstermek için bana başını eğdi” (DLT, 479/383).

yüknüp maña imledi

közüm yaşın yamladı

bagrım başın emledi

elgin bolup ol keçer

“O baş eğerek beni selamladı. Hizmet için bana işaret etti/Onu görünce gözümün çer çöpü temizlendi/Ciğerimin yarasını iyileştirdi/O, yolcu olup beni geçti” (DLT, 479/383)

Fiziki olarak eğilerek saygıyı sunmak anlamında karşımıza çıkan *yükün-* fiili Divan’da “secde etmek” anlamında da kullanılmıştır. Maniheizt ve Budist külliyata ait metinlerde “ibadet etmek” anlamı ile de kullanılan fiil, yine bu külliyata ait eserlerde sosyal yapıyı yansıtan yardımcı fiiller arasında da yer almaktadır.

yükünç yükün-: “saygıyla baş eğmek”

ol begke yükünç yükündi “O, beye baş eğdi” (DLT, 608/500)

yüzlen-: “yüzünü dönmek, itibar sahibi olmak, itibar görmeyi istemek.” < yüz+le-n-

er yüzlendi “Adam insanlar arasında itibar sahibi oldu”. O, onlardan itibar isterse yine aynıdır. (DLT, 490/392).

Sonuç

Yaptığımız çalışma ile Dîvânu Lugâti’t-Türk’te sözcük birimsel saygı ifadelerini inceleyerek dönemin Türkçesinin saygı ifadeleri açısından ayırt edici niteliklerini ortaya koymaya çalıştık. Bir dildeki kullanılan saygı ifadeleri toplum içerisindeki statüye bağlı ilişkileri, hiyerarşik dengeyi, sosyal kuralları anlamak için başvurulan önemli yapılarıdır. Dîvânu Lugâti’t-Türk de içerdiği söz varlığı ile yazıldığı dönemin ast-üst ilişkisinin dildeki karşılıklarını büyük oranda tanıkları ile örneklemiştir. Eserde özellikle tanrıya ve yönetici sınıfına yani hana yönelik saygı ifadeleri oldukça fazladır. İslami dönem Türk edebiyatının ilk eserlerinden olan Dîvânu Lugâti’t-Türk, Kaşgarlı Mahmut’un Türk dünyasını karış karış gezerek yazdığı bir eser olması dolayısı ile de zengin bir dil malzemesi ve sözcük birimsel saygı ifadelerini içeren zengin bir söz varlığı sunmaktadır.

Kısaltmalar

AY: Altun Yaruk

bkz: Bakınız

DLT: Dîvânu Lugâti’t-Türk

HU: Huastuanift

KT: Kültigin Yazıtı

T: Tonyukuk Yazıtı

Kaynaklar

- Ağca, F. (2020). “Eski Uygurcada Üçüncü Kişi İyelik Eki ve Dil Bilgisel Saygı Yapıları”, *Semih Tezcan Kitabı* içinde (Ed. Emine Yılmaz, Nuran Tezcan, Nurettin Demir), Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara, ss.107-126.
- Abadžić N., A.; Bakšić, S. (2018). “Türkçe ve Farsçada Nezaket Stratejileri: İltifatlar, İyi Dilekler ve Saygı Gösterme”, *Turkish Studies*, Volume 13/5, Winter, p. 1-16.
- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay. , Ankara.
- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay. , Ankara.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*, Kabalcı Yay., İstanbul.
- Aydemir, Adem (2014). “Divanü Lûgati’t-Türk’e Göre İnsanlar Arasındaki İlişkilerde Nezaket”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 3/3, ss. 14-36.
- Aydın, E. (2008). “Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler”, *İlmî Araştırmalar*, S: 25, ss. 21-38.
- Brown, P.; Levinson S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- Demirci, K. (2006). “Toplumsal Yapıların Saygı İfadesi Formlarında Dile Yansıması” *Millî Folklor*, No: 69, ss. 38-45.
- Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânü Lugâti’t-Türk*. TDK Yay., Ankara.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden.
- Gabain, A. von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, çev: Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara.
- Işık, U. (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İfadeleri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- İmer, K. (1987). “Toplum Dil Bilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri”. *DTCF Dergisi*: 1987 Sayı: 1-2 Cilt: 31 ss. 213-230.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Karahan, A. (2014). “Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu?”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* S: 3/2, ss. 13-28.
- Karahan, A. (2023). “Toplumsal Dil Bilim Bağlamında Kutadgu Bilig’de Saygı İfadeleri (Honorifikler)”, *Cumhuriyet’in 100. Yılına Armağan Türk dili ve Edebiyatı Araştırmaları kitabı içerisinde*, Nobel Yay., Ankara.
- Karataş, A. (2022). “Babur-Nâme’de Yer Alan Saygı ve Saygınlık İfadeleri”, *Current Debates on Social Sciences 8 kitabı içerisinde* (ed.: Z. Karacagil), Bilgin Kültür Sanat Yay., Ankara.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin*, Dizin, TDK Yay., Ankara.
- Keskin, B. (2016). “Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren İfadeler Üzerine”, *1st International Conference on Studies in Turkology (ICOSTURK 2016-Barcelona) Proceedings Book*, (ed. U.D. Aşçı, F.N. Küçükbalı vd.), Palet Yayınları, Konya, ss. 291-300.
- Lakoff, T. R.. (1990). *Talking Power*, Basic Books, USA.
- Nalbant, M. V. (2008). *Divanü Lugati't-Türk Grameri-I İsim*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.
- Polat, Ü (2017). “Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren (ötün-, tegin-, yarlıka-, yükün-) Yarı Tasviri Fiilleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C: 6, S: 4, ss. 2012-2026.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yay., Ankara.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.

- Tekmen, A. N. (2005). “Türkçe ve Japoncada Saygı Dili Kavramı Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, ss.2827-2836.
- Tokyürek, H. (2017). “Budist Uygur Metinlerinde Tenri Sözü”. *Dil Araştırmaları*, ss. 79-89.
- Tolkun, S. (2015). “Doğu Türkçesi Metinlerinde Başlangıcından Günümüze Saygı ve Nezaket İfadesi Sorunu”, *Dil Araştırmaları*, C: 9, S: 17, ss. 135-157.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*, Universitetverlag Göttingen, Göttingen.
- Yaylagül, Ö. (2005). “Eski Türkçede Nezaket İfadeleri”, *Milli Folklor*, S: 68, ss. 151-165.

DİVANU LUGATİ'T-TÜRK'TE GEÇEN “SONGKUR” SÖZCÜĞÜNÜN ÇİNCEDEKİ BİÇİMLERİ ÜZERİNE

Alimcan İNAYET*

Özet

Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgat-it Türk'te Uygur maddesini açıklarken bahsettiği “şahin kanadı”nın yine aynı eserde görülen *songkur* / *sungur* kuşuyla yakından ilişkisi söz konusudur. Türkçedeki *sungur* sözcüğünün *songğur* / *sunkur* , / *suŋğar* / *suŋkur*, *suŋkar* / *şungkar* biçimleri de vardır. Mançucada da *şongkoro* / *şongkoro* ya da *şonkon* / *şongkon* şeklinde görülen bu sözcüğün Çincedeki “sungur” anlamına gelen *sun隼*, *hu* / *gu* 鵟 ve *shuang-jiu* 鵟鵟 (eski Çincedeki söylenişi: sang-ku) sözcükleriyle ilişkisi bulunmaktadır. Bu bildiride söz konusu ilişkinin tarihsel ve kültürel kökleri açıklanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Kaşgarlı, Divanü Lûgat-it Türk, Uygur, sungur

On The Chinese Forms Of The Word “Songkur” In Divanu Lugati'T-Türk

Abstract

The “falcon wing” mentioned by Kashgarli Mahmut while explaining the word Uyghur in Divanü Lûgat-it Türk is closely related to the songkur / sungur bird in the same work. The Turkish word sungur also has the forms songğur / sunkur, / suŋğar / suŋkur, suŋkar / shungkar. This word, which also appears in Manchu as şongkoro / shongkoro or şonkon / shongkon, is related to the Chinese words sun隼, hu / gu 鵟 and shuang-jiu 鵟鵟 (Old Chinese pronunciation: sang-ku) meaning “sungur”. This paper explains the historical and cultural roots of this relationship.

Key words: Kashgarli, Divanü Lûgat-it Türk, Uyghur, sungur

Kaşgarlı Mahmut Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde “Uygur” maddesini açıklarken şöyle der:

Bana, Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizamettin İsrâfil Togan Tekin babasından hikaye ederek dedi ki: Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk hakanı ona dört bin kişi göndermiş; tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşa kalmış ve “huzhurend” demiş, ‘Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar, çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler’ demek istemiş ve bu vilayete “huzhur” adı verilmiş (Mahmud 2023: 111-112).

Bu açıklamadaki tulgalarına “şahin kanatları takma” ifadesi çok önemlidir. Çünkü bu bir toteme işaret etmektedir. Eski toplumlarda kabile üyelerinin vücutlarına veya araç-gereçlerine totem hayvanına ait parça ya da sembolleri takarak ya da nakşederek korunmaya çalıştıkları bilinen bir husustur (Tanyu 1983: 156).

Çin tarih kaynaklarına göre, Uygurlar M.S. 788 yılında Tang Hanedanlığından aslında Çince *Hui-he* 回紇 diye kaydedilen “Uygur” etnik adının *Hui-hu* / *Hui-gu* 回鹘 şeklinde değiştirmelerini talep etmişlerdir, çünkü *Hui gu* / *hu* 回鹘 sözcüğünün “laçın gibi hızlı dönerek uçan” (回旋轻捷如鹘) anlamı vardır (Yang 1998: 296). Bu durum laçının Uygurlar arasında totem olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bilindiği gibi, 鵟 karakterinin çağdaş Çince *hu* 鵟 (XHC1986: 474) ve *gu* 鵟 (XHC1986:399) olmak üzere iki farklı söyleniş biçimi vardır. Bu sözcük Çince-Uygurca Xin-Hua sözlüğünde ve Çince-Uygurca sözlüklerde “laçın” şeklinde açıklanmıştır (HUÇL2006: 928; XHL2014:242). Çağdaş Çince Sözlük'te *hu* 鵟 sözcüğünün anlamı için *sun隼* sözcüğüne gönderme

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü öğretim üyesi, alim1962@hotmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-8841-4157

yapılmıştır (XHC 1986:474). *sun* 隼 sözcüğü ise Çince sözlüklerde “kuş familyasından olup, kanatları dar ve sivri, ağzı kısa ve geniş, üst gagası kıvrık ve belirgin, çok hızlı uçan, diğer kuşlara saldırıda iyi vahşi bir kuştur. 鹞 (Hu) diye de adlandırılır” [鸟类的一科、翅膀窄而尖、嘴短而宽、上嘴弯曲并有齿状突起、飞的很快、善于袭击其他鸟类、是凶猛的鸟、也叫鹞 (Hu)] şeklinde açıklanmıştır (XHC 1986: 1102).

Çince-Uygurca Xin-Hua sözlüğünde *sun* 隼 sözcüğü için “laçın” açıklaması yapılmışken (XHL2014:567), Çince-Uygurca Büyük Sözlük’te “laçın”, “şungkar” şeklinde açıklanmıştır (HUÇL 2006: 2077). Fakat aynı sözcüğün Türkçe-Çince ve İngilizce-Çince sözlüklerde “sungur” karşılığında kullanılması da söz konusudur (Huang 2010: 307; XYHC 1976:438). Çağdaş Çince *sun* 隼 sözcüğü için ayrıca *hai qing* 海青 ya da *hai dong qing* 海东青 sözcüğü kullanılmaktadır ki, bunun Mançucadaki karşılığı *songkoro* / *songkoro* ya da *sonkon* / *songkon*’dur (An 1993: 556-557; Ross 1994: 21). Bu durum gösteriyor ki, çağdaş Çince *sun* 隼 sözcüğü de, *hu/gu* 鹞 sözcüğü de aynı kuşu ifade etmektedir. Bize göre, bu aslında Türkçe *sungur* / *şungkar* sözcüğünün Çince *sun* 隼 sözcüğüne benzer bir şey değildir. Eski Çince tek heceli sözcükler esas olduğu için Türkçe çift heceli *sungur* / *şungkar* sözcüğü parçalanarak *sun* 隼 ve *hu* 鹞 şeklinde alınmıştır.

Sungur ya da *şungkar* sözcüğü Türkçenin en eski sözcüklerinden birisidir. Bu sözcüğünün Türkçe ve diğer dillerdeki söyleniş biçimlerini şöyle göstermek mümkündür:

ET. *sıṅkur*, OT. *songkur*, Eski Kıp. *sonkur* / *sunkur*, Kum. *songğur*, Çağ. *suṅkur* / *suṅgar*, Osm. *songur*, Uyg. *şungkar*, Tkm. *şuṅkar*, Kırg. *şumkar*, Kaz. *suṅkar*, Özb. *şuṅkar*, Tat. *sumkar*, Mo. *şingqur*, Ar. Far. Gür. Eski Macar. *Szongor* (Eren 1999: 377; Gülensoy 2007: 815-816).

Kaşgarlı Mahmud “*sungur*” sözcüğünü “*songkur*” biçiminde göstermiş ve “*songkur* kuşu, yırtıcı kuşlardan birinin adıdır. Bu “toğrı” kuşundan küçüktür” diye açıklamış (Mahmud 2020: 381) hem de *songkur* kuşu ile ilgili olarak *kiçik uluğka turuşmas*, *kırguy songkurka karışmas* “küçük büyüğe karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı duramaz” şeklinde bir atasözü örneğini de vermiştir (Mahmud 2020: 95). Ahmet Caferoğlu’nun “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü” nde *sungur* sözcüğü “*şunkar*” biçiminde kaydedilmiş ve “atmaca, çakır kuşu” diye açıklanmıştır (Caferoğlu 1993: 143). Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *şuṅkar* sözcüğü “doğan”, “şahin” diye açıklanmıştır (Necip2013 : 382). Uygur Dilinin Açıklamalı Sözlüğünde ise *şuṅkar* sözcüğü için “1. Kartal türündeki çok güçlü, yırtıcı avcı kuş. 2. *mec.* Bahadır, kahraman, mert, savaşçı” şeklinde açıklama yapılmıştır (UTİL 1999: 706).

Türkçe *sungur* ya da *şungkar* sözcüğü çok eski bir sözcüktür. Çince *sun* 隼 sözcüğünün geçmişi bunu doğrular. Savaşan Devletler (战国) dönemi (M.Ö. 475/403 – M.Ö. 221)ne ait olduğu tahmin edilen 国语、鲁语下 (Devlet Erkanları Hakkında. Lu Devleti Erkanları Hakkında) adlı kitapta *sun* 隼 sözcüğü geçer. 仲尼在陈，有隼极于陈侯之庭而死，楷矢贯之，石砮其长尺有咫。陈惠公使人以隼如仲尼之馆闻之。仲尼曰：隼之来也远矣！此肃慎氏之矢也。 “Konfüçyüs Chen ülkesindeyken, bir kartal Chen beyinin avlusuna düşüp ölmüştü. Diken ağacından yapılmış bir ok ona isabet etmişti. Okun ucu sivri taştan yapılmıştı. Ok 60 cm uzunluğundaydı. Chen beyi adamlarını bu kartalı Konfüçyüs’ün ikametgahına götürüp soruşturmaya gönderdi. Konfüçyüs dedi ki: Bu kartal çok uzaklardan gelmiş, üzerindeki ok kuzeyli Su-shenler tarafından yapılmış” (<https://ctext.org/guo-yu/lu-yu-xia/zhs>). Bu metindeki *sun* 隼 sözcüğü çağdaş Çinceye *ying* 鹰 diye aktarılmıştır ki, bu sözcük Çince-Uygurca sözlüklerde “*şungkar*”, “*karçıga*,” “*kurğuy*” şeklinde açıklanmaktadır (XHL 2014: 705).

sun 隼 sözcüğünün eski Çince *sun* 隼 telaffuzuna gelince, Pulleyblank bu sözcüğün Erken Orta Çince “*syn*”, Geç Orta Çince “*syn*” ve Erken Mandarin Çincesinde “*swin*” şeklinde telaffuz edildiğini göstermiştir (Pulleyblank: 297). Karlgren bu sözcüğün Antik Çince “*siuēn*”, Mandarin

Çincesinde “sun”, Kanton diyalektinde “t’sün” şeklinde telaffuz edildiğini belirtmiştir (Karlgren 1973: 247). 鶻sözcüğünün eski Çince *ku* telaffuz edildiği bilinmektedir (Giles 1978: 618). İlginç olan o ki, eski Çince sözlükte *sun* 隼 sözcüğü “bir yırtıcı kuştur, 鶻 (hu 胡) da denir” diye açıklanmıştır (GHYZ 1979: 235). Buradaki *hu* 胡 sözcüğünün eski Çince *ha*, *ga*, *gâ* şeklinde de telaffuz edildiği bilinir (Wang 2015: 143; Schuessler 2007: 281). Bu durum *sungur* sözcüğünün hem *sungur* hem *sungar* ya da *şungkar* biçiminin olduğunu gösterir.

Sungur Türklerde ongon / totem olarak kabul edilmiştir. Tevarih-i Al-i Selçuk’a göre, Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli boylarının kuşu şahin, Bayındır, Becene, Çavuldur ve Çepni boylarının kuşu sunkurdur. Şecere-i Terakime’ye göre ise, Kayıların kuşu şunkar, Bayındırların laçın, Becenelerin Ala Toğanak’dır (Ölmez 2014: 731). Bu tabloya baktığımızda şahin, laçın, doğan (ala toğanak) ve şunkarın aynı kuşa işaret ettiğini görmekteyiz. Sungur Türklerde avcı kuş, ruh taşıyıcı (*şungkur boldi* “öldü”), hükümdarlık sembolü, kıymetli hediye, kişi adı olarak kullanılmıştır (Aydın 2013:25-44). Oğuz Kağan destanında Oğuz’un şunkar / sunguru öldürdüğü görülmektedir (Ağca 2016: 67-68)³⁵. Oğuz’un bu eylemi onun tabuya isyanını, yani cesaretini, gözü pekliğini ve kararlılığını gösterir. Oğuz Kağan destanının İslami varyantındaki Oğuz’un babası Karahan’ı öldürmesi ile Uygur varyantındaki sunguru öldürmesi arasında bir paralellik söz konusudur.

Sungur kuşu, Altay dil ailesindeki Mançu-Tungus kolundan sayılan Su-shen, Kitan, Nüzhen ve Mançularda da totem olarak kabul edilmiştir. Bazı araştırmacılar su-shen etnoniminin *sungur* sözcüğünden geldiğini iddia etmişlerdir. Buna kanıt olarak “Shuo-wen Jie-zi” (Söz ve Karakterler Hakkında İzahat)deki “(Su-niao “Su kuşu”) (Shuangniao “Şuang kuşu”)...beş yönün ilahi kuşudur. ” ifadesi ve Doğu Han Hanedanlığı Kralı Su’nun ‘Han-shu’yu yorumlarken söylediği “Su-shen, kuş kabilelerinden, kuzeydoğu kabilelerindendir, ülkenin adıdır.” ifadesini göstermektedirler. 《说文解字》 鸟部释: “(肃鸟) (爽鸟) 五方神鸟也。”东汉王肃注《汉书》时说: 肃慎, 鸟夷, 东北夷, 国名也. (Lu: 29). Ancak 国语、鲁语下 (Devlet Erkanları Hakkında. Lu Devleti Erkanları Hakkında) adlı kitapta “sungur” için 隼, Su-shen için 肃慎 sözcüğünün kullanılmış olması bu iddiayı zayıflatır. Fu Langyun ve Yang Li’ye göre ise, su-shen sözcüğü Çince *shuang-jiu* 鸛鳩 "kartal" sözcüğünden gelmez. Bu söz Mançucaya *songkun* 宋昆 olarak tercüme edilmiş, sonra tekrar Çinceye *hai-dong-qing* 海东青 olarak çevrilmiştir. (Li 2015: 29; Lu 2018:29). Ancak *shuang-jiu* 鸛鳩 sözcüğü Çince “kartal” değil, “güvercin” anlamına gelmektedir. Bu sözcükteki *shuang* 鸛 karakterinin *shuang* 爽 ögesinin eski Çince “şağ” şeklinde (Schuessler 2007: 475), *jiu* 鳩 karakterinin ise eski Çince “ku”, “kiu”, “kau” şeklinde telaffuz edildiği bilinmektedir (Schuessler 2007: 320; Karlgren 1973: 138). Dolayısıyla, bize göre, Çince *shuang-jiu* 鸛鳩 sözcüğü de Türkçe “şungkar” ya da “sungur” sözcüğünün Çincedeki söyleniş biçiminden başka bir şey değildir. “Shuo-wen Jie-zi”deki “Su-niao 肃鸟 “Su kuşu” ve Shuang-niao 爽鸟 “Şuang kuşu” ifadesi de Türkçe “şungkar” ya da “sungur” sözcüğünün Çinceye aktarılış biçimidir. Söz konusu kavimlerde de hükümdarların sungurla avlandıkları, sunguru en değerli hediye olarak kabul ettikleri bilinmektedir. Ayrıca sungur güç, cesaret, akıl, azim, dürüstlük, atılganlık, sonsuz yükselme ve pes etmemeyi temsil eder (<http://www.jlsmzbwg.org.cn/article/index/id/319>).

Türkler ile Mançu-Tungus kabilelerinde sungurla ilgili bu denli benzerliklerin görülmesi tesadüfi değildir. Mançu-Tunguslar arasında da önemli ölçüde Türk unsuru söz konusudur. Örneğin Liao devletini kuran Kitan (契丹)larla ilgili Li şöyle yazar: Kitan / 契丹 kraliyet ailesi Ye-lü ve sonraki Shu-lü Şiao ailesi Ding-linglerden gelmez. Sonradan Tie-le (铁勒) ve Tie-le (铁骊) diye adlandırılmışlardır. Kitanlar / 契丹 Tie-le (铁勒) ve Tie-le (铁骊)lerden gelmez. Aguda’nın “Liao devletinin arması Bin-tie, yani demirdir sözünün kökeni budur. 契丹的皇族耶律氏与后族述律氏均出于丁零, 即后来

³⁵ Ağca çalışmasında “şungkar” sözcüğünü “doğan” diye açıklamış ve Moğolca olarak göstermiştir.

分别称铁勒与铁骊，契丹出于铁勒、铁骊，这就是阿骨打所言“辽以钺铁为号”的由来。(Li 2015: 27). Sonraki sülaleden Shulü Şiao ailesi Ding-linglerden olup, kraliyet Ye-lü ailesinin ataları da Ding-linglerden gelmedir. 后族述律肖氏出于丁零，皇族耶律氏的先祖也出自丁零 (Li 2015: 26). Ding-lingler ise Türk'türler. Sheli 世里, Yelü 耶律 diye çevrilmiştir. Yelü soyadı Sheli 世里'den gelmektedir. Sheli 世里, Sheli “舍利”dir. Sheli “舍利” Ding-linglerin başka bir adıdır. Sheliler hakkında “Bei-shi”de “Türklerin ataları Hunların kuzeyindeki Su ülkesinden gelmedir diye kaydedilmiştir. 舍利，按《北史》载：“突厥之先，出于索国，在匈奴之北。” Sheli 世里、Sheli舍利、Suli 索离 Dinglinglerden çıkmıştır. Sheli世里 Liao döneminde “die-le 迭剌” şeklinde de yazılmıştır (Li 2015: 26-27). Kısacası, Çin kaynaklarında Di-li (狄历), Chi-le (敕勒), Tie-le (铁勒) ve Gao-che (高车) adlarıyla bilinen Dingling (丁零)ler Hunlarla aynı soydan olup Türklerdendir (Lin 1987: 32-38).

Sonuç

1. Kaşgarlı Mahmut Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde Uygur maddesini açıklarken dört bin kişinin tulgalarına şahin kanadı taktığını belirtmiştir.
2. Divanü Lugat-it Türk'te geçen *songkur* (sungur) sözcüğü aynı zamanda şahin, laçın, doğan olarak adlandırılan kuşları da ifade etmektedir.
3. *Songkur* sözcüğü Çinceye *sun隼*, *hu / gu 鹄* ve *shuang-jiu 鷗* biçiminde geçmiştir.
4. *songkur / sungur* sözcüğü Mançucada *şongkoro / şongkoro* ya da *şonkon / şongkon* şeklinde görülmektedir.
5. Türkler ile Mançu-Tunguslardaki *songkur / sungur* ile ilgili benzerliklerin sebebini Mançu-Tunguslar arasındaki Türk unsuruyla açıklamak mümkündür.

Kısaltma ve Kaynakça:

- Ağca, Ferruh (2016). Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- An Shuangcheng (1993): Man Han Da Cidian (Büyük Mançuca-Çince Sözlük). Shenyang: Liaoning Minzu Chubanshe (Liaoning Milletler Neşriyatı).
- Aydın, Yusuf Alperen (2013). “Osmanlı Dönemi Ve Öncesinde Avcı Kuşlardan Sungur Üzerine Bazı Notlar”. *Tarih Dergisi*, Sayı 57 (2013 / 1), İstanbul 2013, s. 25-44
- Caferoğlu, Ahmet (1993). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi
- Eren, Hasan (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 2. Baskı. Ankara, ISBN: 975-94577-0-9.
- GHCYZ (1979): Gu Hanyu Changyong Zidian, Beijing: Shangwu Yinshu Guan
- Giles, Herbert (1912). A Chinese-English Dictionary. Second Edition, Revised & Enlarged. Published in Shanghai, Chine and London.
- Gülensoy, Tuncer (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Huang, Chi-Huei (2010). Türkçe-Çince Sözlük. Taiwan.
- HUÇL (2006). Hanzuçe-Uygurçe Çong Luget / 汉维大词典 2 (Çince-Uygurca Büyük Sözlük 2) Ürümçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- Karlgren, Bernhard (1973). Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese. Taipei: Ch'eng-wen Publishing Company.
- Li Xiulian (2015). Büyük Jin Devlet Arması Hakkında Bir Araştırma / 大金国号考释大金国号考释. Journal Of Heihe University / 黑河学院学报. Sayı 5. s. 24-31

- Lin Gan 林幹 (1987). 突厥与回纥历史论文选集 (1919-1981) / Türk ve Uygur Tarihi Üzerine Makaleler Seçkisi. 上 / Cilt.1, Pekin: 中华书局.
- Lü Pin (2018). “İpek Yolu Üzerine Araştırma: Kartal Yolu ve Hai-dong-qing (Sungur)/丝路探源：鹰路与海东青去”. Belleten / 通讯. Çin Halk Sanatçıları Derneği / 中国文艺家协会/ “Çin Halk Edebiyatı Serisi” Yayını / “中国民间文学大系”出版工程. Haziran 2018, Sayı. 5, s. 25-34.
- Mahmud, Kaşgarlı (2023). *Divanü Lugati't-Türk*. Çeviren: Besim Atalay. Birleştirilmiş dördüncü baskı (Cilt I-II-III). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları .
- Mahmud, Kaşgarlı (2023). *Divanü Lugati't-Türk, Dizin*, Çeviren: Besim Atalay. Birleştirilmiş dördüncü baskı (Cilt IV). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları .
- Mahmûd el Kaşgarî (2007). *Dîvanü Lugâti't-Türk*, Rober Dankoff – James Kelly. Türkçe çeviri ve düzenleme: Serap Tuba Yurtsever, Seçkin Erdi. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Necip, Emir Necipoviç (2013). Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü. Rusçadan Çeviren: İklil Kurban. 3. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Zuhul (2014). “Ebulgazi'ye Göre Oğuz Boylarının Damgaları ve Kuşları”. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. “Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri” 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. 21-23 Mayıs 2014.
- Pulleyblank, Edwin G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Ross, E. Denison (1994). Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü. İngilizceden çeviren: Prof. Dr. Emine Gürsoy-NASKALİ. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Schuessler, Axel (2007). *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Tanyu, Hikmet (1983). “Totem, Totemizm ve Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi. Cilt.26, Sayı. 1-4, s. 155-172.
- Uygur Tilining İzahliq Luğiti (1999). Ürümçi: Şıncang Xelq Neşriyatı
- Wang Li (2015). 同源字典、北京: 中华书局
- XHC (1986): *Xiandai Hanyu Cidian / 现代汉语词典 (Çağdaş Çince Sözlük)*. Beijing: Shangwu Yinshu Guan.
- XHL (2014): *Çince-Uygurca Xin-Hua Luğiti (维汉新华字典)*. 2. Baskı. Ürümçi: Şıncang Xelq Neşriyatı.
- XYHC (1976): *Xin Ying Han Cidian (A New English-Chinese Dictionary)*. Shanghai: Renmin Chubun She.
- Yang Shengmin (1998). *Qedimki Uyğurlar*. Ürümçi: Şıncang Xelq Neşriyatı

МАХМУД ҚАШҚАРИ ЕҢБЕГІНДЕГІ КОНЦЕПТІЛЕР: ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ТІЛДІК КӨРІНІС

Кенжегул ЕСИРКЕПОВА*

Түйіндеме

Бұл мақалада ортағасырлық ғалым Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі концептілердің танымдық және тілдік ерекшеліктері талданған. Мақалада түркі халықтарының мәдениеті мен дүниетанымын бейнелейтін «Ер», «Ерлік» концептілерін этномәдени тұрғыдан зерттеуге назар аударылған. Аталған концептінің әмбебаптығы, халықтың менталитетіндегі көрінісі, танымдық мәні зерделенген. Ортағасырлық түркі мақал-мәтелдеріндегі, сол ұлттың болмыс-бітімін танытатын «Ер», «Ерлік» ұғымдарының маңызын ашу көзделген. Сонымен бірге, «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі батырлық пен ерлік туралы мақал-мәтелдеріндегі түркіхалықтарының жауынгерлік рухы мен батырлық дәстүріне де мән берілген. Мақалада «Ерлік» концептісіне этнолингвистикалық талдау жасалып, аталған концептінің түркі халықтарының құндылықтар жүйесіндегі басты компоненттері қатарынан алатын орны мен рөлі қарастырылған. Мақалада түркі дүниетанымы мен болмысын танытатын лексикалық бірліктер тілдік-танымдық тұрғыдан сараланды.

Кілт сөздер: танымдық лингвистика, түркі халықтары, концепт, этномәдени, ұрпақ, мақал-мәтелдер, ерлік.

Concepts in Mahmud Al-Kashgari's Work: Cognitive and Linguistic Representation

Abstract

This article analyzes the cognitive and linguistic features of the concepts presented in the medieval scholar Mahmud al-Kashgari's work «Diwan Lughat al-Turk». It focuses on examining the ethnocultural aspects of the concepts «Er» (Man/Hero) and «Erlik» (Heroism), which reflect the culture and worldview of Turkic peoples. The universality of these concepts, their representation in the national mentality, and their cognitive significance are explored. The study aims to highlight the importance of the notions of «Man» and «Heroism» in medieval Turkic proverbs, which reveal the essence and identity of the people. Additionally, attention is given to the warrior spirit and heroic traditions of the Turkic peoples as reflected in the proverbs about heroism and bravery in «Diwan Lughat al-Turk». The article provides an ethnolinguistic analysis of the concept of «Heroism» examining its role and significance as a key component in the value system of Turkic peoples. Lexical units that represent the worldview and identity of the Turkic peoples are analyzed from a linguistic and cognitive perspective.

Keywords: cognitive linguistics, Turkic peoples, concept, ethnocultural, generations, proverbs, heroism.

Орта ғасырлық ғұлама ғалым М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» атты энциклопедиялық сөздігі баға жетпес рухани құндылық екені анық. «Диуани лұғат-ит-түрік» тек сөздік қана деп ұғынуға болмайды. Онда жеке сөздермен қатар XI ғасырда Орта Азияны тұрақтаған халықтардың ауыз әдебиетінің сан алуан үлгілері мен тарихының құнды деректері мейлінше мол. Біз мәселенің осы жағына баса көңіл бөлдік.

М. Қашқари еңбегі қазақ ғалымдары тұрғысынан зерттеліп, ерекше бағаланып келе жатқаны белгілі. Алғашқы зерттеушілер қатарында Халел Досмұхамедұлы бар. Халел Досмұхамедұлының сөздік туралы алғашқы зерттеу мақаласы 1923 жылы «Шолпан» жинағында жарияланады. Түркі тілінің тарихын дәуірлеген зерттеушілердің әрқайсысы бұл сөздікке соқпай өте алмайды.

* Профессор, Ахмет Байтұрсынұлы Университеті Тілдер Және Әдебиет Теориясы Кафедрасы, kenzhe.18.10.@mail.ru / ORCID: 0000-0002-8139-4034

Ғұлама ғалым еңбектері Ә. Құрышжанов, Ә. Ибатов, Ә. Әбдірахманов, Н. Т. Сауранбаев, С. А. Аманжолов, А. Н. Ысқақов, Ғ. Ғ. Мұсабаев, С. Бейсенова сынды қазақ ғалымдарының зерттеулеріне нысан болып, қаншама ғылыми еңбектер жазылған және әлі де жазыла берері анық. Бұл тұрғыда «Қазіргі түркітануда М. Қашқаридың сөздігі жан-жақты қарастыруды қажет етеді, оның салыстырмалы-тарихи бағытта жазған тілдік деректері түркі тілдерінің барлық саласын зерттеуде, әсіресе жаңадан дамып келе жатқан тілдің когнитивтік, концептуалдық аспектісін лингвомәдени деңгейде зерделеуде, тілдің даму жағдайын анықтауда, атаулардың этимологиясы мен негізділігін, уәжділігін терең қарастыруда аса құнды материал берері хақ» деген пікірді келтірсек болады (Салқынбай, 2024: 9). Біздің ғылыми мақаламыз да осы бағытқа, яғни танымдық қырынан зерттеуге арналды.

Жеті мыңға жуық түркі сөзі жүйеленген еңбекте мақал-мәтелдер де мол. Зерттеулерде түркі тайпаларының ерекшеліктерін сақтай отырып, тіл байлығын зерттеу мақсатында 242 бәйіт пен 262 мақал-мәтелдің пайдаланылғаны айтылады (Қашқари, 2009). Қашқари сөздігіндегі түркі сөздеріне түсінік беру мақсатында қолданылған мақал-мәтелдерді тақырыптық тұрғыдан бірнеше топқа бөлуге болады. Тақырыптық топтардың ішінде жиі кездесетіні ерлік, батырлық, жақсылық пен жамандық, білім туралы мақал-мәтелдер. Зерттеу барысында осы мақал-мәтелдерді қолдана отырып, орта ғасырдағы түркі дүниетанымы мен болмысын танытатын лексикалық бірліктерді тілдік-танымдық тұрғыдан саралау көзделді.

Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі «Әйел», «Ер адам», «Ұрпақ», «Төрт түлік» концептілерінің және некелесумен тойлау дәстүрін танытатын тілдік бірліктердің этномәдени мазмұны қазақ тіл білімінде түркітану бағытында зерттелген. М. М. Қосыбаев М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі әлемнің тілдік бейнесі» тақырыбындағы диссертациялық жұмысында қашқаританудың тарихи және теориялық-әдіснамалық негіздерін саралай отырып, орта ғасыр түркілері танымындағы әлем бейнесінің этнолингвомәдени сипаты туралы ғылыми тұжырымдар жасаған (Қосыбаев, 2014: 120). Зерттеуші «Әйел», «Ер адам», «Ұрпақ» концептілеріне отбасы, туыстық қатынастар жүйесі тұрғысынан тілдік-танымдық талдау жасап, ғылыми тұрғыдан тұжырымдайды. «Әйел», «Ер адам» концептілері кезкелген мәдениетте кездесетін концепт болғандықтан, әмбебаптық сипатқа ие екені белгілі (Қосыбаев, 2014: 125).

«Концепт – тілдік ақпараттарды кодтайтын яғни таңбалайтын, сөздің ішкі мазмұны мен мәнін танытатын, оның затқа, реалийге қатысын, шындықты бейнелеуін көрсететін яғни репрезентациялайтын және оны келер ұрпаққа жеткізіп трансформациялайтын тілдік таңбалар жиынтығы» (Кубрякова және Демьянков, 1996: 248).

«Танымдық тұрғыдан алғанда, отбасының берекесі мен бірлігі, жанұяның ұйытқысы, ақылманы, отбасының сәні, тіршіліктің қайнар көзі деп кең ұғымдабейнелік сипатта айқындалатын «әйел» концепті, барша халыққа ортақ концепт болғанымен, әр халықтың менталитетіне, дүниетанымына, болмысына орай оның концептосферасы айқындалып отыратыны анық. Әйел баласын сипаттауда оның жас ерекшелігі, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қарай атаулары да әр түрлі лексемалармен беріледі» (Қосыбаев, 2014: 54).

Қыз бірле күреш ме қысырақ бірле арыма

Қызбен күреспе, қысырақпен жарыспа.

«(Қызбен күреспе, өйткені қыздар күшті болады, жығып кетеді; қысырақпен жарыспа, өйткені қысырақ аттан да күштірек, үшкір, сенен озып кетеді). Бұл хақандықтардың қыздарының бірі неке түні Сұлтан Масқұтты аяғымен шалып жыққаннан кейін, хақандықтардың Сұлтан Масқұд туралы шығарған мақалы» (Махмұт Қашқари, 1997). Қазақ танымында «қыздың қырық жаны бар».

«Ескерткіш тіліндегі «әйел» концептісін зерделей отырып, «әйел-қыз», «әйел-қалыңдық», «әйел-жар», «әйел-келін», «әйел-ана», «әйел-отбасының өзегі», «әйел-сұлулықтың символы», «әйел-ханшайым», «әйел-үй қызметкері», «әйел-күң» тілдік модельдерін көрсетеміз» (Қосыбаев, 2014: 54).

М. Қашқари сөздігіндегі ерлік, батырлық тақыбындағы мақал-мәтелдерде көбінесе «ер» сөзі қолданылады. Түркі халықтарының барлығында «ер» деген сөз «ерлік» ұғымымен ұштасып жататыны тұрмыста да, ғылымда да дәлелденген.

Қуш қанатын,

Әр атын.

Құс қанатымен,

Ер атымен

Қазақ халқының, жалпы түркі халқының танымында ел қорғаған батырлардың сенімді серігі болған тұлпарлары ерекше қасиет пен құрметке ие екендігі белгілі. Тұлпарлары иелерінің есімімен бірге аталып құрметтелетін болған. Оған ауыз әдебиетінен бері келе жатқан **Тайбурыл, Байшұбар, Қарақасқа сынды батырлардың тұлпарлары мен кешегі Қабанбайдың Құбасы, Бөгенбайдың Қызыл аты, Ақанның «Құлагері» және т.б. дәлел.** Бұл тізімді ауыз әдебиеті үлгілері мен көркем шығармалар негізінде жалғастыра беруге болады.

Алб еріг йаурытма,

Ықылач арқасын йағрытма.

Батыр жігітті қорлама,

Сәйгүліктің арқасын жауыр қылма.

Батырларға серік болған тұлпарлар басқа аттар сияқты мал бағуға мініліп немесе сойылып соғым болмаған. Олар өз ажалынан ғана өлген. М.Қашқари сөздігіндегі мақал-мәтелдерде батырдың астында үнемі сенімді серігі, жүйрік тұлпары болуы керек деген қазақы таным көрініс тапқан.

Ер сөзі бір,

Әзәр көкі уч.

Ержігіттің сөзі бір (еу),

Ердің көгі үш (еу).

Уәдеде тұру ұлттық құндылықтар қатарында саналатын қазақ қоғамында ер жігіттің уәдесінен тайқуы үлкен кемшілік болып саналады. Қазақы танымда «Жігіттің екі сөйлегені өлгені».

Алб йағыда,

Алчақ чоғыда.

Батыр соғыста,

Қорқақ жанжалда.

Батырды ұрыс даласында танысың. Халық танымында батыр қашанда жауға қаймықпай қарсы шабады. Қорқақ адамды тек сөзге қой. Ол ешқашан қолына қарау алып жауға шаппайды. Халық танымында осы түсінік берік орын алған. Оны мына мақал-мәтелдерден көруге болады: «Жау жоқта жарақ көп, Жау келгенде таяқ та таба алмас», «Қорқақтың бәрі құдайшыл», «Қорқақ көлеңкесінен де қорқады» және тағы басқа мақалдардан қазіргі қазақы таным анық көрінеді.

Қылыч татықса, іш йунчыр,

Ер татықса, ат тунчыр.

Қылыш даттанса, іс бұзылар,

Ер даттанса, пейіл бұлғанар.

Ескерткіш тіліндегі «еркек – баба», «еркек – ата», «еркек – әке», «еркек – күйеу жігіт»,

«еркек – ер», «еркек – жігіт», «еркек – ұл» т.б. тілдік модельдерінен тұратын «ер адам» концептісінің этнолингвомәдени мазмұны жалпы түркілік танымдық сипатта екені көрінеді. М.Қашқари сөздігіндегі еразамат қақатысты таным түсініктің көп қырлығы «Ер адам» концептісін түркі халықтарының құндылықтар жүйесіндегі басты компоненттері қата рына көтереді» (Қосыбаев, 2014: 62).

Йазмас атым йағмур,

Йаңылмас білгә йаңқу.

Хас батыр өткінші жаңбырдай,

Білімді бірдің оғындай.

Өлең жолдарында «Хас батыр» және «Білімді бір» сияқты ұғымдар арқылы ерлік пен даналықтың когнитивтік тұрғыда терең мағыналары беріледі. Батырлық пен жаңбырдың ұқсастығы уақытша, бірақ маңызды құбылыс ретінде суреттеледі. Өткінші жаңбыр қысқа уақыт ішінде табиғатты нәрлендіретіндей, нағыз батыр да қиын-қыстау сәттерде маңызды рөл атқарады.

Ер көкірек, йигит ташқақ болур.

Ер жүректі жігіт қайратты болады

«Ер жүректі жігіт қайратты болады» сөйлемі когнитивтік тұрғыдан ерлік пен қайраттылықтың тығыз байланысын көрсетеді. Бұл жерде «Ер жүректілік» пен «Қайраттылық» ұғымдары бірін-бірі толықтыратын мағыналық өрістер құрайды. Олар көбіне батырлар бейнесімен, ұлттық қаһармандармен және өмірлік қиындықтарды еңсерумен байланысты.

Ер йигитке өлім бар, қайғы йоқ.

Ер жігітке өлім бар, бірақ қайғы жоқ (Қашқари, 1993: 60).

«Ер жігітке өлім бар, бірақ қайғы жоқ» деген сөйлемде ер жігіт ұғымының концептілік мәні ерлік, батылдық, және рухани беріктік қасиеттерімен тығыз байланысты. Бұл сөйлем когнитивтік тұрғыдан батырлықты, рухани күштілікті және өлім мен қайғының философиялық тұрғыда қабылдануын бейнелейді. Бұл сөйлемде өлім – ер жігіттің қайсар мінезін айқындайтын соңғы сынақ. Өлім бар болғанымен, ол қайғы әкелмейді, өйткені ер жігіт ар-намысын сақтап, ел мен жері үшін күресіп, мақсатына жеткен адам.

М. Қашқари бәйіттерінде «Ерлік» концептісі жауынгерлік рухтың, батырлық мінездің, қайтпас қайсарлықтың көрінісі ретінде бейнеленеді. Бұл ұғым тек шайқастарда көрсетілетін батылдықты ғана емес, сонымен қатар ел қорғау, әділеттілік, жанқиярлық секілді адамгершілік қасиеттерді де қамтиды.

Тілдік бірліктер – концептті қалыптастыратын негізгі құрал болғандықтан «Ерлік» ұғымы фрейм, ой сурет құрылымдары арқылы көрініс тапқан. Эпитеттер арқылы батырдың ерік-жігері мен қайраттылығын сипаттау, метафоралар арқылы батырлық әрекеттерді асқақтата суреттеу, сондай-ақ гипербола арқылы батырдың күші мен ерлігін дәріптеу ерекше орын алады. Себебі, олар арқылы халық батырлардың қаһармандық бейнесін есте сақтап, оны ұрпаққа мұра етеді.

Ел басшысы болсаң егер, жағымды істі кәсіп ет,

Бек қасында адамдарға жақсылықты тасып өт.

Бұл өлең жолында басшылық пен жауапкершілік, халыққа қызмет ету және игі істерді насихаттау сияқты құндылықтар көрініс тапқан. Ол да ердің бойынан көрінетін ерлік деп тануға болады. Әділ басшы болу оңай емесі анық. Үлкен жауапкершілікті, сабырлықты, өз алдына, батырлықты талап етеді. Оны біз мына жинақталып берілген тілдік құрылымдардан байқай аламыз. «Жағымды істі кәсіп ет» – жақсы істермен айналысуды өмірлік қағида ету. Бұл қазақ халқының дүниетанымында, тәлім-тәрбиесінде насихатталатын қайырымдылық пен мейірімділікті дәріптейді. «Адамдарға жақсылықты тасып өт» – халық игілігі үшін жұмыс істеу идеясы. Бұл да қазақ дүниетанымында басты адами құндылықтардың бірі ретінде

қарастырылады. Халыққа пайдасы тиетін әрекеттерді дәріптеу - қазақ қоғамында ежелден келе жатқан маңызды қағида.

Жауапкершілік зат. Белгілі бір нәрсеге жауапты болушылық, міндетіне алушылық (ҚТТС: I том). Басшы болудың тек мәртебе емес, халық алдындағы үлкен жауапкершілік екені көрінеді.: «Жақсылықты тасып өт» – жақсылықты жеткізу немесе бөлісу идеясы, метафора тілдік бірлік арқылы, «Жағымды іс» – істердің тек пайдалы және ізгі болуын білдіру эпитет арқылы берілген.

Батыр шықты әр түсті,

Өш алуды айтысты,

Сақалдарын тартысты,

Кеуделерде көк жанып.

Бұл шумақта батырлардың бірлігі, күрес рухы және қарсыласқа кек қайтару ниеті суреттелген. Жырдың мазмұнында батырлық, қайсарлық және халықты қорғауға деген күш-қуат идеялары айқын көрініс тапқан.

«Батыр шықты әр түсті» – батырлық ұғымы - түркілер тарихындағы жауынгерлік рухтың белгісі. Бұл ұғым халықты қорғау мен әділдік үшін күресті көрсетеді. Қазақ дүниетанымында де батырлар ел қорғаны ретінде дәріптелген. Олардың қайсарлығы мен әділдікке ұмтылысы халықтың басты құндылықтарының бірі болған. «Өш алуды айтысты» – әділетсіздікке жауап беру, халықтың намысын қорғау идеясы. «Кеуделерде көк жанып» – фразеологиялық тіркес арқылы ішкі рухтың оттай жануы, батырлардың қайраттылығын бейнелейді. Түркі халықтарының дүниетанымында көк түс, Тәңір мен рухани күшті бейнелейді. Батырлардың рухы Тәңірдің қолдауымен күшейе түседі.

Батырлар шақырысты жекпе-жекке,

Кернетіп тұла бойын ашу-кекке.

Құралын қамдамады олар текке,

Қынапқа қылыш қаннан сыймай қалды (Қашқари, 1993: 75).

Бұл шумақта түркі халықтарының жауынгерлік рухы мен батырлық дәстүрі айқын сипатталған. Түркілердің ежелден бері батырлықты, ерлікті дәріптеп, жеке жекпе-жекке ерекше мән бергені белгілі. Осы арқылы олардың ержүректік, әділдік және намыс құндылықтары көрініс табады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, мақалада тек ерлік, батырлық концептісін құрайтын тілдік модельдерге талдау жасалды. М. Қашғари сөздігі әлі де талай түрлі тілдік модельдер арқылы жасалған макроконцептілерді зерттеуге нысан болары анық. Махмұт Қашғаридың теңдесі жоқ бұл еңбегі - еліміздегі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ асыл қазына. Махмұт Қашқари еңбектері зерттеушілер үшін әдеби, тарихи, этнографиялық және тағы басқа аспектілермен қатар тілдік тұрғыдан да мейлінше бай мұра болып табылады. Ол - әлемнің түкпір-түкпірінде орналасқан ежелгі түркі халықтары мұрагерлерінің ортағасырлық түркі халықтарының табиғи болмысы мен этникалық дүниетанымын, кеңістік пен уақыттың дамуындағы рухани және материалдық құндылықтар жүйесін зерттеуінде ерекше маңызға ие. Ортағасырлық түріктердің дүниетанымындағы әлемнің тілдік бейнесі де осы концептілердің тілдік модельдері арқылы көрініс тапқан. Сондықтан ортағасырлық түркілердің санасындағы ақиқат әлемнің идеялық құндылықтарын бейнелейтін ұғымдарды Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегін зерделеу, концептуалды жүйесін зерттеу, танымдық лингвистикаға қатысты ғылыми тұжырымдар жасауға мол мүмкіндік береді.

Пайдаланылған Деректер Тізімі

- Бекетаев, Қ., Ибатов, Ә. (тәжімалағандар) (1993). *Қашқари Махмуд «Түбі Бір Түркі Тілі» («Диуани Лұғат Ит-Турк»)*, «Ана тілі», Алматы.
- Егеубай, А.Қ. (аударған) (1997-1998). *Махмұт Қашқари Түрік Сөздігі*, Т.1-3., Хант, Алматы.
- Келімбетов, Н. (2011). *«Түркі Халықтарының Ежелгі Әдеби Жәдігерліктері»*, «Раритет», Алматы.
- Кубрякова, Е. С., Демьянков В. З. (1996). *Краткий Словарь Когнитивных Терминов*. МГУ, Москва.
- Қосыбаев, М. (2014). *«Қашқаридың «Диуани Лұғат-Ит-Түрік» Еңбегіндегі Әлемнің Тілдік Бейнесі»*, Астана.
- Махмұт Қашқари, https://Kaz.Inform.Kz/News/Mahmud-Kashkari_A1225177/
- Салқынбай, А. (2024). “Құт Белгісі – Білік (Мәтін)”, *Ана Тілі*, 22 Тамыз, 9 Б.

МАХМҮД ҚАШҚАРИ «ДИУАНИ ЛҰҒАТ-АТ ТҮРК» ЕҢБЕГІНІҢ АЛАШ РУХАНИЯТЫНА ӘСЕРІ

ЗЕЙНУЛИНА Айман Файзулловна*
ТАШЕКОВА Айгерим Тарбиновна**

Аңдатпа

Мақалада құрылымдық және қызметтік ерекшеліктері бойынша түркі этникалық-мәдени жүйесінің үлкен саласы әдебиет кеңістігінің түркілік біртұтас әлем моделінде ерекше орын алатын Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат түрік» еңбегінің мән – маңызы мен Қазақ Елінің әдебиеті руханиятына әсері туралы мәселе қарастырылады.

Әлемдік дүниетаным түркі өркениетінің даму үрдісінде поэтикалық көркемдікте танылу ерекшелігінің табиғаты зерттелініп, Алаш әдебиеті мен мәдениетінің архетиптері көркемдік-эстетикалық дамудың кейінгі сатыларында да жаңаша мазмұн формаларында көрініс табу жолдарына талдау жасалынады. Мәдениет пен руханият негіздерін саналы түрде сақтап қалғандықтан, түркі әдебиеті өзінің мифологиясымен, фольклорлық дәстүрлерімен терең байланысуы негізге алына отырып, Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат түрік» еңбегіндегі танымдық ұғымдар, әдеби сөздік жиынтығының түсіндірмесі, әдебиеттану қисыны Алаш қайраткерлерінің шығармашылығында үндес табуы жөнінде қағидаттар анықталады.

Түркі өркениетінің білімдік, ғылыми және рухани негізі болған Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат түрік» еңбегінің Еуразияның бай табиғатын, этносфераның алуан түрлілігін, фольклор архетиптерін өз өзегінде ғасырлар бойы сақтап, олардың синтезін рухани күш - қуатқа, адами ұйымдасушылық күшке айналдыра білген әлемдік өркениеттік әсеріне баға беріледі. Алаш әдебиетінің түрлі саяси және формациялық қоғамдық толқынында болса да, әдеби интеллектіні жоғалтпай, Ұлы Дала әдеби – мәдени қазыналарының негізінде сақталынған түркі шығыс өркениеттерімен үндесе отырып, өз тілі мен мәдениетін, әдебиет саласындағы шығармашылық қабілетін батылдықпен осы өркениеттердің сынақ алаңына шығара білген келбетінің маңыздылығы туралы тұжырымдамалар мен сипаттамалар беріледі. Түркі тілі мен әдебиеті шығыстың үлкен әдеби жазба тіл дәстүрі бар мәдени өркениет жүйесінде тез арада өз орнын тауып, тарихи болмысының жаңа кезеңін бастаған. Түркі әдебиет үндестігі - жаратылыс пен руханияттың біртұтастығына негізделген рухани қайнар бұлағы бола бермек. Бұл ретте Махмұт Қашқари еңбегі түркі тілі мен әдебиетінің болашағын айқындау темірқазығы ретінд, әлемдік зерттеу өзектілігі болып қала береді.

Тірек сөздер: Махмұт Қашқари, “Диуани лұғат ат түрік”, қазақ әдебиеті, Алаш, сөздік, түркі әлемі, әдеби байланыс.

The Impact of Mahmud Al-Kashgari's *Diwan Lughat Al-Turk* on Alash Spirituality

Annotation

The article examines the significance of Mahmud al-Kashgari's *Diwan Lughat al-Turk*, which occupies a special place in the unified Turkic world model within the literary space, a significant branch of the Turkic ethno-cultural system. The focus is on the impact of this work on the literature and spirituality of the Kazakh nation.

The study explores the nature of poetic aesthetics in the worldview of Turkic civilization during its development, analyzing how the archetypes of Alash literature and culture manifest in new content

* филология мамандығының постдокторанты, aiko_tarbinovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7039-2375>.

** филология мамандығының постдокторанты, aiko_tarbinovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7039-2375>.

forms during subsequent stages of artistic and aesthetic development. By consciously preserving the foundations of culture and spirituality, Turkic literature maintains deep connections with its mythology and folklore traditions. Based on this, the article identifies principles regarding the consonance between the conceptual ideas, literary vocabulary explanations, and literary analysis in Mahmud al-Kashgari's *Diwan Lughat al-Turk* with the creative works of Alash intellectuals.

The article evaluates the global civilizational influence of Mahmud al-Kashgari's *Diwan Lughat al-Turk* as the intellectual, scientific, and spiritual foundation of Turkic civilization. This work has preserved the rich natural diversity of Eurasia, the diversity of the ethnosphere, and the archetypes of folklore over centuries, synthesizing them into spiritual and organizational human forces.

Despite various political and societal upheavals, Alash literature has retained its literary intellect and, based on the Great Steppe's literary and cultural heritage, has courageously projected its language, culture, and literary creativity into the testing grounds of these civilizations while maintaining resonance with the Turkic and Eastern civilizations. The article provides conclusions and descriptions of this enduring significance.

Turkic language and literature have rapidly found their place in the cultural and civilizational system of the East, which boasts a rich tradition of literary written language, marking a new phase in their historical existence. The harmony of Turkic literature remains a spiritual source based on the unity of nature and spirituality. In this regard, Mahmud al-Kashgari's work serves as a guiding star for defining the future of Turkic language and literature and remains a globally relevant subject of research.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, *Diwan Lughat al-Turk*, Kazakh literature, Alash, dictionary, Turkic world, literary connections.

«Атамыз — Алаш, керегеміз — ағаш» деген Ұлы Дала перзенті – Қазақ Елі ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресінде ежелгі Алаш ұғымына қайта оралып, оны бостандық пен бірліктің ұраны етіп алды. Соның дәлелі ретінде “Алаш қозғалысы”, “Алашорда”, “Алаш” деген ұғымдарды атауға болады. “Алаш азаматы” деу қазақ халқының ауыз бірлігіне, елдің, жердің тұтастығының мән – маңызын танытады.

XX ғасырдың басындағы елдегі аласапыран қиын кезеңде халықтың қамын ойлаған саяси күш – Алаш қозғалысы болатын. Осы қозғалыстың басында – саяси мәдениеті әлемдік деңгейге көтерілген, оқыған, сауатты, кәсіби даярлығы заманына сай адамгершілік-имандылық қасиеттері ата-бабамыздың сан ғасырлық қастерлі құндылықтарымен сусындаған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышбаев, Ж.Ақбаев, Б.Қаратаев сияқты дүлдүлдер тұрса, солардың ізін басқан кемел білім иелері, ғылым ғаламатының маркасқалары – Ж.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, М.Шоқай, Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев тағы басқалары одан әрі дамытты.

Алаш - Қазақ елінің мемлекет құру тәжірибесі мен мемлекетшілдік мүддесінің үзілмеген арқауы. Алаш – Түркі әлемінің ұлы құндылықтарымен сусындап, рухани кеңістіктің ортасын жасаған қайнар көз! Алаш зиялылары ауыз әдебиеті жауһарларынан бастап, Ұлы Түркі әлемінің әдебиеті мен мәдениетінің, тілі мен тарихының, философиясы мен ғылымының құндылықтарын оқып, білімденіп, ұлтқа қалтықсыз қызмет жасаған біртуар Тау Тұлғалар болды. Халқының еңселі ел болуын көксеген ұлт зиялылары ел арасындағы оқу-ағарту саласын көтеруді, сөйтіп, жұрт санасын сауықтыра отырып, ұлттық болмысты сақтауды мақсат тұтты. Қазақ Елінің ұлы тұлғалары Түркі әлемінің білімі мен ғылымының қуаты мен қайнар көзі болған әлемдік жауһарларымен танысып, ұлтымызға түсіндіріп танытуда орасан еңбек етті. Соның бірегейі Алаш руханиятының танымдық дүниесіне әсер еткен зор еңбек – Махмұт Қашқаридың Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ат түрк» еңбегі.

Қазақ даласына Махмұт Қашқаридың Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ат түрк» атты еңбекті алғаш таныстырушы қазақтан шыққан алғашқы түркітанушы. Халел Досмұхамедұлы. Ол

1923 жылы "Шолпан" журналының 7-санында "Диуани лұғат ат-түрік" атты мақала жариялады. Осы мақаласы арқылы қазақ қоғамын алғаш рет ұлы сөздікпен таныстырып, Махмұд Қашқаридің тарихтағы орнын белгілеп берді. Ол халық ауыз әдебиетін жинастырып, баспа бетіне шығарды. «Алаш не сөз» атты мақала жаза отырып, сөздің шығу төркіні мен қолданыс мәні туралы мағлұмат береді.

Түркі тілдерінің бізге белгісіз жұмбақ кезеңдерінен хабардар еткен «Диуан Лұғат-ит-Түріктің» авторы, Түркітану ғылымының негізін салушы, түркі лексикографиясының атасы, түркі тілінің тұңғыш диалектологы – Махмұд Қашқаридің өзі мен еңбегінің мән – мазмұны ерекше. Ұлы дананың «Диуан Лұғат-ит-Түрік» - бұл түркі сөз өнерінің табиғатын танытатын энциклопедиялық туынды. Онда көшпелілердің ой әлеміне қатысты да тамаша мұра жинақталған. Бұл керемет еңбек 1072-1078 жылдары жазылса да, танымдық жағынан осы күнге дейін құнды екенін ұмытпауымыз қажет. Түпнұсқасы жоғалып кетсе де 1206 жылы М.А.Абулфатх жасаған жалғыз көшірмесі Стамбулда сақтаулы болғанына бек қуаныштымыз, сол үшін түрік бауырларымызға алғысымыз шексіз!

«Диуан Лұғат-ит-Түрік» еңбегінің негізгі тараулары сөздік кезегінен тұратын барлығы сегіз кітаптан тұратыны баршаға аян. Сөздікте сегіз мыңнан аса түрікше сөздің араб тіліндегі аудармасы берілген. Осы сегіз бөлімде шығыс пен батыс түрік халықтарының тіл ерекшеліктері, олар орналасқан тарихи география, экономикасы, әлеуметтік өмірі, мәдениеті, әдет-ғұрыптары, фольклоры, тұрмысы жайлы мәліметтерге көп орын берілген.

Сөздік бүгінгі күнге дейін түрік, әзербайжан, өзбек, қазақ, қырғыз, ұйғыр тілдеріне және неміс, ағылшын, орыс, парсы тілдеріне аударылған. Махмұд Қашқаридің арабтарға түрік тілін үйрету мақсатымен жазылған осы туындысында «Түрік тілінің грамматикасы» атты кітабы да бар екенін білеміз. Осы ретте Алаштың ұлт ұстазы болған Ахмет Байтұрсынов қазақ тілінің дыбыстар жүйесін арнайы зерттеуге арнап, қазақтың жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысқан қоғам қайраткері. Сөз жоқ, Ахмет Байтұрсынов қазақ тілі грамматикасын түзген кезде «Диуан Лұғат-ит-Түрік» еңбегімен таныс болғаны сөзсіз. Оған дәлел Ұлттық жазудың реформаторы ретінде Ахмет Байтұрсынов VIII ғасырдан бастап қазақ даласына исламның таралуына байланысты араб жазуы біртіндеп ене бастағанын көріп, араб әліпбиінде қазақ тілінің барлық дыбыстарының нақты көрінісі үшін қажетті көптеген әріптер жетіспегеніне қарамастан, қазақ тілі араб әріптері негізінде құрылғанын зерделейді. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің табиғатын терең зерттеп, араб тілінің негізінде жаңа қазақ алфавитін құрды.

Ол сол кезде қазақ тілінің даму қажеттіліктерін қанағаттандырмайтын, оның грамматикалық және фонетикалық құрылымын көрсетпейтін латын, әсіресе орыс алфавитін енгізуге қарсы болды. Ол өз халқына әліпби сыйлап, қазақ тілінің фонетикасы, морфологиясы, синтаксисінің негізін қалады. Сөйтіп, қазақ даласына «Ахмет әліпбиі» - төте жазу келді. Осы ағартушылық бағытқа мол әсер еткен, әрине, түркі әлемінің сөз төріні мен жазу тарихынан мол хабардар еткен Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ат түрк» атты еңбекті атаймыз.

А.Байтұрсынұлы «Әліппесі» араб жазуының құрылымы мен ерекшелігіне негізделген. Ал «Диуани лұғат-ат түркке» зер салсақ, ортасы әр түрлі харақатты сөздердің, бір, екі, үш, төрт, әр түрлі әріптік және дыбыстық сөздердің шығу, жазылу тарихынан хабардар боламыз.

Ал осы негізде араб әліпбиінде бас әріп жоқ және баспаша түрі мен жазбаша түрі ұқсас болғандықтан, бұл ерекшелік сөзсіз сол күйінде «Әліппеде» сақталған. Екіншіден, араб әріптерінің сөз басы, сөз ортасы, сөз аяғы және жекеше түрде жазылатын көріністері бар, яғни араб әріптерінің 2 және 4 көріністе жазылатын заңдылығы бар. Осыған сәйкес «Әліппеде» ең бірінші 2 көріністе жазылатын а, р, з әріптері берілген, одан кейін 4 көріністе жазылатын л, с, т әріптерін берген, одан кейін қайтадан 2 көріністе жазылатын о әрпін береді де, қайтадан 4

көріністе жазылатын н, қ, б әріптерін үйретеді. Яғни, әріптердің әріптермен тіркесу (қосылу) қабілеті ескерілген.

Тағы бір ескеретін жай, А.Байтұрсынұлы әліпбиінде бес дауысты дыбыстың ғана таңбасы бар (а, о, ұ, ы, е), қалған төрт дауысты (ә, ө, ү, і) дәйекші арқылы берілетіні белгілі. «Әліппеде» таңбалары бар әріптер бірінші үйретіліп, дәйекшімен берілетін ә, ө, ү, і әріптері соңында берілген. А.Байтұрсынұлы «Әліппені» әр басылымында жетілдіріп, толықтырып отырған. Мәселен 4-ші басылымында қазақтың 28 дыбысына арналған 24 таңбаны үйретіп біткеннен кейін «Өзге тілдердегі дыбыстардың таңбалары» деген тарау беріліп, онда араб әліпбиінен шығарып тастаған 12 таңба мен араб тіліне тән харакат, сукун, тануин, хамза белгілері үйретілген. Ал 7-ші басылымында «Қазаққа басқа тілден қатысқан сөздер үшін алынған дыбыс таңбалары» деген тарау беріліп, онда араб әліпбиінен шығарып тастаған 12 таңба емес, соның 4-еуі (х, һ, ф, ш) ғана үйретілген, яғни бұл төрт таңбаны қазақ жазуына қажет деп танып, іріктеген. Ал харакат, сукун, тануин, хамза белгілеріне мүлде тоқталмаған.

А.Байтұрсынұлы әліпбиінде төл сөздерде кездесетін ш дыбысы парсының че (چ) таңбасы арқылы берілгені мәлім. Ал арабтың ш (ش) таңбасы *шаһар, шифа, шарбат*, х таңбасы *хажы, хакім, хукім, хайуан, хайран, хайыр, хайырышы, хұлық*, ф таңбасы *офат, файда, фарман, саф, жафа, фақыр, фасық* тәрізді араб, парсы сөздерін жазу үшін, ал һ таңбасы *аһілеу, үһілеу* сөздерімен қатар *гауһар, жауһар, хауа, һеи, һәр, һаман, баһа, қаһарман, жаһат* тәрізді сөздерді таңбалау үшін алынғаны «Әліппеде» арнайы бөлек көрсетілген. Әліппенің 4-ші басылымында үйретілетін 11-ші әріп ретінде ұ таңбасы алынған, ал 7-ші басылымында 11-ші әріп ретінде у таңбасы берілген және 4-ші басылымдағы *арұу, азұу, табұу, танұу* мысалдарын, 7-ші басылымда *ару, азу, табу, тану* деп өзгерткен. «Әліппенің» 4-ші басылымындағы и таңбасына қатысты берілген *айұу, байұу, тайұу* мысалдарын, 7-ші басылымында *айу, байу, тайу* деп өзгерткен.

А.Байтұрсынұлы **ы, і** дауыстылары «бас буында һәм барша бітеу буында жазылмайды, ашық буында қалмай жазылады» деген принцип ұстанғаны мәлім. Бұл жүйе 4-ші басылымында да (*арқ, азқ, қанқ, алтн, салқн, жсртқ, жсл, жлы, жлқы, үйдң, дәрм* т.б.), 7-ші басылымында да сақталған (*арқ, қазқ, қабқ, балшқ, ырма, шлм, інм, тс, ісм* т.б.). Бұны араб жазуындағы харакат белгісіне негізделген принцип деуге болады, өйткені араб тілінде шешуші нәрсе дауыссыз дыбыстар жүйесі, қысқа дауысты дыбыстар айрықша таңбамен белгіленбей, харакаттар арқылы беріледі.

Бұл ретте байқағанымыз, А.Байтұрсынұлы ұзақ ғасырлар бойы орта түркі жазу дәстүрін сақтап келген қазақ жазуын қазақтың ауызша тіліне лайықтаған алғашқы көшбасшы ғалым деп танимыз.

Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрк» еңбегінің тағы бір ерекшелігі - «Тәңір» лексемасының жиі қолданылғанын, түркі мақал-мәтелдерінің тілінде де тәңірлік концептінің сақталғанын байқауға болады. Тәңірге қатысты мақалдар мен тұрақты тіркестерге көңіл аударсақ:

Süsegen udhka Teңri münüz bermes - «Сүзеген өгізге тәңірі мүйіз бермес»,

Begim özin ogurladı, Yarag bilip ogurladı. Ulug Teңri agırladı, Anın kut kiv türı togdı - «Бегім істің сәтін бағып, қосындардан шеткері кетіп жасырынды; Істің сәтін біліп, уақытында істеді»,

Toıyn tapıgsak, Teңri sevinşsiz - «Тойын табынғыш, Тәңірі сүйінішсіз» Мұсылман болмағандардың дін басылары Ұлы Тәңірге құлшылық етіп табынар, бірақ Ұлы Тәңір оның табынғанына сүйінбес, разы-хош болмас. сынды тілдік бірліктерден Тәңір жаратушы Алланың синонимі іспеттес көрініс тапса, кейбір түркі тайпалары арасында аспан және үлкен, зор нәрселер үшін де тәңір лексемасының қолданғандығын көруге болады. [Қашқари, 2017, 188]

Ал Ұлы Дала әулиесі болған, ойшыл, фольклор танушы, этнограф, тарихшы, философ, қазақ мәдениеті мен әдебиетінің белгілі тұлғасы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы араб, парсы, шағатай,

түркі тілдерін игерге отырып, Тәңір жаратушы Алланың ұғым мәнісін терең меңгерген, сөз мәйегі мақал – мәтелдерді жинау коллекциясының қыр – сырын білген. Өзінің шығармашылығында фольклордың басқа жанрларына қарағанда, мақал-мәтелдерді жинаумен айналысу фольклорист-ғалымнан ұзақ уақыт пен қажымас ізденуді, еңбектенуді қажет ететіні белгілі. Себебі, мақал-мәтелдер дайын күйінде жеке-дара кездеспейді. Оларды айтушының не ауызекі сөзінен, не қолжазбалар ішінен, туындылар арасынан іздеп табу арқылы қағазға түсіру керектігін білген. Түсіндіру ретінде араб, парсы, шағатай, түркі тілдеріндегі сөз маржаны мақал – мәтелдер мен көркем сөз орамдарының мағыналық мәнін зерделей отырып, түсініктеме жасаған. Мәшһүр Жүсіп өзі жинаған үлгілерінің көлемін белгілеп отырған.[Көпеев, 1992, 155] Мәселен, “Ғылым білімі” кітабы 129 сахифадан тұрады дей отырып, оның ішінде 12 аят, 18 хадис, 43 мақал, 114 ауыз өлең бар десе, ал “Өмір” әңгімесі 26 сахифадан, 104 ауыз өлеңнен тұрады дейді. Мұндағы сахифа – араб сөзі, “бет”, “парақ”, “газет” деген мағынаны береді.

Мәшекең әрбір сөздің сол кездегі дыбысталу қалпын, орфоэпиясын ескеріп, белгілі бір сөздерді естілуі бойынша қағазға түсірген. Әсіресе, сөздің дыбыстық әуезділігіне, өзара үндесуіне көп көңіл бөлінетінін, дыбысталу сапасының сөз мағынасына, сол арқылы шығарма көркемділігіне пәрменді ықпал жасап отыратынын бағамдасақ, бұлай жазу қазақ тіліндегі сөздер фонетикасы тарихын жасауда да елеулі роль атқаратынын дәйектеуге болады. Махмұд Қашқари сөздігінде лингвистикалық, картографиялық, этнографиялық мәліметтер берумен қатар түркі халықтарына тән мақал-мәтелдерді жазып, оларға мағыналық талдау жасап кеткен. Осылайша, біздің салыстыруымызша, «Диуани лұғат-ат түрктегі мақал – мәтелдер мен көркем сөз түсініктемесі мен Мәшһүр Жүсіп Көпеев қолжазбаларының арасында өзара үндестікті байқаймыз.

«Диуани лұғат-ат түрктегі айрықша түсініктемесі терең бағыт - Тәңірдің құдіреттілігі мен парасаттылығына, шексіз, құдіретті күшке ие екендігіне байланысты айтылған сөздер де жиі кездесуі. Мысалы,

Umunč Teŋrige tut - «Үмітіңді Тәңірден күт»,

Teŋri meniŋ işim etti - «Тәңірі менің ісімді оңғарды»

Teŋri meni bayuttı - «Тәңір мені байытты»,

Teŋri kar karlattı - «Тәңір қар жаудырды»,

Men Teŋriden umundum - «Мен тәңірден үміттендім»,

Teŋri meni ködhezdi - «Тәңір мені қорғады»,

Teŋri ölüg tırgürdi - «Тәңірі өлікті тірілтті»,

Ol Teŋri seni maŋa sevtürdi - «Сені маған сүйдірткен Тәңір» және т.б.

М. Қашқари еңбегінде өмір және өлім секілді бір-біріне қарама-қарсы ұғымдардың мәні ашылып, талдау жасалады. Өмірдің мәңгілік емес екенін білген орта ғасырлық түркі халықтары, жалған дүниені arguç а́зup деп атаған. Шігілдер а́зup лексемасын екі дүние мағынасында да bul а́зup «бұл дүние» және ol а́зup «ол дүние» (ақырет) деп қолданған. Жәдігерде мәңгілік дүние meŋgü а́зup деп беріледі. Баса назар аударатын нәрсе - сөздіктегі bul, ol, meŋgü сөздерінің бүгінгі күнде де еш өзгеріссіз қазақ тілінде қолданылатындығы.

Бұл ретте Алаш зиялылары Шәкәрім Құдайбердиев, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев адам жаны мен тылсым дүние, бұ дүние мен о дүниенің жұмбақтары туралы көзқарастары ғылыми тұрғыда қарастырылып, бүгінгі қазақ әдебиеті мен әр түрлі саладағы ғылымдардың бай қазынасына айналып отыр. Мәселен, Шәкәрім Құдайбердиев «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі кітабында ол былай деп жазады: «Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: тәбри — тарихи ғұмуми, тарихи ғұсмани, тарих антшар аласлам, Нәжип

Ғасымбектің түрік тарихы, Әбу Алғазы Баһадур ханның жазған шәжіре түрік және һәр түрлі кітаптардан алынған сөздер; Орысша кітаптардан оқығаным: Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түркі нәсілі туралы, дүниедегі һәр түрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірілген сөздері. Оның ішіндегі түріктің ең ескі заманындағы шежіре кітаптары «Құтадқу білік», «Қошу чидам», «Диуани лұғат-ат түрк» деген кітаптардың сөзі деп келеді.

Шәкәрім Құдайбердіұлы кітаптарды оқығанда адам және әлем сырын білмек үшін оқиды. Жан не? Дін не? Барша ғалам қалай жаралған? Міне, осы сұрақтарға жауап іздейді. Және соның бәрін ол «ноқтасыз оймен тексердім» дейді. Осы оймен Меккеге барғанын да айтады. Стамбул кітапханасында 1905-1906 жылдар шамасында он үш күн отырады.

Шәкәрім Құдайбердиев Ислам дінінің басты қағидаларын, иман, ғибадаттарын қазақ тілінде халыққа түсінікті қылып жазып тығулы мысал еткен. Ең әуелі иман шарттарына тоқталған. Алла Тағаланың барлығына ақылмен ойлап иман келтіруге ерекше мән береді. Өз пікірін Құраннан, ғұламалардың пікірінен мысал келтіре отырып дәлелдейді. Адам қалима айтқанмен, мағынасын түсінбесе, иманға есеп емес екенін ескертеді. Иман шарттарының ішінде Алла, оның бірлігіне, Пайғамбарларына, періштелерге, Алла Тағаланың Пайғамбарларға жіберген кітаптарына, ақирет күніне, жақсылық, жамандықтың бір Алладан екеніне және қияметте қайта тірілуге иман келтірудің әр-қайсысына жеке-жеке тоқталады.[Құдайбердиев, 2008, 122] Оларды Құраннан аяттарды қазақ тіліне аударып бере отырып түсіндіреді.

Ал Алаш ардақтысы Жүсіпбек Аймауытов өзінің дүниетанымдыққа қатысты психологиялық еңбектерінде Ақиқат туралы білмеген болса сұрап білудің қажеттігін айтады. Алланың жоқтан бар қылу сипатын сөз еткенде, оған адамның ақылы жете бермейтініне назар аудартады. Бар нәрседен бар қылу адам кодынан да келетініне мысал келтіреді. Ажал туралы, қабырдағы жауап алу туралы да айтып өтеді. Кәпір болуға себепкер күнәһарлықтан тыйылуды ескертеді. «Адам өзін таныса, құдайды да танымақ» деп арнайы тоқталып, өзін-өзі танудың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Сондай-ақ, адам хақы, хайуан хақына қатысты, адамның жақсы, жаман мінездері, күнә, тәубә, ниет, мінез,зейін, арман т.б. істер жөніндегі шариғат үкімдерін жіктеп береді.[Аймауытов, 1989, 152]. Ислам дініндегі парыз, уәжіп, сүннет, мүстәһи, мұбаһ, харам, мәкрүһ, мәфсад сияқты істерге түсінік береді. Намаз, ораза, зекет, қажы сияқты ғибадат түрлерінің әрқайсысын жеке-жеке таратып түсіндіреді.

Ойымызды түйіндей келсек, Түркі халықтары үшін мекен етіп отырған кеңістіктің барша сыр-сипаты мен тылсым құбылыстарын жетік меңгеру, сол кеңістіктегі істер мен құбылыстарды уақытпен байланыстыру – өмір сүрудің, тіршілік етудің басты білімдік шарты - ескерткіш тілінде «уақыт» ұғымы *şer, türk, köş* тілдік бірліктері арқылы көрініс тапқан. Сөздікте уақыт оғызша *şer* лексемасы арқылы көрсетіліп, *bu şerlikde kel* - «мына уақытта кел» деп берілген. Яғни, уақыттың өтуі мен келуінің ара қашықтығында таным, білім,пайымдау, түсіндіру сияқты әрекеттердің түсінігі М. Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрік» сөздігі мен Қазақ Елі даналарының шығармашылықтарында зор үндес тапқанын мақтанышпен айтамыз.

Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрік» сөздігінде лингвистикалық, этнографиялық мағұлматтар ғана емес, орта ғасырдағы сан алуан түркі халықтарының дүниетанымы, олардың сенімдері мен өмір салты, тілі, діні, мәдениеті жөніндегі құнды мәліметтерді кездестіреміз. Сөздік тілін зерделей келе сөздікте жиі ұшырасатын түркілік дүниетанымды танытатын ұғымдардың бүгінде қазақ халқында да өз маңызын жоймағанын, әлі де ең биік, мәртебелі дәрежеде сақталып тұрғанын үлкен ізгілікпен танытқымыз келді! Ғылым әлемінің назарын аудаған осы туынды түпнұсқасы біздің дәуірімізге жетпеген болса да, Махмұд Қашқаридің есімі түрік әлеміне қосқан үлесіне байланысты мәңгі есте қалады! Ата-бабаларымыз із-түзсіз тарих сахнасынан жоғалып кетпей, халқымыздың тілі мен әдебиетін, мәдениеті мен өркениетін, діні мен ділін келер ұрпағының игілігі үшін жазба ескерткіштер бетіне өрнектеп, артқыға мол мұра ретінде қалдырып отырған. Осы ескерткіштер арасында өзгелерінен

оқшауланып, оқ бойы озық тұратын үлкен зор туынды Махмұд Қашқаридің «Диуан Лұғат-ит-Түрік» еңбегі екені сөзсіз!

Пайдаланылған әдебиеттер:

Аймауытов, Ж. (1989) *Шығармалары*. 560 б. Алматы, Жазушы.

Абдрахманова Г.С. (2017). «Памятник тюркской культуры «Диуани лугат ат-тюрк» Махмуда Кашкари», Байырғы түрік құндылықтары-2017. Халықаралық ғылыми-теориялық және практикалық конференциясының мақалалар жинағы. Астана: ЕҰУ баспасы, 473 б.

Жолдасбайұлы, С. (2010) *Қазақстанның ерте және орта ғасыр тарихы*. Алматы.

Сарткожаұлы, Қ. (2003). *Орхон мұралары*. Алматы, Абзал-Ай.

Көпеев М.Ж. (1992). «Екі томдық». Алматы, Ғылым.

Қашқари М. (2017). *Түрік сөздігі. 1-том/Аударған А.Егеубаев*. 592 б. Алматы, Арда.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) (1996). Төрт томдық. 1-том. Алматы, Атамұра.

Құдайбердіұлы Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. (2008). Алматы, Халықаралық Абай клубы.

Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. (2005). Астана, Фолиант

Mahmūd b. al-Husayn b. *Muhammad al-Kāshghari Kitab dhwan-i lughat al-Turk/Ed.* Kilisli Mu'allim Rifat Bilge. Istanbul, 1915-1917.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEN GÜNÜMÜZE BAY-

Dilek HERKMEN*

Özet

Türkçe Sözlük'te bay- eylemi “yiyecek baygınlık vermek, mideyi bulandırmak, midede ezinti yapmak; aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak; can sıkıntısı vermek, sıkmak, bunaltmak.” şeklinde açıklanır. Türkiye Türkçesi ağızlarında bay- eyleminin kullanım alanını tespit etmek için *Derleme Sözlüğü*'ne bakıldığında da farklı anlamlarda kullanıldığı görülür. *Türkçe Sözlük*'te ilk anlam olan “baygınlık vermek, mideyi bulandırmak vb.” anlamı ilk kez *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tanıklanır. Bay- eyleminin “aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak” anlamları ise başka bir kökün varlığına işaret etmektedir.

Türkçenin tarihî metinleri ve sözlüklerinden elde edilen verilere göre iki ayrı bay- eylemi vardır. Buna göre bay- I “aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak”; bay- II “baygınlık vermek, mideyi bulandırmak” eyleminden daha erken tanıklanmaktadır. Bu iki eylem etimoloji sözlüklerinde ve Türk dilinin tarihî ve güncel sözlüklerinde karıştırılmıştır. 19. yüzyıla değin kök olarak tanıklanmayan bay II- eylemi, ilk olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te mayıl-, mayış- ve mayıl tabanlarında yer alır. Türkiye Türkçesinde bugün bay- eylemi bayıl- bayılt- ve mayış-, mayışık şeklinde aynı kökten türediği anlaşılan farklı tabanlarda varlığını devam ettirmektedir. Eylemin genellikle ölçünlü dildeki türemiş şekilleri b- ön sesi, ağızlardaki varyantları m- ön sesi ile kalıcı olmuştur. “Bağlamak” anlamından hareketle “aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak” anlamlarını edinen bay- I eylemi daha eski olmasına rağmen saydamlığını yitirmiş zaman içinde bay- II eylemi ile birleştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: bay-, mayış-, etimoloji, Türkçe Sözlük, Dîvânu Lugâti't-Türk.

From Dîvânu Lugâti't-Türk to the Present Day Bay-

Abstract

In the *Turkish Dictionary*, the verb bay- is explained as “to make one faint, to make one's stomach turn, to cause distress in the stomach; to deceive, to trick, to influence; to bore, to oppress.”. When we look at the *Derleme Sözlüğü* to determine the usage area of the verb bay- in Turkey Turkish dialects, we see that it is used in different meanings. The first meaning in the *Turkish Dictionary*, “to make one faint, to make one's stomach turn, etc.”, is first witnessed in *Dîvânu Lugâti't-Türk*. The verb bay- meanings of “to deceive, to trick, to influence” point to the existence of another root.

According to the data obtained from historical texts and dictionaries of Turkish, there are two separate verbs of bay-. Accordingly, in Turkish, bay-I “to deceive, to trick, to influence” is attested earlier than bay-II “to make one faint, to make one's stomach turn”. These two verbs are confused in etymological dictionaries and historical and current dictionaries of the Turkish language. The verb bay-II-, which was not attested as a root until the 19th century, first appears in the bases mayıl-, mayış- and mayıl in *Dîvânu Lugâti't-Türk*. In today's Turkish, the verb bay- continues to exist in different bases as bayıl-, bayılt- and mayış-, mayışık, which are understood to be derived from the same root. The derived forms of the verb in the standard language generally have initial phoneme b-, while its variants in dialects have initial phoneme m-. The verb bay- I, which acquired the meanings of “to deceive, to trick, to influence” based on the meaning of “to bind”, is older, but has lost its transparency over time and has been combined with the verb bay- II.

Key Words: bay-, mayış-, etymology, Turkish Dictionary, Dîvânu Lugâti't-Türk.

Giriş

Güncel Türkçe Sözlük'te yer alan bay- maddesi ağızlardan kaydıyla 1. “mideyi bulandırmak, midede ezinti yapmak”; 2. ağızlardan ve mecaz kaydıyla “birini aldatmak, kandırmak, etki altında

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, dilek.herkmen@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3060-3756

bırakmak”; 3. *ağızlardan* ve *mecaz* açıklaması ile “can sıkıntısı vermek, sıkmak, bunaltmak” anlamları ile verilir. *Kubbealtı Lugatı bay-* eylemini *halk ağzı* olduğunu bildirerek “baygınlık vermek” olarak açıklar. *Türkçe Sözlük*’te yer alan “midneyi bulandırmak” anlamının zamanla “can sıkıntısı vermek, bunaltmak” şeklinde mecaz anlama geçmiş olduğu düşünülse de “aldatmak, kandırmak” açıklamasının 1. anlam ile ilgisinin uzak olduğu dikkati çekmektedir. Sözü edilen *bay-* eyleminin ya da eylemlerinin tarihî süreç içerisindeki gelişimini değerlendirmekte Türk dilinin sözlükleri ve eserleri yol gösterici olmuştur.

Lehçe-i Osmânî’de (بايمق) *baymak* “ağmak ve bağmak gibi derman bırakmamak, geçmek, yormak, efsane ve efsun ile aldatmak, savmak, savulup iğfal olmak, sihr” (Toparlı, 2000: 46); (باغمق) *bağmak* “manen bağlamak, iğfal, sihir etmek göz bağmak basireti bağlamak. Hokkabazlar göz bağmak” (Toparlı, 2000: 36); *Kamus-ı Türkî*’de de (بايمق) *baymak* “1. derman bırakmamak, dermansız bırakmak. 2. efsane ve efsunla aldatmak, büyü etmek (Yavuzarslan, 2010: 111); (باغمق) *bağmak* 1. bağlamak. 2. [Baymak gibi] büyü ve sihir etmek, efsunlamak: Göz bağmak” (Yavuzarslan 2010: 95); (باغى) *bağı* arpağ, büyü, efsun (Yavuzarslan, 2010: 95) şeklinde yer alır. Her iki sözlükte de *bay-* ve *bağ-* eylemlerinin iki ayrı madde başı olduğu görülür. Fakat iki maddede de anlamlar ayrılmış değildir.

Cumhuriyet sonrasında Türk Dil Kurumunun ilk sözlüğünden itibaren durumun değiştiği dikkati çeker. *Türkçe Sözlük*’ün 1945, 1955, 1959, 1966 baskılarında *bağmak* “T.D. 1. bağlamak. 2. büyülemek. 3. iğfal etmek” açıklamaları ile yer alır; *baymak* ise madde başı olarak alınmaz. 1966’dan sonra *bağmak* maddesi Sözlük’ten çıkarılır. 1969, 1974, 1983 baskılarında *baymak* ve *bağmak* yoktur. *Türkçe Sözlük*’e *baymak* maddesi “hlk. (yiyecek) baygınlık vermek, midneyi bulandırmak, midede ezinti yapmak” anlamıyla ilk kez 1988 baskısında girmiştir. 1998 yılındaki baskıda “hlk. 1. (yiyecek) baygınlık vermek, midneyi bulandırmak, midede ezinti yapmak. 2. hlk. aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak” şeklinde yer almıştır. Görülen o ki *bağ-* *Türkçe Sözlük*’e *bay-* eyleminden önce alınmış ve *bağ-* ve *bay-* maddeleri TDK *Türkçe Sözlük*’ün 1998 baskısından itibaren *bay-* maddesi altında birleştirilmiştir.

Tietze, sözlüğünde *bay-* I “bayıltmak, midede ezinti yapmak”; *bay-* / *bayı-* II yalnız göz *bay-/bayı-* “büyü ile gözünü bağlamak, büyülemek” şeklinde iki ayrı madde başı hâlinde vermiştir. Ayrıca sözlükte *bağ-* “büyü ile bağlamak”, yalnız göz *bağ-* “büyü ile birisinin görme kabiliyetini yok etmek” şeklinde başka bir madde başı daha yer alır. Bu eylem Eski Türkçe *bay-* “boğmak” kökü ile Clauson’u da tanık gösterilerek ilişkilendirilir. Bahsedilen sözlükte bu anlamda *boğ-* eylemi yer almaktadır. Büyü ile bağlamak anlamındaki *bağ-* eyleminin *boğ-* ile ilişkilendirmek mümkün görünmemektedir (Tietze, 2016: 547, 615). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*’nda farklı madde başı olarak verilmesine rağmen eylemlere dair anlam açıklamaları ve köken değerlendirmeleri eksiktir ve ikna edici değildir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında *bay-* eyleminin kullanım alanını tespit etmek için *Derleme Sözlüğü*’ne bakıldığında ise *bay I-* “1. yiyecek baygınlık vermek, midneyi hafifçe bulandırmak, midede ezinti yapmak; 2. “bayıltmak”; 3. bayınmak “bayılmak”; 4. “yormak”; *bay- II* 1. “aldatmak, kandırmak, göz boyamak, manyetize etmek, tesir altında bırakmak”; 2. “aklı başına gelmek; inanmak, kanmak”; 3. göz boyamak”; *bay- IV* “1. bir acıya tahammül etmek, katlanmak, dayanmak; 2. can sıkmak, bıktırmak, üzme, canından bezdirmek”; *bay- IX* “bir şey eskiyerek şeklini kaybetmek” (DS II: 582-583); *bay- VI* “inanmak, kanaat getirmek, tatmin olunmak; *bay- VII* “1. baylan- I/1 ‘nazlanmak, şımarak; 2. ahlamak, budala” ve *bağ-* “büyülemek, aldatmak” (DS II: 484, 582-583) anlamları verilir. *Derleme Sözlüğü*’nde de *bay-* / *bağ-* maddelerinin “baygınlık vermek” ve “aldatmak, kandırmak” ile birlikte farklı anlamları da olduğu görülür.

Derleme Sözlüğü’ndeki *bay-* III “1. büyülemek, gelişmek, serpmek, şişmanlamak; 2. tırnak uzamak (hayvanlarda)”; *bay- V* “bay ol- ‘zenginleşmek” maddeleri ise ayrı bir eylem köküdür. *Dîvânü Lügati’t-Türk*’te *bây* “zengin”, *bâyü-* “zengin olmak” (Tekin, 1995: 100) şeklinde uzun ünlülü olduğu tespit edilen eylem *bây-* < *bâyü-* gelişimiyle meydana gelmiştir. *Tarama Sözlüğü*’nde 14. yüzyıldan itibaren tanıklanan Türkiye Türkçesi ağızlarında da *bayı-* / *bay-* şekillerinde kullanılan eylem bu çalışmada konu edilen eylemlerden ayrı tutulmalıdır.

Türkçe Sözlük’te *bay-* için verilen “birini aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak” anlamı *Kamus-ı Türkî*’de ve *Lehçe-i Osmânî*’de hem *bağ-* hem de *bay-* maddelerinin açıklamasında yer alır. Bu anlamın tarihsel gelişimi izlendiğinde ilk kez Tonyukuk yazıtında (720-725) yer aldığı görülür. Burada

atıg ıka bayur ertimiz (K 27) ifadesinde “bağlamak” anlamıyla yer alan *bā-* eylemi (Şirin, 2020: 640); *Dîvânü Lügati't-Türk'te ol atıg bādı* cümlesinde de aynı anlamdadır. Burada herhangi bir şeyi ipele düğümleyip bağlamak için de bu eylemin kullanıldığı belirtilir (Ercilasun – Akkoyunlu, 2016: 456).

Uygurca *Daşakarmapathaavadānamālā* adlı eserde *bā-* “bağlamak” *kataru bap* (4676) “çevirerek bağlayıp” (Elmalı, 2016: 223, 283) ve *amranmaklı[g bag] tügüni[n to]lp öz kon[uk] marım[ları]mun barça b(e)k [katag] bayuk s(e)n* (1035) “aşk bağıyla benliğimi tamamen sağlam bir şekilde kendine bağladın” (Elmalı, 2016: 95, 239) ifadesinde de *bayuk* öğrenilen geçmiş zaman çekimli şekli ile yer alır. “İki kişiyi manevi bir bağla birleştirmek” karşılığında kullanılan *bā-* eyleminin gerçek anlamdan mecaz anlama geçtiği dikkati çeker. Sözcükler temel anlamlarının yanı sıra yan anlamlar kazanırlar. *Ba-* eylemi de somut anlamdan soyuta doğru bir anlam genişlemesi göstermiştir. Ayrıca *Kutadgu Bilig'de tutup badı barça kişiler közin* (5670) (Arat, 1979: 563) ve *Altun Yaruk'ta* (10. yüzyıl) *yilvi küçi tüze yalanguklar közin bamakdın ötgürü* “sihir gücü ile insanların gözünü bağlamasından ötürü” (Kaya, 1989: 151) cümlelerinde yer alan *köz ba-* “göz bağlamak” birleşik yapısı ile “sihir ile gerçeği görmesini engellemek” kastedilmektedir. Birleşik yapı oluşturan *ba-* eylemi 12. yüzyılda *Mukaddimetü'l-Edeb'te* de *köz ba-* “sihir yapmak”, *köz bagucı* “göz bayıcı, sihir yapan” şeklinde tanımlanır (Yüce, 1988: 151). *İbn-i Mühenna Lügati'nde* (13-14. yüzyıllar) *bağ-* “kapanmak, kilitlenmek” anlamı ile kayıtlı olan eylem (Battal, 1934: 15), 14. yüzyılda *Kitâbü'l-Ef'âl'de bağ-* şeklinde “bağlamak; kırık, yarık veya çatlak gibi şeyleri tamir etmek” karşılığı kullanılmıştır (Eminoğlu, 2011: 168). Dikkati çeken bu yapının *ba-ğ-* tabanından *-ğ-* eylemden eylem türetme eki ile oluştuğu söylenemez. Türkçede böyle bir yapım eki olmadığından *bā-* eylemindeki uzun ünlü sebebiyle *bağ-* şeklinin meydana geldiği düşünülmelidir. Aslı uzun ünlülerin yanında sonradan türediği anlaşılan *f* (< v), *ğ*, *y* ünsüzlerinin uzunluk belirtisi olarak değerlendirildiği belirtilir (Başdaş, 2004: 27); Hlç. *vā^a-*, Yak. *bāy-*, Türkm. *bāğ-* (Tekin, 1995: 172). *y* > *ğ* akıcılılaşması ile *bay-* < *bağ-* < *bağ-* değişimi meydana gelmiştir.

Bay- 14. yüzyılda *bayı-* “kanmak, inanmak” şekli ile *Hurşîd-nâme'de şol erler kim bayımış* özlerine 4495 (Ayan, 1979: 298) cümlesinde ve *kemānuş bayıcısı çün boyadı* 7415 örneğinde *bayıcı* “büyücü, cezbedici” kullanımı ile mevcuttur (Ayan, 1979: 409). *Tarama Sözlüğü'nde* ayrıca *göz bağıcı* (*göz bayıcı*) “sihirbaz, büyücü” anlamıyla yer alır. (Tarama Sözlüğü III: 1808). *bağla-* tabanı ile *Karahanlı Türkçesi Satırarası Kuran Tercümesi'nde* (TİEM 73) (14. yüzyıl) *cādülük birle bağladılar kişiler közlerini* (Kök, 2004: 117) cümlesinde *köz bağla-* “büyü yapmak, büyülemek” (Kök, 2004: 292) anlamındadır. 16. yüzyılda *Lugat-ı Nimetullah'ta* *simyā* maddesi “*Kîmyā, a'māl-i hîleden şol a'māldür ki anuñ şāhibine Türk dilinde gözbayıcı dërler.*” açıklaması ile verilir (İnce, 2015: 324). Osmanlıcada *simya* “büyü, sihir” anlamlarında kullanılmıştır. 18. yüzyıla ait olan *Burhân-ı Kâti Tercümesi'nde hukke-bâz* maddesi “*Ma'ruftur ki göz bağcı ta'bir olunur. Muhil, ayyâr ve tarrâr kimseden kinaye olunur.*” açıklaması ile verilir (Öztürk-Örs, 2000: 367). Türkiye Türkçesinde kullanılan *göz boya-* “kandırmak, yanıltmak, gösterişle aldatmak” deyimini 11. yüzyıldan itibaren tanıklanan *göz bağı-* birleşik yapısının değişmiş şeklidir. Türk dilinin tarihî metinlerinde 12. yüzyıldan beri kullanılan *bay-*, *bağ-* *bayı-*, *bağı-* tabanları, Eski Türkçede var olan *bā-* “bağlamak” (Tekin, 1995: 172) kökünden addan eylem yapma eki *+I-* ile türemiştir. Eylemler *bay-* < *bayı-* < *bağı-* < *ba(g)+ı-* < *bā-* şeklinde değişim ile oluşmuş olmalıdır.

Bā- eyleminden türeyen ve ilk kez *Dîvânü Lügati't-Türk'te* geçen *bayık* sözcüğü, *bayık söz* “doğru söz” örneğiyle Oğuzca kaydıyla yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 416). 11. yüzyılda anlam alanı genişleyen *bā-* eyleminden < *bay-ı-k* < *bay-* < *bag-* < *bā-* şeklinde *bayık* sözcüğü de türemiştir. Anadolu sahasında 13. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılan sözcük Şeyyad Hamza'nın *Yūsuf ve Zeliḥā'sında* (Taş, 2019: 368), *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik'te* (Canpolat, 2018: 348) “şüphesiz, kesinlikle, doğru, açık, aşikar” anlamlarında kullanılmıştır.

“Bağlamak” anlamından hareketle “aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak” karşılığında kullanılan *bay-* I eyleminin “derman bırakmamak, geçmek, yormak” anlamlarındaki *bay-* II eyleminden eski olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü *bay-* II eylemi Türkçenin tarihî metinlerinde ilk olarak *mayıl-* türemiş şekli ile *Dîvânü Lügati't-Türk'te* yer alır. *Dîvânü Lügati't-Türk'te mayıl-* “(meyve) bozulmak” (Ercilasun Akkoyunlu, 2015: 762); *kāgun mayıldı* “Çok sulu ve nemli kavun bozuldu.” “Bu, bekletilip zamanının geçmiş olmasıdır. Her meyve de aynıdır.” açıklaması ile yer alır (Ercilasun – Akkoyunlu, 2015: 429). Ayrıca *mayıl yemiş* “olgunlaşıp yumuşayan, olgunluk derecesini de aşan seftali, büyük ve

çürümüş kavun gibi her meyvenin adı” (Ercilasun Akkoyunlu 2015: 417); *mayış-* “yere yapışmak” *er yi.rke mayışdı* “Adam inatçılığından ve tembelliğinden yere yapıştı.” “Bu, ona bir iş emredildiğinde onu kabul etmemesidir.” kullanımları da eklenir (Ercilasun Akkoyunlu, 2015: 429). Eserde, metatez yoluyla oluşmuş olan *yamaş-* “yere yapışmak” “Ters çevirme yoluyla mayışdı’nın başka bir şeklidir.” açıklaması ile verilir (Ercilasun Akkoyunlu, 2015: 429, 947). Eski Uygur Türkçesinde yüzyılı belirtilmemekle birlikte *mayış-* eyleminin “bir yere takılıp kalmak” anlamında kullanıldığı kayıtlıdır (Wilkens, 2021: 471). 11. yüzyılda olgunlaşma neticesinde oluşan durumdan hareketle “yapışmak, yumuşayarak şeklini yitirmek, bozulmak, vücut gevşeyerek yığılmak” anlamlarını edinmiş görünmektedir. Clauson *mayıl* “aşırı olgunlaşmış”, *mayıl-* “aşırı olgunlaşmak”, *mayış-* “yığılmak” tabanlarının **may-* (*bañ-*) ‘to collapse; to be over-ripe’ “aşırı olgun olmak; yığılmak” köküne bağlanabileceğini belirtir (Clauson, 1972: 772-773). Boeschoten da Clauson’u kaynak göstererek *bañ-* köküne işaret eder (Boeschoten, 2022: 76-77). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*’nde *mayışmak* “çok yemekten, sıcaktan veya zevkten gevşemek” için verilen açıklama Clauson’a ve lehçelerdeki görünümlere dayanır (Eren, 2020: 364). *Compendium of the Turkic Dialects*’te *mayıl*, *mayıl-*, *mayış-* türevlerinin *may-* ? kökünden türediği belirtilir. (Dankoff III, 1985: 118); ayrıca köke dair bir açıklama yer almaz.

Anadolu sahasında en erken *bay-* eyleminden türemiş olan *bayın-* 14. yüzyıl *Hurşîd-nâme*’de *biri vehm oldı görkinden bayındı* 954 (Ayan, 1979: 166); ve *bayıl- bayılmışam başumdan ‘aql gitmiş* 3097 (Ayan, 1979: 244) ifadelerinde “bayılmak” anlamında kullanılmıştır. 16. yüzyıla ait *Faziletname* adlı eserde “acı sebebiyle bayılmak” anlamıyla *yine acıyup ol zahmı bayıldı* cümlesinde tespit edilir. (Tepeli, 2002: 135). *Bay-* eylemi bu yüzyıla değin tanıklanmaz.

17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı’nda *bay-* “aldamak; gözleri kamaştırmak, yanıltmak”; *bayıl-* eylemi “gönli bulanmak, oğunmak, buğalmak” (Tulum, 2011: 378-379) açıklaması ile verilir. Meninski sözlüğünde (1680) (*بايمق*) *baymak* fucum facere, hallucinare, fascinare “göz boyamak, büyülemek” anlamıyla yer alırken *bayılmak* (*بايلمق*) deliquium pati, deficere “bayılmak, kendinden geçmek” *güle güle bayıldım* ex nimio risu defeci (Meninski, 1680: 700-701) şeklinde kayıtlıdır. 17. yüzyılda *bayıl-* eyleminin “gönli bulanmak, oğunmak (bayılmak), kendinden geçmek buğalmak” anlamlarında kullanıldığı tanıklanmaktadır. Ayrıca bu yüzyılda *bayılmak* eyleminin “bayılmak, kendinden geçmek” anlamının yanı sıra “gülmekten bayılmak” için kullanımı da kaydedilmiştir. Görünen o ki *bay-* henüz 17. yüzyılda “geçmek, yormak, derman bırakmamak” anlamlarında kayıtlanmamıştır. 18. yüzyılda *Lehçetü’l-Lugat*’te (*بايلمق*) *bayılmak* maddesinde “...gaşeyan gaşy gibi bayılmaktır.” açıklamasında (Kırkkılıç, 2022: 101) *bayılmak* yine “kendinden geçmek” anlamındadır. 19. yüzyılda *Lehçe-i Osmânî*’de *Kamus-ı Türkî*’de *bay-* “derman bırakmamak, yormak” “efsun ile aldatmak, büyü ve sihir etmek” anlamları ile kayıtlıdır. 17. yüzyıl sonrasında *bay-* eyleminin “baygınlık vermek” anlamı ile kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Dîvânü Lugâtî’t-Türk*’te *mayıl-*, *mayıl* tabanlarında m- ön sesi ile kullanılan eylem Batı Türkçesinde *bayıl-* şekli ile tespit edilir. *Bayıl-* eyleminin *bay-* eyleminden daha erken tanıklanması, *bay-* eyleminin yazı dilinde sonradan yer aldığını göstermektedir.

Türkiye Türkçesinde ölçünlü dilde *mayış-* “Çok yemekten, sıcaktan veya zevkten gevşemek, üzerine rehavet çökmek.” anlamında yer alırken ağızlarda “Sıcaktan, mide dolgunluğundan ya da zevkten gevşemek, baygın duruma gelmek; nazlanmak, kırtmak, süzölmek; sıcaktan ya da hafifçe kaşınmaktan gevşemek, rahatlamak” kullanımları da kaydedilmiştir (DS IX: 3141). Yerel ağızlarda ayrıca eylemin gerileyici benzeşme ile daralmış hâli olan *mıyış-* “gülümsemek; mide dolgunluğundan, gıdıklanmaktan, zevkten gevşeklik gelmek, baygın durumda olmak; alımlı gülümsemek” kullanılmaktadır. Bununla birlikte ağızlarda farklı fonetik değişimlerle ya da başka türetme ekleri ile oluşmuş şekillerle de varlığını sürdürmüştür: *mayık* “yaramaz, yılışık”; *mayıl mayıl* “üzgün üzgün (bakmak için), bel bel (bakmak için)” (DS IX: 3140); *mıyışmak* “gülümsemek; mide dolgunluğundan, gıdıklanmaktan, zevkten gevşeklik gelmek, baygın durumda olmak”; *mıyıl mıyıl* “sıkılğan sıkılğan (bakmak için); aptalca, bel bel (bakmak için); uykulu uykulu (bakmak için); cansız, sönük (bakış ve ateş için)” (DS IX: 3194). Metatezli şekli *yamaş-* I “eğilip bükölmek, ezilmek (insan için)”; *yamaş-* II “sululuk etmek, yılışmak”; *yamaş-* III “1. baş köşeye saygısızca oturmak; 2. oturup durmak”; *yumuş-* III “ezilmek”; *yumuş-* “üşüyüp büzölmek”; *yamış-* I “1. hafifçe eğilmek, 2. iğreti oturmak, 3. yere yapışmışcasına çöküp oturmak, 4. yüklü eşek, yürümek istemeyip arka ayakları üstüne çöker gibi yapmak, 5. bütün ağırlığıyla yan gelip yaslanmak, 6. yıkılıp devrilmek, 7. yere yapışırçasına, yüzü koyun

yatmak, sinmek, 8. yapışmak, yassılıp durmak” (DS XI: 4154, 4318). Türkiye Türkçesi ağızlarında 11. yüzyıldaki *mayıl-*, *mayış-* kullanımlarının varyantları zenginleşerek m- ön sesi ile varlığını sürdürürken *bay-*, *bayıl-*, *bayın-* tabanlarında ise b- ön sesi korunmuştur.

Türkiye Türkçesi dışındaki lehçelerde de m- ön sesi ile kullanılmaktadır: Azerbaycan Türkçesinde *mayış-* “gevşemek, yayılmak, yemekten, zevkten, sıcaktan dolayı uyusuk hâle gelmek” (Altaylı, 2008: 2329); Kırgız Türkçesinde *mayış-* “eğrilmek, ezilmek”, *mayışak* “bükülgen, kolay bükülebilen”, *mayıştır* “bükmek, eğirmek” (Yudahin, 1998 II: 557); Hakas Türkçesinde *mayıh* “bitkin, tükenmiş; ağır yavaş”, *mayıl-* “yorulmak”, *mayıhpas* “yorulmaz, dayanıklı”, *mayıl-* “yorulmak”, *mayıl-* “yormak”, *mayıl* “zayıf, dermansız”, *mayıtıh-* “yorulmak” (Arıkoğlu, 2005: 292-293); Sagay ağızında *mayık-* “yorulmak, yorgun düşmek” (Tezel, 2021: 174); Karakalpak Türkçesinde *mayıs-* “Eğilmek, bükülmek; ağız. meyveyle dolmak”; *mayısınqıra-* “eğmek, bükmek; biraz rahatsız olmak, biraz acı çekmek, biraz zorlanmak”; *mayısqaq* “eğilen, bükülen, esnek”; *mayıstır-* “eğmek, bükmek; acı çekmek, sıkıntı çekmek”; *miji-* “ezmek, ufalamak; *mijimirla-* “bükmek; katlamak; kırıştırmak”, *mijimirlan-* “bükülmek; kırışmak”, *mijimirlat-* “bükürmek, kırıştırmak”, *mijiray-* “bükülmek; kırışmak, buruşmak”, *mijirayt-* “bir şeyi bükmek, katlamak”, *mijit-* “ezdirmek, ufalatmak”, *mijıwşı* “çok konuşan, bir dediğini tekrar tekrar söyleyen; ezen ufalayan” (Uygur, 2019: 384, 393); Kazak Türkçesinde *mayıs-* “bükülmek, eğilmek; nazlanmak, cilve yapmak”, *mayısqaq* “yumuşak, kolay eğilen”, *mayısqaqtıq* “yumuşaklık, kolay eğilme durumu”, *mayıstır-* “bükmek, eğmek” (Koç, 2019: 388); Başkurt Türkçesinde *mej-* “yumuşayıp pörsümek, cıvıklaşmak”, *mejš-* “alta doğru eğilip çökmek; eğilmek, mayışmak”, *mejšelde-* “eğilip bükülmek, esnemek”, *mejšeldeq* “eğilip bükülen, esnek”, *biji-* “sıcakta uzun süre kalıp yumuşamak, cıvıkmak” (Özşahin, 2017: 83, 405, 413-414); Tuva Türkçesinde *mayışkak* “mayışmış” (Arıkoğlu, 2003: 76); Karaçay Malkar Türkçesinde *mayrış-* “eğilmek, bozulmak”, *mayrışdır-* “eğmek, bozmak, buruşturmak” (Tavkul, 2000: 295); Özbek Türkçesinde *mayismoq* “mayışmak” (Yusupova, 2018: 380); Türkmen Türkçesinde *mayışgak* “elastiki, esnek”, *mayışgaklık* “esneklik” (Tekin, 1995: 449).

12. yüzyılda *Mukaddimetü'l-Edeb*'te [Y225a1 üstahlık kıldı = vedā' kıldı anıñ üze] / (4) hüccet [Y225a1 baymak = nāz kılğan 'avret = bu vedā'] (Ayaz, 2020: 108). *nāzadı aña, bayıdı aña, avağ kıldı nāzamak yā bayımak* (Yüce, 1988: 38), *baydı aña, ustahlık kıldı aña* (Yüce, 1988: 63) örneklerinde yer alan *bay-*, *bayıl-* “naz etmek, küstahlık etmek” karşılığındaki eylemler ise her iki anlamdan farklıdır (Yüce, 1988: 99, 67). *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan *baymak* “şımarık, yüzüstü, nazlı, yaramaz, terbiyesiz, arsız, densiz” (DS II: 484, 581, 582, 583) kullanımı *Mukaddimetü'l-Edeb*'deki anlamın ağızlardaki görünümüdür. *Kubbealtı Lugatı* Türkçenin söz varlığında yer verdiği *mayış-* eylemini *halk ağzı* olarak 1. “çok yemekten, sıcaktan veya zevkten gevşemek, üzerine uykulu bir hal ve tatlı bir rehâvet çökmek”, 2. *argo* kaydıyla “gösterilen ilgi veya iltifattan şımarır gibi olmak” açıklamaktadır. Argo olarak değerlendirilen *mayış-*, “gevşemek” anlamından hareketle “şımarıp rahatlamak” olarak değerlendirilmiştir. Bu anlam *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'teki kullanım ile ilişkilendirilebileceği gibi *Mukaddimetü'l-Edeb*'teki *bay-*, *bayıl-* “naz etmek, küstahlık etmek” kullanımı da göz ardı edilmemelidir. Buradaki anlam da *bây* “zengin” kökünden *bây+ı-* “kendini zengin, büyük görmek” şeklinde türemiş olabileceğini düşündürmektedir.

Oğuz Türkçesi yazı diline *bayıl-* şekli ile geçen ve bellek sözlüğünde *mayış-* şeklinde varlığını sürdüren eylemlerin kökü olan *bay-* II 19. yüzyıldan itibaren kayıtlıdır. *bay-* II eylemi 19. yüzyıl sonrasında kullanım sıklığını artırırken *bay-* I aksine bir değişme gösterir. Süreç içerisinde saydamlığını kaybeden *bay I-* “bağlamak” eylemi anlaşılabilirliğini da yitirmiş olduğundan ses ve yapı bakımından benzer olan *bay-* II ile birlikte ele alınmıştır. Bu sebeple sözlüklerde tek maddede değerlendirilmiş; uzak iki anlam tek sözcüğü açıklamak için verilmiştir.

Kaynakça

- Arıkoğlu, E. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça – Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ayan, H. (1979). *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Feraḥşâd) İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Erzurum.

- Ayaz, Özçamkan, G. (2020). *Mukaddimetü'l-Edeb Paris ve Yozgat Nüshaları (Giriş-Metin-Dizin)*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, Trabzon.
- Başdaş, C. (2004). "Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. Cilt: 52 Sayı: 2004/2, 19. s. 19-30.
- Battal, A. (1934). *İbni-Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Boeschoten, H. (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic, by with the Editorial Assistance of J. O'Kane*, Brill, Leiden-Boston.
- Canpolat, M. (2018). *Behçetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-halâik*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, : Oxford University Press, Oxford
- Dankoff, R., Kelly, J. (1985). *Mahmūd al-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Diwān Lugat at-Turk), Parts III*, Harvard University Printing Office, Cambridge.
- Elmalı, Murat (2016). *Daşakarmapathâvadânamâlâ (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâtî't -Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaya, C. (1989). *Altun Yaruk (Suvarnapyabhasottama-sutra) Giriş-Metin-Dizin*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul.
- Kırkkılıç, H. A. (2022). *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi Lehçetü'l-Lugat*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi (TİEM 1v-235v/2) (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Meninski, F. (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicea-Persicea*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öztürk, M. - Örs, D. (2000). *Mütercim Âsım Efendi Burhân-ı Katı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şirin, H. (2020). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Taş, İ. (2019). *Yūsuf ve Zeliḥā [Gramer-Metin-Çeviri-Notlar-Sözlük-Dizin-Tıpkıbası]*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay – Malkar Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Kitapçılık, İstanbul.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., ve Eker, S. (1995). *Türkmence Türkçe Sözlük*, Simurg Kitapçılık, Ankara.
- Tezel, K. N. (2021). *Sagay Destanı: Ay Tolızı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tietze, A. (2016). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 1 A-B, TÜBA, Ankara.
- Toparlı, R. (2000). *Ahmet Vefik Paşa Lehçe-i Osmânî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (1995). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*. I, III. Ankara: TDK.

- Uygur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, Akademie der Wissenschaften, Göttingen.
- Yavuzarslan, P. (2010). *Kamus-ı Türkî Şemseddin Samî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yudahin K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*, (çev. Abdullah Taymas) C. II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yusupova, N. (2018). *Türkçe – Özbekçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yüce, N. (1988). *Mukaddimetü 'l-Edeb Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

МАХМҮД ҚАШҒАРИ ЕҢБЕКТЕРІ- ТАРИХИ ДЕРЕК КӨЗІ

Gayhar БАЛҒАБАЕВА *

Түйіндеме

Махмұд Қашғаридің еңбектері көптеген түркі халықтарының тарихы, этнографиясы мен мәдениеті бойынша құнды тарихи дерек көзі болып табылады. Оның "Диван лугат ат-түркі" ("Түркі сөздерінің жинағы") - ерте орта ғасырлардағы түркі диалектологиясының ескерткіші.

Махмұд Қашғаридің еңбегі Қараханид қағанаты мен оның халқының ішкі өмірінің көптеген аспектілерін көрсетеді. Махмұд Қашғари сөздігінде де бар-түркілердің көптеген көрші халықтары, олардың тарихы, тілдері туралы энциклопедиялық ақпарат-ках және үстеулер. "Диван лугат ат-түркі" - де бақылаулар да ұсынылды ұлы философтың болмыстың мәні, өмірлік мақсаттары мен ұмтылысы туралы ойлары-адам, моральдық-этикалық нормалар.

Түйінді сөздер: ғалым, философ, этнограф, тарих, халық, сөздік, тіл, ақпарат, саяхат, әлемді тану, халықтардың мәдениетін зерттеу, мұра.

The Works of Mahmud Kashgari are a Historical Source

Abstract

The works of Mahmud Kashgari are a valuable historical source for the history, ethnography and culture of many Turkic peoples. His "Divan lugat at-Turki" ("collection of Turkic words") is a monument of Turkic dialectology of the early Middle Ages.

The work of Mahmud Kashgari reflects many aspects of the inner life of the Karakhanid kaganate and its people. Mahmud Kashgari also has in his dictionary-encyclopedia information about many neighboring peoples of the Turks, their history, languages-Kah and adverbs. In "Divan lugat at-Turk", observations were also presented reflections of the great philosopher on the essence of being, life goals and aspirations - man, moral and ethical norms.

Key words: scientist, philosopher, ethnographer, history, people, dictionary, language, information, travel, knowledge of the world, study of the culture of peoples, heritage.

Ұрпақ тәрбиесі мәселелеріне ерекше мән беріп, халықтың рухани әлемін өздерінің білімнің түрлі салаларындағы ізденістерімен байытқан тұлғалар өткен тарихта аз болмады. Солардың бірі "Диуани лұғат ат- түрк" ("Түркі Тілдерінің Сөздігі") атты еңбегімен танымал ғұлама ғалым Махмұд Қашғари (1029-1116) болып табылады. Үлкен тарихы бар елге - үлкен мәдениет, биік таным, терең білім керек." деген болатын. (М.Қашғари, 1997: 15).

Түркі халықтары өмірінің энциклопедиясы атанған Махмұд Қашғаридың "Диуани лұғат ат-түрк" ("Түркі Тілдерінің Сөздігі") Орта Азия, Жетісу және Қашғар жерінде Қарахандар билік құрған тұста жазылған мұра.

X ғасырдың орта кезінде жоғарыда аталған аймақта әлеуметтік құрылымы біршама дамыған, өзінен бұрынғы мемлекеттік құрылымдардың көптеген әлеуметтік институттарын табиғи түрде өзіне жинақтаған Қарахан мемлекеті пайда болды.

Қарахандар мемлекетінің жайы Қазақстан мен Орта Азия халықтарының өткен тарихының маңызды кезеңі ретінде зерттеушілер назарын аударып келеді. Ізденістер нәтижесінде олардың қоғамдық өмірі, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, тілі, діни нанымдары, мемлекетті басқарушылардың шығу тегі, билік құрған уақыты, қамтыған территориясы мәдени белгілері жөнінде мол ғылыми мәлімдемелер мен фактілік материалдар жинақталған.

* Профессор, Ахмет Байтұрсынұлы университеті, Қазақстан тарихы кафедрасы, balgabaeva.gauhar@mail.ru. Orcid: [0000-0003-0146-8126](https://orcid.org/0000-0003-0146-8126)

Жаңа бірлестікті құруға X ғасырда қарлұқтармен бірге Жетісуды, Нарынның тескейін мекендеген, ал кейінірек XI ғасырда Іле өзені алқабын қоныс еткен яғмалар мен осы алқапқа Ыстықкөл өңірінің солтүстік аудандарынан көшіп келген чигілдер де бірігіп атсалысқан болатын.

"Түркі тілдерінің сөздігі"- XI ғасырдағы түркілердің өмірі: олардың материалдық мәдениеті, бұйымдары, тұрмыс-жайлары, этнонимдері мен топонимдері, қызмет адамдарының дәрежесі, тағам, сусын түрлері үй жануарлары мен аумағындағы жабайы аң-құстар, мал шаруашылығы, өсімдіктер мен дәнді дақылдар, астрономия терминдері туралы, күнтізбелер, ай, апта, күн аттары, ауру түрлері, дәрі атаулары, анатомиялық терминология, минералдар мен металдар туралы, әскери, спорт және әкімшілік терминология, түрлі тарихи және мифтік қаһармандардың есімдері, діни және этникалық терминология туралы, балалар ойындары мен ермектері және басқалар туралы бірден-бір деректеме болып табылады.

Осындай ұлы еңбекті Махмұд Қашғаридай ғұлама бұдан мың жыл бұрын жалғыз өзі жазған. Яғни, бұдан шығатын қорытынды, тарих дөңгелегін алға жылжытатын, Абай айтқандай, "тобыр" емес, жекелеген тұлғалар. Махмұд Қашғаридың атақты сөздігі табылғаннан кейін түркология ғылымында беймәлім болып келген көптеген мәселенің басы ашылды. Ең бастысы, түркі тілдерінің тарихи даму ерекшелігі басқаша бағыт алды. Ол сөздігінде берген әлем картасы арқылы түркі мәдениетіне әсерін көрсетті.

Бізді біріктіретін құрал - Тіл мен Тарих. Уақыттың ауыр соққыларынан ашық сабақ алған Түріктің тілі мен тарихы. Яғни, адам баласының "қайдан шыққаны, қандай жағдайда тұрғаны және қай бағытта дамитыны" туралы мықтап ойланып-толғануына жеткізетін таза ғылым мен білім бастаулары.

Олай болса, әрқайсымыз Махмұд Қашғаридың ортақ тұлғаларымыздың "Түркі сөздігі" сияқты ұлы тарихи еңбектерін оқып, зерттеу біздің міндетіміз. Көрнекті қайраткер, ғұлама ғалым, бірегей туынды "Түркі Тілдері Сөздігінің" авторы Махмұд Қашғари (шамамен 1029-1038-1126) Қазақстан халықтарының тарихи өміріндегі маңызды кезең - Қарахандар тұсында өмір сүріп, қызмет етті.

Қоғамдық негіздердің нығаюы, мемлекеттік құрылымның бекуі, отырықшы-егіншілік мәдениет пен қалалардың өсуі, шоғырланушылық этникалық процестердің күшеюі, Орта Азия, Алдыңғы Шығыс және Шығыс Европа халықтарымен кең шаруашылық және мәдени байланыстар - түркі халықтары мен тайпаларының өміріне елеулі өзгерістер әкелген рухани мәдениеттің ерлеуіне жағдай жасаған озық құбылыстар болды. Қарахан мемлекетінің нығаюына, мәдениетінің дамуына ел билеушілері жүзеге асырған мұсылмандықты қабылдаудың ықпалы зор болды. Ислам дінінің идеологиялық құрал ретінде қолданылуында көшпелі және отырықшы шаруашылықтарды тығыз байланыстыру, бір орталықтан басқарылатын мемлекет құру, мемлекеттің географиялық аумағын кеңейту секілді үлкен саяси мән бар еді. Араб тілімен бірге Араб халифаты, Византия, Үнді Қытай елдерінің өзара байланысы негізінде өрбіген мәдениет, ғылым-білім жетістіктері, ислам әлемі игерген озық идеялар ере келді. Алайда мемлекетті орталықтандыру әрекеті исламды кеңінен тарату саясатымен ұштасып, батысында Амудария мен Сырдарияның төменгі ағысынан бастап, шығысында Жетісу мен Қашғарға дейінгі ұлан-ғайыр өлкені қамтығанымен, осынау кең байтақ аймақтағы бұл процесс тек саяси немесе әскери бірлестіктер науқанымен шектелмейді.

Өйткені, мұсылмандықты қабылдау процесі түркілерде мықты дәстүрлі сенімдер және олармен байланысқан әдет-ғұрыптар мен салттар орныққан тарихи кезеңде жүріп жатты. Әріректен басталып, қалыптасқан ауыз әдебиеті дәстүрі жаңа мазмұнмен толығып ілгері басты. Түркі тіліндегі әдебиеттер көбейді. Әсіресе, түркі тайпаларының саяси бірігуі олардың өздеріне тән болған мемлекеттік дәстүрлердің күшеюіне алып келген еді. Бұл тұста мемлекеттің Қашғар, Баласағұн, Самарқанд, Үзгент, Сайрам, Ясы, Фараб, Бұқара, Тараз қалалары ерекше өркендеп, мәдениет пен өнер ошақтарына, ғалымдар мен сәулетшілер, заңтанушылар мен саясатшылар мекеніне айналды. Мәдениеттердің өзара кірігіп бір-бірін байыта түсулеріне аса қолайлы жағдай туды. Алға жылжудың айрықша кезеңі, рухани-мәдени дамудың жаңа белесінде Жүсіп

Баласағұни, Махмұд бин Әли ат-Тарази, Қожа Ахмет Яссауи, Ахмед Жүйнеки, Сүлеймен Бақырғани сынды саңлақтар тұрды.

Қарахандар мәдениеті өкілдері білімділік бағдарламасын түркі тілдерін, тарихын, әдебиетін, әдет-ғұрыптарын, хаттық психологиясын, педагогикалық тәжірибесін зерттеп білумен толықтырды. Бұл маңызды жаңалықтардың мәні халықтық білімдер мен мәдениет жетістіктерінен тәрбиелік-дидактикалық мазмұнды табуға ұмтылу болды. Ойшылар әлемін түркі ауыз әдебиетіндегі еркіндік, мәнерлілік пен әсемдік өзіне тартты. Фольклор қолданыс үшін материалдан тәрбие идеалдары көзіне айналды. Халық педагогикасынан ғалымдар әрекетшіл, рухани және құлықтық тұрғыдан үйлесімді жетілген адам тәрбиелеу дәстүрін шығарып алуға ұмтылды.

Түркі халықтарының атам - заманнан көрген-білгендерін баяндайтын бәйіт жырлары мен қайғылы және қуанышты күндерде айтатын терең мағыналы мақал-мәтелдерінен мысалдар келтірді. Бұл кітапты пайдаланғандар кейінгілерге, олар өздерінен кейінгілерге жеткізсін деген ниетпен тағы біраз табылмайтын тіркестерді пайдаландым. Сөйтіп, бұл кітап ұрпақтан-ұрпаққа халықтық мұраны қаз-қалпында жеткізу мақсатымен қиянға қанат қағып, әсемдік әлем - мәңгілік өмірге біржолата жолдама алды." (Аңыз адам. №12. (72) Маусым. 2013, 8 б).

Махмұд Қашғаридың түркі жерлерін аралап жинаған материалдары, оған өз еңбегінде аса зор мәдени-тарихи, этнографиялық және әлеуметтік тұрмыс жайлы деректер, мол лирикалық байлықты қамтуға мүмкіндік берді. Бұл жинақ сол кездегі тайпалардың тілі мен әдебиетін, фольклоры мен тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерттеу үшін маңызы үлкен ескерткіш есебінде де аса қажет.

«Диуани луғат-ат түрк» кітабында тек түрік сөздерін теріп жазып, өзге тілден енген сөздерді қолданбаған.

Ғалымның айтуынша, кітаптағы сөздер әрбір буындағы әріптердің өзара тәртіптері бойынша түзілген. Әр сөз араб тіліне аударылып, сол сөздің жұмсалуды жайында мысалдар келтірілген. Мысалдардың көбі - халық аузынан жиналған ақыл-кеңес беретін, насихат айтатын, ғибрат алатын, үлгі-өнеге көрсететін парасатты сөздер, мақалдар мен мәтелдер, қанатты тіркестер, қалып алып кеткен ойлар, тұрақты сөз орамдары, өлеңдер, әдеби үзінділер.

Жалпы, «Сөздікте» 7000-нан астам сөз тізбеленген десек, Э.Н.Нәджибтің есебінше, оның 484-інде ғана тайпалық тиесілілік туралы белгі бар. Белгі қойылған тайпалардың саны - 31. Бұл Қашқари сөздікті жасау барысында аралаған жерлерде кездескен тайпалардың аттары ғана болса керек. Тайпалық белгі қойылмаған сөздер - сол кезеңдегі түркі тайпаларының бәріне түсінікті, ортақ сөздер. Демек, «Сөздікті» құрастырушы түркі тайпалары лексикасын жалпы түркілік және жеке тайпалық деп екіге жіктеп қарағандығын байқау қиын емес. (Жалмаханов Ш., 246).

Қазіргі лингвистика ғылымында тілдерді генеологиялық туыстығы жағынан жіктеуде алыс туыстықтағы және жақын туыстықтағы тілдер деп бөлінетіні белгілі. М.Қашқари да өз «Сөздігінде» түркі тайпаларының тілін алыс және жақын туыстыққа жіктеген. Мәселен, қырғыз, қыпшақ, оғыз, тоқсы, яғма, чігіл, ығрақ, чаруқ тайпаларының тілдерін жақын туыстықтағы тілдер десе, оларға тектестігі жақындау тілдер ретінде йемек, башқұрттарды атайды. Туыстығы болғанмен, бұл тілдерден едәуір ерекшелігі бар тілдерге бұлғар, суварды жатқызса, бұларға печенег тілін жақын деп жіктейді.

Түркі тілдерінде түсінісе алғанымен, басқа тілдерде сөйлейтін, яғни туыс емес тілді тайпаларға чомул (джумул), басмыл, қай, йабақу, татар, қытай, табғачтарды жатқызады. М.Қашқари ұйғыр қалалары туралы да нақты деректер қалдырды.

«Сөздік» авторы ябақу тайпасының да, басмыл тайпасының да таза түркі текті емес екенін, бірақ олардың өз тілдерімен қатар түркі тілін де білгенін ескертеді. Басмыл тайпасы Орхон жазбаларында Шығыс Түркістандағы Бешбалық қаласының ұйғырларға дейінгі тұрғындары екендігі айтылған. Таза түркі текті емес тайпалардың бірі ретінде татар тайпасы аталады. «Татар» атауы Орхон жазбаларында да кездеседі, олар өздерін кейін келе «моңғолдар» деп атаған. (Жалмаханов Ш., 246). Енисейдің жоғары ағысын баяғыша мекендеп жатқан

қырғыздар таза түркі тайпасы болып саналды. М.Қашқари Моңғолиядан түркілерді моңғолдардың ығыстырғаны жайлы деректі дәйектей түседі. Сонымен қатар "Түркі тілдерінің сөздігінде" ерлікті, батырлықты мадақтайтын өлең-жырлар көп. "Сөздікте" ерлік тақырыбын жырлаған көлемді дастандардан келтірілген үзінділер жиі ұшырайды. Солардың бірі-"Мыңлақ елін алғанбыз" деген жыр үзіндісі. (Хасенова А.1972). Қашғарлық ғалымның "Түркі Тілдері Сөздігі" арқылы XI ғасырдағы түркі халықтарының тарихи этнопсихологиясы мен тарихи этнопедагогикасын жинақтаудағы қызметі атап өтуге лайық. Еңбекте түркілер дүниетанымы, құндылық бағдарлары, әдеттері мен дағдыларына қатысты фольклорлық-этнографиялық мағлұматтар келтіріліп, халықтық мінез-құлық ерекшеліктері баяндалады.

Отбасындағы қарым-қатынастардың бала үшін өнегелілігі, әсіресе, ата-ананың тәрбиелік ықпалы, тәртіптілікті көтермелеу, қыз балаларға тілектестік қарым-қатынас жайлы сөз болады. Балалар ойындарының түрлері, адамгершілікке, еңбекке баулудың халықтық дәстүрлері жайлы Қашғари мәліметтерінің маңызы зор. Шығармада тәрбиенің әлеуметтік қызметтері, өзін-өзі тәрбиелеу, балалардың психологиялық және жас ерекшеліктері, үлкендердің тәрбиелік ролі, балалардың жан-жақты өмірі жайлы мәселелерге өзіне тән жауаптар берілген. Қашғарлық ұстаз адамның қалыптасу және дамуы үшін жағдайлар туғызу қажеттігі жөніндегі халық ойларын құптайды. Ұжымдық өмір сүрудің ғасырлық тәжірибесін сақтаған дәстүрлерге ерекше мән береді. Түркілердің өмір салт және тәрбиенің ықпалымен қалыптасқан айқын мінез-құлық, дүниені тану жөніндегі түсініктерімен ерекшеленетінін Махмұд Қашғари әлдеқашан көрсетті. Ол былай деп жазды: "Өздері әдепті, сыпайы, жасы үлкен адамдарға құрмет қылғыш, айтқан сөздерінен қайтпайтын, уәдеге берік, мақтану, тәкаппарлық дегенді білмейді. Түркі тайпалары - қаһарман, батыр ел", (Махмұд Қашқари, 1993, 206) Шығарманы оқып үйрену өскелең ұрпаққа тәрбие берудің қуатты құралы бола алатын түркілер мәдениетімен жан-жақты танысуға мүмкіндік береді. Қашғари осы мәдениетті бойына сіңірген оқымысты, ойшыл, дана ғана емес, халық мәдениеті дамуындағы көпғасырлық желіні жалғастырушы аса көрнекті тұлға, тәлімгер ұстаз. Қоғам дамуындағы ұрпақтар байланысы жалғасуында рухани мұра мен мирастық мәселесінің алатын орнын тереңнен түсінген зерттеуші. Ол былай деп жазды: "Бұл бір мәңгілік жәдігерлік таусылмас - түгесілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңірге сыйынып, осы кітапты түзіп шықтым да, оған Диуани лұғат ат-түрк - Түркі тілдерінің жинағы" деген ат бердім". "Түркі халықтарының көрген-білгендерін толғайтын ақын мен жыраулардан, қайғылы уақиғаны күндерде шыққан мағынасы терең мақал-мәтелдерден мысалдар келтірдім, енді мұны пайдаланғандар кейінгілерге, олар өзінен кейінгілерге жеткізсін" (Томанов М., 1972, 336)

Махмұд Қашқари қарлұқтардың оғыздардан шыққан көшпенді халық екенін, кейін түркімендер деп аталғанын айтады.

Ұйғырлардың қалалары туралы Махмұд Қашқари нақты деректер береді. Орхон және ұйғыр жазбаларында Коче қаласы аталады. Бұрынғы Тұрпанға, Идикут-Тарымға жақын жерде Қара Қожа қаласы болған. Идикут - ұйғырлардың оңтүстік бөлігіндегі басты қалалардың бірі. Махмұд Қашқаридағы «коче» сөзі қала және бүкіл облыстың аты дегенді білдірген. Сол облыстың (Коче қаласының) солтүстік бөлігіндегі басты қала Бешбалық деп аталды. Бұдан басқа Сұльми, Жанбалық, Янғабалық (жаңа қала) дейтін тағы да үш қаланың аты аталады Асқар (Асқар Құрмашұлы Егеубай. 1997, 146).

Қарлық (харлұқ немесе қарлұг деп жазылып жүр) - түркі халқы, олар б.з. VIII ғ. орхон (түркі) жазбаларында және қытайдың «Тянь - Шуында» аталады. 776 жылы Батыс Түркі қағандығы құлағаннан кейін қарлұқтар Шу бойына қоныстанған. Олардың билеушісі қаған лауазымын алмай, өздерінің ябғу лауазымымен жүрді. Махмұд Қашқари қарлұқтар мен ғұздарды (оғұз) қосып, түрікмен деген бір-ақ атпен атады. XII ғ. Баласағұн қаласын Қарахандар әулетінен шыққан түрікмендер биледі деп жазады.

Ғылыми ізденістер әдістеріндегі озық ойлылық, жаңашылдық, өшпес шығармалар - мұның барлығы Қашғарлық ғалымды әлемдік ғылым тарихында алдыңғы орындардың біріне шығарды. Сондықтан да бұдан кейінгі дәуірлерде Түркі тілдерінің сөздігі көптеген зерттеу еңбектердің жазылуына негіз болды. Ғылымның түрлі салаларын дамытуда мәні мен маңызы зор мұра қалдырған Қашғари таланты жөнінде құнды пікірлер айтылды. Мәселен, әйгілі мысырлық

тарихшы Бәдреддин Махмұд ибн Ахмет ибн Мұса (хижра бойынша 758 жылы өлген) "Замана ақыл-ойының ақық-інжулері" деген еңбегінде түркі жұртының ру-тайпалары, таңбалық белгілері, тілі мен тұрмысы туралы тұжырымды, тиянақты да ықшам мағлұматтарды Махмұд Қашғаридың кітабынан оқығанын жазған. Бірқатар Шығыс дүниесінің ғалымдары Махмұд Қашғари еңбегіне сүйенгендерін айтып, пікір білдіріп, сілтеме жасап отырғап.

Еңбектің көптеген тарауларында сол кезеңнің маңызды алдыңғы қатарлы ұмтылыстары анық бейнеледі. Түрлі идеялық ұстанымдары көрініс беріп отырады. Бұл қоғамдық-саяси құрылым мен мемлекетті басқару мәселелеріне мән беріліп, біртұтас мемлекеттік идеяны ұран етіп көтерген тұс болатын. Осыған орай Жүсіп Баласағұни сынды замана ойшылдары өз туындыларында осы идеяны өзек етіп, оның жұртшылық игілігіне айналдыруға бүкіл күш-қуаттарын бағыттайды. Мемлекетті нығайтуға қатысты ойлар айтылып, басы бірікпеушілік, өзара қырқыстар мен соғыстарды болдырмаудың алдын алу, мемлекет үшін пайдалы заңдар мен ережелер шығарылуына қамқор болу талаптары қойылды, шаруашылық пен мәдениетті дамытудың маңыздылығы көтерілді. Қашғарлық ғалым мемлекеттің әділ басқарылуы идеясын құптады, оның халыққа жайлы, жақсы құрылуына қамқор болу қажет деп біледі. Ал бұл үшін Қашғари пікірінше, қоғам мүшелері қарым - қатынастарында адалдық, әділеттілік, берілгендік, шыншылдық, достық, сүйіспеншілік және тағы басқа жалпы адамзаттық моральдық нормаларды тәрбиелеу керек. Әлеуметтік имандылық, жеке бастан гөрі, елге, халыққа көрсеткен қызметке қарай құрметтелу жөніндегі толғаныс еңбектің өн бойына арқау болып, Қашғари дүниетанымымен шебер ұштасып жатыр.

Сонымен қорытындылай келе, "Диуани лұғат ат-түрік" бүкіл әлемдегі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ асыл қазына, тілдік, әдеби, тарихи, этнография тағы басқа тұрғыдан мейлінше бай мұра екені дәлел. Махмұд Қашғаридың түркі жерлерін аралап жинаған материалдары, оған өз еңбегінде аса зор мәдени-тарихи, этнографиялық және әлеуметтік тұрмыс жайлы деректер, мол лирикалық байлықты қамтуға мүмкіндік берді. Бұл жинақ сол кездегі тайпалардың тілі мен әдебиетін, фольклоры мен тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерттеу үшін маңызы үлкен ескерткіш есебінде де аса қажет.

Әдибиет

М.Қашғари. "Түрік сөздігі". 1 том. Алматы, "Хант", 1997.

Махмұд Қашғари: "Диуани лұғат ат-түрк" туралы. // Аңыз адам. №12. (72) Маусым. 2013

Махмұд Қашқари. Түбі бір түркі тілі, Алматы, 1993, 191 б

Жалмаханов Ш. Қарахандықтар өздерін түркі және Афрасиаб шаңырағы санаған. // Аңыз адам. №12. (72) Маусым. 2013.

Хасенова А. Махмұд Қашғари "Сөздігінің" қазақ тілі грамматикалық категорияларын зерттеудегі мәні. Кітапта: Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер, Алматы, 1975, 80-84 б;

Томанов М. Махмұд Қашғари XI ғасырдағы түркі тілдерінің фонетикалық сипаты туралы. Кітапта: Қазақ тілі мен әдебиеті, Алматы, 1972, 147-150 б.

Махмұд Қашқари. Түрік Сөздігі ("Диуани лұғат-ат-түрік"). Аударған алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазып, баспаға дайындаған Асқар Құрмашұлы Егеубай. Т.І, Алматы, 1997; Т.ІІ, Алматы, 1997; Т.ІІІ, Алматы, 1998.

Әлімқұлова С. Ежелгі және түркілік дәуірдегі топонимдер. // Қазақ тарихы. 2010.-№1.-11-15 бб.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ İŞLEK OLMAYAN YAPIM EKLERİ ÜZERİNE

Mehmet Dursun ERDEM*

Ümit Özgür DEMİRCİ**

Aysun SOYER***

Özet

Dünyadaki diller kendi yapılarına göre kelime türetmektedir. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede kelime yapımı genel olarak köke önce yapım ekleri sonra da çekim eki getirmek suretiyle yapılır. Bu kelime yapımında yapım ve çekim eklerinin sırası bazı özel durumlar hariç umumiyetle değişmez. Kelime yapımında çekim eki fonksiyonunu kaybetmiş bazı ekler örneğin bulunma hâl eki +DA bazen yapım ekinden önce geldiği görülür *ondalık*, *gündelik* vb. Türkçenin tarihî gelişimi sırasında bazı dönemlerde bazı eklerin işlek kullanıldığı bazı eklerin ise az sayıda kelimeye görüldüğü bilinmektedir. İşlek yapım ekleri ve işlek olmayan yapım ekleri olduğu gibi tarihî seyir içerisinde bazı eklerin kullanımdan düştüğü görülür. Bu nazariyeden bakılınca yapım eklerini işlek yapım ekleri ve işlek olmayan yapım ekleri olarak sınıflandırabileceğimiz gibi, canlı yapım ekleri ve canlı olmayan yapım ekleri olarak da sınıflandırabiliriz. Bu çalışmada ele alınan yapım ekleri Dîvânu Lugâtî't-Türk'te işlek olmayan sınırlı sayıda sözcükte kullanılan eklerdir. Yine ilgili eklerin Karahanlı Türkçesinden sonra canlı olup olmadıklarına da değinilecektir. Bu doğrultuda Dîvânu Lugâtî't-Türk'te taranmış ve tespit edilen işlek olmayan ekler isimden isim yapan +An, +sIg, +kIyA ekleri ile fiilden isim yapan -gA, -GUç, -mAn, -(X)z ekleridir.

Anahtar kelimeler: Dîvânu Lugâtî't-Türk, işlek ekler, işlek olmayan ekler, yapım eki, sözcük kökü.

On Non-Functional Construction Suffixes in Dîvânu Lugâtî't-Türk

Abstract

Languages around the world derive words according to their own structures. In Turkish, which is an agglutinative language, word formation is generally done by bringing construction suffixes to the root and then inflectional suffixes. In this word construction, the order of the construction and inflectional suffixes does not change except for some special cases. Some suffixes that have lost their function as inflectional suffixes in word construction, for example, the state of being suffix +DA suffix is sometimes seen to come before the construction suffix, such as *ondalık*, *gündelik* etc. It is known that during the historical development of Turkish, some suffixes were used intensively in some periods and some suffixes were seen in a small number of words. Just as there are active suffixes and inactive suffixes, some suffixes have fallen out of use in the course of history. From this point of view, we can classify the construction suffixes as active construction suffixes and non-active construction suffixes, as well as live construction suffixes and non-live construction suffixes. The construction affixes discussed in this study are used in a limited number of words in Karakhanid Turkish. It will also be discussed whether the related affixes are alive or not after Karakhanid Turkish. In this direction, Dîvânu Lugâtî't-Türk was scanned and the non-functional suffixes +An, +sIg, +kIyA suffixes that make nouns from nouns and -gA, -GUç, -mAn, -(X)z which suffixes that make nouns from verbs were analyzed.

Key words: Dîvânu Lugâtî't-Türk, active affixes, non-active affixes, construction affix, word root.

Amaç

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, mdursunerdem@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5731-2484.

**Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, umitdemirci41@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4384-8194.

***Dr., aysunsoyer.as@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9638-8315.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te işlek olmayan yapım eklerini tespit ederek, bu eklerin Türkçenin tarihî seyri içerisindeki durumları değerlendirilecektir. Özellikle Kaşgarlı'nın Türk boylarından tespit ettiği ve edebî dile çok girmemiş yapım eklerini tespit edip, araştırmacılarımızın dikkatlerini bu noktaya çekmek amaçlanmıştır. Yine bu tarihî seyir içerisinde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki işlek olmayan yapım eklerinden canlı olan yapım ekleri ve canlı olmayan yapım eklerinin de ortaya konulması amaçlanmıştır.

Yöntem

Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından neşredilen *Dîvânu Lugâti't-Türk* taranmış, az sayıda sözcükte tespit edilen yapım ekleri fişlenmiştir. Çalışmamızda işlek ve işlek olmayan yapım ekleri ve canlı ve canlı olmayan yapım ekleri konusu verildikten sonra ilgili yapım ekleri değerlendirilmiş, bu eklerin eklendiği sözcükler verilerek bu sözcüklerin tarihî lehçelerde kullanılıp kullanılmadığı o dönemin dil bilgisi kitapları taranarak verilmiştir.

Giriş

Türkçede Sözcük Türetme Yolları

Türkçede iş, oluş, hareket ifadesi taşıyan fiil kökleri ile canlı veya cansız varlıkları ifade eden isim kökleri bulunmaktadır. Bu köklere doğadaki seslerin taklidinden oluşan ses yansımaları kökleri de eklersek -Bu kökler isim kökleri içerisinde ele alınmaktadır- temelde türüne göre iki türlü kökten bahsedebiliriz. Türkçede yeni kelime türetmek için bu köklere yapım ekleri getirilir. Yapım ekleri eklendiği köklere tabidir, ilgili kökün anlamına uygun yeni sözcükler türetir. Yapım ekleri yaygın kullanılıp kullanılmamasına göre işlek yapım ekleri veya işlek olmayan yapım ekleri olarak ikiye ayrılır. Yine bazı yapım ekleri Türkçenin tarihî seyri içerisinde kullanımdan düşebilir, bu tür ekler canlı olmayan ekler denilirken tarihî lehçelerin herhangi bir döneminden günümüze kadar gelen ekler de canlı ekler olarak adlandırılır. Örneğin Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılan +sA- isimden fiil yapan yapım eki o tarihten bugüne kadar işlek olmayan bir ek konumundadır. Eski Türkçede *bêrgese-* < *bêrge+se-* “vurmak istemek”, *suwsa-* < *suw+sa-* “susamak” gibi iki örnekte kullanılan ek, bugün Türkiye Türkçesinde de *susa-*, *garipse-* gibi az sayıda sözcükte karşımıza çıkmaktadır (Demirci, 2016, s. 197). Yine Eski Türkçede işlek olmayan yapım eklerinden olan +sI- ekini sadece *yarsı-* < *yar+sı-* “nefret etmek” fiilinde görmekteyiz, bu ek Karahanlı Türkçesinden sonra tespit edilemediği için artık canlı bir ek değildir (Demirci, 2016, s. 242).

İşlek Olmayan İsimden İsim Yapım Ekleri

Dîvânu Lugâti't-Türk'te tespit ettiğimiz işlek olmayan isimden isim yapan ekler şunlardır:

+An: Gabain, “Sadakat ifadesi ve kuvvetlendirme, (nadiren çokluk anlamı) verir. *eren*, *oglan*, *örten* “alevler” < *ört* “alev” örneklerini verir (Gabain, 2007, s. 44). *örten* < *ört* kökünden getirir, ek ile ilgili arka kısımdaki notta +^on ekseriya yer bildirir: *orun* < *or+ı+a* “orta”, *alın* < *al* “taraf”, *üstün* < *üst* “üst”, *kidin* < *kid* “son”, *ortun* < *ortu* “orta”, *özen* < *öz* “öz, kendi” örneklerini verir. Ancak onun açıklama notunda verdiği örneklerden sadece *özen* “ilik” ve *örten* sözcüğü +An eki ile, diğer örneklerde ya +n isimden isim yapım eki ya da +DIn ayrılma eki kullanılmıştır. Tekin, “Ek ile ilgili açıklama yapmamış, *yegren* “kestane rengi at donu” (Tekin, 2000, s. 80). Erdal, “Yapısı içerisinde stabil olmayan vokal /a, e/ olan ekler içerisinde bahseder” (Erdal, 2004, 128). Hacıeminoğlu, “Gerek Eski Türkçede gerekse sonraki dönemlerde çok az kullanılan isimden isim yapan ektir. Ekin üzerinde ihtilaflar vardır; ancak kendi görüşüne göre bu ek birleşik bir ek olmalıdır, isimden fiil yapan +A- ile fiilden isim yapan -n ekinin birleşmesinden ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir” (Hacıeminoğlu, 2003, s. 14).

Yine Hacıeminoğlu, *Harezm Türkçesi Grameri* adlı eserinde ek ile ilgili “Çok az kullanılan bir ektir açıklamasını yaparak *eren*, *oglan*” örneklerini vermiştir” (Hacıeminoğlu, 1997, s. 44). Karamanlıoğlu “Eski bir çokluk şekli olduğu tahmin edilen +An eki belli sayıda sözcükte *eren*, *oglan* örneklerinde görülür” (Karamanlıoğlu, 1958, 32). Çağatay Türkçesinde Eckmann eki göstermemiştir, ancak *eren*, *oglan* örnekleri bu dönemde de tespit edilmiştir (Ünlü, 2013, s. 340, 858).

Ergin “Bu ek işlek olmayan bir iki örnekte görülen ektir, bugün canlılığını kaybederek bulunduğu kelimenin köküne kaynaşmıştır. Çok belirli bir fonksiyonu yoktur, eklendiği köklerin umumi

olan manalarını tahsis ederek belirginleştirerek daha belirli ve hususi görevler yapar: *oğlan, eren, kızan*” örneklerini verir (Ergin, 1997, s. 174).

Eski Türkçeden beri görülen ek, Türkçenin her döneminde az sayıda örneğe gelen işlek olmayan ektir. Türkiye Türkçesinde kelime köklerine kaynaşmıştır. Aslında çok eski bir çokluk anlamlı isimden isim yapan ektir, eklendiği sözcüklere çokluk anlamı katar, bugün çokluk anlamını kaybettiği için *erenler, kızanlar, oğlanlar* biçimlerinde çokluk eki alır.

Eski Türkçede	<i>eren, oğlan, yegren, örten, özen</i>
Karahanlı Türkçesinde	<i>eren, oğlan</i>
Harezm Türkçesinde	<i>eren, oğlan</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>eren, oğlan</i>
Çağatay Türkçesi	<i>eren, oğlan</i>
Batı Türkçesinde	<i>eren, oğlan, kızan</i>

Yukarıda da görüldüğü gibi ek Eski Türkçeden günümüze kadar çok az sayıda sözcükte kullanılmıştır. DLT. içerisinde sadece *eren, oğlan* sözcükleri tespit edilmiştir.

+sIg: Eski Türkçede +çIg biçiminde de görülmektedir. Gabain, “+sIg tâli olarak da +çIg ‘gibi, benzer’ *kulsig* “köle gibi” < *kul*, *begsig* “bey gibi” *adınsig* “başka türlü” < *adın*. Bu +sIg eki ç’li sözcüklerde +çsig > +çig biçimine dönüşür. *küsençig* < *küsenç+sig* “istenen”, *korkınçig* < *korkınç+sig* “korkunç” (Gabain, 2007, s. 48). Tekin “Benzerlik sıfatları türetir *yılsig* “zengin” (Tekin, 2000, s. 85). Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu “Eski Türkçede +çIg şekli de bulunan bu ek isimlerin üzerine gelerek “benzer, gibi” anlamlarında kullanılır. *arsig* < *ar+sig* “aldanmış gibi” *begsig* < *beg+sig* “bey gibi”, *kulsig* < *kul+sig* “kul gibi” (Hacıeminoğlu, 2003, s. 15). Kıpçak Türkçesinde +sIg, +sI, +sly biçimlerinde görülmektedir. Karamanlıoğlu “+sık < +sI-k biçiminde gösterdiği ekin Eski Türkçede isim ve fiil yapım eki olarak kullanılır. *taşısık* “şaşılabacak şey” *tımarsık* “murdar, alçak” *avırsı* “hürmete layık”, *agırsı* “hürmete layık” (Karamanlıoğlu, 1958, s. 33). Çağatay Türkçesinde ek +sI biçiminde görülmektedir. *agırsı* “itibarlı, *artuksı* “çok” *ayruksı* “ayrılmış” (Eckmann, 2017, s. 51). Batı Türkçesinde ek ile ilgili Ergin “Batı Türkçesinde eskiden beri kullanılan, fakat bir iki kelimeye görülen bu ek ‘benzerlik, gibilik’ anlamı verir. Bugün *çocuksu* “çocuksu”, Eski Anadolu Türkçesinde *ayruksı* örneğinde görülür. Eski Türkçede anlam ve şekil bakımından buna benzeyen +sig, +sig eki vardı, Batı Türkçesinde sondaki /g/ sesinin düştüğü anlaşılan +sI ekinin bu +sIg ekinde geldiği anlaşıyor” (Ergin, 1997, s. 170).

DLT.’de ek için “Benzetme eki, isimlerin sonuna gelir ve kastedilen şeyi eki alarak adlandırılana benzetilir. Örnek: *kulsig er* “Huyu köle huyuna benzeyen adam” *bu karı ol oğlansig* “Bu huyu oğlan huyuna benzeyen yaşlıdır” *bu er ol begsig* “Bu huyu beyler huyuna benzeyen adamdır” *bu ogul ol ersig* “Bu çocuk adama benzer” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 400).

Eski Türkçe	<i>kulsig, begsig, adınsig, küsençsig, korkınçsig, yılsig</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>arsig, begsig, kulsig</i> DLT.’de <i>kulsig, oğlansig, begsig, ersig</i>
Harezm Türkçesi	-
Kıpçak Türkçesi	<i>Taşısık</i>
Çağatay Türkçesi	<i>agırsı, artuksı, ayruksı</i>
Batı Türkçesi	<i>Ayruksı</i>

DLT.’de sadece dört örnekte tespit edilen ek, Batı Türkçesinde Eski Anadolu Türkçesinde *ayruksı* örneğinde görülmektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde *çocuksu* örneğinde ek görülmektedir.

+kİyA: Eski Türkçede +kİnA biçimindedir. Küçültme anlamı katar, *azkİnā* “pek az” (Tekin, 2000, s. 84). Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu “Bu dönemde +kıya, +kiye şeklinde rastladığımız bu ekle yapılmış örnekler: *erkiye* “adamcağız”, *kızkıya* “kızcağız”, *közkiye* “gözceğiz”, *ogulkiya* “oğulcağız”, *sözkiye* “sözceğiz”, *yerkiye* “yerceğiz” örneklerini verir” (Hacıeminoğlu, 2003, s. 16). Bu örneklerin tamamı DLT.’den alınmıştır. Harezmi Türkçesinde Hacıeminoğlu eki göstermemiştir. Kıpçak Türkçesinde +GİnA biçimindedir. Karamanlıoğlu “Kıpçak Türkçesinde çok az kullanılan küçültme ekidir. TZ.’de ünsüz uyumu ile +kİnA şekli de görülmektedir. EH.’de ekin hep ince şekli kullanılmıştır. *ançagina*, *atgina*, *atkına*, *atgine*, *beygine*, *çandırgına*, *eçekkine*, *hangına*, *katırgına*, *kıskagina*, *kulgine*, *ulugına*, *uzungına*” (Karamanlıoğlu, 1958, s. 27). Çağatay Türkçesinde Eckmann “+gına, +kına, +gine, +kine ad ve sıfatlara gelir, küçültme ifade eder. *azgına*, *esrükkinine* vb.” örnekleri verir (Eckmann, 2017, s. 49). Yine bu dönemde +kİnA ekinin Farsça kökenli sözcüklere de geldiği görülür: *abadangına* (Eckmann, 2017, s. 49). Ek Batı Türkçesine hiç girmemiştir. DLT. içerisinde altı örnekte görülmektedir. “+kıya, +kiye küçültme eki, kalın kafli, gayinli kelimelerde *ogulkiya* “benim oğulcuğum” *kızkıya* “kızcağızım” +kiye küçültme eki kefli ince ve imaleli kelimelerde *erkiye* “adamcık” *yerkiye* “yerceğiz” (Ercilasun&Akkoyunlu, 2015, s. 418).

Eski Türkçe	<i>Azkİnā</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>érkiye</i> , <i>kızkıya</i> , <i>közkiye</i> , <i>ogulkiya</i> , <i>sözkiye</i> , <i>yerkiye</i>
Harezmi Türkçesi	-
Kıpçak Türkçesi	<i>ançagina</i> , <i>atgina</i> , <i>atkına</i> , <i>atgine</i> , <i>beygine</i> , <i>çandırgına</i> , <i>eçekkine</i> , <i>hangına</i> , <i>katırgına</i> , <i>kıskagina</i> , <i>kulgine</i> , <i>ulugına</i> , <i>azungına</i>
Çağatay Türkçesi	<i>abadabgına</i> , <i>azgına</i> , <i>esrükkinine</i> , <i>hücregına</i> , <i>kentkine</i> , <i>kitabekine</i> , <i>könülgine</i> , <i>kiçikkine</i> , <i>nakeskine</i> , <i>nazmgına</i> , <i>ogulgına</i> , <i>kuşgına</i> , <i>torgına</i> , <i>targına</i> , <i>yahşıgına</i>
Batı Türkçesi	-

Tabloda görüldüğü gibi ek eski Türkçede yok denecek kadar az örnekte kullanılırken, Karahanlı Türkçesinde özellikle de DLT. içerisinde işlevliğini biraz arttırmıştır. Harezmi Türkçesinde ek tespit edilemedi, bu belki de Oğuz Türkçesinin etkisiyle olabilir. Kıpçak Türkçesinde ekin daha fazla sözcüğe geldiği görülmektedir. Çağatay Türkçesinde Eckmann birkaç örnek verdiği için toplam sözcük sayısı hakkında bir şey söylenemez. Batı Türkçesine ekin hiç girmedığı görülmektedir.

İşlek Olmayan Fiilden İsim Yapan Ekler

-gA: Eski Türkçede oldukça seyrek kullanılır. Gabain ek ile ilgili *bilge* “bilge”, *kısga* “kısa” örneklerini verir (Gabain, 2007, s. 51). Tekin de *bilge*, *kısga*, *tamga* < **tam-ga* “mühürdar” örneklerini verir (Tekin, 2000, s. 91). Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu, ek ile ilgili “Az kullanılmış ek olup, somut isimler yapar” *bilge* “bilge”, *kısga* “kısa”, *kölige* “gölge”, *öge* < *ö-ge* “akıllı”, *tilge* < *til-ge* “dilim”, *yoriga* < *yori-ga* “yürüyen” örneklerini verir (Hacıeminoğlu, 2003, s. 19). Harezmi Türkçesinde ek -gA, -kA biçimindedir. Hacıeminoğlu “Az kullanılmış bir ektir, müşahhas isimler türetir” *arka* < *ar-ka*, *bilge*, *kısga*, *kısga*, *kölige*, *sipürte* örneklerini vermiş. (Hacıeminoğlu, 1997, s. 47). Kıpçak Türkçesinde -gA biçimindedir, Karamanlıoğlu *bilge*, *kavurga*, *kengesge* “danışma”, *süpürge*, *sırğa* “küpe” (Karamanlıoğlu, 1958, s. 37). Çağatay Türkçesinde -ga, -ge, -ka, -ke biçimindedir. *yumurta*, *kısga* örneklerinde görülür (Eckmann, 2017, 52). Batı Türkçesinde ek iki biçimde görülür. Bazı örneklerde -gA biçiminde iken *süpürge*, *bilge*, *kavurga*; bazı örneklerde ektaki /g/ sesinin düştüğü görülür: *kısa*, *yumurta* vb. Aslınsa Batı Türkçesinde iki tane fiilden isim yapan -A eki vardır, birisi Eski Türkçedeki -gA > -A eki, diğeri de -A zarf-fiil ekidir. Ek ile ilgili Ergin “Bu ek Türkçede eskiden beri

görülen, eskiden çok kullanılan, fakat sonradan işlekliliğini kaybetmiş bir ektir” *bilge, dalga, yonga, bölge, kavurga, süpürge* örneklerini vermiştir (Ergin, 1997, s. 193).

DLT.’de *bilge, kışga, kölige, öge* “akıllı”, *tamga, tilge* “uzunlamasına kesilmiş et parçası”, *yımrta~yumurtga, yinçe, köşige* “gölge” < *köşi-* “gizlemek” örneklerinde bu ek tespit edilmiştir. Yine DLT. içerisinde sonu -GA ile biten bazı sözcükler vardır: *çeçge* “dokuma tezgahının tarağı”, *ılmga, imga* “kâtip”, *urga* “ağaç” gibi sözcükler vardır. Bu sözcüklerdeki kökler tespit edilemediği için buradaki -GA ekinin fiilden isim yapan ek olup olmadığı net değildir.

Eski Türkçe	<i>bilge, tamga, kışga</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>bilge, kışga, kölige, öge, tilge, yorıga</i>
Harezmi Türkçesi	<i>kışga, bilge</i> <i>kölige, süpürke</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>bilge, kavurga, kengeşge, süpürke</i>
Çağatay Türkçesi	<i>kışga, yumurtka</i>
Batı Türkçesi	-gA örnekleri: <i>süpürge, bilge, dalga, yonga, kavurga</i> (Sonradan türetilen <i>bölge</i> sözcüğünde de vardır). -A ekli örnekler: <i>kışa</i> < <i>kışga, yumurta</i> < <i>yumurt-ga</i> .

-GUç: Eski Türkçede yoktur. Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu tarafından verilen örnekler DLT.’den alınmıştır. Hacıeminoğlu ekin âlet adı ve belirtme sıfatı yaptığını ifade ederek şu örnekleri verir: *arguç* “insanın aldandığı nesneler”, *örgüç* “saç örgüsü”, *örküç* (I) “dalga” *örküç* (II) “saç ayağı” (2003, s. 20). Harezmi Türkçesinde ek tespit edilemedi. Kıpçak Türkçesinde Karamanlıoğlu “-GXç biçimlerinde gösterdiği ek ile ilgili şu örnekleri verir: *açkuç* “anahtar”, *bıçkuç* “terzi makası”, *yülüğüç* “tırış bıçağı”, *baskıç* “pabuç”, *kaskıç* “kazma”, *yapkıç* “örtü” (Karamanlıoğlu, 1958, s. 37). Çağatay Türkçesinde -GXç biçiminde ünlü uyumlarına uymaya başlamıştır: *talğıç* “dalğıç”, *çatlğıç* “sakız”, *örgüç* “tarak”, *saragüç* “sarık”, *süzgüç* “süzgeç”, *titregüç* “başlık”, *yélpigüç* “yelpaze” (Eckmann, 2017, s. 53). Ergin, ek hakkında “Türkçede eskiden beri görülen fakat işlek olmayan bir ektir. Yapan, olan veya yapılan nesneleri karşılayan isimler yapar. Bu ekte büyüme anlamı da vardır, ilgili eserde verilen örnekler: *dalgıç, bilgiç, süzgüç*” (1997, s. 190).

Eski Türkçe	-
Karahanlı Türkçesi	<i>arguç, örküç (I), örküç (II)</i>
Harezmi Türkçesi	-
Kıpçak Türkçesi	<i>açkuç, bıçkuç, yülüğüç, baskıç, kaskıç, yapkıç</i>
Çağatay Türkçesi	<i>çatlğıç, örgüç, titregüç, saragüç, yélpigüç, yülüğüç, baskıç</i>
Batı Türkçesi	<i>dalgıç, bilgiç, süzgüç</i>

-mAn: Eski Türkçede *tuman* “sis” < *tu-* “kaplamak”. Karahanlı Türkçesinde *kurman* “ok ve yay konan kap” < *kur-* (DLT I 444), *sıkman* “üzüm sıkma zamanı” < *sık-* (DLT I 444), *sökmen* “savaşta sırayı söken yiğitlere verilen ad” < *sök-* (DLT I 444), *tuman* “sis, duman” < *tu-* (DLT I 444). Harezmi Türkçesinde *tuman* “duman, sis” (HŞ 3222). Kıpçak Türkçesinde *tuman* “sis, duman” (CC I). Çağatay Türkçesinde *tuman* “duman, sis”. Batı Türkçesinde ek ile ilgili Ergin “İşlek olmayan eklerdendir, *azman*,

şışman, göçmen örneklerinde vardır. Sonradan türetilen bazı sözcüklerde de görülür öğretmen, sayman vb.” (1997, s. 197).

Eski Türkçe	<i>Tuman</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>kurman, sıkman, sökmen, tuman</i>
Harezmi Türkçesi	<i>Tuman</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>Tuman</i>
Çağatay Türkçesi	<i>Tuman</i>
Batı Türkçesi	<i>azman, şışman, duman</i>

-(X)z: Eski Türkçede *baz* “bağımlı” < *ba-*, *boguz* “boğaz” < *bog-*, *söz* < **sö-*, *uz* “süs” < *u-* (Tekin, 2000, s. 94). Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu şunları söylemiştir “Eski Türkçede mevcut olan ek, metinlerimizde müstakil isimler yapar. *baz* “bağımlı”, *boguz* “boğaz”, *ediz* “yüksek”, *söz* < *sö-* örneklerini vermiştir (Hacıeminoğlu, 2003, s. 27). Harezmi Türkçesinde *boguz*, *söz* örneğinde görülür. Kıpçak Türkçesinde *boguz*, *söz* “boğaz” (Karamanlıoğlu, 1958, s. 45). Çağatay Türkçesinde *bogaz* “boğaz” < *bog-* (*u*)z, *tüküz* “bütün” < *tük-*, *söz* “söz” (Eckmann, 2017, s. 56). Batı Türkçesinde *bogaz* > *boğaz*, *söz* örneklerinde görülür. Örneklerde de görüldüğü gibi ek Eski Türkçe, DLT. ve diğer dönemlerde de çok az sayıda örnekte görülmüştür.

Eski Türkçe	<i>baz, boguz, söz</i>
Karahanlı Türkçesi	<i>baz, boguz, söz, ediz</i>
Harezmi Türkçesi	<i>boguz, söz</i>
Kıpçak Türkçesi	<i>boguz, söz</i>
Çağatay Türkçesi	<i>bogaz, söz, tüküz</i>
Batı Türkçesi	<i>bogaz, söz</i>

Sonuç

DLT.’de işlek olmayan yapım eklerinin verildiği bu çalışmada tespit edilen sonuçlar şöyledir:

1) İşlek olmayan ek olarak tespit edilen yapım ekleri isimden isim ve fiilden isim yapan eklerdir. Fiilden fiil veya isimden fiil yapan yapım eklerinden işlek olmayacak kadar az örneğe gelen ek tespit edilemedi.

2) DLT. içerisinde tespit edilen işlek olmayan ekler +An, +sIg, +kIya isimden isim yapan ekler ile -gA, -GUç, -mAn, -(X)z fiilden isim yapan eklerdir.

3) +An eki Eski Türkçede 5, DLT.’de 2, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçelerinde 2, Batı Türkçesinde 3 sözcükte tespit edilmiştir.

4) +sIg eki Eski Türkçede 6, DLT.’de 7, Harezmi Türkçesinde yok, Kıpçak Türkçesinde 1, Çağatay Türkçesinde 3, Batı Türkçesinde 1 sözcükte tespit edilmiştir.

5) +kIyA eki Eski Türkçede 1, DLT.’de 6, Harezmi Türkçesinde yok, Kıpçak Türkçesinde 13, Çağatay Türkçesinde 15, Batı Türkçesinde yoktur.

6) -gA eki Eski Türkçede 3, DLT.’de 6, Harezmi Türkçesinde 4, Kıpçak Türkçesinde 5, Çağatay Türkçesinde 2, Batı Türkçesinde -gA örneği 5, -gA > -A örneği ise 2’dir.

7) -GUç eki Eski Türkçede tespit edilemedi, DLT.’de 3, Harezmi Türkçesinde 6, Kıpçak Türkçesinde 7, Çağatay Türkçesinde 7, Batı Türkçesinde 3 örnekte tespit edildi.

8) -mAn eki Eski Türkçede 1, DLT.'de 4, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde 1, Batı Türkçesinde 3 sözcükte vardır.

9) -(X)z eki Eski Türkçede 3, DLT.'de 4, Harezmi Türkçesinde 2, Kıpçak Türkçesinde 2, Çağatay Türkçesinde 3 ve Batı Türkçesinde 2 örnekte tespit edilmiştir.

10) Yukarıdaki istatistiklerde de görülmektedir ki DLT. içerisinde işlek olmayan yapımların eklerinin tarihî lehçelerde de işlek olmadığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Argunşah, M & Güner, G. (2015). *Codex cumanicus*. Kesit Yayınları.
- Atalay, B. (1998). *Divanü lugati 't-türk tercümesi* (I, IV). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede fiiller*. Umutepe Yayınları.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca el kitabı*. (Çev: Günay Karaağaç). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Dîvânu lugâti 't-türk*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill Yayınları.
- Ergin, M. (1997). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Gabain, A. Von. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (Çev: Mehmet Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi grameri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1958). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi grameri*. Şafak Matbaacılık.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.

DOĞU TÜRKİSTAN'DA YILLARCA SÜREN BİR SANSÜR ÖRNEĞİ: DÎVÂNU LÛGÂTİ'T-TÜRK'ÜN YENİ UYGUR TÜRKÇESİNE AKTARILMASI SERÜVENİ

Erkin EMET*

Özet

Ali Emiri yazması, Sadrazam Talât Paşa'nın araya girmesi ile Kilisli Rıfat Bilge Bey'in denetimi altında 1915-1917 yılları arasında üç cilt hâlinde basıldı ve Türkoloji camiasında büyük yankı uyandırdı. Kâşgarlı Mahmud'un eserinin keşfedilmesi ve çeşitli dillerde yayımlanması, Türkoloji tarihinde çığır açan bir olaydır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Doğu Türkistan'da 4 kez Çağdaş Uygur Türkçesine çevirisi ve yayımlanması işine girilmiştir. Bu uğurdaki 4 girişim o dönemdeki siyasi koşulları yüzünden başarıya ulaşamamıştır.

Nihayet 1978 yılında *Dîvânu Lugâti't Türk*'ün Çağdaş Uygur Türkçesine ve Çinceye çevrilmesi işi resmen gündeme getirilmiş ve Uygur Özerk Bölgesi Sosyal Bilimler Akademisince oluşturulan *Dîvânu Lugâti't Türk*'ü yayıma hazırlama grubu tarafından çevirisi gerçekleştirilmiştir. Üç cilt olarak hazırlanan eserin birinci cildi 1981, ikinci cildi 1983, dördüncü cildi 1984 yılında Şinjang Halk Neşriyatınca *Mehmut Keşkeri, Türki Tillar Divanı* adıyla yayımlanmıştır.

Bildirimde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Doğu Türkistan'da üç kez Çağdaş Uygur Türkçesine çevirisi ve yayımlanması girişiminin başarısız olmasının sebepleri, eserin Doğu Türkistan'da bulunması, Çağdaş Uygurca çevirisinin süreçleri ile ilgili bilgi verildikten sonra, Kaşgarlı Mahmut ve eseriyle ilgili çalışmaların bugünkü durumu ile ilgili bilgi verilecektir.

Anahtar Kelime: Uygur, Doğu Türkistan, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kaşgarlı Mahmut.

An Example of Censorship that Lasted for Years in East Turkestan: The Translation Process *Dîvânu Lûgâti't-Türk* to New Uyghur Turkish

Abstract

Ali Emiri manuscript of *Dîvânu Lugâti't-Türk* was published in three volumes under the supervision of Kilisli Rıfat Bilge Bey with the support of Talât Pasha between 1915-1917 and had a great impact in the Turkology. The discovery of Mahmud al-Kasghari's work and its publication in various languages is a groundbreaking event in the history of Turkology.

The translation and publication of *Dîvânu Lugâti't-Türk* into Modern Uyghur Turkish was attempted four times in East Turkestan. These four attempts were unsuccessful due to political reasons. Finally, in 1978, the translation of *Dîvânu Lugâti't-Türk* into Modern Uyghur Turkish and Chinese was officially brought to the agenda and the translation was carried out by the *Dîvânu Lugâti't-Türk* preparation group established by the Uyghur Autonomous Region Social Sciences Academy. The first volume of the work, which was prepared in three volumes, was published in 1981, the second volume in 1983, and the fourth volume in 1984 by Xinjiang Publishing House under the name *Mehmut Keşkeri, Turki Tillar Divanı*.

This paper will discuss the challenges encountered in the translation and publication process of *Dîvânu Lugâti't-Türk* into Modern Uyghur Turkish in East Turkestan, the presence of the work in the region, and the process of its translation into Modern Uyghur. Additionally, it will provide an overview of the current state of research on Mahmud al-Kasghari and his work.

Keywords: Uyghur, East Turkestan, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Mahmud al-Kasghari.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, emet@ankara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6703-5150.

Giriş

XI. yüzyılda kaleme alınan Divanü Lugatî't-Türk adlı Eserin el yazması tek kopyası Fatih Millet Kütüphanesi'nde 1910 yılında bulundu. Şimdi Ankara'da Milliyet Kütüphanesinde. 1915-1917 yıllarında öğretmen Kilisli Rifat efendinin çevirisi, Besim Atalay'ın çevirisi basıldı. Karahanlılar döneminde yetişen ve ilk Türk dil bilgini olan Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte 1008 olarak bilinen Kaşgarlı Mahmud'un hayatı da eserlerinin serüvenleri de son derece sıra dışı ve heyecan uyandıracak özellikler taşırlar.

Divanü Lugatî't-Türk, sıradan bir kitap, sıradan bir sözlük değildir. O türk lehçelerinin sesbilgisi ve şekilbilgisi özelliklerini de göstermektedir. Divanü Lugatî't-Türk aynı zamanda bir anseklopedir. Anseklopedi, bütün bilim dalları ile ilgili bilgileri içeren veya belirli bir bilgi dalını kapsamlı biçimde inceleyen başvuru kaynağı demek ise, Kaşgarlı'nın eseri Divanü Lugatî't-Türk de Türklükle ilgili bilgileri kapsamlı biçimde içeren bir başvuru kaynağıdır ve bir Türklük anseklopedisidir.

Kaşgarlı Mahmud'un diğer önemli eseri Kitabı Cevahirü'n-Navh fi Lugat it Türkî ise yine dünya tarihinin ilk dil bilgisi kitaplarından birisidir. Kaşgarlı Mahmud'un bu gramer kitabının bulunması, Türk dili tarihi araştırmaları açısından çok önemlidir. Ama maalesef, bu eser hala bulunamamıştır.

1. “Dîvân'ı” Kutluk Şevki ile Memet Ali Tevfik'in tercüme etme süreci:

Divanü Lugatî't-Türk'ü Uygurcaya çevirme işini, ilk olarak gazeteci, şair ve yazar Uygur aydınlarının öncülerinden Kutluk Şevki ele almıştır. O, Türkiye'de tahsilini yaptığı sıralarda Divan'ın Kilisli Rifat tarafından yayınlanan tercümesinden bir adet satın almış ve 1917'den sonra ülkesine dönünce tercüme edilmesini gündeme getirmiştir. 1930'lu yıllarda Kutluk Şevki'nin, vatansever, şair ve eğitimci Memet Ali Efendi (Tevfik) ile beraber Divan'ın tercümesine resmen giriştiğini biliyoruz. Fakat, 1937'de bu iki aydın Pantürkist suçlamasıyla Şeng Şisey tarafından idam edilmesi nedeniyle tercüme işi tamamlanamamıştır.

2. DÎVÂNU LÛGATÎ'T-TÛRK'ü İsmail Damolla'nın tercüme etme süreci:

İsmail Damolla, (İsmail Ababekri 1902-1954) Kaşgar'ın Eskişehir kasabasının Beşkerem köyünün Lenger mahallesinde doğar. 1906-1920 yılları Beşkerem'deki ilkokulda ve Atuş Meşet'deki Sultanem Medresesinde okur. 1920-1924 yılları arasında Kaşgar'daki Hanlık Medrese'de eğitim alır. 1924 yılında Kaşgar Hanlık Medrese'yi tamamlayarak Gulca'ya gider. 1939 yılını kadar Gulca'da, 1945 yılına kadar Altay'da, 1954 yılına kadar Çöçek'te imamlık ve müderrislikle meşgul olur. 1945 yılından sonra yine Tarbagatay ilinde din işleri idaresinin başkanlığını, eğitim idaresinin başkan yardımcılığı gibi görevlerde bulunur. 1954 yılında eyalet meclisinin vekili olarak seçilerek Ürümçi'de yapılan toplantıya katılır. Aynı yıl Çöçek'te hastalık nedeni ile vefat eder. (İsmail 2008: el yazma).

İsmail Damolla, 1945-1955 yılları arasında Çöçek'te “Dîvân”ı Arap dilinden Yeni Uygur Türkçesine tercüme etme işine girişerek ilk nüshasını tercüme eder. Bu oldukça şerefli bir hizmettir. Aynı zamanda bu iş, arka planında tarihî öneme sahip bir hizmet olarak da sayılır.

İsmail Damolla, Kaşgar Hanlık Medrese'de okuduğu zamanlarda medresenin müderrisi tanınmış âlim Abdukadir Damolla (1862-1924) tarafından eğitilerek onun terbiyesini almış ve “Dîvân” hakkında bilgi edinmiştir. Bununla birlikte Abdukadir Damolla, İsmail Ababekri'yi İli'ye gönderdiği zaman, kendi de Türkiye'ye gelerek “Dîvân”ın Kilisli Rifat tarafından hazırlanan basılı nüshasını İsmail Ababekri'ye hediye eder. Ne zaman olursa olsun bu kitabı kendi ana dilinde tercüme etmesinin önemini hatırlatır. Hocasının söyledikleri yıllarca kulağında çınlayan İsmail Ababekri, 1945 yılında “Dîvân”ı tercüme etme işini planlamaya başlar. İlk olarak bu işi, Çöçek'te yaşayan Eski Sovyetler Birliğinin vekili, Uygur aydını ve şair Mensur Rozibakiyev'e (Vatanoğlu) söyler. O, bu işi duyunca çok mutlu olur. Mensur Rozibakiyev, İsmail Damolla'ya kendisinin “Dîvân”dan haberi olduğunu, bunun çok kıymetli bir kitap olduğunu, bu kitabın kesinlikle tercüme edilmesinin gerektiğini ve başarılı bir şekilde tercüme edildiğinde Almatı ya da Taşkent'te neşredilmesi için para yardımı yapacağına dair söz verir. Bu söz İsmail Damolla'ya daha da ilham verir. Böylece İsmail Damolla, büyük çabalarla gece gündüz çalışarak 1946 yılının sonlarında “Dîvân”ın tercümesinin ilk nüshasını bitirir. Kaşgar'dan Çöçek'e yerleşen Hattat

Yasin Kari, kitabı hattatlık sanatı ile kopya eder. Damolla'nın hanımı Zeynepcan Kanaetullahbeg'in (1911-1989) yardımıyla kitap, o dönemin kitapları düzeninde toplanarak deri ile kaplanır ve ciltlenir. Bu haber hızla Çöçek Şehri ile Tarbagatay, Altay ve İli'den oluşan Üç Vilayet etrafında yayılır. Çöçek şehrinde çıkan Uygurca gazetelerde güzel bir haber olduğuna dair ilanlar verilir. Ekim 1946 yılında Çöçek şehrine yapılan hizmetleri denetlemek için giden Doğu Türkistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ahmetcan Kasimî, İsmail Damolla ile özel olarak görüşür. Onun "Dîvân"ı tercüme etmesinin çok değerli bir iş olduğunu, bu işten dolayı onu tüm kalbi ile kutladığını belirtir. Kasimî, kitabın tercümesinin ciddiyetle yapıldığını, mümkünse başka Arapça bilen âlimlere de teklif edilerek onların da kitabın Arapça nüshası ile karşılaştırma yaparak incelemelerini ve şartlar yerine getirildiğinde hemen hükümetten ödenek ayrılarak neşredilip geniş kitlelere yayılması gerektiği belirtir. (Seyfullayev 2001: 13).

İsmail Damolla, "Dîvân"ı tercüme nüshasını, Doğu Türkistan'daki önemli kişilere sunarak onun tercüme edildiği hakkında bilgi verir. 1955-1956 yıllarında Şinjiang Kültür İdaresindeki kültür yadigârlarıyla sorumlu bürodaki görevliler (Ablimet Rozi gibiler) diğer kadim eserler ve el yazmaları gibi "Dîvân"ın İsmail Damolla tarafından tercüme edilen nüshasına önemle ilgi gösterir. Dîvân'ı okuyup incelerler ve numaralandırarak Özerk Bölge Müzesinde saklarlar. Bununla birlikte o yıllarda hazırlanmakta olan "Uygur Edebiyat Tarihi" adlı materyale de bu tercüme hakkında malumatlar yazılır. Bu durumu edebiyat bilimci Ablimit Rozi, özellikle belirtir. Aynı yıllarda İsmail Damolla tarafından tercüme edilen nüshayı inceler ve eserin yazarı hakkında da bilgiler verdiği (Âlim Mahmud Kâşgarî ve Dîvânü Lugâti-t Türk) adlı makalesinde bu konunun üzerinde durur. Bu makale kısaltılarak Şinjiang Üniversitesi Bilimler Dergisi'nin 1981 yılındaki 1. sayısında yayımlanır. Ablikim Rozi, makalesinde: "Dîvânü Lugâti-t Türk, 1957 yılının sonlarına kadar Doğu Türkistan'da ve özellikle bütün Orta Asya topraklarında ilk defa Uygur dilinde tercüme edildi." (Rozi 1981: 33)

İlk defa, 1946 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyetinin lideri Ahmetcan Kasimî'nin teşebbüsleri ile Çöçekli İsmail Damolla tarafından "Dîvân"ın 1. cildi tercüme edilir. Tercümenin yeni olmasına bakılmadan "Dîvân"da verilen sözcüklerin Arapça açıklamaları ve şerhi, eski gramer kurallarına göre yapılır. Sözcüklerin bulunmasının kolay olması için isimler benzer mastarların önüne eklenir. Bazı sözcüklerin anlamına kendi düşüncelerini açıklamalarla ekleyerek hayli hatalı ve sorunlu tercüme yapılır. Türkçede karşılığı bulunmayan bazı Arapça terimlerin çok defa kullanımına dikkat etmez ve bu gibi sebeplerle bu şerefli hizmette bazı aksaklıklar olmuştur. 1956-1964 yıllarında faaliyet gösteren Şinjang Uygur Özerk Bölge Müzesi başkanlığı tarafından, 1957 yılında Çağatay Türkçesi ile basılan "Uygur Klasik Edebiyatı El yazmaları Kataloğu" adlı kitabın 39. sayfasında müzede saklanan el yazmalarının tanıtılması için şu habere yer verilir:

"Türk Dialectleri Dîvânı" No:59, No:72, bu nüsha birinci cildin tercümesi olup 1946 yılında Çöçek'te İsmail Damolla tarafından tercüme edildi. Bu nüshanın 1953-1954 yıllarında Ehmet Ziyai tarafından tercüme edilen nüshadan farkı tercümanın çok fazla kendi fikirlerine yer vermesidir. Nüshada tıpkı Arapçadan Arapçaya tercüme edilmiş gibi çok fazla Arapça ifadeler yer alır. Hacmi; Boyu: 37, Eni: 29, Kalınlığı: 4cm, Sayfası: 232."

İsmail Damolla tarafından tercüme edilen ve kitap haline getirilen "Dîvân"nın bir nüshası Şinjang Uygur Özerk Bölgesi Müzesinde saklanmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud Adında Okullar Açılır

Dîvân'ın 20. asrın 40'lı yıllarında Çöçek şehrinde tercüme edilmesine sebep olan olaylar arasında bir olayı daha söylemezsek olmaz.

Tarihî belgeler incelendiğinde 1932 yılında Çöçek'te bulunan ulemalar ve âlimler birleşerek burada bir kız mektebi kurarlar. Adına da "Mahmudiye Uygur Kızlar Okulu" derler. Aslında bu okula Mahmud Kaşgarî'nin ismini vermek gündeme gelmiş olsa da Çinli Militaristler eğitimde terör siyaseti uyguladıkları için okulun adı kısaltılarak yani "Kaşgarî" kelimesi eklenmeyerek adlandırılmıştır. Okul, Çöçek'teki eğitim müdürlüğü tarafından 10 Mart 1946 yılında valilik kararı ile "Mahmudiye Okulu" olmuştur. Okul, büyük âlim Kâşgarlı Mahmud'un adını alan ilk okul olarak tarihe geçmiştir. (Sıdık 1985: 105) Bu nedenle Çöçek halkı, 1930'lu yıllardan itibaren büyük âlim Kâşgarlı Mahmud hakkında bilgi sahibi olmuş olmalı ve bu duruma Çöçek'te İsmail Damolla'nın "Dîvân"ının tercüme edilmesinin

manevî ve millî desteği oldukça fazla olmuş olmalıdır. Fakat bazı şartlar ve durumlardan dolayı İsmail Damolla geri planda kalmış gibi görünüyor.

İsmail Damolla sadece sosyal bilimler ve din ile ilgilenen bir âlim olmakla kalmamış bunun yanında fen bilimleri ile de ilgilenmiş ve buna önem vermiştir. Tıp ile ilgilenerek ilaçlar yapmış ve zor durumda olan birçok hastaya şifa olmuştur. O, edebiyata derinden ilgi göstererek edebî eserler ile meşgul olan heyecanlı ve hisli ediplerden biri olmuştur. O, kendisine vakit harcayarak edebiyat ve bilimle meşgul olur. Ali Şîr Nevâî, Celaleddin Rumî, Abdurrahman Câmî gibi şairlerin şiirlerini okuyarak tetkik eder. Onların şiirlerini çocuklara etki edecek şekilde öğretir. Özellikle Ali Şîr Nevâî'ye derin saygı duyar. Öğrencileri ve çocuklarına; Ali Şîr Nevâî bizim büyük şairimiz, ecdatlarımız dili ile oldukça fesâhatli eserler yazdı, onu okumak, öğrenmek, çocuklarımıza duyurmak, tetkik etmek ve manevî kazanç sağlamak boynumuzun borcudur şeklinde sıklıkla hatırlatmalarda bulunur. Evinde çok sayıda kitap, el yazmaları vardır. Bu eserlerden sadece kendisi faydalanmakla kalmayıp arzu edenlere ve öğrencilerine de ulaştırmıştır. O, vefat ettikten sonra bir kısım kitapları yurt dışına çıkarılırken bir kısmı ailesinin Ürümçi'ye göç etmesiyle Ürümçi Müzesine verilir, bir kısmını da eşi dostu alır.

İsmail Damolla, halkını ve milletini seven, vatanperverlik bir ruha sahiptir. Her türlü siyasi, toplumsal ve kültürel faaliyetlere aktif olarak katılmıştır. Ürümçi'de gerçekleşen siyasi toplantıya Tarbagatay vekili olarak katılmış ve önemli kararlar sırasında oy kullanmıştır.

İsmail Damolla'nın Uygurların yakın tarihine ait önemli bir eser olan "Dîvân"ı Yeni Uygur Türkçesine tercüme etmesi oldukça önemli bir olay olarak sayılır. Gerçi onun tercümesinin belgelenmesi ve incelenmesi dönemindeki âlimlerin dikkatini çekmesi ile başlamış ve kendinden sonrakilerin düşünmesine, araştırmasına, ilham almasına ve değer vermesine yol açmıştır. Onun ecdatları tarafından yakılan bilim ateşini söndürmeden daha gayretli olarak durmadan çalışıp bu ateşi yaymak için çabalaması ecdatlarını da heyecanlandırmıştır.

3. "Dîvân"ı Ahmet Ziyaî'nin tercüme etme süreci:

Dîvân'ın tercümesi, ikinci olarak edebiyat bilimci Ahmet Ziyaî tarafından (1913-1989) ele alınır. Tercüme süreci şöyle olmuştur. Yeni rejim kurulduktan sonra devlet içindeki hizmetleri düzenlemek ve sürdürmek için hükümet çeşitli işler yapar. Bu işler arasında eski el yazmalarını ve eski eserleri toplama, düzenleme, tercüme etme işleri başlamış ve önemli materyaller arşivlenmiştir. Bu süreçte Kaşgar'da da bu işlere oldukça önem verilmiştir. Temmuz 1951 yılında Seydulla Seyfullayev Kaşgar'a vali olarak atanır. Bunu iyi bir fırsat olarak bilen Güney Şinjiang Polis İdaresi Başkanı Abdurehim İminov (1913-1994) bazı sebeplerden dolayı gözetim altında olan ve tarihi belgeler ile yerel haberleri düzenleme işine yardım eden Ahmet Ziyaî'nin "Dîvân"ı tercüme etmesi için Seydulla Seyfullayev Bey'e teklif sunar. Seydulla Seyfullayev, sorumluların onayını aldıktan sonra bu işi başlatır. O, tamamen hizmet amacıyla Abdurehim İminov ile birlikte Kaşgar'a bağlı Kansu bölgesine giderek burada görev yapan Ahmet Ziyaî'yi de alarak Kaşgar'a dönerler. Ahmet Ziyaî, bölgenin dışına çıkamaz yasağıyla "Dîvân"ı Arapça nüshasından tercüme etme işine girer. Günlük tercüme ettiği kısımlar, görevliler tarafından ağabeyi Muhemmedhan Feyzi'nin (1909-1975) evine getirilir. Muhemmedhan Feyzi ise hattatlık sanatı ile meşguldür. Bu konuda aynı zamanda işleri bilen, anlayan, inceleyen edebiyat bilimci Ablimit Rozi, "Âlim Mahmud Kâşgarî ve Onun Dîvânı Lugâti-t Türk'ü" adlı makalesinde şöyle der: "Dîvân'ın" ikinci tercümesi, 1952-1954 yıllarında Kaşgar'ın birinci valisi Seydulla Seyfullayev'in teşebbüsü, girişimleri ve maddî yönden yardımları sayesinde Ahmet Ziyaî tarafından hazırlanan üç cilt idi. Bu, birincisine nispeten daha üst seviyede olup dil ve üslubu, kelimelerin doğru transkripsiyonların verilmesi için epey emek verilmiş. Özellikle tercümenin el yazması bitikten sonra sekiz bas yapraklı defterin sağ tarafına eserin Arapça nüshası, sol tarafına tercümesi verilerek Arap yazısı hattatlık sanatı ile yazılır. 1956 yılında "Dîvân"ın tercümesinin bu nüshasını Kaşgar'ın önemli ulemalarından şair ve hoca Muhemmedcan Mehsun (Peyzi) Damolla, Müderris Muhemmedimin Hacim gibi Arap dilinin önemli hocaları gözden geçirmiş ve 3. cildin sonuna: "Tercüman Ahmed Ziyaî Bey, Dîvânı Lugâti-t Türk adlı eseri tercüme etti ve biz de onun doğruluğuna mühürlerimizi bastık" diyerek imzalarlar. (Osman 2004: 150).

Ahmet Ziyaî 1953 yılında Kaşgar valisi İminov Hamid'in destekleriyle Büyük Âlim Mahmud Kâşgarî'nin nadir eseri Dîvânı Lugâti-t Türk'ü tercüme etmeye başlamasından sonra Nisan 1955 yılında

ilk nüshasını elinden çıkarır. Burada “Seydulla Seyfullayev’in ismi “İminov Hamid” olarak ve “1951-1953” yılları “1954” yılına değişmiş olsa da bu durumu hesaba katmadığımızda diğer bilgiler gerçeğe uygundur.

Ahmed Ziyaî’nin tercüme ettiği “Dîvân”ın tercüme nüshası Şinjang Yazarlar Birliğinde 1954-1957 yıllarına kadar kalır. Bunu Yusufbek Muhlisî, İmin Tursun, Ablimit Rozi, Erşidin Tatlık ve Abdureşit İslamiyeler görmüş ve inceleme fırsatı bulmuştur. İmin Tursun ile Ablimit Rozi bu konuda derin araştırmalar da yapar. Bununla birlikte İmin Tursun aynı dönemdeki Şinjang Hükümeti başkan yardımcısı Eset İshakup’a özel evrak yazarak hükümetin parası ile bu kitabın neşredilmesi için müracaat eder. Eset İshakup, “Dîvân”ı neşretmeden daha önce bir grub teşkil ederek kitabın dilinin tekrar incelenmesi ve düzenlenmesini ister ve bu görevi de milletler dil ve yazı komisyonuna verir. 1955-1960 yıllarında Ahmed Ziyaî Ürümçi’ye getirilerek Şinjang Yazarlar Birliği huzurunda Uygur Türklerinin eski eserlerini düzenleme, neşretmeye hazırlama işlerine katılarak “Dîvân”ın tercüme diline tekrar hazırlanır.

1955-1957 yılları Şinjang Müzesi kurulunca bu tarihe kadar toplanarak kültür bakanlığı, yazarlar birliği gibi kurumlarda korunan eski el yazmalar, klasik eserler müze korumasına alınır. Bununla birlikte Ahmed Ziyaî, Yusufbek Muhlisov ve Ablimit Rozi gibi bilim insanları 90 küsür parça eski eserin kataloğunu hazırlayarak bunlardan 70 küsür parçası önceden düzenlenerek “Uygur Klasik Edebiyatı El Yazmalarının Kataloğu” kitabı hazırlanarak 1957 yılında eski alfabe düzeniyle basılır. Kitabın basılışından Şinjang Müzesi sorumlu olur. İçine “Dîvân” maddesi de eklenerek şöyle denir: “Türk Lugâtları Dîvânı Kitabı” (1) Numara: No: 58, No: 129, bu nüsha Ahmed Ziyaî 1953-1954 yıllarında Kaşgar valisi Seyfullayev’in teşebbüsleri ile tercüme edilir. Bu eser, ünlü Uygur Âlimi ve dilcisi Mahmud İbni Hüseyin Kaşgari’nin bundan 10 asır önce Arap dilinde yazdığı “Dîvân-u Lugâti-t Türk” adlı Uygur dili ve gramerine dair meşhur kitabının tercümesidir. Bu kitap üç cilt olup birinci cildi 472 sayfa, ikinci cildi 246 sayfa, üçüncü cildi 270 sayfadır. (Azad 2000:35).

Tercüman eserin bir sayfasının yarısına kitabın aynısını teferruatlı Arap yazısı ile bitirerek ikinci yarısına da Uygurca tercümesini Fars yazısı ile yazıp tamamlar. Eser 1956 yılında müzeye alınır. Demek ki Ahmed Ziyaî tarafından tercüme edilen “Dîvân”ın tercüme nüshası Şinjang Müzesinde saklanmaktadır.

Ahmed Ziyaî “Dîvân”ı tercüme ettiğinde onun hangi nüshasını esas aldı? Bu konuda şair Ahmed Ziyaî şöyle söyler: “1948 yılında merkez komitesinin kanun yasama meclisinin üyesi olarak Nencing’e gittim. Oraya gitmek için önce Ürümçi’ye gittiğimde beni çok mutlu eden bir şey oldu: hep aklımda olan fakat asla göremediğim iki nadir eser “Dîvân-u Lugâti-t Türk” ile “Kutadgu Bilig”i Ürümçi’de bulunan Yusuf Has Hacıp Kütüphanesinde görme şerefine eriştim. Bu kütüphanedeki kitapların hepsi Türk- Uygur tarihine ait kitaplardan olup bu kitapların arasında “Kutadgu Bilig” Fergana nüshası ve Dîvân’ın Mısır nüshasından üç cilt vardı. Ben Nencing’e gitmeden önce bu kütüphanede bu değerli eserleri görmeye nail oldum. Sonraki zamanlarda biz Uygurca tercümesini hazırladığımız “Dîvân” ve “Kutadgu Bilig” bu kütüphanedeki kitaplar esasında yapıldı.” (Ziyaî 1990: 20).

Bundan “Dîvân”ın Kaşgar’da şair Ahmed Ziyaî’nin tercüme ettiği kitabın, İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğraların 1945 yılında Ürümçi’de açtığı “Yusuf Has Hacıp Kütüphanesi”de bulunan nüshası olduğunu anlayabiliriz.

Bu defaki tercüme işinde devlet adamları ve âlimler birlikte hareket eder. Kaşgar’da Seydulla Seyfulayev, Avdurehim İminoflar bu işe aktif olarak katılır. Hatta bu iki önder, cebinden para çıkararak bu hizmetin başarılı olması için çabalarlar.

Dilci İbrahim Mutii, 1953 yılında Milletler Neşriyatının Uygur Redaksiyon Bölümüne müdür olarak atandıktan sonra Doğu Türkistan’daki meslektaşları ile istişare ederek “Dîvân”ı neşretme işini ele almak ister. 1956 yılında neşriyat sorumluları bu konuda dilekçe mektubu gönderirler. Dilekçe, neşriyat vasıtasıyla dönemin başbakanına gönderildikten sonra başbakan dilekçeyi görerek “Eğer Uygurların böyle klasik eseri varsa kesinlikle neşredin” diyerek cevap verir. Bununla birlikte İbrahim Mutii, Ahmed Ziyaî’nin tercüme ettiği “Dîvân”ın orijinalini Pekin’e göndermeleri için Şinjang’daki ilgili yerlere mektup yazar. Bu esnada “Karşıdevrim”le mücadele Çin’in geri kalanında olduğu gibi Doğu Türkistan’da da Komünist Parti’nin “kalkınma” politikaları bölgenin “kendine özgü sosyal ve dinî

şartları göz önüne alınarak” hayata geçirilmiştir. “Panislamizm” ve “Pantürkizm” karşıtı kampanyalar başlatılmış, karşıdevrimci olarak yaftalanan yarım milyonu aşkın insan ya katledilmiş ya da Aksu, Hoten, Kaşgar, Ürümçi, İli gibi şehirlerdeki çalışma kamplarına yol, hava alanı, baraj vb. ağır iş sahalarında çalıştırılmak üzere gönderilmiştir. (Ziyaî 1990: 32). Ahmed Ziyaî da “Dîvân”ı Yeni Uygurcaya çevirdiği için Pantürkist suçlamasıyla hüküm giymiş hapse atılmıştır.

4. “Dîvân”ı Uygur Sayrani’nin tercüme etme süreci:

“Dîvân” 1960-1965 yılları aralığında Ürümçi’de Uygur Sayrani, Muhemmed Salih gibi aydınlar tarafından tercüme edilir. Bu defaki tercümenin süreci şu şekilde gelişir.

Uygur Sayrani, Ekim 1950 yılından Eylül 1956 ayına kadar Almata’da yardımcı konsolos görevi yapmak ve yüksek okul okumak için yaşar. O, vatana tekrar döndüğü yılda onu Uygur yazar Kadir Hesenov, eşi, dilci Ayşem Şemiivalar evinde misafir eder. Misafirlige bir Kazak âlim de davet edilir. Sofrada Kazak âlim, Uygur Sayrani’ye şöyle der: “Gazetede okuduk, Çin Fenler Akademisinin Şinjiang şubesi kuruluyor, bu oldukça önemli bir iştir. Size bir şey diyeceğim; önemli bir eser var, onu Taşkent’te neşrediyorlar, onlar bu eser bizim diyorlar, ben onların bizim dedikleri kriterlere baktım. Ancak bu kriterlere kriter diyemeyiz. Eğer kriter göstereceksek bizim kriterlerimiz onların kriterlerinden güçlüdür. Çünkü bu eser sizlere ait öncelikle bu eseri siz çalışmalısınız.” diye söyler. Bu eserin Mahmud Kaşgari’nin “Dîvân”ı olduğunu da hatırlatır. Bu söz Uygur Sayrani’de derin etki bırakır. O, vatana döndükten sonra bir kaç yıl içinde Çin Fenler Akademisi Şinjiang Şubesini kurarak teşkilatlanmaya gider ve 1950 yıllarının sonlarından itibaren “Dîvân”ın tercümesine başlar. Burhan Şehidi, 1956 yılında kurulan Çin Fenler Akademisi Şinjiang Şubesinin başkanı olur ve bir yıl sonra Pekin’e gider. Uygur Sayrani de para ve bir takım işler için Pekin’e gider ve burada Burhan Şehidi’ye “Dîvân” hakkında Almatı’da işittiklerini anlatır. Bu kitabın tercüme edilmesinin önemini hatırlatır. Burhan Şehidi hemen olumlu görüş bildirir ve “Dîvân”dan haberi olduğunu söyler. Evinden 1945 yılında kendisine verilen Dîvân’ın Türkçe tercümesini alarak Uygur Sayrani ile birlikte Çin Fenler Akademisinin başkan yardımcısına diğer hizmetlerin yanında “Dîvân”ı da tanıttılar ve tercüme etme işini söylerler. Başkan yardımcısı, bu işi duyduktan sonra “Dîvân”ı tercüme etme işinde titiz olmanın, her şeyin dikkatle yapılmasının ve güçlü olmanın gerektiğinin altını çizer. Uygur Sayrani, Ürümçi’ye döndükten sonra diğer işlerini bir tarafa bırakarak “Dîvân”ı tercüme etmeye başlar. Bu dönemde Taşkent’te neşredilen Özbekçe nüshası ve Türkiye’de basılan Arapça nüshası gibi nüshalar kendine verilir. Burhan Şehidi, kendindeki nüshayı da Uygur Sayrani’ye verir. Bununla birlikte Uygur Sayrani, Türkçe ve Özbekçe nüshasını, Arap dili uzmanı Muhemmed Salih, Arapça nüshasını inceleyerek “Dîvân”ı Uygur Türkçesine tercüme etmeye başlarlar. 1965 yılında bu iş başarılı bir şekilde sonuçlanarak akademi başkanlığı tarafından neşredilmesi ve renkli basılması için karar verilir. Maalesef ki “Kültür İnkılabı” başlayınca bin bir cefa ile hazırlanan “Dîvân”ın tercümesinin orijinali “Kızıl Komünistler” tarafından yok edilir. Dahası “Dîvân”ı tercüme etmek değerli bir iş olarak görülmez ve Uygur Sayrani ve diğerlerine ağır cezalar verilir.

5. “Dîvân”ın İbrahim Muti ve Diğerleri Tarafından Tercüme Edilen Nüshası

1977 yılında Şinjang Milletler İnceleme Enstitüsü ve Şinjang Halk Hükümetinin onayı ile “Dîvân”ın Yeni Uygur Türkçesine tercüme edilme işine girilir. 1978 yılının ilk aylarında “Dîvân”ı tercüme etme işi, Memleket Felsefi Sosyal Bilimler Araştırma Planına girer. Bununla birlikte Eylül 1978 yılında Şinjang Sosyal Bilimler Akademisinde hazırlık komisyonu resmî olarak kurulur. Aynı yıl Aralık ayında Abdusalam Abbas ve Çén Hua önderliğinde “Dîvân”ı Yeni Uygur Türkçesi ve Çinceye tercüme etmek için iki grup kurulur. Bu grubun tam altı yıl çalışmasından sonra Dîvân 1, 2, 3 cilt olarak Yeni Uygur Türkçesinde tercüme edilir. 1981, 1983, 1984 yıllarında Şinjang Halk Neşriyatı tarafından Yeni Uygur Türkçesinde neşredilir. Üç cildin baş çevirmenliğini tanınmış dilci İbrahim Muti, İmin Tursun ve Mirsultan Osmanov (2. ve 3. ciltler) üstlenirler. Kitabın 1. Cildini çeviri grubunda Abdusalam Abbas, Abdurehim Ötkür, Abdurehim Habibullah, Abdulhamit Yusuf, Helim Salih, Hacı Nurhaci, Osman Muhammedniyaz, Sabit Rozi, İbrahim Muti, İmin Tursun, Mirsultan Osmanovlar bulunmaktadır. 2. Cildini çeviri grubunda, Abdusalam Abbas, Abdurehim Ötkür, Abdureşit Karim Sabit, Helim Salih, Osman Muhamedniyaz, Sabit Rozi, İbrahim Mutii, İmin Tursun, Mirsultan Osmanov, 3. Cildini çeviri grubunda Abdusalam Abbas, Abdureşit Karim Sabit, Helim Salih, Osman Muhammedniyaz, Sabit Rozi,

İbrahim Muti, İmin Tursun, Mirsultan Osmanov görev alır. Divanü Lugati't-Türk'ün bu çevirisi devlet tarafından neşredilir.

Divanü Lugati't-Türk'ün Çince nüshası da Uygur Türkçesi nüshasıyla birlikte yapılır. Fakat Çincesinin neşredilme süreci bazı nedenlerle gecikerek 2000 yılında Pekin'de Milletler Neşriyatı tarafından 3 cilt olarak ancak yapılabilir. Çince nüshanın 1. Cildinin çevirisini He Rüi, Ding Yi, Şiao Jünyı, Liu Jingjia, 2. Cildinin çevirini Şiao Cungyi, Liu Jingjia, 3. Cildinin çevirisini ise Şiav Junyi gibileri katılır.

Divanü Lugati't-Türk'ün Çin'in açıklı politikası yürürlüğe girdikten sonra 1980'li yıllarda tercüme edilerek neşredilmesi büyük bir öneme sahiptir. "Dîvân Araştırmaları"nın gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Sonuç

Divanü Lugati't-Türk'ün yazarı Mahmud Kaşgari, Kaşgar şehrinin Batısındaki Opal köyünde doğar. Karahanlıların Han sülalesine mensup, Türk Dünyasının en büyük dilsidir. O, Kaşgar'da ve Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde okuyarak Türklük bilimi ile meşgul olur. Sonra Bağdat'a giderek "Dîvân"ı yazar. Ömrünün sonunda memleketine gelerek okul açar ve öğretmenlikle meşgul olur. Vefat ettikten sonra yurdunda defnedilir ve özel kabri yapılır.

Divanü Lugati't-Türk 4 defa Yeni Uygurca'ya çevrilmiş olmasına rağmen, siyasi nedenlerden ötürü neşri yapılamamış, fakat 5. defada gerçekleştirilmiştir.

Doğu Türkistan ile Çin'de Türkologların Kaşgarlı Mahmud ve onun eseriyle ilgili geniş araştırmalar yaptıklarını söyleyebiliriz. Sadece Çin'de ve Doğu Türkistan'da son 40 yılda 800'den fazla çalışma, bazıları Çince ve bazıları Uygurca, Kazakça olarak yayımlanmıştır.

Bu araştırmalar neticesinde, Türkoloji sahasında yeni görüşler ortaya çıkmıştır. Divan üzerine yapılan bu araştırmaların daha geniş ve derin olarak devam etmesi gerekirken Çin'in 2017 yılında Doğu Türkistan'da başlatılan toplama kampı ve soykırım siyaseti neticesinde tekrar durma noktasına gelmiştir.

Kaynakça

- Mahmud Kaşgari (1981, 1983, 1984). Dîvân-u Lügâti't Türk, Ürümçi, Şinjang Halk Neşriyatı yayınları.
- Sıdık, Ömer (1985). Dîvân-u Lügâti't Türk (Makaleler), Kaşgar Uygur Neşriyatı Yayını, s.105.
- Dîvân-u Lügâti't Türk İncelemesine Dair Makaleler toplami, Şinjang Halk Neşriyatı, 2006.
- Osman, Gayretjan (2000). 1949 yılından Sonra Doğu Türkistan'da Uygur Klasik Edebiyatının İncelenmesi" Şinjang Halk Neşriyatı.
- Osman, Gayretjan, (2004). Uygurlarning Yakinki Zaman Tarihide Mahmud Kaşgari, s. 150, Ürümçi.
- Osman, Gayretjan (2006). Memleketimizde Uygurların Eski Edebiyat İncelemesinin Yüz Yılı Hakkında Genel Bilgiler, Milletler Neşriyatı, Beyjing.
- Sultan, Azad (2001). "20. Esir Uygur Edebiyatining Umumiy Ehvali", İlmiy Makalilar Toplami, Şinjang Üniversitesi Neşriyatı, s. 1-37.
- Ahmed Ziyaî'yi Hatırlamak, Şinjang Halk Neşriyatı, 1990, Ürümçi.
- İsmail, Patime (2008). Babam Merhum İsmail Damolla Hakkında Duyduklarım ve Bildiklerim, el yazması Gulca.
- "Seyfulla Seyfullayev ile Sohbet Hatıraları", Ürümçi Keçli Geziti, 12. 08. 2001.
- "Ablimit Rozi ile Sohbet Hatırası", Ürümçi Keçli Géziti, 10 Eylül 1996, Ürümçi.
- "İmin Tursun ile Sohbet Hatırası", Ürümçi Keçlik Géziti, 10 Şubat 2008, Ürümçi.
- Abdurrehim Kerimcan, Abdusalam Hebibulla, Ahmed Ziyaî, Şinjang Halk Neşriyatı, 2001.
- "Ahmed Ziyaî'yi Hatırlamak", Şinjiang Halk Neşriyatı, 1990, Ürümçi.
- "Uygur Sayrani ile Sohbet", 5 Eylül 2000, Ürümçi.

“DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK”ÜN AZƏRBAYCANDA ARAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Həmidə ƏHMƏD QIZI ƏLİYEVƏ*

“Divanü-lüğat-it-türk” ortaq türk ədəbiyyatının ən əhəmiyyətli maddi-mədəniyyət abidələrindən biridir. XI əsrdə (1072-1074) Mahmud Kaşqari tərəfindən yazılan bu əsər türk dilinin ilk lüğət və qrammatika kitabı hesab olunur. Ərəbcə yazılan kitabın əsas məqsədi ərəblərə türk dilini öyrətmək olsa da, burada türk xalqlarının coğrafiyası, adət-ənənələri, inancları, həyat tərzı və bədii yaradıcılığı barəsində müfəssəl məlumatlar verilmişdir. Türklərin həyat fəlsəfəsini özündə əks etdirən bu əsər türk dillərini, mədəniyyətini və ədəbiyyatını öyrənmək baxımından qiymətli mənbə kimi dəyərləndirilir və elm aləmində geniş tanınır. Elə bu səbəbdəndir ki, UNESCO M.Kaşqarının anadan olmasının 1000-ci ildönümü münasibətilə 2008-ci ili “Mahmud Kaşqari ili” elan etmiş, 2017-ci ildə isə “Divani-Lüğəti Türk”ü bəşəriyyətin ortaq mədəni abidəsi kimi Dünya İrsi Siyahısına salmışdır.

Müxtəlif dövrlərdə azərbaycanlı alim və tərcüməçilər də “Divanü-lüğat-it-türk”lə bağlı araşdırmalar aparmış, əsəri lingvistik, ədəbi, tarixi, mədəni və digər yönərdə tədqiqatə cəlb etmişlər. Azərbaycanda Mahmud Kaşqarının bu əsərinə ilk ciddi elmi maraq XX əsrin 30-cu illərində yaranmış, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında görkəmli türkoloq alim Xəlid Səid Xocayev tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümə hazırda AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik institunda saxlanılır. Əsərin Azərbaycan dilinə ikinci tərcüməsi tanınmış alim Ramiz Əsgərə aiddir. Həmin tərcümə 2006-cı ildə Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin dəstəyi, akademik Tofiq Hacıyevin redaktorluğu, akademik Nizami Cəfərovun rəyi ilə 4 cildə çap olunmuşdur.

Azərbaycanlı alimlərdən B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, T.Hacıyev, H.Mirzəyev, K.Vəliyev, Q.Kazımov, N.Cəfərov, M.Hüseynova və digərləri “Divani-Lüğəti Türk”ə dair elmi əsərlər yazmışlar.

Açar sözlər: lüğət, araşdırma, dil, ədəbi, kitab, türk dili

Research Issues of "the Diwan Lughat Al-Turk" in Azerbaijan

Abstract

“The Diwan Lughat al-Turk” is one of the most important material and cultural monuments of common Turkish literature. This work written by Mahmud Kashgari in the 11th century (1072-1074) is considered the first dictionary and grammar book of the Turkish language. Although the main purpose of the book written in Arabic is to teach the Turkish language to the Arabs, detailed information about the geography, customs, beliefs, lifestyle and artistic creativity of the Turkic peoples is provided here. This work, which includes the life philosophy of the Turks, is valued as a valuable source for learning Turkish languages, culture and literature and is widely recognized in the world of science. It is for this reason that UNESCO declared 2008 the “Year of Mahmud Kashgari” on the occasion of the 1000th anniversary of M. Kashgari’s birth, and in 2017 “The Diwan Lughat al-Turk” was included in the World Heritage List as a common cultural monument of humanity.

At different times, Azerbaijani scientists and translators also conducted research on “The Diwan Lughat al-Turk” and involved the work in linguistic, literary, historical, cultural and other aspects of research. In Azerbaijan, the first serious scientific interest in this work of Mahmud Kashgari arose in the 30s of the 20th century, and it was translated into our language by Khalid Said Khocayev, a prominent Turkologist at the Azerbaijan branch of the Academy of Sciences of the USSR. This translation is currently stored in the Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. The second translation of the work into Azerbaijani belongs to the well-known scientist Ramiz Asgar. That translation was published in 4 volumes in 2006 with the support of the President of Turkey Suleyman Demirel, the editorship of Academician Tofiq Hajiyev, and the comments of Academician Nizami Jafarov.

* Professor, filologiya elmləri doktoru, hamidealiyeva8@gmail.com, ORCID 0009-0001-953-7417.

Azerbaijani scientists B. Chobanzade, A. Demirchizade, H. Mirzazade, T. Hajiyev, H. Mirzayev, K. Valiyev, G. Kazimov, N. Jafarov, M. Huseynova and others wrote scientific works on “The Diwan Lughat al-Türk”.

Keywords: dictionary, research, language, literary, book, Turkish language

“Divanü-lügat-it-türk”ün Azərbaycanda tərcümələri. Ortaq türk ədəbiyyatının möhtəşəm əsərlərindən olan “Divani-Lüğəti-Türk” zaman keçdikcə əhəmiyyətini itirməyən, yeni tədqiqatlara yol açan qiymətli mənbə rolunu oynayan fundamental elmi məxəzlərdən biridir. Bu əsər yarandığı gündən daima diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif dövrlərdə nəinki türk, eləcə də Avropa tədqiqatçılarının marağını çəkmişdir.

Geniş elm aləminə kitab həvəskarı Əli Əmiri Əfəndinin sayəsində məlum olan “Divanü-lügat-it-türk” Kilisli Rüşfət tərəfindən üzü köçürülərək nəşr edilmişdir. Əsər bir neçə cildə nəşr olunandan sonra Türkiyədə ona maraq durmadan artır. 1925-ci ildə “Divan”ın tərcüməsi məsələsi Türkiyə Böyük Millət Məclisində müzakirə edilir və bu iş Samih Rifətə və məşhur şair Məhməd Akifə sifariş olunur (Əskər, 2020 : 44). 1932-ci ildə keçirilən I Türk Dili Qurultayında əsərin tərcümə məsələsi bir daha müzakirəyə çıxarılır və bu iş yenə Kilisli Rifətə tapşırılır. Kilisli Rüşfətdən başqa “Divan”ın tərcüməsi ilə Təvfiq bəy Dəmiroğlu və Arif Əfəndi Tüzünər də məşğul olmuşlar. Əsərin türk dilinə tərcüməsi istiqamətində məşhur şərqşünas, Türk Dil Qurumunun banilərindən olan professor Bəsim Atalayın xidmətlərini isə xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki məhz onun tərcüməsi Mahmud Kaşğarının bu kitabının digər türk dillərinə tərcüməsi zamanı “əsas baza və etalon rolunu oynamışdır” (Əskər, 2020 : 45).

Azərbaycanda Mahmud Kaşğarının bu qiymətli irsinin öyrənilməsi və tərcüməsi tarixi ötən əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Məhz həmin dövrdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialında Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügat-it-türk” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsi qaldırılarkən bu iş özbək əsilli türkoloq Xəlil Səid Xocayevə (1893-1937) həvalə olundu. “Çağatay ədəbiyyatına dair mühazirələr”, “Orxon yazılarının tədqiqinin şərh”, “Azərbaycan dilinin müfəssəl stilistikası”, “Osmanlı, özbək və qazax dillərinin müqayisəli qrammatikası” və s. əsərləri ilə türk xalqlarının tarixinin, mədəniyyətinin və dilinin tədqiqinə böyük töhfələr verən alimin elmi irsində “Divanü-lügat-it-türk”ün Azərbaycan dilinə tərcüməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin R.N.Aslanovanın da vurğuladığı kimi belə “möhtəşəm abidəni yazıldığı dövrdən 860 il sonra Azərbaycan dilinə tərcümə etmək kimi böyük vəzifəni yerinə yetirmək, türkdilili xalqların əzəmətli keçmişini, zəngin mədəniyyətini dünyaya bəyan etmək istəyi X.S.Xocayevə həyatı bahasına başa gəlir” (Aslanova, 2022:78). 1937-ci ildə o, qondarma pantürkist-milliyətçi damğası ilə ittiham olunaraq, güllələnməyə məhkum edilir. Təhlükəsizlik orqanları onun evində axtarış apararıq zaman “Divan”ı tapmadıqlarından onu itmiş hesab edirlər. Lakin zaman tarixin bir çox amansız və haqsız qərarlarına öz diktəsini etdiyi kimi X.S.Xocayevin təmiz adının bərpa olması yönündə də öz sözünü deyir. 1957-ci ildə saxta ittihamlar əsasında repressiya qurbanına çevrilən onlarla Azərbaycan ziyalı kimi X.S.Xocayevə də “fəaliyyətində cəsusluq əlaməti olmadığına görə” bəraət alır. 2023-cü ildə isə onun itmiş tərcüməsi özünə ikinci əbədi həyat qazanır. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru Nadir Məmmədli həmin tərcüməni institutun arxivindən tapdıqdan sonra “Divanü-lügat-it-türk” 3 cildə çap olunmuş, AMEA prezidenti İ.Həbibbəyli ona ön söz yazmışdır. Ön sözdə deyilir: “Divanü lügat-it türk” kitabının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin əlyazmasının 86 ildən sonra üzə çıxarılaraq nəşr olunması həm də repressiya qurbanı olmuş Xəlil Səid Xocayevin elmi bəraəti kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir” (Kaşğari, 2024:8). Hazırda “Divanü lügat-it-türk” əsərinin həmin tərcüməsi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun arxivində qorunub saxlanılmaqdadır.

2006-cı ildə “Divanü-lügat-it-türk” tanınmış türkoloq Ramz Əsgərin tərcüməsi ilə ikinci dəfə Azərbaycan dilində IV cildə çap olundu. Həmin nəşrin I və II cildlərinə professor T.Hacıyevin “Redaktordan” və “Türkologiyanın bahadırı” adlı məqalələri də daxil edilmişdir. “Redaktordan” adlı məqaləsində T.Hacıyev əsərin tərcüməsi sahəsində R.Əsgərin xidmətlərindən danışaraq onu yüksək qiymətləndirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, X. S. Xocayevin tərcüməsindən sonra Azərbaycan elmi və ictimai mühiti bu əsəri səbirsizliklə gözləyirdi. R.Əsgər bu əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən

müəyyən çətinliklərlə üzləşdi. Lakin Kamal Abdullanın sözlərilə desək, o, “heç bir təşkilatdan sifariş almadan, heç bir qonorar istəmədən ömrünün bir neçə ilini bu nəcib işə həsr etdi” (Abdulla, 2024).

“Divanü-lügət-it-türk” Azərbaycan dilçiliyində. Mahmud Kaşğarının ilk türk lüğət-ensiklopediyası olan “Divani lüğət – it – türk” əsəri həmişə Azərbaycan dilçiliyinin diqqət mərkəzində olub və dilçiliyin müxtəlif problemləri baxımından dəfələrlə araşdırmalara cəlb edilib. Müxtəlif illərdə Bəkir Çobanzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Hadi Mirzəzadə, Tofiq Hacıyev, Həsən Mirzəyev, Samət Əlizadə, Kamil Vəliyev, Qəzənfər Kazımov, Nizami Cəfərov, İsmayıl Kazımov, Məmmədli Qıpcıq (Novruzov) və digər bu kmi tanınmış Azərbaycan dilçi-alimləri əsərlə bağlı maraqlı tədqiqatlar aparmışlar.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ına tez-tez müraciət edən alimlərdən biri türk xalqları dilinin və ədəbiyyatının mahir blicisi və tədqiqatçısı görkəmli türkoloq B.Çobanzadə olmuşdur. Öz elmi əsərlərində Mahmud Kaşğariyə geniş istinadlar edən alim “türk sistemli dillərin tədqiqində birinciliyi ona verirdi” (Qasımov, 2018:79). Əsərə çox yüksək dəyər verən alim yazır: “Bu əsərdə Mahmud Kaşğari öz zamanındakı bir çox türk şivələrini bir-biri ilə qarışdırmış və bizim üçün çox qiymətli bir material buraxmışdır. Deyə bilərik ki, bu əsər sayəsində bir çox türk şivələrinin tarixi abidələri əldə edilmişdir. Bu əsərə “abidələr məcmuəsi”,- desək, caizdir” (Çobanzadə, 2007:125). O, qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari bu əsərində “ərəb dli üçün yapılmış olan qəlib və qaydaları türk dilinə uydurmağa çalışmışdır” (Çobanzadə, 2007:130). “Divan”ın leksioqrafik əhəmiyyətini vurğulayan B.Çobanzadə onun yalnız lüğət kitabı deyil, həm də özündə Mahmud Kaşğarının qrammatik görüşlərini ehtiva edən bir qrammatika kitabı olduğunu da yazırdı. B.Çobanzadəyə görə Mahmud Kaşğariyə bir kitab alim kimi yanaşmaq düzgün sayılmaz, o, eyni zamanda səyyah və tədqiqçidir. Bunun gözəl nümunəsi onun “Divan”a daxil etdiyi qədim türk xəritəsidir.

B.Çobanzadə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda məruzə etdiyi “Türk şivələrinin yaxın qohumluğu haqqında” məruzəsində də “Divan”dan topladığı materiallara geniş istinad etmiş, “Divanü-lügət-it-türk” əsərini son dərəcə dərin və dəqiq tədqiqat, hətta dahi əsər” (Qasımov, 2018:126) adlandırmışdır. Alimin fikrinə görə, “Divanü-lügət-it-türk” kimi əsərlər müxtəlif şivələrdə yazılmalarına baxmayaraq, onların türk müəlliflər tərəfindən yazılması heç bir şübhə doğurmur. B.Çobanzadə M.Kaşğarının şivələrin səs xüsusiyyətləri və tələffüzündəki 9 fərqli məqama xüsusi diqqət yetirdiyini ön plana çəkərək belə bir elmi qənaətə gəlmişdir ki, müasir türk-tatar şivələri hələ XI əsrdən formalaşmağa başlamışdır və bu səs və forma fərqləri hələ də qalmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, onun bu ciddi elmi məruzəsi həm də siyasi xarakter daşıyırdı. Çünki istər çar Rusiyası dövründə, istərsə də Sovet dönməsində türk xalqlarının qohumluğu və genetik bağlılığı məsələsi imperiyanı idarə edənlərin ciddi narahatlığına və qısqançlığına səbəb olurdu. Sovet imperiyasının türklərin klassik ədəbi-mədəni irsinə olan nihilis münasibəti “Divan”ın tərcümə məsələsində də özünü büruzə verirdi. N.Məmmədli bu xüsusda haqlı olaraq yazır: “Çünki “Divan”da türkün geniş miqyasda bütün tərəfləri ilə görünən və böyük əraziləri əhatə edən coğrafiyası, türk xalqlarının yaşam tərz, onların müstəqil idarəçilik qabiliyyətləri, hər b sənətinə dərindən yiyələnmələri və idarəçilik ənənələri öz əksini tapmışdır”(Kaşğari, I c. 2024:22) Bütün bu səbəblərdən B.Çobanzadənin məlum məruzəsi “bilərəkdən və ya bilməyərəkdən imperiya siyasətinə qarşı yönələn etiraz aktı idi” (Qasımov, 2018: 125).

XX əsrin ikinci yarısından etibarən M. Kaşğarının “Divan”ına olan maraq daha da artmış, onun tədqiqi sahəsindəki işlər geniş vüsət almışdır. Həmin dövrdə M. Kaşğarının bu möhtəşəm əsərinə müraciət edən tədqiqatçılardan biri feilşünas alim kimi tanınan Həsən Mirzəyev idi. O, “Divan” ilə bağlı ayrıca, konkret tədqiqat əsəri yazmasa da, özünün feilin bəhsinə dair tədqiqatlarında ondan geniş istifadə etmişdir. “Divan”ın qrammatik xüsusiyyətləri barəsində geniş tədqiqat işi yazan dilçi alim M.Hüseynova öz əsərində H.Mirzəyevin bu xüsusdakı elmi fəaliyyətindən söhbət açaraq yazır: “Məhsuldar yaradıcılığa malik olmuş bu böyük alim Azərbaycan dilində feil bəhsinin mahir tədqiqatçısı kimi, bu əsas və çoxkateqoriyalı nitq hissəsinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırarkən yüzlərlə elmi mənbələr kimi Mahmud Kaşğarının “Divan”ından layiqincə bəhrələnməyə çalışmışdır” (Hüseynova, 2022) . H.Mirzəyev öz araşdırmasında “Divan”ın Bəsim Atalayın tərcüməsindən istifadə etmişdir. Alim feilə məxsus kateqoriyaları fundamental şəkildə təhlil edərkən digər türk dilləri ilə paralellər aparmış,

geniş ümumləşdirmələr əldə etmiş nəticədə, tarixi-müqayisəli müstəvidə nəinki Azərbaycan, o cümlədən türk filologiyası üçün olduqca dəyərli bir tədqiqata imza atmışdır.

Bu istiqamətdə yazılan uğurlu tədqiqat işlərindən biri də Arif Rəhimoğlunun 1999-cu ildə çapdan çıxan “Mahmud Kaşqarının Divanü lüğət-it-türk” əsəri və “Kitabi-Dədə Qorqud” kitabıdır. (Rəhimoğlu, 1999). Öz araşdırmasında “Divan”ı türk dünyasının öyrənilməsində bənzərsiz abidə sayan alim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yer alan bir çox leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətlərini tarixi-müqayisəli təhlilə cəlb etmiş, onların izahı zamanı M.Kaşğarının nümunələrinə əsaslanmışdır.

Azərbaycanın tanınmış türkoloq-alimi Tofiq Hacıyev “Divanü-lüğət-it-türk” ün 2006-cı ildə nəşr olunan tərcüməsinin II cildinə ön söz kimi yazdığı “Türkologiyanın bahadiri” məqaləsi hələ XI əsrdə türk dilçiliyinin əsasını qoyan M.Kaşğarının 22 türkcə üzərində apdığı müqayisələrin təhlilinə və əhəmiyyətinə həsr olunub. T.Hacıyev ilk növbədə bu əsərin XX əsr türkologiyasında və şərqşünaslığında uğurlu başlanğıc kimi yüksək dəyərləndirildiyini və M.Kaşğarının “türkologiyanın bahadiri” rütbəsini aldığını diqqətə çatdırır. Alim “Divan”ı yazmaqla tarixi-müqayisəli metodun əsasını avropalılardan 800 il əvvəl qoyan M.Kaşğarını “yalnız türk dilçiliyinin deyil, bütövlükdə dünyada tarixi-müqayisəli metodun, elmi dilçiliyin banisi” (Hacıyev, 2016:8) hesab edir. Öz məqaləsində “Divan”ın lüğət şəklində yazıldığına toxunan alim dilçilikdə bu janrın da ilk dəfə M.Kaşğari tərəfindən işlədildiyini və bununla onun fransız ensiklopedistlərini 7 əsr qabaqladığını vurğulayır. Əsərin lüğət-ensiklopediya şəklində yazılmasına xüsusi önəm verən T.Hacıyevin qənaətinə görə bu onun “insanlarla daha fəal şəkildə ünsiyyətdə olmasına” (Hacıyev, 2016:16) əlverişli şərait yaradır.

2006-cı ildə “Divan” Ramiz Əskər tərəfindən dilimizə tərcümə olunduqdan sonra onun tədqiqat sferası daha da genişlənməmişdir. Azərbaycanlı alimlərdən B.Xəlilov 2013-cü ildə nəşr etdirdiyi “Türkologiyanın əsasları” adlı dərsliyində Mahmud Kaşğarının həyat və yaradıcılığı barəsində müəyyən məlumatlar vermiş, Cahid İsmayilov 2009 -cu ildə nəşr etdirdiyi “Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində onomastik leksika” adlı araşdırmasında abidənin dilində əks olunmuş dövrün şəxs adlarını, toponimləri, etnonimləri, hidronimləri müasir türkcələrlə müqayisəli şəkildə işləmiş, İsmayıl Kazımov 2014-cü ildə çapdan çıxan “Mahmud Kaşğari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri” adlı monoqrafiyasında “Divan”ın türkoloji dilçiliyin formalaşması və inkişafına verdiyi zəngin elmi töhfədən bəhs etmişdir.

Son illərdə M.Kaşğarının “Divan”ı na həsr olunmuş əsərlər sırasında Mahirə Hüseynovanın “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri” (Hüseynova, 2022) adlı tədqiqat işini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Dilçi alim öz tədqiqatında “Divan”ı fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik yönərdən araşdırır, buradakı şeir mətnlərini etnopoetik aspektdə, “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanlarında leksik paralelləri müasir türkcələrlə tarixi-müqayisəli müstəvidə linqvistik təhlilə cəlb edir. Əsərdə həmçinin, “Divan”da yer alan atalar sözləri və məsəllərin struktur-semantik xüsusiyyətləri, yemək və içki adlarının əksi və onların çağdaş türkcələrdə qarşılığı ətraflı şərh olunur.

“Divanü-lüğət-it-türk” və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Mahmud Kaşğari öz kitabına türk bədii düşüncəsinin məhsulu olan çoxsaylı ədəbiyyat nümunələri də daxil etmişdir. O, qədim yaradıcılıq nümunələrini-atalar sözlərini, şeirləri, dastanlardan parçaları toplamaqla türk mədəniyyəti qarşısında böyük xidmət göstərərək “bir növ ilk ədəbiyyat antologiyası yaratmışdır” (Quliyev, 2017: 16).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Divan”a daxil olan ayrı-ayrı ədəbi parçaların tədqiqi ilə bağlı dəyərli elmi əsərlər yazılmışdır. Nizami Cəfərov “Türk xalqları ədəbiyyatı” kitabının “Qədim türk şeri” hissəsində qədim türk poeziyasından, türk dilinin poetik imkanlarından danışarkən M.Kaşğarının “Divan”ına müraciət edir. O, bu əsəri “qədim türk şerinin həm məzmun, həm də forma xüsusiyyətlərini əks etdirən ən etibarlı mənbə” adlandırır (Cəfərov, 2006:39). Alim “Divan” da toplanan sevgi şeirlərinə, ağıllara, qəhrəmanlıq türklərinə, xüsusilə də Alp Ər Tonqaya həsr olunmuş poetik parçalara istinad edərək türk poetik təfəkkürünün özünəməxsusluğunu göstərmişdir.

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda B.Nəbiyevin baş redaktorluğu ilə ərsəyə gələn “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının II cildində yer alan “Mahmud Kaşqarlı. Divanü Lüğət-it-türk” adlı yazıda “Divan” “lüğət olmaqdan əlavə ilk növbədə türk şeirinin almanaxı” kimi dəyərləndirilir. Burada qeyd olunur ki, Kaşğari bu əsərində şeir yaradıcılığı üçün xeyli material verir. “Divan”da əksini tapan 158 bənd dördlük, 90 beyt şeir bir yerdə 812 misra təşkil edir ki, bu da həcminə görə bir poemaya

uyğun gəlir. Burada vurğulanır ki, “Divan”dakı şeirlərin vəznə bəzəsində fərqlər müxtəlifdir. Lakin əksəriyyətin fikrinə görə əsərdə əruzda yazılan şeirlər olsa da, üstünlüyü heca vəznində yazılanlar təşkil edir. Heca vəznindəki şeirlərlə bağlı “gətirilən nümunələr göstərir ki, K.Mahmud türk ellərində qaynaqlardan və hafizələrdən heca vəznində zəngin bədii nümunələr yığb toplamış və ayrı-ayrı sözlərin mənasını aydınlaşdırmaq, mətnlərdə əyaniləşdirmək məqamında onlardan istifadə etmişdir” (Rüstəmov, 2007:160).

“Divan”da diqqəti çəkən digər maraqlı məqam əfsanəvi türk sərkərdəsi Alp Ər Tonqaya həsr olunan ağır-dördlülərlə bağlıdır. Bu ağır məzmun baxımından türklük tarixinin ibrətləri kimi qiymətləndirilir. Türk poetik yaradıcılığının bir nümunəsi olan ağırdağı yüksək şeiriyyət, hüznün şeirləşməsi onların şifahi ədəbiyyatdakı ağırdağı, mərsiyyələrə uyğun gəldiyini bildirir. Lakin ağırdağı, eyni zamanda özünün ifadə həzinliyi və dünyanın etibarsızlığı barədə şikayət motivləri ilə bayatıları da xatırladır. Məsələn:

Alp ər tonqa oldimi

İsiz ajun qaldımı

Ödülək öcün aldımı

Əmdi yürək yırtulur (Kaşğari, I c., 2024:108).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Divanü-lügət-it-türk”lə bağlı araşdırmalar içərisində Əsəd Cahangirin “Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşqarının “Divanü lügət-it-türk” əsərindəki bədii nümunələr əsasında) (Cahangir, 2000) əsəri də mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Əsəd Cahangirin sözügedən əsəri “Divan”dakı folklor nümunələrinin poetik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunub. Müəllifə görə M.Kaşqarının bu kitabı Uzaq Şərq təmayüllü türk mədəniyyətindən Yaxın Şərq təmayüllü türk mədəniyyətinə keçidi və müasir bədii düşüncəmizin genetik kodlarını özündə əks etdirən qiymətli mənbə və abidədir.

Nəticə

“Divanü-lügət-it-türk” dünya mədəni və elmi fikir tarixində öz unikallığı, orijinal forma və məzmun özəlliyi, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından əhəmiyyətini və aktuallığını itirməyən ölməz maddi-mədəniyyət abidələrindən biridir. Azərbaycanlı tədqiqatçıların Mahmud Kaşqarının “Divanü-lügət-it-türk” əsərinin tədqiqinə həsr olunan yuxarıda adları qeyd olunan əsərləri, şübhəsiz, bu möhtəşəm əsər bəzəsində yazılanların kiçik bir hissəsidir. Türk xalqları tarixi, mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatının qiymətli xəzinəsi olan “Divan”a dair elmi araşdırmalar davam edir və hələ uzun illər də davam edəcəkdir. Türkçülüyn, ən əsas isə “türk ruhunun” bariz ifadəsi olan “Divan” əvəzsiz mənbə, yeni-yeni mövzulara yol açan elmi orientir kimi daima tədqiqatçıları cəlb edəcək və gələcək daha maraqlı tədqiqatların meydana çıxmasında təkan rolunu oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

- Abdulla K. (2024). Dövrümüzün dərvişi. 525-ci qəzet 15.01.24. <https://525.az/news/249188-dovrumuzun-dervisi-kamal-abdulla-yazir>
- Aslanova R.N. (2022). Mahmud Kaşqarının irsi türkdilli xalqların tarixi-fəlsəfi və mədəni abidəsi kimi, Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 1, s.59-80
- Cahangir Ə.(2000). Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşqarının «Divanü lügət-it-türk» əsərindəki bədii nümunələr əsasında). Bakı
- Cəfərov N. (2006). Türk xalqları ədəbiyyatı. Qədim dövr. Çarşoğlu- Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi, Bakı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (2007). VI cildə, II cild, Elm, Bakı
- Çobanzadə B. (2007). Seçilmiş əsərləri, V cildə, III cild, Şərq-Qərb, Bakı
- Əskər R. (2020). Dahi türk dilçisi Mahmud Kaşqari, Füyuzat, Bakı
- Hacıyev T. (2016). Türkologiyanın bahadırı / Mahmud Kaşğari. “Divanü-Lügət-it-Türk”. IV cildə, II cild, Ozan, Bakı.

- Hüseynova M. (2022). "Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it-iTürk" əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri". Bakı. <https://filologiya.az/images/PDF2/muasir%20azerbaycan%20dili%20derslikler/Mahmud%20ka%C5%9F%C4%9Fari%20kitab.pdf>
- Qasımov C. (2018) Bəkir Çobanzadə, Bakı
- Kaşğari Mahmud (2024). "Divanü lüğət-it-türk"ün Xalid Səid tərcüməsində. 3 cildə, I cild, Elm, Bakı
- Quliyev E. (2017). Türk xalqları ədəbiyyatı, Elm və təhsil, Bakı
- Rəhimoğlu A. (1999). Mahmud Kaşqarlıının "Divani luğat-it türk" əsəri və Kitabı-Dədə Qorqud // Dədə Qorqud – 1300. Bakı

KIRGIZİSTAN'DA DÎVÂNU LÜĞÂTİ'T-TÜRK ARAŞTIRMALARI

Aysel BAYTOK*

Makhabat AKILBEKOVA**

Özet

Dîvânu Lügâti't-Türk (DLT) Türk dilinin, Türk tarihinin, edebiyatının, folklorunun, kısaca Türk kültür ve medeniyetinin en büyük hazinelerinden biridir. DLT 1914 yılında İstanbul'da keşfedilmesinin ardından pek çok ülkeden birçok araştırmacının ilgisini çekmiş, çevirileri yapılmış, üzerine kitaplar, tezler, makaleler yazılmıştır. Türk dünyasından Özbek, Türkmen, Azerbaycan, Kazak Türkçelerine tercüme yapılmış eser, Kırgız bilim dünyasının da büyük ilgisini çekmiş, çalışmalar 1960'lı yıllarda başlasa da eserin çevirisi ve kapsamlı incelemeleri 2000'li yıllardan sonra gerçekleşmiştir. İngilizce, Rusça, Farsça, Almanca, Çince gibi dillere de çevirisi yapılan DLT Kırgız Türkçesine ilk olarak 2011-2013 yılları arasında 3 cilt olarak çevrilmiştir. Daha sonraki yıllarda eser üzerine yapılan çalışmalar artarak devam etmiştir.

Bu çalışmada 1960'lı yıllardan başlayarak Kırgızistanda DLT üzerine yapılan her türden çalışma tespit edilmeye çalışılmış, eserin tercüme yapılmış, eser üzerine yazılan kitaplar ve tezlerin içerikleri hakkında bilgi verilmiş, makalelerin sayıları fazla olduğu ve bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için sadece künyeleri verilmekle yetinilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kırgızistan'da DLT üzerine 8 kitap, 3 kitap bölümü yazılmış, 3 doktora tezi, 4 yüksek lisans tezi yapılmış, 57 de makale çalışması yapılmıştır. Yıllar içinde çalışmaların sayısının arttığı, kapsamının da genişlediği tespit edilmiştir. Çalışmalarda genel olarak ele alınan konular "Kaşgarlı Mahmut'un hayatı ve eserleri, DLT'teki atasözleri, çeşitli gramatikal, leksikal ve semantik konular, karşılaştırmalı çalışmalar, Türk halklarının ve Türk dilinin tarihi, Kırgız Türkçesinin tarihi gelişimi, tarih, etnografya, pedagoji, DLT'nin yazım tarihi, bulunuşu ve içeriği, Divan'ın Türk lehçeleri ve Batı dillerine çevirileri, Karahanlı dönemi, Kırgız etnik adı, DLT'nin Kırgız okullarında okutulması meselesi, pedagoji ve eğitim, çocuk terbiyesi, toponimi, akrabalık, atçılık ve müzik terimleri, folklorik unsurlar" olarak özetlenebilir. Kırgızistan'da DLT dil, tarih, coğrafya, folklor, halk bilimi alanlarının temel kaynağı olarak başvuru bir eser konumunda, Kaşgarlı mahmut ise bilge ve yüksek karakterli bir Türk atasıdır. Kaşgarlı Mahmut'un ve onun eşsiz eseri DLT'nin Kırgızların kalbinden özel bir yeri vardır.

Anahtar kelimeler: Divânu Lugât'it-Türk, Kaşgarlı Mahmut, Kırgız Türkçesi, Kırgızistan, Çeviri, Kitap, Tez, Makale.

Dîvânu Lugâti't-Türk Research in Kyrgyzstan

Abstract

Dîvânu Lügâti't-Türk (DLT) is one of the greatest treasures of the Turkish language, Turkish history, literature, folklore, in short, Turkish culture and civilization. After its discovery in Istanbul in 1914, DLT attracted the attention of many researchers from many countries, translations were made, and books, theses and articles were written on it. The work, which was translated from the Turkic world into Uzbek, Turkmen, Azerbaijani and Kazakh Turkish, attracted great attention from the Kyrgyz scientific world, and although the studies started in the 1960s, the translation and comprehensive analysis of the work took place after the 2000s. DLT, which has also been translated into languages such as English, Russian, Persian, German and Chinese, was first translated into Kyrgyz Turkish in 3 volumes between 2011 and 2013. In the following years, studies on the work continued increasingly.

In this study, an attempt has been made to identify all kinds of studies conducted on DLT in Kyrgyzstan since the 1960s, information has been provided on the translations of the work, the contents

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü öğretim üyesi, abaytok@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3868-2855

** Uzman, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Doktora öğrencisi, makhabatakylbekova@gmail.com.

of the books and theses written on the work, and since the number of articles is large and would exceed the scope of this study, only their identities have been given. As far as we could determine, 8 books, 3 book chapters have been published, 3 doctoral theses, 4 master's theses and 57 article have been written on DLT in Kyrgyzstan. It has been determined that the number of studies has increased over the years and their scope has also expanded. The subjects generally covered in the studies can be summarized as “the life and works of Kashgarli Mahmud, proverbs in DLT, various grammatical, lexical and semantic issues, comparative studies, the history of the Turkic peoples and the Turkish language, the historical development of Kyrgyz Turkish, history, ethnography, pedagogy, the writing history of DLT, its discovery and content, the translations of Divan into Turkish dialects and Western languages, the Karakhanid period, the Kyrgyz ethnic name, the issue of teaching DLT in Kyrgyz schools, pedagogy and education, child training, toponymy, kinship, horse breeding and music terms, folkloric elements”. In Kyrgyzstan, DLT is a work that is referred to as the basic source of language, history, geography, folklore, and folklore, while Kashgarli Mahmud is a wise and high-character Turkish ancestor. Kashgarli Mahmud and his unique work DLT have a special place in the hearts of the Kyrgyz.

Key words: Divānu Lugāt'it-Türk, Mahmud of Kashgar, Kyrgyz Turkish, Kyrgyzstan, Translation, Book, Thesis, Article.

Giriş

Tamamen rastlantı sonucu bulunan ve bugün tek nüshası İstanbul'daki Millet Kütüphanesinde olan Dîvānu Lügātî't-Türk (DLT) Türk dilinin, tarihinin, edebiyatının, folklorunun, kısaca Türk kültür ve medeniyetinin en büyük değerlerinden biridir. DLT'ün bulunması ve yayınlanması Türkiyat alanında, Orhun Yazıtlarının bulunup okunmasından sonraki en önemli gelişme olarak kabul edilmektedir (Genç, 2015: VII). Eser, ortak Türk dilinin, Türk edebiyatının, Türk tarihinin, halk biliminin ve daha birçok alanın en temel kaynaklarından biridir.

Genel Türk dili ve edebiyatının temel eserlerinin her biri belli bir lehçe grubuna, örneğin *Dede Korkut* Oğuz grubuna, *Manas* Kıpçak grubuna, *Kutadgu Bilig* Karluk grubuna aitken DLT bütün Türk lehçelerini bünyesinde barındıran son derece zengin bir hazinedir. Divan'ın en önemli özelliği onun sadece bir sözlük değil, izahlı sözlük, yani ilk Türk ansiklopedisi ve Türkçeyle Arapçayı karşılaştıran ilk mukayeseli gramer olmasıdır. Divanda 40'a yakın dil ve lehçeden söz edilmekte ve Türk lehçeleri ses ve biçim açısından karşılaştırılmaktadır. Bu itibarla eser ilk karşılaştırmalı gramer özelliği de taşımaktadır. Eserde ayrıca destan, ağıt, aşk şiirleri gibi Türk edebiyatının özgün örnekleri, tıp, tedavi yöntemleri, avcılık geleneği, atçılık vb. pek çok konuda bilgileri içeren birçok örnek yer almaktadır. DLT “lugât” olmanın ötesinde, ayrıca çeşitli Türk boyları, onların inançları, gelenekleri, yerleşim yerleri, yaşam felsefeleri gibi etnik, coğrafi, kültürel, etnografik bilgileri içermesiyle de son derece değerli bir eserdir.

Kaşgarlı Mahmud'un 1072 yılında yazmaya başlayıp 1077 yılında tamamladığı ve Bağdat'taki Abbasi halifesi El-Muktedi'ye ithaf ettiği eserin, 1258'den sonra muhtemelen Memlûklere geçtiği ve 1517'de Memlûk devletinin yıkılmasından sonra da İstanbul'a geldiği düşünülmektedir (Çorotegin, 2017: 5). Ancak şu an Millet Kütüphanesinde bulunan nüsha Kaşgarlı Maahmut'un elinden çıkan nüsha değildir. Onun yazdığı eser zamanla kaybolmuş, Kaşgarlı'dan 200 yıl kadar sonra Şam'da istinsah edilen bir kopya bugüne kadar gelmiştir (Genç, 2015: III). Eseri istinsah eden (kopyasını yapan) kişinin adı elde bulunan tek nüshada Muhammed b. Ebu Bekr b. Ebu'l Feth, istinsah tarihi de 1 Ağustos 1266 olarak belirtilmiştir (Genç, 1997: 14).

DLT'ten ilk söz eden Antepli Aynî diye de tanınan Bedreddin Mahmud'dur. Türkiye'nin Antep şehrinden olan Bedreddin Mahmud bin Musa el-Aynî (1360-1451) 32 ciltlik meşhur “İkdu'l Cemâl fî-Târîhi Ehli'z-Zamân” adlı kitabının 2. cildindeki “Türk Kavimlerinin Kıssası” faslında DLT'ten söz açmış, “Mahmud el-Kaşgarî'nin Divan'ında gördüm.” diyerek Oğuz boyları ve damgaları, Türk lehçeleri, Uygur alfabesi ve Türkmen sözünün menşei hakkında bazı bilgiler vermiştir (Esker, 2020: 36; Babacan, 2006: 136). Bedreddin el-Aynî'nin kardeşi, meşhur tarihçi Şehabeddin Ahmed de “Târîhü'l-Bedr fî-Evsâfi Ehli'l-Asr” adlı eserinde Türk etnografyasına dair malumatlarla birlikte DLT'ten de bahsetmiştir (Esker, 2020: 36; Babacan, 2006: 136). Daha sonra Kâtip Çelebi 1650 yılında yazdığı “Keşfü'z-Zünûn” adlı bibliyografik eserinde Divan'dan bahsetmiştir. Katip Çelebi (1608-1652)

eserinde Divan'dan kısaca söz etmiş, onun bir ciltten ibaret olduğunu, Arapça yazıldığını, Türk alfabesinin 18 harf üzerine bina edildiğini, kitabın halifeye ithaf edildiğini bildirmiştir (Esker, 2020: 37; Babacan, 2006: 136).

Başka birkaç kaynaktan daha anılan DLT'nin varlığı bilinmekte ancak 1914 yılına kadar tek bir nüshasına bile ulaşamamıştır. Oysa DLT'nin bir nüshası eski Maliye Bakanlarından Nazif Bey'in kitaplığında bulunmaktadır. Eserin değerli bir kitap olduğunu tahmin eden Nazif Bey, yakınlarından Fatma adlı bir kadına kitabı vermiş ve kitabın çok değerli olduğunu, ihtiyacı olduğunda satabileceğini söylemiştir. Bir süre sonra paraya ihtiyacı olan kadın, kitabı Sahafılar Çarşısı'ndaki kitapçı Burhan Bey'e götürür ve otuz liraya satmak istediğini söyler. Tam da o günlerde, ömrünü ve servetini kitaplara adayan Ali Emiri Efendi, kitapçı Burhan Bey'in dükkânına uğrar. Ali Emiri Efendi yeni bir şey olup olmadığını sorunca, Burhan Bey, bir kitap olduğunu ama sahibinin otuz lira istediğini söyler. Ali Emiri Efendi eline aldığı kitabın adını okuduğu anda, bayılacak gibi olur. Ali Emiri borç para bularak kitabı 30 liraya satın alır (Esker, 2020: 38). Ne kadar değerli bir esere sahip olduğunu, kitabı incelemeye başladığında anlayan Ali Emiri Efendi dostlarına şöyle der:

Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka bir parlaklık kazanacak. Arap dilinde Sibeveyh'in kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lazım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez. Bu kitapla Hz. Yusuf arasında bir benzerlik vardır. Yusuf'u kardeşleri birkaç akçeye sattılar. Fakat sonra Mısır'da ağırlığına cevahire satıldı. Bu kitabı da Burhan bana otuz üç liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığında elmaslara, zümrütlere vermem (Karahana, 2009: XVIII-XIX; <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>, 23.10.2024).

Ali Emiri Efendi'nin DLT'ü bulduğu ve satın aldığı haberi önce İstanbul'da sonra ülkede ve daha sonra da dünyadaki Türklük bilimi âleminde dalga dalga yayılmaya başlamıştır. Haberi duyan ilk kişilerden biri olan Ziya Gökalp çok heyecanlanmış ve Ali Emiri'nin evine gitmiş, ancak eseri görmeye muvaffak olamamıştır (<https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>, 23.10.2024).

DLT'ü gözü gibi koruyan Ali Emiri Efendi, Kilisli Muallim Rifat Bey'den dağınık bir hâlde olan kitabı düzenlemesini ister. Yaklaşık iki ay süresince her gün birkaç saat çalışan Kilisli Muallim Rifat sonunda sayfaları tam olarak sıraya dizer ve eserin eksiksiz olduğu müjdesini Ali Emiri Efendi'ye verir. Günlerdir bu müjdeyi bekleyen Ali Emiri Efendi sevincinden ağlar ve evinin yarısını Kilisli Muallim Rifat Bey'e vermeyi teklif eder. Kilisli bu teklifi kabul etmeyerek kendisine verilecek en büyük ödülün kitabın yayınlama izni olduğunu belirtince Ali Emiri Efendi: "İnşallah o da olur, fakat biraz sabrediniz" der (Esker, 2020: 38-39; <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>, 23.10.2024). Nihayet Talat Paşa'nın da ricası üzerine Ali Emiri Efendi "bu işi Kilisli Rifat'ın yapması ve kitabın baskı süresince yalnızca Kilisli Rifat'ta kalması, başkasına verilmemesi" şartıyla basılmasını kabul eder (Esker, 2020: 40-41; <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>, 23.10.2024).

12000 kitap ve 4500 elyazmasını Millet Kütüphanesi'ne bağışlayan vatansever ve kitapsever Ali Emiri Efendi'ye Macaristan İlimler Akademisi DLT'nin elyazması için 10 bin altın teklif etmiş, ama ret cevabı almıştır. Fransızlar ise kitapları için 30 bin İngiliz sterlini ödemeyi, adına Paris'te kütüphane açmayı teklif etmişler, fakat Ali Emiri Efendi "Ben bu kitapları devletin verdiği maaşla topladım, öldüğüm zaman onların milletime kalmasını istiyorum." diyerek bu teklifi de sert bir şekilde reddetmiştir (Esker, 2020: 43).

Kilisli Rifat Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İstanbul'da 1915-1917 yılları arasında, zor imkânlar içinde eserin üç cilt hâlinde litografi (taş baskı) yöntemiyle basımını gerçekleştirir. Kilisli'nin yayımı aslında DLT'nin matbu olarak tıpkıbasımıdır, ancak bu yayında dağınık sayfalar düzenlenmiş, eser bir araya getirilmiş, madde başları belirginleştirilmiş, hareketsiz olan Arapça bölümler hareketlendirilmiştir. Böylece DLT, yazılışından yaklaşık 850 yıl sonra bu kez baskı makinesiyle basılarak çoğaltılmış ve yok olmaktan kurtulmuştur (Çoroteğin, 2017: 15). Kilisli Rifat, basım işi

bittikten sonra eseri 22 defter hâlinde Türkçeye çevirir. Kilisli Rifat'ın çevirisi Telif ve Tercüme Heyetine gönderilir ama yayınlanması mümkün olmaz (Esker, 2020: 44).

Kilisli Rifat'ın Divan'ı 1917 yılında yayınlamasının ardından sözlük dünya çapında ün kazanmış ve bilim camiasında büyük ilgi uyandırmıştır. Fakat Türk dilinin bu paha biçilmez hazinesi Arapça yazıldığından, ancak çok iyi Arapça bilenlerin faydalanabileceği bir kaynak olarak kalmıştı. Doğu dillerinden çoğunu iyi bilen Carl Brockelmann önce eserin dili ve eserdeki halk edebiyatı, Türk boyları vb. konular üzerinde çalışıp bunları makaleler hâlinde yayınladı. Daha sonra Divan'daki bütün kelimeleri herkesin faydalanacağı bir sözlük şekline getirerek 1928'de "Orta Türk Dili Sözlüğü"nü oluşturdu: *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kôşgaris Divan Lugat at Turk* (Budapest-Leipzig 1928) (Yüce, 1992: 336).

DLT'ten haberdar olan Mustafa Kemal, Kilisli Rifat'ın çevirisini okumak üzere Çankaya Köşkü'ne getirtmiştir. Atatürk'ün öncülüğünde 26 Eylül 1932 günü Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan Birinci Türk Dili Kurultayı'nın ardından Türk Dili Tetkik Cemiyeti, DLT'ün söz varlığını dizin hâlinde toplama ve eseri çevirme görevini Kilisli Rifat'a verir. Ancak bu çeviri de yayınlanmaz. Bu arada DLT'ün iyi bir çevirisinin yayınlanması bilim çevreleri tarafından sabırsızlıkla beklenmektedir. Kurum yönetimi çeviri işini Besim Atalay'ın üstlenmesini istemektedir. Israrlar üzerine Besim Atalay 1937 yılının sonlarına doğru DLT'ün çevrilmesi işini üzerine alır (<https://tdk.gov.tr/divanu-lugait-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugait-turkun-hikayesi/>, 29.10.2024).

DLT'ün günümüz Türkçesiyle yayınlanan ilk tercümesi Besim Atalay'ın DLT tercümesidir. Bu eserde DLT aynen tercüme edilerek dipnot hâlinde açıklamalar da eklenmiştir. Besim Atalay'ın çevirisi üç cilt olarak 1940-1941 yıllarında TDK tarafından yayınlanır. Bu arada Kurum, DLT'ün yeni bir tıpkıbasımını da 1941 yılında yapmıştır. Atalay'ın çevirisini bütünleyen dizin bölümü ise 1943 yılında yayınlanır (Esker, 2020: 45).

Dehri Dilçin'in Arap alfabesine göre hazırladığı DLT dizini Türk Dil Kurumu tarafından 1957 yılında basılır. Bir başka dizin yayını ise DLT'ün yazılışının 900. yılı dolayısıyla 1972 yılında yine TDK tarafından çıkarılmıştır. Aslında bu yayın, 1943'te Besim Atalay'ın hazırladığı dizinin yeniden düzenlenmiş biçimidir. Besim Atalay'ın tercümesi kendisinden sonra başka dil ve lehçelerde yayınlanan birçok tercümeyle de esas olmuştur (Esker, 2020: 45-46). Türkiye Türkçesine yapılan bir çeviri de Kabalcı yayınevi tarafından 2005 yılında yayınlanmıştır. Türkiye'de DLT üzerine makale, tez ve kitap çalışmaları günümüzde de artarak devam etmektedir.

1. Türk Dünyasında DLT

Türk dünyasının ortak değeri, Türk lehçelerinin ilk sözlüğü olan bu muazzam eserin Türkiye'de yayınlanmasının ardından, Türk dünyasının da büyük ilgisini çekmiştir. Ancak Sovyet Rusya, Çin, İran ve başka devletlerin hâkimiyeti altında yaşamak zorunda olan Türk halkları için eseri tercüme etmek, eser üzerine çalışmalar yapmak pek de kolay olmamıştır. "Sovyet döneminde DLT yalnızca Salih Mutallibov tarafından Özbek Türkçesine çevrilmiş, 4 cilt olarak Taşkent'te basılabilmıştır" (Coşar ve Güneş, 2011: 25). DLT Kazakistan ve Azerbaycan'da SSCB'nin yıkılışından sonra yayınlanabilmiştir.

Türkiye'de Kaşgarlı Mahmut üzerine yapılan çalışmalar, Türk dünyasının önde gelen bilim insanlarından ve bağımsızlık mücadelesinin önemli isimlerinden biri olan Ahmet Zeki Velidi Togan ile yakından ilişkilidir. Başkurt kökenli olan Togan, 1932 yılında *Mahmut Kaşgari Hakkındaki Gözlemler* adlı makalesiyle, Türk filolojisine önemli bir katkı sağlamış ve Kaşgari'nin eserlerinin incelenmesine öncülük etmiştir. Togan'ın çalışmaları, Türk dünyasının ortak kültürel mirasının araştırılması ve korunması açısından büyük öneme sahiptir (Çorotegin, 2017: 21).

DLT üzerine çalışmalar Türkmenistan'da 1930'lu yıllarda başlamıştır. Doğubilimci Aleksandr Nikolaevič Samoyloviç'in (1880-1938) 1929'da kaleme almış olduğu *Oçerki po istorii turkmenskoy literaturı* "Türkmen Edebiyatı Tarihi Üzerine Denemeler" adlı makalesinde, DLT'ten derlediği atasözleri ile Türkmencedeki atasözleri arasındaki yakın ilişkiyi anlatmıştır (Üşenmez, 2023: 99). Eser üzerinde en kapsamlı çalışma, 1958 yılında meşhur Türkmen Türkolog Sapar Muhi oğlu Ahallı tarafından yapılmıştır (Ahallı, 1958). Bu neşir, Rusça kaleme alınmış olup meşhur Türkolog Vasiliy Viladimiroviç Barthold'un (1869-1930) talebelerinden Taşkent doğumlu Aleksandr Konstantinoviç

Borovkov'un (1904-1962) ortak editörlüğünde hazırlanmıştır. Ayrıca 2013'te neşredilen *Gadımı Türkmen Diliniň Sözlügi* "Kadim Türkmen Dili Sözlüğü" adlı esere Rahman İlmämmedow, DLT'ten yaklaşık 7500 kelime almıştır (Üşenmez, 2023: 99). En son DLT çevirisi ise Dr. Rahman İlmämmedow tarafından 2022 yılı sonlarında Aşgabat'ta yayınlanmıştır: *Kaşgarly Mahmut Türki dilleriň diwany* (*Diwany lugatyt-türk*) [الترك لغات ديوان] (çev. Rahman İlmämmedow), Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy, Aşgabat 2022.

DLT'ün Türk dünyasında ilk tercüme girişimlerinden biri de Azerbaycan'da olmuştur. Sovyet Bilimler Akademisinin Azerbaycan şubesi, bu iş için Said Halid Hocayev'i görevlendirmiş, Hocayev de 1935-1937 yıllarında bu görevi tamamlamış, fakat Hocayev'in siyasi suçlamalarla kurşuna dizilmesi nedeniyle bu tercüme basılamamıştır (Esker, 2020: 46-47; www.dunyabizim.com, <https://akademiye.org/tr/?p=1884>, 23.10.2024). DLT'ün Azerbaycan Türkçesiyle yayımı ancak Sovyet döneminden sonra, 2006 yılında gerçekleştirilebilmiştir (Çorotegin, 2017: 31). Ramiz Esker tarafından Besim Atalay tercümesinden *Mahmud Kaşğari, Divanü Lüğat-it-Türk* adıyla yapılan bu çeviri dört cilt halinde Bakü'de yayınlanmıştır. İlk üç cilt eserin çevirisi, dördüncü cilt ise dizindir (Esker, 2020: 11): Mahmud Kaşğari (2006). *Dîvânu lüğat-it-türk*, (çev. Ramiz Esker), Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 1. cilt Bakı, 2006, 512 s; 2. cilt 400 s; 3. cilt 400 s; 4. cilt (indeks), 752 s.

Doğu Türkistan'da Divan'ın Uygur Türkçesine tercüme edilebilmesi, tam bir ilmî ve insanî facia sonucunda gerçekleşmiştir. 1937 yılında meşhur Uygur şairi Kutluk Şevki ve eğitimci şair Muhammed Ali DLT'ü Yeni Uygur Türkçesine tercüme ederler. Ancak bunu yaptıkları için katledilir ve bütün çalışmaları yakılır (Esker, 2020: 48-49; www.dunyabizim.com, 23.10.2024; <https://akademiye.org/tr/?p=1884>, 23.10.2024). Uygurlar 1944 yılında Şarki Türkistan Devletini kurduklarında ilk iş olarak DLT'ün tercümesi işine girişirler. Bu iş için meşhur âlim İsmail Damollam görevlendirilir. Damollam birinci cildin tercümesini tamamladığı sırada Rusya ile Çin anlaşarak Şarki Türkistan Devleti ortadan kaldırılır ve İsmail Damollam öldürülür. Doğu Türkistan'ın Çin tarafından işgal edilmesinden sonra Uygur bölgesinde Sincan Özerk Yönetimi kurulur. Kaşgar bölgesinin valisi Seyfulla Seyfullin, maddî kaynak da ayırarak tanınmış şair ve tarihçi Ahmed Ziyaî'yi, DLT'ün tercümesi için resmen görevlendirir. Ziyaî 1952-1954 yılları arasında Divan'ın tercümesini tamamlar ve Pekin'e basılması için gönderir. Baskının giderleri de Kaşgar valiliği bütçesinden ayrılmıştır. Ancak Pekin "karşı devrimcilik ve milliyetçilik" suçlamaları ile Ahmet Ziyaî'yi 20 yıl ağır hapse mahkûm eder ve Ziyaî cezaevinde işkence altında can verir, Divan'ın bütün tercümeleri de yakılır (<https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>, 29.10.2024). Yılmayan Uygurların bir başka girişimi, 1963-1966 yıllarında, Çin İlimler Akademisi Sincan Bölümü Müdür Yardımcısı Uygur Sayrami tarafından hayata geçirilir. Fakat hem Sayrami yardımcılarıyla birlikte öldürülür hem de tercümenin metinleri yakılır (Esker, 2020: 51; (<https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>, 29.10.2024).

Mao'nun ölümünden sonra Çin'de siyasi durum kısmen düzelmiş, merkezin özerk cumhuriyetlere baskısı hayli azalmıştır. Bu dönemde Divan'a ilgi daha da artmış, Uygur halkının ve âlimlerinin baskıları neticesinde Pekin beşinci tercümeyle izin vermiştir (Esker, 2020: 51). Nihayet 1978 yılında DLT'ün Çağdaş Uygur Türkçesine ve Çinceye çevrilmesi işi resmen gündeme getirilmiş ve Devlet Sosyal Bilimler Araştırma Planı çerçevesinde Sincan Uygur Özerk Bölgesi Sosyal Bilimler Akademisine oluşturulan Sincan Uygur Özerk Bölgesi Sosyal Bilimler Akademisi DLT'ü yayıma hazırlama komisyonu tarafından çevirisi gerçekleştirilmiştir. Üç cilt olarak hazırlanan ve Sincan Halk Yayınevinde *Mehmut Kaşkarî, Türki Tiller Divanı* adıyla yayımlanan DLT çevirisinin birinci cildi İbrahim Mutî'nin sorumlu redaktörlüğünde İmin Tursun'un redaktörlüğünde Abdusalam Abbas, Abdurehim Ötkür, Abdurehim Hebibulla, Damolla Abdulhemit Yusufi, Helim Salih, Hacı Nurhacı, Osman Muhemmetniyaz, Sabit Rozi, İbrahim Mutiy, Abdulreşit Kerim Sait, Emin Tursun, Muhammed Emin ve Mîrsultan Osmanov'dan oluşan komisyon tarafından hazırlanmıştır. Bu tercüme ile Divan, 1981-84 yıllarında (1. cildi 1981'de, 2. cildi 1983'te, 3. cildi 1984'te) Urimçi'de 3 cilt hâlinde ve 10 bin nüsha olarak basılmıştır (<https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>, 29.10.2024): Keşkeri, Mehmud (1981). *Türki Tillar Divanı*, C. 1, Ürümçi: Sincan Halk Neşriyatı, çev. Abdusalam Abbas, Abdürahim Ötkür, Abdurahim Habibullah, Damulla Abdulhamit Yusufi, Halimi Salih, Hacı Nurhacı, Osman Mehmed Niyaz, Sabir Ruzi, İbrahim Muti, Emin Tursun, Mir Sultan Osmanov, (1. cilt 1981, 62+687 s.; 2. cilt 1983, 533 s.; 3. cilt 1984, 612 s.).

Eserin Çin'deki ikinci bir yayını ise Yeni Uygur Türkçesi ile yayınlanan çeviriden yararlanılarak Çince yapılmıştır. Mirsultan Osmanov ve Chen Hua'nın denetmenliğinde He Rui, Ding Yi, Shiao Zhongyi, Liu Jingjia'nın çevirdiği ve Mirsultan Osmanov ile Niu Xiaoli'nin düzeltmenliğini yaptığı Çince DLT'ün birinci cildi Pekin'de yayınlanmıştır. Eserin ikinci cildi Hao Guanzhong'un denetmenliğinde Xiao Zhongyi, Liu Jingjia'nın çevirmenliğinde ve Qi Qingshun ile Tahircan Muhemmet düzeltmenliğinde; üçüncü cildi ise Li Jingwei'nin denetmenliğinde, Xiao Zhongyi çevirmenliğinde ve Qi Qingshun ile Tahircan Muhemmet'in düzeltmenliğinde 2002 yılında aynı yayınevince basılmıştır (<https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>, 29.10.2024).

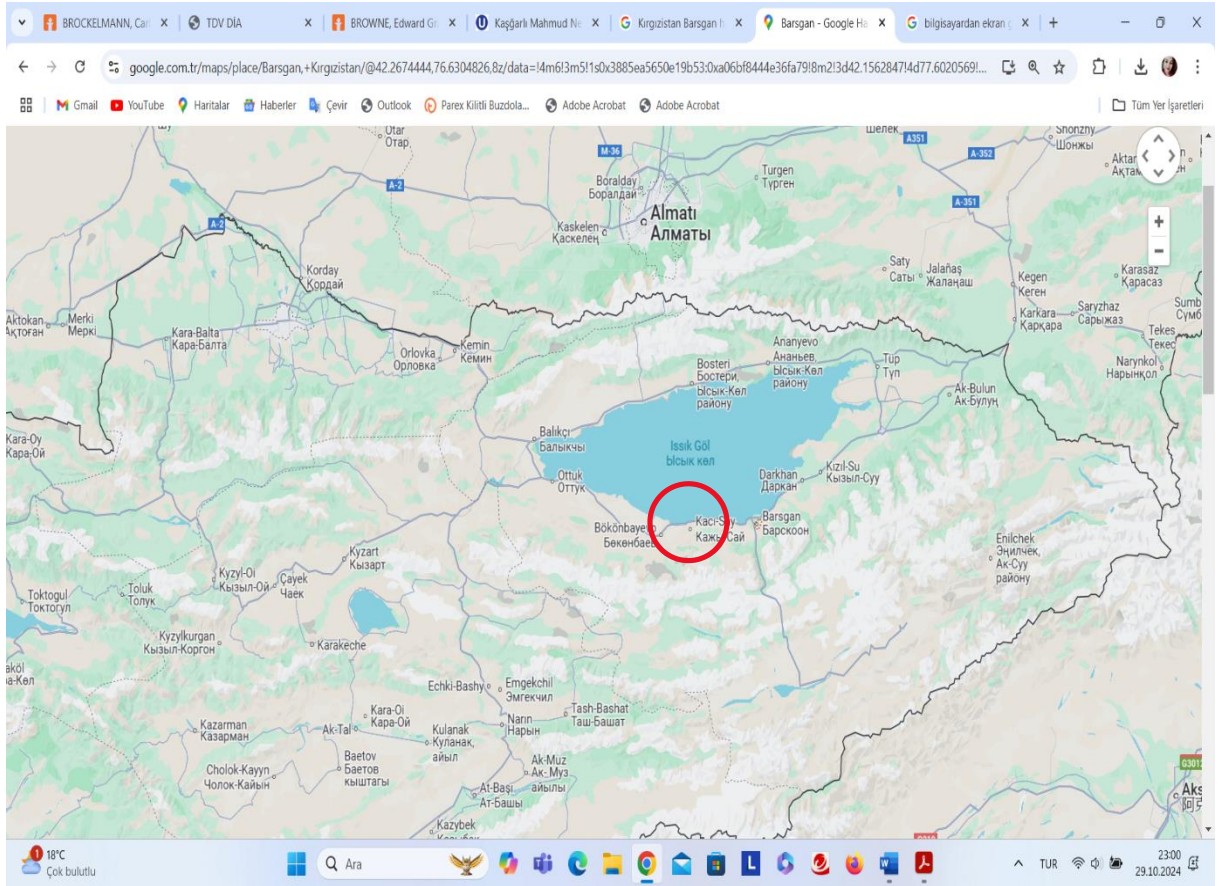
Özbekistan'da ilk olarak DLT'ü araştıran kişi Abdurauf Fıtrat olmuştur. Fıtrat 1927 yılında yayınladığı *Eng Eski Türk Adabiyoti Namunalari* "En Eski Türk Edebiyatı Örnekleri" adlı Özbekçe eserinde Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ına da değinmiştir. DLT, Özbekistan'da büyük âlim, şair, yazar, mütercim Salih Mutallibov tarafından Besim Atalay'ın tercümesi temel alınarak 1. cildi 1960'ta, 2. cildi 1961'de, 3. cildi de 1963'te Özbek Türkçesine çevrilmiştir. Eser, *Türkiy Sözlär Devani* (Devanü Lugâtî-Türk) adıyla 3 cilt hâlinde Özbekistan SSR Fenler Akademisinin yayımcılığında Taşkent'te yayınlanmıştır. Eserin dizini Gani Abdurrahmanov ve Salih Mutallibov tarafından hazırlanmış ve 1967 yılında dördüncü cilt olarak yayınlanmıştır (Esker, 2020: 48): Mutallibov, Salih M. (1963) *Türkiy Sözlär Devani* (Devanü Lugâtî't-Türk), Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası, A.S. Puşkin Namıdagı Til ve Adabiyat Institutı ve Aburahyân Beyruni Namıdagı Şarkşinaslık Institutı, 1. cilt 1960, 499 s.; 2. cilt 1961, 428 s.; 3. cilt 1963, 461 s.

DLT'ün Kazak Türkçesine tercümesi 1997-1998 yıllarında Asgar Kurmaşulı Egewbayev tarafından Almatı'da Besim Atalay'ın tercümesi temel alınarak yapılmıştır. *Mahmut Kaşkari, Türük Sözdigi* adıyla yayımlanan çevirinin birinci ve ikinci ciltleri 1997 yılında, üçüncü cildi ise 1998 yılında Almatı'da basılmıştır: Egewbayev, Asgar Kurmaşulı (1997) *Mahmut Kaşkari, Türük Sözdigi I-II-III*, Almatı, 1. cilt 1997, 592 s.; 2. cilt 1997, 525 s.; 3. cilt 1998, 600 s. (Esker, 2020: 52). Kazakistan'da DLT'ün Rusça çevirisi ise 2005 yılında Z. A. Avezova tarafından *Mahmud al-Kaşgarî, Dîvân Lugât at-Türk* adıyla, tek cilt olarak hayata geçirilmiştir: Mahmûd al-Kâşgarî (2005). *Dîvân Lugât at-Türk*. çev. Z. A. Avezova, Almatı: Dayk-Press.

DLT sadece Türk dünyasında değil, Türk dili, tarihi, kültürü, coğrafyası vb. konular üzerine çalışan Batılı bilim insanlarının da büyük ilgisini çekmiş, birçok bilim insanı konu üzerine araştırma yapmış, makaleler yayınlamıştır. Bu bilim insanlarının öncüleri Amerika'dan Robert Dankoff ve James Kelly, Almanya'dan Albert Hermann, Carl Brockelman ve Gerhard Doerfer, Rusya'dan Sergey Efimoviç Malov, Sergei Grigoroviç Klyastorniy, Andrey Nikolayeviç Kononov (1906-1986) ve Tatar asıllı Rus dilbilimci Edhem Rahimoviç Tenişev (1921-2004), Fransa'dan Louis Bazin (1920-2011), Ukrayna'dan Omeljan Pritsak (1919-2006) gibi Türkolog ve Doğubilimcilerdir.

2. Kırgızistan'da DLT Araştırmaları

DLT'nin Türkiye'deki keşfiyle başlayan çalışmalar, öncelikle Türkiye'de başlasa da eser 1960'lı yıllardan itibaren Kırgız bilim insanlarının da ilgisini çekmeye başlamıştır. Kaşgarlı Mahmut'un Barskan'da mı, yoksa Kaşgar'da mı doğduğu konusu net olmasa da babasının Kırgızistan'daki Isık Göl'ün güney sahilinde yer alan Barskan ilçesinden olması nedeniyle Kaşgarlı ve onun eseri Kırgızlar için ayrı bir önem arz etmektedir.

Mahmut, Kaşgarlı adıyla tanınsa da bazı araştırmacılar, eserinde babasının Barskanlı olduğu bilgisini vermesinden yola çıkarak kendisinin de doğum yerinin Barsgan olduğunu düşünmektedirler. “Kononov’a göre ise Mahmud Kaşgarî’nin babası Barskanlıdır. O, Kaşgar’a göçmüş, Kaşgarî namını alan Mahmud ihtimal ki burada doğmuştur” (Esker, 2020: 22). Eserinin hiçbir yerinde kendisini *Kâşgarî* (Kâşgarlı) gibi sanlarla anmayan Mahmut’un buna karşılık sürekli olarak Kâşgar’ı havasıyla, suyuyla, doğasıyla övmesi; hakanın yaşadığı şehir olarak nitelemesi; Kâşgar çevresindeki “Adıg”, “Kası”, “Opal” gibi yerleşim birimlerini kendi ili diye anması; o dönemde bir kültür merkezi olan Kâşgar’da yetişmiş olması bu büyük dil bilgininin “Kâşgarlı” adıyla anılmasına neden olmuştur. Divan’daki bir başka kayda göre ise Kâşgarlı Mahmut, Kâşgar şehrinin güneybatısındaki “Opal” köyünde dünyaya gelmiştir. Opal köyünü “Bizim ilde bir köy adı” sözleriyle anarak Kâşgar’a olan mensubiyetini ifade eden Kâşgarlı Mahmut, buna karşın Opal’ı doğduğu yer olarak belirtmemiştir. Divan’da yer alan kelimelerin büyük çoğunluğu günümüz Kırgız Türkçesinde yaşamaktadır (<https://tr.uygur.com/kasgarli-mahmud-nerede-ve-ne-zaman-dogmustur/>). Ayrıca Divan’da yer alan haritada, dünyanın merkezi olarak Bişkek’le Isık-Köl arasındaki “Balasagun” şehri gösterilmiştir. Bu durum, bu bölgelerin o dönemdeki Türkler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Müslüman coğrafyacıların hazırladığı haritalardaki pek çok yer adının da DLT’e dayandığı görülmektedir (Çorotegin, 2017: 125; Esker, 2020: 6). Bütün bu nedenlerle Kırgız halkı, Kaşgarlı ve eserini bütün Türklerin ortak hazinesi olarak görmenin yanı sıra, kendilerine ait görüp gururla sahiplenmektedir.

Kaşgarlı’nın mirası Kırgızistan’da 1960’lı yıllarda tarihçiler A. N. Bernştam, Ö. K. Karayev, coğrafyacı S. Ömürzakov, dil bilimci B. Ö. Oruzbaeva ve edebiyatçı K. Artıkbaev tarafından incelenmeye başlanmıştır. Ancak Kırgızistan’da Kaşgarlı Mahmut ve DLT, 1991 yılındaki bağımsızlığın ardından, özellikle de 2000’li yıllarda geniş olarak araştırılmaya başlanmış, 2010’lu yıllarda da kitap ve makale yayınları artış göstermiştir.

Çalışmada Kırgızistan’daki DLT çalışmaları kitaplar, kitap bölümleri, Doktora ve Yüksek Lisans tezleri ve makaleler şeklinde sınıflandırılmış ve kitap ve tez çalışmalarının içerikleri değerlendirilmiştir. Makalelerin ise, sayıca fazla oldukları ve bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için,

sadece küneleri verilmiştir. Çalışmalar kendi içinde yayınlanış yıllarına göre sıralanmış, böylece yıllar içinde Divan'a olan ilgi, Kaşgarlı ile Divan hakkındaki görüşlerin yönü, Divan'a verilen değer de ortaya konmaya çalışılmıştır.

2.1. Kitaplar

2.1.1. DLT Çevirileri

Kırgızistan'da DLT'ün çeviri çalışması 21. yüzyılın başlarında hayata geçmiştir. Kırgız dilbilimcilerinden oluşan iki farklı grup DLT'ü Kırgız Türkçesine çevirmeye başlamış, Taalaybek Tokoyev ile Kubatbek Koşmukov'dan oluşan ilk grup 2011 yılında Kilisli Rıfat Bilge'nin 1. Dünya Savaşı yıllarında yayınladığı üç ciltlik eserini temel olarak, DLT'ün Kırgız Türkçesine çevirisinin ilk cildini yayınlamıştır (Çorotegin, 2017: 36). 2012 yılında eserin ikinci cildi, 2013 yılında da üçüncü cildi yayınlanmıştır:

Mahmud Kaşgarî (2011). *Türk Tildеринин Сөздүгү – Divanu Lugâti't-Türk*. I tom, Kırgız tiline kotorgondor: T. Ttokoev, K. Koşmukov, baş sözdü cazgan A. Akmataliyev, Bişkek: Avrasyapress.

Mahmud Kaşgarî (2011). *Türk Dillerinin Sözlüğü – Divânu Lugâti't-Türk*. 1. cilt, Kırgız Diline Çevirenler: T. Tokoyev, K. Koşmukov, Önsöz'ü yazan A. Akmataliyev, Bişkek: Avrasyapress.

Mahmud Kaşgarî (2012). *Türk Tildеринин Сөздүгү - Divanu Lugati't-Türk*. II tom, Kırgız tiline kotorgondor: T. Tokoyev, K. Koşmukov, Bişkek.

Mahmud Kaşgarî (2012). *Türk Dillerinin Sözlüğü - Divânu Lugâti't-Türk*. II. cilt, Kırgız diline çevirenler: T. Tokoyev, K. Koşmukov, Bişkek.

Mahmud Kaşgarî (2013). *Türk Tildеринин Сөздүгү*, III tom, Kırgız Tiline Kotorgondor: T. Ttokoev, K. Koşmukov, Bişkek.

Mahmud Kaşgarî (2013). *Türk Dillerinin Sözlüğü*. III. cilt, Kırgız diline çevirenler: T. Tokoyev, K. Koşmukov, Bişkek.

İbrayim Abduvaliyev, Toktosun Ahmatov, Aytmammat Omorov, İşenbek Sultanaliyev ve Mamır Tolubayev'den oluşan ikinci grup ise A. Akmataliyev'in redaktörlüğünde DLT'ün Kırgız Türkçesine çevirisinin ilk iki cildini 2013 yılında yayınlamıştır (Çorotegin, 2017: 36).

Kaşgarî Mahmud (2013). *Divanu lugati-t türk (Türkiy tilder söz cıynagı)*, Kotorgondor: İ. Abduvaliev, T. Ahmatov, A. Omorov, İ. Sultanaliyev, M. Tolubayev; Redkollegiya: A. Akmataliyev (başkı red.), İ. Abduvaliev, cb., I-II tom, Bişkek: Biyiktik.

Kaşgarî Mahmud (2013). *Divânu Lugâtî-t Türk (Türk Dillerinin Sözlüğü)*, çevirenler: İ. Abduvaliyev, T. Ahmatov, A. Omorov, İ. Sultanaliyev, M. Tolubayev; Ed. A. Akmataliyev (baş ed.), İ. Abduvaliyev, vb., 1. ve 2. cilt, Bişkek: Biyiktik.

Eserin üçüncü cildi 2016 yılında, Bişkek'te yayınlanmıştır:

Kaşgarî Mahmud (2016). *Divanu lugati-t türk (Türkiy tilder söz cıynagı)*, Kotorgondor: İ. Abduvaliev, T. Ahmatov, A. Omorov, İ. Sultanaliyev, M. Tolubayev; Redkollegiya: A. Akmataliyev (başkı red.), İ. Abduvaliev, cb., III tom, Bişkek: Biyiktik.

Kaşgarî Mahmud (2016). *Divânu Lugâtî-t Türk (Türk Dillerinin Sözlüğü)*, çevirenler: İ. Abduvaliyev, T. Ahmatov, A. Omorov, İ. Sultanaliyev, M. Tolubayev; Ed. A. Akmataliyev (baş ed.), İ. Abduvaliyev, vb., III. cilt, Bişkek: Biyiktik.

Eserin üçüncü cildi ayrıca sadece Aytmamat Omorov tarafından çevrilmiş ve 2016 yılında Calal-Abad şehrinde yayınlanmıştır:

Kaşgarî Mahmut (2016). *Divanu lugati-t türk (Türkiy dilder söz cıynagı)*, Kotorgon: A. Omorov, III tom, Calal-Abad.

Kaşgarî Mahmut (2016). *Divânu Lugât'it-Türk (Türk Dilleri Sözlüğü)*, çev. A. Omorov, III. cilt, Calal-Abad.

Yeni araştırmalar ışığında ve eserin diğer dillere yapılan çevirileriyle karşılaştırarak Divan'ın Kırgız Türkçesine başka çevirilerinin de yapılacağını düşünebiliriz.

2.1.2. DLT Üzerine Yazılan Kitaplar

Kırgızistan'da Kaşgarlı Mahmut ve DLT üzerine araştırmalar 1970'li yıllarda başlasa da kitap düzeyindeki çalışmalar için epeyce bir sürenin geçmesi gerekmiştir. İlk çalışmalar normal olarak daha küçük ve dar kapsamlı olmuştur. İlk çalışmalardan biri Kırgız tarihçi Tıncıtkbek Çoroyev'e (daha sonra Çorotegin) aittir. Çoroyev tarafından 1990 yılında yayınlanan küçük çaplı çalışmada Kaşgarlı Mahmut ve DLT hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca Divan'ın içeriğinden de bahsedilmiş, sözlükte önemli

oranda yer alan halk oyunları, millî yarışma türleri, binicilik sporu, avcılık, askerlik ve okçulukla ilgili kavram ve terimler örneklerle açıklanmıştır

Çoroev, T. K. (1990). *Mahmud İbn Huseyn Al-Kaşgari cana Anın “Türkiy Tilder Söz Cıynagı”*, Frunze, 92 b.

Çoroev, T. K. (1990). *Mahmud Bin Hüseyin Al-Kaşgari ve Onun “Türk Dilleri Sözlüğü”*, Frunze, 92 s.

1997 yılında yayınlanan *Mahmud Kaşgari (Barskani) ve Onun Divânu Lugâti 't-Türk Sözlüğü (1072-1077)* adlı çalışma da yine Çorotegin (daha önce Çoroyev) tarafından hazırlanmıştır:

Çorotegin, T. K. (1997). *Mahmud Kaşgari (Barskani) cana Anın Divanu Lugati t-Türk Söz Cıynagı (1072-1077)*. red. Prof. Ö. Kara uulu, Bişkek, 160 s.

Çorotegin, T. K. (1997). *Mahmud Kaşgarî (Barskani) ve Onun Divânu Lugâti 't-Türk Sözlüğü (1072-1077)*. red. Prof. Ö. Kara uulu, Bişkek: Kırgızistan Basma üyü, 160 s.

1999 yılında Alımov tarafından *Yusuf Balasagun ve Mahmut Kaşgari'nin Mirasları* adlı çalışma yayınlanmıştır. Ders materyali olarak hazırlanan çalışmada Balasagunlu Yusuf ve Kaşgarlı Mahmut'un hayatları ve eserleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca Divan'ın bulunuşu, araştırılma tarihi ve içeriği hakkında bilgiler verilmiştir.

Alımov, B. (1999). *Cusup Balasagin cana Mahmud Kaşgardın murastarı*, okuu kuralı, Bişkek, 125 b.

Alımov, B. (1999). *Yusuf Balasagun ve Mahmut Kaşgarî'nin Mirasları*, okuma materyali, Bişkek, 125 b.

2010 yılında Tolubayev ve Karatayeva tarafından *Mahmut Kaşgarinin “Divanu Lugat 'it-Türk” Sözlüğündeki Atasözleri* adlı küçük ölçekli çalışma yayınlanmıştır. Çalışmada Divan'daki atasözleri incelenerek Kırgız Türkçesindeki atasözleriyle karşılaştırılmıştır:

Tolubaev, M., Karataeva, S. (2010). *Mahmud Kaşgarinin “Divanu lugat-it-türk” sözdüğündöğü makal-lakaptar*, Bişkek: Biyiktik, 66 bet.

Tolubaev, M., Karataeva, S. (2010). *Mahmut Kaşgarî'nin “Divânu Lugât 'it-Türk” Sözlüğündeki Atasözleri*, Bişkek: Biyiktik, 66 bet.

2011 yılında G. Camankulova tarafından *Mahmut Kaşgari'nin Divanı ve Yüklemin Farklı Şekilleri* adlı bilimsel monografi yayınlanmıştır. Çalışmada, Kaşgarlı Mahmut'un ailesi, doğum yeri, yaşadığı dönem, Karahanlı Devleti, o dönemde yaşayan boylar ve Karahanlı dönemindeki Kırgızlar

hakkında kapsamlı tarihî bilgiler verildikten sonra Divan'daki bazı dilbilimsel unsurlar karşılaştırmalı-tarihî perspektifle analiz edilmiştir. Özellikle yüklemelerin oluşumu, değişime uğrayan biçimleri, fonetik değişimleri ve günümüz Kırgızcası ile ilişkileri üzerinde durulmuştur. Ayrıca çalışmada, yazılı metinlerin dilinin sentaktik olarak incelenme yöntemleri, isimlerin Divan'daki yeri, basit cümlelerdeki yüklem ve bu yüklemelerin değişime uğrayan biçimleri incelenmiştir. Eserde DLT'teki ve günümüz Kırgız Türkçesindeki kişi ekleri ve Türk lehçelerinin fiil sisteminin en eski çekirdeğini oluşturan fiil zamanları da incelenmiştir (Camankulova, 2011; Usmambetov, s. 25; Usmambetov, <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/BGUUSMAMBETOV2015-2.pdf> 3.12.2024). Bu bilimsel çalışma, zengin bir veriye dayanmakta ve çok yönlü bir bilimsel bakış açısı sunmaktadır:

Camankulova, G. (2011). *Mahmud Kaşgarinin "Divanı" cana Bayandooçtun Transformatsiyalangan formaları*, Bişkek: Biyiktik, 283 b.

Camankulova, G. (2011). *Mahmut Kaşgarî'nin Divanı ve Yüklemin Farklı Şekilleri*, Bişkek: Biyiktik, 283 s.

Yine 2011 yılında İ. Sultanaliyev'in Mahmut Kaşgarî'nin Divan'ındaki kelimelerin Kırgızca ile olan ilişkisi üzerine yazdığı monografisi, Divan'ın oluşum süreci, harflerin okunuşu, ses değişiklikleri, kelime hazinesi, morfolojik yapılar gibi konularda kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Divan'ın diğer Türk lehçelerine ve başka dillere çevirisi hakkında da detaylı bilgiler verilmektedir. Sultanaliyev, Kaşgarlı Mahmut'un Arap alfabesini kullanma yöntemini ve buradaki zorlukları ele alarak, özellikle fonolojik ve morfolojik açıdan derinlemesine bir inceleme yapmıştır. Çalışmada Divan'daki eski Türkçe kelimeler ile günümüz Kırgızcasındaki karşılıkları incelenerek, farklı leksik-semantic gruplara ayrılmış, kelime türetme ekleri de ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Eserde dikkat çeken bir diğer nokta, Divan'daki isimlerin kökenleri hakkında önemli bilgiler verilmesidir (Usmambetov, 2015: 25; Usmambetov, <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KGUSTA.USMAMBETOV%20B.J..pdf>, 3.12.2024):

Sultanaliyev, İ. (2011). *Mahmud Kaşgarinin "Divan lugat it-türk" cana azırkı kırgız tili*. Bişkek.

Sultanaliyev, İ. (2011). *Mahmud Kaşgarinin "Divânu Lugât'it-Türk"ü ve Günümüz Kırgız Dili*. Bişkek.

2015 yılında Kırgızistan'da Kaşgarlı Mahmut'un DLT sözlüğü üzerine yapılan araştırmalar, T. Tokoyev ve J. Semenova'nın *Mahmut Kaşgarî-Barskanî'nin Divânu Lugât it-Türk Sözlüğündeki İsim Yapımı, Fiillerin Yapısal-Anlamsal, Sözcüksel-Anlamsal Grupları* adlı çalışmalarıyla daha da zenginleşmiştir. Bu çalışmada, Kaşgarlı Mahmut'un yaşadığı dönem, sözlüğün diğer dillere çevirisi ve günümüzdeki önemi gibi konulara değinilmiş, Divan'daki fiillerin yapısı ve anlamı ile isim tamlamaları üzerinde durulmuştur. Çalışmada 14 farklı amaç ve hedef belirlenmiş olup, Kırgız dilinin tarihsel ses bilgisi, sözcük bilgisi, grameri ve üslubu hakkında daha derinlemesine bilgi edinmek ve tarihsel gramer oluşturmak için Divan'ın her yönden araştırılmasının teorik bir temel oluşturduğu belirtilmiştir. Ayrıca fiillerin yapısı ve anlamları üzerine yapılan araştırmalar için de pratik bir kaynak olduğu vurgulanmıştır. Özellikle DLT'ün tüm Türk halklarının ortak bir mirası olduğu ve kapsamlı bir şekilde incelenmesi gerektiği vurgulanmıştır (Usmambetov, 2015: 25-26; Usmambetov, <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KGUSTA.USMAMBETOV%20B.J..pdf> 3.12.2024: 24):

Tokoyev, T., Semenova, C. A. (2015). *Mahmud Kaşgarî-Barskaninin "Divanu lugât it-türk" sözdüğündөгү atooçtuk söz casoo, etişterdin struktura-semantikalık, leksika-semantikalık toptoru*. Бишкек: Adem basma, 233 б.

Tokoyev, T., Semenova, C. A. (2015). *Mahmut Kaşgarî-Barskanî'nin Divânu Lügat-it Türk Sözlüğündeki İsim Yapımı, Fiillerin Yapısal-Anlamsal, Sözcüksel-Anlamsal Grupları*. Bişkek: Adem basma, 233 s.

Kırgızistan'da DLT üzerine yapılan en kapsamlı çalışma yine Tınçtıkbek Çorotegin tarafından ortaya konmuştur. DLT'ün 940. yılına ithafen yapılan *Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin "Divanu Lugât it-Türk" Adlı Eseri - Türk Halklarının Tarihi Üzerine Tükenmez Kaynak* adlı çalışmada, öncelikle DLT'ün bulunuş ve yayınlanış tarihi üzerinde durulmuş, ardından Kaşgarlı Mahmut'un hayatı, eserleri ve yaşadığı devir ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Özellikle eserin yazıldığı dönemde hüküm süren Karahanlı Devleti, siyasî yapısı ve o dönemde yaşayan Türk boyları üzerine detaylı bilgiler verilmiştir.

Ayrıca DLT'ün araştırılma tarihçesi, farklı dillere yapılan çevirileri ve dünya çapında bilim insanlarının Kaşgarlı ve eseri üzerine yaptığı çalışmalara yer verilmiştir. Daha sonra çalışmada DLT'e göre Kırgızlar ve Kırgız etnonimi konusuna değinilmiş, Kaşgarlı Mahmut'un Kırgızların dili, yerleşim yerleri, komşuları, gelenek görenekleri ile ilgili ilginç gözlemlere yer veren Müslüman yazarlardan biri olduğu ifade edilmiştir. Ardından Divan'a göre Uygurlar, Doğu Türkleri, onların sosyal yaşamları, geçim kaynakları, gelenekleri, mutfak ve giyim kültürleri, müzik kültürleri, oyunları, dinî inançları ve yazı kültürleri üzerinde durulmuştur. Eserin dikkat çekici bir yönü "Kaşgarlı" olarak anılan Mahmut'un burada "Barskanlı" olarak ifade edilmesidir.

Çorotegin, Tınçtıkbek K. (2017). *Mahmud Kaşgari Barskaninin "Divanu lugati t-türk" emgegi - türk elderinin tarihi boyunca köönörgüs bulak*. red. T. N. Ömürbekov, K. S. Moldokasimov, Bişkek, 376 b.

Çorotegin, Tınçtıkbek K. (2017). *Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin "Divânu Lugât'it-Türk" Adlı Eseri - Türk Halklarının Tarihi Üzerine Tükenmez Kaynak*. red. T.N. Ömürbekov, K.S. Moldokasimov, Bişkek, 376 s.

2.1.3. DLT Üzerine Yazılan Kitapta Bölüm

Kırgızistan'da DLT üzerine kitap bölümü olarak da çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan tespit edebildiklerimizden ilki 1993 yılından bu yana Türkiye'de AÜ. DTCF'de çok sayıda öğrenci yetiştirmiş olan değerli Türkolog ve sözlükbilimci Prof. Dr. Gülzura Cumakunova'ya aittir. *Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lügat-it Türk Sözlüğü Türk Sözlükçülüğünün Başlangıcı* adlı çalışmada Kaşgarlı Mahmut'un hayatı, DLT'ün yazıldığı dönem ve bu dönemin siyasî ve sosyal özellikleri, eserin keşfi ve yayınlanması, DLT hakkındaki ilk bilgiler, DLT'ün yazıldığı dönemin siyasî ve sosyal özellikleri, DLT vasıtasıyla hedeflenen amaç, sözlükte kullanılan ilmî prensipler, çağdaş Türk sözlükçülüğünün Divan'dan alabileceği dersler ile farklı Türk boylarının dillerindeki benzerlik ve farklılıklar üzerinde durulmuştur.

Gülzura Cumakunova (2009). "Kaşgarlı Mahmut'un Divanu lügat-it türk sözdüğü türk sözlükçülüğünün başatı", *Türk Leksikografyasının tarihinden (Türk sözdüktöründö ilimiy printsipterdin kalıptanışı)*, Bişkek, s. 14-24.

Gülzura Cumakunova (2009). "Kaşgarlı Mahmut'un Divânu Lügat-it Türk Sözlüğü Türk Sözlükçülüğünün Başlangıcı", *Türk Sözlük Biliminin Tarihinden (Türk Sözlüklerinde İlmi Prensiplerin Oluşumu)*, Bişkek, s. 14-24.

Abdildacan Akmataliyev tarafından yayınlanan *Kırgız Edebiyatının Tarihi: Eski ve El Yazmaları Edebiyatı* adlı eserin 82-89. sayfaları arası Kaşgarlı Mahmut'a ayrılmıştır. Bu bölümde öncelikle Kaşgarlı'nın hayatı ve eserleri üzerinde durularak Türk halklarının ilk sözlüğü olan DLT'ün bulunuşu ve diğer Türk lehçelerine çevirileri ile sözlük üzerine çalışan Türk ve Batılı bilim insanları hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra sözlüğün içeriğiyle ilgili hususlar ele alınmış, sözlükte Türk edebiyatının her tür örneği, efsane ve mitolojiler, nasihat sözleri bakımından ne kadar zengin olduğu Divan'dan verilen örneklerle gösterilmiştir. Ayrıca Orhun-Yenisey yazıtları, Kutadgu Bilig ve DLT arasındaki benzerlikler, Divan'da Kırgız adının geçmesi, Kırgızların yaşam şekli, inançları, dünyaya bakışları, sözlükte yer alan ve Kırgız Türkçesinde hâlâ kullanılmakta olan atasözleri ve deyimler ele alınarak DLT'ün Kırgızlar ve Kırgız Türkçesiyle bağlantısı vurgulanmıştır. Yine Divan'da yer alan Türk halklarıyla ilgili tarihî olaylar, savaşlar, astronomi, ay, yıl adları, on iki hayvanlı Türk takviminin ortaya çıkışı gibi konular değinilen konular arasındadır:

Akmataliyev, A. (2010). Mahmud Kaşgari (Mahmud ibn Huseyn ibn Muhamed). *Kırgız adabiyatının tarihi: Bayırkı cana kol cazma adabiyatı*. Adabiyat tanuu, Bişkek, s. 82-89.

Akmataliyev, A. (2010). "Mahmud Kaşgarî (Mahmud ibn Huseyn ibn Muhamed)", *Kırgız Edebiyatının Tarihi: Eski ve El Yazmaları Edebiyatı*. Adabiyat tanuu, Bişkek, s. 82-89.

Abdikerim Abdırzakov tarafından hazırlanan *Kırgız edebiyatının tarihsel gelişim sorunları* adlı eser içinde yer alan *Mahmud Kaşgarî ve Onun Sözlüğündeki Sanatsal Estetik Zenginlikler* adlı bölümde Kaşgarlı Mahmut ve onun sözlüğünün sahip olduğu yüksek sanatsal estetik değerler, zenginlikler örneklerle açıklanmıştır:

Abdirazakov, Abdikerim (2011). Mahmud Kaşgari cana anın sözdüğündöğü körköm estetikalık döölöttör. *Kırgız adabiyatının tarihıy öñügüş maseleleri*. Bışkek.

Abdirazakov, Abdikerim (2011). “**Mahmud Kaşgari ve Onun Sözlüğündeki Sanatsal Estetik Zenginlikler**”, *Kırgız Edebiyatının Tarihî Gelişim Meseleleri*, Bışkek.

2.2. DLT Üzerine Yazılan Tezler

2.2.1. DLT Üzerine Yazılan Doktora Tezleri

Kırgızistan’da DLT üzerine yapılan ilk doktora tezi Zibe Muhamedovna Musabayeva tarafından 1975 yılında hazırlanmıştır. Musabayeva Kaşgarlı Mahmut’un Divan’ındaki eş sesli kelimeler üzerine yaptığı çalışmasını B. M. Yunusaliyev’in danışmanlığında hazırlamıştır. Çalışmada DLT’teki eş sesli kelimelerin leksik, semantik özellikleri ve kökenleri incelenerek günümüz Kırgız, Özbek ve Uygur Türkçelerindeki kelimelerle karşılaştırılmış ve ilk karşılaştırmalı lehçe çalışması örneği verilmiştir. Tez, Divan’daki kelimeleri karşılaştırmalı olarak ele alan ilk çalışmadır. Musabayeva çalışmasında DLT’teki eş sesli kelimelerin Kırgız Türkçesinde anlam ve biçimini değiştirmeden korunduğu sonucuna varmış, Divan’ın Kırgız Türkçesiyle yakınlığına dikkati çekmiştir

(Usmambetov, 2015: 24; Usmambetov, s. 1,

<https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KGUSTA.USMAMBETOV%20B.J..pdf>, 3.12.2024). Divan hakkında Kırgızistan’da yapılan ilk doktora tezinde bile bu eserin Kırgız Türkçesiyle yakınlığı, Kırgızların bu mirasın asıl sahipleri olduğuna dair görüşler ifade edilmiştir. Bu da Kırgızların kendilerini Türk Dünyası içinde gördüklerini ve Türk dünyasının temel tarihî şahsiyet ve kaynaklarını benimsediklerini göstermektedir.

Musabaeva, Zibe, M. (1975). *Omonimı v “Divanu lugat it-türk” Mahmuda Kaşgarskogo*. (XI v) Dissertatsiya, Frunze.

Musabaeva, Zibe, M. (1975). *Kaşgarlı Mahmut’un “Divânu Lugât’it-Türk” Adlı Eserindeki Eşsesliler* (XI yy.), Dissertatsiya, Frunze.

Kırgızistan’daki ikinci doktora tez çalışması D. B. Satarkulov’un 2002 yılında savunduğu *Kaşgarlı Mahmut’un Divânu Lugâtı’t Türk Eseri ve Kırgız Dili (Güney ve Batı Diyalektinde Fonetik, Leksik Benzerlikler ve Farklılıklar)* adlı araştırmasıdır. Satarkulov tezinde Kaşgarlı Mahmut’un Divan’ındaki kelimelerin Kırgız Türkçesinin Güneybatı (İçkilik) ağzıyla olan ilişkisini incelemiş ve fonetik ve leksikal özellikleri belirlemeye çalışmıştır. Satarkulov, Divan’daki kelimeleri Kırgız Türkçesi ile karşılaştırarak, doğrudan Kırgız Türkçesiyle ilişkili kelimeleri tespit etmiştir. Ayrıca karşılaştırılan kelimelerin fonolojik ve morfolojik yapısı, ilk anlamları ve kökenleri hakkında kapsamlı bilgiler verilmiştir. Tezde ayrıca Divan’daki ünlü ve ünsüz harf sisteminin Kırgız Türkçesiyle olan benzerlikleri, uyum yasası ve Kırgızcadaki durumu, vurgu ve hece yapısı, Divan’daki kelimelerin Kırgızcada ne kadar fonetik, morfolojik ve anlamsal değişimlere uğradığı, sözlükteki verilere dayanarak Kırgızca kelimelerin ilk kökenlerini bulma gibi konulara değinilmiştir. Aynı zamanda Güneybatı ağzının özellikleri ve bazı kelimelerin kökenleri de belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Güneybatı ağzında Kırgız Türkçesinin genelinde görülen kelimelere göre ses değişikliğine uğramamış veya daha az uğramış kelimelerin Divan’da daha sık geçtiği tespit edilmiştir (Usmambetov, 2015: 24; Usmambetov, <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KGUSTA.USMAMBETOV%20B.J..pdf>, 3.12.2024).

Satarkulov, D. (2002). *Mahmud Kaşgarinin “Divanu lugat it-türk” emgegi cana kırgız tili (Tüştük-batış govorundagı fonetikalık, leksikalık calpılıktar cana ayırmaçılıktar)*, Doktora Tezi, Bışkek.

Satarkulov, D. (2002). *Mahmud Kaşgarî’nin “Divânu Lügât’it-Türk” Adlı Eseri ve Kırgız Dili (Güneybatı Diyalektindeki Fonetik, Leksik Ortaklıklar ve Farklılıklar)*, Doktora Tezi, Bışkek.

Daha sonra Negizbek Şabdanaliyev 2015 yılında tamamladığı *Kırgız Dilinin Tarihi Gelişiminin Araştırılmasında Bir Kaynak Olarak Divanü Lugâtı’t-Türk - Fonolojik ve Morfonolojik İnceleme* adlı doktora çalışmasında 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınmış olan DLT’te verilen Türkçe metinlerin dilinin ses özellikleri ile Çağdaş Kırgız Türkçesi ses özelliklerini karşılaştırmıştır. Yazar çalışmasının asıl amacının “Çağdaş Kırgız Türkçesinde görülen ses olaylarının tarihi gelişimini

tespit etmeye çalışmak” olduğunu belirtmiş, bunun için de DLT’ten faydalanmıştır. Tezde bunun yanı sıra Eski Türkçe metinlere ve Çağataycaya, diğer çağdaş Türk lehçelerine ve Kırgız Türkçesinin ağızlarına da başvurulmuştur. Çalışmada kullanılan metinler için B. Atalay, A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu’nun çevirilerinden faydalanılmıştır. Tezde genel fonoloji, DLT, Türk lehçeleri, Kırgız Türkçesi üzerine Kırgızistan’da, Türkiye’de, SSCB’de ve başka ülkelerde yürütülen çalışmaların genel değerlendirmesi yapılmış, DLT’ün şimdiye kadar çeşitli dillere yapılan tercümeleri analiz edilmiştir. Tez fonolojik bir çalışma olduğu için transkripsiyon prensipleri üzerinde de durulmuştur. Tezin birinci bölümünde DLT’te verilen Türkçe metinlerde geçen ünlülerle Çağdaş Kırgız Türkçesindeki ünlüler ele alınmıştır. Her ünlünün ayrı ayrı incelenmesi yanında, genel Türkçedeki ünlülerin tarihî gelişimi açısından önemli yeri olan ve çok sayıda Türkologun dikkatini çeken aslî uzun ünlüler, kapalı e gibi ünlüler ve bunlarla ilgili ses olayları üzerine durulmuştur. Tezin İkinci bölümünde DLT’teki ve Çağdaş Kırgız Türkçesindeki ünsüzler ele alınmıştır. Her ünsüzün tarihî gelişimi saptanmakla birlikte Türkçenin tarihî gelişiminde özel yeri olan ve Türk dillerinin sınıflandırılmasında bir ölçüt olarak kullanılan kelime başı /y-c, t-d, b-m, k-g, c-ş/; kelime ortası /d-z-y/ gibi sesler üzerinde ayrıca durulmuştur.

Şabdanaliyev, N. (2015). *Divanu lugat-it-türk sözdüğü kırgız tilinin tarihîy öñügüşün izildöö bulagı - fonologiyalık cana morfologiyalık izildöö*, Dissertatsiya, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek.

Şabdanaliyev, N. (2015). *Kırgız Dilinin Tarihi Gelişiminin Araştırılmasında Bir Kaynak Olarak Divânu Lugâtî’t-Türk - Fonolojik ve Morfonolojik İnceleme*, Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek.

2.2.2. DLT Üzerine Yazılan Yüksek Lisans Tezleri

DLT üzerine ilk Yüksek Lisans tez çalışması Kanibek Umurzakov tarafından 2007 yılında yapılmıştır. Kanibek Umurzakov, *Divânu Lugâtî’t-Türk’teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması* adlı Yüksek Lisans tezinde DLT’teki hayvan ve bitki adlandırmalarının neye göre yapıldığını tespit etmeye çalışılmıştır. Çalışmada XI-XII. asırlar Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olan DLT ile ilgili geniş bilgi verilmiş, hayvan ve bitki adlarının yapısı ve kökeni incelenmiştir. Ayrıca Divan’da yer alan hayvan ve bitki adlarının tasnifi yapılarak günümüz Kırgız ve Türkiye Türkçesi karşılıkları verilmiştir. Çalışmada XI-XII. asır Türkçesindeki hayvan adlarıyla günümüz Kırgız Türkçesindeki hayvan adları arasında birçok benzerlik olduğu, ancak farklılıkların da gözlemlendiği tespiti yapılmıştır.

Umurzakov, K. (2007). *Comparison onomastic research on names of animals and plants in Divanu Lugat it-Türk*, Kyrgyz-Turkish Manas University, Bişkek.

Umurzakov, K. (2007). *Divânu Lugâtî’t-Türk’teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, YL Tezi, Bişkek.

Camila Tokoşeva 2011 yılında Kaşgarlı Mahmut’un Divânu Lugât’it-Türk Destanındaki Kök Sözcükler (İsim Türleri) ve Onların Çağdaş Kırgız Türkçesiyle İlişkisi adlı Yüksek Lisans tezini tamamlamıştır. DLT’te isimlerin kapsamının çok geniş olduğunu, içinde kişi adlarının, eşya, halk, hayvan, yer vb. adlarının, sıfat ve sayı adlarının, ayrıca soyut kavramların yer aldığını belirten Tokoşeva Divan’daki isimlerin anlamlarının, ses yapısı bakımından değişimlerinin günümüz Kırgız Türkçesiyle karşılaştırmalı olarak araştırılmasının önemine, fonetik ve morfolojik değişimlerin oluşum yollarının ortaya konmasının Kırgız Türkçesinin tarihî gelişimi açısından değerli veriler sunacağı konusuna değinmiştir. Tezde DLT’teki isimlerle Çağdaş Kırgız Türkçesinin materyalleri karşılaştırılıp aralarındaki fonetik, leksik ve semantik ortaklık ve farklılıklar, değişimin sebepleri, isimlerin eski biçimleriyle Kırgız Türkçesindeki görünüşlerinin karşılaştırmalı incelenmesi gibi konular ele alınmıştır. Çalışmada DLT’teki isimlerin büyük çoğunluğunun Kırgız Türkçesinde değişmeden korunduğu sonucuna varılmıştır (Tokoşeva, 2011).

Tokoşeva, Camila (2011). *Mahmud Kaşgarinin “Divan-i lugat at-türk” dastanındaki uñgu sözdör (atoş söz türkümdörü) cana alardın azırkı kırgız tiline katıştıgı*, Oş mamlekettik universiteti kırgız tili ilimi kafedrası, Oş.

Tokoşeva, Camila (2011). *Kaşgarlı Mahmut'un "Divânu Lugât'it-Türk Sözlüğündeki Temel Sözcükler (İsim Türleri) ve Onların Çağdaş Kırgız Türkçesine Yansımaları*, Oş Millî Üniversitesi Kırgız Dili İlimi Bölümü, Oş.

DLT üzerine yazılan bir diğer Yüksel Lisans tezi Nursultan Abdimalip Uulu tarafından 2015 yılında tamamlanmıştır. *Mahmud Kaşgarinin Divan Lugat at-Türk Sözdüğü Tarihî, Etnografyalık Bulak Katarı* adlı tezde Karahanlılar devrinin büyük âlimi Kaşgarlı Mahmut'un DLT sözlüğünde yer alan bazı kelimelerin günümüz Kırgız Türkçesindeki yansımaları üzerinde durulmuş, özellikle Divan'da yer alan "ürkün" ve "Türk" kelimeleri üzerinde durularak bu kelimelerin günümüz Kırgız Türkçesi ve Manas destanındaki kullanımı konusunda görüşler ortaya konmuştur. Sözlüğün adlandırılmasında kullanılan "Türk" kelimesi üzerine değerlendirmeler yapılmış, Divan'da "Türk" kelimesinin "Türkler, Türk milleti" anlamının yanı sıra "güçlü, asker, ata yurt" anlamlarında da kullanıldığı belirtilerek kelimenin etimolojisi verilmiştir. Çalışmada DLT'te kaydedilen bazı bayramlar, özellikle de Nevruz bayramı hakkında bilgiler verilmiş, sözlükte yer alan etnografik bilgiler Kırgızların örf âdetleriyle, gelenekleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Nevruz bayramı hakkında Divan'da yer alan bilgilerle bayramın günümüz Kırgızlarında ve diğer Türkistan Türklerindeki kutlanma şekli karşılaştırılmıştır. Ayrıca Kırgızlarda çocuğun doğumu ve büyümesi sırasında yapılan ritüellerle DLT'te kaydedilen doğum sırasında yapılan uygulamalar karşılaştırılmıştır.

Abdimalip Uulu, N. (2015). *Mahmud Kaşgarinin Divan Lugat at-Türk Sözdüğü Tarihî, Etnografyalık Bulak Katarı*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Dissertatsiya, Bişkek.

Abdimalip Uulu, N. (2015). *Mahmud Kaşgarî'nin Divânu Lugât'it-Türk Sözlüğü - Tarihî, Etnografik Kaynak Olarak*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Bişkek.

Daha sonra 2019 yılında Akılay Asamidinova *Etnopedagojik kaynak olarak Kaşgarlı Mahmut'un "Divânu Lugât'it-Türk" Sözlüğü* adlı Yüksek Lisans tezini savunmuştur. Çalışmada gerçek bir Türk ansiklopedisi olan Divân'ın seçilme nedeni olarak "farklı alanlarda çeşitli açılardan araştırılan DLT'ten eğitim alanında da araştırma yaparak, eğitimle ilgili düşünce ve kavramları inceleyerek ondan etno-pedagojik bir kaynak olarak faydalanmak" olarak açıklanmıştır. Çalışmada öncelikle Kaşgarlı Mahmut ve onun eseriyle ilgili Türkiye ve Kırgızistan bilim dünyasında "tarih, dilbilim ve pedagoji" alanlarında yapılan araştırmalar incelenmiş, eserin diğer ülkelerde yapılan çevirileri hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından DLT'te geçen çocuğun doğumuyla ilgili kavramlar, çocuk için kullanılan sıfatlar, çocuk dili ile ilgili bilgiler Kırgız eğitim kültürüyle karşılaştırılmıştır. Ayrıca çocuğa bakmak ve sağlığını korumakla ilgili inanışlar, eğitim vermekle ilgili genel kavramlar, "ninni, oyun ve oyuncak" kavramları, anne ve babanın sorumluluklarıyla ilgili düşünceler, akıl ve ahlak terbiyesiyle ilgili kavramlar ile Kırgız halkının geleneksel düşünceleri arasındaki benzerlikler ortaya konmaya çalışılmıştır. Yine sözlükte geçen atasözlerindeki eğitim düşünceleri ve öğüt şiirlerinin kırgız kültürüyle benzerlikleri ve farklılıkları incelenmiştir.

Asamidinova, A. (2019). *Mahmud Kaşgarinin "Divan lugat at-türk" Sözdüğü etnopedagogikahık Bulak Katarı*. Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek.

Asamidinova, A. (2019). *Etnopedagojik Kaynak Olarak Kaşgarlı Mahmut'un "Divânü Lugât'it-Türk" Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek.

2.3. Makaleler

Kırgızistan'da DLT üzerine çalışmalar 1970'li yıllarda başlamıştır. 1915 yılında bulunan bir eser için bu tarihin epey geç olduğu düşünülebilir; ancak bunda SSCB yönetiminin yazar, şair, sanatçı ve bilim insanları üzerindeki baskıları, özellikle Türklükle ilgili konularda yazan bilginleri sürgün ya da ölümle cezalandırması etkili olmuştur. 1970'lere gelindiğinde bu baskı hafiflerken araştırmacı sayısı artmış ve Kırgız bilim insanları da Türklüğe ve ortak köklere vurgu yapan DLT üzerine çalışma imkânı bulmuşlardır. Kırgızistan'da Kaşgarlı Mahmut'un hayatı, şahsiyeti, mensup olduğu aile üzerine yapılan çalışmalarda ele alınan temel konulardan biri onun doğum yeri meselesi olmuştur. Birçok Kırgız araştırmacı Mahmut'un Kara Han sülalesi mensubu olan babası (Huseyn Muhammed uulu) Barskanlı olduğu için, kesin olmamasına rağmen, Mahmut'u da Barskanlı sayma eğiliminde olmuştur. Bu da bize Kırgız halkının kendilerini Türk dünyasının bir parçası görerek Kaşgarlı ve eserine gururla sahip

çıktığını göstermektedir. Ancak A. Narınbayev onun Kaşgar'dan 45 km uzaklıktaki Opal denilen bir yerde doğduğunu belirtmiştir (Aliyev, 2015: 13).

Kırgızistan'da Kaşgarlı Mahmut ve DLT hakkındaki makaleler 1970'li yıllarda yazılmaya başlanmıştır. Çalışmaların asıl yoğunlaştığı dönem Kırgızistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1991 sonrasıdır. Makale yayınlarının özellikle 2016 yılında arttığı görülmektedir. Bunun nedeni de "Mahmut Kaşgari Barskani" Adındaki Doğu Üniversitesinde 21-23 Nisan 2016 tarihinde gerçekleştirilen "Mahmud Kaşgari Barskani'nin Bilim Dünyasına Katkıları" adlı 2. Uluslararası Sempozyumdur.

Çalışmamızda makale metinlerinin çoğuna ulaşmış olmamıza rağmen tüm makalelerin içeriklerine girmek bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için burada sadece künyeleri verilmekle yetinilmiştir. Çalışmada Kaşgarlı Mahmut ve DLT üzerine yazılan 57 makale tespit edilmiştir. Makale künyelerinin yazımında, makale hacmini büyüteceği ve karmaşa yaratacağı için Kril harfli biçimi alınmayıp yalnız transkripsiyonları ve Türkiye Türkçesi karşılıkları gösterilmiştir. Makale adlarının Türkiye Türkçesi karşılıkları, okurken kolaylık sağlamak amacıyla kalın yazılmıştır. Yayınlanış tarihine göre sıralanan makalelerin künyeleri aşağıdaki şekildedir:

1. Artıkbaev, Kaçkınbay (1967). "Adabiyatın algaçkı başatına köz çaptırsak (Eldik murastar cönündö oy)", *Kırgızstan madaniyatı*, No: 1, Sovettik Kırgızstan.

Artıkbaev, Kaçkınbay (1967). **Edebiyatın İlk Başlangıcına Göz Gezdirirsek (Halk misasları hakkında düşünceler)**, *Kırgızstan madaniyatı*, No: 1, Sovettik Kırgızstan.

2. Karaev, Omurkul (1972). "İstoriko geografiçeskie dannie, soobşаемie Mahmudom Kaşgari", *Sovetskaya tyurkologiya*, No: 1.

Karaev, Omurkul (1972). **"Mahmud Kaşgari'nin Aktardığı Tarihi ve Coğrafi Veriler"**, *Sovetskaya tyurkologiya*, No: 1.

3. Oruzbaeva, Bübina (1972). "Slovar' Mahmuda Kaşgari kak istorik dlya izučeniya leksiki kirgizskogo yazıka v istoçeskom plane", *Sovetskaya Tyurkologiya*, No. 1, Bakı, 1972, s. 43-46.

Oruzbayeva, Bubina (1972). **"Kırgız Dilinin Söz Varlığını Tarihsel Açıdan İncelemek İçin Tarihçi olarak Mahmud Kaşgari'nin Sözlüğü"**, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No. 1, Bakü, 1972, s. 43-46.

4. Koşay, Hamit Z. (1979). "Mahmud Kaşgari", *Kırgız Sovet Entsiklopediyası*, c. 4, Frunze.

Koşay, Hamit Z. (1979), **"Mahmud Kaşgari"**, *Kırgız Sovet Entsiklopediyası*, C. 4, Frunze.

5. Çoroev (Çorotegin) T. K. (1984). "Drevnetyurkskaya karta mira kak istoçnik", *Molodie obşestvedı - 60-letnemu yubileyu Sovetskogo Kirgizstana: Tezisi dokl. İ vıstupl*, Frunze: İlim, s. 83-84.

Çoroev (Çorotegin) T. K. (1984). **"Kaynak Olarak Eski Türk Dünya Haritası"**, *Genç Sosyalbilimciler*, Sovyet Kırgızistan'ının 60. Yıldönümü: Rapor özetleri ve konuşma, Frunze: İlim, s. 83-84.

6. Çoroev (Çorotegin) T. K. (1984). "Uluu kazna urpaktarı: Mahmud Kaşgarinin murası cönündö söz", *Kırgızstan madaniyatı*, b. 10-11.

Çoroev (Çorotegin) T. K. (1984). **"Büyük Hazine Nesilleri: Mahmut Kaşgari'nin Mirası Hakkında Söz"**, *Kırgızstan Medeniyeti*, s. 10-11.

7. Çoroev (Çorotegin) T. (1987). "Divan lugat at-turk Mahmuda Kaşgari kak istoçnik po istorii tyurkoyazıçnıh narodov Sredney i Tsentralnoy Azii", *Orientalistika v Kirgizii*, Frunze: İlim, s. 12-26.

Çoroev (Çorotegin) T. K. (1987). **"Orta Asya'nın Türk Dili Konuşan Halklarının Tarihine Kaynak Olarak Mahmud Kaşgari'nin "Divânu Lugâti't-Türk"ü"**, *Orientalistika v Kirgizii*, Frunze: İlim, s. 12-26.

8. Çoroev (Çorotegin) T. (1988). "Mahmud Kaşgari cana anın Türkiy tilder söz cıynagı", *Ala-Too*, No: 4, b. 112-125.

Çoroev (Çorotegin) T. (1988). “Mahmud Kaşgari ve onun “Türk Dillerinin Söz Derlemi”, *Ala-Too*, No: 4, s. 112-125.

9. Çoroev, T. K. (1989). “Etnonim ‘kırgız’ po dahhım Mahmuda Kaşgari”, *Voprosi etničeskoj istorii kirgizskogo naroda*, Frunze: İlim, s. 113-121.

Çoroyev, T. K. (1989). “Mahmud Kaşgari’ye Göre “Kırgız” Etnik Adı”, *Kırgız Halkının Etnik Tarihine İlişkin Sorunlar*, Frunze: İlim, s. 113-121.

10. Çoroyev, T. K. (1990). “Ob izuçenii naslediya Yusufa Balasaguni , Mahmuda Kaşgari (XI vek)”, *Rekomendatsii po istorii Kirgizskoy SSR dlya učiteley obşebrazovatel’nih şkol i prof.-tehn. uçiliş*. Frunze, Ç. 1, Ç. 1-7.

Çoroyev, T. K. (1990). “Yusuf Balasaguni ve Kaşgarlı Mahmud’un mirasının incelenmesi üzerine (XI. yüzyıl)”, *Ortaöğretim öğretmenleri ve prof.-teknik okullar için Kırgız SSC’nin tarihi üzerine öneriler*, Frunze, bölüm 1., bölüm 1-7.

11. Çorotegin T. (1995). “Mahmut Kaşgarinin ‘Divanı’ menen ‘Manastagı’ epostuk okuyalardın meykindigi”, *Manas eposu cana düynö elderinin epikalık murası* (Manas eposunun 1000 cıldığın mayramdoogo karata ötkörülgön El aralık simpoziumdun tezisteri). Bişkek, b. 37.

Çorotegin T. (1995) “Mahmud Kaşgari’nin Divân’ı ve Manas’taki Destansal Olayların Mekânı”, *“Manas” Destanı ve Dünya Halklarının Epik Mirası* (Manas destanının 1000. yılı anısına düzenlenen Uluslararası Sempozyum Özetleri). Bişkek, s. 37.

12. Kocaoğlu, Timur, (2004). “Diwanu Lugâti’t-Türk and Contemporary Linguistics”, *Journal of Turkic Civilization Studies*, c. 1, Bişkek, 2004, s. 165-169.

Kocaoğlu, Timur, (2004). “Divânu Lugâti’t-Türk ve Çağdaş Dilbilim”, *Journal of Turkic Civilization Studies*, c. 1, Bişkek, 2004, s. 165-169.

13. Nasilov, D. N. (2007). “Divan Mahmuda Kaşgarskogo i sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov”, *Mejdunarodnaya konferentsiya: Kaşgarlık Mahmud cana türk düynösünün tili, adabiyatı cana tarihi*. Bişkek, s. 22-24.

Nasilov D.N. (2007). “Kaşgarlı Mahmut’un Divân’ı ve Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri”, *Uluslararası konferans: Kaşgarlı Mahmut ve Türk Dünyasının Dili, Edebiyatı ve Tarihi*, Bişkek, s. 22-24.

14. Abduvaliyeva, B. C. (2012). “Mahmud Kaşgarinin (Barskani) Divanu Lugatit Türk Sözdüğü cana Kırgız Makaldarı”, *Naçalo, Trudi prepodavateley, Vestnik İGU*, No 33.

Abduvaliyeva, B. C. (2012). “Mahmud Kaşgarinin (Barskani) Divânu Lugât’it-Türk Sözlüğü ve Kırgız Atasözleri”, *Naçalo, Trudi prepodavateley, Vestnik İGU*, No 33.

15. Aliev, A. A. (2014). “Uçenie-filologi epohi karahanidov v istorii kirgizstana (x-xii vv.)”, *вестник крсу*, 14(11), 7-9.

Aliyev, A. A. (2014). “Kırgızistan Tarihinin Karahanlı Dönemindeki Filozof ve Araştırmacıları (10-12. yüzyıllar)”, *Vestnik Krsu*, 14(11), 7-9.

16. İbragimov, K. (2014). “İstoriya napisaniya i soderjanie truda mahmuda kaşgari divan lugat at-tyurk”, *İzvestiya vuzov kirgizstana*, (2), 224-228.

İbragimov, K. (2014). “Kaşgarlı Mahmut’un Divânu Lugât’it-Türk Adlı Eserinin Yazım Tarihi ve İçeriği”, *Kırgızistan İzvestia Üniversitesi*, (2), 224-228.

17. Dooranov, U. S., Bağışev, K. (2015). “Mahmud Kaşgarinin divanı lugat at-türk emgeginde eldik dene madaniyatının çağıldırılışı”, *Nauka novie tehnologii i innovatsii*, No: 9, b. 48-49.

Dooranov, U. S., Bağışev, K. (2015). “Mahmud Kaşgari’nin Divânu Lugât’it-Türk Eserinde Halkın Beden Kültürünün Yansıtılışı”, *Nauka novie tehnologii i innovatsii*, No: 9, b. 48-49.

18. Aliyev, A. A. (2015). “Mahmud Kaşgari-uçeniy-entsiklopedist perioda renessansa v gosudarstve karahanidov”, *Vestnik Kirgizsko-rossiyskogo slavyanskogo universiteta*, 15(10), s. 12-15.

Aliyev, A. A. (2015). “Mahmud Kaşgari-Karahanlı devletinde Rönesans döneminin bilim adamı ve ansiklopedisti”, *Vestnik Kirgizsko-rossiyskogo slavyanskogo universiteta*, 15(10), s. 12-15.

19. Duyşenbieva, D. (2015). “Adabiyatın mektep kursunda mahmud kaşgarinin ‘türk sözdörünü cıynagı’ okutuunun ayırım maseleleri”, *Alatoo academic studies*, (3), 265-268.

Duşşenbiyeva, D. (2015). **“Mahmud Kaşğari’nin ‘Türk Sözleri Derlemesi’nin Okullarda Okutulmasının Bazı Meseleleri”**, *Alatoo Akademik Çalışmaları*, (3), 265-268.

20. Toktogulova, G. T. (2015). “Prosvetitel’skie idei v proizvedenii mahmuda kaşğari”, *Nauka, novie tekhnologii i innovatsii*, No: 12, s. 193-196.

Toktogulova G.T. (2015). **“Mahmud Kaşğari’nin Eserlerinde Eğitici Fikirler”**, *Bilim, Yeni Teknolojiler ve Yenilikler*, No: 12, s. 193-196.

21. Boobek uulu, B. (2015). “Mahmud Kaşğari cana cusup balasagındın emgekterinde köçmön mal çarbaçılıқтаğı cılıçılıqtın çağıldırılışı”, *Cusup Balasagın Atındagı kırıız uluttuk universitetinin carçısı*, s. 46-50.

Boobek uulu, B. (2015). **“Mahmut Kaşğari ve Yusuf Balasagın’un Eserlerinde Göçmen Hayvancılığında Yılkıcılığın Yansıtılışı”**, *Cusup Balasagın Adındagı Kırıız Milli Üniversitesinin Habercisi*, s. 46-50.

22. Saydaliyeva, A. (2016). “Poslovitsy i pogovorki srednevekovya i otrajeniye ih v sovremennih tyurkskih yazıkah (po slovaryu m. Kaşğari)”, *İzvestiya vuzov kırıızstana*, (11-2), 50-52.

Saydaliyeva, A. (2016). **“Orta Çağ’ın Atasözleri ve Deyişleri ve Bunların Modern Türk Dillerindeki Yansımaları (M. Kaşğari’nin sözlüğüne göre)”**, *Kırıızistan Üniversiteleri Haberleri*, (11-2), 50-52.

23. Usmambetov, B. C. (2015). “Bayırkı türk tilindegi etiştin casalgan sözdördün leksika-semantikalık özğöçölüktörü”, *Vestnik kgusta*, (2), 251-254.

Usmambetov, B. C. (2015). **“Eski Türk dilinde Fiilden Türetilen Kelimelerin Leksik ve Semantik Özellikleri”**, *Vestnik kgusta*, (2), 251-254.

24. Usmambetov, B. C. (2015a). “Mahmud kaşğarinin divanının kırıız til iliminde izidenişi”, *Vestnik kgusta*, No: 2, 254-257.

Usmambetov, B. C. (2015a). **“Kırıız Dilbiliminde Mahmut Kaşğari’nin Divânı’nın İncelenmesi”**, *Vestnik kgusta*, No: 2, 254-257.

25. Aliev, A. A. (2015). “Mahmud Kaşğari-uçeny-entsiklopedist perioda renessansa v gosudarstve karahanidov”, *Vestnik kırıızsko-rossiyskogo slavyanskogo universiteta*, 15(10), s. 12-15.

Aliyev, A. A. (2015). **“Kaşğarlı Mahmut - Karahanlılar Devletinde Rönesans Döneminin Bilim Adamı, Ansiklopedisti”**, *Kırıız-Rus Slav Üniversitesi Bülteni*, 15(10), s. 12-15.

26. Usmambetov, B. C. (2016). “Nekotorie slovoobrazuyuşie affiksı v slovare mahmuda kaşğari divan lugat at türk”, *Simbol nauki*, (2-3).

Usmambetov, B. C. (2016). **“Kaşğarlı Mahmut’un Sözlüğü ‘Divânu Lugât’it-Türk’teki Bazı Kelime Yapım Ekleri”**, *Simbol Nauki*, (2-3).

27. Usmambetov, B. C. (2016). “Semantiçeskie osobennosti glagolov v slovare Mahmuda Kaşğari divan Lugat at türk i ih sootnoşenie s glagolami sovremennogo kırıızskogo yazıkah”, *Simbol Nauki*, (2-3), 105-108.

Usmambetov, B. C. (2016). **“Kaşğarlı Mahmut’un Divânu Lugât’it-Türk Sözlüğündeki Fiillerin Anlam Özellikleri ve Modern Kırıız Türkçesindeki Fiillerle Karşılaştırılması”**, *Simbol Nauki*, (2-3), 105-108.

28. Usmambetov, B. C. (2016). “Leksiko-semantiçeskie osobennosti slov, otnosyaşıhsya k bitovoy leksike v slovare mahmuda kaşğari – divanu lugat at-türk”, *European journal of literature and linguistics*, (3), 57-61.

Usmambetov, B. C. (2016). **“Kaşğarlı Mahmut’un Divânu Lugât’it-Türk Sözlüğündeki Günlük Kullanılan Söz Varlığıyla İlgili Kelimelerin Sözlüksel-Anlamsal Özellikleri”**, *European journal of literature and linguistics*, (3), 57-61.

29. Usmambetov, B. C. (2016). "Leksiko-semantičeskie osobennosti nekotoryh slov v divane mahmuda kaşgari, imeyuşih mesto v kirgızskom yazıke", *Vestnik pyatigorskogo gosudarstvennogo lingvističeskogo universiteta*, (2), 65-67.

Usmambetov, B. C. (2016). **"Kaşgarlı Mahmut'un Divân'ında ve Kirgız Dilinde Bulunan Bazı Kelimelerin Leksik ve Semantik Özellikleri"**, *Pyatigorsk Devlet Dil Üniversitesi Bülteni*, (2), 65-67.

30. Usmambetov, B. C. (2016). "Slova, obrazovannıe ot imen suşestvitelnıh, i ih semantičeskie osobennosti v slovare mahmuda kaşgari divanu lugat at-turk", *filologické vedomosti*, № 3. c. 27-32.

Usmambetov, B. C. (2016). **"Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lugât'it-Türk adlı Sözlüğünde İsimlerden Türetilen Kelimeler ve Onların Anlam Özellikleri"**, *Filologické Vedomosti*. № 3. c. 27-32.

31. Usmambetov, B. C. (2016). "Slovar mahmuda kaşgari divan lugat at turk i kirgızskiy yazık (etnolingvističeskıy analiz)", *Filologičeskie nauki, Voprosı teorii i praktiki*, № 5-1 (59). c. 154-156.

Usmambetov, B. C. (2016). **"Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lugât'it-Türk Sözlüğü ve Kirgız Dili (Etnolingvistik Bir Analiz)"**, *Voprosı teorii i praktiki*. № 5-1 (59). c. 154-156.

32. Usmambetov, B. C. (2016). "Nazvaniya orudiy truda v slovare Mahmuda Kaşgari Divanu lugat at-turk", *European journal of literature and linguistics*, (2), 62-65.

Usmambetov, B. C. (2016). **"Kaşgarlı Mahmut'un Sözlüğü Divânü Lugât'it-Türk'teki Âlet İsimleri"**, *Avrupa Edebiyat ve Dilbilim dergisi*, (2), 62-65.

33. Cunusbekoviç, Usmambetov Bayaman (2016). "Slovar mahmuda kaşgari divan lugat at turk i kirgızskiy yazık (etnolingvističeskıy analiz)", *İstočnik Filologičeskie nauki. Voprosı teorii i praktiki Tambov: Gramota*, No: 5 (59), s. 154-156.

Cunusbekoviç, Usmambetov Bayaman (2016). **"Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lugât'it-Türk'ü ve Kirgız Dili Sözlüğü (Etnolingvistik Analiz)"**, *İstočnik Filologičeskie nauki. Voprosı teorii i praktiki Tambov: Gramota*, No: 5 (59), s. 154-156.

34. Duyşenbieva D. A. (2016). "Naučno-metodičeskie osnovı izučenıya slovarya tyurkskih nareçiy mahmuda kaşgari", *Naučnaya diskussiya: voprosı pedagogiki i psihologii*, No: 3-1 (48), s. 136-140.

Duyşenbiyeva D. A. (2016). **"Kaşgarlı Mahmut'un Türk Lehçeleri Sözlüğünün İncelenmesine Yönelik Bilimsel ve Metodolojik Temeller"**, *Bilimsel tartışma: pedagoji ve psikoloji sorunları*, 3-1 (48). İle. 136-140.

35. Alimbekov, A. (2016). "Znaçenie slov, svyazannıh s detmi i ih vospitaniem, v Slovarе Tyurkskih Slov Mahmuda Kaşgari", *İzvestiya Kirgızskoy Akademii Obrazovaniya*, (4) 93-99.

Alimbekov, A. (2016). **"Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lugât'it-Türk'ünde Çocuklar ve Onların Terbiyesiyle İlgili Kelimelerin Anlamı"**, *İzvestiya Kirgızskoy Akademii Obrazovaniya*, (4) 93-99.

36. Cumaliyev, C. (2016). "Language features of kıpçak tribes in the work of mahmud kashgari - divan lugat-it turk", *Alatoo academic studies*, (2), 139-144.

Cumaliyev, C. (2016). **"Kaşgarlı Mahmut'un "Divânü Lugât'it-Türk" adlı eserinde Kıpçak kavimlerinin Dil Özellikleri"**, *Alatoo Academic Studies*, (2), 139-144.

37. Corobekova, N. (2016). "Rabotı yazıkovogo vzaimodeystviya-uçastie literaturnogo truda cusup balasagına i mahmuda kaşgari", *Nauka, novie tehnologii i innovatsii*, (8-1), 42-43.

Corobekova, N. (2016). **"Yusuf Balasagun ve Mahmut Kaşgari'nin Edebi Eserlerinin Katılımıyla Dil Etkilesimi Çalışması"**, *Nauka, novie tehnologii i innovatsii*, (8-1), 42-43.

38. Elebesova, A. B. (2016). “Znaçenie mejdunarodnoy naučno - praktičeskoj konferentsii “tyurkskiy mir: issık-kul-tsentr vselennoy, posvyaşennoy 1000 letiyu mahmuda kaşğari”, *İzvestiya kirgizskoy akademii obrazovaniya*, (2), 143-151.

Elebesova, A. B. (2016). “**Kaşğarlı Mahmut’un 1000. Yıl Dönümüne Adanan “Türk Dünyası: Issık-Köl- Evrenin Merkezi Uluslararası Bilimsel ve Uygulamalı Konferansının Önemi”**”, *Kırğız Eğitim Akademisi Haberleri*, (2), 143-151.

39. Sultanaliyev, İ. (2016). “Mahmud kaşğarının divanu lugati-t türkünün türk tilderinde okuluşu cana kotoruluşu”, *Alatoo academic studies*, No: 2, s. 145-150.

Sultanaliyev, İ. (2016). “**Mahmut Kaşğari’nin Divânu Lugât’it-Türk’ünün Türk Dillerinde Okunması ve Tercümesi**”, *Alatoo Akademik Çalışmaları*, No: 2, s. 145-150.

40. Sultanaliyev, İ. (2016). “Problemı etnografizmov i etimologii v divanu lugati-t tyurk mahmuda kaşğari”, *İn innovatsionnaya nauka: proşloe, nastoyaşee, buduşee*, pp. 65-69.

Sultanaliyev, İ. (2016). “**Mahmut Kaşğari’nin “Divânu Lugât’it-Türk”ünde Etnografya ve Etimoloji Sorunları**”, *Yenilikçi bilimde: Geçmiş, Bugün, Gelecek*, ss. 65-69.

41. Sultanaliyev, İ. (2016). “Perevod i çtenie na tyurkskiy, russkiy yazıki mahmuda kaşğari divanu lugati-t türk”, *Sovremenniy vzglyad na buduşee nauki: sbornik statey*, 48-49.

Sultanaliyev, İ. (2016). “**Kaşğarlı Mahmut’un “Divânu Lugât’it-Türk”ünün Türk ve Rus Dillerine Tercümesi ve Okunması**”, *Bilimin geleceğine modern bakış: makale koleksiyonu*, 48-49

42. Saydalieva, Altınay (2016). “M. Kaşğarının sözdüğündöğü makal-lakaptar - tarbiyanın cana maalımat aluunun başatı”, *Alatoo Academic Studies*, No: 2, s. 124-128.

Saydalieva, Altınay (2016). “**M. Kaşğari’nin Sözlüğündeki Atasözleri – Terbiyenin ve Bilgi Almanın Başlangıcı**”, *Alatoo Academic Studies*, No: 2, s. 124-128.

43. Camaliev, Ceenkul (2016). “Divanu lugat-it türk emgeginde Mahmud Kaşğari körsötkön kıpçak uruularının tildik özgöçölüktörü”, *Alatoo Academic Studies*, No: 2, s. 139-144.

Camaliev, Ceenkul (2016). “**Divânu Lugât-it Türk Eserinde Mahmut Kaşğari’nin Gösterdiği Kıpçak Boylarının Dil Özellikleri**”, *Alatoo Academic Studies*, No: 2, s. 139-144.

44. Anarbaeva, G. A. (2021). “Divani hikmet cana divan lugatat-türk çığarmalarına tarihıy analiz”, *İİMSİ Carçısı İlimiy-maalımatlık jurnalı*, s. 137-141.

Anarbaeva, G. A. (2021). “**Divânı Hikmet ve Divanu Lugât’it-Türk Eserlerine Tarihi Analiz**”, *İİMSİ Carçısı İlimiy-maalımatlık jurnalı*, s. 137-141.

45. Cunuşova, G. M. (2022). “M. Kaşğarının sözdüğündöğü lingivistikalık filosofiya”, *Vestnik MUK*, No: 3, s. 111-116.

Cunuşova, G. M. (2022). “**M. Kaşğari’nin Sözlüğündeki Linguistik Felsefe**”, *Vestnik MUK*, No: 3, s. 111-116.

46. Abdulamitova, D. K. (2016). “Mahmud al-Kaşğarının divan lugat at-türk cıynagında gül atalıştarının çağıldırılışı”, *Bilim cana Tarbiya Mahmud Kaşğari-Barskani atındagı çığış universitetinin ilimiy jurnalı*, 1 (19), s. 55-58.

Abdulamitova, D. K. (2016). “**Mahmut Kaşğari’nin Divânu Lugât’it-Türk Sözlüğünde Çiçek Adlandırmalarının Yansıması**”, *Bilim cana Tarbiya Mahmud Kaşğari-Barskani atındagı çığış universitetinin ilimiy jurnalı*, 1 (19), s. 55-58.

47. İskenderova, S. ve Sadıralieva, G. E. (2017). “Mahmud Kaşğari’nin divanu lugati-t türk sözdüğündöğü makal-lakaptarda ‘adep’ kontseptisinin reprezentatsiyası”, *Vestnik bişkekskogo gumanitarnogo universiteta*, (1), 49-50.

İskenderova, S. ve Sadıraliyeva, G. E. (2017). “Mahmud Kaşgari’nin Divânu Lugât’it-Türk Sözlüğündeki Atasözlerinde ‘Edep’ Kavramının Gösterilişi”, *Bişkek Beşeri Bilimler Üniversitesi Bülteni*, (1), 49-50.

48. Usmambetov, B. (2017). “Mahmud kaşgarinin divanu lugat at-türk emgegindegi ayırım köönörgön sözdörgö etimologiyalık analiz”, *Vestnik bişkekskogo gumanitarnogo universiteta*, (1), 34-36.

Usmambetov, B. (2017). “Kaşgarlı Mahmut’un “Divânu Lugât’it-Türk” Adlı Eserindeki Bazı Ortak Sözlerin Etimolojik Analizi”, *Vestnik Bişkekskogo Gumanitarnogo Universiteta*, (1), 34-36.

49. Tokoşeva C. A. (2018). “Mahmud Kaşgarinin divan lugat at-türk emgegindegi kee bir cer-suu atalıştarının bugünkü kırgız tilinde koldonuluşu”, *Nauka, Novie Tehnologii i Innovatsii Kirgızstana*, No 9.

Tokoşeva C. A. (2018). “Mahmud Kaşgarinin Divânu Lugât’it-Türk Adlı Eserindeki Bazı Yer-Su Adlandırmalarının Bugünkü Kırgız Dilinde Kullanılışı”, *Nauka, Novie Tehnologii i Innovatsii Kirgızstana*, No 9.

50. Asamidinova, A. M. cana Alimbekov, A. (2019). “Mahmud kaşgarinin divan lugat at-türk sözdüğü etnopedagogikalık bulak katarı”, *İzvestiya vuzov kirgızstana*, No: 2.

Asamidinova, A. M. ve Alimbekov, A. (2019). “Etnopedagojik Bir Kaynak Olarak Mahmud Kaşgari’nin Divânu Lugât’it-Türk Sözlüğü”, *Kırğızistan İzvestia Üniversitesi*, No: 2.

51. Davlatova, S. (2021). “M. Kaşgarinin Divan lugat’it-Türk sözdüğündö tuugançılıkka baylanıştuu attar, alardın bugünkü kırgız tilinde koldonuluşu”, *Bulletin of Science and Practice*, 7(5), s. 605-615

Davlatova, S. (2021). “M. Kaşgarlı’nın Divânu Lugât-it-Türk Adlı Sözlüğünde Akrabalıkla İlgili İsimler ve Bunların Günümüz Kırgız Dilindeki Kullanımı”, *Bulletin of Science and Practice*, 7(5), s. 605-615

52. Tacibaeva, S. K., Şayimkulov, A. C. cana Tairova, A. Ş. (2022). “Pedagogičeskie idei vostočnogo mislitya Mahmuda Kaşgari-Barskanı”, *Вопросы востоковедения*, № 1, ss. 114-120.

Tacibayeva, S. K., Şayimkulov A. C. ve Tairova A. Ş. (2022). “Doğulu Düşünür Mahmut Kaşgarî-Barskanî’nin Pedagojik Fikirleri”, *Voprosı vostokovedenia*, No. 1, ss. 114-120.

53. Abdimalip uulu, Nursultan (2022). “Orto kılımdardagı karahandar cana azırkı kırgızdarda balanın törölüşünö baylanışkan ırım-cırımdar”, *Oş mamlekettik universitetinin carçısı ilimiy jurnal, Vestnik OşGU*, No: 3, b. 126-132.

Abdimalip uulu, Nursultan (2022). “Orta Asırlardaki Karahanlılarda ve Günümüz Kırgızlarında Çocuğun Doğumuyla İlgili Ritüeller”, *Oş mamlekettik universitetinin carçısı ilimiy jurnal, Vestnik OşGU*, No: 3, b. 126-132.

54. Abdimalip uulu, Nursultan (2023). “Mahmut Kaşgarî’nin Divan lugat at-türk sözdüğündö at cabdıktarına baylanışkan sözdör”, *Bulletin of Osh State University*, No: 3, 131-142.

Abdimalip uulu, Nursultan (2023). “Mahmut Kaşgarî’nin Divânu Lugât’it-Türk Adlı Sözlüğünde At Takımlarıyla İlgili Sözler”, *Oş Devlet Üniversitesi Bülteni*, No: 3, 131-142.

55. Abdimalip Uulu, Nursultan cana Caparaliyev, Şerbol Caparaliyev (2023). “Divan lugat at-türktö kezdeşken muzikalık terminder”, (1), 1-11.

Abdimalip Uulu, Nursultan - Caparaliyev, Şerbol Caparaliyev (2023). “Divânu Lugât’it-Türk”te Rastlanan Müzik Terimleri. (1), 1-11.

56. Abdimalip uulu, Nursultan (2023). O nekotorih folklornih elementah v slovare mahmuda kaşgari “divan lugat at-türk”. *Vestnik oşskogo gosudarstvennogo universiteta*, No: 2.

Abdimitalip uulu, Nursultan (2023). **Mahmut Kaşgari'nin "Divânu Lugât'it-Türk" Sözlüğünde Bazı Folklorik Elementler.** *Vestnik oşskogo gosudarstvennogo universiteta*, No: 2.

57. Abdimitalip uulu, Nursultan (2020). "Slovar Mahmuda Kaşgari Divan Lugatit Turk kak istoçi ik po etnografii hakasov (na primere traditsionnih igr)", *Narodi i kulturi Yujnoy Sibiri i sopredelnih territoriy Materialı Çetvertoy Mejdunarodnoy naučnoy konferentsii, posvyaşennoy 155-letiyu so dnya rojdeniya hakasskogo uçenogo, tyurkologa, doktora sravnitel'nogo yazıkoznaniya, vostokoveda, professora İmperatorskogo Kazanskogo universiteta Nikolaya Fedoroviça Katanova (27-29 sentyabrya 2017 goda)*, s. 69-71.

Abdimitalip uulu, Nursultan (2020). "**Hakas Etnografyasına İlişkin Bir Kaynak Olarak Kaşgarlı Mahmut'un Divânu Lugât'it-Türk Sözlüğü (Geleneksel Oyunlar Örneğini Kullanarak)**", *Hakas bilim adamı, Türkolog, karşılaştırmalı dil bilimi doktoru, oryantalist, Kazan İmparatorluk Üniversitesi profesörü Nikolay Fedoroviç Katanov'un Doğumunun 155. Yıldönümü Anısına Güney Sibiry ve komşu bölgelerin halkları ve kültürleri Dördüncü Uluslararası Bilimsel Konferansın Bildirileri (27 Eylül) –29, 2017)*, s. 69-71.

Kırgızistan'da Kaşgarlı Mahmut ve DLT üzerine sempozyum ve çalıştaylar da düzenlenmiştir. Bunlardan biri 21-23 Nisan 2016 tarihinde gerçekleştirilen Mahmut Kaşgari Barskani Adındaki Doğu Üniversitesinde gerçekleştirilen "Mahmut Kaşgari Barskani'nin Bilim Dünyasına Katkıları" adlı 2. Uluslararası Sempozyumdur. Sempozyum Kaşgarlı Mahmut ve DLT üzerine birçok çalışmanın yapılmasına vesile olmuştur. Ayrıca 2024 yılının Kasım ayında Bişkek'te "Divânu Lugât'it-Türk: 950. Yılı" adlı çalıştay gerçekleştirilmiş, eser çeşitli yönleriyle tartışılmıştır.

Sonuç

Büyük Türk bilgini, Türklük biliminin kurucusu, filozof, eğitimci, Türk dilinin ilk dilbilimcisi, ilk sözlükçüsü, ilk derlemecisi Kaşgarlı Mahmut Türk dilinin küçümsendiği, bilim dili olamayacağının düşünüldüğü bir devirde DLT gibi bir eser yaratarak Türkçenin Arapçayla eş değerde, hatta ondan üstün bir dil olduğunu, Türk kültürünün zenginliğini göstermiştir. Bugün Türklükle ilgili hiçbir konu yoktur ki DLT'e atıf yapılmış olmasın.

Dil, tarih, kültür, coğrafya, edebiyat, folklor, etnografya gibi birçok alanın araştırmacıları için eşsiz bir kaynak niteliğinde olan, 11. yüzyıl Türk dünyasının adeta fotoğrafını gözler önüne seren DLT, keşfedildiği tarihten günümüze kadar Türk ve yabancı birçok bilim insanı tarafından araştırılmış, çevirileri yapılmış, üzerine kitap, tez ve makaleler yazılmıştır. Türkiye'de bulunan eser, elbette Türk dünyası Türkologlarından da büyük ilgi görmüş, ancak Rus, Çin, İran yönetimindeki Türk bilim insanları, eseri hemen çevirme imkânı bulamamışlardır. Kırgızistan'da da DLT araştırmaları ancak 1960'lı yıllarda başlayabilmiş, yıllar içinde artarak devam etmiştir. 1991 yılındaki bağımsızlığın ardından, özellikle de 2000'li yıllardan sonra DLT üzerine araştırmalar daha da yoğunlaşmıştır.

DLT Kırgız Türkçesine 2011-2013 yılları arasında çevrilmiş, Divân üzerine kitaplar yazılmış, tezler yapılmış, çok sayıda makale yayınlanmıştır.

Yayınlanan kitap ve kitap bölümlerinde ele alınan konular genel olarak şunlardır:

1. Kaşgarlı Mahmut'un hayatı ve eserleri.
2. Atasözleri.
3. Gramatikal, leksikal ve semantik konular.
4. DLT ile Kırgız Türkçesinin karşılaştırılmalı incelenmesi.
5. Türk halklarının ve Türk dilinin tarihi.
6. Türk sözlükçülüğü.

Kırgızistan'da yapılan Doktora ve Yüksek Lisans tezlerinde araştırılan konular da şu şekilde özetlenebilir:

1. "Eşsesli kelimeler", "hayvan ve bitki adları" gibi leksik konular.

2. DLT ile Kırgız Türkçesi arasında fonetik ve leksik olarak ortaklıklar ve farklılıklar.
3. Kırgız Türkçesinin tarihî gelişimi.
4. Etnografik açıdan Türkler ve Kırgızlar.
5. Pedagojik konular.

Tespit edebildiğimiz makalelerde ele alınan konular genel olarak şu şekilde sıralanabilir:

1. Kaşgarlı Mahmut'un hayatı, eserleri ve doğum yeri meselesi, Divân'ın yazım tarihi, bulunuşu ve içeriği, Divân'ın Türk lehçeleri ve Batı dillerine çevirileri.
2. Türk boylarının tarihî, yaşadıkları yerler.
3. Karahanlı dönemi ve o dönemde yaşayan bilim insanları ve filozoflar
4. Türk Dilinin tarihi gelişimi.
5. Türk dünyasında haritacılık ve Türk dünyası haritası.
6. Kırgız etnik adı.
7. Kaşgarlı Mahmut, Balasagunlu Yusuf ve Manas Destanının karşılaştırmalı incelemesi.
8. Divân üzerine dilbilimsel araştırmalar ve Türk dillerinin karşılaştırmalı tarihî grameri.
9. Divân'daki atasözlerinin çağdaş Türk lehçeleri ve Kırgız Türkçesindeki atasözleriyle karşılaştırılması.
10. DLT'ün Kırgız okullarında okutulması meselesi.
11. Kaşgarlı Mahmut'ta pedagoji ve eğitim.
12. Eski Türkçede leksik, semantik ve gramatikal konular.
13. DLT ile Kırgız Türkçesi sözlüğünün karşılaştırılması.
14. DLT'ün incelenmesinin bilimsel metotları.
15. Çocuk terbiyesi.
16. Etnografik ve etimolojik incelemeler.
17. DLT'te toponimi ve Kırgız yer adları.
18. DLT'de ve Kırgız Türkçesinde akrabalık terimleri.
19. DLT'e göre günlük yaşam ve geçiş dönemleriyle ilgili ritüeller, folklorik unsurlar.
20. Atıcılıkla ilgili kavram ve terimler.
21. Müzik terimleri.

Sonuç olarak Kırgızistan'da DLT, dil, tarih, coğrafya, folklor, halk bilimi alanlarının temel kaynağı olarak başvurulmuş bir eser konumunda, Kaşgarlı mahmut ise bilge ve yüksek karakterli bir Türk atasıdır. Kaşgarlı Mahmut bütün Türklerin ortak atası, DLT de ortak hazinesi olmakla birlikte, Kırgızların kalbinden onların ayrı bir yeri vardır. Kaşgarlı Mahmut'un babasının Kırgızistan'ın Isık-Köl bölgesinde yer alan Barskan ilçesinden olması, Kırgız araştırmacılara göre Mahmut'un da buralı olması, Kırgızların onu kendilerinden biri olarak görüp sahiplenmelerine yol açmıştır.

Kaynaklar

- Ahallı, S. (1958). *Slovar Mahmuda Kaşgarskogo i türkmenskiy yazık - Mahmud Kaşgariniñ Sözlüğü ve Türkmen dili*, ed. A. K. Borokov, H. A. Maşakov; Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası, Til ve Edebiyat İnstitutu, Aşgabat.
- Aliyev, A. A. (2015). "Mahmud Kaşgari-üçeniy-entsiklopedist perioda renessansa v gosudarstve karahanidov" (Mahmud Kaşgari - Karahanlı Devletinde Rönesans Döneminin Bilim Adamı ve Ansiklopedisti), *Vestnik kirgizsko-rossiyskogo slavyanskogo universiteta*, 15(10), s. 12-15.

- Babacan, İ. (2006). "Divânu Lugat'it-Türk'ün Farsça Tercümesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 6, s. 22, Ankara.
- Camankulova, G. (2011). *Mahmud Kaşgarinin "Divanı" cana bayandooçtun transformatsiyalangan formaları*, Bışkek: Biyiktik, 255 s.
- Coşar, M., Güneş, B. (2011). "Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-II: Divânü Lugâtî't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildiriler," *Türkiyat Mecmuası*, C. 21, s. 19-85.
- Çorotegin, T. K. (1997). *Mahmud Kaşgari (Barskani) cana Anın "Divanu lugati-t-türk" Söz Cıynagı: (1072-1077)*, Cooptuu red. Ömürkul Karaev, Bışkek, 169 bet.
- Çorotegin, T. K. (2017). *Mahmud Kaşgari Barskaninin "Divanu Lügati t-Türk" Emgegi - Türk Elderinin Tarihi Boyunca Köönörgüs Bulak*, Bışkek.
- Esker, R. (2020). *Dahi Türk Dilçisi Muhmud Kaşgari*, Bakı.
- Genç, Reşat (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: TKAE Yayınları.
- Karahan, A. (2009). *Dîvânu Lugâtî't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Lehçe Bilgisi*, (Doktora Tezi), Ankara.
- Tokoşeva, Camila (2011). *Mahmud Kaşgari'nin "Divan-i Lugat at-Türk" Dastanındaki Uñgu Sözdör (atooç söz türkümdörü) cana Alardın Azırkı Kırgız Tiline Katıştıgı*, (Kaşgarlı Mahmut'un "Divanu Lugat'it-Türk Sözlüğündeki Temel Sözlere (İsim Türleri) ve Onların Çağdaş Kırgız Türkçesine Yansımaları), Oş mamlekettik universiteti kırgız tili ilimi kafedrası, Oş.
- Usmambetov, B. (2015). "Mahmud Kaşgari'nin Divanu Lugat at-Türk Emgeginin Türk Tilderinde İzildenişi", *Bışkek Gumanitardık Universitetinin Carçısı BGU*, https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/BGU_USMAMBETOV2015-2.pdf (3.12.2024)
- Usmambetov, B. "Mahmud Kaşgarinin Divan'ının Kırgız Til İliminde İzildenişi", *Bışkek Gumanitardık Universitetinin Carçısı BGU*, <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KGUSTA.USMAMBETOV%20B.J..pdf> (3.12.2024)
- Üşenmez, Emek (2023). "Dîvânu luğâtî't-türk'ün [الترك لغات ديوان] Türkmençe İlk ve Tam Tercümesi ve Bazı Yeni Okuma Tartışmaları Üzerine", *Sosyal Bilimler Dergisi SOBİDER, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 10, S. 63, s. 95-123.
- Yüce, N. (1992). "Carl Brockelmann", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, s. 335-336.

Elektronik Kaynaklar

- www.dunyabizim.com (20.10.2024)
- <https://akademiye.org/tr/?p=1884> (23.10.2024)
- https://www.yek.gov.tr/Home/Index_?n_id=168 (18.11.2024)
- <https://tr.uygur.com/kaşgarli-mahmud-nerede-ve-ne-zaman-dogmustur/> (18.11.2024)
- https://www.yek.gov.tr/Home/Index_?n_id=168 (18.11.2024)
- <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KGUSTA.USMAMBETOV%20B.J..pdf> (3.12.2024)
- <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/> (23.10.2024)

М.ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАНИ ЛУҒАТ ИТ-ТҮРК» ЕҢБЕГІ МЕН ЕСКІ ҚАЗАҚ ТІЛІ АРАСЫНДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ САБАҚТАСТЫҚ

МАМЫРБЕК Гүлфар МӘЖИТҚЫЗЫ*

Аннотация

Мақалада М.Қашқаридың «Диуани луғат ит-түрк» еңбегі мен ескі қазақ тілі арасындағы лексикалық сабақтастық нақты мысалдар арқылы көрсетілген. Сонымен қатар, мақала авторы екі кезеңдегі тілдік ерекшеліктер мен айырмашылықтарға да талдау жасайды. Фонетикалық әрі семантикалық жақтан бірдей қолданылған лексикалық бірліктер сараланып берілген.

Кілт сөздер: ескерткіш, көне, мағына, ескі қазақ тілі, семантикалық айырмашылық, семантикалық ұқсастық.

Оғыздардан кейін (IX-X ғ.ғ.) қыпшақтар билігінің орнауымен Алтын Ордада (XII-XIV ғ.ғ.) қыпшақ тілі ресми әрі әдеби тіл ретінде қолданылған. Сондықтан Алтын Орда дәуірінде пайда болған жазба мұрағаттардың басым көпшілігін ғалымдар оғыз және қыпшақ аралас тілдердің негізінде жазылған деп көрсетеді.

Қазақ тілінің түп бастауы қыпшақ тілі. Ал қыпшақ тілінің зерттелу тарихы М.Қашғари еңбегінен басталады. Ғұламаның XI ғасырдағы түркі тілдерін салыстырып талдаған еңбегі мен ескі қазақ жазба тілі арасында қандай ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар деген мәселеге тоқталмақпын. Бірінші семантикалық мағыналардағы ұқсастық пен айырмашылыққа тоқталайық. Мысалы:

Ағыр сөзі Махмұт Қашқари еңбегінде үш түрлі мағынада көрсетілген:

1. Қадірлі. *Ағырлық кіші* – қадірлі кісі. *Тәңірі мені ағырлады* – тәңірі мені қадірлі етті.
2. Ауыр, салмақты. *Ағыр азақ емрүлді* – ауыр аяқ тыншыды.
3. Бағалы, қымбат. *Ағыр нәң* – қымбат нәрсе.

Ал ескі қазақ жазба тілінің ескерткіші «Түркі шежіресінде» ағыр сөзі мынадай мағыналарда жұмсалған:

1. Қадірлі, құрметті. Ай хан иахшы уа адал уа ағыр уа әдебілік кіші ерді – Ай хан жақсы, адал, қадірлі және әдепті кісі еді.
2. Ауыр, салмағы көп. Ләшкерінің ағыр иүгіні уа иаман малыны ташлаб көшүб қайтдылар - Әскерінің ауыр жүгі мен жаман малдарын тастап көшіп кетті.
3. Көп, сансыз. Тез иығылсұнлар теб иығылғандын соң ағыр ләшкер бірлән өзі Самарқанд сары иүрүді - Тез жиналсын деп өзі сансыз әскермен Самарқандқа қарай жүріп кетті.
4. Қауіпті, қатты. Тайан хан ағыр иаралы болды – Тайан хан ауыр жаралы болды.
5. Қиын, қайғылы. Ағанай сұлтанның өлкені бітмес иара уа ағыр емкек болды – Ағанай ханның өлгені бітпес жара, ауыр бейнет болды.

М.Қашқари сөздігінде берілген «бағалы, қымбат» деген мағына ескі қазақ жазба тілінде кездеспейді.

Азұқ сөзі М.Қашқари сөздігінде үш түрлі мағынада көрсетілген:

1. Азық, ас-ауқат. Мысалы: Сартның азұқы арығ болса иол үзә иер – саудагердің азығы таза болса, жол үстінде жер.

* Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты Қазақстан, Алматы. E-mail: gulfar76@mail.ru

2. Азған, бұзылған. Мысалы: Азұқ мұнқ – Азған адам.

3. Қаңғырған, адасқан. Мысалы: Азұқ оқ – қаңғырған оқ.

Ал ескі қазақ жазба тілінде тек «тамақ, азық» деген ұғымда ғана жұмсалған. Мысалы: Қар ұлұғ түшді бара бара атлары азық болды – қар қалың түсті, бара-бара аттары азық болды. Үч күнлік ием уа азық алыб елні мұнда тапармын теб иеті секіз күн иүрүділер – үш күндік (атына) жем және (өзіне) тамақ алып елді осынан табармын деп, жеті-сегіз күн жүрді.

«Диуани лұғат ит-түрkte» «ескі, көне» деген мағынаны білдіретін ұлұқ сөзі бар. Мысалы: Ұлұқ тон – көне тон. М.Қашқари көнеріп кеткен ескі нәрсенің барлығын ұлұқ дейді - деп ескертеді.

Ал «Түркі шежіресінде» ұлұқ сөзінің көне, ескі деген мағынасы кездеспейді. Бұл мағына қары сөзі арқылы берілген. Мысалы: Пішкендтен та қары Кешітке че суының екі тарафында адақлы хазар елі бар ерді - Пішкендтен көне Кешітке дейін судың екі жағында атақты хазар елі отыратын еді. Ол уақытта атаң иұртын иау чабса айландура бірге чаб деген қары сөзі тұрұр - Ол уақытта «Әкеңнің жұртын жау шапса, айналдыра бірге шап» деген көне сөз бар еді. Сонымен қатар «Түркі шежіресінде» қары сөзі қария, қарт деген мағынада да жұмсалған: Бұ қары кіші өлүм халінде тұрұб тұрұр мұға алтұнны бермек дәркер емес - Бұл кәрі кісі өлім аузында тұр, бұған алтынды берудің қажеті жоқ.

Қашқари еңбегінде «батыр» мағынасы алып сөзі арқылы берілген: *Аран алыбы ұқұштылар, қынқыр көзін бақыштылар* – Аран батырлары ұғысты, өш көздерімен қарасты. *Алып иағыда, алчақ чоғыда* – батыр соғыста, қорқақ жанжалда. Ал ескі қазақ жазба тілінде алып сөзі мүлде кездеспейді. Батыр мағынасы *баһадүр* деген парсы сөзі арқылы берілген.

«Диуани лұғатта» *иоғұрқан* сөзі көрпе мағынасын береді: *Иоғұрқанда артұқ азақ көсулсә ушур* - Көрпеден артық көсілген аяқ үсір (үсиді). Ал «Түркі шежіресінде» фонетикалық өзгеріске ұшыраған *иұрқан* сөзі қолданылған: *Жаны бар ма екен иоқ ма екен көрейін теб қолны иұрқанның астына салды* - Жаны бар ма, жоқ па көрейін деп көрпенің астына қолын салды.

М.Қашқари сөздігінде «жау, дұшпан» мағынасын беретін *иағ* сөзі бар. Мысалы: *Иағыны ашақласа басқа чығар* - жауды елемесе басқа шығар. *Күнінің күлінә тегу иағы* - Күндестің күліне дейін жау. Ал бұл сөз «Түркі шежіресінде» мүлде кездеспейді.

Емкек сөзі «Түркі шежіресінде» бейнет мағынасында жұмсалса, «Диуани лұғатта» еңбек ұғымында берілген.

М.Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінде берілген *евет* (дұрыс, иә, мақұл, әлбетте), *ұбұт* (ұят), *егет* (той кезінде келін қасында қызмет көрсететін қызметші әйел), *ашыш* (қазан), *обұз* (төбе, дөң), *озұғ* (ояу), *ебек* (нан), *ілік* (жілік), *ұшұн* (иық), *ізі* (келесі жыл), *әге* (үлкен апа), *ұма* (үйге түскен қонақ), *ұдзұлұқ* (сиыр қора), *оқлұқ* (салақ), *амрақ* (дос) т.б. тәрізді оғыз, бұлғар, арғу лексемалары ескі қазақ жазба тілінде мүлде кездеспейді.

Ал Қашқари сөздігі мен ескі қазақ жазба тілінде кездесетін мағыналары да, жазылуы да бірдей сөздерге мыналарды жатқызуға болады: *таш* - сырты, тысы; *аучы* - аңшы; *сығмас* - сыймас; *ағыз* - ауыз; *бұғдай* - бидай, *йағаш* - ағаш, *сүңек* - сүйек, *йүгүрүк* – жүйрік, *еллік* - елу; т.б.

Мысалы:

Таш – сырты, тысы.

«Диуани лұғатта»: *Кіші аласы іштін, ылық аласы таштын* - Адам аласы ішінде, жылқы аласы сыртында.

«Түркі шежіресінде»: *Дінмұхаммед хан алты иашар ұлан еркенінде ұғланлар бірлән олтұрұб қалға иасаб бірінечесіні қалғаның ішінде қойұб уа бірнечесіні ташында қойұб айтар ерді* - Дінмұхаммед хан алты жасар кезінде балалармен қамал жасап (ойнар еді), бірнешеуін қамалдың ішіне, бірнешеуін сыртына қойып, айтар еді.

Аучы – аңшы.

«Диуани луғатта»: *Аучы нече ал білсе, азығ анча иол білер* - Аңшы қанша айла білсе, аю сонша жол білер.

«Түркі шежіресінде»: *Барчасы аучы болұрлар киш уа сусар уа ас уа тиін уа құндұз суда балық қыр киік жанлы нәмерсе барчасыны ауларлар* - Бұлғын, сусар, ақ тышқан, тиін, құндыз, суда балықты, қырдағы киікті сол сияқты жанды нәрсенің барлығын аулайды.

Сығмас – сыймас.

«Диуани луғатта»: *Қош қылыч бір қынқа сығмас* - қос қылыш бір қынапқа сыймас.

«Түркі шежіресінде»: Үкідай ханның мұндағ қылықтарыны иазсақ бір кітабға *сиғмас* - Үкідай ханның мұндай қылықтарын жазсақ бір кітапқа сыймас.

Ағыз – ауыз.

«Диуани луғатта»: *Құрұқ қашұқ ағызқа иарамас* - құрғақ қасық ауызға жарамас.

«Түркі шежіресінде»: *Иау қалмады атғұлаб келе иүрүр ерді бірісі оқ бірлән ағызымға ұрды иңеклерім сүңекі пара пара болды ағызымның іші тола қан болды* - Жау қалмай атқылап келе жатыр еді, біреуі окпен аузымнан атты, иек сүйегім пара-пара болып аузымның іші қанға толды.

Бұғдай – бидай.

«Диуани луғатта»: *Бұғдай қатында сарфаж сувлур* - Бидайдың арқасында бидайық су ішер

«Түркі шежіресінде»: *Ол уақытта Мердиһқан қалғасындан та Бақырғанның бері иүзі Қойғун текен йерке че бұғдай екілүр ерді* - Ол уақытта Мердиһқан қаласынан Бақырғанның бергі беті Қойғун деген жерге дейін бидай егілетін еді.

Иағач – ағаш.

«Диуани луғатта»: *Иағач ұзун кес, темур қысқа кес* - Ағашты ұзын кес, темірді қысқа кес.

«Түркі шежіресінде»: *Ол ұғлан иағач ішінде тугды теб атын қыбчақ деб қойдылар* - Ол ұл ағаш ішінде туды деп атын қыпшақ қойды.

Сүңек – сүйек.

«Диуани луғатта»: *Езгу ер сүңекі әрір аты қалар* - жақсы адамның сүйегі шірігенмен, аты қалар

«Түркі шежіресінде»: Омақның мағынасы сүңек демек болұр - Омақтың мағынасы сүйек.

Иүгүрүк – жүйрік.

«Диуани луғатта»: *Тайған иүгүрүгүн түлку сәумес* - Тазының жүйрігін түлкі сүймес.

«Түркі шежіресінде»: *Айдай уа күндей сұлуларны құчұб симабдай иорғаларны уа иелдей иүгүрүклерні мініб...* - Ай мен күндей сұлуларды құшып, сынаптай жорғаларды, желдей жүйріктерді мініп...

Еллік – елу.

«Диуани луғатта»: *Еллік жармақ – елутеңге, ақша.*

«Түркі шежіресінде»: *Иырақдын қырық мың уа еллік мың кішінің қарасы көрүнді* - Алыстан қырық- елу мың кісінің қарасы көрінді.

«Диуани луғатта» қолданылған *евет* (дұрыс, иә, мақұл, әлбетте), *ұбұт* (ұят), *егет* (той кезінде келін қасында қызмет көрсететін қызметші әйел), *ашыш* (қазан), *обұз* (төбе, дөң), *озұғ* (ояу), *ебек* (нан), *ілік* (жілік), *ұшұн* (иық), *ізі* (келесі жыл), *әге* (үлкен апа), *ұма* (үйге түскен қонақ),

ұдзұлұқ (сиыр қора), оқлұқ (салақ), амрақ (дос) т.б. тәрізді оғыз, бұлғар, арғу лексемалары мүлде кездеспейді.

Қорыта айтқанда, М.Қашқари сөздігі мен ескі қазақ жазба тілі арасындағы лексикалық және мағыналық байланыс, түркі тілдері арасындағы сабақтастықтың өте тереңде жатқандығын айғақтайды.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ İLE DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'ÜN SÖZ VARLIĞININ ANLAM BİLGİSİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Ercan ALKAYA *

Yavuz TANYERİ **

Özet

Söz varlığı, bir dilin tarihsel gelişimini ve başka dillerle etkileşimini belirlemek için önemli bir göstergedir. Dillerin söz dağarcığındaki her bir sözcük, deyim veya kalıp söz, o dilin derinliklerine uzanan bir kökü temsil etmektedir. Türkçe, binlerce yıldır işlenen güçlü ve köklü bir söz varlığına sahiptir. Bu söz varlığı Türk dilinin tarihine ışık tutmakla birlikte, Türk ulusunun maddi ve manevi kültür öğelerini de günümüze taşımıştır. Bu anlamda Türkçenin söz varlığı, üzerinde araştırma yapılmaya değer bir konudur.

Bu çalışma yaşayan Türk lehçelerinden biri olan Türkmen Türkçesinin günümüzdeki söz varlığıyla Karahanlı dönemi eserlerinden biri olan Dîvânü Lugâti't-Türk'te geçen sözcüklerin art zamanlı bir karşılaştırmasını amaçlamaktadır. Bu karşılaştırmada Talat TEKİN vd.nin "*Türkmençe - Türkçe Sözlük*" adlı eseriyle Besim Atalay'ın hazırlamış olduğu "*Divanü Lûgat-it Türk*" adlı çeviri ve dizin eserinden yararlanılmıştır. Yapılan incelemede Karahanlı dönemi Türkçesinin söz varlığının bugünkü Türkmen Türkçesinde ne oranda korunduğu ve sözcüklerde meydana gelen anlam olayları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te geçen 8.783 sözcükten 1.824'ünün Türkmen Türkçesinin söz varlığında korunduğu görülmüş, bu sözcüklerin 402'sinde meydana gelen anlam değişmesi, anlam daralması, anlam kayması veya anlam genişlemesi gibi çeşitli anlam olayları örneklerle açıklanmış, sayısal verilerle ifade edilmiştir. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün söz varlığından Türkmen Türkçesinin söz varlığına geçen 1.824 sözcüğün yaklaşık %90'ının temel anlamını koruduğu belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türkmen Türkçesi, Dîvânü Lugâti't-Türk, söz varlığı, anlam olayları, dil bilimi.

The Comparison of the Divânü Lûgâtî't-Türk's Vocabulary with the Turkmen Turkic in Terms of Semantic

Abstract

Vocabulary is an important indicator for determining the historical development of a language and its interaction with other languages. Each word, idiom or phrase in the vocabulary of a language represents a root that extends deep into that language. Turkic has a strong and deep-rooted vocabulary that has been processed for thousands of years. This vocabulary sheds light on the history of the Turkic language and has also carried the material and spiritual cultural elements of the Turk nation to the present day. In this sense, the vocabulary of Turkic is a subject worth researching.

This study aims to make a diachronic comparison of the vocabulary found in *Divânü Lûgâtî't-Türk*, a work from the Karakhanid period, with the current vocabulary of Turkmen Turkic, which is one of the living Turkic dialects. In this comparison, the works "*Türkmençe - Türkçe Sözlük*" by Talat Tekin et al. and the translation and index work "*Divanü Lûgat-it Türk*" prepared by Besim Atalay were utilized. The study seeks to determine the extent to which the vocabulary of the Karakhanid period Turkic is preserved in today's Turkmen Turkic and to identify the semantic developments that occurred in the words.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, el-mek: alkaya16@gmail.com Orcid: 0000-0002-9618-5614

** Türk Dili Uzmanı, MEB Şehit Uğur İnal Ortaokulu, Tarsus/MERSİN. el-mek: yavuz.tanyeri@gmail.com Orcid: 0009-0005-0339-0678

It was observed that 1,824 of the 8,783 words in *Dîvânü Lugâti't-Türk* have been preserved in the vocabulary of Turkmen Turkic, and various semantic events such as semantic change, semantic narrowing, semantic shift or semantic expansion that occurred in 402 of these words were explained with examples and expressed with numerical data. It was determined that approximately 90% of the 1,824 words transferred from the vocabulary of "*Dîvânü Lugâti't-Türk*" to the vocabulary of Turkmen Turkic have retained their core meaning.

Keywords: Turkmen Turkic, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, vocabulary, semantic changes, linguistic events, linguistics.

1. Giriş

Bir dilin sahip olduğu sözcükler, kalıp sözler, deyim ve atasözleri, o dilin söz dağarcığını oluşturur. Söz varlığı dediğimiz dilin bu canlı ögesi, dilleri ayakta tutan ve kökleri tarihe uzanan anlamlı göstergelerdir. İnsanların çevresinde olup biteni anlama ve ifade edebilme yeteneğinin yansıması olan söz varlığı; milletlerin düşünme biçimlerinden millî kültürlerine, tarihsel temaslarından günlük yaşayışlarına, evreni anlamlandırma becerilerinden inançlarına kadar birçok konuda önemli izler taşır.

Türkçe, sahip olduğu yüksek türetme ve kavramlaştırma gücü sayesinde temel sözcüklerin yanında ikilemeler, mecazlar, deyimler ve kalıp sözleri kapsayan çok zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu söz hazinesi, günümüzde Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde konuşulan Türk lehçelerinde bilimden edebiyata her alanda etkili bir şekilde kullanılmaktadır. Bununla birlikte söz varlığımız, Türklerin tarih boyunca yaşadıkları geniş coğrafyada birçok milletle etkileşime girmeleri nedeniyle bilinen ilk yazılı kaynaklarımız olan Orhun Yazıtları'nın söz varlığına kıyasla büyük bir değişim göstermiştir.

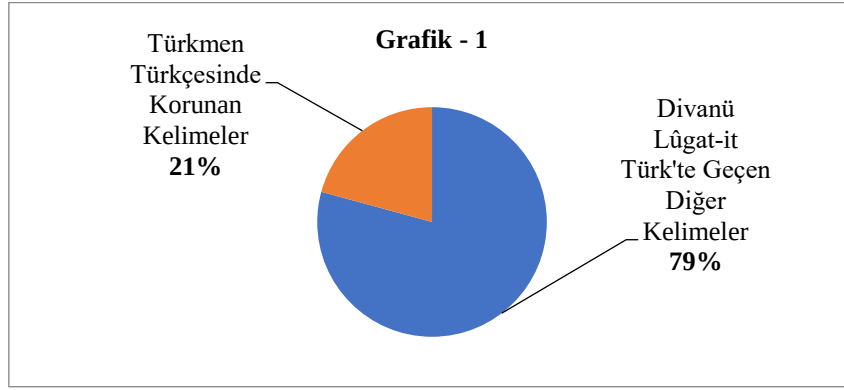
Batı Türkçesinin doğu kolundan olan Türkmen Türkçesi, konuşulduğu coğrafyanın doğal etkisiyle Oğuz, Kıpçak ve Doğu grubuna mensup Türk lehçelerinin izlerini taşımaktadır. Ayrıca Türkmen Türkçesinin söz varlığı, tarihsel süreçte önce Moğolcadan, sonra İslamiyet'in etkisiyle Arapça ve Farsçadan, Sovyetler Dönemi'nde ise Rusçadan ciddi biçimde etkilenmiştir. (Buran ve Alkaya, 2007: 110) Türkmen Türkçesi, en eski Türk dilinde var olan aslı uzun ünlüleri korumuş olması yönüyle de dikkate değer fonetik özellikler taşımaktadır.

Dîvânü Lugâti't-Türk her şeyden önce bir sözlüktür. Kaşgarlı dönemindeki Türk boylarından büyük bir özenle derlediği leksik malzemeyi bir düzen içinde sözlüğüne koymuş ve her sözcük için bir cümle, atasözü, dörtlük veya beyit örneği vermiştir (Nalbant, 2008: 7). Ancak gerek eserde yer alan söz varlığının tematik çeşitliliği, gerek birçok kelime için karşılık vermekten öte yapılan açıklamalar, gerek girişte ve bazı bölüm sonlarında verilen bilgiler eseri adeta bir Türklük bilimi ansiklopedisi haline getirmiştir. Barındırdığı zengin söz ve gramer malzemesi dolayısıyla DLT, sadece Karahanlı dönemi için değil, tarihî ve yaşayan bütün Türk lehçeleri için en önemli kaynaktır. (Ercilasun, 2014: XVII) Bu bağlamda DLT gibi değerli bir söz varlığının, günümüzdeki Türk lehçelerinin söz varlığında ne düzeyde korunduğunu izlemek önem arz etmektedir.

Dîvânü Lugâti't-Türk, kaleme alındığı Karahanlı dönemi Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özelliklerini, söz varlığının gücünü ve inceliklerini göstermekle kalmayıp Türkçenin tarihsel gelişimine de ışık tutmayı başarabilen eşsiz bir eserdir. 11. yüzyılda Türkistan'da yazılıp konuşulan Türk dilinin sanatlı ve mecazlı kullanımlarını görebildiğimiz *Dîvânü Lugâti't-Türk*, yazıldığı dönemin tarih ve kültürünü de günümüze taşıması yönüyle bir sözlük olmanın ötesine ulaşmış bir kaynaktır.

Türkmen Türkçesinin bugünkü söz varlığı ile *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te bulunan sözcüklerin ses ve anlam bilgisi açısından ilgisini ele aldığımız bu karşılaştırmada Talat Tekin ve öğrencilerinin hazırladığı "*Türkmence - Türkçe Sözlük*" adlı eserle Besim Atalay'ın hazırlamış olduğu "*Divanü Lûgat-it Türk*" adlı çeviri ve dizin eserinden yararlanılmıştır. Karahanlı Türkçesi ve Türkmen Türkçesi kendi dönemlerine göre değerlendirilmiş ve bunların ses/anlam değişimleri art zamanlı yöntemle incelenmiştir.

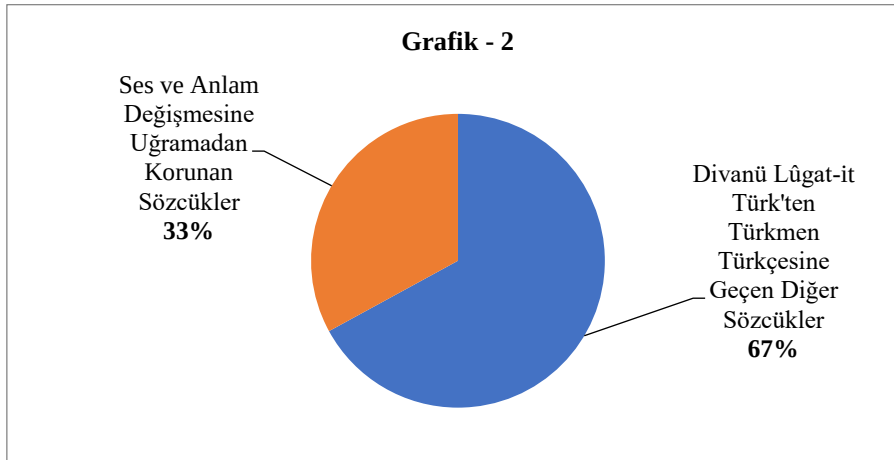
Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan 8.783 sözcük, günümüz Türkmen Türkçesinin ses ve anlam temayülleri göz önüne alınarak tek tek incelenmiş ve 1.824 sözcüğün gerek hiçbir değişikliğe uğramadan gerekse de bazı ses veya anlam değişikliklerine uğrayarak Türkmen Türkçesinin söz varlığında korunduğu belirlenmiştir.

Grafik - 1: DLT'den Türkmen Türkçesine Geçen Sözcüklerin Oranı

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te geçen sözcüklerden 1.139'unun, Türkmen Türkçesinde ses değişikliğine uğrayarak korunduğu görülmüştür. “toñ- > don-, kat- > gat-, okı- > oka-, ölüğ > öli, soğı- > sova-, uluğ > ulı, yörü- > yöre-, kovuk > govak, tög- > döv-” örneklerindeki görüldüğü üzere ünlülerde genişleme veya düzleşme; ünsüzlerde ise tonlulaşma veya süreklileşme gibi ses olaylarına uğrayan çok sayıda sözcük bulunmaktadır.

Divanü Lûgat-it Türk'ten Türkmen Türkçesine geçen 1.824 sözcüğün 601'i, ses değişmesine uğramadan günümüz Türkmen Türkçesinin söz varlığına geçmiştir. “agır > ağır, art- > art-, bar- > bar-, berkle- > berkle-, bogaz > bogaz, büz > büz, çök- > çök-, emgek > emgek, keçe > keçe, kök > kök, otla- > otla-, öñ > öñ, sakın- > sakın-, sây > sây, tiken > tiken, uzak > uzak, yañı > yañı” örneklerinde görüldüğü gibi ses değişmesine uğramayan bu sözcükler, Divan'dan Türkmen Türkçesinin günümüz söz varlığına geçen 1.824 sözcüğün % 32,9'unu oluşturmaktadır.

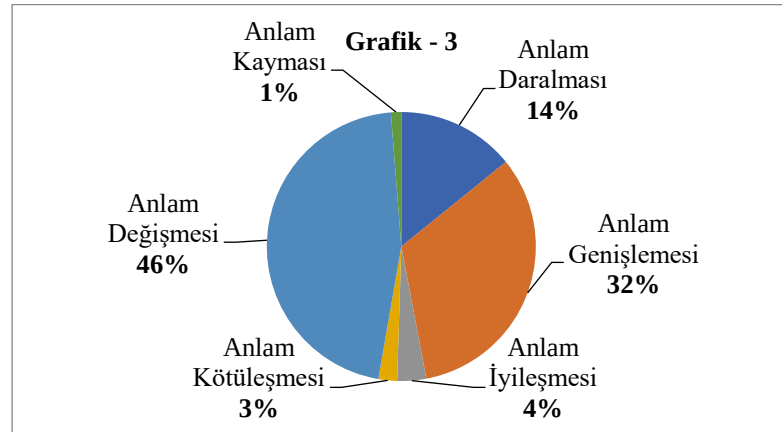

Grafik - 2: DLT'den Türkmen Türkçesine Geçen Sözcüklerdeki Ses Değişimleri

2. Anlam Bilgisi Bakımından Karşılaştırma

Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün Besim Atalay tarafından hazırlanan üç ciltlik çevirisinde geçen 8.783 sözcükten Türkmen Türkçesinin söz varlığında takip edebildiğimiz 1.824 sözcüğün bir kısmı, Türkmen Türkçesinin söz varlığında anlamını olduğu gibi koruyarak günümüze ulaşmıştır. Bu 1.824 sözcüğün 402'si ise çeşitli anlam olaylarına uğrayarak veya yalancı eş değer kabul edilecek şekilde Türkmen Türkçesinin söz varlığında tespit edilmiştir.

Dîvânü Lugâtî't-Türk'ten Türkmen Türkçesine geçen 402 sözcükten 217 tanesinde daralma, genişleme, kayma, iyileşme veya kötüleşme gibi anlam olayları meydana gelmiştir. Geri kalan 185 sözcük ise DLT'deki anlamını tamamen kaybederek anlam değişmesine uğramıştır.

Grafik - 3: DLT'den Türkmen Türkçesine Geçen Sözcüklerdeki Anlam Olayları

Dîvânü Lugâtî't-Türk'ten Türkmen Türkçesinin söz varlığına geçen 1.824 sözcükten 1.422'si temel anlamını korumuş ve dikkate değer bir anlam olayına uğramamıştır. Geri kalan 402 sözcükte tespit edebildiğimiz çeşitli anlam olayları aşağıda başlıklar hâlinde incelenmiş ve örneklendirilmiştir.

2.1. Anlam Daralması

“Kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi; bir kelimenin genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi” (Korkmaz, 2010: 19) şeklinde tanımlanan anlam daralması, Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün söz varlığından Türkmen Türkçesinin söz varlığına geçen sözcüklerin 57'sinde tespit edilmiştir. Bu sözcükler, DLT'den Türkmen Türkçesine geçen sözcüklerdeki anlam olaylarının yaklaşık olarak %14'üne karşılık gelmektedir.

Benzer türden meyvelerin tümüne birden verilen genel adı karşılayan “**erük**” sözcüğü DLT'de (1. kendisiyle deri sepilene nesne; I, 70 - 16; 2. şeftali, kaysı, erik gibi meyvalara verilen genel ad; I, 69 - 17) şeklinde açıklanırken; Türkmen Türkçesindeki “**erik**” (erik; TT: 203 - 36) sözcüğü, yalnızca erik meyvesini karşılayacak şekilde geliştiğinden, anlam daralmasına uğramıştır.

Türkmen Türkçesindeki “**bütmn**” (bütün, tüm; TT: 92 - 4) sözcüğü, DLT'deki “**bütün**” (doğru, dürüst, sahih; bütün; I, 224 - 6) sözcüğünün yalnızca “bütün” yönünü koruyabildiği için anlam daralmasına uğramıştır.

Türkmen Türkçesindeki “**dok**” (1. tok; 2. dolu, dolgun, sağlam (tahıl, hububat hakkında); 3. koyu (renkler hakkında); 4. dok; TT: 167 - 22) sözcüğü, DLT'deki “**tok**” (tok, aç olmayan; saçsız insan; boynuzsuz hayvan; I, 79 - 5) sözcüğünün “saçsız insan, boynuzsuz insan” anlamlarını koruyamadığı için anlam daralmasına uğramıştır.

DLT'de “**çocuk**” (domuz yavrusu; her şeyin küçüğü; I, 381 - 3) her şeyin yavrusu, küçüğü anlamını veriyorken, Türkmen Türkçesinde ise “**cöcuk**” (domuz yavrusu; TT: 102 - 27) yalnızca domuz yavrusunu kullanacak biçimde gelişerek anlam daralmasına uğramıştır.

DLT'deki “**tarıg**” (ekin, bitki; arpa, buğday; tane, tohum; zahire; darı; I, 19 - 17) sözcüğü, birçok ekin türünü karşılayan bir sözcük olmasına rağmen Türkmen Türkçesindeki “**darı**” (darı; TT: 135 - 9) sözcüğü yalnızca “darı” anlamını koruyabilmiş ve anlam daralmasına uğramıştır.

DLT'de “**batur-**” (saklamak; batırmak; bağlatmak; II, 73 - 8) olarak açıklan sözcük, Türkmen Türkçesinde “**batır-**” (1. batırmak; 2. banmak, içine daldırmak; 3. batırmak, sokmak; 4. mec. perişan etmek; TT: 53 - 6) karşılığıyla “saklamak” anlamını yitirerek anlam daralmasına uğramıştır. Bu sözcük aynı zamanda mecaz anlamda “perişan etmek” anlamını kazanarak anlam genişlemesine de uğramıştır.

DLT'de Kaşgarlı'nın “oglan bilgetti” (çocuk akıllandı - II, 340-13) gibi örnekleri yanında, erkek çocuk için kullanılan “urı oğlan” (erkek evlat - I, 88-11) dikkat çekicidir. Daha sonraki yüzyıllarda kelimenin bu anlamının devam ettiğini görüyoruz. Türkmen Türkçesinde de “enesinden ayrı yatmaz oğlanlar” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır. Gerek **oğul**, gerek **oğlan** kelimelerinin yalnız erkek çocuk için kullanılarak anlamlarında daralma meydana gelmesinde, zamanla çocuk kelimesinin benimsenmesi ve özellikle yazı dilinde yerleşmesi rol oynamıştır. (Aksan, 1966: 179)

2.2. Anlam Genişlemesi

“Anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı” (Korkmaz, 2010: 20) olarak tanımlanan anlam genişlemesi, Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün söz varlığından Türkmen Türkçesinin söz varlığına geçen sözcüklerin 132’sinde tespit edilmiştir. Bu sözcükler, DLT’den Türkmen Türkçesine geçen sözcüklerdeki anlam olaylarının yaklaşık olarak %32’sine karşılık gelmektedir. Bu sözcüklere birkaç örnek aşağıda gösterilmiştir:

Türkmen Türkçesinde “1. zehir; 2. mec. şiddetli ağrı; TT: 37 - 13) anlamını karşılayan “**āvı**” sözcüğü, DLT’de “**āgu**” (ağı, zehir; I, 89 - 19) olarak açıklanmıştır. Sözcük Türkmen Türkçesinde “şiddetli ağrı” mecaz anlamını sonradan kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır.

DLT’de “**şiş-**” (şişmek, kabarmak; II, 124 - 20) olarak geçen sözcük, Türkmen Türkçesinde ise “**çmş-**” (1. kabarmak, şişmek; 2. hacmi büyümek, şişmek; 3. mec. gururlanmak, büyülenmek; TT: 123 - 24) şeklinde yeni bir mecaz anlam kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır.

DLT’de “**adrl-**” (ayrılmak; I, 247 - 7) olarak geçen sözcük, Türkmen Türkçesinde ise “**ayrıl-**” (1. ayrılmak; 2. uzaklaşmak; 3. bölünmek; 4. işten çıkmak; 5. kocadan ayrılmak; 6. ölmek; TT: 40 - 16) biçiminde bir ifade gücüne kavuşarak anlam genişlemesine uğramıştır.

Türkmen Türkçesinde “**bog-**” (1. bağlamak; 2. sarmak, sarıp bağlamak; 3. boğmak, soluğunu kesmek; TT: 76 - 7) fiili, DLT’deki “**boğ-**” (boğmak; II, 14 - 14) fiilinden daha geniş bir kavramı ifade ederek anlam genişlemesine uğramıştır.

Türkmen Türkçesinde “**gızıl**” (1. kırmızı; 2. altın; 3. çok iyi; TT: 269 - 12) sözcüğü, DLT’deki “**kızıl**” (kızıl, kızıl renk, kırmızı; I, 40 - 16) sözcüğünün renginden hareketle “**altın**” nesnesinin adı olmuş ve ayrıca “çok iyi” anlamıyla anlam genişlemesine uğramıştır.

DLT’de “**tamak**” (damak; I, 33 - 17) biçiminde açıklanan sözcük, Türkmen Türkçesinde “**damak**” (1. boğaz, gırtlak; 2. aş, yemek; TT: 132 - 22) şeklinde korunmuş ve “aş, yemek” kavramlarını karşılayacak biçimde anlam genişlemesine uğramıştır.

DLT’de “**tmriğ**” (diri, canlı, yaşayan; I, 14 - 21) biçiminde açıklanan sözcük, Türkmen Türkçesinde “**dmri**” (1. diri, sağ, hayatta; 2. canlı, gerçek; 3. mec. az pişmiş, yarı pişmiş (örn. pilavın pirinci); TT: 163 - 12) sözcüğüyle “az pişmiş, yarı pişmiş” kavramını kazanarak anlam genişlemesine uğramıştır.

2.3. Anlam İyileşmesi

“Kötü anlamlı bir kelimenin zamanla iyi bir anlam kazanması olayı” (Korkmaz, 2010: 21) olarak tanımlanan anlam iyileşmesi, genellikle olumsuz nitelikli anlamları ifade ederken kullanılan sözcüklerin, iyi ve güzel kavramları karşılamak üzere kullanılır hâle gelmesidir. Anlam iyileşmesi Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün söz varlığından Türkmen Türkçesinin söz varlığına geçen sözcüklerin 14’ünde tespit edilmiştir. Bu sözcükler, DLT’den Türkmen Türkçesine geçen sözcüklerdeki anlam olaylarının yaklaşık olarak % 4’üne karşılık gelmektedir. Bu sözcüklere birkaç örnek aşağıda gösterilmiştir:

DLT’de “**satgaş-**” (rastgelmek, kavuşmak; sataşmak, saldırışmak; II, 214 - 19) biçiminde açıklanan sözcüğün ikinci anlamı, sataşmak ve saldırmak gibi tasvip edilmeyen bir davranıştır. Türkmen Türkçesinde geçen “**sataş-**” (karşılaşmak, rastlaşmak; TT: 564 - 2) sözcüğü ise DLT’deki sözcüğün yalnızca ilk anlamını koruyup, olumsuz bir anlam bildirmediği için bu sözcük anlam iyileşmesine uğramıştır.

DLT’de “**oñ-**” (solmak; I, 175 - 1) biçiminde açıklanan sözcük, olumsuz anlamlı bir ifadenin karşıtıdır. Türkmen Türkçesinde geçen “**oñ-**” (onmak, gün görmek, yaşamak, davranmak, bir şeyle yetinmek, idare etmek; TT: 288 - 6) sözcüğü ise “iyileşmek, güzel gün görmek” kavramını karşıladığı için, bu sözcük anlam iyileşmesine uğramıştır.

Türkmen Türkçesindeki “**tas**” (hemen hemen, neredeyse, az kalsın; TT: 619 - 7) sözcüğü DLT’de “**tas**” (her nesnenin kötüsü, bayağısı; I, 329 - 14) biçiminde açıklanmaktadır. “Tas” sözcüğü, DLT’de geçen “her şeyin kötüsü” anlamının tamamen dışında ve olumsuz olmayan bir kavramı karşılar hâle geldiğinden, anlam iyileşmesine uğramıştır.

DLT'deki “**kêç-**” (*geçmek, ölmek*; II, 5 - 12) sözcüğü, Türkmen Türkçesinde “**geç-**” (1. *geçmek, geçerek gitmek*; 2. *bir şeyi geçmek, yerleşmek*; 3. *geçmek, yol katetmek*; 4. *geçmek*; 5. *geçmek, bir şeyi öğrenmek*; 6. *geçmek, akmak*; 7. *bir yere girmek, işe girmek*; 8. *talep, istek olmak*; 9. *satılmak*; 10. *Birinden diğerine geçmek*; TT: 245 - 4) olarak açıklanmaktadır. Fiilin DLT'deki “**ölmek**” anlamı, Türkmen Türkçesinde korunmamış ve sözcük anlam iyileşmesine uğramıştır.

2.4. Anlam Kötüleşmesi

“İyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde bir zayıflamaya uğraması olayı” (Korkmaz, 2010: 21) olarak tanımlanan anlam kötüleşmesi, Dîvânü Lugâti't-Türk'ün söz varlığından Türkmen Türkçesinin söz varlığına geçen sözcüklerin 9'unda tespit edilmiştir. Bu sözcükler, DLT'den Türkmen Türkçesine geçen sözcüklerdeki anlam olaylarının yaklaşık olarak %3'üne karşılık gelmektedir. Bu sözcüklere birkaç örnek aşağıda gösterilmiştir:

DLT'deki “**ters**” (*güç olan her nesne*; I, 348 - 11) sözcüğü, Türkmen Türkçesinde “**ters**” (1. *Yanlı, kötü*; 2. *Bir şeyin öbür yüzü*; 3. *Geçimsiz, uyumsuz, dargın*; TT: 626 - 15) olarak açıklanmaktadır. Bu sözcük, Türkmen Türkçesinde daha olumsuz bir ifadeyi (*kötü, geçimsiz*) karşıladığı için, anlam kötüleşmesine uğramıştır.

DLT'de “**köse-**” (*arzu etmek*; III, 265 - 23) biçiminde açıklanan sözcük, iyi niyet bildiren bir anlamı karşılamaktadır. Türkmen Türkçesinde geçen “**köse-**” (1. *Birini zor duruma sokmak, biri için zorluk çıkarmak*; 2. *Yakmak, ütmek*; TT: 423 - 24) sözcüğü ise birine kötülük etmek anlamını karşıladığı için bu sözcük anlam kötüleşmesine uğramıştır.

DLT'de “**yalın-**” (*soyunmak*; III, 85 - 15) biçiminde açıklanan sözcük, olumsuzluk ifade etmemektedir. Türkmen Türkçesinde geçen “**yalın-**” (*dalkavukluk etmek, pohpohlamak*; TT: 673 - 1) sözcüğü ise birinin sevgisini kazanmak için ona yaranmaya çalışmak, ona yapmacık sevgi - saygı gösterisi yapmak anlamında olumsuz bir kavramı ifade ettiğinden anlam kötüleşmesine uğramıştır.

DLT'deki “**têgür-**” (*eriştirmek, dokundurmak, değirmek*; II, 84 - 6) sözcüğü, bir şeye kavuşturmak, ulaştırmak, dokundurmak anlamlarında ve olumlu bir kavramı karşılayan bir fiildir. Türkmen Türkçesindeki “**degir-**” (*et.ç. “deg-”*: 1. *dokunmak, el sürmek*; 2. *isabet ettirmek*; 3. *kirletmek*; TT: 142 - 3) sözcüğü ise, anlam genişlemesine uğrayarak “*kirletmek*” anlamını kazanmış ve böylece olumsuz bir anlam yüklenerek anlam kötüleşmesine uğramıştır.

2.5. Anlam Değişmesi

“Bir kelimenin gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayı” (Korkmaz, 2010: 19) olarak tanımlanan anlam değişmesi, Dîvânü Lugâti't-Türk'ün söz varlığından Türkmen Türkçesinin söz varlığına geçen sözcüklerin 185'inde tespit edilmiştir. Bu sözcükler, DLT'den Türkmen Türkçesine geçen sözcüklerdeki anlam olaylarının yaklaşık olarak %46'sına karşılık gelmektedir. Bu sözcüklere birkaç örnek aşağıda gösterilmiştir:

Türkmen Türkçesinde “**yıldız**” (*yıldız*; TT: 699 - 13) biçiminde açıklanan sözcük, aynı ses örüntüsüne sahip olan DLT'deki “**yıldız**” (*ağacın kökü, damarı*; III, 40 - 15) sözcüğünden çok farklı bir anlamı karşılar duruma geldiğinden, anlam değişmesine uğramıştır.

Türkmen Türkçesinde “**ugur**” (1. *Doğrultu, yön*; 2. *Akım, cereyan*; 3. *Yol, yöntem, tarz*; 4. *Akraba*; 5. *Anlam, mana*; TT: 644 - 1) biçiminde açıklanan sözcük, aynı ses örüntüsüne sahip olan DLT'deki “**ugur**” (*vakit, zaman*; I, 136 - 19) sözcüğünden farklı anlamları karşılar duruma geldiğinden, anlam değişmesine uğramıştır.

DLT'de “**bez-**” (*titremek*; II, 8 - 23) biçiminde açıklanan sözcük, bir insanın bedeninin genellikle istemsiz salınımını karşılamaktayken; Türkmen Türkçesindeki “**bez-**” (*bezmek, bıkmak, usanmak*; TT: 63 - 4) sözcüğü sıkılmak, usanmak anlamını karşılayarak anlam değişmesine uğramıştır.

DLT'de “**taz**” (*kel, daz; boynuzsuz; birkisiz, çorak*; I, 26 - 20) biçiminde açıklanan sözcük, bugün Türkiye Türkçesinde de başında saç olmayan kişiler için söylenen “*daz, dazlak*” kavramına karşılık gelmekteyken; Türkmen Türkçesindeki “**taz**” (*leğen*; TT: 621 - 5) sözcüğü farklı bir anlamı karşılayarak anlam değişmesine uğramıştır.

Türkmen Türkçesinde “**salın-**” (*ed. ç. “sal-”*: 1. *kurulmak, bina edilmek*; 2. *kendi için kurmak*; 3. *bir şeyin içine yerleştirilmek*; 4. *bir yere, okula, işe vb. yerleştirilmek*; TT: 557 - 13) biçiminde

açıklanan sözcük, DLT'deki yazılışları ve okunuşları aynı olan “**salın-**” (*sarkmak*; II, 154 - 11) sözcüğünden başka bir anlamı karşılar duruma geldiğinden, anlam değişmesine uğramıştır.

Türkmen Türkçesinde “**erñek**” (*kenar*; TT: 204 - 7) biçiminde açıklanan sözcük, DLT'deki yazılışları ve okunuşları aynı olan “**erñek**” (*parmak*; I, 104 - 20) sözcüğünden başka bir anlamı karşılar duruma geldiğinden, anlam değişmesine uğramıştır.

2.6. Anlam Kayması

“Somut veya soyut nitelikteki kelimelerin benzetme yolu ile kullanışları dolayısıyla, zamanla anlamlarında meydana gelen kayma ve kayma yoluyla kalıplaşma” (Korkmaz, 2010: 21) olarak tanımlanan anlam kayması, Divanü Lûgat-it Türk'ün söz varlığından Türkmen Türkçesinin söz varlığına geçen sözcüklerin 5'inde tespit edilmiştir. Bu sözcükler, DLT'den Türkmen Türkçesine geçen sözcüklerdeki anlam olaylarının yaklaşık olarak %1'ine karşılık gelmektedir. Bu sözcüklere birkaç örnek aşağıda gösterilmiştir:

Türkmen Türkçesindeki “**gapak**” (1. *Çatı, kapak*; 2. *Kabuk (toprak için)*; TT: 225 - 4) sözcüğü, DLT'de “**kapak**” (*göz kapağı*; I, 382 - 4) biçiminde açıklanan sözcüğün “*göz kapağı*” anlamının bir yeri kapatma, örtme işlevini sürdüren “*çatı, kapak*” uzak anlamına karşılık gelerek anlam kaymasına uğramıştır.

DLT'de “**tal**” (*dal, yaş dal*; I, 412 - 21) anlamına gelen sözcük, aynı kavram alanına ait olmakla birlikte, Türkmen Türkçesinde “**tal**” (*söğüt*; TT: 614 - 13) biçiminde söğüt anlamına karşılık olarak kullanıldığından, bu sözcük anlam kaymasına uğramıştır.

DLT'de “**tepre-**” (*tepremek, kıvıldamak*; III, 277 - 8) biçiminde açıklanan sözcük, Türkmen Türkçesinde “*hareket etme, kıvıldama*” anlamının işe dönük hâli olarak “**depre-**” (*çabalamak, gayret etmek, davranmak, girişmek*; TT: 149 - 1) kavramına karşılık kullanılarak anlam kaymasına uğramıştır.

3. Sonuç

11. yüzyıl Karahanlı Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olan Dîvânü Lugâti't-Türk'ün söz varlığı ile günümüz Türkmen Türkçesinin söz varlığının anlam yönüyle karşılaştırılması sonucunda, DLT'de geçen 1.824 sözcüğün aslını koruyarak veya çeşitli ses/anlam değişikliklerine uğrayarak Türkmen Türkçesinin söz varlığında korunduğu görülmüştür. Bu sözcüklerin 1.422'si anlamını aynen korumuş, 402'si ise çeşitli anlam olaylarına uğramıştır. Ses veya anlam olaylarına uğrayanların içinde temel anlamını koruyanlar da dâhil edildiğinde, DLT'den Türkmen Türkçesine geçen 1.824 sözcüğün yaklaşık %90'ının Dîvânü Lugâti't-Türk'teki anlamını hâlâ koruduğu görülmektedir.

Dil canlı bir varlıktır, sahip olunan söz varlığı da bu canlılığın gereği olarak zamanla değişmekte, gelişmektedir. Dillerin uzak ve yakın lehçeleri de hem dış etkilere bağlı olarak hem de doğal gelişimine uygun biçimde zamanla farklılaşmıştır. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün kaleme alındığı Karahanlı Türkçesi döneminden günümüze gelinceye kadar Türkmen Türkçesi, muhtelif dönemlerde Arapça, Farsça ve Rusça gibi dillerle münasebette olmuştur. Türkmen Türkçesinin söz varlığı hem bu etkiyle yabancı dillerden alıntılar yapmış hem de söz varlığındaki çeşitli anlam olaylarıyla değişip gelişerek günümüzdeki hâlini almıştır.

Dîvânü Lugâti't-Türk'ün söz varlığındaki bazı sözcüklerin mecaz anlamlarının, ikileme ve deyimlerde kullanımlarının da Türkmen Türkçesinin söz varlığında korunması, Türkçenin söz varlığının gücüne ve sürekliliğine işarettir. Ayrıca DLT'den günümüze gelen söz varlığında belirlenen anlam olayları, Türkmen Türkçesinin tarihsel gelişimi açısından dikkate değerdir.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan. (1966). “Türk Anlam Bilimine Giriş - Anlam Değişmeleri I”. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, Sayı: 13, s:167-184.
- Atalay, Besim. (2006). **Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim. (2006). **Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buran, Ahmet ve Alkaya, Ercan. (2007). **Çağdaş Türk Lehçeleri**. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2014). **Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. (2010). **Gramer Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Nalbant, Mehmet Vefa. (2008). **Dîvânü Lügâti't-Türk Grameri-I İsim**. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Resulov, Asker. (1995). “Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu”. **Türk Dili**, Sayı: 524, s: 916-924.
- Sertkaya, Osman Fikri. (2009). “Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler”. **Dil Araştırmaları**, Sayı: 5, s: 9-38.
- Tekin, Talat vd. (1995). **Türkmençe - Türkçe Sözlük**. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18. Ankara: Simurg Yayınları.

OĞUZ GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ YER VE MEKÂN ADLARININ (MİKROTOPONİMLERİN) DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ İZLERİ*

Süleyman Kaan YALÇIN**

Özet

Bir dilin kökenine dair izler incelendikçe o dili konuşan insanların ortak bir referan birliği yaratmak için zihinlerindeki varlıkları anlamlandırıp adlandırma yoluna girdikleri görülmüştür. Bu bağlamda yapılan yer adlandırmaları hem dağ, tepe, ova, bayır, göl, deniz gibi geniş yerleri hem de daha dar kapsamlı özel barınma alanlarını ve sosyal hayatın devam ettirildiği diğer yerleri karşılamak için kullanılmıştır. Bu adlandırmaları köken, anlam, fonolojik ve morfolojik açıdan inceleyen bilim alanı ise toponomi (yeradbilimi)dir.

Yer adları (toponimler) adbilimin önemli dallarından biridir. Yer adları, kendi içinde özel yer adları (onimler) ve cins yer adları (apelyatifler) olmak üzere ikiye ayrılır. Yer adlarının alt kollarından birini oluşturan ve literatürde mevki adları, mikro coğrafi adlar, silikyeradları olarak da karşılık bulan mikrotoponimler, yalnızca halk hafızasında yer aldığından ve ancak derlenerek tespit edilebilen adlandırmalar olduğundan yeradbilim için oldukça önem taşımaktadır. Ayrıca mikrotoponimler, özellikle mikrotoponim adlandırmalarında görülen eskicil izler bakımından da oldukça değerlidir.

Bu çalışmada Oğuz grubu Türk lehçelerinde yer alan mikrotoponimlerin Dîvânü Lugâti't-Türk'teki izlerinin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu amaçla Oğuz grubu Türk lehçelerinin yazı dili sözlükleri taranarak elde edilen ve özel bir adlandırmaya dayalı olmayan cins yer ve mekân adlarındaki eşleşmeler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışma özelde Oğuz grubu Türk lehçelerinin yer adları bilimine genelde de Türk adbilimine katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Oğuz grubu Türk lehçeleri, Dîvânü Lugâti't-Türk, mikrotoponim, söz varlığı, yeradbilim.

Place And Space Names (Microtoponyms) in Oghuz Group Turkic Dialects Traces in Dîvânü Lugâti'T-Türk

Abstract

As the traces of the origin of a language are analysed, it is seen that the people who speak that language try to create a common referential unity by naming the entities in their minds. In this context, place names have been used to refer to both large places such as mountains, hills, plains, slopes, lakes, seas, etc., as well as narrower areas of private shelter and other places where social life is maintained. The field of science that examines these names in terms of origin, meaning, phonological and morphological aspects is toponymy (the science of place names).

Place names (toponyms) are one of the important branches of nomology. Toponyms are divided into two as special toponyms (ononyms) and genus toponyms (apelyatives). Microtoponyms, which constitute one of the sub-branches of place names and are also referred to as locality names, micro-geographical names, and obscure place names in the literature, are very important for geolinguistics since they are only in the folk memory and can only be identified by compiling them. In addition, microtoponyms are also very valuable in terms of ancient traces seen especially in microtoponym names.

This study aims to reveal the traces of microtoponyms in Dîvânü Lugâti't-Türk in Oghuz group Turkish dialects. For this purpose, it will be tried to reveal the matches in generic place and space names that are obtained by scanning the written language dictionaries of Oghuz group Turkish dialects and are

*Bu bildiri, YÖK Araştırma Üniversiteleri Destek Programı Projesi ADEP 23.06 "Oğuz Grubu Türk Lehçelerindeki Mikrotoponimlerin Eski Türkçedeki İzleri" adlı proje kapsamında desteklenmiştir.

**Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ / Türkiye; el-mek: skyalcin23@gmail.com; Orcid: 0000 0002 3908 9204

not based on a special nomenclature. The study aims to contribute to the science of place names of Oghuz group Turkic dialects in particular and Turkic nomology in general.

Keywords: Oghuz group Turkish dialects, Dîvânü Lugâti't-Türk, microtoponymy, lexicon, toponomy.

Giriş

Türk milletinin tarihî, edebî, sosyal ve kültürel imbiğinden süzülerek gelen ve Türkçenin en eski ve köklü çekirdek sözcükleri arasında yer alan yer ve mekân adları (toponimler), özel yer/mekân adları (onimler) ve özel bir adlandırmaya dayalı olmayan cins yer/mekân adları (apelyatifler) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Yer ve mekân adlarının (toponimlerin) bir alt kolu durumundaki mikrotoponimler, literatürde mevki adları, mikro coğrafi adlar, silikyeradları vb. gibi adlandırmalarla yer almakta olup bir bölgenin, bir yerleşimin yalnızca sakinleri tarafından bilinen; fakat diğer yerleşimlerin sakinlerince bilinmeyen ve bu sebeple haritalarda yer bulmayan nesilden nesile, kulaktan kulağa aktararak yaşayagelen dağ, tepe, mera, ekinlik, mevki, sel yarıkları, höyük, kuyu, küçük akarsu kıvrımları, kışlaklar, pınarlar, bağ evleri gibi yeradıl nesnelerin adlarını araştıran yeradibilim kolu şeklinde tanımlanmıştır (Şahin, 2019: 82).

Mikrotoponimler geçmişe ışık tutması ve toplumların kültürel yapısını ortaya koyması açısından üzerinde çokça çalışılmaya başlanan alanlardan biri haline gelmiştir. Bu alanla ilgili olarak en dikkat çekici özelliklerden biri de mikrotoponim adlandırmalarındaki eskicil izlerdir.

Toplumların yerleşme ve kültür tarihinin aydınlatılmasında yer ve coğrafya adlandırmaları önemli kaynak malzemelerdir (Kök, 2004: 2036). Bu yönüyle toplumun tarihsel, kültürel ve sosyal izlerinin takip edilebildiği en önemli alanlardan birini oluşturan mikrotoponim adlarındaki eskicil izlerin tespit edilmesi, geçmişle kurulacak dil, tarih ve kültür ilişkileri açısından ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır.

Çalışmada Oğuz grubu Türk lehçelerinin söz varlığında yer alan mikrotoponimlerdeki eskicil izler belirlenirken sözcüklerin tarihî dönemlerde kullanılmış olan biçimlerinin birebir korunmasıyla veya tarihî dönemlerdeki formuna en yakın bir şekilde eşleşmesiyle ortaya çıkan dil birimlerine yer verilecektir.

Bu çalışmada Oğuz grubu Türk lehçelerinde yer alan mikrotoponimlerin Dîvânü Lugâti't-Türk'teki izlerinin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu amaçla Oğuz grubu Türk lehçelerinin yazı dili sözlükleri taranarak elde edilen ve özel bir adlandırmaya dayalı olmayan cins yer ve mekân adlarındaki eşleşmeler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Dîvânü Lugâti't-Türk İle Eşleşen Mikrotoponim Örnekleri

ağıl (ATS. 74) “yazın hayvanları koymak için etrafı çevrili, üzeri açık yer; kışlaklarda koyunlar için kamışla yapılmış yer, barınak”; **ağıl (TTS. 40)** “evcil küçükbaş hayvanların barındığı çit veya duvarla çevrili yer, arkaç”; **agıl (TDDS-1. 37)** “ağıl”.

DLT. 542: **agıl** “ağıl”.

eğlek³⁶ (TTS. 762) “sürünün yazın öğle sıcağında dinlendiği gölgelik”; **ağnaq (ATS. 92)** “sıcak havalarda hayvanların serinlemek için yatıp debelendikleri yer, yatak”; **agınak (TDDS-1. 37)** “düşelerin dinlendiği kumlu yer”.

DLT. 543-544: **aglak** “boş, ıssız, çorak”; **agla-; aglat-** “boş kalmak, boşaltmak, uzaklaştırmak”; **agna-** “hayvanlar debelenerek kaşınmak”.

ahın (ATS. 104) “sel, akın; akıp gitme, akaç, dere; lağım”.

³⁶ Bu sözcükle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aysu Ata, (2001). “Derleme Sözlüğü’nde Eski Türkçe Bir Kelime: ağlak”. Türkoloji Dergisi. C.14. S.1. Ankara. s. 21-27.

DLT. 546: akındı “akan (su) akıntı”.

ahur (ATS. 110); ahır (GGS. 11); ahır (TTS. 53) “ahır”.

DLT. 547: akur “ahır”.

alan (GGS. 13) “boşluk (yer)”; **alan (TTS. 83)** “düz, açık ve geniş yer, meydan, saha; orman içinde düz ve ağaçsız yer, düzlük, kayran; eski Roma'da açık hava gösterisi yapılan geniş yer; yarışmaların, karşılaşmaların ve oyunların yapıldığı yer, saha”.

***DLT. 547: alaň** “düz, düzlük”.

arık (GGS. 21) “su kanalı”; **arık/ark (TTS. 149)** “ark, fide veya fidan dikilen yer”.

***DLT. 555: arık** “ırmak, ark”.

art (TTS. 158) “arka, bir şeyin öbür yüzü”; **art (TDDS-1. 77)** “arka”.

DLT. 557: art “dağ geçidi, sarp dağ geçidi”; **DLT. 558: art başı** “dağın başı”.

atız (TDDS-1. 91) “çevresine sınırlı, duvar çekilen yer”.

DLT. 564: atız “iki toprak kümesi arasında bölme, sınır oluşturmak için açılmış su arki”.

palçık (ATS. 2685) “çamurlu yer”; **balçık (TTS. 242)**.

DLT. 572: balçık “balçık”.

bataq (ATS. 376); bataq (GGS. 35); batkın (GGS. 36; GTS. 74); balta (GTS. 74) “bataklık yer”; **bataklık (TTS. 281)** “çok derin olmayan sularla örtülü bataklık bölge”; **batga (TDDS-1. 128)** “bataklık, çamur yer”.

DLT. 578: batıg “nehir vb. yerlerin derin yeri, bataklık, çukur”; **DLT. 578: batruş** “bulanık su”.

belen (ATS. 419) “pusu kurulan yer”.

DLT. 582: beliň “korku, ürkme, korku düşme”.

belen (ATS. 419) “dağ yamacında bir bölüm, orman içinde olan açıklık alan”; **bel (TTS. 297)** “dağ sırtlarında geçit veren çukur yer”; **belen (TTS. 299)** “bel, tepe, bayır; dağ üzerindeki yüksek geçit, dik dağ dolu”.

beldir (DLT. 582) “dağ burnu”.

boyun (TTS. 390) “dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer”

DLT. 596: boynak “dağdaki yüksek geçit”.

büget/büvet (TTS. 422-426) “suyun toplandığı yer, gölet”

DLT. 597: böğ-/böglün- “suyun toplanması”

bük (TTS. 422) “dönemeç, akarsu kıyılarındaki verimli tarlalar, bükük”; **büklüm (TTS. 422)** “kıvrım, dönemeç, viraj”; **büküm (TTS. 423)** “bir şeyin bükülmüş, eğik kısmı, kat, kıvrım”.

DLT. 606: büktir “dağlardaki girinti, çıkıntılar”.

burun (ATS. 545) “iki ırmağın birleştiği yerde oluşan girinti”; **burun (GTS. 98)** “burun, girinti yer”; **burun (TDDS-1. 178)** “bir şeyin ön tarafı, ucu”; **burun (TTS. 416)** “bazı şeylerin ön ve sivri bölümü”

DLT. 603: burun “dağın ucu, girintili yeri”.

buzluk (GGS. 47) “buzlu yer”.

DLT. 605: buzluk “buz saklanılan yer”.

çal (ATS. 651) “bitkisi az veya hiç olmayan yer”.

DLT. 613: çalaň yir “çorak, içinde bitki bulunmayan, yanmış gibi siyah yer”.

çalpaw (TDDS-1. 191) “suyun yığılarak içinde kamış gibi bitkilerin yetiştiği bataklık yer”.

DLT. 613: çalpaŋ “cırıltı çamur”.

çat/çat-çat (ATS. 667) “çatlamış halde olan, yarık”; **çatlat (TTS. 505)** “ara, aralık”.

DLT. 617: çat “kuyu”.

çübür (ATS. 751) “sık orman”

DLT. 630: çüşek “Soğdakçada otlak”.

çukur (GGS. 63) “büyük hendek”; **çukur (TTS. 570)** “çökük yer”

çulıman DLT. 629 “su birikintisi”; **DLT. 629: çugurdaŋ** “sel yarığı, uçurum”.

delik/deşik (GGS. 70-72) “delik, oyuk yer”; **delik (TTS. 616)** “dar, küçük çukur; küçük hayvan yuvası; cezaevi”.

DLT. 872: teşük “küçük yarık, çatlak”.

durak (TTS. 723) “kısa süreliğine konaklanacak yer”; **durak (GGS. 80)** “tren, otobüs vb için beklenen yer”; **duraq (ATS. 974)** “durulan yer”.

DLT. 901: turag “sığınak”.

eğmeç (TTS. 763) “kavis; çay ve ırmağın dönemeç yeri”.

DLT. 635: egrim “suyun toplandığı yer, su birikintisi”.

ekin (ATS. 1088) “tahıl, bostan vb. ekilmiş tarla”; **ekenek (ATS. 1087)** “sürülmüş tarla”; **ekinnik (GGS. 85)** “ekili tarla”; **ekilmedik (GGS. 85)** “ekilmemiş toprak yer”; **ekinlik (TTS. 766)** “ekin ekilmiş yer”.

DLT. 635: ekin “tarla”.

eşik (ATS. 1051) “eşik, dışarı taraf”; **eşik (GGS. 90)** “eşik”; **eşik (TTS. 824)** “eşik”; **işik (TDDS-1. 619)** “eşik”

DLT. 647: eşik “eşik”.

gömüt (TTS. 962) “mezar, kabir”

DLT. 736: köm- “ölü gömmek”.

hala (GTS. 511) “yağmur ve güneşten koruyan kapalı bir yapı [çardak]”

DLT. 679: kalıma “çardak, oda”.

in (GGS. 126) “yaban hayvanlarının gizlendiği yer”; **in (TTS. 1185)** “yaban hayvanlarının kendilerine yuva edindikleri kovuk; mağara”.

DLT. 665-976: mn/ymn/yin “aslan, tilki ve diğer yırtıcıların barınağı”; **DLT. 933: üñür** “mağara”.

inelge (TDDS-1. 612) “dağdan, yüksek yerden iniş yeri”

DLT. 665: in “aşağı doğru meyilli olan, iniş”

güney (TTS. 1008) “güneş gören yer”

DLT. 756: kün “gün, güneş”.

qaha³⁷ (ATS. 1700) “dağlarda olan tabii veya suni oyuk; koyunları koymak için kullanılan etrafı çevrili üstü açık yer”; **qahalık** (ATS. 1700) “çok mağara olan kayalık, dağ vb.”; **qoğuş** (ATS. 1815) “büyük ağaçların içinde oluşan boşluk, kovuk”; **qoful** (ATS. 1815) “içi boş, boşluk”; **qobu** (ATS. 2141) “sel ve çayların uzun müddet bir yerden akması neticesinde veya deprem sebebiyle oluşan çukurluk, çukur yer, yar; ırmağın derin yeri, düzlük arazi, ova”; **qobustan** (ATS. 2141) “küçük derelerle bölünmüş düzlük”; **kofluk** (GGS. 150) “içi boş yer”; **kaklık** (TTS. 1271) “kaya ve ağaç oyuklarında su birikintisi”; **kofluk** (TTS. 1457) “içi boş yer”; **kokurdan** (TTS. 1459) “kalkerli ve karstik özelliği ağır basan yerlerde çukurlukları bol, engebeli arazi”; **koy** (TTS. 1491) “denizin, gölün küçük girintiler biçiminde karaya doğru sokulduğu bölümü”; **koyak** (TTS. 1491) “vadi; karalarda akarsu aşındırmasıyla oluşmuş, bir yöne doğru eğimli, uzunluğuna çukurluk; dağlar ve kayalıklarda oluşmuş doğal çukur”; **koyar** (TTS. 1491) “iki akarsuyun birleştiği yer”; **gowak** (TDDS-1. 460) “dağın, tepenin, bayırın tepesinde, yüzeyinde meydana gelmiş çukur”; **guduk** (TDDS-1. 485) “çukur yer”; **kak** (TDDS-2. 10) “boş yerlerde su yığılan çukur yer”; **köw** (TDDS-2: 52) “suyun akabilmesi ya da toplanabilmesi için eşilen çukur”.

DLT. 732: kowı “içi boş”; **kovuk** “içi boş olan şey”; **DLT. 677: kak** “çukurdaki su birikintisi”.

qarakuzay (ATS. 1978) “iki dağ arasında bulunan güneş görmeyen derin vadi veya dere.”; **qarakuzey** (ATS. 1978) “yüksek binaların veya yüksek yerlerin arkasında kalarak güneş görmeyen yer, gölgede bulunan.”; **qaraltı** (ATS. 1979) “kararmış yer, siyah yer.”; **kara yer** (TTS. 1324) “mezar, gömüt”.

DLT. 685: kara orun “kabir, karanlık yer”.

qaş/qaşka (ATS. 2008) “dağın derenin, tepenin ön tarafı, tepenin aşağıya doğru bakan kısmı”.

DLT. 691: kâş “herhangi bir şeyin ucu ve kıyısı”.

kayırım (GGS. 142) “tepe”

DLT. 693: kat kadrak “yamaç”.

kayırım (GGS. 142; GTS. 232) “sürülmüş toprak yer”; **kayrak** (TTS. 1369) “ekime elverişli olmayan, taşlı, kumlu toprak”; **kayran** (TTS. 1369) “orman içinde geniş ve çıplak alan, düzlük”.

DLT. 695: kayır “kum, yumuşak zeminli toprak”.

qaynak (ATS. 2030) “bir şeyin kaynayıp çıktığı yer, kaynak, memba”; **kaynak** (GGS. 143) “sızıntı, çeşme”; **kaynarak** (GTS. 231) “menbaa, kaynak”; **kaynak** (TTS. 1367) “bir suyun çıktığı yer, kaynarca, pınar, memba, göz”; **kaynar/kaynarca** (TTS. 1368) “kaynak, pınar”.

DLT. 696: kaynar “suyu taşıp kaynayan ırmak”.

kazı (GGS. 143) “kazılı yer, kuyu”.

DLT. 697: kazındı “kazılmış olan toprak vb.”; **DLT. 696: kazgan** “çöküntü, çatlak ve yarıklar bulunan arazi, çukur”.

qıyı (ATS. 2118) “kıyı, yan taraf, kenar”; **kıyı** (TTS. 1432) “kara ile suyun birleştiği yer; kenar, periferi; sahil; ıssız, تنها yer”.

DLT. 709: kıdığ “deniz, nehir, vadi gibi şeylerin kıyısı; bir şeyin kenarı”.

kır (ATS. 2096) “yazı, bozkır”; **kır/kırlık** (TTS. 1412-1419) “şehir ve kasabaların dışında kalan, çoğu boş ve geniş yer, dağ, bayır”; **kıran** (TTS. 1413) “dağlık, kıraç yer”; **kıraçlık** (TTS. 1413) “kıraç yer, verimsiz toprağın bulunduğu yer”; **kırma** (TTS. 1419) “ot bitmeyen yer”.

DLT. 712: kır “dağların sırtı”.

gırla (GGS. 106; GTS. 126) “göl, suyun biriktiği yer”

³⁷ Bu madde içerisinde sunulan sözcüklerin fonetik değişkenliğinin **kak > kah > kağ > koğ > kow > koy/kov/kob > kof** biçiminde geliştiği düşünülmelidir.

DLT. 712: kır “su bendi, set”.

qıraq (ATS. 2096) “sahil, kenar, kıyı”; **kıran (TTS. 1413)** “kıyı, kenar, çevre, uç; dağ sırtı, tepe, bayır”.

DLT. 713: kırgag “bir şeyin kenarı, çevresi”.

kışlak (TTS. 1427) “kışın barınılan yer”.

DLT. 716: kışlag “kışlak”.

kumnu (GGS. 156) “kumlu yer, kumsal”; **kumsal (GGS. 156)** “kumsal”; **kumla (TTS. 1515)** “kumluk yer, geniş kumsal”; **kumluk (TTS. 1525)** “kumsal”; **kumsal (TTS. 1525)** “kumu olan yer”.

DLT. 746: kum ödü “kum yığını”.

kurak (TTS. 1528) “nem tutmayan, çabuk kuruyuveren, çorak (toprak)”

DLT. 748: kurkag “çöl, suyu ve otu bulunmayan çöl”.

kuşlak (TTS. 1545) “av kuşu bol olan yer”.

DLT. 751: kuşlag “kuşlak, kuşların bol bulunduğu ve avlandığı yer”.

göynük (TTS. 962) “ormanlık alanda yakılarak açılan tarla”

DLT. 758: küyük “yanmış olan”.

quyu (ATS. 2223) “kuyu”; **kuyu (GGS. 158)** “kuyu”; **kuyu (TTS. 1550)** “kuyu”.

DLT. 745-753: kuğug/kuyug “kuyu”.

kuytu (GGS. 158) “sapa yer, kapalı yer, görünmeyen dipte kalan yer”; **kuytu (TTS. 1550)** “saklanılacak yer”; **kaytak (TTS. 1369)** “kuytu yer”

DLT. 752: kuy “vadinin dibi”.

qışlaq (ATS. 2115) “koyun ve diğer evcil hayvanların kışın getirilip beslendikleri yer, göçebelerin hayvanlarıyla beraber inip kışladıkları yer; kışı geçirmek için kullanılan bina veya barınak”.

***DLT. 716: kışlag** “kışlak, kışlık yer”.

keşkey (ATS. 1744) “geçit”; **geçim (GGS. 103)** “geçilen yer, köprü”; **geçit (GGS. 103)** “geçit”; **geçek (TTS. 913)** “çok geçilen yer, işlek yol; küçük tahta köprü”; **geçit (TTS. 917)** “geçmeye yarayan yer, geçecek yer 2. İki dağ arasında dar ve uzun yol, derbent”; **gedik (TTS. 919)** “dağ geçidi”; **gedik (TDDS-1. 441)** “geçit”.

DLT. 697: keçig “geçit”; **DLT. 697: keçiş** “nehir ve vadideki geçiş yeri”.

koltuk (ATS. 2149) “ırmak veya deniz sahilinde suyun karaya doğru girintisi, körfez”; **kolpun (ATS. 2148)** “suyun açtığı kanal, vadi, yer”; **koltuk (GTS. 277)** “körfez, koy”; **kulak (GTS. 293)** “vadi, dere, çukur”; **kulak (TTS. 1518)** “akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri”; **kulyuç (TTS. 1523)** “geniş ve derin ağızlı mağara”.

DLT. 726: köl “dağın tepesinden vadinin dibine kadar uzanan yükselti”.

koruk (ATS. 2160) “devlet tarafından özel koruma altına alınmış yer, saha, milli park; ekili yerler; eskiden kullanılması yasaklanmış büyük toprak sahiplerinin arazisi.”; **korhana (ATS. 2158)** “silahların vb. saklandığı yer”; **koru/koruluk (TTS. 1485)** “bakımlı küçük orman, koru durumunda olan sık ağaçlı yer”.

DLT. 730: korig/korīg “bey vb.’nin muhafaza altına aldığı yer, korunan yer”.

kövşen (ATS. 1867) “hayvan otlatılan yer, otlak, yayla mera”; **göylük (ATS. 1319)** “sebze ekilmiş saha; otlak, yeşillik”; **güvennik (GTS. 121)** “çalılık, dikenlik”.

DLT. 734: kök “yeşillik (ağaçlık alan)”.

oban (GGS. 179; GTS. 348) “derin su”; **obruk (TTS. 1786)** “içinde su biriken çukur yer, doğal kuyu”.

DLT. 777: opri “çukur, vadi”.

göl (ATS. 1303) “Denizle bağlantısı olmayan büyük su havzası; suni olarak yapılmış büyük su ambarı baraj gölü”; **göl-çay (ATS. 1303)** “göl ve ırmak”; **gölcük (ATS. 1303)** “gölek, küçük su birikintisi, gölet”; **gölek (ATS. 1303)** “sulak, bataklık, kamışlık.”; **göllük (ATS. 1303)** “gölü çok olan yer”; **göl (GGS. 108; GTS. 118)** “göl”; **gölcük (GGS. 108)** “küçük gölet”; **göl (TTS. 959)** “göl”; **gölcük (TTS. 959)** “gölet”; **gölet (TTS. 959)** “gölet”; **köl/kölçe (TDDS-2: 45)** “göl, gölet”.

DLT. 736: kōl/kōl “göl, gölcük, havuz, deniz; içinde su birikmiş çukur”; **DLT. 736: kōlūn** “su birikintisi, küçük göl”.

körpü (ATS. 1863) “köprü”; **köprü (GGS. 154)** “köprü”.

***DLT. 738: köprüg** “köprü”.

kölük (ATS. 1855) “güneşten, yağmurdan vb. korunmak için tarlalarda yapılan, bir tarafı yere dayalı sırtıklarla yapılan, önü açık, üzeri ağaç dalları vb. ile örtülerek topraklanan ilkel barınak, gölgelik”; **koluh (ATS. 1821)** “genelde yaylalarda göçerlerin kullandığı üzerinin kilim, cicim veya palasla vb. örtülmesi ile oluşturulan ilkel barınak”; **kola (ATS. 1817)** “tarlalarda yazın sıcağından, yağmurdan vb. korunmak için yapılan küçük barınak veya gölgelik”; **gölgelik (GGS. 108)** “gölgeli yer”; **gölgelik (TTS. 960)** “gölge altında bulunan yer”.

DLT. 742: köşiklig “gölgesi olan yer”.

kötel (ATS. 1865) “yükseklik, yüksekçe yer, küçük yükselti”; **götgü (ATS. 1311)** “yüksekliği genellikle birkaç yüz metreyi geçmeyen yamaçları yatık yer biçimi”; **kele-kötür (ATS. 1755)** “yüzeyi, sathı düz olmayan; girintili çıkıntılı; kaba, gösterişsiz, biçimsiz, düzgün olmayan, eğri büğrü”.

DLT. 742: kötki “toprak tepe”.

quzey (ATS. 2223) “evin, dağın, yamacın güneş almayan tarafı”; **kuz (TTS. 1551)** “gölgede kalan yer”; **guzay (TDDS-1. 501)** “dağ, tepe gibi yerlerin güneş almayan, gölge tarafı”

DLT. 753: kuz “(dağ vb.nin) gölgeli tarafı”.

güzlek (TTS. 1016) “güz mevsiminin geçirildiği yer; havaların soğuması üzerine yaylalardan dönen hayvanların otlatılması ve bir süre barındırılması için ayrılmış, dağ eteklerinde bulunan mera”.

DLT. 759: küz “güz, sonbahar”; **DLT. 759: küze-** “sonbaharı geçirmek”.

otarğa (ATS. 2635) “otlak, otluk”; **otlak (GGS. 183)** “otlak”; **otluk (GTS. 353)** “otluk”; **otlak (TTS. 1821)** “otlak”; **otluk (TTS. 1822)** “otu bol olan yer”.

DLT. 780: otlug “otlu, otu olan (yer)”.

orun (TTS. 1819) “özel yer”.

DLT. 778: orun “yer”.

örküç (TDDS-2: 169) “dağın, dalgaların, tepenin zirvesi, tepesi”.

DLT. 789: ör- “yükselmek”.

örüş (ATS. 2665) “hayvanların otladığı alan, yer, mera, otlak”; **örü (TTS. 1861)** “otlak yeri”; **öri (TDDS-2: 168)** “hayvan otlatılan otlu yer, yayla”.

DLT. 789: ör- “hayvanlar meraya sürülüp çıkmak; geceleyin otlamak”.

ören (ATS. 2665) “eski yerleşme yerinin yıkılmış haldeki kalıntısı, harabe, virane”; **örenlik (TTS. 1857)** “harabelik”.

DLT. 789: ören “Oğuzcada her şeyin kötüsü”.

ötelge (TDDS-2: 172) “geçme yeri, geçit”.

DLT. 792: öt- “bir şeyi delip geçmek; bir yeri geçmek”.

öz (TTS. 1865) “dere, çay; sulak, verimli yer”.

DLT. 794: õz “vadi, dere”; **DLT. 795: özüük** “derelerin birleştiği yer”; **DLT. 795: özi** “Çiğil lehçesinde dağdaki yarık, vadi”; **DLT. 795: özüük** “oyularak havuz haline getirilen yer”.

oyum (ATS. 2648) “çukur, oyuntu”; **oyuk (ATS. 2647)** “çukur, kovuk, mağara”; **ovuk (ATS. 2643)** “çukur; girinti, yiv; oyuk, boşluk”; **öyül (ATS. 2670)** “genellikle iki dağ arasında kalan, yağmur ve kar sularını taşıyan çukurluk”; **oygu/oyuk (GGS. 184)** “oyuk, içi boş yer”; **oyuntu (GGS. 184)** “oyuk, çukur”; **oyuk (TTS. 1830)** “oyulmuş, içi boş yer”; **oyuntu (TTS. 1832)** “oyuk, çukur”; **oyluk (TDDS-2: 156)** “oyuk”; **oytum (TDDS-2: 157)** “alçak, çukur yer”.

DLT. 781: öy “yerdeki oyukluk”; **DLT. 780: owrug** “dağın kesinti yeri”.

sazlık (GGS. 217) “sazlık”; **sazak/sazlık (TTS. 2051)** “bataklık, sazlık”; **saz/sazlık (TDDS-2: 252)** “kamuşın bol olduğu yer”.

DLT. 799: sagızlıg “katıksız çamuru olan (yer)”.

say (ATS. 2901) “denizde gölde, ırmakta gemiler için tehlikeli olan sığ yer”.

DLT. 812: sayram suw “sığ su”; **DLT. 811: sāy** “taşlık yer”; **DLT. 811: saygır-** “(yer) neredeyse kara taşlı olmak”.

seki (TTS. 2058) “toprak üstündeki yükseklik, doğal set, taraça, akarsuların iki yakasındaki yamaçlarda, bazı deniz ve göl kıyılarında görülen basamak biçimindeki yeryüzü şekli, teras”.

DLT. 813: sekrik “dağda bulunan ve atlanarak (sekilerek) geçilen yer”.

sırt (ATS. 2974) “yamacın üstü, sıra halinde uzanan tepeliğin üstü”; **sırt (TTS. 2102)** “dağların, tepelerin üst bölümü”.

DLT. 821: sırt “Oğuzlarda küçük vadi ve küçük bayırlar”.

sulaq (ATS. 3064) “suyun toplandığı yer, gölek”; **sulak (GGS. 233)** “sulak”; **sulak (TTS. 2168)** “suyu bol yer”.

DLT. 838: suwlag “su yalağı”.

sınır (GGS. 222) “sınır”.

***DLT. 820: sñar** “bir şeyin kenarı”.

senir (TTS. 2066) “iki dağ arasındaki sırt”; **señir (TDDS-2: 257)** “karanın suya sokulan kısmı, burun”

DLT. 814: señir “dağ burnu”.

dağ (ATS. 759) “dağ”; **daa (GGS. 65)** “yamaç ya da düz yer, ağaçlık, fidanlık”; **dağ (TTS. 576)** “dağ”; **dag (TDDS-1. 243)** “dağ”.

DLT. 847: tāg/tag “dağ”.

takır³⁸ (ATS. 3195) “Orta Asya'da killi topraklı alan; çıplak yalın (orman, ova dağ vb.)”; **takır (TDDS-2: 345)** “Orta Asya çöllerindeki ve yarı çöl yerlerdeki düz boş düzlükler”.

³⁸ Bu sözcük “tak” sözcüğü ile ilişkilidir. Eski metinlerde “boş, değil, yok” anlamlarıyla kullanılan sözcük aynı zamanda birçok çağdaş Türk lehçesinde de “boş, çorak, otsuz yer” anlamında da kullanılmıştır. Örneğin Alt. tak cer “çıplak, otsuz yer”; Çuv. tak/takah “boş yere, boşuna”. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Özeren, “Tamtakır Pekıştirmesi Üzerine”, *TEKE Dergisi*, 2017, S. 6/3. s. 1353-1359. Ayrıca burada takır ve tatır sözcükleri arasında k ~ t denkliği de düşünülmelidir.

DLT. 631: dag “yok, değil”; **DLT. 862:** tatırlıg “sert ve düz yer”; **DLT. 862:** tatır yir “kıraç yer”.

dam (ATS. 775) “bir binanın yanında ona ek olarak yapılmış oda vb.; bir veya iki tarafı açık, üstü kapalı yer; hayvanları saklamak için yapılan kapalı yer, ahır”; **dam (GGS. 66; GTS. 131)** “ağıl, hayvan barınağı”; **dam (TTS. 588)** “yapıları dış etkilere korumak amacıyla üzerlerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm; üzeri toprak kaplı ev, küçük ev, köy evi; tutukevi; ahır”; **tam (TDDS-2: 346)** “inşa edilmiş küçük yapı”; **tomruk (TTS. 2364)** “tutukevi”.

***DLT. 850: tām/tam** “duvar, sur”.

tarçıq (ATS. 3211) “hayvan otlatılan yer, mera”; **tarla (GGS. 246)** “tarla”; **tarla (TTS. 2271)** “tarla”.

DLT. 856: tarıglag “tarla”.

tayğaq (ATS. 3219) “ıslak veya düz olduğundan kaydırıcı özelliği bulunan veya üzerinde kayılan yer”

DLT. 865: tayıg yir “kaygan yer”.

daz (ATS. 808) “başta saç çıkmayan yer”; **dazkır (TTS. 603)** “ot bitmeyen, tuzlu, kıraç, kurak, yarı bozkır, yarı çöl özelliği gösteren yer”; **daz (TDDS-1. 259)** “bitki yetişmeyen çıplak yer”.

DLT. 865: taz yir “çorak, bitkisi az olan yer”.

tarmut (ATS. 3223) “bir şeyin en üstteki bölümü, zirvesi”

***DLT. 858: tarmut** “dağın yarıkları, çıkıntı ve girintileri”.

tepe (ATS. 3278) “tepe”; **tepe (GGS. 249)** “tepe”; **tepe (TTS. 2324)** “tepe”; **depe (TDDS-1. 268)** “tepe”.

DLT. 896: töpü “dağın tepesi, tepe”.

duzlag/duzluk (TDDS-1. 314) “tuz çıkarılan yer”; **tuzla (TTS. 2395)** “kıyılarda, tava denilen havuzlara deniz veya göl suyu akıtıldıktan sonra kurutulmuş tuz çıkarılan yer, memleha; davarlara kırdan tuz verilen düz, taşlık ve kayalık yerler”.

DLT. 906: tuz “tuz”; **DLT. 907: tuzla-** “tuzlamak”.

tümsek (GGS. 260) “tümsek, küçük tepe”; **tüm/tümbek/tümsek (TTS. 2398-2399)** “tümsek”.

DLT. 909: tümse “Argu lehçesinde minber, yüksekçe yer”.

tünek (TDDS-2: 388) “yaşam alanı, ev”.

DLT. 909: tūnek “Barsgan lehçesinde hapishane”.

dör (ATS. 954) “gelin köşesi”.

DLT. 896: tōr “evin baş kısmı, itibarlı yeri”.

uca (ATS. 3395) “altı ile üstü arasındaki uzaklığı çok olan, yüksek yer”; **uckar (ATS. 3396)** “kıyı, köşe, kenar bölge, bir yerin en uzak bölümü, kenarı; şehrin, kasabanın merkezden uzakta olan kısmı, mahallesi; bir ülkenin, devletin merkezden uzakta olan vilayeti veya bölgesi.”; **uç (TTS. 2406)** “bir şeyin başı, tepesi”; **uçurum (TTS. 2408)** “deniz, göl, ırmak vb. su kıyılarında veya karada dik yer, yar.”; **uca (TDDS-2: 399)** “dağın yüksek yeri”.

DLT. 915: uça “kenar, sırt”.

uğrak (TTS. 2410) “çok uğranılan yer, yol uğrağı”.

DLT. 918: ugrag “uğranacak yer”.

üñüz (TDDS-2: 416) “derya, deniz”.

DLT. 784: ögüz “ırmak, nehir”.

yal (ATS. 3540) “yüksek bir yerin tepesi; yokuşun tepesi, **yal-yamac** (ATS. 3540) “dağın tepesi ve yamaçları”; **yalçın** (ATS. 3543) “çok dik, sarp, çıplak ve kaygan (yer)”; **yalın-yalçın** (ATS. 3544) “üzerinde yeşillik bulunmayan”; **yalçın** (TTS. 2511) “dik, sarp olan yer”; **yalpak** (TTS. 2515) “sarp yer”.

DLT. 945: yalım kaya “sarp, yalçın dağ”; **DLT. 946: yalt** “yalçın dağ”.

yapık (ATS. 3559) “alçak, fazla yüksek olmayan; ezik basık, yassı yer”; **yıprağ** (ATS. 3644) “ezilmiş veya yassılmış; sınırı genişlemiş; eni çok olan, enli”; **yalpı** (GTS. 212) “düzlük, vadi, ova”; **yalpı** (TTS. 2515) “eğimli yüzey, yamaç; iki tepe arasındaki düzlük”; **yapı** (TDDS-2: 462) “tepenin, yüksek yerin aşağı inen yüzü”.

DLT. 951: yaprı “pürüzsüz, geniş (yer)”.

yarğan (ATS. 3569) “etrafı uçurum olan geniş vadi, dere”; **yarnak** (ATS. 3582) “dağ, kaya, toprak veya ağaçta olan yarık yer, çatlak”; **yarsak** (ATS. 3584) “dağa tırmanırken ayak basılacak yarık yer”; **yar** (GTS. 215) “sarp yamaçlı yer, yar”; **yar** (TTS. 2531) “uçurum”; **yarık** (TTS. 2538) “yarılarak açılmış yer, geniş çatlak”; **yarıntı** (TTS. 2540) “selin veya yüzeyi kaplarcasına akan selintilerin oluşturduğu, eğim aşağı uzanan ince, az derin, oluk biçimli çukurlar”; **yarma** (TTS. 2541) “engebeli bir yerde, herhangi bir yolu geçirmek için açılmış yer”.

DLT. 952: yār “uçurum, sel sularının açtığı yarık”; **DLT. 952-978: yārag/yirük** “yarık, gedik”.

yarşım (ATS. 3584) “yarışma yapılan yer”.

DLT. 955: yarşım “at yarışı yer kadar bir yer”.

yasamal (ATS. 3585) “dağın tepenin üzerinde olan düz saha, düz alan”; **yasık** (ATS. 3586) “yayvan ve düz (yer)”; **yastan** (ATS. 3586) “düzlük”; **yastana** (ATS. 3586) “dağda, tepede, kayalıkta olan yassı yer, düz alan”; **yastı** (ATS. 3586) “yüzeyi düzgün olan, girintili çıkıntılı olmayan; batık, basık gibi olan; çok kalın veya yüksek olmayan, alçak”.

DLT. 957: yasul “yayvan arazi”.

yayla (TTS. 2557) “akarsularla derin bir biçimde yarılmış, parçalanmış, üzerinde düzlüklerin belirgin olarak bulunduğu, deniz yüzeyinden yüksek yeryüzü parçası, plato; dağlık, yüksek bölgelerde, kışın hayat şartları güç olduğu için boş bırakılan, yazın havası iyi ve serin olan, hayvan otlatma veya dinlenme yeri”; **yaylag** (TDDS-2: 474) “yaz aylarında hayvan beslenen otlu yer; oturulan yer, yurt, çevre”.

DLT. 962: yaylag “yazlık”.

yazı (ATS. 3604) “çöl, sahra, düzlük; dışarı, etraf”; **yazı** (TTS. 2560) “düz yer, ova, kır”; **yazı** (TDDS-2: 476) “düz yer”.

DLT. 963: yazı “açık arazi, açıklık, kır, ova”.

yeleç (ATS. 3615) “rüzgâr alan, rüzgâra açık”; **yeleken** (ATS. 3615) “sürekli olarak rüzgâr alan yer.”; **yeleç** (TTS. 2567) “havadar yer”; **yele** (TDDS-2: 481) “rüzgârın estiği yer, taraf”.

DLT. 965: yeliñ “bol rüzgâr esen yer”.

yolum (ATS. 3658) “İçinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk, arık”.

DLT. 986: yül/yul “pınar, göze”; **DLT. 986: yulak** “küçük su pınarları”.

yol (GGS. 286) “yol”; **yolcaaz** (GGS. 286) “patika”; **yol** (TTS. 2602) “yol”; **yolak** (TTS. 2604) “patika”.

DLT. 980: yolak “patika, kırlarda bulunan küçük yol”.

yöre (TTS. 2612) “bir bölgenin belli bir yer ve çevresini kapsayan sınırlı bölümü, havali, mahal, civar, yöre”.

DLT. 983: yöre “Oğuzcada her şeyin etrafı, kenarı”.

yunak (TTS. 2617) “hamam”.

DLT. 989: yun- “yıkanmak”.

yurt (TTS. 2617) “bir halkın üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası, vatan; öğrencilerin kaldığı, barındığı yer; bir şeyin ilk veya çok yetiştirildiği yer, vatan; yörüklerin yazın veya kışın oturdukları yer; sahip olunan arazi, emlak”; **yurd** (ATS. 3676) “yurt, ev, memleket”; **yurt** (TDDS. 508) “yurt”; **yurtluk** (GGS. 287) “yurt, doğulan yer”.

DLT. 990: yurt “yerleşim yeri”.

yuva (GGS. 287) “yuva”; **yuva** (TTS. 2619) “yuva”.

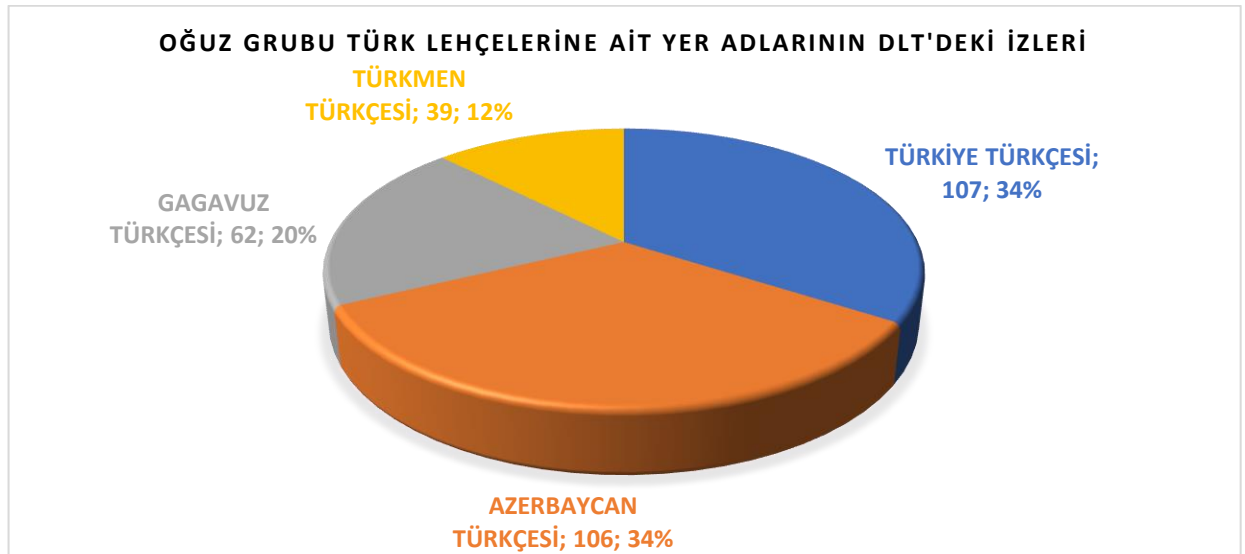
DLT. 927: uya “kuş yuvası”.

yükselti (TTS. 2624) “tümsek”.

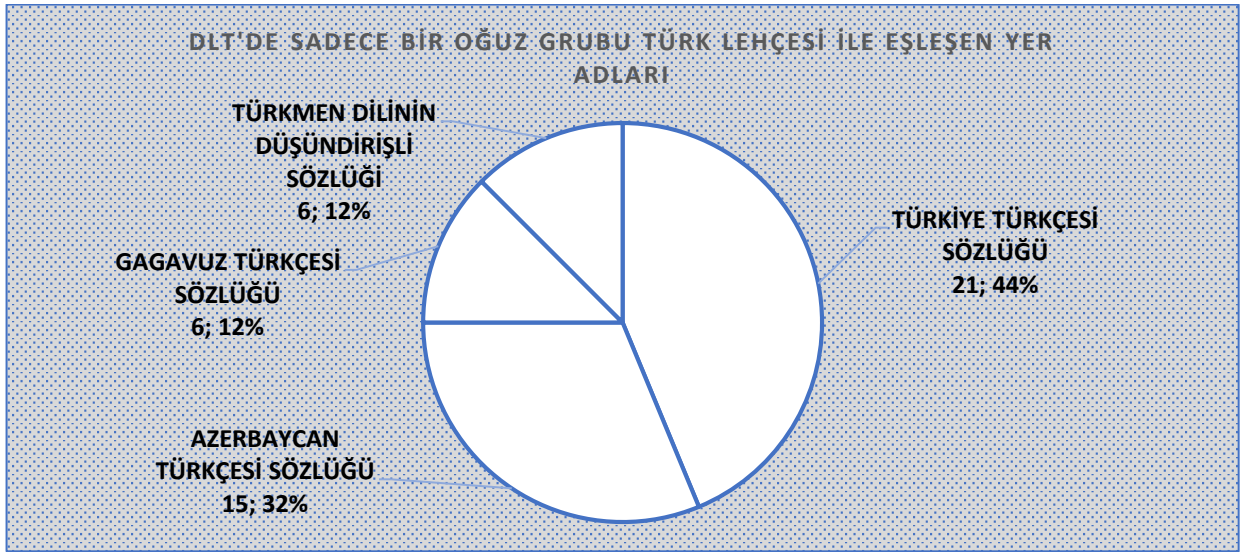
DLT. 993: yüksek “yüksek ve uzun”

Sonuç

Oğuz grubu Türk lehçelerindeki mikrotoponimlerin Dîvânü Lugâti't-Türk'teki izlerinin konu edildiği bu çalışmada, Dîvânü Lugâti't-Türk'te geçen 203 madde başı mikrotoponimin Oğuz grubu Türk lehçelerinde 138'ine rastlandığı tespit edilmiştir. Bu 138 sözcük Oğuz grubu Türk lehçelerinde birbirinden fonetik veya anlamsal farklılık gösteren 314 sözcük ile eşleştirilmiştir. Bu sözcüklerden 266'sının en az iki Oğuz grubu Türk lehçesi ile eşleştiği görülürken; 48'inin sadece tek bir Oğuz grubu Türk lehçesi ile eşleştiği görülmüştür. Bu veriler ışığında toplam eşleşme değerlerini yansıtan istatistiksel grafik örnekleri şu şekildedir:

Dîvânü Lugâti't-Türk ile Oğuz grubu Türk lehçeleri arasında eşleşen 314 mikrotoponimin lehçelere göre dağılımına bakılacak olursa; bu eşleşmelerin (107) %34'lük bir oranla en fazla Türkiye Türkçesi ile olduğu görülmektedir. Sonra sırasıyla yine (106) %34'lük bir oranla Azerbaycan Türkçesi; (62) %20'lik bir oranla Gagavuz Türkçesi ve (39) %12'lik oranla da son olarak Türkmen Türkçesi ile olduğu görülmektedir.

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te sadece tek bir Oğuz grubu Türk lehçesi ile eşleşen 48 mikrotoponimin lehçelere göre dağılımına bakılacak olursa; bu eşleşmelerin (21) %44'lük bir oranla en fazla Türkiye Türkçesi ile olduğu görülmektedir. Sonra sırasıyla (15) %32'lik bir oranla Azerbaycan Türkçesi; (6) %12'lik bir oranla Türkmen ve Gagavuz Türkçeleri ile olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (ATS).
- Ata, A. (2001). "Derleme Sözlüğü'nde Eski Türkçe Bir Kelime: ağlak", *Türkoloji Dergisi*, C.14, S.1, Ankara, s. 21-27.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (DLT).
- Gaydarcı, G. A. vd. (1973). *Gagauzko – Russko – Moldavskiy Slovar*. (Ed. N. A. Baskakov) Moskova. (GTS).
- Kök, A. (2004). Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Özel Adlar. *V. Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Köksal, İ. (2024). *Gagauzça-Gagauzça Sözlük*. 4 Renk Grup Matbaacılık, Ankara. (GGS).
- Özeren, M. (2019). *Tamtakır Pekiştirmesi Üzerine*. TEKE Dergisi. 6 (3), s. 1353-1359.
- Türkçe Sözlük*. (2011). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (TTS).
- Türkmen Dilinin Düşündirişli Sözlüğü*. (2015). Türkmenistan İlimler Akademisi Yayınları. Aşgabat. (TDDS).

KAŞGARLI MAHMUD'A GÖRE "OĞUZLAR NEYİ BİLMEZ?"

Himmet BÜKE*

Özet

Türk dilinin tarihsel süreci içerisinde pek çok önemli eser yazılmış, bu eserler dil tarihinin farklı noktalarını aydınlatmıştır. Köktürkler döneminde daha çok yazıt biçimli ve epik konulu eserler ortaya konulurken devamındaki Uygur döneminde Maniheizm, Budist içerikli dinî metinler ağırlık kazanmaktadır. Dîvânü Lugâtî't-Türk'e gelene kadar Türk dilinin özelliklerini, lehçe ayrımlarını ve ayrımların detaylarını anlatan bir eser yazılmamıştır. Diğer taraftan bu eser Türklerin 11. yüzyıla kadarki tarihi, o dönemin mevcut coğrafyası, folkloru, edebiyatı ve diğer pek çok konu hakkında eşsiz bilgiler sunmaktadır. Eserin yazıldığı dönem yönetici hanedanı Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçukluların Türk ve Arap dünyası üzerinde ciddi etkilerinin olduğu bir dönemdir. Karahanlıların siyasî anlamda zayıfladıkları, Selçuklu sınırlarının Asya içlerinden Anadolu ve Arap yarımadasına ulaştıkları bu zaman dilimi Kaşgarlı'nın Oğuzları ön plana alan bir eser yazmasına sebep olmuştur. Dönemin hakim gücü olan Oğuzlardan Dîvânü Lugâtî't-Türk'te sıkça bahsedilmiş, onların kullandıkları Türkçenin özelliklerine fazlaca değinilmiştir. Eserde Kaşgarlı Mahmud bazı sözcüklere "Oğuzlar bunu bilmez." ifadelerini eklemiş, bu sözcüklerin Oğuzlar tarafından kullanılmadığı belirtmiştir. Bu çalışmada Kaşgarlı Mahmud'un bu ibareyi eklediği sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılıp kullanılmadığı üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Çalışma sonucunda Oğuzların bu sözcükleri Kaşgarlı'dan sonraki yüzyıllarda söz varlığına ne ölçüde kattıklarına dair somut veriler ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar, Türkiye Türkçesi Ağızları, Selçuklu, Kınık, ağız

According to Kaşgarlı Mahmud, "What do the Oghuzs Don't Know?"

Abstract

Many significant works have been written within the historical process of Turkic languages and these works have enlightened different points of the language history. During the Gokturk period, inscription type and epic themed works were widespread, whereas during the following Uighur period, religious texts with Manichean and Buddhist content gained importance. Until The Dictionary of Turkic Languages, there had been no work about the characteristics, dialect distinctions and distinction details of Turkic languages. However, the aforementioned work gives genuine information about the history of Turks until the 11 th century, as well as the geography, folklore, literature of the time and many more subjects. The work was written during a time when the Seljukians, a member of the Kınık tribe of the Oghuz who ruled the dynasty, had significant effects on the Turkic and Arabic world. This era when the Karakhanids became politically weaker and the Seljukian borders were extended from within Asia to the Anatolian and Arabian peninsula caused Mahmud Kashgari to write a work featuring the Oghuz. The Dictionary of Turkic Languages frequently mentions the Oghuz who were the dominant power of the era, as well as the characteristics of the Turkic they spoke. In the work, Mahmud Kashgari added the statement "The Oghuz do not know this" to some words. He stated that these words were not used by the Oghuz. In this study, it was aimed to find out whether the words to which Mahmud Kashgari added the aforementioned statement had been used in the dialects of the Old Anatolian Turkic and Türkiye Turkish or not. As a result of the study, tangible data were revealed concerning to what extent the Oghuz had added these words to the vocabulary during the centuries after Mahmud Kashgari.

Keywords: Mahmud Kashgari, Oghuz, Türkiye Turkish Dialects, Seljukian, Kınık, dialect

1. Oğuzlar ve Dîvânü Lugâtî't-Türk

* Doç.Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, himmetbuke@mehmetakif.edu.tr, Orcid: 0000-0002-6768-5396

Türk dili dünya üzerinde aktif olarak konuşulan diller içerisinde tarihsel derinliği dikkate alındığından insanlık tarihinin en eski dillerinden biridir. Yazılı olarak takip edilebilen zaman diliminde Köktürkler devriyle başlayan Türkçe ürünler günümüze kadar farklı coğrafya ve kültür dairelerinde kullanılmıştır. Türklerin siyasî etkilerini gösterdiği, devlet teşkilatlanmalarını kurdukları coğrafi alanlar farklılık arz etmekle birlikte Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının büyük bir bölümünde egemenlik kurdukları görülür. Türk siyasî yapılanmasının devamlı ve etkili oluşu Türk dilinin de etki alanını genişletmiş, zaman zaman Türkçenin ön plana çıkan bir dil olmasını sağlamıştır. Türklerin tarihsel süreç içerisinde Çin, Hint, Arap, İran, Avrupa gibi farklı kültür daireleriyle temas etmesi her alanda olduğu gibi Türk dilini de etkilemiştir. Köktürk Yazıtlarının bir yüzünün Çince yazılması buna en eski örnek olarak gösterilebileceği gibi Uygur hakimiyeti dönemindeki Budizm, Maniheizm inaçlarının dil ve edebiyat alanına yansımaları da buraya dahil edilebilir. Türk kültür hayatında özellikle inanç eksenli dış etkilerin daha çok olduğu bir diğer gerçekliktir.

Türk dilinin ilk yazılı ürünleri kabul edilen Köktürk Yazıtlarından hareketle Türklerin konfedere olmuş bir devlet teşekkülü oluşturduklarını biliyoruz. Yazıtlarda Bayırku, Dokuz Oğuz, On-Ok, Otuz Tatar, Kırgız, Türgiş, Üç Oğuz gibi farklı Türk boylarının Köktürk Devleti'ni oluşturan belli başlı boylar olduğu görülmektedir. Bu çağda Oğuzların devlet idaresindeki etkin ve önemli boyların başında geldiği, Köktürk devlet organizasyonunda başat rol oynadığı bilinmektedir. Korkmaz (2013: 20) yazıtlarda geçen Oğuz, Oğuz beyleri, Dokuz Oğuz beyleri, Dokuz Oğuz budun gibi kullanımlardan hareketle Oğuzların bir kavim hüviyeti kazanarak etnik oluşumlarını tamamladığı görüşündedir. Kafesoğlu (2017: 145) ise Köktürk Kağanlığının temelini Oğuzların oluşturduğunu ifade ederek onların etkin bir boy olduğunu belirtir. Gerek Köktürkler gerekse Uygurlar döneminde Oğuzlar Türk devlet yapılanması içerisinde etkili bir boydur.

10. yüzyıla gelindiğinde Oğuzların kendi siyasî birlikteliklerini kurarak Oğuz Yabgu Devleti adında bir devlet kurdukları bilinmektedir. Pek uzun ömürlü olmayan bu devletin Kıpçakların baskısı ve Selçuklu ailesine bağlı kütelerin ayrılması neticesinde yıkıldığı kabul edilir (Kafesoğlu 2017: 148). Bundan sonraki süreçte ise Selçuklu devlet idaresiyle Oğuzların daha etkin bir aşamaya geçtikleri söylenebilir. Oğuzların kullandıkları Türkçe hakkında 11. yüzyıla kadar yazılı bir kaynaktan söz etmek mümkün değildir. Korkmaz (2005), Gülsevin (1998) gibi araştırmacılar Eski Türkçe dönemindeki bazı eserlerden hareketle Oğuz lehçesine dair bazı fonetik ve morfolojik unsurları ele almışlardır.

Oğuzların Türkçesi hakkında en kapsamlı ve ilk elden bilgileri Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânü Lugâtî't-Türk* eserinden öğrenmekteyiz. Kaşgarlı Mahmud Türk dilinin bilinen ilk gramercisi ve Türk dilleri uzmanıdır. Yazdığı eser Türkçenin en kıymetli söz varlığı hazinesi olarak uzun yüzyıllar dil uzmanlarının temel başvuru kaynağı olmuş, 11. yüzyıl Türk Dünyasını ve Türk lehçelerini anlatması bakımından Türklüğün en değerli yazılı eseri olarak haklı şöhretini taşımaya devam etmektedir. Kaşgarlı eserinde yaşadığı dönemde kendi mücavir alanı içerisindeki Türk diyalekt ve lehçelerinden malzemeler toplamış, bunlara dair söz varlığı vermiş diğer taraftan bazı sözcüklerin açıklamalarına notlar düşmüştür. Eserde Argu, Bulgar, Çigil, Hakaniye, Hotan, Karluk, Kençek, Kıpçak, Oğuz, Sogd, Suvar, Tuhsı, Tüpüt, Türk, Türkmen, Uğrak, Uygur, Yabaku, Yağma ve Yemek gibi yirmi Türk boyuna dair dil malzemeleri değişik yoğunluklarda verilmiştir (Sertkaya, 2009: 13). Bu Türk boylarından örnekler verilmesi Kaşgarlı'nın kendi bulunduğu coğrafyada bulunan ve o dönemin imkanları ölçüsünde gidebildiği yerlerdeki örnekler olması kuvvetle muhtemeldir. Kaşgarlı da eserinde Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini öğrendiğini kendisi belirtmektedir (Akkoyunlu ve Ercilasun 2014: xxiv). Eserde gramer, coğrafya, yer adları, söz varlığı, halk kültürüne dair bilgiler, atasözü ve deyimler, Türk nazmına dair örnekler gibi pek çok konu başlığı hakkında bilgi verilmiş, eser ansiklopedik bir karakterde döneme ciddi manada ayna tutan bir eser olarak hazırlanmıştır. Farklı Türk boylarının ele alınması ve Kaşgarlı'nın yaşadığı döneme kadar tek bir yazı dili halinde gelen Türk dilinin içerisinde barındırdığı ağızlara dair ilk somut verilerin eserde kayda alınması art zamanlı çalışmalar açısından çok önemli verilerdir.

Kaşgarlı eserinde boylara dair verdiği söz varlığı ürünlerinde özellikle Oğuz lehçesi sözcüklerine daha çok yer vermiştir. Killi'ye göre toplam söz varlığı içerisinde bu oran %47 olup sayısal veri olarak Argu 45; Basmıl 1; Bulgar 4; Çigil 51; Çömül 3; Halaç 3; Hotan 3; Karluk 9; Karluklu Türkmen 1; Kay 3; Kençek 22; Kıpçak 53; Oğrak 1; Oğuz 265; Türkmen 4; Göçer halk 2; Sogdak 1;

Suvar 6; Tatar 3; Tuhsı 9; Tübüt 2; Uygur 12; Yabaku 8; Yagma 22; Yemek 7; Balasagun 2; Barsgan 8; Kaşgar 2; Köçe 1; Sayram 1; Uç ve Utluk 1 biçimindedir (Killi, 2008: 391). Banguoğlu (1960: 25) da Dîvânü Lugâtî't-Türk'te bazı eksiklerin bulunabileceğini de belirterek 265 Oğuzca sözcük tespit ettiğini belirtir. Dolayısıyla Dîvân'da dönem lehçe ve ağızlarına dair verilen malzemin neredeyse yarısı Oğuzca sözcüklerden oluşmaktadır.

Oğuzların Dîvân'da bu denli geniş bir biçimde yer alması şüphesiz 11. yüzyıldaki Oğuz varlığıyla ilgilidir. Kâşgarlı her ne kadar Karahanlı Devleti içinde yaşayan bir soylu olsa da 11. yüzyılda başlayan güçlü Oğuz etkisini göz ardı etmemiştir. Bu dönem Karahanlıların doğu ve batı olarak iki ayrı devlete ayrıldığı, türlü iç karışıklıklar ve dış etkilerle mücadele ettiği bir dönemdir. Kâşgarlı'nın eserini telife başladığı 1072 yılında Selçuklu sultanı Alparslan 200 bin kişilik bir ordu ile Karahanlıların batı bölgelerini boydan boya ele geçirmiş Buhara'ya kadar ulaşmıştır (Ayan, 2015: 11). Selçukluların en güçlü dönemini yaşadığı Melikşah döneminde Selçuklu-Karahanlı mücadelesi ciddi anlamda sürmüştür; Melikşah, Semerkant üzerine yürüyünce Batı Karahanlı hükümdarı II. Nasr barış istemiş (1074) ve Mâverâünnehir'de Selçuklu hâkimiyeti tanınmıştır (Özaydın, 2001: 408). Kâşgarlı Mahmud'un eserini yazdığı bu dönem Karahanlıların kökeni Oğuz olan Selçuklular karşısında herhangi bir karşı koyma gücüne sahip olmadığı, kendi devletlerinin ikiye bölündüğü ve özellikle devletin batı kanadının tamamen Selçuklu kontrolüne geçtiği bir dönemdir. Dolayısıyla Oğuzların ve Oğuzcanın eserde bu denli yer tutmasında dönemin sosyo-siyasî şartlarının ciddi anlamda etkili olduğu söylenebilir. Kâşgarlı'nın içinde büyüdüğü, yetiştiği dönem artık Oğuzların hakim olduğu, siyasî gücü ellerinde bulundurduğu bir zaman dilimidir. Zaten Kâşgarlı da Buharalı ve Nişaburlu imamlardan duyduğunu söylediği hadisi naklederken burada Oğuz Türklerinin ortaya çıkışına ve onların uzun sürecek saltanatlarına konu olan bir nakli aktarır (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: xxvii). Yine eserde Oğuz boylarını temsil eden damgalar verilirken ilk sırada Kınık boy damgası verilmiş ve bunların zamanın sultanları ve baş oldukları ifade edilmiştir. Bu durum bile eserin Oğuzları nereye konumlandığını, fazlaca Oğuzlar ve Oğuzca hakkında bilgi verilmesi motivasyonunu gösterir niteliktedir.

Pek çok sözcüğün açıklamasında Oğuzların o sözcük için ne dediğini, niçin sözcüğün o varyantını kullandığını belirtmiş hatta “*oğuzla-*” biçiminde bir fiil bile kullanmıştır (DLT 132). Eserde verilen sözcüklerde diğer boyların o sözcüğe ne dediğinden, nasıl telaffuz ettiğinden ziyade Oğuzların dediklerine yer verilmiş olup Oğuz lehçesinin söz varlığına ait sözcükler daha fazla yer almıştır. Kaşgarlı eserinde bazı sözcüklerin anlam ve açıklamasını verirken “bunu Oğuzlar bilmez” notunu da düşmüştür. Oğuzların bilmediği sözcük ve bu sözcükler etrafındaki kavram hakkında Banguoğlu (1960: 25) da bunların Doğu Türkçesinde kullanılan karşılıklarının Oğuzcada aynı anlamda ikincil sözcükler olduğu görüşündedir.

2. Dîvânü Lugâtî't-Türk'te “Oğuzlar Bunu Bilmez” İçeren Sözcükler

ayak: çanak.

(çanak) *Oğuzlar bunu (ayak kelimesini) bilmez* ve bunun için çanak kullanırlar. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 40)

ayak: Kap kakak, *Bunu Oğuzlar bilmezler*; onlar bu gibi şeylere “çanak” derler. (Atalay, 1985: C I 84)

ayak: ‘bir tas’, özellikle bireysel kullanım için içki kabı; “kâse, kupa, kadeh” (Clauson, 1972: 270)

Sözcük Eski Anadolu Türkçesinde pek çok metinde örneklenmektedir:

“kim bilür ne kuşam ben ki şol yüze üuşam ben

ezelden seroşam ben içmişem **ayağum** anda” (Yunus Emre Dîvânı) (Büke, 2021: 49)

“şehen-şāha üutıl bir **ayaò** üolu

ki äalemde yoòdur hiç andan ulu” (Süheyl ü Nev-Bahar) (Dilçin, 2016: 316)

“üokuz yirde badyalar kurlmış-idi. Altun **ayak** şurâhiler dizilmiş-idi.” (Dede Korkut Kitabı) (Ergin, 1997: 154)

Hatta Hoca Mesud’un eseri Süheyl ü Nevbahar’da “*ayak*” ve “*çanak*” sözcükleri aynı beyitte kullanılmıştır:

“kime âundı ol yiyesi bir **ayaò**

ki aâu içürmedi **çanaò çanaò**” (Dilçin, 2016: 422)

Türkiye Türkçesi ağızlarında ise sözcüğün bazı yörelerde kullanıldığı kayıt altına alınmıştır: ayak (I)

1. Tas, maşraba. (Dağlat -Af.; Karaçay aşireti, Başhöyük * Kadınhanı -Kn.)

2. Kadeh. (Yeniköy -İst.) (DS, 1993: 399)

(emgen-) ol bu işta telim emgendi o, bu işte çok yoruldu. Buradan **xân karşı.ga emgendi** denir; anlamı şudur: Hakan saraya indi. (133) Bu da “hakan yaptığı işten yorulduğu saraya indi” demektir. Bu, beyler ve büyükler için söylenen çok ince bir sözdür. **emgenür, emgenme.k. Oğuzlar bunu bilmez.**

(Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 116)

emgendi: ol bu işta telim emgendi = o adam, bu işte çok emendi, çok yoruldu”. Bundan alınarak “Xan karşıka emgendi” denir ki “Han saraya indi” demektir; şöyle ki “Han bu yolda yoruldu ve indi” anlamındadır. Bu söz, beyler ve büyükler için çok ince bir söz olarak söylenir. emgenür- emgenmek) *Oğuzlar bunu bilmezler.* (Atalay, 1985: C I 255)

emgen-: emge- fiilinin dönüşlü biçim; “zahmet çekmek” (Clauson, 1972: 160)

Bu fiildeki -g-> Ø sesi düşmüş, Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında “*emen-*” biçimine dönüşmüştür. Tarama Sözlüğü’nde: “Zahmet çekmek, emek çekmek.” (TS, 1995: 1463); Derleme Sözlüğü’nde (DS, 1993: 1734) ise: “1. Boş yere yorulmak, emek ver mek, uğraşmak, didinmek; 2. Çok fazla emek vermek, çalışmak; 3. Gidip gelmek, geri dönmek” gibi anlamlara gelmektedir:

Ben canı fida kılmışam ol hindu gözüne

Yohdur nigeranum dahi ol bana **emene** (Kadı. XIV.377)

Geldi paşa eyleyüp rence-kadem

Emenüp bizim için kıldı kerem (Enveri. XV. 41)

erig:

(eri.g) eri.g yı.lkı cins hayvan. “Çok güzel at” a **erig at** denir; bunu Oğuzlar bilmez.(Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 33)

erik: “erik ylık = yorga hayvan” Yörüğen ata da “erik at” denir. Bunu Oğuzlar bilmezler (Atalay, 1985: C I 70).

eri:g (?erià) olasılıkla **erià-2** maddesindeki gibi. Sadece aşağıda belirtildiği gibi not edildi fakat **eriàlik** maddesine bakın. (Clauson, 1972: 222).

Bu sözcük gerek Türkiye Türkçesi ağızlarında gerekse Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde örneklenmemiştir.

(kıl-) er kızig kıldı adam kız ile cima etti. Bu (kılmak), cimayı anlatan kinayeli bir sözdür. Bu sebeple *Oğuzlar bu kelimedden uzak dururlar.* Bir şey yapıldığı zaman **kıldı** yerine “düzeltti” anlamında

itti kullanırlar. Namazı düzgün kıldığı zaman **er yükünç itti** denildiği gibi. Türkler **kıldı** derler. **kılu.r, kılma.k.** (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 241).

kıldı: er iş kıldı = adam iş yaptı; er kızığ kıldı = adam, kızı yaptı”. Bu söz, erkekle dışının birleşmesinden kinayedir; onun için Oğuzlar bu sözü söylemekten kaçınır ve “kıldı” yerinde “etti” derler. Nitekim adam namaz kıldığı zaman “er yükünç etti” derler. Türkler “kıldı” derler, kılır – kılmak. (Atalay, 1985: C II 25).

kıl- : bir şey yapmak, birine bir şey yapmak ve benzeri; genellikle *ét-* gibi kullanılır (Clauson, 1972: 616).

Kâşgarlı’nın bahsettiği bu fiil ve onun kullanımının daha sonraki yüzyıllarda unutulduğu anlaşıyor. Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde Kaşgarlı’nın bahsettiği, Oğuzların kullanmaktan kaçındığı anlamda kullanımı bulunmayan sözcüğün, Eski Anadolu Türkçesi Dönemi’nin erken dönem metinlerinde örnekleri sadece ‘*yapmak, etmek*’ anlamında kullanımı vardır:

Beni eyle bil kim tapuna kulam

Ne kim buyruğun ola anı **kılam** (Süh. XIV. 195)

Muhammed ümmetinin bitilerin ak **kılgıl** (Tebareke XIV. 21)

Çü çıkmıştır benüm gönlüm elümden

Ne **kılam** neyleyem hasıl bilümden (Ravza. XV. 24)

kış sadak. Uzatarak. Oğuzlar ve kardeşleri Kıpçaklar bunu bilmez. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 399)

kış: Sadak. Oğuzlar ve Oğuzların kardeşi bulunan Kıpçaklar bunu bilmezler. (Atalay, 1985: C III 126-127).

kè:ş: ‘ok kılıfı, kubur’ (Clauson, 1972: 752).

Farsça kökenli bir sözcük olan “kış” (Devellioğlu, 2004: 522) Tarama ve Derleme sözlüklerinde tanımlanmamıştır.

kum Çigil lehçesinde kum. Oğuzlar bunu bilmez. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 147)

kum : Kum. Çigilce. Bunu Oğuzlar bilmezler? (Atalay, 1985: C I 338).

kum ‘kum’ tüm modern lehçelerde varlığını devam ettiriyor (Clauson, 1972: 625).

Sözcük Türkiye Türkçesi Ağızlarında k- > g- ötümlüleşmesi nedeniyle “gum” biçiminde kullanılırken (DS, 1993: 2194; Korkmaz, 1994; Gülsevin, 2002) Tarama Sözlüğü’nde tanımlanmamıştır.

(**Āl**) **Āl nēj** ıslak olan şeyler. “ıslak elbise” için **Āl tōn** denir. Oğuzlar bunu bilmez. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 23).

öl : öl neng = “öl neng = yaş nesne”. Bundan alınarak “öl ton” denir, “yaş elbise” demektir. Bunu Oğuzlar bilmezler. (Atalay, 1985: C I 48).

ö:l : ‘ıslak, nemli’ bazı modern lehçelerde anlam genişlemesiyle ‘taze’ (bayat olmayan) (Clauson, 1972: 124).

Sözcüğün Derleme Sözlüğü’ndeki kayıtlara göre aynı anlamda pek çok yörede kullanıldığı görülür:

öl (I) Toprağın nemi, tav. (Çay, Çıgır * Dinar, * Bolvadin -Af.; * Uluborlu -Isp.; Salda * Yeşilova, Çerçin, Başpınar * Tefenni -Brd.; Darıveren * Acıpayam, Sütçüler, Bekilli * Çal, Çöplü * Çivril, -Dz.; Çırpıköy * Bayındır -İz.; * Söğüt -Bil.; * Mihalıççık -Es.; Telin * Gürün -Sv.; * Talas, -Ky.; * Avanos -Nş.; * Bor -Nğ.; Mastat * Karaman, * Ermenek -Kn.; * Kaş, * Alanya -Ant.; * Bodrum, * Milas -Mğ.) (DS, 1993: 3328).

Eski Anadolu Türkçesi ilk dönem eserlerinde de sözcüğün “yaşlık, nem, rutubet, toprak tavi” (TS, 1995: 3075) anlamlarında kullanıldığı örnekler mevcuttur:

Sıdk bağı biteydi gölünden

Kurumayaydı gölü **ölünden** (Velet. XIII- XIV. 58)

Geçerem yüz bin deniz gibi gölü

Kim eteğime anın değmez **ölü** (Man.Tayr. XIV. 69)

(öndür-) ol anı evke öndürdi o evi gösterip onu yöneltti. Bu Uygur lehçesidir. Oğuzlar bunu bilmez. **öndürür, öndürme.k.** (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 107).

öndürdi: “Tengri ot öndürdi = Tanrı bitki bitirdi”, “ol anı ewge öndürdi = o, onu eve yöneltti”. Uygurca. Bunu Oğuzlar bilmez. (öndürür – öndürmek) (Atalay, 1985: C I 225).

Clauson (1972: 181) bu sözcüğü “üntür-” maddesinde ele almış, “ün-” fiilinin ettirgen biçimi; ‘bir şeyin ortaya çıkmasına neden olmak’ anlamlarında vermiştir. Fiil Derleme ve Tarama sözlüklerinde tanıklanmamıştır.

(tın-) aruk tındı yorgun, dinlendi. **tınar, tınma.k.** Oğuzlar bir kişiyi susturmak isteyince ona **tınma** derler. Bu, terstir; onun anlamı "susma" dır. Türkler **tın** derler. Anlamı "sus"tur. Eğer **tınma** deseler anlam "susma" olur. Burada Oğuzlar hata yapmışlardır.(Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 242).

tındı: “yagmur tındı = yağmur dindi”; “er uluğ tındı = adam kaba kaba soludu”; “aruk tındı = yorgun dinlendi”, tınar – tınmak). Oğuzlar, bir kimseye söz söyletmek istemedikleri zaman “tınma” derler. Bu “susma” demektir, öbür Türkler “tın” derler. “sus” anlamınadır. Bunlar “tınma” dedikleri zaman “susma” anlamı anlaşılır; Oğuzlar burada yanlışlardır. (Atalay, 1985: C II 28).

tın- (d-) ‘konuşmak’ özellikle Oğuz ve belki de 1. anlamdaki tın- fiilinin ‘bir sözcüğü fısıldamak’ kelimesinin deyimisel kullanımı. (Clauson, 1972: 514).

Sözcük, Derleme Sözlüğü’ne göre Kaşgarlı’nın Oğuzların yanlış bildiği şekliyle: “tınlamak: Ses vermek, söylemek. (Gökçeesu, Yarıhisar- Bi) (DS, 1993: 3916) hem de onun doğrusunu ifade biçimiyle varlığını sürdürmektedir: “tınmak (III) Susmak. (Çilehane * Reşadiye -To.) (DS, 1993: 4759). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de sözcük t- = d- nöbetleşmesiyle: “dınmak: Ses çıkarmak, söz söylemek.” anlamlarında kullanılmıştır (TS, 1995: 1131).

Biri **dınmak** yerinde hamuş olmak

Biri dinmek yerinde söze gelmek (Hurş. XIV. 14)

Gördüğün **dınma** gözden düşersin (Ata. XV. 34)

Melik didi ki düşvar iş bu elhak

Hele **tınmañ** görelim kim nider Hak (Mih. XV. 268)

(tegin-) ol tegindi o geldi. Bunun anlamı "ulaştığı iletildi" dir. Çigillerde bir insanın gelişi, han veya beye haber verildiğinde böyle denir. "Gidince" de **tegindi** denir. Oğuzlar bu kelimedenden nefret ederler. **teginü.r, teginme.k.** (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 273).

tegindi: Çiğilcede, Hakana yahut Beye birisinin gelmesi haber verildiği zaman “ol tegindi” denir ki “o, hazır oldu, gelmek için emir aldı” demektir. Oğuzlar bu söze kızarlar; (teginür – teginmek) (Atalay, 1985: C II 143)

tegin- (d-) teg- fiilinin dönüşlü hali; ilginç bir anlam çeşitliliğine sahip; bazen ‘ulaşmak, erişmek’. (Clauson, 1972: 484).

Sözcük Derleme Sözlüğü’nde tanıklanmamışken, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde “kavuşmak, nail olmak, vasıl olmak.” anlamında değin-/tiğin- biçiminde alternanslı kullanılmıştır (TS, 1995: 1040).

Ulular ilte seni ol Hazrete

Hiç gümansız **değinesin** devlete (Ga. XIV. 57)

Çünkü girür Bünyamin ol halvete

Kardaşın görür **tiğünür** devlete (Yuz. Şeyd. XIII. 75)

yarlıg sultanın mektubu ve emri. Çigil lehçesinedir; Oğuzlar bunu bilmez. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 366).

yarlıg : Hakanın mektubu, fermanı, buyuruğu. Çigilce. Bunu Oğuzlar bilmez. (Atalay, 1985: C III 42).

yarlıg bir üstten asta verilen emir, bazen bir üstten bir asta verilen bir lütuf çağrışımı da yapar. (Clasuson, 1972: 906).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde sözcüğün Oğuz yazı dilinde “ferman, irade, buyrultu.” anlamında kullanıldığı, 19. yüzyıla kadar tanıklandığı görülür (TS, 1995: 4357):

Neye kaçıp hasta kılursun teni

Gel varalım gösterilim fermanı

Belimize **yarlıgı** kuşatalım

Dutmanın başını uşatalım (Man.Tayr. XIV. 47)

Dili Mirrih’e geçerken tıgın

Baş ü can üzre senin **yarlıgıñ** (Fazıl. XVIII-XIX. 6)

Sözcük diğer taraftan Derleme Sözlüğü’nde (1993: 4187) “yarlıg: Yasa (-Ky.)”; “yarlık: Buyruk, emir (- Ky.) biçimlerinde Kayseri yöresinde tanıklanmıştır.

yasık yaylık (yay konan yer). Türk dilinde. Oğuz ve Kıpçaklar bunu bilmezler; onlar buna **kurma.n** adını verirler (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 354).

yasık: Gedeleş. Öbür Türklerce. Bunu Oğuzlar ve Kıpçaklar bilmezler. Onlar “kurman” derler. (Atalay, 1985: C III 16).

yasık tek örnek (*Hapax legomenon*) fakat yasıklık maddesine bak; ‘ bir yay kılıfı’; belki yas-fiilinden türemiş ‘gerilmemiş’, ‘gerilmemiş yay için bir durum’ anlamından genişletilmiş. (Clasuson, 1972: 914).

Sözcük Tarama ve Derleme sözlüklerinde tanıklanmamıştır.

to.y karargah. Bundan **xan to.y** denir; "hakanın karargahı" demektir. Oğuzlar bunu bilmez. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 405)

toy: Ordu kurağı, ordu karargâhı. Bu sözden alınarak “xan toy” denir ki, “Hakanın ordu kurduğu yer” demektir. Bunu Oğuzlar bilmezler. (Atalay, 1985: C III 141).

to.y aslında fiziksel olarak bir araya gelmiş çadırlardan oluşan ‘ordugâh’; böyle bir yerde yaşayan insanların oluşturduğu ‘topluluk’; herhangi ‘büyük toplantı’; ve son olarak ‘şölen, ziyafet’. (Clasuson, 1972: 566).

Sözcük Oğuz yazı dilinde XVII. yüzyıla kadar “şenlik, şölen, ziyafet.” anlamında kullanılmış (TS, 1995: 3832); Derleme Sözlüğü’nde ise genelde ‘düğün’, kısmen ‘şölen’ anlamıyla kayda geçmiştir (DS, 1993: 4771; Olcay, 1995: 130; Buran, 1997: 217). Sözcük Batı Türkçesinde “hanın karargahı, han çadırı” anlamından uzaklaşmış sadece “şölen, eğlence, düğün” anlamları kullanımda kalmıştır.

Ki yarın cümle âlem **toya** gelsin

Azışmasın ile vü boya gelsin (Işk. XIV. 316-1)

Resul Hazreti, Ali'ye eyitti: Vargıl müslümanları cem' eylegil, **toyuna** düğününe okugıl, dedi. (Si.Da. XIV. 540-1).

Duruben kullar boğazlar koyunu

Gözlegil maymunların **toyunu** (Cam. XV. 57)

ügür Türkler arasında akdarı (*Panicum miliaceum*). Oğuzlar bunu bilmez. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 26)

ügür : Darı. Bu kelime, Oğuzlardan başka bütün Türk ulusları tarafından kullanılır; bunu Oğuzlar bilmezler. (Atalay, 1985: C I 54).

Sözcük hem Türkiye Türkçesi ağızlarında hem de Tarama Sözlüğü'nde bu biçimiyle tanıklanmamıştır. Sadece Derleme Sözlüğü'nde derlenen: “*öviir* (III) Mısır sapında bir yerden çıkan birkaç mısır koçanı. *Taşkoprü -Kastamonu” (1993:3364) sözcüğü dikkat çekicidir.

yüli.gü saç tıraş etmek için kullanılan ustura. Oğuzlar bunu bilmez; buna **kere.y** adını verirler. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 421)

yüligü : Saç tıraş eden ustura. Bunu Oğuzlar bilmez. Oğuzlar “kerey” derler. (Atalay, 1985: C III 174).

yüli:gü: Bir fiilden türetilmiş (yüli-) bir aleti tanımlayan isim. ‘tırış bıçağı’ (Caluson, 1972: 928).

DLT'de belirtildiği üzere ‘ustura, saç usturası’ gibi anlamlarda verilen bu sözcük Derleme Sözlüğü'nde sadece bir yerde tanıklanmıştır: “*yüleği [yülüğen] 1. Ustura. (* Bergama -İz.)*”, bunun dışında: “*yülek (I) Ağzı kütleşmiş kesici aracın ağzını açtırma, biletleme işlemi. (Erkinis * Yusufeli -Ar.)*”; “*yülekli Bilenmiş, keskin. (-Ama.; Erkinis * Yusufeli -Ar.; * Ermenek -Kn.; Tömük * Mersin -İç.)*”; sözcüklerinde de anlamla ilişkisinin devam ettiği görülür (DS, 1993: 4329). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sözcüğün tanıklandığı bir örnek yoktur. Kaşgarlı Oğuzların bunun yerine ‘kerey’ sözcüğünü kullandığını söylese de Derleme Sözlüğü'nde bu sözcüğün ‘gerey’ biçimi: “*Pazartesi, bulut, Dağın girintili çıkıntılı, gölgeli yeri*” (1993: 2000); ‘kerey’ biçimi ise: “*Sarp kayalık*” (1993: 2754) anlamlarında geçmektedir.

yaña.n fil. Oğuzlar bunu bilmez. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 501)

yanğan : Fil. Oğuzlar bunu bilmez. (Atalay, 1985: C III 376).

yaña: ‘fil’ (Clason, 1972: 943).

Sözcük hem Derleme hem de Tarama Sözlüğü'nde tanıklanmamıştır.

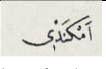
3. Sonuç ve Değerlendirme

Türk dilinin en nadide ve kıymetli eseri olan Divânı Lugâti't-Türk içerisinde barındırdığı bilgi çeşitliliği bakımından uzun yıllardır Türkoloji alanında yapılan pek çok çalışmaya kaynaklık etmiş, en başat referans kaynaklarından biri olarak gösterilmiş, Kaşgarlı'nın söyledikleri bir ölçüt olarak kullanılagelmıştır. Kaşgarlı bu eseri 25 Ocak 1072 tarihinde yazmaya başlamış bazı araştırmacılara göre 1074; bazı araştırmacılara göre 1077 yılında tamamlamıştır (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: xix). Kaşgarlı Mahmud sadece eserin yazım kısmı için iki ya da 5 yıl harcamış olup eserdeki bilgileri toplamak için yaptığı ön hazırlığın süresi ise belirsizdir. Şüphesiz bu ön hazırlık süreci (araştırma, okuma, kaynak tarama, belki seyahat vb.) daha uzun sürmüş, Kaşgarlı bu ‘şaheser’i hazırlamak için ciddi bir emek sarf etmiş, Türklerin şehirlerini, çöllerini -ki buradaki kasıt taşra olmalıdır- baştan başa gezip dolaştığını aktarır. Eserin yazıldığı dönem çalışmamızın giriş bölümünde bahsedildiği üzere Selçukluların dolayısıyla Oğuzların hakimiyeti dönemine rastlayıp, Oğuzların her alanda baskın oldukları bir çağdır. Eserin hemen başında Kaşgarlı Mahmud Hz. Muhammed'e atfettiği bir hadiste Türklerin ortaya çıkacaklarını bu Türklerin ise Oğuzlar olduğunu açıkça beyan etmiştir. Eserinde Türklerin sadece ana boylarını yazdığını belirten Kaşgarlı Mahmud Oğuzların kollarını/boylarını herkesin bilmesinin gerekli olduğunu belirterek (Atalay, 1985: C I 28) onların hayvanlara vurduğu damgalarına kadar vermiş olması dönemin Oğuz etkisini açıkça gösteren ifadelerdir. Yine Oğuz

boylarını detaylı biçimde verdiği bölümde ise 22 bölüm olan Oğuzların ‘başları ve birincisi’ nin Kınıklar olduğunu ifade etmiştir (Atalay, 1985: C I 55).

Kaşgarlı eserin bazı yerlerinde Oğuzlar ve Oğuz lehçesiyle ilgili tespitlerini de sunmuştur. “tamur” maddesinde ‘Oğuzların devamlı olarak kolaylık peşinde’ olduklarını ve Oğuzcanın ‘tuhaf’ olduğunu söyler (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014:187). “ören” sözcüğünün açıklamasında Kaşgarlı, Oğuzların Farslarla fazla temas halinde olduklarından dillerinin etkilendiğini ve birçok Türkçe sözcüğü unuttuklarını, bunların yerine Farsça sözcükleri kullandıkları söylerken; “turma” maddesinde de aynı şekilde Oğuzların Farsların havuç için kullandıkları ‘gezer’ sözcüğünü ‘geşür’ biçiminde aldıklarını ve Farslarla yaşamının onlara bazı Türkçe sözcükleri unutturduğunu belirtir. Buradan hareketle Kaşgarlı’nın Oğuzların Türkçe sözcükleri terk ettiklerini, Selçuklular üzerindeki İran etkisini ve dolayısıyla Türkçe üzerindeki Farsça etkisini eserin bazı yerlerinde açıkça söylemiştir.

Bu çalışmada Kaşgarlı Mahmud’un ‘Oğuzların bilmediği yahut Oğuzlar bilmez’ dediği sözcükler üzerinde durulmuştur. Sözcüklerin Oğuzların oluşturduğu yazı dili olan Eski Anadolu Türkçesi ve devamındaki Osmanlı Türkçesi dönemindeki durumuna dönem eserlerinin tarandığı Tarama Sözlüğü’ne; diğer taraftan hâlâ Anadolu’da yaşamaya devam eden Oğuz ağızlarından sözcüklerin derlendiği Derleme Sözlüğü’ne bakılarak Kaşgarlı’nın Oğuzcada olmadığını söylediği sözcükler ele alınmıştır. Toplam 16 sözcük tespit edilmiş olup bu sözcüklerin 11’i ad, 5’i ise eylemdir.

DLT	Tarama Sözlüğü	Derleme Sözlüğü
 Ayak : Kap, kakak (Atalay) ayak : Çanak. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	Ayaà/ayak/ayaò: 1. Kadeh. 2. Tas, çanak.	Ayak: 1. Tas, maşraba. (Dağlat -Af.; Karaçay aşireti, Başhöyük * Kadınhanı -Kn.) 2. Kadeh. (Yeniköy -İst.)
 Emgendi: yoruldu (Atalay) Emgen- : yorulmak (Akkoyunlu ve Ercilasun)	Emen- : Zahmet çekmek, emek çekmek.	Emen- : 1. Boş yere yorulmak, emek ver mek, uğraşmak, didinmek; 2. Çok fazla emek vermek, çalışmak; 3. Gidip gelmek, geri dönmek. (İshaklı *Bolvadin -Afyon Kaçar aşireti, Kiseler *Eşme -Uşak Yassören *Senirkent, Örkenez *Yalvaç, Karamanlı *Tefenni, Kozağaç *Göhlhisar -Burdur Üçkuyu, İsabey *Çal, Bulkaz, Çıtak *Çivril - Denizli *Gediz, *Alayunt - Kütahya *Sivrihisar, Tokat, Bozan, Sarıkavak Eskişehir *Çerkeş, *Kurşunlu Çankırı *Kargı -Çorum *Vezirköprü -Samsun *Merzifon ve çevresi -Amasya *Niksar -Tokat *Ünye - Ordu Ağcakışla -Sivas Çayırılı, *Haymana, Sobran *Nallıhan, Camili *Ayaş -Ankara *Bor -Niğde *Karaman, Sille -Konya Namrun *Tarsus -İçel
 Erik: yorga, yörüğen. (Atalay) Erig : Cins, çok güzel. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	TANIKLANMAMIŞ

 kıldı: erkek-dişi birleşmesine kinaye. (Atalay) Kıl- : Cima etmek. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	TANIKLANMAMIŞ
 kiş: Sadak. (Atalay) kiş: sadak. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	TANIKLANMAMIŞ
 kum : Kum. (Atalay) kum : Çigil lehçesinde kum. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	Gum: Kum (-Samsun Sağamor *İğdır -Kars Sökün, Tekeler *Silifke - İçel
 öl : yaş (Atalay) Āl : ıslak (Akkoyunlu ve Ercilasun)	Öl: Yaşlık, nem, rutubet, toprak tavi	öl (I) Toprağın nemi, tav. (Çay, Çığrı * Dinar, * Bolvadin -Af.; * Uluborlu -Isp.; Salda * Yeşilova, Çerçin, Başpınar * Tefenni -Brd.; Dariveren * Acıpayam, Sütçüler, Bekeilli * Çal, Çöplü * Çivril, -Dz.; Çırpıköy * Bayındır -İz.; * Söğüt -Bil.; * Mihaliççık -Es.; Telin * Gürün - Sv.; * Talas, -Ky.; * Avanos -Nş.; * Bor -Nğ.; Mastat * Karaman, * Ermenek -Kn.; * Kaş, * Alanya - Ant.; * Bodrum, * Milas -Mğ.)
 öndür- : bitirmek (bitki), yöneltmek (Atalay) Öndür- : Yöneltmek (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	TANIKLANMAMIŞ
 tındı: dinmek, solumak, dinlenmek. (Atalay) Tın- : dinlenmek. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	Dın- : Ses çıkarmak, söz söylemek	Tınla- : Ses vermek, söylemek. (Gökçeesu, Yarhisar- Bilecik) Tın- : Susmak. (Çilehane * Reşadiye -To.)
 tegin-: hazır olmak (Atalay) Tegin- : ulaştığı iletilmek (Akkoyunlu ve Ercilasun)	Değın-/tiğın- : Kavuşmak, nail olmak, vasıl olmak	TANIKLANMAMIŞ

يارلغ : Hakanın mektubu, fermanı, buyuruğu. (Atalay) yarlıg sultanın mektubu ve emri. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	Yarlhà: Ferman, irade, buyrultu.	yarlıg: Yasa (-Ky.); yarlık: Buyruk, emir (-Ky.)
ياسق : Gedeleş. (Atalay) yasık yaylık (yay konan yer). (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	TANIKLANMAMIŞ
توی : Ordu kurağı, ordu karargâhı. (Atalay) to.y karargah. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	TANIKLANMAMIŞ
أسکر : darı (Atalay) ügür Türkler arasında akdarı (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	TANIKLANMAMIŞ
يوليو : Saç tıraş eden ustura. (Atalay) yüli.gü saç tıraş etmek için kullanılan ustura. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	yüleği [yülügen]: 1. Ustura. (* Bergama -İz.),
يانغان : Fil. (Atalay) yaṇa.n fil. (Akkoyunlu ve Ercilasun)	TANIKLANMAMIŞ	TANIKLANMAMIŞ

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te geçen bu 16 sözcükten 10'u Tarama Sözlüğü'nde; 9'u Derleme Sözlüğü'nde tanıklanmamıştır. Burada Kaşgarlı "kıl-" fiilinden Oğuzların uzak durarak, kullanmaktan kaçındıklarını; "tegin-" fiilinden ise Atalay'a göre kızdıklarını (1985: C II 143), Akkoyunlu ve Ercilasun'a (2014: 273) göre ise "nefret ettiklerini" anlıyoruz. 11. yüzyılın hemen başında yazılan bu eserde Oğuzların kullandığı lehçe ile ilgili fonetik, morfolojik ve semantik bilgiler veren Kaşgarlı, söz varlığına dair de önemli ayrıntıları sunmuştur. Yazarın "Oğuzlar bunu bilmez" dediği sözcüklerin daha sonraki yüzyıllarda Oğuz lehçesiyle yazılmış eserlerde ve Oğuz ağzlarında görülmesi tarihî süreç içerisindeki etkileşimlerle izah edilebilir bir durumdur. Bir diğer durum ise Kaşgarlı'nın bu eseri hazırlarken hangi Oğuz boy veya boylarının ağzlarını esas aldığı meselesidir. Onun bulunduğu veya eserine hazırlık için gittiği coğrafyalardaki Oğuz boylarının bu sözcükleri bilmemesi veya kullanmaması da ihtimal dahilindedir. Bugün Anadolu coğrafyasının ve Osmanlı Devleti'nin iskân politikası gereği Kıbrıs, Ege Denizi adaları, Balkanlar, Irak, Suriye, Lübnan, Mısır gibi farklı coğrafyalara dağılmış olan Oğuz boyları arasında bile söz varlığı bakımından ciddi farklılıklar söz konusudur. Boyların bulundukları coğrafyalarda tarihsel süreç içerisinde girdiği etkileşimler söz varlığı meselesini derinden etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Diğer taraftan Oğuz boylarının Kıpçak ve Karluk lehçeleriyle de etkileşimi kaçınılmaz bir durum olup tarihsel süreç içerisinde söz varlıkları birbirini etkilemiştir.

“*Ayak/ayaà, emgen-, öl, yüligü vd.*” gibi sözcüklerin bugünkü Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşaması bu ve bunun gibi sebeplere bağlanabilir bir gerçekliktir.

Kısaltmalar

Ata.	: Atalar Sözü
C	: Cilt
Cam.	: Camasb-nâme
DS	: Derleme Sözlüğü
Enveri.	: Düstûr-nâme-i Enverî
Fazıl.	: Fazıl Külliyyatı
Ga.	: Garibname
Hurş.	: Hurşid ü Ferahsad
Işk.	: Işk-nâme
Kadı.	: Kadı Bürhaneddin Divânı
Man. Tayr.	: Mantıku't-Tayr
Mih.	: Mihr ü Müşteri
Ravza	: Ravzatü'l-Envâr
Si. Da.	: Siyer-i Darir
Süh.	: Süheyl ü Nev-Bahar
Tebareke:	Tebareke Tefsiri
TS	: Tarama Sözlüğü
Velet	: Sultan Velet Divanı
Yuz. Şeyd.	: Yusuf ve Zeliha

Kaynakça

- Akkoyunlu Z., Ercilasun A. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâtı't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Atalay B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ayan, E. (2015). Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 1-29.
- Banguoğlu, T. (1960). Kaşgari'den Notlar: III - Oğuz Lehçesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 8, 23-48.
- Buran, A. (1997). *Keban Baskil Ağın Elazığ Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara.
- Büke, H. (2021). *Yunus Emre Divânı Vatikan Nüshası*. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Dankoff R., Kelly J. (1982, 1984, 1985). *Maómýd al-KāšFarī Compendium of Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Türk); Maómýd el-Kāšārī Türk Şiveleri Lûgatı (Dīvānū Luāāt-it-Türk, İnceleme. Tenkidli Metin*. (Ed. Ş. Tekin, G. Alpay Tekin), Harvard University.
- Devellioğlu, F. (2004). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Derleme Sözlüğü. (2009). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Dilçin, C. (2016). *Süheyl ü Nev-Bahar İnceleme-Metin-Sözlük*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I-II*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülsevin, G. (1998). “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”, *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, 7.Sayı, 12-18.

- Gülsevin, G. (2002). *Uşak İli Ağızları, Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu İ. (2017). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Killi G. (2008), “*Türk Diyalektoloji Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı: Divanu Lugati't-Türk*”, *Kaşgarlı Mahmud Kitabı*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1974). “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Türkoloji Dergisi*, 6(1).
- Korkmaz, Z. (1994). *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*, TDK Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Sertkaya Osman Fikri (2009). “Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler”, *Dil Araştırmaları*, 5, 9-38.
- Olçay, S. (1995). *Erzurum Ağızı, İnceleme-Derleme-Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara.
- Özaydın A. (2001). *Karahanlılar Maveraünnehir ve Doğu Türkistan'da Hüküm Süren Türk- İslam Hanedanı (840 -1212)*, TDV Ansiklopesi, Ankara.

ESKİ TÜRK YAZISINDAKİ ALFABE VE GRAFİK SİSTEMİ

Kuralay BIMOLDAKIZI KÜDERINOVA*

Özet

Makale, a, e ünlülerinin yalnızca belirli bir konumda gösterilmesinin ve başka konumlarda yazılmamasının nedeni de dahil olmak üzere, eski Türk yazılarında ünlülerin ve ünsüzlerin grafik özelliklerini açıklamaktadır. Ve eski Türk yazısının grafik sisteminin kapsamlı bir çalışmasına duyulan ihtiyaç.

Anahtar Kelimeler: yazı, alfabe, grafik, ünlü sesi, eski Türk yazısı

The Alphabet and Graphic System in the Old Turkish Script

Abstract

The article describes the graphic features of vowels and consonants in ancient Turkic writing, including the reason why the vowels a, e are indicated only in a certain position and are not written in other positions. And the need for a comprehensive study of the graphic system of ancient Turkic writing.

Keywords: writing, alphabet, graphics, vowel sound, ancient Turkic writing.

Orhun-Yenisey yazıtlarında kullanılan 35 harfin (damga) 4'ü ünlü fonemleri temsil eder, 4 harf 8 (9) ünlüyü verir. Bunu ünlülerin varyantı olarak adlandırdık (a-e-ä, ı-i, o-u, ö-ü), aksine 10 ünsüz 20 HARF ile temsil edilir (Amanzholov, 1998: 180). Yani, şimdiki gibi kalın ve ince ünlüler değil, kalın ve ince ünsüzler işaretlenmiştir. b, d, ğ, y, k, l, n, r, s, t 10 ünsüzün 20 harfi vardır. Bu nedenle, eski Türk yazısında uyum olgusu mevcut vokal alfabe sistemiyle değil, tersine konsonant alfabe sistemiyle yapılmıştır.

Eski Türk alfabesiyle yazılmış metinlerde ünlülerin 4 harfle işaretlendiği bilinmektedir. Ancak ünlülerin işaretlenmesinde özel bir sistem vardır. Bu nedenle, bildiride eski Türk anıtlarındaki ünlülerin işaretlenmesi hakkında konuşacağız.

a-e (ə~ə) sesinin işareti aynıydı, yani kelime kalın, ince olarak ayrılmadı. İlginç olan, kelime içinde ve kelime başında yazılmadı. Tersine, <o-ö> işareti kelime başında ve ortasında işaretlendi (Aidarov, 1986: 17)

Sebebi nedir?

A-e grafemi <ı>, <o>, <ö> invariantlarının işaretleriyle karşılaştırıldığında sık yazılmamıştır. Örneğin, dğ (adağ), dğr (adğır), yğçı (ayğçı), nğ (anğ). Kelime sonunda sistematik olarak işaretlenir: bunça, yzqa (yazıqa), kçe (keçe) (Sagyndykuly, 1994: 157).

Peki, işaretlenmemiş harf nasıl okunur?

O, bizim düşüncemize göre, diğer üç ünlü invariantın metinde yazılmasıyla belirlenmiştir.

Çünkü $\frac{a}{e}$ ünlüsünden başka $\frac{o}{y}$, $\frac{o}{Y}$, $\frac{bl}{i}$ hiperfonemaları hem başlangıç konumunda hem de ilk hecede sistematik olarak işaretlenmişse, (ıdq (ıduq), ölgli (ölgeli), üçn (üçün)), <ü>,

<u> fonemaları tüm konumda verilir. Böylece, $\frac{o}{y}$, $\frac{o}{Y}$, $\frac{bl}{i}$ grafemaları yazılmışsa okunur,

* Prof. Dr., Baytursınulı Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı, Kazakistan. email: kuderinova_70@mail.ru Orcid: 0000-0001-5946-9397

yazılmamışsa $\frac{a}{e(\text{ə})}$ foneması, ünsüz harfin kalınlığına-inceliğine göre ya [a], ya [e], [ä], [e] olarak okunur.

Bu yazının sistemi, sıkça kullanılan sesli fonemin harfini yazmamak yani yazıda tasarruf yapma ilkesine dayanmaktadır. sessiz harf ile başlayan bir kelimenin önünde yanlışlıkla sesli harf olduğunu düşünme ihtimali, burada yoktur. Bunun sebebi, Türk dilinin fonetik özelliklerini ve kelime dağılımını bilmeye dayanır. Örneğin, brzun (barzun) - barsın, mña (maña) – bana, mn (men) – ben kelimeleri “düşürülen” a, e harfleriyle başlamayacaklarını dil kullanıcıları ve okuyucular bilmelidir (Amanzholov A. 1973: 18).

$\frac{bl}{i}$
< i > hiperfoneması neden baş ve orta konumda işaretlendi de, kelimenin ortasında yazılmadı?

$\frac{a}{e(\text{ə})}$
Kelime başında verilmesi, < $\frac{a}{e(\text{ə})}$ > fonemasının olmadığını gösterdi.

Bir diğer ilginç nokta: eski Türk yazısında dudak ünlüleri günümüzdeki gibi kalın-ince karşıtlık oluşturmaz. İnce, dar, dudak ünlüleri (ö-ü) bir harfle, kalın, dar dudak ünlüleri (o-u) bir harfle yazılmıştır. Yani dudak ünlüleri açık-dar olarak ayrı işaretlenmiştir.

Düz ünlüler ise günümüzdeki gibi kalın-ince olarak ayrılmış: a-e (e), (ı-i). Dudak ünlülerinin hipergrafeması kalın-ince karşıtlığı oluşturmuştur. Böylece öd (zaman), üç (üç), kün kelimelerini [ü] veya [ö] olarak okumak mümkündür. Ancak ö-ü, o-u grafeması <o>, <ö> fonemasını verdiğinde kelime başında ve ilk hecede yazılmış, <u>, <ü> fonemalarını verdiğinde ise kelimenin her konumunda bulunmuştur. Örneğin, çölg (çöldük), küntüz (gündüz), ilgerü (ilerü), yağru (Shcherbak A.M. 1970: 8).

Bu durumda ilk hecedeki <ö>, <o> fonemlerinin sonraki hecelerdeki ünlüleri yuvarlaklaştıramaması, ancak <ü>, <u> fonemlerinden sonraki hecede de <ü>, <u> ünlülerinin bulunmasını nasıl açıklayabiliriz?

Araştırmacılar, eski Türk yazısında dil uyumunun yaygın olarak korunduğunu, hatta kalın düz ünlülerle kalın yuvarlak ünlülerin birlikte gelebileceğini (altun, azuqi) ve dudak uyumunun çok fazla sapma gösterdiğini (köjül-köj, otuz-otz vb.) kabul etmektedirler.

Dudak ünlülerinin gücü de günümüz dudak ünlü fonemlerinin kalitesine eşittir. Örneğin, G. Aydarov, <o> ünlüsünün sonraki hecede <a> ile, <u> ile eşleştiğini, <ö>'nün <ü> ve <e> ile eşleştiğini göstermiştir (Aydarov, 1986: 180), yani dudak ünlülerinin güçlü olma sırası ö→ü→o→u şeklindedir.

Türk diyalektlerinin çokluğundan dolayı, ünlülerin yerel özelliklere göre farklılaşmasını bu yöntemle çözmüşlerdir diyebiliriz.

Orhon-Yenisey ve Talas yazıtlarında ünlü harflerin <a, e (ə), ə> grafemlerinde çok sayıda harf varyantı bulunurken, <ı, o, ö> grafemleri tek bir sembolle temsil edilmiştir. Bu durumdan, temel invariyan ünlü olan <a>'nın varyant ve varyasyonlarının (ə, e, ə, əe, i) diğer ünlülere göre daha fazla olduğunu grafiksel olarak da görebiliriz diye düşünüyoruz.

<κ>, <κ> fonemlerinin kalın-ince, dudak-düz ünlü uyumuna göre tonlamalarını göstermek için [κ], [κ◊], [κ], [κ◊] sembolleri kullanılmıştır [80, 20]. Bu tür grafikler özellikle Yenisey ve Talas yazıtlarına özgüdür.

Sonuç olarak, eski Türk yazısı, dil uyumuna dayanan, tarihi gelişimi açısından daha sonra ortaya çıkan dudak uyumunu işaretlemeyi amaçlamayan bir grafik sistemidir.

Uyum kuralı ünsüzlerin tınısına dayanmaktadır, ünlü uyumu ise, bu nedenle ortaya çıkan ikincil bir kural olarak kabul edilir.

İlk alfabe düzenleyicilerinin zihninde ünsüzler, günümüz anlayışından farklı olarak, dudak, ağız, dil organlarına uygun tınılarla ilişkilendirilen bir ses türüydü.

Şimdi ünsüzler sistemi hakkında. Eski Türk yazısında , <ğ>, <d>, <y>, <k>, <l>, <n>, <r>, <s>, <t> 10 ünsüz 20'den fazla harfle işaretlenir. Bunlar arasında üçten fazla harfi olan sesler <b'>, <ğ'>, <d>, <k>, <l> fonemalarıdır. <k> ve <k> harflerinin kalın dudaklı ve ince dudaklı işaretleri vardır, b ve d grafemaları bazen [t'], [n'] seslerini de işaretler (Kobeshavidze I.N. 1972: 44).

Ancak <z>, <m>, <ğ>, <p>, <ç>, <ş> seslerinin tek bir harf ile verilmesi, bilim insanları tarafından bunların geç ortaya çıkan türemiş sesler olması ile ilişkilendirilmektedir.

Bu sesleri içeren kelimelerin kalınlık-incelik farkı ayırt edilemez, örneğin, mña kelimesi [mağa], [mene] olarak okunabilir. Ancak bazı kelimelerde, bitişik ses harfleri ile bu farkı ayırt etmek

mümkündür, örneğin, $\left[m \frac{e(\text{э}, \text{ə})}{a} \right]_H, \left[m \frac{y}{o} \right]$. Genel olarak, tek bir harf ile gösterilen [m], [ş] seslerinin 6'ya kadar harf varyasyonu (şekli) olduğu belirtilmiştir.

Sesin öz, türemiş veya yabancı olduğunu, onun kelime sonunda karşılaşma sıklığı ve kalın-incelik ünlülerle birleşme yeteneği ile belirleyebiliriz. Bu durumda, ç ve ş grafemalarının tek bir harf ile verilmesi ilginçtir.

Bugünkü Kazakçada kelime sonunda söylenmeyen [b], [d], [ğ] sesleri ise bu yazıda işaretlenmiştir.

Eski Türk yazısında <r>, <v>, <m>, <t>, <d>, <ç>, <ş>, <s>, <z>, <n>, <l>, <j>, <r>, <k>, <g>, <n>, <q>, <q> 18 fonemasının hepsi, <ç> (ç) hariç, günümüz Kazak Türkçesinin fonetik sisteminde mevcuttur ve her biri bir grafik harfe karşılık gelir.

Özetle, Eski Türk yazısındaki açık ve dar ünlülerin işaretlenmemesi, yazı tasarrufunu iyi bilen, işaret teorisini kavramış ve yazı pragmatliğini düşünen bir halkın kültürel değerleri olarak kabul edilmelidir.

Gelecekte araştırılması gereken bazı sorunlar ve sorular şunlardır:

1. Orhon-Yenisey ve Talas anıtlarının özgün grafiksel özelliklerini, bu anıtlardaki grafemaların anlamını ve metin yazım kurallarını belirlemek;
2. q, ğ, k, g grafemalarının kalın dudaklı ve ince dudaklı işaretlerinin sistemini araştırmak;
3. Orhon anıtlarındaki ünlülerin, Yenisey ve Doğu Türkistan yazıtlarına kıyasla neden redükte edilmediğini araştırmak;
4. <a-e> hiperfonemasının harflerinin diğer ünlülere göre daha fazla olmasının nedenini belirlemek.

Kaynakça

- Amanzholov, A. (1988). *Kone Turki Zhazu // Kazakh Tili Encyclopediası*, Almatı.
- Aydarov, G. (1986). *Kone Turki Zhazba Eskertkisherin Tili*, Mektep, Almaty.
- Sagyndykuly, B. (1994). *Kazak Tili Lexicas Damuyn Etymologiyalyk Negizderi*, Sanat, Almaty.
- Amanzholov, A. (1973). "Graphics Of Talas, Yenisei And Orkhon Inscriptions", *Kazakh Tili Men Adebieti*, 3-shyguy.
- Shcherbak, A. M. (1970). *Comparative Phonetics Of The Turkic Languages*, Nauka, Leningrad.
- Kobeshavidze, I. N. (1972). "On The Characterization Of Graphics And Phonemic Composition Of The Language Of The Orkhon-Yenisei Inscriptions", *Soviet Turkology*, №2.

ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР ЖЫРЫНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР

Алмагүл ХАБИЕВА *

Андатпа

Сөз әлеуетінің мүмкіншіліктерін және мазмұнында сақталған сөз қуатын барынша пайдалануда коммуникативтік-прагматикалық ықпалы ерекше, тұтас бір ұғымды бейнелі білдіретін тұрақты сөз орамдарының орны айрықша. Мақалада қазақ халқының ежелгі эпостық дастандарының бірі – «Қобыланды батыр» жырындағы фразеологиялық сөз орамдарының мәдени-танымдық ақпарат мазмұны, мағынасы күңгірт тартқан сөздер мен поэтикалық қызметтегі қолданыстардың мағыналары дискурстық талдау негізінде айқындалады.

Мақала BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Тірек сөздер: тұрақты тіркес, Қобыланды батыр, жыр, мағына, ұлттық мәдениет.

Phraseologisms in the Koblandy Batyr Zhyr

Abstract

In utilizing the potential of language to its fullest and harnessing the power of words preserved in their content, the communicative-pragmatic influence of fixed expressions that represent a complete concept in a figurative sense is especially significant. This article examines the cultural and cognitive information content of the phraseological expressions in one of the ancient epic poems of the Kazakh people, Koblandy Batyr, identifying the meanings of obscure words and their poetic usage through discourse analysis.

The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the No. BR24993133 “Study of the Kazakh language in linguosynergetic, linguoecological and linguodidactic aspects, its function in developing linguistic basis of educational text”.

Keywords: phraseologism, Kobylandy batyr, zhyr, meaning, national culture.

Халық ғасырлар бойы аз сөзбен көп ойды жеткізетін нақты, көркем сөз оралымдарын пайдаланып отырған. Халықтың әдет-ғұрпы, салт-санасы, күнделікті өміріне байланысты туындаған фразеологиялық бірліктер халықтың ассоциативті-образды ойлауы нәтижесінде пайда болып, ұлттық-мәдени ақпарат мазмұнын танытатын нышандар болып есептеледі. Бұл жөнінде профессор Ж.А.Манкеева: «Белгілі бір тілдің фразеологиялық тіркесінің ұлттық ерекшелігі оның тек ішкі тілдік құрылысымен ғана емес, сол фразеологиялық тіркестерде бейнеленген ұлттық мәдениеттің деректерінде бірегейлігімен де сипатталады. Атап айтқанда, ұлттық фразеологиялық тіркестердің қайталанбастығы лингвистикалық негізде ғана емес, сол халыққа ғана тән ұлттық құбылыстарды экспрессивті түрде атауға қызмет ететін экстралингвистикалық себеп – ұлттық мәдениет негізінде де қалыптасады» (Манкеева, 1997: 173), – деген пікір білдіреді. Сондықтан да фразеологиялық тіркестер «тіл иесі халықтың (этностың) күллі дүние-ғалам жайлы ұғым-түсініктерінің, өзін қоршаған шындық болмысты қабылдауының, мүшелей тануының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты тіл-тілде өзгеше болып өрілетін ғаламның тілдік бейнесін жасауға қатысатын әсем де әсерлі сөз өрнектері, тілдік метафоралық композициялар» (Сыздықова, 1993: 286), – ретінде таныла келе, өзінің бейнелілігімен, экспрессивтілігімен көңілге қонымды, ерекше әсерлі дүниелер болып табылады. Осыған орай «Қобыланды батыр» жырында мәнерлегіш-көркемдік бояуы басым фразеологиялық сөз орамдары көптеп кездеседі: *тағдырға сызылу, үдере көшу, қорамсаққа қол салу, халық үшін еңіреу, әбжыландай толғану, жад қылу, зор салу, әлекке салу, кезегендей кезеу, созағандай созу, шыбын жан, асыра жұрт, наз бедеу, қара орман, бадана*

* филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., E-mail: a.a.khabyeva@bk.ru Orcid: [0000-0002-8622-021X](https://orcid.org/0000-0002-8622-021X)

көзді сауыт және тағы басқалары. Бұлар айтар ойдың ықшам, нақты берілуін қамтамасыз етіп, мәтіннің көркемдік әсерін, бейнелілігін арттырып тұр.

Мысалы, Қобыланды батырдың Құртқа сұлуды алуға аттану үшін мінетін ат сұрап, жылқы басындағы Естеміске:

Жад қыламын, Естеке,

Жеті кәміл бабаны, –

деген жолдарынан «жад қылу» тұрақты тіркесін ұшыратамыз. Бұл тіркес Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі *JATLATTY: жадылатты* (Қашқари, 2017а: 510), *JATLADY: жадылады; дұғалады* (Қашқари, 2017б: 393) сөзімен мәндес келеді.

Тіркестің негізгі сөзі – *жад* парсы тілінде «ес, еске алу» мағынасында қолданылады. Демек, *жад қылу* «еске алу» деген ұғымды беретін күрделі етістік болып шығады. Бірақ бұл етістік жалпы біреуді немесе бір нәрсені еске алу емес, тек қана жалбарынатын иені – Құдайды (Алланы, Тәңіріні), әулие-әнбиелерді, бабалар мен пірлерді еске алу, жай ғана еске алмай, оларға құлшылық етіп, бір тілекпен жалбарына еске алу мағынасында ғана қалыптасқан (Сыздықова, 2014: 81).

«Қобыланды батыр» жырындағы:

Қатын мен бала, қара орман

Байтақ халқым тапсырдым

Әуелі Құдай өзіңе, –

деген жолдарынан *қара орман* тіркесін кездестіреміз. Бұл күндері көпшілік қауым аталмыш тіркесті «ағашы қалың, нулы орман» ретінде ұғынады. Ал оның «Қобыланды батыр» жырындағы және басқа да өткен ғасыр туындыларындағы мән-мағынасы өзге мазмұнды қамтыған. Бұны ғалымдар зерттеулері және сол кезде жарық көрген сөздіктер, көркем шығарма мәтіндері көрсетеді. Мысалы, академик Р.Сыздықова бірнеше өлең жолдарынан үзінді келтіріп, осы көркем туындылар ішінде кездесетін *қара орман* мен *қара орын* тіркестерінің семантикалық сипатына тоқталады. Ғалым өткен ғасыр сөздіктеріне сүйене отыра *қара орман* тіркесі «мал-мүлік», «барша байлық» мағынасын білдіретінін айтады. Ал *қара орын* тіркесін монғол тіліндегі «ел, мемлекет, өлке, жер, территория» мағынасын беретін *орон* сөзімен байланыстыра келе, «мекен, қоныс» деп танытады (Сыздықова, 2014: 122).

Бұл тіркес Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегінде *ҚАРА ОРУН: көр, қабір* (Қашқари, 2017б: 393) мағынасында жұмсалған. Сонда *қара орынды* «ата-баба жатқан жер» деп те түсінуге болады.

Осымен байланысты ғалым А.Ислам докторлық диссертациясында:

«Қаратаудың басынан көш келеді,

Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді

Қарындас пен қара орман қалғаннан соң,

Мөлдіреп екі көзге жас келеді», –

деген өлең жолдарын мысалға ала отыра, «*орман* сөзі М.Қашқари сөздігі негізінде «қасиетті жер» – «ата-баба жерленген бір рулы елдің қорымы» деп ұғынылады. Ал ата-баба сүйегі жатқан жерді тастау қазақтар үшін өте бір рухани жоғалту – тамырын жоғалтумен бірдей. Біздің ойымызша, «*орман / орын*» сөзі «қарамен» тіркесуі негізінде терең мәдени коннотацияға ие. Бұл жерде, жалпы ата-баба сүйегі жатқан жер мен Отан, туған жер ұғымдарының біртұтас мағынада түсінілетіні – тұрақты стереотипті түсініктің бір көрінісі екенін айта кеткен жөн» (Ислам, 2004: 84), – деп тұжырымдайды.

Бұл арада «қара» сөзінің танымдық мәні («қалың», «үлкен», «көп» т.б.) коннотациялық құрылым түзуге әсер етіп тұрғанын да атап көрсеткен жөн. Осыған орай түсінсек, жоғарыда келтірілген «Қобыланды батыр» жыры жолдарындағы *қара орман* тіркесі В.В.Радлов сөздігінің

мәліметі мен өлең контекстіне сай «мал, мүлік», «есепсіз, көп мал» мағынасында жұмсалғанға ұқсайды.

Сондай-ақ «Қобыланды батыр» жырында:

Толғамалы ақ сұңгім

Шаниша алмасам маған серт!

Қанға тойсаң саған серт! –

деген өлең жолдары кездеседі. Соғыс қаруын суреттейтін *Толғамалы ақ сұңгі* тұрақты тіркесіндегі *толға-* сөзі Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегінде: TOLFANDY: толғанды; Ер өзіне жүн толғанды; Ер өзіне жүн толғады; Адам өзіне жүн домалақтады, орады» (Қашқари, 2017а: 332), TOLFAHDY: орасты. ОI менің birle жүн толғашды: ОI менімен бірге жүн орасты». Бір нәрсені бүктегенде, орағанда осы сөз қолданылады» (Қашқари, 2017а: 302), TOLFADY: тақты; орады. Қыз jinjü толғады: Қыз інжу тақты». ОI жүн толғады: ОI жүн орады» (Қашқари, 2017б: 364) деген мағыналарда берілген. Бұл сөздің «домалақтау, орау, иіру» деген көне мағынасы қазіргі тілімізде ұмыт болған. *Толғау* сөзінің «орау» мағынасы *толғамалы найза, толғамалы мылтық, толғамалы балта* деген тіркестерде де келетіні туралы академик Р.Сыздықова ғалым И.Ильминскийдің пікіріне сүйене отыра, «найза, сұңгі, айбалта (ала балта) тәрізді соғыс қаруларын ұстағанда, олардың сабы сусып, жылжып кетпес үшін былғары, қайыс, жіп т.б. сияқтылармен орап тастайтын болған немесе олардың ағаш саптарын орама (спираль) түрінде кертіп қоятын болған. Сондықтан оларда *толғамалы* (сабы оралған) деген эпитет пайда болған. Бұл сын есім келе-келе соғыс қаруын суреттейтін образ болып, тұрақты тіркеске айналғандығы байқалады» (Сыздықова, 2014: 168) деп жазады.

«Қобыланды батыр» жырындағы:

Екі пәнде әкелдім,

Берсем сені күйеуге

Бас жетімің еткендей, –

деген өлең жолдарынан «бас жетімің ету» тіркесі кездеседі.

Жетім сөзі бұл күндегі қолданысымызда «ата-анасы өлген не тастап кеткен бала» және ауыспалы мағынада «арқа сүйері жоқ, панасыз, қамқорсыз» ұғымында танылады. Ал ертеректегі қазақ тілінде бұл сөз өзге де мағыналарды қамтыған. Оны бірнеше тілдік деректер көрсетеді. Ш.Уәлихановтың еңбегінде: «Қазақтар құлдарды екіге бөлген: соғыста қолға түскен құлды олжаласқан құл немесе *жесір* деп, ал сатып алған немесе өзге жолмен (соғыста емес) келген құлды *жетім* деп атаған» (Валиханов, 1961: 127), – деген мәлімет кездеседі. Сондай-ақ академик Р.Сыздықова: «Қобыланды» жырында қалмақтың ханы Көбікті қызына: Екі пәнде әкелдім, // Берсем сені күйеуге // Бас жетімің еткендей, – дейді. Мұндағы *екі пәнде* деп тұрғаны – қапыда (ұйықтап жатқанда) қолға түскен батырлар – Қобыланды мен Қараман. Көбікті қызына сені күйеуге бергенде осы екеуін құл етіп, яғни бас жетім етіп беремін дейді» (Сыздықова, 2014: 258), – деп көрсетеді.

Қорыта келе айтарымыз, қазақ халқының ежелгі эпостық дастаны – «Қобыланды батыр» жырында қолданыс тапқан фразеологиялық сөз орамдары көркем мәтін ішінде эстетикалық және стилистикалық жүк арқалап қана қоймай, белгілі бір ұлттың дүниетанымы мен мәдениеті, тарихы мен қоғамдық өмірі, болмысы мен эстетикалық талғамы жөнінен мол мағлұмат бере алатын ұлттық-танымдық құндылығымен, ана тіліміздің мол мүмкіншілігін айқындай түсуімен, тілдің тарихи даму барысын көрсете білуімен айрықша.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Валиханов Ч. Собрания сочинений. Т. I. – Алма-Ата, 1961.

Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғылым. докт. ... дисс., 10.02.20. – Алматы, 2004. – 340 б.

Қашқари М. Түрік сөздігі. 2-том /Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017а. – 528 б.

Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-том /Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017б. – 600 б.

Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997.

Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1993. – 320 б.

Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. Т.4. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.

KAŞGARLI'YA GÖRE TÜRK DİLİNİN ÜNLÜLERİ VE KAPALI È MESELESİ

Ahmet BURAN*

Özet

Dillerin sesleri ünlüler ve ünsüzler şeklinde iki temel gruba ayrılır. Her dilde olduğu gibi, Türk dilinde de ünlülerin tarih içinde bir oluşumu ve gelişimi vardır. Türk dilinin sesbirim (fonem) nitelikli ünlülerinin zaman içinde sahip oldukları karakteristik özelliklerinin başında, açık, berrak ağız ünlüleri olmaları, bulanık fonem olmamaları ve boğumlanma yerlerine, boğumlanma biçimlerine göre kalın/ince, dar/geniş, düz/yuvarlak dördü karşıtlıklar sistemi üzerine oturan bir yapıya sahip olmaları gelmektedir. Türk dilinin ünlüleri, boğumlanma sürelerine göre de uzun ünlüler ve normal süreli ünlüler olarak tasnif edilebilir.

Türk dilinin a, e, ı, i, o, ö, u, ü şeklindeki normal ve aa, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü şeklindeki uzun ünlüleri dışında, kimi araştırmacılar tarafından birincil (fonemik / sesbirimsel), kimileri tarafından ise ikincil (allofonik / altsesbirimsel) olduğu kabul edilen bir ünlüsü daha vardır. Bu ünlüye kapalı e denmektedir.

Kapalı e ünlüsü, Türk dilinin fonemler sistemi ile ilgili olarak yukarıda söz konusu edilen “dördü karşıtlıklar sistemi”ne ve bulanık bir fonem olduğu için, “açık, berrak ağız ünlüsü” olma özelliklerine uymamaktadır. Ayrıca kapalı e’nin kullanıldığı kelime sayısı çok sınırlıdır ve anlam ayırıcı özelliği de yoktur.

Bu bildiride, genel bir giriş bilgisinden sonra, Kâşgarlı’nın Dîvânu Lügâti’t-Türk’te verdiği bilgilerden yola çıkılarak kapalı e sesinin durumu değerlendirilmiş ve bu ünlünün birincil olup olmadığı konusu, Türkçenin fonemler sistemi içinde çeşitli yönlerden değerlendirilerek birincil (fonemik) bir ünlü olmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, ünlüler, kapalı è, Kaşgarlı, Dîvânu Lügâti’t-Türk.

Vowels of Turkic and the Closed-mid /è/ According to Kashgarli

Abstract

The sounds of languages are categorized into two primary groups: vowels and consonants. As in all languages, the vowels of the Turkic languages have undergone formation and development throughout history. The defining characteristics of Turkic vowels, which have evolved into distinct phonemes, are their clarity, openness, and adherence to a system of four-part oppositions: thick/thin, narrow/wide, and flat/round, based on their articulatory properties. Additionally, Turkic vowels can be classified as either regular or long vowels, depending on their duration of articulation.

In addition to the standard vowels—a, e, ı, i, o, ö, u, ü—and their long forms—aa, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü—a less frequently observed vowel, referred to as the closed-mid "e" (/è/), is present in some Turkic varieties. This vowel has been a subject of scholarly debate, with some researchers considering it a primary (phonemic) vowel, while others classify it as secondary (allophonic or subphonemic).

The closed-mid "e" challenges the structural principles of Turkic phonology, particularly its designation as an "open and clear-mouth vowel," as it is characterized by a blurred articulatory quality. Moreover, its usage is restricted to a limited number of words, and it does not serve a semantic distinguishing function.

This study evaluates the status of the closed-mid "e" within the Turkic phonemic system, with a specific focus on the descriptions provided in Kashgarli Mahmud's Divanü Lügati't-Türk. Through a detailed analysis, the study concludes that the closed-mid "e" does not constitute a primary (phonemic) vowel in Turkic.

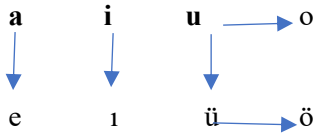
* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ/ Türkiye; El-mek: aburan@firat.edu.tr; Orcid: 0000-0002-8430-1008.

Keywords: Turkic, vowels, closed e, Kashgarli, Dîvânu Lügâtî't-Türk.

Türk Dilinde Ünlüler

Türk dilinin ünlüleri ve ünlü sistemi birçok kişinin dikkatini çekmiş ve zaman içinde çok sayıda araştırmacı bu konuda görüş beyan etmiştir. Türk dilinin Altay dilleri ailesine mensup olduğunu kabul eden dilciler, Türkçenin ünlülerini ve ünlü sistemini, Altay dilleri ile birlikte ele alarak açıklamaya çalışırlar.

Türkçenin bağımsız bir dil olarak gelişmeye başladığı ilk dönemlerde, Türkçede sadece **a, i, u** ünlülerinin bulunduğu ve Türkçedeki diğer ünlülerin bu temel ünlülerden geliştiği iddiası değişik araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. (Bazin 1979: 15-30; Çerkasskiy 1965: 107-109) L. Bazin ve J. Grunzel, yazılı dönem itibarıyla varlıkları bilinen Türkçedeki sekiz normal süreli ünlünün şu aşamalardan geçerek oluştuklarını belirtmektedirler. Söz konusu araştırmacılara göre, başlangıçtan beri var olan **a, i, u** ünlülerine, **a**'dan gelişen **e**; **i**'den gelişen **ı**; **u**'dan gelişen **ü** ve **o**; **ü**'den gelişen **ö** eklenmiş, böylece ünlüler sisteminin doğal gelişimi ve sayısı tamamlanmıştır. Bu sekiz ünlünün ortaya çıkma süreci, Türkçenin dörtlü karşıtlıklar esasına dayanan ünlüler sisteminin kendi doğası içinde gelişip oturmasını da sağlamıştır.

Grunzel, Altay dillerinde ve dolayısıyla da Türkçedeki ünlülerin birbirini izleyen dört aşamadan geçerek tekâmül ettiğini belirtir:

1. aşama; a, i, u
2. aşama; a, e, i, u, ü
3. aşama; a, e, o, ö, i, u, ü
4. aşama; a, e, o, ö, i, ı, u, ü

Türk dilinin tarihi gelişimini beş döneme ayıran Baskakov ise, ilk dönemde Türk dilinin tek heceli dillere yakın olduğunu, ikinci dönemde ünlülerin *geniş-dar* karşıtlığı temelinde ayrışmaya başladığını ve üçüncü dönemde asıl olarak ünlü sisteminin oluştuğunu söyler. Baskakov'a göre üçüncü aşamada Türkçenin bilinen a, e, ı, i, o, ö, u, ü gibi sekiz ünlüsü dışında bir de a, e, ı, u ve dar-kısa i, i, ü, ü ünlülerinden oluşan bir sistemi daha vardı! (Baskakov 1986: 84-97; Özek 2014: 48-49).

L. Bazin, Türkçenin ünlü düzeni için şu tespitleri yapmaktadır: “Bu vokalizm bütün tarihi Türk dillerinde ve hemen hemen günümüzdekilerin hepsinde (başlıca istisnası büyük şehirlerin Özbekçesi gibi kuvvetli bir şekilde Farsçanın etkisinde kalmış olan lehçelerdir) damaklılık (palatalité), açıklık (aperture), ve dudaklılık (labialité) tan müteşekkil üç ilişkinin (corrélations) tayin ettiği mükemmel bir simetri ile tarif edilen başlıca sekiz fonemden teşkil edilmiştir. Gerçekten de dört ön damaklı, (pre-palatales) veya önlü (antérieures) (=ince) ve dört artdamaklı (post-palatales) veya arlı (postérieures) (=kalın) 'nın, dört açık (ouvertes) (=geniş) ve dört kapalı (fermées) (=dar) 'nın; dört yuvarlak olmayan (non-arrondies) veya dudaklı olmayan (non-labiales) (=düz) ve dört yuvarlak (arrondies) veya dudaklı (labiales) (=yuvaarlak) 'nın çift çift birbirlerinin karşıtı oldukları müşahade edilir.” (Bazin 1979: 16)

Türkçenin normal süreli sekiz ünlüsünün yukarıda açıklanan tarihi gelişme süreci içinde son şeklini aldığı kabul edilmektedir. Bu sekiz ünlü Türk dilinin birincil ünlüleridir. (Radloff 1882: 5) Sonra bu sekiz normal süreli ünlünün sekiz de uzun karşılığı oluşmuştur. *Birincil* uzun ünlüler denilen bu ünlüler de muhtemelen çok daha eski dönemlerde ikincil uzun ünlüler gibi çeşitli ses olayları sonrasında oluşmuş ve zamanla bu ünlülerin bir kısmı fonemik değer kazanmıştır.

Uzun karşıtları ile birlikte “Ana Türkçede” ve Köktürk-Uygur dönemi yazı dilinde; a/aa, e/ee, ı/ii, i/ii, o/oo, ö/öö, u/uu, ü/üü şeklinde 16 ünlünün kullanıldığı kabul edilmektedir. Bu 16 ünlüye Yenisey yazıtlarında özel bir işaretle (Ø) gösterilen kapalı e'yi de eklersek ünlü sayısı 17 olur.

Bir dilin birincil, anlam ayırt edici (fonemik) sesleri, ortak dilin temelini oluştururlar. Dilin iç ve dış tarihinde meydana gelen değişme ve gelişmelere bağlı olarak zaman içinde bazı ikincil sesler de ortaya çıkabilir. Bu ikincil sesler genellikle *alt sesbirim* (allofon) niteliğindedir ve çoklukla anlam ayırt

edici, *ses birimsel* (fonemik) özellikleri yoktur. İkincil sesler ya bir dilin özgün seslerinden doğan alt sesbirimlerdir ya da başka dillerin etkisiyle oluşan söyleyiş biçimleridir. Bu tür sesler, eğer anlam ayırt edici özellik kazanmamışlarsa, günlük konuşma dilinde veya ağızlarda kullanılsa da ölçünlü dilde yer almaz ve yazı dilinin alfabesinde gösterilmezler.

Türkçenin tarihi yazı dillerinde varlıkları kesin olarak bilinen ve genellikle yazıda da gösterilen, Türk dilinin olmazsa olmaz, temel ve ortak normal süreli birincil ünlüleri şunlardır:

Eski Türkçe			Yeni Türkçe		
Kökt.	Uyg.	Kar.	Es.Oğz.	Çağ.	Osm.
a	a	a	a	a	a
e	e	e	e	e	e
ı	ı	ı	ı	ı	ı
i	i	i	i	i	i
o	o	o	o	o	o
ö	ö	ö	ö	ö	ö
u	u	u	u	u	u
ü	ü	ü	ü	ü	ü

Bu sistemde yer alan ünlüler, tarihî Türk yazı dillerinin birincil ve ortak ünlüleridir. Bu ünlüler, tarihî Türk yazı dillerinin hepsinde yer almaktadır. Türk dilinde bulunan *birincil/eski* uzun ünlüler, ayrı bir işaretle gösterilmemekle birlikte, Türk alfabesiyle (*Runik*) yazılan Köktürk yazı dilinde, yazım (imlâ) sistemine bağlı olarak tespit edilebilmektedir. (Tuna 1960: 213-282) Türkçenin gelişme eğilimleri doğrultusunda, Türk lehçelerinin önemli bir kısmında zaman içinde kısalan eski (birincil) uzun ünlüler, Köktürk ve Uygur dönemlerinden sonraki metinlerde yer yer yazım ile belirtilmeye çalışılmışsa da, bu çok açık ve sürekli değildir. Bu konudaki en açık bilgiyi *Dîvânu Lüğâti 't-Türk*'te bulmaktayız.

Tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi, çağdaş Türk yazı dillerinde de birincil olan normal süreli ve nitelikleri normal süreli ünlülerle aynı olup sadece nicelikleri farklı olan uzun ünlüler konusunda bir sorun yoktur. Sorun ve farklılık esasen nitelik bakımından Türkçenin ünlülerine ve ünlü düzenine uymayan ikincil şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu da, farklı zamanlarda yazı dili haline gelen Türk dili kollarından her birinin geliştirdiği ikincil şekillerin ya da başka dillerin etkisiyle oluşmuş söyleyiş biçimlerinin kopyalanması ve yazı diline yansıtılmasından kaynaklanmaktadır. Bu farklı ünlüler, Türk dilinin fonemler sisteminin temelini oluşturan dörtlü karşıtlıklar sistemine ve bu sistemin işleyişine de aykırıdır.

Tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerinde görülen normal süreli ünlüler ile birincil uzun ünlüleri topluca şöyle gösterebiliriz:

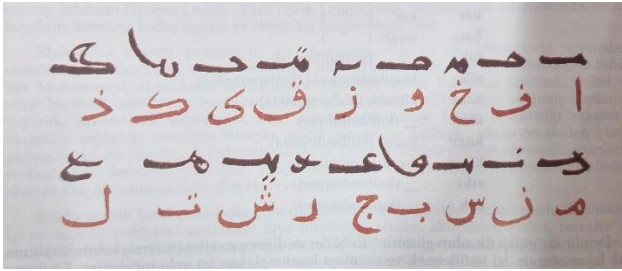
Ortak	normal süreli	a	e	ı	i	o	u	ö	ü
	uzun	aa	ee	ıı	ii	oo	öö	uu	üü
Farklı		ä	é						

Tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerindeki normal süreli ünlülerin ortalama sayısı 8'dir. Türkçenin karşıtlıklar esasına dayalı dörtlü simetrisini bozan kapalı é dahil edilirse bu sayı 9 olur. Birincil ve ikincil uzun ünlüler ile birlikte ise, $8+8=16+1=17$ 'dir. Bu rakama açık /geniş **ä sesini de eklersek sayı 18 olur. Ağızlarda görülen çeşitli özelliklere sahip ünlüler ile birlikte Türkçede kullanılan toplam ünlü sayısının 50-60 arasında olduğu söylenebilir.** (Coşkun 1999/I-II: 44; Eker 2010: 310; Sağır 1995: 377-390; Sağır 2008: 563-578)

Türkçede en güçlü ve temel ünlü a, en zayıf ünlü ise ı'dır. Nitekim Türkiye Türkçesinin normal süreli ünlüleri için yapılan bir ölçümde, tek sözcük ortamında a ünlüsü yaklaşık olarak 140 ms ile en uzun ünlü iken, ı ünlüsü 80 ms ile en kısa ünlü olarak değerlendirilmiştir. (Şaylı, Arslan 2003: 20; Arısoy vd. 2008: 697) Kullanım sıklığı bakımından da, özellikle söz başında en çok kullanılan ünlü yine a, en az kullanılan ünlü de ı'dır. (Buran, Durukoğlu 2018: 920-949)

Kaşgarlı'ya Göre Türk Dilinin Ünlüleri

Kaşgarlı, DLT adlı eserinde, 11. yüzyıl Türkçesinin ünlüleri hakkında oldukça ayrıntılı ve aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Eserinin girişinde yer alan karşılaştırmalı Arap ve Uygur (Türk alfabesi) alfabeleri, bize Hakaniye (Karahanlı) bölgesindeki Türk yazı dilinin sesleri ile birlikte, 11. yüzyılda Uygur bölgesinde kullanılan Türk yazı dilinin ünlü ve ünsüz seslerini de göstermektedir. Bugün hala çözülemeyen bazı sorunlar olsa da, DLT üzerine yapılan birçok çalışmada ünlüler bütün yönleriyle ve ayrıntılı olarak işlenmiştir. Doktora öğrencim Gökçen Durukoğlu ile birlikte yayımladığımız, “*Dîwânu Lugâti't-Türk'e Göre Arapçada Bulunmayan Türkçe Seslerin Nitelikleri ve Yazıda Gösterilme Biçimleri-Tâli Harfler*” adlı makalemizde konuyu ünlü ve ünsüz seslerin tamamı bakımından ele almış ve ayrıntılı tespit ve değerlendirmeler yapmıştık. Bu çalışmada, ünlülerin yazımı, yazım-sesletim ilişkisi, ünlü olayları vb ayrıntılara girilmeden sadece Kâşgarlı'nın verdiği bilgilerden hareketle Türkçenin ünlü sesbirimleri tespit edilmeye çalışılacak ve özel olarak da kapalı e meselesi ele alınacaktır.

Bilindiği gibi Divan'ın yazılma nedenlerinin başında Araplara Türkçeyi öğretmek gelmektedir. Eserinin girişinde Kaşgarlı, hedef kitleyi dikkate alarak Türkçenin seslerini Arapça ile karşılaştırır ve Türkçenin ünlüleri hakkında çeşitli bilgiler verir. Girişte verilen bilgilerden başka, zaman zaman da metin içinde, madde başı yaptığı bazı sözcüklerde yer alan ünlülerin nitelikleri hakkında açıklamalar yapar. Kaşgarlı, çoğunlukla Türkçede olup Arapçada bulunmayan ünlü sesbirimlerini tanıtmak ve Türkçenin kendine özgü ünlüler sistemini açıklamak amacıyla ünlüler hakkında ayrıntılı bilgiler verir.

Türkçenin ünlü sesbirimlerinden olan ı, o, ö, ü ünlüleri Arapçada bulunmaz. Arap yazı sisteminde kulanılan hareketler de a, e, i, u seslerini karşılar: “Arapçada ‘fetha’ (َ), ‘kesra’ (ِ) ve ‘damme’ (ُ) hareketleri kısa ünlüleri ifade eder. Buna göre ‘fetha’ A ve E, ‘kesra’ İ, ‘damme’ ise U sesini ifade eder. Arap alfabesinde bulunan 28 sesin 2’si (َ و ِ) yarı seslidir. Geriye kalan 26 tanesi hareke denilen işaretler vasıtasıyla seslendirilirler. Türkçedeki a, e, i, u seslerinin yerine Arapçada hareketler vardır. ‘Damme’nin verdiği sesi Ü diye okumak yanlıştır. Çünkü Arapçada Ü diye bir ses yoktur. ‘Kesra’nın ince seslerde İ, kalın seslerde ise I diye okunduğu yanlış bir kanaattir. Çünkü Arapçada Ü sesi bulunmadığı gibi I sesi de yoktur.” (Ayдын, 2010:330).

“Arapçada a, e, i, u ünlü seslerini karşılayan hareketlerin, Türkçede daha geniş bir çerçevede ünlüleri karşıladığını Kaşgarlı, giriş bölümünde belirtir: “Ayrıca Türk dili, kalınlık (işba:‘ ‘doyma’); daraltma (ima:le ‘eğme’); -üç harekede de- incelik (işma:m ‘koku, lezzet’); telaffuzda sertlik (şala:be ‘sertlik, katılık’); yumuşaklık (rikke ‘yumuşaklık’); nazallık (ğunne); geniz harfi (harfe’l-xayşu.mi:); ünsüz birikmesi (cem’a beyne’s-sa:kineyn ‘iki ünsüzün yan yana gelmesi’); kaf ile cim’in art arda gelmesi (ictima:’); b’nin m’ye, n’nin l’ye dönmesi (muba:dele) ve benzeri hususlar ihtiva eder.” (8)

“Üç harekede de incelik” ifadesi ile Kaşgarlı, hareketlerin Arapçada karşılığı olmayan Türkçenin ünlü seslerini de karşıladığını belirtir. Bu ifade aynı zamanda, Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu’nun belirttikleri gibi, Kaşgarlı’nın hareketlerin tamamında inceliğin olmasının yanı sıra bir anlamda kalınlığın olduğunu belirtmesi anlamına da gelir. “Bu ifade, üstün, ötre ve esrenin ince ünlüleri de karşıladığını gösterir. İfadenin mefhum-ı muhalifinden, üstün, ötre ve esrenin aynı zamanda kalın ünlüleri de karşıladığı sonucunu çıkarabiliriz.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lxv; Durukoğlu, 2022-6773).

Dîwân’ın giriş bölümünde Türkçenin Arapçaya göre ünlü sesler bakımından zenginliğini ortaya koyan Kaşgarlı, Dîwân’ın genelinde sıklıkla öne çıkardığı gayın’lı, kaf’lı, kalın kelime (muşbaØa), kef’li, imaleli, ince - yumuşak (rakıke) kelime gibi terimlerle arka planda kalın ve ince ünlüleri de açıklamıştır:

“Mastar, bütün fiillerde aynı şekilde olur. Gayın’lı, kaf’lı ve telaffuzda kalınlık bulunduran kelimelerde asli harflere mim, elif, kaf (-mak) eklenir. Kef veya g’li, yahut da üç harekesi yumuşak olan

kelimelerde kaf yerine kef gelir (-mek). Kaf'lı için örnek: **Ol yā kurdı.** 'O yay kurdu.' **kurar, kurmak.** Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime kaf vardır. Gayın'lı kelimeye örnek: **Ol sūt sagdı.** 'O süt sağdı.' **sagar, sagmak.** Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime gayın vardır. Kef için örnek: **keldi** 'geldi': **kelir, kelmek.** Mastar kef'le geldi; çünkü kelime kef'lidir. Yumuşak (rakıke) kef (g), sertte (sulbe) olduğu gibidir; **ol meni ögdi** denir; 'O beni övdü'dür: **öger, ögmek.** Başta yumuşak kef (g) varsa mastarı, sahih olanlar gibi, sert kef (k) ile olur. Hiçbiri bundan sapmaz. Bu zikredilen harflerde kaf'ın ve kef'in yerine dikkat edilir ki doğru yerlerine konulsun. İşte bunlar mastar usulleridir." (284 - 285).

Kaşgarlı Dîvânı Lugâti't-Türk'te, sadece kaf, gayın, kef gibi ayırıcı ünsüzlerle değil zaman zaman da Arap alfabesinin yazımında bir kelimedeki ünlülerin kalınlık ya da incelik durumu anlaşılmıyorsa, kalın ya da ince okunacağını belirterek doğru telaffuz edilmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu durum, elbette Türkçenin ünlülerinin niteliklerinin ortaya konması ile de doğrudan ilgilidir:

“apa: -Elifi kalınlaştırarak- Kıpçak lehçesinde ayı. (55)

torum: -kalınlaştırılarak (o ile)- Sütten kesilmiş ve annesi hamile olan deve yavrusu. Dışisine tışı torum denir. (200)

at: at -kalın elifle-. Şu atasözünde geçer: Kuş kanatın er atın “Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer”. (29)

Uç: -kalın elif ile- Meşhur bir şehir. (30)

aran: -Elifi kalınlaştırarak- tavla (at için). (51)

tör: -kalınlaştırarak- Kuş ve balık avlanan tuzak ve ağ. (495)

büz: buz -kalınlaştırarak-. (496)

töz: -kalınlaştırarak- toz. (496)

boy: -kalınlaştırarak- cemaat, kabile, aşiret. Oğuzca. (505)

et: -ince elifle- et. (29)

böz: bez -incelterek-. (496)

tör: -inceltmeyle- Evin itibarlı yeri. Törke keç: Evin itibarlı yerine geç. (495) / töre: -te'yi incelterek- evin baş kısmı ve en itibarlı yeri. Bundan töre yokladı denir; “evin en itibarlı yerine oturdu.” demektir. Tör şekli de vardır. (542)

bürüj: -rı'yi incelterek- sudaki yüksek dalga (teyhu:r). (606)

Kaşgarlı Mahmut Dîwân'da, kalın - ince ünlü ile okunmaları için bazı sözcüklerin yanında açıklama yaptığı gibi bazı sözcüklerin yanında da ünlülerin darlık - genişliklerine yönelik açıklamalar da yapmıştır:

ūt: tahta ve duvardaki delik. -Vav'da dudakları daraltarak-. (34)

öt: safra kesesi. -Dudakları daha az daraltarak-. (34)

öd: zaman. -Vav'da dudakları daraltarak-. (34)

ötüş: -Elif'te dudakları daraltarak- oyunda kullanılır. Çocuklar halka halinde otururlar. Biri yanındakini iterek ötüş ötüş der. “İtme hareketini yanındakine geçir” demektir. Halkanın sonuna gelinceye kadar böyle yapılır. (42)

çug: -daraltarak- eşyanın heybesi. (498-499)

Sayfa 33-34'te madde başı yapılan “safra kesesi” anlamındaki **öt** sözcüğündeki “dudakları daha az daraltarak” ifadesi ile bir önceki maddede yer alan “tahta ve duvardaki delik” anlamındaki **ūt** sözcüğünde verilen “vav'da dudakları daraltarak” ifadeleri bu iki sözcükten önce madde başı yapılan **öt** “ateş” sözcüğüne göre düşünülmelidir:

öt : ateş. (33)

ūt : tahta ve duvardaki delik. -Vav'da dudakları daraltarak-. (34)

ōt : *safrā kesesi. -Dudakları daha az daraltarak-. (34)*

Aralarında sahip oldukları ünlülerin darlık derecesine göre ilişki kurulan bu sözcüklerin Arap harfleri ile yazılışları aynı olduğundan Kaşgarlı, hedef kitle için ünlülerin karakterlerinin farklılığına dair açıklamalarda bulunarak 11. yüzyılda Türk dili için ünlülerin birbirlerine göre darlık - genişlik derecelerini belirtmiştir.” (Buran-Durukoğlu 2022; 31-66)

Bütün bu bilgi ve açıklamalar ile Kaşgarlı, 11. yüzyılda Türk dilinde, Arapçada bulunan a, e, i, u ünlülerine ek olarak Arapçada bulunmayan ancak Türkçe için olmazsa olmaz olan ı, o, ö, ü ünlülerinin varlığını da ortaya koymuştur.

Kaşgarlının verdiği bilgilerden ve Divan’da yer alan Türkçe metinlerden hareketle 11. yüzyıl Türkçesinde yer alan ünlüleri şöyle tespit ve tasnif etmek mümkündür:

11. yüzyıl Türkçesi yazı dilinde; **a, e, ı, i, o, ö, u, ü** şeklinde görülen toplam sekiz ünlü bulunmaktadır. “Robert Dankoff ve James Kelly, Dîwân okumalarında i’nin nötr / tarafsız bir ses olduğu gerekçesi ile /i/ : /ı/ karşıtlığının bulunmadığını belirterek Dîwânu Lugâti’t-Türk’ta ı sesini kullanmamışlardır (Dankoff-Kelly, 1982: 60-61). Türkçenin genel ses yapısı, ünlü düzeni dikkate alındığında bu tespitin doğru olmadığı söylenebilir. Nitekim Kaşgarlı’nın Arap harfleri ile yazımları aynı olan **ıl-** / **il-**, **tıt-** / **tît-**, **yıdış-** fiilleri ile ilgili yaptığı açıklamalar bu sesin varlığını ortaya koymaktadır: **ıl-**: “Adam dağ vb. yerlerden indi” anlamında **Er tâgdan koğı ıldı** denir. “Elbise” ve “diken”le ilgili olanda lââm üstünlü olarak **iler**; “iniş” ile ilgili olanda lââm ötreli olarak **ılur** gelir. “İnmek”teki mastar **kaf**’lı olarak **ılmak**; “çekmek”teki mastar **kef**’li olarak **ilmek**’tir. (94) / **il-**: **Tiken tōnug ıldı** “Diken elbise vb. şeyleri çekti”. (94)

tıt-: **Ol et tıttı** “O, pişmiş eti ditti.” Elbiseyi de abartılı bir şekilde parçalarsa yine aynıdır. (412) / **tît-**: **Kul begke tıttı** “Kul, beye vb. direndi.” (412) / **tît-**: **Ol añar tıtrü bakdı** “O, ona (kişiye) gözünü dikti.” Bundan güzellik (anlamı) için **Añar tıtrü baksa bolmas** denir; “İnsan ona gözünü dikemez” demektir. **Dik dik bakma** anlamını da verebilir: **tıter, tıtmek**. (412) Yukarıdaki et ve elbise parçalamanın mastarı **kaf** ile **tıtar, tıtmak**’tır. (412)

Yıdışdı nēh “Nesnenin parçacıkları birbiri içinde eskidi.” Fülün mastarı **kaf** ile **yıdışmak**’tır. (Buran-Durukoğlu 2022; 31-66)

Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu da Dankoff-Kelly’nin Dîwânu Lugâti’t-Türk’ta ı sesini kullanmadığı yönündeki taepitlerine katılmaz ve bu ünlünün varlığını çeşitli deliller göstererek açıklarlar. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:lxv)

11. yüzyıl Türkçesinde görülen ünlüleri boğumlanma yerlerine ve boğumlanma biçimlerine göre şöyle tasnif edebiliriz:

1.Boğumlanma Yerlerine göre;

Kalın / Art Ünlüler : a, ı, o, u

İnce / Ön Ünlüler : e, i, ö, ü

2. Boğumlanma Biçimlerine göre;

Dar Ünlüler : ı, i, u, ü

Geniş Ünlüler : a, e, o, ö

Düz Ünlüler : ı, i, u, ü

Yuvarlak Ünlüler : o, ö, u, ü

3. Boğumlanma Sürelerine göre;

Normal süreli Ünlüler: a, e, ı, i, o, ö, u, ü

Uzun Ünlüler : aa, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü,

Uzun ünlüleri de kendi içinde eski uzun ünlüler ve yeni uzun ünlüler olarak iki gruba ayırmak mümkündür.

Kaşgarlının verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki, 11. yüzyıl Türkçesinde ünlülerin ön ve art boğumlanmalı biçimleri, bir sistem kazanmış; düzenli bir uyum içinde kullanılmaktadır. Ancak düz ve yuvarlak ünlüler için düzenli işleyen bir uyum sistemi henüz gelişmemiştir. Yazı ve konuşma dillerindeki bazı örnekler özellikle düzlük ve yuvarlaklık uyumunun oluşma sürecinde olduğunu göstermektedir.

Boğumlanma sürelerine göre Kaşgarlı, ünlüleri iki gruba ayırır. Birincisi Türkçenin birincil normal süreli ünlüleridir. Bunlar, Türk dilinin en eski ve en yeni bütün dönem ve kollarında görülen a, e, ı, i, u, ü, o, ö ünlüleridir. İkincisi ise, kimine göre birincil, kimine göre eski olmakla birlikte ikincil; kimi dönem ve kollarda normal süreli ünlülere dönüşen kiminde uzun şekliyle korunan ve ikiz ünlü başta olmak üzere farklı şekillere bürünen uzun ünlülerdir. Kaşgarlı, uzun ünlüleri iki gruba ayırmakta; aa ve ee uzun ünlüleri için **Med** (uzatma) terimini, ıı, ii, oo, öö, uu, üü için ise **Lin** (yumuşak uzatma) terimini kullanmaktadır.

Kaşgarlı, uzunlukları göstermekle birlikte sık sık da, “*Kısa söylenen kelime uzun söylenen kelimeden daha fasihtir*” şeklindeki açıklamalarıyla, bu uzunluğun fonemik bir işleve sahip olmadığını, söyleyişle ilgili olduğunu ve artık kısa telaffuz edildiğini, yani uzunlukların normal süreli hale geldiğini belirtmeye çalışmaktadır.

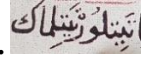
Dîvânu Lügâti't-Türk'te Kaşgarlı, Türkçenin bütün seslerini ayrı ayrı değerlendirip tüm niteliklerini açıklamaya çalışır, ancak, kapalı e hakkında bir bilgi vermez. O, sadece yazıda gösterilen sesleri değil, gösterilmeyen sesleri de açıklamıştır. Ünlüler ile ilgili bölümlerde, yazıda gösterilmeyen uzun ünlüler başta olmak üzere, yazı ile telaffuz arasındaki farklılıkları belirtir. Örneğin; “*uzun yazılır ama kısa söylenmesi daha doğrudur.*” ”*Lin harfleri (sesleri) yazıda gösterilir ama konuşmada düşürülür*” vb. tespitlerinde görüldüğü gibi, yazım ile telaffuz arasındaki çok ince ayrıntılara değinirken Türkçe için birincil olduğu iddia edilen, anlam ayırıcı nitelikteki bir sestem, kapalı e'den hiç bahsetmemesi, bu sese yer vermemesi düşündürücüdür.

Türkçede görülen kapalı e sesi ile ilgili birçok kişi görüş belirtmiştir. Bu görüşlerin bir bölümü tarihi metinlerdeki yazımdan hareketle ortaya konan bir tespit iken bir bölümü de çağdaş Türk yazı dilleri ile konuşma dillerindeki kapalı e varlığına dayanır.

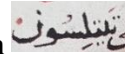
Kapalı e sesinin DLT'deki durumu da eser üzerine çalışan birçok kişi tarafından değerlendirilmiştir (Dankoff-Kelly 1989; Ağca 2008, 175-187; Durukoğlu 2022, 64-67). Kimi araştırmacılar, Divan'da, kimi kelimelerin bazen üstünle bazen esre ile yazılmasını yahut aynı kelimenin aynı anda hem üstün hem de esre ile hareketlenmiş olmasını dikkate alarak bu tür kelimelerdeki sesin e ve ya i değil kapalı e okunması gerektiğini savunmuşlardır. (Karahana, 2013:98-99) Ancak Divan ikili hareke sadece e/i seslerinde değil diğer ünlülerde de görülür. Dolayısıyla bu tür hareketler her zaman farklı bir fonemi göstermez, Kaşgarlı'nın eserinin birçok yerinde açıkça belirttiği ikili telaffuzlara işaret eder. Bu tür ikilikler sesbirimsel (fonemik) bir ayrımı değil, sadece fonetik bir durumu, farklı bir telaffuzun varlığını gösterir. Nitekim Kaşgarlı “*sen*” kelimesinin **sin** biçiminde esre ile

Kençeklerde, aynı kelimenin üstün ile ve **sen** biçiminde Türklerde kullanıldığını belirtir. Aynı kelimenin bir lehçede i ile, diğer lehçede e ile olması her zaman kapalı e'nin varlığına delalet etmez, farklı bir telaffuzu gösterir. (504)

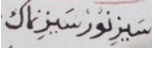
“Dîvânu Lügâti't-Türk'te kapalı e olarak okunabilecek örnekler şunlardır:

“**têtîl**:- Oglan têtildi “*Oğlan zekileşti*”. **têtlür, têtîlmek**. (329) / Anası tevlüg

yuvka yapar oğlu **têtig** koşa kapar “*Anne çocuğa hile yaparak (ekmeği) ince pişirir; çocuk da zekidir; onları ikişer ikişer kapar. Bu, iki dâhinin bir arada oluşu için söylenir*”. (458)

Endik kişi **têtîlsün** / İl törü yetîlsün

Toklı böri katîlsun / Kağgu yeme savîlsun (66)

sèzin-: Ol aṅar **sèzig** **sèzindi** “O, onun için zanda bulundu”. **sèzinür, sèzinmek.** (343)

yèt-: Ol at **yètti** ³⁹ “O, atı, kör vb.lerini yeddi (onlara yol gösterdi)”. (422)

Sayfa 137’de **iklet-** ve **iglet-** fiillerini kullandığı cümlelerde Kaşgarlı, **yer** sözcüğünü kapalı e (è) ile yazmıştır. Aynı şekilde sayfa 443’te gramer kurallarını açıkladığı bölümde aynı sözcüğü è ile ve i ile yazdığı olmuştur:

iklet-: Ol aṅar **yèr** ikletti “O, onu yer vb. şeylere bastırđı”. (137)

iglet-: Bu **yèr** anı igletti “Bu yer onu hasta etti; çünkü ona uygun gelmedi”. (137)

tepretgü yèr “hareket ettirme yeri”, **tavratgu yîr** “acele etme yeri”, **tavratası yîr** “acele etme yeri”. (443)

sêş-: -incelterek- teminat. Bundan **men aṅar sêş** **bîrdim** denir; “ben ona teminatını verdim” demektir. (497)

yèn : insanın bedeni. (507)

Sayfa 583’te **-dAçI** sıfatfiil ekinin olumsuz şeklini açıklarken Kaşgarlı, verdiği örnekte geçen **er** sözcüğünü yazarken üstünlü elif ile rı ayasında harekesiz bir ye kullanmıştır:

Ol **er** et togramadaçı turur “Adam eti doğrayan değildir”. Bu yazım **êr** şeklinde okunmalıdır.

Kaşgarlı’nın sayfa 601’de “sıkıntı” anlamındaki **muṅ** maddesini açıklarken verdiği atasözündeki “rüzgâr” anlamındaki **yel** sözcüğünde de kapalı e’yi işaret eden imla özelliği vardır:

Erke muṅ tegir tåg seṅirine **yèl** tegir “İnsana sıkıntı düşebilir; rüzgârın dağın burnunu vurduğı gibi. Sonra ondan (sıkıntı) kaybolur; rüzgârın dağ burnundan kaybolduğı gibi. Dağ burnu yerinde durmaktadır”.

kêṇeş-: Ol maṅa kêṇeşdi “O, bana danıştı”. (616)

yêḏ-: Ol yetgek yêḏti “O, bohça veya heybeyi doldurdu”. (632)

bêḏ-: Anıṅ közi bêḏti “Onun gözü zayıf gördü”. (633)

Robert Dankoff - James Kelly ve Akartürk Karahan üstünlü bir harften sonra harekesiz bir ye kullanımı ile Dîvân’da sözcük sonunda kapalı e’yi işaret eden **çügdè, süvrè, aṭabè, tevè** örneklerini vermişlerdir. (Dankoff-Kelly, 1982:60; Karahan, 2013:101)

çügdè : kulakların arkasında, kafada bulunan kemik çıkıntısı, kafa baltası. (210)

süvrè : ucu sivri olan mızrak, kılıç, kandil ve şişe benzeri küçük eşyalar vb. şeyler. (212)

aṭabè : güğüm. (217)

³⁹ İki ye dişi olmasına rağmen ilk dişin noktaları konulmamış.

tevê : deve. Teklik ve çokluk için kullanılır. İki çıkaklı fe (v) ile. Oğuzlar bunu **dewe** diye adlandırırlar. (544)” (Durukoğlu 2022, 64-67)

Türkçede kapalı e sesinin daha çok ilk hecede yer aldığı iddia edilir. Kaşgarlı'daki bazı örnekler kapalı e olarak okunursa, söz konusu sesin ilk hece dışında da kullanıldığına hükmetmek gerekecektir. Esasen bu durum, kapalı e'nin anlam ayırıcı bir ses olmayıp sadece söyleyişle ilgili olduğunun da diğer bir kanıtıdır.

Şimdi de Türk dilinin genelini dikkate alarak Türkçe uzmanlarının yıllardır üzerinde tam bir uzlaşıya varamadıkları kapalı e sesi hakkındaki değerlendirmemizi vermeye çalışalım:

Türk Dilinde Kapalı ê Meselesi

Türk dilinin sekiz temel ve birincil ünlüsü dışında, bir de birincil olup olmadığı tartışmalı olan ve *kapalı ê* olarak adlandırılan bir sesi daha vardır.

Kapalı ê ünlüsü; boğumlanma yerine göre ön, boğumlanma biçimine göre de, e ile i ya da i ile e arasında, yarı dar/kapalı veya yarı geniş/açık bir ünlüdür. Sesin boğumlanması sırasında çene açıklığı e'ye göre biraz az, i'ye göre ise biraz fazladır. Dolayısıyla, kapalı e, boğumlanma biçimi bakımından netleşmemiş bulanık bir fonemdir. Düzensiz ses değişimlerinin sebep olduğu birkaç örnek dışında kapalı ê, kullanıldığı kelimelerin büyük bir bölümünde anlam ayırıcı değildir. Bilindiği gibi Türkçe sözlerin ön sesinde ya da ilk hecesinde yer alan e, é, i sesleri, birkaç örnek (*el/él*) dışında, alt sesbirim olarak kullanılmakta ve anlam ayırıcı işlevleri bulunmamaktadır: *gece=géce=gice, gêt-= git-, ver=vér-= vir-, yer=yér=yir, gey-=gèy-=giy- vb.*

Çağdaş Türkoloji araştırmalarında kapalı ê ile ilgili tartışmaların genellikle iki ana eksenle yapıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, kapalı ê'nin Türkçe için birincil olmadığı, çeşitli ses olayları sonucunda, daha çok da eski uzun ünlülerin kısalması sürecinde (*e > é > i* veya *i > é > e*) ortaya çıkan bir ses olduğu görüşüdür. İkincisi ise, kapalı ê'nin birincil, yani, Türkçenin ilk dönemlerinden beri kullanılan anlam ayırıcı (fonemik) bir ünlü olduğu görüşüdür.

Kapalı ê tartışması, Radloff ile Thomsen arasında Orhun yazıtlarının okunması sürecinde başlamıştır. Radloff, kapalı ê'nin birincil bir ünlü olmadığını ve e sesinin *e > é > i* olarak geliştiğini veya e olarak korunduğunu söyler. Thomsen ise, Kapalı ê'yi Orhun metinlerinin yazımından yola çıkarak (*bêş, yér, yéti*) ve Yenisey yazıtlarının bir bölümünde görülen E işaretiyle yazılmış kelimelerdeki sesi esas alarak birincil bir ünlü olduğunu ispat etmeye çalışır. Ayrıca, Thomsen ve Foy, Orhun ve Yenisey yazıtlarında yazıda gösterilme ve gösterilmeme durumuna göre, i işaretiyle yazılan bazı kelimelerdeki sesin de, e ve i'den farklı olarak kapalı ê okunması gerektiğini savunurlar.

Daha sonra, K. Foy, K. Grønbech, K. Gombocz, G. Németh, N. Poppe, M. Räsänen, A. C. Emre, V. Minorskiy, L. Ligeti, J. Eckmann, R. R. Arat, M. Mansuroğlu, L. Bazin, A. M. Şçerbak, G. Doerfer, T. Tekin, E. Yılmaz (Yılmaz 1991: 151-165) gibi birçok araştırmacı, kapalı ê'nin birincil olduğu ya da olmadığı yönünde görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu tartışmaların bir bölümünde, kapalı ê'nin birincil olup olmaması değil, varlığı yokluğu tartışılmış ve tarihi metinlerden bu ses örneklenerek varlığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Oysa, Radloff ile Thomsen arasındaki tartışmada olduğu gibi, bugün de asıl konu kapalı ê'nin metinlerde ya da söyleyişte bulunup bulunmadığı değil, birincil olup olmadığı meselesidir.

L. Bazin, Türkologlar arasında önemli fikir ayrılıkları bulunan kapalı ê ile ilgili görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “*Fonolojik bakımdan Türkçenin bütün ünlü düzeninin mütakâmil dengesini bozacak olan bir dokuzuncu ünlüden bahsetmek doğru olmaz. Ancak (kapalı ê'nin i'nin karşısı olduğu durumlarda) e'nin olsun (kapalı ê'nin e'nin karşısı olduğu durumda) i'nin olsun (umumiyetle birleşme ile ilgili) tesadüfî gerçekleştirmelerinden bahsetmek yerinde olur.*” (Bazin 1979: 17)

Görüldüğü gibi Bazin, kapalı ê'nin Türk dilinin fonemler sistemini bozduğunu dolayısıyla bu ünlünün Türkçenin fonemler sisteminin *birincil* bir üyesi olamayacağını düşünmektedir. Çünkü kapalı ê, Türkçenin fonemler sisteminin esasını oluşturan dörtlü karşıtlıklar sistemine uymamakta; Türkçenin ünlülerinin temel niteliği olan “*açık, berrak*” ağız ünlüleri özelliğine aykırı olarak “*bulanık*” bir fonemdir; diğer ünlülere göre anlam ayırıcılığı ya hiç yoktur ya da birkaç örnekle sınırlıdır. Kapalı e'nin anlam ayırıcı olduğu sözcüklerin birbirine nispetle nasıl ses ve anlam değişmesine uğradıkları hususu da araştırılması gereken bir konudur. Birçok özelliği bakımından bir ara ses olduğu belli olan kapalı

ê'nin, ilk örnekleri itibarıyla, söz içinde bulunduğu yerler (genellikle ilk hecede) ve kullanıldığı kelime sayısı da oldukça sınırlıdır. Kapalı ê'nin bulunduğu kelimeler incelendiğinde, eski uzun i veya ē sesinin kısalması sürecinde ortaya çıkan bir geçiş dönemi sesi olduğu açıkça görülmektedir. Kapalı ê'nin bulunduğu her kelime uzun ünlülerin kısalmasının sebep olduğu çeşitli seslik izlerin varlığı da önemli bir göstergedir.

Radloff ve Arat başta olmak üzere, Bazin gibi düşünen ve kapalı ê'nin ikincil bir ünlü olduğunu kabul eden başka Türkologlar da vardır. Örneğin Günay Karaağaç; “*Düzensiz ses değişmelerinin yol açtığı birkaç örnek dışında, Türkçe sözlerin ilk hecesindeki e, ê, i sesleri, anlam ayırıcı olmayan dal sesler olarak çalışırlar*” (Karaağaç, 2013:523) şeklinde değerlendirmektedir. Bu Türkologlara göre, kapalı ê'nin yer yer yazıda hareketlerle ya da işaretlerle gösterilmiş olması ve uzun şeklinin bulunması, hatta bazı kelimelerde anlam ayırıcı özellik kazanmış olması, ikincil olma durumunu değiştirmez. Nitekim yeni zamanlarda oluşan ikincil uzun ünlülerin de bir kısmı anlam ayırıcı özellik kazanmıştır ve Kırgızca başta olmak üzere bazı Türk yazı dillerinde bunlar yazıda gösterilmektedir. (Buran 2021:549-560) Bu durum ikincil uzun ünlüleri birincil yapmaz!

Yukarıda özetlenen görüşlerin yanında, kapalı ê'nin Ana Türkçeden beri uzun ve normal süreli karşılıkları ile kullanıldığını, anlam ayırıcı özelliği bulunduğunu, dolayısıyla Türkçenin birincil bir fonemi olduğunu savunan görüşler de vardır. (Yılmaz 1991: 151-165)

Kapalı ê'nin birincil olmadığını düşünen Türkologlar, bu sesin e> ê> i/e doğrultusunda bir gelişme gösterdiğini söylerken, Thomsen ve takipçileri gibi düşünen Talat Tekin, aşağıdaki listede yer alan kelimelerde bulunan e sesinin, Ana Türkçeden beri birincil uzun kapalı ē ünlüsü şeklinde olduğunu belirtmektedir. Türkçenin diğer ünlüleri gibi kapalı ê'nin de uzun ve kısa karşılıklarının olması, söz konusu ünlünün birincil olduğunun önemli bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. (Tekin 1995: 181-182) Ancak, uzun ünlüleri en çok ve sistematik olarak koruduğu söylenen Türkmen Türkçesinde kapalı ê'nin uzun biçimi görülmemesi de düşündürücüdür.

Türkçede birincil uzunluklar gibi, kapalı ê'nin de birincil olup olmadığı tartışmalıdır. “*Ana Türkçe*” denilen dönem, zamanı bakımından (MS. 1-6 yy.) (Tekin-Ölmez, 2003: 16) tartışmalıdır! Ayrıca, yazılı belgesi yoktur ve özü itibarıyla bütünüyle bir “varsayım”dan ibarettir. Varsayılan bir dönem için tasarlanan şekiller ise bir tahminden öteye gidemez. Böyle olsa bile, Tekin'in listesini burada vermenin yararlı olacağını düşünüyoruz:

ēdi	: sahip
ēki	: iki
ēn	: en, genişlik
ēl	: halk, kabul
ēnç	: huzur, rahat, sükunet
ēr	: erken
	:
ēş	: eş, arkadaş, çiftin teki
ēşik	: kapı
ēt-	: düzenlemek, tanzim ve tertip etmek
bēr-	: vermek
bēş	: beş
bēşik	: beşil
kēç	: geç
kēçe	: akşam
kēd	: arka, son
kēñ	: geniş

<i>kēp</i>	: kalıp, şekil, model
<i>kēš</i>	: sadak, okluk
<i>kē-</i>	: gitmek
<i>tē-</i>	: demek
<i>tēr-</i>	: dermek, toplamak
<i>tēmin</i>	: demin, az önce
<i>yē-</i>	: yemek
<i>yēl</i>	: yel, rüzgar
<i>yēl</i>	: yele
<i>yēŋ</i>	: yen
<i>yēd-</i>	: yedmek, yedeğinde götürmek
<i>yēti</i>	: yedi
<i>yēmiş</i>	: yetmiş

E. C. Yılmaz da, “*Ana Türkçede kök hecesi kısa kapalı e ile kurulan sözcükler*”i şöyle listelemiştir: (Yılmaz 1991; 164)

<i>ēb-</i>	: acele etmek	<i>sēz-</i>	: sezmek
<i>ēlt-</i>	: iletmek	<i>yēgirmi</i>	: yirmi
<i>ēšit-</i>	: işitmek	<i>yēlin</i>	: kısarak memesi
<i>kērtü</i>	: gerçek	<i>yēr</i>	: yer

M. Räsänen, W. Thomsen, Z. Gombocz, A. V. Gabain gibi birçok Türkolog kapalı e’nin varlığını kabul ederler. Yenisey yazıtları ile Eski Uygur Brahmi yazmalarının bir bölümünde bu ünlü yazıda gösterilmiştir. Özellikle Harezmi dönemi eserlerinde de kapalı e’nin yazım ile gösterilmeye çalışıldığı bilinmektedir.

Tabii, var olmak, yazılmak başka bir şeydir, birincil olmak başka bir şey! *tag>dağ* söz başında *d-* vardır ama *t-*’den gelişmiştir. Birincil, yani ilk şekli *t-*’dir. Kapalı e meselesine de bu mantık içinde bakılırsa belki sorun daha iyi anlaşılır!

Tarihi Türk lehçelerinde genellikle ilk hecede yer alan eski kapalı e sesinden başka, Kıpçak ve Karluk grubu çağdaş Türk lehçelerinde, birincil kapalı e ile normal / geniş e sesinden gelişen ve kelimenin değişik yerlerinde bulunabilen *ikincil/yeni* bir kapalı e de vardır. Divan’da da ilk hece dışında kapalı e okunabilecek yazımların olduğu görülmektedir.

Sonuç

Türkçede ve Altay dillerinde kalınlık ve incelik uyumu önemli bir ortak kuraldır. Bu kurala göre her ünlünün bir kalın a, ı, o, u bir de ince karşıtı e, i, ö, ü vardır. Bu karşıtlık Türkçenin fonemler sisteminde Ana Türkçe devrinden önce oluşmaya başlamış ve Ana Türkçe devrinde artık oturmuştur. Köktürk yazısında, gerek ünlü uyumu kuralına gerekse ünlü-ünsüz uyumu kuralına uygun işaretlerin kullanılması, Türkçede sağlam bir biçimde işleyen bu sistem esas alınarak oluşturulmuştur. Köktürk yazısında bir işaret ile gösterilmemiş olması, Kaşgarlı’nın böyle bir sesten hiç bahsetmemesi ve Türkçenin kimliğini oluşturan karakteristik uyum sisteminde bir yerinin olmaması gösteriyor ki, kapalı e Türk dilinin fonemler sisteminde birincil bir fonem değil, ikincildir. Ayrıca kapalı e’nin DLT’de de anlam ayırıcı olmadığı gerçeğini de bu tespite eklemek gerekir.

Kapalı e ile ilgili karşılaştırmalarda Ana Türkçede kapalı-uzun ya da kapalı-normal süreli e ünlülerin yerine normal ya da uzun e / i ünlüleri konsa ve değişme bu sesler esas alınarak yapılsa değişen hiçbir şey olmaz. Esasen durumun daha açık bir biçimde anlaşılabilmesi için, kapalı e sesi bulunan kelimelerde meydana gelen ses olaylarının tespit edilmesi ve bu ses olaylarının kelimedeki asıl ses olan e veya i ünlüsünü nasıl etkileyip kapalı e haline getirdiğinin ortaya konması gerekir.

Kaynaklar

- AĞCA, F., (2008), *Dîvânü Lügâti't-Türkün Ses-Yazım Özellikleri, Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* (Ed. Sema Barutçu Özönder), Ankara, s. 175-187
- BASKAKOV, A. N. (1986). *Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Sesbilimi*, (Çev. Kenan Koç, Oktay Selim Karaca), Multilingual yay., İstanbul
- BAZİN, L. (1979). "Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri", *Tarihi Türk Şiveleri* (Haz. Mehmet Akalın- Çev. Efrasiyap Gemalmaz), s. 15-30, Ankara
- BURAN, A., DURUKOĞLU, G. (2018). "Tarihî Türk Lehçeleri ve Türkiye Türkçesinde Ünlü ve Ünsüzlerin Kullanım Sıklığı", *Uluslararası, IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, (02-04 Kasım 2017) Malatya
- BURAN, A., (2021), Türkçede Uzun Ünlüler ve Bir Terim Önerisi, *IX. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı*, (TDK - 26-30 Eylül) Ankara
- BURAN, A.-DURUKOĞLU G. (2022) *Dîvânü Lügâti't-Türk'e Göre Arapçada Bulunmayan Türkçe Seslerin Nitelikleri ve Yazıda Gösterilme Biçimleri -Tâli Harfler-*, *Türk Dili ve Edebiyatı Çalışmaları, Türkbilim Araştırmaları Dizisi*, Beşinci kitap, Kutlu Yayınları, İstanbul, s. 31-66
- COŞKUN M. V., (2007). "Bazı Anadolu Ağızlarının Ünlü ve Allofonları", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara, s. 301-340.
- DURUKOĞLU, G. (2022). *Dîvânü Lügâti't-Türk'e Göre 11. Yüzyıl Türk Dili Grameri*, TDK yay., Ankara
- EKER, S. (2010). Ünlülerin temel özellikleri üzerine birkaç not", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 5/4 Fall 2010, s. 305-320
- ERCİLASUN, Ahmet-AKOYUNLU, Ziyad (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lügâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yay., Ankara
- KARAAĞAÇ, Günay, (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara
- ÖZEK F. (2014) *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler*, Akçağ yay., Ankara
- RADLOFF, W. (1882). *Phonetik der nördlichen Turksprachev*, Leipzig
- SAĞIR M. (2008). "Türkiye Türkçesi Ağızlarının Ünlü Varlığı", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/3 Spring, s. 563-578.
- SAĞIR, M. (1995). Anadolu ağzlarında ünlüler. *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK Yayınları, 377-390.
- ŞAYLI, Ö., ARSLAN L. M. (2003). Türkçedeki Ünlü Uzunlukları. *Dilbilim Araştırmaları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi. 15-26.
- TEKİN, T. (1995) *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 13, Ankara.
- TEKİN, T. ve ÖLMEZ, M. (2003). *Türk Dilleri-Giriş*, Yıldız Dil ve Edebiyat Yayınları, İstanbul
- TUNA, O. N. (1960). "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", *TDAY-Belleten*, Ankara (2. Baskı 1988), s. 213-282.
- YILMAZ, E. C. (1991). "Ana Türkçede Kapalı é Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları I*, s. 151-165.

ESKİ TÜRKÇE *kurusak* ve *kogursak* SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE

Ferruh AĞCA *

Öz

Türk dili en eski yazılı döneme ait metinlerden itibaren organ adlarına dair teferruatı barındırmaktadır. Eski Türkçe metinlerde temel organ adlarının yanı sıra ara organ adları da tanınlanmaktadır. Ara organ adları arasında değerlendirilebilecek “mide”nin Eski Türkçedeki adlandırılışı, Budist Uygurca metinler ile ilk İslami Türkçe metinler arasında farklılık göstermektedir. Buna göre Eski Türkçede “mide” için, Türk runik harfli Irk Bitig ve ilk İslami Türkçe metinlerde *kurusak*; Budist çevreye ait Eski Uygurca metinlerde ise *kogursak* adları kullanılmıştır. Bu bildiride, Eski Türk dili araştırmalarında metatezli form olarak değerlendirilen ve ilk hece ünlüsü genellikle /u/ ile okunan *kogursak* sözcüğünün *kurusak*’ın metateze uğramış şekli olmadığı, aynı anlam yollarını takip ederek farklı bir kökten türemiş olabileceği tezi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Morfoloji, Semantik, Etimoloji, mide, *kurusak*, *kogursak*.

On the Old Turkic Words *kurusak* and *kogursak*

Abstract

Turkic language has contained specific words for organ names since its earliest written texts. In Old Turkic texts, in addition to the primary organ names, the names of intermediate/secondary organs are also attested. The designation of the “stomach”, which can be considered among the intermediate organ names, differs between Old Turkic Buddhist Uighur texts and the earliest Islamic Turkic texts. Accordingly, in Old Turkic, the term *kurusak* was used for “stomach” in the Turkic runic-scripted Irk Bitig and in the earliest Islamic Turkic texts, while the term *kogursak* was employed in Old Uighur texts belonging to the Buddhist tradition. This paper will focus on the thesis that the word *kogursak*, which is considered as a metathesized form in Old Turkic studies and whose first syllable vowel is usually read with /u/, is not a metathesized form of *kurusak*, but may have derived from a different root by following the same meaning pathways.

Key Words: Old Turkic, Morphology, Semantics, Etymology, stomach, *kurusak*, *kogursak*.

Türk dili en erken tarihli metinlerinden itibaren hem ana organ adlarına hem de ara organ adlarına sahiptir. Türk dilinin erken tarihli metinlerinde yer bulan organ adlarındaki teferruat ile metonim ve metafora ait tanıklar, organ adlarının dilin ilk yazılı kaynaklarından daha önce oluştuğunu açıkça göstermektedir. Dilbiliminde bir dilin en eski sözcükleri arasında değerlendirilen organ adları, aynı zamanda dillerin ödünçleme/kopyalama alanındaki en statik sözcüklerindendir. Bu açıdan Türk dilindeki organ adları, iç etimolojinin de en elverişli sözcükleri arasında yer alır.

Türk dilinde organ adları ile bu adların kökenleri arasındaki semantik ortaklık dikkati çekmektedir. İsim ya da fiil soylu sözcüklerin ifade ettikleri anlamlar, farklı işlevlerdeki yapımların eklenmesiyle meydana gelen organ adlarının anlamları ile paralellik göstermektedir. Mesela Eski Türkçede burun (<bur-un), köz (<kö-z), alın (<al-ın), kulgak (kul+gak), adak (<ad-ak) gibi organ adları, bu sözcüklerin kök anlamları ile mütenasiptir. Buna göre Türk dilinde kimi organ adlarının teşkilinde, söz hazinesindeki mevcut kök isim ve fiillerin, aynı anlam etrafında eylemi gerçekleştiren adlara dönüştüğünü ifade etmek mümkündür. Diğer taraftan türemiş organ adlarının aynı zamanda sosyokültürel hayatı ve doğayı tanımlayan metonimlere dönüştüğü de dikkati çekmektedir. Bu bağlamda dillerde organ adlarının dışarıdan bedene, ardından da bedenden dışarıya doğru anlamsal yönelim gösterdikleri söylenebilir.

Eski Türkçede “mide” anlamlı ara organ adı için farklı sözcükler kullanılmıştır. Bu çerçevede Eski Türkçenin farklı kültür çevrelerinde “mide” için karın, *kurusak* ve *kogursak* sözcükleri tanınlanmaktadır.

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir, Türkiye. E-posta: ferruhagca@gmail.com, Orcid: 0000-0002-0916-1906.

1. Tanıklar

Eski Türkçede “mide” anlamı ara organ adı için *karın* sözcüğü de kullanılmış olmakla birlikte (EDPT 661), genellikle hayvanlar, özellikle de kuşlar için kullanılan bir diğer sözcük *kurugsak*’tır. Sözcük, Türk runik harfli İrk Bitig’de *kurugs(a)k* (8) şeklinde yazılmış ve araştırmacılar tarafından “mide” olarak anlandırılmıştır. Kaşgarlı, *kurugsak* sözcüğünü “mide” olarak anlandırdıktan sonra, “kuşun kursağına da kurugsak denir” (DLT 251) diyerek sözcüğün aynı zamanda kuşlar için de kullanıldığına işaret etmiştir. Kaşgarlı, *kurugsı-* maddesinde ise, *kurugsıdı* “nesne kurumaya yüz tuttu” çekimli fiilini verdikten sonra, “Bundan “mide” kurugsak adını almıştır; çünkü saatler geçtikçe kurur ve bu sebepten yemek arzusu coşar.” izahını yapmıştır (DLT 590). Böylece Kaşgarlı, *kurugsak* sözcüğünü Eski Türkçede ziyadesiyle tanıklanan *kırı-* eylemi ve *kurug* ismi ile ilişkilendirerek *kurugsı-* eyleminin sıfatı ve ardından organ adına dönüşmüş ismi olarak değerlendirmiştir. Daha da önemlisi, Kaşgarlı “mide” anlamı Türkçe sözcüğün kökünü, organ adı ile semantik ortaklık çerçevesinde ele alıp değerlendirmiştir. Kaşgarlı’nın 11. yüzyıldaki bu izahı, morfolojik ve semantik bakımdan bugünkü dilbilimsel yaklaşımla uygunluk arz etmektedir.

Sözcük, ilk İslami Türkçe metinlerden KB’de de *kurugsak* şeklinde geçmektedir: *tatig bardı öçti kurugsak otı / yıradı meniñdin yigitlik atı* (375). Arat, bu beyitte geçen *kurugsak* sözcüğünü, “gönül” olarak anlamlandırmıştır.

Eski Uygurca metinlerde “mide” için kullanılan sözcük ise *kogursak* / *kugursak* şekillerinde okunmuş ve bu sebeple seslik değerleri tam olarak belirlenememiştir. Bu çevrede Türk runik harfli İrk Bitig hariç, biri tıp metni, biri de Brahmi harfli metin olmak üzere iki metinde geçen sözcük, bu örneklerde *qwqws*’q şeklinde yazılmıştır:

kogursaktın ünmiş kartla yiil lisip küçintin ünmiş kartla sarıgım ünmiş kartla içgü keserlerin s[öz]lelim (Heilk. II, T II D 142, 17-19).⁴⁰

alku tınlgların kogursaklarıntakı⁴¹ çoğ tozlüg aşların suvap sermeyü igsiz kemsiz kalzun (BT 38, Hg 2-3).

Zieme (2016: 333) ayrıca U 5751 (T II Y 41) numaralı fragmanda da *kogursak* sözcüğünün olduğunu düşünmektedir:

amtı köñül içinte özte kudı kogursak⁴² agızınta beş boduglug lénhua bar “Şimdi karın içindeki merkezden aşağıda midenin ağzında beş renkli nilüfer çiçeği vardır.”

2. Problem

Genellikle kanatlılar / hayvanlar için kullanılmakla birlikte insan için de kullanıldığı anlaşılan “mide” anlamı sözcüğün Türk dilinin Eski Türkçe dönemine ait iki ayrı kültür çevresinde *kurugsak* ve *kogursak* şeklinde olması, sözcüklerin tek bir sözcüğün seslik değişimle değişkenlik göstermesinden mi yoksa farklı köklere sahip ayrı sözcükler mi olduğu meselesini akla getirmektedir. Eski Uygurcadaki sözcüğü, Karahanlıcadaki *kurugsak* şeklinin metatezi kabul edenler *kugursak* şeklinde okumaktadırlar. Bununla birlikte hem Eski Uygurcada metatezin aşağıda belirtildiği gibi belirli şartlar altında gerçekleşmiş olması hem de Eski Türkçedeki diğer sözcüksel tanıklar, Eski Uygurcadaki sözcüğün metatezli şekil olmadığını ve başka bir kökten geldiğini göstermektedir.

3. Çözüm ve Öneri

⁴⁰ Eski Uygurcada ayrıca Heilkunde II’de *birer bakır isig suvta içser kokursak kiter* (Heilk. II, 1/127-8) cümlesinde geçen ve Arat tarafından *kokursak* şeklinde okunan sözcük, cümledeki bağlamdan da anlaşılacağı üzere “kursak” anlamında değildir. Cümle Arat tarafından “Wenn man (jedesmal) I Bqr. (davon) im heissen Wasser trinkt, so wird qoqursaq verschwinden.” (Sıcak suya 1 bar (her defasında) içerseniz qoqursaq kaybolur.) şeklinde aktarılmıştır. Arat tarafından da anlamlandırılmayan *kokursak* sözcüğü de *kogursak* şeklinde okunmaya uygundur ve sözcük bağlamdan hareketle “mide ağrısı” olarak anlamlandırılabilir. Nitekim Wilkens de *kugursak* şeklinde okuduğu sözcüğü, hem “mide” hem de “mide ağrısı” olarak anlamlandırmıştır.

⁴¹ Sözcük, Kasai tarafından *kugursak* şeklinde okunmuştur.

⁴² Sözcük, Zieme tarafından *kugursak* şeklinde okunmuştur.

kurugsak sözcüğü, Kaşgarlı tarafından da belirtildiği üzere kurı- eyleminden gelmektedir. Eski Türkçede kurı- eylemi, “kurumak, kuru olmak” anlamları ile yaygındır (EDPT: 646). Bu dönemde kurı- eylemi, “kurumak, körelmek, zayıflamak” anlamında (Wilkens 2021: 424) “tükenme” anlam alanının bir tanığı olarak yer bulur. Eski Uygurcada *suv tamırı kurısar yaş yavışgu kurıyur* “Eğer su kaynağı kurursa taze yapraklar kurur.” (TT I 55-6) örneğinde olduğu gibi kurı- eylemi hem “kurumak” anlamında hem de “yok olmak, tükenmek” anlamındadır. Hatta TT VII 23’deki *agzı kurıyur* ifadesi, kurı- eyleminin anlam evrenini, kurugsak sözcüğü bağlamında daha iyi ifade etmektedir.

kurug (< kurı-g) sözcüğü de kök anlamına paralel olarak “kuru, yalın” ve metaforik olarak “faydasız, ıssız, terk edilmiş, boş” anlamlarında ve hatta bir fiille birlikte ya da eşçifti ile birlikte “boş; tüken/tmek” anlamları ile yaygınlaşmıştır (Wilkens 2021: 426).

Kaşgarlı, kurugsı- sözcüğünü “kurumaya yüz tutmak” olarak izah ettikten sonra geniş zaman ekli kurıgsır sözcüğünü vermiştir. Sözcükte /s/ harfinin üzerinde aynı zamanda esre de vardır ve sözcük kurugsa- şeklinde de okunabilir. Nitekim Kaşgarlı aynı maddede kurugsak sözcüğünün buradan geldiğini belirterek “çünkü saatler geçtikçe kurur ve bu sebepten yemek arzusu coşar” izahını yapmıştır. Bu izaha göre kurugsak sözcüğünü “(sürekli) tükenmek suretiyle yemek arzusunda olan” şeklinde anlamlandırmak mümkündür.

Kaşgarlı’nın kurugsak sözcüğünü kurugsı- eyleminden getirmesi, Türk dilinde +sI- ekinin olduğunu ve eylemin -(X)k ekiyle sıfatlaştığını düşündürmektedir. DLT’de kurugsı- madde başından, 11. yüzyılda böyle bir eylemin olduğunu anlıyoruz. Bununla birlikte kurugsak sözcüğünün Kaşgarlı’nın iddia ettiği gibi kurugsı- eyleminden geldiğini söylemek zordur. Zira sözcüğün son ünlüsü /ı/ değil, /a/ olmalıdır. Eski Türkçede isimlere eklenerek istek fiilleri yapan +sA- (DLT 590-1) ekinin yanı sıra yine isimlere eklenerek bazen istek anlamlı fiiller türeten ve diğer varyantına göre daha az tanıklanan +sI- ekinden (Eraslan 1996: 47-50) söz etmek mümkündür. O zaman Eski Türk dilinde +sI- ve +sA- eklerinden söz etmek mümkündür ve Kaşgarlı hemen hemen aynı anlam ve işleve sahip olan bu ekleri, kurugsak sözcüğü temelinde karıştırmış olmalıdır. Buna göre kurugsak sözcüğünün kurı- eyleminin -(X)gsA- (< -(X)g+sA-) ve (O)k ekleriyle türediği söylenebilir. Sözcüğün kurug isminin birleşik +sAk ekiyle sıfatlaşmış şekli kabul etmek de mümkündür (Eraslan 2012: 101).⁴³

Eski Uygurca metinlerde ise kurugsak şekline rastlanmaz. Bu çevreye ait metinlerde sözcük daima qwqwrs’q şeklinde yazılmış ve buna göre kimi kaynaklarda kogursak kimi kaynaklarda ise kugursak olarak okunmuştur. Clauson (EDPT: 613) kogursak olarak tanımladığı sözcüğü kurugsak maddesine göndermiş, Wilkens ise kogursak şeklinde tanımladığı sözcüğü kugursak maddesine göndermiştir. Clauson’un sözcüğün aslı olarak kurugsak şeklini göstermesi, kugursak olarak okuduğu sözcüğü metatezli ikincil şekil olarak düşündüğünü akla getirmektedir. Zieme de (2016: 333-4) sözcüğü kugursak şeklinde okumuş, sözcüğün Eski Türkçe için alışılmamış ve istisnai bir şekil olduğunu belirtmiş ve metatezli form olduğunu düşünmüştür. Bu bağlamda Eski Uygurcada qwqwrs’q şeklinde yazılan sözcüğün hem metin yayımlarında ve sözlüklerdeki okunuşu düzensiz ve belirsizdir. O halde Eski Uygurcadaki varyantın kurugsak sözcüğünün ikincil bir şekli mi olduğu yoksa ayrı bir kökten mi geldiği meselesi aydınlatılmaya muhtaçtır.

Her şeyden önce Eski Türkçede metatez daha çok Eski Uygurcanın klasik dönemde ve sonrasında yazılmış metinlerinde görülmekle birlikte, Eski Türkçe sözlüklerde kurugsak ile kogursak / kugursak sözcüklerini birbirine göndermek, hatta kogursak sözcüğünü hiç izah etmeden kurugsak sözcüğüne göndererek ve burada izah ederek aslı şeklin kurugsak olduğunu düşünmek ve buna bağlı olarak kogursak sözcüğünü muhtemelen metatez ile ortaya çıkmış ikincil şekil kabul etmek güç görünmektedir. Zira Eski Türkçede, özellikle Eski Uygurcada metatez, *ortu*, *erdem*, *yiltri*-, *yaltri*-, *yagmur*, *erngek*, *tırnak*, *ıyrak*, *ükli*-, *yogurt*, *üşk*, *buyruk*, *örtül*-, *kurtul*-, *yarlıg*, *üdle*-, *eskir*-, *ördek*, *teğri*, *sekri*-, *ögret*-, *kötrül*- gibi genellikle tek ya da iki heceli sözcüklerde /rd/, /rk/, /rt/, /rl/, /sk/, /rɲ/ gibi

⁴³ Karahanlıca metinlerdeki kurugsak sözcüğü, İslami çevrenin sonraki yüzyıllara ait yazı dillerinde kursak, modern Türk yazı dillerinde ise kursak ve seslik bakımından varyantları ile temsil edilmiştir. Modern Türk yazı dillerinde kursah (Karaim), korsak (tatar), korsak (Sarı Uygur), korhak (Başkurt), kosak (uygur), kurtax (Yakut), gursag (Azerbaycan) ve gursak (Türkmen) şekillerinde yaşamaktadır. Gülensoy (2011: 573) Türkiye Türkçesindeki kursak sözcüğünü, A. Caferoğlu’nun Eski Uygurca Sözlük’ündeki kogursak ve kurugsak şekillerinden de etkilenecek kog + ur - sak şeklinde izah etmiş ve sözcüğü Eski Türkçedeki kog “çöp, pislik” sözcüğünden getirmiş ve semantik bakımdan “pislik biriktiren” olarak izah etmiştir.

ünsüz gruplarında *yakın metatez* olarak gerçekleşmektedir (Ağca 2021: 155-164) ve daha da önemlisi, kurug sözcüğü ya da genişlemiş şekillerinin Eski Uygurcada metateze uğradığı bir örneğe rastlanılmamaktadır. Mesela Eski Türkçedeki *kuruglug*, *kurugsuz*, *kurugdaki*, *kuruglan*- sözcüklerinde /r/ ve /g/ ünsüzleri yer değiştirmemiştir. Bu bakımdan kogursak sözcüğünü ikincil form kabul etmek güç görünmektedir.

Eski Türk dili araştırmalarında kurugsak formu asli, kogursak/kugursak formu ise ikincil kabul edildiği için kogursak/kugursak sözcüğünün başka bir kökten türemiş olabileceğine ihtimal verilmiştir. Buna göre Eski Uygurca metinlerdeki yazım, sözcüğün kogursak olarak da okunmasına elverişlidir. Eski Türkçe metinlerdeki bazı tanıklar, sözcüğün kökenine ışıktır tutmaktadır ve ilk hece ünlüsünün /o/ ile okunabileceğini göstermektedir. Eski Türkçede kog “toz, birikinti, zerre → küçük, az” sözcüğü, “toz, pislik, birikinti, zerre” anlamının yanı sıra “küçük, az” anlamıyla da tanıklanmaktadır. Eski Türkçedeki kogşa- “gevşemek, zayıflamak, zayıf düşmek” ve kogşak “zayıf, çelimsiz, güçsüz” sözcüklerinin kog ismiyle ilgili olduğu açıktır. Yine Eski Türkçe metinlerde kok- “azaltmak” eylemi tanıklanmaktadır. Bu çevrelerdeki kokuz “boş, eksik” (<kok-uz) sözcüğü, Eski Türkçedeki kok-eyleminin varlığını teyit etmektedir (Erdal 1991: 324-5). Hatta DLT’deki suklar kamug kokruşdı “sular tümüyle çekildi” örneğindeki kokruş- “zayıflamak, çekilmek, kurumak” eylemi de kok- eyleminin türevlerindendir. Yine DLT’de kok- “azalıp durgunlaşmak”, kokrat- “azaltmak” eylemleri de ayrıca geçmektedir. Son olarak Eski Uygurcadaki kogur⁴⁴ sogur- eşçifti, “kurutmak, yok etmek, ortadan kaldırmak” anlamı ile geçmektedir (Wilkens 2021: 420).

Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerdeki kog ismi ve türevleri ile kok- eylemi ve türevlerinin, “toz, zerre, parça, küçük, az; azalmak, zayıflamak, tükenmek” anlamları, iki sözcük arasındaki fonolojik benzerliğin yanı sıra semantik ortaklığı da göstermektedir. Bu çerçevede her iki sözcüğün de ortak bir kökten türediği söylenebilir.

O halde Karahanlı Türkçesinde görülen ve modern Türk yazı dillerine de kaynaklık eden kurugsak sözcüğü ile sadece Eski Uygurcada görülen kogursak sözcüğü, farklı köklerden türemiş iki ayrı organ adı olmalıdır. Aslında her iki sözcüğün teşkilinde de benzer ya da aynı anlam vardır ve “mide, kursak” anlamına “kurumak, tükenmek, azalmak, yok olmak” anlam alanlı kökler kaynaklık etmiştir. Buna göre kog “toz, zerre, birikinti → küçük, az” sözcüğünden kogur- “kurutmak” (kog+ur-) ve ardından kogursak (kogur-sa-k) sözcüğünün “yok eden, kurutan” anlamı üzerinden “mide” anlamına erişilmiş olmalıdır. Benzer şekilde, kurı- “zayıflamak, tükenmek, çekilmek, yok olmak” eylemi üzerinden kurug “zayıf, boş” ve ardından kurugsak sözcüğünün “yok eden, boş bırakan, kurutan” anlamı üzerinden “mide” anlamı ortaya çıkmış olmalıdır.

Son olarak şu üç hususa da dikkat çekmek gerekir. Birincisi Kaşgarlı kendi çevresinde “kursak, mide” için kullanılan sözcüğün kurugsak olduğunu tespit etmekle kalmamış, sözcüğün hangi kökten geldiğini morfolojik ve semantik bakımdan uygun bir bakış açısıyla izah etmiştir. Budist Uygurlar ise, benzer anlamı başka bir kök üzerinden aynı morfolojik ve semantik usulleri takip ederek başka bir sözcüğü yaratmışlardır.

İkincisi Türkiye Türkçesi ve diğer modern Türk yazı dillerindeki kursak ve varyantlarının Karahanlıcadaki kurugsak’tan geldiği anlaşılmaktadır. Zira Harezmi ve diğer sahalardaki İslami çevreye ait Türkçe metinlerde sözcük kursak şeklindedir (Boeschoten 2023: 265-6). Kimi etimoloji sözlüklerinde iddia edildiği gibi kursak sözcüğünün kogursak şeklinden gelişmesi, KVgV > KV şeklindeki değişimin ve hece kaybının 13. yüzyıllara ait Türkçe metinler için söz konusu olmamasından dolayı güçtür.

Son olarak “mide” ile “doymak” arasındaki biyolojik ilgi ve süreç, Türk dilinde gerçek anlamları “boş (olmak)” (kurug, kogur-) ve “dolmak, dolu olmak” (tod-) olan sözcüklerin ilgili anlam alanlarına uygun hale gelmesiyle, birbirini tamamlayacak şekilde ifade edilmiştir. Buna göre devamlı surette kuruyan, öğüterek yok eden *kurugsak* ve *kogursak*’ın tekrar dolması, dolu hale gelmesi, doyması, *tok* hale gelmesi için *tod-* eylemini gerçekleştirmesi ve güçsüzleşmemek için *tok* olması gerekmektedir. O halde Türk dilinde kurugsak ve kogursak ile tod- ve tok sözcükleri arasında beden biyolojik döngüsünü tanımlayan bir ilişkidir söz edilebilir.

⁴⁴ Eşçiftin ilk unsurunu Wilkens *kugur-* şeklinde okumuştur.

Kısaltmalar

BT 38 → KASAI, Yukiyo (2017), Die Altuigurischen Fragmente mit Brahmi-Elementen, Berliner Turfantexte 38, Brepols Publishers, Turnout, Belgium.

DLT → ERCİLASUN, A. B - AKKOYUNLU, Z. (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara, TDK Yayınları.

EDPT → CLAUSON, Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford.

Heilk II → ARAT, Gabdul Raşid Rachmati, “Zur Heilkunde der Uiguren II”, SPAW, Phil. Hist. 1932: 401-448.

KB → ARAT, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara 1979, TDK Yay. – Sayı: 458.

TT I → BANG, Willi und Annemarie von Gabain, Türkische Turfan-Texte I, Berlin, 1929.

TT VII → ARAT, Reşid Rahmeti, Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard, Berlin, 1937.

Kaynaklar

AĞCA, Ferruh (2021), Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi, TDK Yayınları, Ankara.

BOESCHOTEN, Hendrik (2023), A Dictionary of Early Middle Turkic, Brill, Leiden / Boston.

CLAUSON, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

ERASLAN, Kemal (1996), “+sı-/+si- (~ +su-/+sü-) İsimden Fiil Yapma Eki ile -sı-/si- (~ -su-/sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri Hakkında”, Türk Kültürü Araştırmaları Yıl: XXXII/1-2, 1994, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’a Armağan, Ankara: 47-62.

ERASLAN, Kemal (2012), Eski Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara.

ERDAL, M. (1991), Old Turkic Word Formation, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

GÜLENSOY, Tuncer (2011), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (2 Cilt), TDK Yayınları, Ankara.

TEKİN, Talat (1993), Irk Bitig The Book of Omens, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

WILKENS, Jens (2021), Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Universitätsverlag Göttingen.

ZIEME, Peter (2016), “Altuigurisch kugursak”, Minora fragmenta Veterorum vigvrorvm, Berliner Turfantexte 47, Belgium: 333-334.

DÎVÂNU LÛGÂTİ'T-TÜRK'TE İKİLİ BİÇİMLER ÜZERİNE NOTLAR: NÖBETLEŞMELER

Hüseyin YILDIZ*

Özet

Kaşgârlı Mahmud'un *Dîvânu Lügâti't-Türk* isimli eseri Eski Türkçenin söz varlığını, gramerini, semantik özelliklerini vb. araştırmada dikkate değer veriler sunmaktadır. *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki verilerin imkan sunduğu konulardan biri de ikili biçimlerdir. Bu çalışmada Ahmet Bican Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu'nun hazırladıkları *Dîvânu Lügâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* (2014) esas alınmak suretiyle Eski Türkçedeki ikili biçimlere yönelik *Dîvânu Lügâti't-Türk* merkezli bir inceleme yapılmıştır. *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki ikili biçimler öncelikle tespit edilmiş, sonra bu veriler tasnif edilmiş ve en son olarak da veriler üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. İnceleme verileri için *Dîvânu Lügâti't-Türk* dizini merkezli taramalar yapılmıştır. Buna göre öncelikle dizin üzerinden '~' işaretli veriler taranmış, ikinci olarak *bk.* ve *krş.* işaretli veriler gözden geçirilmiş, üçüncü olarak '→' işaretli verilere bakılmış ve son olarak baştan sonra tarama yapılarak yukarıdaki dört şekilden biri tercih edilmediği halde birbirine göndermede bulunulabilecek kelimeler veri tabanına dahil edilmiştir. Bu şekilde çok sayıda veri elde edilmiştir, ancak bu verilerin içinden ikili biçimlerle açıklanabilecek olanların sayısı 210'dur. Sonuç olarak *Dîvânu Lügâti't-Türk*'ten tespit edilen 210 ikili biçimde dar ünlülerin ve /l/, /r/, /n/ gibi akıcı ünsüzlerin etkili olduğu, yer yer /d/, /g/, /k/, /s/, /ş/ ve /t/ ünsüzlerinin de etki gösterdiği görülmektedir. Bu veriler, gerek Eski Türkçenin ses bilgisi, yapı bilgisi ve köken bilgisi çalışmalarına yönelik dikkate değer açıklamaların ortaya konmasına yardımcı olabilir. Nitekim *Dîvânu Lügâti't-Türk* özelindeki bu veriler, aynı konum söz konusu olduğunda, *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te olmayan kelimeler için de bir ölçüt olarak kullanılabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Ses Bilgisi, İkili Biçimler, Tasnif

Notes on Binary Forms in *Dîvânu Lügâti't-Türk*: Alternations

Abstract

Kaşgârlı Mahmud's *Dîvânu Lügâti't-Türk* provides remarkable data for the study of Old Turkic vocabulary, grammar, semantics, etc. One of the topics that the data in *Dîvânu Lügâti't-Türk* offers is binary forms. In this study, based on *Dîvânu Lügâti't-Türk (Introduction-Text-Translation-Notes-Index)* (2014) prepared by Ahmet Bican Ercilasun and Ziyat Akkoyunlu, a *Dîvânu Lügâti't-Türk*-centered analysis of binary forms in Old Turkish was made. The binary forms in *Dîvânu Lügâti't-Türk* were first identified, then these data were classified and finally evaluations were made on the data. For the analysis data, *Dîvânu Lügâti't-Türk* index-centered scans were made. Accordingly, firstly, the data marked with '~' were scanned through the index, secondly, the data marked with *bk.* and *krş.* were reviewed, thirdly, the data marked with '→' were examined, and finally, by scanning from the beginning to the end, words that could refer to each other were included in the database even if one of the above four forms was not preferred. A large number of data were obtained in this way, but only 210 of them can be explained in binary forms. As a result, it is seen that narrow vowels and fluent consonants such as /l/, /r/, /n/ are effective in the 210 binary forms identified from *Dîvânu Lügâti't-Türk*, and /d/, /g/, /k/, /s/, /ş/ and /t/ consonants are also effective. These data may help to provide remarkable explanations for the phonology, structure and etymology studies of Old Turkic. As a matter of fact, this data in the *Dîvânu Lügâti't-Türk* can be used as a criterion for words that are not in the *Dîvânu Lügâti't-Türk* when it comes to the same position.

Keywords: Old Turkic, *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Phonetics, Binary Forms, Classification

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye, turkbilimci@gmail.com, huseyinyildiz@odu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-8055-7946

1. Giriş

Kaşgârlı Mahmud tarafından XI. yüzyılda kaleme alınan *Dîvânu Lügâti't-Türk* (DLT), Eski Türklerin dilinin söz varlığını, gramerini, semantik özelliklerini vb. araştırmada dikkate değer veriler sunmaktadır. DLT'deki veriler, bu sebeple Eski Türk dili araştırmacılarının referans kaynaklarının başında gelmekte; gerek Eski Türk dilinin geneline yönelik gerekse DLT özelinde çok sayıda çalışma yapılmaktadır. Sözgelimi Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* (1991) ve *A Grammar of Old Turkic* (2004) başlıklı çalışmaları ile Sir Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (1972) başlıklı sözlüğünün ana kaynaklarından biri DLT'dir. DLT üzerine Besim Atalay (1939-1941), James Kelly ve Robert Dankoff (1982-1985), Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser (2005), Fuat Bozkurt (2012), Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu (2014), Mehmet Ölmez ve Mustafa Kaçalın (2019), A. R. Rustamov ve I. V. Kormuşın (2010), K. Sodikov (2021) gibi araştırmacılar tarafından yeniden okuma ve anlamlandırmaya yönelik yapılan neşir çalışmalarının yanında, Mehmet Vefa Nalbant'ın *Dîvânü Lügâti't-Türk Grameri -I. İsim* (2008), Mehmet Vefa Nalbant ile Ezgi Demirel'in *Dîvânü Lügâti't-Türk Grameri -II. Söz Dizimi* (2014), Ahmet Bican Ercilasun'un *Dîvânü Lügâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* (2020) gibi çeşitli dil konularını merkeze alan çok sayıda çalışmadan da söz edilebilir.

Bu çalışmada Ahmet Bican Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu'nun hazırladıkları *Dîvânü Lügâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* (2014) esas alınmak suretiyle Eski Türkçedeki ikili biçimlere yönelik DLT merkezli bir inceleme yapılmıştır. İnceleme verileri için DLT dizini merkezli taramalar yapılmıştır. Buna göre öncelikle dizin üzerinden '~' işaretli veriler taranmış, ikinci olarak *bk.* ve *krş.* işaretli veriler gözden geçirilmiş, üçüncü olarak '→' işaretli verilere bakılmış ve son olarak baştan sonra tarama yapılarak yukarıdaki dört şekilden biri tercih edilmediği halde birbirine göndermede bulunulabilecek kelimeler veri tabanına dahil edilmiştir. Bu şekilde çok sayıda veri elde edilmiştir, ancak bu verilerin içinden ikili biçimlerle açıklanabilecek olanların sayısı 210'dur. Verilerin kategorik tasnifi üç başlık altında ele alınmıştır:

- /Ø/ Nöbetleşmeleri (62 veri)
- Ünsüzler Arası Nöbetleşmeleri (7 veri)
- Ünlüler Arası Nöbetleşmeler (141 veri)

2. /Ø/ Nöbetleşmeleri

DLT'de /Ø/ ile nöbetleşme ünlülerle ve ünsüzlerle görülebilmekte olup bu kategoride /Ø/ nöbetleşmesinin görülen toplam 62 verinin 22'si ünlülerle, 35'i ünsüzlerle, 5'i ise düzensiz ünlü/ünsüz gruplarıyla ilgilidir.

2.1. Ünlü ~ /Ø/ Nöbetleşmeleri

DLT'de Ünlü ~ /Ø/ nöbetleşmesi için 22 veri tespit edilmiş olup, bunların 16'sında /I/ sesi, beşinde /U/ sesi, birinde ise /a/ sesi /Ø/ ile nöbetleşmiştir.

2.1.1. /-I-/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

DLT'de /-I-/ ~ /Ø/ nöbetleşmesi için 16 veri tespit edilmiştir. /-I-/ sesi verilerin beşinde yalnız /I/ sesi komşuluğunda, beşinde yalnız /s/ sesi komşuluğunda, dördünde yalnız /t/ sesi komşuluğunda, ikisinde ise hem /t/ hem de /I/ sesi komşuluğunda /Ø/ ile nöbetleşmektedir.

/-I-s-/ ~ /-I-Ø/

- (1) *açısıa-* ~ *açsa-* 'açmak istemek' [141/123]
- (2) *aşısa-* ~ *aşsa-* 'aşmak istemek' [141/124]
- (3) *çapısıa-* ~ *çapsa-* 'suya dalmak istemek' [568/468]
- (4) *yapısıa-* ~ *yapsa-* 'örtmek istemek' [233/202, 353/282, 577/475]
- (5) *yazısıa-* ~ *yazsa-* 'çözmek istemek' [578/475]

/-I-I-/ ~ /-I-Ø/

(6) *elig*+iYE ~ *elg* ‘el+iYE’ [*el(i)g+i* 107/98, 335/271, 385/302, 467/371, 477/382, *el(i)g+im* 428/335, *el(i)g+in* 54/39, 63/50, 110/99, 127/112, 146/127, 207/177, 310/255, 341/275, 628/524, *el(i)g+indeki* 92/86]

(7) *yalıñuk* ~ *yalñuk* (oglu) ‘insan, insanoğlu; Âdem (sav.)’in adı’ [34/20, 34/21, 107/97, 122/108, 142/124, 199/170, 417/327, 422/331, 431/337, 472/378, 505/404, 543/443, 559/461, 612/505]

/-I-I-/ ~ /-I-Ø/

(8) *eşiler* ~ *eşler* ~ *işler* ‘kadın; kadınlardan hanım olan’ [52/37, 64/51, 71/58, 73/59, 87/79, 90/81, 158/137, 166/143, 240/208, 342/276, 352/281, 452/355, 469/375, 534/435, 631/526]

(9) *tikiliş-* ~ *tikliş-* ‘(odun vb. şeyler) dik hâle gelmek’ [370/292]

(10) *yıgılış-* ~ *yıgılış-* ‘(asker vb.) birbirine yetişmek’ [487/390]

/-r-I-I-/ ~ /-I-Ø/

(11) *orıla-* ~ *orla-* ‘bağırıp sesini yükseltmek, feryat etmek’ [104/95, 156/135]

(12) *orılaş-* ~ *orlaş-* ‘(birlikte) bağırıp çağırmak’ [126/111]

/-I-r-/ ~ /-Ø-r-/

(13) *sandırış* ~ *sandruş* ‘çekişme ve mücadele; tartışma’ [203/173, 373/294, 625/520]

(14) *yaldıra-* ~ *yaldırı-* ‘(güneş) biraz parlamak, (şimşek, ateş vb) az ışık vermek’ [633/528]

/-r-I-/ ~ /-r-Ø-/

(15) *yarışı* ~ *yarşı* ‘bir şeyin yarısını alan kimse; nesnenin yarısı’ [458/361]

(16) *yorı-* ~ *yor-* ‘yürümek’ [229/198]

2.1.2. /-U-/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-U-/ ~ /Ø/ nöbetleşmesi için beş veri tespit edilmiştir.

(17) *kayuda* ~ *kayda* ‘nerede’ [62/49, 211/181, 521/420]

(18) *öpüse-* ~ *öpse-* ‘öpmek istemek’ [140/123, 143/124]

(19) *sögülün-* ~ *söglün-* ‘kendisi için (başkasının yardımını almadan) ızgarada et yapmak’ [390/305]

(20) *uruk* ~ *urk* ‘uruk’un Oğuzcadaki hafifletilmiş şekli, ip’ [33/20, 45/31, 113/102, 118/106, 134/117, 336/272, 369/292, 489/391, 589/483]

(21) *ügüse-* ~ *ügse-* ‘toplamak istemek’ [142/124]

2.1.3. /-A-/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

(22) *tutaşı* ~ *tutşı* ‘bitişik ve komşu olan şey’ [213/183]

2.2. Ünsüz ~ /Ø/ Nöbetleşmeleri

DLT’de Ünsüz ~ /Ø/ nöbetleşmesi için 35 veri tespit edilmiş olup, bunların dokuzunda /g/ sesi, sekizinde /d/ sesi, beşinde /t/ sesi, üçer veride /l/ ve /s/ sesleri, ikişer veride /h/ ve /y/ sesleri, birer veride ise /k/, /m/ ve /t/ sesleri /Ø/ ile nöbetleşmiştir.

2.2.1. /-g-/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-g-/ ~ /Ø/ nöbetleşmesi için altı veri tespit edilmiştir. Verilerin ikisinde ilk hece sonunda, dördünde ise ikinci hece başında yer alan /-g-/ sesinin genellikle kalın sıradan kelimelerde /Ø/ ile nöbetleştiği görülmektedir.

/-g-/ ~ /Ø/

(23) *agduk* ~ *ağuk* ‘meçhul’ [45/31]

(24) *keligse* ~ *kelise* ‘gelmek istemek’ [569/469, 591/484]

(25) *körügse* ~ *körüse* ‘buluşmak istemek, görmek istemek’ [143/125, 569/469, 591/484]

(26) *satıgsa* ~ *satisa* ‘satmak istemek, satmak üzere olmak’ [568/468, 590/483]

(27) *yagku* ~ *yaku* ‘yağmurluk’ [454/358, 545/446]

/-|g-/ ~ /Ø/

(28) *başgıl* ~ *başıl* ‘başı beyazlaşmış (hayvan); tepesinde beyaz leke bulunan (hayvan)’ [198/169, 242/210]

(29) *tamgak* ~ *tamak* ‘boğaz, hançere’ [28/13, 236/205]

(30) *tuşgur* ~ *tuşur* ‘(insanların) buluşmasını sağlamak, (insanların) karşılaşmasını sağlamak, karşılaştırmak’ [308/254, 356/284]

(31) *tütgür* ~ *tütür* ‘(köpek vb. bir hayvanı) kışkırtmak’ [306/252]

2.2.2. /-d-/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-d-/ ~ /Ø/ nöbetleşmesine sekiz veri tespit edilmiştir. Verilerin tamamında ilk hece sonunda yer alan ve öncül ses konumu bakımından /l/ ve /n/ sesinden sonra gelen /d/ sesinin /Ø/ ile nöbetleştiği görülmektedir.

/-nd-/ ~ /n/

(32) *andgar* ~ *angar* ‘yemin ettirmek’ [120/107, 157/136, 627/523]

(33) *çandtur* ~ *çantur* ‘reddetmeye kışkırtmak’ [358/285]

(34) *kend* ~ *ken* ‘şehir, kasaba, kale; doğudaki şehirlerin genel adı, *kend*’in hafifletilmiş şekli’ [16/8, 99/91, 125/110, 130/114, 153/133, 171/147, 173/149, 222/192, 501/402, 510/409, 633/528]

(35) *sandırı* ~ *sanrı* ‘hezeyan etmek, saçmalamak’ [567/467, 567/468]

(36) *sandırış* ~ *sanrış* ‘saçmalamak’ [373/294]

(37) *yind* ~ *yin* ‘(ev vb. yerleri) aramak’ [472/378]

/-ld-/ ~ /-l-/

(38) *ildrük* ~ *ilrük* ‘üzerlik (*Peganum harmala*)’ [65/51, 449/353, 622/519]

(39) *küldre* ~ *külre* ‘(taş, kuyuda) ses çıkarmak ve böylece derinliği haber vermek; (taş, kuyuya düşerken) ses çıkarmak’ [568/468, 636/532, 637/532]

DLT’de artçıl ses konumu bakımından /d/ sesinden sonra /r/ sesinin üç veride varlık gösterdiği söylenebilir: *sandırı* ~ *sanrı*-, *ildrük* ~ *ilrük*, *küldre* ~ *külre*-.

2.2.3. /-h-/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-h-/ ~ /Ø/ nöbetleşmesi için iki veri tespit edilmiştir.

(40) *mah* ~ *ma* “‘işte şurada, al” anlamında bir gösterme edatı, “işte orada, al” anlamında bir gösterme edatı’ [493/395, 538/440]

(41) *kurrih kurrih ~ kurih kurih ~ kırı kırı* ‘kısırdan geride kalan tayı çağırmak için kullanılan ünlem; tayı çağırmak için kullanılan ünlem’ [7/4, 543/444]

2.2.4. /-l-/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-l-/ ~ /Ø/ nöbetleşmesi için üç veri tespit edilmiştir.

(42) *keylik (kişi) ~ keyik kişi* ‘maymuna benzeyen vahşi insan; şaşkın veya vahşi gibi sağına soluna bakınarak yürüyen, maymun gibi vahşi insan’ [518/417, 522/422]

(43) *ol ~ o* ‘o (kişi zamiri)’ [524/426]

(44) *alımla ~ alma* ‘Türklerde (ölçünlü Türkçede) elma (*Malus sylvestris*), Oğuzcada elma (*Malus sylvestris*)’ [77/ 65, 81/71, 184/157, 421/330, 453/355, 564/464]

2.2.5. /-r-/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-r-/ ~ /Ø/ nöbetleşmesi için beş veri tespit edilmiştir.

(45) *berk ~ bek* ‘sağlam, muhkem, sıkı; muhkem, sağlam, muhafazalı, saklanmış’ [168/145, 176/150, 229/198, 449/352, 636/531]

(46) *berkle- ~ bekle-* ‘kapatmak; bağlamak; sağlamlaştırmak; saklayıp muhafaza etmek, korumak; sağlamlaştırmak; (birini) hapsedmek’ [251/221, 572/471, 635/531, 636/532]

(47) *birle ~ bile* ‘ile, birlikte, arasında’ [34/20, 36/23, 42/29, 54/39, 63/49, 89/80, 93/87, 95/88, 98/91, 99/92, 100/92, 101/93, 102/93, 102/94, 103/94, 104/95, 118/106, 122/108, 122/109, 123/109, 124/109, 124/110, 125/110, 126/111, 127/112, 129/114, 167/144, 178/152, 185/158, 186/160, 196/168, 209/179, 210/180, 213/183, 217/186, 218/187, 236/205, 238/207, 258/226, 259/226, 263/229, 265/233, 266/234, 275/240, 277/241, 278/242, 308/254, 312/257, 313/257, 314/258, 316/259, 317/259, 317/260, 318/260, 319/261, 321/262, 322/263, 323/263, 324/264, 325/264, 325/265, 326/265, 327/265, 329/267, 332/269, 346/278, 354/283, 356/284, 359/286, 367/291, 368/291, 369/292, 370/292, 370/293, 371/293, 371/294, 372/294, 373/294, 373/295, 374/295, 376/296, 377/297, 378/298, 379/298, 379/298, 395/308, 402/313, 435/340, 438/342, 444/347, 449/352, 451/354, 453/356, 458/361, 472/378, 474/380, 475/380, 486/388, 487/389, 508/407, 514/412, 518/416, 527/428, 585/479, 587/481, 591/484, 615/510, 616/511, 617/512, 618/513, 635/531]

(48) *erkele- ~ ekle-* ‘ayak basmak, çiğnemek’ [329/267, 383/301, 385/302]

(49) *kurtul- ~ kutul-* ‘(herhangi bir sıkıntıdan) kurtulmak’ [142/124]

2.2.6. /-s-/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-s-/ ~ /Ø/ nöbetleşmesi için üç veri tespit edilmiştir.

(50) *samla- ~ emle-* ‘ilaç vermek, tedavi etmek’ [574/472]

(51) *sarıl- ~ eril-* ‘kendini suçlamak, vicdan azabı çekmek’ [107/97]

(52) *sarıl- ~ arıl-* ‘kızmak; (birisine) kızmak’ [330/267]

2.2.7. /y/ ~ /Ø/ Nöbetleşmesi

DLT’de /y/ ~ /Ø/ nöbetleşmesi için iki veri tespit edilmiştir.

(53) *kaytar- ~ katar-* ‘Oğuz lehçesinde yönünü değiştirmek, döndürmek; yönünü değiştirmek, döndürmek’ [306/253, 529/430]

(54) *yogruiy ~ yogru ~ yogdu* ‘devenin uzun tüyü’ [457/361]

2.2.8. Tek Verili Diğer Ünsüzlerin /Ø/ ile Nöbetleşmesi

(55) /-m-/ ~ /Ø/: *başmak* ~ *başak* ‘Oğuzlar ve Kıpçaklarda ayakkabı, Çigil lehçesinde (Türklerde) ayakkabı’ [190/162, 235/204, 625/521]

(56) /-k-/ ~ /Ø/: *kulkak* ~ *kulxak* ~ *kulak* ‘kulak’ [76/ 64, 112/101, 113/101, 114/102, 117/105, 189/162, 192/165, 272/238, 276/240, 306/252, 334/271, 342/276, 344/277, 348/279, 432/338, 439/343, 457/361, 556/458, 569/469, 600/492, 601/493, 606/497, 620/515, 622/517]

(57) /-t-/ ~ /Ø/: *kültgü* ~ *külgü* ‘kalp sektesi’ [216/186]

2.3. Diğer /Ø/ Nöbetleşmeleri

DLT’de birden fazla ses grubunun düzensiz şekilde /Ø/ ile nöbetleşmesi için beş veri tespit edilmiştir.

(58) /-y-/ ~ /Ø/: *kıyış-* ~ *kış-* ‘gözden kaybolmak, bulunulan yerden ayrılmak’ [525/426]

(59) /-gi-/ ~ /Ø/: *yigi* ~ *yi* ‘dikiş, dikiş yeri’ [455/358, 539/441, 546/446, 568/468]

(60) /-ı-l-/ ~ /Ø/: *kağırlan-* ~ *kadran-* ‘(kendini) huyu sertleşmiş gibi göstermek’ [400/311]

(61) /-ü-dür-/ ~ /Ø/: *közüldürük* ~ *közlük* ‘at kuyruğundan örülen, hastalanınca veya göz kamaşınca göze konan alet, bir tür gözlük; göz kamaştığı veya ağrıdığı zaman göz üzerine konan at kuyruğundan örülmüş nesne, bir tür gözlük’ [241/209, 264/230]

(62) /-wu-l-/ ~ /Ø/: *uwutlan-* ~ *utan-* ‘Oğuz lehçesinde, utanır görünmek; utanmak’ [108/98, 148/128]

3. Ünsüzler Arası Nöbetleşmeler

DLT’de ünsüzler arası nöbetleşmeler ya farklı tek ünsüzler arası, ya da aynı ünsüzün tek ve çift kullanımları arasında olabilmektedir. Bu şekilde ünsüzler arası nöbetleşmeye uğrayan yedi veri tespit edilmiştir.

Tek Ünsüz Nöbetleşmeleri

DLT’de tek ünsüzler arası nöbetleşmelere, hepsi de /r/ sesiyle ilgili üç veriye rastlanmakta olup bunların birinde /d/, birinde /g/, birinde de /l/ sesiyle nöbetleşme söz konusudur.

(63) /-d-/ ~ /-r-/: *yogdu* ~ *yogru*, *yogruiy* ‘devenin çenesi altındaki uzun tüyler’ [26/12, 457/361]

(64) /-g-/ ~ /-r-/: *kutgar-* ~ *kutrar-* ‘kurtarmak; kurtartmak’ [363/288, 366/290, 367/291]

(65) /-l-/ ~ /-r-/: *Talas* ~ *Tıraz* ‘Tıraz şehri’ [184/157]

Çift Ünsüz~ Tek Ünsüz Nöbetleşmeleri

DLT’de çift ünsüz ~ tek ünsüz nöbetleşmesi, /r/ ve /s/ sesleriyle ilgili ikişer veri olmak üzere toplam dört kez örneklenmektedir.

/-rr-/ ~ /-r-/

(66) *arrıg* ~ *arıg* ‘çok temiz şey’ [83/73]

(67) *kurrih kurrih* ~ *kurih kurih* ~ *kuri kuri* ‘kısraktan geride kalan tayı çağırmak için kullanılan ünlem; tayı çağırmak için kullanılan ünlem’ [7/4, 543/444]

/-ss-/ ~ /-s-/

(68) *bassık-* ~ *basık-* ‘gece baskınına uğramak, gece baskını sonucu düşman tarafından yakalanmak’ [326/265, 328/266, 349/280, 380/299]

(69) *essiz ~ issiz ~ isiz ~ esiz* ‘hayıflanma bildiren bir kelime, yazık; kötülük’ [83/73, 113/102, 360/287, 466/370]

4. Ünlüler Arası Nöbetleşmeler

DLT’de ünlüler arası nöbetleşmelere 140 veride rastlanmakta olup bunların 17’sinde /A/ ~ /I/, beşinde /A/ ~ /O/, 17’sinde /A/ ~ /U/ ve 101’inde /I/ ~ /U/ nöbetleşmesi görülmektedir.

4.1. /A/ ~ /I/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-A-/ ~ /-I-/ nöbetleşmesi için 17 veri tespit edilmiştir. /-I-/ sesi için verilerin beşinde yalnız /I/ sesi komşuluğunda, dördünde yalnız /r/ sesi komşuluğunda, ikişer veride yalnız /ş/ ve yalnız /k/ sesleri komşuluğunda, birer veride ise /w/, /n/, /ç/, /y/ sesleri komşuluğunda nöbetleşme söz konusudur.

/-A-I-/ ~ /-I-I-/

(70) *arala- ~ arıla-* ‘barıştırmak (avami)’ [156/135]

(71) *çalra- ~ çılra-* ‘tıkırdamak’ [567/467]

(72) *Kalıç ~ Kılıç ~ Kuluç (?)* ‘erkek adı’ [180/154]

(73) *Talas ~ Tıraz* ‘Tıraz şehri’ [184/157]

(74) *yiwil- ~ yewül-* ‘kaymak’ [113/102, 419/328]

/-r-A-/ ~ /-r-I-/

(75) *bukra- ~ bukırı-* ‘(at) zıplamak ve taşkınlık yapmak (*suçtı- bukırı-* biçiminde ikileme olarak kullanılır.)’ [566/467]

(76) *yuldra- ~ yuldırı-* ‘(kılıç, mücevher vb. şeyler) ışıldamak, parlamak’ [633/528]

/-A-r-/ ~ /-I-r-/

(77) *çibek karguy ~ kırguy* ‘atmacadan küçük, yırtıcı bir kuş (*yu’yu*)’ [195/167, 551/452]

(78) *tarmal- ~ tırmal-* ‘tırmalanmak’ [381/300]

/-A-k-/ ~ /-I-k-/

(79) *butak ~ butık* ‘dal, budak’ [34/20, 90/81, 94/87, 141/124, 189/162, 334/270, 399/310, 468/372, 453/355, 469/375, 477/381, 479/383, 483/387]

(80) *kayak ~ kıyak* ‘kaymak’ [458/361, 518/417]

/-A-ş-/ ~ /-I-ş-/

(81) *adaşlık ~ adışlık* ‘arkadaşlık’ [85/77, 86/77]

(82) *arwaş ~ arwış* ‘kamın söylediği büyümlü sözler’ [130/114, 144/125]

/-A-w-/ ~ /-I-w-/

(83) *Iwa ~ Awa ~ Yawa ~ Ava ~ Yava* ‘Oğuz boylarının dördüncüsü; Oğuz kabilelerinden biri; Oğuzlardan bir kabile’ [40/27, 57/43, 454/357, 455/359]

/-n-A-/ ~ /-n-I-/

(84) *kana- ~ kânı-* ‘kanamak’ [565/465]

/-ç-A-/ ~ /-ç-I-/

(85) *tança- ~ tınçı-* ‘çürümek; (et vb.) çürümek, bozulup kokmak’ [565/466, 577/474]

/-x-A-/ ~ /-x-I-/

(86) *Xatay ~ Xıṭay* ‘Çin, Orta Çin; Yukarı Çin’ [21/10, 228/197, 550/450]

4.2. /A/ ~ /O/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-A-/ ~ /-O-/ nöbetleşmesi için beş veri tespit edilmiştir. /-O-/ sesi için verilerin üçünde yalnız /g/ sesi öncesinde, birer veride ise /t/ ve /l/ sesleri öncesinde nöbetleşme söz konusudur.

/-A-g-/ ~ /-O-g-/

(87) *çag ~ çōg* ‘kamçı vb.nin püskülü; güneşin sarılığı ve saçakları; odun köz olduktan sonra ateşin alevi’ [371/293, 499/400]

(88) *çag çog ~ çog* ‘gürültü patırtı’ [498/400]

(89) *çagıla- ~ çogıla-* ‘gürültü edip bağırmak’ [586/480]

/-A-t-/ ~ /-O-t-/

(90) *etmek ~ ötmek* ‘ekmek’ [197/169, 279/242, 401/311, 404/315, 469/375]

/-A-l-/ ~ /-O-l-/

(91) *talwır ~ tolwır* ‘gelin odasının tülü’ [485/388]

4.3. /A/ ~ /U/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-A-/ ~ /-U-/ nöbetleşmesi için 18 veri tespit edilmiştir. /-U-/ sesi için verilerin beşinde yalnız /r/ sesi öncesinde, üçer veride yalnız /l/, yalnız /k/ ve yalnız /n/ sesleri öncesinde, ikişer veride yalnız /ç/ ve yalnız /t/ sesleri öncesinde nöbetleşme söz konusudur.

/-A-r-/ ~ /-U-r-/

(92) *çawar ~ çawar çuwar ~ çuwar* ‘ateş yakmak ve tutuşturmak için kullanılan odun parçası’ [13/7, 207/177]

(93) *tamar ~ tamur* ‘Oğuzlarda damar; vücuttaki damar’ [182/155, 533/433]

(94) *tüzger- ~ tüzgür-* ‘armağan vermek’ [356/284]

(95) *Tarığ Art Tiz ~ Turıg Art Tiz* ‘Kâşgar’ın yaylasının adı’ [496/398]

/-tr-A/ ~ /-rt-U-/

(96) *otra ~ ortu* ‘orta, bir şeyin ortası; iki şeyin ortası, arası; kenarı olan bir şeyin ortası’ [74/62, 75/ 63, 103/94, 156/135, 313/257, 409/320]

/-A-l-/ ~ /-U-l-/

(97) *yaldırık ~ yuldrık* ‘parlak (nesne)’ [631/526]

(98) *yaldırık ~ yuldrık eşler* ‘aşırı süslenmiş kadın’ [631/526]

(99) *yalrıt- ~ yulrıt-* ‘parlatmak; parlayıncaya kadar cilâlatmak’ [439/343]

/-A-k-/ ~ /-U-k-/

(100) *oçak ~ oçuk* ‘ocak’ [44/31]

(101) *ortak ~ ortuk* ‘ortak’ [62/48, 221/190, 474/379]

(102) *sürçek ~ sürçük* ‘Oğuzcada gece yapılan sohbet meclisi; gece yapılan sohbet meclisi’ [240/208]

/-A-n-/ ~ /-U-n-/

(103) *boşan- ~ boşun-* ‘(hayvan için) serbest kalmak, bağından kurtulmak’ [338/273]

(104) *sōgan ~ sōgun* ‘soğan (*Allium cepa*)’ [206/176]

(105) *utanç ~ utunç* ‘Oğuz lehçesinde, utanılacak, utandıran (iş vb.)’ [78/ 66, 637/532]

/-A-ç-/ ~ /-U-ç-/

(106) *Budraç ~ Budruç ~ Buğruç* ‘Yabaku ulularından birinin adı; *Yabaku büyüklerinden birinin adı*’ [83/74, 227/197, 545/446, 600/492]

(107) *Kalıç ~ Kılıç ~ Kuluç (?)* ‘erkek adı’ [180/154]

/-A-t-/ ~ /-U-t-/

(108) *boşat- ~ boşut-* ‘(tutsağı) serbest bırakmak; (birini) bağından ve kösteğinden çözmek’ [113/102, 419/328]

(109) *sugrat- ~ sugrut-* ‘(bir yeri) aramak ve içindekileri görmek’ [430/336]

4.4. /I/ ~ /U/ Nöbetleşmesi

DLT’de /-I-/ ~ /-U-/ nöbetleşmesi için 101 veri tespit edilmiştir. /-U-/ sesi için verilerin 21’inde yalnız /n/ sesi komşuluğunda, 20’sinde yalnız /ş/ sesi komşuluğunda, 15’inde yalnız /l/ sesi öncesinde, 12’sinde yalnız /k/ sesi öncesinde, 11’inde yalnız /t/ sesi öncesinde, 10’unda yalnız /r/ sesi komşuluğunda, beşinde yalnız /g/ sesi öncesinde, üçünde yalnız /z/ sesi öncesinde nöbetleşmeye rastlanmakta; birer veride de /w/ ve /ç/ seslerinin öncesi ile /d/ ve /m/ seslerinin sonrasında /I/ ~ /U/ nöbetleşmesi görülmektedir.

/-A-n-/ ~ /-U-n-/

(110) *arkın izi ~ arkun ~ arkun izi* ‘gelecek yıl; gelecek yıl ve onu takip eden yıl’ [67/53]

(111) *boyın ~ boyun* ‘insan vb.’nin boynu’ [76/63, 114/103, 186/159, 258/226, 265/233, 306/253, 307/253, 349/280, 356/284, 376/296, 383/300, 383/301, 384/301, 415/325, 419/329, 441/344, 519/418, 530/431, 547/447, 554/457, 570/469, 586/480, 629/524, 630/525]

(112) *kawdın- ~ kawdun-* ‘birine şefkat göstermek ve zararlı şeyleri ondan uzak tutmak’ [390/306]

(113) *korın- ~ korun-* ‘cimri davranarak (malı) korumak’ [344/277]

(114) *korkınç ~ korkunç* ‘korku; korkunç, korkutucu’ [445/347, 519/418, 613/506]

(115) *köşin- ~ köşin-* ‘gölgeye sığınmak’ [238/207, 345/278]

(116) *kurın- ~ kurun-* ‘kurunmak, kurulanmak’ [344/277, 347/279]

(117) *olın- ~ olun-* ‘kıvrılmak, dönmek’ [111/99, 386/303]

(118) *oxsın- ~ oxsun-* ‘pişman olmak, sonradan üzülme’ [131/115, 607/499]

(119) *sewin- ~ sewün-* ‘sevinmek’ [10/5, 63/49, 83/73, 145/126, 211/181, 343/277, 350/280, 400/311, 481/384, 514/413, 602/494]

(120) *süçin- ~ süçün-* ‘(konuşma vb. bir şeyin) tadına varmak’ [342/276]

(121) *tapın- ~ tapun-* ‘ibadet etmek’ [337/272, 337/273, 347/279, 348/279, 350/280, 351/281, 609/501]

(122) *tarın- ~ tarun-* ‘sıkılmak, bıkmak’ [340/274]

(123) *tewşin- ~ tewşün-* ‘sıkı çalışmak, çok çabalamak’ [386/303]

(124) *tokın- ~ tokun-* ‘Oğuzcada (birisi) dövülmek; (madeni şeyler) dövülmek’ [341/275]

(125) *tunçı- ~ tunçı-* ‘(et vb.) kokuşmak’ [407/317]

(126) *turkın- ~ turkun-* ‘utanmak’ [387/303, 393/308]

(127) *tüzlin- ~ tüzlün-* ‘(yer vb için) düzleşmek, denk hâle gelmek’ [176/150, 388/304]

(128) *yonın- ~ yonun-* ‘yontar gibi görünmek’ [480/384]

(129) *yumın- ~ yumun-* ‘yumar gibi yapmak’ [480/384]

/-n-I-/ ~ /-n-U-/

(130) *munu ~ münü ~ münü* ‘bunu’ [75/63, 550/450, 607/498]

/-I-ş-/ ~ /-U-ş-/

(131) *amış- ~ amuş-* ‘(azarlanma, sitem karşısında) susmak, sessiz kalmak’ [104/95]

(132) *bekiş- ~ beküş-* ‘sağlamlaşmak’ [321/262]

(133) *ewriş- ~ ewrüş-* ‘(hayvanları) çevirip geri getirmede yardımcı olmak’ [124/110]

(134) *kapış- ~ kapuş-* ‘(top) kapışmak’ [312/257, 325/264]

(135) *kısırış- ~ kısıruş-* ‘(üzengi kayışı vb şeyleri) kısaltmada yardım etmek’ [376/296]

(136) *kogış ~ koguş* ‘tabaklanmış veya tabaklanmamış deri; sıırım’ [185/159, 369/292, 371/294, 440/344, 504/404, 579/476, 584/479]

(137) *komış- ~ komuş-* ‘dalgalar coşmak; coşmak; coşkuyla, neşeyle çalışmak’ [324/264]

(138) *kömiş- ~ kömüş-* ‘gömmede yardımcı olmak’ [324/264]

(139) *oğış ~ oğuş* ‘aşiret’ [42/29, 56/42, 70/56, 310/255, 320/262]

(140) *sanrış- ~ sandırış- ~ sanruş-* ‘saçmalamak’ [373/294]

(141) *sogış- ~ soguş-* ‘soğumaya yüz tutmak’ [319/261]

(142) *süçiş- ~ süçüş-* ‘tatlılaşmak, hoş hâle gelmek’ [314/258]

(143) *tawış ~ taviş ~ tawuş ~ tavuş* ‘ses ve hareket’ [185/158, 517/416]

(144) *tokış ~ tokuş* ‘savaş’ [10/5, 185/158, 310/256, 520/419]

(145) *tokış- ~ tokuş-* ‘savaşmak’ [95/88, 101/93, 181/154, 320/261, 320/262, 525/426]

(146) *törpiş- ~ törpüş-* ‘törpülemeye yardım etmek veya yarışmak’ [368/291]

(147) *urış- ~ uruş-* ‘vuruşmak, savaşmak’ [14/8, 101/93]

(148) *yapış- ~ yapuş-* ‘(köpek, ava) yapışmak’ [474/379]

(149) *yış ~ yuş* ‘Oğuzcada sıkışma, izdiham’ [446/350]

/-ş-I-/ ~ /-ş-U-/

(150) *üşi- ~ üşü-* ‘çok üşümek, soğuk almak’ [233/202, 336/272, 556/459]

/-A-I-/ ~ /-U-I-/

(151) *bukıl- ~ bukul-* ‘toplanıp bükülmek’ [334/270]

(152) *büsteli ~ büstüli* ‘yenilen kara pazı, koyun sarmaşığı (*Atriplex hortensis*)’ [226/196, 247/216]

(153) *Kalıç ~ Kılıç ~ Kuluç (?)* ‘erkek adı’ [180/154]

(154) *oğıl ~ oğul* ‘oğul, çocuk’ [31/17, 34/21, 37/24, 38/25, 46/32, 49/35, 50/35, 55/41, 65/52, 74/61, 99/92, 112/100, 117/105, 129/113, 131/115, 133/116, 135/118, 136/119, 146/127, 151/131, 160/139, 186/159, 209/180, 221/191, 229/199, 257/225, 258/226, 261/228, 271/237, 309/254, 311/256, 328/267, 339/274, 353/282, 354/283, 356/284, 358/285, 386/303, 390/306, 416/327, 421/330, 429/336, 431/337, 432/337, 435/340, 458/362, 469/375, 477/381, 480/384, 488/390, 499/400, 503/403, 505/404, 508/407, 514/413, 526/427, 534/434, 537/438,

537/439, 539/440, 549/449, 564/464, 591/485, 592/485, 593/486, 608/500, 611/504, 612/505, 630/525, 634/529]

(155) *sarıl-* ~ *sarul-* ‘sarılmak’ [330/268]

(156) *sawıl-* ~ *sawul-* ‘meyletmek, eğilmek; (güneş) eğilip batmak’ [330/268, 331/268, 348/279, 352/281, 478/382]

(157) *tapıl-* ~ *tapul-* ‘bulunmak’ [328/266]

(158) *tepil-* ~ *tepül-* ‘tepilmek’ [328/266]

(159) *tokıl-* ~ *tokul-* ‘(bez vb.) dokunmak; (madeni şeyler) dövülmek’ [15/8, 332/269, 333/269]

(160) *törtgil* ~ *törtgül* ‘kare biçiminde olan’ [625/521]

(161) *üçgil* ~ *üçgül* ‘üçgen; üç köşesi olan’ [65/52]

(162) *yewül-* ~ *yiwil-* ‘kıvamını bulmak, olgunlaşmak’ [478/382]

(163) *yaşıl yuşul* ~ *yuşul* ‘yeşil meşil’ [452/355]

(164) *yuwıl-* ~ *yuwul-* ‘birisi tarafından veya kendi kendine yuvarlanmak; ahlaksızlıktan uslandırılmak; yola gelmek, yumuşamak’ [200/171, 221/191, 478/382, 491/392]

(165) *yülil-* ~ *yülül-* ‘tırış edilmek’ [479/383]

/-A-k-/ ~ */-U-k-/*

(166) *açıklık* ~ *açukluk* ‘açıklık’ [86/77]

(167) *aşık-* ~ *aşuk-* ‘özlemek’ [105/95, 349/280]

(168) *çarıkla-* ~ *çarukla-* ‘Türk çarığı giymek’ [592/485]

(169) *etik* ~ *etük* ‘ayakkabı; edik, çizme’ [46/32, 116/105, 291/247, 423/331, 484/387, 568/468, 629/524, 630/525]

(170) *kertik* ~ *kertük* ‘ekmek ve benzeri şeyleri hesaplamak için tahtaya oyulan kertikler; kertik, tahtada kertme’ [241/209]

(171) *köpiik* ~ *köpük* ‘su köpüğü’ [196/168, 503/403]

(172) *ogulmuk* ~ *ogulmuk* ‘kiriş üstüne sıralanmış yatay tahtaların her biri’ [85/77]

(173) *önjik* ~ *önjük* ‘yastıkların ipek kulak ve kuyrukları’ [80/68, 80/69]

(174) *sıgırçık* ~ *sıgırçuk* ‘sığırcık (*Sturnus vulgaris*)’ [250/220, 252/221]

(175) *tunçık-* ~ *tunçuk-* ‘(hayvan) kışı geçirmek üzere yuvasına girmek’ [380/299]

(176) *usık-* ~ *usuk-* ‘susamak’ [104/95, 349/280]

(177) *yorık* ~ *yoruk* ‘huy; davranış, gidiş, gidişat’ [190/162, 286/245, 451/354]

/-A-t-/ ~ */-U-t-/*

(178) *bekit-* ~ *beküt-* ‘sağlamlaştırmak (KM: asıl anlamı düğüm düğümlemek)’ [420/329]

(179) *bulut* ~ *bulut* ‘bulut’ [81/71, 82/71, 96/89, 102/94, 114/102, 131/115, 133/116, 178/152, 189/161, 378/297, 378/298, 403/313, 419/329, 461/365, 466/370, 508/408, 528/429, 540/441, 568/468, 575/473, 584/479, 617/512]

(180) *burıt-* ~ *burut-* ‘buğulandırmak; yellenip kokutmak’ [417/327]

(181) *korkıt-* ~ *korkut-* ‘korkutmak’ [433/339]

(182) *körkit-* ~ *körküt-* ‘göstermek’ [433/339]

(183) *kurıt- ~ kurut-* ‘kurutmak’ [14/7, 418/328]

(184) *sarıt- ~ sarut-* ‘(sarı vb şeyleri) sardırmaq; (bir şey) sarmayı istemek’ [417/328]

(185) *taşıt- ~ taşut-* ‘bir yerden bir yere taşımak, taşınması için emir vermek’ [113/102, 419/328]

(186) *unut- ~ unut-* ‘unutmak’ [115/104, 427/334]

(187) *üşit- ~ üşüt-* ‘soğuguncaya kadar soğukta bırakmaq’ [113/102, 114/102]

(188) *yülit- ~ yülüt-* ‘tırış ettirmek’ [423/332]

/-I-r-/ ~ /-U-r-/

(189) *kesirgü ~ kesürgü* ‘dağarcık, meşin torba’ [180/154, 245/214, 465/369]

(190) *siñir- ~ siñür-* ‘(lokma vb.ni) yutmak; (yağı, deriye) yedirmek’ [615/510]

(191) *talğır- ~ talgur-* ‘tipi kopmak’ [356/284]

(192) *tamçır- ~ tamçur-* ‘kaymak’ [458/361, 518/417]

(193) *tamğır- ~ tamgur-* ‘damlamak üzere olmak’ [356/284]

(194) *tuwır- ~ tuwur-* ‘(at, kulağını) dikmek’ [306/252, 348/279]

(195) *üşkir- ~ üşküir-* ‘üflemek, üfleyerek ısıklık çalmak’ [121/108]

/-r-I-/ ~ /-r-U-/

(196) *eri- ~ erü-* ‘erimek’ [366/290, 555/458, 605/496]

(197) *kurı- ~ kuru-* ‘kurumak’ [10/6, 14/7, 360/287, 369/292, 504/404, 560/462]

(198) *yorı- ~ yoru-* ‘yürümek’ [93/87, 164/142, 286/245, 480/384, 481/384, 457/361, 541/442, 608/500]

/-A-g-/ ~ /-U-g-/

(199) *kūn togsug ~ togsıg* ‘doğu’ [233/202]

(200) *torıg ~ torug* ‘doru (at vb.)’ [170/146, 187/160]

(201) *tumlıg ~ tumlug* ‘soğuk olan, soğuk’ [72/58, 113/102, 170/146, 233/202, 267/235, 294/248, 375/296, 377/297, 416/327, 418/328, 438/342, 488/391, 525/426, 576/474, 618/513, 633/529]

(202) *turkıgılan- ~ turkugılan-* ‘utanmak, (birinden) utanıp işe devam etmemek’ [403/313]

(203) *turıg ~ turug* ‘sığınak; dağlardaki korunaklı yer’ [187/160]

/-I-z-/ ~ /-U-z-/

(204) *semiz ~ semüz* ‘hayvanların semiz olanı’ [145/126, 184/157]

(205) *tapız- ~ tapuz-* ‘(bilmece) sormak’ [232/202, 311/256, 349/280]

(206) *yumız ~ yumuz* ‘etli, şişman (adam)’ [448/352]

Diğer

(207) */-I-w-/ ~ /-U-w-/: kıw ~ kuw* ‘baht, talih’ [152/132, 161/140, 167/144]

(208) */-d-I-/ ~ /-d-U-/: kendi ~ kendü* ‘kendi’ [76/63, 211/181 456/360]

(209) /-m-I-/ ~ /-m-U-/: *mı ~ mu* ‘Oğuzlarda soru edatı; soru edatı’ [33/19, 51/36, 57/43, 77/65, 197/168, 211/182, 216/186, 232/201, 508/408, 512/410, 539/440, 544/445, 549/449, 557/460, 633/528]

(210) /-I-ç-/ ~ /-U-ç-/: *olıç ~ oluç* ‘çocukları sevmek için kullanılan bir söz, yavrum, yavrucuğum’ [38/25, 391/306]

5. Değerlendirmeler ve Sonuç

DLT’den tespit edilen 210 ikili biçime yönelik tespit ve değerlendirmeler şu şekilde sıralanabilir:

210 ikili biçim arasında en sık ünlüler arası nöbetleşmelere 141 veriyle, ikinci sırada da /Ø/ ile nöbetleşmelere 62 veriyle rastlanmaktadır. Ünsüzler arası nöbetleşmeler 7 veriyle son sıradadır.

DLT’deki ünsüz ve ünlü bağlantılı /-(X)g-/ ~ /-X-/ ~ /Ø/ nöbetleşmesi için 10 veri tespit edilmiştir. DLT’de özellikle {-(X)g} fiilden isim yapma ekinin {+sA-} isimden fiil yapma ekinden önce kullanıldığında meydana gelen bu nöbetleşmede /-(X)g/ ses grubuna yönelik önce /X/ sonra da /Ø/ nöbetleşmesi görülmektedir.

/Ø/ nöbetleşmelerinde en sık ünsüzlerin (35 veri), sonra da ünlülerin (22) /Ø/ ile nöbetleştiği, beş verinin ise ünlü/ünsüz konumlanması bakımından bir düzen göstermediği görülmektedir.

Ünlü ~ /Ø/ nöbetleşmesinde tespit edilen verilerin 21’i dar ünlülere yöneliktir. 16 veride düz-dar ünlü /I/ sesinin /, beş veride ise dar-yuvarlak ünlü /U/ sesinin /Ø/ ile nöbetleşmesi söz konusudur. Vurgusuz orta hecedeki dar ünlülerin /Ø/ ile nöbetleşmesi Türk dili için şaşırtıcı değildir, ancak tek örnekte görülen düz-geniş /a/ ünlüsünün /Ø/ ile nöbetleşmesi dikkate değerdir.

Ünlü ~ /Ø/ nöbetleşmelerinde /d/, /g/, /k/, /l/, /r/ ve /s/ ünsüzlerinin komşuluğu dikkate değerdir.

Ünsüz ~ /Ø/ nöbetleşmelerinde tespit edilen verilerde dokuzu /g/, sekizi /d/, beşi /r/, üçeri /l/ ve /s/, ikişeri /h/ ve /y/, birer veri ise /k/, /m/ ve /t/ seslerine yöneliktir. Bu veriler ünlü nöbetleşmelerindeki komşuluk durumuyla örtüşecek niteliktedir.

Ünsüzler arası nöbetleşmelere yönelik yedi veri tespit edilmekte olup bunların beşi /r/ sesiyle, ikisi de /s/ sesiyle ilgilidir. Ayrıca /s/ ve /r/ sesleriyle ikişer verinin çift ünsüz ~ tek ünsüz denkliliğine yönelik olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Ünlüler arası nöbetleşmelere 140 veride rastlanmakta olup bunlarda ağırlık dar ünlüler arası nöbetleşmeler yönündedir. Diğer verilerin de çoğu dar ünlülere evrilme şeklindedir. /I/ ~ /U/ arası nöbetleşmede 101 veri bulunurken, /A/ ~ /I/ nöbetleşmesine 17, /A/ ~ /U/ arası nöbetleşmelere 18 veri tespit edilmiştir. Kalan beş veri ise geniş ünlüler arasındaki nöbetleşmeleri örneklemektedir.

/-A-/ ~ /-I-/ nöbetleşmesindeki 17 verinin dokuzunda /l/ ve /r/ seslerinin komşuluğu dikkat çeker. Diğer verilerdeki komşu ünsüzler olarak /ş/ ve /k/ sesleri ikişer kez, /w/, /n/, /ç/, /y/ sesleri ise birer kez görünür.

/-A-/ ~ /-O-/ nöbetleşmesinde beş verinin üçü /g/, birer veri ise /t/ ve /l/ seslerinden öncedir.

/-A-/ ~ /-U-/ nöbetleşmesi için tespit edilen 18 veriden beşi /r/, üçer veri /l/, /k/ ve /n/, ikişer veri de /ç/ ve /t/ sesleri öncesinde konumlanmaktadır.

/-I-/ ~ /-U-/ nöbetleşmesine yönelik 101 verinin 21’inde /n/, 20’sinde /ş/, 15’inde /l/, 12’sinde /k/, 11’inde /t/, 10’unda /r/, 5’inde /g/ ve 3’ünde /z/ sesinin etkisi görülmektedir. Birer veride de /w/, /ç/, /d/ ve /m/ seslerine rastlanır.

KATEGORİ	VERİ SAYISI
/Ø/ Nöbetleşmeleri	62
<i>ünlü ~ Ø</i>	22
<i>ı ~ Ø</i>	16
<i>u ~ Ø</i>	5
<i>a ~ Ø</i>	1
<i>ünlü ~ Ø</i>	35

<i>g ~ ø</i>	6
<i>d ~ ø</i>	8
<i>h ~ ø</i>	2
<i>l ~ ø</i>	3
<i>r ~ ø</i>	5
<i>s ~ ø</i>	3
<i>y ~ ø</i>	2
<i>m ~ ø</i>	1
<i>k ~ ø</i>	1
<i>t ~ ø</i>	1
<i>yl ~ ø</i>	1
<i>gl ~ ø</i>	1
<i>-l-l- ~ ø</i>	1
<i>ü-dür- ~ ø</i>	1
<i>-wu-l- ~ ø</i>	1
Ünlüler Arası	141
<i>a ~ ı</i>	17
<i>a ~ o</i>	5
<i>a ~ u</i>	18
<i>ı ~ u</i>	101
Ünsüzler Arası	7
Tek ünsüzler arası	3
<i>d ~ r</i>	1
<i>g ~ r</i>	1
<i>l ~ r</i>	1
Çift Ünsüz ~ Tek Ünsüz	4
<i>rr ~ r</i>	2
<i>ss ~ s</i>	2
Toplam	210

Sonuç olarak DLT'den tespit edilen 210 ikili biçimde dar ünlülerin ve /l/, /r/, /n/ gibi akıcı ünsüzlerin etkili olduğu, yer yer /d/, /g/, /k/, /s/, /ş/ ve /t/ ünsüzlerinin de etki gösterdiği görülmektedir. Bu veriler, gerek Eski Türkçenin ses bilgisi, yapı bilgisi ve köken bilgisi çalışmalarına yönelik dikkate değer açıklamaların ortaya konmasına yardımcı olabilir. Nitekim DLT özelindeki bu veriler, aynı konum söz konusu olduğunda, DLT'de olmayan kelimeler için de bir ölçüt olarak kullanılabilecektir.

Kaynakça

- Atalay, B. (1939-1943). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi I-IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, F. (2012). *Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lûgat-it-Türk (Türk Dili Divanı)*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Clauson Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- Dankoff R., Kelly J. (1982-1985). *Maḥmūd el-Kāšgarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Türk). Part I-III*, Harvard University Press, Harvard.
- Demirel E., Nalbant, M. V. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk Grameri -II. Söz Dizimi*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun A. B., Akkoyunlu Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.
- Erdi S., Yurteser S. T. (2005). *Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugatit-Türk*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Kaçalin M. S., Ölmez M. (2019). *Dîvânu Lugâti't-Türk. Maḥmūd el-Kāšgarī*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Nalbant, M. V. (2008). *Dīvānu Lugāti't-Türk Grameri -I. İsim*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul.

Rustamov A. R., Kormuşin I. V. (2010). *Mahmud al-Kashgari. Divan lugat at-turk (Svod tyurkskih slov): I*, Moskva.

Содиков К. (2021). *Махмуд Қошғарий. Туркий Сўзлар Девони (Dīvānu Luğāti-t-Türk)*. Ўзбекистон Республикаси Олий ба Ўрта Махсус Таълим Вазирлиги Тошкент Давлат Шарқшунослик Университети – Türk Keneşi, Истанбул.

DİL ÖĞRETİMİ BAĞLAMINDA DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE SES BİLİMSEL KOŞUTLUK VE SES BİLİMSEL İŞLEMLEME SÜREÇLERİNE KATKISI

Mustafa AĞCA *

Öz

Dîvânu Lugâti't-Türk, genellikle sözlük sınıfında değerlendirilmekle birlikte esasen Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınmış bir dil öğretim kılavuzudur. Kaşgarlı Mahmud, eserde, bazı Türkçe sözcüklerin Arapça karşılıklarını verdikten sonra bunları tanıklamak amacıyla ya bir atasözü veya manzum bir parça, dördlük veya beyit aktarır. Dîvân'da bulunan bu manzum metin örnekleri arasında *uyak*'ın yanı sıra, dize içlerinde *aliterasyon*, *asonans*, *konsonans* gibi ses bilimsel koşutluk bileşenleri içeren, ezgi bakımından zengin metinlerin yoğunlukta olması dikkat çeker.

Bu çalışmada, Dîvânu Lugâti't-Türk'te bulunan ses bilimsel koşutluk araçları, dil öğretimi bağlamında incelenmiş; bu araçların, Türkçe öğrencilerine ses bilimsel farkındalık başta olmak üzere diğer ses bilimsel becerilerin kazandırılmasında, dolayısıyla dönemin Türkçesinin sözcük kökleri ile yapım ve çekim sisteminin kavratılmasında işlevsel olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Dîvânu Lugâti't-Türk, dil öğretimi, ses bilimsel koşutluk, ses bilimsel farkındalık, ses bilimsel işleme.

Phonological Parallelism in Dîvânu Lugâti't-Türk and Its Contribution to Phonological Processing in the Context of Language Teaching

Abstract

Although Dîvânu Lugâti't-Türk is generally considered a dictionary, it is essentially a language teaching guide written for the purpose of teaching Turkish. After giving the Arabic equivalents of some Turkish words, Mahmud Kashgari quotes either a proverb or a poetic piece, quatrain or couplet to illustrate them. Among these examples of verse texts in Dîvânu Lugâti't-Türk, it is noteworthy that there is a high density of texts that are rich in melody, which contain phonological parallelism components such as alliteration, assonance, and consonance in the verses, as well as rhyme.

In this study, the phonological parallelism tools in Dîvânu Lugâti't-Türk are analyzed in the context of language teaching; it is tried to prove that these tools are functional in teaching Turkish learners other phonological skills, especially phonological awareness, and thus in comprehending the word roots, construction and inflection system of the Turkish of the period.

Key words: Dîvânu Lugâti't-Türk, language teaching, phonological parallelism, phonological awareness, phonological processing.

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT/ Dîvân), genellikle sözlük sınıfında değerlendirilmekle birlikte esasen Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Eser biçim olarak Arapça baplara göre düzenlenmiş sözcük listelerinden oluşurken bazı madde başı sözcüklerin altında genellikle manzum bir metin örneğinin verilmiş olması, eserin çeşitli yerlerinde Türkçenin dil bilgisi üzerine açıklamaların bulunması, araştırmacıların eseri farklı yönleriyle ele almalarını sağlamıştır. Bu yaklaşımlardan biri, eserin yazılış amacına da uygun olarak DLT'nin bir dil öğretim kılavuzu olarak değerlendirilmesidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Denizli/TÜRKİYE, magca@pau.edu.tr, magca.tr@gmail.com, orcid.org/0000-0002-9120-2462.

Dîvânü Lugâtî't-Türk üzerine yapılan çalışmalardan bir bölümü, eserdeki dil öğretim yöntemleri üzerinedir (Onan 2003; Bayraktar 2009; Adıgüzel 2010; Temizyürek-Aydın 2023). Yapılan çalışmalarda, özellikle eserde kullanılan ve örnekten kurala ulaşmayı sağlayan tümevarım yöntemi üzerinde durulmuştur.

Kaşgarlı Mahmud'un DLT'de yazdığı uzun ön sözde yaptığı açıklamalardan sesleri titiz ve düzenli bir biçimde incelediği anlaşılmaktadır. DLT'de ses birimleri düzenli ve ayırt edilebilir biçimde kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Dîvân'da uzun ünlüleri göstermesi, Türk lehçelerini seslerine göre sınıflandırması da dikkate değer. Ayrıca Kaşgarlının, pek çok yerde sözcüklerin türlerine, eklerin biçim ve işlevlerine dair bilgiler verip sözcük tabanlarının yanı sıra yapım ve çekim eki almış diğer biçimlerine de yer vermesi (Bayraktar 2009: 133), Türkçenin eklemeli yapısını öğrencilere kavratma amacıyla açıklanabilir.

Kaşgarlı Mahmud, bilindiği gibi, bazı Türkçe sözcüklerin Arapça karşılıklarını verdikten sonra bunları kanıtlamak amacıyla ya bir atasözü veya manzum bir parça, dörtlük veya beyit aktarır. Dîvân'da anılan atasözlerinin toplam sayısı 289, manzum parçalardaki toplam dize sayısı ise 764'tür (Tekin 1989: V). DLT'de bulunan bu manzum metin örnekleri arasında *uyak*'ın yanı sıra, dize içlerinde *aliterasyon*, *asonans*, *konsonans* gibi ses bilimsel koşutluk bileşenleri içeren, ezgi bakımından zengin metinlerin yoğunlukta olması dikkat çekicidir.

Eserde bulunan *ses bilimsel koşutluk (fonolojik paralelizm)* araçlarının ise bugüne kadar dil öğretimi bağlamında değerlendirilmediği görülür. Bu durum, ses bilimsel koşutluk bileşenlerinin temelde *biçem bilimsel (stilistik)* araçlar olmasıyla açıklanabilir. Ancak *incelediğiniz* metin, edebî bir eser ya da söylev gibi stilistik özelliklerin ön plana çıktığı bir metinden çok, Türkçenin öğretimini temel alan bir çalışmaysa bu metindeki koşutlukları, eserin içeriğine de uygun olarak öncelikle dil öğretimi bağlamında değerlendirmek makuldür. Nitekim bu çalışmada öyle yapılmıştır.

Terimler ve Kuramsal Arkaplan

Ses bilimsel Koşutluk (Fonolojik Paralelizm)⁴⁵

Ses bilimsel koşutluk, aynı ya da benzer nitelikteki seslerin dize içinde ve/veya arasında yinelenerek ortaya çıkmasıdır ve *asonans*, *aliterasyon*, *konsonans* ve *uyak*'tan oluşur. Ses bilimsel koşutluk, alıcının kulağına hitap eden en belirgin biçem bilimi (stilistik) araçlarından biridir ve yüksek bir ezgisel ritim sağlar. Biçem bilimi çalışma alanında bir dil kullanım özelliği olarak ele alınır. Bu alandaki çalışmalarda *yineleme* teriminin de sık sık kullanıldığını belirtmek gerekir.

Kısaca 'başlangıç uyağı' olarak tanımlanabilecek olan *aliterasyon*, iki veya daha fazla sözcükte başlangıç ünsüzünün yinelenmesidir (*emdi yürek yırtılır; kılıç kınka küçün sığdı; boyda ulug bilge bolup bilgin ula*) (Nørgaard vd. 2010: 49; Wales 2014: 14-15).

Asonans, birbirine yakın sözcüklerdeki ünlü seslerin sürekli olarak yinelenmesi (*körklüg tonuk közüñke/ tatlıg aşig adhinka*); *konsonans* (consonance), iki veya daha fazla sözcükte son ünsüz seslerin yinelenmesidir (*körklüg tonug özüñke/ tatlıg aşig adinka/ tutgıl konuk ağırlık*). Aliterasyon bazen daha geniş anlamda, asonans ve konsonans'ı (consonance) içine alacak şekilde kullanılır (Nørgaard vd. 2010: 49, 50, 63). *Uyak*, en az iki dize sonundaki eş sesliliktir (Vardar 2002: 203). Türkçede bağımlı biçim birimlerin başlangıç ve son seslerinin yinelenmesi de ses bilimsel koşutluk olarak değerlendirilebilir.

Ses Bilimsel İşleme (Phonological Processing)

Ses bilimsel işleme becerisi, yazılı ve sözlü dilin işlenmesinde ses bilimsel bilginin (örn. *ses birimlerin*) kullanılması anlamına gelmektedir (Wagner ve Torgesen, 1987). Ses bilimsel işleme yeteneği, *ses bilimsel farkındalık*, *ses bilimsel kodlama* ve *ses bilimsel şifrelerin bellekten geri*

⁴⁵ Ses bilimsel koşutluk genellikle stilistik çalışma alanında bir dil kullanım özelliği olarak ele alınır. Bu alandaki çalışmalarda *yineleme* teriminin de sık sık kullanıldığını belirtmek gerekir.

getirilmesi olmak üzere, nispeten birbirinden ayrılmış üç boyutta ele alınır (Ball & Blachman, 1988; Bradley & Bryant 1985; Wagner vd. 1993'ten aktaran Karakelle 2012: 47-48).

Ses Bilimsel Farkındalık

Ses bilimsel farkındalık, sesler, hece yapısı ve dilin ses dizimi (fonotaktığı, sesbirim dizge bilgisi) de dâhil olmak üzere bir dilin ses sisteminin özelliklerinin farkında olma (Snow, Burns & Griffin, 1998), konuşmadaki ses birimlerini analiz etme ve işleme yeteneği (Dixon, Chuang ve Quiroz'a 2012: 372) olarak adlandırılabilir. Dünyadaki birçok dil, konuşma sistemleri geliştirmek için aynı veya benzer sesleri ve teknikleri bir araya getirir. Dilin ve dil öğreniminin bu benzer unsurlarını kullanarak insanların farklı diller arasındaki kalıpları tanıyıp birden fazla dili öğrenmesi mümkündür (Garcia 2017: 3).

Ses bilimsel farkındalık hem ses birim ve biçim birimler gibi bir dilin temel birimlerini hem de uyaklar ve heceler gibi daha büyük birimleri içerir (Kochaksaraie vd. 2018: 105). Ses bilimsel farkındalık, tüm dil öğrencileri için geçerli olan temel bileşenlerden biri olarak kabul edilir. Ses bilimsel bilginin yazılı ve sözlü dili işlemede kullanımının temel bir bileşenidir (Wagner ve Torgesen 1987: 192).

Alanyazında, hecelerın algılanan birincil dilbilimsel birimler olduğu ve ses bilimsel farkındalık gelişimi sırasında ilk gelişen becerilerin başında geldiği kabul edilir (Wyse ve Goswami, 2013). Ayrıca, heceleme sistemi bakımından Türkçenin görece simetrik şeffaflık göstermesi nedeniyle özellikle sözcükleri hecelerine ayırma işleminin İngilizce ve benzer özellikteki dillere kıyasla daha kolay olduğu, bu nedenle Türkçede hece farkındalığını da içeren birçok ses bilimsel farkındalık becerisinin daha erken kazanılabileceği öne sürölmektedir (Oktay ve Aktan, 2002; Ergöl vd. 2021: 537).

Türkçenin eklemeli yapısının sonucu olarak yapım ve çekim ekleri gibi biçim birimlerinin büyük oranda hecelerden oluştuğu ve eklenme sürecinde ses bilimsel niteliklerinin ön plana çıktığı dikkate alınırsa hece farkındalığı yanında, (*bağımlı*) *biçim birim (morfe)* *tanıma* gibi becerilerin ses bilimsel farkındalık yoluyla kazanılabileceği öngörölebilir. Dolayısıyla Türkçenin tipolojik yapısı, yabancı dil olarak Türkçe öğreniminde ses bilimsel farkındalığı belirleyici kılmaktadır.

Ses Bilimsel Kodlama

Ses tabanlı bir gösterim sisteminde kodlanan ses bilimsel bilgi, uzun süreli bellekten alınır ve sözcüksel anlamı elde etmek için bir arama dizisi oluşturmak üzere bir araya getirilir. Ses bilimsel kodlama, metindeki bir ses birime/ biçim birime odaklanmadan ses bilimsel kodları çıkarma ve kullanma sürecini ifade eder. Biçim birimlerin anlamlarına ve işlevlerine erişmede önemli bir bileşendir (Wagner vd. 1993: 84).

Görsel sözcük işlemede ses bilimsel kodlamanın önemini ortaya koyan ve biçim birimleri görsel olarak tanımanın ikinci dil öğrenimindeki önemine vurgu yapan çalışmalar vardır (Brysaert 2003: 3-4). Bunun nedeni, cümle ve söylem işleminin, çalışma belleğindeki bilgilerin sürdürölmesinin büyük ölçüde ses bilimsel kodlara dayalı olmasıdır (Levy, 1977; Sowiacek & Clifton, 1980).

Ses Bilimsel Bellek

Ses bilimsel işlemlenin son bileşeni olan ses bilimsel bellek, ses bilimsel bilginin geçici olarak bellekte tutulması ve bir sesli temsil biçiminde kodlanması olarak tanımlanmaktadır. Alanyazında ses bilimsel döngü ya da sözel kısa süreli bellek olarak da adlandırılan ses bilimsel bellek, (Baddeley ve Hitch tarafından geliştirilen) çalışma belleği modelinin bilginin depolanması ve işlemlenmesinden sorumlu iki destek sisteminden (diğer görsel bellek) biri olarak ele alınmaktadır (Baddeley, 2003'ten aktaran Ergöl vd. 2021: 529).

İnceleme

Ses bilimsel işleme becerileri üzerine yapılan çalışmalar, çocuk fonolojisi ve ilk okumayı öğrenme sürecindeki çocukların ses bilimsel gelişimleri gibi alanlarda yoğunlaşırken ses bilimi odaklı ikinci dil öğrenimi alanındaki çalışmaların daha sınırlı olduğunu söylemek mümkündür. Ses bilimsel

koşutluk araçları üzerine yapılan çalışmaların ise tamamı biçim bilimi alanıyla sınırlı kalmıştır. Bu çalışmayı hazırlarken yaptığımız literatür taramasında, ses bilimsel koşutluğun dil öğretimi bağlamında değerlendirildiği herhangi bir çalışmayla karşılaşmadık.

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Ses Bilimsel Koşutluk ve Ses Bilimsel İşleme Becerilerine Katkısı

İkinci dil öğretiminde ilgili dilin ses dizimine (fonotaktik) ve genel ses bilimsel özelliklerine, yoğun ses bilimsel koşutluk örnekleri içeren metinler aracılığıyla maruz kalan öğrencinin ses bilimsel farkındalığının artacağı ve bu sayede öğrenilen dilin ses bilimsel sistemini kodlama ve işleme becerisi kazanacağı öngörülebilir.

Kaşgarlı Mahmud, bilindiği gibi, bazı Türkçe sözcüklerin Arapça karşılıklarını verdikten sonra bunları tanıklamak amacıyla ya bir atasözü veya manzum bir parça, dörtlük veya beyit aktarır (Tekin 1989: V). Dîvân'da bulunan bu manzum metin örnekleri arasında *uyak*'ın yanı sıra, dize içlerinde *aliterasyon*, *asonans*, *konsonans* gibi ses bilimsel koşutluk bileşenleri içeren, ezgi bakımından zengin metinlerin yoğunlukta olması dikkat çekicidir.

Dîvân'da, çok çeşitli yapım ve çekim eklerinin ses bilimsel koşutluk oluşturduğu örnekler, Türkçe öğrencilerine, ses bilimsel işleme becerileri kazandırmak ve dönemin Türkçesinin sözcük kökleri ile yapım ve çekim sistemini kavratmak amacıyla işlevsel olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu bölümde, söz konusu ses bilimsel koşutluk gösteren metinler incelenmiştir.

Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün Düzenleş Biçiminin Sonucu Ortaya Çıkan Ses Bilimsel Koşutluklar

Dîvân'da Arapça baplara göre sıralanmış Türkçe sözcüklerin ve bunlara eklenmiş yapım ve çekim eklerinin doğal olarak koşutluk oluşturduğu görülür. Bu uygulama, Arapçanın ses sistemine hâkim olan öğrencilere, ana dilleri ile Türkçe arasında karşılaştırma yapma olanağı sunmaktadır. Bu yöntemin, öğrencide Türkçenin ses birim ve biçim birimlerine karşı bir farkındalık oluşturacağı, sözcük tanıma, sözcük kökleri ve ekleri birbirinden daha kolay ayırma, bellekte tutma gibi beceriler kazandıracağı öngörülebilir. (1a), (1b) ve (1c)'de DLT'nin düzenleş biçiminden kaynaklanan art arda sıralanmış örneklerden birkaçı verilmiştir:

(1a) *yer atızlandı/ bu neñni uçuzlandı/ ol tagrı edizlendi/ oğlan esizlendi/ er oguzlandı/ er öküzlendi* (DLT 129)

(1b) *ok atıldı/ çeçek agzı atıldı/ ol bu ısta öteldi/ tarıg otuldu/ koy başı ütildi/ itildi neñ/ oğlan itildi/ kök açıldı/ kök açıldı/ suw içildi/ esrük adıldı/ tutgun ıdıldı* (DLT 96)

(1c) *er ağırlandı/ ol bu atnı ağırlandı/ ugurlandı neñ/ yol ugurlandı/ at ugurlandı/ yund öğürlendi* (DLT 129)

Kısa Süreli Belleğe Yönelik, Ezgi Bakımından Zengin Ses Bilimsel Koşutluk Örüntüleri

Dîvân'da madde içlerinde verilen genellikle manzum örnek metinlerin çoğunda bir ezgi unsuru olarak ses bilimsel koşutlukların bulunması dikkat çekmektedir. Bir dil öğrencisi için bu metinlerin bellekte tutulmasının oldukça kolay olacağı tahmin edilebilir.

(2a), (2b) ve (2c) örneklerinde /k/ ve /t/ ötümsüz patlayıcı damak ünsüzlerinin daha çok söz başında ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Ayrıca (2a)'da /o/, /ö/, /u/, /ü/ yuvarlak ünlüleri ve /ı/ düz dar ünlüsünün, (2d)'de /o/ ve /u/ yuvarlak ünlülerinin, yine (2d)'de söz başında /b/ patlayıcı ötümlü çift dudak ünsüzünün ezgi unsuru olarak kullanılması dikkat çeker:

(2a) *eren alpi okıştılar/ kınır közün bakıştılar/ kamug tolmun tokıştılar/ kılıç kınka küçün sıgdi* (DLT 93)

(2b) *kiçe turup yorır erdim/ kara kızıl böri kördüm/ katıg yanı kura kördüm/ kaya körüp baku agdı* (DLT 442)

(2c) *kölüm komu kopsa kalı tamıg iter/ tamga suwı taşra çıkıp tagıg öter* (DLT 403)

(2d) *boyda ulug bilge bolup bilgiñ ula* (DLT 24)

(2e) ve (2f) örneklerinde, söz sonunda patlayıcı ötümsüz çift dudak ünsüzü /p/ ile yine (2e)'de söz başında /k/ ve /t/ ünsüzlerinin yanı sıra söz sonunda sızıcı ötümsüz diş eti ünsüzü /ş/ ön plana çıkarılmıştır:

(2e) *kodı kıkırp uğuş tirdim/ yağı karu kiriş kurdum/ tokuş içre uruş birdim/ eren körüp başı tıgdı* (DLT 255-256)

(2f) *köñli köyüp kanı kurup agzı açıp katgurur* (DLT 287)

Ses Bilimsel Koşutlukların Ses Birim (Fonem) Silme Becerisine Katkısı

Ses bilimsel farkındalık becerilerinden olan *ses birim silme*, öğrencinin verilen sözcüğün başı ya da sonundan bir sesi silerek söz konusu ses ve ortaya çıkan yeni birim, dolayısıyla dilin ses sisteminin işleyişi konusunda farkındalık kazanmasıdır.

(3a) örneğinde *tün* ve *kün* sözcüklerinin başında /k/ ve /t/ ötümsüz patlayıcı damak ünsüzlerinin koşutluk oluşturması, öğrencilerde bu seslere karşı farkındalık oluşmasını ve ses birim silme/ ekleme becerisini kazandırması beklenir. Öğrenci, bu sayede söz başındaki ünsüzleri silip yenilerini ekleyerek yeni sözcükler türetme becerisini geliştirebilir:

(3a) *tün kün turup yıglayu/ yaşım meniñ sawrurur* (DLT 300)

Benzer şekilde (3b) örneğinde koşutluk oluşturan /k/ sesine farkındalık kazanan öğrenci, ses birim silme yoluyla aynı örnekte geçen *köz* ve *küç* sözcüklerinin başındaki /k/ seslerini silerek *öz* ve *üç* sözcüklerini oluşturabilir ya da daha sonra karşısına çıkacak *öz* ve *üç* sözcüklerine /k/ sesini ekleyerek *köz* ve *küç* sözcüklerini türetebilir:

(3b) *eren alıp okıştılar/ kınır közün bakıştılar/ kamug tolmun tokıştılar/ kılıç kınka küçün sıgdı* (DLT 93)

Ses Bilimsel Koşutlukların (Bağımlı) Biçim Birim (Morfem) Tanıma Becerisine Katkısı

Dîvân'da ses bilimsel koşutluk oluşturan pek çok (bağımlı) biçim birim örneğiyle karşılaşmaktadır. İyelik ekleri, durum ekleri, fiilimsiler, kiplik işaretleyicileri ve yapım eklerinden bazılarının koşutluk oluşturduğu örnekler belirlenmiştir. Ses bilimsel koşutluklar yardımıyla bu yapım ve çekim eklerine, dolayısıyla Türkçenin yapım ve çekim sistemine karşı öğrencinin farkındalık kazanacağı ve bunları ses bilimsel belleğinde tutma, kodlama gibi ses bilimsel işleme becerilerini edineceği öngörülebilir.

(4a) örneğinde /k/, /p/ ünsüzleri ile /o/, /ö/, /u/, /ü/ yuvarlak ünlüleri, /a/ düz-geniş ünlüleri, /ı/, /i/ düz-dar ünlülerinin ses bilimsel koşutluk oluşturarak ön plana çıktığı ve ezgi yoğunluğunu artırdığı görülür.

(4a) *köñli köyüp kanı kurup agzı açıp katgurur* (DLT 287)

(4a)'daki ses bilimsel koşutluklarla örülmüş, ezgi bakımından zengin örnek tümce aracılığıyla öğrencinin belleğine, *köñül*, *kan*, *agız* adları ve *köy-*, *kuru-*, *aç-* eylemlerinin yanı sıra /+I/ 3. tekil kişi

iyelik ve /-(X)p/ zarf-fiil eklerini kodlaması ve öğrencide bu eklerin *alt biçimleri* (allomorph) ve *sözcüğe ekleniş şekilleri* konusunda farkındalık oluşması beklenir.⁴⁶

(4b) örneğinde, **körk** ve **tat** sözcüklerinin sonundaki /k/ ve /t/ ötümsüz patlayıcı damak ünsüzlerinden sonra /+HXG/ addan ad yapım ekinin alt biçimlerinin (/+lüg/, /+hg/) koşutluk oluşturduğu görülür. **ton** ve **aş** sözcüklerini işaretleyen ve koşutluk oluşturan /+(X)G/ belirtme durumu ekini ilgili sözcüklere bağlayan bağlayıcı ünlüler de Türkçenin ses dizimine uygun olarak ünlü uyumuna girer. Ayrıca ilk dizede /o/, /ö/, /u/, /ü/ yuvarlak ünlüleri, ikinci dizede ise /a/ düz geniş art damak ünlüsü, iki dizede de /k/ ve /t/ ünsüzleri ezgi unsuru olarak kullanılmıştır:

(4b) **körklüg tonug özünke/ tatlıg aşig adınka** (DLT 21)

(4c) örneğinde benzer şekilde **kör-** ve **bak-** eylemlerinden sonra /-DI/ bilinen geçmiş zaman ekinin alt biçimleri (/di/, /-tı/) koşutluk oluşturur. Ayrıca yine iki dizede koşutluk oluşturan /men/ zamirlerinden ilki belirtme durumu (*meni*) eki alırken ikincisi yönelme durumu (*maña*) ile çekimlenmiştir. Öğrencide bu koşutluklar aracılığıyla aynı zamanda eylemlerin istemleri konusunda da farkındalık oluşacağı düşünülebilir:

(4c) **kördi meni emleyü/ baktı maña imleyü** (DLT 472)

Aşağıda benzer örneklerden bir bölümü sıralanmıştır:

(4d) **kodgil maña akılık bolsun maña ayaga/ idgil meni tokışka yöwgil maña ulaga** (DLT 74)

(4e) **tatsız türk bolmas başsız börk bolmas** (DLT 151)

(4f) **kardunı yinçü sakınmañ/ tozgunı mançu sizinmeñ** (DLT 181)

(4g) **bütmiş başıg kartadı/ keçmiş ödüg irtedi** (DLT 113)

(4h) **ulşıp eren börleyü/ yırtıp yaka orlayu/ sıkırp üni yurlayu/ sıgtap közi örtülür** (DLT 95)

(4i) **yügürdi kewel at/ çakıldı kızıl ot/ köyürdi orut ot ...** (DLT 27).

(4i) **sedremiş ulgun koyak/ sermemiş süttten kayak** (DLT 417)

Bulgular ve Değerlendirme

Yabancı dil öğrenenler, dili öğrenmeye başladıkları ilk anda yazılı biçimlerle karşılaşılır. Dolayısıyla ilk olarak karşılaştıkları bir metnin ses birim ve biçim birimleri üzerinde görsel bir öğrenme süreci söz konusudur. Bir metindeki ses birim ve biçim birimlerin ses bilimsel koşutluk yoluyla hem görsel hem de işitsel çalışma belleğine yönelik ön plana çıkarılmasının, öğrencinin bu bilgiyi belleğine görsel ve ses bilimsel olarak kodlamasını kolaylaştıracağı öngörülebilir. Öğrenci farkındalık kazandığı bu biçim birimsel temsilleri, dil düzenli ve tutarlı olduğu ölçüde kendisi analiz edip işleyebilir.

Bu çalışmada öncelikle ses bilimsel koşutlukların, dil öğreniminin ilk ve önemli süreçlerinden ses bilimsel işleme becerilerini kazandırmada oldukça kullanışlı olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Dîvân'da kullanılan ve ses bilimsel koşutluk içeren ezgi bakımından zengin metin örnekleri, Kaşgarlı Mahmud'un, Türkçenin tipolojik yapısının, Türkçe öğrencilerine ses bilimsel becerileri kazandırmadaki işlevselliğinin bilincinde olduğu, bir dil bilimci ve dil öğreticisi titizliğiyle ve bilinçli bir çalışmayla bu örnek metinleri seçtiği düşüncesini akla getirir. Kaşgarlı Mahmud, kuramsal çerçevesini ortaya koymasa ve ses bilimsel koşutlukları tüm yapım ve çekim eklerine sistematik olarak

⁴⁶ Ses bilimsel koşutluklar, biçim bilimsel koşutlukları, dolayısıyla söz dizimsel koşutlukları da ortaya çıkarır. Aşağıda, aynı örnekteki biçim bilimsel ve söz dizimsel koşutluklar görselleştirilmeye çalışılmıştır:

[(/ad/ + /iyelik/) + (/eylem/ + /zarf-fiil/)] + [(/ad/ + /iyelik/) + (/eylem/ + /zarf-fiil/)] + [(/ad/ + /iyelik/) + (/eylem/ + /zarf-fiil/)] + [(/eylem/ + /geniş zaman/)]

uygulamasa da, ses bilimsel koşutluk araçlarını Türk dili ğrencilerinin ses bilimsel farkındalık, bellekte tutma, kodlama gibi işleme becerilerine katkı sağlama amacıyla bilinçli bir dil ğretim yöntemi olarak uyguladığı öne sürülebilir.

Dîvân'da ses bilimsel koşutluk araçlarının kullanımının sağlayabileceğı kazanımlar arasında, Türkçenin hece yapısı ve ses dizimi (fonotaktığı) de dâhil olmak üzere ses sistemi konusunda farkındalık oluşturma'nın yanı sıra, ses birim ve biçim birim tanıma, hece ayırma/ birleştirme, cümle ayırma gibi işleme becerilerinin ön plana çıktığı söylenebilir.

Kaşgarlı Mahmud'un uygulamaya çalıştığını düşündüğümüz, anadil ile öğretilecek dili ses bilimsel olarak karşılaştırmaya ve öğrenciye ses bilimsel farkındalık kazandırmaya dayalı yöntem, 1900'lü yılların sonlarında Avrupa'da uygulanmaya başlamıştır. Burada amaç iki dil arasındaki ses bilimsel olarak ortak ve karşıt noktaların saptanıp öğretilecek dili en kolay ve uygun biçimde öğrenciye tanıtmaktır. Bu karşılaştırmalı inceleme, gerek akraba gerekse akraba olmayan diller arasında yapılabilir (Ergenç 1987: 147).

Dîvân'da uygulanmaya çalışılan bu karşılaştırmalı yöntem, eserin düzenleniş biçimine de yansımıştır. Kaşgarlı Mahmud'un, hem ses bilimsel koşutluk gösteren sözcükler ve çekimli biçimlerini bir arada verebilmek hem de Arap dili konuşurlarının ana dillerinin ses sistemiyle Türkçeyi karşılaştırmalarını sağlayacak bir zihinsel ortam yaratmak amacıyla eserini Arapça baplara göre düzenlediğı öne sürülebilir. Ayrıca söz konusu koşutluklar, Türkçe sözcüklerin, öğrencinin ses bilimsel belleğinde saklanmasına katkı sağlayacak bir araç olarak da düşünülmüş olmalıdır.

Kaşgarlı Mahmud'un, eserine aldığı koşutluk araçlarını içeren metinleri, ezgileri hoşuna gittiğı için rastgele seçtiğı düşüncesi akla gelebilir. Dîvânı Lugâti't-Türk bir şiir kitabı, Kaşgarlı Mahmud da şair olsaydı belki bu düşünce geçerli olabilirdi. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un bir dil bilimci ve dil öğreticisi, eserinin de üzerinde yoğun bir mesai harcanmış bir dil ğretimi kitabı olduğu dikkate alınırsa, eserdeki ses bilimsel koşutluk araçlarının bir dil öğreticisi bilinciyle kullanıldığı fikrinin daha makul olduğu anlaşılabılır.

Kaynaklar

- Adıgüzel, M. S. (2010). "Kaşgarlı Mahmut'un Türkçe ğretim Yöntemi". Türklük Bilimi Araştırmaları, sy. 27, ss. 27-35.
- Baddeley, A. (2003). "Working Memory and Language: An Overview". Journal of Communication Disorders, 36(3), 189-208.
- Ball, E. ve Blachman, B. (1988). "Phonological segmentation training: Effects of reading readiness". Annals of Dyslexia, 38, 208-225.
- Bayraktar, N. (2009). "Dil Bilimci ve Dil Eğitimcisi Olarak Kâşgarlı Mahmud". Akademik Araştırmalar Dergisi, Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı 39 (Kasım 2008-Ocak 2009) 131-141 ss.
- Bradley, L. ve Bryant, P. (1985). *Rhyme and reason in readins and spelling*. Ann arbour, MLUniversity of Michigan Press.
- Dixon, L. Q. vd. (2012). "English Phonological Awareness in Bilinguals: A Cross-Linguistic Study of Tamil, Malay and Chinese English-Language Learners". Journal of Research İn Reading. 35(4), 372-392. doi:10.1111/j.1467-9817.2010.01471.x.
- Ergül, C. vd. (2021). "Türkçe Konuşan Çocuklarda Fonolojik İşleme Becerileri İlk Okuma Performansını Yorduyor mu?". Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education) 36(3), 527-543.
- Ergenç, İ. (1987). "Fonolojik İstatistik Yoluyla Karşılaştırmalı Bir Üslup Araştırması Karl Bühler - Grimin Kardeşler". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 31(1-2), 147-178.

- Garcia, L. (2017). "Phonological Awareness in Bilingual Students." https://opensiuc.lib.siu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2091&context=gs_rp (Son erişim tarihi: 22.12.2024)
- Karakelle, S. (2012). "Fonolojik Farkındalık ve Harf Bilgisinin İlkokuma Becerisi Üzerindeki Etkisi", *Studies in Psychology*, 24, 45-56.
- Kaşgarlı Mahmud. (2020). *Dîvânu Lugati 't-Türk*. (Çev. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Ankara: TDK Yay.
- Kochaksaraie, M. N. ve Makiabadi, H. (2018). "Second Language Learners' Phonological Awareness and Perception of Foreign Accentedness and Comprehensibility by Native and Non-native English Speaking EFL Teachers", *Journal of Teaching Language Skills (JTLS)* 36(4), Winter 2018, pp. 103-140- ISSN: 2008-8191, DOI: 10.22099/jtls.2018.29899.2538
- Levy, B.A. (1977). "Reading: Speech and Meaning Processes. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*", 16, 623-638.
- Brysbaert M. (2003). "The Importance of Phonological Coding in Visual Word Recognition: Further Evidence from Second-Language Processing", *Psychologica Belgica* · January, DOI: 10.5334/pb.1011 · Source: OAI
- Nørgaard, N. vd. (2010). *Key Terms in Stylistics*. London: Continuum.
- Oktay, A. ve Aktan, E. (2002). "A Cross-Linguistic Comparison of Phonological Awareness and Word Recognition in Turkish and English". *International Journal of Early Years Education*, 10(1), 37-48.
- Onan, B. (2003). "Divanü Lügati't-Türk'ün Dil Öğretim Yöntemleri ve Dünya Filolojisine Katkıları Bakımından Bir Değerlendirmesi". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 13, s. 425.
- Slowiaczek, M.L. ve Clifton, C. (1980). "Subvocalization and Reading for Meaning". *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 19, 573-582.
- Snow, C. E. vd. (Eds.). (1998). *Preventing Reading Difficulties in Young Children*. Washington D.C.: National Academy Press.
- Tekin, T. (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara: TDK Yay.
- Temizyürek, F. ve Aydın, B. (2023). "Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Türkçe Öğretimindeki Önemi". *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 11(2), 112-125.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Wagner K., ve Torgesen, J. K. (1987). "The Nature of Phonological Processing and Its Causal Role in the Acquisition of Reading Skills". *Psychological Bulletin* 101(2), 192-212.
- Wagner, R. K. vd. (1993) "Development of Young Reader's Phonological Processing Abilities". *Journal of Educational Psychology*, 85 (1), 83-103.
- Wales, K. (2014). *A Dictionary of Stylistics*. Londra ve NewYork: Routledge.
- Wyse, D. ve Goswami, U. (2013). "Early Reading Development", In J. Larson & J.C. Marsh, (Ed.), *The Sage Handbook of Early Childhood Literacy* (379-394). London: Sage Pub.

DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'TE 'ÜKÜŞ SEWINÇ BULSA KATIG OXSUNUR' ATASÖZÜ ÜZERİNE

Selenay KOŞUMCU*

Özet

Dîvânü Lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud tarafından XI. yüzyılda yazıldığı bilinen ve Türk dili, kültürü, edebiyatı üzerine derin bilgiler sunan ilk Türkçe sözlüktür. Türkçeyi Araplara öğretmek amacıyla hazırlanan bu eser, sadece bir sözlük olmakla kalmamış, Türk halklarının o dönemdeki lehçelerini, sosyal yapılarını ve coğrafi bilgilerini de toplamıştır. Eserin içeriğinde önemli bir yere sahip olan *atasözleri*, toplumun yüzyıllar boyunca biriktirdiği tecrübeleri ve ortak düşünce yapısını yansıtır. Kâşgarlı Mahmud, Türk boylarının dillerini incelerken, o dönemde kullanılan atasözlerini de derleyerek bu kültürel mirası gelecek kuşaklara aktarmıştır. Eserde, toplumların yaşam biçimi, gelenekleri ve inanışlarını kısa ve özlü ifadelerle dile getiren atasözlerinin karşılığı olarak “anlatım, söz, hikâye” gibi anlamları da içeren *sav* sözcüğü kullanılmıştır. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te yer alan atasözleri, Türk halklarının yaşam biçimlerini ve dünya görüşlerini yansıtmaları bakımından büyük önem taşır. Bazı atasözleri günümüzde de kullanılmakta olup farklı lehçelerde yaşamaya devam etmektedir. Bu atasözleri, Türk dilinin kadim bir geçmişe sahip olduğunu gösterirken Türk kültürel değerlerini de somut bir şekilde gözler önüne sermektedir. Eserde yer alan *Üküş sewinç bulsa katig oxsunur* atasözü de bu bağlamda iyi bir örnektir ve bu çalışmada bu atasözünün dil, kültür ve toplumsal bağlamı açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Sözlük, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud, Atasözü, Türk Dili, Halk Kültürü.

In *Dîvânü Lugâti't-Türk* on the Proverb 'Ukush Sewinch Bulsa Katig Oxsunur'

Abstract

Dîvânü Lugâti't-Türk is the first Turkish dictionary written by *Kâshgarlı Mahmud* in the 11th century, providing deep information on Turkish language, culture and literature. This work, which was prepared to teach Turkish to Arabs, was not only a dictionary, but also included the dialects, social structures and geographical information of the Turkish peoples at that time. *Proverbs*, which have an important place in the content of the work, reflect the experiences and common mindset of the society accumulated over centuries. While examining the languages of the Turkish tribes, *Kâshgarlı Mahmud* also compiled the proverbs used at that time and transferred this cultural heritage to future generations. In the work, the word *sav*, which also includes meanings such as “expression, word, story”, is used as the equivalent of proverbs, which express the way of life, traditions and beliefs of societies in short and concise expressions. The proverbs in *Dîvânü Lugâti't-Türk* are of great importance in terms of reflecting the lifestyles and world views of Turkish peoples. Some proverbs are still in use today and continue to live in different dialects. While these proverbs show that the Turkish language has an ancient past, they also reveal Turkish cultural values in a concrete way. The proverb in the work, “If there is a sincere *Ukush sewinch bulsa katig oxsunur* is a good example in this context and this study will evaluate this proverb in terms of its linguistic, cultural and social context.

Keywords: Dictionary, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, *Kâshgarlı Mahmud*, Proverb, Turkish Language, Folk Culture.

Giriş

“Atasözleri, bir dilin metaforlaşma aşamalarının en son derecesidir.” Metaforlaşma ile dillerin yaşı arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır (Nalbant, 2016: 1). İlk yazılı belgelerden itibaren atasözleri, geçmişten günümüze aktarılan deneyimleri ve bilgeliği yansıtır. Halkların tabiat görünümüne, olay ve durumlara karşı tutumları; sorunlara karşı geliştirdiği çözümler, atasözleriyle kısa ve öz biçimde ifade edilir. Aynı zamanda dilin zenginliği ve anlatım gücünün de yansıması olan özlü sözler, eğitici bir rol

* Dr., Denizli İl MEM AR-GE Birimi, selenayksmc@gmail.com, Orcid: 0000-0002-7969-9664.

oynar ve topluma ders verir. En eski kaynak olan Orhun Yazıtlarında⁴⁷, Uygur dönemi metinlerinde⁴⁸ ve Dîvânü Lugâti't-Türk'te örneklerini gördüğümüz atasözleri, zaman içinde kullanım alanlarını genişleterek canlılıklarını korumuştur. Atasözleri kalıplaşmış ifadeler olsa da, çeşitli etkenler nedeniyle sözcük değişikliklerine uğramış, bazıları bölgeye özgü sözcük dağarcığıyla zenginleşmiş ve bazıları da zamanla unutulmuştur. Özlü biçimlerde derin anlamları aktarma konusunda benzersiz bir miras olan atasözleri, sözlü ve yazılı edebiyatın en zengin kaynaklarından biridir.

XI. yüzyıldan bu yana değerini koruyan, yapılan her yeni çalışmayla başka ayrıntıları keşfedilen Dîvânü Lugâti't-Türk, Türk dil ve kültür araştırmalarının en değerli ve en kapsamlı hazinelerinden biridir. Türk folkloru ve halk edebiyatının ilk derlemelerinden biri kabul edilen Kâşgarlı Mahmud'un bu eseri, Türk dilinin en eski ansiklopedik sözlüğü olmasının yanı sıra atasözleri açısından da değerli bilgiler sunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, sözlükte yer alan her sözcüğü bir tümce, atasözü veya şiirle örneklerle destekleyerek açıklamaktadır. Caferoğlu'nun ifadesiyle "Dîvânü Lugâti't-Türk, yalnız o zamanki canlı Türk şivelerinin bir lûgati ya da kamusu olmayıp umumi heyeti ile o devir Türk dil ve medeniyetini temsil eden emsalsiz bir hazinedir." (1974: 21). Eserin içinde yer alan atasözleri, Türklerin yaşama bakış açıları ve toplumsal değerlerini anlamamız açısından büyük önem taşımaktadır: "Kâşgarlı bütün Türk boylarından büyük bir özenle topladığı leksik malzemeyi bir düzen içinde sözlüğüne koymuş ve her sözcük için bir cümle, atasözü, dördlük veya beyti örnek olarak göstermiştir." (Nalbant, 2008: 7).⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud'un bir sözcüğü açıklamak ve örneklandırmek için kullandığı atasözleri, ataların yaşam deneyimleri, gelenekleri ve görenekleri, inançları ve sosyal ilişkiler hakkında fikir verebilecek kadar zengin bilgiler sunmaktadır (Ercilasun, 2020: 7).

1. Dîvânü Lûgati't-Türk'te Atasözleri

Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan atasözleri üzerine bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır⁵⁰. Eserdeki atasözleri, Türk kültürünün ve sosyal yapısının yansımalarını içerir. Türk Boylarında ve dışında kullanılanlar olarak değerlendirilen atasözleri; yapıcı tek yüklemliler, ikiden fazla yüklemliler; anlamca konulara/temalara yönelik olması gibi çeşitli ölçütlerle sınıflandırılarak incelenmiştir.

Uygur harfli metinlerde, *sav*⁵¹, olduğu gibi Dîvânü Lugâti't-Türk'te de atasözü için *sāw*⁵² sözü kullanılmıştır. Yazmanın 512. sayfasında *sāw* sözüne verilen ilk anlam *el-mesel*, yani *atasözüdür*. Bu anlam için de *sāwda mundag kelir (atasözünde böyle geçer)* tümcesi verilmiştir. Kâşgarlı Mahmud zaman zaman *mesel* terimini *deyim* yerine de kullanmış⁵³, bu durum atasözleri sayısındaki farklılıkların sebeplerinden biri olmuştur (Ercilasun, 2020: 53). Sayısı her araştırmacıya göre farklılık gösteren⁵⁴

⁴⁷ Bengü taşlarda tespit edilen bir atasözü, Tonyukuk'un ağzından: *Toruk būkalı semiz būkalı ırakta bilser semiz būka toruk būka tiyin bilmez ermiş* (T: 5-6). Zayıf boğa ile semiz boğayı uzaktan bilseler (bilmek zorunda kalsalar) semiz boğa mı zayıf boğa mı bilmezlermiş (Ercilasun, 2016: 596-597).

⁴⁸ Berlin, Londra ve Paris'te bulunan Uygur harfli çeşitli yazmalarda da atasözleri bulunmaktadır. bk. Sertkaya, O.F. (1983). Dîvânü Lugâti't-Türk ile benzer (konu ve söyleyiş bakımından yakın olanlar: *ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas; alamet olsa yol azmaz, bilgi bulunsa söz şaşmaz*, birebir aynı olanlar: *kiñ ton opramas, keñeşlig bilig artamas; geniş elbise yıpranmaz, danışıklı iş bozuk olmaz*, küçük değişikliklere uğramış olanlar: *keyik neçe yol bilse awçı ança al bilir 'Eski Uygur Atasözü- Awçı neçe tef bilse adhiğ ança yol bilir. 'DLT'; Avcı ne kadar hile bilse, ayı o kadar yol bilir.*) eski Uygur atasözleri için bk. Nalbant, M.V. (2016).

⁴⁹ Dîvânü Lugâti't-Türk bir hazinedir; onun üzerinde üç, beş kişinin çalışması yeterli değildir. Divanın üzerinde yüzlerce kişi çalışacak ve her çalışan yeni bir cevher bulacaktır (Atalay, 2006: XXXVI).

⁵⁰ bk. Fuat Köprülü, Necip Asım, Ferit Birtek, Carl Brockelmann, Ahat Üstüner, Saim Sakaoğlu, Mehmet Vefa Nalbant, Hatice Korkmaz, Adnan Rüştü Karabeyoğlu, Ahmet Bican Ercilasun, yüksek lisans ve doktora tezleri vd.

⁵¹ *yme savda bar: yine atasözünde var.* (Sertkaya, 1983: 280-283).

⁵² Eserin 512. sayfasında *sāw* sözüne verilen ilk anlam *el-mesel*, yani *atasözüdür*.

⁵³ *yiti başlıg yil böke (yedi başlı yılan)* (Sakaoğlu, 2001: 19).

⁵⁴ bk. Abdülahad Nûrî (1918) 251, Necib Âsım (1920) 290, C. Brockelmann (1921) 264, Ali Ulvi Elöve (1935) 266, Ferit Birtek (1944) 291, Nevin Aybars (1949) 301, Kaya Türkay (1983) yaklaşık 300, Huziahmed Mahmutov (1999) 319, Saim Sakaoğlu (1999) 250'den fazla, Yücel İpek (2004) 252, Ahmet Günşen (2006) 268, Hatice

atasözleri için bir başka sebep olarak araştırmacıların küçük farklarla tekrar eden atasözlerini sayıya dahil etmeleri gösterilirken (Ercilasun, 2020: 7), atasözü özelliği taşımayan bazı sözlerin atasözü olarak kabul edilmesinden kaynaklandığı (Sakaoğlu, 1997: 261) da ifade edilmektedir. Bu atasözleri, dönemin sosyal ilişkileri, günlük yaşamı, inançları ve değerlerini yansıtan önemli kaynaklardır ve Kâşgarlı Mahmud tarafından farklı Türk coğrafyalarından derlenerek kaydedilmiştir. Dîvânü Lugâti't-Türk basit bir karşılıklar sözlüğü olmadığı gibi Kâşgarlı Mahmud'un amacı da bir atasözü derlemesi veya bir şiir seçkisi meydana getirmek değildir. Atasözleri ve şiirlere eserindeki sözcüklere örnek oluşturmak için yer verilmiştir (Ercilasun, 2020: 27).

2. Üküş Sewinç Balsa Katıg Oxsunur Atasözü

2.1. Tarihsel Süreklilik ve Kültürel Bağlam

Türk toplumunda atasözleri, yalnızca bireysel öğütler değil, aynı zamanda toplumsal düzenin korunmasına yönelik kurallar da içermektedir. *Üküş sewinç balsa katıg oxsunur* atasözü de Türk kültürünün *ölçülülük* anlayışını, toplumla uyum içinde hareket etmesini ve dengeli bir yaşam sürmesini esas alır.

Aşırılık, birey ya da toplulukların davranış, düşünce veya tutumlarında ölçülü ve dengeli olmayı kaybetmek olarak ifade edilebilen bir olgudur.⁵⁵ Tarih boyunca çeşitli alanlarda (dini, siyasi, ekonomik vd.) ve biçimlerde ortaya çıkmış ve genellikle yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Türk toplumunda *sevinç* gibi olumlu bir duyguda bile aşırıya kaçmanın olumsuzlukları olduğu düşünülmüştür. Geçmişte, Türklerin sürdürmüş olduğu göçebe yaşam biçimi ve buna bağlı sorumlulukları için daima açık ve yüksek bilincin varlığı gerekliydi (Kafesoğlu, 1992: 33). Bugün de yaşam biçiminin gelişip değişmesine karşın atasözünün öğüt iletisi kaybolmamış geçerliliğini korumuştur.

Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle kültürel değerler dini değerlerle harmanlanmış, atasözleri yeni anlamlar kazanmıştır (Yılmaz, 2007 : 1078). Bu süreç, Türk kültürünün çeşitli unsurlarını, özellikle de dil ve edebiyat alanlarını etkilemiştir. İslamiyet'in kabulüyle Türk atasözleri ve deyimlerinde de İslami kavramlar ve değerler yer almaya başlamıştır. İslamiyet'teki aşırı mutluluğun ya da genel olarak her şeyde aşırılığın insanı gaflete düşürdüğü inancı ve uyarısıyla bu atasözü arasındaki paralellik dikkat çekicidir.

Aynı yüzyılda kaleme alınan *Kutadgu Bilig*'de olumlu duygular arasında ele alınan *sevinç*, iyiliğin ve doğruluğun karşısında elde edilen bir duygu olarak değerlendirilmiştir.⁵⁶ *Sevinç kaynağı* olarak *gaflet* gösterilmiş, insanı mahvedenin de *gaflet* olduğu ifade edilerek bu duyguya temkinli yaklaşılmıştır. *Sevinç* ve endişe arasında bağ kurulmuş, endişenin sonunda *sevinç*, sevincin sonunda endişe olduğu belirtilmiştir⁵⁷. *Üküş sewinç balsa katıg oxsunur* atasözünün iletisiyle örtüşen bir bakış açısıyla *sevinç* hissedildikten sonra bir olumsuzluk meydana geleceği ifade edilmiş, ayrıca çok sevinen, gülen kişilerin ağlamaya hazır olması gerektiği uyarısında bulunulmuştur. *Sevinç* hissederek aşırılıkla gülen kişilerin bilgisiz olduğu, bilgili kişilerin düşünceli olmaları sebebiyle gülmedikleri belirtilmiştir⁵⁸ (Kalkan, 2020: 115).

Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerinin birçoğu, Türkçenin çeşitli lehçe ve ağızlarında hala yaşamaktadır (Gümüşatam, 2015: 155). Bu durum, Türk dünyasının ortak kültürel mirasının sürekliliğini göstermektedir. *Üküş sewinç balsa katıg oxsunur* atasözünün de benzer biçimlerini günümüz Türk lehçelerinde ve ağızlarında bulmak mümkündür: Özbek Türkçesindeki *Boshini berguncha oxirini bersin*⁵⁹sözü; Türkmen Türkçesindeki *bi sabyr gul tiz yorugar belaga, sabyrly gul*

Korkmaz (2007) 293, Serdar Bulut (2016) 268, Sagıp Atlı (2019) 282, Ercilasun (2020) 266, Bozok (2021) yaklaşık 300. (Kartal, 2021: 1033).

⁵⁵ https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/itidal_ve_asirilik (Erişim Tarihi: 26.11.2024).

⁵⁶ bk. Reşit Rahmeti Arat (1959). *Kutadgu Bilig II, Tercüme-* 937, 1255, 1977, 2760, 2862, 3509.

⁵⁷ age. 3550.

⁵⁸ age. 6612.

⁵⁹ bk. Shomoqsudov, S. Dolimov, Qayroqi So'zlar.

*dura-bara şat bolar*⁶⁰ sözü; Kazak Türkçesindeki *Көп күлген бір жылайды, Еңкілдеп күлген еңіреп жылайды*⁶¹ sözleri diğer bazı Türk lehçelerindeki aynı anlamlı kullanımlardır.

2.2. Atasözünün Toplumda Yer Bulduğu Alanlar

İnsanların günlük yaşamında veya sosyal etkileşimlerinde bir *duygu öğüdü* olarak kullandığı düşünülen, *çok sevinen yaman pişman olur*⁶² şeklinde günümüz Türkçesi ile ifade edilebilen *Üküş sewinç bulsa katıg oxsunur*⁶³ atasözü, aşırılıklardan uzak durmayı öğütler ve aşırı sevinç durumunun sonunda keder getirebileceği uyarısında bulunur. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün yazıldığı dönemdeki kullanımı, yalnızca bireysel uyarı olarak değil aynı zamanda toplumsal inanç sistemi ve sözlü kültürün de yansıması olarak değerlendirilebilir.

Eski Türk kültüründe duygular, özellikle *sevinç* ve *üzüntü* toplumsal yaşamın, inançların ve edebi eserlerin önemli bir parçasıydı. Bu duyguların ifade edilme biçimleri, toplumun doğayla, savaşla, aileyle ve toplumsal normlarla kurduğu ilişkiyle doğrudan bağlantılıydı. Bugün günümüze taşınan, sevinç ve üzüntü duygularının yoğun bir şekilde işlendiği destanlar, koşuklar, atasözleri ve deyimler Eski Türk toplumunun duygulara dair bakış açısını yansıtır. Eski Türkler, sevinçlerini büyük törenlerle, şöenlerle ve bayramlarla ifade ederdi. Keder ise ağıtlar, yas törenleri ve matem ritüelleri aracılığıyla ifade edilirdi.⁶⁴

Eski Türklerde yaygın olan Şamanizm inancında duygusal denge önemlidir. Aşırı sevinç veya üzüntünün ruhsal dengesizliklere yol açabileceğine inanılır. Şamanlar, psikolojik ve ekolojik dengenin koruyucusu, görünen ve görünmeyen dünyaların ilişkilendiricisi ve ruhların yönlendiricisidir (Bayat, 2006: 120), ruhsal ve duygusal dengelerini sağlamak için ritüeller gerçekleştirir. Dünya üzerinde birçok kültürde görülen nazar, göz değmesi vd. inançlarda olumsuz etkilerden korunmak için kullanılan pek çok materyalin yanında (muska, fildişi araçlar, nazarlıklar vd.) aşırı sevinç veya mutluluğun gösterilmesi bugün dahi hoş görülmeeyen bir davranıştır (Çıblak, 2004: 106). Bu nedenle korunma yöntemi olarak sevinç ve mutluluğun kontrol edilmesi öğütlenir. *Nazar değmesin, şeytan kulağına kurşun* gibi ifadeler de bu anlayışın bir yansımasıdır.

Tarihimize baktığımızda Türklerin savaşçı bir millet olduğu ve zaferlere büyük önem verdiği görülür. Bu zaferler, toplumda birlik ve beraberliği güçlendirirken büyük gurur, sevinç ve coşku kaynağı olmuştur (Özkaynar, 2017:12). Ancak bu coşkunun yerini zamanla rehabetin alması, yeni tehditler karşısında savunmasız hale gelmemize neden olabilir. Bu atasözü toplumsal açıdan zafer sarhoşluğuna karşı ölçülü ve temkinli davranmaya uyarı olarak da düşünülebilir. Liderler, zaferlerin ardından ölçülü ve temkinli olmayı öğütlerdi.

Eski Türklerde doğa ve doğa olayları, duygusal durumların açıklanmasında önemli bir yere sahipti. Örneğin, mevsimsel değişimler insanın ruh haliyle ilişkilendirilirdi. Bahar, doğanın canlandığı ve sevinç verici bir dönem olarak görülürken kışın sertliği ve soğukluğu kederi çağrıştırabilirdi. İyi bir

“Başlangıcını düşünmeden, sonucunu düşün.”(T.Türkçesi): dengeli bir bakış açısının önemini vurgular. Başlangıçlar genellikle heyecan verici olabilir; ancak sonuçların da tatmin edici olması gerekir.

⁶⁰ bk. *Türkmen Halk Nakyllary*.

Bir sabır gülü tez yorgun düşer.

⁶¹ bk. <https://bilim-all.kz/> (Erişim Tarihi: 22.11.2024).

‘Köp külgen bir jılaydı’: Çok gülen çok ağlar; ‘Eñkildep külgen eñirep jılaydı’: Gülmeye meyleden hüngür hüngür ağlar.

⁶² Çok sevinçli kişi bir şeye uğrayabilir ve onda üzüntüsü artar. Bir şeyde aşırıya gitmemek için tavsiye edilir (Durukoğlu, 2002: 607).

⁶³ Çok sevinen yaman pişman olur: Çok sevinen kimse bu yüzden daha şiddetli kayguya düşer. Bu sav, taşkınlığı bırakmakla emrolunan kişi için söylenir. Şu beyitte dahi gelmiştir: *Mende bulnur sewinç otı kadhgu atar/ Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar.* (Atalay, 2006 : 373/19).

⁶⁴ <https://bilimdili.com/arkeotarih/tarih-tarih/cuvas-turkcesi-ve-turkiye-turkcesi-ortak-atasozleri/> (Erişim Tarihi: 26.11.2024).

hasat yılının ardından aşırı sevinç bir sonraki yılın kötü geçmesine işaret kabul edilebilirdi. Bunun yanında, toplumun doğa ve yaşamla ilgili yaşadığı ve yaşanması muhtemel belirsizlikler nedeniyle aşırı sevinç ve mutluluğun ardından bugün de geçerliliğini koruyan *talihsizlik yaşanabileceği inancı* gereği, sevinçlerini ölçülü ifade etmesi ve bu tutuma yönlendirmesini atasözümüzde görmek mümkündür.⁶⁵

2.3. Eserdeki Benzer Atasözleri

Sakaoğlu (1999:39) ve Korkmaz (2007:254) Dîvânü Lugâti't-Türk'teki atasözlerini *yaşama ölçütüne göre* yapmış olduğu sınıflandırmasında *Üküş sewinç bulsa katıg oxsunur* atasözünü *aynen korunan savlar* ulamında değerlendirmiştir. Ercilasun ise (2020: 209-222), Matti Kuusi'nin *Uluslararası Atasözleri Tıp Sistemi*'ni esas almış, *Dünya ve İnsan Hayatı: sevinç ve üzüntünün nöbetleşmesi ve yakınlığı (D2b)*, *Oran Duygusu: "orta yol" akli (kavramı)*, *abartılıklardan aşırılıklardan kaçınma, uzlaşma en iyisidir (Elj)* alt ulamlarında değerlendirmiştir. Eserde iletisi *ölçülülük/orta yol* olan başka atasözü bulunmamakta; ancak *sevinç ve üzüntünün yer değiştirmesini* vurgulayan *Emgek eginde kalmas*⁶⁶ atasözü bulunmaktadır.

2.4. Atasözünün Günümüzdeki Yansımaları

Atasözünün taşıdığı ileti evrensel bir nitelik taşır ve günümüzde de *Azı karar, çoğu zarar.*, *Her şeyin fazlası zarar.*, *Çok gülen(sevinen) çok ağlar*, *Ağlayan gülmeyi gülen ağlamayı bekler* vd. atasözlerinde varlığını sürdürmektedir. Günümüzde teknolojik gelişmeler ve baş döndürücü bir hızla akıp geçen zamanla birlikte biçim değişirse de var olan sorumlulukların unutulması mümkündür. Atasözlerinin modern yaşamda insanların aşırı sevinç veya heyecan anlarında ihmal ettikleri sorumlulukları (başarı kutlaması sırasında ailevi işlerin unutulması, aşırı mutluluk anlarında finansal veya sosyal dengelerin göz ardı edilmesi vd.) için de kullanılabilir olması bugün de geçerli bir öğüt niteliğinde olduklarını gösterir.

Eski Türk kültüründen günümüze aktarılan atasözlerinde geçen *duygusal ölçülülük*, hem kişinin hem de toplumun hayatında denge ve uyumu sağlar; sevinçler ve üzüntüler içsel bir olgunlukla taşınmalıdır, gereğinden fazla gülmek veya ağlamak kişi/toplumların ilişkilerini de olumsuz etkileyebilir. Günümüz dünyasında bu, "kriz yönetimi", "duygusal zeka" gibi kavramlarla paraleldir. *Sevinç de üzüntü de ölçülü yaşanmalı* fikri, geçmişten günümüze değişmeyen bir insanlık öğretisidir.

Sonuç

Üküş sewinç bulsa katıg oxsunur atasözü, Türk kültüründe duygularda ölçülü olmanın, dengeyi korumanın ve aşırılıklardan kaçınmanın önemini vurgulayan evrensel bir bilgelik taşır. Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan bu atasözü, sadece bireysel yaşam için değil, toplumsal düzenin korunması açısından da önemli mesajlar barındırmaktadır. Tarihsel bağlamda göçebe yaşam tarzı, inanç sistemleri ve toplumsal normlar, bu tür atasözlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. İslamiyet'in kabulüyle birlikte ise bu sözler, dini ve ahlaki değerlerle harmanlanarak daha da zenginleşmiştir.

Günümüzde bu atasözü, modern psikolojiyle de örtüşen bir şekilde, bireylerin aşırı mutluluk ya da üzüntü anlarında dengeyi sağlamalarına yönelik bir rehber niteliği taşımaktadır. Sosyal medyanın yaygın kullanımıyla, bireylerin duygularını aşırı bir şekilde dışa vurma eğilimine karşı bu tür kültürel öğütler, hem bireysel hem de toplumsal ilişkilerde dengeyi hatırlatan bir araç olarak değerlendirilebilir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan atasözleri, sadece geçmişteki Türk toplumlarının yaşam biçimlerini ve değerlerini anlamamıza değil, aynı zamanda bugünün birey ve toplum yaşamına dair dersler çıkarmamıza da olanak tanır. "Duygularını dengede tut, aşırılıklardan kaçın" mesajı, geçmişten bugüne değişmeyen bir insanlık öğüdü olarak varlığını sürdürmektedir. Bu bağlamda, atasözleri yalnızca birer dil mirası değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal bir hafızadır ve modern yaşamın karmaşıklığında dahi bize yol göstermeye devam etmektedir.

Kaynaklar

⁶⁵ <https://karsem.karatay.edu.tr/turk-mitolojisinde-doga-olaylarinin-yorumlanisi> (Erişim Tarihi: 26.11.2024).

⁶⁶ *Sıkıntı omuzda kalmaz* (Ercilasun, 2020: 179).

- ARAT, Reşit R. (1959). *Kutadgu Bilig II, Tercüme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk Çeviri*. Cilt I, (5. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Caferoğlu, A. (1972). *Türk Dili Tarihi*. Cilt II. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çıblak, N. (2004). Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. S.15: 103-125.
- Durukoğlu, G. (2002). *Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre II. Yüzyıl Türk Dili Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım.
- Gümüştam, G. (2015). Divanu Lûgati't-Türk'ün İzinde En Eski Kıbrıs Türk Atasözleri. *Folklor/Edebiyat*. 21(84): 145-158.
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalkan, N. (2020). Kutadgu Bilig'de Olumlu ve Olumsuz Duygular. *Dil Araştırmaları*. Bahar 2020/26: 103-138.
- Kartal, A. (2021). Atasözlerinin Tasniflendirilmesi Üzerine Tematik Bir Yaklaşım: Antalya Örneği. *Karadeniz Araştırmaları*. XVIII/72: 1031-1052.
- Korkmaz, H. (2007). *Divanü Lûgat-it-Türk'teki Atasözlerinin Anlambilimsel Açidan İncelenmesi*. Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi)
- Çaryyew, M. (2005). Türkmen Halk Nakyllary. Türkmenistany Milli Medenivet "Miras" Merkezi Türkmenbaşy Adyndaky Türkmenistan Milli Golýazmalar Instituty.
- Nalbant, M.V. (2008). *Dîvânu Lugâti't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Nalbant, M. V. (2016). IX.-XI. Yüzyıllar Arası Türk Dünyası Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat* (editörler: Mustafa Sarıca, Bedri Sarıca). Ankara: Padam Yayınları.
- Özkaynar, G.K. (2017). Tarihte Öne Çıkan Türk Lider Örnekleri Üzerine Bir İnceleme. *JEBM Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi: Sürekli Dergi (Journal of Economy, Business and Management: A Continuous Journal)*. Cilt: 1, Sayı: 1.
- Sakaoğlu, S. (1997). "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Bazı Atasözleri Üzerine". *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* (4-7 Eylül 1989). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 261-268.
- Sakaoğlu, S. (1999). "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Atasözlerinin Anadolu'daki İzleri". *Dîvânu Lugâti't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*. (7-8 Mayıs). Ankara: Türksöy Yayınları.
- Sertkaya, O.F. (1983). Eski Türk Atasözleri Üzerine. *Şükrü Elçin Armağanı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi: 275-291.
- Shomoqsudov, S. Dolimov (2018). *Qayroqi So'zlar*. Toshkent: San'at.
- Yılmaz, N. (2007). Kültürümüzden Atasözlerimize Yansıyan İslam Dininin İnanç Esasları: "Âmentü". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 2/4: 1077-1094.

GİZLİ BİR YARLIK METNİ OLARAK DÎVÂNU LUGATÎ'T-TÜRK

Mehmet Vefa NALBANT*

Özet

Türkçenin Arapçayla at başını gittiğini göstermek ve Araplara Türkçe öğretmek üzere eserini kaleme almış olan Kaşgarlı Mahmud eserini dönemin İslam halifesine sunmuştur. Eser Arapça olarak kaleme alınmış; XI. yüzyıl Türkçesi hem standart yazı dili olan Karahanlı Türkçesiyle hem de bu standart yazı dilinden farklı özellikler gösteren diğer Türk lehçeleriyle Araplara öğretilmeye çalışılmıştır. Eserin tamamlandığı Bağdat şehri o dönemde Selçuklu hâkimiyetinde olup dönemin Abbasi halifesi Selçuklu sultanlarının himayesinde ve kontrolünde dini önderliğini devam ettirmekteydi. Sembolik bir idareye sahip olan halifeye DLT gibi bir eserin sunulmasının nedeni ne olabilirdi? Kaşgarlı Mahmud tamamen dini inanışının bir gereği olarak İslam dininin en üst makamında oturan halifeye bir saygı nişanesi olarak mı bu eserini sundu? Yoksa bu eseri sunmanın altında bir hâkimiyet anlayışı ve mesajı mı vardır? DLT dikkatlice incelendiğinde Kaşgarlı Mahmud'un eserine Türk yarlık geleneği içinde gizli bir yarlık yerleştirdiği ve yarlığın Eski Türk yarlık geleneğinin unsurlarını taşıdığını görmek mümkün olabilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Dîvânu Lugatî't-Türk, Kaşgarlı Mahmud, Yarlık, Bitig.

Dîvânu Lugatî't-Türk as A Secret Decree Text

Abstract

Mahmud Kashgari, who wrote his work to show that Turkish was equal to Arabic and to teach Turkish to the Arabs, presented his work to the Islamic caliph of the time. The work was written in Arabic; attempts were made to teach 11th century Turkish to Arabs both with the standard written language, Karakhanid Turkish, and with other Turkish dialects that differed from this standard written language. The city of Baghdad, where the work was completed, was under Seljuk rule at the time, and the Abbasid caliph of the period continued his religious leadership under the auspices and control of the Seljuk sultans. What could have been the reason for presenting a work like DLT to the caliph, who had a symbolic administration? Did Mahmud Kashgari present this work as a sign of respect to the caliph, who sat at the highest rank in the Islamic religion, as a requirement of his religious belief? Or was there an understanding and message of sovereignty underlying the presentation of this work? When DLT is examined carefully, it is possible to see that Mahmud Kashgari has placed a secret decree in his work within the Turkish decree tradition and that the decree carries elements of the Old Turkish decree tradition.

Key Words: Dîvânu Lugatî't-Türk, Kaşgarlı Mahmud, Yarlık (decree), Bitig.

0. Giriş

Türkçenin yazı dili tarihinde müstesna bir yere sahip olan DLT, keşfedildiği günden bu yana birçok araştırmaya konu olmuştur. Bir sözlük olarak düzenlenmiş olduğu halde Türk dili ve kültürüyle ilgili içerdiği bilgilerle bütün Türklük bilimcilerin ilk başvurduğu kaynaklardan biri ola gelmiştir. Bu bilgiler arasında sözcükler dışında, atasözleri, deyimler, standart yazı diline veya lehçelere ait gramer özellikleri, çeşitli efsaneler ve mitler, halk inançları, halk hekimliğine ait çeşitli konular ve hatta bir harita da bulunmaktadır.

DLT'nin yazılma amacı iki farklı maddede ifade edilebilir. Bunlardan ilki Kaşgarlı Mahmud tarafından açıkça dile getirilmiştir ki, bu amaç Türkçenin Arapçayla at başı gittiğini göstermek olarak belirlenmiştir. İkinci amaç ise Araplara Türkçeyi öğretmektir. Eser bu nedenlerden dolayı Arapça kaleme alınmış; XI. yüzyıl Türkçesi hem standart yazı dili olan Karahanlı Türkçesiyle hem de bu standart yazı dilinden farklı özellikler gösteren diğer Türk lehçeleriyle Araplara öğretilmeye çalışılmıştır. Eserin

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili A.B.D., Denizli. E posta: vnalbant@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6897-5259

tamamlandığı Bağdat şehri o dönemde Selçuklu hâkimiyetinde olup dönemin Abbasi halifesi Selçuklu sultanlarının himayesinde ve kontrolünde dini önderliğini devam ettirmekteydi. Sembolik bir idareye sahip olan halifeye DLT gibi bir eserin sunulmasının nedeni ne olabilirdi? Kaşgarlı Mahmud tamamen dini inanışının bir gereği olarak İslam dininin en üst makamında oturan halifeye bir saygı nişanesi olarak mı bu eserini sundu? Yoksa bu eseri sunmanın altında bir hâkimiyet anlayışı ve mesajı mı vardır? Bu noktadan bakıldığında DLT’de Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmış bir gizli yarlığa rastlamak mümkün müdür? Bu yarlık neden metnin içine gizli bir şekilde yerleştirilmiştir?

1. Eski Türk Yarlık ve Bitik Geleneği

Eski Türklerde bir yazışma geleneğinin var olup olmadığı veya eski Türklerin VIII. yüzyıldan önce bir yazı geleneğine sahip olup olmadıkları bugün elimizde bulunan bilgilerle kolayca cevaplanacak durumdadır. Bu soruya verilecek cevap evettir ve kanıtları da son derece yeterlidir.

Ana dilleri Türkçe olan ve Türk soyuna mensup kitleler tarafından kurulan Asya Hunları/Büyük Hun İmparatorluğu, Türk tarihinin bilinen ilk Türk idarî teşkilatıdır. Devlet merkezlerinde çeşitli dilleri konuşan ve yazan kalabalık bir heyetin bulunduğu Asya Hun hükümdarı Mete Han’ın Çinli kâtiplerinin var olduğundan bahsedilmektedirler. Yine M.Ö. 60 yılında düzenlenen bir Hun kurultayına yazışmalar ve hukuk işlerine bakan vezirlerin katılması ve Çin devlet arşivinde, Hunlar dönemine ait mektupların bulunması Asya Hunlarında yazışmaların gerçekten yapıldığını; ancak mektuptaki bazı ifadelerin diplomatik dille bağdaşmaması, asıllarının kaybolmuş olabileceği için Çinli kâtipler tarafından havadis, hikâye ve mit ilave edilerek yeniden kaleme alınmış olabileceğini göstermektedir (Kök, 2022: 57). Aynı şekilde Asya Hunlarının kolu olan Batı Hunlarının payitahtında elçi, kâtip ve tercümanların bulunduğu beyan edilmektedir (Kök, 2022:57).

Kağanlarını ‘semavî Tanrı’dan olmuş’ hükümdar olarak nitelendiren Kök Türklerde (Barutcu Özönder,1996: 93), üyelerinin çor, ilteber gibi unvanları kullandığı, memleket meselelerinin görüşüldüğü, dokuz bakanlıktan teşekkül eden hükümete buyruk denmekteydi. Başında hanedan üyesi olmayan *ayguçılar* veya *ögelerin* bulunduğu hükümette yazı ve mühür işleriyle ilgilenen *tamgaçılar* (kâtip ve mühürdar) ile haberleşmeden sorumlu bitigçiler (haberleşmeden sorumlu kâtipler) de yer almaktaydı (Taşağıl,2018: 33). Elde bulunan malzemelerden Hunlardan itibaren Kök Türkler ve onları takip eden süreçte Türk kağanlarının; memleket meselelerinin görüşülüp tartışıldığı han/kağan otağı/sarayındaki kayıt tutma, yazışma, hesap yapma ve vergi toplama, devlet damgası vurma ve muhafaza etme gibi, kağanlığın idarî ve malî bürolarında çalışan üst rütbeli memurlarından, prens ve tâbileri olan devletlerin idareleri altındaki topraklarda devleti temsil etmesi için tamgaçılar ve imğalar tayin ettiği anlaşılmaktadır Vazifelerini ifa eden bu atanmış devlet görevlileri aynı zamanda Türk Kağanlığı’nın beyni olan yazışma belgelerinin üslûp ve yapısını inşa etmişlerdir (Barutcu Özönder, 2017: 30).

Sir G. Clauson (1970: 61), Köktürklerde yazının icadından ve genel kullanımından sonra devreye giren divanın İstemi Yabgu’nun emriyle VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kurulduğunu ve doğrudan diplomatik ilişkilerde bulunmak maksadıyla Runik alfabenin düzenlendiğini belirtir, bu divan aynı zamanda resmî görevlilere okuma yazmanın da öğretildiği bir yer işini de görüyordu.

Kuvvetle muhtemel farklı dilleri bilen tercümanlarla kendi devlet dillerinde yazışmalar da yapabilen kâtiplerin de çalıştığı, “devlete ait yazışmaların yürütülüp kayıt altına alınarak saklandığı birim, yer” anlamındaki bitiglik teşkilatı ünlü Çinli rahip Hsüan Tsang’ın Biyografisi’nin Türkçe çevirisinde tanıklanmıştır (Barutcu Özönder, 2002b: 484). Bu dönemde yabancı devlet adamlarıyla yürütülen yazışmanın ne kadar yoğun olduğunu yazıtlar göstermektedir (Kök, 2022: 62). 568 yılındaki Sogd Maniah başkanlığındaki Kök Türk elçilik heyeti, İstemi Yabgu’nun - (552-576) veya Bizans kaynaklarındaki şekliyle Sizabulos’un “İskit harfleriyle” yazılmış mektubunu Bizans imparatoru II. Justinos’a götürmüştür. İstemi Yabgu’nun diplomatik mektubunun dili, Türkçe olmalı idi. Kök Türkler döneminde Türk yöneticilerin Bizans ve Çin imparatorlarına gönderdikleri ve bu devletlerin kaynaklarında kayıtlı mektuplar Türk yazı dili tarihi açısından önemlidir: Bu mektupları İşbara (Shapolio) Kağan’ın (581-587) 584 (Ejderha yılının dokuzuncu ayının onuncu günü) tarihli mektubu, ikincisi yine aynı kağanın 585 tarihli mektubu, 598 yılında Tardu Kağan’ın Bizans imparatoru

Maurikios'a yazdığı mektup (Ercilasun, 2016: 119), diğeri ise 607 tarihli Ki-min Kağan'ın (600-609) mektubudur.

Başta Tengrici olan sonrasında ise Manihaizm ve Budhizm gibi dinlere intisap etmiş olan Uygurların çok güçlü ve genel itibariyle tercümeyle dayalı bir edebiyatları olmuştur. Uygurların bürokrasilerinde bitkeçi, bitigüçi, bitigçi adı verilen, gerçek anlamda bürokrat, yani bir kâtip zümresinin olduğu bilinmektedir. Mevcut bilgilerin yanı sıra Eski Türk yazışma geleneğine ilişkin bilgiler sunan hem Doğu Türkistan'dan, hem de Tunhuang'dan bulunmuş mektup örneklerine de tesadüf edilmektedir. Bu döneme ait mektuplar Radloff, A. von Gabain, Haneda Yamada, Semih Tezcan-Peter Zieme, Peter Zieme, L. Yusupcanovna Tuguşeva, Abdurishid Yakub ve Doğu Türkistan'da bulunan Uygur alfabesinde yazılı bitigler Japon bilgin Nobuo Yamada külliyyatını bir araya getiren Juten Oda- Peter Zieme, Hiroshi Umemura-Takao Moriyasu v.b. tarafından neşredilmiştir (Tekin, 2004: 289; Sertkaya, 2011: 210-213). Mektup parçaları dışında Tunhuang'da bulunan ve Paris'teki Ulusal Kitaplık ile Londra'daki Britanya Müzesi'nde muhafaza edilen bir dizi mektup örnekleri Hamilton tarafından 1986'da farklı metinler ile birlikte yayımlanmıştır. Bu metinler arasındaki on dört mektup Türk mektup geleneğini ve bu geleneğin okuryazar halk arasında mektup yazma ve duyguların dile getirilmesinde bugünkü benzerlik oranını çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır. En son 2011 tarihinde Osman Fikri Sertkaya, Eski Uygur mektuplarının bulunduğu koleksiyonlar ile bu koleksiyonlarda kaç tane mektup olduğuna dair bilgileri sıraladıktan sonra söz konusu mektupları da başlıklarına göre söz ve sav metinleri, esengü metinleri, bitig metinleri, selam gönderme metinleri, kutınga kutlarınga metinleri, yarlık metinleri ve eksikli metinler olarak tasnif etmiştir. Buradaki mektup örneklerinden mektupların yazılış gerekçelerine göre cevap mektubu, hâl hatır sorma mektubu, buyruk ve emir gibi adlarla da adlandırılabilceği görülmektedir. Yazılış gerekçelerine göre bu tür mektupları mektubu ilk yazanın başkasının durumunu sormak üzere kaleme aldığı köngül aytu bitigleri, köngül aytu bitiglerine karşılık olarak mektubu yazanın kendi durumunun iyi olduğunu anlattığı ve karşısındakinin hâlini hatırlarını sorduğu esengü bitigler, emir, buyruk ifade eden yarlıklar ve birisine gönderilen hediyelere ilişkin hediye alacak kişiye verilmek üzere bilgi notu mahiyetindeki belek bitigler şeklinde değerlendirilebilir (Nalbant, 2013: 8-9).

Karahanlılar döneminde, Türklerin büyük bir kısmı İslâm uygarlığı dairesine girmekle beraber Türk kültürünü kuvvetle temsil ve devam ettirmekteydiler. Karahanlılarda yazışma dili, yani devlet dili olarak Türkçe, yazı olarak da Türk Uygur alfabesi kullanılmaktaydı.

Halkın devlete bağlılığını arttırmak, hizmette bulunanları ikaz, takdir ve teşvik edip gönlünü açarak yüzünü güldürmek amacıyla çıkarılan, Türk hakanlığı hükümdarlarının sözlü veya yazılı olarak belirttikleri buyruk ve sözlerine yarlıg adı verilmekteydi. Kendi memleketinde ferman yürütüp halkın büyüğü ve hâkimi olan hakanın çıkardığı fermanın ilig yarlıkadı şeklinde bir formülle başlaması kuvvetle muhtemeldir. Kaşgarlı Mahmud'un da saray efradı olarak Türk yazışma geleneğinden haberi vardır. Kitabına aldığı, *bitig*, *bitig kılmak*, *bitigü*, *ılmga*, *yarlıg* gibi yazışma geleneğine ilişkin sözcükler yanında şu cümleleri de Türk yazı kültürünün ve Türkçe yazma geleneğinin yabancı milletlerce de Türk harfleriyle ve muhtemelen Türkçe gerçekleştirildiğine dair önemli bir delildir:

Çin ve Maçın halkının kendi dilleri vardır. Bununla beraber şehirde oturanları Türkçeyi iyi bilirler; bizimle yazışmaları da Türk yazısıyladır. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014:10)

Eserinin başka bir yerinde Türk yazısından söz ederken de;

“Eski zamanlardan bugüne kadar Kaşgar'dan Yukarı Çin'e kadar kuşbakışıyla bütün Türk ülkelerinde Hakanların ve Sultanların yarlıkları, mektupları eskiden beri bu yazı ile kullanılır.” cümlesiyle yazı ve yazışma kültürünün eskiliğine dikkat çekmektedir.

Karahanlılar döneminde Türk mektup geleneğinin İslamî gelenekler de göz önünde bulundurularak tam bir forma oturduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemin en önemli eserlerinden KB'de yer alan üç mektup bu yeni formun devlet geleneği içinde nasıl gerçekleştiğini açıkça ortaya koymaktadır (Nalbant, 2013). Bu yeni form bazı nüanslar haricinde Karahanlılardan sonra kurulacak

bütün Türk devletlerinin resmi yazışma geleneğini oluşturacaktır. Bu yeni form aşağıdaki şekilde kurulmuştur⁶⁷:

I. Mukaddime (Giriş)

1. Dua, niyaz
2. Tuğra
3. Elkab
4. Kitabe, yazı
5. Selamlama

II. Kontekst

1. Nakil ve Talepler
2. Tasdik, teyit

III. Son Protokol

1. Tarih
2. Yazılan yer
3. Mühür

1.1. DLT ve Kaşgarlı Mahmud

Karahanlı Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olan DLT 1072’de yazılmaya başlanmış, 1074 tarihinde bitirilmiş, 1077 tarihinde ise gözden geçirilip Halife Ebu’l-Kasım Abdullah bin Muhammed el-Muktedi bi-Emirillah’a sunulmuştur. Eserin tek yazma nüshası İran’ın Sâve kasabası halkından olup daha sonra Şam’a yerleşmiş olan Muhammed ibn ebi Bekr ibn ebi’l-Feth veya Saveli Muhammed olarak da bilinen bir kişi tarafından 1 Ağustos 1266 (27 Şevval 664) tarihinde istinsah edilmiştir. Bu nüsha Kâşgarlı’nın kendi el yazmasından çoğaltılmıştır. Bu kişi istinsah ettiği nüshanın sonuna şu ifadeleri eklemiştir: “Sâveli, sonra da Şamlı, Muhammad ibn ebi Bekr ibn ebi’l-Feth (Tanrı onu bağışlasın) bu kitabı asıl nüshasından kopya ettiği gün 664 senesi şevvalinin 27. pazar günü idi.”

Robert Dankoff, Divan’ın 1917-1919 yılları arasındaki basımına kadar şu kronolojiyi verir:

1. Kaşgari kitabını 25 Ocak 1072, Çarşamba günü yazmaya başladı ve son düzeltisini 9 Ocak 1077’de Pazartesi günü tamamladı. Bu kitabı bitirip Bağdat’ta halife al-Muktedi’ye ithaf etti.
2. 1258’den sonra Kaşgari’nin el yazması Abbasi halifeleriyle birlikte Memluk diyarına geçti.
3. Aslen Saveli, sonrada Şam’a yerleşmiş Muhammad ibn abi Bakr ibn abi l-Fath adlı bir kişi 1 Ağustos 1266 Pazar günü eseri asıl el yazmasından istinsah etmiştir.
4. Bu noktada el yazması kaybolur.
5. Kitap 1422’de Kahire’de olmalıdır.
6. 1517’de Osmanlıların Memluk devletine son vermesinden sonra, kitap İstanbul’a getirildi.
7. 1650 yılı civarında, ünlü Osmanlı yazarı Kâtip Çelebi Divan’ın bir kopyasını görmüş ve bunu kendi kaynakçasında (Keşfü’z-Zunun) belirtmiştir.
8. 20. yüzyılın başında, kitap Kâtip Çelebi’nin akrabalarından bir kadına verilmiş, 1917’den önce bu kadın kitabı İstanbul’da bir kitapçıya satmak için vermiştir. Kitap, iyi bir kitap koleksiyoncusu olduğu bilinen Ali Emirî tarafından satın alınmıştır. Günümüzde İstanbul’un Fatih semtindeki Millet Genel Kütüphanesi’nin bir bölümü olan Ali Emirî Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (Dankoff ve Kelly, 1982: I, 23-25).

⁶⁷ Türk yarlık ve bitigleri üzerine yapılmış iki değerli çalışma Türk resmi yazışma geleneğindeki bu formun bütün ayrıntılarını ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki Melek Özyetgin’e (1996) diğeri ise Ali Kök’e (2022) aittir.

Yazıldığı günden bu yana Türk dilinin en önemli dil ve kültür hazinelerinden biri olan DLT, Türkçe öğretmek için Arapça yazılmış bir sözlüktür. Eserin başında Türk sözlük bilimi ve lehçe biliminin prensipleri, Türk dili gramerinin yapısı ve lehçe gruplarının coğrafik konumları hakkında harita da verilerek açıklamalar yapılmıştır. Kaşgarlı Mahmud Türk dünyasında derleme yoluyla topladığı malzemeyi Arap sözlükçülük geleneği içinde sözlüğe yerleştirmiş, her birini de atasözü, beyit dörtlük veya kendi kurduğu bir cümleyle tanıklamak yoluna gitmiştir. Halil'in Kitabü'l-Ayn ve Farabi'nin Divanü'l-Edep adlı eserlerini örnek alan ve eserini bu model üzerine kuran Kaşgarlı Mahmud'un hedefleri arasında Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçenin Arapçayla at başı gittiğini kanıtlamak varsa da bu iki durum için ikna işine Arap temsilinin en üst noktasından başlaması çok ciddi bir strateji izlediğini göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud arzusunun kabulünü bir rica değil elinde o gün bulunmayan hükümdarlık mührünün eksikliğinin de farkında olarak fakat asla vazgeçemeyeceği hâkimiyet düşüncesi içinde eserine bir yarlık yerleştirerek kabul ettirmek istemiştir.

1.2. Bir Yarlık Metni Olarak DLT'nin Yapısı

I. Mukaddime (Giriş)

Türk mektup geleneğinin ilk kısmını oluşturan form içindeki ilk bölüm mukaddime ya da Giriş olarak adlandırılır ve üç bölümden oluşur. DLT'deki yarlığın da ilk kısmı giriş bölümüdür ve dua ile başlar.

1. Dua, niyaz (Invocatio)

Yarlıklarda giriş bölümü bu kısım ile başlar. Bu kısımda davet, temhid ve temcid duası bulunur. Bu duanın uzunluğu metne göre değişebilmektedir (Özyetgin, 1996: 78). DLT'de dua kısmı besmele ile başlamakta sonrasında uzun bir na't ve tevhid yer almaktadır.

“Bağışlayan ve Esirgeyen Allah'ın Adıyla -Onun Yardımıyla Gizli ve açık her şeyi bilen, emirlerini Hz. Muhammed'e Cebraile birlikte detaylı olarak ifşa eden merhamet sahibi, cömertlerin cömerti merhametli Allah'a şükürler olsun ve O Allah insanlık en karanlık zamanının yaşarken Muhammed'i rehber ve ışık olarak gönderdi. Ona ve ailesine merhamet etti, onları asil kimseler kıldı, huzurlu eyledi. [I. 2/3]” (Dankoff ve Kelly. 1982: I, 70).

2. Tuğra

Yarlığın giriş bölümünün ikinci kısmı tuğra adını taşır. DLT'de bu kısım bulunmamaktadır. Özyetgin'in (1996:78) bildirdiğine göre bu bölüm Türk yazışma geleneği içinde sadece Osmanlı sahasına ait yazışmalarda saptanabilmektedir. Kaşgarlı Tugra maddesinde bu sözcüğün Hakaniyelilerce bilinmediğini belirtmiş, tuğra geleneğinin Oğuzlarda bulunduğu dikkat çekmiştir.

tugrag “Meliğin mührü ve imzası (tabi' al-malik wa-tawqi'uhu).” Oğuz şivesi. Türkler bu sözcüğü bilmezler, ben de onun aslını bilmiyorum. (Akkoyunlu, Ercilasun, 2014:202)

Bu geleneği bilmeyen Kaşgarlı'nın yarlığında tuğra bölümünün bulunmamasını doğal karşılamak gerekir ki zaten bu geleneğin Batı Türk dünyasına ait olduğu eldeki belgelerden de anlaşılmaktadır.

3. Elkab (Intitulatio)

Hükümdar unvanlarının yazıldığı bölümdür. DLT'de bu bölümde Kaşgarlı Mahmud kendi künyesini açıkça dile getirmektedir:

Kul Mahmud ibn el-Husayn ibn Muhammed veya Mahmud ibn el-Husayn ibn Muhammed kulunuz (Dankoff ve Kelly. 1982I. 2/3).

Eserin sonraki varlığında (Dankoff ve Kelly, 1982: I. 3/4) Mahmud kendini tanıtmaya ve bir önceki kısımda kul olarak tanımladığı kendisinin asıl kimliğini açıklamaya devam eder:

Ben şehirler ve bozkırlar boyunca seyahat ettim ve onların şivelerini ve de şiirlerini öğrendim; Türklerinkini, Türkmen-Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız. Ve ben onlar arasında dili en nazik konuşan, en eğitilmiş, nesebi en köklü, mızrak fırlatmada en iyi olan birisiyim.

Kaşgarlı ilk cümlede lakaplarını sıralarken bir tevazu ifadesi olarak kendisinden kul olarak söz eder. Bu bölümde soyca asil, eğitilmiş ve iyi bir savaşçı olduğunu açıkça ifade etmiştir. Kul ifadesinin bir tevazu sözcüğü olarak Türklerde kullanıldığını yine Kaşgarlı Mahmud haber vermektedir:

Tigin: *Asıl anlamı köledir. Kümüş tigin gümüş gibi temiz renkli köle. Alp tigin Dayanıklı köle. Kutlug Tigin uğurlu köle. Daha sonra bu isim özel olarak Hakaniye oğulları için kullanılmaya başlandı... Bu isim kölelerden Afrasiyab'ın oğullarına geçti. Çünkü onlar babalarını yüceltirlerdi. Onlarla (babalarıyla) konuşur veya yazışırken, kendi tevazularını göstermek ve babalarını yüceltmek için onlara, "köle böyle etti, böyle yaptı" şeklinde yazarlar ve hitap ederlerdi. Böylece bu isim onlara mahsus oldu. Kölelerin adları ise kendilerinde görülen bir özelliğe bağlı olarak kullanıldı."*

Han soylu Kaşgarlı Mahmud'un kendini kul olarak tanıtmayı kendisinin ifade ettiği gelenek bağlamında değerlendirmek gerekir. Bir prens sadece tevazu göstermek adına kendini kul olarak tanımlayabilir. Araplar arasında da bireyin yine tevazu ifadesi olarak kendinden büyük kimselere karşı kendisini *gulam* "hizmetçi, köle" olarak tanımladığı bilinmektedir. Araplar arasındaki bu geleneğin ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili bir bilgiye ulaşılamadığı için Türklerle temasın Araplar arasında da ortaya çıkan bu duruma etkisi hakkında bir yorum yapamamaktayız.

DLT bir sözlük olduğu için Kaşgarlı kendisiyle ilgili bilgileri yeri geldikçe sözlüklerin anlamlarını verirken gizliden gizliye metne yerleştirmiştir. Sözlükte geçen Barsgan bu bilgilerden bazılarının verildiği madde başlarıdır:

Barsgan: Afrasiyab'ın bir oğlunun adı. Barsgan'ı o kurmuştur. Mahmud'un babası bu şehirdendir...(Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 521)

Kitabın tamamından Kaşgarlı Mahmud'un tam künyesini Barsgan'da doğup Kaşgar'da yetiştiğini hesaba katarak *Mahmud ibn el-Hüseyin ibn Muhammed el-Kaşgarî ve'l-Barsganî* olarak anmak mümkün olabilir.

4. Kitabe, yazı (Inscriptio)

Bu kısım DLT'de bulunmamaktadır.

5. Selamlama (Salutatio)

Yarlığın hitap ettiği kişinin unvanlarının sıralandığı ve selamlandığı bölümdür. Kaşgarlı'nın hitap ettiği ve kitabını sunduğu halifeyi selamladığı bu bölüm yarlık metni içinde önemli bir yer kaplamaktadır.

Kutsal peygamberlik tahtında oturan, Haşimiler soyundan Abbasoğullarından imam olarak bulunan yüce ulumuz, efendimiz Abu l-Kasım 'Abdullah'a armağan ettim ki imanlıların beyi ve Tanrı halifesi Muhammed el-Muktadi bi-Amrillah'ın oğludur. Tanrı onun hayatını sürekli ululuk üzerine, ömrünü rahat ve huzur içerisinde uzun eyleye; onu hükümlerinin temellerini –diğer ulular arasında- koşar durur bir yükseklikte yerleştiresin; emirlerini, insanları cömertliğiyle bollukta yaşatacak bir iyilikte, yıldızlarda yaşar bir kutlulukta, okun saplandığı bir istikamette, zaferi yüceliği kendisinden ayrılmayan bir dost ile; zayıflamış, çırpınmakta olan bir düşman karşısında- yükseltsin; gölgesini, kudretini, iyiliğini, güzelliğini, zenginliğini Müslümanlar üzerinden eksik etmesin. (Dankoff ve Kelly, 1982: I, 3/[I. 3/4])

II. Kontekst

Yarlıkların asıl metninin bulunduğu bölümdür. Bu bölümde mektubu yazanın isteklerine yer verilir. Kontekst bölümünün birinci kısmında istekler dile getirilirken ikinci kısmında istek ve emirlere uymayanlara tenkit, suçlama ve ikazlara yer verilir.

1. Nakil ve Talepler (Narratio et dispositio)

DLT'de yer alan yarlığın bu bölümünde özelde halifeye genelde ise bütün Araplara seslenen Kaşgarlı Mahmud, isteğini onların Türkçe öğrenmeleri olarak ortaya koymaktadır. Bu bölüm üstünlük ve hâkimiyet ifadeleriyle başlamakta, sonra da bunun yapılamamasının bir zorunluluk olduğundan söz edilmektedir. Bu bölüm başka Türk yarlıklarında maruz-ı benideki oldur ki vb. cümlelerle başlamakta, Kaşgarlı'nın bu bölüme giriş cümlesi *Gördüm ki*'dir:

“Gördüm ki: Yüce Tanrı Türk burçlarında doğurduğu devlet güneşini;
 onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini;
 onlara ad verdi Türk diye,
 ülkelerin idaresini verdi mülk diye,
 zamanın hakanlarını yaptı onları,
 ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları;
 onları görevlendirdi halk üzre;
 onları kuvvetlendirdi hak üzre;
 aziz kıldı onlara yanaşanları
 ve idareleri altında çalışanları
 onlar sayesinde muratlarına erdiler.
 ve ayak takımının şerrinden esen oldular.
 En iyi yol konuşmaktır onların dillerini;
 Duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini.
 Takımından ayrılıp Türklere sığındığı zaman bir düşman;
 Güven verilip ona kurtarıldığı zaman korkularından;
 Başkaları da sığınır onunla beraber;
 Üzerlerinden alınmış olur tüm zarar” (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 2/2).

2. Tasdik, Teyit (Sanctio et corroboratio)

Yarlığın uyarı bölümünde Kaşgarlı hedef kişi ve kitlesini fermanına uymak konusunda bir hadis naklederek akla uygun davranmaya davet etmektedir. Müslüman bir kitleye inandıkları dinin ilkeleri içinde bir hadisle yapılan uyarı çok dikkat çekicidir.

“Buhara imamlarından ve Nişaburlu bir başka imamdan açıkça ve kesin olarak işittim ki: Onlar peygamber efendimize dayandırarak şöyle rivayet ettiler. Peygamberimiz (s.a) kıyamet gününün şartlarını ahir zamanın fitnelerini Oğuz Türklerinin çıkışını anlatırken dedi ki: Türk dilini öğreniniz çünkü onların uzun sürecek saltanatları vardır. Bu rivayet “çok uzun (tuwa:l) kelimesindeki tı harfinin ötreli şekli ile. Bu hadis doğru ise -sorumluluğu râvilere aittir-” Türk dilini öğrenmek vaciptir; eğer doğru değilse aklın gereği budur.” (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 2/2,3).

III. Son Protokol

Yarlıkların son veya bitiş kısmı üç bölümdür. Bu bölümde tarih, yer ve mühür kısımları yer almaktadır.

1. Tarih (Datatio)

DLT’de yer alan yarlık eserin içine alındığından ayrı bir tarihi bulunmamaktadır. Dolayısıyla eserin (DLT) halifeye sunulma tarihini yarlığın tarihi olarak kabul etmekteyiz. Eserin tarihi 12 hayvanlı Türk takvimi ve hicri takvime göre verilmiştir. Tarih konusunda yapılan araştırmalar DLT’nin 469 yılının Cemaziye’l-ahir’in onuncu Pazartesi günü bitirildiğini ve akabinde birkaç ay sonra halifeye sunulduğunu göstermektedir (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: XX).

Eserin ve dolayısıyla yarlığın son cümlesi şöyledir:

“Kitap artık sona ulaştı, ebediyete bir hazine kaldı, kitabımız burada ikmal oluna. Allah’a sonsuz övgüler, Peygambere ve bütün soyuna sonsuz dualar.”

“...64 yılı Cemaziye'l-ula'nın birinci günü telife başlandı. Dört defa ayıklanıp düzeltilerek yazıldıktan sonra 466 yılının Cemaziyel'ahiri'nin onuncu Pazartesi günü bitirildi. Güç ve kuvvet ancak yüce ve büyük Allah ile olur. (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 534/638)

2. Yazılan yer (Locus)

DLT'nin nerede yazılmaya başlandığı konusu ihtimallerle dile getirilir. Kaşgarlı memleketinde bulunduğu sırada eseri için bir taslak oluşturmuş sonrasında da bu taslak için malzeme derlemeye başlamış olmalıdır. Eserin düzenlenip bitirildiği yer ise Bağdat'tır.

3. Mühür

Yarlıkta bir mühür bulunmamaktadır.

Sonuç:

1. DLT, XI. yüzyılın sadece savaş meydanlarında değil kültürel anlamda da bir mücadelenin bulunduğu kanıtıdır. Bu eser bu kültürel mücadelenin o yüzyılda Türk ve Türkçe lehine gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

2. Kaşgarlı Araplara Türk kültürünü ve dilini öğrenmeyi bir rica olarak değil bir gereklilik ve zorunluluk olarak önermiştir. Bu öneri kitabına gizli olarak yerleştirdiği bir yarlık vasıtasıyla yapılmıştır. Yarlık bütün Araplara Türkçe öğrenmeleri için yazılmıştır.

3. Kaşgarlı'nın yarlık metninde kullandığı ve Türkçeyi öğrenme konusunda Araplara dile getirdiği zorunluluk ifadeleri çok sert bir üslupta kaleme alınmamıştır. Kesin emirler vermekten kaçınan Kaşgarlı'nın bu tutumunda hem Müslüman olmasının hem de dönemin hâkim ve yönetici sınıfından olmamasının etkisi vardır. Buna rağmen Kaşgarlı'nın üslubu alttan alıcı değil hükmedicidir.

4. Kaşgarlı'nın yarlığı olarak ifade ettiğimiz ve eser içinde bulunan metin Türk yarlık geleneği içindeki formla kaleme alınmıştır. Bir iki bölümü dışında bu form tamdır. Yarlık geleneği içinde yazılmış başka yarlık metinlerinde de zaman zaman bu form içinde bazı eksiklerin bulunduğu görülmektedir.

KAŞGARLI MAHMUD'UN YARLIĞI

“Bağışlayan ve Esirgeyen Allah'ın Adıyla -Onun Yardımıyla Gizli ve açık her şeyi bilen, emirlerini Hz. Muhammed'e Cebraile birlikte detaylı olarak ifşa eden merhamet sahibi, cömertlerin cömerti merhametli Allah'a şükürler olsun ve O Allah insanlık en karanlık zamanının yaşarken Muhammed'i rehber ve ışık olarak gönderdi. Ona ve ailesine merhamet etti, onları asil kimseler kıldı, huzurlu eyledi. [I. 2/3]” (Dankoff ve Kelly, 1982: I, 70).

Mahmud ibn el-Hüseyin ibn Muhammed el-Kaşgarî v'el-Barsganî (der ki)

Kutsal peygamberlik tahtında oturan, Haşimiler soyundan Abbasoğullarından imam olarak bulunan yüce ulumuz, efendimiz Abu l-Kasım 'Abdullah'a armağan ettim ki imanlıların beyi ve Tanrı halifesi Muhammed el-Muktadi bi-Amrillah'ın oğludur. Tanrı onun hayatını sürekli ululuk üzerine, ömrünü rahat ve huzur içerisinde uzun eyleye; onu hükümlerinin temellerini –diğer ulular arasında- koşar durur bir yükseklikte yerleştiresin; emirlerini, insanları cömertliğiyle bollukta yaşatacak bir iyilikte, yıldızlarda yaşar bir kutlulukta, okun saplandığı bir istikamette, zaferi yüceliği kendisinden ayrılmayan bir dost ile; zayıflamış, çırpınmakta olan bir düşman karşısında- yükseltsin; gölgesini, kudretini, iyiliğini, güzelliğini, zenginliğini Müslümanlar üzerinden eksik etmesin. (Dankoff ve Kelly, 1982: I, 3/[I. 3/4])

“Gördüm ki: Yüce Tanrı Türk burçlarında doğurduğu devlet güneşini;

onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini;

onlara ad verdi Türk diye,

ülkelerin idaresini verdi mülk diye,

zamanın hakanlarını yaptı onları,

ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları;

onları görevlendirdi halk üzre;

onları kuvvetlendirdi hak üzre;
 aziz kıldı onlara yanaşanları
 ve idareleri altında çalışanları
 onlar sayesinde muratlarına erdiler.
 ve ayak takımının şerrinden esen oldular.
 En iyi yol konuşmaktır onların dillerini;
 Duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini.
 Takımından ayrılıp Türklere sığındığı zaman bir düşman;
 Güven verilip ona kurtarıldığı zaman korkularından;
 Başkaları da sığınır onunla beraber;
 Üzerlerinden alınmış olur tüm zarar”

“Buhara imamlarından ve Nişaburlu bir başka imamdan açıkça ve kesin olarak işittim ki: Onlar peygamber efendimize dayandırarak şöyle rivayet ettiler. Peygamberimiz (s.a) kıyamet gününün şartlarını ahir zamanın fitnelerini Oğuz Türklerinin çıkışını anlatırken dedi ki: Türk dilini öğreniniz çünkü onların uzun sürecek saltanatları vardır. Bu rivayet “çok uzun (tuwa:l) kelimesindeki tı harfinin ötreli şekli ile. Bu hadis doğru ise -sorumluluğu râvilere aittir-” Türk dilini öğrenmek vaciptir; eğer doğru değilse aklın gereği budur.” (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014: 2/2,3).

“Kitap artık sona ulaştı, ebediyete bir hazine kaldı, kitabımız burada ikmal oluna. Allah’a sonsuz övgüler, Peygambere ve bütün soyuna sonsuz dualar.”

“...64 yılı Cemaziye’l-ula’nın birinci günü telife başlandı. Dört defa ayıklanıp düzeltilerek yazıldıktan sonra 466 yılının Cemaziyel’ahiri’nin onuncu Pazartesi günü bitirildi. Güç ve kuvvet ancak yüce ve büyük Allah ile olur.

Kaynaklar

- AKKOYUNLU, Ziyat, ERCİLASUN, Ahmet Bican. (2014). *Divanu Lugati’-t-Türk, Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III Dizin*, Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, N. Yüce, K. Eraslan, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARAT Reşit Rahmeti (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*, 3. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT Reşit Rahmeti (1994). *Kutadgu Bilig II Çeviri*, 6. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1996). “Teğri Teg Teğride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Teğri Teg Teğri Yaratmış Türük Bilge Kagan İbareleri Üzerine”, *Türk Kültürü Araştırmaları XXXII/1- 2 1994- Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’a Armağan*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları s. 89-100.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (2002). “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler Ansiklopedisi III*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s. 481-501.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (2017). “Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun’dan Kâşgar’a, Balasagunlu’dan Kâşgarlı’ya”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, s. 12-63.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (2018). “Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig’in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Değeri”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, s. 179-253.
- CLAUSON, Sir Gerard, (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- GABAIN, Von Annemarie, (1938). “Briefeder Uigurischen Hüen-tsang Biographie”, *Sitzungsberichter der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, ss. 371-415, phil.-hist., Klasse.

- GENÇ, Reşat, (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- GENÇ, Reşat, (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GOLDEN, Peter B., (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çeviren: Osman Karatay, Ankara: Karam Yayınları.
- GÖKYAY O. Ş. (1974). "Tanzimat Dönemine Değın Mektup", *Türk Dili, Mektup Özel Sayısı*, Sayı : 274, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAMILTON James (1986). *Manuscripts Ouigours Du IX.-X Siecle De Touen-Houang*, Tome I, Paris: Peeters france.
- HAMILTON, James, (1986). *Manuscripts Ouigours Du IX.-X Siecle De Touen-Houang*, Tome II, Paris: Peeters france.
- KÖK, Abdullah, (2010). "XI. yüzyılda Türk Dünyasında Haberleşme Metonimleri", *Turkish Studies*, Volume 5/1, Winter.
- KÖK, Abdullah, (2011). "Kaşgarlı Mahmut'un Türklüğü ve Türkçeciliğı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Ocak.
- KÖK, Abdullah, (2023). "Türklerin Kültür Çağı Türk Hakanlığı Mirası", *Türk Yurdu*, Mayıs, sayı: 112.
- KÖK, Ali, (2022). *Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak Ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili Ve Üslubu, Belgeler Ve Açıklamalı Dizinler*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Danışman: F. Sema Barutcu Özönder, Ankara.
- KUTLUK, İbrahim, (1974). "Münşeatlar ve Günümüze Dek Gelen Mektup Betikleri Üzerine", *Türk Dili, Mektup Özel Sayısı*, Sayı: 274, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MERÇİL Erdoğan, (2000). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MORIYASU, Takeshi, (2011). "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 1)", *Memoirs of Graduate School of Letters Osaka University*, C. 51, s. 32- 86.
- NALBANT, Mehmet Vefa, (2013). "Eski Türk Mektuplaşma Geleneğı Üzerine Kutadgu Bilig Açısından Bir Değerlendirme", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 3, s. 6-30.
- ÖGEL, Bahaeddin, (2002). "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, C. II. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin, (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, Ankara.
- ÖZYETGİN A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RADLOFF, W., (1928). Uigurische Sprachdenkmäler, aterialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, / (Pamyatniki uygurskogo yazıka), materialı izdannıe posle smerti avtora s dopolneniyami S. E. Malova, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad, VIII+305.
- SERTKAYA, Ayşegül, (1999). "Uigurische Sprachdenkmäler'den beş mektup", *TDAY-Belleten 1996*, Ankara.
- SERTKAYA, Osman Fikri, (2011). "Eski Uygur Mektupları Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 44, Sayı 44, İstanbul.
- TEKİN, Talat (2004). "İpek Yolundan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar", *Makaleler II*, Ankara: Öncü Kitap.
- TEKİN Talat (2004). *Makaleler II*, Ankara: Öncü Kitap.
- TEZCAN, Semih; ZIEME, Peter, (1971). "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcica*, ss. 451-460, Budapest.
- TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, (1932). "Divanu Lügat-it-Türk'un Telif Senesi Hakkında", *Atsız Mecmua*, sayı 16.
- TÜRK DİLİ DERGİSİ, (1974). *Mektup Özel Sayısı*, Sayı :274, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BİR KÜLTÜREL MANİFESTO ESERİ OLARAK DİVÂNÛ LÜGÂTİ'T-TÜRK

Ali AKAR*

Özet

Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Divânû Lügâti't-Türk* (DLT) aynı zamanda içinde Türk kültürüne ait olan pek çok ögeyi de ihtiva etmektedir. DLT'nin bu özelliği, onu yalnızca bir sözlük olarak değerlendirmenin yeterli olmadığı düşüncesini doğurmaktadır. Eser, yazıldığı yüzyılda Türk dünyasının ve Bağdat halifeliğinin siyasi durumları göz önünde tutulduğunda aynı zamanda alt metinde kültürel ve siyasi mesajlar kitap olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir Karahanlı şehzadesi olan ve çağındaki siyasi atmosferi iyi bilen Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda orduları ve siyasi güçleriyle İslam dünyasının büyük bölümüne hâkim olan Türklerin, kültürel bakımdan da varlıklarını ortaya koymak amacını gütmüştür. Sözlüğün ön sözünde Türklerle ilgili olarak verilen bilgiler, aslında eserin yazılış gayesini açık olarak ortaya koymaktadır. Bu bölümde Kaşgarlı, Türk dilinin öğrenilmesini kutsî bir hadise dayandırması açıkça bu dilin öğrenilmesinin dinî bir mecburiyet olduğunu hissettirmektedir.

Tanıklı bir sözlük olan eserde sözcükler yalnızca dildeki gösterge değerleriyle değil kültürel anlamları bakımından da açıklanmış, birçok sözcüğün açıklanması sırasında o sözcüğü tanımlayan atasözleri, savlar, şiirler, uygulamalar anlatılmıştır. Bu örnekler, yazarın Türkler ve dilleri hakkında vermiş olduğu bilgilerin ayrıntılı olarak anlatılması, kitapta bulunan dünya haritasında Türk boylarının yerleşim bölgelerinin ayrıntılı olarak işaretlenmesi, Türk boylarına ait damgaların çizimleriyle gösterilmesi ve anlamlarının verilmesi... gibi hususlar Kaşgarlı Mahmut'un bu eseri yazmaktaki asıl amacının Arap kültürüne ve diline karşı Türk kültürünün ve dilinin bir nevi savunusunun yapılmasıdır. Bu bildiride DLT'den alınan örneklerle eserin asıl mesajı olan kültürel manifesto özelliği ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Divânû Lügâti't-Türk, Kaşgarlı Mahmut, Kültürel Manifesto, Karahanlı Türkçesi, Türkçenin Sözlükleri*

Divânû Lügâti't-Türk as A Cultural Manifesto Book

Abstract

The first dictionary of the Turkish language, *Divânû Lügâti't-Türk*, also contains many elements belonging to Turkish culture. This feature of DLT gives rise to the idea that it is not enough to evaluate it only as a dictionary. When the political conditions of the Turkish world and the Baghdad Caliphate in the century it was written are taken into consideration, the work also appears as a book with cultural and political messages in the subtext. Mahmud Al- Kashgari, who was a Karakhanid prince and knew the political atmosphere of his time well, aimed to reveal the cultural existence of the Turks, who dominated a large part of the Islamic world with their armies and political powers in the 11th century. The information given about the Turks in the preface of the dictionary actually clearly reveals the purpose of writing the work. In this section, Kashgarli bases learning the Turkish language on a sacred hadith, clearly making one feel that learning this language is a religious obligation.

In the work, which is a dictionary with examples, words are explained not only with their indicator values in the language but also with their cultural meanings. While explaining many words, proverbs, arguments, poems, and practices that testify to that word are explained. These examples, the detailed explanation of the information given by the author about the Turks and their languages, the detailed marking of the settlement areas of the Turkish tribes on the world map in the book, the drawings of the stamps belonging to the Turkish tribes and the giving of their meanings... etc. indicate that Mahmud Al- Kashgari's main purpose in writing this work is to defend the Turkish culture and language against the Arab culture and language. In this notice, the main message of the work, the cultural manifesto feature, will be discussed with examples taken from DLT.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e posta: akar@mu.edu.tr. ORCID:0000-0002-2950-6940

Keywords: Divânû Lügâtî't-Türk, Mahmud Al- Kashgari, Cultural Manifesto, Karaghanid Turkish, Dictionaries of Turkish

Eser ve mesaj

Her eser bir amaca/amaçlara yönelik olarak yazılır. Bu amaçlar, eserlerin yazılma süreçlerini ve tarzlarını da belirler. Bazı eserlerde amaç bazen metin içinde okurun göremeyeceği şekilde içkin hâle getirilir. Edebî eserler bunların başında gelir. Edebî eserin yüzey yapısındaki olay örgüsü, kişiler, mekân, zaman... vb. unsurlardan ziyade derin yapısında asıl mesajlarla değerlendirilir. Özellikle şiir, roman ve öykülerin ana fikirleri bu derin yapı mesajlarında gizlenmiştir.

Tarihî dönemlerde yazılmış metinlerde de yazarlar, mesajlarını bazen anlatıcı yazar, bazen kahramanlar aracılığıyla ulaştırırlar. Bazı durumlarda da yazarlar açıkça amaçlarını ifade ederler. Bunun en iyi örneği Âşıkpaşa'nın *Garipnâme*'sidir. Burada yazar,

*Türk diline kimesne bakmaz idi,
Türklere hergiz gönül akmaz idi.
Türk dahi bilmez idi bu dilleri,
İnce yolu ol ulu menzilleri.
Bu Garibnâme anın geldi dile,
Kim bu dil ehli dahi mâni bile*

Bölümünde *bu Garibnâme anuñ geldi dile* “Bu Garibnâme onun için (bu yüzden) yazıldı” dizesiyle eseri Türkçe yazmasının sebebini açıklarken mesajı doğrudan verme yoluna gitmiştir.

Mesajın kapalı olarak verildiği metinlerden biri de *Divânû Lügâtî't-Türk*'tür. Kaşgarlı Mahmut eserinin yüzey yapısında amacını her ne kadar Araplara Türkçe öğretmek olarak gösterse de onun asıl mesajının kültürel karşılaştırma olduğunu düşünüyoruz.

Bunun için yazarı ve eserin yapısına bir göz atalım.

Yazar

DLT'nin yazarı Kaşgarlı Mahmut'un hayatı hakkında farklı bilgiler vardır. Kitabındaki kayıtlara göre babası Isık Köl yakınlarındaki Barsgan şehrinde, son yıllarda ortaya çıkan başka bir bilgiye göre de 399 (M. 1008-09) yılında Kaşgar'ın Opal köyünde doğmuştur. Kaşgarlı'nın büyük dedesi, 992'de Sâmanoğullarının başşehri Buhara'yı fetheden Harun Buğra Han'dır. Babası Hüseyin Çağrı Tigin, onun üçüncü göbekten torunudur. Annesi, Karahanlıların önde gelen din adamlarından Seyfeddin Büzürgvar'ın kızı Bûbi Râbia'dır. Kaşgarlı Mahmut, ilk eğitimine Opal'de başlamış, daha sonra Kaşgar'daki medreselerde devam etmiştir. Medresede dönemin bilimlerini yanında Arapça ve Farsçayı da iyi derecede öğrenmiştir.

449 (1057-1058) yılında Karahanlı hükümdarı Muhammed Buğra Han, tahtı Kaşgarlı'nın babası Hüseyin Çağrı Tigin'e bırakmak için onu veliaht ilan eder. Fakat taht devir töreni sırasında hükümdarın diğer karısından olan oğlu İbrahim, Kaşgarlı'nın babasını ve etrafındaki adamlarını zehirleterek kendisi hükümdar olur. Bu suikasttan kurtulan Kaşgarlı Mahmut 1057 yılında memleketini terk etmek zorunda kalır. Söz konusu olaydan 1072 yılına kadar onun hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Yaşadığı bu siyasi kargaşa karşısında Kaşgarlı kendini bilim ve araştırmaya vermiş ve Türk dili ve folkloru hakkında araştırmalar yapmış olmalıdır. Bu yıllarda Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türk boylarını dolaşarak hazırlayacağı sözlük için malzemeler toplamıştır. 1072 yılında Bağdat'a gitmiş ve burada Türkistan'da derlediği dil malzemesini kitaplaştırarak 1074 yılında -ya da başka bir görüşe göre 1077 yılında- dönemin halifesi Muktedî-Biemrillâh'a sunmuştur. Son yıllarda ortaya çıkan belgelere göre Kaşgarlı Mahmut, memleketine geri dönmüş ve burada kurduğu Medrese-yi Mahmudiyye'de sekiz yıl müderrislik yaptıktan sonra 477 (1084-85) yılında burada vefat etmiştir. Medresesinin yanında kendi adına yapılan türbeye gömülmüştür (Akün, 2022: 10).

Kaşgarlı Mahmut, DLT'de bu siyasi hayatı yanında devrin bilim ve kültür hayatıyla ilgili bir kimlikle karşımıza çıkar. O, babasına karşı düzenlenen suikasttan kurtulunca on beş yıl boyunca Türk illerini dolaşmış, oralarda birçok lingüistik ve etnolojik araştırmalar yapmıştır. Bu malzemeyi 1072'de geldiği Bağdat'ta kitaba dönüştürüp dönemin halifesi sunmuştur.

Onun bilim kişiliği yanında siyasi yönü de vardır. Kaşgarlı kendi çağı için anakronolojik sayılabilecek bir Türk milliyetçiliği kimliğe sahiptir. O bunun için Türk kelimesinin anlamını bütün yönleriyle açıklamış ve onların Tanrının “ordusu” olduklarına dair dinî referanslar vermek yoluyla bunu kanıtlamaya çalışmıştır (Nalbant, 2013: 280).

Eser

Divânü Lügâti't-Türk, bir önsöz ve bir de sözlük kısmı olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. Önsöz bölümünde yazar, Türk dilinin tarifini yapar, lehçelerinin özelliklerini sayar ve dilbilgisi kurallarını, Arapçadakilere kıyasla gösterip tespit eder. Sözlük malzemesini temin etmek amacıyla Türk boylarının obalarını, köylerini gezip dolaştığını da anlatır. Sonuç olarak da Türk dilinin Arapçadan üstün olduğunu söyler ve buna dair örnekler verir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 42).

Kitabın sözlük bölümü, düzenleniş tarzı ve yöntemi bakımından da dönemin Arap sözlükçülük geleneğine uygun olarak yapılmıştır. Eserde yer alan yaklaşık 8000 kelime, Arapça vezinlere göre taşıdıkları ünsüzler bakımından tasnif edilmiş ve içinde bulundurdıkları harfler esas alınarak sekiz ayrı bölümde incelenmiştir.

Kaşgarlı Mahmut yalnızca bir boydan değil Türkistan'daki bütün Türk boylarından sözcükler derleme yoluna gitmiştir. Onun bu yöntemi kullanması, Türk dilinin lehçelerini bir bütün olarak ele aldığını göstermektedir. Bu yönüyle Kaşgarlı Türk filolojisinin karşılaştırmalı sözlüğünü yapmıştır (Kök, 2011: 19).

DLT, bir sözlük olması yanında edebiyat ve folklor bakımından da önemli bir eserdir. Kitapta kelimelerin açıklamaları yapılırken onların günlük dilde kullanılışlarıyla ilgili verilen örnek atasözleri, deyimler ve şiirler yazılı edebî Türkçenin ilk önemli metinleri sayılmaktadır. Bu bölümlerde *sagu* denilen ağıtlar, *koşuk* adı verilen koşmalar, *sav* olarak bilinen atasözleri ve nazım şekillerine ait bilgiler verilir. Bu bölümde, meselâ *Alp Er Toña* adındaki destanlaşmış kahramanın varlığına dair bilgiyi de yine ilk olarak DLT'den öğreniyoruz. Eser, bu yönüyle Türkçenin ilk tanıklı sözlüğü olarak kayıtlara geçmiştir. Eserde yer alan birçok yer adı da ona erken devir Türk toponomisi için vazgeçilmez bir kaynak özelliği kazandırmaktadır. Bunlardan başka günümüz sözlüklerinde bile yer verilmeyen birtakım sövgü sözleri ile argo kelimelerin yer alması, Kâşgarlı'ya modern bir sözlükçü unvanı da kazandırmaktadır.

Dönem

DLT'nin yazıldığı 11. Yüzyılda Türkler, Asya'da üç büyük siyasi güce sahiplerdi. Doğuda Karahanlılar, Afganistan ve Güney İran'da Gazneliler, İran ve Batı Türkistan'da Selçuklular hüküm sürmekteydi. Yüzyılın ilk yarısında Selçuklular Gazne hakimiyetine son vererek bölgede siyasi gücü ele geçirmişlerdi. Bağdat'ta ise Abbasi devletinin başında İslam halifeleri bulunuyordu. Abbasileri Mısır'daki şii Fatimi devleti sıkıştırmış, onlar da Selçuklulardan siyasi ve askerî yönlerden destek alıyorlardı. Bu arada Abbasi halifeliği ile Selçuklular arasında ailevi bağlar da kurulmuştu (Turan, 1995: 188). DLT'nin kendisine sunulduğu Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Muktedî Biemrillâh Alp Arslan'ın kızıyla evliydi. Yani Halife, o sırada Selçuklu hükümdarı olan Melikşah'ın kayınbiraderiydi (Adalıoğlu, 2008: 09: 34).

İşte bu siyasi ortamda Kaşgarlı eserini Bağdat'ta bir Türk kızıyla evli olan halife el-Muktedî Biemrillâh'a sunulmuştur.

Kitapta Kültürel Yönelimler

Kaşgarlı'nın eserinde gerek ön sözde gerek madde açıklamalarında kendi mensup olduğu milletin dilini, kültürünü yücelten, onlara dil üzerinden çeşitli misyonlar yükleyen ifade ve bölümlere rastlarız. Bunları kimi yerlerde açık olarak bizzat yazarın ifadesi olarak kimi yerlerde alt metin olarak tespit edebilmekteyiz.

Kâşgarlı Mahmut, Türk dilini çok iyi bildiğini, sözlüğü hazırlamak için bütün Türk illerini bir bir dolaştığını ifade eder: “Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, Kargı dilini en iyi [derecede] kullandım. Onların [Türklerin] şehirlerini çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyyetlerini belliyerek faydalandım” (DLT, 1941: 4).

Bu bölümde, Türk boylarını bir bir dolaştığını ifade ederken aslında Oğuzların, Çiğillerin, Yağmaların, Kırgızların, Karlukların, Uygurların...hepsinin Türk milletinin birer parçaları olduğunun bilincindedir. Bu ifadenin alt metninde, Türk boylarını bir bütün olarak kabul ettiği düşüncesini kolayca anlamak mümkündür.

Kaşgarlı'nın önemli kültürel yönelimlerinden biri de Türk diliyle Arap dilini karşılaştırdığı yerlerdir. Bu bölümlerde, onun bu sözlüğü en önemli yazma amaçlarından birinin Türk dilinin Arap dilinden hiç aşağı kalmadığı düşüncesidir. Bunu, ön sözdeki "Türk dili ile Arap dilinin beraber yürüdükleri bilinsin diye Halil'in *Kitâbü'l-'Ayn*'da yaptığı gibi... kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri birlikte yazdım" (DLT, I: 6) ifadesinde açıklamıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, 10. yüzyılda Türkçeyi mutlak dili olan Arapçanın karşısına onunla birlikte ve eşit olarak göstermesidir. Bilindiği gibi Arapça din dili olarak Müslümanlığı yeni kabul eden milletler arasında saygınlığı tartışmasız kabul edilmektedir.⁶⁸ İşte o çağlarda, Kaşgarlı Mahmut, Türkçeyi devrin hâkim din dili olan Arapça ile "at başı beraber yürüdüğü" ifadesiyle Türk diline önemli bir kültürel misyon yüklemiş ve bu fikrini sözlüğündeki zengin Türkçe söz varlığıyla kanıtlamıştır.

DLT'de kültürel yönelimlerden birini de "Türk" maddesinin açıklandığı bölümde görürüz. Yazar bu maddeyi yazarken, yalnızca sözcüğün anlamlarını vermekle kalmamış, Türkler hakkında da önemli yargılarda bulunmuştur: "Yüce Tanrı 'benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları doğuya yerleştirdim. Bir ulusa kızsarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' demiştir". Bu kutsi hadisin sağladığı dinî referansla, fikirlerine karşı gelebilecek eleştirileri önlemek istemiştir. Kaşgarlı Mahmut, bu cümlelerin devamında söz konusu hadisi yorumlayarak Türklerle ilgili fikirlerini daha da ileri götürmektedir: "İşte bu Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır. Onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sâdelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir." Aynı konuyu kitabın ön sözünde din tarihinden getirdiği kanıtlarla orada da yazmıştır. "Türk, Nuh'un (s.a.) oğlunun adı. Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına yüce Allah tarafından verilmiş bir isimdir... Ne var ki biz daha önce Türk'ün Allah tarafından verilmiş bir isim olduğunu söylemiştik. Bize şeyh, imam ve zahid Hüseyin bin Xalef el-Kâşgarî haber verdi ve kendisine de İbnu'l-Garqî'nin haber verdiğini söyledi. Ona da ahir zaman hakkında yazdığı kitabında İbni Ebi'd-Dünyâ iye tanınan şeyh Ebû Bekr el-Mugîd el-Cercerânî, Allah'ın elçisine (s.a.) isnat ederek anlatmış. (Peygamber) dedi ki: Allah (c.a.) diyor ki "benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim. Bu diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat O (c.a.) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır. Bunun yanında onlar; güzellik, tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa, alçak gönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 151).

Eserde "Türk"le ilgili şiirler de vardır. Bir şiirde:

*Kaçan körse anı Türk,
Bodun, ayga aydaçı
Muñar tegir ulugluk
Munda naru keslinür.*

"Bir Türk'ü gördükleri zaman (yabancı) halk onun için şöyle der: 'Büyüklik ve ululuk buna özgüdür'; bundan sonra kesilir, biter." (Tekin, 1989: XV)

Kaşgarlı'nın eseri, başka bakımlardan da kültürel yönelimler, referanslar içermektedir. Bunlardan biri de kitabın 22-23. sayfasında dünya haritasıdır. Kaşgarlı, bu harita üzerinde Türk boylarını yaşadıkları yerlere göre göstererek ilk Türk dünyası haritasını yapmıştır. Bu harita da eseri, kültürel amaçlı bir metin olduğunu göstermektedir.

⁶⁸ O çağlarda, din dilleri diğer diller karşısında mutlak hakimiyet kurmuşlar, hatta bazen din ile dil birbirine karıştırılmış, dinin, ancak nazil olduğu dille ifade edilebileceği düşüncesi hâkim olmuştur.

Bunlar yanında sözcüklerin seçimi, açıklanması ve bunları tanıklandırmak için vermiş olduğu örnekler de yine kültürel amaca yönelik öğeler taşır. Eserdeki birçok şiir, Türklerin edebiyat geleneği zengin ve güçlü olan bir toplum olduğunu amaçlayarak yerleştirilmiştir. Bunların bir bölümü Türklerin İslamdan önceki hayatlarındaki inanç sistemleriyle ilgilidir. Şamanlık-kamlık inancına ait bu sözcükler ve bunlarla ilgili uygulamaların Türk halkları arasında devam ettiğini ileri sürmüştür. A. İnan'ın DLT'de İslam öncesi Türk inancıyla ilgili tespit ettiği (İnan, 1991: 317) sözcüklerden birkaçı şöyledir:

arva- afsunlamak. *kam arvaş arvadı* “şaman afsunladı (büyü yaptı)” (DLT, I: 283).

ıduk ıduk “kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz, sahibinin yaptığı bir adak için saklanır (DLT, I: 65).

kam “kâhin, şaman” (DLT, III: 157).

temür “demir”. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar. ‘Bu gök girsin kızıl çıksın’ derler ki “sözünde durmasan kılı kanına bulansın, demir senden öcünü alsın” demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar (DLT, I: 362).

umay son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi denir. Şu atalar sözünde de gelmiştir: “Umaya tapınsa oğul olur.” Kadınlar onu uğur sayarlar (DLT, I: 123).

Bunlar ve bu sözcükleri tanıklamak için vermiş olduğu örneklerde İslam öncesi Türk kültürüne vermiş olduğu olumlu referanslar DLT'ye sözlüğün ötesinde kültürel bir karşılaştırma, kendi millî kültüre ait olan değerleri tanıtmaya ve dolayısıyla yüceltme söz konusudur.

Bu şiirlerin bir bölümü de tarihî ve mitolojik Türk kahramanlarına gönderme yapmaktadır. Alp Er Tunga Sagu'su bunların başında gelir. Kaşgarlı, *Alp Er Toña*'yı *Şehnâme*'de sözü edilen meşhur İskit kahramanı Afrasiyâb olduğunu ileri sürmüş ve Türk tarihinin derinliklerindeki bu ismi, halk arasında söylenen bir saguda birleştirmiştir. Bu ancak büyük bir tarih bilinci ve bilgisi ile mümkündür.

Kaşgarlı, Türk diline sonradan girmiş sözcükleri sözlüğüne almamıştır. Bu onun, sözlüğe etnolojik bir bakış açısına sahip olduğunu gösterirken (DLT, I: 27) Müslüman olmayan Türk illerinin sözcüklerini sözlüğüne alması (DLT, I: 27) bu bakış açısını güçlendirmektedir.

Sonuç

Bu bilgilere göre Kaşgarlı Mahmut bir asilzâdedir ve Karahanlı devlet yönetiminde söz sahibi olacakken bir siyasi hesaplaşma yüzünden ölümden kıl payı kurtulur ve Türkistan'daki Türk boy ve oymaklarına giderek onlar arasında dil ve folklor derlemeleri yapar. Bu çalışmaları nasıl ve hangi süre içinde yapmıştır, eserde bununla ilgili bilgi yoktur.

Türkler 11. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat halifesinin ve onun temsil ettiği İslam anlayışının (sünnî) temsilcisi ve koruyucusu olmuşlardır. Abbasileri ve halifeyi Mısır'daki Fatimî baskısından korumuşlardır. 1055 yılında halifenin davetiyle Bağdat'a gelen Tuğrul Bey'e karşı Şiiilerin ayaklanması üzerine Halife bir süre bütün yetkilerini ona devrederek onun adına hutbe okuttu. Böylece İslam tarihinde ilk defa halife yetkilerini bir sultana devretmiştir. Bu durumu kabullenemeyen Büveyhoğulları Bağdat'ta Türkler aleyhine çeşitli propagandalar yapmışlardır. Muhtemeldir ki bu propagandalar arasında Türklerin dilleri ve kültürleri ile ilgili olumsuz bilgilendirmeler vardı. Böylece Bağdat'ta Türklerin kültürleri hakkında yerleşmeye başlayan olumsuz kanaatler bundan on beş yıl sonra Bağdat'a ayak basan Kaşgarlı Mahmut'a kadar ulaşmıştır. İşte Kaşgarlı eserinde Türklerle ilgili bu olumsuz propagandaya karşı, onları kanaatlerini tersine çevirecek bilgelere yer vermiştir.

Kaşgarlı'nın Türkistan'daki Türk boy ve oymaklarından derleyerek Bağdat'ta kitap hâline getirdiği bu çalışma, görünürde Araplara Türkçeyi öğretmek olsa da kitabın asıl amacı, İslam dünyasının yeni siyasi ve askeri gücü olan Türklerin kültürünü, medeniyetini yeni dindaşlarına tanıtmaktır. Türk dilini Araplara öğretmek meselesi ise daha ziyade görünürde olan bir sebeptir. Çünkü sözlükle tek başına dil öğrenilemez. Kaldı bu sözlük biraz da ansiklopedik bir etnoloji sözlüğü sayılabilir. Sözlükte yalnızca

sözcüklerin dilbilimsel açıklamalarından çok onların arkasındaki kültürel anlam ve dolayısıyla ideolojik alt mesajlar yer almaktadır.

Kaynaklar

- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, (2009). “Kâşgarlı Mahmud ve Abbasi Halifeliği”, *Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, S. 39, s. 31-47, İstanbul
- Akün, Ömer F. (2022). “Kâşgarlı Mahmud”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2022. Ss. 9-11.
- Dankoff, Robert – Kelly, James (1985). Mahmud al-Kâşgari Compendium of the Turkic Dialects *Diwân Lugât at-Türk* (Edited and Translated with Introduction and Indices) I-3, Harvard, 1982-1985.
- Divânü Lügâtî’t-Türk Tercümesi. I-IV., (Haz. Besim Atalay). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Ercilasun, Ahmet B.- Akkoyunlu, Ziyat (2015). *Divânü Lügâtî’t-Türk (Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnan, Abdülkadir (1991). “Divanü Lugat-it Türk’de Şamanizme Ait Kelimeler”, *Makaleler ve İncelemeler*, II. Cilt, Ankara: TTK Yay., ss. 317-321.
- Kaçalın, Mustafa S. (1994). “Divânü Lügâtî’t-Türk” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara 1994.
- Kök, Abdullah (2011). “Kâşgarlı Mahmut’un Türkçülüğü ve Türkçeciliği”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul. Ss. 17-19.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2013). “Türkçenin İlk Alimi Kâşgarlı Mahmûd ve Eseri Divânü Lügâtî’t-Türk”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 55, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. ss. 278-186.
- Tekin, Talât, (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Turan, Osman (1995). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ AV HAYVANLARININ TUVA TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU

Gulvira DARMENOVA*

Özet

Bu çalışmada, Türkçenin ilk sözlüğü olan *Dîvânü Lügâti't-Türk'te* yer alan av hayvanlarının günümüz Tuva Türkçesindeki durumu incelenmiş; bu hayvan adlarının Tuva Türkçesinde olup olmadığı ve mevcut olmayanların yerine hangi hayvan adlarının kullanıldığına dair bilgiler sunulmuştur. Türklerin 11. yüzyılda vahşi hayvanlar için kullandıkları birçok kelime ve terim, Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânü Lügâti't-Türk'te* kaydedilmiştir. Vahşi hayvanlarla ilgili günlük hayatta kullanılan kelimeler de sözlükte yer almaktadır.

Bu tarama çalışmasında, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ve Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün dizin bölümünde yer alan av hayvan adları taranmış ve Tuva Türkçesinde bulunan av hayvan adlarıyla karşılaştırılmıştır. Dizindeki kelimeler, Tuva Türkçesi üzerine hazırlanan B. İ. Tatarintsev'in dört ciltlik *Tuva Dilinin Etimolojik Sözlüğü* üzerinden tespit edilmiştir. Ayrıca, eserde dönemin coğrafyası, kültürü ve Türk boyları hakkında önemli bilgilere de yer verilmiştir. Konumuz temelinde tespit edilen veriye göre *Dîvânü Lügâti't-Türk'te* hayvan adları oldukça zengin bir söz varlığına sahiptir, diyebiliriz. Çalışma kapsamında bu söz varlığı incelenmiştir. İncelenen sözlükler sonucu, av hayvanlarına dair *elik, külbüs, adıg, börü, kiş, dilgi, morzuk, diiñ, kodan/kuygun, öрге* gibi adlandırmalar tespit edilmiştir.

Eser, zengin dil ve kültür içeriği nedeniyle sürekli gelişen ve eksikliklerin giderileceği bir araştırma alanı olarak görülmektedir. *Dîvânü Lügâti't-Türk*, sadece dil, kültür ve edebiyat açısından değil, birçok farklı bakış açılarıyla ele alınıp incelenmesi gereken kıymetli bir eserdir. Bu çalışmada, av hayvan adlarıyla ilgili bir sözlüksel inceleme yapılmış ve konuyla ilgili yapılacak yeni araştırmalara katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Av hayvan adları, söz varlığı, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, Tuva Türkçesi.

The Status of Game Animals in *Dîvânü Lügâti't-Türk* in Tuvan Turkish

Abstract

This study examines the status of game animals in *Dîvânü Lügâti't-Türk*, the first Turkish dictionary, and explores whether the names of these animals are found in modern Tuvan Turkish, or if not, which animal names are used in their place. Many words and terms related to wild animals used by the Turks in the 11th century are recorded in *Dîvânü Lügâti't-Türk*, written by Mahmud of Kashgar. The dictionary also includes words associated with the use of wild animals in daily life.

In this review, the game animal names in the index section of *Dîvânü Lügâti't-Türk*, prepared by Ahmet Bican Ercilasun and Ziyat Akkoyunlu, were examined. The vocabulary related to animal names in the Tuvan Turkish Dictionary was identified and compared. The words in the index were identified using B. I. Tatarintsev's four-volume *Etymological Dictionary of the Tuvan Language*. Additionally, the work provides valuable insights into the geography, culture, and Turkic tribes of the period.

Regarding our topic, *Dîvânü Lügâti't-Türk* contains a rich vocabulary of animal names, which has been analyzed in this study. Based on the reviewed dictionaries, animal names such as *elik, külbüs, adıg, börü, kiş, dilgi, morzuk, diiñ, kodan/kuygun, öрге* were identified.

Due to its rich linguistic and cultural content, *Dîvânü Lügâti't-Türk* is regarded as an area for ongoing research, continuously evolving and filling in gaps. It is a valuable work that should be studied from various perspectives, not only in terms of language, culture, and literature. This study aims to

* Dr. Öğr. Gör., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli / Türkiye; gdarmenova@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1412-8091

contribute to future research on game animal names and provide a lexicographical analysis of the subject.

Keywords: Game animal names, lexicon, Divânu Lugâti't-Türk, Tuvan Turkish.

Giriş

İnsanın varoluşundan bu yana en fazla etkileşim kurduğu varlıklar hayvanlardır. Tarihte göçebe bir yaşam tarzına sahip olan Türklerin kültüründe hayvanların önemli bir yeri bulunmaktadır. İnsanlar ve hayvanlar arasındaki çok boyutlu ilişkiler, hem insan hem de hayvan türlerinin varlığını derinden etkilemektedir. Hayvanlar, Eski Taş Devri'nden itibaren yalnızca besin ve çeşitli yaşam kaynakları sağlamakla kalmamış, aynı zamanda manevi ve sembolik anlamlar yüklenerek toplumsal hayatta da önemli roller üstlenmiştir. Yerleşik toplumlarda evcil hayvanların yanı sıra doğal çevredeki farklı hayvan türleri de insanın hayatta kalması açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle insanlık tarihi boyunca çevredeki hayvanlarla kurulan iletişim ve etkileşimlere sıklıkla rastlanmaktadır.

“Yerleşik hayata geçildikten sonra tarımla uğraşmaya başlayan insanlar özellikle at, eşek, inek gibi hayvanların gücünden yararlanmışlar, tekerleği icat edip at arabası kullanmışlar, güvercinleri eğitip haberleşmeyi sağlamışlardır. Bireysellikten çıkıp uygarlık boyutuna geçildiğinde her topluluk kendi varlığını temsil eden belirli simgeler oluşturma ihtiyacı duymuştur. Gücü ve bağımsızlığı gösteren bu simgeler genellikle kurt, geyik, kartal, aslan, kaplan, boğa gibi hayvanlardan oluşmaktadır. Hatta mitler, efsanevi hayvanlar üzerine kurulmuştur. Mısır mitolojisindeki Phoenix, İran mitolojisindeki Simurg ve Hint mitolojisindeki Garuda'nın Arap ve İslam kültüründeki yansıması Anka ya da Zümrüdüanka olmuştur. Aynı benzerlikleri gösteren Karakuş ise Türk kültürü ve mitolojisine aittir” (Çoruhlu, 2002:131).

Yerleşik hayata geçiş, insanlık tarihinde tarım, ulaşım ve haberleşme alanında önemli yeniliklerin ortaya çıktığı bir dönüm noktasıdır. Bu süreçte topluluklar, kimliklerini ve bağımsızlıklarını güç simgeleriyle ifade etmiş; mitolojilerde yer alan efsanevi hayvanlar ise farklı kültürlerin inanç ve değerlerini yansıtarak ortak insanlık mirasına katkıda bulunmuştur.

“Tarih boyunca hayvanlar insan hayatında çok önemli bir yer tutmuştur. İnsanların kullandığı dile dikkat edildiğinde birçok tekerleme, atasözü, bilmece, masal gibi türlerde hep hayvanlardan yararlanıldığı görülmektedir. Eski Türk kişi adlarında daha çok bars, arslan, toğrul, buğa (buka), böri, tay, teke, buğra, doğan gibi hayvan isimleri kullanılmaktadır. Kişi adlarında bu hayvan isimlerinin kullanılması onların kutsal sayılmasından olabilir” (Amanoğlu, 1999: 64).

Bunun yanı sıra, insanlar, gücünden etkilendikleri ve saygı duydukları hayvanların adlarını özel ad olarak da kullanmışlardır. Bu gelenek, tarihsel ve kültürel bağlamda birçok toplumda farklı biçimlerde kendini göstermektedir⁶⁹.

Orta Asya halklarında hayvan adları bireylerin toplumsal statülerini ve özelliklerini simgelemiştir. Bu adlar, bireylerin toplum içindeki yerini ve gücünü ifade eden önemli bir sembolik anlam taşımıştır.

Eski devirlerde insanlar, temel ihtiyaçları olan yiyeceği karşılamak için avcılığı keşfetmişlerdir. Bu süreçte önce çeşitli av aletleri geliştirmiş, ardından avladıkları hayvanların etini tüketmişlerdir. Ayrıca hayvan derilerini kullanarak kıyafetler yapmış ve böylece kendilerini soğuktan ve çevresel koşullardan korumuşlardır. İnsanlar gerek ulaşım gerek beslenme gerekse de giyim-kuşam gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için hayvanlardan büyük ölçüde yararlanmışlardır.

Avcılık, insanlık tarihinin her döneminde varlığını sürdürmüştür. İnsanlık tarihi boyunca insanlar avcılıkla ilgili genel kabullerinden oldukça uzaklaşmış ve bu süreçte avcılığa olan bakış açıları da değişmiştir. Günümüzde avcılık eski geleneksel biçiminden uzaklaşarak farklı amaçlarla yapılmaktadır. Bazı hayvanlar, bulundukları bölgelerdeki diğer canlı popülasyonlarına zarar verdikleri için avlanırken, bazıları nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıya oldukları için koruma altına

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Gül (2006). Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları, Türkbilgi, (12), 185-191.

alınmaktadır. Ancak, Rusya'nın bazı bölgelerinde ve Tuva'da avcılık hala bazı topluluklar için temel bir geçim kaynağı olarak devam etmekte ve özünde tarihsel işlevini korumaktadır.

Tuva Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğusunun Toju bölgesinde yaşayan Toju halkı avcılıkla uğraşan bir topluluktur. Tuva Türkçesi ağızlarından biri olan Toju ağzı, Tuva Cumhuriyetinde, özellikle Tuva halkı tarafından konuşulmaktadır. Toju ağzı, Tuva Türkçesinin en geleneksel ve bozulmamış lehçelerinden biri olarak kabul edilir ve Tuva'daki diğer ağızlardan farklı bazı özelliklere sahiptir. Bu ağzın, özellikle avcılık, hayvancılık ve bölgenin doğal ortamıyla ilgili özel terimler içerdiği bilinmektedir. Toju Tuvalıları, Tuva Cumhuriyeti'nin diğer bölgelerinde yaşayanlardan farklı olarak, ivi "geyik" ve avcılıkla uğraşmaktadır. Toju Tuvalıları, eski zamanlardan başlayıp günümüze kadar çeşitli türlerdeki yırtıcı hayvanları sadece et ve kürk elde etme amacıyla avlamaktadır.

Tuva Türkçesindeki avcılık terminolojisinin incelenmesi birçok bilim insanının çalışmalarına konu olmuştur. Bu alanda, uzak Toju bölgesindeki avcılık söz varlığının tanımlanmasının temelini oluşturan S. I. Vaynshteyn⁷⁰, Z. B. Çadamba⁷¹ ve Ş. Ç. Sat'ın çalışmaları öne çıkmaktadır. Tuvalıların geleneksel erkek uğraşlarından biri olan avcılığın farklı yönlerini ele alan bir diğer önemli çalışma ise V. K. Darja⁷²'ya aittir. Son yıllarda, bu konu üzerine yapılan araştırmalarda V. S. Salçak⁷³, B. M. Monguş⁷⁴ gibi yazarlar Tuva'nın genelinde avcılık terminolojisini ele almıştır. E. M. Kullar⁷⁵ ve N. D. Suvandi⁷⁶'nin bilimsel çalışmaları ise Toju bölgesiyle birlikte, merkezden uzak olan Tere-Hol, Mongun-Tayga ve Toju bölgelerinde avcılık terminolojisinin kullanımını ele almaktadır. Bu bölgelerde avcılık, günümüzde de erkek nüfusun genel olarak vakit geçirmeyi sevdiği bir etkinlik olarak önemini korumaktadır.

Bu çalışmada, Türkçenin ilk sözlüğü Dîvânu Lugâti't-Türk'te (DLT) yer alan av hayvanlarının günümüz Tuva Türkçesindeki durumu incelenmiş; bu adların Tuva Türkçesinde mevcut olup olmadığı ve mevcut olmayanların yerine hangi hayvan adlarının kullanıldığına dair bilgiler verilmiştir. Bu tarama çalışmasında Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu (2015) tarafından hazırlanan "*Dîvânu Lugâti't-Türk'ün dizin*" bölümünde yer alan hayvan adları taranıp Tuva Türkçesindeki hayvan adlarıyla karşılaştırılmıştır. Dizindeki kelimeler, Tuva Türkçesi üzerine hazırlanan B. İ. Tatarintsev'in 4 ciltlik "*Этимологический словарь тувинского языка, Том I-IV*" / "*Tuva Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Cilt I-IV*" üzerinden tespit edilerek düzenlenmiştir. Kelimelerin etimolojik bilgileri, Sir Gerard Clauson'un (1972) sözlüğü ile E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak, D. M. Nasilov ve V. M. Nadelyaev tarafından 1969 yılında hazırlanan "*Древнетюркский Словарь*" / "*Eski Türkçenin Sözlükleri*" de temel alınarak belirlenmiştir.

Yapılan literatür taramasında, Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan av hayvanlarının Tuva Türkçesindeki durumuyla ilgili herhangi bir incelemenin yapılmadığı belirlenmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk ve Tuva Türkçesinde bulunan av hayvanları tür bakımından; "çift tırnaklı yaban hayvanlar", "yırtıcı hayvanlar", "küçük hayvanlar" olmak üzere 3 ayrı alt kategoride sınıflandırılmıştır.

Bu araştırmada, Dîvânu Lugâti't-Türk ve Tuva Türkçesindeki av hayvanların adlarının karşılaştırmalı bir incelemesi yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmadaki amaç, avcılıkla ilgili kelimeleri inceleyerek, Dîvânu Lugâti't-Türk ve Tuva Türkçesinde avcılıkla ilgili kullanılan çeşitli terimlere dikkat çekmektedir. Örneğin, "ağ" kelimesi, Tuva Türkçesinde "av" veya "avcı" anlamında yaygın olarak kullanılır. Bu kelimenin türevleri, Tuva Türkçesinde "avcı" veya "avlanmak" anlamında

⁷⁰ Vaynshteyn, S. I. (1961). *Tuvinty-Todzhinty. Istoriko-Etnograficheskiye Ocherki*, Izdatel'stvo vostochnoy literatury, Moskva.

⁷¹ Chadamba, Z. B. (1974). *Todzhinskiy Dialekt Tuvinskogo Yazyka*, Tuvin. kn. izd-vo, Kızıl.

⁷² Darzha, V. K. (2009). *Traditsionnyye Muzhskikh Zanyatiya Tuvintsev*, Tuvin. kn. izd-vo, Kızıl.

⁷³ Salchak, V. S., vd. (2010). *Tyvalarnyng Angnyyr Ajyl-Agyynyn Dugayynda Chamdyk Medeele*, Tipografiya KTso "Anyak", Kızıl.

⁷⁴ Mongush, Ş. V. (2023). "Rol' Paremiy V Reprezentatsii Kontsepta Okhota v Tuvinskoy Lingvokultur", *Kognitivnyye Issledovaniya Yazyka*, № 3 (54). 758-762.

⁷⁵ Kuular, Ye. M., vd. (2011). "Leksika Okhotniche-Rybolovnogo Promysla v Zapadnom Dialekte Tuvinskogo Yazyka", *Nauchnyye Trudy Tuvinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. Vypusk IX, RİO TuvGU, Kızıl, 137-139.

⁷⁶ Suvandii, N. D. (2017). "Leksiko-Semanticheskiye Gruppy Okhotnichey Leksiki Tere-Khol", *Nauchnyye Trudy TuvGU*, TuvGU, Kızıl, 99-101.

kullanılmaktadır. Ayrıca, avlanan hayvanlara yönelik kullanılan kelimeler arasında, *ulus aḡnar* “büyük hayvanlar”, *çon aḡnar* “şişman hayvanlar”, *sarıg aḡnar* “sarı hayvanlar” gibi ifadeler bulunur. Bu terimler, hayvanların türüne veya fiziksel özelliklerine göre sınıflandırmada kullanılmaktadır.

Tuva Türkçesinde hayvanların sınıflandırılması, onların fiziksel büyüklüklerine, avcılık açısından önemlerine ve davranış özelliklerine göre yapılır. Yukarıdaki ifadede olduğu gibi, *ulus aḡnar* “büyük hayvanlar” terimi, genelde iri yapılı hayvanlar için kullanılır. Bu gruba giren hayvanlar arasında “maral” ve diğer büyük memeliler bulunur. Küçük yapılı hayvanlar için *elik* “geyik veya geyiğin dişi” ve *külbüs* “geyik” gibi terimler ön plana çıkmaktadır. Ayrıca, *araatan aḡnar* “yırtıcı hayvanlar” ayrı bir grup olarak sınıflandırılır ve bu gruba *adıg* “ayı”, *börü* “kurt”, *kiş* “samur”, *dilgi* “tilki” ve *morzuk* “porsuk” gibi türler dahildir. *Biçii aḡnar* “küçük hayvanlar” grubunda ise daha küçük memeliler yer alır: *diiḡ* “samur”, *kodan* / *kuygun* “tavşan” ve *örge* “tarla sincabı” gibi hayvanlar bu grupta adlandırılmaktadır.

1. Dîvânu Lugâti’t-Türk ve Tuva Türkçesinde Kullanılan Av Hayvanlarının Türleri Göre Sınıflandırılması

1.1. Çift Toynaklı Yaban Hayvanları

Av hayvanlarının bir kısmının beslenme ve tüketim amacıyla avlandığı, diğer bir kısmının ise derisi ve kürkü için avlanarak bu malzemelerin giyim eşyası yapımında kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, bu hayvanların derisi, kürkü ve etleri ticari amaçlarla değerlendirilmiş, ekonomik faaliyetlerde de önemli bir rol oynamıştır.

Tuva Türkçesinde “*adır duyuglug çerlik dirig amitannar*” ifadesi, “çift toynaklı yırtıcı hayvanlar” (TSTuvYa, 2003: 520) anlamına gelir ve çift toynaklı yaban hayvanlarını tanımlamak için kullanılan tematik bir grubu ifade eder. Bu hayvanlar için avcılar arasında kullanılan eş anlamlı ifade “*ulug aḡnar*” olup, bu ifade “büyük hayvanlar” anlamına gelmektedir. Avcıların büyük hayvanları korkutmasının etkisi, Tuva Türkçesinde, büyük avların davranışlarını anlamak için kullanılan bir uyarı cümlesiyle açıklanır: *Ulug aḡnarnı bir turguzarga, ol oranga doktaar eves, çook-kavınıḡ aḡ-meḡin katay xaara xoyzup algaş, izin çidir xalıy beerler bolgay* “Eğer büyük hayvanları ürktürseniz, o bölgede kalmazlar ve yakındaki tüm hayvanlar onlarla birlikte kaçabilir, geride iz bile bırakmazlar” (Kudajı, 1984: 38). Bu ifade, hayvanların aniden panikleyerek kaçmalarının ve iz bırakmadan bölgeyi terk etmelerinin doğa ve avcılar için olumsuz sonuçlar doğurabileceğini vurgulamaktadır.

1.1.1. Sıgun / Sun

DLT: **sıgun**: Erkek geyik (dama dama) (DLT, 2020: 206/176).

Tuv.T: **sun**: Erkek geyik (ESTuvYa I, 2008: 112-113).

Büyük memelilerden biri olan *sun* “erkek geyik”, Tuva Türkçesinde çift toynaklı hayvanlar ailesine ait bir türdür. Açıklamalı Tuva Dilinin Sözlüğü’ne göre, *ivi töreldig, adır mıyıstarlıg ulug amıtan* “dallı boynuzları olan ve geyik ailesine ait büyük bir hayvan” olarak tanımlanır (TSTuvYa II, 2011: 793). Bu tür, Tuva halkı tarafından avcılıkla ilişkilendirilen ve önemli bir av hayvanı olarak bilinir. Bu hayvan, avcıların gözünde, vahşi doğa ve avcılıkla ilgili önemli kültürel bağlara sahip bir simge olarak yer alır.

“*Sun*” kelimesi, Tuvaca’da “erkek geyik” veya “erkek maral” (TRS, 1968: 399) anlamına gelir. “*Sun*” kelimesindeki uzun ünlü, intervokal pozisyonunda [g] ünsüzünün kaybolması sonucu ortaya çıkmıştır. Diğer Türk lehçelerinde ise -g- sesi korunmuş, Kıpçak dillerinde ise -w- şekline dönüşmüştür (Darja, 2009: 51). Clauson, kelimeyi *sı:ḡun* şeklinde kaydeder ve “erkek ve dişi maral geyiği” (EDPT, 811) şeklinde tanımlar. Kelime Kâşgârî’de *sıgun* şeklinde, “erkek geyik (Dama dama)” (DLT, 818) şeklinde tanımlanmaktadır.

1.1.2. Bulan

DLT: **bulan**: Çok iri cüsseli, tek boynuzlu, oyuk boynuzunda su ve kar biriken yabani bir hayvan (DLT, 2014: 208/178).

Tuv.T: **bulan II**: Geyik (ortak isim); Dişi geyik (ESTuvYa I, 2008: 290).

Bulan kelimesinin birinci anlamı, Türk lehçelerinde özellikle hayvanların tüy rengi veya desenlerine atıfta bulunan bir kavramdır. Bu terim, özellikle atlar ve benzeri hayvanlar için “benekli”

bir renk deseni anlamında kullanılır. “Bulan” terimi geçmişte, özellikle atlar için daha yaygın bir renk tanımı olarak kullanılmış olabilir. “Bulan” kelimesinin Kuzey Türk dillerinden türediği ve Rusçaya *bulanıy* “benekli (at)” olarak geçtiği öne sürülmektedir (Fasmer 1, 238). Bu Türk lehçelerinin özellikle atçılık terimleri konusunda, tarihsel olarak Orta Asya’dan Rusya’ya ve çevresine yayılmasının bir yansımasıdır. Bu terim ve diğer benzer kelimeler Türk halklarının atlı kültürlerinin ve bu kültürlerin çevreleriyle etkileşiminin bir sonucu olarak evrimleşmiştir.

“*Bulan*” kelimesi, büyük ihtimalle *bul-* fiil kökünden türetilmiştir ve bu fiil, Türk lehçelerinde “karıştırmak, karışmak”⁷⁷ anlamına gelir. Ayrıca, bu kelime “ala-bula”, “şala-bula” ve “bulga-“ gibi benzer kullanımlar da gösterir. “*Bulan*” kelimesi, karışık renk tonunu ifade etmek amacıyla *-an* ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Bu terim, “sarımsı sarı ve siyah kuyruğa sahip at” gibi karışık renkleri tanımlar ve Rusçadaki “*bulanıy*” terimiyle de bağlantılıdır. Tuva Türkçesindeki “*bulan*” kelimesi, Yakut lehçesindeki “*bulumas*” ve “*buluñas*” kelimeleriyle de benzerlik gösterir ve “kahverengi” veya “kızıl kahverengi”⁷⁸ anlamına gelir. Bu kelimelerin kullanımı, farklı Türk lehçelerindeki tarihsel etkileşimlerin ve kültürel algıların bir göstergesi olarak önemlidir.

Bulan kelimesinin ikinci anlamı, çağdaş Türk lehçelerinde özellikle “alageyik” veya “geyik” anlamında kullanılırken, eski Türkçe metinlerde “yaban atı” (yaban eşeği) ve “büyük yaban hayvanı” anlamlarına gelmektedir. Bunun yanı sıra, “*bulan*” kelimesi, Kıpçak bölgesinde “tek boynuzlu at” veya “tek boynuzlu yaratık” olarak tanımlanan, “yağmur ve kar birikintisini boynuzlarında biriktiren yaratık”⁷⁹ olarak da görülmektedir. Bu kelimenin kesin bir etimolojik açıklaması yoktur. Tuva Türkçesindeki *bulan* geyiğin tüy rengini tanımlayan bir terimdir. Ayrıca, bu durum hayvanların rengiyle özdeşleştirilerek adlandırıldığını açıkça göstermektedir (geyikler, vücutlarının kahverengi-siyah, beyaz bacaklarıyla tanımlanır). Rusça’daki *los* “geyik” kelimesi de tüy renginden ötürü bu ismi almıştır (Şansky ve diğerleri, 247) (ETST, 290).

1.1.3. Arkar / Argar / Arhar

DLT: **arkar**: Dağ keçisi (DLT, 2020: 71/58, 115/103, 212/182).

Tuv.T: **argar / arhar**: Yaban koyunu, dağ koyunu (ESTuvYa I, 2008: 132-133).

“*Arhar*” terimi dağ koyunu (veya yaban koyunu) olarak bilinen hayvan türünü ifade etmektedir. Bu kelime, *арка-* kökünden türemiştir ve bu kelime “yükselmek” veya “dışa doğru çıkmak” anlamına gelir. Ayrıca bu terim “erkek koyun veya koç” gibi hayvan boynuzlarının şekliyle de ilişkilendirilmektedir.

“*Arhar*” kelimesinin etimolojisi tartışmalıdır. Kırgız Türkçesinde *arkay-* fiili “her yöne doğru çıkmak” ya da “yükselmek” anlamındadır. *Arkagay* ise “dışa doğru çıkmış” veya “her yöne doğru çıkmak” anlamını taşımaktadır. Bu tür tanımlamalar, özellikle dağ koyunları (arhar) gibi hayvanların boynuz şekliyle ilişkilendirilmiştir, çünkü bu hayvanların boynuzları genellikle dışa doğru dönük ve kıvrıktır. Ayrıca, Kırgız folklorunda yer alan “*arkagay muyuz aň buğu*”⁸⁰ ifadesi de “dallı boynuzları olan beyaz geyik” anlamında kullanılmaktadır. Bu da boynuzların dallanmış yapısı ve dışa doğru kıvrılmasıyla bağlantılıdır. Clauson’a göre kelime, cinsiyeti belirtmeyen genel bir terim olarak tanımlanır. Moğolca “*arğali*” kelimesiyle eş anlamlıdır ve muhtemelen alıntı yoluyla geçmiştir (EDPT: 216).

Türk lehçelerinde “*arkar*” kelimesi, *ar-* fiilinden türetilmiş olup “sırtına yüklemek, sırtında taşımak” anlamına gelmektedir. Bu etimoloji sırtında belirgin bir özellik taşıyan dağ koyunu veya dağ keçisi gibi hayvanların bu kelimeyle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Dağ keçilerinin sırt yapısı ve özellikle dağlık alanlardaki yaşam tarzları, bu kelimelerin evrimleşmesinde etkili olmuş olabilir. Ayrıca, bu terimin Moğolca “*aryali*” veya “*argali*” gibi kelimelerle de ilişkilendirildiğini gösterir ve aynı hayvana işaret eder. Ancak, bazı dilbilimciler, özellikle E.V. Sevortyan, Moğolca şekillerin daha sonra türetilmiş olduğunu ve Türkçe kaynaklardan türediğini savunmaktadır. Bu görüş, Türkçedeki “*arkar*” şeklinin orijinal olduğunu gösteriyor ve Türkçenin Moğolca’nın dil gelişimi üzerinde etkisi olabileceğini belirtiyor⁸¹.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkznz. ESTuvYa II, 253-254, 255.

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkznz. DSYaYa, 70.

⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkznz. ESTuvYa II, 260.

⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkznz. ESTuvYa I, 176.

⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkznz. ESTuvYa I, 178.

Arkar kelimesi, muhtemelen *arka* (sırt) kelimesiyle ilişkilidir (bkz. arga II) özellikle E.V. Sevortyan tarafından *ark-* fiiliyle ilişkilendirilmektedir ve bu fiil “sırtına yük koymak”, “sırtında taşımak” anlamına gelmektedir.

Benzer şekilde “*arkar*” kelimesi de bu bağlamda, sırtla ilgili bir anlam taşıyan ve dağ keçisi gibi yaban hayvanlarını tanımlayan bir terim olarak karşımıza çıkar. Bu etimoloji, söz konusu kelimenin hayvanın fiziksel özellikleriyle (sırtının belirginliği) bağlantılı olduğunu gösterir.

1.2. Yırtıcı Hayvanlar

Araatan aynar “yırtıcı hayvanlar” Tuva Türkçesinde yırtıcı hayvanları tanımlamak için kullanılan bir tematik gruptur. Bu grup, etoburları, diğer hayvanları ve avlanarak beslenen hayvanları kapsar. Yırtıcı hayvanlar, Tuva’da tarihsel olarak avcılıkla ilgilenenler için özel bir öneme sahiptir, çünkü bu hayvanlar bazen diğer av hayvanlarına zarar verirler. Bu tematik grup *adığ* “ayı”, *börü* “kurt”, *kiş* “samur”, *dilgi* “tilki”, *morzuk* “porsuk” gibi hayvanlardan oluşmaktadır.

1.2.1. Adığ / Adıg

DLT: **adıg**: Ayı (DLT, 2020: 43/30, 54/40, 167/144); ayıg: Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde ayı (DLT: 54/40). Avcı neçe âl bilse adıg ança yol bilir: Avcı ne kadar hile yolu bilirse, ayı da o kadar kaçış yolu bilir. Bu atasözü iki kurnaz kişi karşılaştıkları zaman söylenilir.

Tuv.T: **adıg**: Ayı (ESTuvYa I, 2008: 112-113).

Tuva Türkçesinde en büyük yırtıcı hayvan olarak “*adıg*” şeklindedir ve bu kelime “*ayı*” anlamına gelmektedir. Bu terim, *Açıklamalı Tuva Türkçesi Sözlüğü*’nde şu şekilde ifade edilir: *Çoon buttarı-bile mayıjañnadı kılaştıaar, metpeger ulug maga-bottug, aajok möge araatan amıtan* “Çok güçlü, iri gövdeli ve kalın bacaklarıyla topallayarak yürüyen bir yırtıcı hayvan” (TSTuvYa, 2003: 66).

Avcılık, kış mevsiminde, ayının kış uykusuna yatması sırasında başlamış. Deneyimli avcılar, profesyonelliklerini ifade ederken şöyle itiraf edermiş: *beş adıgıñı sug çangıs ijeenden bijektep ap çordum* “beş ayıyı birden uyudukları ininde öldürürüm” (Kudajı, 1984: 59).

Tuva Türkçesinde ayının yaş ve cinsiyetine göre kullanılan kelimeler oldukça fazladır: *alamoynak* “kışın yuvasında doğmuş ayı yavrusu”, *donay / donuy / doray* “ayı yavrusu”, *hur-ool* “bir yaşındaki ayı yavrusu”, *çarındı* “bir buçuk yaşındaki ayı yavrusu”, *biçe horuspaş* “üç yaşındaki ayı yavrusu”, *ulug horuspaş* “dört yaşındaki ayı yavrusu”, *eeş* “dişi ayı”, *dag-irgek* “yaşlı ayı” (Sat, 1987: 77).

“*Adığ*” kelimesinin kökeni hakkında çeşitli etimolojik görüşler bulunmaktadır. Aşağıda bu görüşlerin bazıları özetlenmiştir:

“*Adığ*” kelimesinin kökeni tartışmalıdır. Tenişev, ilk biçimini *adıg* olarak belirtir; Moğ. *adugun* “hayvan(lar)” ile karşılaştırır (Leksika: 159). Kelimenin kökeniyle ilgili olarak, E. V. Sevortyan, *ayı(g)* kelimesinin yalnızca *aik-* “yaşlı olmak” fiilinden türediğini ve aynı zamanda bazı Türk lehçelerinde *ayı* için kullanılan *aba* “baba”, “yaşlı” kelimesinin, korku ve saygı duyulan bazı hayvanların adlarının tabulaşma ve örtmece adlarla değiştirilmesinden kaynaklandığını öne sürmüştür (ESTuvYa I, 112-113).

Ayrıca, *ayı* kelimesinin doğrudan bir tabulaşma ve örtmece olmayıp, ayının fiziksel özelliklerinden türediği düşüncesi de önemlidir. Bu bağlamda, *adıg* kelimesi *aygır* “erkek at” adıyla ilişkilendirilmektedir. “*Aygır*” Türk lehçelerinde genellikle “güçlü, büyük ve saldırgan” bir hayvan olarak tanımlanır. *Adığ* kelimesinin de, “güçlü, büyük ve vahşi” bir hayvan olan ayının bu niteliklerini yansıttığı düşünülmektedir. “*Ayı(g) ~ adıg*” kelimesinin, Türk lehçelerinde erkek at için kullanılan *aygır* kelimesiyle aynı kökenden türemiş olabileceği öne sürülmektedir. “*Adığ*” kelimesi, “heyecanlanmak”, “çılına dönmek”, “öfkelenmek” ve “güçlü, kudretli olmak” anlamlarını taşıyan bir fiil kökünden türetilmiş olduğu düşünülebilir (bkz. askır). Bu durum, kelimenin etimolojik olarak “güçlü”, “coşkulu” ve “öfkeli” bir hayvanın niteliklerini yansıttığı görüşünü desteklemektedir (bkz. ESTuvYa I: 94, 108). Bu sözlükte *aygır* kelimesinin *az-* fiiliyle de karşılaştırılması gerektiğine değinilmiştir: *az-* “herhangi bir sınırı aşmak, büyük olmak” anlamında kullanılır. Ayrıca “*azar*” kelimesinin “büyük” anlamını belirtir, Yakutça’da ise “*atır*” kelimesi “erkek at” anlamını taşımakta ve aynı zamanda “büyük, güçlü, kudretli” anlamlarına da gelmektedir (YRS, 1972: 53).

“Aygır” adının, Türk lehçelerinde kullanılan *ai-*, *at-*, *as-* gibi “yükselmek, artmak, çoğalmak, çıkmak, harekete geçmek” anlamlarına gelen fiillerle bağlantılı olduğu öne sürülmektedir. Bu tespitlere göre, kelimenin etimolojisi, “hareket”, “güç” ve “artmak” gibi özelliklerin hayvanın doğasıyla ilişkilendirilmesine işaret eder. Özellikle bu köklerin, “hareket, yükselme ve güç” anlamlarını taşıması, aygırın sembolik olarak bu kavramlarla özdeşleştiğini gösterir. K. A. Novikov’un sunduğu etimoloji de dikkat çekmektedir. Novikov’un açıklamasına göre, *aygır* adı, *ai-* ~ *at-* ~ *as-* fiil kökünden türetilmiştir; bu kökler ise “yükselmek, artmak, çoğalmak, çıkmak, harekete geçmek” anlamlarına gelmektedir (İOEAYa: 83) (ETST: 59-60). Bu açıklamalar doğrultusunda, “*adığ*” kelimesi, “büyük, güçlü ve korkutucu” bir hayvanın adlandırılmasında doğrudan kullanılan bir terim olabileceği düşünülmektedir. Kelimenin bu tür özelliklerle ilişkilendirilmesi hayvanın fiziksel gücü ve etkileyiciliği gibi nitelikleri yansıtır olabilir.

1.2.2. Bōri / Bōrū

DLT: **bōri**: Kurt, bōrū (DLT, 2020: 30/16, 66/52, 80/69, 104/95, 169/146, 216/186, 317/259, 541/442, 542/443, 556/459, 557/459).

Tuv.T: **bōrū**: Kurt (ESTuvYa I, 2000: 220-221).

“*Bōrū, kurt*” eski zamanlardan beri insan yaşamında ve kültüründe önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Orta Asya Türk kültüründe kurt, hem bir tehdit hem de kutsal bir figür olarak görülmüştür. Göçebe topluluklar için sürülerine saldırabilen bir yırtıcı olan kurt, evcil hayvanlar için ciddi bir tehlike oluşturmıştır. Bu nedenle, kurt avı avcılarının başlıca hedeflerinden biri olmuştur. Kurt, yalnızca evcil hayvanlar için değil, aynı zamanda doğal çevre için de önemli bir yırtıcıdır. Çoruhlu çalışmasında, “kurt”un Türk kültüründe yeri hakkında bilgi verirken, orta Asya’nın hayvancılık ve avcılıkla geçinen topluluklarının en çok korktuğu hayvanlardan biri olduğunu, fizikî kuvvetleri nedeniyle bu hayvanlara tabiatüstü güçlerin atfedildiğini ve bu hayvanların korkuyla karışık bir saygıyla anıldığını belirtmiştir (Çoruhlu, 2014: 27).

Tuva Türkçesindeki “*It töreldig araatan amıta*” ifadesi “köpekgiller ailesine ait yırtıcı bir hayvan” anlamına gelmektedir. Burada kullanılan terimler, yırtıcı hayvanlar kategorisinde yer alan köpekgiller ailesinin üyelerini tanımlar. Bu aileye kurtlar, çakallar ve köpekler gibi hayvanlar dâhildir (TS, 2009: 1533).

“Kurt, Türk halklarının mitoloji, kültür ve inanç sisteminde özel bir yere sahiptir ve genellikle totem hayvan olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, kurtla insanlar arasında “saygılı ve onurlu bir ilişki” kurulmuş, ona düşman olarak değil, çoğunlukla koruyucu olarak bakılmıştır” (Salçak, 2019: 25).

Bōrū kelimesinin etimolojisi, kesin olmamakla birlikte, genellikle etimoloji araştırmaları üzerinde tartışılan bir konu olmuştur. Mevcut olan teoriler arasında, bu kelimenin İran dilleriyle ilişkilendirilmesini savunan görüş daha yaygın bir şekilde kabul edilmiştir, ancak bu görüş ciddi eleştirilerle karşılaşmıştır ve konuyla ilgili tartışmalar bulunmaktadır⁸².

Bōrū adı Eski Uygur Türkçesinde *bōri* şeklinde kullanılmaktadır (Carefoğlu, 2011: 50). Orta Türkçede *kurt* olarak geçer. Ancak Oğuzlar “*yırtıcı hayvan*” olarak da kullanırlar. Türkler arasında başlangıçta kurda “*yırtıcı hayvan olarak*” *bōrū* (< *bōri*) adı verilmiştir. Daha sonra Oğuz diyalektlerinde bu adın yerini kurt almıştır. H. Vamberi *bōrū* kelimesinin *bōr* ~ *bor* şeklini köken göstererek açıklar. Bu açıklama fonetik ve semantik bağlamda büyük itirazlara yol açmaz. Bu duruma rağmen, Eski Türkçeye çok yakın olan kurt için kullanılan Sogdça ismi de göstermek gerekebilir. Kelimenin Doğu Fars kökenli olduğu varsayımını *k-*’li şekil tespit edilemediğinden kabul etmek güçtür (Besli, 2010: 20).

Kurt’un “*bōrū*” olarak adlandırılmasının, kurdun doğal özelliklerinden kaynaklandığına dair tahminler vardır. Bu görüşlerden biri, Yakutçadaki kurdun ön ayağındaki siyah şerit işaretine “*bōrte*” denilmesidir. Zamanla bu kelimedeki “t” sesi düşerek “*bōre*”, “*bōrū*” şekline dönüşmüştür. Bir diğer doğal özellik ise kurdun renginin gri olmasıdır. Türk lehçelerindeki “*sarı, boz*” gibi renkler Yakutçada

⁸² Ayrıntılı bilgi için bkzn. ESTuvYa II, 221.

“boron”, Moğolcada ise “boro” olarak kullanılır. Bu kelimelerin, “böcü” kelimesine dönüşmüş olabileceği düşünülmektedir.

E.V. Sevortyan, Türk lehçelerinde kullanılan “böcü-börtü” kelime çiftine dikkat çekmiştir. Bu ifade, “kurt, çakal, domuz gibi zararlı hayvanlar” ile “böcek, akrep, örümcek” gibi canlıları tanımlamak için kullanılmaktadır. İkisinin ilk kelimesi olan *böcü*, ayrı kullanıldığında “kurt” veya “kurtçuk, solucan” anlamına gelir. Ancak ikinci bileşeni olan “börtü”nün anlamı belirsizdir (ESTuvYa I, 220-221). Bu tür çift bileşenli ifadeler, Türk dillerinde sıkça görülür ve genelde doğadaki hayvan türlerini ya da zararlı kabul edilen varlıkları betimlemek için kullanılır. Böcü-börtü hem kara hayvanlarını hem de küçük haşereleri kapsayabilecek geniş bir anlam çerçevesine sahiptir.

1.2.3. Kış / Kiş

DLT: **kış**: Samur. Bunun kuyruğuna kiş qudruqı denir (DLT, 2020: 498/399).

Tuv.T: **kiş**: Samur (ESTuvYa I, 2004: 162-163).

“Kiş” kelimesinin kökeni Clauson’da “*ki:ş*” şeklinde yazılır ve “samur” (EDPT, 752) olarak tanımlanır. Kelime, Kâşgarlı’da da “samur (Martes zibelilina)” (DLT, 2020: 723) olarak geçmektedir.

“*Kiş*” olarak adlandırılan samur, sezonluk avcılığın önemli bir parçasını oluşturan, değerli kürküyle bilinen yırtıcı hayvanlardan biridir (TRS, 1968: 243). Tuvalılar için bu hayvan hem geleneksel kültürde hem de yerel halkın ekonomik faaliyetlerinde önemli bir yere sahiptir. *Kiş* adı hem yazılı kaynaklarda hem de sözlü gelenekte sıkça geçer ve samurun günlük yaşamda ve Tuva dilinde ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Sözlükte *kiş* “samur” hayvanı “çimçak *çılıbıgır düktüg, kara-hüreñ ünelig keştig biçecek aratan amıtan*”⁸³ olarak tanımlanır ve “yumuşak, parlak, değerli açık kahverengi kürkü olan küçük yırtıcı bir hayvan” anlamını taşımaktadır. Todjin halkının konuşma dilinde bu hayvan için *aldı* “samur” ve *çaraş aň* “güzel hayvan” adları da kullanılmaktadır (Çadamba 1974: 65). Türk lehçelerindeki *samur* kelimesi, tarihsel olarak hayvanın özelliklerini ve kültürel anlamını taşır. Özellikle Todjin diyalektindeki *aldı* “samur” veya *çaraş aň* “güzel hayvan” gibi ifadeler, samurun güzellik ve değerine verilen önemi ortaya koymaktadır.

1.2.4. Tilkü / Dilgi

DLT: **tilkü**: Tilki (DLT, 2020: 39/26, 212/182, 216/186, 271/238, 435/340, 446/350, 521/421, 553/455); Bu aynı zamanda kız çocukları için de kullanılan bir lakaptır. Bir kadın doğurduğu zaman ebeye tilkü mü tugdı azu böri mü: Tilki mi doğurdu (burada tilki kız anlamına gelir, çünkü kızlar çekingen ama kurnazdırlar), yoksa kurt mu (kurt erkek çocuk anlamına gelir, çünkü oğlanlar cesurdur) diye sorarlar. Bununla “kız mı doğdu yoksa oğlan mı?” demek isterler. Ayrıca şu atasözünde de geçer. *Bir tilkü derisin ikile soyymas*: Bir tilkinin derisi iki kere soyulmaz.

Tuv.T: **dilgi**: Tilki (ESTuvYa II, 2002: 157).

“*Tilki*” kelimesinin kökeni kesin olarak bilinmemektedir ancak kelimenin Uygurcadan itibaren görüldüğünü, tarihi ve çağdaş lehçelerde kullanılan ortak bir ad olduğunu söyler. Eski Türkçe “tilki” kelimesi *tük* (~ *tüg, tüy*) “tüy, kıl, yün” sözünden -li, -lü ekiyle yapıldığını açıklar. Çağatay sözlüğünde bu adın “*tüklü*” olarak geçtiği bilinmektedir (TDES: 407). Clauson, kelimeyi *tilkü* şeklinde kaydeder ve “*tilki*” (EDPT, 498) olarak tanımlar.

Tuva Türkçesinde *dilgi* “tilki” (ESTuvYa II, 2002: 157) olarak adlandırılmaktadır. Tuva avcıları için daha az popüler olan yırtıcılardan biri *dilgi* “tilki” yırtıcı hayvanıdır (TPC 1968: 162). Bu hayvan Tuva Türkçesinde “*ıt töreldig, uzun saglagar kuduruktug, üürmek amıtan bolgaş oonj keji*” şeklinde tanımlanır⁸⁴. Bu ifadenin tam çevirisi şu şekildedir: “Uzun, tüylü bir kuyruğa sahip, köpekçiller ailesine ait küçük bir yırtıcı hayvan; kürküyle tanınır”. Bu ifade tilkinin fiziksel özelliklerini ve değerini vurgularken, özellikle kürkünün önemli bir ekonomik değer taşıdığını da ortaya koymaktadır.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. TCTuvYa, 2011: 140.

⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. TSTuvYa, 2003: 447.

Tuva halk edebiyatında, birçok halkın inançlarında olduğu gibi, tilki kurnaz ve sinsi bir hayvan olarak tanımlanır. Örneğin, “*dilgi kuduruu-bile it megeleer*” atasözü, “tilki, kuyruğuyla köpeği bile kandırır” (Sagan-ool ve Hadahane, 1976: 69) anlamına gelir ve bu, tilkinin aldatma yeteneğini simgeler.

Artzamanlı açıdan değerlendirildiğinde, *dilgi* “tilki” kelimesinin ilk anlamının, genellikle hayvanın fiziksel ya da davranışsal özelliklerine dayalı olarak oluştuğu görülmektedir. *Dilgi* “tilki” kelimesinin ilk anlamı “kurnaz, hilekâr” gibi sıfatlarla ilişkilendirilmiş olup, zamanla bu anlamın “tilki” (hayvan) olarak evrildiği belirtilmektedir. Başlangıçta *dilgi* ya da *tilgi* kelimesi belirli bir kişilik özelliğini tanımlamak için kullanılırken, zamanla bu özelliklere sahip hayvan (tilki) anlamını kazanmıştır. Bu durumu daha da pekiştiren “*dilgi*” kelimesinin anlamına yakın veya benzer özellikler taşıyan ve kurnazlık ile aldatıcılığı ifade eden kelimelerin varlığıdır. Örneğin, *tilkileş-* ve *tülekleş-* fiilleri Türkçe ve Azerbaycan Türkçesinde kurnazlık ve aldatıcılıkla ilişkilendirilen davranışları ifade eden terimlerdir (TRS, 1977: 875). Ayrıca, Azerbaycan Türkçesindeki “*tülek*” ve “*tülünkü*” gibi kelimeler, “hilekâr” ya da “kurnaz” anlamında yer almakta ve *dilgi* kelimesinin bu anlamlar üzerinden evrildiğini göstermektedir. Azerbaycan Türkçesinde *tülü* “hilekâr”, “sahtekâr”, “kurnaz” ve *tülünkü* “kurnaz”, “düzenbaz”, “tecrübeli” anlamlarında kullanılırken, *tülü-başı* ise “inatçı dolandırıcı” veya “hilekâr” anlamlarını taşır. Ayrıca, “vurulmuş serçe” gibi bir deyimle tecrübe kazanmış veya aldatmaya meyilli kişilere atıfta bulunabilir (Sevortyan, 1962: 145). Bu kelimeler “*tülkü (tilki)*” kelimesiyle benzer bir şekilde “tilki; rol yapan, kurnaz” anlamına gelir. Bu kelimelerde, *tül-* kökünden türetilen “hile yapmak” veya “kurnazlık yapmak” fiilinin temeli açıkça görülmektedir. Mevcut verilere göre, bu kelimenin *til-* şeklinde bir varyantı da olabilir (*til-* < *tül-* ya da onunla birlikte kullanılmıştır). Bu kökten, -ki ekinin yardımıyla ilk anlamı “kurnaz” olan “tül-ki” (Azerbaycan Türkçesinde “tülünki”) kelimesi türetilmiş olabilir ve sonradan “kurnaz hayvan” anlamına geldiği düşünülebilir⁸⁵. Bu da kelimenin başlangıçta “kurnazlık” ile ilişkilendirildiğini ve zamanla “tilki” anlamını kazandığını göstermektedir. Bu dilsel değişim, dilin semantik evriminde köken ve anlam değişikliklerinin nasıl gerçekleştiğine dair bir örnek sunmaktadır. Özellikle *tül-ki* gibi türevlerin, ilk başta “kurnaz” anlamını taşıyıp, zamanla “tilki” (hayvan) anlamına dönüştüğü anlaşılmaktadır. Her iki terim de tilkinin halk anlatılarındaki sembolik özelliklerini, özellikle kurnazlık ve hilekârlığı yansıtan ifadeler olarak kabul edilmektedir.

1.2.5. Porsuk / Morzuk

DLT: **borsmuk**: Porsuk. Kaba ete benzer küçük bir hayvan (Meles) (DLT, 2020: 625/521).

Tuv.T: **morzuk**: Porsuk (ESTuvYa IV, 2008: 142).

“*Morzuk*” kelimesinin kökeni hakkında çeşitli etimolojik açıklamalar bulunmaktadır. Bu görüşler genel olarak kelimenin Tuva Türkçesinde morzuk “*porsuk*”⁸⁶ olarak adlandırıldığını göstermektedir. Kâşgarlı’da “*borsmuk*” kelimesi “kaba ete benzer küçük bir hayvan (meles)” olarak tanımlanmıştır (DLT, 594). Ayrıca Kâşgarlı Mahmud kelimeyi borsuk olarak kaydeder ve “Oğuzlarda kaba ete benzer küçük bir hayvan (meles)” (DLT, 594) anlamında kullanıldığını belirtir.

Clauson, kelimenin şekil bakımından Türkçeye benzemediğini ve bu kelimenin alıntı yoluyla Türkçeye girmiş olabileceğini belirtir. Ayrıca, bu kelimenin kökeninin Toharca olabileceğini öne sürer. Toharcada, bu tür kelimelerin baş harfi *p-* ile başlamaktadır. Ayrıca, çağdaş Türk lehçelerindeki şekillerinin de *p-* harfiyle başladığı görülmektedir. Bu durum, kelimenin Toharcadan alınmış bir alıntı olma olasılığını güçlendirir (EDPT, 369).

T. Gülensoy, “*porsuk*” kelimesinin kökenini açıklarken, bu kelimenin Eski Türkçe “*porsuk*” ya da “*porsmuk*” (DLT) biçiminden türediğini belirtir ve kelimeyi < “*bor+su-k*” şeklinde etimolojik olarak çözümler. Bu açıklama, kelimenin eski Türkçe yapısından yola çıkarak, onun bir türetme sonucu oluştuğunu öne sürmektedir (KBS, 701).

“*Morzuk*” hayvanı yemek olarak kullanılmayan hayvandır. Bu hayvan, Tuva Türkçesinde “*şiş dumçuktug, kadıg, sıryı uzun düktüg, çoldak davannarlıg, kijın ijeenge kıştaar, küzenner aymaanga hamaarjır, kalçan araatan amıtan*”⁸⁷ cümlesinin tam anlamıyla “beyaz alınlı yırtıcı, sivri burunlu, kaba

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkznz. Tatarintsev, 1988: 21-22.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkznz. ESTuvYa IV: 142.

⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkznz. TSTuvYa, 2011: 363.

uzun tüyleri olan, kısa bacakları (uzuvları) olan, kışın yuvasında kışlayan hayvan” şeklinde tanımlanır. Ancak porsuk avcılığı genellikle kürkünü elde etmek amacıyla yapılır. Porsuk derisinin dayanıklılığı ve su geçirmez özellikleri, silah kılıfı gibi malzemelerin yapımında tercih edilmesini sağlamıştır. Örneğin, Tuva Türkçesinde şu ifade yer almaktadır: *Ol morzuk keji böskektig çakturun ölgüje kagbadı, koja aaldar arazınga bezin çüktep algan çoruur* “O, porsuk derisinden yapılmış kılıfıyla tüfeğini ölümüne kadar hiç bırakmadı. Hatta yakın köylere giderken bile onu omzunda taşıdı” (Kudajı, 1984: 168). Bu ifade, Tuva halkı için porsuk derisinin dayanıklılığı ve su geçirmezliği sayesinde günlük yaşamda önemli ve değerli bir malzeme olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle avcı toplumlarda, porsuk derisinin bu tür çok yönlü kullanımı, hayatta kalma ve toplumsal düzen açısından hayati bir öneme sahiptir.

Tuva Türkçesinde daha nadir görülen bir varyant olarak “*borzuk*” kelimesi de tespit edilmiştir. Bu, Tofa Türkçesinde geçen *borsık* ~ *borsuk* ve Türk lehçelerinde görülen *porsuk* ~ *borsuk* biçimlerine karşılık gelir ve hemen hemen tüm kaynaklarda “porsuk” anlamında kullanılır. Bazı durumlarda ise “sansar” veya “kirpi” anlamlarıyla karşılaşılmaktadır. Ayrıca, bu kelimenin sıfat anlamında “kokmuş, çürümüş” ve “şişman, yağlı, hantal” gibi anlamlara sahip olduğu belirtilmiştir.⁸⁸

Bu kelimenin *borsu-* fiil kökünden türediğini ve bu kökün “kokuşmak” veya “kötü kokmak” anlamına geldiğini öne sürer. Bu açıklama, hayvanın doğasına dair halk arasındaki gözlemlerle de ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte, farklı bir görüş ise kelimenin *bor* “gri” anlamındaki bir kökten türediğini savunur. Bu teori daha çok Slav dilleri uzmanları arasında desteklenmektedir⁸⁹. Ancak Türkologlar arasında bu yaklaşım tartışmalıdır ve yaygın kabul görmemektedir (bkz.: İRLTYa, 139; ESTuvYa VI, 118).

G. Ramstedt’e göre, “*borsuk*” kelimesi “*bor*” köküne dayanır, bu da “tok” veya “şişman” anlamlarına gelir. Bu etimoloji, önceki teorilerden daha mantıklı kabul edilmektedir. “*Borsuk*” kelimesi öncelikle “şişman” ve “hantal” anlamlarına gelmiş olabilir. Bu da kelimenin, “çürümüş” veya “bozulmuş” anlamlarından ziyade, “şişman” ve “yavaş hareket eden” bir imajla ilişkili olduğuna işaret etmektedir⁹⁰. Bu semantik gelişim, kelimenin orijinal anlamının, “çürümüş” ya da “bozulmuş” gibi anlamlardan çok, “şişman” ve “yavaş hareket eden” özelliklere sahip bir hayvana işaret ettiğini gösteriyor. Bu şekilde kelimenin anlamı zamanla evrilmiş ve hayvanın fiziksel özellikleriyle ilişkilendirilmiş olabilir.

1.3. Küçük Hayvanlar

Tuva avcılarının *biçii aňnar* “küçük hayvanlar” ifadesine giren terimler, özellikle genç avcıların, yani çocukların avladığı küçük hayvanlarla ilişkilidir. Özellikle bu hayvanlar arasında kemirgenler öne çıkar; örneğin sincap veya tavşan gibi türler, çocukların avcılıkla ilgili geleneksel kuralları öğrenmesini sağlamaktadır. Darja’nın “*Tuvalıların Geleneksel Erkek Uğraşları*” kitabında, küçük hayvanların avlanmasının Tuva kültüründe avcılık eğitimindeki önemine özellikle vurgu yapılır. Bu hazırlık yönteminin gelecekteki savaşçılar ve avcılar için büyük avantaj sağladığını belirtir. Ayrıca av sırasında kullanılan tekniklerin, büyük hayvanların avlanmasında uygulanan yöntemlerle aynı olduğunu ve aralarında herhangi bir fark bulunmadığını vurgulamaktadır (Darja 2009: 482). Tuva Türklerinin avcılık geleneğinde, bu yöntemler nesilden nesile aktarılmış, böylece avcılar büyük avlarla karşılaşmaya hazır hale gelmiştir.

Biçii aňnar “küçük hayvanlar” Tuva’da tarih boyunca avcılıkla ilgilenenler için özel bir öneme sahip olmuştur. Bu hayvanlar, çocukların avcılık becerilerinin geliştirilmesi, nişan alma, iz sürme ve tuzak kurma gibi temel av tekniklerini öğretmek amacıyla avlanmıştır. Bu sayede, avcılar hem deneyim kazanmış hem de avcılık pratiğini ileriye taşımışlardır. Bu tematik grup, *diij / tegiñ* “samur”, *kodan / kuygun / tawışgan* “tavşan”, *örge* “tarla sincabı” gibi gruplardan oluşmaktadır.

1.3.1. Diij / Tegiñ

DLT: **tegiñ**: Samur (Martes zibelilina) (DLT, 2020: 606/498).

⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. ESTY VI, 117-118.

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fasmer I, 128; Şanskiy, 37.

⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. ESTuvYa VI, 118.

Tuv.T: **diiñ**: Sincap (ESTuvYa II, 2002: 180).

DLT'deki "*tegiñ*" kelimesi Tuva Türkçesinde "*diiñ*" şeklinde "sincap" anlamında yaşamaktadır (ESTuvYa II,180). Bu hayvan, Tuva Türkçesinde *arga-ıyaştıg çerge çoruur, saglagar kuduruktug, heekçilerge xamaarjır, keji ünelig biçii amıtan bolgaş oon keji* "ağaçlarda yaşayan, tüylü kuyruğu olan, kemirgenler grubuna ait, değerli postu olan küçük bir hayvan"⁹¹ olarak tanımlanır. Bu ifade Tuva Türkçesindeki avcılıkla ilgili metinlerde sıkça yer alır. Örneğin, *diiñ selbegeer kuduruun astıpkın, kara-haaktar adaa-bile çiiği konçug kuštaadıp bar çor* "sincap kabarık kuyruğunu sarkıtarak Çin huş ağaçlarının altında çok hafif bir şekilde koşuyordu" anlamına gelmektedir (Kudajı, 1984: 77). Bu ifade, sincapın zarif ve çevik hareketlerini betimlemekte ve onun doğal ortamıyla uyumunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda, bu hayvanın postunun değerli olduğu vurgulanır ki bu da Tuva Türklerinin avcılıkla ilgili geleneksel bilgi birikimini yansıtmaktadır.

"*Diiñ*" kelimesinin kökeni ve etimolojisi üzerine yapılan tartışmalar, kelimenin anlamını, tarihsel gelişimini ve kullanılan coğrafi bağlamı anlamak için farklı görüşler sunmaktadır. Clauson, kelimeyi *teyiñ* şeklinde kaydeder ve "sincap" (EDPT, 569) olarak tanımlar. Eren, Türkçede sincaba *değın* (< *teğın*) adının verildiğini ifade eder (TDES, 368). *Tiyn* kelimesi Karahanlı, Kıpçak ve Osmanlı Türkçesinde "sincap" (Efe, 2004: 250) olarak geçmektedir.

M. Räsänen'in, bu kelimenin Ugor (Hanti-Mansi) dillerinden alınmış olduğu yönündeki görüşü, araştırmacılar tarafından hem eleştirilmiş hem desteklenmiştir. Özellikle fonetik ve yapısal açıdan, bazı etimolojik teoriler kabul görmemektedir, örneğin bu kelimenin Altay dillerinden türediğini öne sürenler, dilbilimsel bakımdan hatalı kabul edilmiştir (bkz.: ESTuvYa III, 181; Dıbo, 7-8, 31).

"*Tegin*" kelimesinin en eski biçimi, "kendi etrafında dönmek" veya "hareketli, hızlı bir şekilde dairesel olarak dönmek" anlamına gelen Eski Uygurca *tegiñ*- fiil köküne dayanmaktadır. Bu kelime *hareketli ve çevik* bir canlıyı betimlemek için kullanılmıştır ve sonradan ad köküyle (-n ekiyle) türetilmiştir. Fiil köküne eklenen -n ekiyle canlı bir varlığı veya nesneyi ifade eden bir ad oluşturulmuştur. Bu kökten türeyen ad, muhtemelen *kıvrak, hızlı hareket eden bir canlıyı* (sincap, samur veya kertenkele gibi) ifade etmektedir.⁹²

1.3.2. Tavışgan / Kodan / Koygun

DLT: **tavışgan**: Tavşan (*Lepus europeus*) (DLT, 2020: 174/149, 256/224, 262/228).

Tuv.T: **kodan / koygun**: Tavşan (ESTuvYa III, 2004: 169).

DLT'deki "*tavışgan*" kelimesi Tuva Türkçesinde "*kodan / koygun*" şeklinde tavşan anlamında yaşamaktadır (ESTuvYa III,169).

"Tavşan; tavşangillerden, eti yenen, hızlı koşan, postundan yararlanan bir memeli hayvan türüdür" (EDPT: 678, TDES: 397).

"Tavşan" kelimesi Tuva Türkçesinde "*kodan / kuygun*"⁹³ olarak adlandırılmaktadır. Bu hayvan, Tuva Türkçesinde *uzun kulaktarlıg, soñgu buttarı uzun, ulug eves, heekçilerge xamaarjır amıtan* "uzun arka bacakları ve uzun kulakları olan, kemirgenler grubuna ait küçük bir hayvan"⁹⁴ olarak tanımlanır.

H. Eren, *tavşan* kelimesinin Eski Türkçeden itibaren kullanıldığını, kelimenin kökeniyle ilgili olarak eski ve yeni diyalektlerde tavşan yanında *koyan* (< *kodan*) adının da kullanıldığını, Orta Türkçede *tavışgan*, Eski Kıpçakçada *tawşan* olarak geçtiğini belirtir. Yaygın görüşe göre *tabış-* ~ *tavış-* "koşmak", "atlamak", "sıçramak" kökünden -*gan* ekiyle yapıldığı düşünülür. Kelime sıklıkla Moğolca "*taulai*" biçimiyle birleştirilir (TDES: 397). Clauson, sonu -*ğan* ekiyle biten eski bir hayvan adı olduğu görüşündedir. Kelimenin çok uzun bir tarihi olduğundan ve 8. yüzyılda taoli şeklinde Hitaylarda alıntı kelime olarak bulunduğu bahseder (EDPT: 447).

Bazı görüşlere göre, bu kelime *qos-* (*qoj-*, *qod-*) kökünden türemiş bir fiil türevidir ve bu kök Türk lehçelerinde "korkmak" anlamına gelir. Bu görüşe göre, kelimenin Eski Türkçede kullanılan *qosqı* "sakin, alçakgönüllü" kelimesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu kelimenin varyantları arasında *qodqı*, *qodqı* ve *qozqı* yer almaktadır (bkz. DTS, 1969: 452). Bunun yanı sıra kelimenin Yakutçadaki *kuttan-* "korkmak" (YAN, 1978: 50) fiiliyle de bağlantılı olabileceği tahmin edilmektedir.

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. TSTuvYa I, 2003: 446.

⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Tatarintsev 1988, 24-25.

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. TPC 1968: 244.

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. TSTuvYa II, 2011: 145.

“Kodan” adının, tıpkı “tavışkan” ve “tapdan” gibi, sıçrama veya benzeri hareketlerle bağlantılı bir anlam özelliğine dayandığı düşünülmektedir. Bu görüşü destekleyen örneklerden biri, Kabardey-Balkarca’daki *koyançak ete* “zıplayarak, sıçrayarak” ifadesidir. Burada “koyançak”, muhtemelen “zıplama” anlamına gelirken, *ete* “yapmak, gerçekleştirmek” anlamındaki zarf-fiildir. Benzer bir ifade Sarı Uygurca’da görülen “*koyvattı*” kelimesidir; bu “zıpladı (ve kayboldu)” anlamında kullanılır. “Zıpladı (ve kayboldu)” ifadesi tavşanın hareketini betimleyen bir tasvirdir. Sarı Uygurca’da geçen “*koyvattı*” kelimesi, bu anlamda kullanılmıştır ve özellikle tavşanın hızlı bir şekilde sıçrayıp gözden kaybolmasını ifade etmektedir.

Tuva Türkçesinde “*koygun*” kelimesi “*tavşan*” anlamına gelir ve bu kelimenin kökeni ve oluşumu üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. “*Koygun*” kelimesi, Türk lehçelerinde sıkça görülen türetme eklerinden biri olan *-kun ~ -gyn* ekleriyle oluşturulmuş olabilir. Bu tür ekler genellikle fiil köklerine eklenerek bir isim veya sıfat türetilmesini sağlar. Bu ek hayvan davranışlarını tanımlayan isimlerin türetilmesinde yaygın olarak kullanılmıştır. Örneğin, *koygun* (< *koy-kun*) kelimesi “korkak, sıçrayan” gibi bir anlam taşır ve bu tavşanın davranışıyla uyumludur (Şçerbak, 1977: 173).

“*Kodan*” ve “*koygun*” her ikisi de tavşanı ifade etse de, birbirleriyle yakın olmaktan çok sadece benzer biçimler olabilirler. *Koygun* kelimesi *koy-* kökünden türetilmiştir, bu kök Türk lehçelerinde “korkmak” veya “sıçramak” anlamına gelmektedir. Benzer biçimlerin diğer lehçelerdeki karşılıklarına bakıldığında, farklı Türk lehçelerinde bu tür kelimelerin nasıl şekillendiği ve anlam taşıdığı dikkat çekmektedir. Örneğin, Tuva Türkçesinde; *hoy-* “korkmak, sıçramak”, Tofaca: *hoy-* “korkmak, sıçramak”, Yakut Türkçesi ağızlarında: *kyoŭ-* “korkmak”, Eski Türkçe: *quj-* “korkmak, sıçramak” (özellikle atlar için) (DTS, 1969: 464), Hakas Türkçesinde: *huy-* (HRS, 1953: 291) ve Hakas Türkçesi ağızlarında *kuy-* (Radloff, II, 1893: 889) “korkmak, sıçramak, kaçmak” anlamlarına gelmektedir. Bu veriler, *koygun* kelimesinin “korkarak, sıçrayan” bir hayvanı tanımlamak için türetilmiş olabileceğini ve *koy-* kökünün bu anlamla ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Tuva Türkçesinde *koygun* < *koy-kun* kelimesindeki “*κ*” sesinin güçlü olduğu düşünülmektedir, ancak sonrasında bu ses değişime uğramış ve bu değişim, ünlünün farengalizasyonuna yani, sesin boğazda çıkmasına yol açmıştır, bu da “*кoŷũγyn*” şeklinde telaffuz edilmesine sebep olmuştur. *Koygun* kelimesinin, Tuva Türkçesinde *hoyugan* ve Hakasça *kuya-gyn* “korkak” (atlar için) gibi kelimelerle yakın olduğu düşünülmektedir. Hakasça’nın ağızlarında *kuyan* “korkak” (hayvanlar için) gibi ifadeler de bulunmaktadır (RSI, II, 902).

1.3.3. Kelegü / Öрге

DLT: **kelegü:** Jerboa, keseli fare (tarla faresi büyüklüğünde sıçrayıcı bir kemirgen - *Antechinomys*) (DLT, 2020: 225/ 194).

Tuv. T: **örge:** Tarla Sıçanı (ESTuvYa IV, 2008: 402).

Tuvaca “*örge*” terimi, “tarla sincabı” adı verilen küçük bir yer sıçanı türünü ifade eder. Bu tür, özellikle tarlalarda yaşayan ve yuvalarını yeraltına yapan ve ekinlere büyük zarar veren bir küçük hayvandır. “Öрге” hayvanı Tuva halkı tarafından sıkça avlanır. Tuva Türkçesinde *üñgürge çurttaar, tarımaldağa ulug hora çedirer, hovuda çoruur ulug eves heekçi* “yuvalarını yeraltına yapan, ekinlere büyük zarar veren küçük bir bozkır kemirgeni”⁹⁵ anlamına gelmektedir.

Tuva gençlerinin *örge* “tarla sincabı” avlaması, onların avcılıkla tanıştığı ilk aşama olarak kabul edilir ve bu faaliyet, hem pratik yeteneklerini hem de koordinasyonlarını geliştirmelerine yardımcı olur. V. K. Darja’nın belirttiği gibi, başarılı çocuklar genellikle büyük avlara katılma vaadiyle ödüllendirilir ve avcılıkla ilgili çeşitli tavsiyeler alırlar. Örneğin, ilk atışla hedefi vurabilme yeteneği kazanan çocuklar, kuytu yerlerde sabırla beklemeyi öğrenir ve silah kullanımı hakkında daha fazla bilgi alırlardı. Bu tür avcılık faaliyetleri, onların gelişen becerilerini pekiştiren bir eğitim süreci olarak önem taşır⁹⁶.

G. Ramstedt ve A. Yoki’ye göre, *örge* “tarla sincabı”, *ürk-* “korkmak, ürkmek”⁹⁷ fiilinden türetilmiştir; ayrıca Moğolcada *ürgü-* kelimesi de benzer anlamda kullanılmaktadır. İncelenen adın, *ör-* fiil kökünden türetilmiş olup *-ka ~ -ga* ekleriyle yapıldığı düşünülmektedir (ESTuvYa IV, 2008: 402).

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkzn. TRS, 1968: 541.

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkzn. Darja, 2009: 486.

⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkzn. IRLGYa, 148.

Örge “tarla sincabı” kelimesinin, kelimedeki yer alan *ör-* “yükselmek, ayağa kalkmak” fiil kökünden türediği ve *-ka ~ -ga* ekleri ile birleştiği öne sürülmektedir. Bu bakımdan ele alındığında *örge* “tarla sincabının” dik bir pozisyonda durarak kendilerini savunma davranışlarına atıfta bulunan bir türetim olabilir. Bu dik duruş *örge* “tarla sincabı” için karakteristik bir davranış olup, aynı zamanda onları diğer hayvanlardan ayıran belirgin bir özelliktir.

Sonuç

Bu araştırmada, Türkçenin ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan av hayvan adlarının, günümüz Tuva Türkçesi üzerindeki izlerini incelemeye çalışılmıştır. Çalışmada tespit edilen hayvan adları, Tuva Türkçesindeki çeşitli sözlükler taranarak karşılaştırılmıştır. Bulgular doğrultusunda, Tuva Türkçesindeki av hayvanları, türlerine göre üç başlık altında “*çift toynaklı yaban hayvanlar*”, “*yırtıcı hayvanlar*”, “*küçük hayvanlar*” olarak sınıflandırılmıştır.

Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan “*Dîvânu Lugâti't-Türk*” ve B. İ. Tatarintsev'in 4 ciltlik “*Etimologicheskiy Slovar' Tuvinskogo Yazyka*” adlı eserlerin taranması sonucunda elde edilen malzemeden yararlanarak mümkün olduğunca Orta Türkçe ve günümüz Tuva Türkçesindeki av hayvan isimlerinin etimolojik açıklamaları yapılmaya çalışıldı.

Çalışmamızın sonucunda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te kayıtlı 11 hayvan adından 9'unun Tuva Türkçesinde hâlen kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu adlardan 9 tanesi şekil ve anlam bakımından tam bir ortaklık gösterirken, 6 tanesi fonetik değişime uğrayarak anlamını korumaktadır. Buna göre şekil ve anlam bakımından ortak olan av hayvan adları: “adığ”, “bulan”, “kiş”; anlamı aynı olup fonetik değişimlere uğrayan av hayvan adları: “morzuk > porsuk”, “tegiñ > diñ”, “tilkü > dilki”, “ıwık > ivi”, “arkar, argar > arhar”, “sın > sîgun”; başka av hayvan adı olarak kullanılan kelimelerin: “örge” ve “kelegü”, “tawışgan” ve “kodañ / koygun”, “keyik” ve “elik” olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak, Tuva Türkçesi ağızlarında bu kelimelerin yoğun bir şekilde kullanıldığını ve bazen farklı hayvan adları olarak da işlev gördüğünü söylemek mümkündür. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan av hayvan adlarının Tuva Türkçesinde günümüze kadar izlerini koruması oldukça dikkat çekicidir. Bu sonuçlar, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki av hayvan adlarının Tuva Türkçesi üzerindeki güçlü etkisini ve farklı Türk toplulukları arasındaki kültürel ve tarihî bağların gücünü göstermektedir. Türk lehçelerindeki söz varlığı, yalnızca dilin günümüzdeki durumunu değil, geçmişteki kültürel ve coğrafi bağlantıları da yansıtır. Bu bağlamda, Tuva Türkçesi ile *Dîvânu Lugâti't-Türk* arasında gözlemlenen bu devamlılık, dilin kültürel mirasını taşıyan önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Kısaltmalar

DLT:	<i>Dîvânu Lügâti't-Türk</i>
DTS:	<i>Drevnetyurkskiy Slovar'</i>
EDPT:	<i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i>
ESTuvYa:	<i>Etimologicheskiy Slovar' Tuvinskogo Yazyk</i>
ESTYA:	<i>Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov</i>
HRS:	Hakasça - Rusça Sözlük
TDES:	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TRS:	<i>Tuvinsko-Russkiy Slovar'</i>
TS:	Türk Dilinin Sözlüğü
TSTuvYa:	<i>Tolkoviy Slovar Tuvinskogo Yazıka</i>
TurRS:	Türkçe-Rusça sözlük,
Tuv. T:	Tuva Türkçesi
YRS:	Yakutça-Rusça Sözlük

Kaynakça

- Albayrak, N. ve Pala, İ. (1998). *Hayvan. TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.
- Amanoğlu, E. (1999). “Eski Türk Onomastiği Üzerine Notlar”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 64-70.
- Arıkoğlu, E. (2006). “Türkiye’de Sibiryâ çalışmaları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 21, 7-24.
- Aydemir, A. (2013). “Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati’t Türk’te Kuşlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science*, 6, 271-297.
- Besli, E. (2010). Eski ve Orta Türkçe hayvan isimlerinin etimolojisi. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Budup, B. K. (drl.) (2003, 2011). *Tolkovyy Slovar' Tuvinskogo Yazyka / Tyva Dıldın Tayılbırlıg Slovarı* (ed.: Mongush D. A.), Nauka, Novosibirsk.
- Clauson, G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*, London, Royal Asiatic Society Prize Publication Fund, Vol. XX.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, The Clarendon Press.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish* (1st. ed., Vols. 1. Oxford: Clarendon Press.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatlar* (1. bs.), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2014). *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, Konya.
- Darzha, V.K. (2009). *Traditsionniye Mujskiye Zanyatiya Tuvintsev*, Kızıl.
- Dıba, A.V. (drl.) (2013). *Etimolojik sözlük türükskikh yazıkov*, Cilt 9 (Ek), TOO “Prosper Print”, Astana.
- Dilçin, C. (2009). *Yeni tarama sözlüğü* (2. bs.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Doğan, L. (2002). “Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK Yayınları, Ankara, 615-659.
- Efe, K. (2004). Tarihî Türk lehçelerinde hayvan isimleri. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Efe, K. (2017). “Tarihî Türk lehçelerinde alıntı hayvan isimleri”, *Route Educational and Social Science Journal*, Volume, 4(5), 379-393.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugati't-Türk (Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü* (1. bs., C. 1), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Fasmer, M. (1987). *Etimologicheskii Slovar' Russkogo Yazyka*, T. IV, Astrel': AST, Moskva.
- Ferdinant, D. (2017). *Moğolca-Türkçe sözlük* (Çev. G. Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (Özgün çalışma 1960).
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü* (2. bs., C. 1-2), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İlhan, N., Şenel, M. (2008). “Divânü Lugâtî’t Türk’e göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla ilgili Kavram Alanları”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/1, 259-277.
- Khertek, Ya. Ş. (1975). *Tuvinsko-Russkiy Frazeologicheskii Slovar' / Tiva-Orus Frazeologiya Slovarı*, Tuvinskoye Knizhnoye İzdatel'stvo, Kızıl.
- Mongush, D. A. (drl.) (1980). *Russko-Tuvinskiy Slovar' / Orus-Tyva Slovar': 32000 Slova*, Russkiy Yazyk, Moskva.
- Mongush, Ş. V. (2023). “Rol' Paremiy v Reprezentatsii Kontsepta Okhota v Tuvinskoy Lingvokulture”, *Kognitivnyye İssledovaniya Yazyka*, 3, 758-762.
- Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenishev, E. R., Shcherbak, A. M. (ed.), (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*, Institut Yazykovedeniya, Nauka, Leningrad.

- Radloff, W. (1893-1911). *Opyt Slovarya Tyurkskikh Narechiy*, SPb., T. I-IV, Sankt-Peterburg.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, Helsinki, Studio Oriantele.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologyschien Wörterbuch der Türkischen Sprachen*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen.
- Sagan-ool, O. K., Hadahane, M. A. (drl.) (1976). *Çonnun Çeçeni. Tıva Uleger Domaktar, Çeçen Söster (Mudrost' Naroda. Tuvinskie Poslovitsy i Pogovorki)*, Tuv. Knijn. İzd., Kızıl.
- Sevortyan, A. V. (1974-1980). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Glasniye*, C. I-III, Nauka, Moskva.
- Sevortyan, A.V., Levitskaya, L. S. (1989). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovina Bukvi "j", "y"*, Akademiya Nauk, Moskva.
- Sevortyan, E. V. (1962). *Affiksy Glagoloobrazovaniya v Azerbaydzhanskom Yazyke*, Moskva.
- Shcherbak, A. M. (1961). *Nazvaniya Domashnikh İ Dikikh Zhivotnykh V Tyurkskikh Yazykakh*, Istoricheskoye Razvitie Leksiki Tyurkskikh Yazykov, Akademiya Nauk SSSR, Moskva.
- Shcherbak, A. M. (1970). *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskikh Yazykov*, Nauka, Leningrad.
- Shcherbak, A. M. (1977). *Ocherki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskikh Yazykov (Imya)*, Nauka, Leningrad.
- Shcherbak, A. M. (1987). *Ocherki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskikh Yazykov (Nareçıye, Sluzhebniye Çasti Rechi, İzobrazitel'niye Slova)*, Nauka, Leningrad.
- Sıddıq, A.B., Ç. Erdem, S. Şanlı, (2018). "Türkiye'de İnsan-Hayvan İlişki Bilimi Antrozooloji'nin Faaliyet Alanları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araşt. Dergisi*, 7/2, 805-826.
- Sleptsova P.A. (ed.) (1972). *Yakutsko - Russkii Slovar'*, Izdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva.
- Tatarintsev, B. I. (2000). *Etimologicheskii Slovar' Tuvinskogo Yazyka*, T. I, Nauka, Novosibirsk.
- Tatarintsev, B. I. (2002). *Etimologicheskii Slovar' Tuvinskogo Yazyka*, T. II, Nauka, Novosibirsk.
- Tatarintsev, B. I. (2004). *Etimologicheskii Slovar' Tuvinskogo Yazyka*, T. III, Nauka, Novosibirsk.
- Tatarintsev, B. I. (2008). *Etimologicheskii Slovar' Tuvinskogo Yazyka*, T. IV, Nauka, Novosibirsk.
- Tenisheva, E. R. (ed.) (1968). *Tuvinsko-Russkii Slovar'*, Izdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva. 1968.
- Tenişev, E., v.d. (1997). *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov-Leksika*, Nauka, Moskva.
- Türk Dil Kurumu (2019). *Türkiye'de Halk Ağızlarında Derleme Sözlüğü* (4.bs., C.1-6), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

COMPARATIVE PHRASEOLOGY: METHODS FOR ANALYZING EQUIVALENTS OF DIFFERENT LANGUAGES

Aigul AMIRBEKOVA*

Abstract

This article explores various methods for analyzing and comparing phraseological equivalents across different languages. Phraseology, which refers to the study of fixed word combinations, idioms, and expressions within a language, presents unique challenges in translation, language learning, and cross-cultural communication. By examining both theoretical and applied approaches, this paper offers a comprehensive review of comparative phraseology techniques, focusing on the identification of equivalents, variations, and adaptations in different linguistic systems. Through case studies and examples, it illustrates how different languages utilize phraseological structures to express similar concepts and meanings. Furthermore, the paper discusses the implications of phraseological equivalence for translation theory, intercultural understanding, and multilingual communication, highlighting the need for nuanced approaches that consider both linguistic and cultural contexts. Phraseological units are characterized by internal syntagmatics (or the compatibility of components) and external syntagmatics (the compatibility of PU with other words in the context). The structure of the phraseological meaning determines the syntagmatic connections of the PU. The combination of PU components in their direct meaning participates in the creation of an internal form and forms the meaning of a phraseological unit. The phraseological meaning, in turn, affects the external syntagmatics of PU, the common components of the meanings of PU and the words surrounding it ensure the compatibility of PU. For phraseological units, limitations in compatibility are their distinguishing feature.

Keywords: Cultural Contexts, Language Comparison, Idioms and Proverbs, Cross-Cultural Communication, Language Learning, Translation Theory, Phraseology Analysis.

Karşılaştırmalı Deyimbilim: Farklı Dillerin Eşdeğerlerini Analiz Etme Yöntemleri

Özet

Bu makale, farklı diller arasındaki deyimisel eşdeğerlerin karşılaştırmalı analizine yönelik çeşitli yöntemleri incelemektedir. Deyimsel yapıların, sabit kelime gruplarının ve ifadelerin incelenmesi, çeviri, dil öğrenimi ve kültürlerarası iletişimde karşılaşılan özel zorlukları anlamak için önemlidir. Makalede, karşılaştırmalı deyim çalışmaları için kullanılan teorik ve uygulamalı yaklaşımlar ele alınmakta; farklı dillerin benzer kavramları ve anlamları ifade etme biçimleri arasındaki eşdeğerlikler, varyasyonlar ve uyarlamalar örneklerle gösterilmektedir. Ayrıca, deyimisel eşdeğerliğin çeviri teorisi, kültürlerarası anlayış ve çok dilli iletişim üzerindeki etkileri tartışılmakta, dilsel ve kültürel bağlamların göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Bağlamlar, Dil Karşılaştırması, Deyimler ve Atasözleri, Kültürler Arası İletişim, Dil Öğrenimi, Çeviri Teorisi, Deyimbilim Analizi.

Phraseological units exhibit different degrees of semantic and structural cohesion of components, which leads to variation, the presence of optional components in the composition of PU, the difference in the compatibility of verbal, adverbial PU, stable comparisons. Phraseological units with a large number of components predictably have a wider compatibility; in turn, phraseological units with a higher valence have less semantic integrity (Makarov, 2017).

The influence (qualitative and quantitative) of accompanying words, the existence of entire classes of units (for example, stable comparisons), the presence of accompanying words is mandatory. Accompanying words, as is known, represent an obligatory lexical environment of phraseology; without

* Institute of Linguistics named after A. Baitursynov. Almaty, Kazakhstan, candidate of philological sciences, head of the lexicology department, e posta: marghan01@mail.ru, ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-8540-8264>

entering directly into the structure of phraseology, they contribute to the clarification and actualization of phraseological meaning (Kunin, 1996).

It is necessary to distinguish the nuclear and peripheral compatibility of phraseological units.

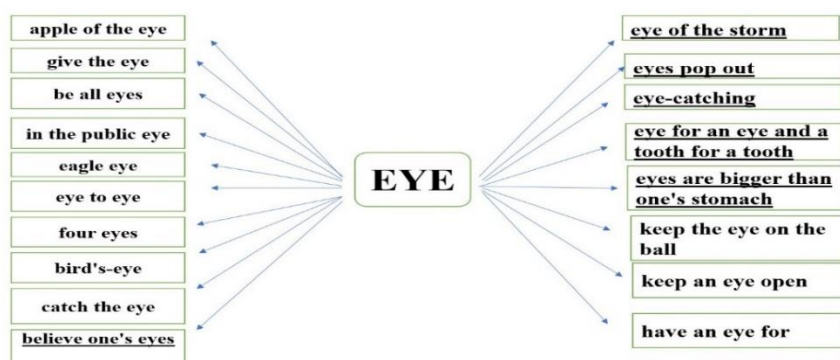
Nuclear compatibility is usually represented in well-known phraseological dictionaries or it can be easily detected analytically by studying a dictionary entry.

A context that does not create, but explicates, the hidden potencies of phraseology to function only in a certain environment can provide significant assistance for revealing the valence potential. For example, the valence of the phraseology “eyes” is universal in combination. In English, the actant plays an important role in the structure of valence. An actant is an active, significant participant in a situation, a speech construct that fills in the semantic or syntactic valence of a predicate. The actant, as a rule, necessarily accompanies the predicate. For example, in English, the phraseology *do smb in the eye* means “deceiving someone”. The image of phraseology goes back to the oldest form of awareness of the somatic part of the body as a whole. The component *do* corresponds to the action code of culture, the component *preposition* in corresponds to the spatial code of culture, the component *eye* corresponds to the somatic code. Phraseology conveys a stereotypical idea of lying. The English phraseology *spit in smb's eye* means “to spit on anyone, not to pay attention to anyone, to treat anyone indifferently”. The image of phraseology goes back to the oldest form of awareness of the somatic part of the body as a whole. The component *spit* correlates with the culture's promotional code. The verb *spit* itself symbolizes an indifferent attitude towards someone, and in combination with the preposition *in* correlates with the spatial code of culture. The component *eye* correlates with the somatic code of culture. Phraseology conveys a stereotypical idea of an indifferent attitude towards someone.

In English, there is also a phraseological unit with a similar meaning, this is *blar smb's eyes*. The *blar* phraseology component means “to cover the film, to obscure” and correlates with the action code of culture, the *eyes* component correlates with the somatic code of culture. The image of phraseology reflects a stereotypical idea of a situation where it is necessary to hide the true state of things, to mislead someone.

With negative actions and deeds, other phraseologies can also be considered, for example, turning a blind eye to something, *fermer les yeux sur qch*, *close one's eyes to smth*. These phraseologies mean “intentionally not paying attention, not reacting.” The phraseology is based on the metonymy “eyes – vision”, i.e. the transfer of the name by contiguity from vision to understanding. Eyes /yeux/ as an organ of vision are likened to a person's ability to notice something, to pay attention to what is happening around him. Phraseology goes back to the ancient archetypal opposition “light-darkness” and to the symbolically related opposition “life-death”. The components of the phraseology to close /fermer/ correspond to the anthropic code of culture; the components of the eye /yeux / correspond to the somatic code. The image of phraseology is based on the gestural (mimic) symbolization of a behavioral act. The unwillingness to see or notice anything contradicts cultural attitudes, according to which vision is a symbol of one of the highest values in the everyday, social and spiritual life of a person. They convey a stereotypical idea of unwillingness to notice someone's shortcomings, react to existing difficulties, obvious mistakes, violations, etc.

FIGURE 1. *The valence of the word "eyes".*

For a visual representation of the “connecting” potential of the PU, it is possible to use indexing. The higher the index, the higher the valence. The English phraseology with all one's eyes (with all eyes), with its component “eyes”, determines the compatibility with the verbs of visual perception to look, to gaze, to stare, to peep, to watch, its valence is equal. In the English world, the “eye” can be represented in the following conceptual peripheries:

1. An indicator of a person's physical condition: blear-eyed; boss-eyed; cross-eyed; tired eyes, tear-reddened eyes, watery eyes.
2. Human emotions and feelings: cold-eyed, evil-eyed, fire-eyed; expressive eyes, fierce eyes, frightened eyes, happy eyes, hopeful eyes, laughing eyes, loving eyes.
3. Human qualities and character: cunning eyes, curious eyes, honest eyes, greedy eyes, kind eyes, sly eyes.
4. An indicator of human intelligence and abilities: intelligent eyes, keen eyes, sharp eyes, shrewd eyes, mad eyes, crazy, stupid eyes.
5. Aesthetic assessment: beautiful eyes, fine eyes, unattractive eyes.
6. Causing bodily harm to a person: to give sb the evil eye.

Also, for the British, the “eye” is a unit that creates metaphorical models of vision and representation of the new world, in other words, the “eye” is a “window”, the “eye” is a “mirror”. In other words, the world is known through the eyes of a person who reports on his soul, pain and anxiety, experiences and stresses: his eyes reflected his anguish; The eyes are the window of the soul; A friend's eye is a good mirror.

The English phraseology do for smb's fair eyes means “to do anything for the sake of beautiful eyes”. The component do corresponds to the action code of culture, the component eyes corresponds to the somatic code, and the component fair corresponds to the qualitative code of culture.

So, valence is defined by us as the hidden properties of language units to attach other units to themselves in order to fill open positions of meaning with it; by compatibility we mean the realization of hidden properties and their disclosure in the process of constructing an utterance. A context that does not create, but explicates, the hidden potencies of PU to function only in a certain environment can provide significant assistance for revealing the valence potential.

The cultural representation of the semantic valence of the word eye in the Kazakh language is wide. Therefore, the valence phraseological units of the “eye” are divided into several cultural and semantic groups.

Kazakh phraseology embodies a rich tapestry of linguistic, cultural, and historical dimensions, serving as a repository of collective wisdom, cultural heritage, and linguistic creativity within Turkic-speaking communities.

English and Turkic languages feature a plethora of idiomatic expressions, many of which do not have direct equivalents in the other language due to differences in cultural contexts, linguistic structures,

and historical development. Here are some examples of non-equivalent idioms between English and Turkish languages:

English: "To spill the beans"

Meaning: To reveal a secret or disclose confidential information.

Turkic Equivalent: In Turkic languages, there may not be a direct equivalent with the same metaphorical imagery. However, a similar concept might be expressed using a different idiom, such as "sırrı açığa vurmak" in Turkish, which translates to "to expose the secret."

English: "To hit the nail on the head"

Meaning: To describe something accurately or to get to the heart of the matter.

Turkic Equivalent: Turkic languages may express a similar concept, but with different imagery. For example, in Turkish, one might say "doğruyu söylemek" which translates to "to tell the truth," or "doğruyu yakalamak" which translates to "to catch the truth."

English: "To let the cat out of the bag"

Meaning: To reveal a secret or disclose information that was meant to be kept hidden.

Turkic Equivalent: In Turkic languages, a similar idea might be expressed using idiomatic expressions that convey the notion of revealing something unexpected, such as "köpekleri salmak" in Turkish, which translates to "to let the dogs out."

English: "To burn the midnight oil"

Meaning: To work late into the night or to put in extra effort on a task.

Turkic Equivalent: Turkic languages may have idiomatic expressions that convey the idea of working diligently or persistently, but with different imagery. For instance, in Turkish, one might say "gece gündüz demeden çalışmak" which translates to "to work day and night without rest."

English: "To have a chip on one's shoulder"

Meaning: To be easily offended or to have a grudge against someone.

Turkic Equivalent: Turkic languages may express a similar concept using different idiomatic expressions related to pride, resentment, or defensiveness. For example, in Turkish, one might say "kendini beğenmiş olmak" which translates to "to be self-conceited."

These examples highlight the diversity of idiomatic expressions in English and Turkic languages and demonstrate how cultural and linguistic differences can shape the way ideas are expressed metaphorically.

Valence analysis of phraseological units involves examining the semantic relationships between the components of a phraseological unit and determining the valence patterns that emerge from these relationships. Valence refers to the capacity of linguistic elements, such as words or phrases, to attract or repel other elements in a sentence or discourse. In the context of phraseological units, valence analysis focuses on understanding how the components of a unit interact to convey meaning and contribute to its overall semantic structure.

There are several phraseological units in various languages that don't have direct equivalents in English due to cultural, linguistic, or historical differences. Here are some examples from different languages:

Spanish: "Que te den morcilla" - This phrase is a colloquial way of telling someone to go away or to leave you alone, but it literally translates to "Go get blood sausage." It's an idiomatic expression that doesn't have a direct equivalent in English.

French: "C'est la fin des haricots" - This phrase is used to convey that something is the last straw or the end of the line, but it literally translates to "It's the end of the beans." It's an idiomatic expression that doesn't have a direct equivalent in English.

German: "Es ist nicht mein Bier" - This phrase is used to indicate that something is not one's concern or responsibility, but it literally translates to "It's not my beer." It's an idiomatic expression that doesn't have a direct equivalent in English.

Italian: "Prendere lucciole per lanterne" - This phrase means to mistake one thing for another or to be deceived, but it literally translates to "To mistake fireflies for lanterns." It's an idiomatic expression that doesn't have a direct equivalent in English.

Japanese: "猿も木から落ちる" (Saru mo ki kara ochiru) - This phrase means "Even monkeys fall from trees," and it's used to express that everyone makes mistakes, even experts. It's an idiomatic expression that doesn't have a direct equivalent in English.

These are just a few examples, but there are many phraseological units in different languages that don't have direct translations in English due to cultural and linguistic differences.

The semantic valence of phraseological units is deeply rooted in the culture, history, and collective experience of a country and its people. These units often reflect the values, beliefs, and social norms of a specific culture, making them unique to that particular linguistic community.

Cultural Context: Phraseological units often draw on cultural references, traditions, and customs that are specific to a particular society. For example, idioms related to food, animals, or historical events may hold significance within a culture and contribute to the semantic valence of these expressions.

Historical Significance: Some phraseological units may originate from historical events, literature, or folklore that are significant to a nation's identity. These units carry layers of meaning and associations that are shaped by their historical context, adding depth to their semantic valence.

Social Connotations: The usage and interpretation of phraseological units can be influenced by social factors such as age, gender, and socioeconomic status.

Language Evolution: The semantic valence of phraseological units can also evolve over time in response to cultural shifts, linguistic trends, and external influences. New meanings or interpretations may emerge, reflecting changes in society and language usage.

Overall, phraseological units serve as linguistic artifacts that reflect the cultural identity and collective consciousness of a nation or community. Their semantic valence is deeply intertwined with the cultural and social fabric of the country and its people, making them integral to the language and identity of that society.

In the article, it was proved that the valence of phraseology, unlike a free phrase, converges. In the sense of some phraseology, there is no imagery. And the semantic valence of figurative phraseological units becomes culturally representative. That is, it has nothing to do with the phraseological meaning with an individual approach to each word in the structure of phraseology. Therefore, the creation of a stable phrase from words semantically incompatible with phraseology through phraseological units is considered cultural representativeness. The main mechanism contributing to this is the semantic valence of words.

References

- Makarov, V.I. (2017). *Theoretical foundations and practical application of the "Dictionary of combinability of phraseological units of the Russian language"* // Bulletin of the Novgorod State University named after Yaroslav Mudry. (4) 2017.
- Kunin, A.V. (1996). *Phraseology course of modern English*. Moscow: Higher school. 1996, 336

TÜRKLERİN İLK GASTRONOMİ KİTABI DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK

Abdullah KÖK*

Özge EKER KAVALÇALAN**

Mustafa Kemal KÖK***

Özet

Bu çalışmada, XI. yüzyılda yaşamış Türk bilgini Kâşgarlı Mahmûd'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eseri gastronomik veriler ışığında irdelenmiştir. Gastronomi, insanın nerede, ne zaman, ne şekilde, kimlerle yediğini içtiğini ve bunların hazzını sorgulayan, paradigmasını yeni kurmaya çalışan akademik çalışma alanıdır. Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk tarihine ilişkin içerdiği bilgilerle sosyal bilimlerin antropoloji, sosyoloji, halk bilimi, etnografya, tarih, edebiyat gibi birden çok ilki bünyesinde barındırır. Bu bağlamda, "kültür" kavramıyla disiplinler arası çalışmaların da odak noktasındadır. Bu odak noktalarından birisi de şüphesiz yeme- içme olgusudur. Yeme- içme olgusu kültürün en önemli veri tabanlarından biridir. Kâşgarlı'nın çalışmasında da mutfak kültürüne ait kıymetli veriler vardır. Bu çalışmada Dîvânu Lugâti't-Türk'te yeme-içme olgusu Harrington'un 2005 yılında yeme-içme kimliği üzerine geliştirdiği gastronomik kimlik üzerinden incelenmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki yeme-içme olgusu verileri Harrington'un sınıflandırmasındaki "kültür bileşenleri", "çevre" ve "gastronomik kimlik" başlıkları altında tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Gastronomi, Gastronomik Kimlik, Kültür, Dîvânu Lugâti't-Türk.

The First Gastronomy Book of the Turks: Dîvânu Lugâti't-Turk

Abstract

In this study, Dîvânu Lugâti't-Türk, which is written by the Turkish scholar Kâşgarlı Mahmûd, who lived in the 11th century, has been examined in light of gastronomic data. Gastronomy is an academic field, which is questions where, when, how and with whom a person eats and drinks and seeks to establish a new paradigm for these experiences. Dîvânu Lugâti't-Türk contains information related to Turkish history and contains multiple fields of social sciences such as anthropology, sociology, folklore, ethnography, history and literature. Also in this context, it is in focus with the concept of "culture" interdisciplinary studies. Undoubtedly one of these focus is the phenomenon of eating and drinking. The phenomenon of eating and drinking is one of the most important databases of culture. Also Kâşgarlı's work contains valuable data regarding culinary culture. In this study, the phenomenon of eating and drinking in Dîvânu Lugâti't-Türk has been examined through the gastronomic identity developed by Harrington in 2005 on the identity of eating and drinking. The data on the phenomenon of eating and drinking in Dîvânu Lugâti't-Türk are discussed under the headings of "cultural components", "environment" and "gastronomic identity" in Harrington's classification.

Key Words: Gastronomy, Gastronomical Identity, Culture, Dîvânu Lugâti't-Türk.

Giriş

İnsanlığın ayrılmaz bir parçası olarak yemek yeme eylemi fizyolojik bir ihtiyaçtır. Yüzyıllar içerisinde homo erectus'tan homo sapiens devrimine kadar insanların düşünme eylemini arttırması, ateşi kontrol altına almaları, el koordinasyonunu sağlamaları gibi önemli aşamalarla (Harrari, 2015) yeme-

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Antalya. e-posta: akok9@yahoo.com; abduhahkok@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0002-3614-271.

** Öğr. Dr., Kapadokya Üniversitesi Beşerî Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü e-posta: ozgeker@gmail.com ORCID: 0000-0003-0977-8110.

*** Türk Dili ve Edebiyatı Eğitim Bilimi Uzmanı (MS.: Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Gastronomi ve Mutfak Sanatları Ana bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. e-posta: mkkok97@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0560-1783.

içme olgusu fizyolojik ihtiyaçları karşılamadan ziyade bir zevk hâline gelmiştir. Yeme-içme olgusu yazının icadıyla birlikte kültürlerin ayrılmaz bir miras taşıyıcısı hâline gelerek bu faaliyetler bir toplumun kimliğini belirleyebilecek normatif, sembolik değerleri de kazanmıştır (Belge, 2010; Bottéro, 2023). Bu bağlamda yeme-içme olgusunu kültür ile bağdaştırmak son derece olağandır. Ancak tıpkı yeme-içme olgusu gibi kültür nosyonu da farklı düşünürler tarafından anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Kültür kavramının Voltaire, Braidwood, Marx, Gökalp gibi farklı düşünürler tarafından sınırları yeniden çizilmiş; bu kavramlara farklı değerler atfedilmiştir (Şengül, 2023).

Kültür, kelimesi Batı dillerinde 15. yüzyılda Latince “colere” köküne dayanan “cultura” kelimesinden türetilmiştir. Korumak, özen göstermek anlamlarına gelen “cultura” kelimesi literatürde ve günümüzdeki anlamıyla ilk defa Fransız düşünür Voltaire tarafından kullanılmıştır. Voltaire, eserlerinde kelimeyi etimolojik bağlantısından farklı olarak doğrudan insanların bilişsel üretim kabiliyetine atfederek insanın gelişimiyle bağdaştırmıştır (Alakuş, 2004). Ancak kültür kavramı fen ve doğa bilimcileri, sosyal bilimciler, eğitim bilimcileri tarafından sayısız anlamlar ile açıklanmıştır. Örneğin antropolojide, kültür belli bir zümreye ait bireylerin algılama, yaratıcıyla aralarındaki ilişki, gündelik hayat pratikleri ve bu toplumdaki normlarıdır (Braidwood, 2008). Marx’a göre kültür, toplumsal hayattaki üretim, bu ilişkilerde kullanılan araçlar ve sosyal tabakalardaki bir inşâ sürecidir (Artz, 2018). Gökalp ise “hars” adını verdiği kültür kavramını uygarlığa ulaşmak için dört başı mamur bir şekilde açıklanması gereken bir ana başlık olarak görür. Hars (kültür), Arapça toprağı ekip biçme anlamına gelir (Kubbealtı, 2024). Hars (kültür), bir millete ait lisan, din, edebiyat, güzel sanatlar, hukuk vb. gibi tüm anlayış kurumlarıdır ve bu unsurun “duygu”, “heyecan”, “zevkler” ve “inanç” gibi taşıyıcı unsurları olmalıdır (Arslan, 2004).

Gerek etimolojik gerekse farklı araştırmacılar tarafından açıklanan kültürün yeme-içme olgusuyla beraber kavramsal boyutlarıyla açıklama ihtiyacı ise son derece olağandır. Türk toplumunun tarihî devirleri boyunca yeme-içme kültürü farklı araştırmacılar tarafından tarihi Türk dili alanının ilk metinlerinden itibaren açıklanmıştır. Türk tarihinin devirlerinde yazılı kaynak olarak elimizdeki ilk ve bütün olarak verilere ulaşabildiğimiz eser *Kök Türk (Türk Kağanlık) Yazıtları*’dır. Ancak bu dönemin yeme-içme olgusuna ilişkin veriler *Divânu Lugâti’t-Türk* tanıklığı ile yorumlanmıştır (Aydın, 2022). Diğer araştırmacılar da *Kök Türk (Türk Kağanlık) Yazıtları*ndaki yeme-içme kültürüne ait verilerin kaynaklarını açıklamadan Güldemir’in (2014) çalışmasına atıfta bulunarak açıklamışlardır. Ancak bu çalışmada da sadece döneme ilişkin yiyecekler liste şeklinde sıralanmıştır. Geç dönem metinlerinden hareketle de yeme-içme olgusunun kültürel boyutları üzerine incelemeler yapılmıştır (Bekçi 2002; Beşirli, 2010; Beşirli, 2012; Güldemir, 2014; Göde vd. 2021; Kızıldemir vd. 2014; Kut, 2021; Kut ve Kut, 2023; Mary-Işın, 1998; Mary-Işın, 2012; Solmaz ve Altın, 2018; Şahin 2010; Yerasimos, 2002; Yerasimos 2023). Araştırmacılar bu çalışmalarında genellikle Türk tarihindeki bütün devirleri sınıflandırarak buradaki yemekleri bir liste hâlinde sunmuşlar veya Osmanlı’daki farklı yemeklerin yapıtlarını reçetelendirmişlerdir. Bu çalışmalarda özellikle “liste” kavramına dikkat çekilmiştir.

Divânu Lugâti’t-Türk’te yeme-içme kültürünün müstakil olarak çalışıldığı kaynaklara bakıldığında zaman Kâşgarlı Mahmûd’un bu emsalsiz ve tarihî sözlüğündeki söz konusu yeme-içme olgusunun iki boyutta değerlendirildiği görülür. Bunlardan ilki *Divânu Lugâti’t-Türk* Türklerdeki yeme-içme olgusunun ele alındığı kültüre ait bütün çalışmalarda geniş yorumlamalara dayanan ikincil bir kaynak (Ögel, 1978; Genç, 1997) görevi görmüştür. İkinci olarak sonradan tarihî çalışmalara kaynaklık edecek olan tematik tasniflerin derlendiği kaynak görevini görmüştür (Armağan, 2021; Çetin, 2005; Oğuz ve Sever, 2008, Paşaoğlu, 2010; Sürücüoğlu ve Özçelik, 2012; Gömeç, 2016; Kalkan, 2017; Demirbulak, 2020; Korkut, 2021; Muratoğlu, 2024). Bu çalışmalarda araştırmacılar ilk ölçüt olarak doğrudan kültüre ait verilerden hareketle yeme-içme söz varlığını *Divânu Lugâti’t-Türk* tanıklığında yorumlamaya gitmişlerdir. İkinci ölçütte yer alan araştırmacılar ise sadece dillik ölçütler ışığında “ad” olarak tanımlanan sözcüklerin sözlük anlamlarını sıralamışlardır. Sonuçta yeme-içme kültürü, mutfak araç-gereçleri gibi literatürde çeşitli şekillerde adlandırılan bu çalışmalarda bir dağınıklık ve düzensizlik göze çarpar. Bu nedenle gastronomi tanımından ve sınırlılıklarından hareketle bu verileri yorumlamak elzemdir. Çalışma bu yönüyle literatüre katkı sağlayacaktır.

Yeme-içme olgusunun kültürel yönünü disiplinler arası bağlamda inceleyen araştırmacılar ise genellikle iki yolu tercih etmişlerdir. Bunlardan ilkinde Kâşgarlı Mahmûd’un eserindeki yiyecek-içecek

adları sıralanmıştır. İkincisinde ise bu olgunun içinde barındırdığı mutfak kültürüne ait konular listelenmiştir. Her iki yaklaşımda da “mutfak” ve “yiyecek-içecek” kavramlarından hareketle *Dîvânu Lugâti't-Türk* yorumlanmıştır (Çetin 2005; Paşaoğlu 2010; Sürücüoğlu ve Özçelik 2012, Demirbulak 2020; Gömeç 2016; Armağan 2021; Korkut 2021).

Kavram ve Akademik Disiplin Olarak Gastronomi

Gastronomi alanının bilim veya sanat olarak görülmesine ilişkin konular farklı araştırmacılar tarafından tartışılmıştır (Hegarty ve O'Mahony, 2001; Scarpato, 2002; Santich 2004; Kivela ve Crotts, 2005; Seyitoğlu ve Çalışkan, 2018; Seyitoğlu, 2018; Tütüncü, 2019; Yüksel, 2019; Samancı, 2020). Gastronomi, gastroloji kavramından hareketle Fransız Şair Joseph Berchoux'un şiirinde kullanılmış bir kavramdır. Gastoroloji, gastro (mide) ve logic (bilgi) kelimelerinden meydana gelmiştir (Etymonline, 2024). Bu kelime, şair Berchoux tarafından gastronomi olarak değiştirilmiş ve yaygınlaşmıştır. Gastronomia kavramı, ilk defa M.Ö 4. yüzyılda yaşayan bilgin Archestarus'un eserinin başlığı olmuştur. Ancak bu eser kayıptır. Esere ilişkin oldukça sınırlı bilgiler M.Ö 2. yüzyıldaki Naucratisli Athenaus'un on beş ciltlik *Deipnosophistae* adlı eserinde verilmiştir (Santich, 2004; Wilkins ve Hill, 2006). Gastronomi kavramının etimolojik boyutu da göz önünde bulundurulduğunda bu iki eser Batıda çok önemli yere sahiptir. Bunlardan ilki; Fransa'daki “Parizyen” olarak adlandırılan soylu Burjuvazi'ye bir rehber eser olarak 1804 yılında Grimod de la Reynière tarafından hazırlanan *Gurmeler için Almanak* kitabıdır. Grimod de la Reynière, gastronomi dergileri çıkartan bir araştırmacıdır. İkinci eser ise 1826 tarafından Brilliant-Savarin tarafından kaleme alınan *A Physiologie du Goût* adlı eserdir (Santich, 2004). J.A. Brillant- Savarin'in bu eseri 2015'te Heval Bucak tarafından *Lezzettin Fizyolojisi* ya da *Mutfak Üzerine Düşünceler* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Ancak gastronomi araştırmaları daha farklı bir alanda gelişmiştir. Akademik bir çalışma alanı olarak gastronomi yeni yeni paradigmasını kurmaya çalışarak disiplinler üstü, disiplinler arası ya da alt disiplin görülerek bilimsel yayınlarının sayısında bir artış gözlemlenmiştir (Seyitoğlu ve Özdemir, 2018). Bu bağlamda, gastronomi çalışmalarına ilişkin literatürü inceleyen veya literatürden hareket ederek disiplini açıklamaya çalışan birçok çalışma mevcuttur (Ellis vd. 2018; Özdemir ve Dülger Altın, 2019; Sarıışık ve Özbay, 2015; Seyitoğlu, 2018; Yıldız ve Yılmaz, 2019). Özetle gastronomi kavramı tarihsel süreçte nerede, ne zaman, neyin lezzetli yenileceğine ilişkin soylulara hitâp eden bir rehberlikle ortaya çıkmıştır (Santich, 2004). Bilimsel bir çalışma alanı olarak gastronomi sıklıkla “yemek turizmi”, “yeme-içme”, “yiyecek-içecek”, “gıda” gibi kavramlarla Turizm çalışmalarının ilgisini çekmiştir. Bu şekilde Gastronomi çalışmalarının paradigması oluşum aşamasına geçmiştir (Seyitoğlu ve Çalışkan, 2018; Seyitoğlu, 2018). Bu bağlamda gastronomi araştırmalarının literatüre kazandırabileceği kavramlar mevcuttur. Ancak bu kavramlar insan-yemek-mekân üçgeninde keyfine ilişkin kavramların araştırılıp modellerin geliştirilerek bu modellerin nicel veya nitel araştırma yöntemleriyle sorgulanabileceği (Özdemir, 2024) çalışma alanını gastronomi oluşturur. Gastronomi çalışmalarının olguları ise; “Gastronomik kimlik”, “gastronomik imaj”, “tabak”, “menü”, “atmosfer”, “yiyecek-içecek”, “gastronomik deneyim” (Özdemir, 2024) olabileceği gibi yiyecek-içeceğin hazırlandığı mutfakın fiziksel-işlevsel koşulları da (Arman, 2019) gastronomi disiplinin çalışma boyutları da gastronomi araştırmalarının ilgilendiği konulardır.

Bu bağlamda yeme-içme olgusu tüm sosyal bilimler disiplinini içerisine alan “kültür” nosyonuyla eşleştirileceği gibi doğrudan bu olguyu merkezine alan gastronomi çalışmalarıyla incelemek Türklerin sosyal-gündelik pratiklerine ilk defa detaylı cevapları bulabileceğimiz en eski kaynak olan *Dîvânu Lugâti't- Türk* ile mümkün görünmektedir. Bu inceleme de gastronomi çalışmalarının olgularından yeme- içme kimlikleri veya gastronomik kimlik konusu ile yapılacaktır. Çalışmada Harrington'un 2005 yılında geliştirdiği yeme-içme olgusuna ilişkin gastronomik kimlik sınıflandırılması kullanılacaktır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki söz konusu yeme-içme olgusu verileri Harrington'un sınıflandırmasındaki “kültür bileşenleri”, “çevre” ve “gastronomik kimlik” başlıkları altında tartışılmıştır. Çalışmada başta Atalay (1998) tercümesi olmak üzere Ercilasun ve Akkoyunlu (2014)'ün *Dîvânu Lugâti't- Türk* tercümeleri esas alınmıştır.

Çalışmanın deseni temel nitel araştırma veya yorumlayıcı desendir. Temel nitel araştırma deseni, araştırmacının fenomenolojik, gömülü teori, öyküsel analiz, eleştirel ya da etnografik çalışmaları tercih etmediği ancak yöntem olarak nitel araştırma yöntemini tercih etmesidir. Bu tercihte, tüm nitel

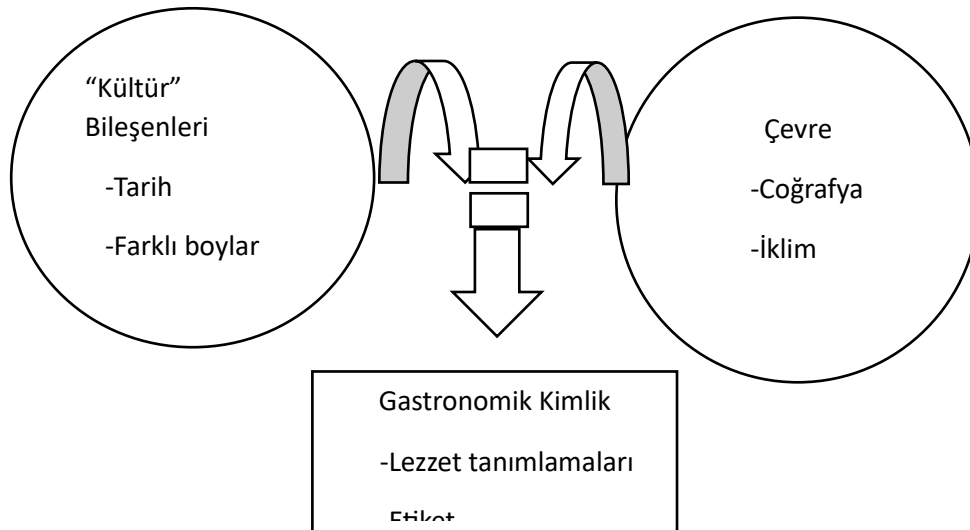
araştırmalar yorumsayıcı olduğu için çalışmanın yöntemi temel nitel araştırma olarak tanımlanabilir (Merriam, 2018).

Dîvânu Lugâti't- Türk Türklerin İlk Gastronomi Kitabı mıdır?

Dîvânu Lugâti't Türk Adıg, Kası ve Opal gibi yerlerin yönetimine doğrudan etki edebilen; şeceresi Fergana, Hocend, İlek, Taşkent ve Urşusuna gibi vilâyetleri fetheden Nasr Arslan İlig'e dayandırılmıştır. Bu yöneticinin de soyu Satuk Buğra Han ile ilişkilendirilmiştir (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014; Ceritoğlu, 2023). Kâşgarlı Mahmûd ise eserini başka bir soyluya Ebu'l Kasım Abbasi'ye sunmuştur. Ebu'l Kasım Abbasi, Kâşgarlı Mahmûd kendisine eseri sunduğunda halifelik koltuğuna yeni oturmuştur. (Adalıoğlu, 2009). Gastronomi kavramının ortaya çıktığı sürece benzer bir şekilde Kâşgarlı Mahmûd'un amacı da Türklerin dinine, diline, tarihine, edebiyatlarına yani teorik ve pratik bilgilerine dair bilgileri sunarak dikkat çekmek ve yeme-içme olgusuna dair bilgileri de paylaşarak soylu birine Orta Asya diyarını tanıtmak olmuştur. Bu bağlamda gastronomi kavramının gelişim sürecinde atfedilen "soyluluk" ve "rehberlik" vurgusu (Santich, 2004) *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te de görülmüştür.

Dîvânu Lugâti't- Türk'te Gastronomik Kimlik

Harrington, bir ülkenin mutfak kimliğini belirlemede kültür, doğa (çevre) ve gastronomik kimlik olmak üzere etken olan üç ana başlık öne sürmüştür. Harrington'un sınıflandırmasının kültürel bileşenleri başlığı "tarih", "farklı boylar", "deneme- yanılma", "gelenekler", "inançlar" ve "değerler" olarak *Dîvânu Lugâti't- Türk* için uyarlanmıştır. Çevre başlığında ise "coğrafya" ve "iklim" başlıkları geçmiştir. Gastronomik kimlik başlığı altında "lezzet tanımlamaları", "etiket" ve "tarifler" kuralları sıralanmıştır (2005: 133- 134).

Şekil 1. Robert Harrington'ın (2005) *Defining gastronomic identity: The impact of environment and culture on prevailing components, texture and flavors in wine and food* adlı çalışmasından DLT için uyarlanmıştır.

Kültür Bileşenleri

Tarih

Dîvânu Lugâti't- Türk'te günlük hayat içinde toplumun ve yönetici sınıfın yeme- içme geleneklerinden bahsedilmiştir. Hükümdar sofraları olarak niteleyebileceğimiz yemek geleneklerinin sayısı ise azımsanamayacak ölçüdedir. Nitekim eserde madde başı olarak geçen "işküm", "kenç liyü", "tamgalıg", "tanğuk", "sıgır" adlandırmaları doğrudan han sofralarıyla ilişkili kavramlardır. "Tamgalık" denilen kap-kacak kullanımları doğrudan Hakan için kullanılan, protokolü temsil eden hatta onun güvenli gıdaya erişimini amaç edinen kuver takımlarıdır (Genç,1997). "Kenç liyü" ise hanların düğünlerinde veya bayramlarda yağma edilmek üzere yapılan sofradır. Bu sofraya otuz arşın yüksekliğinde

ve minare gibi, yağma edilmek için yapılmış bir sofradır (Atalay, C. III, 438- 5). Tanğuk ise hakanlar sefere çıktığında onlara yemek ve yemeğe benzer verilen armağan (Atalay, C. III, 365- 7). Han sofralarıyla ilişkili isimler yanında bu geleneğin bir anlamda diyalektiğini oluşturan fiiller de yer almaktadır. Bunlardan ilki “aşa-” fiilidir. Aş ye- anlamına gelen bu fiil Kâşgarlı’nın ayrımıyla Hakanlılarca yalnız büyüklerin sofrasında kullanılırken, öteki Türklerce günlük hayatta herkes için kullanılan bir fiildir. Diğer fiil ise “aşat-” fiilidir. Kâşgarlı bu fiil için de bir ayrıma gitmiştir. Söz konusu fiil Türklerde sadece büyüklerin düzenlediği yemeklerde kullanılırken, Oğuzlarda herkes için kullanıldığı kaydı düşülmüştür (Atalay, C. I, 210-10, 4). Dolayısıyla Kâşgarlı, kendisi gibi soylu gördüğü halifeye Türk boylarının önde gelen yöneticilerinin veya soylularının sofralarını da tanımlamıştır.

Kendi toplumunu tanıtmaya amacıyla eserini yazmak için gerçekleştirilen ziyaretler Kâşgarlı Mahmûd’un aslî unsurudur. Ancak bu aslî unsurun ayrılmaz parçası yeme-içme olgusudur. Fizyolojik vb. ihtiyaçlarla yeme-içme faaliyetleri de günlük hayatın olağan akışındadır (Quan ve Wang, 2004). Bu bakımdan yeme-içme olgusuna dair sıralanan bütün bilgiler Kâşgarlı’nın bu deneyimini yoğunlaştıran bir unsurdur.

Hanedanlığa ait teşrifat kuralları dışında gelenek ve göreneklere ait ritüel veya inançlarda da yeme- içme olgusunun kültürel boyutunu yakından görmektediriz. Bu bağlamda *Dîvânü Lugâti’t- Türk*’te doğum, ölüm gibi geçiş dönemi yeme- içme kültüründen izler görülmektedir. Örneğin “kagut”, yeni doğum yapmış kadınlar için verilen darıdan yapılmış bir yemektir. Darı kaynatılır, kurutulur, sonra dövülür, un gibi inceltir, yağla ve şekerle karıştırılır, böylelikle yeni doğurmuş olan kadınlara verilen bir yemek olur” (I, 406-5; III, 163-2). Diğer bir geçiş dönemi ölümde ise geleneksel ölü yemeğinden “basan, yog, yog basan, yoğla-” olarak bahsedilmektedir. “Basan”, ölü gömüldükten sonra yenilen yemektir. Yog veya Yug basan da denir (I, 399-1); “Yog”, ölü gömmesinden sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemektir (III, 149- 19); “Yoğlamak” ise ölü için yemek vermektir. Türklerin göreneği böyledir (III, 309- 1, 4). Düğün yemeklerine ise “küden” adı verilmiştir (I, 404- 15). Hastalara ise nohut büyüklüğünde kesilen şehriyeden yapılmış “sarmaçuk” çorbası yapılmıştır (I, 527-21). Bunların dışında toplumda belirli günlerde yemek hediye etme geleneği de vardır. Yoldan geçen hısımlara veya tanıdıklara armağan olarak çıkarılan yemeğe “tuzgu” (I, 419- 10); hakanlar sefere çıktığında onlara yemek ve yemeğe benzer verilen armağan “tanğuk” (III, 365- 7); harman temizlendikten sonra gelen kimseye verilen buğday, azık, arpa gibi zahire armağanına “keşeng” (III, 385- 23); hayvan boğazlandıktan sonra işkembesi nişan alınarak ok atılarak elde edilen parçanın alınmasına “karın at-” (I, 403- 27) adı verilmiştir.

Farklı Boylar

Kültür bileşenlerinin ikinci ölçütü olarak farklı boylardan bahsedebiliriz. Kâşgarlı Kınık, Kayı, Bayındır, İva, Salur, Avşar, Beğdili, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara Bölük, Alka Bölük, İgdir, Yüreğir, Dodurga, Ulayundlug, Töger, Peçenek, Çuvuldar, Çepni ve Çarıklı (Ceritoğlu, 2023) olmak üzere yirmi farklı Türk boyundan bahseder. Kâşgarlı, Türkleri bu boyları da göz önünde bulundurarak tanıtmak gereksinimini görmüştür (Kök, 2011). Kendi toplumunu tanıtmaya amacıyla eserini yazmak için gerçekleştirdiği ziyaretler Kâşgarlı Mahmûd’un aslî unsurudur. Ancak bu aslî unsurun ayrılmaz parçası da yeme-içme olgusudur. Fizyolojik vb. ihtiyaçlarla Kâşgarlı Mahmûd, yeme-içme faaliyetlerini günlük hayatın olağan akışı olarak algılamıştır ve bunları da kayda geçmiştir. Bu bakımdan yeme-içme olgusuna dair sıralanan bütün bilgiler onun bu deneyimini yoğunlaştıran bir unsurdur. Ebu’l- Kasım Abbasi’nin Türk toplumuna gerçekleştirdiği bir ziyaretinin olup olmadığı literatürde bilinmemektedir. Ancak, Kâşgarlı Mahmûd’un gerçekleştirdiği bu geziler sonucunda eserini iki yıllık bir zaman diliminde tamamlamıştır. Toplam 8624 söz varlığından sadece 566’sında lehçe kaydı bulunmaktadır (Nalbant, 2008; Killi 2008’den; Ceritoğlu, 2023). Bu lehçe kayıtları içerisinde yeme-içme söz varlığı da takip edilmektedir. Nitekim aşağıda örnekleri verilmiştir. Örneğin, Hakaniye Lehçesine “aşa”-, “böşgel” gibi kaydı düşülen kelimelerden bazıları yeme-içme olgusuyla doğrudan ilişkili kelimelerdir (Ceritoğlu, 2023).

Adhrık: ayırık otu. **Türkler** adhrık, **Oğuzlar** ayırık derler (I, 113- 18); **Aşlık:** Aşevi, mutfak. **Oğuzlar** buğdaya aşlık derler (I, 114-4,5); **Alma:** Elma. Oğuzlar elma, **Öbür Türkler** almıla derler (I,

130-11); **Arı yağı**: Bal. **Çiğil Türkleri** arı yağı der (I, 87-24); **Suvar, Kıpçak** ve **Oğuzlar** bal; **Öbür Türkler** arı yağı derler (III, 156-7); **Ayak**: Çanak, kase, kadeh. **Oğuzlar** Çanak der (I, 286- 17); **Benek**: tane, habbe. (**Arguca** ve birtakımları dilince) (I, 386-3); **Bün**: Çorba. **Oğuzlar** bün, **Türkler** Mün derler (I, 3- 18); **Böşgel**: **Hakaniye lehçesinde** yufka ekmeği (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 242, 210); **Bugday**: Buğday. **Barsganlılar** budgay der (III, 240-14); **Bart**: Su içilen bardak. (Oğuzca) (341-6); **Çanak**: Kap kaçak (Oguzca); **Oğuzlar** kap kacağa çanak der. Ayak demez (I, 84-19); **Egürgen**: Taneleri olan bir bitki. **Karluk Türkmenleri** bunu yerler (I, 158-4); **Epmek**: Ekmek. **Yağma, Toxsi, Oğuz** ve **Kıpçak** dillerinde (I, 101- 9); **Katut**: Çenet. Armut katutı: armudun çenedi, bir parçası. **Barsgan dilince** (II, 284- 14); **Küwürgen**: Dağ soğanı, **Oğuzlar** buna kümürgen derler (I, 522- 23; I, 525- 24); **Sagur-**: Su içmek; suyu içirmek. **Karluklar** (II, 81- 7; II, 80- 21, 22); **Susgak**: Susak; kendisiyle su ve benzeri şeyler daldırılarak alınan nesne. **Karluk, Kıpçak** ve **göçebe dillerinde** (I/ 470- 28); **Tograguçı**: Ö. Türklerce. Et doğrayıcı (III, 314- 8); **Togradaçı**: Oğuzlarca. Et doğrayıcı (III, 314- 13).

Deneme Yanılma

Üçüncü ana ölçüt “deneme-yanılma” kavramıdır. Yiyeceğin işlenme sürecinde iki ana amaç vardır. Bunlardan ilki, güvenli gıdaya ulaşmasını sağlayarak kişilerin zehirlenmesinin önüne geçmektir. İkincisi ise bir besini işlemedeki gözleme dayanan bulgulardır. Meyvelerinin küpe gibi kırmızı olduğu, yakacak olarak kullanılması mümkün olmayan üzüm bağlarının ilk kısmına dikilen azgan ağacıdır (Ceritoğlu, 2023). Azgan ağacı (Calicotome v.) olarak *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te yer alan bu bitki “keçiboğan” olarak geçer. Keçiboğan, oldukça zehirli toksikolojik maddeler içeren bir bitki türüdür. Bu bitkinin, üzüm bağlarının girişinde yetiştirilmesinin sebebini bağların korunması olarak düşünülebilir. Gıdanın işlevi açısından dört kalite boyutu bulunur. Bu kalite ölçütlerinden biri “sağlık değerini” belirleyen hijyenik-toksikolojik kalite ögesidir (Bergel'den (1982) akt. Artık vd. 2008). Kâşgarlı Mahmûd da bu bitkinin yenilemeyeceğine dair bir bilgiyi sunar. *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te “*yazok et*” olarak adlandırılan kurutulmuş et “*yaz ok ye*” sözünden gelmektedir (Genç, 1997). Kurutulmuş bu etin ilkbaharda yenilmesi tavsiye edilir. Çünkü, ilkbaharın gelmesiyle birlikte sıcaklıklar artarak karkas olarak etliğe asılacak bir et bozulacaktır. Bir diğer bilgi olarak besini işlemede elde edilen bilgilerdir. Örneğin *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te *kor*, *kurut*, *yoğurt uzıt*-, *kez*, *kıyak*, *yoğurt katıla*-, *koyukla*-, *kanak*-, *aguz (kolostrum)* gibi söz dağarcıkları sütün işlenme sürecinin farklılaştırılarak deneme- yanılma yoluyla üretilmesi gündelik hayatta beslenmenin görünümüne ilişkin verilen bilgilerdir. Kolostrum sütü ise aktif bileşenler tarafından oldukça zengindir. Elde edildiği hayvanın hasta olması durumunda patojen bakteriler bu süre bulaşarak insan sağlığını tehdit eder.

Gelenekler

Dördüncü destekleyici ölçüt olarak da yeme- içme alışkanlıklarındaki geleneklerden söz edebiliriz. Yeme-içme olgusuna ilişkin olarak yiyecekler sadece fizyolojik ihtiyaçları karşılamamaktadır. Yiyeceklerin ve içeceklerin hazırlanışı yemeğe uygun hale getirilmesi de önemli bir süreçtir. Bu bağlamda *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te yiyecek ve içeceklerin kaynak besinleri, saklama koşulları yanında tüketim süreçleri de aktarılmıştır. Bu bölümde ise yemeklerin servisi ve yemek sırasındaki alışkanlıklar yer almıştır. Örneğin, tutmaç yemeği kendine has tutmaç şişi ile yenilir (Atalay, 1998). Ancak Genç, Atalay'ın bu önermesine karşı çıkararak ufak erişte parçalarının bir şişe dizilmesini anlamsız görerek tutmaç şişinin bir servis takımı olduğunu düşünür (1997, 261). Burada tutmaç tanelerinin boyutuna ilişkin *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te bir tanıklık gösterilmemektedir. Ancak bu yemeğe ilişkin hazırlanan bir gelenek mevcuttur.

Başka bir gelenek de çorba servisine, tüketimine yöneliktir: *mün öpmek, ol mün isitti, ol mün öpündi, ol manğa mün öpürdi* (Atalay 1971'den akt. Genç, 1997) gibi cümleler çorba servisinin, çorba içirmenin bir geleneğinin olduğuna işaret eder. Çorbadan sık sık bahsedilmesi Türklerin çorba içmekten keyif aldıklarının göstergesidir (Genç, 1997). Ayrıca “o, çorbayı kepçeledi, kepçeyi çorbaya daldırdı” (III, 331- 5; II, 122-3; II, 253- 6) ifadesi çorbanın kepçe ile paylaştırıldığını düşündürmektedir.

“Adam şarul şurul çorba içti” (III, 122- 3) veya “bir öpüm mün: bir yudum çorba” (I, 75- 2) ifadeleri de çorbanın ne tarzda içildiğini bildirmektedir. Sıvı yiyecekler yanında katı yiyeceklerin de sofrada nasıl yendiği hakkında bilgiler verilmiştir. Örneğin, “kalbuz, lokma, yudum, tıkım. kalbuzladı nengni: o şeyi tıktı, yuttu” (I, 458-5); “kalbuzla-” Yutmak, tıkım veya lokma yapmak (I, 458-5; II, 350-

10, 13, 14); “tikim”: parça (I, 396- 26); dürüm parçası. Bir tikim türmek. Bir parça dürüm. İçine peynir veya yağ konularak dürülen yufka ekmeği; “ötmek türmeklendi: ekmekten dürüm yapıldı” (II, 268- 23); “tançu/ tuncu”: lokma, tıkim. O, tıkimı yuttu hazmetti (III, 392- 10); “tikkü”: parça, lokma. Bir tikim et (III, 229-4); “tiküle-”: lokma lokma vermek. O, bana et lokması verdi (III, 326- 9, 13, 16) ifadelerinden hareketle de katı yiyeceklerin lokma lokma, parça parça yendiği düşünülmektedir. Bir dilim et anlamına gelen tilge veya tilimden hareketle de et türevi yiyeceklerin lokma edilerek, dürüm edilerek veya dilimlenerek de tüketildiği düşünülmektedir (I, 429- 23, 26). Yemek yeme alışkanlıklarından bazılarının da katık yapmak veya ban- şeklinde olduğu söylenebilir. “Adam, ekmeği sirkeye bandı” (II, 30- 10, 12, 15, 16); “o, bana ekmeği yağa bandırttı” (II, 197- 11, 14, 15). Bunun dışında yemeğin sıcaklık ve soğukluk dengesi de önemli olmuştur. “Sıcak ile soğuk arasında tabiata gelen hoş yemek” (III, 240- 19) veya “süte benzer şeyleri soğutmak” (II, 344- 12, 15, 16, 19, 20) ifadelerinden yemeklerin belli bir sıcaklıkta yenildiği anlaşılmaktadır.

Yeme- içme sürecinin bitmesinden sonra yemek yenilen kapların temiz bırakılmasına da özen gösterilmiştir (III, 31-3).

İnançlar

Kültür kavramının beşinci bileşeni olarak “inançlar” ölçütü ele alınmıştır. Burada besinlerin fizyolojik ihtiyacı karşılamak dışında farklı iyileştirici özelliklere sahip olduğuna inanılan beslenme değerlerine atfedilen kavramlar yer almıştır. Günümüzde bu işleve sahip besinlere kavramsal olarak “fonksiyonel gıda” adı verilmiştir. Bu durum yiyeceğin asıl amacı dışında farklı amaçlarla kullanılması veya içeriğinin zenginleştirilmesi olarak adlandırılmıştır (Bigliardi ve Galati, 2013). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de iprük (I, 101- 6); xasnı (I, 435- 5); sığun otu (I, 409- 23); egit (51, 28); yunğ (361, 23) gibi bu işleve sahip besinler olduğu görülmüştür. Bu besinler hastalıkların iyileştirilmesinde kullanılmıştır.

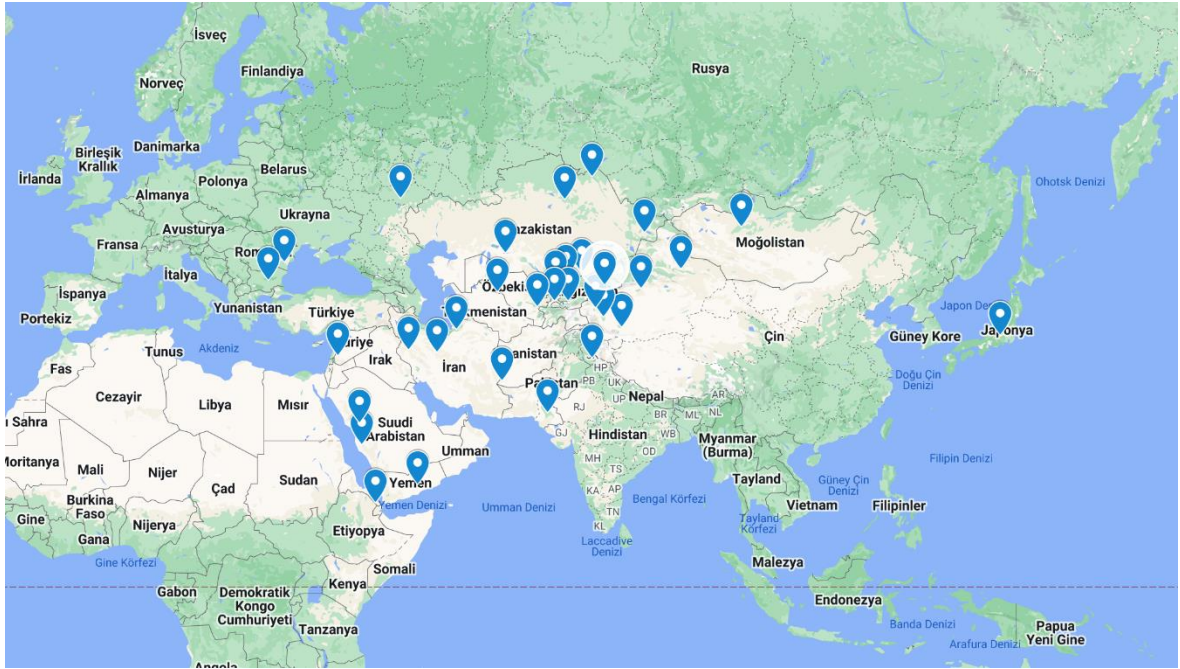
Değerler

Kültür kavramına ilişkin altıncı ve son ölçüt ise “değerlerdir”. Değerler ölçütünün *Dîvânu Lugâti't Türk*'teki en önemli örneği yeme- içme olgularından hareketle oluşturulmuş atasözleridir. *Közegü uzun bolsa elig yanmas* (Ceritoğlu, 2023). Bu atasözündeki değer ölçütü ise yemeğin hazırlanışında elde edilen bir tecrübenin atasözlerine yansımış halidir.

Çevre

Coğrafya ve İklim

Gastronomik kimliği açıklamadaki ikinci ana ölçüt ise “çevredir”. Çevre ölçütünü oluşturan unsurlar ise “coğrafya” ve “iklimdir”. İlk unsur coğrafyadır. Kâşgarlı Mahmûd'un bu eserinde bir haritaya yer vermesi onu Türk Dünyasının ilk haritacısı yapar (Sarıcaoğlu, 2008; Ceritoğlu, 2023). *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te yer alan bu harita Çin'den Bizans sınırlarına; Balasagun'dan Bağdad'a kadar uzanır. Haritadaki yer alan bilgiler ışığında Kâşgarlı Mahmûd Türklerin il tuttukları bir harita ölçütünden yola çıkarak fizikî coğrafyanın yanı sıra beşerî coğrafyayı da tanımlar. Literatürdeki çalışmalardan (Sarıcaoğlu, 2008; Kara ve Buldur, 2022) hareket edilerek *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te yer alan haritanın günümüzdeki siyasî sınırları aşağıdaki görselde yer almaktadır.

Görsel 1: Kâşgarlı Mahmûd’un haritasının günümüzdeki karşılığı *Google Haritalar* uygulaması kullanılarak yazarlar tarafından üretilmiştir.

Bu bağlamda coğrafya ve iklim unsurları beraber düşünüldüğünde akarsu ve nehir kenarları, ovalar ve karasal iklim yaygındır. Kara ve Buldur’un yaptıkları çalışmada *budmak, kar, kardı, kuz, singulamak, sogımak, soğuk, tolu, tong, tuman, tüpçil, tüpi, üşimek* gibi söz varlıklarının DLT’de yer alması (2022, 333) özellikle kış ve soğuğa ilişkin pratiklerin sosyal ve kültürel hayatı dolayısıyla da yeme-içme eylemlerini doğrudan etkilediği görülmüştür. *Dîvânü Lugâti’t- Türk*’te bu etkilenmenin bir başka örneği de yeme- içme kültürünü oluşturan bitki bazlı sebze ve meyvelerin hangi coğrafyada yetiştikleri hakkında düşülen notlardır. Bu da bir anlamda iklim kuşaklarıyla ilgilidir. Örneğin, *uglı*, Kâşgar’da yetişen ve yenilen beyaz, tatlı bir havuçtur (I, 129- 23); *baldır tarığ* ise ilkbahar başında ekilen ekindir ve en iyi ekin vakti olarak kabul edilir (I, 456- 17); *çiniştürük* ise Çin’de yetişen fındık büyüklüğünde bir yemiştir (I, 530- 3); *yemşen-* ise Kıpçak ülkesinde biten bir kır yemişi olarak tanımlanır (III, 37- 5).

Kültür ve coğrafyaya ilişkin ölçüt tanımlamalarından hareketle de Türklerin gastronomik kimliğini oluşturan üç unsur “Lezzet profilleri”, “Etiket” ve “Tarifler” olarak açıklanabilir.

Gastronomik Kimlik

Kâşgarlı Mahmûd, Hotan’dan Bağdad’a Türk dili konuşurlarının örfü-adeti, Türklerin dünya görüşüyle eserine hüviyet kazandırarak eserde Türklerle ilişkin kimlik bilincinin açıklanmasında güçlü bir arka plan oluşturur (Kök, 2010). Türklere ait bu kimliği “Gastronomik kimlik”, *Dîvânü Lugâti’t- Türk* için oldukça önemli bir kavram alanıdır. Kısacası gastronomik kimlik, bir coğrafyaya ait yeme-içme kültürünü tanımlayarak orayı diğer yerlerden farklılaştıran kavramın adıdır (Harrington, 2005; Fox, 2007). Kâşgarlı Mahmûd Türk illerini seyahat etme motivasyonunda karşılaştığı zıtlıkları kayıt altına alarak bu deneyimlerini yoğunlaşarak genişletmiştir. Bu bağlamda, farklı olanı deneme arzusu oldukça yüksektir. Lehçe kaydı düşürülen kelimelerden hareketle gastronomik kimlik kavramına farklı boylar başlığı altında değinilmiştir.

Lezzet Profilleri

Lezzete ilişkin yedi tat mevcuttur. Bunlar; “Acı”, “tatlı”, “tuzlu”, “ekşi”, “umami”, “oleogustus (olein)” ve “kokumi” (Ozan, 2021). DLT’de yer alan harita ve literatürdeki yer alan çalışmaların ışığında kış mevsiminin sert geçmesi Türklerin oleogustus ve umami olarak tercih edilen lezzet profili dolayısıyla onların etiketi olarak tanımlanabilir. Çünkü, Türklerin bu iklim koşullarında yağ ağırlıklı bir beslenme profilini tercih etmeleri gereklidir. İnsan vücudunda kullanım sırasına göre yağların yakımı en

son sırada gelir. *Yağ, sağ yağ, küç yağ, kara yağ, iç yağı öz, yakrı* gibi söz varlıklarının kullanımının yanı sıra (Genç, 1997) Mitolojik halk kahramanlarının “*size yağdan tepe ve ev yaptıracağım*” (Ögel, 1978) sözü tam da bu bağlamda anlamını kazanır. Yine yağ kaynağı olarak ikinci sırada umami lezzetinden de söz etmek gereklidir. Umami birden çok tat birleşiminin tanımlayıcısı olarak kendi içerisinde toplam besin algısına ilişkin yapılan araştırmalara yeni bir bakış açısı sunar. Tatlı, ekşi, tuzlu ve acı tatlarının yanı sıra umami tatları da lezzet dünyasında önemli bir yere sahiptir. Umami tadı, özellikle glutamat ve iki farklı nükleotitin oluşturduğu farklı sinerjilerle lezzeti etkiler (Monosodyum Glutamat- MSG, Guanozin Monofosfat- GMP (Guanilat) ve İnosit Monofosfat- IMP). Bu farklı nükleotitlerle umami sinerjisi oluşur. Yine etin içeriğinde yer alan inosinik asit bir umami sinerjisini oluşturur.

Bunların dışında *Dîvânü Lugâtî't- Türk*'te boyların yeme- içme faaliyetlerinin bahsedildiği bölümlerde özellikle yemeğin Türklerin hayatında önemli bir yerde olduğu görülmektedir. Bunun önemli göstergelerinden biri de iştahlı olma durumudur. Bu bağlamda yemeğe iştihası gelmek “kuzı-” (III, 264- 7, 14) veya yemeğe iştihasını getirmek “kuzut-” (II, 306, 4- 10) örnekleri görülmüştür. Kaşgarlı'nın gezdiği coğrafyalarda Türklerin yeme alışkanlıklarında yağlı ve karbohidratlı yiyeceklere olan düşkünlükleri dikkat çekmiştir. Yağlı yemekler doyurucu “çiwigin” yağlı, doyurucu, besleyici (I, 443-13) ve vücuda yararlı olarak görülmüştür (çiwigünlen-: vücuda yarar, besler bulmak O, bu aşı vücuda yarar buldu) (II, 278-15, 17, 18). En iyi yağ “sağ yağ” yani sade yağ görülmektedir (III, 154- 11; 154- 5). Türk boylarının kullandıkları bir diğer yağ türü de “yakrı” yani iç yağıdır (III, 31- 28; 32- 3; 204- 10; 306- 2; II, 105- 24). Türkler süttan doğrudan yoğurt elde etmemekle birlikte yağ tortusunun dibinde biriken süt tortusundan da “tar” yoğurt elde etmişlerdir (III, 148- 12). Bunun yanında süttan yağını da çıkarıp kullanmışlardır “tamın-” (II, 149- 5-9). Türkler beslenme geleneklerinde yağ besinini de psikolojik bir boyutta da aramışlardır (yağsa-: yağ istemek. III, 305- 28, 25; III, 306- 5). Ayrıca yağsız yemekleri tatsız “yılınça aş” olarak bulmuşlardır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 631, 526). Fakat zamanla yağlı yemeklerden sıkıldıkları “yalk-” (III, 435- 17, 15, 19. III, 447- 10) ve hatta fazla yağın bünyelerine zarar verdiğini anlatan ifadelerle de rastlanmıştır.

Yağ dışında karbohidratlı ve unlu yiyeceklerin de Türk boylarının yemek beğenilerinde önemli bir yeri olmuştur. Nitekim bunların içerisinde ekmek çeşitlerinin çok zengin olduğu görülmüştür. *Çukmın* I, 444-9; *Esberi* 141-20; *Kakurgan* I, 518-9; *Katma yuga* I, 433- 24; *Kömeç* I, 12-8; I, 360- 13; *Üsbüri* 83, 73.

Yağlı ve karbohidratlı yiyecekler dışında et tüketimine dair söylemler de oldukça fazla yer almıştır. Bumar dolması, bumar yemeği olan “sugut” (I, 356- 16), et ve baharatla doldurulan bağırsak olan “togril” (I, 482- 15) veya karaciğer, et ve baharat karıştırılarak doldurulan ve pişirildikten sonra yenen bağırsak (bumbar) dolması olan bir çeşit sucuk “sogut” (I, 416- 9) eserde bahsedilen hayvansal ürünlerden bazılarıdır. Bunun dışında bugün de insanların ilgisini çeken et türevi yemeklere daha o dönemden rastlanmıştır. “Beyin yemek. Beyni için koyun kesilmek” “menğile-” (III, 405- 15, 406- 5) veya “kerğük” koyunun içerisinde kırkbayır ile beraber bulunan şirden gibi bir şey (II, 289- 14) ifadelerinde rastlanmıştır. O dönemde Türk boyları arasında oğlak ve kuzu etinin tüketildiği “bula-” (Kuzu pişir-) (III, 270- 14, 12) veya Oğrak boyu adamları yiğittir, yemekleri oğlaktır (I, 468- 8) ifadelerinden anlaşılmaktadır. Geyik de eti yenen hayvanlar arasında sayılmıştır (I, 157-13. III, 151- 19). Et tüketiminin o dönemdeki insanlar tarafından sevildiği de görülmektedir. Bu ifadelerle “etse-” yani canı et istemek (I, 275- 23, 25; I, 279- 14; I, 262- 5, 7) ve “bıçın-” kendi için doğramak, kendini doğrar gibi göstermek, kendi başına doğramak. Adam kendisi için et doğradı (II, 141-11; II, 141-7; II, 141-11) cümlelerinde rastlamaktayız. Psikolojik bağlamda bakıldığında ise duygusal yemek yeme isteği bağlamında “bağırsa-” yani canı ciğer istemek (III, 332-23, 21) ifadesi kullanılmıştır.

Bunlar içinde balığın tüketimi dikkat çekicidir. Balık üretimi ve tüketimi ile ilgili bilgilere rastlanan eserde balık avlamak için “argag” yani ucu eğri, demir olta kullanıldığı bilgisi verilmiştir (I, 141- 3). O, bana sudan balık çıkarmakta yardım etti (II, 216-29); balık elden sıyrıldı (II, 231-23); Balık sudan süzülür gibi çıkarıldı (II, 233-13); O, ona sudan balık çıkarttı (II, 349-15); “başgan” 50- 100 rıtl ağırlığında büyük bir balık (I, 438-3); “çabak” Türk gölünde bulunan ufak bir balık (I, 381-1); “izdenğ balık avlanan bir çeşit ağ” (I, 116- 12) ifadelerinden de balığın Orta Asya Türklerinin mutfak kültüründe rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Balık türleri veya balığın nehirden elde edilmesi yanında duygusal yemek yeme isteği bağlamında “balıkça-” yani Adam balık yemek istedi (III, 334-11, 9) ifadeleri kullanılmıştır. *Dîvânü Lugâti't- Türk*'te taze, gevrek, solmamış, çürümemiş olan sebze ve meyve tüketimi anlayışı vardır. Kendisinde damar bulunmayan ıspanak, karnabahar gibi taze ve gevrek olan her taze yeşillik veya hıyar gibi gevrek olan her nesne “yımirtga yaş” olarak tanımlanmıştır (III, 433- 17, 21).

Dîvânü Lugâti't- Türk'te baskın tatlar da oldukça ön plandadır. Erik ve ekşinin, “erükse-” yani eriksemek, canı erik istemek (I, 303-5, 7, 8) veya “açıgsa-” canı ekşi iste- (I, 302-27, I, 279- 25, 302-25; I, 302- 26) ifadelerinden hareketle sık tüketilen tatlar olduğu anlaşılmaktadır. Baskın tatlar yanında baharatlara da Türk boylarının mutfak kültüründe sıkça rastlanmaktadır. “Daru fülful” (Sanskrit dilinde pippala), batmul, butmul, bibli olarak yer alan karabiber o dönemde mutfak kültüründe bulunan bir baharattır (I, 430-27; 481- 6). Meyve ve tatlıların da eserden hareketle o dönem boyları arasında “kagunsa-” canı kavun istemek (I, 280- 4); “tatiğsa-” canı tatlı istemek (I, 279- 26. III, 333- 2); “tatgan-” tatlı bulmak, tat almak (II, 241- 6, 8, 9) ifadelerinden hareketle bilindiği düşünülmektedir.

Tarifler

Gastronomik kimlik kavramının üçüncü ve son ölçütü ise tariflerdir. Kültür ve coğrafi olgular yemeklerin tarifini etkiler. Bu reçeteler; süt ve süt ürünleri, ekmekler, tatlılar, tahıl ve sebze yemeklerinden oluşarak beş kategoriye ayrılabilir. Ekmekler ekşi mayaya yönelik fermentasyon yöntemleriyle hazırlandıklarında (Arman, 2019) görüntüleri, su oranları değişiklik gösterir. Et ile ilgili bu tariflerin reçeteleri ölçü, birim, kullanılan malzemeler bakımından muğlaklık içerir:

Süt ve Süt Ürünleri

İkdük: Peynir gibi süt ve yoğurttan yapılıp yenen bir azık (I, 105- 8); **Sogut:** Ekşi süttten yapılan peynir (Karlukça) (I, 356- 14); **Tar:** Yağ tortusu. (Yazdan kış için toplanıp saklanan bir çeşit yoğurt) (III, 148- 12); **Udhit-:** katılaştırmak, peynir yapmak (I, 208- 6; I, 207- 23; I, 208- 1, 3, 4, 5); **Kurut:** keş, çökelek. Yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri. Kurut, kuru yoğurt. (I, 357- 2); O, koyundan kurut edildi, kuru yoğurt elde etti (II, 15-6); ol kurut sagurdu: o, keşin suyunu çekti (keş olmak için suyunu sızdırdı) (II, 81- 1); kurutluğ kişi: kendisinde keş bulunan adam, “süt ve hurma sahibi adam” demektir (I, 494- 10).

Ekmek Ürünleri

Kakurgan: Yağla yoğrulan bir ekmek hamurudur, fırında veya tandırda pişirilir (I, 518-9); **Kara etmek:** Bir çeşit ekmek. Bu şöyle yapılır. Et epriyesine kadar kaynatılır, sonra üzerine un, yağ ve şeker konur, karıştırılarak kaynatılır sonra yenir (III, 222); **Katma yuga:** ufalanmış ekmektir. Yağda pişirilir (I, 433- 24); **Küwşek etmek:** iyi hamurdan yapılan ekmek (I, 479- 16); **Kıyma ügre:** hamuru serçe dili gibi eğri kesilen bir çeşit erişte (III, 173-16); **Kagut:** Kavut, darıdan yapılan bir yemek. Bk. Kavut (I, 406-5; III, 163-2); **Kuyma:** Bir çeşit yağlı ekmek. (Bir nevi helva.) Hamur, kadayıf hamuru gibi ince ince kesilir tencerede kaynamakta olan yağa atılır, karıştırılır, Üzerine şeker dökülerek yenir (III, 173-19); **Suwsuş:** Buğdayın kuvveti gittikten sonra alman son suyu; üzerine su katılmış ayran (I, 460- 15); **To:** Bulamaç gibi pişirilen bir un (III, 207- 7); **Top:** buğday ile su kaynatılır, arpa hamuru ile yoğrularak bir keçeye sarılır. Sıcak bir yere bırakılır. Eridikten sonra yenir (I, 318- 8, 22); **Uwa:** soğukluk olarak yenen bir çeşit şekerli pirinç yemeği. Bir yemek adıdır. Pirinç pişirildikten sonra soğuk suya konur; sonra suyu süzülerek içerisine şeker atılır, soğukluk olmak üzere yenir (I, 90- 1); **Awruzi:** buğday ve arpanın ununu karıştırıp yapılan ekmek vb. karışık yiyecek (I, 145- 4); **Çukmın:** Kurabiye biçiminde yapılan bir ekmek; çömlekte su buğusunda pişirilir (I, 444-9); **Esberi:** Külde pişirilen bir çeşit ekmek (I, 141-20); **Kakurgan:** Yağla yoğrulan bir ekmek hamurudur, fırında veya tandırda pişirilir (I, 518-9); **Katma yuga:** Yağda pişirilen ufalanmış ekmek (I, 433- 24); **Kömeç:** küle gömülerek pişirilen çörek (I, 12-8 ; I, 360- 13); **Üsbüri:** doğranarak yağa atılan ve içinde şeker konan tandır ekmeği (83, 73). **Kürşek:** darı özü suda veya sütte kaynatıldıktan sonra üzerine yağ dökülerek yenen bir yemek (I, 478- 22); **Tiküç:** ekmekçilerin ekmek üzerine nakış yapmak için kullandıkları nesne, kuş yeleği (I, 358-9).

Tatlılar

Buxsı: Pişmiş buğday ile badem içi üzerine bal ve süt ile yapılmış bulamaç dökülerek meydana getirilen bir yemek. Bir yemek adıdır. Bu yemek şöyle yapılır: Buğday pişirilerek içerisine badem taneleri atılır, üzerine bal ve süt ile pişmiş bulamaç dökülür; ekşitildikten sonra buğdayları yenir, suyu içilir (I, 423- 1); **Uwa:** içine şeker ufalanan bir çeşit yemek (I, 11- 20).

Tahıl Ürünleri

Suwsuş: Buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan son suyu; üzerine su katılmış ayrına da böyle denir (I, 460- 15); **Kogurmaç:** Kavrulmuş buğday. Bk. Kawurmaç, kowurmaç (I, 493- 16); **Latu:** Kar, buz gibi şeylerle soğutulup içerisine baharat konarak soğukluk yerine yenen bir çeşit şehriye çorbası (III, 237- 25); **Litü:** Kar, buz gibi şeylerle soğutulup içerisine baharat konarak soğukluk yerine yenen bir çeşit şehriye çorbası (III, 237- 25); **Sımsımrak:** Bir çeşit yemek. Baş pişirildikten sonra ufak ufak doğranarak bir gövece konur, baharat karıştırılır ve üzerine ekşi yoğurt dökülür; olması için bir müddet bırakılır, sonra yenir. Çiğilce (Çiğilce) (III, 136- 16); **Suma:** Önce ıslatılıp sonra öğütülen ve bulamaç, ekmek gibi şeyler yapılan buğday; aynı suretle hazırlanıp şerbet hamurunda kullanılan arpa. Islanmış buğday kurutularak öğütülür onunla bulamaç, ekmek gibi şeyler yapılır. Şerbet hamuru yapılan ıslatılmış arpa için de böyle denir (III, 234- 21); **Batruş:** batruş suw: bulanık su. Suyu azalarak hamuru çoğalan erişte çorbası da böyledir (I, 459- 26); **Bulga-:** bulandırmak, barıştırmak, bulandırıp kusayazmak, öfkelenmek. O suyu bulandırdı. O tenceredeki tutmacı bulandırdı, karıştırdı. Bulamaç ve bulamaca benzer şeyleri altı üstü iyice pişmesi için karıştırmak ve kıvıltatmak da böyledir (III, 289-16, 4, 6,12); **Kürs:** kanlanmak, etlenmek, hamur gibi şeyler kap içine konduktan sonra mayalanıp taşmak. Hamur veya hamura benzer şeylerin bir kaba doldurulduktan bir saat sonra kabarıp taşması anlamındadır (III, 421- 7, 12; 420- 26); **Tutmaç:** Herkesçe bilinen bir Türk yemeği. Türklerin tanınmış bir yemeği. Bu yemek Zülkarneyn'in yaptığı azıklardandır. Şöyle yapılmıştır: Zülkarneyn, karanlıktan çıktıktan sonra azıkları azalmış; Zülkarneyn'e açlıktan yanıkmişlar, ona "bizi aç tutma" demek olan "bizni tutma aç" diyerek "yolumuzu aç, biz yurtlarımıza gidelim" gibi sözler söylemişler. Zülkarneyn, bilginlerle konuşup, bu yemeği çıkarmışlardır. Bu yemek, bedeni kuvvetlendirir, yüze kırmızılık verir, Kolaylıkla sindirilemez. Tutmaç, yendikten sonra suyu da içilir. Türkler bu yemeği gördükten sonra tutmaç demişlerdir. Aslı tutma açtır. Kendini acıktırma böyle yemek yaparak ye demektir (I, 452-13); Tutmaç süzüldü (II, 233- 16); O, tutmacı suyundan ayırttı. Herhangi bir şey suyundan ayrılırsa yine böyledir (II, 349- 17); tutmaç çöpi: tutmaç yapılmak için kıyılan yufka parçalarının her biri (III, 119- 20). O, tenceredeki tutmacı bulandırdı, karıştırdı (III, 289-6).

Mayalı İçecekler

Buxsum: Boza, darıdan yapılan bir içki (I, 485- 1); **Ağartgu:** Şerbet gibi buğdaydan yapılan içki, bir çeşit buğday birası (III, 442- 15); **Ugut:** Kendinden içki yapılan bir çeşit hamur adıdır. Şöyle ki birçok ilaçlar bir araya toplanarak ıslatılır, arpa unu ile karıştırılır; meydana gelen hamur fındık büyüklüğünde kesilerek toparlaklar haline konur ve kurutulur. Bundan sonra arpa ile buğday pişirilir, hamur iyice ezilir, fındık tanesi büyüklüğünde olan her yuvarlak üzerine pişmiş buğday dökülür. Bundan sonra bu buğdayla hamur temiz bir şeye sarılarak olgunlaşması için üç gün bir yere bırakılır. Üçüncü gün küpe doldurulur, daha iyi olgunlaşması için on güne dek küpte bırakılır. On gün sonra üzerine su dökülür, süzülerek bir içki elde edilir. İşte "buğday içkisi" budur (I, 50- 10); **Mandu:** Bir çeşit sirke. Bir çeşit Türk sirkesi. Bu sirke, üzüm şırası bir küpe konarak ekşitmek, sonra üzerine arı şarap dökmek, bundan sonra bir gece bırakmakla elde edilir; bu, sirkelerin en güzelidir (I, 420- 14); **Bekni:** Buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan içki; boza (I, 434-17; III, 60-15, 81-7).

Et Ürünleri

Topık süngük: topuk kemiğinden yapılan yemek, paça (I, 380- 4); **Yamata:** yağlı tavuk veya yağlı et kızartılacağı zaman yağın dışarı sızmaması için içine sarılan kadayıf hamuru gibi ince bir hamur (I, 445- 4).

Sebze Yemekleri

Uxak: kaysı, erik gibi meyvelerin sıkılmış suyu. Kaysı sıkılarak elde edilen su, bundan şerbet yapılır (I, 122- 16); **Buldunı:** içerisine yaş ya da kuru üzüm konan hoşmerim (Kençekçe) (I, 492- 7);

Büsteli: “Kara pazı” denen sebze. Yemeği yapılır. Bk. Püstüli (I, 493-2); **Kabak:** Kabak, yaş iken yemeği yapılan sebze (I, 382-5); **Isırın-:** öfkelenip derlenmek, toplanmak, çekilmek, büzülmek. Bu kelime sebzelerle iyi pişmeden soğuk su konmasıyla pişmeyerek çiğ kalması, sinirsek olması halinde söylenir. Karnabahar ve karnabahara benzer şeyler üzerine iyice pişmeden soğuk su konursa artık pişmeyerek çiy kalması, sinirsek olması halinde söylenir (I, 251- 26; 252-6); **Koyak:** konak darısı. Bk. Konak. Konak darısının taneleri azaldı, süten kaymak süzüldü. Yenebilmek için ikisini birlikte pişirmek gerektir (III, 167- 7); **Kabak:** Kabak, yaş iken yemeği yapılan sebze (I, 382-5).

Sonuç, Bulgular ve Tartışma

Bu çalışmada, literatür aracılığıyla bir araştırma boşluğu hareket noktası alınarak *Dîvânu Lugâti't- Türk*'ün Türklere ait ilk gastronomi kitabı olup olamayacağına yönelik cevaplar aranmıştır. Türklerin yemek kültürüne ait çalışmalarda özellikle geniş bir kavram alanı olarak kültür ve yeme-içme olgusunun birlikte ele alınarak açıklanmaya çalışıldığı gözlenmiştir. *Dîvânu Lugâti't- Türk* odaklı çalışmalarda yeme-içme, mutfak alanına ait unsurlar genellikle söz kavramları liste olarak sınırlanmıştır. Bahaddin Ögel ve Reşat Genç, Kaşgarlı'nın eserindeki bu unsurları yorumlamaya çalışmışlardır. Ögel'in sekiz ciltlik *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı çalışmasının dördüncü cildi doğrudan “yemek kültürüne” ayrılmıştır. Genç ise çalışmasını XI. yüzyıl olarak sınırlandırarak “mutfak” ve “yemekler” ölçütünde gerçekleştirmiştir. Ancak bu çalışmada ilk defa gastronomi kavramı ve gastronomi araştırmalarının sonucunda ortaya çıkan gastronomik kimlik kavramı Harrington'ın (2005) sınıflandırmasından hareketle *Dîvânu Lugâti't- Türk*'e ait veriler yorumlanmıştır. İlk olarak gastronomi kavramının “soyluluk” ve “rehberlik” gibi iki ölçüt kullanılarak *Dîvânu Lugâti't- Türk* bu kavramlar ışığında yorumlanmış sonrasında yeme-içme olgusuna dikkat çekilerek Quan ve Wang'ın (2004) motivasyonunda yeme-içme olgusu vurgulanmıştır. Çalışmada Kâşgarlı Mahmûd'un Türk dünyasını dolaşmadaki motivasyonunda yeme-içme rutininin aracılık rolünün de ötesi olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Kâşgarlı'nın Barsgan'ın dışında zıtlık, genişletme ve yoğunlaştırma gibi deneyimleri açıklandıktan sonra Harrington'ın Gastronomik Kimlik sınıflandırmasından hareketle Türklerin yiyecek ve içeceğe ilişkin bakış açısı kültür ve coğrafya olgularından hareketle yorumlanmaya çalışılmıştır. *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te özellikle yiyecek-içecek adlarına lehçe notları düşülmesi, güvenli gıdaya ulaşmada, lezzeti yakalamada deneme-yanılma yöntemi, gelenekler, inançlar ve değerler ile yorumlanmış sonrasında coğrafi unsurlar açıklanmıştır. Yiyeceklerle ilişkin lezzet profillerinden hareketle “oleogustos” ve “umami” etiketlerinin tanımlanabileceği belirlenmiştir. Ancak Kâşgarlı'nın eserini ilk gastronomik kitabı olarak tanımlamak oldukça iddialı bir yaklaşımdır. Çünkü *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te, Brillan Savarin ve Grimod'un eserleri düşünüldüğünde yeme-içme olgusu merkeze alınan bir unsur değildir. Ancak kültür gibi oldukça geniş kavrama sadece söz dağarcığı ile yaklaşımın yetersiz olduğu saptanmıştır. Çalışmada elde edilen diğer bir önemli bulgu da Kâşgarlı ve eserinin daha önce gastronomi araştırmaları ölçütleri ile yorumlanmadığıdır. *Dîvânu Lugâti't- Türk*, genellikle yeme-içme kültüründen hareket edilerek değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, *Dîvânu Lugâti't- Türk* ile ilgili yapılan çalışmalarda gastronomik imaj, gastronomik deneyim, tabak, yeme-içme olgusunun gerçekleştiği atmosfer, menü gibi kavramlara yer verilmediği görülür. Bu kavramlar ışığında *Dîvânu Lugâti't- Türk*'ü ilk gastronomi eseri olarak tanımlamak oldukça güçtür. Çünkü Mahmûd'un amacı Türklere ait bilgileri *Dîvânu Lugâti't- Türk* aracılığı ile Türklere ve Türkler dışındakilere tanıtmaktır. *Dîvânu Lugâti't- Türk*, bir kültür propagandası eseridir. Bu alanda Orta Asya boylarının özellikle de karşılaştırmalı gastronomi bilgisini veren ilk kaynak olarak yorumlanabilir. Çalışmanın bulgularına ilişkin yeme- içme olgusunun gastronomi disiplini verileri ile yorumlanması ve tanıkları değerlendirilmesi Türk sosyal hayatı için oldukça önemlidir. Kâşgarlı Mahmûd'un yeme- içmeye dair tarihî tanıkları insan-yiyecek- çevre etkileşiminden nasıl haz alındığının ispatıdır. *Dîvânu Lugâti't- Türk* salt bir yeme- içme kitabı değildir. Türklerin yeme-içme olgusuna ait ilk tanıklı verilerin kaynağıdır. Türklere ait olan maddi ve manevî birçok bilgiyi içeren birincil eserdir. Türklere ait ilk kültür ansiklopedisidir.

Kaynakça

Adalıoğlu, H.H. (2009). Kâşgarlı mahmud ve abbâsi halifesi. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 10 (39), s.31-47.
Erişim adresi: https://isamveri.org/pdfdrgr/D02036/2008_39/2008-09_39_ADALIOGLUHH.pdf

- Alakuş, A.O. (2004). Kültür kavramı tanımlamalarına ilişkin bir analiz. *Milli Eğitim Dergisi, Güz (2004) / 164*. Erişim adresi: dhg.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/164/alakus.htm
- Arman, A. (2019). *Endüstriyel mutfak tasarım ölçütlerinde işlevselliğe bağlı parametrelerin değerlendirilmesi ve tasarıma yönelik öneriler* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Arman, A. (2019). *Geleneksel ekmek üretiminde ekşi maya kullanımı*. A. Arman ve A. Kurnaz (Editörler). *Temel mutfak ürünlerinde teorik ve pratik yaklaşımlar I* içinde (s.223-254). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Armağan, S. (2021). *Divânü lügati't Türk'ten Tokat ağzına kalan yiyecek-içecek adları*. S. Yıldız (Ed.) 1. Uluslararası Turizm, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Kongresi Kongre Kitabı (s.29-54) içinde Kayseri, Türkiye: İKSAD.
- Artık, N., Şanlıer, N., Ceyhan Sezgin, A. (2018). *Gıda kontrolü ve mevzuatı*. Ankara: Vize.
- Artz, L. (2018). Marxist traditions in cultural studies. In *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. doi: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.911>
- Arslan, M. (2004). Ziya Gökalp'te kültür ve uygarlık anlayışı. *Istanbul University Journal of Sociology, 3(10), s. 11-19*. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4239>
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it- Türk tercümesi*, Cilt I. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 521, 4. Baskı, Ankara: TDK.
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it- Türk tercümesi*, Cilt II. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 522, 4. Baskı, Ankara: TDK.
- Atalay, B. (1999). *Divanü Lûgat-it- Türk tercümesi*, Cilt III. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 523, 4. Baskı, Ankara: TDK.
- Aydın, E. (2022). *Eski Türklerde gündelik hayat*. İstanbul: Kronik.
- Bekçi, S. (2002). *Eski Türklerde yemek kültürü* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Belge, M. (2010). *Tarih boyunca yemek kültürü*. İstanbul: İletişim.
- Beşirli, H. (2010). Yemek, kültür ve kimlik. *Millî Folklor 22 (87), s. 159-169*. Erişim adresi: https://www.academia.edu/21465437/Yemek_k%C3%BClt%C3%BCr_kimlik
- Beşirli, H. (2012). *Yemek sosyolojisi yiyeceklerle ve mutfaka sosyolojik bakış*. Ankara: Phoenix.
- Bigliardi, B., Galati, F. (2013). Innovations trends in the food industry: The case of functional foods. *Trends in Food Science and Technology, 31, s.118-129*. doi: 10.1016/j.tifs.2013.03.006
- Bottéro, J. (2023). *Dünyanın en eski mutfakları*. İstanbul: YKY.
- Braidwood, R.J. (2008). *Tarihöncesi insanları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Ceritoğlu, M. (2023). *Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lügati't Türk*. V. Türk (Haz.) *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü Bilgeleri ve Bilginler* (s.395-441) içinde. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Çetin, E. (2005). Divanü Lügati't- Türk'teki yiyecek içecek adlarının Türkiye Türkçesindeki görünüşleri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(2), s.185-200*. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/4372/59830>
- Demirbulak, A. (2020). Divân-ü Lûgat-it- Türk'te yiyecek ve içecekler. *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İncelemesi, 4(2), s.114-122*. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1353062>
- Ellis, A., Park, E., Kim, S., Yeoman, I. (2018). *What is food tourism?* *Tourism Management (68), s.250-263*. doi: 10.1016/j.tourman.2018.03.025
- Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânü Lügati't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK.
- Etymonline. (t.y.). "Gastrology". Erişim adresi: <https://www.etymonline.com/word/gastrology>
- Fox, R. (2007). Reinventing the gastronomic identity of croatian tourist destinations. *International Journal of Hospitality Management (26), s. 546-559*.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a göre xi. yüzyıl Türk dünyası*. Ankara: TKAE.

- Göde, G., Kayaardı, S., Uyarcı, S., Söbeli, C. (2021). Tarihin gelişim sürecinde Türk yemek kültürü ve beslenme alışkanlıklarının değişimi. *Food Health* 7(3), s. 216-226. doi: <https://doi.org/10.3153/FH21023>
- Gömeç, S. Y. (2016). Kök Türk ve Divanü lügat-it- Türk'te yiyecek ve içecekler. *Journal of Turkology*, 26(2), s. 187-195. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/264803>
- Güldemir, O. (2014). *Orta Asya'dan cumhuriyet dönemine Türk mutfağındaki yemeklerin değişimi: yazılı kaynaklar üzerinden bir değerlendirme*. N. Kozak ve E. Günlü (Editörler) VII. Lisansüstü Turizm Öğrencileri (s.346-359) içinde. Erişim adresi: https://anatoliajournal.com/kongre_arsivi/lisansustu/lisansustukitaplar/2014.pdf
- Harrari, Y.V. (2015). *Hayvanlardan tanrılara sapiens*. İstanbul: Kolektif.
- Harrington, R.J. (2005). Defining gastronomic identity: The impact of environment and culture on prevailing components, texture and flavours in wine and food. *Culinary Science & Technology* 4(2-3), s.129-152. doi: 10.1300/J385v04n02_10.
- Hegarty, J.A., O'Mahony, G.B. (2001). Gastronomy: a phenomenon of cultural expressionism and an aesthetic for living. *International Journal of Hospitality Management*, 20(1), s.3-13. doi: 10.1016/S0278-4319(00)00028-1
- Kara, H., Buldur, A.D. (2022). Dîvanü lügâtî't Türk'te geçen fizikî coğrafya terimleri. *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi* 6(3), s. 321-335. Erişim adresi: <https://ankad.org/index.php/ankad/article/view/143>
- Kalkan, A.F. (2017). *Divanü lügati't-Türk'teki Mutfak Gereçleri*. E.G. Naskali (Ed.) Mutfak Gereçleri (s.3-86) içinde. Erişim adresi: https://www.academia.edu/33273980/D%C4%B0VAN%C3%9C_L%C3%9CGAT%C4%B0T_T%C3%9CRKTEK%C4%B0_MUTFAK_GERE%C3%87LER%C4%B0_pdf
- Kızıldemir, Ö., Öztürk, E., Sarıışık, M. (2014). Türk mutfak kültürünün tarihsel gelişiminde yaşanan değişimler. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 14(3), s.191-210. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/320323435_TURK_MUTFAK_KULTURUNUN_TARHSEL_GELISIMINDE_YASANAN_DEGISIMLER_CHANGES_OF_TURKISH_CUISINE_CULTURE_IN_THE_HISTORICAL_DEVELOPMENT
- Killi, G. (2008). *Türk Dialektoloji araştırmalarının eşsiz kaynağı: Dîvânu Lugâtî't-Türk*. F.Sema Barutcu-Özönder (Ed.) Kaşgarlı Mahmûd kitabı (s.375-407) içinde. Ankara, Türkiye: Kültür Turizm Bakanlığı.
- Kivela, J., Crotts, J. C. (2005) Gastronomy tourism: a meaningful travel market segment. *Journal of Culinary Science & Technology*, 4 (2-3), ss. 39-55. doi: 10.1300/J385v04n02_03.
- Korkut, G. (2021). Dîvânu Lugâtî't-Türk'te ekmek adları. *Dil Araştırmaları* 15(29), s.179-196. Erişim adresi: https://www.academia.edu/65076299/D%C3%AEv%C3%A2nu_Lug%C3%A2tit_T%C3%BCrkte_Ekmek_Adlar%C4%B1
- Kök, A. (2010). "XI. Yüzyıl'da Kaşgarlı Mahmûd'un Dil Siyaseti". 60. *Caska Arnalğan Tanımdık Lyanguyastika*. Kızılorda- Kazakistan, 20-22 Ekim 2010.
- Kök, A. (2011). "Kaşgarlı Mahmut'un Türkçülüğü ve Türkçeciliği". *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Ocak 2011(287), s.17-19. Erişim adresi: https://www.academia.edu/45045560/Ka%C5%9Fgarl%C4%B1_Mahmutun_T%C3%BCrk%C3%A7%C3%BCl%C3%BCl%C4%9F%C3%BC_ve_T%C3%BCrk%C3%A7ecili%C4%9Fi
- Kubbealtı Lugatı (t.y.). "Hars". Erişim adresi: <https://lugatim.com/s/HARS>
- Kut, G. (2021). *Ağız tadı Türklerde yemek kültürü*. İstanbul: Simurg.
- Kut, G., Kut, T. (Haz.) (2023). *Melceü't- tabbâhîn Mehmed Kâmil*. İstanbul: YEK.
- Mary Işın, P. (Haz.) (1998). *Mahmud Nedim Bin Tosun Aşçıbaşı bir osmanlı subayının yemek kitabı*. İstanbul: YKY.
- Mary Işın, P. (2012). *Gülbeşeker Türk tatlıları tarihi*. İstanbul: YKY.
- Merriam, S.B. (2018). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. Ankara: Nobel.
- Muratoğlu, S. (2024). Dîvânu Lugâtî't Türk'e göre xı. yüzyılda Türk coğrafyasında kullanılan mutfak araç gereçleri. *Akademik Literatür Araştırmaları Dergisi (AKALİD)*, 1(3), s. 60-79.
- Nalbant, M.V. (2008). *Dîvânu Lugâtî't-Türk Grameri I isim*. İstanbul: Bilgeoğuz.

- Oğuz, M.Ö., Sever, M. (2008). *Dîvânü lügâti't- Türk'ün nesne dünyası*. F.Sema Barutcu-Özönder (Ed.) Kaşgarlı Mahmûd kitabı (s.461-477) içinde. Ankara, Türkiye: Kültür Turizm Bakanlığı.
- Ögel, B. (1978). *Türk kültür tarihine giriş IV*. Ankara: TTK.
- Ozan, V. (2021). *Kokular kitabı-IV lezzetler 4. Baskı*. İstanbul: Everest.
- Özdemir, B. (2024). *Gastronomi ve Turizm*. Yayımlanmamış ders notu, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Ana Bilim Dalı, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Özdemir, G., Altınar, D.D. (2019). Gastronomi kavramları ve gastronomi turizmi üzerine bir inceleme. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 12(1), s.1-14. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/erzisosbil/issue/46366/436310>
- Paşaoğlu, D. (2010). Divânü lügâti't Türk'e göre Türklerde yemek kültürü. *Bilimsel Eksen*, 2, s. 72-93. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/318361337_DIVAN-I_LUGAT-IT-TURK'E_GORE_TUKLERDE_YEMEK_KULTURU
- Quan, S., Wang, N. (2004). Towards a structural model of the tourist experience: An illustration from food experiences. *Tourism Management* (25), s.297-305. doi: 10.1016/S0261-5177(03)00130-4
- Samancı, Ö. (2020). Gastronomi: disiplinler arası buluşma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi* 31 (1), s.92-95. doi: 10.17123/ataad.713586
- Santich, B. (2004). The study of gastronomy and its relevance to hospitality education and training. *International Journal of Hospitality Management*, 23(1), s.15-24. doi: 10.1016/S0278-4319(03)00069-0
- Sarıcaoğlu, F. (2008). *Kaşgarlı Mahmûd: İlk Türk Haritacısı*. F.Sema Barutcu-Özönder (Ed.) Kaşgarlı Mahmûd kitabı (s.121-136) içinde. Ankara, Türkiye: Kültür Turizm Bakanlığı.
- Sarıışık, M., Özbay, G. (2015). Gastronomi turizmi üzerine bir literatür incelemesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 26(2), s.264-278. doi: 10.17123/ataad.vol26iss218417
- Scarpato, R. (2002). *Gastronomy as a tourist product: the perspective of gastronomy studies*. A.M. Hjalager ve G. Richards (Ed.) *Tourism and gastronomy* (s.20-s.32) içinde. ABD, NY: Routledge.
- Seyitoğlu, F. (2018). *Akademik bir disiplin olarak gastronominin konumu: Temellendirilmiş bir kuram çalışması* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Seyitoğlu, F., Çalışkan, O. (2018). Akademik disiplin olarak gastronomi: Kavramsal bir çalışma. *Journal of Travel and Hospitality Management*, 15(3), s. 523-537. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/soid/issue/40938/417772>
- Şahin, M. (2010). *Türklerde mutfak kültürü*. Şahin, M. (2010). Türklerde mutfak kültürü. *Kümbet Eğitim, Kültür, Sanat, Edebiyat Dergisi*, 4(16), s. 59-62. Erişim adresi: <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/26643646/kumbet16sonlibre.pdf?1390871144=&response-content>
- Şengül, N. (2023). *Yemek ve Kültür*. Yayımlanmamış ders notu, Gastronomi ve Mutfak Sanatları bölümü, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Solmaz, Y., Altınar, D. D. (2018). Türk mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıkları üzerine bir değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(3), s. 108-124. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/saktad/issue/41819/469523>
- Sürücüoğlu, M. S., Özçelik, A., Ö, (2008). "Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi". 38. İcanas Kongresi., 10-15 Eylül, 1289-1310. Ankara.
- Tütüncü, Ö. (2019). Lisans eğitiminde mutfak zanaatları ve gastronomi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 30 (1), s.93-97. doi: 10.17123/ataad.580670
- Wilkins, J.M., Hill, S. (2006). *Food in the ancient world*. ABD: Wiley-Blackwell.
- Yerasimos, S. (2002). *Sultan sofraları 15 ve 16.yüzyılda Osmanlı saray mutfakı*. İstanbul: YKY.
- Yerasimos, M. (2023). *Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi'nde yemek kültürü yorumlar ve sistematik dizin*. İstanbul: YKY.
- Yıldız, M., Yılmaz, M. (2019). *Türkiye'de gastronomi turizmi üzerine bir literatür incelemesi*. *Sivas Interdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi*, (4), 51-60. Erişim adresi: <http://sita.cumhuriyet.edu.tr/en/download/article-file/1055290>

Yüksel, A. (2019). Gastronomi ne değildir? *Journal of Travel and Hospitality Management*, 16(1), s.186-190.
Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/671586>

DÎVÂNU LÜGÂTİ'T-TÜRK'TE GİYSİ ADLARI

Talip YILDIRIM*

Duygu KOCA**

Özet

Türkçenin tarihî ve modern alanlarındaki dil incelemelerinde söz varlığı üzerinde yapılan çalışmalar önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmalarla, bir toplumun yaşam biçimi, gelenek ve görenekleri, siyasî ve sosyal tarihi, toplumsal ve kültürel eğilimleri ortaya çıkar.

Türkçenin yazılı ürünlerle takip edebildiğimiz tarihsel dönemleri, edebi ürünleriyle birlikte zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu tarihsel dönemler içinde Karahanlı Türkçesi dönemi önemli bir yere sahiptir. Karahanlı Türkçesi döneminde Türk Diline kaynaklık eden eserler meydana getirilmiştir. Bu eserlerden biri de Dîvânu Lûgati't-Türk'tür. Eser, dönemin kültür, dil, coğrafya ve tarih bilgilerini içeren önemli bir kaynaktır. Eser, zengin bir dil malzemesine sahiptir. Çalışmamızda, eserde geçen giysi adlarını inceleyerek tarihî Türk lehçelerindeki kullanımlarını ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Dîvânu Lûgati't-Türk, Giyim, Ad, Etimoloji.

Cloting Names in Dîvânu Lûgati't-Türk

Abstract

Research on vocabulary has an important place in historical and contemporary linguistic studies on Turkish language. Those studies introduce relevant and essential information about the life styles, customs and traditions, social and political history and cultural and social trends of a society.

Historical periods of Turkish language that can be studied through written-literary sources present rich and diverse vocabular characteristics. Turkish language used in Karahani period one of the important term within Turkish history. There are many written and oral sources remaining from the Karahani period that are providing data and information about Turkish language. One of those sources is Dîvânu Lûgati't-Türk. It is a very significant source that comprises of cultural, linguistic, geographic and historical information about Karahani period. Dîvânu Lûgati't-Türk presents a rich and diverse linguistic data. In our study, we tried to reveal their usage in historical Turkish dialects by examining the names of clothes in the work.

Key Words: Karahani Turkish, Dîvânu Lûgati't-Türk, Clothes, Name, Etymology.

Kaşgarlı Mahmud tahminen 11. yüzyılın ikinci yarısında Isık Göl yakınında Karahanlı Devleti idaresi altındaki *Barsgan* şehrinde doğmuştur. Hayatı hakkında ancak eserindeki bazı ipuçları ve tahminlerle bilgi sahibi olabildiğimiz *Kaşgarlı Mahmud*, yaşamı süresince Türk illerini gezmiş, bu yerlerde gördüğü halkların dillerini öğrenmiş ve Türk dili ile ilgili olarak hazırlayacağı önemli eseri için gerekli bilgileri toplamıştır. Hayatı boyunca çağının Türklük bilimlerine hizmet etmiştir (Hartmann, 1331: 167-170). Bu eserlerden ilki “*Kitâb-ı Cevahirü'n-Nahv fi- Lugâti't-Türk*” adını taşımaktadır. Eser, Türk dilinin gramer kurallarını içerir. Maalesef bugün kayıptır. Diğer eser ise bütün Türklük bilimi araştırmaları için kaynak olan *Dîvânu Lugâti't- Türk*’tür.

Türkçe’den Arapça’ya ansiklopedik bir sözlük mahiyetinde olan Dîvânu Lûgati't Türk, Karahanlılar döneminin en önemli eserlerinden biridir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: XVI). 1074 veya 1077 yılında muhtemelen Bağdat’ta tamamlanan eser, barındırdığı Türkçe kelimelerin yanı sıra dönemin Türkçe-sinin grameri, Türk boyları ve bu boyların ağızları, Türk Tarihi, Türk coğrafyası, Türk halk edebiyatı ve folkloru, Türk mitolojisi gibi çok çeşitli alanlarda verdiği bilgiler bakımından bir Türkiyat

* Prof. Dr., Uşak Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. E posta: talip.yildirim@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8310-6614

** Arş. Gör. Dr., Uşak Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E posta: duygu.koca@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9014-3096

ansiklopedisi özelliği göstermektedir (Atalay, 1992: X; Kaçalın, 1994: 447; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: XVI).

Dönemin kültürel, ekonomik, sosyal, tarihî, coğrafi ve dil yapısını ortaya eser üzerinde birçok çalışma yapmış ve yapılmaya devam etmektedir. Her incelendiğinde yeni bir şeyler keşfettiğimiz eser, bize birçok konuda ışık tutmuştur. Bu çalışmada ise *Kaşgarlı Mahmud*'un, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'te kaydettiği giysi adları belirlenmiş ve tarihi Türk Lehçelerindeki durumları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

DLT Giysi Adları

artığ: Kadın mintanı (DLT I, 98-3), (EDPT 204).

aşuú~yaşuú: “Demir başlık, tulga” manasına gelmektedir (DLT I, 676), (EDPT 977), (**yaşuú** NF 45/8).

Divan'da bu kelimenin “**yâşuk**” tan bozulmuş olabileceğini Besim Atalay ifade etmiştir. Ona göre DLT'te **yaş-** “gizlemek, saklamak” fiilinden “**yaşuk**” “miğfer, tulga” şekli de mevcut olduğundan kelime aslında “yâşuk” tur (DLT I, 676).

bağırdaú: Kadın göğüslüğü (DLT I, 502-169), (EDPT 319).

başaú: Pabuç (Çiğilce) (I,378-16), **bkz. başmaú,** (EDPT 378).

başmaú: Pabuç (Oğuzca ve Kıpçakça) (DLT I,378-17) **bkz. başak,** (EDPT 382), (**başmaú** KE 204r/16), (**başmaú** ŞSL 79), (**başmaú** KTS25).

Bu kelime “**paşmak**” şeklinde de kullanılabilir. Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzca ve Kıpçakçada da “**başmak**” olarak yer kullanılır. Çiğilcede de “**başak**” biçimi yer alır. Kumancada da “**başmak**” olarak yer alır. Ayrıca Ramstedt'in Türkçe “**başmak**”~ **Korece** “**palmak**” birleştirmesi çarpıcıdır. (TDES 43) Kaşgarlı Mahmud'un verdiği “**başak**” biçimiyle “**başmak**” arasındaki ilişki karışıktır. Ona göre Oğuzlar bir“-m-“ ekleyerek “**başak**”ı “**başmak**” biçimine sokmuşlardır. Kaşgarlı Mahmut orta Türkçe “**borsmuk**” biçimindeki “-m-”yi de buna örnek olarak verilmiştir. Bu kelime Türkçeden Arapça, Farsça gibi komşu dillere geçmiştir (TDES: 44).

bertü: Üst kısma giyilen elbise, hırka (kelime bertülen- hırka giymek şeklinde geçmiş) (DLT III, 200-15), (EDPT 358).

börk: Başa giyilen şey, börk (DLT I, 349-21), (EDPT 362), (**börk** KE 5v/11), (**börk** ŞHD 15a-10), (**börk** KTS 36).

büküm etük: Kadın pabucu (Oğuzca) (DLT I, 395-16), **bkz. mükim, müküm,** (EDPT 327).

Kelime Oğuzca olarak bu şekilde DLT'te yer almaktadır. Bu kelimenin “**etük büküm**” şeklinde kullanımı da vardır. <***bük-üm** “çile, yün gibi yumuşak şey, kısa saç (EDPT 3276) +**etük** (EDPT: 506). Bu kelime Türkler tarafından **b>m** değişimi ile “**mükim**” şeklinde kullanılmaktadır. Sözcük Öz Türkçe değildir. Kıpçaklar tarafından kullanılmıştır. Günümüz Oğuz lehçelerinde Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi hariç “**büküm**” “şeklinde farklı anlamda yer almaktadır. Kelime Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde “**büküm**” şeklinde “bükülme izi” anlamıyla geçer (TS I: 74a).

bürünçük: Kadın başörtüsü (DLT I, 510-11), (EDPT 367), (**bürünçük** ME 81/1), (**bürünçek** ŞHD 38a-1), (**bürünçek** KTS 40).

Clauson bu kelimeyi “**bürü-**” fiiline dayandırmakta etimolojisini “**bürü-n-cük**” şeklinde yapmaktadır (EDPT 367). Kelime Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi döneminde “**bürüncek**” şeklinde değişmiştir.

çaruú: “Çarık” manasına gelmektedir (DLT I, 381, 4). “Sığır derisine yapılan ve deliklerine geçirilen şeritle bağlanan ayak giyeceği.” (TDES 80). Kelime eski çağlardan beri kullanılır. Eski Türkçe ve Eski Kıpçakça 'da “**çaruk**” olarak geçer. Kökü belli değildir. Ancak Eren bu kelimeyi “**çar-**” fiilinde

aramıştır. Ve Teleütçe de çar kökünün “**umwickeln**” anlamında kullandığını söylemiştir. Bunula birlikte çarık (<**çaruk**) biçiminin **-uk** ekiyle yapılmış bir türev olduğunu düşünmüştür (TDES 80).

çekrek úapa: Yünden yapılan kölelerin giydiği cepsiz kaftan (DLT I, 477-15), (EDPT 416).

çeşşü: Küçük hırka (DLT III, 378-8), (**çaşşu** EDPT 426).

eliglik: Eldiven (I, 150-11), (EDPT 144).

<**elig** “el”+ “lik” bu ek isimden eşya yapan bir ektir (DLTG, 76). Bu kelime çeşitli Anadolu diyalektlerinde geçmektedir. “**ellik, elçek, elcimek**” gibi. (KBS I: 328).

eşük: Örtü, üste giyinilen ve bürünülen şey (DLT I, 14-17), (EDPT 260).

Kelime Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. Kelime <**eşü**-“örtmek”+ “-k” eki ise fiilden isim yapan bir ektir (TDES 140).

etek: Etek (DLT I, 68-18), (EDPT 50), (**etek** NF 178/10), (**ètek** AL 44), (**etek** KTS 77).

Kelime Eski Türkçe’ den beri var olan bir kelime olup < “**et vücut**”+**(e)k** “vücudun alt kısmı” anlamındadır. Bugün de Türkiye Türkçesi ve lehçelerinde varlığını sürdürmektedir. Çeşitli Anadolu diyalektlerinde “etek” kelimesi “kadınların önlerine bağladıkları önlük, çocuk kundağı, derinin karın tarafı” gibi anlamları ifade eder (DS V: 1796).

etik~ etük: Pabuç (DLT III, 283-9; DLT I, 218-2), (EDPT 50), (**etik** ŞSL5), (**etik** KTS 77), (**etük** KE 222r/3), (**etük** KTS 77).

“**Etik**” şeklinde kullanılan bu kelimenin etimolojisinin açık olmadığını belirten Eren, Anadolu ağzlarında kullanılan “**hedik**” kara batmamak için giyilen bir çeşit kar ayakkabısı” biçiminin ön seste /h/ türemesiyle oluştuğunu belirtirken Dankoff ve Blesing’in “**hedik**” biçiminin Ermenice olduğu şeklindeki görüşüne katılmamaktadır (TDES 129).

içmek: Kuzu derisinden kürk (DLT I, 102-15), (EDPT 27), (**içmek** İML 166), (**içmek** ŞSL 47).

içük: Samur, sincap vb. hayvanlardan elde edilen kürk (I, 69-12), (EDPT 24).

izlik: Kesilen hayvanın derisinden yapılan Türk çarığı (I, 104-21), (EDPT 286), (**izlik** KTS 118).

Clauson, bu kelimeyi iz “**ayak izi, iz**” kelimesine dayandırmakta bugün Anadolu’da da kullanılan izlek “**keçi yolu, patika**” kelimesiyle bağlantılıdır (EDPT: 286).

úars: Deve veya koyun tüyünden yapılan elbise (DLT I, 348-17), (EDPT 663), (**úars** ŞSL 217).

keĞgü: Giyilen şey, elbise (DLT I, 430-13), (EDPT 702).

keêük~keêük: Kepenek, yağmurluk, elbise (DLT I, 508-22; DLT I, 390-25), **bkz. keĞük**, (EDPT 702).

Kelime Eski Türkçede **ked-** “**giymek**” fiilinden yapılmış bir isimdir (Clauson, EDPT 702).

keĞüt: Çamaşır, giyecek; gelin ve güveyin hısımlarına armağan olarak giydikleri elbise (DLT I, 12-4), (EDPT 702).

keyük: Kepenek gibi şeyler (‘ê’yi’y’ yapanların dilince (DLT III, 168-20), (EDPT 755).

úıĞıgh börk: kenarlı, kıyılı külah (DLT I, 496-6), (EDPT 600).

úıymaç: Çiğillerin giydiği tiftikten beyaz başlık (DLT III, 175-10), (EDPT 677).

könlek: Gömlek (DLT III, 350-18), (EDPT 732), (**könlek** NF 132/15), (**könlek** ŞSL 262), (**könlek** KTS 158).

Kelime Eski Kıpçakça’da “könlek” olarak geçer. Bunun yanı sıra “**könlek, kömlek**” biçimleri de vardır. Türkçe könlü (>**gönül**)’den geldiği anlaşıyor: **könül** +**(e)k** eki Türkçe “**gömlek**” biçiminde eski “könlek” deki “-n-“ sesinin “-m-” ye çevrildiği göze çarpıyor. Bu kelime Türkçeden Moğolca’ya da geçmiştir (TDES 160).

úulaú ton: Kısa yenli elbise (DLT I, 383-19).

úur: Kuşak, kemer (DLT I, 324-19), (EDPT 642), (**úur** NF 82/11), (**úur** AL 329), (**úur** KTS 162).

úuturma börk: Önde ve arkada kanadı olan börk (DLT I, 490-24), (EDPT 606).

kürk: Kürk (DLT I, 353-18), (EDPT 741), (**kürk** ŞHD141b-12), (**kürk** KTS 168).

mükim (etük)/mükin (etük): Kadınların pabucu (Türklerce) (DLT I, 395-17; DLT I, 395-18), **bkz. büküm etük**, (EDPT 766).

Oğuzlarda “**büküm**” şeklindedir. <***bük-üm** “çile, yün gibi yumuşak şey, kısa saç” (EDPT: 327b). Sözcük başka Türkler tarafından b>m değişimi ile “**mükim**” şeklinde kullanılmaktadır. Sözcük Öz Türkçe değildir ve Kıpçaklar tarafından kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde büküm şeklinde yer almakta “bükülme izi” anlamıyla geçmektedir (TS I: 740).

otran: Elbise (Yağma dilinde) (DLT I, 108-19), (EDPT 66).

samda: Ayağa giyilen sandal (Çiğilce) (DLT I, 418-14), (EDPT 828).

sarağuç: Kadın yaşmağı (DLT I, 487-3), (EDPT 849), (**sarağuç** AL 266).

suúarlaç börk: Uzun külah (DLT I, 493-14), (EDPT 816).

suluú: Sarık (DLT III, 262-24), **bkz. suwluú**, (EDPT 788).

suwluú: Sarık (DLT I, 201-13), **bkz. suluú**, (EDPT 788), (**suwluú** İML 166).

terinçek: İki parçadan yapılan kadın çarşafı (Oğuzca) (DLT I, 51-18), (EDPT 552), (**terinçek** NF 415/1), (**terinçek** KTS 271).

ton: Elbise (DLT I, 19-19), (EDPT512), (**ton** NF 26/15), (**ton** ŞHD118b-9), (**ton** KTS 280).

üm: Şalvar, don (DLT I, 38-7), (EDPT 155).

yağúu: Yağmurluk (DLT III, 25-3), **bkz. yaúu**, (EDPT 901).

yaúu: Yağmurluk (DLT III, 226-28), **bkz. yağúu**, (EDPT 898), (**yaúu** İML 167).

yalma: Kaftan (DLT III, 34-22), (EDPT 929).

yaptaç: Çobanların yağmur ve karda giydiği küçük keçe (DLT III, 38-12), (EDPT 872).

yarındaú: Türk sırmı, kayış (DLT II, 23-9), (EDPT 971).

yişim: Soğukta dizlere giyilen nesne (DLT III, 19-19), (**yişim** İML 167), (**yişim** KTS 324).

Sonuç

Kaşgarlı Mahmud’un Türkçe’ye en büyük hizmetlerinden biri de yaklaşık bin yıl önceki Türk topluluklarının söz varlığını örnekleriyle en iyi şekilde ortaya koymuş olmasıdır.

Kaşgarlı Mahmud’un özel adları da söz varlığına alarak ayrıntılı bilgiler vermiş olması, esere ansiklopedik sözlük veya ansiklopedi niteliği kazandırmıştır. Eserin söz varlığındaki zenginlik aslında Türk kültürünün tarihsel boyutunu ve özelliklerini ortaya koymuştur. Eser incelendiğimizde Türklerin aile yapısını, akrabalık ilişkilerini, eski ve yeni inançlarını, toplumsal yaşayışlarını, yemek kültürünü, devlet yapısını, kısacası Türklerle ilgili olan her şeyi ortaya koyan mükemmel bir kaynaktır.

Bu çalışmada da eserde geçen giysi adları tarihi Türk lehçelerindeki durumlarına tanıklık edilerek, etimolojileri hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Kısaltmalar

AL: Abuşka Lügati

DLT: Dîvânu Lugâti’t- Türk.

DLTG: Dîvânu Lugâti’t- Türk Grameri.

DS: Türkiye’de Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü.
 EDPT: An Etimological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish.
 TDES: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.
 İM: İrşâdü’l Mülûk ve’s Selâtin.
 İML: İbnü Mühenna Lügati
 KBS: Köken Bilgisi Sözlüğü.
 KE: Kısasü’l- Enbiya.
 KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
 ME: Mukaddimetü’l-Edeb
 NF: Nehcü’l-Ferâdis
 SS : Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü.
 ŞHD: Şiban Han Divanı
 ŞSL: Şeyh Süleyman Efendi Lügati
 TS: Tarama Sözlüğü.

Kaynakça

- Ata, A, (1998). *Kısâsu’l- Enbiyâ C. I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B., (1970). *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- , (1939). *Dîvânü Lûgat-it-Türk Tecümesi I*, TDK Yay., Ankara.
- , (1940). *Dîvânü Lûgat-it-Türk Tecümesi II*, TDK Yay., Ankara.
- , (1941). *Dîvânü Lûgat-it-Türk Tecümesi III*, TDK Yay., Ankara.
- , (1943). *Dîvânü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK Yay., Ankara.
- Clauson, Sir G., (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Ercilasun A. B. & Akkoyunlu Z. (2014). *Dîvânü Lügâti’t Türk*, Ankara: TDK Yay.
- Eren, H., (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü C. I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hartmann, M. (1331). *Dîvânü Lugâti’t- Türk’e ait Birkaç Mülâhaza*, *Milli Tettebbular Mecmuası*, Sayı: 4 Eylül-Ekim.
- Kaçalin, M. S. (1994). *Dîvânü Lugâti’t Türk*, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 446-449), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Karaso, Y., (1998). *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, TDK Yay., Ankara.
- Nalbant, M. V. (2008). *Dîvânü Lugâti’t- Türk Grameri- I İsim*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- Nişanyan, S. (2002). *Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yayınları, İstanbul.
- Tarama Sözlüğü*, 1963- 1972, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Taymas, A. B. (1997), *İbnü-Mühennâ Lügati* (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir), T. D. T. C. Azasından, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay.
- Şeyh Süleyman Efendi, (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türki-i eOâmÂni*, İstanbul.
- Yüce, N., (1988). *Mukaddimetü’l-Edeb*, TDK Yay., Ankara.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE TÜKENMEYEN İKİ DEĞER: BİLGELİK VE KAHRAMANLIK

Oğuzhan KARABURGU*

Özet

Dîvânu Lugâtî't-Türk, Türk kültürü için sadece bir sözlük olmanın ötesinde, XI. yüzyıl Türk toplumunun değerlerini, normlarını ve günlük yaşamını yansıtan önemli bir kaynak eserdir. Bu eser, Türk dilinin zenginliğini ve derinliğini ortaya koyarken, aynı zamanda toplumsal değer yargılarını da gün yüzüne çıkarır. Kaşgarlı Mahmud'un bu eseri, Türk milletinin kimliğini oluşturan unsurları ve kültürel kodları gelecek nesillere aktarma misyonunu üstlenmiştir. Bu çalışmada, Dîvânu Lugâtî't-Türk'te öne çıkan iki temel değer olan "bilgelik" ve "kahramanlık" ele alınmaktadır. Bilgelik, akıl, deneyim ve erdemle ilişkilendirilirken, kahramanlık ise cesaret ve savaş meydanındaki başarılarla tanımlanır. Her iki değer de Türk milletinin karakterini ve kültürel kimliğini yansıtan unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bilgelik, bireyin doğru kararlar verebilme yeteneği ile ilgiliyken, kahramanlık, düşmanla yüzleşme cesareti ve savaşta gösterilen yararlılıklar üzerinden tanımlanır.

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Türk millî kimliğini ortaya koyan pek çok değer vardır. Bunlar arasında "Bilgelik" ve "Kahramanlık" adeta Türk ile özdeşleşmiş gibidir. İnsan nasıl ruh ve bedenden meydana geliyorsa, Türk de ruhi cephesiyle Bilgelikle, beden cephesiyle Kahramanlık'tan oluşur. Bilgelik, istenilen, tavsiye edilen, ulaşılması gereken bir ideal olarak verilir. Kahramanlık ise var olanın anlatımıdır. Kaşgarlı Mahmud, yüzyıllar ötesinden bu paha biçilmez eserinde Türk'ün karakteristik özelliğini tescilleyen bu iki değeri bize aktarır. Değerin tanımının içinde gelecek nesillere aktarılan kültürel kod manası da vardır. Kaşgarlı Mahmud da gelecek nesillere bu iki değeri aktararak önemli bir misyonu yerine getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâtî't-Türk, Kaşgarlı Mahmud, Bilgelik, Kahramanlık, Değer

Two Inexhaustible Values in Dîvânu Lugâtî't-Türk: Wisdom and Heroism

Abstract

Dîvânu Lugâtî't-Türk is not only a dictionary for Turkish culture, but also an important source work reflecting the values, norms and daily life of the XIth century Turkish society. While this work reveals the richness and depth of the Turkish language, it also reveals social value judgments. This work of Kashgarli Mahmud has undertaken the mission of transferring the elements and cultural codes that make up the identity of the Turkish nation to future generations.

In this study, "wisdom" and "heroism", which are the two main values prominent in Dîvânu Lugâtî't-Türk, are discussed. Wisdom is associated with reason, experience and virtue, while heroism is defined by courage and battlefield achievements. Both values stand out as elements that reflect the character and cultural identity of the Turkish nation. While wisdom is related to the individual's ability to make the right decisions, heroism is defined in terms of courage to face the enemy and usefulness in battle.

In Dîvânu Lugâtî't-Türk, there are many values that reveal Turkish national identity. Among them, "Wisdom" and "Heroism" are almost identified with the Turk. Just as the human being is composed of soul and body, the Turk is composed of Wisdom on the spiritual side and Heroism on the physical side. Wisdom is given as an ideal that is desired, recommended and to be achieved. Heroism, on the other hand, is the expression of the existing. In this invaluable work, Kashgarli Mahmud conveys to us these two values that register the characteristic feature of the Turk.

Keywords: Dîvânu Lugâtî't-Türk, Kashgarlı Mahmud, Wisdom, Heroism, Value

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya, e posta: okaraburgu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0852-301

Dîvânu Lugâtî't-Türk, teknik olarak bir ansiklopedik sözlük olsa da Türk kültürü için bir sözlükten çok daha fazlasıdır. “Dîvânu Lugâtî't-Türk'ü, sıradan herhangi bir sözlük gibi kabul etmek doğru değildir. Çünkü o, yazarın üstün şahsiyeti ve birçok alandaki geniş bilgisi dolayısıyla, XI. yüzyıl Türk kültür tarihini pek çok yönleri ile aydınlatılabilen bir kaynak eser(dir).” (Korkmaz, 1995: 257). Bu paha biçilemez eserde Türk'e dair pek çok şeyi bulabiliriz. Eseri bir sahaftan alarak onu Türk kültürüne armağan eden Ali Emiri Efendi'nin ifadeleri ile “Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak. Arap dilinde Sibeveyh'in kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bundan sonra da yazılamaz. Bu kitaba hakikî kıymet verilmek lâzım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: XCV). Bu kitapta Türkçe kelimeler ve bu kelimelerin anlam dünyaları, toplumsal doku ve normların Türk boylarının günlük yaşantılarındaki yeri, davranışsal ve ahlakî değerler gibi yazıldığı dönemin ve öncesinin toplumsal değer yargılarını da Dîvânu Lugâtî't-Türk'te görmemiz mümkündür.

Biz bildiri metnimizde son yüzyılın önemli kavramlarından biri olan “değer” kavramı çerçevesinde Dîvânu Lugâtî't-Türk'te “Bilgelik” ve “Kahramanlık” değerlerini ele alacağız.

Değer kavramı, TDK'nin sözlüğünde “Bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet; Üstün nitelik, meziyet, kıymet; Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü” şeklinde tanımlanıyor. Özellikle eğitim alanında kullanılmaya başlayan değer kavramı, “değerler eğitimi” formuna dönüşerek kullanım alanını genişletmiştir. Değer kavramının kullanım alanında önemli olan unsurlardan birisi hiç şüphesiz, değer-toplum arasındaki ilişkidir. Her toplum kendi değer yargılarını nesilden nesile aktararak kendisini diğer milletlerden farklı kılan yanlarını ortaya çıkarmaya, millî kimlik ya da millî karakter dediğimiz şeyi pekiştirerek varlığını sürdürmek ister. Bu çaba nesilden nesile sözlü kültür zamanında anlatılar vasıtası ile sağlanırken yazılı kültür zamanında da yazılan eserlerle yapılmaya çalışılır. Bu çerçeveden bakıldığında Dîvânu Lugâtî't-Türk, millî kimliği oluşturan değerlerin aktarımını sağlayan önemli bir eser olarak karşımıza çıkar. Kaşgarlı Mahmud'un eserine değerler açısından bakıldığında kelime açıklamalarında, atasözleri, deyimler ve şiirlerde pek çok değeri dile getirdiğini görürüz. Bunlar arasında “Bilgelik” ve “Kahramanlık”, Türk'ün millî kimliğini yansıtan değerler olarak öne çıkar.

Bilgelik

Bilgelik, akıl, bilgi, tecrübe ve erdem kavramları ile birlikte düşünülür Dîvânu Lugâtî't-Türk'te. “Öge” bir lakap ve unvandır ve akıl, iz'an manasına gelen “ög” kelimesinden türetilmiştir. “Öge” kelimesi, “yaşı büyük, akıllı ve iz'anı olan kimseye verilen lakaptır” Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 22). Başka bir yerde de “akıllı, yaşlı, işlerde denenmiş halktan insanların unvanı” olarak geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 44). Bu tanımlarda yaşın büyüklüğüne, tecrübeye, akıllı ve iz'an sahibi olmaya vurgu vardır.

“Bilge, doğru ve akla uygun karar verebilen bir kimsedir. Bilgelik ise, bilge kişinin özelliğidir. İnsanlar bilgi edinerek bilge olamaz; ancak bilgiyi iyi uygulayabilir ve hayata geçirebilirse bilgelik yoluna girebilirler. Bilge, kendine hâkim, erdemli, bildiğini başkaları için de faydalı biçimde kullanabilen kişiye denir. Bilge insan muhakeme etme ve yargılama gücünü iyi kullanandır.” (Yılmaz, 2014: 236). Bilge kişi erdem sahibi kişidir. Bilgelerden erdem öğrenilmesi ve bunun uygulanması salık verilir:

*“bilge erik edgü tutup sözi.n işit
erdemini öğrenipen ışka sür-e”*

(Âlim, akıllı ve bilge kişiyi iyi tut ve onun sözünü dinle. Onda bulunan edep ve erdemi öğren ve öğrendiklerini kullan.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 185)

Bilge kişilerin sözlerinin, öğütlerinin önemli olduğuna vurguda bulunulur:

*“bilge eren sawların algıl öğüt
edgü sawıg edlese özke siner”*

(Akıllıların sözlerini öğüt olarak al; çünkü insan güzel sözü yetiştirip büyütürse hikmet kalbine siner.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 411)

*“oğlum öğüt algıl bigisizlik kite.r
talka.n kimniñ bolsa añar bekmes kata.r”*

(Ey oğlum! Öğüdü al nefsenden boşluğu (cahilliği) uzaklaştır. Kavutu olan ona pekmez katar. Bunun gibi akıllı olan da öğüdü kabul eder.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 191).

Kişinin dileğinin ilim ve erdemin öğrenilmesi yolunda olmasını ve bu dilekte bulunurken de kibir gösterilmemesi gerektiğini söyler:

*“erdem tile öğrenipen bolma küwe.z
erdemsizin öğünse enmegüde enqe.r”*

(Hikmet ve ilmi iste ve onu öğren; öğrenmekte kibir gösterme. Öğrenmeden edep ve hikmet iddia eden kimse imtihan sırasında şaşırır.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 115).

Bir başka beyitte yine öğrenme yolunda kibirden sakınılması gerektiğine vurguda bulunur:

*“ögren anıñ biligin künde aña.r baru
Kotkılıkın tapıngıl koğgıl küwe.z na.ru”*

(Bilge ve bilgin bir adama rastlarsan ona her gün git ve ondan hikmet öğren. Alçak gönüllülükle ona hizmet et; kibiri bırak.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 273).

Bilgenin ve bilginin peşinden koşulmasını, bu yolda alçakgönüllüğü elden bırakmadan ve kibre kapılmadan bilgenin öğütlerine önem verilmesi gerektiğini söyler. “Öğrenmeden edep ve hikmet iddia eden”ler ifadesi dikkat çekicidir. Bilge olmadan bilgelik iddiasında bulunanlara da dikkat edilmelidir. Gerçi bilgelik taslayanların ilk sınanmada foyalarının meydana çıkacağını da belirtir. Bu yüzden imtihanlardan geçen, sınanan bilgelik makbul olandır.

“Bilgelik, zenginlikle çelişen bir şey değildir. Bilge adam, saç-sakalı birbirine girmiş, üstü-başı perişan, tembel tembel dolaşıp bilgelik taslayan biri değildir. Gerçek bilge, imkanlar nispetinde bilgeliğini zenginlikle de destekleyen biridir. Belki de bu sayede bilgeliği daha geniş kitlelere ulaşabilecek, daha çok sayıda insan üzerinde olumlu etkiler bırakabilecektir.” (Yaran, 2008: 46)

*“biligni (ulugrı) tiler men,
Tawarın yöler men,
Tilekni bular men,
Yılqım añar üplenür.”*

*“Bilgiyi dilerim
Malla desteklerim,
Dileği bulurum,
Yılıkm yağma olur.”* (Ercilasun, 2020: 112)

(İlim isterim ve onu mal ile desteklerim. Burada istenen parlak gelecek kastediliyor. Bunun için malım ve hayvanlarım talan ediliyor.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 385).

Bir başka dörtlükte de akıllı ve bilge kişilerin yanında olmayı seçenlerin diğeri insanlardan ayrıldığını ifade eder:

*“biligni irdedim
bg.ni ğrdm
zmni ağırdım
yalgıl atım yazlınu.r”*

(Hikmet ve ilmi istedim. Akıllı bilgeyi seçtim. İnsanlar arasında kendimi ayırdım. Bundan dolayı, ak yeleli atım bu iş için çözülmektedir.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 446).

Bu dörtlüğü Ahmet Bican Ercilasun şöyle açıklıyor ve detaylandırıyor: “şair hikmet ve ilmi istediğini bunun için de akıllı, bilge kişilerin yanında olmayı seçtiğini, diğeri insanlardan kendini ayırdığını anlatıyor ve bütün bunlar için ak yeleli atım çözülmektedir, diyor. Eski dönemlerde ilim tahsili için insanlar, şöhretini duydukları bilginlerin yaşadığı yere giderlerdi. Tabii atlarıyla. şair de atıma bindim ve bilginlerin peşine düştüm, demek istiyor.” (Ercilasun, 2020: 113)

Kahramanlık

Kahramanlık, pek çok millette görülen evrensel bir değer olarak karşımıza çıkar. Türk toplum hayatında da en fazla takdir gören, özendirilen ve kıymet verilen bir değerdir. Özellikle destan, masal, efsane, mit ve halk hikyelerimizde “kahramanlık” önemli bir yer kaplar. Dvnu Lugti't-Türk'te de dikkat çekici boyutta bu değere yer verilmiştir.

Kahramanlık, cesurca, yiğitçe davranış olarak tanımlanır. Dvnu Lugti't-Türk'te kahramanlık doğal olarak savaşlarda gösterilen yararlılıklar çerçevesinde ele alınır. Düşmanla nasıl savaşıldığı, bu savaşlarda nasıl yararlılıklar gösterildiği dile getirilir.

Kaşgarlı Mahmud, eserinde yer verdiği “Alp erigde bilge tirigde.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 167) atasözünde alp, yiğit kişinin savaşta, bilge olan kişinin de mecliste sınıandığını söyler. Alp için savaş meydanı, bilge için de meclis “kahramanlık” göstereceği yer olarak verilir.

Kahramanlığın doğasında dengi olanla değer, kendisinden üstün veya büyük olanla savaş vardır. Kahramanlık böyle ortaya çıkar:

*“tokış içre urıştım
ulıg birle karıştım
tkz atın yarıştım
aydım emdi al Uta.r”*

(Savaşta kavmin büyüğü ile vuruştum. Onu okla vuruncaya kadar alnı akıtmalı atımla savaştım ve ona “al benden ey Uta” dedim.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 158).

Savaş meydanında gösterilen yararlılıklardan birinin de kahramanın, düşmanın üzerine gözünü kırpmadan, cesurca yürümesidir:

*“pkem kelip uğradım
arсланlayu kkredim
alpla.r başın togradım
emdi meni kim tutar”*

(Düşman zerine iim sıkıntılı ve kinli olarak gittim. Aslan gibi kkredim Alpların başlarını kopardım. Kalabalığın ortasında beni kim tutar diye bağırdım.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 158).

“alp erenni üdürdüm
boynun anın kağırdım
altun kümüşdürdüm
süsi kalın ki.m öte.r”

(Düşman askerini dağıttım. Kavmin koçunun boynunu büktüm. Onun hazinesinde bulunan altın ve gümüşü aldım. Askerin kalabalık oluşundan nerdeyse geçemeyecektim.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 158).

Kahramanlar sadece hayatta iken değil öldükten sonra da hayırla yad edilir ve kahramanlıkları ile anılırlar:

“erdi aşın tatur.gan
yawlak yağış katarga.n
boynın tutup kağırga.n
bastı ölüm agtaru”

(Adam yemek tattıran idi. Düşman sürüsünü geri püskürten idi. Boyunlarını buran idi. Ölüm onu yere serinceye kadar.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 253)

Kahramanlık en çok da ölüme meydan okumakla ortaya çıkan bir haldir. Kahraman, ölümün üzerine gözü kapalı yürür. Bir an olsun ölümü aklına getirmez. Sanki ölümsüzmüşçesine düşmana saldırır:

“alpla.r arığ alkışur
küç bir kılıp arkaşur
bir bir ü.ze alkaşur
eğgermeğip ok ata.r”

(Savaşı tasvir ederek diyor ki: Kahramanlar birbirlerini yok ediyorlar. Birbirlerine sırt vererek güçlerini topladılar. Yardım maksadıyla, birbirlerini övüyorlar. Her biri ölüme aldırmadan ok atıyor.) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 110-111).

Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Türk millî kimliğini ortaya koyan pek çok değer vardır. Bunlar arasında “Bilgelik” ve “Kahramanlık” adeta Türk ile özdeşleşmiş gibidir. İnsan nasıl ruh ve bedenden meydana geliyorsa, Türk de ruhî cephesiyle Bilgelikle, beden cephesiyle Kahramanlık'tan oluşur. Bilgelik, istenilen, tavsiye edilen, ulaşılması gereken bir ideal olarak verilir. Kahramanlık ise var olanın anlatımıdır. Kaşgarlı Mahmud, yüzyıllar ötesinden bu paha biçilmez eserinde Türk'ün karakteristik özelliğini tescilleyen bu iki değeri bize aktarır. Değerin tanımının içinde gelecek nesillere aktarılan kültürel kod manası da vardır. Kaşgarlı Mahmud da gelecek nesillere bu iki değeri aktararak önemli bir misyonu yerine getirmiştir.

Kaynakça

- Ercilasun, Ahmet B. (2020). *Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Şiirler ve Atasözleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet B. – Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1995). “Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lugati-t Türk”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1, 257.
- Yaprakgöl, Ç. (2019). *Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Değerler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan.
- Yaran, Cafer S. (2008). “Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugâtî't Türk'ünde Erdem ve Bilgelik”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 46.

Yılmaz, S. (2014). “Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı” *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014, s. 233-251.

KAŞGARLI'DA "TÜRK" "DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK KARAHANLI TÜRKÇESİNİN ESERİ MİDİR?"

Gökçen DURUKOĞLU*

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk, "Türk" adının bir kitabın kapağında bulunduğu ilk eserdir. Eserin kapağındaki "Türk", 11. yüzyılda Türkistan'da yaşayan ve "Türkçe" konuşan herkeştir. Kaşgarlı eserinin hazırlık aşamasında, bütün Türkistan'ı dolaşmış ve genel olarak 11. yüzyıl Türkçesi ve Türkleri ile ilgili derlemeler yapmıştır. Kaşgarlı'da "Türk" bir millet adıdır, "Türkçe" milletin dilidir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te 11. yüzyılın bütün lehçeleri ile ilgili az veya çok bilgiler mevcuttur. Kaşgarlı eserini yazarken herhangi bir lehçeyi- buna yazı dili olan Karahanlı Türkçesi de dâhil olmak üzere- öne çıkarmamıştır. Eserinin merkezine herhangi bir boyun dilini almamıştır. O, hedef kitlesi Araplara, haritasında çizdiği Türk dünyasının sınırları dâhilindeki bütün Türkleri- bir millet olarak- ve dilleri olan Türkçeyi tanıtmaktadır.

Kaşgarlı, Dîvânu Lugâti't-Türk'te bütün Türk dillerine dair bilgiler vermenin yanı sıra verdiği bu bilgileri Dîvân'ın yazımında da kullanmıştır. Dîvân'daki Türkçe cümlelerde, yüzyılın yazı dilinin özelliklerinin yanı sıra, diğer Türk boylarının dillerinin özelliklerini de tespit edebilmek mümkündür. Bu gerçeklerden dolayı Dîvânu Lugâti't-Türk için, "Hakaniye Türkçesi döneminde, hazırlık aşaması Türkistan'da gerçekleştirilmiş, bütün Türk lehçelerini kapsayan **11. yüzyıl Türkçesi ile**, Bağdat'ta Türkçe Arapça yazılmış bir eserdir." değerlendirmesini yapmak daha doğru olacaktır.

Dîvânu Lugâti't-Türk, nasıl 11. yüzyılda bütün Türk lehçelerinin eseri ise 21. yüzyılda da Türkiye Türkçesinden Kazak Türkçesine, Kazak Türkçesinden Özbek Türkçesine, Özbek Türkçesinden Kırgız Türkçesine, Kırgız Türkçesinden Uygur Türkçesine, Uygur Türkçesinden v.d. bütün çağdaş Türk lehçelerine hepsinin eseridir. 21. yüzyılın bütün Türkleri, Dîvânu Lugâti't-Türk'te kendilerine dair çıkarımlar yapabilmektedirler. Dîvânu Lugâti't-Türk, "evren"sel bir eserdir; buradaki "evren" Kaşgarlı'nın haritasındaki Türk evrenidir.

Anahtar Sözcükler: Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk, Türkçe, 11. Yüzyıl.

'Turk' in Kashgarli 'Is Dîvânu Lugâti't-Türk A Work of Karahanli Turkish?'

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk is the first work in which the name "Türk" appears on the cover of a book. The "Türk" on the cover of the work is everyone who lived in Turkestan in the 11th century and spoke "Turkish". During the preparation of his work, Kaşgarlı travelled all over Turkestan and collected information about 11th century Turkic and Turks in general. In Kaşgarlı, "Turk" is the name of a nation, "Turkish" is the language of the nation.

Dîvânu Lugâti't-Türk contains more or less information on all dialects of the 11th century. While writing his work, Kaşgarlı did not emphasise any dialect, including Karahanli Turkish, the written language. He did not place the language of any neck at the centre of his work. He introduces to his target audience, the Arabs, all the Turks - as a nation - within the borders of the Turkic world he has drawn on his map, and their language, Turkish.

In Dîvânu Lugâti't-Türk, Kaşgarlı not only gave information about all Turkic languages, but also used this information in the writing of Dîvân. In the Turkish sentences in Dîvân, it is possible to identify the features of the written language of the century as well as the features of the languages of other Turkic tribes. Due to these facts, it would be more accurate to evaluate Dîvânu Lugâti't-Türk as "a work written

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, e posta: gdurukoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8896-2102.

in Turkish Arabic in Baghdad in **11th century Turkish** covering all Turkic dialects in the period of Hakaniye Turkish, the preparatory phase of which was carried out in Turkistan.”

Just as Dîvânu Lugâti't-Türk was the work of all Turkish dialects in the 11th century, it is the work of all contemporary Turkish dialects in the 21st century, from Turkey Turkish to Kazakh Turkish, from Kazakh Turkish to Uzbek Turkish, from Uzbek Turkish to Kyrgyz Turkish, from Kyrgyz Turkish to Uyghur Turkish, from Uyghur Turkish to etc. All 21st century Turks can make inferences about themselves in Dîvânu Lugâti't-Türk. Dîvânu Lugâti't-Türk is a 'universal' work; the 'universe' here is the Turkish universe in Kaşgarlı's map.

Keywords: Kaşgarlı Mahmut, Dîvânu Lugâti't-Türk, Turk, Turkish, 11th Century.

Dîvânu Lugâti't-Türk, “Türk” adının bir kitabın kapağında bulunduğu ilk eserdir. Dîvânu Lugâti't-Türk'ün kapağındaki “Türk”, en geniş anlamı ile 11. yüzyılın bütün Türklerini ve bütün Türk dünyasını karşılamaktadır.

Eserinin giriş bölümünde şiirsel bir dil ile Kaşgarlı, “Türk” adı ile bütün Türk dünyasını ayırtırmadan, birleştirici bir üslup ile, bir millet olarak öne çıkarır: *Gördüm ki: “Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu, devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları; onları görevlendirdi halk üze; onları kuvvetlendirdi hak üze; aziz kıldı onlara yanaşanları ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular (2)*^{98, 99}

Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lugâti't-Türk'te takındığı tavır, “Türk” adının en geniş anlamı ile örtüşmektedir. Kaşgarlı, Dîvân'da, 11. yüzyılın Türkleri ve Türkçesi için her zaman geneli vermekten yana olmuş, genelden saptmaları da lehçe kaydı düşerek belirtmiştir. Bu eğilimini, gramer kurallarını açıkladığı bölümlerde sergilediği gibi Dîvân'ın sözlük bölümünde madde başı yaptığı sözcüklerde de devam ettirmiştir. Madde başı yaptığı sözcüklerde herhangi bir lehçeye aitlik söz konusu ise bunu belirttiği gibi, herhangi bir lehçeye ait olmayan - yani 11. yüzyılın bütün lehçeleri için geçerli olan - sözcüklerde de herhangi bir lehçe kaydı bildirmemiştir:

ilel: *Hakaniye lehçesinde* “evet” anlamında edat. Hakan ve beylere bununla cevap verilir. (52) / sibüt: kişniş. *Kâşgar Lehçesinde*. (179) / igit: *Oğuzcada* yalan. “Yalan söz” anlamında igit söz denir. (37) / keregü: *Türkmenlerde* çadır. Bu, göçebelerde kışlık evdir. Atasözü: Küg kördi keregü yüdti “Sıkıntıyı görünce çadırını sırtladı.” (225) / adın: “başka” anlamındaki edat. *Çiğilcedir*. (51) / op: - sert be ile- *Argu lehçesinde* harman yerindeki kılavuz öküz. (29) / sogut: çökeleğin kurutulmuşu. *Karluk lehçesinde*. (179) / (kökleş-) Ol anıñ birle kökleşdi: O, onunla aşiret bağı kurdu. kökleşür, kökleşmek. Bu, *Bulgar lehçesidir*. (379) / yobakulak: sıtmadan titreme. *Yabaku* ve *Yemek* lehçesinde. (468) / yazak: otlak. *Yağma* ve *Toxsı* lehçesinde. (451) / ayıç: ayı. Adıç yerine *Oğuz*, *Kıpçak* ve *Yağma* lehçelerinde kullanılır. (54) / otan: paçalı giyecek. *Yağmalarda* duydum. (67) / açı: *Barsgan lehçesinde* kocakarı. (56) / ükil: *Kıpçak lehçesinde* çok. “Çok kimseler” anlamında ükil kişi denir. (49) / yavlak: her şeyin kötü olanı. *Oğuzca* ve *Kıpçakça*. (463) / şüt: soy. *Hotan lehçesinde*. (495) / bal: bal. *Suvar*, *Kıpçak* ve *Oğuz lehçesinde*. *Türkler* buna arı yağı derler. (513) / ilrük: *Uç lehçesinde* üzerlik. (65) / balık: kale ve şehir. *Müslüman olmayanların* ve *Uygurların lehçesinde*. (190) / neçük: edattır, “niçin” demektir. *Neçük bardıñ: niçin gittin? Yabaku lehçesinde*. (197) / kenpe: bir bitki. *Kençekçe*. (210) / kınak: carıye. *Yabaku*, *Kay*, *Çomul*, *Basmul*, *Oğuz*, *Yemek*, *Kıpçak lehçelerinde*. (238) / çatır: nişadır. *Küçe lehçesinde*. (204) / çobulmak: kurutulmuş elmanın yarısı. *Otlık lehçesinde*. (251) / nelük: *diğer Türklerde* neçük anlamına gelen edat; “niçin” demektir. (197) / ügür: *Türkler* arasında akdarı. *Oğuzlar* bunu bilmez. (39) / aş-: Er aş aşadı. “Adam yemeği yedi.” *Hakanlılar* bu kelimeyi, ileri gelenler için

⁹⁸ Çalışmanın bütününde parantez içindeki sayılar, Kaşgarlı, M. (1990). *Dîvânü Lûgati't-Türk* (Tıpkıbasım-Facsimile), Ankara: Kültür Bakanlığı, yayınındaki sayfa numaralarını göstermektedir.

⁹⁹ Dîvânu Lugâti't-Türk'teki verilen bilgilerin Türkçe anlamlandırılmasında özellikle Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu, yayınından yararlanılmıştır.

kullanılır. **Diğer Türkler** ayırt etmeksizin konuşurlar. Kural onlarınkidir. (556) / **kurt**: Bütün Türklerde kurt (böcek). Oğuzlar (yırtıcı) kurda **kurt** derler. (172) gibi.

Lehçe kaydı ile yukarıda verilen bazı madde başı sözcüklerin yanı sıra Dîvân'da herhangi bir lehçeye aitlikleri bildirilmeyen, yani 11. yüzyılın bütün lehçelerine ait kullanımlar da söz konusudur ki madde başı yapılan sözcüklerin büyük çoğunluğu bu kullanımlardan oluşur. Zira Dîvân'da Kaşgarlı, her zaman geneli - genel Türkçeyi- vermekten yanadır. Genelden sapmalarda da her zaman - yukarıdaki örneklerde olduğu gibi - lehçe kaydını düşmektedir.

Dîvân'ın büyük bir çoğunluğunu oluşturan ve lehçe kaydı düşülmeden verilen madde başları, bu yüzyılın bütün lehçelerine aittir. Örneğin lehçe kaydı olmadan madde başı yapılan "*bilmece*" anlamındaki *tapuzguk* sözcüğü, "*at, binek hayvanı*" anlamındaki *at* sözcüğü - aşağıdaki örnek madde başları gibi - bütün lehçelere aittir. Lehçe kaydı bildirilmeyen madde başlarının sadece Karahanlı Türkçesinin söz varlığıymış gibi düşünülmesi, Dîvân'ın merkezine Karahanlı Türkçesinin alınması Dîvân'ın yazılış amaçlarına ve 11. yüzyılın Türk dünyası gerçekliğine aykırı düşmektedir: "*Dîvân'da Kaşgarlı Mahmud, Türk lehçelerinin sözlük malzemesini şöyle bir yöntemle ele almıştır. Lehçelerin söz varlığı Dîvân'ın farklı bir başlığında gösterilmemiş; genel Türkçenin ya da Karahanlı Türkçesinin sözlüğünün içerisinde sıralanmıştır.*" (Karahana, 2009: 653). Kaşgarlı, Karahan'ın belirttiği gibi 11. yüzyıl Türk lehçelerinin söz varlığını, "*Karahanlı Türkçesinin sözlüğü*" içerisinde sıralamamış büyük ve bütün düşünerek hareket etmiştir. Bütün Türk dünyasından derlediği söz varlığını, 11. yüzyılın bütün lehçelerinin oluşturduğu 11. yüzyıl Türkçesinin sözlüğü içerisinde sıralamış yeri geldiğinde, Karahanlı Türkçesi de dâhil bütün lehçelere dair kayıtlar düşmüştür. Yani *tapuzguk* "*bilmece*" sözcüğü veya *at* "*at, binek hayvanı*" sözcüğü, Karahanlı Türkçesinin söz varlığı olsa idi Kaşgarlı tarafından "*Hakaniye lehçesinde*" notu ile bildirilirlerdi- yukarıdaki örneklerde olduğu gibi -. Dîvân'da lehçe kaydı bildirilmeyen madde başları, araştırmacılar tarafından Dîvân'ın merkezine alınan tek bir lehçenin değil, 11. yüzyılın bütün Türk lehçelerinin söz varlığıdır:

at: at -kalın elifle-. Şu atasözünde geçer: Kuş kanatın er atın "Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer." (29) / *et: -ince elifle- et.* (29) / *ok: ok.* (31) / *em: ilaç.* (31) / *alp: şecaatli.* Şu atasözünde geçer: *Alp yağıda alçak çoğıda "Yiğit, düşmanla karşılaşmada; yumuşak huylu, münakaşada sınanır."* demektir. (33) / *and: yemin.* (33) / *ön: sayıda on.* (36) / *enüç: göze inen perde, katarakt.* (38) / *üzüm: üzüm.* (50) / *Eren Tüz: yıldızlardan "Terazi"nin adı. Ayın menzillerinden (burçlarından) biri.* (51) / *ala: cüzzamlı adam.* (53) / *agu: zehir.* (57) / *ini: küçük erkek kardeş.* (59) / *ernek: parmak.* (65) / *esrük: sarhoş.* (65) / *oynaş: -haram olarak- başkasıyla sevişen kadın.* (73) / *içkü: içilen şeyler.* (77) / *ikkiz oğlan: ikizler.* (83) / *örümçek: örümcek.* (87) / *erüklük: şeftali veya erik bahçesi.* (87) / *kamıç: kepeç.* (181) / *kömeç: küle gömülen yuvarlak ekmek.* (181) / *tapuzguk: bilmece.* (251) / *çomuşluk: tuvalet, ayakyolu.* (251) / *katut: ayakkabıcıların kullandığı çiriş.* (408) / *türgek: bohça.* (410) / *(büt-) Ot bütti: Ot çıktı ve bitti. Meyve de biterse aynıdır.* (413) / *(sat-) Ol tavar sattı: O, mal vb. sattı.* (413) / *(yama-) Ol tön yamadı: O, elbise vb. ni yamadı.* (482) / *dava: Ilgın ağacının meyvesi. Bu, boya yapanlarca kullanılır.* (549) gibi.

Bunun yanı sıra Kaşgarlı, Dîvân'ın giriş bölümünde özellikle 11. yüzyılın lehçeleri arasında büyük farklılıklar olmadığının, var olan farklılıkların ise ses düzeyinde gerçekleştiğinin bilgisini özellikle paylaşır. "*Lehçelerin aslında fazla farklılık yoktur. Farklılıklar, bazı harflerin değişmesi veya düşürülmesi şeklinde ortaya çıkar.* (25-26)" ifadesi, aslında, Kaşgarlı'nın Dîvân'ı şekillendirirken çıkış noktası olmuştur. Sınırları çizilen Türk dünyası büyük ve bütündür, bütün halinde verilecektir, fazla olmayan lehçesel düzeydeki ses ve gramer farklılıkları ait oldukları lehçe bilgisi ile - yukarıdaki örneklerde olduğu gibi - paylaşılacaktır. Dîvân'da "Türk", sınırları çizilen coğrafyada yaşayan büyük bir milletin adı, "Türkçe" ise bu coğrafyada yaşayan milletin dilidir.

11. yüzyıl, Rum yakınından Maçin'e kadar uzanan topraklar üzerinde beş büyük Türk devletinin - bu yüzyıl Türk dünyasının en kuvvetli siyasi oluşumlarından birisi, Kaşgarlı'nın da vatandaşı olduğu **Hakaniye Devleti**, 962 yılında Alp Tegin tarafından kurulan **Gazneliler Devleti**, "*X. yüzyıl sonlarından itibaren oldukça önemli bir kısmı Buda dininde bulunan*" (Genç, 2015: 23) **Uygurlar**, İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devleti **İdil (Volga) Bulgarları** ve Dîvânı Lugâti't-Türk'ün yazılma yıllarına denk 1071'de, Malazgirt Zaferini kazanan **Büyük Selçuklu Devleti** - varlığının söz konusu olduğu bir yüzyıldır. Bu beş büyük Türk devletinin dünya tarihinde rol oynadığı dönemde, Türk dünyasının sınırları

Kaşgarlı tarafından “*Rum yakınından Mâçin’e kadar bütün Türk ülkeleri beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah enindedir; toplam olarak sekiz bin fersaktır. Bunların hepsini, bilinsin diye, yerin şekli olan dairede beyan ettim.*” (25) sözleri ile çizilmiştir. Çizilen bu harita, yüzyılın Türk devletlerinin sınırları dâhilindedir.

Kaşgarlı Türk dünyasını ayrıntıları ile birlikte tanıttığı eserinde, yüzyılın bu beş büyük Türk devletine, yöneticilerine neredeyse hiç değinmez. Bu gerçek, bazı araştırmacılar tarafından yadırganan bir durum olmuştur. “*Kaşgarlı Mahmud, Selçuklular’ın bu ihtişam döneminde yaşamış ve eserini de Melikşah’ın saltanatının ilk yıllarında kaleme almıştır. Böyle olmasına rağmen O’nun Selçuklu Sü-Başı’dan bahsederken sadece ‘zamanımızın sultanlarının ceddinin adıdır’ demekle yetinmesi, Tuğrul ve Çağrı Beyler’le Alp Arslan ve Melikşah’ın adlarından dahi bahsetmemesini hayretle karşıladık. Bu büyük hükümdarların adlarını dahi kaydetmeyen Kaşgarlı, Kara Hanlılar’ın Yabakular’la yaptığı savaşlara dahi eserinde genişçe yer vermesine rağmen, eserini yazdığı Bağdad başta olmak üzere hemen bütün İslâm aleminde geniş yankılar yapan Malazgirt Zaferi’nden de bahsetmemiştir.*” (Genç, 2015: 29).

Kaşgarlı’nın araştırmacılar tarafından yadırganan bu tutumu, aslında Kaşgarlı’daki “Türk” ve “Türkçe” kavramları ile eserinin yazılış amacı düşünüldüğünde cevap bulabilmektedir. Dîvân’da Kaşgarlı’nın amacı, yüzyılın Türk devletlerinin siyasi / askerî tarihini yazmak değildir. Onun asıl amacı, bütün olarak gördüğü Türk dünyasını, Türk kimliği ve Türk kültürü çerçevesinde, Türkçenin şifreleri ile birlikte tanıtabilmektir. Yüzyılın büyük Türk devletlerinden ve kazanılan zaferlerden bahsetmemesi sahip olduğu özgüvenin göstergesidir. Ayrıca doğrudan olmasa da dolaylı olarak giriş bölümündeki “*ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları*” sözleri, Abbasi halifesi ile birlikte Araplara verilen mesajdır. Bu zamanın hâkimi Türk hakanlarıdır ve kazandıkları zaferlerle de ülkelerin yönetimi onlara aittir, mesajı açıktır. Sanılanın aksine siyasi birlik olarak Karahanlılar / Hakaniyeliler hakkında da - yüzyılın diğer Türk devletleri hakkında olduğu gibi - genişçe bilgiler vermemiştir. Hakaniyeliler de diğer Türk boyları da lehçelerinin özellikleri, söz varlıkları ve yaşam biçimleri ile Dîvân’da yer tutmuşlardır.

Kaşgarlı’ya göre Araplar Türkçe öğrenmelilerdir. Kaşgarlı bunun nedenini doğrudan Türk devletlerinin varlığına ve kazandıkları zaferlere bağlamaz, ona göre bunun nedeni, adları Tanrı tarafından verilen ve diğer ülkelerin yönetiminin ellerine verildiği bu milletin, uzun sürecek saltanatlarıdır. Her ne kadar yüzyılın Türk devletleri ve kazandıkları zaferlerden bahsetmese de uzun sürecek olan saltanatın, zaferler sayesinde olacağı gerçeğinin farkındadır. Bu farkındalık neticesinde yazdığı eserini, Abbasi halifesine sunması özgüveninin göstergesidir. “*Tanrı’nın, ülkelerin idaresini Türklerin eline verdiğini ve zamanın hakanlarını onlardan çıkardığını belirtirken sadece bir övünme değil, aynı zamanda bir gerçekliğin ifadesi de söz konusudur. Çünkü DLT yazıldığı sırada Malazgirt zaferi de kazanılmış ve Selçuklular dünyanın bir numaralı gücü hâline gelmişlerdir. Abbasî halifeleri de onların himayesi altındadır.*” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: xxviii). Açıklamalarının devamında Ercilasun ve Akkoyunlu, “*Türkçenin, döneminin en üstün dili sayılan Arapça ile aynı seviyede olduğunu belirtmekten âdeta bir haz duyar. Esasen yıllarca uğraşarak DLT gibi bir eseri kaleme alması ve onu İslam dünyasının halifesine sunması ondaki Türkçe övüncü ve sevgisinin en açık kanıtıdır.*” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: xxviii) değerlendirmesini yaparlar. Bu özgüvenli duruşu ile Kaşgarlı, eserinde siyasi birlikleri ve zaferleri ile öne çıkan milleti değil; devletleri kurduran, zaferleri kazandıran, medeniyetler oluşturan asıl unsuru, “Türk” kimliğini ve sekiz bin fersahlık coğrafyada konuşulan “Türkçe”yi, eserinin merkezine almıştır.

Dîvân’ın giriş bölümünde “Türk” adını, bu yüzyılın bütün Türkleri için bir millet adı olarak öne çıkaran Kaşgarlı, eserinin 176-177. sayfalarında “Türk” sözcüğünü madde başı yapmıştır. “Türk” adının tekil olarak bir kişi adı olmasının yanı sıra bir milletin adı oluşu özelliği tekrar vurgulanmıştır: “**Türk:** Nuh’un (s.a.) oğlunun adı. Nuh’un oğlu Türk’ün oğullarına yüce Allah tarafından verilmiş bir isimdir. Aynı şekilde burada da Türk, Nuh’un oğlunun adıdır; burada tekliktir. Oğulları söz konusu olduğu zaman topluluk ismidir; beşer kelimesi gibi hem teklik hem topluluk için kullanılır. Bunun gibi Rûm da, İshak’ın (s.a.) oğlu ‘İşû’nun oğlu Rûm’un adıdır. Oğulları da o isimle adlandırılmıştır.” (176).

Türk adı ile Rum adını, kazandıkları anlamlara göre paralel gösteren Kaşgarlı, açıklamalarının devamında millet adı olarak “Türk”ün, Allah tarafından ad verilmiş olmasına vurgu yapar: “*Ne var ki*

biz daha önce Türk'ün Allah tarafından verilmiş bir isim olduğunu söylemiştik. Allah (c.a.) diyor ki 'Benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim.' Bu, diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat O (c.a.) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır. Bunun yanında onlar; güzellik, tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa, alçak gönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir. Onlardan 'bir'i için de Türk denir; hepsi için de. 'Kimsin?' anlamında kim sen denir; 'Türküm' anlamında 'Türk men' diye cevap verilir. 'Türk süsi atlandı' denir; 'Türk ordusu (ata) bindi' demektir." (176-177).

Eserinde "Türk Lehçelerinin Üzerine Kurulduğu Harfler Hakkında (6)" başlığı altında Uygur harfleri altında Arap alfabesindeki karşılıklarını veren Kaşgarlı, Uygur alfabesi için "**Türk yazısı**" terimini kullanır. Yine aynı başlık altında açıklamalarına devam ederken "Eski zamandan bugüne kadar; Kâşgar'dan yukarı Çin'e dek, kuş bakışıyla bütün Türk ellerinde, hakanların ve sultanların kitaplarında ve yazışmalarında bu yazı kullanılır. (8)" ifadeleri ile terimindeki "Türk"ün sınırlarını çizer.

Kaşgarlı'da Türk, eski zamandan o güne Türkistan'daki bütün Türklerdir ve Türkistan'daki bütün Türklerin dili Türkçedir, yazıları da Türk alfabesi ile. Daha somut verilerle Kaşgarlı, Türkistan'ın sınırlarını Rum yakınından Mâçin'e kadar beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah genişliğinde toplam sekiz bin fersah olarak netleştirir ve "Ed-daire elletî hiye şeklu'l-arz 'yerin şekli olan daire' (25)" tanımlaması ile, 11. yüzyılda "Dünya yuvarlaktır.", diyerek bütün Türk ülkelerini gösteren, merkezine Türk ülkelerini koyduğu, yerin şekline uygun olarak daire biçiminde dünya haritasını çizer.

Kaşgarlı'nın bu hareketi Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından "Karadeniz'in kuzeyinden Çin içlerine kadar Türk boylarını tek tek sayması ve Türklerin yayıldığı coğrafyanın büyüklüğünü 'Rum yakınından Mâçin'e kadar bütün Türk ülkeleri beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah enindedir; toplam olarak sekiz bin fersahtır' şeklinde belirtmesi de hiç şüphesiz sadece bilgi verme amacına yönelik değildir; o, Türk ülkelerinin büyüklüğünü özellikle ve gururla vurgulamaktadır." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: xxviii) şeklinde yorumlanmıştır.

11. yüzyıldan önce de 11. yüzyılda Kaşgarlı'da da "Türk ve Türkçe" adları, tek bir boyun ve lehçenin değil bütün boylarla birlikte bir milletin ve bütün lehçeleri ile birlikte bir dilin adıdır. Kaşgarlı'nın "Türk ve Türkçe" adlarını, Dîvân'da en geniş anlamları ile kullandığına dair yine Dîvân'dan örnekler vermek mümkündür. Örneğin, "**balık**: çamur. Argu lehçesinde ve Oğuzların bazılarında. Bazı Argular üç sükûn ile **balk** derler. Türk dilinde ikiden fazla sükûn yan yana gelmez. Argu lehçesinde bozukluk vardır." madde başında "Türk dilinde" ile Hakaniye / Karahanlı Türkçesi ile birlikte bütün lehçelerin oluşturduğu Türk dilini kastettiği açıktır. Aynı şekilde "**ühi**: baykuş. Türklerin çoğu ona keף ile **ügi** derler; bu daha doğrudur. Çünkü Türk dilinde h'nin yeri yoktur." madde başında da söz konusu durum aynıdır. Aşağıda verilen madde başları ve açıklamalar da aynı yaklaşımla değerlendirilmelidir:

bars: Türkçede 12 yıldan biri. Türkler 12 hayvanın adını alarak 12 yılı adlandırmışlardır. Doğum ve savaş tarihleriyle benzeri olaylar, bu yılların devretmesiyle hesaplanır. Türklerde yedi gün adları yoktur. Çünkü "hafta" İslamiyet'le bilinmiştir. / **çoğı**: gürültü. Argularda cim'in üstünlüsü iledir (çağı); bütün Türklerde ise ötre iledir. / **Çuçu**: bir Türk şairinin adı. / **teñilgüç**: çaylak. Oğuzca. Bu, bir kuştur. / **teñilgün**: diğer Türklerin dilinde çaylak. / **ayrık**: ayrık otu. Yumuşak bir bitkidir. Türkler ona **adrik** adını verirler. Oğuzlar ye'ye çevirmişlerdir. / **ata sagun**: Türk doktor. / **tes**: Oğuzlar, yuvarlak bir şeyi mübalağalı olarak niteledikleri zaman tes tegirme derler. Bu kurala uygun değildir. Çünkü bir şeyi renk ve mübalağa bakımından nitelerken nitelenen kelimenin ilk harfi alınır ve p harfi ile birleştirilir. Bütün Türk lehçelerinde böyle yapılı; Oğuzlarda ise m kullanılır. Örnek olarak "koyu gri" için köp kök denir; Oğuzlar ise köm kök derler. Kök "gri" demektir. Türkler baştaki k'yi almışlar ve ona bir p ekleyerek köp demişlerdir. Oğuzlar ise b'yi m'ye çevirerek köm kök derle. / **kurt**: Bütün Türklerde kurt (böcek). Oğuzlar (yurtcu) kurda **kurt** derler. / **Tat**: Bütün Türklerin nezdinde Fars. Atasözü: **Tatig közre tikenig tüpre**: Fars'ı gözden vur; diken kökten sök. / Bütün Türk boyları, meslek sahiplerinin sıfatlarını yapmak için cim (ç) ile ye'yi isme eklemekte ittifak hâlinde. "Ekin'e **tarig**, ekinciye **tarigçi** dedikleri gibi. "Ayakkabı"ya **etük**, ayakkabıcıya **etükçi** denir. gibi.

Yukarıda verilenlerin yanı sıra Dîvân'dan hareketle verilecek örneklerin sayısını artırabilmek mümkündür. Bu ve benzeri örnekler, Kaşgarlı'nın "Türk" ile 11. yüzyılın bütün Türklerini, "Türkçe" ile bütün Türklerin dilini kastettiğini kanıtlamaktadır. Dîvânı Lugâti't-Türk'ün merkezine tek bir lehçenin alınması ve bütün gerçeklerin o lehçeden yola çıkılarak değerlendirilmesi, Kaşgarlı'nın eserini şekillendiren yaklaşımına ters düşmektedir.

Dîvânı Lugâti't-Türk Karahanlı Türkçesinin Eseri midir?

Dîvânı Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut, bugün Karahanlı Türkçesi denilen Türkçe için "*Hâkaniye Türkçesi, Hâkaniye Lehçesi*"ni, Karahanlılar için de "*Hâkaniye Türkleri*"ni kullanmıştır. Bu devlet için "*Karahanlılar*" adı ilk defa 1874'te Rus bilgin Grigoryev tarafından bir çalışmada kullanılmıştır. "*Bu devletin hakanlarının kullandığı 'kara' unvanına nispetle Rus bilgin Grigoryev'in 1874 yılında yaptığı bir çalışmada sunî olarak verdiği 'Karahanlılar' adı bilim çevresinde genel bir kabul görenek günümüze kadar kullanılagelmiştir.*" (Hunkan, 2020: 169).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kaşgarlı, Dîvân'da her zaman geneli- genel Türkçeyi - vermekten yana olmuş, genelden sapmaları da lehçe kaydı belirterek vermiştir. Burada genelden kastımız, 11. yüzyılın bütün Türkleri için geçerli olandır. "Türk" ve "Türkçe" terimleri ile Kaşgarlı, 11. yüzyılın bütün Türklerini ve 11. yüzyıl Türkçesini kastetmiştir. "Dîvânı Lugâti't-Türk" adındaki "Türk" bu yüzyılın bütün Türkleridir. Bu nedenle başlıkta sorduğumuz "Dîvânı Lugâti't-Türk, Karahanlı Türkçesinin eseri midir?" sorusunun cevabı hem evet hem hayırdır.

Evet, Dîvânı Lugâti't-Türk Hakaniye- Karahanlı Türkçesinin eseridir, tıpkı Oğuz Türkçesinin eseri olduğu gibi, tıpkı Kıpçak Türkçesinin eseri olduğu gibi, tıpkı Yağma, Toxsı, Yemek, Çiğil Türkçelerinin eseri olduğu gibi. Zira Dîvânı Lugâti't-Türk'te 11. yüzyılın bütün Türk lehçeleri, belli oranlarda, kendilerine yer bulmuşlardır. Hatta Hakaniye Türkçesi de dâhil bütün lehçeler içerisinde, Dîvân'da adı en çok geçen lehçe, Oğuz lehçesidir.¹⁰⁰ Gerek gramer kurallarının açıklanmasında gerekse lehçe kaydı verilen madde başlarının sayısında Oğuz lehçesi, Hakaniye Türkçesi de dâhil diğer Türk lehçelerine göre, belirgin bir şekilde daha fazla dile getirilmiştir. Dîvân'da Kaşgarlı'nın, Oğuz Türklerine karşı farklı bir ilgisi vardır. Bu durumun çok çeşitli nedenleri olabileceği gibi kabul görebilecek ilk neden elbette ki Dîvân'ın hedef kitlesi Arapların, coğrafya olarak en çok Oğuz Türkleri ile yakınlıkları ve diğer Türklere kıyasla Oğuzlarla daha fazla iletişim halinde olacakları gerçeğidir. Elbette ki nedenlerden birisi de kazanılan Malazgirt Zaferi'nin yanı sıra Selçukluların Bağdat ve dolayısı ile Abbasiler üzerinde hâkimiyet sağlamış olmalarıdır. "*DLT'nin yazıldığı çağda orta doğudaki güç dengelerini iyi bilmek gerekir. İslam dünyasında Emevi hanedanı yıkıldıktan sonra Abbasi yönetimi iş başına gelmişti. Emevi artıkları İspanya'da parlak bir medeniyet yaratıyorlardı. Mısır'da şii Fatimiler iş başındaydı. Üç ayrı yerde hilafet makamı vardı. Bağdat'taki Abbasi yönetimi siyasi güçten yoksundu ve 11. yüzyılda Fars Büveyhoğullarının baskıcı yönetimi altında oyuncak olmuştu. Selçuklular Büveyhoğullarını ortadan kaldırmış ve Bağdat'a, dolayısıyla da Abbasilere hâkim olmuşlardı. Abbasi halifesi sadece sembolik bir güce sahipti. Yönetim fiilen Türklerdeydi. Malazgirt savaşından sonra Anadolu'ya tamamen hâkim olan Selçuklu Türkleri Hristiyan dünya ile İslam âlemi arasında tampon oluşturmuştu. İslam dünyasının hem muhafızı hem de hâkimi idiler.*" (Kaya, 2009: 146).

Hatta Kaşgarlı, Dîvân'da sadece, yüzyılın lehçeleri ile ilgili bilgiler vermekle kalmamış daha da ayrıntıya inerek lehçelerin ağızlarına, ağız özelliklerine bile yer vermiştir.¹⁰¹ Örneğin "çamur" anlamındaki balık madde başında Kaşgarlı, "*Oğuzların bazılarında*" diyerek Oğuz Türkçesindeki

¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Banguoğlu, T. (1960). Kaşgari'den Notlar: III - Oğuz Lehçesi Üzerine. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten, 8, 23-48.; Killi, G. (2008) "Türk Diyalektoloji Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı: Dîvânı Lugâti't-Türk". Kaşgarlı Mahmud Kitabı (Ed. F. Sema Barutcu Özönder), Ankara T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 375-406. Verilen kaynakta 265 madde başı Oğuz lehçesi kaydı ile verilmiştir. Ancak kendi sayımlarımızda Kaşgarlı'nın 300 madde başında Oğuz lehçesi adını kullandığını tespit ettik. Bu kullanımlarda "Oğuz lehçesidir, Oğuzcadır." gibi açıklamalara yer verdiği gibi Kaşgarlı, zaman zaman da "Oğuzlar bunu bilmez." gibi notlarla da Oğuz lehçesinin adını geçirmiştir. Ayrıca Kaşgarlı Dîvân'da gramer kurallarını açıkladığı bölümlerde de çoğunlukla Oğuz lehçesini dile getirmektedir. Bunlarla birlikte Dîvân'da Oğuz lehçesinin adı düşünüldüğünden çok daha fazla geçmektedir.

¹⁰¹ Bkz.: Gülsevin, G. (2016). 11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?. Bilig, no. 76, s. 269-300.

ağızlara işaret etmiştir: “balık: çamur. *Argu lehçesinde ve Oğuzların bazılarında. Bazı Argular üç sükûn ile balk derler. Türk dilinde ikiden fazla sükûn yan yana gelmez. Argu lehçesinde bozukluk vardır.*”.

Eserinin 443. sayfasında gramer kurallarına dair açıklamalar yaptığı bölümde ise doğrudan Oğuz Türkçesindeki ağızlara not düşmüştür: “İşi yapmaya hakkı olan fail: ol tavrâtıgık ol “acele etmek onun hakkıdır”, ol tepretiglik erdi “hareket ettirmek onun hakkıydı ve neredeyse onu yapacaktı”. **Oğuzların bazıları** lââm’ı sin’e çevirirler: ol tavrâtıgsak erdi “acele etmek onun hakkıydı”, ol tepretigsek erdi “hareket ettirmek onun hakkı idi”. **Onların başka bir ağzında** kaf, ye yapılır: ol tavrâtıgsı erdi, tepretigsi erdi. Önceki anlam gibi. Ancak ilk şekil daha doğrudur. **Bazıları da** bu türde, asıl Türklere uyarlar.”. Kaşgarlı’nın verdiği sadece bu bilgiler bile Oğuz Türkçesindeki en az üç ağzın varlığını ortaya koyar.

Hayır, Dîvânu Lugâtî’t-Türk Hakaniye - Karahanlı Türkçesinin eseri değildir; çünkü Dîvânu Lugâtî’t-Türk, sadece Karahanlı - Hakaniye Türklerine ve Türkçesine dair kayıtlardan oluşmamaktadır. Hakaniye - Karahanlı Türklerinin ve Türkçesinin de içinde bulunduğu, 11. yüzyılın bütün Türklerinin ve lehçelerinin kayıtlarının yer aldığı bir eserdir Dîvânu Lugâtî’t-Türk, dolayısı ile 11. yüzyılın bütün Türklerinin ve Türkçesinin eseridir. Ahmet Bican Ercilasun’un “*Kâşgarlı Mahmud, çeşitli Türk boylarının ağızlarından bahsettiği içindir ki eserine ‘Türk Dilinin Dîvânı’ değil, Türk Dillerinin Dîvânı (Dîvânü Lügâtî’t-Türk) adını vermiştir. Buradaki diller (lûgât) kelimesini bugün anladığımız manada dil değil, ağız, şive yerine kullanmıştır. Nitekim eseri İngilizceye çevirerek en son ve mükemmel bir neşrini hazırlayan Amerikalı Türkolog Robert Dankoff da bu ismi ‘A Compendium of the Turkic Languages’ olarak değil, ‘A Compendium of the Turkic Dialects’ olarak İngilizceye tercüme etmiştir.*” (Ercilasun, 2014: 223) ifadeleri de bu anlamda dikkate değerdir. Ercilasun’un da belirttiği gibi Kaşgarlı eserine, *Türk Dilinin Dîvânı* değil *Türk Dillerinin Dîvânı* adını vermiştir.

“*Kâşgarlı’nın Türk dilinin konuşma türlerini derleyip, Türk dilinin ilk bilimsel kaydını yapmış, kaydettiklerini tanımlamış, tanımladıklarını yazmış, yazdıklarını sunmuş, sunduklarını ise yayımlamıştır. Bu kayıtlarını ise sözlükleştirmiştir.*” (Kök, 2010) ifadelerindeki “*Türk dilinin konuşma türlerini derleyip*” sözü yerinde bir tespittir. Kaşgarlı, 11. yüzyılın konuşma dillerini tespit etmiş ve bu tespitlerini de eserinin yazımında kullanmıştır.

Kaşgarlı’daki Türk Dilleri, 11. yüzyılın Türkçesini oluşturan bütün Türk boylarının dilleridir. Eserinin 20. sayfasında da “*Türklerin Tabakaları ve Boyların Açıklanması Hakkında*” başlığı altında, bu boyların sayısını yirmi olarak açıklar: “*Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi, Nuh Peygamberin (Allah’ın duası üzerine olsun) oğlu Yâfês oğlu Türk’e dayanır. Bunlar, İbrâhîm (Allah’ın duası üzerine olsun) oğlu İshak oğlu İysû oğlu Rûm oğulları gibidirler. Bu boyların her birinden ayrılmış dallar vardır ki onların sayısını Allah’tan başka kimse bilmez. Ben ana kabileleri saydım; tâli olanları bıraktım. Ancak Oğuz Türkmenlerinin oymaklarını ve hayvanlarının damgalarını, insanların bilmesi gerektiği için, zikrettim. Doğu tarafındaki Müslüman olan veya olmayan her kabilenin coğrafi mevkiini, Rum yakınlarından doğuya doğru sırasıyla beyan ettim.*” (20).

Hakaniye Türkçesi 11. yüzyılın ölçünlü dili, yazı dilidir. Ancak Kaşgarlı, Dîvânu Lugâtî’t-Türk’ü sadece yazı dilinin dil özelliklerine göre yazmamıştır. Bu yüzyılın diğer lehçelerinin - konuşma dillerinin - özelliklerini de Dîvân’da tespit edebilmek mümkündür. Dîvân ile aynı dönemde yazılan Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib, eserinde sekiz defa “Türkçe” terimini kullanır¹⁰² ve eserini “*Han Tili*” ile söylediğinin altını çizer: “*Bu Buğra Han vakıtı içre anı / Yime **han tilinçe** bu aymış munı*” (Arat, 1999: 6). Ahmet Buran, “*11. yüzyılda (1069) yazılan Kutadgu Bilig’de; Türkçe, Bugra Han tilinçe Türk lüğatinçe, Han tilinçe ibareleri geçmektedir. Bugra Han tili ve Han tili ibareleri, dönemin resmi dilinin, yazı dili/ devlet dilinin hanlıkla ilişkilendirilmiş özel bir adlandırmasıdır.*” (Buran, 2021: 315) ifadeleri ile “*Han Tili*” ibaresinin devlet dilinin hanlıkla ilişkilendirilmiş özel bir adlandırması olduğunu belirtir. Yusuf Has Hacib’in böylesi bir not düştüğü dönemde Kaşgarlı Mahmut, eserinin kapağında “Türk” adını

¹⁰² Bkz.: Buran, A. (2023). Tarihten Geleceğe Türkçe. Türk Yurdu, Yıl 112, Sayı 429, s.22-31.; Buran, A. (2021). Türkçe Kavramının Tarihi Belgelerde Gösterilme Biçimi. Vefatının 700. Sene-yi Devriyesinde Uluslararası Yunus Emre ve Dünya Dili Türkçe (YU-DİL) Bilgi Şöleni 7-9 Mayıs 2021, Eskişehir, s. 311-326. ISBN: 978-625-445-040-2

en geniş anlamı ile kullanmış ve eserini, 11. yüzyılın “Türkçe”si ile yazmıştır. Ondaki “Türkçe”, Yusuf Has Hacib’in deyimi ile Han tili de dâhil, yüzyılın bütün Türk boylarının dillerinin oluşturduğu Türkçedir.

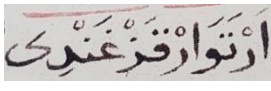
Yüzyılın diğer eseri Atebetü’l-Hakayık da ise Edib Ahmet Yükneki şöyle der: “*Kitabının atı erür Óatbetü’l- / Hakayık Óibaret Óarabdın usul / Tamamı erür kaşğari til bile / Ayıtınış edib rikkat-i dil bile / Eger bilse kaşğar tilin her kişi / Bilür ol edibning ne kim ayımışı*” (Arat, 2006: 80). Edib Ahmet aynı zamanda eserinde “*Anın uş çıkardım bu türki kitib / Kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib / Bitidim bu tangsuk turaf sözlerin / Kalı barsa özüm sözüm kalsu tıp*” (Arat, 2006: 78) sözlerinde de “Türki = Türkçe” terimini kullanır.

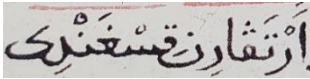
Hem Yusuf Has Hacib hem de Edib Ahmet Yükneki “*Han Tili, Kaşğar Tili*” terimleri ile eserlerindeki dili öne çıkarmışlardır. Ancak kullandıkları terimler ile eserlerindeki dilin sınırlarını çizerlerken aynı zamanda da sınırları çizilen bu dilin, Türkçe olduğunun da altını “*Türki, Türkçe*” terimleri ile çizerler. Bu eserler, dar anlamı ile Kaşğar dili ile geniş anlamı ile de Türkçe ile yazılmışlardır. Bütün bunlar göstermektedir ki bu yüzyılda Türkçe, 1) Dar anlamı ile bütün lehçeler için (Hakaniye Türkçesi, Oğuz Türkçesi, Yağma Türkçesi, Kıpçak Türkçesi.... gibi), 2) Geniş anlamı ile Türkistan’da yaşayan bütün Türklerin dili olan Türkçe, anlamları ile kullanılmıştır. Kaşğarlı’da da Türkçe, terimin ikinci anlamı ile yani, 11. yüzyılın bütün Türklerinin dili olan Türkçe, anlamı ile öne çıkmaktadır. Lehçesel kayıtlar verdiği yerlerde ise dar anlamı ile öne çıkmaktadır.

Hem Kutadgu Bilig’de hem de Atebetü’l-Hakayık’ta, dil özellikleri bakımından Hakaniye Türkçesinin özellikleri tespit edilirken Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te, Hakaniye Türkçesinin yanı sıra diğer Türk lehçelerinin özellikleri de tespit edilebilmektedir. Tespit edilen bu özellikler Kaşğarlı tarafından doğrudan bilgi olarak verildiği gibi, aynı zamanda Dîvân’ın yazımında da kullanılmışlardır. Yani Dîvân, verilen bilgilerin aynı zamanda uygulayıcısı da olmuştur. Bunu birkaç örnek ile somutlaştırabilmek mümkündür ve Dîvân’dan hareketle benzeri örnekler de artırılabilir:

Kaşğarlı Dîvân’da üç noktalı fe ile yazılan Türkçenin diş - dudak v ünsüzüne karşılık, Oğuzların vav ile çift dudak w ünsüzünü kullandıklarını belirtir: “*Arap fe’si ile gerçek be arasında telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe (v), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav’a (w) dönüşür. Türklerin ev أَف , onların ew اَو dedikleri gibi. Yine Türklerin aw آف, onların vav’la aw اَو demeleri gibi*”. (26-27). Bu açıklamalarının ardından eserinde çeşitli yerlerde lehçe kaydı vermeden aynı sözcüğün farklı lehçelerdeki biçimlerini kullanmıştır.

Örneğin **kazgan-** ve **kısgan-** fiillerini madde başı yaparken verdiği örnek cümlelerde “*mal, eşya*” anlamlarına gelen **tavar** sözcüğünü hem vav ile **tavar** şeklinde hem de üç noktalı fe ile **tavar** şeklinde yazmıştır. Bu madde başlarında herhangi bir lehçesel kayıt da düşmemiştir. Yukarıda yaptığı açıklamadan hareketle bu sözcüğün vav ile yazımının Oğuzlara ve onları takip edenlere, üç noktalı fe ile yazımının ise Oğuzlar ve onları takip edenlerin dışındaki, bütün Türklere ait olduğu açıktır. Yani Kaşğarlı, Dîvân’daki Türkçe cümlelerin yazımında sadece Karahanlı / Hakaniye Türkçesinin dil özelliklerini değil; diğer lehçelerin dil özelliklerini de kullanmıştır:

Er tavar kazgandı “*Adam mal kazandı.*” (391).

Er tavarın kısgandı “*O, mal harcamayı kısıtı.*” (391).

Örnek cümleler göstermektedir ki Dîvân’daki Türkçe cümlelerde, 11. yüzyılın farklı Türk lehçelerinin özelliklerini tespit edebilmek mümkündür. Kaşğarlı, Türkçe cümlelerin yazımında - sanıldığı gibi - sadece Hakaniye / Karahanlı Türkçesinin dil özelliklerine göre hareket etmemiş; bu yüzyılın bütün lehçelerinin oluşturduğu 11. yüzyıl Türkçesi ile eserini kaleme almıştır.

Kaşğarlı Dîvân’da Oğuzların kullandığı w sesinin Türklere v olduğu bilgisini hiç vermemiş olsa idi ve Dîvân’ın Karahanlı Türkçesi ile yazıldığı düşüncesinden hareketle “*Er tavar kazgandı / Er*

tavarın kışgandı” örneklerindeki *tavar* / *tavar* yazımlarından yola çıkılarak bugün Karahanlı Türkçesinde hem w sesi, hem de v sesi mevcuttur, gibi bir çıkarım yapılabilecekti. Eserin Karahanlı Türkçesi ile yazıldığı düşüncesi bizi bu çıkarıma götürecekti. Böyle bir durum da söz konusu olmadığına göre ve Kaşgarlı, lehçeler düzeyinde yaptığı açıklamaları da eserin yazımında bizzat kullandığına göre, yani Türkçe cümlelerin yazımında farklı lehçe özelliklerini kullandığına göre Dîvânü Lugâtî't-Türk, bu yüzyılın bütün lehçelerinin ortak eseridir, 11. yüzyıl Türkçesinin eseridir.

257. sayfada verilen şu atasözü de bu anlamda daha ilginçtir: **Suburganda ew (vav ile) bolmas**

سُبُورْغَانْدَا اَوْبُلْمَاسْ تَبُورْغَانْدَا اَوْبُلْمَاسْ

topurganda āv (üç noktalı fe ile) **bolmas** : Eski mezarlıklarda canlılar için ev olmaz; yumuşak topraklı yerlerde de av olmaz. Onlar (av hayvanları) sulak ve münbit yerlerde bulunurlar. (257). Oğuzlardaki yazımı ile **ew** ve diğer Türklerdeki yazımı ile **āv** aynı atasözündedir. Eğer Dîvân'ın yazımında sadece Hakaniye Türkçesi esas alınsa idi Kaşgarlı, elbette bu atasözünde ki **vav ile ew** yazımını da **üç noktalı fe ile ev** şeklinde yazacaktı.

Kaşgarlı, Dîvân'da gramer kurallarını açıkladığı bölümlerde de lehçe kayıtları düştüğü gibi bu kayıtları örneklendiren cümleler de vermiştir: “Zaman, mekân ve alet isimlerinde; Çigil, Yagma, Toxsi, Argu ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve kaf'lı kelimelerde gayın, vav; ince, yumuşak ve kef'li kelimelerde ise gayın yerine kefeklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine elif, sin, ye eklenir.” (302).

Açıklamalarını yaptıktan sonra, *Bu yā kurası ugur tegül* (Şimdi, yay kurma zamanı değildir.) / *Bu turası yir tegül* (Burası durulacak yer değil.) / *Bu tāgka agası ugur tegül* (Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir.) / *Bu tāgka agku ugur ermes* (Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir.) / *Bu yā kirgu ugur ermes* (Şimdi, yay kurma zamanı değildir.) / *Bu turgu yir ermes* (Burası durulacak yer değildir.) örnekleri ile verdiği lehçe bilgilerini somutlaştırmıştır.

Kaşgarlı'nın bu yüzyılın bütün lehçelerinin özelliklerini Dîvân'ın yazımında da kullandığına yönelik örneklerden birisi de ny sesinin n ve y olarak kullanımlarına dairdir. Dîvân'ın giriş bölümünde

“Ortada ve sonda bulunan bütün ye'leri Argular nun'a çevirir. Türkler 'koyun'a **kōy** قوی, onlarsa

kōn قون derler. Türkler 'fakir'e **çigay** چىغاي, onlar **çıgan** چىغان derler. Türkler 'hangi şey'

anlamında **kayu nēñ** قايونانك, onlar nun'la **kanu** قانو derler.” (26) ifadeleri ile Argu lehçesi adına farklılığı ortaya koyar: Türklerdeki y Argularda n'dir. Açıklamalarının ardından **kōn** sözcüğünü 504.

sayfada Argu lehçesi kaydı ile madde başı yapmıştır. Sonra 156. sayfada herhangi bir lehçe kaydı olmaksızın sözcüğün n'li biçimini, Dîvân'ın yazımında akış içerisinde kullanmıştır: (örüle-) **Ol kōnug** قونۇخ

örüledi “O, koyunu yatırmadan ayakta kesti.” örüler, örülemek (156). Dîvân'ın girişinde lehçe kaydı ile verdiği açıklamayı, Dîvân'ın metin kısmında - lehçe kaydı vermeden - yazımda kullanması, Kaşgarlı'nın eserinde bütün boyların dillerinin özelliklerine yer verdiğinin göstergesidir.

Bu örnekler ve Dîvân'daki diğer benzeri kullanımlar açıkça göstermektedir ki Dîvânü Lugâtî't-Türk'te 11. yüzyılın bütün lehçelerinin özellikleri, Kaşgarlı tarafından açıkça söylendiği gibi bu özellikler, Türkçe cümlelerin yazımında, yani Dîvân'ın yazımında da kullanılmışlardır. Daha açık bir ifade ile Kaşgarlı, Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün yazımında sadece ölçünlü dile göre hareket etmemiştir.

Ayrıca Kaşgarlı, Araplar için 11. yüzyıl Türkçesini bir bütün olarak anlatmış, az miktardaki lehçesel ayrılıkları da lehçe kaydı ile bildirmiştir ki bu, onun Dîvân'daki genel eğilimidir. Kendisi de zaten lehçesel farklılıkların fazla olmadığını, var olan farklılıkların ise bazı ses farklılıkları olduğunu söylemiştir. Bu gerçeklerden hareketle Dîvânü Lugâtî't-Türk için bugün, “Karahanlı Türkçesinin eseridir.” demektense “Hakaniye Türkçesi döneminde, hazırlık aşaması Türkistan'da gerçekleştirilmiş, bütün Türk lehçelerini kapsayan 11. yüzyıl Türkçesi ile, Bağdat'ta Türkçe Arapça yazılmış bir eserdir.” demek daha doğru olacaktır.

11. yüzyıl Türkçesi - Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün Türkçesi - Hakaniye Türkçesi ile birlikte bütün Türk lehçelerini kapsayan Türkçedir. Eserinin hiçbir yerinde Kaşgarlı, herhangi bir sebeple Hakaniye Türkçesini, diğer herhangi bir lehçeye kıyasla öne çıkarmamıştır. Bu sebeple eserine, Dîvânu Lugâtî't-Türk adını vermiştir. Bu yüzyılın Türkleri ve dilleri Türkçe, Araplara öğretilmeye çalışılmıştır. Eserine verdiği ad ile Kaşgarlı, eserini yazmaktaki amacını da ortaya koymuştur. Onun amacı, Araplara Türkçeyi, Türk dünyasını tanıtabilmek ve Türkçe ile Arapçanın "iki yarış atı gibi aynı seviyede olduğunu gösterebilmek"tir.

Eserinin hazırlık aşamasında gerçekleştirdiği saha araştırmaları da Kaşgarlı'nın Dîvânu Lugâtî't-Türk'teki "Türk" ve "Türkçe" anlayışını ortaya koyacak niteliktedir. Kaşgarlı, eserini yazmadan önce sadece Hakaniye coğrafyasını değil, bütün Türk dünyasını dolaşmış, kayıtlar toplamış ve bu kayıtlardan hareketle amacını gerçekleştirebilmek adına eserini yazmıştır. "Bu sebeple ben onların ülkelerini ve bozkırlarını inceledim; Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini ve kafiyelerini öğrendim." (3) ifadeleri onun hazırlık aşamasını nasıl geçirdiğini, nereleri dolaştığını açıkça ortaya koymaktadır.

Kaşgarlı için eserini yazarken Oğuz Türkçesi ne ise Hakaniye Türkçesi de odur. Hakaniye Türkçesi ne ise Kıpçak Türkçesi de odur. Kıpçak Türkçesi ne ise Argu, Yemek, Yağma, Tohsı Türkçeleri de odur. Bütün lehçeler birlikte "Türkçe"yi oluştururlar ve Kaşgarlı da eserinde bütün lehçelerin oluşturduğu Türkçeyi, Araplara öğretmeye, tanıtmaya çalışmaktadır.

Kaşgarlı için, sınırları çizilen Türk dünyası batıdan doğuya, kuzeyden güneye bütündür ve bu dünyanın dili Türkçedir. Bu dünyada yaşayan herkes "Türk"tür. Eserinin 176. sayfasından itibaren açıkladığı **Türk** madde başında "Onlardan 'bir'i için de Türk denir; hepsi için de. 'Kimsin?' anlamında **kim sen** denir; 'Türküm' anlamında '**Türk men**' diye cevap verilir." ifadeleri ile bu coğrafyadaki herkesin kimliğinin "Türk" olduğunun altını çizerken Dîvân'ın 170. sayfasında **kim** madde başında "**Boy kim** 'Boy kimdir?' Hangi boydansın" sorusu ile 11. yüzyıl Türklerini oluşturanlara işaret eder.

Ve Kaşgarlı'da 11. yüzyılın Türk milleti, yirmi boydan oluşur. "Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi, Nuh peygamberin (Allah'ın duası üzerine olsun) oğlu Yâfes oğlu Türk'e dayanır. Bunlar; İbrâhim (allah'ın duası üzerine olsun) oğlu İshak oğlu İysû oğlu Rûm oğulları gibidirler. Bu boyların her birinden ayrılmış dallar vardır ki onların sayısını Allah'tan başka kimse bilmez. Ben ana kabileleri saydım; tâli olanları bıraktım. Ancak Oğuz Türkmenlerinin oymaklarını ve hayvanlarının damgalarını, insanların bilmesi gerektiği için, zikrettim." (20).

11. yüzyıl Türklerini oluşturan bu yirmi boyu, batıdan doğuya Beçenek, Kıpçak, Oguz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız ve güney kuzey istikametinde Çiğil, Toxsı, Yagma, Ugrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tañut, Xıtay, Tavgaç olarak belirttikten sonra haritasında gösterir.

Sonuç

Kaşgarlı Mahmut'un Hakaniye Türklerinden olması, eserini Hakaniye Türkçesi döneminde yazması, yüzyılın yazı dilinin Hakaniye Türkçesi olması doğal olarak araştırmacıların Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün de Hakaniye / Karahanlı Türkçesi eseri olduğunu düşünmelerine neden olmuştur. Ancak Kaşgarlı'nın hem eserini yazmasındaki amaçlar, hem eserinin hazırlık aşamasındaki çalışmaları ve eserini yazarken izlediği tutum, hem de Dîvânu Lugâtî't-Türk'teki dil özellikleri, eseri Hakaniye Türkçesi ile birlikte, 11. yüzyılın bütün Türk lehçelerinin eseri yapmaktadır. Bu noktada Dîvânu Lugâtî't-Türk, sadece Hakaniye / Karahanlı Türkçesi ile değil; Hakaniye / Karahanlı Türkçesi ile birlikte diğer Türk lehçelerinin bütünü olarak 11. yüzyıl Türkçesi ile yazılmıştır.

Kaşgarlı'da "Türk", adı Tanrı tarafından verilen, sekiz bin fersahlık Türk dünyasında yaşayan ve "Türkçe" konuşan herkestir. Türk dünyasında konuşulan bu Türkçe, lehçesel olarak birbirlerinden çok farklı değildir. Var olan az miktardaki farklılık, bazı seslerin değişmesi veya düşürülmesi şeklindedir.

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te "Türk ve Türkçe" adları sadece bir boyun ve o boyun dilinin adı değildir; Dîvânu Lugâtî't-Türk'teki "Türk ve Türkçe", sınırları verilen Türk dünyasında yaşayan ve başka milletlerin yönetimini elinde tutan bir milletin ve dilinin adıdır. 11. yüzyılda bütün Türklerin eseri olan Dîvânu Lugâtî't-Türk, 21. yüzyılda da Türkiye Türklerinden Kazak Türklerine, Kazak

Türklerinden Özbek Türklerine, Özbek Türklerinden Azerbaycan Türklerine, Azerbaycan Türklerinden Kırgız, Türkmen, Uygur, Tatar, Gagavuz, Saha v.d. Türklere, çağdaş Türk dünyasının eseridir.

Dîvânü Lugâtî't-Türk, 11. yüzyıl Türklüğü ve Türkçesi hakkında hem hedef kitlesi Araplar için hem de 21. yüzyılın Türk dünyası için zamansız ve sınırsız bir kaynaktır. Bu gerçeklerden dolayı, Dîvânü Lugâtî't-Türk, "evren"sel bir eserdir; buradaki "evren" Kaşgarlı'nın haritasındaki Türk evrenidir.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Banguoğlu, T. (1960). "Kaşgari'den Notlar: III - Oğuz Lehçesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 8, 23-48.
- Buran, A. (2021). "Türkçe Kavramının Tarihi Belgelerde Gösterilme Biçimi", *Vefatının 700. Sene-yi Devriyesinde Uluslararası Yunus Emre ve Dünya Dili Türkçe (YU-DİL) Bilgi Şöleni*, 7-9 Mayıs 2021, Eskişehir, s. 311-326. ISBN: 978-625-445-040-2
- Buran, A. (2023). "Tarihten Geleceğe Türkçe", *Türk Yurdu*, Yıl 112, Sayı 429, s.22-31.
- Ercilasun, A. B. (2014). "Batı Türkçesinin Doğuşu", *Makaleler I Dil Destan Tarih Edebiyat*. (Haz. Ekrem Arıkoğlu). Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Genç, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Gülsevin, G. (2016). "11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?", *Bilgi*, no. 76, s. 269-300.
- Güner, G. (2015). "Kaşgarlı Mahmud ve Türklük", *Mustafa Öztürk'e Armağan*, (Haz. Mustafa Argunşah), Kesit Yayınları, s. 258-264.
- Hunkan, Ö. S. (2020). "İlk Müslüman Türk Devletleri", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, (Haz. Ahmet Kanlıdere, İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Karahan, A. (2009). "İlk Türk Lehçeleri Sözlüğü: Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Lehçelerin Söz Varlığına Bir Bakış", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/4 Summer s.650-691.
- Kaşgarlı, M. (1990). *Dîvânü Lûgati't-Türk (Tıpkıbasım-Facsimile)*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Kaya, C. (2009). "Dîvânü Lugâtî't-Türk Araplara Türkçeyi Öğretmek İçin mi Yazıldı?", *III. Uluslar Arası Türkoloji Kongresi, Ortak Dil, Tarih ve Alfabe Oluşturma Sürecinde Geçmişten Geleceğe Türkolojinin Meseleleri*, 145-148, Türkistan.
- Killi, G. (2008) "Türk Diyalektoloji Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı: Dîvânü Lugâtî't-Türk", *Kaşgarlı Mahmud Kitabı* (Ed. F.Sema BARUTCU ÖZÖNDER), 375-406, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kök, A. (2010). XI. Yüzyıl'da Kaşgarlı Mahmud'un Dil Siyaseti, Kızılorda, Kazakistan. https://www.academia.edu/50954651/XI_Yüzyılda_Kaşgarlı_Mahmutun_Dil_Siyaseti (Erişim Tarihi: 02/11/2024).
- Kök, A. (2011). "Kaşgarlı Mahmut'un Türkçülüğü ve Türkçeciliği", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, s.17-19.
- Türker, Ö. "Dîvânü Lûgati't-Türk ve Kaşgarlı Mahmud", <https://www.academia.edu/> Dîvânü Lûgati't-Türk ve Kaşgarlı Mahmud (Erişim Tarihi: 02/11/2024).

TARİHİ ALTDERLEM LENGÜİSTİK İŞARETLEME GELİŞTİRİMİ

Ainur SEİTBKOVA ATAŞBEKİZİ*

Özet

Makalede tarihi altderlem hazırlamada arab alfabesiyle yazılan miraslar ve epigrafik anıtlar metinlerini dijitalleştirme meselesi söz edilmektedir. Bununla birlikte transkripsiyonlanmış metinlere lengüistik işaretlemeler koymak meselesi analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tarihi Altderlem, Arab Alfabesi, Lengüistik İşaretlemeler.

Historical Subcorpus: Development Of Linguistic Markup

Abstract

The article examines the issue of digitizing texts from manuscripts and epigraphic monuments written in Arabic script for the development of a historical subcorpus. It also analyzes the problem of applying linguistic annotations to transcribed texts.

Keywords: historical subcorpus, Arabic script, linguistic annotation.

Kazak dili için şu ana kadar çeşitli alfabe sistemlerinin kullanıldığı mağlumdur: Runik, Arap, eski Latin, Kiril harfleri söz konusudur. Bunlar arasında uzun zamandır Türk halklarının kullandığı alfabe Arap alfabesidir. Arap yazısının coğrafi dağılımı genişti: Türk halklarının; bununla birlikte Kazak halkının tarihi, kültürü ve diline ilişkin değerli bilgiler, on asırdan aşkın süre boyunca kullanılmış olan Arap (Kadim, Cedit, Töte) alfabesiyle yazılı mirasta saklanmıştır. Ayrıca Kazakistan topraklarında Altın Orda ile ilgili Arapça harflerle yazılmış epeyi miktarda epigrafik anıtlar (mezar taşı yazıtları) bulunmaktadır. Kazak epigrafik meselelerini araştıran yerli bilim adamları arasında mühim Türkologlar, Profesör G. Musabayev, A. Mahmutov, G. Aydarov vb.'yi anabiliriz. Mangıstau körfezinde bulunan anıtlardan birinin de eski mezar taşları hakkında bilim insanı: "Mezar taşları, eski çağlarda Türk kavimleri tarafından kullanılan balbalların değiştirilmiş bir şeklidir. Balballar VI-VIII. yüzyıllarda Türk boyları, Karluklar ve Kıpçak-Polovtsy tarafından anıt olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Müslümanlık dininin Orta Asya'da giderek yayılması nedeniyle canlı nesnelerin resmedilmesi yasaklanmıştır. Böylece Balballar yerine mezar taşları ortaya çıktı. Bazı yazıtlar eski Türkçe, bazı yazıtlar Kazakça yazılmıştır" diyor [2]. Bunun üzerine bilim adamı mezar taşındaki yazıyı okur:

Uşbu qobdi qutlığ bolğay Qırımqul, Qıdırşa-oğlılma

Eski çağlardan kalma eski sikkeler vardır. Sikkelerin ön yüzündeki yazılar, yani nümismatlar, linguonümismatlar olarak tanımlanmaktadır

Türkologların temel görevlerinden biri, Orta Çağ'da çeşitli formatlarda (kâğıt versiyonlarda, mezar taşlarında) yazılmış Arap alfabeli mirasları toplamak, bunları dijitalleştirerek tarihi derlemin metinler veri tabanına girmek ve metinlerdeki her kelimenin üzerine lengüistik işaretlemeler koymaktır.

Ahmet Baytursınulı adındaki Dil Bilimi Enstitüsünde ilk defa geliştirilmekte olan tarihi altderlem veri tabanında yer alan metin sayısı 66'dır. Toplam kelime sayısı 1.000.000'dan fazla olan her

* Ahmet Baytursınulı adındaki Dilbilimi Enstitüsü Dil tarihi ve Türkoloji bölüm başkanı, filoloji bilimler adayı, Kazakistan, Almatı. E posta: ainurseit@mail.ru ORCID: [0000-0003-4268-1572](https://orcid.org/0000-0003-4268-1572)

tarihi metin ayrı metaişaretlenmiştir. Metin hakkında kısa özet. *Metin yazarı, Metin konusu, Metin alfabesi, Metnin ilk yayını, Metnin stili, Metnin tipi, Metnin nüshası, Metin transkripsiyonunun yazarı, Metin sayfa sayısı, Metini derleme ekleyen, Metnin derlemeye eklendiği tarih, Metnin açıklamasını hazırlayan, Yüzyılı, El yazmanın tutulduğu yeri, Yayınevi, Transkripsyon alfabesi, Çeviri alfabesi, Uyarı.*

Şekil 1. Metin meta işaretlenmesi

Мәтін туралы қысқаша аңдатпа	XII ғасырдағы діни-дидактикалық сарында жазылған жазба ескерткіші. «
Мәтін авторы	Ахмет Йүгінеки
Мәтін тақырыбы	Хибаул хақайық («Ақиқат сыйы»)
Мәтін графикасы	Араб
Мәтіннің алғашқы жарияланымы	1444 ж. Самарқанд Арыслан Қожа тархан Әмірдің қалауымен жазу өнері
Мәтін стилі	Діни-дидактикалық
Мәтін жанры	Аралас: поэзия, проза
Мәтіннің типі	None
Мәтіннің нұсқасы	Топ-Қапы сарайында сақталған нұсқа
Мәтін транскрипциясының авторы	Берікбай Сағындықов
Мәтін аудармасының авторы	Берікбай Сағындықов
Мәтіннің бет саны	50
Мәтінді корпуста енгізген автор	Айнұр Сейітбекова
Мәтінді корпуста енгізген мерзімі	20.10. 2022
Мәтін сипаттамасын әзірлеген автор	Айнұр Сейітбекова
Ғасыры	XII ғ.
Қолжазбаның сақталған орны	Стамбұлдың Топ-Қапы сарайы
Баспасы	-
Транскрипция графикасы	Кирил
Аударма графикасы	Кирил
Ескерту	Жоғарыдан төмен берілген сандар сөйлемнің қатарын көрсетеді.

Аmaцımız: Kullanıcı metinde herhangi bir kelimeye bastığı zaman hücreden o kelimeye ilişkin dil bilimsel bilgi edinebilmelidir. Ancak Arap alfabeli metin üzerine dilsel işaret konulmasında kendine ait zorluklar tespit edilmiştir:

Tarihi derlemde yer alan metinler XI-XX yüzyılların geniş bir dönemini kapsamaktadır. O dönemlerden günümüze kadar ulaşan yazıtlar/yazmalar Kadim, Cedid, Töte yazı sistemiyle yazılmıştır. Her yazı sisteminin kendine has yazım özelliği vardır.

- Kaligrafinin çeşitli türleri vardır.
- Her hattatın imza niteliğinde kendine has yazı stili vardır.
- Metindeki bazı ayırıcı işaretlerin (esre, üstün, sükûn vb.), harflerin net görünmeme veya düşme durumları vardır.

Bu sorunlar Arap alfabeli metinlerin sözcük birimlerinin, grafik birimlerinin UNICODE standartlarına uygun olarak kodlanması ve tanınması programcılar için bir sorun oluşturmaktadır. Çünkü Arap alfabesiyle yazılan metinler kaligrafinin farklı çeşitleri ile yazılır ve bu nedenle arama sisteminde tanınmaktadır. Derlemde yer alan Arap alfabeli tarihi metinler bilgisayarda yazılmadan tarama (kopyalama) versiyonuna sözlüksel veya gramatikal bir işaretleme koymak mümkün değildir. Gelecekte, Arap alfabesi bilgisine sahip bir dil bilimci-Arabist-bilgisayar programcısı ile iş birliği yaparak Arap alfabesiyle yazılan metinler için bu tür işaretleme yapılmaması gerekmektedir.

Daha sonra Kiril alfabesine transkripsiyon yapılan metinlere, içindeki kelimelere tek tek dilsel işaretleme koymaya karar verdik; ancak bunun da kendi zorluklarının olduğu ortaya çıktı. Arap dilinde üç uzun ve üç kısa (üstün, esre, ötre) sesli harfler Kiril karakterleri ile tam da karşılanamaz. Bu nedenle Tatar, Özbek, Türk vb. Türkologlar tarihi metinleri Kiril karakteriyle yazdığı zaman onları kendi dillerine yaklaştırarak transkripsiyon yapmaktadır.

- (c), ك (k), ب (b) ünsüzleri tarihi metinlerde iki veya üç ses işlevini yerine getirmiştir;
- Kıpçaklık, Karluluk, Oğuzluk belirtiler: m/b: benim ~ benim; t/d: tağı- dağı, turur-durur; s/ş: is ~ iş; m/n: emdi ~ endi vb.

Böyle istikrarlı bir yazım normunun bulunmaması transkripsiyonda farklılığa neden olmuştur. Tarihi metinlerde aynı anlamdaki kelimenin farklı transkripsiyonlu versiyonları ortaya çıkmıştır.

Çözümler: Onları grafik, fonetik ve gramer başlıklarına ayırabiliriz. XVII Yüzyıla ait Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın "Türk soyağacı" eserine filolojik işaretleme yapıldı. Bu şekilde, derlem sözcüksel-dilbilgisel arama sisteminde her türlü seçenekler sunulmuş oldu. Bu bir yandan da Arap alfabesini bilmeyen kullanıcı için anlaşılabilirlik ve kolaylık sağladı.

Şekil 2. Sözcüksel-gramatikal işaretler

иүртда өткен падшаларның атларыға тарих уа бағзыларыға отүз тарих из хан ұғланларының атларына	еңбек жатыр. Біздің ата-бабалы халқының надандығынан Ғабд жерден бермен қарай бізге дей
ның ал ымызн нің жа айыр шіге та орұрт б	Сөз
ндігін өзі кесер теген. Адам арихлар айтылған тұрұр кім а неч хәкім данышман өз	Ұғланларының
	Белгісөз
	Графикасы
	Сөз табы
	Аудармасы
	түркі
	او علانلار ینینک
	зат.
	ұлдарының

Sonuç olarak; günümüzde Kiril alfabesiyle yazılan metinlerin külliyatının dijitalleştirilme zamanında, Arap alfabesiyle yazılan tarihi metinlerin elektronik formata aktarılmasının kolay bir iş olmadığı aşikârdır.

Ancak içinde bulunduğumuz küreselleşme çağının gereksinimi; dijitalleştirme teknolojisinin bütün imkanlarından faydalanarak derleme girecek yazılı mirası toplamak, onları düzenlemek ve yavaş yavaş altderlem veri tabanını zenginleştirmektir. Gelecekte tarihi metinler veri tabanını aşağıdaki dönemlere bölmek ve altderlem veri tabanını geliştirmek mümkündür:

1. VIII-IX yy. eski Türk devri anıtlarının metin veri tabanı.
2. X-XV yy. Orta Çağ'ın yazma metin veri tabanı.
3. XVI-XIX yy. eski Kazak yazı örneklerinin metin veri tabanı.
4. XX yy. başı yazılı miraslarının metin veri tabanı.

Bu kronolojiye göre tarihi altderlem veri tabanı ilk kez oluşturulduğu için veri tabanına XII-XX. yüzyıllar arasındaki arap alfabesiyle yazılan tarihi metinler seçilip alınmıştır. Derlemin temel özelliği, lengüistik değerler içeren işaretlerin dahil edilmesidir. Ne kadar çok işaret türü olursa derlem de o kadar faydalı olacaktır. Lengüistik işaretlere sahip tarihi altderlem; özellikle dilbilimciler, ilk ve ortaöğretim öğretmenleriyle öğrencileri için çok faydalı bilgi kaynağı olacağı şüphesizdir.

Kaynaklar

Musabayev G., Mahmutov A., Aydarov G. (1971) Kazakistan epigrafisi. – Almatı.

DİVANU LÛGATİ'T-TÜRK'ÜN YAZILDIĞI DÖNEMDE DİL ANLAYIŞI

Süleyman SOLMAZ*

Kaşgarlı Mahmut ülküdeşin Balasagunlu Yusuf'la birlikte

İki dil atasınız

Ta sonsuzluğa dek

Bütün yaşamaları, bütün kurtuluşları

anlata, anlatasınız

Fazıl Hüsnü Dağlarca

Özet

Türkler İslâmiyet'le tanıştıktan sonra Türk dili ve lehçeleri, Arapça'nın istilasına uğramaya başlamıştır. Türk dilinin Arapça karşısında giderek kan kaybetmesi, dönemin hanedan ailesinden olan Kaşgarlı Mahmut'u harekete geçirmiş ve o bu duruma engel olabilmek için önce, henüz ele geçmeyen Kitâbu Cevâhirü'n-Nahvi Lûgati't-Türk isimli bir gramer kitabını, daha sonra da, Divanü Lûgati't-Türk isimli eserini kaleme almıştır. Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda yaşamış olan ünlü bir Türk şehzadesi ve Türkolog ve sözlükçüdür. Ayrıca şair ve coğrafyacı olup, Türk dil ve kültürünün önemli temsilcilerinden biridir. Bir sosyabilimci desek abartmış olmayız. Doğuda ve batıda örneği görülmeyen bu dil mücadelesi, Türk Dili'nin ilk yadigârları arasında yer alan Divanü Lûgati't-Türk'ü ortaya çıkarmıştır.

Yusuf Has Hâcib'in yazdığı Kutadgu Bilig aruzla yazılmış bir mesnevidir. İçinde dörtlükler de vardır.

Yusuf Has Hâcib bilginin önemini anlattığı satırlarda dilin önemini de açıkça vurgular. Dil, hem ağızdan çıkan söz anlamında hem de düşünceyi şekillendirmesi açısından ele alır. Yusuf Has Hâcib'in dil konusunu ayrı bir başlık altında ele alması onu çağdaşlarının çok ilerisinde bir konuma yerleştirir. Üstelik Arapçaya ve Farsçaya hâkim olmasına ve XI. yüzyılda bilim çevrelerinde yaygın olan dilin Arapça ve Farsça olmasına rağmen Kutadgu Bilig'i arı, duru bir Türkçe ile kaleme alması, Kur'an ifadelerini dahi Türkçeleştirerek kullanması onu aynı zamanda Türk düşüncesinin modern anlamda ilk mimarlarından biri yapar.

Atabetü'l-Hakâyık 12. asrın ilk yarısında, Yükneklî Edîb Ahmed tarafından yazılmış manzum bir ahlâk kitabıdır. Edîb Ahmed, Arapça, Farsça bilen; tefsir, hadîs gibi İslâmî ilimlere vakıf, takva sahibi, âlim, fâzıl bir Türk şairidir. Ali Şîr Nevâî devrine kadar şöhreti devam etmiştir. Hakkındaki bilgilerin çoğu menkâbelere dayalıdır.

Atabetü'l-Hakâyık klasik mesnevi tertibinde yazılmıştır. Buna göre eserin başında yer alan Allah'ın, Hz. Muhammed'in, dört sahabenin, Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg'in medhi ve kitabın yazılışı hakkındaki kısımlar beyitler halindedir (80 beyit) ve gazel tarzında kafiyeleşmiştir. Asıl eser dörtlükler halindedir.

Her ikisi de Karahanlı devrine ait olan iki eseri birbirinden ayıran en önemli özellik budur. Ancak Kutadgu Bilig'de aralarda zikredilen dörtlüklerin hem vezince- hem de kafiye düzeni bakımından Atabetü'l-Hakâyık ile ayniyet göstermesi ilgi çekicidir. Aynı devrin eseri olan Divanü Lûgati't-Türk'teki dörtlükler ise hem hece vezni ile yazıldıkları için, hem de koşma tarzında kafiyeleştirildikleri için farklılık gösterirler.

Bu üç eserde, toplumumuzdaki dil anlayışı vecize niteliğindeki beyitlerle ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Divanü Lûgati't-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakâyık, dil anlayışı, dil felsefesi.

Language Consciousness in The Period when Divanü Lûgati't-Türk was Written

* Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, ssolmaz@pau.edu.tr ORCID 0000-0002-0803-9992

Abstract

After the Turks were introduced to Islam, the Turkish language and dialects began to be invaded by Arabic. The gradual weakening of the Turkish language against Arabic prompted Kashgarli Mahmud, a member of the dynastic family of the time, to take action. In order to prevent this situation, he first wrote a grammar book, *Kitâbu Cevâhirü'n-Nahvi Lûgati't-Türk*, which has not yet been found, and then his work *Divanü Lûgati't-Türk*. Kashgarli Mahmut was a famous Turkish prince, Turkologist and lexicographer who lived in the 11th century. He was also a poet and geographer and one of the most important representatives of Turkish language and culture. It would not be an exaggeration to say that he was a social scientist. This language struggle, which is unprecedented in the East and the West, led to the creation of *Divanü Lûgati't-Türk*, one of the first monuments of the Turkish language.

Kutadgu Bilig written by Yusuf Has Hâcib is a masnavi written in aruz prosody. There are also quatrains in it.

Yusuf Has Hajib clearly emphasizes the importance of language in the lines where he explains the importance of knowledge. He discusses language both in terms of the words that come out of the mouth and in terms of shaping thought. Yusuf Has Hajib evaluated the issue of language under a separate heading, and this evaluation places him far ahead of his contemporaries. Moreover, despite his knowledge of Arabic and Persian, which were widespread in scientific circles in the XIth century, the fact that he wrote *Kutadgu Bilig* in a pure, clear Turkish, and that he used the expressions of the Qur'an in Turkish, makes him one of the first creators of Turkish thought in the modern sense.

Atabetü'l-Hakâyık is a book of ethics in verse written by Edîb Ahmed Yûknekî in the first half of the 12th century. Edîb Ahmed was a pious Turkish poet who knew Arabic, Persian and Islamic sciences such as tafsir and hadith. His fame continued until the time of Ali Şîr Nevâî. Most of the information about him is based on legend.

Atabetü'l-Hakâyık is written in the classical masnavi order. Accordingly, the sections at the beginning of the book about the praise of Allah, Prophet Muhammad, the four Companions, Muhammad Dâd İspehsâlâr Beg and the writing of the book are in couplets (80 couplets) and rhymed in ghazal style. The main book consists of quatrains.

This is the most important feature that distinguishes the two works, both of which belong to the Karakhanid period. However, it is interesting that the quatrains in *Kutadgu Bilig* are similar to *Atabetü'l-Hakâyık* in terms of both meter and rhyme scheme. The quatrains in *Divânü Lûgati't-Türk*, a work of the same period, on the other hand, differ both because they are written in syllabic meter and because they are rhymed in the *kosma* (A type of Turkish folk poetry.) style.

In these three books, the consciousness of language in our society is revealed with couplets in the form of aphorisms.

Key Words: *Divanu Lugati't-Turk*, *Kutadgu Bilig*, *Atabetu'l-Hakayik*, language consciousness, linguistic philosophy.

Giriş

Türklerin İslâmiyet'le tanışmalarından sonra Türk dili ve lehçeleri, Arapça karşısında bir anlamda Avrupa yerel dillerinin Latince karşısında düştüğü duruma düşmeye başlamıştır. Türk dilinin Arapça karşısında giderek kan kaybettiğini fark eden Kaşgarlı Mahmut, bu duruma engel olabilmek için önce, *Kitâbu Cevâhirü'n-Nahvi Lûgati't-Türk* isimli bir gramer kitabını, daha sonra da, *Divanu Lûgati't-Türk* isimli eşsiz eserini kaleme almıştır. Kaşgarlı'nın bu dil mücadelesi, o döneme kadar ne batıda ne doğuda vardır. Avrupa'da böyle bir kişi ancak, Kaşgarlı'dan üç yüzyıl sonra ortaya çıkar. Dante, üç yüz yıl sonra Kaşgarlı'yla benzer bir amaç güderek İlahi Komediya isimli eserini bir Avrupa yerel dili olan İtalyanca ile kaleme alır.

Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda yaşamış olan ünlü bir Türk dil bilgini, şair ve coğrafyacı olup, Türk dil ve kültürünün önemli temsilcilerinden biridir. Ele geçen tek eseri "*Divanu Lûgati't-Türk*", Türk dilinin sözlüğü ve grameri üzerine yazılmış bir dil yadigarıdır. İşte Kaşgarlı Mahmut'un dil anlayışıyla ilgili bazı önemli noktalar:

Dilin Zenginliği ve Çeşitliliği: Kaşgarlı Mahmut, Türk dilinin zenginliğini ve çeşitliliğini vurgulamıştır. Farklı Türk boylarının dillerini ve ağızlarını incelemiş, bu farklılıkları eserinde yansıtmıştır.

Dil ve Kültür İlişkisi: Kaşgarlı Mahmut, dilin sadece bir iletişim aracı olmadığını, onun aynı zamanda bir kültür aktarıcısı olduğunu belirtmiştir. Dil, bir toplumun kültürel değerlerini, inançlarını ve geleneklerini barındırır.

Dil ve Edebiyat: Kaşgarlı, Türk edebiyatını ve dilini ön plana çıkarmış, bu bağlamda Türk halk edebiyatının örneklerine de yer vermiştir. Eserinde, Türk şairlerinin şiirlerine, atasözlerine ve deyimlerine yer vererek dilin estetik yönünü ortaya koymuştur.

Dil Öğretimi: "Divanu Lüğati't-Türk", aynı zamanda bir dil öğretimi aracı olarak da kullanılmıştır. Mahmut, dilin öğrenilmesi ve öğretimi konusunda önemli bilgiler sunmuş, kelimelerin anlamlarını ve kullanımlarını örneklerle desteklemiştir.

Sözlük Çalışmaları: Eserindeki sözlük, Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça terimlerin de karşılıklarını vermektedir. Bu durum, Mahmut'un dönemin dil anlayışının çok dilli bir perspektifle ele alındığını gösterir.

Dil ve Toplum: Kaşgarlı Mahmut, dilin toplumun sosyal yapısını yansıttığını belirtmiş, dilin sosyal bir olgu olarak toplum içindeki yerine dikkat çekmiştir.

Kaşgarlı Mahmut'un dil anlayışı, hem dil bilimi hem de Türk kültürü açısından büyük bir öneme sahiptir ve onun çalışmaları, Türk dilinin ve kültürünün tarihsel gelişimini anlamak için önemli bir kaynak oluşturur. Bunların dışında Türk dillerinin konuşulduğu bölgeleri gösteren bir haritanın varlığı eseri daha çekici ve kıymetli hale getirmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz hususlardan da anlaşılacağı gibi Kaşgarlı Mahmut'un dil anlayışı, hem dil bilimi hem de Türk kültürü açısından büyük bir öneme sahiptir ve onun çalışmaları, Türk dilinin ve kültürünün tarihî gelişimini anlamak için önemli bir kaynak oluşturur. Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı Divan'da dil ile ilgili felsefîk manada bir değerlendirme vardır:

TİL: Dil. Şu savda dahi gelmiştir: "*Erdem başı tıl: Faziletin başı dil*"

Bunun dışında dilin mecâzî boyutuyla ilgili bir değerlendirme yoktur. Biz dönemin dil anlayışı veya dilin o dönemde yüklendiği felsefî boyutu ya da sosyolojik etkiyi anlayabilmek için o dönemde yazılan diğer iki dil yadigarımıza (Kutadgu Bilig ve Atabetü'l- Hakayık) müracaat edeceğiz.

Yusuf Has Hacib bilginin önemini anlattığı satırlarda dilin önemini de açıkça vurgular. Dil, hem ağızdan çıkan söz anlamında hem de düşüncüyü şekillendirmesi açısından ele alır. Yusuf Has Hacib'in dil konusunu ayrı bir başlık altında özenle ele alması onu çağdaşlarının çok ötesinde bir konuma taşır. Üstelik Arapçaya ve Farsçaya hâkim olmasına ve XI. yüzyılda bilim çevrelerinde yaygın olan dilin Arapça ve Farsça olmasına rağmen Kutadgu Bilig'i arı, duru bir Türkçe ile kaleme alması, Kur'an ifadelerini dahi Türkçeleştirerek kullanması onu aynı zamanda Türk düşüncesinin modern anlamda ilk mimarlarından biri yapar.

Kutadgu Bilig'den

VII. BÂB

til erdemın münin asıgın yasın ayur (**Dilin meziyetini ve kusurunu, faydasını ve zararını söyler**):

162 ukuşka biligke bu tilmaçı til
yaruttaçı erni yorık tilni bil

Anlayış ve bilgiye tercüman olan dildir; insanı aydınlatan fasih dilin kıymetini bil.

163 kişig til ağırlar bulur kut kişi
kişig til uçuzlar barır er başı

İnsanı dil kıymetlendirir ve insan onunla saadet bulur; insanı dil kıymetten düşürür ve insanın dili yüzünden başı gider

164 til arslan turur kür eşikte yatur
ayâ ewlig er sak başını yeyür

Dil arslandır, bak, eşikte yatar; ey ev sahibi, dikkat et, senin başını yer.

165 tilin emgemiş er negü tér eşit
bu söz işke tutgıl özüñe iş it

Dilinden eziyet çeken adam ne der; dinle; bu söze göre hareket et, onu dâima hatırdâ bulundur.

166 meni emgetür til idi ök telim
başım kesmesüni keseyin tilim

Bana dilim pek çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim.

167 sözüñni küdezgil başıñ barماسun
tiliñni küdezgil tişin sınماسun

Sözüne dikkat et, başın gitmesin; dilini tut, dışın kırılmasın

168 biliglig bilig bérdi tilke bışığ
ayâ til idisi küdezgil başığ

Bilgili dil için özlü bir söz söyledi; ey dil sahibi, başını gözet.

169 esenlik tilese seniñ bu özüñ
tiliñde çıkarma yarağsız sözüñ

Sen kendi selâmetini istiyorsan, ağzından yakışksız bir söz kaçırma.

170 bilip sözlese söz biligke sanur
biligsiz sözi öz başını yeyür

Söz, bilerek söylenirse, bilgi sayılır; bilgisizin sözü kendi başını yer

171 öküş sözde artuk asığ körmedim
yana sözlemişte asığ bulmadım

Çok sözden fazla fayda görmedim; amma söylemek de faydasız değildir

172 Öküş sözleme söz birer sözle az
tümen söz tüğünün bu bir sözde yaz

Sözü çok söyleme, sırasında ve az söyle; binlerce(on bin) söz düğümünü bu bir sözde çöz.

173 kişi söz bile koptı boldı melik
Öküş söz başığ yérke kıldı kölik

İnsan söz ile yükseldi ve sultan oldu; çok söz başı, gölge gibi, yere serdi.

174 öküş sözlese yañşadı tér bilig
yana sözlemese ağın tér tilig

Çok konuşan kimseye bilgi "gevezelik etti" der; söylemezse de, ona "dilsiz" der.

175. kalı mundağ erse yorık utru ur
yorık utru ursa kişig yoklatur

Mademki böyledir, sen fasîh dil kullan; dil fasih olursa, insanı yükseltir.

176. tilig ked küdezgil küdezildi baş
sözünü kısırgıl uzatıldı yaş

Dili iyi gözet, başın gözetilmiş olur; sözünü kısa kes, ömrün uzun olur.

- 177 til asgı telim bar yası ma üküş
ara ögdilür til ara miñ söküş

Dilin faydası çok olduğu gibi, zararı da çoktur; dil bazan öğüdür, bazan da çok söğüdür.

- 178 kalı mundağ erse bilip sözle söz
sözün bolsu közsüz karağuka köz

Mademki böyledir, sözü bilerek söyle; sözün gözsüzlere, körlere göz olsun

- 179 biligsiz karagu turur belgülüg
yori ay biligsiz bilig al ülüg

Bilgisiz insan, şüphesiz, hürdür; ey bilgisiz yürü; bilgide nasip al.

- 180 toğuglı ölü kör kalır belgü söz
sözün edgü sözle özüñ ölgüsüz

Bak, doğan ölür; ondan, eser olarak, söz kalır; sözünü iyi söyle, ölümsüz olursun.

- 181 iki neñ bile er karımaz özi
bir edgü kılınçı bir edgü sözi

İnsan iki şey ile kendisini ihtiyarlamaktan kurtarır. Biri - iyi iş ve diğeri - iyi söz.

- 182 kişi tuğdı öldi sözi kaldı kör
özi bardı yalñuk atı kaldı kör

Bak, insan doğdu, öldü; sözü kaldı; insanın kendisi gitti, adı kaldı.

- 183 tiriglik tilese özüñ ölmegü
kılınçıñ sözün edgü tut ay büğü

Kendin ölümsüz bir hayat dilersen, ey hakim, işin ve sözün iyi olsun.

- 184 tilig ögdüm ança ara söktüküm
tilekim söz erdi saña yördüküm

Dili bu kadar eğmekten ve arada bir sövmekten maksadım, sana sözün ne olduğunu anlatmak idi.

- 185 kamuğ sözni yığsa ukuş taplamaz
kerek sözni sözler kişi kizlemez

Her sözü saklamayı da anlayış hoş görmez; insan lüzumlu olan sözü söyler, gizlemez.

- 186 sözüm oğluma sözledim men toña
oğul minde altın maña ne teñe

Ey yiğit, ben bu sözü oğlum için söyledim; oğul benden aşağı derecededir ve bana nasıl denk olur.

- 187 saña sözledim men sözüm ay oğul
saña bérdi bu pend özüm ay oğul

Ey oğul, bir sözümü sana söyledim; ey oğul, bu nasihatleri ben sana verdim.

188 k m   kalsa altun meni ndin sa a
anı tutma ıl sen bu s zke te e

Benden sana gümüş ve altın kalırsa, sen onları bu söze denk tutma.

189 k m   içke tutsa t ker alkınur
sözüm içke tutsa k m   kaz anur

G m   bir i e sarf edersen, biter, tükenir; sözümü i e sarf edersen, gümüş kazanılır.

190 ki id n ki ike kumar  söz ol
kumar  sözüg tutsa as ı yüz ol

 nsandan insana, miras olarak, söz kalır; vasiyet edilen sözü tutmanın faydası çoktur.

270  l gd n tirigke kumar  söz ol
kumar  sözüg tutsa as ı yüz ol

Ölüden diriye kalan miras sözüdür; miras kalan sözü tutmanın yüzlerce faydası vardır.

274 Uku  k rki til ol bu til k rki söz
Ki i k rki yüz ol bu yüz k rki k z

Akıl s s  dil, dil s s  sözüdür; insanın s s  yüz, yüzün s s  gözüdür.

275 tili birle yal n k sözi s zlen r
sözi yak ı bolsa yüzi suwlanur

 nsan sözünü dili ile söyler; sözü iyi olursa, yüzü parlar.

Atabetü'l-Hakayık'tan

Atabetü'l-Hak yık 12. asrın ilk yarısında, Y knekl  Ed b Ahmed bin Mahmud tarafından yazılmış manzum bir ahl k kitabı olup o sıralar Türk ve Acem  lkelerinin meliki Muhammed D d  spehs l r'a sunulmuştur.

Hayatı hakkında fazla bilgimiz olmayan Ed b Ahmed, 11. asır sonlarıyla 12. asrın ilk yarısında ya amı ; Arapça'yı, Farsça'yı   renmi ; tefsir, had s gibi  sl m  ilimleri tahsil etmiş; takva sahibi,  lim, f z l bir Türk  airidir. Hakkındaki bilgilerin çoğu menk belere dayalıdır.   hreti Ali   r Nev i devrine yani 15. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Nev i, Nes im l-Mahabbe adlı eserinde, Edib Ahmed'in  m m-ı  zam'ın talebesi olduğunu ve  m m-ı  zam tarafından çok be enildi ini haber vermektedir.

Atabet  l-Hak yık, Kutadgu Bilig gibi  ehname vezninde yani aruzun "fe  l n fe  l n fe  l n fe  l" kalıbıyla yazılmıştır. Eserin başında yer alan Tanrının- peygamberin, dört sahabenin, em r-i  zam Muhammed D d  spehs l r Beg'in medhi ve kitabın yazılışı hakkındaki kısımlar beyitler halindedir (80 beyit) ve gazel tarzında kafiyelenmi tir. Asıl eser dörtlükler halindedir ve her dörtlük m nilerde olduğu gibi "aaxa"  eklinde kafiyelenmi tir. Her ikisi de Karahanlı devrine ait olan Atabet  l-Hakayık ile Kutadgu Bilig'in birbirinden ayıran en önemli özellik budur. Kutadgu Bilig'in beyitler halinde ve mesnev  tarzında yazılmasına mukabil Atabetü'l-Hak yık dörtlükler halinde ve m nilerin kafiy  düzeninde yazılmıştır. Ancak Kutadgu Bilig'de aralarda zikredilen dörtlüklerin hem vezince- hem de kafiy  düzeni bakımından Atabetü'l-Hak yık ile ayniyet göstermesi ilgi çekicidir. Aynı devrin eseri olan Div n  L gati-'t-Türk'teki dörtlükler ise hem hece vezni ile yazıldıkları için, hem de ko ma tarzında kafiyelendirildikleri için farklılık gösterirler (B y k Türk Klasikleri C:I)

Dilin Muhafazası Hakkında

79 E itgil biliglig negü tip ayur

80) Edebler ba ı til k dezme  tiy r

81) Tiliñ bekte tutgıl tişiñ sınmasuñ

82) Kah çıksa bektin tişiñni sıyur

İşit, bilgili neler deyip söyler, edebin başı dili gözetmek der.

Dilini sıkı tut, dışın kırılmasın. Eğer çıksa dilin, dışını kırar.

83. sanıp sözlegen er sözi, söz sağı

84. öküş yangşagan til, unulmaz yağı

85. sözüng boşlag ıdma yıga tut tiling

86. yeter başka bir kün bu til boşlagı

Sözün iyisi düşünüp söylenen; çok konuşan dil, güç yetmez düşman. Boşa söz harcama, pek tut dilini, Belâ açar başına bu dil bir gün.

87. hiredlıgımu bolur tili boş kişi

88. telim başru yidi bu söz til boşı

89. öçüktürme erni tilin bil bu til

90. başıktursa bütmez büter ok başı

Akıllı mı olur dili boş kişi? Pek çok başı yedi bu söz dil boşu. Kızdırma insanı dille; çünkü dil Yarası onmaz, onsa da ok yarası.

103. tili yalğan erdin yırak tur teze

104. keçür sen me umrüng könilik öze

105. ağız til bezeki koni söz turur

106. koni sözle sözni tilingni beze

Dili yalan yerden ırak dur, kaçın; Geçir sen de ömrünü doğruluk üzre. Ağız dil bezeği doğru söz olur, Doğru sözle, söz ve dilini süsle

111. koni söz asel teg bu yalğan basal

112. basal yip acıtma ağız yi asel

113. bu yalğan söz ig teg koni söz şifa

114. bu bir söz ozakı urulmuş mesel

Yalan soğan gibi, baldır doğru söz. Bal ye, soğan yeyip acıtma ağız. Yalan söz hastalık, doğru söz şifâ, Bul söz, eskilerden vurulmuş bir iz.

115. koni bol könilik kıl atan koni

116. koni tiyü bilsün kişiler sini

117. könilik tonın ked kodup eğrilik

118. kedim ton lalusı könilik tonı

Doğru ol, doğruluk kıl, doğru ad al; Doğru diye bilsin insanlar seni.

Doğruluk donun giy, eğriliği koy, Giyimini iyisi doğruluk donu.

151. kanı emr ü ma'ruf kılur, edgü er

152. kanı kendü edgü kişi turgu yir

153. yirer sen zamanangnı, halkın kodup

154. zamanangnı yirme kişisini yir

Hani emr-i mâruf kılan iyi er? Hani iyi kişinin duracağı yer? Yenersin zamaneyi, halkı koyup, Zamaneyi yerme, insanını yer.

157 Küdezgil tiliñni kel az kıl sözüñ

158 Küdezilse bu til küdezlür özüñ

159 Resûl erni otka yüzün atguçı

160 Til ol tidi yığ til yul ottın yüzüñ

*Ve zâlike kavlihü aleyhi's-selamü ve hel yekühühü'n-nase ala menahırhim illa hasaidü el-sinetihim fi'n-narı ila âhirihi*¹⁰³

169 Katıg kizle râzın kişi bilmesün.

170 Sözüñdin özüñke ökünç kelmesün

171 Kamuğ yaşru işing bolup aşkara

172 Bu körğen eşitgen saña külmesün

Sırrını kesinlikle gizle, başka kimse bilmesin, Sözüñden özüne sıkıntı gelmesin.

Zira bütün işlerin aşıkâr olur; bunu görüp işten kişiler sana gülmesin.

Sonuç

Yeryüzünde Türk Milleti kadar çok yer değiştiren, bu yüzden birçok kültürle karşı karşıya kalan başka bir millet yoktur. Bu da birçok kültür unsurunda değişim ve gelişmeye sebep olmuştur. Bu değişimlerden biri de din değiştirme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların sonucunda yeni anlayışlara sahip bir toplum inşa edilmiştir. Yeni toplum meydana gelirken eski âdet ve yaşantı biçime tamamen terkedilmemiş, hatta birçoğu muhafaza edilmiştir. Yeni giren davranış biçimleri ile eskiler mecedilmiş ve bireylerin hayatı dolayısıyla toplum buna göre yönlendirilmiştir.

İslamî dönem Türk edebiyatının ilk ve önemli eserlerinin yazıldığı dönemde bu hususlar işlenmiştir. Divanu Lügâti't-Türk, bu endişe ile yazılmamıştır. Ondaki amaç Türk Dili'nin korunmasıdır. Arap ve Araplar dışında kalan milletlere naslara dayanarak Türkçe'nin okunması gerektiğini vurgular.

Atabetü'l-Hakâyık, bir ahlâk ve öğüt kitabı olduğu için tamamen hikmet üslûbu ile yazılmıştır.

Kutadgu Bilig'deki üslûp çeşitliliği onda görülmez. İki eserin mahiyetçe birbirinden farklı olduğunu unutarak birini diğerinden üstün saymak doğru değildir. Kutadgu Bilig'in öğüt veren kısımlarıyla Atabetü'l-Hakâyık edâ ve üslûp bakımından birbirine çok benzemektedir ve biri diğerinden aşağı değildir...

Türk-İslâm muhitinin kültür çerçevesi içinde fertlerin terbiyesi için tanzim edilmiş olan esasları, olduğu gibi, Türkçe ve manzum olarak tekrarlayan bir ahlâk kitabıdır.

...Kutadgu Bilig'de yer alan kadim Türk kültür ve devlet hayatına ait unsurlar İslamiyet'e ters düşmez(YÇ)

Şurası bir gerçektir ki toplumlar münasebette bulundukları komşu toplumlardan kültür, bilgi ve yaşam şekilleri bakımından etkilenmektedirler. Kutadgu Bilig'de de bu tür etkilenmeler söz konusu olabilmektedir. Yûsuf Hâs Hâcib, -çok önem verdiği- akıl süzgecinden geçirerek İslamiyet'e ters düşmeyenlerini eserine almıştır. Bazı zıtlıkları da çatıştırarak doğruyu sezdirmek amacındadır. Bütün bunlara rağmen eserin bütünü dikkate alındığı zaman söz konusu edilen hususların neredeyse tamamı bugün de geçerli olan evrensel değerlerdir (YÇ).

¹⁰³ Halkı yüz üstü ateşe yıkan, yalnız dillerinin mahsülüdür

... Bilhassa bilgi ve dilin muhafazası ile ilgili konularda Atabetü'l-Hakâyık ile Kutadgu Bilig arasında büyük benzerlikler vardır. Ancak Atabetü'l-Hakâyık'ın tamamen İslâmî motiflere dayandığını ve bu bakımdan Kutadgu Bilig'den farklı olduğunu belirtmek lâzımdır.

Kaynakça

Büyük Türk Klasikleri C. I, Ötüken Yayınları

Çağbayır, Yaşar (2024): Türk Dili ve Kültürünün 950 Yıllık Şaheseri Egemenlik Ve Mutluluk Bilgisi Kutadgu Bilig Yûsuf Hâs Hâcib, Ötüken Yay.

Dilaçar, A. (2016): Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK yay. Ankara

Ercilasun A, Akkoyunlu Ziyad (2018): Kâşgarlı Mahmud Dvânu Lügâti't-Türk, Ankara, TDK Yay.

Kaçalin, Mustafa S : Yûsuf Hâs Hâcib Kutadğu Bilig, <http://www.kulturturizm.gov.tr/>

Yazıcı, Mehmet – Uludağ, Zekeriyya (2023): Orhun Abideleri ve Kutadgu Bilig Üzerinden Türk Tefekkürünün Tahlili Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 35

Tekin Talat (1989), XI. Yüzyıl Türk Şiiri (Divanu Lügâti't-Türkteki Manzum Parçalar) TDK yay. Ankara

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ SÜRECİNDE GERİBİLDİRİM

Gökhan ÇETİNKAYA *

Öz

Yabancı dil öğrenimi anlama, anlatma becerileri ve dil yapılarını da kapsayan çok boyutlu bir süreçtir. Bu çok boyutlu yabancı dil öğrenim sürecinin başarılı bir biçimde ilerleyebilmesi için geribildirim yetkin bir biçimde işe koşulması gerekir. Geribildirim biçimlendirici değerlendirmenin temel bir bileşenidir. Yanlışlar dil öğreniminin doğal bir parçasıdır. Öğrenci doğru yapıları edininceye dek anlama ve anlatma sürecinde yanlışlar yapar. Bu yanlışlar eksik bilgi, yanlış kavram geliştirme gibi nedenlerden kaynaklanır. Öğrencinin doğru yapıları edinmesi için süreç içinde ona geribildirim verilmesi gerekir. Geribildirim etkileşimsel bir süreçtir. Geribildirim yoluyla öğretmen öğrencinin hangi alanlarda sorun yaşadığını ve desteğe gereksinimi olduğunu görebilir. Gördüğü bu eksiklikleri de verdiği geribildirimlerle geliştirebilir. Geribildirim öğrencinin gelişimine katkı sağlayabilmesi için belirli özellikleri taşıması gerekir. Geribildirim niteliğini; geribildirim türü, kullanılan geribildirim stratejisi gibi temel özellikler belirler. Bu çalışmada; geribildirim sınıflandırması, geribildirim kaynakları, geribildirim türleri, geribildirim stratejileri, geribildirimde dikkate dilmesi gerekenler, nitelikli geribildirim özellikleri alt başlıklarına yer verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Geribildirim, düzeltme geribildirimi, değerlendirmeci geribildirim, betimleyici geribildirim

Feedback in The Process of Teaching Turkish as A Foreign Language

Abstract

Foreign language learning is a multidimensional process that includes comprehension, expression skills and language structures. In order for this multidimensional foreign language learning process to progress successfully, feedback must be used competently. Feedback is a basic component of formative assessment. Errors are a natural part of language learning. Students make errors in the process of understanding and expression until they acquire the correct structures. These errors are caused by reasons such as incomplete knowledge and incorrect concept development. In order for students to acquire the correct structures, they must be given feedback during the process. Feedback is an interactive process. Through feedback, the teacher can see in which areas the student has problems and needs support. They can also improve these deficiencies with the feedback they provide. In order for feedback to contribute to the student's development, it must have certain characteristics. The nature of feedback is determined by basic characteristics such as the type of feedback and the feedback strategy used. In this study, feedback classification, feedback sources, feedback types, feedback strategies, things to consider in feedback, characteristics of quality feedback subheadings are included.

Keywords: Feedback, corrective feedback, evaluative feedback, formative feedback

Giriş

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde geribildirim, dil öğrenenlerin gelişimlerini desteklemek, yanlışlarını düzeltmek ve güdülerini artırmak için oldukça önemli bir araçtır. Etkili geribildirim, öğrencinin gelişimini sağlarken aynı zamanda öğrenme sürecinde ona güven verir. Alanyazında geribildirim değerlendirmeci ve betimleyici olmak üzere iki ulamda tanımlanır. Geribildirim, öğrencilerin başarısını doğrudan etkileyen önemli bir bilgi kaynağıdır. Çünkü geribildirim öğretmenlerin hem öğrencilerin konuyu kavrama düzeylerini anlamalarını sağlayan hem de öğrencilerin tam olarak kavrayamadıkları aşamalara yönelik farkındalık oluşturan; öğretmenlerin gerekli açıklama, örnekleme, geri dönüşlerle öğrenme durumlarını daha etkili kılmalarına olanak tanıyan işlevsel bir iletişim sürecidir (Çetinkaya ve Köğce, 2014).

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, gokhancetinkaya76@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6208-7867>

Yapılan çalışmaların sonuçları nitelikli olmayan geribildirim öğrencinin öğrenme sürecini olumsuz etkilediği yönündedir (Hattie ve Timperley, 2007; Kluger ve DeNisi, 1996). Bu yüzden geribildirim verme sürecinde öğrenme alanının doğasına özgü yapılar göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin yazma becerisinde geribildirim yazılı metnin üzerinden gerçekleştirilir. Yazılı metin yüzey ve derin yapıdan oluşur. Yüzeyde biçimsel özellikler ve metnin küçük ölçekli yapısı vardır. Derinde ise metnin anlamsal bütünlüğünü sağlayan tutarlılık yer alır. Geribildirim sürecinde yalnızca yüzey yapı değil, derin yapı da göz önünde bulundurulmalıdır. Yapılan çalışmaların sonuçları öğretmenlerin daha çok yazım, noktalama, sayfa düzeni gibi metnin biçimsel özelliklerine geribildirim verdiği yönündedir.

Bu çalışmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde verilen geribildirim niteliğini belirginleştiren temel kavramlara ilişkin açıklama getirmektir. Bu amaçtan yönelimle aşağıda, *geribildirim sınıflandırması*, *geribildirim kaynakları*, *geribildirim türleri*, *geribildirim stratejileri*, *geribildirimde dikkat edilmesi gerekenler*, *nitelikli geribildirim özellikleri* alt başlıklarına yer verilmiştir.

Geribildirim Sınıflandırması

Alanyazında geribildirim *değerlendirici* ve *betimleyici* olmak üzere iki ulamda tanımlanır. Aşağıda Tunstall ve Gipps'e (1996; akt. Çetinkaya ve Köğçe, 2014) ait sınıflandırma yer almaktadır.

Tablo 1. Geribildirim Sınıflandırması

<i>Olumlu Geribildirim..... Başarım Geribildirimi</i>			
<i>Değerlendirici Geribildirim</i>		<i>Betimleyici Geribildirim</i>	
A1	B1	C1	D1
Ödüllendirme	Onaylama	Başarıyı belirtme	Başarıyla ilgili açıklama
A2	B2	C2	D2
Cezalandırma	Onaylamama/ Beğenmeme	İlerleme/gelişmeyi Belirtme	Gelişme yolunu oluşturma

Değerlendirmeci geribildirim; ödüllendirme, onaylama, cezalandırma, onaylamama gibi alt ulamlar içerir. Değerlendirici ulama ilişkin işlemlerin sonunda sunulan geribildirim hem olumlu hem de olumsuz olabilir. Öte yandan, betimleyici ulama ilişkin işlemlerin sonunda böyle bir durum söz konusu değildir. Betimleyici ulamdaki geribildirim sunma işlemleri sonunda yalnızca başarı ve gelişime odaklanılmaktadır.

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde öğrencinin gelişimi için öğretmenin başarıyı belirterek, başarıyla ilgili açıklama yaparak öğrencinin neyi iyi yaptığını betimlemesi gerekir. Öte yandan öğrencinin başarımında bir sapma olduğunda da öğretmen öğrenciye başarımını nasıl geliştireceğini betimlemelidir. Daha önce de belirtildiği gibi değerlendirmeci geribildirim öğrencinin başarımına bir katkısı yoktur.

Geribildirim Kaynakları

Geribildirim kaynağı öğretmen, akran ya da öğrencinin kendisi olabilir. Öğretim sürecinde öğretmen başat geribildirim kaynağıdır. Yapılan çalışmaların sonuçları öğrencilerin daha çok öğretmeninden geribildirim almayı yeğlediğini gösterir. Fakat öğretmen akran ve öz kaynaklı geribildirim yöntemini de öğretim sürecinde işe koşmalıdır (Çetinkaya,2019).

Akran geribildirimi sürecinde öğrenciler birbirlerinin başarımına geribildirim verir. Öğrencilerin nasıl etkili geribildirim vereceğini öğrenmesi için öğretmen onlara model olmalıdır. Süreçte de akranlarını değerlendirebilmeleri için öğrenme çıktısına yönelik ölçütler verilmelidir. Böyle

arkadaşına geribildirim verecek akran neye geribildirim vereceğini açıkça anlayabilir ve konunun dışına çıkmaz.

Bireyin kendisine geribildirim vermesi öz değerlendirme olarak da tanımlanabilir. Bu süreçte birey kendi başarımını belirlenen ölçütler çerçevesinde inceler. İnceleme sonucunda belirlediği sapmaları nasıl geliştireceğine ilişkin strateji belirler. Bireyin bilgi ve beceri durumu kendi başarımını geliştirme derecesinde belirleyicidir.

Öğretmenin öğretme-öğrenme sürecinde gerekli durumlarda her geribildirim kaynağına yer vermesi nitelikli geribildirimün temel gereğidir. Fakat öğrencilere, eleştiri türü geribildirimün dilsel niteliğinin, geribildirim alan öğrencilerin güdülerinde yaratacağı etkiler anlatılmalı, örnek geribildirimler üzerinden eleştirilerin yapıcı bir çerçevede nasıl sunulacağı gösterilmelidir (Hamzadayı ve Çetinkaya, 2011).

Geribildirim Türleri

Verilen bildirinin iletilme biçimi ve içeriği geribildirim türünün belirleyicisidir. Geribildirim türleri, farklı amaçlarla kullanılır ve her biri farklı durumlar için uygundur. Başlıca geribildirim türleri şöyledir:

- Doğrudan geribildirim
- Dolaylı geribildirim
- Ağırlıklı geribildirim
- Eşlikli geribildirim

Doğrudan geribildirimde, öğrencinin yaptığı yanlışlar doğrudan düzeltilir. Bu tür geribildirim, dil yapıları ve kurallarına yönelik açık bilgi sağlar.

Örnek (1):

“Yanlış: *Benim kitap okumak istiyorum.* / Doğru: *Kitap okumak istiyorum.*”

Dolaylı geribildirimde öğrencinin yaptığı yanlış üzerinde durulmaz; fakat öğrencinin yanlış anlamasını sağlayacak ipuçları verilir.

Örnek (2):

"Bu cümlede yanlış bir şey var, tekrar düşün."

Yazılı bir metindeki yanlışların altını çizerek, kodla göstererek ya da yuvarlak içine alarak verilen geribildirim de dolaylıdır. Öğrencinin yanlışını görmesini sağlamaya yönelik her eylem dolaylı geribildirim olarak tanımlanabilir.

Ağırlıklı geribildirimde, öğrencinin birden fazla yanlış yaptığı durumlarda, öğretmen yalnızca bazı yanlışları düzeltir ve diğerlerine dikkat çekmez. Bu, öğrencinin daha önemli yanlışlarını düzeltmesine yardımcı olur.

Eşlikli geribildirimde, öncelikle öğrencinin doğru yapmayı başardığı dil yapılarına odaklanılır, böylece öğrencinin güveni artar.

Örnek (3):

“Cümlelerin yapısı çok iyi, ancak eylem çekimini biraz daha dikkatli kullanmalısın.”

Geribildirim Stratejileri

Geribildirim stratejileri öğretmenin öğrencinin başarımını pekiştirmek, yanlışını düzeltmek ve/veya sapmayı ortadan kaldırmak için izlediği yoldur. Yao (2000) geribildirim stratejilerini sekiz ulamda tanımlar. Bu sekiz strateji açıklamalarıyla birlikte aşağıda verilmiştir (akt. Çetinkaya, 2019) :

1. *Doğrudan düzeltme (explicit correction)*: Öğretmen öğrencinin söylediğinin yanlış olduğunu doğrudan belirtir ve yanlışın doğru biçimini söyler.
2. *Yeniden biçimlendirme (recast)*: Öğretmen örtük bir biçimde öğrencinin sözcesinin bir bölümünü ya da bütünü yeniden geliştirir.

3. *Açıklığa kavuşturma isteği (clarification request)*: Öğrencinin sözcğine ilişkin anlaşılabilirlik ya da doğruluk ile ilgili sorunlara gönderimde bulunan bir geribildirim türüdür. “Efendim?” ya da “X ile neyi anlatmak istedin?” gibi tümceleri içerir.
4. *Üst-dilsel geribildirim (metalinguistic feedback)*: Doğru biçimi açıkça sağlamadan öğrencinin doğru biçimlendirilmemiş sözcğine yönelik yorum, bilgi ya da sorular içerir. Üstdilsel yorumlar genellikle bir noktada yanlış olduğuna işaret eder. (örn., “Yanlışını bulabilir misin?”, “Hayır x değil ya da yalnızca “hayır”.) Üstdilsel bilgi genellikle yanlışın niteliği gibi dilbilgisel ya da sözlüksel yanlışların olduğu durumlarda sözcük tanımı geribildirim sağlar (örn., “Bu tekil midir?”). Üstdilsel sorular yanlışın türünü işaret etmekle birlikte doğruyu öğrencinin bulmasını amaçlar (örn., “Bu çoğul mudur?”).
5. *Söyletim (elicitation)*: Öğretmenlerin öğrencinin ürettiği bozuk sözcedeki yanlışının doğru biçimini doğrudan öğrencinin kendisinin bulmasını sağladıkları bir geribildirim türüdür. Burada üç ayrı teknik kullanılabilir. İlk olarak, öğretmenler öğrencinin ürettiği bozuk sözcenin bir bölümünü yineleyerek durur ve doğru biçimiyle öğrencinin tamamlamasını bekler (örn. Dün, ben...). Sonrasında, bu işlemi “Hayır, böyle değil.” gibi üst dilsel yorum izleyebilir. İkinci olarak, öğretmenler öğrencilerin doğru biçimleri söylemesi için soruları kullanır (örn. X’i Türkçede nasıl söyleriz?). “Bunu Türkçede böyle söyler miyiz?” gibi bir soru ise söyletim değil, üstdilsel geribildirimdir. Üçüncü olarak, öğretmenler öğrencilerden sözcelerini yeniden geliştirmelerini isteyebilir.
6. *Yineleme (repetition)*: Öğretmen öğrencinin doğru olmayan sözcğini yineler. Bunu yaparken, yanlışı belirginleştirmek için doğru olmayan sözcüğü ya da öbeği vurgulu bir biçimde sesletir.
7. *Söze girme (interruption)*: Öğrenci sözcğini üretirken öğretmen öğrencinin sözünü keser ve yaptığı yanlışın doğrusunu söyler.
8. *Beden dili (body language)*: Öğretmen öğrenci bir hata yaptığında sözlü geribildirim vermek yerine jest, mimik, el kol hareketleri kullanarak geribildirim verir.

Geribildirimde Dikkat Edilmesi Gerekenler

Geribildirim öğrencinin gelişimine katkı sağlayabilmesi için öğretmenin süreçte dikkat etmesi gereken bazı özellikler vardır. Bu özellikler şöyledir:

- Dil düzeyine uygunluk
- Aşamalı geribildirim
- Olumlu dil kullanımı
- Öğrenci odaklı geribildirim
- Zamanında geribildirim

Öğrencinin dil düzeyi göz önünde bulundurularak, geribildirim anlaşılabilir ve uygulanabilir biçimde verilmelidir. Öğrencinin anlayamadığı ve uygulayamadığı bir geribildirim öğrencinin özyeterlik algısını düşürüp yabancı dil öğrenme isteğini ve güdüsünü azaltabilir. Başlangıç düzeyindeki öğrencilere karmaşık dil yapıları içeren geribildirim vermek onları zorlayabilir ve kaygı düzeylerini yükseltebilir. Bu yüzden geribildirim verirken düzeye uygun yalın bir dil kullanılmalıdır.

Öğrencinin gelişimi izlenerek, geribildirimlerin aşamalı olarak zorlaştırılması öğrencinin gelişimi açısından yararlı olacaktır. Başlangıçta daha kolay yanlışlar üzerine yoğunlaşılırken, ileri düzeylerde daha karmaşık dil yapılarına odaklanılmalıdır. Geribildirim verirken kolaydan zora, somuttan soyuta, yalından karmaşığa ilkeleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Öğrencinin moralini bozacak dil kullanımından kaçınılmalı, yapıcı ve destekleyici dil kullanılmalıdır. Olumlu dil kullanarak öğrencinin öğrenme güdüsü artırılmalıdır. Olumlu dil kullanımı öğrencinin geribildirim kaynağına saygı duymasını ve geribildirimi dikkate almasını sağlayacaktır.

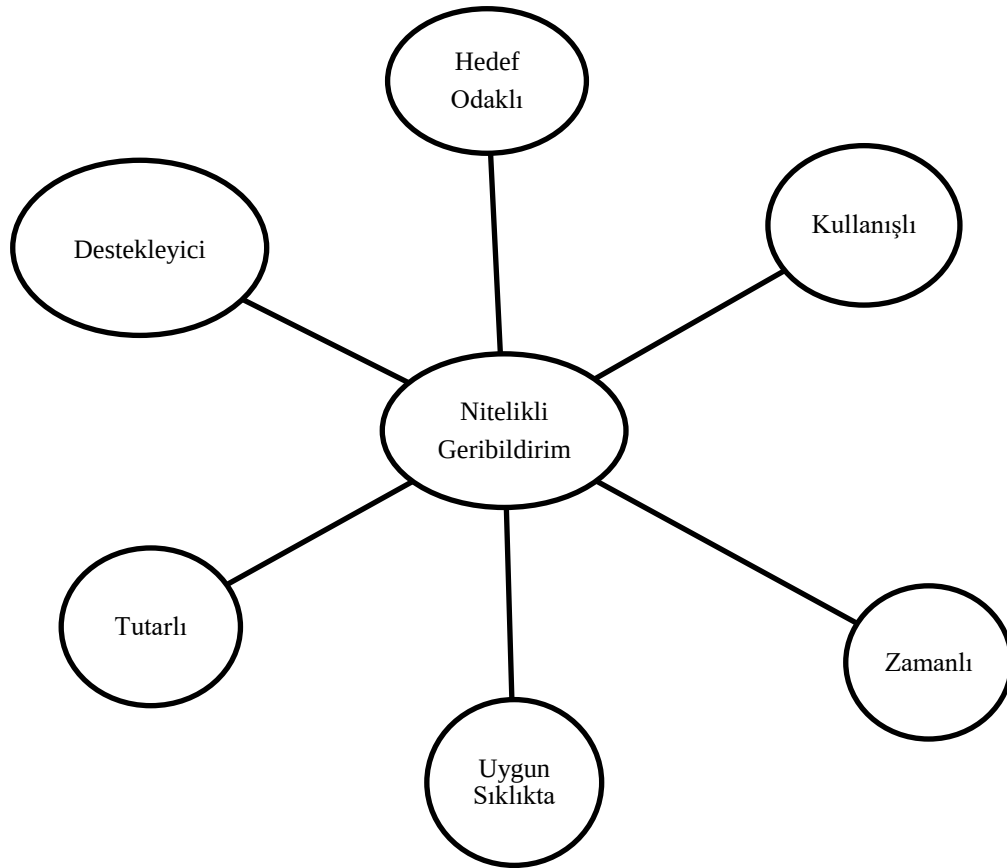
Öğrencinin gereksinimlerine göre, bireysel hedeflerine odaklanan geribildirim vermek, öğrencinin güdüsünü artırır. Her öğrenci farklı hızda ilerlediği için, bireye özel geribildirim daha yararlı

olacaktır. Öğrencinin duygusal yapısı göz önünde bulundurulmalıdır. Bazı öğrenciler daha kırılgan ve duyarlı olabilir. Bu yüzden geribildirim kırılgan öğrencilere karşı daha özenli verilmelidir.

Öğrencinin yanlışlarını hemen düzeltmek, öğrenme sürecinin taze olduğu bir zamanda geribildirim vermek çok etkilidir. Ancak, geribildirim hemen verilse de, öğrencinin konuya olan ilgisinin sürmesi için dilin doğal akışını kesmemek gerekir. Çok gerekmedikçe öğrencinin sözü kesintiye uğratılmamalıdır.

Nitelikli Geribildirim Özellikleri

Geribildirim öğrencinin gelişimine katkısı ölçüsünde niteliklidir. Nitelikli geribildirim öğrencinin öğrenme ve becerisini geliştirme isteğini güdüler. Öğrenci tarafından değerli bulunur ve dikkate alınır. Alanyazında yer alan çalışmalardan hareketle nitelikli geribildirim özellikleri temel olarak yedi ulamda sınıflandırılabilir.

Çizim 1. Nitelikli Geribildirim Özellikleri (Çetinkaya, 2019)

Çizim 1'e göre nitelikli geribildirim hedef odaklı, kullanışlı, zamanlı, uygun sıklıkta, tutarlı ve destekleyici olmalıdır. Nitelikli geribildirim özelliklerine ilişkin açıklamalar şöyledir (Çetinkaya, 2019):

1. **Hedef Odaklı:** Öğrencilerin durumlarını görüp gelişim gösterebilmesi için geribildirim somut olmalı ve belirli, ölçülebilir bir başarımla hedefi ile ilgili olmalıdır. “Güzel konuştun” ya da “iyi bir konuşma değildi” gibi geribildirimler öğrencinin durumunu görüp gelişim gösterebilmesi için somut ve açık değildir. “Konuşma konusunun ana hatlarını açıkça ortaya koydun.” gibi açık bir geribildirim öğrencinin güçlü yönünü nedenleriyle birlikte anlamasını sağlar. Öte yandan “konuşma yaparken jest ve mimiklerini konunun içeriğine uygun

kullanırsan ve önemli kavramları vurgulayarak belirginleştirirsen konunun ana hatlarını daha iyi ortaya koyabilirsin” gibi hedef odaklı, somut ve açık bir geribildirimle öğrencinin zayıf yönünü görüp geliştirmesi sağlanabilir.

2. *Kullanışlı*: Öğrenci anlayamıyorsa geribildirim değerli değildir. Geribildirim doğru ve hedefe yönelik olabilir, ancak kullanıcının anladığı bir dilde söze dökülmemişse, amacına hizmet etmez. Öğrencinin anlamlandırabileceği kavram alanından uzak ve birçok gereksiz ayrıntı içeren geribildirim öğrencinin kafasını karıştırabilir. Bu yüzden öğretmenin geribildirimini yalın bir dille ve aşırı ayrıntıya kaçmadan vermesi gerekir.
3. *Zamanlı*: İletişim karşılıklı gerçekleştirilen etkileşimsel bir süreçtir. Bu sürecin duyuşsal boyutları da vardır. Kişinin konuşurken sözünün kesilmesi, söylediklerinin dikkate alınmaması gibi durumlar kişiyi örseler; bunun sonucunda da konuşma kaygısı, düşük özyeterlik algısı, olumsuz tutum gibi duyuşsal durumlar gelişebilir. Bu yüzden öğretmenin öğrenciyi dikkatle dinlemesi ve konuşmasını tamamladıktan sonra geribildirim vermesi en yararlı yaklaşımdır.
4. *Uygun Sıklıkta*: Öğretmen eğitim sürecinde verdiği geribildirim sıklığını ayarlamalıdır. Gerekli durumlarda mutlaka geribildirim vermeli fakat aşırıya kaçmamalıdır. Tüm hataların düzeltilmesi öğrencileri örseler ve öğrencide derse karşı olumsuz tutum gelişmesine neden olabilir. Öte yandan belirlenen hedef dışında verilen geribildirim öğretimin odağının belirsizleşmesine neden olur.
5. *Tutarlı*: Yararlı olması için geribildirim tutarlı olmalıdır. Öğrenciler dengeli, açık ve güvenilir olması durumunda geribildirime daha kolay uyum sağlayabilir. Öğretmen ders sürecinde benzer başarıyı gösteren bir öğrenciye olumlu, diğer öğrenciye olumsuz geribildirim verirse öğretmen tarafından verilen geribildirim öğrenciler tarafından değersiz bulunabilir.
6. *Destekleyici*: Öğrenciler geribildirim alma sürecinde destekleyici veya olumlu yorumlara değer verir. Geribildirim olumlu olmalı, çalışmanın güçlü yönlerine ve öğrenme hedefine uyumuna odaklanmalıdır. Geliştirilmesi gereken alanları belirten ve geliştirmeye yönelik öneri getiren geribildirim destekleyicidir.

Sonuç

Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde etkili geribildirim, öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek için önemli bir bileşendir. Dil öğrenme sürecinin başlangıcında ve ilerleyen aşamalarda yapılan geribildirim, doğru dil kullanımını pekiştirebilir ve öğrencilerin kendilerine güven duymasına yardımcı olabilir. Ancak, her öğrencinin bireysel gereksinimleri göz önünde bulundurularak, geribildirim stratejileri özelleştirilmelidir. Geribildirim, yalnızca yanlışları düzeltme değil, aynı zamanda öğrencinin güdüsünü artırma ve öğrenme sürecine katılımını güçlendirme amacını taşır.

Çok fazla düzeltme yapmak öğrenciyi bunaltabilir ve özgüven kaybına neden olabilir. Bu yüzden geribildirimde dengeyi sağlamak çok önemlidir. Ayrıca, öğrenci, geribildirimleri yanlış anlayabilir veya fazla eleştiri aldığını düşünebilir. Bu durumu engellemek için geribildirim açık ve anlayışlı bir biçimde verilmesi gerekir.

Son yıllarda yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde geribildirim konusuna yönelik çalışmaların yaygınlık kazanmaya başladığı görülmektedir (Çakır, 2023; Çetinkaya, Bayat ve Alaca, 2016; Çetinkaya ve Hamzadayı, 2015; Erol, 2024; Göktaş ve Aksak Gönül, 2022; Kaptı ve Kana, 2018; Kardaş ve Cömert, 2021; Ülper ve Çetinkaya, 2016). Bu alanda geribildirimle ilgili yeteri kadar çalışmamış ve çalışması gereken daha birçok konu bulunmaktadır. Örneğin alan yazında yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğrencilerin hangi beceri ve alt beceri alanlarına yönelik geribildirim almak istediklerini belirleyen bir çalışma yer almamaktadır. Öğrencilerin geribildirim stratejilerini, geribildirim türlerini ne derece yeğledikleri, öğretim sürecindeki geribildirim niteliğine ilişkin görüşleri konusunda çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Çakır, M. H. (2023). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde düzeltici geri bildirimin etkisi. *Bezgek Yabancılar Türkçe Öğretimi Dergisi*, 2(3), 209-221. <http://dx.doi.org/10.56987/bezgek.31>
- Çetinkaya, G. (2019). Konuşma eğitiminde geribildirim. G. Çetinkaya (Ed.), *Konuşma ve eğitimi içinde* (ss. 285-300). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Çetinkaya, G. ve Hamzadayı, E. (2015). Yabancı dil olarak Türkçe öğretim sürecinde sözel düzeltme geribildirimleri: Öğretmen ve öğrenci yeğleyişleri. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(3), 285-302.
- Çetinkaya, G. ve Köğce, D. (2014). Ortaokul Türkçe ve matematik öğretmenlerinin öğrencilere verdikleri sözel geribildirimlerin incelenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(2), 113-136.
- Çetinkaya, G., Bayat, N. ve Alaca, S. (2016). Yabancı dil olarak Türkçe öğretim sürecinde yazılı düzeltme geribildirimleri ve öğrencilerin edimsel çıkarımları. *Mediterranean Journal of Humanities*, 6(1), 85-98. doi: 10.13114/MJH.2016119291
- Erol, N. (2024). *Doğrudan ve dolaylı geribildirim yabanc dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin yazma başarısına etkisi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bartın.
- Göktaş, B. ve Aksak Gönül, A. (2022). Yabancı dil olarak Türkçe öğreticilerinin yazma becerisinde geri bildirim alışkanlıkları. *Uluslararası Türkçe Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 124-147. <https://doi.org/10.47834/utoad.46>
- Hamzadayı, E. ve Çetinkaya, G. (2011). Yazılı anlatımı düzenlemede akran dönütleri: Dönüt türleri, öğrenci algıları. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(1), 147-165.
- Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The power of feedback. *Review of Educational Research*, 77(1), 81-112.
- Kaptı, M. ve Kana, F. (2018). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde geri bildirimle ilgili öğrenci görüşlerinin değerlendirilmesi. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 6(1), 320-336.
- Kardaş, D. M. & Cömert, Ö. B. (2021). Yabancılar Türkçe dil bilgisi öğretiminde geribildirim öğrenci başarısına etkisi üzerine bir araştırma. *Turkish Studies-Education*, 16(1), 423-434. <https://dx.doi.org/10.47423/TurkishStudies.47818>.
- Kluger, A. N., & Denisi, A. (1996). The effects of feedback interventions on performance: A historical review, a meta-analysis, and a preliminary feedback intervention theory. *Psychological Bulletin*, 119, 254– 284.
- Ülper, H. ve Çetinkaya, G. (2016). Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin yazılı taslak metinlerine yönelik geri bildirim almaya ilişkin beklentileri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(33), 1-17.

DİVÂNU LUGATİ'T-TÜRK'ÜN ÇOCUK EDEBİYATINA UYARLAMALARINDA DİL VE ANLATIM ÖZELLİKLERİ

Feyza TOKAT*

Özet

Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda kaleme aldığı *Divânu Lugatî't-Türk*, Türk dilinin ve kültürünün en değerli miraslarından biridir. *Divânu Lugatî't-Türk*'ün çocuk edebiyatına uyarlanması; çocukların kendi tarihlerini, kültürlerini ve dillerini tanımalarına katkı sunar. Ancak bu uyarlamalarda çocuk kitaplarına özgü “çocuğa görelilik” ilkesine uyulması büyük önem taşımaktadır. Bu ilke, metinlerin dil ve anlatımının çocukların yaş ve anlayış seviyesine uygun olmasını ve onların dil gelişimine destek sağlamasını gerektirir. Bu çalışma *Divânu Lugatî't-Türk*'ün çocuk edebiyatına uyarlamalarında dil ve anlatım özelliklerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada *Tahtsız Sultan Kaşgarlı Mahmut* ve *Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı* adlı çocuk kitapları betimsel tarama yöntemiyle dil içi çeviri yöntemleri ve “çocuğa görelilik” ilkesine uygunlukları bakımından incelenmiştir. *Tahtsız Sultan Kaşgarlı Mahmut* kitabı, kahraman bakış açısıyla yazılmış ve dil içi çeviriler mavi veya siyah renkli koyu yazılarak parantez içi açıklamalar, “denen” sözcüğü ve “demektir” sözcüğü ile yapılmıştır. Ancak kitaptaki bazı eski, düzey üstü, yabancı kökenli veya argo sözcükler ile yazım hataları; kitabın “çocuğa görelilik” ilkesine tam olarak uygun olmasını engellemiştir. *Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı* ise hâkim bakış açısıyla yazılmış; dil içi çeviriler dipnot, tırnak, sözlük maddesi ve “yani” sözcüğü ile yapılmıştır. Kitapta deyimler, ikilemeler, atasözleri ve betimlemeler kullanılarak Türkçenin zenginliği ve anlatım gücü gösterilmiştir. Tüm bu özellikler göz önüne alındığında eserin dil ve anlatım açısından “çocuğa görelilik” ilkesine uygun olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: *Divânu Lugatî't-Türk*, *Kaşgarlı Mahmut*, *Çocuk Edebiyatı*, *Edebiyat Uyarlaması*, *Dil-içi Çeviri*

Language and Expression Features in Children's Literature Adaptations of Divanu Lugat Al-Turk

Abstract

Divanu Lugat al-Turk, written by Mahmud of Kashgar in the 11th century, is one of the most valuable legacies of the Turkish language and culture. Adapting Divanu Lugat al-Turk into children's literature helps children learn about their own history, culture and language. However, it is of great importance that the principle of being “child-friendly” specific to children's books is followed in these adaptations. This principle requires that the language and expression of texts be appropriate to the age and level of understanding of children and support their language development. This study aims to examine the language and narrative features of Divanu Lugat al-Turk in its adaptations to children's literature. In this study, the children's books titled Sultan Mahmud of Kashgar, the Throneless Sultan and A Word Traveler Mahmud of Kashgar, were examined in terms of their compliance with the descriptive scanning method, intralingual translation methods and the principle of being “child-friendly”. The book, Sultan Kashgarli Mahmud, the Throneless Sultan, was written from the hero's perspective. Intralingual translations are written in blue or black bold font and explained in parentheses using the word “called” and the word “means”. However, some old, above-grade, foreign-origin or slang words and spelling errors in the book prevent it from fully complying with the principle of being “child-friendly”. The novel A Word Traveler Mahmud of Kashgar was written from the dominant perspective, and intralingual translations were made using footnotes, quotation marks, dictionary entries and the word “namely”. The richness and expressive power of Turkish language is demonstrated by using

* Prof.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Denizli/ Türkiye, e-posta: ftokat@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6394-8996.

idioms, reduplications, proverbs and descriptions in the book. Considering all these features, it can be said that the work complies with the principle of "child-friendly" in terms of language and expression.

Keywords: Divanu Lugat al-Turk, Mahmud of Kashgar, Children's Literature, Literature Adaptation, Interlingual Translation

Giriş

Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda kaleme aldığı *Divānu Lugati't-Türk* (DLT); Türk dilinin ilk sözlüğü ve ilk grameri olmasının yanında Türk dilinin zengin söz varlığını yansıtmaması, Türk kültürüne, edebiyatına, tarihine, tarihî coğrafyasına, yaşayışına dair bilgiler içermesiyle Türk dilinin ve edebiyatının eşsiz eserlerinden biridir. Bu sebeple DLT'nin çocuk edebiyatında kaynak metin olarak uyarlanması ile çocuk okur; kendi tarihini, kültürünü, dilini ve değerlerini tanıma ve Türk dilinin kökenlerini ve zenginliklerini öğrenme fırsatı bulur.

Çocuk edebiyatı ürünlerinde bulunması gereken en önemli özellik "çocuğa görelik" tir. Sever'e göre çocuk kitaplarının, çocuğa göre olmasını belirleyen en önemli özelliği ise dili ve anlatımıdır (2021: 145). Bu sebeple çocuk kitaplarını yetişkin kitaplarından ayıran en önemli noktanın da dil ve anlatımının çocuğa göre olmasıdır denilebilir. Dil ve anlatımın "çocuğa göre" olmasından kasıt, kullanılan dilin çocukların dil gelişimine ve anlama düzeylerine uygun olmasıdır (Sever, 2021:17). Çocuk kitaplarındaki "çocuğa göre" olması gereken dil ve anlatım; çocuksu olmamalı, günlük kullanılan dilin üstünde bir dil ile çocuğun anadiliyle etkileşimini sağlamalıdır (Şirin, 2016:30).

Çocuk kitaplarının dili ve anlatımı üzerine yapılan çalışmalar genellikle popüler veya çeviri kitapların dili, anlatımı veya çevirisi üzerine yapılmıştır. Tarihî metinlerin çocuk edebiyatı uyarlamalarında kullanılan dil, anlatım, dil içi çeviri özellikleri ile ilgili yapılan çalışmalar sınırlı sayıdadır. Kötüğ (2022) "Dede Korkut Hikâyeleri'nin Dil İç i Çevirilerinde Bir Çeviri Sorunu Olarak Çocuğa Görelik" başlıklı yüksek lisans tezinde "Deli Dumrul" ve "Tepegöz" hikâyelerinin farklı uyarlamacılar tarafından yapılmış dil iç i çevirilerini çocuğa görelik bakımından incelemiş ve dil iç i çeviri yapılırken öncül norm olarak çocuğa görelik gözetilmediğini ve çocuk edebiyatı dizgesinin oluşumunda dil iç i çevirinin bir strateji olarak kullanılmadığını ortaya koymuştur. Özasan ve Tokat (2022) tarafından DKH'deki "boy boyladı soy soyladı" teriminin dil iç i çevirileri üzerine bir bildiri sunulmuş ve özeti yayımlanmıştır. Tokat'ın çalışmasında (2023) çocuk edebiyatına uyarlanmış Dede Korkut Hikâyeleri kitaplarındaki "boy boyladı şoy şoyladı", "görelüm hanım ne şoylamış" kalıp sözlerinin dil iç i çevirileri incelenmiş ve bu kalıp sözlerine bazı eserlerde hiç yer verilmediği, bazı eserlerde ise açıklama yapılmadan yer verildiği veya bu kalıp sözlerin dil iç i çevirisinde anlamını tam olarak yansıtmayan sözcüklerin tercih edildiği tespit edilmiştir.

Çocuk edebiyatı aracılığıyla *Divānu Lugati't-Türk*'ün uyarlanması ve dil iç i çeviri çalışmaları, eserin çocuklara tanıtılmasında önemli bir köprü görevi görmektedir. Alan yazın incelendiğinde türü ve dil özellikleri nedeniyle günümüz çocuklarının anlamakta zorlanabileceği bir metin niteliği taşıyan DLT'nin çocuk edebiyatı için uyarlanmalarında kullanılan dil ve anlatım üzerine bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada DLT'nin çocuk edebiyatına uyarlamalarındaki dil ve anlatım özellikleri üzerinde durulacaktır.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, DLT'nin çocuk edebiyatına uyarlamalarındaki dil ve anlatım özelliklerinin belirlenmesidir. Bu temel amaç, doğrultusunda şu sorulara cevap aranmıştır:

- 1) DLT'nin çocuk edebiyatına uyarlamalarında dil iç i çeviri nasıl yapılmıştır?
- 2) DLT'nin çocuk edebiyatına uyarlamaları dil ve anlatım açısından çocuğa görelik ilkesine uygun mudur?

Araştırmanın Önemi

Dil ve anlatımın “çocuğa göre” olması, çocuk edebiyatı ürünlerinde bulunması gereken özelliklerden biridir. DLT’nin çocuk edebiyatına uyarlamalarındaki dil ve anlatımın çocuğa göre olması; DLT’nin çocuk okur tarafından zevkle okunması ve anlaşılması için çok önemlidir. Tarihi bir metin olan DLT’nin çocuk edebiyatına uyarlamalarında dil ve anlatım özelliklerini ortaya koyacak olan bu çalışmanın alan yazına, araştırmacılara ve çocuk edebiyatı alanındaki yazarlara katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Yöntem

DLT’nin çocuk edebiyatına uyarlamalarında dil ve anlatım özelliklerini tespit etmeye yönelik bu çalışma betimsel tarama modelinde yapılandırılmıştır.

Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini DLT’nin çocuk edebiyatına uyarlamaları oluşturmaktadır. *Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut* (2021) ve *Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı* (2023) ise bu araştırmanın örneklemini olarak seçilmiştir.

Bulgular

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut Kitabında Dil ve Anlatım

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabı 197 sayfadır ve kitabın 5. sayfasında yazarın eserleri ile ilgili verilen bilgilerde kitap, çocuk edebiyatı ürünü başlığı altında gösterilmiştir.

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında hikâye birinci kişi ağızından kahraman bakış açısıyla anlatılmıştır.

Ben Mahmut, Hüseyin Çağrı oğlu Mahmut.... Şimdi size bir hikâye anlatacağım. (2021:8)

Elli yaşındaydım. (2021:84)

Bunun yanı sıra anlatıcı yer yer olayların akışını keserek konuyla ilgili kendi duygu ve düşüncelerini paylaşmaktadır. Bu anlatım, çocuk okur için samimi ve içten bir atmosfer oluşturmuştur.

Evlatlarım, dedik ya kul kusuruyla vardır. Biz kimiz ki eksiğimiz olmasın? Hatalarımız hoş görün emi?

Bu konuda söylenecek çok söz var ya neyse, uzatmayayım lafi. (2021:189)

Bu ağıt, büyük bir destanın parçasıydı. İhtiyarın titrek sesiyle okuduğu bu uzunca ağıtın, yalnızca başlangıç bölümünü aktarayım. Devamını merak eden varsa üşenmesin, arayıp bulsun da okusun: (2021: 160)

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında dil içi çeviriler farklı biçimlerde yapılmıştır. *Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut* kitabında bazen dil içi çeviri parantez içinde verilmiştir. Parantez içindeki bölüm bazen aynı şekilde, bazen koyu ve siyah, bazen de koyu ve mavi renkle yazılmıştır:

Zaman zaman uğrular (**eşkıya**) çıkacak karşımıza... (2021:9)

... ilk icazetnamemi (diploma) almıştım. (2021:11)

Çağrı Tekin’i (**tekin, tigin: şehzade**) at üstünde beklerken gördüm. (2021:12)

Benim cevap verdiğimi duyan öteki çocuklar da ünlemeye (**ünlemek: seslenmek**) başladı. (2021:34)

Tuğunun (**tuğ: bir tür metal savaşçı başlığı**) altından taşan ak saçlarını geri attı. (2021:38)

Bir keresinde Farisi (**İranlı**) bir şair gelmişti dedemin sarayına. (2021:66)

Yüzde körme erdem tile. (Yüzü görme, erdem ara) (2021:131)

Demedim mi: Sü (**sü: asker**) **uyyur düşman uyumaz...** (2021:171)

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında bazen dil içi çevirisi yapılacak sözcük koyu ve italik yazılmış, anlamı “denen” sözcüğü ile yapılmıştır:

Suluk denen bir bezle kuruluyor ellerini. Sanırım şimdi havlu diyorsunuz **suluk** denen bu beze. (2021:125)

Kışlada gençlerle **kınçıraka** bindim. Bu **kınçırak** denen nesneye sonradan tahterevallî denmeye başladı sanırım (2021:179)

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında bazen dil içi çevirisi yapılacak sözcük koyu ve mavi renkli yazılmış anlamı daha sonraki cümlelerde verilmiştir:

-Dur orda! **İm** nedir?

Şaşırp susuyorum bir an. Bir adım daha atıyorum delikanlıya doğru. Delikanlının sesi daha da gürleşip sertleşiyor:

-Dur dedim. **İmi** söylemeden bir adım bile atamazsın. Değilse alırım canını... Aklım başıma geliyor. Delikanlı benden parola istiyor.

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında dil içi çevirisi yapılacak sözcük bazen de koyu ve mavi renkli yazılmış anlamı “demektir” sözcüğü ile verilmiştir:

Bu türküde sevgili, “**sevük**” olarak kullanılıyordu. Bu söyleyiş şekli ilgimi çekince hemen notlarımın arasına aldım: Uygurlarda **sevük**, **sevgili** demektir. (2021:121) Burada “sevük”, sevük ve sevgili kelimeleri koyu ve mavi renkli yazılmıştır.

Bazen de dil içi çeviri, sözcüğün kök anlamı ile ilgili bilgi verilerek açıklanmıştır:

Eritilmiş kurşunu ya keçi kılına ya koyun yününe sarıp yuvarlatarak elde edilen bir topla oynanıyor bu **tepük**. Oğlan çocukları bu topu tekmeleme tekmeleme oradan oraya koşuyorlar. Değişik eğlenceli lakin yorucu bir oyun **tepük**. **Tepük** adı da tepmek fiilinden geliyor. (2021:155)

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında dil içi çevirisi yapılmadan verilen bölümler de bulunmaktadır:

Bu ağıt, büyük bir destanın parçasıydı. İhtiyarın titrek sesiyle okuduğu bu uzunca ağıtın, yalnızca başlangıç bölümünü aktarayım. Devamını merak eden varsa üşenmesin, arayıp bulsun da okusun:

“Alp Er Tunga öldi mü

İsiz ajun kaldı mu

Ödlele öçin aldı mu

Emdi yürek yırtılır” (2021:160)

Kolçak Bey’in karısı **ağız aşu** pişirmiş. (2021:176)

İnanıyorum ki görklü Allah’ın yeryüzüne Türkleri egemen kılacağı günler yakındır. (2021:191)

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında düzey üstü sözcükler de bulunmaktadır:

Bu yaşlı ada ya **aklı melekelerini** yitirmişti ya da alay ediyordu benimle. (2021:59)

Bu kılıcı bir de **kırıpta** gör sen. (2021:178)

Vardım **bedesteni** dolaştım. (2021:189)

Kırbamı doldurdum. (2021:53)

Sarayın *tavlasına* götürdü beni. (2021:53)

Obanın *otacısı* da oradaydı. (2021:166)

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında TDK Güncel Türkçe Sözlük'te eskimiş olduğu belirtilen sözcükler de geçmektedir:

Tay gâh şaha kalkıyor, gâh eşiniyordu. (2021:54)

Ezilip büzülüyor, gâh elindeki keseye gâh bana bakıyordu. (2021:62)

gâh zarf, eskimiş, (gâ:h), Farsça gâh ara sıra. (WEB_1)

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında az da olsa yazım yanlışları yapılan sözcükler de bulunmaktadır:

-Beyim, af edersin. (2021:62)

Hatalarımızı hoş görün e mi?

Sürçü lisan ettiyse af ola...

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında argo sözcük de bulunmaktadır:

Bırakın kızımı *hayvan* herifler! (2021:173)

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında yabancı kökenli sözcükler de sık kullanılmıştır:

Kendine mukayyet ol. (2021: 74)

Böyle mahpus gibi tıklıp kalmak ağırıma gitmişti. (2021:63)

Hazırladığın bu kitap sana abıhayat içmişsin gibi ölümsüzlük bahşeder. (2021:185)

Kitap; betimlemeler, ikilemeler, deyimler ve atasözleri ile Türkçenin anlatım olanaklarını göstermektedir:

Kokusunu yüreğime sakladım anacığımın. (2021:15)

Benim kalem tutan ellerim kan revan içinde kalsın. (2021:16)

Fikirlerim aklına yatarsa dediğimi de yapardı. (2021:66)

Ses seda kesilmişti biraz sonra. (2021:150)

Yolda göç kabileleriyle karşılaşıyorum sık sık (2021:156)

Körün istediği bir göz, Allah vermiş iki göz (2021:159)

Hâliyle yaptıklarım Bayat ovasında bire bin katılarak anlatılıyordu. (2021:162)

Çağan beyin yüzü kireç gibi solmuş (2021:164)

Dünya başıma yıkıldı. (2021:165)

Bir gece sabaha karşı çığlık sesleriyle uyandık. Boğucu bir duman kaplamıştı her yanı, nefes alamadım. Baktım obanın girişinden alevler yükseliyordu. Kıyamet kopmuştu sanki. Hayvan sesleri, çocuk çığlıklarına karışmıştı. (2021:171)

Unutma evdeki buzağı öküz olmaz.

Evdeki buzağı öküz olmaz, atasözüymüş. İnsanların kendi yakınlarının başarılarını göremediğini ya da görmezden geldiğini anlatmak için kullanılmış (2021:178)

Kadınlar yakalarını parçalarken ben ciğerimi dağladım (2021:178)

Ne yalan söyleyeyim yaşıma başıma aldırmadan yeniden çocuk olup hüngür hüngür ağladım. (2021:183)

Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı'nda Dil ve Anlatım

Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı'nda kitabın arka kapağındaki çizelgede kitabın hitap ettiği yaş aralığı 8-12 yaş olarak belirtilmiştir. *Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı*, çocuklara yönelik olarak hazırlanmış beş kitaptan oluşan "Türkçenin Muhafızları" serisinin içinde yer almaktadır.

Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı üçüncü kişi ağzından hâkim bakış açısıyla anlatılmıştır:

Mahmut meraklı bir çocuktur. Duyduğu, gördüğü her şeyin neden ve niçinlerini araştırmayı çok severdi. (2023:7)

Kaşgarlı, beğenilip takdir edilmesine sevindi. (2023:68)

Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı'nda kitabında dil içi çeviri bazen dipnot şekliyle yapılmıştır. Bu sözcüklerin sadece ilk geçtiği cümlede dipnotta dil içi çevirisi yapılmıştır:

Mahmut, medreseden çıktıktan sonra arkadaşlarıyla tepük¹ oynamaya gitmişti. Dipnotta "tepük" sözcüğü şu şekilde açıklanmıştır:

tepük: Kurşunun eritilip yuvarlak biçimde dökülmesinin ardından üzeri keçi kılı veya benzeri bir şeyle sarılarak oluşturulan topa ayakla vurularak oynanan oyunun adı. (2023:7)

Henüz on yaşında olan Mahmut, elindeki kargıyla² bir o tarafa bir bu tarafa koşturuyor; daha uzağa fırlatmaya çalışıyordu. Dipnotta "kargı" sözcüğünün anlamı şu şekilde verilmiştir:

Kargı: Eskiden kullanılan bir savaş aleti. Ancak "kargı" ile ilgili verilen bu bilgi yetersizdir. Çocuk okurun bu bilgiden "kargı"nın nasıl bir savaş aleti olduğu anlaması mümkün değildir.

Yarın Muhammet Buğra Han, tahtını Hüseyin'e vermek için bir toy³ düzenleyecek. Dipnotta "toy" sözcüğünün anlamı şu şekilde verilmiştir:

Toy: ziyafet. (2023:22)

Ertesi günün sabahında kendisine mihmandarlık⁴ yapmak üzere vazifelendirilen Kara Mustafa ile yola koyuldu. Dipnotta "mihmandar" sözcüğünün anlamı şu şekilde verilmiştir:

Mihmandar: Bir yere gelen misafire kılavuzluk yapan kişi. (2023:51)

Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı'nda bazen dil içi çeviri tırnak içinde verilmiştir:

1. Sığan Yılı "Sıçan Yılı"

2. Ud Yılı "Öküz Yılı"

3. Bars Yılı "Pars Yılı"... (2023:61)

Daha sonra isimler ve fiiller diye iki ayrı bölümde toparlayacağı notlarının fiiller bölümünde ise bu fiili şöyle açıkladı:

Ütüldi: Ol tonug ütüdi. "O giysiyi ütüledi, o giysinin kırışıklıklarını ütüledi ve düzeltti" (2023:45)

Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı'nda bazı sözcüklerin dil içi çevirisi Kaşgarlı Mahmud'un sözlük notu olarak verilmiştir:

- Ütüg.

- Ne yapıyorsun onunla?

- Kıyafetlerimi düzeltiyorum.

- Kaşgarlı, bunu da notları arasına şöyle kaydetti:

Ütüğ: Mala biçiminde olan, ısıldıktan sonra giysilere bastırarak sıcaklığın etkisiyle kırışıklıkların düzleşmesini sağlayan demir parçası. (2023:45)

Yanındaki adama,

- Bilge Nizam'ın heybesinden çıkardığı nedir diye sordu.

- Adam:

- Çatı olmalı, dedi.

- Çatu mu? O da nedir?

- Çatu bir yemekte zehir olup olmadığını bize haber verir. (2023:41)

Daha sonra “çatu” sözcüğünün Kaşgarlı Mahmud'un sözlük maddesi olarak anlamı verilmiştir:

Çatu: Bir balık omurgasıdır... Çin'den getirilir. Yemekte ağı bulunup bulunmadığı bununla sınılanır. İçerisinde ağı bulunursa yemek, ateşte olmadığı hâlde kaynar. (2023:43) Bu cümlede ilk “ağı” sözcüğünün de anlamı dipnotta “ağı: zehir” şeklinde verilmiştir.

Bir Kelime Seyyahu Kaşgarlı Mahmut Romanı'nda sözcüğün dil içi çevirisi “yani” ile de verilmiştir:

Mahmut'un ataları Karahanlı Devleti'nin ilk emîrlerinden yani hükümdarlarından. (2023:14)

Bir Kelime Seyyahu Kaşgarlı Mahmut Romanı'nda düzey üstü, argo ve eskimiş sözcük yoktur. Kitaptaki deyimler, tekerlemeler, ikilemeler, betimlemeler ve tamlamalar; Türkçenin anlatım olanaklarını göstermektedir:

...Dedesinin bu sözlerini can kulağıyla dinliyor. (2023:13)

...izini kaybettirmek için can havliyle kaçıyordu. (2023:32)

Uzun yıllar boyunca kuş uçmaz kervan geçmez dağlarda çöllerde yolculuk yaptım. (2023:53)

Dost görünenin düşman olabileceğini, ölümün kursağındaki yemekle sinsice geleceğini bilemedi ne yazık ki... (2023:57)

Yaklaşın da ayrılın karanlığınız aydınlığımda. (2023:58)

Yollar bana aradığımı bulamasam da bulduğumun aradığım olduğunu öğretti. (2023:59)

Gözlerinin önünde annesi, babası, dedesi canlanıverdi. Sanki hiçbirisi ölmemişti de kollarını açmış onun gelmesini bekliyorlardı. (2023:80)

Gideceği obalarda, köylerde, şehirlerde Türkçenin nasıl kullanıldığını ince ince not edecekti. Bu karanlık geceden kelimelere tutunarak kurtulacaktı. Daha sonra ışıyla yüzyıllarca ona bakanları aydınlatacaktı. (2023:37)

Onlarca at, deve değiştirdi ama kelimelerin peşinden oradan oraya sürüklenmekten hiç vazgeçmedi. (2023:44)

Küçük savunmasız bir çocuk gibi sayıklıyordu. (2023:70)

Yanıdakiler şaşkın şaşkın birbirlerine baktılar. (2023:72)

Sonuç

Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut kitabında anlatımın 1. kişi ağzından, kahraman bakış açısıyla yapılması, anlatıcının olayların akışını keserek yer yer kendi düşüncelerini paylaşması, çocuk okurlar için samimi ve içten bir atmosfer oluşturmuştur. *Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut* kitabında dil içi çeviriler; parantez içi açıklamalar, italik veya renkli vurgularla aktarılmıştır. Kitapta kullanılan

betimlemeler, deyimler, ikilemeler ve atasözleri; Türkçenin anlatım gücünü göstermektedir. Ancak kitabın dil ve anlatımında yabancı kelimelerin tercih edilmesi, az da olsa düzey üstü sözcüklerin, argo sözcüğün, eskimiş sözcüğün kullanılması ve kitapta yazım yanlışlarının bulunması sebebiyle kitabın dil ve anlatım yönünden çocuğa görelilik ölçütüne tamamıyla uygun olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu bakımdan *Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut* kitabının dil ve anlatımının çocuğa görelilik bakımından gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı, hâkim bakış açısıyla üçüncü kişi anlatımı ile yazılmıştır. Romanda dil içi çeviriler, genellikle dipnotlar veya açıklayıcı cümlelerle yapılmıştır. Ancak, dil içi çevirilerin sözcüğün anlamını bazen ifade etmede yetersiz kaldığı görülmektedir. Kitapta kullanılan deyimler, ikilemeler, betimlemeler ve atasözleri ile Türkçenin anlatım gücü ve zenginliği çocuklara gösterilmektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında *Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı*'nın dil ve anlatım açısından çocuğa görelilik ilkesine uygun olduğu söylenebilir.

Kısaltmalar

DLT: Divânu Lugati't-Türk

Kaynakça

- Kötüğ, M. A. (2022). *Dede Korkut Hikâyeleri'nin Dil-içi Çevirilerinde Bir Çeviri Sorunu Olarak Çocuğa Görelilik*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Özaslan, A. ve Tokat, F. (2022). Çocuk Edebiyatına Uyarlanmış Dede Korkut Hikâyeleri'nde "Boy boyladı soy soyladı" Terimi Üzerine, *14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 20-22 Ekim 2022/Alanya Bildiri Özetleri Kitabı, 109.
- Sever, S. (2021). *Çocuk ve Edebiyat*, Tudem Yayıncılık, İzmir.
- Saçıkara, A. (2021). *Tahtsız Sultan Kâşgarlı Mahmut*, Atıklarınca Yayınları, Konya.
- Şirin, M. R. (2016). Edebiyat ve Çocuk Edebiyatı- Edebiyatın Amacı ve İşlevi, *Türk Dili*, CX (780), 12-31.
- Tokat, F. (2023). Çocuk Edebiyatına Uyarlanmış Dede Korkut Hikâyeleri'nde Kalıp Sözlerin Dil İçi Çevirisi, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (12), 1039-1051.
- Tüfek, Ö. A. (2023). *Bir Kelime Seyyahı Kaşgarlı Mahmut Romanı*, Türkçenin Muhafızları-1, Erdem Yayınları, İstanbul.
- WEB_1. (2024). TDK Güncel Türkçe Sözlük web site. <https://sozluk.gov.tr/> (01.12.2024).

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ SES YANSIMALI SÖZCÜKLERİN SES VE ANLAM BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Nergis BİRAY*
Süveyda ŞAHİN**

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk yazıldığı dönemin konuşma dilini barındırması, içerisinde birçok sözcüğün tanımına örneklerle yer vermesi ve söz varlığına ait bilgiler içermesi bakımından son derece önemli bir eserdir. Eser, 11. yüzyıldan bugüne halen canlılığını korumaktadır ve Türk dili ile ilgili çalışmalarda yararlanılan en önemli kaynakların başına gelmektedir. Kaşgarlı üzerinde titizlikle çalıştığı bu eserde yansıma sözcüklere (onomatopeia/ onomatopetic words) de yer vermiştir. Çalışmamızın temelini teşkil eden yansıma sözcükler her dönem var olmuş ve olacak, dilin yapı taşlarından birini oluşturmaktadır.

Çalışmamızda Dîvânu Lugâti't-Türk'te tespit edilen ses yansımaları sözcüklere ve bunların Özbek Türkçesindeki karşılıklarına değinilmiştir. Bu nadir eserde yer alan ses yansımaları sözcükler ile Özbek Türkçesinde yer alan ses yansımaları sözcükler ses özellikleri ve anlam bakımından karşılaştırılmış ve benzerlik ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Geçmişten bugüne insan hayatını etkileyen yansıma sözcüklerin değişimi Özbek Türkçesi üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Dîvânu Lugâti't-Türk'ün aynı zamanda derleme bir eser olduğunu da düşünürsek bu eser o dönemde kullanılan yansıma sözcüklerin kültürel, sosyolojik ve psikolinguistik açıdan çağlar içindeki değişimini de gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâti't-Türk, Özbek Türkçesi, ses yansımaları sözcükler, kültürel aktarım.

Comparison of Sound-Onomatopoeic Words in Dîvânu Lugâti'T-Türk and Uzbek Turkish in Terms of Sound and Meaning

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk is an extremely important work in terms of containing the spoken language of the period in which it was written, including the definitions of many words with examples and containing information about the vocabulary. The work still preserves its vitality since the 11th century and is one of the most important sources used in studies on the Turkish language. Kashgarli also included onomatopeia (onomatopetic words) in this work, which he worked on meticulously. Onomatopetic words, which constitute the basis of our study, have existed and will exist in every period and constitute one of the building blocks of language.

In our study, the onomatopetic words identified in Dîvânu Lugâti't-Türk and their equivalents in Uzbek Turkish are discussed. The onomatopetic words in this rare work and the onomatopetic words in Uzbek Turkish were compared in terms of sound features and meaning, and similarities and differences were tried to be determined. The change of onomatopetic words affecting human life from past to present has been tried to be evaluated through Uzbek Turkish. Considering that Dîvânu Lugâti't-Türk is also a compilation work, this work will also reveal the cultural, sociological and psycholinguistic changes in the onomatopetic words used at that time.

Keywords: Dîvânu Lugâti't-Türk, Uzbek Turkish, onomatopetic words, cultural transmission.

0. Giriş

* Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü nergisb@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-4168-220X>

** Arş. Gör. Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü suveydasahin48@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-2289-3738>

Türk Dil Kurumunun sözlüğüne göre yansımali sözcükler “Doğadaki insan dışı canlı ve cansız varlıkların çıkardığı seslere benzer seslerle yapılan kelime; yansıma, taklidî kelime, tabiat taklidi, onomatope: horlamak, güm güm, şırıltı, vızıldamak, par par yanmak vb.” şeklinde tanımlanmıştır (<https://sozluk.gov.tr/> e tarih: 06.10.2024). “Tabiatla canlı ve cansız bütün varlıklar, dolaylı veya doğrudan birtakım hareketlerin, gürültülerin kaynağı durumundadırlar. Tabiatın bu hareketliliği ve canlılığı karşısında onu sürekli gözleyen, onun bir üyesi olan ve konuşma yeteneğine sahip olan insan, tatma, koklama, duyma, görme ve dokunma duyularının yardımıyla tabiatdaki bu canlılığı ve hareketliliği tarih boyunca adlandırmaya, söz biçimine getirmeye çalışmıştır. Bu sözler ihtiva ettikleri uyumlu ve özellikli seslerden, kurallı yapılarından dolayı insanların daima ilgisini çekmiştir” (Zülfikar, 2018:1). Karaağaç, bu tür sözcükleri “Göstereni ile gösterileni aynı olan gösterge veya taşıdığı sesleri, anlamın kendisi olan söz, yansıma sözdür. Doğadaki insan dışı canlı ve cansız varlıkların çıkardığı ses ve gürültüleri taklit yolu ile yansıtan söz yansıma sözdür. Yansıma sözler, göstereni ile gösterileni aynılaşmış olan dil göstergeleridir” şeklinde tanımlar (2018: 854). Korkmaz “Doğadaki insan dışı canlı ve cansız varlıkların çıkardığı ses ve gürültüleri taklit yolu ile yansıtan sözler: gür gür, çat pat, pat pat, küt küt, hır hır...” vb. şeklinde tanımlamıştır (2023: 250).

Yansıma sözcükler için Özbek Türkçesinde ise taklidî sözler terimi kullanılmıştır. Mutallibov’a göre “Hayvanların, canlı varlıkların, kuşların, insanların ve nesnelerin hareketlerinden oluşan sesleri koşullu olarak taklit ederek yapılan sözlerle taklidî sözler denilir” (Qo’ng’urov, 1966: 17). Qo’ng’urov’a göre ise ses yansımali sözcükler, dışarda yer alan maddi dünyanın sesle görünür olması ve kavramlaşması düşüncesidir (1966: 22). Mahkamov ve Ermatov’a göre “nesnelerin sesini ve durumunu taklit eden sözler” yansıma sözlerdir (2013: 111).

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te yapılan tarama sonucuna göre, ses yansımali sözcükler sayıca durum yansımali sözcüklerden fazladır. Biz çalışmamızda sadece ses yansımali isimlere yer vermiş olsak da bu tür sözcüklerin fiil biçimlerine de sıkça rastlanmıştır. Türkay’a göre Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te yer alan ses yansımali sözcüklerin daha çok olma nedeni “toprağa dayalılığın doğal bir sonucu olmalıdır” (Türkay, 1978: 242). Eser yazıldığı dönemin siyasi, kültürel, ekonomik ve dil özelliklerini barındırması bakımından önemli olduğu kadar 11. yüzyıldan günümüze kadar ulaşan yansımaların varlığının dil psikolojisi açısından incelenmesi bakımından da oldukça özel bir yere sahiptir. Çağatay Türkçesi gibi köklü bir yazı dilinin devamı olan Özbek Türkçesinde tespit edilen benzer ses yansımaları Türk dilinin gücünü ve sürekliliğini göstermektedir. Türk halkının o dönemde insan dışı canlı veya cansız varlıklardan çıkan sesi ifade ederken hangi sesleri kullandıkları, yaşadıkları coğrafyaya, kullandıkları nesneler ve günlük hayattaki yaşamsal eşya ve gıdalara verdikleri önemin bir göstergesidir. Bu sesler bazen aynılığını korurken bazen değişmişlerdir; anlam da aynı şekilde bazen varlığını korurken bazen değişime uğrayarak anlam daralması ya da genişlemesi özelliğiyle karşımıza çıkmıştır. Örneğin; Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te geçen *dañ duñ* yansıma sözcüğü *nesnelerin çıkardığı ses* anlamına gelirken (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 631); Özbek Türkçesinde geçen *dang-dung* yansıma sözcüğü *metal ve diğer sert nesnelerin fiziksel olarak çarpması sonucu çıkan dan dun sesinin taklidini* karşılamaktadır (ÖTİL-1, 2006: 555). Bu örnekte anlamın ve seslerin aynı şekilde devam ettiğini görmekteyiz. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te geçen *çat çat* yansıma sözcüğü *vurma sesini* ifade eder (*Çat çat urdu/ Ses çıkararak vurdu*) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 617). Özbek Türkçesinde ise aynı anlama gelen *chars-chars* yansıma sözcüğü “*çat çat*” sesini (*Tarnovdan tushayotgan yomg’ir suvi shamolda deraza oynalariga chars-chars urilyapti/ Oluktan düşen yağmur suları rüzgârla pencere camlarına çat çat çarpıyordu*) ifade eder. Bu örneğe bakıldığında zamanla sözcüklerin sonundaki seslerde değişiklik olduğu görülmekte ancak anlam aynı şekilde devam etmektedir. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te geçen *çirt* yansıma sözcüğü *dişler arasından tükürme sesini* (*Çirt su.đtı/ Dişinin arasından tükürdü*) ifade ederken (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 625) Özbek Türkçesinde *chirt* yansıma sözcüğü yazımını aynen korumakla beraber *iplik kopması, çöp, küçük dal veya budak kırılması vb. şeylerden oluşan keskin sesleri, “cirt, çirt, çit” seslerini* ifade ederek anlam genişlemesine uğramaktadır. (*İp chirt uzildi/ İp çit kırıldı. Sherbek tishlari orasidan chiqarib, chirt etkazib tupurdi/ Sherbek onu dişlerinin arasından çıkarıp cirt diye tükürdü*).

Türkay, Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te tespit ettiği yansıma sözcükleri “doğal yansıma sözcükler ve betimsel yansıma sözcükler” olarak iki ana gruba ayırmış; doğal yansıma sözcükleri de kendi içinde “canlılara ilişkin yansıma sözcükler” ve “nesnelere ilişkin yansıma sözcükler” şeklinde iki alt gruba ayırmıştır. Ona göre doğal yansıma sözcükler “doğayı oluşturan varlıklara ilişkin sesleri yansıtır”;

betimsel yansıma sözcükler ise “doğal bir yansımanın, duyusal bir algılamanın ürünü değildir. İnsanın benzetmelerinden, tasarımlarından, çağrışım ya da betimlemelerinden kaynaklanan yapma seslerdir” (Türkay, 1978: 242, 252).

Bildiri, Dîvânu Lugâtî't-Türk'te tespit edilen ses yansımali sözcüklerin Özbek Türkçesindeki karşılığını tespit ederek bu örneklerin ses ve anlam bakımından karşılaştırılması üzerine kaleme alınmıştır. Ele alınan bu çalışma ile yansımaların Türk dilinin tarihsel süreçte yaşadığı değişimleri ve kültürel aktarımı göstermesi yanında Türk dillerinin lehçelerinde de bugün hala korunduğunu ve ortak bir geçmişin göstergesi olduğunu tespit etmek amaçlanmıştır.

1. Dîvânu Lugâtî't-Türk'te ve Özbek Türkçesinde Karşılığı Bulunan Ses Yansımali Sözcükler

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te geçen ve Özbek Türkçesinde hala kullanılan yansıma sözcükleri üç grupta ele almak mümkündür:

A. Ses ve anlam bakımından aynı olanlar:

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Tespit Edilen Ses Yansımali Sözcükler	Özbek Türkçesinde Tespit Edilen Ses Yansımali Sözcükler
badar badar: Hafifçe koşma sesi, pıtır pıtır 181/155 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 569). <i>Badar badar yügürdi/</i> Koştu ve koşmasının sesi hafifçe duyuldu (155). Clauson'da <i>badar</i> (<i>patar?</i>) sözcüğü, ayak sesleri ve benzeri sesler için kullanılan ses yansımali sözcüklerdir (1972: 307). Gülensoy'da <i><*bad 'yansıma' + i</i> sözcük olarak geçmektedir. An. ağıl.: <i>badı, badi, badik</i> (DS. II, 465); <i>badı badı, badal badal, badıl badıl</i> 'ördek yürüyüşü' (2007: 100).	badar-badar¹⁰⁴ / badir-badir: Pıtır pıtır. Bıdır bıdır (Abdusalomov: 74).
bañ: Ağlayış, ağlama sesi 599/491 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 573). <i>Ogla.n bañ sıgta.di/</i> O, çocuk ağlayışıyla ağladı (491). Gülensoy <i>bañ (>n, y) +l (>n, η) a-</i> ~ <i>ban</i> 'horoz sesi'; <i>bañla-</i> 'yüksek sesle bağırarak' <i>< Uyg. mañra- 'bağırarak'</i> <i>< māñra- < *mā</i> (veya: mañ) Tü.> Kürt. <i>ban, bang, bangla-</i> 'çağırarak, ünlemek; ezan okumak' (2007: 112).	baqiriq: Korkunç, dehşet ya da acıdan kaynaklanan feryat, çığlık. <i>To'qayda olov lovillab yonayotgan qamishzor tomonidan baqiriq ko'tarilib qoldi/</i> Çalılıkta alevler içinde çıtırdarak yanan kamışların olduğu taraftan bir haykırış duyuldu (ÖTİL-1, 2006: 187). <i>bang+ır- > bañır- / bağır-</i>
bē: Koyun melemesinin anlatımı, meleme sesi 535/437 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 579). <i>Kōy bele.di/</i> Koyun meledi (437). Clauson'da koyun melemesi için kullanılan ses yansımali sözcük olarak geçmektedir (1972: 291). Gülensoy'da <i>beğir-</i> '(hayvan) melemek' <i>< *bē 'yansıma' + kir-</i> olarak geçmektedir (2007: 126).	ma-a-a: "Me" sesi. <i>Ma baka-bangi yangradi/</i> Me çığlığı çınladı (https://rcsc.uz/e-lugat/ e-tar: 12.12.2023). <i>Bu yansıma sözcükte Eski Türkiye'ye göre b- > m- ses değişimi mevcuttur.</i>

¹⁰⁴ Sözcüğün tam anlamı Özbek Türkçesinde bulunamamış olup sözcük, soruşturma yoluyla elde edilmiştir. Anlam ise Anadolu ağızlarında kullanılan *bıdır bıdır* (mırıldanma, kendi kendine konuşma) sözcüğü ile ilişkilendirilmiştir.

çâk: Taklidi bir kelime 167/ 144 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 611). <i>Ol anı urdu çak etmedi/</i> O, ona vurdu; vurulan acı duymadı ve bağırmadı (144). Clauson'da <i>ça:ğ/ çak</i> sözcüğü <i>çap, çat, çı:k</i> vb. ses taklidi bir yansımadır. <i>Çak çok</i> ise gürültü; bir şeyin kırılma sesini (odun, kemik, fındık, vb.) belirten yansıma sözcüklerdir (1972: 403-404)	chak: Damla sesi, damlanın yere veya bir yere çarpması sonucu çıkan sesi ifade eder. “Şıp” sesi. <i>Tarnov bo ‘g’otlarida osilib turgan sumalaklar oftobda yiltillardi-yu, chak etmasdi/</i> Tarnov göletlerinde asılı olan buz saçakları güneşte parlıyor ve şıp etmiyordu (ÖTİL-4, 446)
çap çap: Kamçı vurulurken çıkan ses 160/139 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 615) çap çap: Dudak şapırtısı, şapur şupur 160/139 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 615). <i>Ol erük çap çap yi.di/</i> O, eriği şapur şupur yedi (139). Clauson, sözcüğü ses yansımali sözcük olarak kırbaç darbesinden çıkan ses ve dudak şapırtısı anlamlarında ele almaktadır (1972, 393). Gülensoy <i>çap çap</i> sözcüğü için yansıma bilgisini vermiştir (2007: 219).	chap-chap: “Şap şap” sözü. [Valiboy]..<i>do’rdaygan lablarini chap-chap yaladi/</i> [Velibay]... çatlamış dudaklarını şap şap yaladı (ÖTİL-4, 460)
çirt: Dişler arasından tükürme sesi 172/ 148 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 625). <i>Çirt su.đtı/</i> Dişinin arasından tükürdü (148). Clauson, <i>çirt</i> sözcüğü için birbiriyle çok yakından ilişkili olmayan bir dizi anlamsız ses yansımalarıdır demektedir (1972:428). Gülensoy da geçmiyor. Ancak $< *tũ + w$ [<i>~y/p</i>] ‘yansıma’+<i>kür-</i> ‘tükürüğü ağız içinden dışarıya atmak’ olarak <i>tükür-</i> kelimesinin kökü yansıma olarak geçmektedir (2007: 941, 942).	chirt: İplik kopması, çöp, küçük dal veya budak kırılması vb. şeylerden oluşan keskin sesleri ifade eder. “Cırt, çırt, çıt” sesi. <i>İp chirt uzildi/</i> İp çıt kırıldı. <i>Sherbek tishlari orasidan chiqarib, chirt etkazib tupurdi/</i> Sherbek onu dişlerinin arasından çıkarıp cırt diye tükürdü (ÖTİL-4, 494).
dañ duñ: Nesnelerin çıkardığı ses 600/ 492 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 631). <i>Day duñ etti nēñ/</i> Nesne ses çıkardı (492). Clauson'da <i>tañ</i> sözcüğü yansıma sözcük olarak geçmektedir (1972: 511) Gülensoy'da $< *dan$ ‘yansıma’ sözcük olarak geçmektedir (2007: 266)	dang-dung: Metal ve diğer sert nesnelerin fiziksel olarak çarpması sonucu çıkan sesin taklidi. “Dan dun” sesi. <i>Amaki osma soatning dang-dung zangiga bir nafas quloq solib turdi/</i> Amca duvar saatinin paslanmış dan dun sesine bir anlık kulak verdi (ÖTİL-1, 2006: 555). dang'-dung': Metal ve diğer sert nesnelerin fiziksel olarak çarpması sonucu çıkan sesin taklidi. “Dan dun” sesi. <i>Dang'-dung' qilmoq/</i> Dan dun etmek (ÖTİL-1, 2006: 556).
ık: Soğuk su içilip üzerine ekmek yenildiği zaman göğüsten çıkan hıçkırık 31/17 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 655). <i>Anı ık tuttu/</i> Onu hıçkırık tuttu (17). Clauson'da <i>ık</i> kelimesi hıçkırık anlamına gelen bir ses yansımali sözcüktür (1972: 75). Gülensoyda $*kĩ$ ‘yansıma’ [<i>-ç-</i>] +<i>kır-</i> ‘boğazdan hıçkırık sesi çıkarmak’ (2007: 408)	hiq-hiq: “Hık hık” sesi, ağlama sırasında sürekli olarak bu sesi çıkarmak¹⁰⁵

¹⁰⁵ Soruşturma yoluyla elde edilmiştir.

kag kug: Kazın çıkardığı ses 499/400 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 677). <i>kāz ka.g ku.g etti/</i> kaz bu sesleri çıkararak bağırdı (499) Clauson da aynı sözcüğü ve DLT'deki aynı örneği aynı açıklamayla verir. Sözcükleri <i>ka:ğ ko:ğ/ka:k ko:k</i> şeklinde gösterir. “kak” sözcüğünü açıklarken Clauson bu sözcüğün onomatopoeic (yansıma) olduğu bilgisinden de bahsetmektedir (608). kak kuk: kazın çıkardığı ses 500/401 (Ercilasun ve Akkoyunlu). 1. <i>kāz ka.k ku.k etti</i> (kaz böyle bağırdı) (499); 2. Yarma (kurutulmuş) meyveye arka arkaya söyleyerek <i>ka.k ku.k</i> denir. (Metinde <i>ka.ku.k</i> yazılmış) (1730).	g'o-g'o: Kaz sesi, kazların <i>ğo</i> <i>ğo</i> sesi¹⁰⁶. <i>Yo 'g'on kishi, xuddi g'ozga o 'xshab, "g'at-g'at-g'at" qilib kuldi/</i> Şişman adam tıpkı kaz gibi <i>gat gat</i> diye güldü (ÖTİL-5, 440).
kürt kürt: (At) arpa yerken, (insanlar) hıyar vb. şeyler yerken çıkan ses 172/148 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 757) <i>at arpa.nı kürt kürt yidi/</i> At arpayı kürt kürt diye ses çıkararak yedi. Hıyar ve hıyara benzer şeyleri yiyen kimsenin çıkardığı ses aynıdır. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 173). Gülensoy, kürtün sözcüğünün kökeni olarak gösterdiği *kürt'ü yansıma olarak göstermektedir (2007: 592)	kurt-kurt: Bir at veya sığırın otları çiğnediğinde çıkardığı sesi ifade eder. “Kırt kırt, kürt kürt, kütür kütür” sesi. <i>Jonivor yerdagi o 'tni kurt-kurt chaynay boshladi/</i> Hayvan yerdeki otları kırt kırt çiğnemeye başladı (ÖTİL-2, 2006: 436-437). Atların, ineklerin otları yerken çıkardığı ses (Koraş vd., 2023: 361).
mē: Çiftlik hayvanları ve koyungillerin seslerinin anlatımı, meleme sesi 538/440 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 762) Clauson'da yansıma olarak gösterilip koyun, kuzu ve oğlakların çıkardığı ses olarak anlamlandırılmaktadır (765).	ma-a-a: “Me” sesi. <i>Ma baka-bangi yangradi/</i> Me çılgılığı çınladı (https://rcsc.uz/e-lugat/ e-tar: 12.12.2023).
şap şap: Tokat sesi; bir şey yerken çıkan ses, şapur şupur 507/407 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 845) <i>ol anı şa.p şa.p</i> boyunladı (O, onu sesli olarak tokatladı). <i>Ol kāgu.mug şa.p şa.p yidi/</i> Kavunu şapur şupur yedi. Şeftali, vb. taze bir meyve yerken de aynıdır. Clauson sözcüğü <i>çap çap</i> başlığı altında verir. Bunlar için genellikle geçerli tek kaynak olduğunu belirtir. Modern dillerde bunların daha fazla kullanıldığını belirtir. Ancak bu sözcüklerin çoğu zaman sözlüklere girmediğinin de altını çizerek. Şu örneği verir: <i>ol erük çap çap yedi/</i> o dudaklarını şapırdatarak şeftali yedi (393). (Gülensoy'un sözlüğünde sözcüğün kökeni <i>şā+p</i> şeklinde verilmiştir. Görüldüğü gibi sözcüğün ilk ünlüsü uzundur. “Şap diye ses” anlamındaki sözcüğün kök şekli madde başı	shalp-shalp: “Şap şap” sesi. <i>Molxona tomining tarnovidan katta qor parchasi erib, shalp etib yerga tushdi/</i> Ahır çatısının oluştundan büyük bir kar parçası eriyip şap diye yere düştü (ÖTİL-4, 540).

¹⁰⁶ Soruşturma yoluyla elde edilmiştir. (g'oq g'oq kaz sesindeki –k sesi zamanla düşmüştür)

olarak yer almamakta, örneklerdeki sözcüklerin kökeninin böyle olduğu bilgisinde bu açıklama verilmektedir (2007: 838).	
şar şur: Yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses, sıvıların gürültülü sesi 163/141 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 845) Gülensoy, bu ikilemeli yansımayı OT. <i>çar çar</i> ‘herhangi bir akarın çıkardığı ses’ şeklinde verirken yanına <i>şar şar</i> (DLT) şeklini de ekler (2007: 839). Sözcüğün kökenini <i>şā+r+ıl+tı</i> örneğinde verdiğiinden hareketle görebiliyoruz (:839).	shar-shar: “Şar şar” sesi. Sıvının hızlı akışından kaynaklanan sesi ifade eder. “Şar” sesi. <i>U qozonga bir paqir suvni shar etkazib quyib yubordi/</i> Kazana bir kova suyu şar diye döktü (ÖTİL-4, 546).
tañ tuñ: Sert bir şey üzerine düşen ağır nesnenin çıkardığı ses 600/ 492 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 853) <i>tañ tuñ etti</i> örneği için yukarıdaki açıklamanın aynısı verilmiş. Clauson DLT’deki anlamın aynısını vermiştir. Tañ toñ etti (ağır bir şey katı bir nesnenin üzüne düştüğünde çıkardığı ses). (511). Toñ şeklini de tañ’a göndermiştir (513). Gülensoy <i>dangıl-da- ~ dangırda-</i> fiillerinin kökenini verirken <i>dan</i> sözcüğünü alır ve yansıma notu düşer. Burada da kök “dan” yansıma notuyla verilmiştir. Yansıma sözcüklerde bazen sona bir ses veya ek (?) gelerek oradaki sese bağlı ifadenin güçlenmesini, sertleşmesini sağlarlar. Burada da “dan” daha yumuşak bir tondaki ses iken “dang” veya “dank” daha sert veya güçlü bir sestir (2007: 266)	dang-dung: bk. <i>dang’-dung’</i>. <i>Amaki osma soatning dang-dung zangiga bir nafas quloq solib turdi/</i> Amca duvar saatinin paslanmış dang-dung sesine bir anlık kulak verdi. H. G’ulom, <i>Zamin Yulduzlari</i> (ÖTİL-1, 2006: 555). dang’-dung’: Metal ve diğer sert nesnelerin fiziksel olarak çarpması sonucu çıkan sesin taklidi. “Dan dun” sesi. <i>Dang’-dung’ qilmoq/</i> Dan dun etmek (ÖTİL-1, 2006: 556).
tap tap: Vücuda vurma sesi 507/407 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 855) <i>tap tap ur-</i> (Vücuda pat pat diye hızlı hızlı vurmak (507/407). <i>Ol anı ta.p tu.p urdu/</i> Ona her tarafından hızlı hızlı vurdu.	tap-tup: “Tap” “tup” ve buna yakın sesleri bildirir. “Tap tap” sesi. <i>O’riklar yerga tap-tup tusha boshladi/</i> Kayıslar yere tap tap düşmeye başladı. <i>Ot tuyoqlari bo’g’iq tap-tup qiladi, egar-jabduqlar asta shiriqlaydi/</i> At toynakları boğuk tap tap vuruşlar yapıyor, koşum takımları yavaşça hışırıyordu (ÖTİL-3, 2007: 672).
takır takır: Atın toynaklarının çıkardığı ses 182/155 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 848) <i>at ağa.kı takır takır etti/</i> atın toynakları ses çıkardı (600/492) Clauson’da “<i>at ağa.kı: takır takır etti/</i> atların nalları takırdadı” örneği verilmektedir. Ayrıca tıgır tıgır etti: de geçmektedir. Bu da aynı anlamdadır (1972: 471). Gülensoy “tak” sözcüğünü “Tahta vb. bir şeye vurulunca veya silah patlayınca çıkan tok ve sert ses” şeklinde açıklar ve “<i>tā</i> (yansıma)+<i>k</i>” şeklinde açıklar.	taqir-tuqur: “Takır” ve buna benzer sesleri ifade eder. “Takır tukur” sesi. <i>[Ustaxonada] Bolg’alarning taqir-tuquri, ishchilarning sho’x qahqahalari baralla eshitilib turibdi/</i> [Atölyede] Çekiçlerin takır tukur sesleri ve işçilerin neşeli kahkahaları açıkça duyulabiliyordu (ÖTİL-4: 37).
tars tars: Vücuda vurma sesi 175/150 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 858)	tars: Gergin veya sert bir şeyin çatlaması, patlaması, kırılması veya vurulması durumunda çıkan sesi ifade eder; “çat, pat, şap,

tars tars ur-. (Vücuda her taraftan pat pat vurmak). (175/150).	tars” sesi. -Eh, - Akram tizzasiga “tars” etkizib urdi-da, kreslodan sapchib turdi/ Ekrem “eh” diyerek dizine “şap” diye vurdu ve koltuktan atılıp kalktı (ÖTİL-3, 2007: 686).
tırt tırt: Elbiseyi aldirışsız bir tavırla yırtarken çıkan ses 172/148 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 878) <i>anıñ tōnın tırt tırt yırttı/</i> elbiseyi aldirışsız bir tavırla bu sesle yırttı (172/148). Clauson sözcüğü yansıma olarak verir. “Yırtılma sesi için bir ses benzetmesi. <i>Anıñ to:nın tırt tırt yırttı/</i> Dikkatsizliğinden dolayı giysisini bu sesle (cirt cirt) yırttı” (1972: 534). Gülensoy <i>tırtıkla-</i> fiilinin, tırtıl sözcüğünün kökenlerini *tī “yansıma” olarak gösterir. Bu sözcüğü de *tī+r+t” şeklinde düşünmek mümkündür. Burada, Krş. OT. tırt ‘tekrarlanarak cart diye ses vermek’ (DLT) açıklaması da verilmiştir	tırr: Kumaş veya kâğıt yırtıldığında çıkan sesi ifade eder. “Tırr, cırt” sesi. <i>Shim tizzasidan tırr etib yırtıldı/</i> Pantolon dizlerinden tırr diye yırtıldı (ÖTİL-4, 114) chirt: İplik kopması, çöp, küçük dal veya budak kırılması vb. şeylerden oluşan keskin sesleri ifade eder. “Cırt, çirt, çıt” sesi. <i>İp chirt uzıldı/</i> İp çıt kırıldı (ÖTİL-4, 494). Gülensoy sözcüğü “cırt ‘Kağıt, kumaş gibi şeyler yırtılırken çıkan ses’ <*cirt! ‘Yansıma’ şeklinde açıklamaktadır.
tikir tikir: Atın toynaklarının çıkardığı ses 182/155. <i>takır takır</i> (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 880) Örnek de yukarıdaki açıklamayla aynı. Clauson bk. “takır takır”da açıklanmıştır. Gülensoy’da “tikir” sözcüğü yer almakta ve ‘Tıkırdayan, birbirine vuran, çarpan şeylerin çıkardığı ses’ < *tī “yansıma” +kır ‘yansıma addan ad/fiil yapan ek’ açıklaması yer almaktadır.	tiqir-tiqir: Sert bir nesneye kuvvetsiz vurulduğunda veya çarpma sonucunda ortaya çıkan kısa, keskin, zayıf bir sesi ifade eder. “Tıkır tıkır” sesi. <i>Sichqon tiqir-tiqir qilib, nimanidir kemirmoqda/</i> Sıçan tıkır ederek bir şeyi kemiriyor (ÖTİL-4: 122).
tok tok: Katı şeylerin çarpmasından çıkan ses 167/144 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 889) <i>tok tok etti/</i> Bir taşın bir taşla düşmesi gibi, katı bir şey ses çıkardı (167/144). <i>Er kişi birle tok tok boldı/</i> Adam ile kadın arasında sertlik (geçimsizlik) oldu (167/144). Clauson “tok tok bir ses benzetimi. Tok tok etti: Katı bir şeyin, bir taşın diğerinin üstüne düşmesi gibi. <i>Er kissi: birle: tok tok boldı/</i> erkek ve kadın (ya da karı koca arasında) sert bir dille kavga (geçimsizlik) oldu (1972: 464). Gülensoy’da Nişanyan’ın doku- fiilini açıklarken verdiği onom. *tok vurma sesi açıklaması vardır. TDK sözlüğünde tok sözcüğünü kalın ve gür (ses) olarak anlamlandırmaktadır. Bu da yansıma olduğunun ifadesidir.	to’q-to’q: Boş nesnelere vurulması sırasında ortaya çıkan sesi ifade eder. “Tok tok” sesi. <i>Qozi ularning ko’karib ketgan yuzlariga bir zumgina xo’mrayib turgach, qo’lidagi hassa bilan oldindagi stolni to’q etkazib urdi-yu: -Yo’qol!- deb qichqirdi/</i> Kadı onların moraran yüzlerine bir süre baktı, ardından elindeki bastonla önündeki masaya tok diye vurdu ve “Kaybolun!” diye bağırды (ÖTİL-4, 251). (Koraş vd., 2023: 784).

B. Ses veya anlam bakımından değişikliğe uğrayanlar:

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tespit Edilen Ses Yansımalı Sözcükler	Özbek Türkçesinde Tespit Edilen Ses Yansımalı Sözcükler
çoğı: Gürültü; münakaşa 544/445 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 626) çoğı çamı: Gürültü, bağırma 548/448 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 626). <i>Çoğı çamı kıldı/</i> Gürültü yaptı ve bağırdı (448). çag çoğ: Gürültü patırtı 498/ 400 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 611). <i>Ça.g ço.g koptu/</i> Gürültü patırtı koptu (400). Clauson'da <i>ça:ğ/ çak</i> sözcüğü <i>çap, çat, çı:k</i> vb. ses yansımalı bir sözcük olarak geçmektedir (1972: 211). <i>Çak çok</i> ise gürültü; bir şeyin kırılma sesini (odun, kemik, fındık, vb.) belirten yansıma sözcüklerdir (1972: 403-404)	chag'-chug': Karga, küçük karga gibi kuşların sesini ifade eder. "Gak gak" sesi. <i>Qora qarg'alarning kuzda to'da-to'da bo'lib dalalardan qaytish paytlaridagi qattiq chag'-chug'lari diqqatni jalb etadi/</i> Karakargaların sonbaharda sürü sürü tarlalardan döndükleri sırada çıkardıkları gak guklarının şiddeti dikkat çekiyordu (ÖTİL-4, 471). chaq-chaq: Neşeli, hoş, şen (Üşenmez vd., 2016: 545). Hah hah. Kahkaha atmak, yüksek ses çıkarmak (ÖTİL-4: 470).
çak çuk: Odun, kemik, ceviz vb. şeylerin kırılma sesi 167/ 144 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 612). <i>Buradan çak çuk etti denir</i> (144). Clauson'da <i>ça:ğ/ çak</i> sözcüğü <i>çap, çat, çı:k</i> vb. ses taklidi bir yansımadır. <i>Çak çok</i> ise gürültü; bir şeyin kırılma sesini (odun, kemik, fındık, vb.) belirten yansıma sözcüklerdir (1972: 403-404)	chars-chars: "Çat" sesinin tekrarı. "Çat çat" sesi. <i>Tarnovdan tushayotgan yomg'ir suvi shamolda deraza oynalariga chars-chars urilyapti/</i> Oluktan düşen yağmur suları rüzgârla pencere camlarına çat çat çarpıyordu (ÖTİL-4, 461)

C. Anlam bakımından aynı olan fakat farklı sözcüklerden oluşanlar:

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tespit Edilen Ses Yansımalı Sözcükler	Özbek Türkçesinde Tespit Edilen Ses Yansımalı Sözcükler
çaldır çaldır: Tıkır tıkır (sadakta okların çıkardığı ses); rüzgârda kuru otların çıkardığı ses 230/199 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 613). <i>Ok kışte çaldır çaldır itti/</i> Sadakta oklar tıkırdadı (199). Clauson'da sözcük, ses yansımalı sözcük olarak geçmektedir. Şakırdama, hışırdama ve çıt sesini ifade etmek için kullanılmıştır (1972: 419). Gülensoy'da < *çā+ 'yansıma' olarak geçmektedir (2007: 211)	chitir-chitir: Çıtır çıtır. <i>Qoq cho'kirtaklarning kerosin sepganday chitir-chitir etib yonishi qiziq tuyuldi/</i> Kurumuş dalların gazyagi serpmiş gibi çıtır çıtır ederek yanışı ilginçti (ÖTİL-4, 496).
çat çat: Vurma sesi 161/140 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 617). <i>Çat çat urdı/</i> Ses çıkararak vurdu (140). Clauson, sözcüğü <i>çat</i> sesi olarak ses yansımalı sözcük olarak almıştır. Herhangi bir darbe sonucu çıkan <i>çat, çıt</i> gibi sesleri ifade eder demiştir (1972: 401). Gülensoy, <i>çat</i> 'yere düşen cismin çıkardığı ses' yansıma sözcüktür (2007: 222).	chars-chars: "Çat" sesinin tekrarı. "Çat çat" sesi. <i>Tarnovdan tushayotgan yomg'ir suvi shamolda deraza oynalariga chars-chars urilyapti/</i> Oluktan düşen yağmur suları rüzgârla pencere camlarına çat çat çarpıyordu (ÖTİL-4, 461)

çığıl tıgıl: Tıkır tıkır (sadaktaki ok vb. şeylerin çıkardığı ses) 198/170 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 621). <i>Ok kış içre çığıl tıgıl kıldı/</i> Ok, sadak vb. şeylerin içinde ses çıkardı (170). Clauson, <i>çığıl</i> sözcüğü için <i>takırtı</i> anlamına gelen ses yansımali bir sözcüktür ifadesini kullanır (1972: 407). Gülensoy'da <i>tıkır</i> sözcüğü 'tıkırdayan, birbirine vuran, çarpan şeylerin çıkardığı ses' < *tī 'yansma'+kır (2007: 890) Takır sözcüğü için <*tā+ 'yansima'kı-r (2007: 852).	tiqir-tiqir: Sert bir nesneye kuvvetsiz vurulduğunda veya çarpma sonucunda ortaya çıkan kısa, keskin, zayıf bir sesi ifade eder. "Tıkır tıkır" sesi. <i>Sichqon tiqir-tiqir qilib, nimanidir kemirmoqda/</i> Sıçan tıkır tıkır ederek bir şeyi kemiriyor (ÖTİL-4: 122).
karç kurç: Şenhiyar yerken çıkarılan ses 173/148 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 686). <i>er tarmazni karç kurç yidi /</i>adam şenhiyarı karç kurç diye ses çıkararak yedi. (173/148) Clauson sözcüğü "karç" başlığı altında yansima sözcük olduğunu belirterek anlamını verir. İkileme olarak kullanıldığını da belirterek DLT'deki bu örneği gösterir (647). Özbek Türkçesindeki kars kurs şekli karç kurç'tan ses değişmesi yoluyla ortaya çıkmış olmalı.	kars-kurs: bk. kars-kars. (ÖTİL-2, 2006: 324). kars-kars: Kıtır kıtır, tıkız bir şeyi çiğnerken çıkan ses hakkında. "Çıtır çıtır, kıtır kıtır". <i>Rustam esa naq piyoladek oq achchiq olmani kars-kars tishlar.../</i> Rustam ise tam bir kâse beyaz acı elmayı kırt kırt ısıyor (ÖTİL-2, 2006: 324). (Gülensoy'un eserinde kars sözcüğüne Brockelmann'ın "karsağın çıkardığı ses" anlamını verdiği ve sözcüğe "yansima" notu düştüğü görülmektedir (Gülensoy :470). Clauson kars² maddesinde sözcüğü el çırpma için kullanılan yansima şeklinde açıklamaktadır. Çağatay Türkçesinde de sözcüğün aynı anlamda olduğunu söyler (663).

2. Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Olup Özbek Türkçesinde Karşılığı Bulunamamış Ses Yansımali Sözcükler

- bırkıg: at ve eşeğin çıkardığı ses 232/ 201 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 585)
- bōg: örümcek 500/401 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 597)
- bōñ: ağır bir şeyin yere düşünce çıkardığı ses 599/ 491 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 598)
- buç buç: bülbüle benzeyen semürgük kuşunun ötüş sesi 411/ 321 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 598)
- buk: boş bir şeyin yere düşünce çıkardığı ses 499/ 401 *buk et-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 599)
- buldur buldur: kuyuya düşen taşın çıkarttığı ses 229/199 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 601)
- çalk çulk: iterek vurma sesi 176/ 150 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 613)
- çur çur: sağma sırasında sütün kaba dökülürken çıkardığı ses, herhangi bir sıvının dökülürken çıkardığı ses 162/141, 244/212 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 629)
- kar kur: karın guruldarken çıkan ses 163/ 141 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 688)
- kars kars: alkış sesi 176/150 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 689)
- kart kurt: parmakların çıtlama sesi 172/148 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 689)
- sart surt: ayağın geniş ayakkabıda çıkardığı ses 172/148 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 807)

sıñ: sinek vızıltısı 601/493 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 820)

sıñ: kulak çınlaması 601/493 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 820)

sır sır: Ağustos böceğinin çıkardığı ses 163/141 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 821)

sūr sūr: bir şeyi höpürdeterek içerken dudaklardan çıkan ses 495/395 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 841)

tırıñ: kulak çınlaması; kırış sesi vb. sesler 606/497 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 878)

tos tos: elbise ve keçe gibi yumuşak şeylere vurmanın çıkardığı ses 165/143, 497/398 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 894)

üp üp: hüdühüd, çavuş kuşu (upopa epops) 57/37. *üpgük* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 933)

zap zap: hızlı adım atma için kullanılan yansıma söz 160/139 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 995).

3. Sonuç

DLT ile ÖzbT'deki ses yansımalı sözcükler üzerinde yapmış olduğumuz inceleme sonucunda şunları belirtmek mümkündür:

a. DLT ve ÖzbT'de ses ve anlam bakımından aynı olan yansıma sözcükler tespit edilmiştir. Örnek: *badar badar*, *badar badar / badir-badir*; *çap çap*, *chap-chap*; *çirt*, *chirt*; *dañ duñ*, *dang-dung/ dang'-dung'*; *kürt kürt*, *kurt-kurt*; *tap tup*, *tap-tup*; *tikir tikir*, *tiqir-tiqir*; *tok tok*, *to 'q-to 'q* gibi.

b. DLT ve ÖzbT'de ses değişmesine uğrayan ancak anlamını koruyan yansıma sözcükler vardır: *bē*, *ma-a-a*; *ık*, *hiq-hiq*; *kag kug*, *g'o-g'o*; *şap şap*, *shalp-shalp*; *taqir-tuqur*; *tirt tirt*, *tirr/ chirt*; *tikir tikir* gibi.

Bu örnekler bakıldığında DLT'de *ık* yansıma sözcüğü “hıçkırık”, ÖzbT'de ise *hiq-hiq* yansıma sözcüğü “hık hık ağlama” olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün DLT'de başta *h-* sesi olmadan kullanıldığı, ÖzbT'de ise başta *h-* sesiyle kullanıldığı görülmektedir.

b.1. DLT'de ve ÖzbT'de ses değişikliğine uğramış ancak anlam değişikliği söz konusu olmayan örnekler de mevcuttur: DLT'de *bē* ve ÖzbT'de *ma-a-a* yansıma sözcüğü meleme sesini belirtmektedir. Anlam aynı şekilde devam etmekle birlikte bu yansıma sözcüklerde söz başı *b-> m-* ses değişimi görülmektedir. Karahanlı Türkçesi dönemi eseri olan DLT söz başı *b-* sesini korurken günümüz Türk lehçelerinden ÖzbT ise yazı dilinde söz başı *m-* sesini kullanmaktadır. Diğer bir örnek: DLT'de *kag kug* yansıma sözcüğü ile ÖzbT *g'o-g'o* yansıma sözcüğü “kaz ötüşü”nü ifade etmektedir. Bu durumda ÖzbT'de de yer alan *g'o-g'o* sözcüğünün sonundaki *-g* sesi düşmüş olmalıdır.

b.2. Bazı ses değişikliğine uğramış yansıma sözcüklerde anlam değişikliği de görülmektedir. Örnek: DLT'de geçen *şar şur* “yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses, sıvıların gürültülü sesi” yansıma sözcüğü düzensiz bir sesi ifade ederken ÖzbT'de geçen *şar şar* yansıma sözcüğü “sıvının hızlı akışından kaynaklanan sesi, şar şar sesi”ni ifade eder, bu yapısıyla düzenli bir sesi karşılar.

DLT'de geçen *çák* sözcüğü yansıma bir sözcük olarak verilmiş olup anlam “bağırarak, ses çıkarmak” olarak geçmektedir; ÖzbT'de ise *chak* yansıma sözcüğü “şıp şıp, damla sesi” anlamına gelmektedir. Sözcüklerin geçtiği örnekler bakıldığında zaman anlam tamamen değişmiştir. Aynı zamanda *a* ünlüsünün hem uzun hem kısa hali karşımıza çıkmaktadır. Ana Türkçe döneminde uzun olduğu düşünülen *ā* ünlüsü Karluk grubunda yer alan “Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak *a* ünlüsüne değişmiştir”, “*ā* ünlüsü Özbek Türkçesinde *ā*”ya dönüşerek yuvarlaklaşmış ve bazen de *e*'ye dönüşerek ön damaksıllaşmıştır (Yalçın, 2013: 47). Bu örnekte ise *ā* ÖzbT'de *e*'ye dönüşmüştür.

c. DLT'de ya da ÖzbT'de ekleri (şekilce) değişikliğe uğrayan yansıma sözcükler de mevcuttur: DLT'de geçen *çak-çuk* “odun, kemik, ceviz vb. şeylerin kırılma sesi” ile ÖzbT'de geçen *chars-chars* “çat çat sesi” yansıma sözcüklerinde şekil yönünden tamamen değişme vardır. *Ça-* kökü aynıdır ancak ya ekler değişmiştir ya da kuvvetlendirici sesler değişmiştir.

c.1. Bunlardan anlam değişikliğine uğramayanlar şunlardır: DLT’de *bañ* yansıma sözcüğü “ağlama sesi” ve ÖzbT’de *baqiriq* yansıma sözcüğü “feryat, çığlık” sözcüklerinde şekil bilgisi bakımından değişiklik vardır; sözcük ÖzbT’de gövde halinde kullanılmaktadır.

d. DLT ve ÖzbT’ye bakıldığında bazı ses yansımaları sözcükler anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam kötüleşmesi veya anlam iyileşmesine uğramıştır. Örnek: DLT’de *çirt* yansıma sözcüğü “tükürme” sesini verirken ÖzbT’de *chirt* yansıma sözcüğü anlam genişlemesine uğrayarak “iplik kopması, çöp, küçük dal veya budak kırılması vb. şeylerden oluşan keskin sesleri; çırt, çırt, çıt sesleri”ni ifade eder. Başka bir sözcükte ise anlam daralması ile karşılaşırız: DLT’de *çap çap* yansıma sözcüğü “kamçı sesi”ni ifade ederken ÖzbT’de *chap-chap* yansıma sözcüğü anlam daralmasına uğrayarak “şap şap” anlamı vermektedir.

Bu kullanımlara ek olarak “-Ir, -Ur” yapı unsurları, hem DLT hem de ÖzbT’den tespit edilen örneklerde “k” sesiyle biten CVC (ünsüz ünlü ünsüz) tipli yansımalarla gelmektedir. Örnek: tak-ır (DLT) ~ taq-ir tuq-ur (ÖzbT), tik-ir (DLT) ~ tiq-ir (ÖzbT), chit-ir (ÖzbT), bang>baq-ir-iq (ÖzbT).

Tek örnekte görülse de “g” ile biten yansıma sözcüklere “-Il, -Ul” yapı unsurunun gelmesine örnek: *çig-ıl tıg-ıl* (DLT). DLT’de geçen *çigıl tıgıl* “tıkır tıkır” yansıma sözcüğü ÖzbT’de *tiqir-tiqir* “tıkır tıkır” şeklinde geçmektedir. DLT’de geçen *çigıl tıgıl* sözcüğü farklı tekrarların aynı anlama gelmesinden oluşmuştur. Söz sonundaki *-l* sesi ise ÖzbT’de söz sonu *-r* sesine dönüşmüştür. Bu durumda bu yansımalar arasında *-l* ~ *-r* ses değişikliği söz konusu olabilir. “Akıcı /r/ ve /l/ ünsüzleri (liquids), dil ucunun geriye doğru kıvrılıp diş etlerine dokunmasıyla elde edilir ve çıkış noktaları birbirine çok yakın olan bu iki ünsüz bazen birbirlerinin yerine kullanılır. Bu ses değişimi evrenseldir” (Özkan Nalbant, 2018: 160).

“t, s, ç” yapı unsuru, “-Ir, -Ur” tabanlılara getirilmektedir: çir-t (DLT) ~ chir-t (ÖzbT), kür-t (DLT) ~ kur-t (ÖzbT), tır-t (DLT) ~ chir-t (ÖzbT); tar-s (DLT) ~ ter-s (ÖzbT), kar-ç (DLT) ~ kar-s kur-s (ÖzbT).

Hem DLT hem de ÖzbT’deki ortak yansıma sözcüklere bakıldığında ç sesi genellikle çarpma ve kırılma gibi sesleri vermektedir: *çat çat* (DLT) , *chars-chars* (ÖzbT), *çaldır çaldır* (DLT), *chitir-chitir* (ÖzbT), *çak çuk* (DLT), *chars-chars* (ÖzbT), *çap çap* (DLT), *chap chap* (ÖzbT) vb.

Sonuç olarak, Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ten tespit edilen yansıma sözcükler daha kesin bir ifadeye sahip olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabiatın ve tabiattaki canlıların ve cansız nesnelerin ses ve görüntülerini duyularımız yoluyla ifade eden yansıma sözcükler, bazen doğrudan tabiattaki bir sesin ifadesi olurken bazen de sesin insan üzerindeki intibakını karşılayan bir özellik kazanırlar.

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ten tespit ettiğimiz yansıma sözcüklerin bir kısmı Özbek Türkçesinde varlığını aynı veya benzer şekilde sürdürürken bazıları da varlığını sürdürememektedir. Bu değişimin, lehçelerin ayrılma sürecinden sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yansıma sözcükler hangi sebeple ortaya çıkarlarsa çıksınlar, hangi sebeple türetilirlerse türetilsinler lehçelerin birbirinden ayrılma sürecinden sonra farklı coğrafi ortamlar, karşılaşılacak çeşitli kültürler, dil dışı etkiler, oluşum durumu, tarihi süreçte yaşananlar ve nesilden nesile aktarım sürecindeki değişimlerle birlikte farklılaşmalar da ortaya çıkmıştır demek, hatalı olmayacaktır.

Tabiat seslerinin yanında canlı ve cansız nesnelerin birbirine değmesi veya çarpması sonucunda çıkan seslerin sert ve yumuşak, geniş ya da dar, ince veya kalın, sıvı ya da koyu gibi özelliklerine göre şekillenerek farklı biçimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Tarihi süreçte birbirinden farklılaşan yansıma sözcüklerde bu tür özelliklerin, küçük küçük farklılıkların belirtme durumunun da değişime sebep olduğu görülmektedir. Bu özellikleri sebebiyle ses yansımaları sözcüklerin dilde daha fazla kullanıldığı da bir gerçektir. Örneğin; ÖzbT’de sert nesnelerden ya da metallere çıkan “dan dun” yansıma sesinin hem *dang-dung* hem de *dang’-dung’* şekli mevcuttur; aynı şekilde DLT’de *dañ duñ* ve *tañ tuñ* şekilleri mevcuttur. Bu durumda ses ön ve arka damak sesleri şeklinde ikiye ayrılıyor yani nesnelerden çıkan sesler ince ve kalın olarak değişiyor. Başka bir örnekte de şöyle görülmektedir: DLT’de geçen *şap şap* yansıma sözcüğü daha sert bir sesi kaşılarlarken ÖzbT’de geçen *shalp shalp* yansıma sözcüğünde söz ortasında bulunan *-l-* sesi sebebiyle daha yumuşak bir sesi karşılamaktadır.

Yansıma sözcüklerin aynı eserde görülen farklı şekillerinin, halk ağzındaki tespitlerle ilgili olduğu düşünülebilir.

Yansıma sözcüklerde ses bilgisi açısından DLT’de ve ÖzbT’de genellikle aynı özelliklerin olduğu görülmektedir. Ancak DLT’nin yazıldığı dönemin Türkçesinin de ÖzbT’nin de kendine has ses bilgisine dair kuralları olması ve dilin kullanım özelliklerinin bunlara bağlı olması sebebiyle bazı farklılıklar da görülebilmektedir (mē, maaa, vs.). Ek olarak yansıma sözcüklerdeki ses ve şekil birimlerinin seçilmesi ve dizilmesi konusunda bir rast gelelik söz konusu değildir. Bunlarda anlam ayırt edici özelliklerin olduğu görülmektedir.

Yansıma sözcükler, farklı diller arasında benzerlik göstermezler. Ancak Türk lehçelerinin akrabalıkları ya da aynı kökenden gelmeleri sebebiyle gördüğümüz yansıma sözcüklerdeki benzerlikler, lehçelerin birbirinden ayrılması ve uzaklaşmasıyla azalmaktadır.

İsa Sarı’nın makalesinde de belirttiği gibi, seslerin simgesel olmasıyla ortaya çıkan bir unsurun zaman içerisinde türlü ses veya anlam değişikliklerine bağlı olarak simgesel oluşunun ortadan kalkması, bu özelliğinin kaybolması anlamına da gelir. Yansıma sözcüklerin bu açıdan hem tarihi hem de günümüz Türk lehçelerinde ele alınıp araştırılması farklı görüşlerin ve bakış açılarının ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Bunun “Türkçenin tarihi ve karşılaştırmalı dil bilgisi araştırmalarına veriler sunacağı ve ses simgeselliği ile ilgili ipuçları vereceği” tartışılmaz bir gerçektir (Sarı, 2023: 41). Bu konularda tarihi ve günümüz Türk lehçelerindeki yansıma sözcüklerin tespiti ve karşılaştırmalı olarak incelenmesi sonucunda daha kesin sonuçlar elde edilmesi mümkün olacaktır.

Kısaltmalar

- DLT : Dîvânu Lugâtî’t-Türk
 ÖzbT : Özbek Türkçesi
 ÖTİL-1 : O’zbek Tilining İzahli Lugati 1. cilt
 ÖTİL-2 : O’zbek Tilining İzahli Lugati 2. cilt
 ÖTİL-3 : O’zbek Tilining İzahli Lugati 3. cilt
 ÖTİL-4 : O’zbek Tilining İzahli Lugati 4. cilt
 ÖTİL-5 : O’zbek Tilining İzahli Lugati 5. Cilt

Kaynaklar

- Abdusalomov, Axrorjon (?). “*Taqlidiy So’zlar Lingvopoetikasi*” *Mavzusidagi Magistrlik Dissertatsiyasi*, (Basılmamış yüksek lisans tezi). O’zbekiston Respublikası Olhy Va Orta Mahsus Talim Vazirligi Nizomy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, Magistratura Bo’limi “O’zbek Tilshunosligi” Kafedrasi, Toshkent.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Of The Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press, 1972.
- Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2020). *Kaşgarlı Mahmud Divanü Lugat’t Türk- Giriş- Metin- Çeviri- Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü- Etimolojik Sözlük Denemesi-I (A-N), TDK Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü- Etimolojik Sözlük Denemesi-II (O-Z), TDK Yayınları, Ankara.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, (2. Baskı) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Koraş, H.; Açıık, F.; Öztürk, Z. (2023). *Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlük*, Nobel, Ankara.
- Koraş, H.; Gültekin, M.; Kurbanova, M. (2021). *Özbek Türkçesi, Gramer-Metin-Sözlük*, Kesit Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2023). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Q’ong’urov, R. (1966). *O’zbek Tilida Tasviri So’zlar*, O’zbekiston SSR. “Fan” Nashriyoti, Toshkent.

Mahkamov, N.; Ermatov, I. (2013). *Tilshunoslik Terminlarining İzohli Lug'ati*, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, "Fan" Nashriyoti, Toshkent.

ÖTİL-1: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstitutı (2006a). *O'zbek Tilining İzahli Lugati I*, (Ed. A. Madvaliyev), 'O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent.

ÖTİL-2: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstitutı (2006b). *O'zbek Tilining İzahli Lugati II*, (Ed. A. Madvaliyev), 'O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent.

ÖTİL-3: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstitutı (2007). *O'zbek Tilining İzahli Lugati III*, (Ed. A. Madvaliyev), 'O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent.

ÖTİL-4: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstitutı (2008a). *O'zbek Tilining İzahli Lugati IV*, (Ed. A. Madvaliyev), 'O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent.

ÖTİL-5: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til ve Adabiyet İnstitutı (2008b). *O'zbek Tilining İzahli Lugati V*, (Ed. A. Madvaliyev), 'O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi' Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent.

Özkan Nalbant, B. (2018). "Kür/Kül "Cesur, Kahraman" Sözcüğü Üzerine", *Türkbilig*, 2018/35: 155-164.

Sarı, İ. (2023). "Dil İkonikliği, Yansıma Sözcükler ve Türkçenin Sözvarlığı Bağlamında Dilde Görsel İkoniklik", *Türkbilig*, 46: 31-42.

Türkay, Kaya (1978). "Kâşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler". *Ömer Asım Aksoy Armağanı* (Yazı Kurulu: Mustafa Canpolat, Semih Tezcan, Mustafa Şerif Onaran). s. 241-257, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Üşenmez, E.; Boltobayev, S.; Tuğlacı, G. (20136). *Özbekçe Türkçe Sözlük*, Türk Dünyası Vakfı, İstanbul.

Yalçın, S. K. (2013). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*, TDK Yayınları, Ankara.

Zülfikar, H. (2018). *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler (İnceleme-Sözlük)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Site Kaynakları

WEB_1: <https://sozluk.gov.tr/>

WEB_2: <https://rcsc.uz/e-lugat/>

KAŞGARLI MAHMUD'UN TARİHÎ DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNDEN KAYDETTİĞİ SÖZCÜKLERİN DOĞU TÜRKÇESİ SÖZLÜKLERİNDEKİ DURUMU

Mehmet SARIKÖSE*

Özet

Kaşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't-Türk'te Türk topluluklarının yanı sıra XI. yüzyılda Türklerin yaşadığı şehirler hakkında da bilgi vermiştir. Kaşgarlı'nın eseri bazı şehirlerde hangi lehçenin konuşulduğu hakkında bilgi vermesi ve bazı sözcüklerin dönemin Türk şehirlerinde hangi şekilde ve hangi anlamda kullanıldığını belirtmesi bakımından da dikkat çeker. Kaşgarlı Mahmud eserinde XI. yüzyılda Doğu Türkistan sınırları içerisinde veya yakın çevresinde bulunan Barsgan, Balasagun, Kaşgar, Kuça, Hotan ve Uç şehirlerinden sözcük kayıtlarına yer vermiştir. Ayrıca yine bu bölgede yaşayan Uygurlara ait sözcük kayıtlarına da yer vermiştir. Bu çalışmada Kaşgarlı'nın bu şehirlerden kaydettiği sözcüklerin Doğu Türkistan ağızları esas alınarak Robert Barkley Shaw tarafından hazırlanan "A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand)" ve Gunnar Jarring tarafından hazırlanan "An Eastern Turki English Dialect Dictionary" adlı ağız sözlüklerindeki durumu incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Divânu Lugâti't-Türk, Kaşgarlı Mahmud, Doğu Türkistan, Doğu Türkistan ağızları

The Status of The Words Recorded by Mahmud Kashgari from the Historical Cities of East Turkistan in Eastern Turkish Dictionaries

Abstract

In Diwan Lughât al-Turk, Mahmud Kashgari provided information about the Turkish communities as well as the cities where the Turks lived in the 11th century. Mahmud Kashgari's work is also notable for providing information about which dialect was spoken in some cities and for indicating in what form and meaning some words were used in the Turkish cities of the period. Mahmud Kashgari included word records from the cities of Barsgan, Balasagun, Kashgar, Kucha, Khotan and Uch, which were located within the borders of East Turkestan or in their immediate vicinity in the 11th century. He also included word records belonging to the Uyghurs living in this region. In this study, the situation of the words recorded by Kashgari from these cities in the dialect dictionaries named "A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand)" prepared by Robert Barkley Shaw and "An Eastern Turki English Dialect Dictionary" prepared by Gunnar Jarring will be examined based on the Eastern Turkistan dialects.

Keywords: Diwan Lughât al-Turk, Mahmud Kashgari, Eastern Turkistan, Eastern Turkistan dialects

1. Giriş

İlk Türklük bilimci olarak kabul edilen Kaşgarlı Mahmud tarafından XI. yüzyılın ikinci yarısında hazırlanan Divânu Lugâti't-Türk, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü olma özelliğinin yanı sıra içerdiği zengin malzeme ile Türklük bilimi çalışmaları için en önemli kaynaklar arasında gösterilmektedir. Kaşgarlı Mahmud eserinde yaşadığı dönemin dil ve lehçelerinin yanı sıra Türk toplulukları, yurtları, Türk ülkelerindeki diğer etnik unsurlar, Türk topluluklarının sosyo-ekonomik yapıları, inanışları gibi çeşitli konularda birçok bilim dalı için eşsiz bilgiler sunmaktadır. Eser bu yönüyle araştırmacılar tarafından Türkoloji alanındaki ilk bilimsel eser olarak da kabul edilmektedir.

Kaşgarlı Mahmud sözlüğünde yer verdiği bilgileri ve sözcükleri "Türk illerini tek tek dolaşarak" toplamış ve bir araya getirmiştir. Kaşgarlı eserinin giriş bölümünde Türklerin yirmi boydan oluştuğunu belirtmektedir. Bu boylar Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız,

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, mhmmtsarikose@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2423-8219>

Çiğil, Tuhsı, Yağma, Oğrak, Çaruk, Çömül, Uygur, Tangut, Hıtay ve Tavgaç boylarıdır (Dankoff, 1972: 29; akt. Karahan, 2013: 35).

Kaşgarlı eserinde Türk boyları hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra bu boylardan bazılarının konuştukları lehçelerin özellikleriyle ilgili de bilgiler vermektedir. DLT’de Oğuz, Kıpçak, Argu, Çiğil, Yemek, Tohsı, Uygur gibi pek çok Türk topluluğunun lehçesine ait bilgiler yer almaktadır. Kaşgarlı’nın eserinde yer verdiği bazı sözcüklerin hangi topluluk tarafından hangi şekilde ve hangi anlamda kullanıldığını belirtmesi, XI. yüzyıl Türk lehçelerinin durumu ile ses ve şekil özellikleri hakkında bilgi vermesi esere bir lehçeler sözlüğü niteliği de kazandırmaktadır. Eser bu yönüyle bazı araştırmacılar tarafından Türk dilinin ilk diyalektoloji ya da lehçeler sözlüğü olarak da nitelendirilmektedir.

Kaşgarlı Mahmud dönemindeki Türk topluluklarını tek dilli ve iki dilli oluşları ile standart yazı dili olan Hakaniye lehçesini (Karahanlı Türkçesini) ve bu lehçenin kaynaklandığı diğer Türk lehçelerini merkeze alarak geriye kalan lehçeleri de bu merkez lehçeye olan yakınlık ve uzaklıkları bağlamında değerlendirmiştir (Karahan, 2013: 36; Nalbant, 2014: 557). Kaşgarlı’ya göre en doğru Türkçe, tek dil bilen boyların dilidir. Farslarla karışan veya yabancı ülkelere gidip gelenlerin dilleri bozuktur. Soğdak, Kençek, Argu boyları iki dillidir. Yabancılarla karışanlar Hotan, Tübüt ve Tangutlar’ın bir kısmıdır. Çin ve Maçin halklarının Türkçe dışında başka dilleri vardır. Uygurlar öz Türkçe konuşur fakat kendi aralarında konuştuklarında ayrı bir ağızları da vardır (Nalbant, 2014: 557).

Kaşgarlı Mahmud’un eserinde verdiği bu bilgilere göre dönemin Türk topluluklarının dil özellikleri bakımından şöyle ayrıldıkları görülmektedir: Çiğil, Kıpçak, Yemek, Oğrak, Oğuz, Tohsı, Uygur, Yağma gibi Ortak Türkçe çevresi içinde bulunan tek dilli Türk toplulukları. Bulgar ve Suvarlar gibi tek dilli olup Ortak Türkçe çevresi dışında kalan Türk toplulukları. Argular ve Kençekler gibi Karahanlı ülkesindeki iki dilli Türkler. Basmıl, Çomul, Kay, Tatar, Yabaku gibi kuzey bozkırlarında bulunan iki dilli Türkler. Hotan, Soğd, ve Tibetliler gibi Türkçeyi ikinci dil olarak öğrenen yabancı topluluklar (Karahan, 2013: 38-84; Nalbant, 2014: 558).

Kaşgarlı eserinde Türk topluluklarının yanı sıra XI. yüzyılda Türklerin yaşadığı şehirlere de yer vermiştir. DLT’de bahsedilen bu şehirler şunlardır: Sayram (Asbicab), Aşcan, Balasagun, Barçuk, Barsgan, Beş Balık, Buhara, Can Balık, Hotan, Itlık, İki Öküz, İnçkend, Karaçuk, Karnak, Kaşgar, Katun Sini (Katun Sını), Kayas / Kuyas, Kazvin, Kençek Sengir, Keşmir, Kiçi Talas, Kingüt (Kinüt), Koçu, Konçgar Başı, Kum, Mankend, Merv, Özçend / Özkend, Saksın / Suvar, Sançu, Sapran / Savran / Sepren, Semizkend, Sitgün / Sütkend, Sugnak, Sıgnak, Sülmi, Şaş / Taşkent / Tünkent / Özkent, Sıkını, Talas / Taraz, Tartuk, Uç, Udhukend, Yafku / Yavgu, Yarkent, Yengi Balık, Yenikend / Dizruyin / Yenikent (Gömeç, 2009: 20-30). Kaşgarlı’nın eseri ayrıca bazı şehirlerde hangi lehçenin konuşulduğu hakkında bilgi vermesi ve bazı sözcüklerin dönemin Türk şehirlerinde hangi şekilde ve hangi anlamda kullanıldığını belirtmesi bakımından da dikkat çeker.

Biz de çalışmamızda DLT’de Kaşgarlı’nın XI. yüzyılda Türklerin yaşadığı şehirlerden kaydettiği söz varlığından hareketle kadim Türk yurdu Doğu Türkistan şehirlerinden derlediği sözcükleri ele aldık. Bu sözcüklerin Doğu Türkistan ağızları esas alınarak Robert Barkley Shaw tarafından hazırlanan “A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand)” ve Gunnar Jarring tarafından hazırlanan “An Eastern Turki English Dialect Dictionary” adlı ağız sözlüklerindeki durumunu incelemeye çalışacağız.

Günümüzde Türk nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri olan Doğu Türkistan stratejik konumu, içinde barındırdığı tarihî ve kültürel dokusu, sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle bulunduğu coğrafyada son derece büyük bir öneme sahiptir. Nüfusunun önemli bir kısmını bölgenin doğu kesiminde yaşayan Türklerin oluşturduğu Doğu Türkistan, güneyde Pakistan, Hindistan, Keşmir ve Tibet; güneybatı ve batı tarafından Afganistan ve Batı Türkistan; kuzeyde Sibirya ve nihayet doğu ve kuzeydoğuda Çin, Moğolistan ile çevrilidir. Doğu Türkistan’ın bu coğrafi konumu, tarihî birikimi, köklü kültürel değerleri ve sahip olduğu zengin kaynakları düşünüldüğünde kendi bölgesi için son derece önemli bir stratejik geçiş noktası olduğu görülmektedir (Bahşi, 2017: 572). Kadim bir Türk yurdu olan Doğu Türkistan tarih boyunca Büyük Hun İmparatorluğu, Göktürk Kağanlığı, Karahanlılar Devleti gibi Türk devletlerinin sınırları içerisinde bulunmuştur. Bir dönem Moğolların hakimiyeti altında kalan bölge XVI. yüzyıldan itibaren “Seyyidiye Hanlığı”nın hakimiyeti altına girmiştir. Bu dönem “Hocalar Devri”

olarak da bilinmektedir. Bölgede 1754 senesinden itibaren Çinlilerin hakimiyet çabaları başlamıştır. Bölgedeki Türkler Çin hakimiyetine her zaman karşı çıkmışlardır ve bu karşı çıkış günümüzde bölge Türklüğü açısından bir var oluş mücadelesine dönüşmüştür (Taşağıl, 1994: 558; Kurban, 1995: 13-36; Hayit, 2014: 138; Vurgun, 2018: 121-122).

Bölgenin tarihî ve kültürel dokusu Batılı araştırmacıların dikkatini çekmiştir ve özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren bölgeyle ilgili araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Bölgede yaşayan Türklerin konuştuğu bölgesel ağızların söz varlığına yönelik ilk sözlük çalışması Robert Barkley Shaw tarafından yapılmıştır. Shaw'ın Kaşgar ve Yarkend ağızlarının söz varlığına dayandırdığı çalışma 1880 yılında Journal of The Asiatic Society of Bengal'in 47. sayısında "A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand). Part II. Vocabulary, Turki-English" başlığıyla yayımlanmıştır. Shaw tarafından hazırlanan bu sözlük günümüzdeki Uygur yazı dilinin ilk sözlüğü olarak değerlendirilmesinin yanı sıra Yeni Uygur Türkçesinin temelini oluşturma özelliğini de taşımaktadır. Bu sözlüğün ayrıca Kaşgarlı'nın eserinden yaklaşık 800 yıl sonra bölgenin ağız özelliklerini ele alan ilk çalışma olması bakımından da değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. 226 sayfadan oluşan sözlüğün 1-208. sayfaları arası Shaw tarafından hazırlanan Doğu Türkistan (Kâşgar ve Yarkent) Türkçesi-İngilizce sözlüğü, 209-226 sayfalar arası J. Scully tarafından hazırlanan Yeni Uygurca-İngilizce kuş ve bitki adları sözlüğünü içermektedir (Öztopçu, 1993: 171; Koraş, 2024: 13). Söz konusu sözlüğün Türkiye Türkçesine çevirisi Fikret Yıldırım tarafından yapılmış ve "Kaşgar ve Yarkend Ağız Sözlüğü" adıyla Türk Dil Kurumu tarafından 2014 yılında yayımlanmıştır. Çalışmamızda eserin hem aslından hem de Yıldırım tarafından yapılan çevirisinden yararlanılmıştır.

Bölgenin ağız özelliklerini ele alan ilk önemli çalışmalardan biri de I. Kunos tarafından 1905'te Budapeşte'de yayımlanan "Adalekok a Jarkendi (keletazsiai) törökseg ismeretehez (Yarkent [Doğu Asya] Türkçesi Bilgisine Katkılar)" adlı çalışmadır (Koraş, 2024: 13).

1909'da H. Whitaker tarafından yayımlanan "Eastern Turki (as spoken in Turkistan)" adlı çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde gramer özelliklerine, ikinci bölümünde "Türkçe-İngilizce" sözlüğe, üçüncü bölümünde ise "İngilizce-Türkçe" sözlüğe yer verilmiştir. Sözlüğün Türkçe-İngilizce bölümü 22 sayfa iken İngilizce-Türkçe bölümü 15 sayfadır (Yıldırım, 2019: 544; Koraş, 2024: 13). Doğu Türkistan bölgesinin Türkçesi esas alınarak hazırlanan bu çalışma araştırmacılar tarafından genellikle "Yeni Uygurca sözlük" çalışması olarak nitelendirilmektedir.

Raquette tarafından 1927 yılında yayımlanan "English-Turki Dictionary, Based on the Dialects of Kashgar and Yarkand" adlı sözlük çalışması da bölgede konuşulan ağızların ve lehçenin söz varlığını yansıtan önemli bir sözlük çalışmasıdır. Ayrıca 1909 yılında Raquette tarafından yayımlanan "A Contribution to the Existing Knowledge of the Eastern-Turkestan Dialect as It Spoken and Written at the Present Time in the Districts of Yarkand and Kashgar" (Yarkent ve Kaşgar İlçelerinde Şu Anda Konuşulan ve Yazılan Doğu Türkistan Lehçesinin Mevcut Bilgisine Bir Katkı) ve 1913-1915 yıllarında K. Schriebl tarafından yayımlanan "Bemerkungen zur Sprache von Kashghar und Jarkend" (Kaşgar ve Yarkent'in Diline İlişkin Açıklamalar) başlıklı çalışmalar bölgede konuşulan Türkçe üzerine yapılacak sözlük ve dil bilgisi incelemelerine temel oluşturmaları bakımından öne çıkan çalışmalar arasında yer almaktadır (Koraş, 2024: 14).

Doğu Türkistan bölgesinde konuşulan Türkçeye yönelik en kapsamlı çalışmalardan biri de Gunnar Jarring tarafından 1964'te yayımlanan "An Eastern Turki-English Dialect Dictionary" (Doğu Türkçesi İngilizce Sözlük) başlıklı sözlük çalışmasıdır. Jarring, Doğu Türkistan'da bulunduğu yıllarda derlediği malzemeleri 1946-51 yılları arasında "Materials to the Knowledge of Eastern Turki: Tales, Poetry, Proverbs, Riddles, Ethnological and Historical Texts From the Southern Parts of Eastern Turkistan" başlığı altında dört cilt olarak yayımlamıştır. Dört ciltlik bu çalışmadaki söz varlığını bir araya getirerek ve Raquette'nin sözlük çalışmasından yararlanarak söz konusu ağız sözlüğünü oluşturmuştur. Bölgede konuşulan Türkçe üzerine yapılacak çalışmalar için en önemli kaynaklardan biri olan bu sözlük çalışması bizim de incelememizde yararlandığımız çalışmalardan biridir.

Kaşgarlı Mahmud'un DLT'de bahsettiği şehirlerden Aşcan / Aşıcan / Eşiçen, Balasagun, Barçuk, Barsgan, Beş Balık, Can Balık, Hotan, Kaşgar, Katun Sini (Katun Sını), Kingüt (Kinüt), Koçu, Mankend, Sülmi (Solmi), Uç, Yawgu, Yarkend, Yeñi Balık (Yañı Balık) günümüzde Doğu Türkistan

sınırları içerisinde veya yakın çevresinde bulunmaktadır. DLT’de bu tarihî şehirlerden Barsgan, Balasagun, Kaşgar, Kuça, Hotan ve Uç şehirlerinden sözcük kayıtlarına yer verilmiştir. Ayrıca yine bu bölgede yaşayan Uygurlara ait sözcük kayıtlarına da yer verilmiştir. Kaşgarlı tarafından “en şiddetli kafirler” olarak tanımlanan Uygurlar, DLT’de aktarıldığına göre 11. yüzyılda Sülmi, Koçu, Can Balık, Beş Balık ve Yanı Balık şehirlerinden oluşan beş şehirli Uygur vilayetinde oturmaktadırlar (Ercilasun – Akkoyunlu, 2015: 54-55). Kaşgarlı’nın bahsettiği bu Uygur şehirleri de günümüz Doğu Türkistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

Biz de çalışmamızda Kaşgarlı Mahmud’un bu bölgenin kadim Türk şehirlerinden kaydettiği sözcüklerin Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan ağız sözlüklerinden hareketle XIX-XX. yüzyılda bölgede konuşulan ağızlardaki durumunu değerlendirmeye çalışacağız. Çalışmamızda Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan Dîvânu Lugâti’t-Türk çalışması esas alınacaktır. Yer yer Besim Atalay’ın çalışmasından ve Robert Dankoff ile James Kelly’nin hazırladığı “Compendium of the Turkic Dialects” başlıklı incelemesinden yararlanılacaktır.

2. İnceleme

2.1. Barsgan Şehrinden Derlenen Sözcükler

a) **Açı:** Barsgan lehçesinde kocakarı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 42).

Jarring tarafından hazırlanan sözlük tarandığında bu sözcüğe şekil ve anlam bakımından benzerlik gösteren “a:ça” ve “aça” sözcükleri tespit edilmiştir. İki sözcük de aynı madde başında belirtilmiştir. “a:ça” sözcüğünün anlamı “elder sister, sister (büyük kız kardeş, kız kardeş)”, “aça” sözcüğünün anlamı “mother, elder sister (anne, büyük kız kardeş)” şeklinde verilmiştir (Jarring, 1964: 11).

Shaw tarafından hazırlanan sözlük tarandığında bu sözcüğe şekil ve anlam bakımından benzer bir sözcük tespit edilememiştir.

b) **Arıg:** Barsgan lehçesinde çadırın eteği, alt kısmı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 30).

Bu sözcük, Jarring’in ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde tespit edilmemiştir.

c) **Budğay:** Buğday.

Bu sözcük “buğday” maddesinde belirtilmiştir. Kaşgarlı, Barsgan halkının “buğday” diyemediğini bunun yerine “budğay” dediğini belirtir. Hatta bu sözcüğün bir kişinin Barsganlı olup olmamasında sınama ölçütü olarak değerlendirildiğinden bahseder (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 451).

Jarring’in ve Shaw’ın sözlükleri tarandığında Shaw’da “buğday”, Jarring’de “boğday” ve “buğday” şekilleri tespit edilmiştir (Shaw, çev. Yıldırım, 2014:67; Jarring, 1964: 57). İki sözlükte de sözcüğün XI. yüzyılda Barsgan’da görülen “budğay” şekli tespit edilmemiştir.

d) **İldrük:** Üzerlik otu Uç ve Barsgan lehçelerinde bu şekilde adlandırılmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 353).

Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan sözlüklerde bu sözcük tespit edilmemiştir.

e) **Ķatut:** Barsgan lehçesinde herhangi bir şeyin yarısı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 318). Jarring ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde bu sözcük tespit edilmemiştir.

f) **Sökti:** Barsgan lehçesinde kepek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 180).

Jarring’in sözlüğü tarandığında bu sözcüğe şekil ve anlam bakımından benzer olarak “sök” sözcüğü tespit edilmiş ve bu sözcüğe “the scaled millet-seed (pullu darı tohumu)” anlamı verilmiştir (Jarring, 1964: 278).

Shaw’ın sözlüğünde bu sözcüğe şekil ve anlam bakımından benzer bir sözcük tespit edilememiştir.

g) **Sagur-:** Barsgan lehçesinde tükürmek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 255).

Kaşgarlı sözcüğün bu şeklinin Barsgan şehrinde kullanıldığını diğer Türklerin ise bu sözcük yerine “suğ-” sözcüğünü kullandığını belirtir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 255).

Shaw tarafından hazırlanan sözlük tarandığında bu sözcüğe şekil ve anlam bakımından benzer olarak “suğar-” sözcüğü tespit edilmiş ve sözcüğe “(bir yeri ya da bir hayvanı) sulamak” anlamı verilmiştir (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 227).

Jarring tarafından hazırlanan sözlük tarandığında bu sözcüğe şekil ve anlam bakımından benzer olarak “suğar- / suğer- / suğay-” şekli tespit edilmiş ve “to water, to give water, to irrigate; to cool the iron in water after it has been hammered (sulamak, su vermek; dövüldükten sonra demiri suda soğutmak)” anlamı verilmiştir (Jarring, 1964: 279).

Her iki sözlükte de sözcüğün DLT’dekine benzer şekli görülmekte ama “tükürmek” anlamı verilmemektedir.

h) TüneK: Barsgan lehçesinde hapisane (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 176).

Sözcük Jarring ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde tespit edilmemiş, sözcüğün kökü olan “tün” şekli hem Jarring hem de Shaw’ın sözlüğünde “gece” anlamıyla kaydedilmiştir (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 277; Jarring, 1964: 318).

2.2. Balasagun Şehrinden Derlenen Sözcükler

a) Semürgük: Balasagun lehçesinde bülbüle benzer bir kuş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 321).

Bu sözcük Jarring ve Shaw’ın hazırladığı sözcüklerde tespit edilmemiştir.

b) Uluş: Balasagun halkı ve Argu ülkesinden onlara tabi olanlarda şehir demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 29).

DLT’de bu sözcüğün ilk anlam olarak Çiğil lehçesinde “köy” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 29).

Shaw’ın sözlüğünde bu sözcük “ulus” olarak görülmekte ve birinci anlam olarak “(başlıca göçebeler için) kabile, kabilenin bir bölümü”, ikinci anlam olarak “millet, halk” anlamları verilmiştir (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 285).

Jarring’in sözlüğünde de bu sözcük “ulus” şeklinde tespit edilmiş ve “people” olarak anlamlandırılmıştır (Jarring, 1964: 323).

Her iki sözlükte de sözcüğün “şehir” anlamına rastlanmamıştır.

2.3. Kaşgar Şehrinden Derlenen Sözcükler

a) Butık: Kaşgar lehçesinde küçük tulum (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 162).

Sözcük, Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan sözlüklerde tespit edilmemiştir.

b) Kewçi: Kaşgar’dan Uygur ülkesine kadar (kullanılan) tahıl ölççeği (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 707).

Bu sözcük, Shaw ve Jarring’in hazırladığı sözlüklerde görülmemiştir.

c) Kimişge: Nakışlı Kaşgar keçesi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 214).

Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan sözlüklerde bu sözcük görülmemiştir.

d) Sibüt: Kaşgar lehçesinde kişniş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 153).

Bu sözcük, Shaw ve Jarring’in hazırladığı sözlüklerde görülmemiştir.

e) Uğlı: Kaşgar’da ekilen ve yenilen beyaz renkli, tatlı bir havuç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 65).

Bu sözcük hem Shaw’ın hem de Jarring’in hazırladığı sözlüklerde görülmemiştir.

f) Yıdığ ot: Kaşgar lehçesinde üzerlik otu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 353).

Bu sözcük, Shaw ve Jarring tarafından hazırlanan sözlüklerde tespit edilmemiştir.

2.4. Kuça Şehrinden Derlenen Sözcükler

a) Çatır: Kuça lehçesinde nişadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 175).

Bu sözcüğe Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan sözlüklerde rastlanmamıştır.

2.5. Hotan Şehrinden Derlenen Sözcükler

a) **Çowı:** Hotan töresine göre hakandan iki derece sonra gelene verilen unvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 625).

Jarring tarafından hazırlanan sözlük incelendiğinde bu sözcüğe şekil ve anlam bakımından benzer olarak “çoğa” sözcüğü görülmekte ve bu sözcüğe “1. the crown of the head 2. crown (by-name) 3. a kind of cauldron, made of refractory clay (taç; ateşe dayanıklı topraktan yapılmış bir tür kazan)” anlamları verilmektedir (Jarring, 1964: 76).

Shaw tarafından hazırlanan sözlük incelendiğinde bu sözcüğe şekil ve anlam bakımından benzer bir sözcük tespit edilememiştir.

b) **Hana:** Hotan ve Kençek lehçelerinde anne (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 12).

Kaşgarlı, Hotan ve Kençeklileri iki dilli topluluklar içerisinde ele alır ve Türkçeyi iyi bilmediklerini dile getirir. “Hana” ve aşağıda verilecek olan “hata” sözcüğü DLT’deki kayıt dışında Türk dilinin hiçbir tarihî yazı dilinde söz başı /h/ ile tanıklanmamıştır (Karahana, 2013: 379). Bu sözcük DLT’de madde başı olarak verilmemiş “Lehçelerin Farklılıkları Hakkında” bölümünde lehçe farklılığı olarak açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 12-13). Kaşgarlı, madde başı olarak “ana” şekline yer vermiştir.

Bu sözcük Jarring’in ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde “ana” şeklinde görülmektedir. Bu sözlüklerde “hana” şekli tespit edilmemiştir.

c) **Hata:** Hotan ve Kençek lehçelerinde ata (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 12).

Bu sözcüğün durumu yukarıda “hana” maddesinde açıklanmıştır. Bu sözcük de “hana” sözcüğü gibi DLT’de madde başı olarak verilmemiş “Lehçelerin Farklılıkları Hakkında” bölümünde lehçe farklılığı olarak açıklanmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 12-13). Kaşgarlı, madde başı olarak “ata” şekline yer vermiştir.

Bu sözcük Jarring’in ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde “ata” şeklinde görülmektedir. Bu sözlüklerde “hata” şekli tespit edilmemiştir.

d) **Şüt:** Hotan lehçesinde soy (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 396).

Bu sözcüğe Shaw ve Jarring tarafından oluşturulan sözlüklerde rastlanmamıştır.

e) **Ühi:** Baykuş (Ercilasun -Akkoyunlu, 2015: 450).

Kaşgarlı göğüsten çıkan /h/ (he) sesinin öz Türkçe sözcüklerde bulunmadığını bu sesin sadece Hotan ve Kençek lehçelerinde görüldüğünü belirtmektedir. /He/ sesiyle ilgili açıklama yaptığı bölümde bu sözcüğün Türkçenin özünde Kıpçak lehçesinde görüldüğü /kef/ harfiyle “ügi” şeklinde olduğunu ve bazı lehçelerde görülen “ühi” şeklinin Türkçenin kurallarına uygun olmadığını belirtir (Karahana, 2013: 571-572; Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 396). DLT’de sözcüğün hem “ügi” hem de “ühi” şekli bulunmaktadır. Biz de bu nedenle sözcüğün bu şeklinin Hotan şehrinin konuşmasına dair bir kayıt olarak değerlendirdik.

Shaw tarafında hazırlanan sözlükte sözcük “uki” şeklinde görülmekte ve “baykuş” anlamı verilmektedir (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 283).

Jarring tarafından hazırlanan sözlükte bu sözcük tespit edilmemiştir.

2.6. Uç Şehrinden Derlenen Sözcükler

a) **Kester:** Uç lehçesinde keramik (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 199).

Sözcüğe Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan sözlüklerde rastlanmamıştır.

b) **Sasık:** Uç (şehri) ve etrafındakilerin lehçesinde saksı (Ercilasun -Akkoyunlu, 2015: 164).

Bu sözcük Jarring’in ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde tespit edilmemiştir.

c) **Sukun-:** Uç lehçesinde yıkanmak (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 277).

Bu sözcük Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan sözlüklerde görülmemiştir.

d) **Tana:** Uç ve Argu lehçesinde kişniş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 449).

Bu sözcüğe Jarring ve Shaw’ın sözlüklerinde rastlanmamıştır.

e) **Topun:** Uç lehçesinde buğday gövdesinin boğumu (Ercilasun -Akkoyunlu, 2015: 172).

Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan sözlük incelendiğinde bu sözcüğe şekil ve anlam bakımından benzer bir sözcük tespit edilmemiştir.

f) **Yumgak tana:** Uç lehçesinde kişniş bu sözcükle adlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 367).

Bu sözcük DLT’de madde başı olarak verilmemiş, madde başı olarak verilen “yumgak” açıklanırken sözcüğe değinilmiştir. “Yumgak” sözcüğü ise “her şeyin yuvarlak ve yumru olanı” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun – Akkoyunlu, 2015: 367).

Shaw’ın sözlüğü incelendiğinde “yumgak tana” tespit edilmemiş ancak bu sözcük grubunu oluşturan unsurlardan biri olan “yumgak” sözcüğü tespit edilmiştir. Bu sözcük “iplik vb. yumağı” şeklinde anlamlandırılmıştır (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 314).

Jarring’in sözlüğünde ise bu sözcük grubu tespit edilmemiştir.

2.7. Uygur Şehirlerinden Derlenen Sözcükler

a) **Balık:** Müslüman olmayanların ve Uygurların lehçesinde kale ve şehir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 163).

DLT’de “balık” sözcüğü üç defa madde başı olarak geçmiştir. İlk madde başında “balık” anlamı, ikinci madde başında “Argu lehçesinde ve Oğuzların bazılarında çamur” ve üçüncüsünde Uygurlar ve Müslüman olmayan Türk boylarının kullandığı anlamıyla “kale ve şehir” anlamında kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 162-163).

“Balık” sözcüğü Jarring’in sözlüğünde “balık / belik / bılık” şeklinde görülmekte ve “fish” anlamıyla kaydedilmiştir (Jarring, 1964: 47). Bu durum sözcüğün XI. yüzyılda Uygur lehçesindeki anlamının XX. yüzyılda artık bölgede kullanılmadığını göstermektedir.

Shaw tarafından oluşturulan sözlükte ise sözcük tespit edilmemiştir.

b) **Balıklan-:** Uygur lehçesinde bir yer hisarlı, kaleli olmak (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 572).

Bu sözcüğün Uygur lehçesinde verilen anlamının dışında DLT’de iki anlamı daha görülmektedir. Bu anlamlardan biri dönemin ölçünlü Türkçesi için “balıklanmak”, biri de “Argu lehçesinde bir yer çamurlu olmak” şeklinde kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 572).

Bu sözcüğe Shaw ve Jarring tarafından hazırlanan sözlüklerde rastlanmamıştır. Sözcüğün kök hali olan “balık / belik / bılık” şekli “balık” anlamıyla Jarring’in sözlüğünde görülmektedir (Jarring, 1964: 47).

c) **Çap-:** Uygur lehçesinde “(boyun) vurmak” anlamında kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 233).

DLT’de “çap-” fiili incelendiğinde dönemin standart Türkçesi için “yüzmek”, “hafifçe vurmak”, “saf çamur (sıva) ile sıvamak” anlamlarının verildiği görülmektedir. Bu anlamlara ek olarak “çomak tat boynun çapdı (Müslüman kafirin boynunu vurdu)” örneği üzerinden Uygur lehçesine özgü olarak “(boyun) vurmak” anlamı verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 233).

Shaw’ın sözlüğü tarandığında “çap-” fiilinin iki ayrı madde başı olarak açıklandığı tespit edilmiştir. İlk madde başında fiile “dört nala koşmak”, ikinci madde başında ise “bir kesme aleti ile vurmak” anlamı verilmiştir (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 84). Sözcüğe ikinci madde başındaki verilen anlam, DLT’deki Uygur lehçesine özgü verilen anlamla yakın anlamı olarak değerlendirilebilir.

Jarring tarafından hazırlanan sözlük tarandığında “çap-” fiili tespit edilmiştir. Jarring’in sözcüğün dönemin Doğu Türkistan ağızlarında üç anlamını tespit ettiği görülmektedir: “1. to smear to rub, to strike with a cutting instrument, to hew, to cut down, to cut one's throat 2. to gallop 3. to cover (sürtmek/ovmak, kesici bir aletle vurmak, kesmek, birinin boğazını kesmek; dörtnala gitmek; örtmek)” (Jarring, 1964: 84). Jarring’in sözlüğünde verdiği birinci anlamın Kaşgarlı’nın eserinde “çap-” fiilinin Uygur lehçesine özgü anlamıyla aynı olduğu görülmektedir.

d) Çapıt-: Uygur lehçesinde boyun vurmak için emir vermek, boyun vurdurmak.

Bu fiil DLT’de iki madde başı şeklinde geçmektedir. Birincide dönemin ölçünlü Türkçesinde “ısırmak için saldırmak” anlamı kullanılmış, ikincisinde ise dönemin Uygur lehçesinde görülen anlamına yer verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 325).

Bu sözcük Jarring’in ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde tespit edilmemiştir. Her iki sözlükte de fiilin kök şekli olan “çap-” fiili görülmektedir.

e) Çapıtğan er: Uygur lehçesinde devamlı boyun uçuran kişi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 224).

DLT’de sözcük iki defa madde başı olarak gösterilmiş birincisinde “çapıtğan” sözcüğüne “ısırmak için devamlı saldıran” anlamı verilmiştir. İkincisinde ise yukarıda belirtildiği Uygur lehçesinde kullanılan anlamı verilmiştir (Ercilasun -Akkoyunlu, 2015: 224).

Jarring’in ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde bu sözcük tespit edilmemiştir. Her iki sözlükte de fiilin kök şekli olan “çap-” fiili görülmektedir.

f) Çaptur-: Uygur lehçesinde birinin boyunu vurdurmak için emir vermek, boyun vurdurmak (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 616).

Bu fiilin DLT’de yukarıda dönemin Uygur lehçesinde kullanılan anlamı dışında Hakaniye Türkçesinde kullanılan iki anlamına daha yer verildiği görülmektedir. Bu anlamlardan biri “katkısız çamurla sıvamak için emir vermek, sıvatmak”, diğeri de “su vb. yerlerde yüzdürmek”tir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 616).

Shaw tarafından hazırlanan sözlükte bu fiil “1. Dört nala koşturmak 2. Kılıç ya da herhangi bir kesici alet ile vurdurmak” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 84). Fiilin DLT’de Uygur lehçesinde kullanıldığı belirtilen anlamı ile bu sözlükte kaydedilen ikinci anlamı arasındaki yakın anlamlılık dikkat çekmektedir.

Jarring’in sözlüğünde de “çaptur-” fiili “1. To make, to fabricate 2. To cause to gallop (Yapmak, üretmek; dörtnala koşmasına neden olmak)” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Jarring, 1964: 65).

g) Çomak: Uygurlara ve bütün kafirlere göre Müslüman (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 627).

Sözcüğün DLT’de yukarıda Uygurlara özgü anlamı dışında ayrı bir madde başıyla belirtilen “çomak, sopa” anlamı da bulunmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 164).

Shaw’ın sözlüğünde “çomak” sözcüğü “1. Orta Çağ’da kullanılan ağır topuz. 2. Ağaç dalının budaklı kısmı, ucunda budak olan sopa.” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 95).

Jarring’in sözlüğünde ise bu sözcük “çomak / çumak” şeklinde kaydedilmiş ve “club, mace (sopa, topuz, asa)” şeklinde anlamlandırılmıştır (Jarring, 1964: 77).

Görüldüğü gibi her iki sözlükte de bu sözcük DLT’de dönemin Uygurları arasında kullanılan anlamıyla kaydedilmeyip Hakaniye Türkçesinde kullanılan anlamına yakın bir anlamla kullanılmıştır.

h) Kamdu: Üzerine Uygur hanının mührünün basıldığı ve alışverişte kullanılan dört arşın uzunluğunda ve bir karış genişliğinde olan kumaş parçasıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 181).

Bu sözcük Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan sözlüklerde tespit edilmemiştir.

i) Ön-: Uygur lehçesinde (bir yere) gitmek, yönelmek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 787).

Kaşgarlı bu fiilin Uygur lehçesindeki anlamının dışında dönemin genel Türkçesindeki “(ot) bitmek, (akıl dışı) çıkmak” anlamlarını da kayıt altına almıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 787).

Bu fiil, Shaw tarafından “unmak” şeklinde kaydedilmiş ve “sürmek, yerden filiz vermek” şeklinde anlamlandırılmıştır (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 286).

Sözcük, Jarring’ın sözlüğünde ise “ün-” şeklinde kaydedilmiş ve “to come up, to grow up, to come up from under the earth (çıkma, büyüme, yerin altından çıkma)” anlamı verilmiştir (Jarring, 1964: 327).

Fiilin Jarring ve Shaw’ın sözlüklerindeki kaydedilen anlamı göz önünde bulundurulduğunda bölgede XX. yüzyılda sözcüğün DLT’de kaydedildiği birinci anlamıyla (“(ot) bitmek”) anlamıyla yaşadığı görülmektedir.

j) Öndür-: Uygur lehçesinde (birini bir yere) yöneltmek, yönlendirmek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 787).

Kaşgarlı bu fiili Uygur lehçesindeki kullanımı dışında ayrı bir madde başı olarak vermiş ve “(ot) bitmesini sağlamak” şeklinde anlamlandırmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 787).

Bu sözcük Shaw tarafından hazırlanan sözlükte “undurmak” şeklinde gösterilmiş ve “sürdürmek, filiz verdirmek” anlamıyla kayıt altına alınmıştır (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 286).

Jarring’ın sözlüğünde ise fiilin bu şekli tespit edilmemiş sadece fiilin kökü olan “ün-” şekli gösterilmiştir.

Shaw sözlüğündeki kayıttan hareketle fiilin DLT’deki dönemin genel Türkçesindeki anlamının bölgede kullanılmaya devam ettiği çıkarımını yapabiliriz.

k) Tatlaş-: Uygur lehçesinde anlaşılma şeklinde karşılıklı konuşma (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 862).

Bu sözcüğün Kaşgarlı tarafından aynı madde başı içerisinde iki anlamı verilmektedir. Birinci anlam dönemin genel Türkçesinde kullanılan “karşılıklı Farsça konuşma” anlamıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 862). İkinci anlam ise Uygur lehçesine özgü olan yukarıda belirtilen anlamdır.

Bu fiil, Jarring’ın ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde tespit edilmemiştir.

l) Yalawar: Uygur lehçesinde hükümdarın elçilerine verilen ad (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 368).

Bu sözcüğe Shaw ve Jarring tarafından hazırlanan sözlüklerde rastlanmamıştır.

m) Yartmak: “para” için kullanılan “yarmak”ın Uygur lehçesindeki biçimi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 526).

DLT’de bu sözcüğün “yarmak” şekli dönemin genel Türk dilinde kullanılmaktadır.

Shaw’ın sözlüğünde bu sözcüğün “yarmak” şekli tespit edilmiş ve “Çinliler zamanında kullanılan düşük değere sahip bronz para” şeklinde anlam verilmiştir (Shaw, çev. Yıldırım, 2014: 305).

Jarring’ın sözlüğünde de sözcük “yarmak” şeklinde görülmekte ve “a false copper coin” anlamı verilmiştir (Jarring, 1964: 150).

Sözcüğün Jarring ve Shaw’ın sözlüklerindeki şekli göz önünde bulundurulduğunda DLT’de genel Türk dilindeki şekli için kaydedilen “yarmak” biçiminin dönemin Doğu Türkistan ağızlarında yaşamaya devam ettiğini, “yartmak” şeklinin ise kullanımdan düştüğünü düşündürmektedir.

3. Sonuç

Shaw tarafından 1880 yılında yayımlanan “A Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand)”, DLT’nin yazımının tamamlanmasından yaklaşık 806 yıl sonra, Jarring tarafından hazırlanan An Eastern Turki-English Dialect Dictionary ise 890 yıl sonra yayımlanmıştır. Çalışmamızda yukarıda belirttiğimiz gibi Kaşgarlı Mahmud tarafından Doğu Türkistan şehirlerinden derlenmiş sözcüklerin bu bölgede konuşulan Türkçenin ağız söz varlığını ortaya koyan Jarring ve Shaw’ın sözlüklerindeki durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yapılan tarama sonucunda Kaşgarlı Mahmud’un günümüz Doğu Türkistan sınırlarında veya yakın çevresinde bulunan Barsgan, Balasagun, Kaşgar, Kuça, Hotan, Uç ve Uygur şehirlerinde konuşulan Türkçeye özgü 41 sözcük kaydettiği tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden beş tanesi Barsgan’dan, iki tanesi Balasagun’dan, altı tanesi Kaşgar’dan, bir tanesi Kuça’dan, beş tanesi Hotan’dan, altı tanesi Uç’tan ve on üç tanesi dönemin Uygur şehirlerinden kaydedilmiştir. Tespit edilen

sözcüklerden 37 tanesi DLT’de madde başı olarak verilirken “budğay”, “hana”, “hata” ve “yumğak tana” sözcükleri madde başı şeklinde verilmemiştir.

Yapılan tarama sonucunda tespit edilen 41 sözcükten 26 tanesi Jarring ve Shaw’ın hazırladığı sözlüklerde tespit edilememiştir. Tespit edilemeyen sözcükler şunlardır: arığ, ildruk, katut, tunek, semürgük, butık, kewçi, kimişge, sibüt, uğıl, yıdığ ot, çatır, çowı, hana, hata, şüt, kester, sasık, suğun-, tana, balıklan-, çapıt-, çapıtğan er, kamdu, tatlaş-, yalawar. Tespit edilemeyen sözcüklerden “tunek”, “balıklan-”, “çapıt-” ve “çapıtğan er” sözcüklerinin kök şekli bulunmaktadır. Ayrıca DLT’de Kaşgar ve Kuça şehirlerinden kaydedildiği belirtilen sözcüklerin hiçbirisi söz konusu sözlüklerde tespit edilmemiştir.

Yapılan inceleme sonucunda Barsgan şehrinden kaydedilen “açı” sözcüğü bu şehirdekine yakın anlamlı bir şekilde Jarring’in sözlüğünde tespit edilmiştir. Uygur şehirlerinden kaydedilen “çap-” sözcüğü hem Jarring’in hem de Shaw’ın sözlüğünde, “çaptur-” fiili ise Shaw’ın sözlüğünde Kaşgarlı’nın kaydettiği gibi bu şehirlerdekine yakın anlamlı bir şekilde tespit edilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud’un DLT’de yer verdiği Barsgan şehrinden “budğay”, Hotan şehrinden “hana”, “hata” ve “ühi”, Uygur şehirlerinden “yartmak” sözcükleri Jarring ve Shaw tarafından hazırlanan sözlüklerde bu şehirlerdeki şekliyle değil; DLT’de görülen dönemin genel Türkçesindeki şekliyle “bugday”, “ana”, “ata”, “uki” ve “yarmak” şeklinde görülmektedir.

Kaşgarlı’nın Uygur şehirlerinden derlediği “balık”, “çomak”, “ön-” ve “öndür-” sözcükleri Jarring ve Shaw’ın sözlüklerinde bu şehirlerdeki tespit edilen anlamıyla değil, Kaşgarlı’nın genel Türkçe için verdiği anlamlarıyla söz konusu sözlüklerde tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

Akt.	: Aktaran
Çev.	: Çeviren
DLT	: Divânu Lugâti’t-Türk
S.	: Sayı
s.	: Sayfa sayısı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu

Kaynakça

- Bahşi, B. (2017). “Doğu Türkistan’ın Yakın Tarihi ve Uygur Türkleri”, *International Journal of Social Science (JASS)*, S. 57, s. 571-578.
- Berbercan, M. T. (2017). “İsveç Türkolojisinden İki Bilgin Gustaf Raquette ve Gunnar Jarring”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 10, s. 42-54.
- Dankoff, R. (1972). “Kâşgari on the Tribal and Kinship Organization of the Turks”. *Archivum Ottomanicum*, S. 4, s. 29.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Divânu Lugâti’t-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Gömeç, S. (2009). “Divanü Lûgat-it-Türk’de Geçen Yer Adları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 46, s. 1-34.
- Hayit, B. (2004). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund: CWK Gleerup.
- Jarring, G. (2004). “İsveç’te Türkoloji Araştırmaları”. (Çev. G. Kurmangaliyeva Ercilasun). *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11, s. 115-122.
- Karahan, A. (2013). *Divânu Lugâti’t Türk’e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Koraş, H. (2024). “Uygur Yazı Dili ve Sözlükçülüğü”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 58, s. 1-64.
- Kurban, İ. (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Nalbant, M. V. (2014). “Bir Kültür Mühendisi Kaşgarlı Mahmud ve Eseri Divanü Lugatı’t- Türk”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014*, Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), s. 553-562
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İ. Kurban). Ankara: TDK Yayınları.
- ztopçu, K. (1993). “Uygurcanın Yazı Dili Olarak Gelişmesi ve Uygurca Sözlükler”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 167-174.
- Shaw, R. B. (2014). *Kaşgar ve Yarkend Ağız Sözlüğü*. (Çev. F. Yıldırım). Ankara: TDK Yayınları.
- Taşağıl, A. (1994). “Doğu Türkistan”, İslam Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Vurgun, S. Y. (2018). “1850-1950 Yılları Arasında Seyahatnamelerin Işığı Altında Doğu Türkistan şehirleri”, *Asia Minor Studies*, C. 6, S. 11, s. 120-133.
- Yıldırım, F. (2019). “Yeni Uygurca ve Yeni Uygurca Sözlükler”, *Folklor/Edebiyat*, C. 25, S. 99, s. 539-552.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE YER ALAN AŞK VE SEVDA ŞİİRLERİ ÜZERİNE

Selma ÇELİK*

Öz

Karahanlı Dönemine ait eserlerden biri olan Dîvânu Lugâtî't-Türk, hem tarihi hem de zengin gramer ve söz malzemesi yönüyle sadece Karahanlı Dönemi için değil tarih ve yaşayan bütün Türk lehçelerini toplayan özgün ve zengin bir kaynaktır. Eser, her şeyden önce bir sözlüktür ancak gerek eserde yer alan söz varlığının tematik çeşitliliği gerek birçok kelime için karşılık vermekten öte yapılan açıklamalar gerek girişte ve bazı bölüm sonlarında verilen bilgiler, eseri adeta bir Türkiyat ansiklopedisi haline getirmiştir. Kaşgârlı'nın eserde atasözleri, şiirler, boy, kişi ve yer adları, adetler, inanışlar, efsaneler gibi Türk'e dair birçok konuda bilgi vermesi eserin sadece dil öğretmek amacı taşımadığını gösterir. O, eserde sosyal, siyasi ve kültürel açıdan halkın yaşayış tarzını, folklorunu, dünya görüşünü, dil ve edebiyatına dair bilgi verirken Türklüğü de bütün yönleri ile ortaya koyar.

Kaşgârlı Mahmut, Divan'da her kelimenin anlamının yerli yerine oturması için şiirlerden örnekler vermiştir. Şiirlerde tabiat, savaş, yiğitlik, aşk, ayrılık gibi pek çok temanın işlendiği görülür. Aşk ve sevdayı anlatan şiirlerde sevgi, özlem, aşk, sevgilinin yüz güzelliği, sevgilinin aşığı peşinden koşturması, kara sevdaya düşmüş aşığın durumu, sevgiliye yalvarış, gizli seveda, sevgilinin nazı, güzellik gibi duygular ifade edilir. Dönemine göre şiirlerde anlaşılır, etkili, akıcı, estetik açıdan duygu dolu bir üslup kullanıldığı görülür. Şiirlerde âşık ve sevgili arasında yaşanan hadiseler anlatılırken hem halk hem de divan şiiri anlayışına uygun bir anlatım vardır. Kafiye, redif, asonans, aliterasyon gibi ses tekrarları ile ahenk sağlanıp hece ölçüsü ile söylenen şiirlerde dörtlülük, aruz ile söylenen şiirlerde beyit nazım birimi kullanılmıştır. Bunun yanında dörtlülükler halinde yazılan şiirlerin aruz ölçüsüne de uyduğu görülür. Bu da Türk edebiyatında İslami Döneme geçiş ile birlikte sözlü geleneğin hemen terkedilmediğini, etkisinin devam ettiğini, Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün de bu geçiş dönemi eserlerinden biri olduğunu gösterir.

Anahtar Kelimeler: Kaşgârlı Mahmud, Dîvânu Lugâtî't-Türk, Şiir, Aşk ve Seveda Şiirleri, Karahanlı Dönemi.

Love and Affection Poems in Dîvânu Lugâtî't-Türk

Abstract

One of the works belonging to the Karahanlı Period, Dîvânu Lugâtî't-Türk is an original and rich source that collects not only the Karahanlı Period but also all historical and living Turkish dialects in terms of both its history and rich grammar and vocabulary. The work is a dictionary in everything, but both the thematic diversity of the vocabulary in the work, the explanations given for many words rather than giving answers, and the information given in the introduction and at the end of some sections have turned the work into an encyclopedia of Turkic languages. The fact that Kaşgârlı provides information on many topics related to Turks such as proverbs, poems, tribe, person and place names, customs, beliefs and legends in the work shows that the work does not only aim to teach language. In the work, he provides information about the people's lifestyle, folklore, worldview, language and literature in terms of social, political and cultural aspects, while also revealing Turkishness in all its aspects. Kaşgârlı Mahmut gave examples from poems in the Divan so that the meaning of each word fits into its proper place. It is seen that many themes such as nature, war, bravery, love, separation are handled in the poems. In the poems that tell of love and passion, feelings such as affection, longing, passion, the beauty of the beloved's face, the beloved's pursuit of the beloved, the situation of the lover who has fallen in love, begging the beloved, secret love, the coquetry of the beloved, beauty are expressed. It is seen that an understandable, effective, fluent, and aesthetically emotional style is used in the poems according to the period. While the events experienced between the lover and the beloved

* Dr. Tolunay Özaka Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, MEB, elik.selma2016@yandex.com.tr, ORCID: 0000-0002-3886-1338

are told in the poems, there are expressions that are suitable for both folk and divan poetry understanding. In poems where harmony is achieved with sound repetitions such as rhyme, repeated voice, assonance, alliteration and sung in syllabic meter, quatrain is used, and in poems sung in aruz, couplet verse unit is used. In addition, it is seen that poems written in quatrains also comply with aruz meter. This shows that oral tradition was not abandoned immediately with the transition to the Islamic Period in Turkish literature, its influence continued, and *Dîvânü Lugâtî't-Türk* is one of the works of this transition period.

Keywords: Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâtî't-Türk*, Poetry, Love and Affection Poems, Karahanlı Period.

Giriş

XI. yüzyıl Türkçesinin küçük bir gramer kitabı olan *Dîvânü Lugâtî't-Türk*, Kaşgarlı Mahmut tarafından halife Ebul-Kâsım Abdullah el-Muktedî bi- Emrillah'a sunulur. Türk edebiyatının ilk sözlüğü olan DLT, Yusuf Has Hacıp'in güçlü Türk kültürünü ve devlet anlayışına inancını gösterdiği Kutadgu Bilig (Nalbant, 2021: 341) gibi geçiş dönemi eserlerindendir. Kaşgarlı, eserde dokuz bin civarında Türkçe kelimenin Arapça karşılığını vererek Türkçenin Arapça ile boy ölçüşebilecek nitelikte bir dil olduğunu göstermiştir. Türk coğrafyasına ait birçok şehir, kasaba, köy, akarsu, göl, dağ adlarını içine alan, bunların birçoğunu bir haritada gösteren ve bazıları hakkında kısa bilgiler verilen eserde yer, kişi adları yanında Türk boylarının ağızları hakkında bilgilere de ulaşılır. Bu özelliklerinin yanında DLT, Türklere ait bazı efsaneleri, çeşitli adet ve inanışlar; tarım, hayvancılık, avcılık, çeşitli zanaat ve mesleklerle giyim kuşam, süslenme, eşya, aletler, silahlar ve alt takımları, çeşitli yiyecek içecek ve yemekler, eğlence, oyun ve çalgı aletleri hakkında bilgi veren bir halk bilimi kaynağıdır. Yine halk kültürü ile ilgili çeşitli hastalıklar, tedavi şekilleri ve ilaçlar hakkında bilgi veren bir halk hekimliği kitabıdır. DLT, üç yüze yakın atasözü ile XI. yüzyıla ait bir atalar sözü külliyatı olmanın yanında çeşitli kelimelere örnek olarak verilmiş, tamamı 764 mısradan oluşan, dörtlük ve beyitleriyle XI. yüzyıla ait şiir seçkisidir. Ulus bilinci yüksek, idealist bir bilim adamı olan Kaşgarlı Mahmut'un Türk dilini zengin dil malzemesi ile betimlemesi ve eserinin bugüne ulaşması hem bilim dünyası hem de Türk kültür hayatı için önem arz eder (Eker, 2006: 191).

Kaşgarlı Mahmut, Türk boylarını gezerek hazırladığı DLT'yi, sözlük harfleri sırasına göre düzenleyip “zorlukları yumuşasın, derinlikleri ve en dipteki noktaları açıklansın diye hikmetler, atasözleri, seciler, recezler, nesirler ve şiirlerle” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: xlii) süslemiştir. Divan, şiir ile ilgili bir çalışma değildir, bu amaçla hazırlanmamıştır. Kaşgarlı Mahmut'un niyeti dönemin şiirlerini derlemek ya da onları topluca bir arada vermek değildir. O, dağınık kültür ve dilinin güçlü Arap kültürü karşısında kaybolmasından endişe duyduğundan (Enginün, 2014: 16) olsa gerek Türkçeden Arapçaya açıklamalı bir sözlük derleyerek hem Araplara Türkçeyi öğretmek istemiş hem de Türkçenin ve Türk kültürünün bugünlere gelmesinde önemli isimlerden biri olmuştur. Bunun yanında eser, Türk kültür ve edebiyatının çeşitliliğini, zenginliğini ortaya koyar. Eserdeki şiirler dolayısıyla sınırlı sayıdadır. Ayrıca burada yer alan şiirleri, İslami Türk edebiyatının ilk dönemi Karahanlılar devrinin bütün şiirleri olarak düşünmemek gerekir. DLT'te 91 tane şiir yer alır. Bu şiirlerin 40 tanesi dörtlük, 51 tanesi beyit ile yazılmıştır. Dörtlük biçiminde yazılan şiirlerin iki tanesi tekrar edilmiş olduğundan 142 dörtlük bulunur. Beyitlerle yazılan 51 şiirde de iki tane tekrar eden beyit dâhil 95 beyit vardır. Dörtlük şeklinde yazılan şiirlerin toplam mısra sayısı 568, beyitler ile yazılan şiirlerin toplam mısra sayısı 190'dır. DLT'te yer alan şiirlerin sayısı araştırmacılara göre değişiklik gösterir. Bunun nedeni DLT'nin bir şiir antolojisi değil sözlük amacıyla yazılmış olmasından kaynaklanır. Kaşgarlı Mahmut'un lügatte kelimelere örnek olarak verdiği dörtlükler, beyitler araştırmacılar tarafından konularına, ölçü ve ses tekrarlarına göre düzenlenerek şiirler meydana getirilmiştir.

Araştırmacılar arasında şiirlerin oluşturulmasında her hangi bir birliktelik olmadığı için şiir sayıları da farklı çıkmaktadır (Ercilasun, 2020: 47). Talat Tekin'de şiir sayısı toplam 21, mısra sayısı 764'tür (Tekin, 1989: V, 158). Saim Sakaoğlu ise şiir sayısını değil bent sayısını göz önünde tutmuştur. Sakaoğlu'na göre DLT'te bent sayısı 237'dir. Bunların 79'u beyit; 149'u dörtlük, 79'u beyittir. 9 dörtlükte iki kere tekrar edilmiştir (Sakaoğlu, 1977: 97). DLT'te şiirlerin sınıflandırılmasında da birliktelik yoktur. Bazı araştırmacılar DLT'teki sırayı izlemiş bazıları da konuyla beraber nazım birimini ölçü almışlardır. A. B. Ercilasun ise nazım birimini esas alıp şiirleri ikiye ayırmıştır. Daha sonra da şiirlerin her birini konularına göre tasnif etmiştir. Ercilasun tasnifi yaparken Sakaoğlu'nunki gibi dörtlük

ve beyitleri ayırdıktan sonra her birini kendi içinde sınıflandırır. Bu çalışmada A. Bican Ercilasun'un yaptığı tasnifti yararlanılmıştır.

1. Dörtlüklerden Oluşan Aşk ve Sevda Temalı Şiirler

DLT'deki şiirlerin kimin tarafından yazıldığına dair Kaşgarlı Mahmut bir şey belirtmemiştir. Bu sebeple şiirlerin söyleyeni belli değildir. Koşma tarzında yazılmış bir kısım şiirlerin Çuçu'ya ait olduğu belirtilir (Kaçalın, 1994: 448). Ancak bu şiirlerin bir kısmı halk şairlerine de ait olabilir ya da anonim de olabilir. Hece vezniyle yazılmış olan şiirlerin bir kısmının Karahanlılar Dönemine, bir kısmı da Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden önceki dönemlerine aittir. Aruz vezni ve beyitler ile yazılan şiirlerin Kaşgarlı Mahmut tarafından yazıldığı, Karahanlılar Dönemine ait olduğu da söylenir (Ercilasun 2020: 50-51). Dörtlükler halinde yazılan şiirler genelde koşma biçiminde (aaab / cccb) kafilenmiş olup iki dörtlük (xaxa) şemalıdır. Şiirin dörtlükleri genelde hecenin 7'li kalıbı ile 4+3 durakları ile meydana getirilmiştir. DLT'deki beyitle söylenmiş şiirlerde en çok müstef'ilün, müstef'ilün, müstef'ilün / müstef'ilün, feülün, müstef'ilün, feülün / fâilâtün, fâilâtün, fâilün vezinlerinin kullanıldığı görülür.

1.1. Aşk ve Ayrılık

Üdig meni komıttı,
Sakinç maña yomıttı,
Könlüm añar emitti,
Yüzüm meñin sargarur.

Sevgi beni coşturdu,
Sıkıntı, kaygı başıma toplandı;
Gönlüm ona aktı, yöneldi
Benim yüzüm sararır.

(Atalay, 1985: I. Cilt / 69)

Bu dörtlükte aşkın, sevgiliye duyduğu aşk, özlem coşku ve heyecana kapılmasına yol açmıştır. Âşık, bu ruh hali ile sevgiliye yönelmiş onunla birlikte olmak ister. Ancak bu mümkün değildir çünkü âşık, sevgilisinden ayrıdır. Bundan dolayı aşkın ruhunu keder, hüznü kaplamıştır. Bedeninde kaygı toplanan aşkın her geçen gün yüzü, benzi sararmaktadır.

Könlüm añar kaynaku,
İçtin añar oynayu,
Keldi maña boynayu,
Oynap mini argurur.

Gönlüm ona kaynayıverdi,
Evde, içeride onunla oynayıp durdu,
Bana geldi, boynunu gerdi
Oynayarak beni yoruyor.

(Atalay, 1985: I.Cilt / 225-226)

Bu dörtlükte sevgilisinden ayrı olan âşık, sevgili ile bir araya gelir. Sevgili aşığa boynunu gerip kibirli bir eda, cılve ile aşkın üzerine gelmektedir. Evin içinde onunla bu şekilde hoş vakit geçiren âşık, coştugu için gönlü kaynar ancak bu eğlence aşığı yormuştur.

Kördi meni emleyü,
Baktı maña imleyü,
Kaldım köñül tumlıyı,
Kağgu meni torgurur.

Beni gördü, (onun bakışı beni) tedavi etti.
Bana işaret ederek baktı,
Gönlüm buz gibi donup kaldım.
Kaygı beni durdurur, bitirir.

(Atalay, 1985: III. Cilt / 295)

Gerçekte sevgilinin aşığı gördüğü vakit onun bakışı ile tedavi olmasına yetmiştir. Fakat sevgili, kalıcı değildir. Nazlı sevgili, bakışı ile aşığa işmar edip gitmiştir. Bu hareket zavallı aşkın gönlünü buz gibi soğutmuş öylece kalakalmıştır. Aşığı, sevgilinin gidişi ile kederlenmiş, kaygıları onu bitirir.

Bardı közüm yarukı,
Aldı özüm konukı
Kanda erinç kanı kı,

Gözümün ışığı gitti,
Gidişi canımı aldı.
Nerededir ah nerde?

Emdi üdın oğgurur.

Şimdi beni uykudan uyandırır.

(Atalay, 1985: I. Cilt / 46)

Bu dörtlükte sevgilinin gidişi ile aşığın gözünün ışığı da gitmiştir. Sevgili giderken sanki aşığın özündeki konuğu yani ruhunu da alıp götürmüştür. Şimdi âşık, sevgilim nerededir diyerek ah etmektedir. Âşık, sevgilim burada olmalı beni uyandırmalıydı şeklinde iç geçirmektedir.

Şiir yedili hece ölçüsü ile yazılmıştır. Duraklar çoğunlukla 2+5 olmakla birlikte birinci dörtlükte dördüncü mısraı, ikinci dörtlüğün üçüncü, üçüncü dörtlüğün birinci ve ikinci mısraı, son dörtlüğün üçüncü mısraı 4+3 duraklıdır. Birinci dörtlük –mIt, ikinci dörtlük –yna, üçüncü dörtlük m, dördüncü dörtlük (u)k; bağlantı mısraı –r, gr sesleridir. –tI, –yu, –leyü / lıyu ekleri rediftir. Son dörtlükteki ilk mısradaki –uk kafiyesi, redif olan –ı sesi ile birlikte üçüncü dörtlükteki kanı kı kelimeleri ile kafiye oluşturmuştur. Bağlantı mısraı r sesi yalnız ikinci ve üçüncü dörtlükte kafiye oluşturur ancak son dörtlükte bu kafiye sesi yoktur.

Kızlep tutar sewüklük

Sevgiyi gizli tutar,

Adhrış küni belgürer

Ayrılık günü belirir;

Başlığ közüğ yapsama

Yaralı gözü kapatma,

Yaşı anıñ sawrukar

Onun yaşı fişkırır, savrulur.

(Atalay, 1985: II. Cilt / 172)

Bu dörtlükte gizli sevginin, ayrılık gününde açığa çıktığına değinilir. Yaralı ve yaşlı gözü kapatma zira yaralı gözün yaşı o kadar çoktur ki etrafa savrulur, bu yüzden gözyaşını saklayamaz.

Üdhik meni küçeyür

Aşk bana zulmediyor,

Tün kün turup yıglayu

Gece gündüz durup ağlayarak,

Kördi közüm tawrakın

Gözüm onun davrandığını gördü,

Yurtı kalıp aglayu

Yurdu boş kalarak.

(Atalay, 1985: III. Cilt / 258)

Gece gündüz ağlayan gözü, sevgilinin yurdunun boş kaldığını gören aşığa zulüm edip acı çekmektedir.

Bu şiirler de 7'li hece ölçüsü ile 4+3 duraklardan meydana gelmiştir. Birinci dörtlüğün kafiye şeması abcb şeklindedir. Birinci dörtlükteki ikinci ve dördüncü mısralarda –(a)r sesi rediftir. İkinci dörtlük abcb şeklinde kafiyelidir. İkinci ve dördüncü mısradaki –yu sesleri redif, –la sesi ise tam kafiye.

1.2. Sevgilinin Yüzü

Yalwın anıñ közi,

Onun gözü büyülüdür.

Yelgin anıñ õzi,

Onun gözü konuktur.

Tolun āyın yūzi,

Yüzü ayın on dördüdür.

Yardı meñin yūrek.

Benim yüreğimi parçaladı.

(Atalay, 1985: III. Cilt / 33)

Kaşgarlı Mahmut bu dörtlükte sevgilinin niteliklerini sıralar. Onun gözü büyülüdür. Onunla aşığı avlar. Kendisi yolcudur. Yüzü dolunay gibi olan sevgili bana bir işmar etti ve kalbimi parçaladı. Âşık sevgiliye kavuşamıyor çünkü sevgili gelip geçen bir misafir gibi konuktur.

Şiir altılı hece ölçüsü ile söylenmiştir. Bir, iki ve dördüncü mısralar 2+4; üçüncü mısra 2+2+2 duraklıdır. Kafiye sesi –z olup y, a, l, n, ŋ aliterasyonları ve bir ve ikinci mısrada bu seslerin dikey bir biçimde paralellik göstermesi ile şiirde ahenk sağlanmıştır.

Bëriñ maña sözkiye,
Menlig kara tuzkıya,
Yelwin tutar közkiye,
Muñum meniñ biliñe!

Bana sözceğiz veriniz,
Ey kara benli esmer, tatlı yüzlü
Gözleri büyüleyici,
Benim çektiğim derdimi de bilesin.

(Atalay, 1985: III. Cilt / 359)

Kaşgarlı Mahmut'un açıkladığına göre "Diyor ki: Bir hazırlık yap ve bana bir kelime söyle! Ey kara benli, ey av tutan büyülu gözlerle sahip güzel! Benim bu aşkla neler çektiğimi de bilmelisin.

4+3 duraklı 7'li hece ölçüsü ile söylenen şiirde, -z sesi ile yarım kafiye yapılmıştır. Redif, -kIyA küçültme ekidir ve η sesi ile aliterasyon yapılarak şiirin ahengi güçlendirilmiştir.

1.3. Sevgiliye Yalvarış

İkledi meñin adak,
Körmedip ogırı tuzak,
İgledim andın, uzak,
Emlegil emdi, tuzak!

Ayağım tuzağa takıldı,
Gizli tuzağı görmeyerek,
Bundan uzun hastalık çektim.
Sevgilim ilaç et.

(Atalay, 1985: I. Cilt / 380)

Âşık, sevgilinin somut olarak kurduğu tuzağı görmeyerek üstüne basmıştır. Sevgilinin kurduğu tuzak sebebiyle uzun süren bir hastalığa yakalanan âşık, sevgilinin gelip kendisini iyileştirmesi için ona seslenmekte ve yarasını tedavi etmesi için yalvarmaktadır. Çünkü aşığın tedavisi sevgiliye kavuşmakla mümkündür.

Şiir, 7'li hece ölçüsü ile yazılmıştır. İlk iki mısraı 3+4, son iki mısraı 5+2 duraklıdır. Dörtlük aaaa şeklinde kafiyevidir. Kafiye sesleri -zak'tır. Adak kelimesindeki d (d) de o dönemde peltek z gibi okunmaktaydı. İlk tuzak sözü bildiğimiz anlamda, ikinci tuzak sözü "güzel" anlamındadır; dolayısıyla ikinci mısraı ile dördüncü mısra arasında cinaslı kafiye bulunmaktadır. İkledi -igledim, emlegil- emdi kelimeleri arasındaki ses benzerlikleri de dikkat çekmektedir. Ercilasun Hoca'nın güzele yalvarış temasına tespit edilen şu dörtlük de eklenebilir.

Köğler kamuğ tüzüldi
Iwrık idhiş tizildi
Sensiz özüm özeldi
Kelgil amul oynalım

İrlamlar bütün düzüldü.
İbrik, kadeh dizildi,
Sensiz özüm özledi.
Gel de yavaş yavaş oynayalım.

(Atalay, 1985: III. Cilt / 131)

Âşık sevgiliye diyor ki: Şarkının sözleri ile nağmeleri arasında uyum gerçekleştirildi. İbrik ve kadeh dizildi. Gönlüm seni özlemekte, haydi çabuk ol gel de rahat ve sakin bir şekilde raks edelim, oynayalım. Şiir 4+3 duraklı 7'li hece ölçüsü ile yazılmıştır. -di eki redif -l sesi yarım kafiyevidir. Kafiye şeması aaaa şeklindedir.

1.4. Sevgilinin Hayali

Bulnar mini öles köz,
Kara meñiz, kızıl yüz,
Andın tamar tükel tüz,
Bulnap yana ol kaçır.

Beni baygın göz,
Esmer beniz, pembe yüz tutsak eder.
O çehreden bütün güzellikler damlar
Beni tutsak ettikten sonra kaçır.

(Atalay, 1985: I. Cilt / 60)

Kaşgarlı Mahmut, öles köz için “baygın bakan göz sarhoş gözü gibidir” açıklamasını yapar. İlk dördlükte öles köz bu anlamda kullanılır. Sevgilinin gözü sarhoşların gözü gibi baygın bakmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, kızıl yüz sözlerini “parlak yüz” olarak Arapçaya çevirmiştir. Buradan yola çıkarak sevgilinin parlak bir yüzü ve kara benleri olduğu söylenebilir. Bununla birlikte sevgilinin sanki pembe yanaklarından güzellik damlamaktadır. Sevgilinin baygın gözleri, pembe yüzü ve bu yüz üzerindeki kara benler aşığı büyüleyip tutsak etmiştir. Daha sonra sevgili kaçmıştır. Divan şiirinde sevgilinin güzellik unsurlarından biri büyüleyici gözleridir. Gözlerin baygın bakışı makbul olandır ve sevgilinin gözü mahmur, mest, hasta ve mestane özelliklere sahiptir. Avlama işi insana ait bir özelliktir. Ancak burada baygın gözler avcıdır. Yani insana ait bir özellik bir duyu organına aktararak teşhis sanatı yapılmıştır.

Awlap mini koymañız,	Beni avlayıp bırakıverme,
Ayık ayıp kaymañız,	Söz verip vazgeçme;
Akar közüm uş teñiz,	Gözüm deniz gibi akar.
Tegre yöre kuş uçar.	Çevresinde, yöresinde kuşlar uçar.

(Atalay, 1985: II. Cilt / 45)

İkinci dördlükte şair, sevgilisi gittiği için yalvarmaktadır. Beni kendine tutsak ettikten sonra ne olur bırakıp gitme. Ne olur sözünden vazgeçme. Gözyaşlarım deniz gibi akıyor. Kaşgarlı Mahmut’un gözyaşını denize benzetmesinin sebebi gözyaşının tuzlu olmasıdır. Gözyaşının çevresinde kuşlar uçup durmaktadır. Burada gözyaşının denizler gibi akması ifadesi ile mübalağa sanatı yapılmıştır.

Yıgılap udu artadım,	Arkasından ağlayarak bozuldum,
Bagrım başın kartadım,	Bağrımın yarasını deştim,
Kaçmış kutug irtedim,	Giden saadeti aradım,
Yagmur kibi kan saçar.	Gözüm yağmur gibi kan saçar.

(Atalay, 1985: I. Cilt / 272)

Üçüncü dördlükte âşık, kendisini bırakıp giden sevgilinin ardından yakarmaya devam eder. Âşık hasta oluncaya, vücudu bozuluncaya kadar ağladığını hatta iyileşmiş olan yüreğindeki yarayı tekrar kaşıyıp deştğini söyler. Kaçıp giden şansını arayıp durduğunu gözünden kanlı yaşların yağmur gibi yayıldığını ifade eder. Teşbih unsurlarından yalnızca kendisine benzetilen (yağmur) söylenmiş benzeyen (göz) söylenmemiştir. Bu şekilde açık istiare yapılmıştır.

Yüknüp maña imledi,	Boyun eğip bana işaret etti,
Közüm yâşın yamladı,	Gözüm yaşını sildi,
Bagrım başın emledi,	Bağrımın yarasını sağalttı,
Elgin bolup ol geçer.	Konuk olup gelip geçti.

(Atalay, 1985: III. Cilt / 84-85)

Dördüncü dördlükte âşık, ıstırap içindedir. Ağlamaktan gözleri bulanık görmeye başlayan âşık hayal görmektedir. Gözlerinin önünden sevgilisinin geçtiğini hayal etmekte ve ona eğilerek selam vermektedir. Hayali o kadar canlıdır ki sevgili ona gel diye işaret etmektedir. Sevgilinin hayali, aşığın gözyaşlarını dindirmiş, gözlerini temizlemiş ve yüreğindeki yarayı iyileştirmiştir. Adeta sevgilinin hayali gönül yarasına merhem olmuştur. Ancak sevgilinin hayali bir yolcu gibi gelip geçmiştir. Gönül yarası ve gözyaşını silinmesi ile leff ü neşr sanatı yapılmıştır.

4+3 duraklı 7’li hece ölçüsü ile yazılan şiirde 1. dördlükte z, 2. dördlük y, 3. Dördlük rtA, 4. dördlük m; bağlantı mısraı ç sesleri ile kafiye yapılmıştır. İkinci dördlüğün iki mısrasında y sesi yarım kafiye ma-ñız ekleri rediftir. Fakat bu mısralardaki ñız redifi, üçüncü mısradaki teñiz sözcüğünün ñız hecesi ile kafiyevidir. İlk dördlükte m, l, t sesi, ikinci dördlükteki a sesi aliterasyonları ile ahengin artırıldığı görülür. Son dördlükte yâşın, başın kelimeleri ikinci bir kafiye oluşturduğu söylenebilir.

1.5. Sevgili ile diyalog

Aydım anar: Sewük!
 Bizni tapa nêlûk
 Keçtiñ yazı kerik;
 Kırlar ediz beğûk?

Sevgilime söyledim:
 Bizim tarafa yüksek, büyük,
 geniş kırları geçerek nasıl geldin?

(Atalay, 1985: I. Cilt / 94)

Âşık, sevgilisinin hayalini görür ve ona seslenir. Ey sevgili! Bu geniş ovaları, yaylaları, yüce dağları nasıl aştın da bize doğru gelebildin?

Aydı señin udu
 Emgek telim îdu,
 Yumşar katıg ödü;
 Könlüm saña yüğrük.

Dedi: Senin tarafında çok emek,
 Zahmet vardı;
 Katı dağlar yumuşadı,
 Gönlüm sana doğru koşuyor.

(Atalay, 1985: I. Cilt / 110)

Sevgilinin hayali cevap veriyor: Senin ardından koşarken o kadar acı, o kadar sıkıntı çektim ki o sert, katı dağlar bile yumuşadı. Benim çektiğim sıkıntıların yanında dağların sertliğinin lafı bile edilmez. Yalçın ve sarp dağlar, dereler yumuşayarak bana yol verdiler. Gönlüm sana doğru sendeleyerek, yel yeperek koşarak öylece geldi. Sevgilinin hayali çetin yollardan geçerek gelişi bilindiği halde bir noktaya dayandırılarak bilmezlikten gelinmiş tecahül-i arif sanatı yapılmıştır.

Şiir dedim-dedi şeklinin ilk örneklerindendir. 2+4 duraklı 6'lı hece ölçüsü ile yazılmıştır. İlk dörtlükte (ü)k, ikinci dörtlükte dU sesi kafiye. Bağlantı mısraları da ük sesleriyle kafiye. İlk dörtlükte (ü)k, ikinci dörtlükte dU sesi kafiye. Bağlantı mısraları da ük sesleriyle kafiye.

2. Beyitlerle Yazılan Sevgi – Güzellik – Özlem Temalı Şiirler

2.1. Sevgilinin Tasviri (Ay Evi, Ardıç Dalı).

Kim ayıp iştür kulak:

Kim der, hangi kulak işitir:

Ay ewi artuç butak. (189/162)

Ayın evi ardıç dalıdır.

Kaşgarlı Mahmut'un açıklaması: Hangi kulak duydu ve kim dedi ki ayın evi ardıç dalıdır. Cariyeyi niteleyerek onun yüzünü aya, boyunu dala benzetiyor.

Atgalır oknı azak,

Atmak ister sapmış oku,

Tegmedi bu sâw uşak. (2714/239)

Gelmedi bana bu dedikodu.

Kaşgarlı Mahmut'un açıklaması: Bu fettan kadının, azmış okunu bana doğru atmak istediği söylentisi bana ulaşmadı.

Ugragım kendü yırak;

Uğrayacağım yer uzak;

Bulnadı meni karak. (456/ 360)

Bu göz etti beni tutsak.

Kaşgarlı Mahmut'un açıklaması: Uğrayacağım yer uzaktır. Ancak sevgilinin gözü beni esir etti ve hedefime gitmeme engel oldu.

Aktarur közüm yulak,

Akıtır gözlerinden pınar,

Tüşlenür ördek yugak. (118/ 106)

Ördek iner, su kuşu iner.

Kaşgarlı Mahmut'un açıklaması: Gözlerinin yaşını pınar gibi öyle akıtır ki onlar birikip göl olur. Ördek vb. su kuşları oraya iner.

Aktarur közüm yulak,

Akıtır gözlerimden pınar,

Tüş kılur ördek yugak. (452/355)

Ördek konar, su kuşu konar.

Kaşgarlı Mahmut'un açıklaması: Gözlerim su pınarları gibi akıyor; o kadar ki göller oluşturuyor ve oraya ördekler vb. kuşları konuyor.

Şiir, fattan bir kadına tutulan aşğın dilinden yazılmıştır. İkinci mısra da ardıc dalı, sevgilinin boyuna, mehtapta dalın ucuna konmuş gibi görünen dolunay da sevgilinin yüzüne benzetilmiştir (İlaydın 1972: 101). Dört kelimededen oluşan bu mısra tam bir tablo gibidir. Mehtaplı bir gece, ince bir dala konmuş gibi duran dolunay çizilmiştir. Şair, ressam gibi ardıcın yanına ince endamlı, ay yüzlü güzel bir yerleştirebilir. Kaşgarlı Mahmut sevgilinin cariye olduğunu bildirmektedir.

İkinci beyitte tecahül-i arif sanatı yapılmıştır. Şair, bildiği halde dedikodunun kendisine gelmediğini, duymadığını söylemektedir. Şair, aslında kendisinin hedef alınmasını, yani sevgilinin kendine yönelmesini istemektedir. Ancak bu dedikodu bana gelmedi diyerek buna inanmadığını ifade etmektedir.

Üçüncü ve dördüncü beyitte sevgilinin gözlerinin etkisinden söz edilir. Bu gözler o kadar etkilidir ki adeta aşığı tutsak etmiştir. Bu yüzden âşık, gitmek istediği yere bir türlü gidememekte ve sürekli ağlamaktadır. Gözlerinden o kadar çok yaş akıtmıştır ki bu gözyaşları ördek ve su kuşlarının yüzdüğü göl haline gelmiştir. Gözyaşlarının göl haline gelmesi anlatımında mübalağa sanatı yapılmıştır.

Şiir aruzun “fâilâtün/ fâilün” kalıbı ile yazılmıştır. 3+4 duraklar da şiirde sezilmektedir. Kâfiye düzeni gazeldeki gibi aa/ aa/ aa/ aa şeklinde olup ak sesleri kafiyedir.

Ardı sini kîz bodı anıñ tâl,

Aldattı seni kız, onun boyu dal;

Yaylır anıñ artuçı burnı takı kıwal. (208/178)

Salınır bedeni, burnu da güzel.

Kaşgarlı Mahmut bir kıızı tasvir eder. Bedeni körpe, vücudu nazlı nazlı salınan, ardıc dalı gibi titreyen, burnu biçimli dal boylu kız seni aldattı.

Sevgilinin aşığı aldattığının anlatıldığı şiirde, asıl dikkat çeken nokta güzelin tasviridir. Kaşgarlı Mahmut'un körpe bir beden, dal gibi titreyen, nazlı nazlı salınan bir vücut güzel ve biçimli bir burun şeklinde yaptığı güzel kız tasviri çok canlıdır. Şiir, kıwal burun maddesine örnek olarak verilmiş ve bu madde için Kaşgarlı “biçimli burun, herkesçe beğenilir.” açıklamasında bulunur. “Bodı, tâl, artuçı, burnı” aralarında anlam bakımından ilgi bulunan kelimeleri ile tenasüp sanatı yapılmıştır. Şiirin ilk mısraı “mef'ûlû/ mefâilü/ feûlün” kalıbı ile yazılmıştır. İkinci mısraı üç hece fazladır ve bu mısraı “müstef'ilün/ fâilün/ müstef'ilün/ feûl” kalıbı ile yazıldığı görülür.

2.2. Aşk Ateşi

Özüm meniñ budursın,

Benim kalbim bıldırcın,

Ötı anıñ çaklanur. (256/224)

Onun ateşinde döner

Kaşgarlı Mahmut sevdasını tarif ediyor. Kalbim bıldırcın gibidir, onun sevgisinin ateşinde dönüp duruyor.

Üdig otı tutunup

Aşk ateşi tutuşur,

Öpke yürek kagrulur. (339/274)

Ciğer, yürek kavrulur.

Kaşgarlı sevgiyi nitelemektedir ve özlem ateşi tutuştuğu zaman bundan ciğer, kalp ve çevresi kavrulur.

Tün kün turup yığlayu,

Gece gündüz ağlarım,

Yāşım meniñ sawrulur. (382/300)

Savrulur gözyaşlarım.

Kaşgarlı bu beyitte (aşğın) gece gündüz ağladığını ve gözyaşlarının savrulduğunu, aktığını ifade eder.

Şair, bu şiirde aşğın durumunu anlatmaktadır. Divan şiirinde âşık ile sevgili arasında mum-pervane benzetmesi yapılır. Pervane, mumun ateşi etrafında sürekli döner ve kendini yakar. Bu şiirde de pervane yerine bıldırcın bulunur. Öz, kalptir. Kalp bıldırcına hem biçim hem de çırpınması açısından benzetilmiştir. Teşbihin iki asıl unsuru kalp ve bıldırcın (benzeyen ve kendisine benzetilen) kelimeleri

söylenerek teşbih-i belîğ sanatı yapılmıştır. Ot (ateş), sevgiye benzetilerek istiare; öz (kalp), öpke (akciğer), yürek kelimeleri bir arada kullanılarak tenasüp sanatı yapılmıştır.

Şiir, müstef'ilün/ fâilün ölçüsüyle yazılmıştır. Budursın kelimesi vezni bozmaktadır. Kelime budrusın olursa vezin düzeltilmektedir (Tekin 1989: 90). Şiir, ax/ ax/ ax şeklinde gazel tarzında kafiyeleşmiştir. Geniş zaman eki –ur redif, lın /rul sesleri kafiyeleşmiştir. lın ve rul seslerini kafiye olarak kullanan şair, edilgen çatı ekini redif olarak düşünmediği anlaşılar.

2.3. Nazlı, Edalı Kadın

Koygaşıp yatsa anıñ yūziñe,

Kucaklaşıp yatsa baksa yüzüne,

Alsıkar ögin anıñ söziñe. (128/ 112)

Aldırır aklını, onun sözüne.

Kaşgarlı Mahmut, kim onula yatıp, yüzünü görse, onun nağmelerinden ve güzel sözlerinden aklı gider.” diyor.

Min kişi yulugı bolup öziñe,

Bin kişi feda olup onun özüne,

Bergeler özün anıñ köziñe. (128/ 112, 450/353)

Verirler ruhlarını onun gözüne.

Kaşgarlı burada bin kişinin nefsi onun nefesine feda olur ve onun gözlerini gördüklerinde ruhlarını verirler. Onun güzelliğine bin can feda ederler.

Şiirde binlerce erkeği kendisine bağlayan bir kadından söz edilmektedir. Kadının hem sesi hem de kendisi çok güzeldir. Onun yüzünün güzelliğinden ve şarkılarından birçok erkek aklını kaybetmiş ve onun gözlerine canlarını feda etmiştir. Dîvânı Lugâtî't-Türk'te bu şiirin dışında koygaş- fiili geçmez Koyun kelimesi ile ilgili olduğu ve koyun koyuna yatmak anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, kelimeye zâce'a (uzanmak, yatmak, cima etmek) anlamını verir. Kadının şarkı söyleyen bir hayat kadını olduğu anlaşıyor (Ercilasun 2020: 160).

Şiir “fâilâtün/ fâilâtün/ fâilün (fa'lün)” ölçüsü ile söylenmiştir. Hecenin 5+5 duraklı ölçüsünü de sezdirmektedir. Gerçekte yazma 128'de şiir dördlük gibi noktalanmış ancak ikinci beyit, yazma 450'de ilk beyitten bağımsız olarak yer aldığı görülür (Ercilasun 2020: 161). Aa/ aa kafiye düzenine göre şekillenen şiirde öz/ üz sesleri de kafiye sesleridir. –iñe (iyelik yönelme hâli eki) rediftir.

2.4. Özlem

Yelgin bolup bardukı köñlüm anar bağlayı;

Kaldım erinç kağguka, işim uğu yıglayı. (579/476)

Yolcu olup gitti gönlümü kendine bağlayı;

Kaygı içinde kaldım eşimin ardından ağlayı.

Kaşgarlı Mahmut: Sevgilim yolcu olup gitti. Ben de gönlümü onun sevgisine bağladım. Onun arkasından sanki hüznün içinde kaldım ve sahibimin ardından ağladım. Sevgili, aşığın gönlünü bağlayıp giden bir yolcudur.

Üğig meni küçeyür tün turup yıglayı;

Kördi közüm tawrakın yurtı kalıp ağlayı. (558/460)

Sevda beni zorluyor ağlamaya gece gündüz;

Hemen gitmiş, yurdu kalmış bomboş, gördü bu göz.

Kaşgarlı Mahmut: Şevk beni, gece gündüz ağlamaya zorluyor; çünkü gözüm kısacık gelişinin boşluğunu ve bulunduğu yeri aniden terk edişini gördü.

Şiir, bir aşığın kısa süre birlikte olduğu sevgilisine duyduğu özlem üzerine kurulmuştur. Sevgili, geçip giden bir yolcuya benzetilir. Sevgili geçip gitmiştir ama aşığın gönlünü de kendisine bağlamıştır. Aşık onun ardından gece gündüz ağlamaktadır. “Sevgi, sevda” anlamına gelen üğig sözünün burada “şevk” olarak Arapçaya çevrilmiş olması dikkat çekicidir. Şiir, müstef'ilün/ fâilün/ müstef'ilün/ fâilün ölçüsüyle yazılmıştır. 7 (4+3) + 7 (4+3) durakları da şiir de fark edilmektedir. Kafiye düzeni aa/ aa,

kafiye sesleri ıg/ ag'dır. –layu rediftir. İlk beyitteki bardukı, bağlayu, kağguka, yıglayu kelimelerinde görülen ses tekrarları da ahenge katkı sağlamaktadır.

2.5. Sevgilinin Tuzağı

Awlalur özüm anıñ tüzına,

Güzelliğine av olur özüm,

Emlelür közüm anıñ tözıña. (150/130)

Ayak tozuyla iyileşir gözüm.

Kaşgarlı Mahmut sevgilisini niteleyerek diyor ki: Nefsim onun güzelliği ile avlanır. Gözlerimin hastalığı onun ayağının tozu ile tedavi olur. Sevgilinin güzelliği, avcıya; âşık ise onun tuzağına düşmüş avdır. Şiir, bir kadının tuzağına düşmüş ve onun güzelliği ile avlanmış bir aşığı anlatmaktadır. Aşığın gözleri ancak güzelin ayak tozları ile şifa bulabilir. Buradaki (ayak) tozu, sevgilinin gelişine gönderme yapıyor. Yani sevgili gelirse ancak o zaman aşığın gözlerindeki hasret biter.

Beyit, fâilâtün/ fâilâtün/ fa'lün ölçüsüyle yazılmıştır. 5+5 durakları da şiirde hissedilmektedir. Kafiye düzeni aa, kafiye sesleri tüz, töz'dur,ıña rediftir. Mısralar arasındaki dikey ses benzerliği (awlalur- emlelür, özüm-közüm, anıñ-anıñ) güçlü bir ahenk yaratmaktadır.

2.6. Gizli Aşk

Kizlep tutar sewüglük adırş küni belgürür;
belirir;

Gizli tutulan sevgili, ayrılık günü

Başlıg közüg yapsama, yâşı anıñ sawrukar. (353/282) Yaralı gözü örtme, onun yaşı savrulur.

Kaşgarlı Mahmut; gizli tutulan sevgi ayrılıkta ortaya çıkar. Yaralı ve yaşlı olan göz, gözyaşlarını saklayamaz. Şiir, sevgi ve ayrılık üzerine kurulmuştur. Sevgi ne kadar gizlenirse gizlensin ayrılık günü ortaya çıkar. Çünkü âşık ne kadar örtmeye çalışsa da gözyaşlarını tutamaz. Şiirde gizli sevda ile yaralı göz ve ayrılık günü ile gözyaşı arasında ilgi kurulmuş ve mürettep leff ü neşir sanatı yapılmıştır. Gizli olan şeyin ayrılık günü ortaya çıkması ile tezat sanatı oluşturulmuştur (Çeçen ve Sarıççek, 2008: 180). Beyit, müstef'ilün/ fâilün / müstef'ilün/ fâilün ölçüsüyle yazılmıştır (ilk iki cüz müstef'ilün/ feülün) 7 (4+3)+7 (4+3) durakları da sezilmektedir.

Kafiye düzeni aa'dır. –gür- ile –uru- sesleri arasında zayıf bir kafiye vardır. –Ar rediftir. Beyitte ş, s sesleriyle aliterasyon da yapılmıştır.

2.7. Kara Sevdaya Düşmüş Âşık

Köñli küyüp kanı kurıp ağzı açıp katgurar;
ağzı

Gönlü yanar, kanı kurur, kah kah güler açıp

Sızgurgalır üdigler, essiz yüzi burkurar.
yüzü. (360/ 287)

Sevdadan erimek üzeredir, yazık, buruşur

Kaşgarlı Mahmut, kara sevdaya düşmüş aşığın halini tasvir eder. Kalbi yanık, vücudunda kanı kurumuş, yüzü buruşmuş olan aşığın neredeyse aşkı, kendisini eritecek durumda hayal âleminde gezinerek insanlar arasında ağzını açıp katıla katıla güler. Yazık onun bitkin yüzüne!

Şiirde kara sevdaya tutulmuş bir aşığın hali tasvir edilmektedir. Gönlü yanık, kanı çekilmiş ve yüzü buruşmuş âşık, insanlar arasında kahkahalarla gülen bir meczup olmuştur. Burada Mecnun'a telmih yapılmıştır. Beyit müstef'ilün/ müstef'ilün/ müstef'ilün/fâilün/ fa'lün ölçüsüyle yazılmıştır. Birinci beyitte 4+4+4+3, ikinci beyitte 7 (4+3) + 7 (4+3) durakları da açık olarak görülmektedir. Kafiye düzeni aa, kafiye sesleri gur/ kur'dur, -ar rediftir. Beyitte k, g sesleriyle aliterasyon da yapılmıştır.

Sonuç

Karahanlı Dönemine ait geçiş dönemi eserlerinden biri olan DLT, edebiyat ve folklor malzemesi ile Türk dili ve kültür tarihi açısından zengin bir hazinedir. Dîvânu Lugâtî't-Türk yazarı, eserini her sözün yerli yerine oturması için kitabı şiirlerle süslemiş; düşünce, amaç ve eylemini veciz bir şekilde ifade etmiştir. Bu dönemde şiir, Halk ve Divan şiiri olmak üzere iki koldan ilerlerken Kaşgarlı Mahmud, her iki anlayış doğrultusunda söylenen şiirlere eserinde örnekler verir. Halk şiirine örnek teşkil eden aşk ve sevda şiirlerinde, halk edebiyatının daha eski yani sözlü dönemin özelliklerinin devam ettiği görülür.

Şiirlerde ölçü ve durakların aksamaması, kafiye örgüsünün koşma tarzında bulunması DLT'deki halk edebiyatı örneklerinin kökleşmiş bir geleneğin devamı olduğunu gösterir. Beyitlerle aruz ölçüsü ile yazılan şiirlerde sevgili ve âşık tasvirlerinde Divan şiirinin kalıplaşmış ifadelerinden istifade edilmiş; soyut bir anlatımla Türk edebiyatında klasik şiir anlayışının oluşumuna katkıda bulunulmuştur. Genel itibarıyla bu konuda araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte dörtlüklerle söylenen şiirlerde hece, beyit ile yazılan şiirlerde aruz ölçüsü ile kullanılmıştır. Dörtlüklerle yazılan şiirlerde “aşk ve ayrılık, sevgilinin yüzü, sevgiliye yalvarış, sevgilinin hayali, sevgili ile diyalog”; beyitlerle yazılan şiirlerde “sevgilinin tasviri, aşk ateşi, nazlı-edalı kadın, özlem, sevgilinin tuzağı, gizli aşk ve kara sevdaya düşmüş âşık” gibi temalar işlenir. Şiirler söz sanatları açısından da zengindir. DLT'de teşbih, istiare, tenasüp, leff neşr, mübalağa, tezat, telmih, tecahül ü arif gibi söz sanatları kullanılmıştır. Yazar, söz sanatları aracılığı ile şiirdeki duyguları daha etkili bir şekilde aktarırken anlatımını da zenginleştirmiştir. Aşk ve sevdâ şiirlerinde akıcı, lirik, coşkulu edebî bir üslup kullanılmış; ölçü, aliterasyon, asonans gibi ses tekrarları ile ahenk sağlanmıştır. Şiirlerde yapılan güzel tasviri dikkat çekicidir. Kaşgarlı Mahmut'un körpe bir beden, dal gibi titreyen, nazlı nazlı salınan bir vücut güzel ve biçimli bir burun şeklinde yaptığı güzel kız tasviri çok canlıdır. Sevgili daima aşığı peşinden koşturan, bir görünüp bir kaybolan nazlı, edalı bir kadındır. Aşığa arada bir misafir gibi gelip giden bu işveli kadın, aşığın gönül yarasını büyümlü gözleri hatta bakışı ile tedavi etme yetisine sahiptir. Ancak o aşığı ile biraz eğlendikten sonra kaçıp gider. Âşık da sevgilinin hayali ile avunur. Âşık sevgilinin peşinden koşan bir pervanedir. Sevgilinin gözleri, ayağının tozu aşığın yaralı gönlünü tedavi edecek ilaçtır. Ancak sevgili, aşığı bu ilaçtan mahrum etmiştir. Âşık da sevgilinin hayali ile şifa bulmaya çalışır. Yine sevgilinin gözleri aşığı tutsak ettiğinden âşık gitmek istediği yere gidemez. Görüldüğü üzere DLT yazarının, şiirlerde çizdiği sevgili ve âşık tipi geleneksel anlayışa uygundur. Aruz ve hece ile söylenen şiirlerde tema ve üslup bakımından çok fark yoktur. Kaşgarlı Mahmud, aşk ve sevdâ şiirlerinde her iki geleneğin ölçü, nazım birimi, hayal dünyası, dil ve anlatımına uygun örnekler verir. DLT'de konargöçer kültür hayatının doğa ile iç içe yaşantısının, yalın bir o kadar etkileyici anlatımının aşk ve sevdâ şiirlerine yansıdığı görülür.

Kaynakça

- Atalay, B. (1985). *Dîvânü Lugâtî't-Türk Tercümesi I-IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çeçen, H., ve Sarıççek, R. (2008). “Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Geçen Şiirlerde Edebî Sanatlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 53(2005/1), 162-184.
- Enginün, İ. (2014). Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânü Lugâtî't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Ercilasun A. B. ve Akkoyunlu Ziyat (2020). *Kaşgarlı Mahmud - Dîvânü Lugâtî't-Türk – Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İlaydın, H. (1972). “Divanla İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler”, *Türk Dili*, S.253.
- Kaçalın, M. (1994). *Dîvânü Lugâtî't-Türk*, TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 9, Ankara.
- Nalbant, M. V. (2021). “Kutadgu Bilig'de Bahar Tasvirinin Türk Edebiyatındaki Yeri: Bahar Tasviri Bir Bahariye Midir?”, *Journal of Turkish Studies (JTS) / Türklük Bilgisi Araştırmaları (TUBA)*, Özel Sayı I, s. 341-349.
- Sakaoğlu, S. (1977). “Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün Halk Edebiyatı Açısından Taşıdığı Değer”, Yağmur (Erzurum), 3-13 ve *Araştırma Dergisi*, 13, 1985, 301-319 (A. Z. Velidi Togan Özel Sayısı), Erzurum.
- Tekin, Talat (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri: Dîvânü Lugâtî't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Ankara.
- Eker, S. (2006). *Dîvânü Lugâtî't-Türk (1077)*, *Türk Edebiyatı Tarihi I* (ed. Halman, S. vd.), TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

СТАМБУЛ АТАУЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЗЫЛУ НҰСҚАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Дана ПАШАН*

Аннотация

Бұл мақалада «Стамбул» атауының қазақ тіліндегі жазылу нұсқалары қарастырылған. «Ыстанбұл», «Ыстамбұл» және «Стамбұл» сияқты нұсқалардың қолданылуы мен олардың фонетикалық және тарихи ұстанымдарға сәйкес келуі талданады. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі шеттілдік атаулардың жазылу принциптері мен қазақ тілінің орфографиялық нормаларына негізделген ұсыныстар беріледі. Мақалада атаудың қолданылу аясы мен орфографиялық мәселелер талқыланып, болашақта «Ыстамбұл» нұсқасының ресми қолдануға ену мүмкіндігі қарастырылады.

Кілт сөздер: ономастика, экзоним, Стамбул, норма, қазақ тілі

About The Versatile Spelling of The Name Istanbul in Kazakh Language

Abstract

This article explores the different Kazakh spelling variants of the name "Istanbul." The use of variants such as "Istanbul," "İstanbul," and "Stambul" is analyzed based on phonetic and historical principles. The article also discusses the principles of spelling foreign geographic names in Kazakh and provides recommendations aligned with the Kazakh orthographic norms. It considers the widespread usage of these variants and examines the possibility of adopting "İstanbul" as the official spelling in the future.

Keywords: onomastics, exonym, Istanbul, norm, Kazakh language

İstanbul Adının Kazak Dilinde Yazılış Biçimleri Hakkında

Özet

Bu makale, "İstanbul" isminin Kazakça yazım seçeneklerini incelemektedir. "Istanbul", "İstanbul" ve "Stambul" gibi farklı yazım şekillerinin fonetik ve tarihi ilkelerle uyumu tartışılmaktadır. Ayrıca, Kazak dilindeki yabancı yer adlarının yazım ilkeleri ve Kazakça ortografik kurallarına dayalı öneriler sunulmaktadır. Makale, ismin kullanımı ve ortografik meseleleri ele alarak, gelecekte "İstanbul" yazımının resmi kullanımda kabul edilme olasılığını değerlendirmektedir.

Анаhtar Келімелер: ономастик, дйш isim, İstanbul, norm, Kazak dili

Қазіргі таңда «Стамбул» атауының қазақ тіліндегі жазылу мәселесі түрлі пікірталас тудыруда. Бұл тақырыптың өзектілігі мен маңыздылығы күні бүгінге дейін сақталуда. Әртүрлі нұсқалар мен жазу әдістері осы атаудың қолданылу аясында талқылануда, сондықтан осы мәселенің бірқалыпты шешілуі қазақ тілінің орфографиялық нормалары мен шеттілдік атаулардың жазылу ерекшеліктеріне байланысты болады.

«Стамбул» атауының қазақ тілінде жазылуындағы қиындықтар негізінен тілдің фонетикалық және грамматикалық құрылымдарына байланысты туындайды. Қазақ тілінде шеттілдік сөздер мен атауларды жазу барысында, олардың түпнұсқа тіліндегі дыбыстық ерекшеліктері мен қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестігі ескеріледі. Мысалы, түрік тіліндегі «İstanbul» сөзіндегі «İ» әрпі қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде болмайды, сондықтан оның қазақ тілінде жазылуында өзгерістер болуы мүмкін.

* Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ономастика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Алматы, e-mail: pashan_dan@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-0583-862X>

Әр түрлі нұсқалардың талқылануының себебі, бір жағынан, осы атауды жазудың қазақ тілінің орфографиялық ережелеріне қаншалықты сай келетінінде, ал екінші жағынан, халық арасында танымалдық пен қолдану аясында туындап отыр. Қазақ тілінің орфографиялық ережелеріне сәйкес, шеттілдік сөздерді дұрыс жазу үшін белгілі бір әдістемелер мен принциптер қолданылады.

Қазіргі уақытта осы мәселенің шешімі тілдік ұйымдар мен сарапшылар тарапынан жан-жақты талқыланып, қазақ тілінің жазба нормаларын сақтау үшін нақты ережелер мен ұсыныстар жасалуда. Тиісті нормативтік құжаттар мен ұсыныстарға сәйкес, «Стамбул» атауы қазақ тілінде дұрыс жазылып, қолдануға ұсынылуы тиіс.

Бұл мәселенің шешілуі қазақ тілінің орфографиялық нормаларын сақтау мен шеттілдік атаулардың жазылуын стандарттауға үлкен ықпал етеді, сондай-ақ тілдік бірізділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

1. Стамбул атауының жазылу мәселесі

Қазіргі уақытта «Стамбул» атауы қазақ тілінде түрліше жазылып жүр. «Ыстанбұл», «Ыстамбұл» және «Стамбұл» сияқты жазу нұсқалары жиі кездеседі. Бұл жағдай қазақ тілінің орфографиялық заңдылықтарына сәйкес түсінік қалыптастыруды қиындатады. Әсіресе, атаудың тарихи және қазіргі қолданылу нұсқалары арасында таңдау жасау кезінде көптеген қиындықтар туындайды. Мұның себебі, тілдің өзгермелі табиғаты мен шеттілдік атаулардың қазақ тіліне бейімделуіне байланысты туындайтын дыбыстық сәйкестіктердің өзгеруі болып табылады.

Бұл жағдайдың негізгі себебі — тілдің уақыт өте келе өзгертін табиғаты мен шеттілдік сөздер мен атаулардың ұлттық тілге бейімделу процесі. Мысалы, тарихта түрлі кезеңдерде Стамбул атауының әртүрлі жазылу нұсқалары қолданылған. Ал қазіргі таңда бұл атаудың қазақ тіліндегі дұрыс жазылуы мәселесі орфографиялық талаптар мен тілдік нормаларға сәйкестендіруді қажет етеді.

Кейде дыбыстық сәйкестік пен қазақ тілінің сөз құрылысына бейімделу үшін, шеттілдік атауларда өзгерістер енгізілуі мүмкін. Мысалы, түрік тіліндегі «İstanbul» сөзіндегі «İ» әрпі қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сай келмейді, сондықтан ол «Ы» немесе «И» дыбыстарымен ауыстырылады. Бұл, өз кезегінде, қазақ тілінің орфографиялық заңдылықтарына сәйкес атаудың қалай жазылуы керектігін анықтауда қиындықтар туғызады.

2. Қазақ тіліндегі ономастикалық атаулардың жазылу принциптері

Қазақ тіліндегі шеттілдік географиялық атаулардың жазылуы кезінде екі негізгі принцип ескерілуі қажет:

- **Дәстүрлі-тарихи ұстаным:** Бұл ұстаным бойынша, бұрыннан қалыптасып, тәжірибеде кеңінен қолданылып жүрген атаулар өз қалпында сақталады. Мысалы, «Париж», «Рим», «Лондон» сияқты шеттілдік атаулар қазақ тілінде де сол жазылуымен қолданылады.

- **Фонетикалық ұстаным:** Бұл ұстаным бойынша, шеттілдік атаулар қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына сәйкес жазылады. Бұл принцип бойынша, әртүрлі тілдерде бір атау әртүрлі жазылуы мүмкін, бірақ қазақ тілінің жазу жүйесіне сәйкес олардың дыбысталуы мен жазылуы өзгертілуі керек.

3. Стамбул атауының жазылуы және қолданылуы

«Стамбул» атауы қазақ тілінде негізінен дәстүрлі тарихи ұстаным бойынша жазылып келеді. Бұл нұсқа көптеген жылдар бойы қалыптасып, кеңінен қолданысқа енген. 2013 жылы ҚР Үкіметінің жанындағы терминологиялық комиссия «Ыстанбұл» нұсқасын бекітті. Алайда, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының анықтамасында «Стамбул» атауының жазылуы сақталды. Бұл жағдай қазақ тіліндегі дұрыс жазылу мәселесіне байланысты түрлі пікірталастарға алып келеді, өйткені оның дыбыстық ерекшеліктері де ескерілуі керек.

4. Қазіргі қолданыс және жарыспалы нұсқалар

Қазіргі таңда, әсіресе бейресми жазбаларда, «Стамбул» атауының әртүрлі нұсқаларының қолданылып жүргені байқалады. Статистика мен зерттеулер көрсеткендей, «Стамбул» нұсқасы ең жиі қолданылатын атау болып табылады. Google іздеу жүйесінде бұл нұсқа 23 миллионнан астам рет ізделген. Ал «Ыстамбұл» 124 мың рет қолданылған, қалған нұсқалардың қолданылуы әлдеқайда аз. Бұл көрсеткіштер атаудың қазақ тіліндегі кең қолданылуын және «Стамбул» атауының халықаралық деңгейде танымал екенін көрсетеді. Алайда, осы атаудың бір нұсқасын ресми түрде таңдау мәселесі әлі күнге дейін шешілмеген.

5. Қазақ тілінің орфографиялық нормасы және ұсыныс

Қазақ тіліндегі шеттілдік атаулардың жазылуында тілдің орфографиялық нормалары мен дыбыстық заңдылықтары басты рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, «Ыстамбұл» нұсқасының жиі қолданылуы оны қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес келетін дұрыс жазылу принципіне негізделген деп айтуға болады. Сонымен қатар, «Ыстамбұл» нұсқасы қазақ тілінің орфографиялық нормаларына сәйкес келетіндіктен, ол ресми қолдануға лайық деп саналады.

Қорыта айтқанда, «Стамбул» атауының қазақ тіліндегі жазылуы және қолданысы мәселесі тілдің динамикалық табиғаты мен халықаралық талаптарды ескере отырып шешілуі тиіс. Атаудың әртүрлі нұсқаларының қолданылуы ономастикалық атаулардың табиғатына қайшы келмейді, әрі тілдің дамуына тән құбылыс болып табылады. «Стамбул» атауының ресми жазылу нұсқасы ретінде «Ыстамбұл» нұсқасының қабылдануы мүмкін, себебі бұл нұсқа қазіргі қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес келеді және қоғамда кеңінен таралған. Дегенмен, басқа нұсқалардың қолданылуы қазақ тілінің табиғатына сай келетін түрлі өзгерістерді, таңдау еркіндігін білдіреді.

Болашақта қазақ тіліндегі экзонимдердің бірізділігі мен нормативтік құжаттардағы жазылу нұсқаларын ұстану маңызды болады. Бұл мәселе бойынша кең ауқымды талқылаулар мен зерттеулердің жалғасуы күтілуде.

1. «Ұлттық ономастика феномені: ел тарихы, жер тағдыры» атты халықаралық ғылыми- практикалық конференция материалдары. – Алматы: ЖК «Асыл», 2022. – 268 бет.

«DEVONU LUG‘ATI-T-TURK» MATNIDAGI HARAkat BELGILARI VA TURKIY SO‘ZLARNING O‘QILISHI MASALASI

Qosimjon SODIQOV*

Öz

Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lugati-t-Türk elyazmasında kimi yerlerde belli bir harflerin üzerine ve altına aynı zamanda iki hareke: *fetha* ve *kesra* veya *damma* ve *kesra* yazılmıştır. Bununla kalmayıp aynı kelime farklı yerlerde farklı harflerle de yazılmıştır. Harekelerin bu tarz verilmesi ve aynı kelimenin farklı harflerle yazılması boşuna değildir. Söz konusu kelimeler Eski Türkçede iki farklı şekilde telaffuz edilmiştir; sözlükbilimcisi kelimenin asıl yazılı görünüşüyle birlikte kelimenin farklı telaffuzları, ağızlardaki fonetik versiyonlarını da göz önünde bulundurmıştır.

İşbu makalede dilbilimsel sözlüklerde iki çeşit hareke ve harflerin aynı anda kullanılmasına dayanarak onların fonetik işlevleri, Eski Türkçe kelimelerin okunması ve fonetik transformasyon konuları ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: eski Türkçe, el yazması, türkçe kelimeler, harekeler, fonetik transformasyon, harf, ses, harf ve ses ilişkisi, kelimenin fonetik versiyonları, kelimenin ağızlardaki görünüşü.

The Problem of Action Signs and the Reading of Turkic Words in the Text of “Divan Lugat At-Turk”

Abstract

In the text of the manuscript «Divan lugat at-Turk» by Mahmud Kashgari, in accordance with the rules of Turkic spelling, some letters are accompanied by double diacretic signs: *fatha* and *kesra* or *damma* and *kesra*. In addition, some words are displayed with different letters. These facts recorded in the dictionary are not accidental. And they are connected with the fact that the compiler, along with written literary forms of words, used different phonetic variants of these forms, as well as their dialect correspondences.

This article reveals the reasons for these facts, issues of their phonetic interpretation and transformation.

Key words and phrases: Old Turkic language, manuscript, Turkic words, diacritics, phonetic interpretation and transformation, letter, sound, letter-sound relationship, phonetic version of a word, dialect pronunciation of words.

So‘zboshi

Ulug‘ tilshunos Mahmud Koshg‘ariy (*Mahmūd bin-al-Husayn bin-Muhammad al-Kāshgarī*) qalamiga tegishli «Turk so‘zlari devoni kitobi» [«*Kitābu dīwāni luḡāti-t-turki*»] turkiy tilshunoslikning bizga ma‘lum bo‘lgan ilk yirik, shuning bilan birga, tengi yo‘q yodgorligidir. Asar *dīwān* atalganining sababi, unda turkiy so‘zlar muayyan izchillikda, qoidasi bilan keltirilganidadir. Yana o‘rta asrlar turkiy kitobatchiligida yirik asarlarni *kitāb* [ya‘ni «asar; kitob»] deb atash rusum bo‘lib, bu narsa ularning sarlavhasida ham aks etgan. Muallif turkiy kitobatchilik an‘anasini yaxshi bilgan va o‘z asarini *kitāb* degan (MK.1a).

O‘z zamonida asar arablarga, qolaversa, arab tili orqali Sharq G‘arb ilm ahliga qadimgi turklarning tili, madaniyati, tarixi to‘g‘risida to‘liq xabar beruvchi qomusiy kitob sifatida yaratilgan.

Fanda «Devonu lug‘ati-t-turk» asarining bitta qo‘lyozmasi ma‘lum, u ham bolsa, ilkin emas, keyingi davrga tegishli. Uni Muhammad bin-Abu Bakr Damashqiy otli kotib Shomda hijriy 664 yil, shavval oyining yigirma yettinchi kuni (=milodiy 1266 yil avgustining birinchisida), o‘zi yozishiga

* Filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti (O‘zbekiston) (Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan)), kasimjonsadikov@gmail.com.

qaraganda, Mahmud Koshg'ariy o'z qo'li bilan yozgan qo'lyozmadan ko'chirib tugallagan (TCD.760–761). Ushbu nodir qo'lyozma hozir Istanbuldagi Millat kutubxonasida (Millet Genel Kütüphanesi. Kayıt No. Ar. 4189) saqlanmoqda (*qo'lyozmaning tavsifiga qarang: DLT.xxxvi–xlii*).

Qo'lyozma 320 varaqli (639 sahifadan iborat). Har betiga o'n yetti qatordan qilib matn bitilgan. Xati chiroyli, nasxda. Aytarli butun boshli matn qorada; oradagi bob va fasllarning sarlavhasi, boshlanishda turkiy misollar, shuningdek, sarlavha qilib berilgan harflar qizilda. Ba'zi sarlavhalar to'q qorada ajratib yozilgan. Matn bo'ylab turkiy misollar qorada yozilib, ustiga qizil chiziq tortib qo'yilibdi.

To'g'ri o'qilishini ta'minlash uchun turkiy o'rnaklarga harakat belgilari izchil qo'yib ketilgan. So'z-maqolalar o'trasi nuqtali yaproqsimon belgi bilan, to'rtlik-o'rnaklarning qatorlari esa doirachalar bilan ajratilgan.

«Devonu lug'ati-t-turk» asari qoraxoniylar davri turkiy tilining, turkiy lug'atchiligidan ajoyib kashfiyoti. Ushbu asari bilan olim turkiy leksikografiya ilmining tamol toshini qo'yish bilan birga, ushbu sohani yuqori bosqichga olib chiqdi. Qolaversa, Mahmud Koshg'ariy turkiy tilshunoslik rivojigagina emas, Sharq tilshunosligi, xususan, lug'atshunosligiga ham ulkan hissa qo'shgan olimlardan.

Asar turkiy tilshunoslikning yirik tarixiy grammatikasi, shuning bilan birga, qomusiy yodgorligi hamdir. Asarda turkiy tillar ilk bor arab tilshunosligi metodologiyasi doirasida bayon qilingan. Kitobning ilmiy qiymati, muallifning yutuqlari shularning o'zi bilan cheklanmaydi. Ta'kidlamok kerak, olim turkiy so'zlarning tuzilishi, tilning o'ziga xosligini inobatga olib, lug'at tuzishning o'ziga yarasha yangi bir usulini ishlab chiqdi. Shuning bilan u lug'atchilik amaliyotida katta kashfiyot qildi. Yutuqlaridan yana biri, asarda eski turkiy tillarning lug'at boyligi etnolingvistik, lingvomadaniy, qiyosiy-tipologik yo'nalishlarda tadqiq etilgan.

Yana bir jihati, muallif turkiy o'rnaklarni keltirishda arab alifbosi asosidagi eski turkiy yozuvning bor imkoniyatini ishga solib, so'zlarning talaffuzi, fonetik-fonologik xususiyatini to'liq aks ettirishga erishgan.

Turkiy so'zlarning fonetik-fonologik transformatsiyasi

Ba'zi ilmiy tadqiqotlarda, qo'lyozmada turkiy o'rnaklarning yozilishida xatolar ko'p; uni turkiy tilni yaxshi bilmagan kishi ko'chirgan, degan qarashlarni ham o'qib qolamiz. Bunday qarashlarga butkul qo'shilib bo'lmaydi. Aksincha, kotib eski turkiyni juda yaxshi bilgan, o'zi ham turkiylardan ekani aniq (buni kotibning asarga bitgan so'zboshisidan ham bilsa bo'ladi). Matn qunt bilan ko'chirilgan, bilimli va malakali xattotning ishi bu. Aftidan, bitguchi asarni ko'chirib bo'lgandan keyin ham, turkiy o'rnaklarni qayta-qayta ko'rib chiqqan ko'rinadi; tuzatish kiritilgan o'rinlar ham bor. Xattot hatto eski uyg'ur xatini ham yaxshi bilgan, deya olamiz: bir-ikki o'rinda yozgan misollari juda chiroyli; har kimsa ham bunday yoza olmaydi uyg'ur xatini. Alloh rahmat qilsin u kishini, qo'lyozmani ko'chirishda uzoq ishlagani, ancha ter to'kkani bilinib turibdi.

Eng muhimi, qo'lyozmada turkiy so'zlarning to'g'ri o'qilishini ta'minlash uchun ularga turli diakritik belgilar (harakatlar) izchil qo'yib borilgan. Ushbu grafik ishoratlar so'zlar talaffuzini, ularning to'g'ri o'qilishini aniqlashda qo'l keladi, qo'lyozma qadrini yanada oshiradi.

Shu o'rinda matn imlosi, turkiy so'zlarga qo'yib ketilgan diakritik belgilar bilan bog'liq bir xususiyatga e'tibor qaratmoqchimiz. Qizig'i shundaki, qo'lyozmada ayrim o'rinlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo'la ikki harakat belgisi: *fatha* va *kasra* yoki *damma* va *kasra* qo'yib ketilgan. Bugina emas, bir so'zning o'zi biryo'la ikki xil harf bilan yozilgan o'rinlar ham bor (*qarang: DJT.7–9; TCD.12–15*).

«Devonu lug'ati-t-turk»ning hozirgi zamon nashrlarida, qo'lyozmadagisini yangilash sanab, ulardan biri qabul qilinayotir. Lug'atda berilgan so'zlarning bir xilligini saqlash, o'quvchining ko'pda chalg'imasligi uchun bu yaxshidir. Lekin qo'lyozmada so'zga berib ketilgan ikkinchi ishoratning ma'nisi nima? Muallif nimaga ishora qilmoqda buning bilan? Bizningcha, harfiy ishoratlarning bunday tarzda qo'yib ketilgani, bir so'zning ikki xil yozilgani bejiz emas. Chamasi, ushbu so'zlar ikki xil talaffuz qilingan; muallif so'zning yozma adabiy tildagi ko'rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir

shakli, shevalardagi fonetik variantini ham koʻzda tutgan chogʻi. Matnda turli harakatlar aralash ishlatilganining sababi ham shu. Qoʻlyozmani koʻchirish chogʻida kotib yanglishgan emas.

Endi buni misollarda koʻrib chiqamiz.

Birinchisi, bir harfga biryoʻla fatha va kasra belgilarining qoʻyilish holati.

Soʻz boshida *alif* harfiga *fatha* va *kasra* belgisi qoʻyilgan. Bu ishorat ikki xil vazifani oʻtaydi. Birinchisi, u ingichka [e] tovushining ifodasi boʻlib, bir soʻzni ikki xil – unday ham, bunday ham yozish mumkinligiga ishora qiladi. Masalan: **ewäk** (أَفَاكْ / إِفَاكْ) – «shoshqaloq», **ewäk er** (أَفَاكْ أَرْ / إِفَاكْ أَرْ) – «shoshqaloq kishi». Yoki yana: **elük** (أَلُوكْ / أَلُوكْ) – «masxara; hazil» (MK.37a).

Ikkinchisi, yoʻgʻon oʻzakli soʻzlarda ushbu ishora bir soʻzning [a] bilan ham, [i] bilan ham talaffuz etilganini anglatadi. Buning misoli: **atınču / itinču nän** (أَتِنْجُو / إْتِنْجُو نَانَكْ) – «tashlangan, otilgan narsa» (MK.40a).

taşıqtı («tashqari chiqdi») soʻzini yozishda soʻz boshidagi *ta* harfiga biryoʻla ham *fatha*, ham *kasra* belgisi qoʻyib ketilgan. Shunga koʻra, bu soʻzni **taşıqtı** hamda **tüşıqtı** shakllarida oʻqish mumkin boʻladi. Mana misoli:

er ewdin taşıqtı / tüşıqtı (أَرْ أَفْدِنْ تَشَقْتَى / تَشَقْتَى) – «kishi uydan tashqari chiqdi» (MK.163b).

taş soʻzining [i] li variant hozirgi ayrim turkiy tillarda ham saqlangan. Jumladan, turk tilida **tüş** soʻzining [d]-lashgan varianti keng qoʻllanadi: «tashqari chiqdi»ni turklar *dışarıya çıktı / dışarı çıktı* deydi; yoki *Dış İşler Bakanlığı* – «Tashqi ishlar vazirligi» degani; yoki havo yoʻllarida: «ichki yoʻllar» – *iç hatlar*, «tashqi yoʻllar» esa *dış hatlar* boʻladi. Yana chogʻishtiring, Xorazm toponimlaridan: *İçanqala* – «ichki qalʼa» degani; *Dişanqala* – «tashqi qalʼa», yaʼni «shahardan tasqaridagi oʻrda».

Bir harfga biryoʻla damma va kasra belgilarining qoʻyilish holati. Bunda *damma* lisi soʻzning lablangan [u], [ü], [o], [ö] tovushlari bilan, *kasra* lisi esa [i] yoki [i] bilan oʻqilishiga ishora qiladi. Bularning misoli:

ol anı elıklädi / elüklädi (أَلْ أَنِ إِلْكَلَادَى / إِلْكَلَادَى) – «u uni masxara qildi, mazah qildi». Buning kelasi zamon shakli va masdari: **elıklär / elüklär** (إِلْكَلَارْ / إِلْكَلَارْ), **elıklämäk / elüklämäk** (إِلْكَلَامَاكْ / إِلْكَلَامَاكْ) (MK.78a).

Yoki yana:

ol bu aşır çiwkünlädi / çiwkinlädi (أَلْ بُو أَشِيرْ چِوْكَُنْلَادَى / چِوْكَِنْْلَادَى) – «u bu ovqatni badanni yengillatadigan, badanga foydali deb bildi». Buning kelasi zamon shakli va masdari: **çiwkünlädür / çiwkinlädür** (چِوْكَُنْلَادُورْ / چِوْكَِنْْلَادُورْ), **çiwkünlänmäk / çiwkinlänmäk** (چِوْكَُنْلَانْمَاكْ / چِوْكَِنْْلَانْمَاكْ) (MK.203a).

öyük / öyük (أُونُكْ / أُونُكْ) – «popuk; yostiqlarning ipaklik quloqlari, bogʻichlari» (MK.40b).

turuy / turıy (تُرُغْ / تَرُغْ) – «togʻlardagi qalʼa; turar joy» (MK.94a).

sıruq / suruq (سُرُقْ / سُرُقْ) – «chodirning ustuni» (MK.96b).

Matnda *bir harf ustiga ostin-ustun fatha va damma belgilarini qoʻyish holati ham* uchraydi. Masalan, **tat** soʻzini yozishda soʻz boshidagi *tā* harfining ustiga *fatha* va *damma* qoʻyilgan. Bu ishora ushbu soʻzning [a] bilan ham, [u] bilan ham talaffuz qilinganini anglatadi:

tat / tut (تَتْ / تَتْ) – qilich va pichoqlar ustida paydo boladigan zang (MK.204a).

Yana bir eʼtiborli jihati, ayrim oʻrinlarda muayyan bir soʻz ikkita harf bilan ham yozilgan. Masalan, **qoy** soʻzi tushum kelishigida kelganda *yā* harfining ustiga *nūn* ning nuqtasini qoʻyib, undan keyin *damma* belgisi qoʻyilgan. Shunga koʻra, ushbu soʻzni **qoy** va **qon** shakllarida oʻqish mumkin:

ol qoyuy / qonuy özüklädi (أَلْ قُونُغْ / أَلْ قُونُغْ أُونُكْلَادَى) – «u qoʻyning oʻq tomirini kesdi» (MK.77b);

ol qoyuy / qonuy baturdī (أَلْ قُونُغْ / أَلْ قُونُغْ بَاتُرْدَى) – «u qoʻyni bogʻlatdi» (MK.265a);

er qonuy / qoyuy soydī (أَرْ قُونُغْ / أَرْ قُونُغْ سَوْدَى) – «kishi qoʻy terisini shildi» (MK.276b);

er qonuy / qoyuy sadī (أَرْ قُونُغْ / أَرْ قُونُغْ سَادَى) – «kishi qoʻyni sanadi» (MK.277b).

Eski turkiy shevalarda bunday soʻzlarning ikki xil ishlatilishini Mahmud Koshgʻariyning oʻzi ham alohida taʼkidlab oʻtgan. Jumladan, **butaq** soʻziga izoh berar ekan, yozadi: **butaq** / **butiq** (بُتُقْ / بُتِقْ) – «butoq»; bir shevada. Bu soʻzdagi *tā* harfining *fatha* li oʻqiladigan turi boʻlganidek, *kasra* li oʻqiladigan turi ham bor [yaʼni **butiq** (بُتِقْ) va **butaq** (بُتُقْ) tarzidagi talaffuzlari] (MK.95a).

Yoki yana:

sarqiyiq / **sarqiniq** (سَرْقِيْقْ / سَرْقِيْقْ) – «har narsaning ichi». Muallifning taʼkidlashicha, bu soʻzning *nūn* bilan yoziladigan **sarqiniq** (سَرْقِيْقْ) shakli ham bor (MK.262a).

Mahmud Koshgʻariy oʻz davridagi turkiy tillarni ikkiga ajratadi: biri, barcha turkiy qavmlar uchun tushunarli boʻlgan, rasmiy ishlarda va yozma adabiyotda qoʻllanuvchi, oʻtmish yozma til anʼanalarini saqlab kelayotgan qoraxoniylar davri *yozma-adabiy tili*, buni muallif «turkcha» (تُرْكِيَه) atamasi bilan bir qatorda «xoqoniya turkchasi» (**at-turkiyyatu-l-xāqāniyya**) deb ham atagan edi: «Shahar oʻrtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida (بِالتُّرْكِيَه الْخَاقَانِيَّةِ) soʻzlaydilar» deb yozadi u (ТДД.40). Muhimi shundaki, buni «turk tili» atamasining oʻrnida ishlatgan.

Olim asar davomida oʻz davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) umumlashtirib «turk tili», qolganlarini esa oʻz otlari (oʻgʻuzcha, qipchoqcha va b.) bilan atagan. Lugʻatga asos qilib yozma adabiy tilda qoʻllanuvchi soʻzlar olingan. Lialektal leksika esa ana shu lugʻat qatlami tevaragida, unga chogʻishtirib boriladi (Соди́ков 2020,191).

Matn davomida bir harfga qoʻyilgan harakatlar soʻzning har turli talaffuzi, shevalardagi oʻziga xosligi, tovush oʻzgarishlari amal qilganini koʻrsatadi.

Shunga koʻra, eski turkiy tilning unlilar tizimida quyidagi fonetik hodisalar amal qilgan:

[a] > [i] hodisasi:

aylinč / **ilīnč** *yol* (اَيْلِنْجْ / اَيْلِنْجْ) – «qingʻir-qiyshiq yoʻl, tekis boʻlmagan yoʻl». Har bir notekis narsaga ham shu soʻz qoʻllanadi (MK.40a).

atīnču / **itīnču** *nāḡ* (اَتِنْجُوْ / اِتِنْجُوْ) – «tashlangan, otilgan narsa» (MK.40a).

adašliq / **adišliq** (اَدَشْلِيْقْ / اَدَشْلِيْقْ) – «sodiqlik; samimiylik» (MK.43b).

čaydam / **čydam** (چَيْدَمْ / چَيْدَمْ) – uyga toʻshaladigan, yomgʻirga qarshi yopinchiq qilinadigan bir turli yengil namat (MK.261b).

saričya / **siričya** (سَرْجَا / سَرْجَا) – «chigirtka». Unga oʻxshatilib, «zaif kishi»ga ham **saričya** / **siričya** *er* (سَرْجَا / سَرْجَا) deyiladi (MK.123a).

er ewdin tašiqti / **tīšiqti** (اَرْ اَفْدِنْ تَشِيْقْتِيْ / تَشِيْقْتِيْ) – «kishi uydin tashqari chiqdi»; **tašiqti** / **tīšiqti** (تَشِيْقْتِيْ / تَشِيْقْتِيْ) yagʻmo, tuxsi, qipchoq, yabaqu va baʼzi turkman urugʻlari tilidadir. Koʻpchilik turklar **čiqti** (چَقْتِيْ) deyidilar. (Buning kelasi zamoni va masdari): **tašiqar** / **tīšiqar** (تَشِيْقَارْ / تَشِيْقَارْ), **tašiqmaq** / **tīšiqmaq** (تَشِيْقَمَاقْ / تَشِيْقَمَاقْ) (MK.163b–164a).

kiši menīḡ birlä taliqdī / **tīliqdī** (كِيْشِيْ مَنِكْ بَرْلَا تَلْقَدِيْ / تَلْقَدِيْ) – «kiši men bilan soʻzlashdi, mendan maʼlumot soʻradi»; **ol er esiz taliqtī** / **tīliqtī** (اَلْ اَرْ اَيْسِزْ تَلْقَتِيْ / تَلْقَتِيْ) – «uning yomonligi tillarga tushdi; yomonligi kishilar gʻashiga sabab boʻldi». Birinchisi oʻgʻuzlar soʻzidir. Turkklar bu soʻzni bilmaydilar. (Buning kelasi zamoni va masdari): **taliqar** / **tīliqar** (تَلْقَارْ / تَلْقَارْ), **taliqmaq** / **tīliqmaq** (تَلْقَمَاقْ / تَلْقَمَاقْ) (MK.163b).

[a] > [u] hodisasi:

uğmaq / **uğmuq** (اُدْمُقْ / اُدْمُقْ) – «ergashuvchi; yollangan kishi» (MK.31b).

[ä] > [i] hodisasi:

teräklik / **teriklik** (تِرَكْلِيْكْ / تِرَكْلِيْكْ) – «terakzor, terak oʻsadigan yer». Jarangli *kāf* (yaʼni [g]) bilan (بِالْكَافِ الرِّكِيَّةِ) tugaganda ega maʼnosida qoʻllanadi (MK.127b).

bekmäs / **bekmis** (بَكْمِسْ / بَكْمِسْ) – «shinni» (oʻgʻuzcha) (MK.116a).

Maqolda (shunday kelgan): **Tewäy / tewi yük kötürsä, qamîç yemä kötürür** (تَفَّيْ / تَفَّيْ يَكْ كُتْرَسَا (فَمِجْ يَمَا كُتْرُزْ). Ma'nosi: «Hamma yukni ko'targan tuya cho'michni ham ko'taradi» (MK.153b).

[e] > [i] hodisasi:

elänč / ilänč (الَنْجْ / الَنْجْ) – maslahat beruvchi kishining maslahatida yanglishlik ma'lum bo'lgach, uni ayblash (MK.40a).

ewäk / iwäk er (اَفَاكْ / اَفَاكْ اَرْ) – «shoshqaloq kishi» (MK.37a).

elük / ilük (اَلُوْكْ / اَلُوْكْ) – «masxara; hazil» (MK.37a).

ertä / irtä (اَرْتَا / اَرْتَا) – «erta, tong, sahar vaqti» (MK.37b).

elri / ilri (اَلْرِى / اَلْرِى) – echki bolasining terisi; bir *däl* orttirib, **eldiri / ildiri** (اَلْدِرِى / اَلْدِرِى) ham deyiladi (MK.38b).

ketmän / kitmän (كَيْتْمَانْ / كَيْتْمَانْ) – «ketmon; yer chopadigan uskuna» (MK.112a).

[e] > [ö] hodisasi:

er etmäk / ötmäk sirkäkü mandī (اَرْ اَتْمَاكْ / اَرْ اَتْمَاكْ سِرْكَا مَنْدِي) – «kishi nonni sirkaga surdi, buladi» (MK.140a).

[e] > [ö] yoki [e] // [ö] hodisasi turkiy yozma yodgorliklarda keng uchraydi. Chog'ishtiring: *esrük* (SD.463) // *ösruk* (SD.459) – «sarxush»; yoki «Qutadg'u bilig»da: *etmäk* – «non» (QBN.97b,5) // Navoiy asarlarida: *ötmäk* – «non» (NMb.37a,15). Yoki yana: *tuz-ötmäk* – «tuz-non» (NMb.48a,24).

Mirzo Mehdixon o'zining «Sangloh» lug'atida urg'ulashicha, turkchada «non»ni *etmäk* yoki *ötmäk* deyilgan. So'zning ushbu variantlari lug'atda shunday izohlanadi:

etmäk (اَتْمَاكْ) – «*sukün* li *tā* va *fathā* li *mīm* bilan» (besukün-e tā va fath-e mīm) aytilgan;

ötmäk (اَوْتْمَاكْ) esa «*damma* li *alif* bilan» (bedamm-e alif) aytilgan (Sang.85a).

[i] > [e] hodisasi:

ilärsük / elärsük (اَلْرُسُكْ / اَلْرُسُكْ) – «ishton bog'i» (MK.44a)

[i] > [ü] hodisasi:

böktir / böktür (بُكْتُرْ / بُكْتُرْ) – tog'lardagi baland-past yer (MK.115a).

[i] > [a] hodisasi:

quš siqirdi / saqirdi (قُشْنْ سِقَرْدِي / سِقَرْدِي) – «qush chug'ur-chug'ur qilib sayradi» (MK.155b);

[ö] > [i] hodisasi:

öyük / öyük (اَنْكُكْ / اَنْكُكْ) – «popuk; yostiqning ipaklik quloqlari, bog'ichlari» (MK.40b).

[u] > [i] hodisasi:

qusyač / qisyač (قُسْغَاچْ / قُسْغَاچْ) – kichkina qora jonivor, kishini tishlaydi (o'g'uzcha) (MK.115a).

Maqolda (shunday kelgan): **Ermägükü bulit / bulut yük bolur** (اَرْمَاگُوگا بُلِيتْ / بُلِيتْ يَكْ بُلُورْ). Ma'nosi: «Yalqovga bulut soyasi ham yuk bo'ladi» (MK.41a).

kün tuysuy / tuysiy (كُونْ تُغْسُغْ / تُغْسُغْ) – «kunchiqar; Sharq» (MK.117a).

oyurşuq / oyırşuq (اَغْرَشُقْ / اَغْرَشُقْ) – «urchuq»; ip yigiradigan charx dugini tutib turadigan ayrili cho'p-chalmak (MK.43a).

uyulmuq / uyulmüq (اَغْلُمُقْ / اَغْلُمُقْ) – ustiga to'sin qo'yish uchun tik turg'azilgan yog'och (MK.43a).

suyayu / siyayu (سِيَاغُو / سِيَاغُو) – xo'rozlar oyog'idagi pix (MK.261a).

bildur / bildir (بِلْدُرْ / بِلْدُرْ) – «bultur, o'tgan yil» (MK.115a).

ewkā suqru / siqru kirdim (سِقْرُو / سِقْرُو كِرْدِم) – «uyga ruxsatsiz kirdim» (MK.106a).

tutma / tītma (تُتْمَا / تِئْتْمَا) – «sandiқ» (MK.109a).

bu er-ol işry anutyan / anityan (بُو اَرْ اَلْ اِشْيَعْ اَنْئُغَانْ / اَنْئُغَانْ) – «bu, ishga yaxshi hozirlanadigan kishidir» (MK.45a).

böz çuylandi / çiylandi (بُوزْ جُغْلَانْدِي / جُغْلَانْدِي) – «bo‘z va boshqa matolar o‘lchandi» (MK.266b).

[ü] > [i] hodisasi:

men anī üdürdim / idürdim (مَنْ اَنِى اُذُرْدِم / اِذُرْدِم) – «men uning izidan bordim». (Buning kelasi zamon shakli va masdari): *üdürür-men / idürür-men* (اِذَارُزْمَنْ / اِذَارُزْمَنْ), *üdürmäk / idürmäk* (اِذْرَمَاكْ / اِذْرَمَاكْ) (MK.49b).

erük / erik (اَرُكْ / اَرُكْ) – terini oshlaydigan har bir narsa; *teri erüklädi / eriklädi* (تَرِي اَرُكْلَادِي / اَرُكْلَادِي) – «terini oshladi» (MK.24b).

üçgül / üçgil (اُجْغُلْ / اُجْغُلْ) – «uchburchak; uch bo‘lak; uch qirrali narsa» (MK.33a).

Lab uyg‘unligining kuchsizlanishi natijasida lablangan unlilarning lablanmagan unlilarga o‘zgarishi. Misollar:

oyurluy / oyurlıy iş (اُغْرُلُغْ / اُغْرُلُغْ اِش) – «o‘z vaqtida, mahalida bo‘lgan ish» (MK.42b).

azuqlıy / aziqlıy er (اَزُقْلُغْ / اَزُقْلُغْ اَر) – «ozig‘i bor er». Maqolda (shunday kelgan): *Azuqlıy / aziqlıy aruq armas* (اَزُقْلُغْ / اَزُقْلُغْ اَرُقْ اَرْمَاسْ). Ma‘nosi: «Ozig‘i bor er safarda tolmaydi, charchamaydi» (MK.43a).

azuqliq / aziqliq (اَزُقْلُقْ / اَزُقْلُقْ) – «oziqliq, ovqat» (MK.43b).

bu nāñ-ol tutči ügülğän / ügilğän (بُو نَانْ اَلْ تَتْجِي اُكْلُغَانْ / اُكْلُغَانْ) – «bu, doim uyuladigan narsadir» (MK.45b).

Maqolda (shunday kelgan): *Tayyan yügrükün / yügrükün tilkü sewmäs* (تِيغَانْ يُوْغْرُكُنْ / يُوْغْرُكُنْ تِيْلْكُ سِوْمَاسْ). Ma‘nosi: «Tulki yugurik tozini sevmaydi» (MK.261a).

Undoshlar tizimida quyidagi fonetik hodisalar kuzatiladi:

[n] > [y] hodisasi:

ol qoyuy / qonuy quyqaladi (اَلْ قُوْيُغْ / قُوْيُغْ قُوْيَالْدِي) – «u qo‘y terisini qaynoq suvda tozaladi; teri tukdan butunlay tozalandi» (MK.261a).

sarqıy / sarqınıq (سَرَقِيْغْ / سَرَقِيْغْ) – «har qanday narsaning ichi». Bu so‘zning *nūn* bilan *sarqınıq* (سَرَقِيْغْ) shakli ham bor (MK.262a).

Yuqoridagi misollardan Mahmud Koshg‘ariy turkiy o‘rnaklarni berishda so‘zlarning fonetik variantlari, ularning shevalardagi talaffuz shakllariga alohida urg‘u bergani ko‘rinib turibdi. Ushbu tovush hodisalarini u turli grafik vositalar, ishoratlar bilan aniq va ixcham ko‘rinishda o‘z lug‘atida aks ettira olgan. Shunga ko‘ra, turkiy o‘rnaklarni o‘qiganda, ayniqsa, asarning ilmiy nashrlarini yaratishda ularning ikkala shakli ham e‘tiborga olinmog‘i kerak.

Lug‘atchilik tarixida shunga o‘xshash holatlar uchray turadi. Jumladan, Mirzo Mehdixon tuzgan «Sangloh» lug‘atining qo‘lyozmasida bir qator so‘zlar bir paytda ikki xil harf bilan berilgan: unda *qāf* bilan tugagan so‘zlar ketidan *ḡayn* harfi ham yozib qo‘yilgan. Demak, bunday holatda so‘zning ikki xil o‘qilishiga ishora qilinayotir: *balalamaq / balalamay* (بالالاماق غ) (Sang.196b,6); *buzmaq / buzmay* (بوزماق غ) (Sang.207a,9); *boyuzlatmaq / boyuzlatmay* (بوغوزلاتماق غ) (Sang.211b,9) singari.

Hoshiyadagi kiritmalar va matn to‘liqligi masalasi

Yana bir jihati, «Devonu lig‘ati-t-turk»ning qo‘lyozmasida ko‘p o‘rinda hoshiyaga ham yonboshlatib misol va jumlar yosib qo‘yilibdi (MK.: 15a,b, 16a, 18a, 20b, 24a, 58b, 66a, 75b, 80b, 87a, 95b, 110a, 114b, 123a, 128b, 144a,b, 147a, 152b, 160b, 161b, 165a, 171a, 173b, 183b, 186a,b, 190a, 193a, 197b, 200b, 203b, 205a, 212a, 213a,b, 214a, 215b, 217b, 222b, 274b, 289b, 292a, 295a betlarda). Bularni tasodifan tushib qolgan, ustidan o‘qish chog‘ida tuzatib chiqilgan, deb bo‘lmaydi.

To'g'ri, bunday yerlari ham bor: matnda tasodifan tushib qolgan ayrim so'zlar hoshiyaga ham chiqarib qo'yilgan. Yoki sahifa yakuniga sig'may qolgan bir-ikki so'z hoshiyaga qiyalatib yozib qo'yilgan.

Masalan: *oyuſdi* (ya'ni qovunni chaqmoqlashdi) so'zi keltirilar ekan, ma'nosi misil bilan ochiqqlangan. Biroq, bu fe'lining kelasi zamon va masdar shakllari – *oyuſur* va *oyuſmaq* so'zlari, joy yetmagani uchun, sahifaning oxiriga qiyalatib kiritib qo'yilgan (MK.69a).

Yoki: *enüçlädi* («davoladi») fe'lining ma'nosi ochiqqlangan yerda ham uning kelasi zamon va masdar shakli – *enüçlär* va *enüçlämək* so'zlari sahifaning oxiriga qiyalatib kiritib qo'yilgan (MK.76a).

Lekin, biz so'z yuritayotganimiz yozuvlar lug'atning butun boshli so'z-maqolalari yoki yirik jumladir. Ularni yo'l-yo'lakay unutib qoldirib, keyin qo'shib qo'yiluvini mumkin emas.

Masalan: To'rt harfli fe'llar bobida o'rtasi va oxiri *sukün* li bo'lgan so'zlar bo'limida *ettürdi* fe'li keltirilgan. Uning bir ma'nosiga shunday misol berilgan: *ol meniñ işim ettürdi* deydlar, «u mening ishimni tuzatishga buyurdi» degani. Muhimi shundaki, ushbu so'zning boshqa bir ma'nosiga keltirilgan misol hoshiyaga bitilib, belgi bilan yuqoridagi matnga ulab qo'yilgan.

Mana o'sha misol: *ol etük ettürdi* deydlar, «u maxsini, etikni va boshqa narsalarni yamashga buyurdi» degani. (Buning kelasi zamon shakli va masdari): *ettürür ettürmək* (MK.58b).

Yoki: besh harflilarning *muḍā'af* bobida *igläldi* («og'ridi, kasallandi»), *emlälldi* («emlandi, davolandi») so'z-maqolalari keltirilgan. Biroq *imlälldi* so'z-maqolasi hoshiyaga yozilib, belgi bilan ularning yakuniga kiritib qo'yilgan. Mana o'sha so'z-maqola:

kiſi imlälldi deydlar, bu «kishi ko'z qiri va boshqa harakat bilan imlandi» deganidir. (Buning kelasi zamoni va masdari): *imlälür, imlälümäk* (MK.75b).

Buning singari qo'shimcha matnlar keyinchalik boshqa olimlar tarafidan to'ldirilgan deb ham bo'lmaydi: tili, xat uslubi bir. Demak, hoshiyadagi yozuvlarni kotibning o'zi keyinchalik asarning boshqa bir qo'lyozmasidan olib to'ldirgani oydinlashadi.

Taxminimizcha, kotib ushbu qo'lyozmani ko'chirish jarayonida uning ikki qo'lyozma nusxasiga tayangan ko'rinadi. Boshda u asarni bir qo'lyozma bo'yicha to'liq ko'chirib chiqqan. Qo'lyozmani ko'chirib tugatgach, uning qo'liga asarning boshqa bir eski va burungiga qaraganda to'liqroq nuqxasi tushib qolgan. Bu nusxa, harqalay, uning o'zi asar yakunida ta'kidlaganidek, lug'at egasi o'z qo'li bilan tuzgan ilkin qo'lyozma bo'lui kerak. Kotib ana shu ilkin qo'lyozmaga tayanib, o'zi ko'chirgan matn ustidan qayta ko'rib, burungisida uchramagan, tushib qolgan o'rinlarni ana shu yangi topilgan nusxadan olib, hoshiyalarga yozib chiqqan (DJIT.9; TCJ.15–16). Hatto, bir harfga qo'yilgan ikki xil diakritik belgini ham ko'proq o'sha, o'zi ta'kidlagan, muallif nusxasiga tayanib qo'yib chiqqan bo'lui ham mumkin. Bular masalaning bir tarafi.

Yuqorida aytilgan mulohazalar boshqa bir to'xtamga ham olib keladi. Kotib Muhammad bin-Abu Bakr Damashqiy foydalangan ikkita qo'lyozmani asarning ikki xil varianti desa ham bo'ladi. Damashqiy ko'chirgan qo'lyozmaga kiritilgan qo'shimcha jummalarga (bu o'rinda hoshiyaga bitilgan matnlar ko'zda tutilayotir) qaraganda, ularning orasida farq bor. Chamasi, muallif asarni yozib tugatgach, undan nusxalar ko'chirilgan. Oradan bir muddat o'tib, asarni to'ldirish, matnga qo'shimchalar kiritishga ehtiyoj tug'ilgan. Natijada asarning yangi bir varianti ham yuzaga kelgan chog'i. Mahmud Koshg'ariy o'z qo'li bilan yozgan qo'lyozma ularning to'lig'i va qayta ishlangan varianti edi. Damashqiy ham ana shu nusxadan olib, o'zi ko'chirgan matnga qo'shimchalar kiritgan. Shunday qilib, «Devonu lug'ati-t-turk»ning fanga taniqli, hozircha yolg'iz sanalayotgan ishonchli qo'lyozmasi yaratildi.

Tuganchi

Mahmud Koshg'ariy turkiy fonetika va fonologiyaning o'tkir bilimdoni, o'z davrining buyuk fonetistlaridan edi. U arab xatini turkiy tilga birinchilardan bo'lib tatbiq etgan, arab xati asosidagi turkiy yozuvning imlo qoidalarini ishlab chiqqan, uning ilmiy asoslarini bayon etgan olim. Mahmud Koshg'ariy tarafidan ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy qilingan yozuv prinsiplari yuziyillar osha to XX yuziyilning boshlariga qadar aytarli o'zgarishsiz ishlatildi. Turkiy tillar tarixida to'qqiz asrdan

ortiqroq davr mobaynida yaratilgan arab yozuvi asosidagi matnchilik amaliyoti ana shu an'anaga suyangan.

Qadimgi xalq maqollari, xalq dostonlari va qoshiqlaridan olingan uzindilar, iboralar, ko'plab misollar, shuningdek, sheva materiallari asar uchun manba bo'lib xizmat qilgan. Ishda so'z ma'nosini ochiqlash maqsadida tarixiy va etnografik ma'lumotlar, so'z bilan bog'liq rivoyatlar ham keltiriladi.

Yana bir jihati, «Devonu lug'ati-t-turk»da turkiy so'zlar, o'rni bilan, fonetik va fonologik, leksik-semantik, morfologik, stilistik, ba'zan etimologik jihatdan ham tahlil etilgan. Buning singari xususiyatiga ko'ra o'tmishda yaratilgan lug'atlar orasida turkshunoslikdagina emas, butun sharq leksikografiyasi, lug'atshunosligida unga tenglashadigani topilmaydi.

«Devonu lug'ati-t-turk» qo'lyozmasida ayrim o'rnlarda muayyan harf ustiga va ostiga biryo'la ikki xil harakat belgisi: *fatha* va *kasra* yoki *damma* va *kasra* qo'yib ketilgani, hatto bir so'zning o'zi biryo'la ikki xil harf bilan yozilgani bejiz emas. Ushbu so'zlar ikki xil talaffuz qilingan; muallif so'zning yozma adabiy tildagi ko'rinishi bilan bir qatorda, uning boshqa bir talaffuzi, shevalardagi fonetik variantini ham ko'zda tutgan. Matnda bir paytda turli harakatlar birga ishlatilganining sababi ham shunda. Qo'lyozmani ko'chirish chog'ida kotib ham yanglishgan emas. Matn qunt bilan ko'chirilgan, bilimli va malakali xattotning ishi bu. Aftidan, bitigchi asarni ko'chirish jarayonida turkiy o'rnlarni qayta-qayta ko'rib chiqqan ko'rinadi; matnda tuzatish kiritilgan o'rinlar ham bor.

Fikrimizcha, kotib ushbu qo'lyozmani ko'chirishda asarning ikki qo'lyozma nusxasiga tayangan. Boshda u asarni bir qo'lyozmadan olib, to'liq ko'chirib chiqqan. Qo'lyozmani ko'chirib bo'lgach, uning qo'liga asarning boshqa bir eski, burungisiga qaraganda to'liqroq nusxasi kelib tushgan. Bitigchi ana shu nusxaga tayanib, o'zi ko'chirgan matn ustidan qayta ko'rib, burungisida uchramagan, tushib qolgan o'rinlarni ana shu nusxadan o'lib, hoshiyalarga yozib chiqqan ko'rinadi. Shuning o'zidanoq asarning bizgacha yetib kelmagan yana ikki nusxasi bo'lgani ayon; hozir fanga tanilgan to'liq qo'lyozma esa uning uchinchi nusxasidir. Bularidan tashqari, asarning yana qancha nusxasi bo'lgani biz uchun yashirin. Lekin ochiq ayta olamizki, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'ati-t-turk» asari ilk va o'rta asrlar tilshunosligida dovrug' qozongan va uning qo'lyozmalari ham keng tarqalgan edi.

Asar fanga ma'lum bo'lgandan buyon, o'tgan yuzyil oralig'ida tekstologiyada, xususan, uning o'girma nashrlarini yaratish borasida o'zgarishlar, siljishlar yuz berdi. Asarning ilk nashlari bilan hozirgilari o'rtasida sezilarli farq bor: matn bir, lekin unga yondashuv prinsiplari turlicha; keyingilarida turkologiyada erishilgan so'nggi yutuqlar, bilim kishilarining asar tili, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili va shevalariga bo'lgan yangicha yondashuvlarini kuzatish mumkin. Nashrlar borgan sayin o'sha davr tilini o'zida aniqroq aks ettira boshladi. Asardagi turkcha matnlarni transkripsiya yoki transliteratsiyaga o'girish, so'zlar va jumlar ma'nosini ochiqlash, maqol va she'riy uzindilarni talqin qilish borasida o'ziga xos qarashlar, yangi-yangi talqinlar yuzaga chiqmoqda. Kezi kelganda, devon tekstologiyasi borasidagi ishlar ham mukammallasha borayotganini ham tan olmoq kerak.

Foydalanilgan yozma manbalar va ilmiy asarlar

MK – Kaşgarlı Mahmud. Dîvânü Lügati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. – Ankara, 1990.

DLT – Kaşgarlı Mahnud. Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin. Hazırlayanlar: A.B. Ercilasun – Z. Akkoyunlu. – Ankara, 2014.

ДЛТ – Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2017.

ТСД – Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони [Dîvânu luḡāti-t-türk]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Истанбул, 2021.

QBN – «Qutadg'u bilig»ning Namangan (Farg'ona) nusxasi: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti, 1809 ko'rsatkichli qo'lyozma. Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015.

NMb – «Nasoyimu-l-muhabbat»: Fransiya Milliy kutubxonasida saqlanayotgan Suppl. Turc. 316 / 1513 ko'rsatkichli Navoiy kulliyotida (22b–154a).

Sang. – Mirzo Mehdixonning «Sangloh» lug'ati qo'lyozmasi: Fransiya Milliy kutubxonasi: Suppl.Turc.1000.

SD – Mevlâna Sekkâkî divanı. Hazırlayan K. Eraslan. – Ankara, 1999.

Содиқов 2020 – Содиқов Қ. Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент, 2020.

МАХМҮТ ҚАШҚАРИ МҰРАСЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ТІЛДІК МӘНІ

Гүлжан Т. ШОҚЫМ*

Мақалада түркінің тұңғыш тіл маманы, түркі тілінің оқулығын жасаған, грамматикасын түзеп, жалпы түркі әлемінің тіл өнерінің өрісін кеңейтіп, өркенін өсірген ғұлама ғалым Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» атты еңбегі зерделеніп, қазіргі заманда ерекше қарқынмен дамып келе жатқан тіл ғылымының жаңа бағыты гендерлік лингвистиканың әдіснамасына тірек болар гендерлік тілдік талдаулармен сабақтастықта қарастырылады.

Махмұд Қашқаридің лингвистикалық мұрасын гендерлік тілдік қырынан зерттеудің түркі халықтарының гендерлік болмысын, таным-түсінігін, тарихын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, мәдениеті мен рухани қазынасын жан-жақты әр қырынан танытатын құндылықтар ретінде қажеттілігі басым. Ғалымның гендерлект сөздердің этимологиясына байланысты талдаулары мен тұжырымдары гендерлік лингвистикалық зерттеулерге негіз болары сөзсіз.

Түйін сөздер: түркі тіл ғылымы, Махмұт Қашқари, антропоцентрилік, гендерлік лингвистика, гендерлект.

Gender Linguistic Meaning of Mahmut Kashkari's Heritage

The article examines the work of the first Turkish linguist Mahmud Kashkari, who created a textbook of the Turkic language, corrected grammar, expanded the field of language art of the Turkic world as a whole. Also, the article observes the new direction of language science, which is developing at a special pace in modern times, in continuity with gender language analysis, which may support the methodology of gender linguistics.

The need to study the linguistic heritage of Mahmud Kashkari from the linguistic side of gender as values that reflect the gender identity, knowledge, history, customs, traditions, culture and spiritual treasures of the Turkic peoples from different angles prevails. The analysis and conclusions of the scientist related to the etymology of genderlekt words will undoubtedly serve as the basis for gender linguistic research. The analysis and conclusions of the scientist related to the etymology of genderlekt words will undoubtedly serve as the basis for gender linguistic research.

Key words: Turkic language science, Mahmut Kashkari, anthropocentricity, gender linguistics, genderlekt.

Түркологиялық бағыттағы ғылыми-зерттеулерді жүйелі түрде жүргізу түркі халықтарының өткені мен бүгінін қамтитын тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, басқа да рухани-мәдени және материалдық құндылықтар жүйесіне қатысты кешенді ғылыми білім жүйесін қалыптастырумен ұштасып, этно-лингво-мәдени тегі бір түркі әлемінің өзара ынтымақтастығы мен рухани тұтастығын қамтамасыздандыруға бағытталған жалпытүркілік танымның негізін құрайды.

Түркі халықтарының жартылай көшпелі өмір салты мен саяси-әлеуметтік жағдайына байланысты XI ғасырда Махмұд Қашқари шығармашылығынан басталып, ХҮІІ ғасырға дейін классикалық араб филологиясымен сабақтастықта дамыған лингвистикалық түркітану біраз уақыт кешеуілдеп барып, жалғасын тапты. ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда түркі тілдерін, түркі жазба ескерткіштерін зерттеу мәселесіне арнайы мән берілгені белгілі.

Түркі тіл білімінің гендерлік бағыты өзіндік қалыптасуымен, даму сипатымен ерекшеленеді: ол біріншіден, лингвист-ғалымдардың тіл мен жыныс, гендер мен лингвомәдениет байланысына қатысты пікір-байламдарын, ғылыми негіздемелерін зерделеумен, екіншіден, түркі халықтарының гендерлік болмысының тілдік көрінісін сипаттаумен, үшіншіден, түркі тілдерінің

* филология ғылымдарының докторы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры, Ақтөбе қ. Қазақстан (Doctor of philology, Professor of K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan), e-mail: shokum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5243-591X>

гендерлік белгілерін өзге тілдердің балама деректерімен салыстырып-салғастыра зерттеумен анықталады [1].

Түркі тілдеріндегі гендерлік лингвистикалық зерттеулердің қалыптасуына XX ғасырдың соңғы онжылдығында кең тараған тіл біліміндегі, жалпы ғылыми салалардағы антропологиялық бағытты дәйектеме ретінде айта аламыз. Антропологиялық факторлардың зерттелуін түркі тілдеріне қатысты айтатын болсақ, олар XX ғасырдың соңғы ширегінде (гендерлік лингвистиканың қалыптасуына дейін) этнографтар, археологтар, тарихшылар, әлеуметтанушылар, теологтар, мәдениеттанушылар, әдебиетшілер мен жалпы түркітанушылардың зерттеу еңбектерінде арнайы болмаса да, гендерлік лингвистикаға үлес қосатындай пікірлер, ғылыми тұжырымдар мен болжаулар айтылғанын, яғни алғышарттарының қалыптасуына негіз болғанын байқай аламыз [2].

Түркінің тұңғыш тіл маманы, түркі тілінің оқулығын жасаған, грамматикасын түзеп, жалпы түркі әлемінің тіл өнерінің өрісін кеңейтіп, өркенін өсірген ғұлама ғалым Махмұд Қашқаридің “Диуани лұғат ат-түрік” атты еңбегін зерделей отырып, қазіргі заманда ерекше қарқынмен дамып келе жатқан тіл ғылымының жаңа бағыты гендерлік лингвистиканың әдіснамасына негіз болар гендерлік тілдік талдаулар сабақтастығын анықтадық.

М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегінде маскулиндік («еркек») – фемининдік («әйел») гендерлік концептілер өрісіне енетін гендерлектілер этномәдени сипатта ашылады. Ескерткіш тіліндегі «әйел» концептілерін талдай отырып, «*әйел – қыз*», «*әйел – қалыңдық*», «*әйел – жар*», «*әйел – келін*», «*әйел – ана*», «*әйел – отбасының өзегі*», «*әйел – сұлулықтың символы*», «*әйел – ханишайым*», «*әйел – үй қызметкері*» тілдік модельдерін және әйелді сипаттауда оның жасы, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қатысты атаулардың жиі қолданылатындығын назарға алдық. Ал сөздіктегі «ер адам» тезаурусын түзетін «*ер*», «*жігіт*», «*ұл бала*», «*әке*», «*бек*», «*алпауыт*, *батыр*», «*күйеу жігіт*», «*хан*» сөздері «*еркек – ұл*», «*еркек – жігіт*», «*еркек – ер*», «*еркек – күйеу жігіт*», «*еркек – батыр*», «*еркек – ел билеуші*», «*еркек – әке*», «*еркек – баба*» когнитивтік модельдер құрайды [3]. «Диуани лұғат-ит-түрік» тіліндегі гендерлік этнолингвомәдени концептілердің мазмұны жалпытүркілік танымдық сипатта ашылады.

Көне түркі тілдерінде *kic-kici-kii* гендерлектілері болған, оның бір мағынасы "адам, кісі" болса, екінші мағынасы "*әйел*". М. Қашқаридың көрсетуі бойынша [3], *kii* сөзі "біреудің әйелі" дегенді білдірген, "үйлену" дегенді *kii* алу деген (қазақ тіліндегі *қатын алу*, қазіргі *әйел алу* дегенге келеді). *Kii*лік сөзін XVIII-XIX ғасыр ақындары шығармаларынан да кездестіруге болады. Мысалы, Алмажан Азаматқызында:

Алмажан сынды бейбақты

*Kii*лікке алуға –

деген жолдар бар. Сырт қарағанда, мұндағы *kii*лік сөзі *kii* деген сөзден жасалған (*kii* *әйел*, *тоқал*) сияқты болып көрінеді. Кішілікке алу "әйел етіп алу" деген мағынада. Сірә, "кішкентай" мағынасындағы *kii* сөзінің актив қолданылуына байланысты және *қатын*, *әйел*, *зайып*, *жұбай* сөздерінің тіл кәдесін әбден атқаруына орай "біреудің әйелі, жұбайы" деген ұғымдағы *kii* сөзі қазақ тілінен мүлдем ығысып кеткенге ұқсайды да, тек *kii*лік тұлғасында көненің көзі ретінде некен-саяқ жұмсалып келгені байқалады [4, 106-107 бб.].

«Диуани лұғат ат-түрік» – қазіргі түркі халықтарының бәріне ортақ мұра. Сөздікте орта ғасырдағы түркі ру-тайпаларының бәріне ортақ алты мыңнан астам төл сөз бен жеке тайпаларға қатысты диалект сөздер бар. Мұнда тіл білімінің ең басты салалары бойынша теориялық тұрғыдан құнды түйіндер жасалады. Сондай-ақ сөздікте қазіргі тіл білімінің жаңа бағыттарымен, оның ішінде біз қарастырып отырған гендерлік лингвистикамен сабақтастыратын тілдік деректер берілген.

Қорыта айтқанда, Махмұд Қашқаридың теңдесі жоқ бұл еңбегі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ асыл қазына, тілдік, әдеби, тарихи, этнографиялық тұрғыдан мейлінше бай мұра болып табылады. Сондықтан Махмұд Қашқари мұрасының гендерлік тілдік ерекшелігін бағамдап, мәнін ашып түсіндіру өзекті.

Әдебиет

1. Gulzhan Shokym. Gender linguistics: Educational manual/Shokym G.T. – Almaty: TechSmith, 2020. – 160 page.
2. Gulzhan Shokym, Burankulova E., Yessenova K., Sarbassova A., Yerzhanova G. Bauyrzhan N. Representation of the “kyz” Gender Concept in the Turkic Linguistic //International Journal of Society, Culture and Language //Volume 10, Issue 1, March 2022, pp. 125-134.
3. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3 томдық (ауд. А Егеубаев). - 1-том. - Алматы: Хант, 1997. - 589 б.
4. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан), - 2-басылуы. - Алматы: Санат, 1994. -272 б.

“DİVÂNÜ LUĞÂTİ’T-TÜRK”TEKİ ALGI FİİLLERİNİN KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİNDEKİ DURUMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Esra Gül KESKİN*

Özet

Bu çalışmanın amacı Dîvânü Luğâtî’t-Türk’te yer alan algı fiillerinin Karaçay-Malkar Türkçesindeki durumlarını değerlendirmektir. Ercilasun ve Akkoyunlu (2015) tarafından hazırlanan “*Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*” adlı eserden faydalanarak “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te yer alan görme, işitme, dokunma, tat alma ve koku alma duyularını ifade eden algı fiilleri tespit edilmiştir. Bu fiillerin Karaçay-Malkar Türkçesindeki karşılıkları ise “*Qaraçay-Malqar Tilni Añlatma Sözlüğü*”nden alınarak incelenmiştir. Bu çalışmada sadece görme, işitme, dokunma, tat alma ve koku alma duyusuyla ilgili fiillerin Karaçay-Malkar Türkçesindeki durumları değerlendirilmiştir. Diğer duyularla ilgili fiiller (acı, ağrı, acıkma, doyma, kasılma vb.) başka bir çalışmanın konusunu oluşturacak ölçüde olduğu için, bildiri sınırlarını aşmamak gerekçesiyle, değerlendirilmeye alınmamıştır. “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te tespit edilen görme, işitme, dokunma, tat alma ve koku alma duyularıyla ilgili algı fiillerinin yaklaşık %34 oranında Karaçay-Malkar Türkçesinde aynı anlamda temsil edildiği ve bu fiillerden bir kısmının farklı anlamlara da sahip olduğu görülmektedir. Yapı bakımından aynı olmakla beraber, “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki anlamıyla kullanılmayan, farklı anlamlarda kullanılan fiillerin oranı yaklaşık %8’dir. “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te tespit edilen görme, işitme, dokunma, tat alma ve koku alma duyularıyla ilgili algı fiillerinin %58’i ise Karaçay-Malkar Türkçesinde tespit edilememiştir.

Anahtar sözcükler: “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”, Karaçay-Malkar Türkçesi, mental fiiller, algı fiilleri, duyu fiilleri.

An Evaluation of the Perception Verbs in “Dîvânü Luğâtî’t-Türk” in the Context of Karachay-Balkar

Abstract

The aim of this study is to evaluate the situation of perception verbs in the Karachay-Balkar Turkish found in the “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”. The perception verbs expressing the senses of sight, hearing, touch, taste, and smell in the “Dîvânü Luğâtî’t-Türk” were identified by using the work titled “*Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti’t-Türk (Introduction-Text-Translation-Notes-Index)*” prepared by Ercilasun and Akkoyunlu (2015). The equivalents of these verbs in Karachay-Balkar were then examined using the “*Qaraçay-Malqar Tilni Añlatma Sözlüğü*”. This study focuses only on the situation of the verbs related to the senses of sight, hearing, touch, taste, and smell in Karachay-Balkar. Other verbs related to different senses (such as pain, hunger, satiety, cramping, etc.) are not included in this study, as they are significant enough to form the subject of another paper and would exceed the scope of this presentation. It is observed that approximately 34% of the perception verbs related to sight, hearing, touch, taste, and smell identified in the “Dîvânü Luğâtî’t-Türk” are represented in the same meaning in Karachay-Balkar, and some of these verbs also have different meanings. While structurally identical, the proportion of verbs used with a different meaning in Karachay-Balkar, compared to their meaning in “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”, is approximately 8%. Furthermore, 58% of the perception verbs related to the senses of sight, hearing, touch, taste, and smell identified in the “Dîvânü Luğâtî’t-Türk” could not be found in Karachay-Balkar.

Keywords: “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”, Karachay-Balkar, mental verbs, perception verbs, sense verbs.

0. Giriş

* Öğr. Gör. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölüm Başkanlığı, esra.aktas@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8347-1355.

Güncel Türkçe Sözlükte verilmeyen “mental” sözcüğü Kubbealtı Lugatinde “zihin ile ilgili, zihinsel” şeklinde anlamlandırılmıştır.¹⁰⁷ Zihinle ilgili süreç, durum ve hareketleri karşılayan fiiller de “mental fiil” olarak adlandırılmaktadır. “Bir mental süreç sonucu ortaya çıkan idrakle, algılamayla, duygularla ilgili fiillere” mental fiil yani “zihin fiili” denmektedir. İdrak, algı ve duygularla ilgili olan zihin fiilleri birçok bilişsel süreci içermektedir. Duygu, algılama, idrak bir mental süreç sonucunda oluşmakta ve bunların başlaması, etkileri de kişiden kişiye değişmektedir (Şahin, 2012: 45-46). Psikolojik süreci başlatan hareketten başlayarak bu hareketlerin sonucuna kadar geçen evre içerisindeki tüm olguları kapsayan mental süreçteki olguların dildeki karşılığı mental fiillerdir (Hirik ve Çolak, 2017: 268). Fiilde belirtilen hareketin gerçekleştiği yerin temel alınmasıyla ortaya koyulmuş bir fiil türü olan mental fiillerin en temel özelliği doğrudan zihin ile ilgili olması ve dinamik değil statik olayları veya hareketleri göstermesidir (Hirik, 2018: 806).

Algı fiilleri mental fiillerin bir bölümünü oluşturmaktadır. Duyu organlarıyla gerçekleşen algıların dildeki karşılığı olan fiillere “algı fiilleri” denmektedir. Literatürde mental fiillerin bu alt grubu *perception verbs*; *algı fiilleri*, *duyu fiilleri* ve *psikolojik durum fiilleri* olarak da adlandırılmaktadır. Algı fiilleri, mental sürecin ilk basamağı olan girdi basamağına tekabül eder. Duyu organlarımız aracılığıyla dış dünyaya dair edindiğimiz bilgileri karşılayan eylemlere algı fiilleri denir.

“Algı” sözcüğü, Güncel Türkçe Sözlükte “bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma, idrak” şeklinde tanımlanırken¹⁰⁸ “Felsefe Sözlüğü”nde “nesnel dünyayı duyular yoluyla öznel bilince aktarma... dış dünyanın duyularla gelen imgesinin bilinçte gerçekleşen tasarımı” olarak tanımlanmıştır (Hançerlioğlu, 1979: 10).

Koptagel İlal, “algı”yı, “duyu organlarıyla edinilen nesnelere ve olaylara ait izlenimlerin tanınması” şeklinde tanımlamıştır. Algı süreçleri, organizmanın içinde yaşadığı çevreye yeterli ve etkili uyumunu sağlamasına yardımcı olur (1991: 19). Koptagel İlal “alıcı sistemler”i beş bölüme ayırır:

1. Görme duyusu

2. İşitme duyusu

3. Deri duyusu

4. Kimyasal duyular: koku ve tat alma duyusu.

5. Durum duyuları

5.1. Motor duyarlık alıcıları: Organizmayı duruş ve hareket hâlinde haberdar eder.

5.2. Denge duyusu: Organizmanın dengesini sağlayan duyu.

5.3. Duyarlılık: Uyarının bir duyu doğurabilmesi için belli bir yoğunlukta ve belli bir zaman sürecinde uyarıda bulunması ve ayrıca alıcı organı ve uyarılan organizmanın da bu uyarıyı almaya uygun bir durumda bulunması gerekir (1991: 20-22).

Goldstein algısal süreci, kişinin dışında, çevrede meydana gelen; ağaçlar, binalar, cıvıldaayan kuşlar, havadaki koku gibi bir uyarı ile başlayan ve algılamının ve tanımanın davranışsal tepkileri ve harekete geçmeyle son bulan uzun ve dolambaçlı bir süreç olarak tarif etmektedir (2019: 5).

Mather (2018: 4) duyuların algıladıkları çevresel uyarının özel formuna bağlı olarak beş ana gruba ayrılabilirliğini ifade etmektedir:

Duyu	Uyarım	Duyu organı
Görme	Elektromanyetik enerji	Göz
İşitme	Hava basıncı dalgaları	Kulak
Dokunma	Doku şekil değişimi	Deri, kas vb.

¹⁰⁷ <http://lugatim.com>

¹⁰⁸ <https://sozluk.gov.tr/>

Denge	Yerçekimi, hızlanma	Vestibüler organlar
Tat/koku	Kimyasal bileşim	Ağız, burun

Tablo 1: Mather (2018) Duyu Sınıflandırması

Koku ve tat duyuları, bilgileri çevreden kimyasal etkileşimler aracılığı ile doğrudan çıkardıkları için kimyasal duyular olarak da adlandırılmaktadır. Dış ortamdaki maddelerde bulunan moleküller, burun veya ağızdaki reseptör moleküllerle etkileşimde bulunarak sonuçta sinirsel bir sinyal meydana getirir (Mather, 2018: 43).

Deri ile doğrudan temasta olan yüzeyler (dokunma), vücut kısımlarının pozisyonu ve hareketi (proprioepsiyon ve kinestezi) ile vücudun dış dünyaya göre pozisyonu ve hareketi (denge) hakkında bilgi verir. Vücut duyuları şeklinde adlandırılan tüm bu bilgiler anatomik olarak birbirinden farklı iki duyuşsal sistem ile sağlanmaktadır. *Somatoduyusal* sistem dokunma, proprioepsiyon ve kinestezi ile ilgilenirken; *vestibüler* sistem denge ile ilgilenir (Mather, 2018: 61).

Algı fiilleri konusunda önemli çalışmaları olan Viberg, “Verbs of Perception” başlıklı yazısında, insanlarda algının birinci işlevinin nesneleri, olayları ve bunların uzamsal ve zamansal düzenlemelerini tanımak, tanımlamak ve dış dünyanın bir modelinin veya bilişsel temsiline inşası için çevresel girdi sağlamak olduğunu ifade eder. Işık, ses veya diğer uyaranların bir alıcıya çarpıp dış dünya deneyimine katkıda bulunmasından sonra meydana gelen çeşitli seviyelerdeki karmaşık sinirsel yeniden kodlama kümelerinin çoğu, bilincin altındaki seviyelerde ilerler. Nesne ve olaylar çoğu zaman duyular birleştirilmeden doğrudan erişilebilecekmiş gibi deneyimlenmektedir (2001: 1294).

Viberg, “dış dünyayla ilgili doğrudan bilgi kaynağımızı oluşturan” temel beş duyu türünden bahsetmekte ve duyu türlerine göre fiilleri *görme*, *işitme*, *dokunma*, *tat alma*, *koku alma* olarak beş gruba ayırmaktadır (2001: 1295):

	Özne temelli		Görüngü temelli
	Eylem	Deneyim	
Görme	<i>Peter kuşlara bakıyordu/baktı.</i>	<i>Peter kuşları gördü.</i>	<i>Peter mutlu görünüyor.</i>
Duyuma	<i>Peter radyo dinliyordu/dinledi.</i>	<i>Peter radyoyu duydu.</i>	<i>Peter’in sesi üzgün geliyordu.</i>
Dokunma	<i>Peter /yumuşak olup olmadığını anlamak için/ elbiseye dokundu.</i>	<i>Peter ayağının altında bir taşı hissetti.</i>	<i>Kumaş yumuşak hissedildi.</i>
Tat alma	<i>Peter /yiyip yiyemeyeceği anlamak için yemeği/ tattı.</i>	<i>Peter çorbada sarımsağın tadını aldı.</i>	<i>Çorbada sarımsağın iyi/kötü tadı geldi.</i>
Koku alma	<i>Peter /yiyip yiyemeyeceğini anlamak için/ yemeği kokladı.</i>	<i>Peter çorbada sarımsağın kokusunu aldı.</i>	<i>Çorbada sarımsağın iyi/kötü kokusu geldi.</i>

Tablo 2: Viberg (2001)’de Algı Fiilleri

Ibarretxe-Antuñano, “Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A Cross Linguistic Study” başlıklı doktora tezinde anlamsal algı alanının *görme*, *işitme*, *dokunma*, *koku alma* ve *tat alma* olmak üzere beş bileşeni olduğundan söz eder (1999: 45). Bu fiiller anlamsal rollere göre üç farklı grupta sınıflandırılabilir. Birinci grup “bir ifadenin ilgili kişinin iradesinden bağımsız olarak duyularla alınması”nı, ikinci grup “bir insan eden tarafından bilinçli olarak kontrol edilen sınırsız süreç”i ve üçüncü grup “algının uyaranları olan fiilleri” içermektedir (1999: 45-47). Ibarretxe-Antuñano’nun Viberg ve Gisborne’u esas alarak ortaya koyduğu sınıflandırması şöyledir (1999: 48):

Duyu türü	Deneyim	Eylem	Algı
Görme	Görmek	Bakmak	Bakmak
Duyuma	Duymak	Dinlemek	Duymak

Dokunma	Hissetmek/Dokunmak	Dokunmak/Hissetmek	Hissetmek
Koklama	Koklamak	Koklamak/Koku almak	Koku almak
Tatma	Tatmak	Tatmak	Tat almak

Tablo 3: Ibarretxe-Antuñano (1999)'da Algı Fiilleri

Yaylagül, algı fiillerinin “mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterdiğini ve bu sebeple idrak etme sürecinin başlatıcıları” olduğunu ifade eder ve bu fiilleri *temel* ve *birleşik duyular* olmak üzere ikiye ayırır. Yaylagül, Koptagel-İlal (1991)'a atıfla temel duyuların fizyolojik olarak değişik bölümlerin bir araya gelmesinden oluşmamış olan yalın duyular olup belli bir alıcı tarafından alınıp belli bir iletilici tarafından merkeze götürülen duyular olduğunu söyler. Bileşik (kompleks) duyular ise edinilmesinde değişik fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması söz konusu olan duyulardır (2005: 24-26).

Kyial Kamchybekova, “Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri” başlıklı doktora tezinde duyu fiillerini *temel* ve *birleşik duyu fiilleri* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Temel duyu fiilleri “belli bir duyu organı tarafından alınıp belli bir iletilici tarafından merkeze götürülen duyuları algılayan” fiillerdir ve görme, işitme, tat alma, koku alma ve dokunma duyularını içerir. Birleşik duyu fiilleri ise “değişik fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması sonucu algılanan duyuları ifade eden” fiillerdir ve bu fiiller algılananın içsellik ve dışsallık durumlarına göre *sezgi* ve *vücut durum duyu fiilleri* olarak ikiye ayrılabilir (2010: 34). Kamchybekova'nın, Kırgız Türkçesindeki duyu fiillerini sınıflandırması şu şekildedir (2010: 35-181):

1. Temel duyu fiilleri

- 1.1. Görme duyu fiilleri: *akmala-*, *akşıy-*, *kara-*
- 1.2. İşitme duyu fiilleri: *uk-*, *tıñsa-*, *ündö-*
- 1.3. Tat alma duyu fiilleri: *ce-*, *daam tat-*, *ooz tiy-*
- 1.4. Koku alma duyu fiilleri: *cıttā-*, *añkı-*, *bıksı-*
- 1.5. Dokunma duyu fiilleri: *bas-*, *aymala-*, *öpkölö-*

2. Birleşik duyu fiilleri

- 2.1. Sezgi duyu fiilleri: *baamda-*, *bayka-*, *sez-*
- 2.2. Vücut durum duyu fiilleri: *açış-*, *sızda-*, *ooru-*

Hirik (2017)'te duyu fiilleri *bilinçli temel duyu fiilleri* ve *bilinçsiz temel duyu fiilleri* olarak ikiye ayrılmıştır (2017: 60). Bağlama göre bazen bilinçli fiillerin bilinçsiz, bilinçsiz fiillerin de bilinçli konuma geçebileceğini ifade eden Hirik, duyu fiillerinin sınıflandırılmasında fiillerin sözlük anlamlarının yanı sıra bağlam içerisinde kullanım biçimlerinin önemine de dikkat çekmiştir (2017: 60).

Özkan Kurt, “Batı Türkçesinde Algı Fiilleri” başlıklı doktora tezinde algı fiillerini 1. *Görme*, 2. *İşitme*, 3. *Dokunma*, 4. *Koklama*, 5. *Tatma* şeklinde sınıflandırmış, anlam alanları ve çokanlamlılık bakımından değerlendirmiştir (2020: 88-190).

Demirbaş, “Türkiye ve Türkmen Türkçesindeki Duyu Eylemleri” başlıklı doktora tezinde (2020: 87-398) Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesindeki algı fiillerini şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Özel duyular

- 1.1. Görme duyu eylemleri: *ara-*, *fark et-*, *gözetle-*; *agtar-*, *gör-*, *tükelle-*
- 1.2. İşitme duyu eylemleri: *dinle-*, *duy-*, *kulak ver-*; *eşit-*, *gulak sal-*, *şanla-*

2. Kimyasal duyular

- 2.1. Tat alma duyu eylemleri (tatlı, tuzlu, ekşi, acı, lezzetli): *bur-*, *tadına bak-*, *ağızda dağıl-*; *dadyş-*, *duzuny gör-*, *lezzet al-*

2.2. Koku alma duyu eylemleri: *burnunun direği kırıl-, kok-, kokla-; goñursa-, koka-*

3. Deri duyuları

3.1. Dokunma duyuları: *avuçla-, cirmala-, çarp; tut-, ýagla-, ýumrukla-*

3.2. Deği-basınç duyuları

3.3. Termal duyular (sıcak, soğuk, ılık, serin): *ısn-, don-, serinle-; çoyun-, dala-, ýelejire-*

3.4. Ağrı-acı duyuları: *dağla-, döv-, sızla-; awa-, beterle-, içik-*

4. Titreşim: *sallan-, titre-, ürper-; dagdyra-, digdenekle-, gagşa-*

5. Gıdıklanma: *gıdıklan-; gyjykla-*

6. Kaşınma: *dala-, haşla-, kaşın-; dyrma-*

7. Proprioseptif duyular

7.1. Kinestetik duyular

7.1.1. Sabit pozisyon duyusu: *çivilen-, dikil-, dur-; doñ-*

7.1.2. Hareket pozisyon duyusu

7.2. Vestibüler duyu: *denesini kaybet-, düş-, sürç-; ag-*

8. İç alem duyuları: *acık-, ağırlık bas-, boğazı kuru-; abadanlaş-, ajyk-, çayýsıra-*

9. Diğer duyular (renk duyusu, şekil ve mekân duyuları, yön duyusu, cinsel duyular): *karar-, adım adım gez-, arkasını ver-, birleş-*

Keskin (2023: 66-97)'in Karaçay-Malkar Türkçesindeki mental fiilleri incelediği çalışmasında mental fiiller; *algı, biliş, duygu ve ifade fiilleri* olarak dörde ayrılmaktadır. Bu çalışmada, algı fiillerinin sınıflandırılması ise şöyledir:

1. Görme duyusuyla ilgili fiiller

1.1. Görme bildiren fiiller: *kör-, qara-, türsle-*

1.2. Görme kaybını veya bozukluğunu bildiren fiiller: *av çab-, ekili kör-, gultın bol-*

2. İşitme duyusuyla ilgili fiiller

2.1. İşitme bildiren fiiller: *eşit-, qulaq iy-, tıñla-*

2.2. İşitme kaybını veya bozukluğunu bildiren fiiller: *qulaqdan tohta-, sañırav bol-, sasıt-*

3. Dokunma duyusuyla ilgili fiiller

3.1. Deriyle ilgili fiiller: *kiçi-, soturlan-, teri bar-*

3.2. Temasla ilgili fiiller: *ışı-, iynaqla-, qaşı-*

4. Tat alma duyusuyla ilgili fiiller: *aşa-, avuz aç-, cut-*

5. Koku alma duyusuyla ilgili fiiller: *cıyıla-, iyisge-, tıcn bol-*

6. Diğer duyularla ilgili fiiller

6.1. Acı, ağrı, hastalık, rahatsızlık ifade eden fiiller: *avru-, cızıl-da-, çanç-*

6.2. Acıkma, susama ifade eden fiiller: *açay-, suvsa-, tuzsun-*

6.3. Baş dönmesini ifade eden fiiller: *közü-başı tögerek aylan-, serikdir-, qan-*

6.4. Doyma, kanma ifade eden fiiller: *gamay-, qan-, toy-*

6.5. İyileşme, güçlenme, kendine gelme ifade eden fiiller: *ayazı-, can kir-, sav bol-*

6.6. Nefes alma, tıkanma ifade eden fiiller: *muşulda-*, *teren solu-*, *tunçuq-*

6.7. Uyku ihtiyacını ifade eden fiiller: *cuqu bas-*, *cuquğa tart-*, *esne-*

6.8. Uyuşma, kasılma ifade eden fiiller: *gıcı bol-*, *kiriş-*, *uyu-*

6.9. Üşüme, titreme ifade eden fiiller: *suvu-*, *suvuqsura-*, *üşü-*

6.10. Yorgunluk, bitkin düşme, zayıflama, güçsüz kalma ifade eden fiiller: *arı-*, *calqı-*, *çarçay-*

“Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki algı fiilleri, Ercilasun ve Akkoyunlu (2015)’nin hazırladığı “Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Luğâtî’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)” adlı eserden tespit edilmiştir.¹⁰⁹ Bu çalışmada görme, işitme, dokunma, tat alma ve koku alma duyusuyla ilgili fiillerin Karaçay-Malkar Türkçesindeki durumları değerlendirilmiştir. Diğer duyularla ilgili fiiller (acı, acıkma, doyma, güçlenme vb.) değerlendirilmeye alınmamıştır.

1. “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te Tespit Edilen Algı Fiilleri ve Karaçay-Malkar Türkçesindeki Durumları

1.1. Görme Duyusuyla İlgili Fiiller

“Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te tespit edilen algı fiillerinden on tanesi görme duyusuyla ilgili fiillerdir:

Fiil	Anlam
<i>alar-</i>	‘göz kamaşmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 92)
<i>bak-</i>	‘bakmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 238)
<i>bakış-</i>	‘yan gözle birbirine bakmak, bakışmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 261)
<i>bêd-</i>	‘(göz) zayıf görmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 529)
<i>enüçlen-</i>	‘göze katarakt inmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 129)
<i>karık-</i>	‘(göz) kamaşmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 265)
<i>kör-</i>	‘bakmak, görmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 235)
<i>körüş-</i>	‘gözle bakışmak; herhangi bir şey görünmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 260)
<i>titrü bak-</i>	‘dikkatle, dik dik, gözünü dikerek bakmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 323)
<i>yaşık-</i>	‘(göz) kamaşmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 381)

Tablo 4: “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki Görme Duyusuyla İlgili Fiiller

“Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te tespit edilen görme duyusuyla ilgili fiillerden *bak-* ‘bakmak’, *kör-* ‘bakmak, görmek’ ve *körüş-* ‘gözle bakışmak; herhangi bir şey görünmek’ fiilleri Karaçay-Malkar Türkçesinde bulunmaktadır:

bak- ‘bakmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 238) ~ ***baq-*** (esk.) ‘bakmak’ (QMTAS-I, 1996: 320); ***baq-*** ‘(i) beslemek, bakmak’, ‘(ii) hastaya bakmak’, ‘(iii) destek olmak’, ‘(iv) mahsul, ağaç vb. ye bakmak’ (QMTAS-I, 1996: 320)

kör- ‘bakmak, görmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 235) ~ ***kör-*** ‘(i) görmek, görme yeteneğine sahip olmak’, ‘(ii) görme duyusuyla algılamak’, ‘(iii) deneyimleyerek öğrenmek’, ‘(iv) değerlendirmek, algılamak’, ‘(v) Şaşırma, öfkelenme vb. anında Fark ettiniz mi, Anladınız mı? şeklinde düşüncüyü bildirmek: *köremise*, *köremisiz* vb.’, ‘(vi) anlamak, sezmek’, ‘(vii) birinin hâlini sormak, yoklamak’, ‘(viii) bir şeye sahip olmak’, ‘(ix) birine veya bir şeye değer vermek’, ‘(x) suçlamak’, ‘(xi) yemek, tadına bakmak’, ‘(xii) yardımcı fiil’ (QMTAS-II, 2002: 293-295)

¹⁰⁹ Ercilasun A. B. ve Akkoyunlu Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Luğâtî’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

köriş- ‘gözle bakışmak; herhangi bir şey görünmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 260) ~ **körüş-** ‘(i) görüşmek’, ‘(ii) görüşmek, karşılaşmak’ (QMTAS-II, 2002: 301)

1.2. İşitme Duyusuyla İlgili Fiiller

“Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te işitme duyusuyla ilgili üç fiil tespit edilmiştir:

Fiil	Anlam
çal-	‘(sözü) işittirmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 240)
eşit- ~ işit-	‘işitmek, duymak; dinlemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 102; 185)
tıpla-	‘dinlemek, (söze) kulak asmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 514)

Tablo 5: “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki İşitme Duyusuyla İlgili Fiiller

“Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te geçen işitme duyusuyla ilgili fiillerden **eşit- ~ işit-** ‘işitmek, duymak; dinlemek’ ve **tıpla-** ‘dinlemek, (söze) kulak asmak’ fiilleri Karaçay-Malkar Türkçesinde bulunmaktadır:

eşit- ~ işit- ‘işitmek, duymak; dinlemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 102; 185) ~ **eşit-** ‘(i) duymak’, ‘(ii) haberi olmak, bilmek’ (QMTAS-III, 2005: 1125)

tıpla- ‘dinlemek, (söze) kulak asmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 514) ~ **tıpla-** ‘(i) işitmek, kulak vermek’, ‘(ii) gizlice dinlemek, kulak vermek’, ‘(iii) birinin dediğini yapmak’, ‘(iv) söyleneni aklında tutmak, dinlemek’, ‘(v) nasıl yapacağını dinleyerek öğrenmek’, ‘(vi) toplantı, meclis vb. dinlemek’, ‘(vii) konuşmamak, bir şey söylemeden durmak, ses çıkarmamak’, ‘(viii) bir şey yapmadan durmak’ (QMTAS-III, 2005: 625-626)

1.3. Dokunma Duyusuyla İlgili Fiiller

Dokunma duyusuyla ilgili fiiller, deriyle ilgili fiiller ve temasla ilgili fiiller olmak üzere ikiye ayrılmıştır. “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te deriyle ilgili on yedi, temasla ilgili yirmi bir fiil tespit edilmiştir:

Deriyle İlgili Fiiller		Temasla İlgili Fiiller	
Fiil	Anlam	Fiil	Anlam
ahk-	‘(yara için) azmak, kötüleşmek; (insan için) bozulmak, kötüleşmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 95)	adutla-	‘avuçlamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 131)
büt-	‘(yara) kapanmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 324)	karva- ~ karwa-	‘elle arayıp yoklamak ve dokunmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 470)
bütse-	‘(yara) kapanmak üzere olmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 468)	kasıgla-	‘dürtmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 484)
çerlen-	‘iltihaplanmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 304)	kaşı-	‘kaşımak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 463)
emri-	‘kaşınmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 123)	kawur-	‘(herhangi bir şeyi) sıkmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 255)
emriş-	‘kaşınmak; karıncalanma varmış gibi titremek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 110)	kıçıla-	‘(birini) güldürecek yerlerinden kaşımak, gıdıklamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 480)
isirgen-	‘vücutta isilik çıkmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 128)	oxşa-	‘okşamak, okşayıp sevmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 125)
kabar-	‘şişmek, kabarmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 252)	siğir- ~ siğür-	‘(yağı deriye) yedirmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 510)
kartal-	‘(yara vb.) azmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 301)	sokı-	‘parmakla dürtmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 463)

kiçi-	‘kaşınmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 460)	sürün-	‘(vücudu) kaşımak, kaşınmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 276)
kok-	‘(yara) sakinleşmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 427)	tarma-	‘tırmalamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 347)
kurtan-	‘(bit vb. yüzünden) kaşınmak; (koyundan) kurtları ayıklamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 305)	tewin-	‘(bir işten dolayı) üzülüp utanç ve pişmanlıktan elini ovmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 275)
terit-	‘terlemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 328)	tarmal- ~ tırmal-	‘tırmalanmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 300)
terle-	‘ter sızdırmak, terlemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 471)	tokun-	‘isabet etmek, dokunmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 353)
turuk-	‘(kan vb.) durmak; (yarada cerahat) birikmek, toplanmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 265)	uşat- ~ uwşat-	‘ufalamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 102, 118)
yigren-	‘(deri) diken diken olmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 391)	uv- ~ uw-	‘ovalamak; ufalamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 5, 86)
yined- ~ yinet-	‘(yara) kapanmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 332)	uwun-	‘bir sıkıntıdan dolayı (el) ovuşturmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 99)
		yak-	‘dokunmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 377)
		yakul-	‘dokunmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 382)
		yüz-	‘(yarada irin ve cerahat) kabarmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 376)

Tablo 6: “Dîvānū Luġātî’t-Türk”teki Dokunma Duyusuyla İlgili Fiiller

“Dîvānū Luġātî’t-Türk”te tespit edilen deriyle ilgili fiillerden *kiçi-* ‘kaşınmak’, *terle-* ‘ter sızdırmak, terlemek’ Karaçay-Malkar Türkçesinde geçmektedir:

kiçi- ‘kaşınmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 460) ~ **kiçi-** ‘(i) kaşınmak’, ‘(ii) bir şeyi yapmayı çok istemek, çok sevmek’ (QMTAS-III, 2005: 344)

terle- ‘ter sızdırmak, terlemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 471) ~ **terle-** ‘(i) terlemek’, ‘(ii) nemlenmek, ıslanmak’ (QMTAS-III, 2005: 459)

“Dîvānū Luġātî’t-Türk”te tespit edilen temasla ilgili fiillerden altı tanesi Karaçay-Malkar Türkçesinde aynı anlama sahiptir:

adutla- ‘avuçlamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 131) ~ **uvuçla-** ‘(i) kapmak, yakalamak’, ‘(ii) ele geçirmek, fethetmek’ (QMTAS-III, 2005: 717)¹¹⁰

kaşı- ‘kaşımak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 463) ~ **kaşı-** ‘kaşımak’ (QMTAS-II, 2005: 633)

tarma- ‘tırmalamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 347) ~ **turna-** ‘(i) tırmalamak’, ‘(ii) kapmak’, ‘(iii) yazmak’ (QMTAS-III, 2005: 663)

¹¹⁰ Gülensoy “avuç” maddesinde bu sözcüğün etimolojisiyle ilgili, araştırmacıların önerdiği şu değişimlere yer vermiştir: Clauson, *adut* > *avuç* ~ *avut* > *avuç*; Doerfer, *adut* > *avut* > *avuç*; Räsänen, *adut* ~ **abuç* > *avuç*; Eren, *adut* > **ayurt* > *avut* > *avuç*; O. Kabataş *adut* ~ **ayut* ~ *avut* > *avuç* (Gülensoy, 2007: 90).

uv- ~ **uw-** ‘ovalamak; ufalamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 5, 86) ~ **uv-** ‘(i) ezmek, ufalamak, parçalamak’, ‘(ii) öğütmek, dövmek’, ‘(iii) okşamak’, ‘(iv) masaj yapmak’, ‘(v) buruşturmak, ezmek’ (QMTAS-III, 2005: 709-710)

yak- ‘dokunmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 377) ~ **caq-** ‘(i) sürmek, bulaştırmak’, ‘(ii) iftira atmak, karalamak’, ‘(iii) bir şeye çarparak öldürmek, ezmek’ (QMTAS-I, 1996: 774-775)

yakul- ‘dokunmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 382) ~ **cağul-** ‘(i) yapışmak’, ‘(ii) rahatsız etmek, birine yapışmak’, ‘(iii) yalvarmak’, ‘(iv) sevmek, hoşuna gitmek’, ‘(v) duman yayılmak’ (QMTAS-I, 1996: 759)

1.4. Tat Alma Duyusuyla İlgili Fiiller

“Dîvânü Lugâti’t-Türk”te tespit edilen algı fiillerinden yirmi üç tanesi tat alma duyusuyla ilgili fiillerdir:

Fiil	Anlam
aşa-	‘(Hakanlılarda ileri gelenler için, diğer Türklerde herkes için) yemek yemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 458)
em-	‘emmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 88)
ısır-	‘ısırmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 91)
iç-	‘içmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 86)
kemür-	‘kemirmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 256)
kew-	‘ağızda çiğneyip yutmamak; (söz için) gevelemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 238)
meñile-	‘beyin yemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 515)
öp-	‘(çorba vb.) içmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 85)
siğir- siğür-	~ ‘(lokma vb.ni) yutmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 510)
sor-	‘emmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 426)
suwla-	‘su içmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 472)
tañula-	‘(ekmek vb. şeyleri) çiğnemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 489)
tatgan-	‘tat almak ve ağzını şapırdatmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 303)
tatı-	‘tadı gelmek, lezzetli olmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 460)
tukın-	‘sinirli bir şekilde yemek yemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 275)
tışlat-	‘dişle ısırmak; dişletmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 340)
tişle-	‘dişlerle ısırmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 471)
yagsı- yāğsı-	~ ‘sadeyağ tadı almak, sadeyağ tadı bulmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 475)
yalga- yalwa-	~ ‘yalamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 475, 476)
yaşla- yāşla-	~ ‘taze ot yemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 476)
yenç-	‘ezmek, çiğnemek; bir şeyi ısırp parçacıklarını birbirine katmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 527)
yî-	‘(bir şey) yemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 378)
yut-	‘Oğuz ve Kıpçak lehçesinde yutmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 331)

Tablo 6: “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki Tat Alma Duyusuyla İlgili Fiiller

Yukarıda sunulan fiillerden on biri, Karaçay-Malkar Türkçesinde, “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki anlamlarıyla tam olarak örtüşmektedir:

aşa- ‘(Hakanlılarda ileri gelenler için, diğer Türklerde herkes için) yemek yemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 458) ~ **aşa-** ‘(i) yemek’, ‘(ii) böcek vb. ısırarak’, ‘(iii) güve, solucan vb. yemek’, ‘(iv) kimyasal reaksiyon dolayısıyla aşınmak’, ‘(v) yıkamak’, ‘(vi) insanın derisine sürünerek yara yapmak, acıtmak’, ‘(vii) kazanmak, yenmek’, ‘(viii) eziyet vermek, incitmek’, ‘(ix) kendine mal etmek, sahiplenmek’, ‘(x) azarlamak, sitem etmek’ (QMTAS-I, 1996: 273-274)

em- ‘emmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 88) ~ **em-** ‘(i) göğüs, emzik vb. emmek’, ‘(ii) şeker, buz vb. emmek’, ‘(iii) kan emmek’, ‘(iv) baskı yapmak, sömürmek’, ‘(v) eziyet etmek, sıkıntı vermek’ (QMTAS-III, 2005: 1069)

iç- ‘içmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 86) ~ **iç-** ‘(i) içmek’, ‘(ii) rakı, şarap vb. içmek’, ‘(iii) emmek’, ‘(iv) içkiye harcamak’ (QMTAS-II, 2002: 139)

kemür- ‘kemirmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 256) ~ **kemir-** ‘(i) kemirmek’, ‘(ii) oymak, aşındırmak’, ‘(iii) eziyet çekirmek, rahat vermemek’ (QMTAS-II, 2002: 190)

siğir- ~ **siğür-** ‘(lokma vb.ni) yutmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 510) ~ **siğir-** ‘(i) bilmek, anlamak’, ‘(ii) yemeği eritmek, sindirmek’ (QMTAS-III, 2005: 157)

tatı- ‘tadı gelmek, lezzetli olmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 460) ~ **tatı-** ‘(i) yeterince baharatla tatlandırmak’, ‘(ii) yetmek, yeterli olmak’, ‘(iii) etki etmek, nüfuz etmek’, ‘(iv) besleyici olmak’ (QMTAS-III, 2005: 395)

tışlat- ‘dişle ısırarak; dişletmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 340) ~ **tışlet-** ‘yedirmek’ (QMTAS-III, 2005: 532)

tişle- ‘dişlerle ısırarak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 471) ~ **tişle-** ‘yemek’ (QMTAS-III, 2005: 532)

yalga- ~ **yalwa-** ‘yalamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 475, 476) ~ **cala-** ‘(i) yalamak’, ‘(ii) yalvarmak’ (QMTAS-I, 1996: 777)

yî- ‘(bir şey) yemek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 378) ~ **cey-** ‘(esk.) yemek’ (QMTAS-I, 1996: 869)

yut- ‘Oğuz ve Kıpçak lehçesinde yutmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 331) ~ **cut-** ‘(i) yutmak’, ‘(ii) içine çekmek’, ‘(iii) öldürmek’, ‘(iv) bir sesi bastırmak, susturmak’, ‘(v) işitilmez, anlaşılabilir şekilde konuşmak’, ‘(vi) içki içmek’ (QMTAS-I, 1996: 951)

1.5. Koku Alma Duyusuyla İlgili Fiiller

“Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te tespit edilen algı fiillerinden üçü, koku alma duyusuyla ilgili fiillerdir:

Fiil	Anlam
kok-	‘kokmak, kokusu yükselmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 324)
yıdı-	‘kokmak, kokuşmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 384)
yıdla-	‘(misk vb. bir şeyi) koklamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 476)

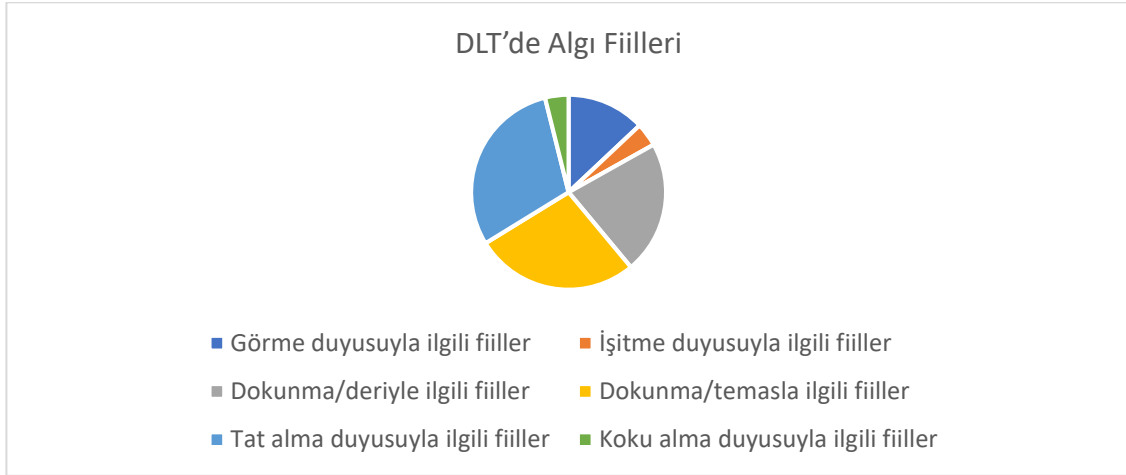
Tablo 7: “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki Koku Alma Duyusuyla İlgili Fiiller

“Dîvânü Luğâtî’t-Türk”ten tespit edilen koku alma duyusuyla ilgili fiillerden **yıdla-** ‘(misk vb. bir şeyi) koklamak’ fiili Karaçay-Malkar Türkçesinde **cıyıla-** ‘(i) kokmak’ anlamındadır. Bu fiil, Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘(ii) takip etmek’ anlamına da sahiptir:

yıdla- ‘(misk vb. bir şeyi) koklamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 476) ~ **cıyıla-** ‘(i) kokmak’, ‘(ii) takip etmek’ (QMTAS-I, 1996: 975)

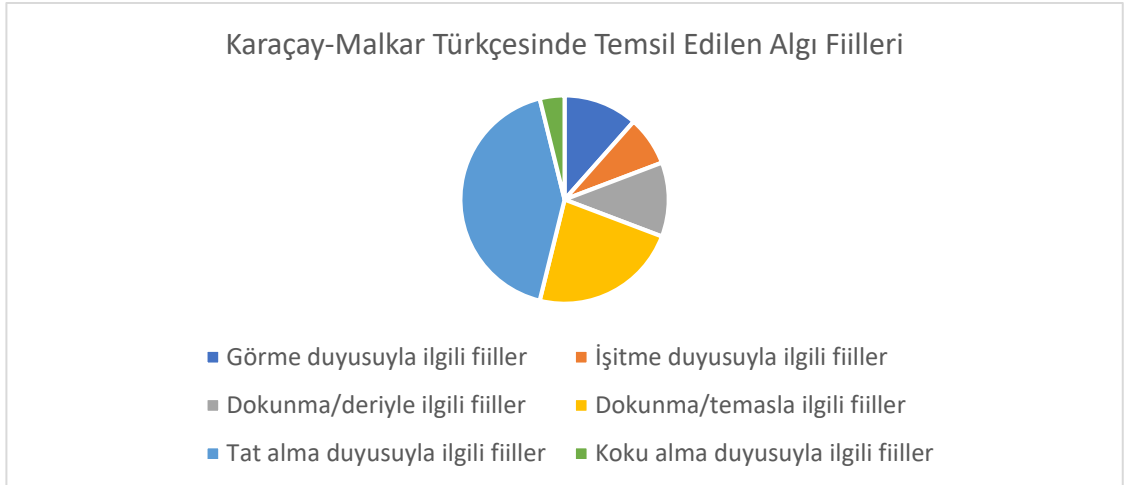
Sonuç

“Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te yapılan tarama sonucunda, görme duyusuyla ilgili on, işitme duyusuyla ilgili üç, dokunma/deri duyusuyla ilgili on yedi, dokunma/temas duyusuyla ilgili yirmi iki, tat alma duyusuyla ilgili yirmi üç ve koku alma duyusuyla ilgili üç olmak üzere toplamda yetmiş yedi algı fiili tespit edilmiştir. Bu dağılımda dokunma duyusuyla ilgili fiillerin diğerlerine kıyasla daha fazla olduğu görülmektedir:

Şekil 1: “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te Algı Fiillerinin Dağılımı

“Dîvânü Luğâtî’t-Türk”te tespit edilen algı fiillerinin yaklaşık %35’i Karaçay-Malkar Türkçesinde aynı anlamda temsil edilmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesindeki fiillerin bazıları farklı mental fiil gruplarına dahil edilecek anlamlara da sahip olmakla birlikte bu fiillerin temel anlamı “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki fiillerle aynıdır. Karaçay-Malkar Türkçesinde temsil edilen algı fiilleri arasında en fazla örneğe sahip olan grubun tat alma duyusuyla ilgili fiiller olduğu belirlenmiştir:

Şekil 2: Karaçay-Malkar Türkçesinde Temsil Edilen Algı Fiillerinin Dağılımı

Karaçay-Malkar Türkçesinde temsil edilen algı fiillerinden yirmi ikisi, “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki algı fiilleriyle aynı anlama sahip olmakla beraber farklı anlamlar da kazanmıştır. Bunlardan *kör-* fiili için “Qaraçay-Malqar Tilni Añılatma Sözlüğü”nde on iki anlam verilmiştir. *aşa-* fiili ise ‘yemek yemek’ anlamı dışında dokuz farklı anlama sahiptir. “Dîvânü Luğâtî’t-Türk”teki algı fiillerinden *çal-* ‘(sözü) işittirmek’, *oxşa-* ‘okşamak, okşayıp sevmek’, *sor-* ‘emmek’, *sürün-* ‘(vücudu) kaşınmak, kaşınmak’, *uşat-* ~ *uwşat-* ‘ufalamak’, *yigren-* ‘(deri) diken diken olmak’ ve *yüz-* ‘(yarada irin ve cerahat) kabarmak’ fiilleri, Karaçay-Malkar Türkçesinde farklı anlamlara sahiptir:

Dîvânü Luğâtî’t-Türk	Karaçay-Malkar Türkçesi

çal-	‘(sözü) işittirmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 240)	çal-	‘(i) biçmek’, ‘(ii) örmek’ (QMTAS-III, 2005: 866)
oxşa-	‘okşamak, okşayıp sevmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 125)	uşa-	‘(i) benzemek’, ‘(ii) hoşlanmak, beğenmek’, ‘(iii) yakışmak’ (QMTAS-III, 2005: 728)
sor-	‘emmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 426)	sor-	‘(i) sormak’, ‘(ii) danışmak’, ‘(iii) birini görmek isteyerek çağırmak’, ‘(iv) tutukluyu sorgulayıp bırakmak’ (QMTAS-III, 2005: 189)
sürün-	‘(vücudu) kaşımak, kaşınmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 276)	sürün- (I)	‘(i) sürünmek’, ‘(ii) zorlukla, yavaşça yürümek’, ‘(iii) hata yapmak, yanılmak’, ‘(iv) bulut, sis, duman vb. başka bir yere gitmek’ (QMTAS-III, 2005: 303-304)
		sürün- (II)	‘bir şeye ilgi göstermek’ (QMTAS-III, 2005: 304)
uşat- ~ uwşat-	‘ufalamak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 102, 118)	uşat-	‘(i) benzetmek’, ‘(ii) onaylamak, razı olmak’, ‘(iii) yakıştırmak, beğenmek’ (QMTAS-III, 2005: 730)
yigren-	‘(deri) diken diken olmak’	ciyirgen-	‘iğrenmek, tiksirmek’ (QMTAS-I, 1996: 901)
yüz-	‘(yarada irin ve cerahat) kabarmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 376)	cüz-	‘(i) yüzmek’, ‘(ii) havada yavaşça hareket etmek’, ‘(iii) yavaşça yürümek, hareket etmek’ (QMTAS-I, 1996: 999)

Tablo 8: Yapı Bakımından Aynı Anlam Bakımından Farklı Fiiller

Kaynakça

- Demirbaş, M. (2020). *Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde Duyu Eylemleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Ercilasun A. B., Akkoyunlu Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtı 't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gisborne, N. S. (1996). *English Perception Verbs*, (Basılmamış Doktora Tezi), The College London Üniversitesi, London.
- Gülensoy, T. (2015). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hançerlioğlu, O. (1979). *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hirik, E. (2017). “Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, 53-74.
- Hirik, E. (2018). “Türkçede Duyu Fiilleri ve Kılınış Arasındaki İlişki”, *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (ed. Ferruh Ağca, Adem Koç), Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 805-816.
- Hirik, E., Çolak, T. (2017). “Türkçe Mental Fiillerde ‘Çok Katmanlılık’”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt 1 26-28 Nisan 2017 Niğde*, (ed. Hikmet Koraş), Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde, 261-268.
- Ibarretxe-Antuñano, B. I. (1999). *Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A Cross-Linguistic Study*, (Basılmamış Doktora Tezi), Edinburgh Üniversitesi, Edinburgh.
- Kamchybekova, K. (2010). *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Keskin, E. G. (2023). *Karaçay-Malkar Türkçesinde Mental Fiiller*, Bengü Yayınları, Ankara.
- Koptagel İlal, G. (1991). *Tıpsal Psikoloji Tıpta Davranış Bilimleri*, Güneş Kitabevi Yayını, Ankara.
- Mather, G. (2018). *Duyu ve Algının Temelleri*, (çev. Sinan Canan ve Recep Dokuyucu), Nobel Yayınları, Ankara.
- Özkan Kurt, F. (2020). *Batı Türkçesinde Algı Fiilleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Qaraçay-Malqar Tilni Añlatma Sözlüğü Üçtomluq I A-C* (1996). El-Fa Kitap Basma, Naçik.
- Qaraçay-Malqar Tilni Añlatma Sözlüğü Üçtomluq II Z-R* (2002). El-Fa Kitap Basma, Naçik.
- Qaraçay-Malqar Tilni Añlatma Sözlüğü Üçtomluq III S-YA* (2005). El-Fa Basma Ara, Naçik.
- Sarı, İ. (2019). “Algı Fiillerinde Çok Anlamlılık: Gör- Örneği”, *Algı'ya Dair*, (ed. Erol Kuyma ve Atiye Nazlı), Kesit Yayınları, İstanbul, 129-160.
- Şahin, S. (2012). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Viberg, Å. (2001). “Verbs of Perception”, *Language Typology and Language Universals*, (ed. Martin Haspelmath, Ekkehard König), 1294-1309, De Gruyter, Berlin.
- Yaylagül, Ö. (2005). “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 17-51.

<http://lugatim.com>

<https://sozluk.gov.tr>

XX. YÜZYILDA TÜRKMEN DİLİ ÜZEİNE ÇALIŞMALAR: G. H. ALPAROV (1888-1936) ÖRNEĞİ

Tahir AŞİROV*

Özet

XX. yüzyılda Türkmen dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü üzerine değerli çalışmalar yapılmıştır. Türkmen dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü üzerine çalışmaların yayımlanmasında özgün kitaplarla birlikte ilk yıllarda süreli yayınların ayrı bir yerinin olduğu söylenebilir. Bu dönemde Türkmen dili ile ilgili değerli yazılar kaleme alınmıştır. Türkmen dili ile ilgili çalışmalarla birlikte onun yazım kurallarını netleştirmek üzerine de farklı zamanlarda yazılar yayımlanmıştır. Türkmen dilbilgisi konusunda çalışmalar yapan aydınlardan biri 1988-1936 yıllar arasında yaşamış olan Gibadulla Habibullovich Alparov'dur. Dilci Alparov'un Türkmen dili üzerine yaptığı çalışmaları ayrı bir önem taşımaktadır. 1921-1924 yılları arasında Taşkent'te olan Alparov, Başkurdistan'ın Ufa şehrindeki meşhur Galiya medresesinde okumuş olan Muhammet Geldiyev (1889-1931) ile birlikte Türkmen dili ile ilgili önemli eserleri hazırlamaları, Türk dünyasında cereyan eden dilbilim çalışmalardan haberdar olmalarıdır. Alparov'un Türkmen dili üzerine yaptığı çalışmaları ayrı bir önem taşımaktadır. Özellikle Alparov'un Türkmen düşünür Muhammet Geldiyev ile birlikte değerli yapıtlar olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Dili, Alparov, Alfabe, Yazım, Gramer.

Studies on the Turkmen Language in the 20th Century: The Example of G. H. Alparov (1888–1936)

Abstract

Significant studies were conducted in the 20th century on the Turkmen language, literature, history, and culture. In addition to original books, periodicals held a unique place in publishing works on the Turkmen language, literature, history, and culture during the early years. During this period, valuable articles on the Turkmen language were written. Alongside studies on the Turkmen language, articles were also published at various times to clarify its orthographic rules. One of the intellectuals who worked on Turkmen grammar was Gibadulla Habibullovich Alparov, who lived between 1888 and 1936. Alparov's contributions to studies on the Turkmen language are particularly significant. Between 1921 and 1924, Alparov, based in Tashkent, collaborated with Muhammet Geldiyev (1889–1931), a graduate of the renowned Galiya Madrasa in Ufa, Bashkortostan, to produce important works on the Turkmen language and stay informed about the linguistic studies unfolding across the Turkic world. Alparov's works on the Turkmen language hold special significance, especially his valuable contributions alongside the Turkmen intellectual Muhammet Geldiyev.

Keywords: Turkmen Language, Alparov, Alphabet, Orthography, Grammar.

Giriş

XX. yüzyılda Türkmen dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü üzerine değerli çalışmalar yapılmıştır. Türkmen dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü üzerine çalışmaların yayımlanmasında özgün kitaplarla birlikte ilk yıllarda süreli yayınların ayrı bir yerinin olduğu söylenebilir. Aynı şekilde 1883-1917 yıllar arasında Taşkent'te yayımlanan "Türkistan Vilâyetiniñ Gazetesi" (Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta) adlı süreli yayında, 1907 yılında Türkmen şairi Mahtumkulu'nun şiirlerini görmek mümkündür (Aşirov, 2024: 225-238). Özellikle 1914-1917 yılları arasında Aşkabat'ta iki dilde yayımlanan "Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta / Ruznâme-i Maverâ-i Bahr-i Hazar" (Hazar Ötesi Yerel Gazetesi) isimli süreli yayında, Türkmen dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü alanında kaleme alınan yazıların olduğunu görmek mümkündür (Aşirov-Acar, 2021: 372-381). Bu dönemde Türkmen dili ile ilgili değerli yazılar kaleme alınmıştır. Türkmen dili ile ilgili çalışmalarla birlikte onun yazım kurallarını netleştirmek üzerine de farklı zamanlarda yazılar yayımlanmıştır. Türkmen dilbilgisi konusunda çalışmalar yapan aydınlardan biri 1988-1936 yıllar arasında yaşamış olan Gibadulla Habibullovich Alparov'dur. Dilci Alparov'un

* Doç. Dr., Türkmenistan İlimler Akademisi, tahirashirov@gmail.com. ORCID: 0000-0002-9684-0834

Türkmen dili üzerine yaptığı çalışmaları ayrı bir önem taşımaktadır. 1921-1924 yılları arasında Taşkent'te olan Alparov, Başkurdistan'ın Ufa şehrindeki meşhur Galiya medresesinde okumuş olan Muhammet Gelidyev (1889-1931) ile birlikte Türkmen dili ile ilgili önemli eserleri hazırlamaları, Türk dünyasında cereyan eden dilbilim çalışmalardan haberdar olmalarıdır. Ayrıca ikisinin de Galiye medresesinde tahsil görmesi, konuyu daha da aydınlatmaktadır (Aşırov, 2020: 74-75). Alparov'un Türkmen dili ile ilgili yayımlanan çalışmaları, XX. yüzyıl Türkmen dilbilimi tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu görmek mümkündür.

Dil Sapaklığı (1923)

1926-1930 yılları arasında Leningrad Şarkiyat Enstitüsü'nde öğrenim gören Alparov ile Türkmen dilcisi Muhammet Geldiyev birlikte 1923 yılında Taşkent'te "Dil Sapaklığı" (Dil Dersliği) adıyla bir okul kitabının yayımlandığını görmek mümkündür. Kitabın iç kapağında Rusça adı "Учебник Туркменского Языка" şeklinde verilmiştir. Aynı eserin 1924 yılında Taşkent'te yayımlanmıştır. Bu okul kitabı, Türkmen Bilim Komitesi denetimiyle basıldığı kitabın kapağında şöyle ifade edilmiştir: "Türkmen Bilim Komitesinin garamağı bilen basdırıldı". Kitap 1924 yılında Türkistan Hükümetinin Yayın Kurulu tarafından Taşkent'te yayımlandığı kitabın kapağında şöyle ifade edilmiştir: "Türkistan Hükümetinin Kitap Basdıruvçı Divanhanası, Taşkent, 1924". Ancak iç kapakta 1923 yılında basıldığı görülmektedir. Bu okul kitabı 1925 ve 1926 yıllarda Aşkabat'ta aynı adla Türkmenistan Devlet Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 1926 yılında söz konusu okul kitabın kapağında şöyle bir tanıtıcı yazı, eserin adının altında parantez içinde verilmiştir: "Yazuv materyaller, dürs yazuv düzgünleri, gramatika häzirlik" (Yazma materyaller, doğru yazım kuralları, gramere hazırlık). Ayrıca okul kitabın kapağında ayrıntılı bir şekilde şu bilgide serdedilmiştir: "Bu kitap dört yıllık birinci basamak iş okullarında Türkmen öğretmenlerine dil hem yazı öğretmek için hazırlandı. Bununla birlikte bu kitabı okutulanda hangi sınıftan başlayıp, her sınıfta hangi yerleri geçmeli olduğu söz başında gösterildi".

1924 yılında yayımlanan söz konusu okul kitabının içeriği, Alparov ile Geldiyev "Söz Başı" (Önsöz) başlıkla kitabın iki ve yedinci sayfaları arasında yer alan bir önsöz kalem almışlardır (s.2-7). Kitabın sekiz ile yüz on sayfaları arası kitabın esas metinleri yer almaktadır. Bu Türkmen dilbilgisinin temel kuralları beyan edilmektedir (8-110). Okul kitabının sonunda "Bu Sapaklığa Giren Adalgalar" (Bu Dersliğe Giren Kavramlar) başlığıyla dilbilgisi kavramlarının Türkmenicesini ve Rusçasını şu şekilde getirmiştir: "Adalga-Istilah (Термен [Термин- Kavram]), Düzgün-Kagıda [Kaide] (Правило [Kural]), Derñemek-Teftiş (Разбор), Yatlama-Tenbih (Примечание), Sözlem- Cümle (Предложение), Habar sözlemi [Haber cümlesi], Sorag sözlemi [Soru cümlesi], Gısga sözlem [Kısa cümle], Uzun sözlem [Uzun cümle], Eye- Mubtada (Подлежащее), Habar –Höküm (Сказуемое [Haber]), Söz – Kelime (Слово), Yat söz (Иностранное слово [Yabancı söz]), Goşma söz (Сложное слово), Goşma at (Сложное имя), Yugin söz (Твердое слово [Kalın söz]), İnçege söz (Мягкое слово [İnce söz]), Ovnık söz- Huruf (Продлог [Edat]), Düyp söz –Asıl kelime (Основа, корень), Goşulma (Суффикс, окончание [Ek]), İsim (Имя существительное [ad]), Sıpat (Имя прилагательное [Sıfat]), İşlik- Fiil (Глагол [Eylem-Fiil]), Birlik-Müfret (Единств. число [Tekil]), Köplük-Cemi (Множеств. число [Çoğul]), Söz bogunları – Hece – Heçcik (Слог [Hece]), Açık bogun- Açık hece (Открытый слог), Yarıp bogun- Yarıp hece (Закрытый слог), Bogun yasamak- hecenin eyesi bolmak (Образование слог), Ses – Avaz- Taviş (Звук [Ses]), Ses yarığı (Голосовая щель [Ses telleri açıklığı]), Çekimli ses-met (Гласный звук [Ünlü ses/harf]), Çekimsiz ses- Samet (Согласный звук [Ünsüz, Sessiz harf]), Yarım çekimli ses (Ролугласный звук [Yarı ünlü ses]), Açık ses (Звонкий звук [Ötümlü ses]), Dımık Ses (Глухой звук [Sessiz, Sağır ses/harf]), Harp (Belgi [İşaret]) Harf (Буква [Harf]), Özik harp (Раздельн. Буква [Ayrı harf]), Goşulma harp (Слитная буква [Bitişik harf]), Başlangıç – Direk – Hemze- Elif, Elipbiy –Alfabe (Алфавит), Dürs Yazuv –İmla (Правописание [Yazım]), Düzme – İnşa (Сочинение), Söz başı – Mukaddıma – Mevzug (Пред. слово, тема [Önsöz-Giriş]), Plan –Tertip (План), Utenç – Arıza (Заявление), Nokat – Duratgı (Точка [Nokta]), Ters otur [' (Запятая [Virgül]), Sorag belgisi [?] (Вопросит. знак [Soru işareti]), İnçegelek belgisi ['] (Мягкий знак [Yumuşatma işareti])" (s. 111-113). Eserin 114-118 sayfaları arasında "Bu Sapaklıkda Öwredilen Dürs Yazuv Düzgünleri" (Bu Sapaklıkta Öğretilen Doğru Yazım Kuralları) başlıkta Türkmen dili yazım kurallarından bahsedilmektedir (s. 114-118). Ancak eserin 1926 yılında baskısında Geldiyev'in adı ilk olarak gelmekte ve "Sözbaşı" olarak kaleme alınan önsöz de Geldiyev'in imzasını taşımaktadır (s. 5-10).

Elipbiy (1924)

Geldiyev ile Alparov tarafından 1924 yılında Taşkent'te "Elipbiy" isimli cedit alfabesiyle yayımlanan okul kitabı, Türkmen dili tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu görmek mümkündür. Bu eser Rusça "Bukvar' dlya Detey" şeklinde tanıtılmıştır. Bu, Sovyet Türkmenistanı'nda alfabe okutulmasıyla ilgili günümüzde de değerini kaybetmemiş tarihi bir eserdir. Kitap ilk olarak 1924 yılında Orta Asya Yayın Kurulu tarafından Taşkent'te yayımlandığı kitabın kapağında şöyle ifade edilmiştir: "Orta Aziya Kitap Basdıruvçı Divanhanası". 1924 yılında kitabın ilk baskısı yapıldığı kapağında şu şekilde dile getirilmiştir: "Birinci yola basılışı". Bununla birlikte söz konusu okul kitabı, 1925-1926 yıllarında Aşkabat'ta yayımlandığını görmek mümkündür (Aşirov-Babayev, 2019: 19).

1924 yılında yayımlanan söz konusu okul kitabının içeriği, 3-46 sayfalar arası Arap harfleri temelinde Türkmen alfabesi anlatılmaktadır (s. 3-46). "Kiçijek Hikayeler" (Küçük Hikayeler) başlığı eserin 47-88 sayfalar arasında yer almaktadır (s. 47-88). "Rim Sıfırları" (Roma Rakamları) seksen sekizinci (s. 88), "Türkmençe Yıl Atları" (Türkmençe Sene İsimleri) başlık ise eserin seksen dokuzuncu sayfasında verilmiştir (s. 89). "Okıduvçılara Gısgaça Ulanma" (Öğretmenlere Kısaca Kullanma) kılavuzu ise kitabın doksan ile doksan altı sayfaların arasında yer almaktadır (s. 90-96).

Alfabe kitabının 1925-1926 yıllarında baskılarında Geldiyev'in "Sözbaşı" başlığıyla önsözü yer almaktadır (s. 3-4). Eserin 1925 yılında baskısında, 5-49 sayfalar arası Arap harfleri temelinde Türkmen alfabesi anlatılmaktadır (s. 5-48). "Kiçijek Hikayeler" (Küçük Hikayeler) başlığı eserin 49-85 sayfalar arasında yer almaktadır (s. 49-85). "Rim Sıfırları" (Roma Rakamları) ile "Türkmençe Yıl Atları" (Türkmençe Sene İsimleri) başlık ise eserin seksen altıncı sayfasında verilmiştir (s. 86). "Okıduvçılara Gısgaça Ulanma" (Öğretmenlere Kısaca Kullanma) kılavuzu ise kitabın seksen yedinci doksan üçüncü sayfaların arasında yer almaktadır (s. 87-93).

Eserin 1926 yılında baskısında, 5-49 sayfalar arası Arap harfleri temelinde Türkmen alfabesi anlatılmaktadır (s. 5-48). "Kiçijek Hikayeler" (Küçük Hikayeler) başlığı eserin 49-86 sayfalar arasında yer almaktadır (s. 49-86). "Rim Sıfırları" (Roma Rakamları) seksen yedinci (s. 87), "Türkmençe Yıl Atları" (Türkmençe Sene İsimleri) başlık ise eserin seksen yedinci sayfasında verilmiştir (s. 87). "Okıduvçılara Gısgaça Ulanma" (Öğretmenlere Kısaca Kullanma) kılavuzu ise kitabın seksen sekizinci doksan dördüncü sayfaların arasında yer almaktadır (s. 88-94).

Ululara Okuv-Yazuv Öğretmek İçin Sapaklyk (1924)

Geldiyev'in 1924 yılında Alparov ile birlikte Taşkent'te "Ululara Okuv –Yazuv Öwretmek İçin Sapaklar" (Büyükler Okuma-Yazma Öğretmek İçin Dersler) adlı bir okul kitabı yayımlanmıştır. Kitabın Rusça adı "Bukvar dlya Vzroslih na Turkmenskom Yazıke" şeklinde ifade edilmiştir. Bu kitap, Türkmen Bilim Komitesi denetimiyle basıldığı kitabın kapağında şöyle ifade edilmiştir: "Türkmen Bilim Komitesinin garamağı bilen basdırıldı". Aynı şekilde kitabın kapağında, Türkistan hükümetinin yayın kurumu tarafından neşir edildiği şu şekilde dile getirilmiştir: "Türkistan hükümetinin kitap basdıruvçı divanhanası, Taşkent, 1924". Bu okul kitabı 1925 ve 1926 yıllarda Aşkabat'ta aynı adla Türkmenistan Devlet Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. 1926 yılında kitabın beşinci baskısı yapılmıştır: "5-nji yola basılışı". 1924 yılında yayımlanan söz konusu okul kitabının içeriği, üç ile altıncı sayfalar arasında "Okıduvçılara Gısgaça Ulanma" (Öğretmenlere Kısaca Kullanma) kılavuzu yer almaktadır (s. 3-6). Eserin 7-78 sayfalarında alfabe başta olmak üzere okuma ile ilgili bilgiler serdedilmiştir (s. 7-78).

Eserin 1925 yılında ikinci baskısında, 3-5. sayfalarda yer alan "Okıduvçılara Gısgaça Ulanma" (Öğretmenlere Kısaca Kullanma) kılavuzu ile birlikte 6-8. sayfalarda Geldiyev ile Alparov imzalı Aşkabat'ta yazılmış olan "Bu Sapaklığın İkinci Basması Hakkında Birniçe Söz" (Bu Sapaklığın İkinci Baskısı Hakkında Birkaç Kelam) başlıklı yazısı yer almaktadır (s. 6-8). 9- 85. sayfaları arasında ise ana metin yer almaktadır (s. 9-85). 86-88. sayfalarında "Yazuv Düzgünleri" (Yazım Kuralları) başlıkta Türkmen dilinin yazım kuralları anlatılmaktadır (s. 86-88).

Eserin 1925 yılında üçüncü baskısında, 3-4. sayfalarında Geldiyev imzalı "Sözbaşı" adıyla bir önsöz yer almaktadır (s. 3-4). 5-8. sayfalarda yer alan "Okıduvçılara Ulanma" (Öğretmenlere Kullanma) kılavuzu yazısı yer almaktadır (s. 5-8). 9- 101. sayfaları arasında ise ana metin yer almaktadır (s. 9-101).

102-108. sayfalarında “Yazuv Düzgünleri” (Yazım Kuralları) başlıkta Türkmen dilinin yazım kuralları anlatılmaktadır (s. 102-108).

Eserin 1926 yılında beşinci baskısında, 3-4. sayfalarında Geldiyev imzalı “Sözbaşı” adıyla bir önsöz yer almaktadır (s. 3-4). 5-8. sayfalarda yer alan “Okıduvçılara Ulanma” (Öğretmenlere Kullanma) kılavuzu yazısı yer almaktadır (s. 5-8). 9- 104. sayfaları arasında ise ana metin yer almaktadır (s. 9-104). 105-111. sayfalarında “Yazuv Düzgünleri” (Yazım Kuralları) başlıkta Türkmen dilinin yazım kuralları anlatılmaktadır (s. 105-111).

İmla Meselesi (1924)

“Galiye” medresesini tamamlayan Alparov, 1924 yılında “Türkmen İli” dergisinin 6-7-8. birleşik sayısında “İmla Meselesi” (Yazım Konusu) ismiyle bir yazı kaleme almıştır. Alparov’un “İmla Meselesi” isimli yazısında, idarenin isteği üzerine bu eseri kaleme aldığı şeklindeki açıklaması makalesinin girişinde ifade edilmiştir (Aşırov, 2020: 74-75). Alparov’un “İmla Meselesi” adıyla kaleme aldığı yazı, Türkmen dilinin yazım kurallarını netleştirmek açısından önemli ve değerli bir yazıdır.

Türkmen Diliniñ Grammatikası (1929)

1926 yılında yayımlanan “Şekli Nigezde Tatar Grammatikası” (Tatarskaya Grammatika na Formal’noy Osnove) adlı eserin yazarı olan Alparov, Türkmen düşünürlerinden dilci Muhammet Geldiyev ile birlikte 1929 yılında Aşkabat’ta “Türkmen Diliniñ Grammatikası” (Türkmen Dilinin Grameri) adıyla Türkmen dilinin dilbilgisini hazırlamışlardır (Geldiyev-Alparov, 1929).

Türkmen dilinin, fonetiğinin, sözdiziminin ve ağızlarının üzerine ilk bilimsel araştırma yapan bilim adamlarından Aleksandr Petroviç Potseluevski’nin (1894-1948), 1929 yılında Aşkabat’ta yayımlanan “Turkmenovedeniye” (Türkmen Araştırmaları) dergisinin 10-11. birleşik sayısının 71-72 sayfaları arasında yer alan “Razvitiye Turkmenskogo Yazıka” (Türkmen Dilinin Gelişimi) adlı yazısında, Geldiyev’in Alparov’un “Türkmen Diliniñ Grammatikası” isimli eserinin Türkmen Kültür Enstitüsü’nün çağdaş Türkmen dilinin fonetik ve morfolojik özelliklerini inceleme alanındaki çalışmalarının sonucu Türkmen devlet neşriyatı tarafından yayınlandığını ifade etmektedir (Potseluevskiy, 2021: 178).

Geldiyev ile Alparov tarafından Türkmen dilbilimi üzerine hazırlanan ve 1929 yılında yayımlanan “Türkmen Diliniñ Grammatikası” adlı eser, dönemin yazarları üzerinde farklı bakış açısıyla irdelendiğini görmek mümkündür. Gurban Sopiyeve tarafından 1931 yılında “Kommunistler Magarifi” (Komünistler Maarifi) adlı dergide, “M. Geldiyev bilen G. Alparovıñ 1929-ncı Yılda Neşir Edilen “Türkmen Diliniñ Grammatikasına” Ýazan Sını” başlığıyla bir değerlendirme kaleme alınmıştır. (Sopiyeve, 1931:). Ayrıca “E.S.” tarafından 1932 yılında “Kommunistler Magarifi” (Komünistler Maarifi) adlı dergide “Türkmen Dilin Grammatikası, Geldiyev M. ve Alparov Tarapından Düzilen, Türkmen Dövlet Neşriyaatı Tarapından Basılan Litin Rugsatı № 215 tiraj 15.000’dir” başlığıyla bir yazı kaleme alınmıştır. (E.S., 1932: 64-67).

Sonuç

XX. yüzyılda Türkmen düşüncesinin ihyası ile ilgili önemli adımlar atılmıştır. Bu gelişmelerin yaşanmasında, Türkmen dili, edebiyatı, tarihi ve medeniyeti üzerine araştırmalar ve yayınların yapılmasında, Türkmen düşünürleri ile birlikte Türk dünyasından gelen aydınlarının da ayrı bir yerinin olduğunu görmek mümkündür. Türkmen dilinin gelişmesi yönünde çaba harcayanlardan biri de dilci âlim Gibadulla Habibullovıç Alparov’dur. Alparov’un Türkmen dili üzerine yaptığı çalışmaları ayrı bir önem taşımaktadır. Özellikle Alparov’un Türkmen düşünür Muhammet Geldiyev ile birlikte değerli yapıtlar olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

Alparov G. - Geldiyev M. Dil Sapaklığı. 1-nci bölek. Birinci başgançak iş okadılğalarında Türkmen okudıcılara dil hem yazuv üçin. 1-nci yola basılışı. Taşkent: 1923.

Alparov, İbat. “İmla Meselesi”, Türkmen İli Dergisi 3/6-7-8 (Ocak-Şubat 1924): 95-109.

- Aşırov, T. (2020). Türkmen Basın ve Düşünce Tarihinde Türkmen İli Dergisi (1922-1924). Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Aşırov, T. (2024). Mahtumkulu Firakî'nin 300. Yılı Anısına. Bursa: Emin Yayınları.
- Aşırov, T.- Babayev, M. (2019). "Mesto i Rol' Knigi "Alfavit" M. Gel'diyeva i G. Alparova v İstorii Turkmenskogo Yazıka" (M. Geldiyew ve G. Alparov'un "Elipbiy" Kitabynyň Türkmen Dili Taryryndaky Orny we Roly). Programma i Tezisi XXVII Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii "Dmitriyevskiye Çteniya", 4 Ekim 2019 Moskova. s. 19. Moskova: MGU.
- Aşırov, T.-Acar, S. (2021). "Türkmen Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Zakaspiyskaya Tuzemnaya Gazeta" Gazetesinin Değeri", Türk Dünyası Edebiyatı, s. 372-381, İstanbul: İhlamur Kitap.
- E. S. "Türkmen Dilin Gramatıkası, Geldiyev M. ve Alparov Tarapından Düzilgen, Türkmen Döwlet Neşriyaatı Tarapından Basılan Litin Rugsatı № 215 tiraj 15.000'dir". Kommunistler Magarıfı Dergisi 7-8 (1932), 64-67.
- Geldiyev, M. - Alparov, G. (1924). Ululara Okuv –Yazuv Öwretmek Üçin Sapaklık. Taşkent.
- Geldiyev, M. - Alparov, G. (1929). Türkmen Dilinin Grammatıkası, Aşkabat: Türkmenistan Deblet Neşriyatı.
- Geldiyev, M. ve Alparov, G. (1924), "Elipbiy". Aşkabat: Türkmendöwletneşr.
- Potseluyevskiy, A. (2021). "Türkmen Dilinin Gelişimi", (çev. T. Aşırov), Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi 5 (1): 176-179.
- Sopıyev, G. (1931). "M. Geldiyev bilen G. Alparovıñ 1929-ncı Yılda Neşir Edilen "Türkmen Diliniñ Grammatıkasına" Ýazan Sını". Kommunistler Magarıfı Dergisi, 2-3.

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANI-LÜĞƏTİ-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ TƏBİƏT MÖVZUSU

Aytən HACIYEVA*

Xülasə

Mahmud Kaşğarının “Divani-Lüğəti-Türk” əsəri mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir. Vətənpərvərlik, qonaqpərvərlik, əməksevərlik, məhəbbət və digər bir çox mənəvi dəyərləri əks etdirən poetik örnəklər içərisində təbiətin təsvirindən bəhs edən nümunələr bu gün də aktualıq kəsb edir.

“Divani-Lüğəti-Türk”də fərqli janrlı poetik nümunələrdə istər lirik təsvir və tərənnüm, istər qəhrəmanın mənəvi durumunu əks etdirmək, istərsə də bədii məkan və zaman yaratmaq məqsədilə gözəl təbiət nümunələri qələmə alınmışdır. “Divani-Lüğəti-Türk” əsərindəki poetik nümunələr təbiət-insan-kainata dair mülahizələrin sərgilənməsi baxımından da maraqlıdır. Beləliklə, əbədi abidə, ötüb keçməyən dəyər olacaq bu əsərdə İlahi, dünyəvi, eyni zamanda əxlaqi məsələlərin şərhindən bəhs edən peyzaj nümunələri kifayət qədər geniş yer almışdır.

Açar sözlər: vətənpərvərlik, poetik nümunə, peyzaj, təbiət, əbədi abidə

Summary

Mahmud Kashgari's work "Divani-Lughati-Turk" stands out for its variety of themes. Among the poetic examples that reflect patriotism, hospitality, diligence, love and many other moral values, the examples that talk about the description of nature are still relevant today.

In "Divani-Lüğəti-Türk" poetic examples of different genres have been written, either for lyrical description and reflecting, for reflecting the moral state of the hero, or for creating artistic space and time. The poetic examples in "Divani-Lughati-Turk" are also interesting from the point of view of exhibiting considerations about nature-man-universe. Thus, in this work, which will be an eternal monument and an indelible value, there are quite a lot of landscape examples that talk about the interpretation of divine, worldly, and at the same time moral issues.

Key words: patriotism, poetic example, landscape, nature, eternal monument

Giriş

Dünya mədəniyyətinin inkişafında zəngin bünövrə, kök üzərində yaranıb intişar edən ümumtürk mədəniyyətinin xüsusi yeri vardır. Daha öncəki zaman kəsiminə nəzər saldıqda bir daha bəlli olur ki, türk xalqlarının mədəni, ədəbi-bədii, fəlsəfi-estetik, elmi görüşləri vahid bir qaynaqdan bəhrələnir. Dünya mədəniyyətində türkçülüğü – türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı və mənəvi dəyərlərini təbliğ edən belə əsərlərdən biri də Mahmud Kaşğarının “Divani-Lüğəti-Türk” əsəridir. Fərqli türk ləhcələrinə dair ensiklopedik bilgiler məcmusu olan bu möhtəşəm sənət abidəsi “türkün tarixinə, etnoqrafiyasına, folkloruna, bütöv bədii düşüncəsinə, fəlsəfi kəlamına baxış sərgiləyir” [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2007, 154]. Əsl millətçi kimi daim türk olmasıyla öyünən Mahmud Kaşğarlı şeir və nəsrin vəhdətində verilmiş doqquz min sözdən və onların şərhindən ibarət bu ensiklopediyasında türk bədii təfəkkürünü bütün zərifliyi, incəliyi ilə ortaya qoymağa müvəffəq olmuşdur. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, “əbədi abidə, ötüb keçməyən dəyər olacaq” bu əsər mövzu zənginliyi ilə seçilir. Vətənpərvərlik, qonaqpərvərlik, əməksevərlik, məhəbbət və digər bir çox mənəvi dəyərləri əks etdirən poetik örnəklər içərisində təbiətin təsvirindən bəhs edən nümunələr bu gün də aktualıq kəsb edir.

“Divani-Lüğəti-Türk” əsərində təbiətin müxtəlif fəsillərinin təsvirindən bəhs edən poetik nümunələrin təhlilindən öncə qeyd etmək istərdik ki, analoji məzmunlu əsərlər “janr-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə əsasən Şərq şeirinin poetik estetik ənənəsinə məxsus olduğundan [Cəfərov, 3] Şərq, o cümlədən türk ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Bir çox nəzəri ədəbiyyatlarda təbiətin müxtəlif fəsillərindəki görüntülərini əks etdirən əsərlər, peyzaj lirikası nümunələri” [Elçin, 1993, 5], “təbiətin

* Filologiya elmləri doktoru. Azərbaycan Dillər Universiteti, a.haciyeva@mail.ru

təsvirini verən şeirlər, yaxud böyük bir poemanın təbiəti əks etdirən hissəsi” [Mirəhmədov, 1978], “məzmun və forma elementi” [Babayev, 2000] kimi səciyyələndirilir. Zənnimizcə, sözügedən əsərlər türk şeirinin müxtəlif janrlarında qələmə alındığından, hətta iri həcmli əsərlərin də yazılmasında istifadə edildiyindən onların məzmun, forma elementi kimi dəyərləndirilməsi daha məqsədəmüvafiqdir.

“Divani-Lüğəti-Türk”də fərqli janrlı poetik nümunələrdə istər lirik təsvir və tərənnüm, istər qəhrəmanın mənəvi durumunu əks etdirmək, istərsə də bədii məkan və zaman yaratmaq məqsədilə gözəl təbiət nümunələri qələmə alınmışdır. Ulu əcdadlarımız baharın ilk çağlarında qələmə alınmış örnəklərdə yazın gəlişi ilə təbiətin oyanmasını, qarın əriməsi, selin-suyun axıb coşmasını təmtəraqdan uzaq şəkildə belə təsvir etmişlər:

Yay baruban ərgüzi,
Aqtı akın munduzu
Toğdı yaruğ yulduzu
Tınla sözüm gülgüsüz [Əsgər, 2006, 210].
(Yaz gəlib qar əridi, güclü sel axdı gəldi.
Aydın ulduzlar doğdu, dinlə sözüm gülmədən).

Divanda öz əksini tapan poetik nümunələr ulu əcdadlarımızın yaşam tərzinə dair məlumat sərgiləməsi baxımından da maraqlıdır. Həmin nümunələrin birində oxuyuruq:

Yılqı yazın atlanur,
Otlab anun ətlənür
Bəglər səmüz atlanur
Sevnüb ügür ısırsur [Əsgər, 2006, 285].

(İlxı yazda atlanır, Otlab bundan ətlənir, bəylər kök ata mınır, sevinib sürü gəmrişir).

Müəllif daxili aləmindəki təlatümlərin əksi üçün də bir çox hallarda təbiətə üz tutur, onun fəsillərinin təsvirini verir. Lakin böyük türk mütəfəkkiri təbiətdən ancaq fon olaraq yararlanmayaraq onun insanla nisbətindən bəhs edir. Təbiət və insan bəzən bir-birini tamamlayaraq vəhdət təşkil edir, bir çox halda isə müəllif təzaddan yararlanır.

Aşağıdakı nümunədə oxuyuruq:
Kara tünüq keçürsədim,
Ağır unu uçursadım
Yetigənig kaçur sadım,
Sakış içrə künüm toğdı [Əsgər, 2006, 119].

(Qara gecənin keçməsinə dilədim, ağır yuxunu uçurmaq istədim ulduzunu neçə dəfə saydım, sayarkən günəşim doğdu).

Görünür, Böyük Türk Dünyasının üzərini qara buludlar alarkən müəllif öz daxili iztirablarının bəyanı üçün gecənin qaranlığını müqayisəyə gətirmiş, lakin ümidini heç zaman üzməyən lirik qəhrəman, nəhayət, taleyinə günəşin doğmasından böyük ruh yüksəkliyi ilə bəhs etmişdir. Bir çox hallarda isə insanın ölümünün təsviri də təbiətlə müqayisədə verilir. Nümunədə oxuyuruq:

Qanı açıb yuşuldu,
Qabı qamuq dəşildi
Oluq bilə qoşuldu
Toğmuş kimi uş batar [Əsgər, 2006, 128].

(Qanı axıb dondu, bütün qabı dəşildi, ölümlərə qoşuldu, doğmuş günəşi indi batar).

Həyat, yaşam mənbəyi olan günəşlə insanın həyatı arasında bir paralellik aparan böyük türk oğlunun onun – insanın dünyadan köçərkən müqayisəyə sınıq dəşilmiş qabı gətirməsi çox maraqlı səslənir.

Divanda insanın lirik ovqatından yaranan təbiət mənzərələrinin təsvirinə də geniş yer verilmişdir.

Ağturur gözümlə yulaq
Tuş qılır ördək yuğaq [Əsgər, 2006, 171].

(Gözünün yaşın axıdır, ördək – suquşu bir-birilə rastlaşır).

Nümunədən aydın olur ki, təbiətin oyanış çağına məxsus anlayışlar, təbiət təsviri lirik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsinin bəyanı üçün verilmişdir.

Bəzən isə müəllif bahar fəslinin keçici gözəlliyi ilə gəldi-gedər dünyanın zahiri təmtəraqı arasında paralellik apararaq insan övladını bu müvəqqəti dünyaya bağlanmamağa çağırır:

Yay körkinqə inanma
Suvlar üzə tayanma,
Əzizligig anınma
Tılda çıxar edhgü söz [Əsgər, 2006, 83].

(Yayın gözəlliyinə inanma, su üzərində dayanma, pislik etməyə hazırlaşma, dildən çıxar yaxşı söz).

Divanda təbiətin təsvirini verən poetik örnəklərdən aydın olur ki, müəllif ana təbiətin gülüstana döndüyünü görçək qəlbini təlatümə gətirən hissləri nizama düzülmüş inci-söz şəklində ifadə edir, təbiətə yeni əhval-ruhiyyə ilə nəzər salan şair sanki yarının gözəlliyini də yenidən kəşf edir. S.Şıxıyevanın sözlərilə desək, “bahariyyələrdə yazın gəlişi ilə gözəlləşən təbiətə üz tutulursa, son nəticə etibarilə sevilən gözəlliyin qaynağıdır. Hətta qədim yunan filosoflarına görə, kim gözəlliyə tamaşa edirsə, o Haqqın gözəlliyinin tamaşasına apararıq addımı atmış olur. Gözəlliyin dəyəri eşq oyatmaq iqtidarından gəlir. Gözəllik Allahın bir məktubudur. İnsan bu gözəlliyi təmizləmiş ruhu ilə tapır” [Şıxıyeva, 2001, 123].

Nümunədə oxuyuruq:
Kim ayıb iştür kulak,
Ay evi artuc butak [Əsgər, 196].

(Kim söylər və hansı qulaq eşidər ki, sevgilisinin üzü ayın haləsi, boyu arduc budağıdır).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir çox bədii nümunələrdə məşuqun qədd-qamətinin ucalığını, mütənəssibliyini göstərmək üçün sərv, tuba və s. kimi cənnətdə bitən ağaclara bənzədilməsindən yaranan qəlibləşmiş simvolika mövcuddur. Ümumiyyətlə, sevgili məhbubun əndamı dünya ədəbiyyatında milli obraza müvafiq təənnüm edilir. Bu baxımdan ərəb şairi Bişşari ibn Burdun yarının qənaətini palma budağına bənzətməsi [Филштинский, 1985, 79] təəccüb doğurmur.

Seçdiyi örnəklərin həm rəngarəngliyi, həm də kamillik və zərifliyinə xüsusi diqqət yetirən böyük türk mütəfəkkirinin əsərində bir çox hallarda təbiətin tam çılpalığı ilə təsvirinin də şahidi oluruq.

Etil suvı aqa turur
Kaya tübi qaqa turur.
Balıq telim bağa turur,
Kölünq taqı бага turur [Əsgər, 2006, 73].
(İdil suyu axır, qaya dibi döyür, bol balıqlar baxır, kiçik göllər daşır).

Nümunədə Volqa çayının açıq-aydın təsviri bəlli olur. Adi alleqoriya formasından tutmuş replikaya qədər müxtəlif ezop üsullarından istifadə edən sənətkara görə, təbiət insanın mənəvi təkamülünə yardım edən ən gözəl nümunədir. Bu məqsədlə böyük türk mütəfəkkiri təbiətə dair ulu əcdadlarımızın dilindən söylənmiş örnəklərə geniş yer verməklə gələcək nəsilləri təmənnasız insanlara xidmət edən – özünə deyil, başqalarına kölgə salan ağaclardan, xoş ətrilə hər bir kəsdə xoş əhval-ruhiyyə yaradan çiçəklərdən dərs almağa çağırır. “Divan”da verilən nümunələrdən aydın olur ki, insanlar coşub-daşan çaylardan, parlayan dan ulduzundan, güllərdən, çiçəklərdən ibrət götürə bilər. Nümunədə oxuyuruq:

Yaruk qıldız toğanda,
Uadhu kəlip bakar mən
Satulayu sayraşıp,

Tatlıg üçün kuş ötür [Əsgər, 2006, 216].

(Parlaq ulduz doğanda oyanaraq gəlib baxıram, quşlar səs-səsə verib).

Öz əsəri ilə insanlara ən ali hissləri aşılamağa çalışan sənətkar bu nümunədə də dolayısıyla onları öz parlaqlığı ilə aləmi işıqlandıran ulduzlardan, xoş səsi ilə ruhu oxşayan quşlardan nümunə götürməyə çağırır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, oxşar mülahizələr bir çox klassiklərimizin poetik örnəklərində də öz əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərində oxuyuruq:

İşıq xacəsi olmağı şam,

Arının xidmət kəməmindən tapmışdır [Gəncəvi, 1981, 118].

Böyük Şərq mütəfəkkirinin də mülahizələrinə görə, şam təmənnəsiz işıq saçmağı arının fədakarlığından – onun bal verməsindən öyrənmişdir.

“Divani-Lüğəti-Türk”də qışla yazın qarşılaşdırılmasına dair poetik nümunələrin üstünlük təşkil etməsi isə təsadüfi olmayıb insanın daxilindəki ziddiyyətlərin – xeyirlə şərin ifadəsinə xidmət edir. Ümumiyyətlə, təbiətdə müşahidə edilən olayların qiymətləndirilməsi, onlardan bədii əksətdirmə kimi yararlanma istər obrazların, istərsə də sənətkarın batini aləminin əks olunmasında olduqca əhəmiyyətlidir. Təbiət xalq olunanla Xaliq arasında əlaqə yaradan bir vasitədir. Ətraf mühitdə cərəyan edən təbiət hadisələrinin mahiyyətini anlayan kəs mənən alçalararaq ucalan kamil insandır. “İrfana görə, bu dünya bir ayna kimi Mütləq Həqiqəti əks etdirir” [Şıxıyeva, 2001, 121] və İlahi varlığın gözəlliyi təbiətin məstlik çağı olan baharda üzə çıxır. Başqa sözlə desək, fəslizimistan aşiqin hələ qəflətdə olmasının, fəslizim-bahar isə onun qəflət yuxusundan oyanmasının alleqorik ifadəsidir. Əsərdə qışla yayın qarşılaşdırılmasına dair nümunədə oxuyuruq:

Qış yay ilə toqquşdu,

Qonur gözlə baxışdı.

Tutuşaraq yaxışdı,

Bir-birilə gücləşir.

Və yaxud digər bir nümunəyə nəzər salaq:

Gəldi əsin əsnəyi,

Qazqa tükəl üsnəyi

Girdi budun qaşnayı

Qara bulut kükrəşür [Əsgər, 2006, 101].

(Gəldi külək əsərək, tufantəki kəsərək, girdi xalq daldalandı, qara bulud oynadır).

Yazın gəlişiylə həyatın canlandığını müşahidə edən ulularımız öz hisslərini bəyan etdikləri örnəklərdə sanki insanın daxilində də bir oyanışın baş verdiyinə də işarə etmişlər. Divanda oxuyuruq:

Təkmə çəçək üküldü,

Bukuqlkanıb büküldü

Tüksün tükün tüküldü

Yırğalımat yürkəşür [Əsgər, 2006, 99].

(Saysız çiçək yığıldı, qönçələnib büküldü. Düymə düyün düyüldü, açılaraq sayır).

“Divani-Lüğəti-Türk” əsərindəki poetik örnəklərdə təbiət-insan-kainatın yaradıcısı olan İlahi varlığa dair mülahizələr klassik sənətkarlarımızın analoji məzmunlu fikirləri ilə səsleşir. Dahi sənətkarımız Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsəri buna bariz nümunədir. “Bəhrəmin qış məclisinin vəsfi və onun yeddi günbəz tikdirməsi” bölümündə qış məclisinin təsvirindən bəhs edilməsi aşiqin hələ qəflət yuxusunda olmasının, əsərin sonunda isə Bəhrəmin yeddinci çadırdan çıxdıqdan sonra, yəni yeddi məqamı qət etdikdən sonra baharın təsviri isə mistik aşiqin mənəvi təkamülün yüksək məqamına yetməsinin bədii ifadəsidir [Abdullayeva, 2009, 125].

Təbiətin müxtəlif fəsillərinin təsvirini verən poetik örnəklərdə rəng simvolikası vasitəsilə də zahiri və batini aləmlər arasında bir vəhdət yaradılmasından da bəhs edilmişdir. Hər bir rəng bir məqamın göstəricisi olduğundan xırqənin rəngi də təriqət nümayəndəsinin hansı firqəyə aidliyini əks etdirir. Bu baxımdan “Divani-Lüğəti-Türk” əsərindəki poetik nümunələrdə qış fəslində buluda “qara”, yaz fəslindəkinə isə “ağ” təyininin verilməsi təsadüfi deyildir. “Qara bulud kökrəşür” (qara bulud

oynaşır), “Ay qopub əvlənüb, ak bulut ərlənüb” (Ay doğub bədirlənib, ağ bulud qəlbilənib). Ağ rəng mənəvi kamilliyə yüksəlmənin, başqa sözlə məxluqla Xalığın eyniləşməsinin, əbədiyyətə qovuşmanın simvoludur. Şihabəddin Sührəverdi “İşıq heykəlləri” əsərində buna işarə etmişdir. Hind mistik ədəbiyyatında da bahar fəslinin eşq yolçuluğunda son məqam – həqiqətə yetişmə məqamı olmasına dair mülahizələr səsləndirilmişdir. Belə ki, “bir hind mistikinə tələbələrində söylədiklərindən həqiqətə gedən yolda bahar fəslinin mistik mahiyyətini anlamaq olar: “Sözlər ancaq hazırlıq üçün idi. Mən çoxlu toxum əkməmişəm, baharın gəlişinə çox az müddət qalıb, heç nədən ehtiyat etməyin, sadəcə mənim səssizliyimə və sevincimə qərq olun” [Abdullayeva, 2009]. Divanda oxuyuruq:

Kaklar kamuğ kögərdi,
Tağlar başı ilərdi.
Ajun tını yıldırdı,
Tütü çəçək çərkəşür [Əsgər, 2006, 143]

(Quru tamam göl oldu, dağların başı göründü. Dünyanın nəfəsi qızdı, dürlü çiçəklər sıralandı).

İlk baxışdan dünyəvi mahiyyət daşıyan bu nümunədə şair baharın gəlişilə gözəlləşən mənzərədən söz açmaqla dünyanın nəfəsinin qızdığını, başqa sözlə insanın daxilində oyanışın baş verdiyini söyləyir. Bu oyanışı isə ancaq batini gözlə duymaq mümkündür. Necə ki, böyük türk mətüsəvvifi Cəlaləddin Rumi söyləyir: “Ağaclar duyana söz söylər yaşıl dilləriylə, uzun əlləriylə torpağın içindəki sirləri anladır. “Könül əhlinin duyğuları suyun, torpağın, çamurun sözünü duyur” [Şıxıyeva, 2001, 121].

“Divani-lügəti-türk” əsərində verilən nümunələrdən bəlli olur ki, qışın gəlişi insanın qanının donması, ölümlərə qoşulmasının, başqa sözlə desək, qəflətə qərq olmasının bədii ifadəsidir.

Qanı açıb yuşuldu,
Qabı qamuğ təşildi.
Ölük bilə qoşuldu,
Toğmuş kimi uş batar [Əsgər, 2006, 171].

(Qanı axıb dondu, bütün qabı dəşildi, ölümlərə qoşuldu, doğmuş günəşi indi batar).

Qaranlıq, qəfləti təmsil edən qışın əksinə olaraq fəsl-i bahar isə təbiət kimi insanın mənəvi aləmində də oyanışdan xəbər verir. “Divan”dakı nümunədə oxuyuruq:

Yay baquban ergüzi
Aqtı aqur munduzu
Toqdu yaruk yulduzu [Əsgər, 2006, 96].

(Bahar gələrkən Ergüz axıb daşdı, dan ulduzu parladı).

Örnəyin təhlilindən öncə qeyd etmək istərdik ki, erkən türk qaynaqlarında baharın “ergüz” kimi adlandırılması xüsusi maraq doğurur və mənbələrdə qeyd olunur ki, bu söz “er” və “güz” sözlərindən ibarətdir. “İlk bahar” adlanan yaz və “son bahar” adlanan payız Orta əsr yazılı dilində, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da da məhz bu cür “güz” adlandırılmışdır [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2007, 171].

Bu poetik örnəyin şərhində “Besim Atalayın mülahizəsi xüsusi maraq doğurur. Müəllif qeyd edir ki, “ergüz suv” qarların, buzların ərisməsindən meydana gələn “saçaqlar” sayıla bilər, çünki ergüzün ərəbcəsində Mahmud Kaşğari “qıvrım saç” mənasını anladır” [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2007, 171].

Saçların üzərindəki buz parçalarının yazda ərilyərək uzanan kəkilə, saçə bənzədilməsi çox təbii səslənir. Zülf və zülfün qıvrımı “kəsrət aləminin çeşidli bir cazibəsidir. Könül quşunun mənzili dağınıq saçda – kəsrətin çeşidli cazibəsindədir” [Cümşüdoğlu, 1997, 296]. Kəmənd kimi insanı bağlayan, dünyəviliyin təzahürü olan zülfün üzədən kənar edilməsi ilə yaz fəslində suyun üzərindəki buzların ərisməsi arasında aparılan paralellik insanın batinində baharın gəlişini, oyanışı əks etdirir. Klassik ədəbiyyatda zülfün ilana bənzədilməsinə dair nümunələr olduqca çoxdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mənəvi təkamülə dair poetik nümunələrdə zülfə bənzədilən ilan, yaxud əjdahanın ram edilməsi zəfər təntənəsi ilə müşayiət olunmur. Çünki burada “qalib” və “məğlub” məfhumları öz ilkin mənasını itirir. Əjdahanı dəf edən kəs ilahi qarşısındakı öz kiçikliyini dərk edən, dolayısı ilə alçalaraq ucalan arifdir.

Vüsəl məqamından ayrılan varlıq qismində əjdahanın, yaxud ilanının görülməsi faktı divandakı poetik örnəklərdə də yer almışdır.

“Divani-Lüğəti-Türk” əsərində insanın daxilindəki xeyir və şər bəyanına xidmət edən qış və yazın qarşıdurmasından bəhs edildiyi kimi, analoji məzmun kəsb edən müxtəlif canlılar – gül, bülbül və digər obrazlar da təhlilə cəlb edilmişdir.

Ümumiyyətlə, gül və bülbül obrazları Yaxın Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Fəriəddin Əttarın “Bülbülnamə” əsəri buna bariz nümunədir. Yaxın Şərqdə yayılan bir çox rəvayətə görə, “məşuqu rəmləşdirən gül öz rəngini aşıqı olan bülbülün qanından almışdır. Lakin gül ona görə qatil sayılmır ki, o, aşıqla məşuqu özündə birgə yaşadır. Gül özü də aşıqdır. O, ətri, gözəlliyi ilə İslam peyğəmbərini xatırladır. Digər bir rəvayətə görə, qızılgülün əsl cənnətdədir. O, Adəmlə Həvvanın Cənnətdən qovulmasından sonra utandığından qızarmışdır [Məmməd, 2016, 167].

Sözügedən obrazlar, D.Blaqovun sözlərilə desək, Şərq poeziyasından Qərb ədəbiyyatına keçmişdir [Благов, 1975]. Ümumiyyətlə, Nikolay Konradın qeyd etdiyi kimi, “... Ancaq Qərb ədəbiyyatı Şərq ədəbiyyatı tarixində böyük rol oynamamış, Şərq ədəbiyyatı da Avropa ədəbiyyatının inkişafı tarixinə öz töhfəsini vermişdir [Конрад, 1972, 302]. Maraqlı süjet mənbəyi kimi çıxış edən Şərq ədəbiyyatının təsiri ilə Avropa ədəbiyyatında yeni ifadə vasitələri, fərqli üslubun, eyni zamanda sözügedən obrazların istifadəsi qeyd oluna bilər.

“Divani-Lüğəti-Türk” əsərində də bülbül, qaranquş kimi obrazlar işlənmə tezliyi ilə seçilir. Divanda oxuyuruq:

Səndən kaçar sundılaç,
Məndə tınar kargılaç.
Tatlığ ötər sanduvaç
Erkək-tışı uçuşur [Əsgər, 2006, 90].

(Səndən qaçar at quşu, məndə dinər qaranquş. Şirin-şirin ötər bülbül, erkək-dişi uçuşar).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hind ədəbiyyatında Qu quşu bülbülün analoqu kimi işlədilir.

“Divani-Lüğəti-Türk” əsərində bülbül Qu quşu ilə yanaşı, qarğa-quzğun kimi bədheybət quş obrazları da yer almışdır. Nümunədə oxuyuruq:

Korday, kuğu anda uçup yumğın ötər,
Kuğun, yanqan sayrap anın üni bütər [Əsgər, 2006, 119].

(Korday, qu orada uçub toplaşaraq ötər, quzğunun və alacaqarğanın isə səsləri batar).

Müəllif dogma Türk diyarının ecazkar təbiətinin gözəlliyindən bəhs edərək qutan, qu və digər bir çox quşların gözəl səslə cəh-cəh vurmasından vəcdə gəldiyini söyləyir. Qu quşu baharın, qarğa, quzğun isə qışın simvolu olduğundan müəllif yazın gəlişi ilə onların (qarğa ilə quzğunun) səsinin batmasını bildirir.

Beləliklə, “Divani-Lüğəti-Türk” əsərində ilahi, dünyəvi, hətta əxlaqi məsələlərin şərhindən bəhs edən peyzaj nümunələri kifayət qədər geniş yer almışdır.

Ədəbiyyat

- Abdullayeva, M. (2009). *Klassik poeziya: ezoterik xəzinə*. Bakı, Bakı Universiteti.
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, (2007). II c., Bakı.
- Babayev, B. (2000). *Nəzəriyyə və poetika məsələləri*, Bakı Universiteti.
- Благов, Д. (1975). *Мир как красота*. Москва, Наука.
- Сәфərov, N. *Milli nəzəri estetik fikrə maraq*.
- Cümşüdoğlu, N. (2016). *Füzulinin sənət və mərifət dünyası*. Bakı, “Xan”.
- Elçin. (1993). *Özümüz və sözümüz*/Elçin., V.Quliyev. Bakı, Azərnəşr.
- Mirəhmədov, Ə. (1978). *Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti*. Bakı, Maarif.
- Филштинский, И.М. (1985). *История арабской литературы*. Москва, Наука.
- Əsgər, R. (2006). *Kaşğari, M. “Divani-Lüğəti-Türk”*. Dörd cildə. I c., Bakı.
- Конрад, Н.И. (1972). *Проблемы сравнительного литературоведения*. Москва, Наука.
- Gəncəvi, N. (1981). *Sirlər xəzinəsi*. Bakı, Elm.

- Şıxıyeva, S. (2001). Nəsiminin bahariyyəsi. *Azərbaycan-irs jurnalı*, №6-7, 120-124.
- Məmməd, T. (2016). *Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində*. Bakı, Xan.

МАХМУД ҚАШҒАРИЙДИҢ «ДЕВОНУ-ЛУҒАТ-ИТ-ТҮРК» СӨЗЛИГИ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНЕ ҚАТНАСЫ

Шамшетдин Нажимович АБДИНАЗИМОВ *

Хожаахмед Елбаевич ТОЛЫБАЕВ **

Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис қаласы, Қарақалпақстан Республикасы

Түркий тил билиминің тийкарын салыўшы Махмуд Қашғарийдиң «Девону-луғат-ит-түрк» мийнети түркий халықлары, соның ишинде қарақалпақ тилиниң тарийхын үйрениўде де қунлы мийнет есапланады.

Махмуд Қашғарийдиң мийнети немис [Brockelmann, 1928: 252], түрк [Besim Atalay, 1992: 530, 366, 452], өзбек [Муталлибов, 1960, 1961, 1963, 1967: 500], қазақ [Егеубай, 1997: 592], уйғыр [Махмут Кашкари, 1981, 1983, 1984: 749], рус [Рустамов, Кормушин, 2010: 461; Ауэзова, 2005: 1288] тиллерине аўдарма жасалды, илимпазлар тәрәпинен изертленди [Ахаллы, 1968].

Махмуд Қашғарийдиң сөзлигинде 10 000 ға шамалас сөзлер қолланылған. Сөзликте қолланылған сөзлерди қарақалпақ тилиниң лексикасы менен салыстырып үйренгенимизде тийкарынан сәйкес келетуғынын көремиз:

Адам мүшелерин билдиретуғын сөзлер. «ДЛТ» те адам мүшелерин билдиретуғын төмендеги сөзлер жумсалған: ағиз (1,89), қол (3,148), бойни (1,220), қабақ-көз қабақы (1,363), сач (1,77), көз (1,81), йуз (1,223), азақ (1,96), тиза (2,395), тил (1,26), тиш (2,28), йурак (2,167), кулак (1,148), баш (1,126), опка (2,167), бурни (1,473), тиринақ (1,187), тамғақ (1,435), қаш (3,166), тоңуқ (1,198), бағир (1,270), тери (1,177), емик (1,300), жағрин (3,355), қарын (2,365), билак (1,366), туг (3,224), көкси (1,233), ерин (1,106), тамир (1,456), боксак – көкиректің жоқарғы тәрәпи, сақал (1,109).

Хәр бир тилдиң сөзлик қурамындағы адам мүшелериниң атамалары сол тилдиң сөзлик қурамының ең ески қатламларының бири болып табылады.

Адам мүшелериниң атамаларының базы биреўлері көп мәнилі, метафоризациялық хәм метонимиялық қәсийетке ийе болып келеди.

Туўысқанлық қарым-қатнасты аңлататуғын сөзлер. «Девану-луғат-ит-түрк» мийнетинде ушырасатуғын туўысқанлық қарым-қатнасты аңлататуғын сөзлерди үш топарға ажыратып қараўға болады: а) қанға байланысly туўысқанлық терминлер: аба (1,113), ата (1,114), ака (1,302), ини (1,119), ата (1,201), оғл (1,73), қиз (1,239), сиңил-еркеклердиң өзинен киши қыз қарындасы /3,377/, жура – хаялдың иниси. Ериниң киши инисине «ини» делинеди, жасы үлкен болса «иши» делинеди. Ерлердиң өзинен киши қарындасына «сиңил» балдиз делинип, өзинен үлкенине «ака» делинеди (3,13). б) Некеге байланысly туўысқанлық терминлер: кузаг (3,18), келин (3,18), тул урағут (3,147), ер (1,70), киси (1,318), қаңсиқ-өгей, қаңсиқ ата, қаңсиқ оғул (3,393), қазин (2,123), балдиз (1,426). в) Адамның жасына байланысly терминлер: жигит-барлық нәрсениң жасы (3,14), қары (2,38), қиз (1,315), тул-тул-балаға қаратыла қолланады (3,147).

Махмуд Қашғарийдиң «ДЛТ» мийнетинде «қандаш» сөзине «атасы бир аға-инилер» /3,392/ деп түсиник берилген. Қарақалпақ тилинде «қарындас» сөзи «атасы бир аға-қарындасты» аңлатады. Сондай-ақ, «киси» сөзи «ер адам» деген мәнини де, «хаял адам» деген мәнини де аңлатады /3,244/.

* Қарақалпақ мәмлекетлик университети профессоры, филология илимлериниң докторы. shamshetdin.abdinazimov@mail.ru. ORCID: 0000-0001-8113-6097

** Қарақалпақ мәмлекетлик университети оқытұшысы, филология илимлері бойынша философия докторы. tolibaev.khojaakhmed@mail.ru. ORCID: 0000-0002-9570-7767

Жәмийетлик -сиясий лексика. «ДЛТ» те мәмлекетти басқарыу ислерине, сиясий турмысқа, адамның социаллық жағдайына байланысly қолланылған сөзлер ушырасады: Хан-турклердің ең үлкен баслықтары (3,172), орда-орду (шәхәр, 1,291), йалынуқ-адам хәм басқа мақлұқлар, (3,365), төре-тору (инсап, 2,25), тамға-шах хәм т.б. тамғасы (1,400), бек (беккем, 1,321), бай-бай(3,173), куң-кәнийзек (2,87), гуң-шоры (3,433), кул (1,324), кенд (1,188), шатир (1,385), ил (1,79), қоруғши (3,260), жарлығ-қағанның буйрығы, хаты (3,49), оғры (2, 201), байрақ (3,199), бой-қәуим, (3,155), шығай (3,257).

Әскерий лексика. «ДЛТ» те әскерий ислерге байланысly, курал-жарақ атамалары, әскерий кийим-кеншек атамалары, урыс тактикасына байланысly сөзлер ушырасады: кенд (1,239), оқ (1,181), сай йарық (3,173), суңу (2,306), қылыш (1,192), қын (1,192), кишан (2,21), йағ (1,180), йарағ (1,294), қалқан (1,413), қоңрағ (3,397), банди (2,35), гезе-кез оқ ататуғын орын (3,332), атиш (1,92), товил-аңға шыққанда қаршыға қус ушын қағылатуғын барабан. Мен бул сөзди арабшадан алынған деп есаплайман. Лекин мен бул сөзди турклердің ең шетки үлкелериндегі хақықый түрклерден еситтим (3,180). Уруш (1,192), тузақ (1,213), әскер (1,312), тутғун (1,202), йизақ-әскердің алдында баратуғын бөлими (3,26), -шебиң-жууан темир найза (3,380), су-әскер (1,312), куру-темирден исленген үш путақлы урыс әспабы (3,242).

Мал шаруашылығына байланысly сөзлер. «ДЛТ»те мал шаруашылығына байланысly қолланылатуғын сөзлер көплек ушырасады. Мал шаруашылығына байланысly лексика алтай тиллери семьясына киретуғын халықлардың турмысындағы ең әхмийетли тараулардың бири. «ДЛТ»те төмендегидей сөзлер қолланған: ат (1,70), инан (1,142), тоңуз (1,296), аң (1,76), кузрук (2,344), қой (1,127), қон - арғу тилинде (3,154), боту (2,393), атан (1,105), бука (3,246), бугра (1,397), өкуз (1,288), тека (3,113), ешку (2,21), қошиңар (1,311), ушақ (3,82), аў (1,109), қозы (1,215), тай (1,304), туйақ (2,102), йилки-төрт аяқлы хайуанлардың бәриниң аты (3,41), сағлик (2,319), бий (3,223), киср, кулун (1,221), оғлақ (1,141), муңуз (1,72), йуң (1,465), кудрук (1,438), кузрук (2,344), азғыр (1,167), сығыр (1,344), тушағ (1,443), йайлағ (2,410), йал (3,175), йелин (3,323), бақлан (1,415), уд (1,331), қулан-жабайы ешек (1,392), тоқлы (1,405), бузағ (1,417), уз (3,411).

Қуслар хәм хайуанатлар дүньясына байланысly сөзлер. «ДЛТ» тиң сөзлик курамында қуслар хәм хайуанатлар дүньясына байланысly төмендегі сөзлер қолланған: куш (3,12), кундыз (1,426), қарға (1,255), канат (2,10), қаз (1,255), курт (3,12), ит (2,337), сандуаш (1,481), кузғун (1,412), уйа (3,342), қарға (1,401), шазан (3,378), арслан (1,105), өрдақ (2,34), торыға (3,189), тақуқ (2,330), шабақ (1,361), суклин (1,415), йилан (1,147), кейик (1,170), балиқ (1,103), тилку (1,404), барс (1,330), соңкур (2,101), қуғу (3,245), қарақуш (3,240), бөри (1,404), бақа (3,134), кирғуй (2,101), бит (1,310), лашын (1,388), қарлығаш (1,479), сичған (1,105), қанжиқ (1,440), тақуқ (3,20), бурға (3,219), турна (3,257), суңкур (3,392), бурсумоқ (3,423), көкөршгун (3,425), жыртқыш кустың аты (3,261), кирпич (1,393).

Өсимликлер дүньясына хәм дийханшылыққа байланысly қолланылатуғын сөзлер. «ДЛТ» тиң сөзлик курамындағы өсимликлер дүньясына, сондай-ақ дийханшылыққа байланысly қолланылатуғын сөзлерди үйрениу соны көрсетеди, қарақалпақ халқы ески уақытлардан баслап өсимликлер дүньясын жақсы билген, сонлықтан да қарақалпақ тилиниң лексикасында өсимликлер дүньясына хәм дийханшылықта қолланылатуғын сөзлер көплек ушырасады: алма (1,150), битрик (1,441), жағак (3,15), қамиш (1,456), йемиш (2,19), атиз (1,287), терак (1,390), таруғ (2,118), қазин (3,380), йиғаш (2,28), аршу (1,303), тал (3,171), шибик (1,309), қагун (2,335), уруғ (1,95), жандақ (3,51), бута (1,180), бугдай (1,166), чечек (1,369), йилдиз (3,47), туп (3,130), қарық (1,17), тариг (3,436), жигда (3,37), жикан (3,29), ерук (1,99), үзүм (104), арпа (1,144), шигит (1,337), кепәк (1,371), буршақ (1,433), тикан (3,51), йапурғак (3,58), сабан (2,366).

Турмыслық лексика. «ДЛТ» тиң лексикасында турақ жай хәм оның түрлерине, бөлимлерине байланысly, кийим-кеншекке, азық-ауқатқа, хожалықтағы буйымлардың атамаларына байланысly қолланылған сөзлер көплек ушырасады.

1) Турақ жай хәм оның түрлерине байланысly қолланылатуғын сөзлер. «ДЛТ»те қарақалпақ халқының күнделики турмысына байланысly-турақ жай, оның түрлері,

бөлімлеріне байланысты төмендегідей сөздер қолланған: үй-еу (1,73). «ДЛТ»те дийуал мәнісін аңлатыу үшін барлық орында «там» сөзі қолланған (1,186), қапуғ (1,97).

2) Кийімнің түрлерін билдиретуғын сөздер. «ДЛТ»те кийімнің түрлерін билдиретуғын сөздер-бас кийімді аңлататуғын сөздер, үст кийімді аңлататуғын сөздер, кийімнің бөлімлерін аңлататуғын сөздер, кийімнің қандай материалдан исленгенин аңлататуғын сөздер болып бөлінеді: а) Бас кийімді аңлататуғын сөздер. Бөрк (1,333), сарағуш (1,449). Махмуд Қашғарийдың «ДЛТ» мийнетінде «топпы» сөзінің этимологиясы туұралы пикирлер ушырасады: «тубу-төбе, тубу-адамның төбеси, соннан топпы» (3,235); б) Үст кийімлерді аңлататуғын сөздер. Етүк (1,98), ишук (1,99), көңлақ (3,394), бағирдақ (1,460), тон (3,166), шаруқ (3,350), иштон (1,305), башмақ (2,317); в) Кийімнің бөлеклерін аңлататуғын сөздер. Жақа (1,254), тугма (1,406), йең (3,373), етак (1,98); г) Безениу буйымларын аңлататуғын сөздер. Йузук (3,26), муншак (2,320), билазук (3,222); д) Кийімнің қандай материалдан исленгенин билдиретуғын сөздер. Баршин (1,168), йипак (3,171). «Тон» сөзі Култегин естелигінде ушырасады: «ичра ашсыз, тачра тонсыз йавыз йаблақ будунта уза олуртым». Бул жерде «Тон» сөзі улыуа кийім-кеншек деген мәніде қолланған. Махмуд Қашғарийдың «ДЛТ» мийнетінде «тон» сөзі «сырттан кийетуғын кийім» мәнісінде жумсалған: Таш тон-сырттан кийилетуғын тон (3,166), Қарақалпақ тилинде «тон» сөзі «қойдың терисинен тигилген, қалың кийім мәнісін аңлатады. «Көйлек» сөзі «ДЛТ» те «көңлақ» формасында ушырасады (3,394).

3) Азық-ауқатқа байланысты қолланылатуғын сөздер. «ДЛТ» тиң лексикасында бул тарауға байланысты төмендегідей сөздер қолланылған: азуқ (1,97), аш (1,80), шурак (1,369), етмак (1,218), йағ (2,17), бал (2,409). Махмуд Қашғарий субар қыпшақлары хәм оғулар «хәррениң майы» деп атайды, - деп жазады, сув (2,76), туз (1,216), сут (1,189), йоғурт- (1,182, 2,189, 3,164) айран (1,142), қақ ет (2,326), ет (1,70), сучик (3,406), ишимликти аңлатыу үшін ХІ әсирде «сүчүк», «қызыл сүчүк» сөзлери қолланылған (1,342). Махмуд Қашғарий, «сүчүк-шарап демекдур. Лекин Ила сууы бойындағы халықлар чигил, яғма, тухсилар шарапты «қызыл сүчүк» дер едилер» - деп жазады. Оның пикиринше «сүчүк» сөзі «ашшы» мәнісінде қолланылған. Айақ (3,181), ағу (1,301), қазы (2,243). «ДЛТ»те ушырасатуғын азық-ауқатқа байланысты сөзлердің айырымлары семантикалық мәні өзгерисине ушыраған. Мәселен, «ДЛТ»те «азуқ» сөзі улыуа «ауқат, ас» деген мәніні аңлатып келген болса, бул сөз Хәзир мәніси жағынан бир қанша тарайып «азық-ауқат» сөз дизбегинің қурылысында ушырасады.

4) Күнделикли турмыста қолланылатуғын затлардың атамалары. «ДЛТ»тиң сөзлик қурамында турмыста қолланылатуғын хәр қыйлы буйымларды хәм мийнет қуралларын аңлататуғын сөзлер көплек ушырасады: тегирман (3,282), көпчүк (1,443), ашиг (1,86), қайиғ (1,126), кузаку (1,418), ейер (2,379), тарғақ (1,434), бишак (1,366), очақ (1,452), қирма (1,40), орғақ (1,141), қақбақ (1,437), төшак (1,368), қамчи (1,395), бешик (1,239), балду (1,395), йип (3,431), йастук (3,50), кашуғ (1,457), жуғун (3,381), йук (1,218), қумған (1,412), көзүнгү (3,52), йигна (2,10), курак (2,335), кигиз (1,307), кема (1,188), тошак (1,466), керпиш (1,424), козаж (1,341), тоқимақ (3,192), желим (3,355), киритлик (1,339), тikuш (1,339), ешик (1,168), лағун (1,389), терги (1,40).

Улыуа жуумақластырып айтқанда, Махмуд Қашғарийдің сөзлиги хәзирги түркий тиллеринің, соның ишинде қарақалпақ тилинің тарийхын үйрениуде қунлы мийнет есапланады.

Әдебиетлар

1. Brockelmann, C. (1928). Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kasgaris Divan Lughat at-Turk. Bibliotheca Orientalis [Текст] / C. Brockelmann. Budapest-Leipzig
2. Besim Atalay. (1939-1, 1940-2, 1941-3, 1943-4). Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. Ankara; Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. Qeviren Besim Atalay. C. I. (1992) [Текст] / перевод Б. Аталая. Ankara.; Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. (1992). Qeviren Besim Atalay. C. II. [Текст] / перевод Б. Аталая. Ankara; Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. (1992). Qeviren Besim Atalay. C. III. [Текст] / перевод Б. Аталая. Ankara.; Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. (1992) Qeviren Besim Atalay. C. IV. [Текст] / перевод Б. Аталая. Ankara.; Mahmud bin el-Hüseyin el-Kasğari. (1915). Kitabu Divanu Lugat't-Türk / R. Kilisli neşri. İstanbul: Matbaa-yi Amire, I. cild.; Mahmud bin el-Hüseyin el-Kasğari. (1915). Kitabu

- Divanu Lugat`t-Türk / R. Kilisli neşri. İstanbul: Matbaa-yi Amire. II. cild.; Mahmud bin el-Hüseyin el-Kaşğari. (1917). Kitabu Divanu Lugat`t-Türk / R. Kilisli neşri. İstanbul: Matbaa-yi Amire. III. cild.
3. Махмуд Қошғарий. (1960-I; 1961-II; 1963-III; 1967-IV). Дивону луғат ат-турк. Таржимон С.Муталлибов. Ташкент.
 4. Махмуд Қашқари. (1997). Түрик сөздиги. Аўдарған А.Қ.Егеубай. Алматы.
 5. Махмут Кашкари. (1981-I; 1983-II; 1984-III). Турки тиллер дивани. Чилт I-III [Текст] / Кашкари Махмут. Урумчи.
 6. Махмуд ал-Кашгари. (2010). Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов). В 3-х томах. Т. 1. Пер. с араб. А.Р. Рустамова под ред. И. В. Кормушина [Текст] / Махмуд ал-Кашгари. Москва.; Кашгари, М. (2005). Дивону лугат ат-тюрк [Текст] / М. Кашгари; пер., предисл. З.-А. М. Ауэзовой. Алматы.
 7. Ахаллы, С. (1968). Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. – АКД. Ашхабад.

TÜRKÇE EĞİTİMİ TARİHİNİN TEMEL ESERLERİNDEN SÖZLÜKLER VE DİL BİLGİSİ KİTAPLARI ÜZERİNE HAZIRLANAN LİSANSÜSTÜ TEZLERİN İNCELENMESİ

Duygu UÇGUN*

Özet

Dil, bir milletin kültürel ve tarihî mirasını taşıyan en önemli unsurdur ve bu yüzden dil öğretimi, toplumun tarihini ve kültürünü yansıtır. Türkçenin eğitimi tarihinde, dil öğretiminin temel araçlarından sayılan sözlükler ve dil bilgisi kitapları önemli bir rol oynamış dil bilgisi kurallarının belirlenmesi ve söz varlığının zenginleştirilmesi konusunda katkılar sunmuştur. Araştırmada, tarihî süreçte hazırlanan bazı sözlükler ve dil bilgisi kitapları üzerine yapılan lisansüstü tezler incelenmiştir. Bu tezlerin hazırlanmasının temel amacı, farklı yönlerden bu eserlerin eğitimdeki rolü ve kültürel aktarım açısından önemini ortaya koymaktır. Tezlerin incelenme amacı ise hem mevcut lisansüstü çalışmaların nicelik bakımından değerlendirmesini yapmak hem de daha sonra yapılacak araştırmalar için araştırmacılara fikir vermektir. Araştırmanın çalışma grubunu YÖKTEZ veri tabanında yer alan toplam 105 tez oluşturmaktadır. Araştırmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş, araştırma verileri doküman inceleme tekniğiyle toplanmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. Araştırma bulguları, 2005 yılından sonra sözlükler ve dil bilgisi kitapları üzerine yapılan tezlerin sayısında belirgin bir artış olduğunu göstermektedir. Araştırma kapsamında incelenen tezler içinde "Divanu Lüğati't-Türk", üzerine ilk kez tez ve en fazla tez yazılan eser olarak öne çıkmaktadır. Konularına göre dağılım incelendiğinde, tezlerin büyük çoğunluğunun "söz varlığı" üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunu "ses, şekil, anlam ve cümle bilgisi" çalışmalarının takip ettiği ve en fazla yüksek lisans düzeyinde tez hazırlandığı araştırmanın diğer bulgularıdır. Araştırmada elde edilen bulgulara göre değerlendirmeler yapılmış ve yeni araştırmacılara nitelikli çalışmalar yapabilmeleri için öneriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Türkçe eğitimi, dil öğretimi, sözlük, dil bilgisi kitabı, lisansüstü eğitim.

An Analysis of Postgraduate Theses Prepared on Dictionaries and Grammar Books, Which are Among the Basic Works of the History of Turkish Education

Abstract

Language is the most important element that carries the cultural and historical heritage of a nation and therefore language teaching reflects the history and culture of a society. In the history of Turkish language teaching, dictionaries and grammar books, which are considered as the basic tools of language teaching, have played an important role in determining grammar rules and enriching the vocabulary. In this study, postgraduate theses on some dictionaries and grammar books prepared in the historical process were examined. The main purpose of preparing these theses is to reveal the role of these works in education from different aspects and their importance in terms of cultural transmission. The purpose of examining the theses is both to evaluate the existing postgraduate studies in terms of quantity and to give researchers an idea for future research. The study group of the research consists of a total of 105 theses in the YÖKTEZ database. A qualitative research approach was adopted in the study and the research data were collected through document analysis technique. The data obtained were analyzed using content analysis technique. The findings of the study show that there has been a significant increase in the number of theses on dictionaries and grammar books after 2005. Among the theses examined within the scope of the research, "Divanu Lüğati't-Türk" stands out as the work on which the first thesis and the most theses were written. When the distribution according to the subjects is analyzed, it is seen that the majority of the theses are focused on "vocabulary". The other findings of the research are that "phonology, morphology, meaning and sentence knowledge" studies followed and that most of the theses were prepared at master's level. According to the findings of the study, evaluations were made and suggestions were made for new researchers to conduct qualified studies.

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ducgun@pau.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3441-6886

Keywords: Turkish education, language teaching, dictionary, grammar book, graduate education.

Giriş

Dil, bir milletin kültürel ve tarihî mirasının en önemli taşıyıcısıdır. Dolayısıyla, dil öğretimi ve eğitimi üzerine yapılan çalışmalar, sadece dilin kendisini değil, aynı zamanda bir toplumun tarihini, kültürünü ve kimliğini de yansıtır. Sözlükler, dil eğitiminde kullanılan en temel araçlardır. Nitelikli bir sözlüğün sözcüklerin anlamının yanı sıra hedef dilin kültürel yapısını da yansıtmaması beklenir. Bu bakımdan sözlükler aynı zamanda kültür aktarımının da önemli araçlarındandır.

Türkçenin yapısal ve anlamsal özelliklerinin öğrenilmesi ve öğretilmesinde önemli bir rol oynayan sözlükler ve dil bilgisi kitaplarının tarihî süreçteki görünüşleri Türkçe eğitiminin tarihi hakkında da bilgi verir. Türkçe eğitimi alanında, tarih boyunca çeşitli sözlükler ve dil bilgisi kitapları yazılmıştır. Bu eserler, dilin ölçünlü hâle gelmesinde, dil bilgisi kurallarının belirlenmesinde ve söz varlığının zenginleştirilmesinde önemli katkılar sağlamıştır.

Türkçe eğitimi tarihi ile ilgili araştırmalarda başlangıç noktasının İslamiyet öncesi dönemde dikilen yazıtlara dayandığı görülmektedir. Eski Türk yazıtları Türklerin dilleri, tarihleri, edebiyatları, yaşayışları, inanışları, dünya görüşleri ve estetik anlayışları ile ilgili önemli bilgileri yüzyıllar sonrasına taşımaları bakımından son derece önemlidir (Alyılmaz, 2003: 17). Her ne kadar doğrudan bu belgelerde dil eğitime yönelik bir bilgiye rastlanmasa da kullanılan dilin niteliği, hitap edilen kitlenin yazılanları okuyup anlayacağına dair beklenti ifadeleri, bir dil eğitiminin varlığını kanıtlamaktadır.

Türklerin İslam medeniyeti ve kültürü etkisi altına girdikten sonra farklı kültürlerle iletişimi ve etkileşimi artmış bu da özellikle askerî, ticari ve sosyal hayatın getirdiği zorunluluktan dolayı Türkçeyi iletişim hâlinde olunan farklı milletlere öğretme ihtiyacını doğurmuştur. İslamiyet'ten sonra Türkçe öğretilmesine araç olarak hazırlanmış sözlükler ve dil bilgisi kitapları Türkçe eğitimi tarihi bakımından oldukça önemlidir. Cemaleddin-i Türkî adlı bir Türkün 1451'de yazdığı "Kitâb-ı Bulgati'l-müştak fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak", yazarı bilinmeyen "et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi Lügati't-Türkiyye" ve Mısır Kıpçak Türkçesi Grameri "el-Kavaninü'l-küllüyye li-Zabt'l-Lügati't-Türkiyye" adlı eserler bu dönemin önemli eserlerindendir (Ensar vd., 2014: 221).

Kitâb-ı Bulgati'l-müştak fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak, Araplara Türkçe öğretimi için tarihî bir kaynak olmakla günümüzde takip edilecek yöntemlere de ışık tutmak üzere örnek alınması gereken bir metindir. İsimler ve fiiller şeklinde iki bölüme ayrılan kitapta isimler, kelime ailesi oluşturacak şekilde konularına göre sıralanırken fiil çekimleri de Arapça dil bilgisine benzetilerek düzenlenmiştir. Bunun yanında eser, 1135 kelimeden oluşan sözvarlığıyla da dil çalışmaları için bir kaynak durumundadır (Topuzkanamış, 2011).

XIII-XIV. yüzyıldaki Kuman-Kıpçakların konuşma dilini, ağızlarını yansıtan Codex Cumanicus da dönemin önemli eserlerindendir. Latin alfabesiyle yazıldığı bilinen ilk Türkçe eser olan Codex Cumanicus'ta Kumanca-Farsça-Latine sözcük listeleri dışında; Kıpçaklara ait atasözleri, bilmece, ilahiler de bulunmaktadır (Karahana, 2013).

Nevâî'nin 1499 yılında Herat'ta yazdığı ve "iki dilin karşılaştırılması" anlamına gelen Muhakemetü'l-Lügateyn adlı eserinde, Farsça ile Türkçeyi karşılaştırır ve Türkçenin Farsçadan daha güçlü bir dil olduğunu ispatlamaya çalışılır. "Muhakemetü'l-Lügateyn'de Türkçe ile Farsça; kelime hazineleri, anlam zenginlikleri, gramatik imkânları ve ses özellikleri bakımından karşılaştırılır (Deniz, 2024).

Çağatay Türkçesi, Doğu Türkleri tarafından XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam eden yazı dilidir. Ali Şir Nevayî'nin ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her bir köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan ve Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişmesi tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bunlardan biri de kendisinden sonraki bütün Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık etmiş ve Çağatay Türkçesi-Osmanlı Türkçesi bir sözlük olan Abuşka sözlüğüdür (Rahimi, 2019).

Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-lugâti’t-Türkiyye Kıpçak Türkçesiyle yazılmış, yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayan, döneminin en önemli eserlerinden biridir. Arapça-Türkçe sözlük ve gramer olmak üzere iki bölümden oluşan kitabın varak sayısı 90’dır. Nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen eserin ikinci ve son sayfasında yazılan bazı notlara dayanarak 14. yüzyılda yani Memlûkların son dönemlerinde yazıldığı tahmin edilmektedir (Ölmez ve Khairullah, 2017).

İbni Mühenna tarafından XIII. yüzyılın ortalarında yazılmış olan Hilyetü’l-insân ve Halbetü’l-lisân adlı eser, Divânu Lügat’it-Türk’ten sonra Türk dili üzerine yazılmış ilk eser olması dolayısıyla, Türk dili tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Daha çok İbni Mühenna Lügati adıyla bilinen bu eserde, o dönem Türkçesi hakkında önemli bilgiler sunulmuştur. Eserin geneline bakıldığında, Türkistan (Hakaniye/Kaşgar) Türkçesi esas alınarak yazıldığı, ancak Oğuz ve Kıpçak lehçe özelliklerinin yavaş yavaş yazı diline girmeye başladığı görülmektedir (Yapıcı, 2016).

Türkçe eğitimi tarihinin özellikle Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi tarihinin en önemli eseri, Kaşgarlı Mahmud’un 1072 yılında yazmaya başladığı ve 1074 yılında tamamladığı Divanu Lügati’t-Türk’tür. Kaşgarlı Mahmud, Türk dilinin ansiklopedik sözlüğü olarak nitelendirilen eserini yazabilmek için, o devir Türk dünyasını adım adım dolaşarak notlar almış, dil malzemesi toplamış; sonra da bu malzemeyi işleyerek ve çok iyi bildiği Arap dilinin kurallarına göre düzenleyerek bir sözlük hâline getirmiştir (Korkmaz, 1981). Divanu Lügati’t-Türk’ün, dil öğretimi ve dil çalışmaları açısından analiz edildiğinde çağını aşan özellikte bir eser olduğu görülmektedir. Onan (2003: 436-443)’a göre; Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lügati’t-Türk’te, yabancı dil öğretiminde önemli olan kültürel aktarım ve duygusal zekâ kavramlarını ön plana çıkarmıştır, dil çalışmalarında bilimsel bir metot olarak kabul edilen tümevarım yöntemini kullanmıştır ve iki dillilik kavramına değinmiştir. Eser hem eğitimsel bir sözlük niteliği taşımakta hem de kelime etimolojilerine yer vererek kaynak dilin kültürel değerlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. İçeriğini oluşturan zengin bilgi hazinesiyle sadece Türkçe eğitimi ile ilgili çalışmalara değil, tarih, coğrafya, halk bilimi gibi farklı disiplinlerde yürütülen çalışmalara da hâlâ ışık tutmaktadır.

Bu eserden sonra Memlûk sahasının çift dilli sözlüklerinden biri olan ve 1312 yılında, Kahire’de, Ebû Hayyân tarafından yerleşik unsur olan Arapların bölgenin hâkim gücü hâline gelen Türklerin dilini öğrenme ve anlayabilmelerine yardımcı olmak üzere Arapça olarak hazırlanmış Kitâbu’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk adlı eser görülmektedir. Memlûk sahasının çift dilli sözlüklerinden biri olan Kitâbu’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk, gerek müellifi gerek ihtiva ettiği malzeme gerek usul, kapsam ve tertip şekli bakımından benzerleri içinde müstesna bir yere sahiptir. Eser, çift dilli oluşu ve barındırdığı Türkçe malzemenin, farklı lehçe örneklerini yansıtmayla önemli bir eserdir (Aldemir, 2019: 66).

Türkçenin öğretimiyle ilgili olarak bu eserlerden sonra Türkiye Türkçesinin Anadolu sahasında yazılan ilk dil bilgisi kitabı olarak karşımıza Müyessiretü’l-Ulûm çıkmaktadır. Müyessiretü’l-Ulûm 1530 yılında Bergamalı Kadrî tarafından yazılıp Kanuni Sultan Süleyman devrinin veziri İbrahim Paşa’ya sunulmuş bir dil bilgisi kitabıdır (Topuzkanamış, 2011).

Çağdaş Türk sözlükçülüğünün bugünkü duruma gelmesinde şüphesiz Lehçe-i Osmânî ve Kamus-ı Türkî’nin payı büyüktür. Bu iki eser, çağdaş sözlük bilimi açısından bakıldığında çok sayıda eksik ve hata barındırmasına rağmen sözlükçülüğümüzde önemli adım olarak kabul edilir. Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanan ve ilk baskısı 1876’da yayımlanan Lehçe-i Osmânî’nin ikinci baskısı 1888’de yapılmıştır.

Sözlük çalışmaları içinde önemli bir yere sahip Kamus-ı Türkî de Türkçe eğitimi tarihi bakımından önemli bir eserdir. Türk sözlükçülüğünün modern sözlükçülük anlayışına geçişinde önemli rol üstlenen Şemseddin Sami tarafından 1901 yılında hazırlanan eser, adı bakımından sözlükçülüğe önemli bir yenilik getirmiştir. Eserdeki başka bir yenilik de Farsça ya da Arapçaya ait olup Türkçede kullanılmayan sözcüklerin madde başı listesine alınmamış olmasıdır (Jaradat, 2020). Kamus-ı Türkî’de Şemseddin Sami’nin Ahmed Vefik Paşa’ya en büyük eleştirisi, benzer şekilde düşünen diğer aydınlarla da yönelttiği, devrin dili ve dil bilgisi terimlerini ifade etmekte kullanılan “Osmânî” teriminin uygun olmadığı konusundadır (Çetin, 2024: 81).

Bu çalışmada, konu olarak Türkçe eğitimi tarihine ışık tutan bu kadim eserlerin araştırıldığı lisansüstü tez çalışmaları incelenecektir. Alanında uzman akademisyenlerden değerli görüşler içeren

tezler, zaman içinde yapılan araştırmaların miktarını göstermesinin yanı sıra lisansüstü çalışmaların da temelini oluşturur (Jin, 2004'ten akt. Altun vd., 2011). Bu bakımdan eldeki çalışmanın bulgularının, hem bu açıdan hem de Türkçe eğitimi tarihini sözlükler ve dil bilgisi kitapları bağlamında incelemek isteyen araştırmacılara eksik kalan incelemeler hakkında fikir verecek olması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Türkçe eğitimi tarihinin temel eserlerinden sözlükler ve dil bilgisi kitapları üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Tarihî süreçte hazırlanan sözlükler ve dil bilgisi kitapları üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı nasıldır?

2. Tarihî süreçte hazırlanan sözlükler ve dil bilgisi kitapları üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin eğitim düzeyine göre dağılımı nasıldır?

3. Tarihî süreçte hazırlanan sözlükler ve dil bilgisi kitapları üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin konularına göre dağılımı nasıldır?

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Nitel araştırma, sosyal olayları ve olguları derinlemesine inceleyerek anlamayı hedefleyen bir araştırma yaklaşımıdır. Bu tür araştırmalar, gözlem, mülakat, doküman analizi gibi yöntemlerle veri toplar ve bu verileri yorumlayarak analiz eder (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 39-40).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezinin veri tabanında kayıtlı toplam 105 tez oluşturmaktadır. Bu tezlerin üzerinde çalışılan eser adına göre dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Tezlerin eser adına göre dağılımı

Eser adı	f	%
Divanu Lügati't-Türk	64	60,952381
Müeyyiretü'l-Ulûm	2	1,9047619
Kitâbü'l-İdrâk li Lisânü'l-Etrâk	2	1,9047619
İbni Mühenna Lügati	2	1,9047619
Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye	5	4,76190476
Kitâbu Bulgatü'l-Müşâk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak	2	1,9047619
Muhakemetü'l-Lügateyn	3	2,85714286
Abuşka Lügati	2	1,9047619
Codex Comenicus	13	12,3809524
Kâmus-ı Türkî	7	6,66666667
Lehçe-i Osmanî	3	2,85714286
Toplam	105	100

Tablo 1'e göre araştırma kapsamında incelenen toplam 105 tezin 64'ü (%61) Divanu Lügati't-Türk üzerine hazırlanmıştır. Ancak esere yönelik tezler taranırken eser adı farklı yazılışlarla taranmış ve yazımda –tezler yakın dönemlerde de olsa- bir tutarsızlık olduğu görülmüştür. Örneğin eserin adı “Dîvânu Lügati't-Türk, Divânu Lügati't-Türk, Divânu Lügati't-Türk, Dîvanu Lügati't-Türk vb. farklı imlalarla yazılmıştır. Bu da bu tür çalışmalarda taramanın güvenilirliğini olumsuz etkileyen bir durumdur. İncelenen tezler içerisinde üzerinde en az çalışma yapılan eserler (%2) Müeyyiretü'l-Ulûm, Kitâbü'l-İdrâk li Lisânü'l-Etrâk, Kitâbu Bulgatü'l-Müşâk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak, İbni Mühenna

Lügati ve Abuşka Lügati'dir. Bu durumun eserlerin içerik zenginliğine ve tez dışında da üzerinde çalışma yapılmış olma olasılığına bağlı olduğu düşünülmektedir.

Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Araştırma verileri, doküman inceleme yöntemiyle toplanmıştır. Araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsayan bu yöntemde doküman ve belgelerin analizi gerek kendi başına gerekse görüşme ve gözlemle elde edilen bilgilere destek amacıyla kullanılır. Toplanan verilerin kodlanması, analizi ve yorumlanması ise sistematik bir yaklaşımı gerektirir (Coffey ve Atkinson, 1996; Wolcott, 1994). Buna göre araştırmada öncelikle alanyazın taraması yapılmış ve Türkçe eğitimi tarihine yönelik çalışmalarda anılan sözlük ve dil bilgisi kitaplarının adları ile bu kitapların yazarlarından oluşan bir liste hazırlanmıştır. Tarihî süreçte farklı hedef kitlelere yönelik çok sayıda sözlük olduğundan ve alfabe, kural değişikliği, konulara ve kurallara ilişkin farklı bakış açısı sunma amacı gibi nedenlerle dil bilgisi kitapları da dönem dönem yenilediğinden Türkçe eğitimi tarihinin bu kadim eserlerini belirlemek üzere üç alan uzmanından da görüş alınmıştır. Ardından son şekli verilen bu liste bağlamında Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi veri tabanındaki tezler incelenmiş ve elde edilen veriler, içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. İçerik analizinde görüşme, gözlem veya dokümanlar yoluyla elde edilen nitel araştırma verileri “verilerin kodlanması, temaların bulunması, kodların ve temaların düzenlenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması” olmak üzere dört aşamada çözümlenir (Yıldırım & Şimşek, 2008: 228-239).

Araştırma kapsamında Ulusal Tez Merkezinin veri tabanından erişilen 105 tez, oluşturulan eser-yazar listesine göre hem eser hem de yazar adlarına göre “tez adı” ve “dizin” başlıklarında ayrı ayrı taranmıştır. Tez adı ve dizin taramalarında farklı görülen tezler alınmış, böylece analiz sürecinde aynı verilerin birden fazla sayılması olasılığı ortadan kaldırılmıştır. Üzerine tez hazırlanan sözlükler ve dil bilgisi kitapları aynı zamanda kültür aktarımına da aracılık ettiğinden sadece dil bilimi ya da Türk dili ve edebiyatı alanlarında kayıtlı tezler değil tarih, felsefe, halk bilimi gibi konu alanlarına kayıtlı tezler de incelenmiştir. Ancak yazarların sözlük ve dil bilgisi kapsamında olmayan eserleri üzerine de tezler hazırlanmıştır, bu nedenle bu tezler, “çalışma amacının dışında” olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bazı tezler iki farklı sözlüğün ya da dil bilgisi kitabının karşılaştırılması şeklinde hazırlanmıştır. İçerisinde her iki eser de incelendiği için bu tezler, “iki esere yönelik” olarak değerlendirilmiştir. Konu bakımından yapılan incelemede tezde eserin hangi yönünün ele alındığına dair kodlamalar yapılmıştır. Ulaşılan tezlerin değerlendirilmesinde elde edilen bulgular, frekans ve yüzdelik dağılımları üzerinden sunulmuştur.

Bulgular ve Yorum

Araştırmanın birinci alt problemine (Tarihî süreçte hazırlanan sözlükler ve dil bilgisi kitapları üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı nasıldır?) ilişkin bulgular Tablo 2’de verilmiştir:

Tablo 2. Tezlerin yıllara göre dağılımı

Eser adı	Tezlerin Yıl aralığı					
	19 89-2000	20 01-2005	20 06-2010	20 11-2015	20 16-2020	20 21-2024
Divanu Lügati't-Türk	3	7	11	10	17	16
Müyessiret ü'l-Ulûm	1	-	-	-	1	-
Kitâbü'l- İdrâk li Lisânü'l- Etrâk	-	-	-	-	2	-
İbni Mühenna Lügati	-	-	-	-	1	1

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye	-	-	2	-	2	1
Kitâbu Bulgatü'l-Müşâtâk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak	-	-	-	1	-	1
Muhakemetü'l-Lügateyn	-	-	-	1	1	1
Abuşka Lügati	-	1	-	-	-	1
Codex Comenicus	-	-	2	3	6	2
Kâmus-ı Türkî	2	1	-	-	3	1
Lehçe-i Osmanî	-	-	-	-	1	2
Toplam	6	9	15	15	34	26

Tablo 2'ye göre Türkçe eğitimi tarihinde de önemli yeri olan eserler üzerine hazırlanan tezlerin sayısında 2005 yılından sonra artış görülmektedir. Bunun son yıllarda sözlük ve dil bilgisi çalışmalarının farklı yaklaşımlarla ele alınmasına ve üniversite, bölüm sayılarının ve buna bağlı olarak tez danışmanlığı yapabilecek akademisyen sayısının artmasına bağlı olduğu söylenebilir. Tarih bakımından ilk defa üzerine tez yazılan eser Divanu Lügati't-Türk'tür. İpek Bilgen'in Prof. Dr. Talat Tekin danışmanlığında hazırladığı bu tez, "Divanu Lügati't-Türk'te söz yapımı" başlıklı doktora tezidir (Bilgen, 1989).

Araştırmanın ikinci alt problemine (Tarihî süreçte hazırlanan sözlükler ve dil bilgisi kitapları üzerine hazırlanan lisansüstü tezlerin eğitim düzeyine göre dağılımı nasıldır?) ilişkin bulgular Tablo 3'te verilmiştir:

Tablo 3. Tezlerin eğitim düzeyine göre dağılımı

Eser adı	Tezin düzeyi	
	Yüksek lisans	Doktora
Divanu Lügati't-Türk	53	11
Müyessiretü'l-Ulûm	2	-
Kitâbü'l-İdrâk li Lisânü'l-Etrâk	1	1
İbni Mühenna Lügati	1	1
Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye	4	1
Kitâbu Bulgatü'l-Müşâtâk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak	1	1
Muhakemetü'l-Lügateyn	2	1
Abuşka Lügati	1	1
Codex Comenicus	9	4
Kâmus-ı Türkî	6	1
Lehçe-i Osmanî	2	1

m	Topla	7	7							

Tablo 4'e göre tezlerde eserler ağırlıklı olarak "söz varlığı" bakımından incelenmiştir. Bu çalışmaların da önemli kısmında eserin söz varlığı ya başka bir eserin söz varlığıyla ya da farklı bir lehçenin söz varlığıyla karşılaştırma şeklindedir. Bu durumun, eserlerin yazılış amacına bağlı olarak olağan olduğu düşünülmektedir. Nitekim en çok çalışılan ikinci konu da eser içeriklerinin ses, şekil, anlam ve cümle bilgisi bakımından incelenmesidir. Eserler üzerinde en az tez hazırlanan alan "felsefe"dir. Bu konuda iki tez hazırlanmıştır. Bunlardan biri Nalan Emektar tarafından hazırlanan "Türk felsefesinin oluşum sürecinde Kaşgarlı Mahmut ve Divanu Lugâti't-Türk adlı eserin yeri -Felsefeyi Anadolu'da yurtlandırmak bağlamında bir inceleme" başlıklı yüksek lisans tezi (Emektar, 2022) diğeri de Erdoğan Serdar Çalık tarafından hazırlanan "Türk düşünce tarihi geçiş dönemi eserlerinde ahlak felsefeleri (Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık, Divanu Lugâti't-Türk)" başlıklı doktora tezidir (Çalık, 2023). Oldukça farklı bir konuda incelenen eserin Divanu Lügati't-Türk olması eser içeriğinin tarihi süreçte yazılan diğer sözlük ve dil bilgisi kitaplarından çok daha zengin bir içeriğe sahip olmasıyla açıklanabilir. Türkçe eğitimi, değerler eğitimi, çocuk eğitimi konularının da en az çalışılan konular arasında olması düşündürücüdür ancak hazırlanan az sayıda tezde bu konular yine Divanu Lügati't-Türk içeriğinde incelenmiştir.

Sonuç

Türkçe eğitimi tarihinin temel eserleri olan sözlükler ve dil bilgisi kitapları üzerine hazırlanan tezleri incelemek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada Divanu Lügati't-Türk'ün üzerinde en çok çalışılan, en çok farklı konularda içeriği incelenen, tarih bakımından üzerine tez yazılan ilk eser olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmada ele alınan eserlerin tamamı, Türkçe eğitimi bakımından oldukça önemli olmasına rağmen sadece üç tezin konusu doğrudan Türkçe eğitime yöneliktir. Bunlar, "Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerinin yabancılara Türkçe öğretiminde kültür aktarımına katkısı üzerine bir değerlendirme" (Öztürk, 2015), "Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan yabancılara Türkçe öğretimi unsurları" (Tok, 2015) ve "Yabancılara Türkçe öğretiminde kaynak eserler (Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Atrâk örneği)" (Aldemir, 2020) başlıklı tezlerdir. Öztürk'ün (2015) tezi yüksek lisans, diğerleri doktora düzeyindedir. Oysa diğer eserler de üzerinde tez hazırlanabilecek zengin içeriklere sahiptir. Örneğin Topuzkanamış'a (2011) göre Müyessiretü'l Ulûm hakkında dil bilgisi incelemesi olarak bazı çalışmalar yapılmış fakat dil öğretimi bakımından incelenmemiştir. Bu nedenle lisansüstü düzeyde çalışmalar yapan araştırmacılar, bu eserleri farklı açılardan inceleyebilecekleri araştırma konularına yoğunlaşmaları, bu eserlerin dil eğitimi yönünü de araştırmalarında özellikle dikkate almaları önerilebilir. Bazı tezlerde benzer konuların çalışıldığı görülmüştür. Bu durum, araştırmacıların çalışılmakta olan tezlerden haberdar olamamalarından kaynaklanmaktadır. Ancak son yıllarda YÖKTEZ veri tabanında "hazırlanmakta olan tezler" de taranabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tez konularını belirlerken bu kısımdan da belirledikleri konunun çalışılıp çalışılmadığını araştırması önerilmektedir. Yakın tarihli tezlerde benzer konuların çalışılmış olması anılan sebepten kaynaklanabilir ancak uzak tarihli tezlerde benzer konuların çalışılması düşündürücüdür. Etik açıdan sorun oluşturmaması için araştırmacıların tez konularını belirlerken taramalarını özenli yapması özellikle "Divanu Lügati't-Türk" örneğinde olduğu gibi farklı yazımların benimsenmiş olabileceğini de göz önünde bulundurmaları gerekir.

Kaynaklar

- Aldemir, Ü. (2019). "Nüshaları Işığında Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, (67), 65-86.
- Aldemir, Ü. (2020). "Yabancılara Türkçe öğretiminde kaynak eserler (Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Atrâk örneği)", (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Altun, D., Öneren Şendil, Ç., Şahin Sak, İ. T. (2011). "Investigating the national dissertation and thesis database in the field of early childhood education in Turkey", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, vol. 12, pp. 483-492.
- Alyılmaz, C. (2003). "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), 11-21.

- Bilgen, İ. (1989). *Divanu Lügati't-Türk'te Söz Yapımı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Coffey, A., Atkinson, P. (1996). *Making Sense of Qualitative Data: Complementary Research Strategies*. Sage Publications, Inc.
- Çalık, E. S. (2023). *Türk düşünce tarihi geçiş dönemi eserlerinde ahlak felsefeleri (Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık, Dîvanu Lugâti't-Türk)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Çetin, E. (2024). "Kamus-ı Türkî'de Lehçe-i Osmanî'ye Eleştiriler", *Türk Dili*, 73 (868), 80-88.
- Deniz, S. (2024). Muhakemetü'l-Lügateyn'deki Fiillerin Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Görüntüleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (39), 216-234. Doi:10.29000/rumelide.1469407
- Emektar, N. (2022). "*Türk Felsefesinin Oluşum Sürecinde Kaşgarlı Mahmut ve Dîvanu Lugâti't-Türk Adlı Eserinin Yeri -Felsefeyi Anadolu'da Yurtlandırmak Bağlamında Bir İnceleme-*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Ensar, F., Baş, B., Tiryakiol, S. (2014). "Türkçe Öğretiminin Tarihi Kaynakları", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(25), 215-228.
- Jaradat, S. (2020). "Şemseddin Sami'nin Servet-i Fünun'da Yayımladığı Kamus-ı Türkî ve Kamus-ı Arabî Adlı Makale ve Onun Sözlükçülük Anlayışı". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(4), 1381-1394.
- Karahan, A. (2013). "Codeks Cumanicus'ta Hayvan Adları", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, p. 1839-1865.
- Korkmaz, Z. (10 Mart 1981). "Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lügati't-Türk", *Millî Kültür*, 2 (10), s. 15-19.
- Onan, B. (2003). "Divanü Lügat-it Türk'ün Dil Öğretim Yöntemleri ve Dünya Filolojisine Katkıları Bakımından Bir Değerlendirmesi", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 13, 425-445.
- Ölmez, Z., Khairullah, H. L. (2017). "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye'de Farsça Sözcükler-I", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 64 (2), 175-188.
- Öztürk, A. G. (2015). "*Dîvanu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerinin Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kültür Aktarımına Katkısı Üzerine Bir Değerlendirme*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Başkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Rahimi, F. (2019). "Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 8(3), 1293-1312.
- Tok, A. (2015). "*Dîvanu Lugâti't-Türk'te yer alan yabancılar Türkçe öğretimi unsurları*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Başkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Topuzkanamış, E. (2011). "Müyessiretü'l-Ulûm'da Dil Bilgisi Öğretimi", *Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları*, 1 (1), 3-13.
- Wolcott, H. F. (1994). *Transforming Qualitative Data: Description, Analysis, and Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Yapıcı, A.İ. (2016). "İbni Mühenna Lügati Üzerine Bazı Tespitler", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/20 Fall 2016, p. 617-632.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (6. Baskı), Seçkin Yayıncılık, Ankara.

“DİVANÜ LÜĞAT-İT TÜRK” ƏSƏRİNƏ DAXİL EDİLMİŞ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ TÜRK LƏRİN ETNİK PSİXOLOGİYASININ BƏDİİ İFADƏSİ

Aytac XALİD QIZI ZEYNALOVA*

Xülasə

İslamın qəbul edilməsindən sonra sistemli dini-irfani dünyagörüşlərin meydana çıxdığı və bədii mətnlər əsasında yeni paradigmlərin yarandığı hamıya yaxşı məlumdur. Türk etnoslarının psixoloji təfəkküründə yer almış iman, vicdan, ədalət və s. kimi keyfiyyətlər cisim və hadisələr arasındakı münasibət və əlaqələrin dərk edilməsinə yönəlmişdir. Gerçəkliyin mahiyyətinə vararaq dərk edilməsi türk oğlunun bu yolda formalaşdırdığı ruhi-əqli keyfiyyətləri meydana gətirmişdir ki, XI əsrin böyük mütəfəkkiri olan filoloq-mədəniyyətşünas alim Mahmud Kaşğari “Divani lüğət-it türk” əsərində böyük məhəbbətlə bu məziyyətləri bədii mətnlər vasitəsilə təqdim etmişdir. Milli xarakter sonradan miflər, folklor mətnləri vasitəsilə sosial normalar şəklində milli şüurda həkk olunmuşdur. Maraqlısı odur ki, əsərdə verilmiş bütün bədii nümunələrdən bir türk milli xarakteri və milli mənlili boylanır. Mahmud Kaşğarinin bu əsəri böyük bir etnolinqvistik toplum olan, cəmərd və dürüst davranışları ilə bəşər tarixinə düşmüş türklərin milli özünəqaydışı, özünədərk hadisəsi kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif əsas məqsədinə nail olmaqdan ötrü maraqlı poetik quruluşa malik olan, struktur keyfiyyətləri ilə türk mədəniyyətini nümayiş etdirən, alliterasiya, assonans, akrostika və s. sənət qanunlarından, çeşidli poetik ifadə və təsvir vasitələrindən istifadə edilmiş şeir nümunələri seçmişdir. Bu nümunələrdə türkün poetik ovqatı daha çox real tablolar üzərində yaradılmışdır. Milli söykökümüzə söykənən dəyərlər - yüksək əxlaq, vətənə bəslənilən ali duyğular, cəmiyyət-ailə kultu türk etnosunu poetik gücün imkanları ilə həmişə özünü nəzarətdə saxlamağa ruhlandırmışdır.

Açar sözlər: Kaşğari, folklor, etnik, psixologiya, poetik, türk, atalar sözləri, şərh

The Artistic Expression of The Ethnic Psychology of The Turks in The Folklore Literature Included in “Divani Lugat-İt Turk”

Summary

It is well known that after the adoption of Islam, systemic religious-loreworldviews appeared and new paradigms arose on the basis of literary texts. Faith, conscience, justice, etc., which are embedded in the psychological thinking of Turkic Ethnos. such qualities are aimed at understanding the relationship and relationships between objects and phenomena. Understanding of the essence of reality formed the mental and mental qualities formed by the son of Turk in this way, the great thinker of the XI century, philologist-cultural scientist Mahmud Kashgari presented these merits with great love in his work “Divani lugat-it Turk” through literary texts. The national character was subsequently imprinted in the national consciousness in the form of social norms through myths, folklore texts. Interestingly, from all the artistic examples given in the work, a Turkish national character and national identity are reflected. This work by Mahmud Kashgari attracts attention as a phenomenon of national self-awareness and self-awareness of the Turks, a large ethnolinguistic community, who went down in human history with their generous and honest behavior. In order to achieve its main goal, the author has selected an interesting poetic structure, demonstrating Turkic culture with structural qualities, alliteration, assonance, acrostics, etc. samples of poetry, in which laws, various means of poetic expression and description were used. In these examples, the Turkic poetic mood was created mostly on real paintings. Values based on our national lineage-high morality, high feelings for the motherland, all aspects of the cult of society and family have always inspired the Turkic Ethnos to keep itself under control within the possibilities of poetic power.

* Dosent, f.f.d., Azərbaycan Dillər Universiteti, aytaczeynalova747@gmail.com, Orcid: 0009-0005-9843-6084

Keywords: Kashgari, folklore, ethnic, psychology, poetic, turk, proverb, comment

Giriş

“Türk, Oğuz bəyləri, xalqı! Eşidin:

*Yuxarıda Tanrı basmasa, aşağıda Yer
dəlinməsə, türk xalqını, dövlətini,
millətini, nizamını-qanunu kim pozar?”
“Kül Tiqin” abidəsindən*

İnsan oğlunun milli varlığını özündə əks etdirən ən böyük yaradılış amili mədəniyyətdir. Bu mənada özünüdərk prosesləri zamanından asılı olaraq bədii düşüncədə müxtəlif formalarda təzahür edir. XI əsrin böyük mütəfəkkiri olan filoloq-mədəniyyətşünas alim Mahmud Kaşğarının bu əsəri böyük bir etnolinqvistik toplum olan, cəmərd və dürüst davranışları ilə bəşər tarixinə düşmüş türklərin milli özünəqayıdışı, özünüdərk hadisəsi kimi diqqəti cəlb edir. Üzərindən bir neçə yüz il keçməsinə baxmayaraq islamı qəbul etmiş türklərin qeyri-türk mədəniyyəti əhatəsində milli kimliyini və milli varlığını qoruya bilmək cəhdi onun tarix səhnəsinə yenidən lider kimi qayıtmaq potensialından xəbər verirdi. Dahi alimin təbircə desək, “Tanrının inayəti ilə bürclərində günəşin doğduğu və mülkləri üzərində göylərin bütün dairələrinin döndüyü, türk adını alaraq yer üzünə hakim qılınan əcdadlarımız”ın qazandığı dəyərləri yenidən üzə çıxararaq təsdiqləmək, müxtəlif kənar təzyiqlərə baxmayaraq türk nüfuzunu itirməmək və üstünlüyü ələ almaq arzusu Kaşğari fəaliyyətinin mahiyyətini əhatə edirdi. “Quran” barəsində ifadə etdiyi “Xalqın ən bəlağətli susqun, ən sağlamı xəstə olduğu bir zamanda Tanrı doğru və yanlış açıq-aydın şəkildə bəyan edən Qur’anını Cəbrayıl vasitəsilə Məhəmmədə göndərdi” (Kaşğari, I c., 2006.s.24) kəlmələri maraq doğurur. İlahi nizamın mikrokosm düzəni ilə məsələyə yanaşsaq, yəni bu fikirlərin məşabını kiçiltəək, müəllif də türklərin digər mədəniyyətlər içərisində tarix səhnəsində fəaliyyətinin zəiflədiyi, dilinin, adət-ənənəsinin sıxışdırıldığı bir dövrdə tarixi bir missiyanı öhdəsinə götürmüş, bu işin metodoloji üstünlüklərindən başlamış daxili strukturuna kimi fərqli bir araşdırma ortaya qoymuşdur. Çünki millət öz maddi-mənəvi kökündən uzaqlaşdıqca milli etnoloji xarakteri zəifləyir, mübarizə aparmaq, yenisini yaratmaq cəsarəti və əzmi azalır.

I Fəsil. Folklor Örnəkləri Mədəni-Tarixi İrs Kimi

Tarixə kiçik bir ekskurs etsək, ərlik və ya ərənlik psixologiyası, cəmiyyətdə, xüsusən də ailədə sivil münasibət formaları, mükəmməl dövlətçilik modeli, kosmopolit düşüncənin mövcudluğu və s. məsələlər türkün milli xarakterini, etnik kimliyini şərtləndirən keyfiyyətlər kimi diqqəti cəlb edir. Məhz bu xarakter sonradan miflər, folklor mətnləri vasitəsilə sosial normalar şəklində milli şüurda həkk olunmuşdur. Belə bir fikir mövcuddur ki, Aristotelin nəzəri paradigmaları ilə tanışlığına baxmayaraq Şərq poetikası Qərb dünyasının təmsilçi mimetik poeziyasından çox, lirik şeiri inkişaf etdirmişdir. “Divan”ın daxilində verilmiş şeir nümunələri göstərir ki, bu fikir orta çağ ədəbiyyatına aiddir. Daha öncə yazılmış şeir parçalarında, elə qəzəlin tarixçəsində olduğu kimi, lirik mövzuda belə daha çox təqlidçilik, təsvirçilik və onların qarşılığında isə məlumatın ötürülməsi bədii əsərlərin performativ xarakterini təşkil etmişdir. “Kitabda türklərin dünyagörüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərində yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim”-söyləyən Kaşğari mədəni-tarixi proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini ortaya qoyaraq fundamental əsər yaratmışdır. Müəllif burada dastan parçalarından, əfsanə, rəvayət, əsatirlərlə yanaşı atalar sözləri və məsəllərdən, deyim və müxtəlif quruluşlu şeir parçalarından bol-bol istifadə etmişdir. Bir “xalqın ruhunun psixoloji mahiyyətinin dərk olunması onun dilinin, dininin, mədəniyyətinin təsdiqlənməsində özünü tapmışdır”. (Etnopsixologiya)

M.Kaşğarının əsəri yazmasının əsas səbəblərindən biri türk xalqlarının etnik psixoloji xarakterini təsdiqləməklə onun ululuğunu və böyüklüyünü nümayiş etdirmək idi. Müəllifin bu niyyəti daxil etdiyi bədii örnəklərdən, onların geniş şərhlərindən kiçik leksemlərə qədər hər elementdə hiss olunur. Buraya daxil edilmiş paremiyalar müxtəlif semantik istiqamətlərdə verilsə də müəyyən kontekstlərə görə biri digərindən fərqlənir. Bunlar xalqın etnik mədəni sisteminin göstəricisi olaraq özlərini həm sakral-mifoloji, əxlaqi-mənəvi, sosial-mədəni, bədii-poetik kontekstlərdə təqdim edirlər. Belə ki nümunələrdə Tanrı semantemindən başlamış qohumluq münasibətlərinə

müxtəlif mənalara ifadəsindən aydın olur ki, bu dəyərlər türk övladı üçün az qala müqəddəslik səciyyəsi daşıyırdı. “Etnik şüur özündən sonralar tarixi dövrlərə xalq, millət, mentalitet (hətta sinif!) kimi problemləri doğurur. Fəqət, bunların hamısının əsasında əsrlərlə formalaşmış adət və ənənələr təbii inanclar, din amili və sənət - bədii yaradıcılıq dayanır”. (Şəmsizadə, 2022, s.12)

Buradakı bədii nümunələrdə tərənnüm olunan böyüyə hörmət, ailəyə bağlılıq, qonaqpərvərlik, ədalət hissi, ocağa bağlılıq, rəhmdillik, tez bağışlamaq, sözbütövlük, kin və məkrdən uzaq durmaq, başqa millət və xalqlara hörmət və s. kimi müsbət stepeotiplər türk xalqlarına eləcə də, Azərbaycan etnosuna aid olan tarixən formalaşmış xüsusiyyətlərdir. Maraqlısı odur ki, əsərdə verilmiş bütün folklor nümunələrindən bir türk milli məniyi, milli xarakteri boyanır. Məşhur “Şu” dastanında Saka hökmdarının soyuqqanlılığı, idarəçilik qabiliyyəti, siyasi sayıqlığı təkcə epos yaradıcılığında deyil, bütövlükdə dünya ədəbi mətnlər içərisində nadir rast gəlinən süjetlərdəndir. Araşdırmaçılar türk əsilli sərkərdə Kutuzovun Napaleona qarşı apardığı taktiki-strateji gedişləri analiz edərkən onun əcdadlarına xas olan idarəçilik bacarığı, xüsusən də bu tarixi hadisədən xəbərdar olması haqqında müəyyən mülahizələr söyləmişdir.

“Dastan”a daxil edilmiş bədii nümunələr sadə bir niyyətlə, hətta primitiv görünən kiçik bir situasiya ilə əlaqəli qələmə alınmışsa da, orada türk övladının “olduğu kimi görünmək” cizgisi və o cizgidəki cəhəddə davranışı bəzən heyranə doğurur:

“Öç: qisas, intiqam, kin. Bu şeirdə də işlənmişdir:

“Öç, kək kamuğ kişininə
Yalınquk üzə alım bil,
Edhgülüküğü uğança
Əlignə bilə təlim kıl”.

Bil ki, qisas başqasından alınacaq bir borc kimidir, Gücün yetən qədər qonağa, qərribə yaxşılıq et.

Yəni, (Qisas, kin-küdurət alacağın borc kimi bir şeydir, ondan çəkin, vaz keç, qərriblərə, qonağa gücün yetən qədər hörmət elə)”. (Kaşğari, I c., 2006.s.117)

“Öçürdi: “ol otuğ öçürdi = o, odu söndürdü”. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: otuğ odhğu birlə öçürməs = odu atəşlə söndürməzlər”. (Kaşğari, I c., 2006.s.227)

Türkün cəhəddiyindən bəhs edən belə nümunələr ululardan etnogenetik yaddaşa ötürülmüş bir müdriklik, bir hikmətdir. Mahmud Kaşğari bədii folklor örnəklərini verməklə yanaşı özü də şərhləri genişləndirərək müəyyən izahlar və əlavələr edir. Məsələn yuxarıdakı “öçürdi” sözünə aid verdiyi atalar sözünə belə əlavə etmişdir: “Bu söz “qanı qanla yumazlar, su ilə yuyarlar” məqamında işlədilir”. (Kaşğari, I c., 2006. s. 228).

Göründüyü kimi, Kaşğari bir sözü təqdim edərkən təkcə lüğətçilik şərtlərinə riayət etməklə kifayətlənməmiş, türk kimliyini nümayiş etdirmək üçün əlverişli bir mühit tapmış kimi, bədii nümunələrdən məharətlə istifadə etmiş, bu anlayışın türk psixologiyasında imitasiyasını müəyyənləşdirmişdir. Bəllidir ki, müəllif bəzən bir deyil, iki deyil, daha çox bədii mətnlərdən paralel istifadə etməklə bütün mədəni potensialı dəyərləndirmək istəmişdir:

“Uruşdı: vuruşdu, anıq birlə uruşdı=onunla vuruşdu...Bu məsələdə də işlənmişdir: “uruşma, bəglər birlə turuşma= alplar ilə vuruşma, bəylər ilə duruşma, bəhsə girmə”. Aşağıdakı şeirdə də işlənmişdir:

“Ərən alpı okuştlar,
Kıncır közün bakiştlar,
Kamuğ tolmun tokuştlar,
Kılıç kınka küçün sığdı”.
Ərlər, alplar çağırışdılar,
Qızmış gözlə baxışdılar,
Bütün silahlarla toqquşdular,
Qılmc qına güclə sığdı.

(Savaş səhnəsini təsvir edərək deyir ki, alp ərənlər, igidlər bir-birini haylayıb çağırırlar, qızmış halda qəzəblə bir-birini süzdülər, bütün silahlarla vuruşdular, qılıncın üstündə qurumuş qanın çoxluğu üzündən qılınc qına güclə girdi)". (Kaşğari, I c., 2006. s.233).

Müəllifin mətn təqdimatı da təsadüfi seçim deyildir. O, poetik cəhətdən dolğun olan bəlağətli məsəl və şeirlərdən istifadə etməklə savaş zamanı mərd və qeyrətli türk insanının döyüş əzmini, cəsur davranışlarını nümayiş etmişdir. Şeir müəllifi vətən sevgisini göstərməklə yanaşı müxtəlif ifadə və təsvir vasitələri ilə sanki rəsm tablosu çəkmişdir.

"Kərğa: qərğa. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: "kərğa kərşın kim bilir, kişi alasin kım tapar=qərğanın qocasını kim tanıya bilər, insanın içindəkini kim tapa bilər". Bu beytdə də işlənmişdir:

"Kərğa kalı bilsə,
munqın ol buz sukar,
Avçı yaşıp tuzak,
taba mənqə bəkar".
Qərğa başına gələnı bilsə,
Dimdiylə buzu dələr,
Ovçu gizlənər,
qərğa tələdəki yemə baxar.

(Qərğa başına gələcək bəbaları bilsə, buzu dimdiyi ilə dələr, di gəl ki, ovçu toru qurub gizlənən kimi tələdəki yemi görüb tələyə düşür)". (Kaşğari, I c, 2006. s. 421)

Yuxarıdakı nümunədə "qərğa" sözünün izahı zamanı müəllifin seçdiyi nümunələr düşündürücüdür. Zahirən batının, maddi ilə mənəvinin dialoquna bənzəyən bu atalar sözündə türk insanının ta qədimlərdən malik olduğu dünyaduyumu, həyata, yaradılışa qarşı hikmətli düşüncəsi açıq-aşkar hiss olunur. Şeir parçasında isə insanın daxilində yaradılışdan bəxş edilmiş ziddiyyətlərin pragmatik həllini görürük. Nəfsin vəsvəsesindən ehtiyat etmək, zahirən parlaqlığın arxasındakı həqiqətləri görə bilmək islamdan öncə də türk etnosunu düşündürən məsələlərdən olmuşdur. İslam qəbul edildikdən sonra sistemli ruhi-irfani dünyagörüşlərin meydana çıxdığı və bədii mətnlər əsasında maraqlı paradigmalardan yarandığı həmişə yaxşı məlumdur. Türklərin psixoloji təfəkküründə yer almış vicdan, ədalət və s. kimi keyfiyyətlər cisim və hadisələr arasındakı münasibət və əlaqələrin dərk edilməsinə yönəlmişdir. Gerçəkliyin mahiyyətinə vararaq dərk edilməsi türk oğlunun bu yolda formalaşdırdığı ruhi-əqli keyfiyyətləri meydana gətirmişdir ki, Kaşğari də böyük həvəslə bu məziyyətləri təqdim etmişdir.

Məsələn, Kaşğarinin təqdim etdiyi rəvayətlərin birində deyilir ki, türk xalqlarının düşüncəsində geniş yayılmış bir ənənə vardır. Onlar çox inanırlar ki, döyüşdə insanlarla birlikdə həmin tayfaların cinləri də bir-birilə vuruşur və gecələr əsgərlər cinlərin oxlarından özlərini qorumaqdan ötrü çadırdə gizlənərlərmiş.

Folklor nümunələri göstərir ki, türk xalqlarının özünəməxsus etnolinqvistik xüsusiyyətləri olmuşdur. Mütəxəssislərin rəyinə görə, etnik xarakter, etnik simanı müəyyənləşdirən başlıca ünsürlərdən biridir. Bu fikirləri "Dastan"dakı nümunələr bir daha təsdiqləyir. Məsələn, nümunədə deyilir ki, bir adamla yoldaş olsan, özünü ona yaraşdır, ona qarşı sayğılı ol, işlərində ona uyğunlaş, bağqasını ondan üstün tutma və s. (Kaşğari, I c., 2006. s.18)

Türklər tarix boyu vəziyyəti siyası diplomatiyadan daha çox cəngavərlik, kişilik, sözbütövlük, ürəyi rəhmliçilik, olduğu kimi görünmək və s. meyarlar ilə ölçüb qiymətləndirməyə üstünlük vermişlər. Onların döyüş mədəniyyəti belə bu psixologiya üzərində formalaşmışdır. Müəllif əsas hədəfə nail olmaqdan ötrü maraqlı poetik quruluşa malik olan, səslənməsi ilə də türk mədəniyyətini nümayiş etdirən, poetik dilin alliterasiya, assonans, akrostika və s. qanunlarından, çeşidli təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edilmiş maraqlı şeir nümunələri seçmişdir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə türkün döyüş mədəniyyətini, humanistliyini, müxtəlif döyüş şəraitlərində verdiyi fərqli taktiki qərarları aydın ifadə etməkdən ötrü alliterasiyanın, akrostikann imkanlarından istifadə edilmiş, maraqlı sinraktik paralellizm qurulmuşdur:

“Qışqıraraq at sürək, Qalxanla, süngü ilə vuruşaq, Qaynayaraq yumşalaq, Qatı yağı yumşalsın. (Biz atımıza süvar olub düşmənin üstünə qışqırtı-bağırtı ilə hücüm edir, süngü və qalxanla vuruşuruq. Düşmənlə üz-üzə gələndə qaynayırıq, sonra barışmaq istəyirlərsə, dururuq, qatı düşmən yumşalana qədər gözləyirik)”. (Kaşğari, I c, 2006. s.433) Folklor mətnlərində belə savaşa səhnələri verilməklə yanaşı həm də türk oğlunun milli siması təsvir olunur:

“Əgər istəsəydim dalınca varıb, Tutardım, qoşununu dağıdıb, Özünü əsir edib, başını yarardım, Nəyi varsa, önümə yığdı. (Savaşda məğlub olan bir adamdan bəhs edərək deyir: əgər mən istəsəydim onu təqib edər və tutardım, qoşununu tar-mar edib özünü əsir alar, başını yarardım, ancaq canını qurtarmaq üçün varını-yoxunu fidyə olaraq önümə yığdı, mən də onu buraxmaqla üstünə minnət qoydum)”. (Kaşğari, II c, 2006. s.423).

“Quyruğu möhkəm düydük, Tanrını çox öydük, Atı üzəngilədik, Aldadıb yenə qaçdıq. (Bir savaştan bəhs edir: atların quyruğunu sıx bağladıq, tanrıya təkbir gətirib onu çox öydük, çünki kafirlərlə hərəkət girdik, atları məhmizləyib hücuma keçdik, dalımızca gəlsinlər deyər qəsdən geri çəkildik. Hiylə qurduq)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 463)

Göründüyü kimi, türkün poetik ovqatı çox real tablolar üzərində yaradılmışdır. Sanki türk oğlu döyüş məharətini bədii mətnlərdə yaşatmaqla öz yaşam sirrini və milli etnik ənənəsini möhkəmlətməyə çalışmışdır. Nümunəyə baxaq:

“Xanın yuvarlaq çadırı quruldu, Bayraq dikildi, davul vuruldu, Düşmən əsgəri ot kimi biçildi, Hara qaçsa, o tutar. (Şair savaştan bəhs edərək deyir ki, xanın çadırı qurulanda (bu çadır ipəkdəndir, şiddətli soyuqdan, qardan, yağışdan qorunmaq üçündür) bayraq dikilir, davul vurulur, düşmən əsgərləri zəmi kimi biçilir, indi onların böyüyü mənim əlimdən hara qaça bilər)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 242)

Bu nümunələrdə təsvir olunan türk oğlu lazım gələrsə qəhrəmancasına apardığı mübarizəsini, əzmkar mövqeyini, lazım gələrsə elinin maddi durumunu, rəhm etmək kimi nəcib davranışlarını, insanlıq halını, taktiki savaş manevrlərini, bəzən də bu döyüşdə yaşanan acı-acıları ilə öz milli-tarixi portretini yaratmışdır.

“Bəylər atı yordular, Qayğı, qəmdən durdular, Üz-gözü saraldılar, Sanki zəfəranlıdır. (Əfrasiyabın ölümünə həsr olunmuş məşhur mərsiyədən bir bənddir. Şair bəylərin hüznünü təsvir edərək deyir: bəylər atlarını yordular, qayğı, kədər onları bihal etdi, hamısının bətibənizi sapsarıdır, elə bil ki, üzlərinə zəfəran sürtmüşlər)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 469)

“Gəldi bəri coşaraq, Verdi elini (vilayətini), Burda qalıb yaşayır, Əyri olub, səsi bitər. (Əsir düşmüş bir bəydən danışaraq deyir: üstümüzə böyük bir ordu ilə gəldi, savaşda məğlub olub elini bizə verdi, əsir düşdü, yanımızda qaldı, beli büküldü, səsi də çıxmır)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 261)

Kaşğari “Divan”a daxil etdiyi rəvayətlərin birində ulu Tanrı Büke Budracla islam serkerdəsi Arslan Tekin Qazinin apardığı savaştan bəhs edərək döyüşçü sayında böyük fərq olmasına baxmayaraq haqq tərəfin qalib gəlməsindən bəhs edir. Müəllif bu zaman məğlub əsgərlərin başı üzərindən alov töküldüyündən bəhs edir və bunu əleyhissəlam Peyğəmbərin möcüzəsi kimi təqdim edir. (Kaşğari, III c, 2006. s.215)

Müəllif missiyasına sadıqlığını “türk” sözündən bəhs edərkən daha parlaq şəkildə nümayiş etmişdir. “Türk” sözünün müxtəlif mənalarını verməklə yanaşı bu sözün ifadə etdiyi anlayışları bütün əzəməti ilə verməkdən ötrü müəllif şeir parçası ilə birlikdə hədisdən və çeşidli şərhlərdən istifadə etmişdir:

“Türk: əleyhissəlam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad Nuh oğlu Türkün övladlarına tanrının verdiyi addır... Biz “ad olaraq Türkün adını ulu Tanrı özü vermişdir” dedik. Çünki bizə əhli-mübarəkdən şeyx və imam əl-Hüseyn ibn X ələf əl-Kaşğari dedi, ona da ibn əl-Fərqi adlı bir zat ibn Əbid-Dünya adı ilə tanınan əş-Şeyx Əbu Bəkrəl-Müfid əl Cərcərainin “əl-Müəlləf fi axir əz-Zaman” [“Axır zamana dair”] adlı kitabından peyğəmbərə (s.ə.s.) istinadən bir hədisi rəvayət etmişdir. Həmin hədis belədir: “Ulu Tanrı “mənim bir ordum vardır, ona “türk” adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acıgım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərdəm” deyir. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə

yerləşdirmiş və onlara "öz ordum" demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifi layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Bu şəirdə də vurğulanır...

Haçan görsə onu türk,
Millət ona söyləyər:
Ona dəyər böyüklük,
Onda bitər ululuq.

(Haçan bir millət türkü görsə, hökmən belə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşır və onda son həddinə, zirvəsinə çatır). (Kaşğari, I c, 2006. s. 267)

II Fəsil. Etnik dəyərlərin əxlaqi-mənəvi və sosial-mədəni kontekstdə təqdimi

Mütəxəssislərin fikrinə görə, türk ərənliyi dünyanın bir çox xalqlarının taleyində, məişətində, milli xarakterində əvəzolunmaz izlər buraxmışdır. Kaşğari də sözlərə verdiyi şərhərlə türk xarakterinin məziyyətlərini incəlyir. Çünki milli xarakter ilk dövrlərdə hansısa bahadurların nümunəsi təmsalında, daha sonra hansısa yürüşlər ərəfəsində formalaşan və müxtəlif cür bu kimi müsbət keyfiyyətlərin səbəb və nəticəsi kimi meydana çıxan bir xüsusiyyətdir. Aşağıdakı nümunədə o, türkün cəmərd hərəkətindən xəbər verərək yüksək və həssas idarəçilik qabiliyyətindən, zəhmətə bağlılığından, insanlara qarşı çox nəcib, xeyirxah və səxavətli davranışlarından bəhs edən materiallar tapıb üzə çıxarmışdır:

“Öncə nədən yalvarmadın,
Nəçə yol verdin davar.
Silah tapıb sərtləşdin?
Qanınla indi yer suvar.

(Əvvəllər heç yalvarmadan sakitcə vergini ödəyirdin. İndi silahlanmışsan deyər dikbaşlıq edirsən? Ya tez elə vergini ödə, ya da qanınla yeri suvarmağa hazırlaş)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 247)

“Qonaq görüb bunu
Qut sayan ərənlər getdi,
Oyuq görən kimi
Evini yaxan pislər qaldı.

(Qonaq görəndə onu uğur, xeyir və bərəkət sayan mərd ərənlər ölüb getdi, çöldə bir qaraltı görüb “aman, birdən qonaq olar” deyər çadırını yıxan namərdlər qaldı)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 249)

“Dilənçiyə min ceviz, Hamısı ilə ayrıca bir əsa. (Dilənçiyə min ceviz vermək mənim borcumdur, bunun hamısı ilə birlikdə ona üstəlik bir də əsa verərəm ki, o qədər ağırlığın altında yığılmasın)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 349)

“Əməksiz durmaq olmaz burada, Yaxşılıq görmədən dünya yığılar. (İnsanın burada, bu dünyada zəhmətsiz qalması mümkün deyil, insan bir xeyir görməmiş vaxt keçirir, ölüm özünü yetirir). (Kaşğari, I c, 2006. s. 416)

Folklor nümunələrindən gəldiyimiz qənaət budur ki, məhz ulularımızın bizlərə ötürdüyü təlimedici öyüd-nəsihətlər vasitəsilə xalqımızda milli kimlik normalar formalaşmışdır. Sonradan bu fəaliyyət daha sistemli və geniş şəkildə nəşildən-nəslə ötürülmüşdür. Kaşğarinin bu əməyi didaktika elminin sonrakı mərhələsində mütəfəkkirlərin çalışmaları sistemli həllini tapmışdır. XII əsrin mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvi “təlimin tərbiyəedici xarakterə malik olduğunu xüsusi vurğulayır... təlimin insanı həm maddi, həm də mənəvi baxımdan yüksəltdiyini göstərirdi. Nizaminin düzgün qənaətinə görə, təlimin son həddi yoxdur”. (Didaktika. Vikipediya.az.)

“Kardunu (buz parçalarını) inci sanmayın, Hədiyyəni muzd sanmayın, Tapılmamış şeyə sevinməyin, Bilgələr bunu bəyənməzlər. (Fındıq boyda buz parçalarını inci hesab etmə, hədiyyə edilmiş yeməyi əl muzdu sanma, tapmadığın şeyə sevinmə, çünki həkəma bunu bəyənmir). (M. Kaşğari, I c, 2006. s. 417)

“Əgildi: əyildi. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: “kuruiz yığaç əpilməs, kurmuş kəriş tügülməs = quru ağac əyilməz, qurulu, gərilməz kəriş (yay) düyülməz”. Bu söz bir şeyin istifadə olunduqdan sonra əvvəlki halına dönməyəcəyini bildirir”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 244)

“İgəşdi: çarpışdı. Aşağıdakı məsələdə də işlənmişdir: “ikki boğra igəşür, otra kökəgün yançılur = iki buğra çarpışar, ortada göy milçək qırılır”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 237)

“Ayağım duzəxə, tələyə düşdü, Çünki gizli tələni görmədim. Bundan uzun zaman xəstə oldum, Sevgilim, indi mənə əlac et”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 381)

Türk xalqlarının yaratdığı fikir-söz tarixindən bəllidir ki, müxtəlif ədəbi janrlar, xüsusən tarixi eposlar etnik və milli tiplərin müxtəlifliyini, onların tarixi tipoloji təbiətini, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini açıb göstərir. Oğuzların etnikpsixoloji xüsusiyyətləri xarakterin xüsusi təzahürü kimi qonaqpərvərlikdə, əliaçıqlıqda, sədaqətdə, dözümdə və s. daha dolğun şəkildə üzə çıxır.

“Oğlum, öyüd al, biliksizliyi dəf elə, Kimin qovudu olsa, ona bəkməz qatar. (Ey oğul, öyüd al, özündən avamlığı, səfahəti uzaqlaşdır, bil ki, qovudu olan şəxs ona bəkməz qatar; ağılı olan adam öyüdü qəbul edər). (Kaşğari, I c, 2006. s. 433)

“Bilgə: ağıllı. Bu beytdə də işlədilmişdir: Bilgə adamı xoş tut, sözünü dinlə, Onun ərdəmini öyrən, işə tətbiq et. (Bilikli, ağıllı, ərdəm sahibi adamın sözünü dinlə, ondakı ədəb və fəziləti öyrən, öyrəndiyinə əməl et). (Kaşğari, I c, 2006. s. 424)

“Ata-ananın öyüdlərini eşidib rədd etmə, Nemət tapsan, ərköyünlük edib qudurma. (Həmişə ata-ana sözü dinlə, onların öyüdlərini qulaq ardına vurma, əgər nemətə, var-dövlətə çatsan, ərköyün olma, həddini də aşma). (Kaşğari, I c, 2006. s. 484)

“Munduz: axmaq, gic. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: nə qədər axmaq olsa da, eş-dost yaxşıdır, nə qədər əyri olsa da, yenə yol yaxşıdır, (dost səfeh olsa da, çöldə yalnız qalmaqdansa, onunla olmaq yaxşıdır, çölün düzündə hara gedəcəyini bilməyib elə belə getməkdənsə, əyri yolla getmək yaxşıdır). (Kaşğari, I c, 2006. s. 447)

“Bu məsələdə də işlənir: çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki toyuqdan olma”. Bu söz meydana olmayan bir şeyi ələ keçirmək üçün əlindəkini xərcləyəne deyilir. (Kaşğari, I c, 2006. s. 438)

“Atalar sözlərinin ilk örnəkləri “Kitabi-Dədə Qorqud”, Mahmud Kaşğarinin "Divani lüğət-it-türk" kimi klassik yazılı abidələrdə özünə yer tapmışdır. Oğuz tayfalarının müdrikliyini ifadə edən xüsusi atalar sözü toplusları — "Oğuznamə"lər də Azərbaycan folklorunun qiymətli abidələrindəndir.... Bu əsərlərin üstünlüyü ondadır ki, onların varlığını təxminən min il əvvəl mövcud olan türk icmalarının nümunələri fonunda nümayiş etdirir”.(Folklor.Azərbaycan.az.) Kaşğari türk cəmiyyətinin idarə edilməsində psixoloji faktorlardan bəhs edərkən obrazlı sözün təsir qüvvəsinə güvənərək nəzmlə yazılmış poetik strukturuna görə də nəfis atalar sözlərindən də istifadə etmişdir:

“Kaşuk: qaşiq. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

“Kuruk kaşuk ağızka yaram as,
Kuruğ söz kulakka yakışmas”.
Quru qaşiq ağıza yaramaz,
Quru söz qulağa yaraşmaz.

Bu söz birindən asılı işi olanın ona bir fayda verməsi üçün söylənir”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 389)

Bu nümunələr məşhur “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının forma və məzmun keyfiyyətləri ilə çox səsləşir. “KDQ-də öz əksini tapan etnik xarakter əlamətləri ümumən Oğuz etnosunun “psixi siması”nın aynası kimi çıxış edir. Oğuz elinin başçısı, “xanlar xanı” Bayındır xan ildə bir dəfə böyük şadlıq məclisi qurur, “atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır”, qonaqlıq edirdi”. (Bayramov, Etnik psixologiya, şəxsiyyət.)

Örnəklərdən çıxış edərək deyə bilərik ki, türk övladının mənəvi portretini əməyə, elə-obaya münasibətilə birlikdə həm də bədii-estetik duyumu, zehni fəaliyyəti tamamlayır.

“Ülyahəzrət Tərkən xatuna

Çatdır məndən şeir,
De ki: sizin xidmətçi
Yeni əmrə müntəzir”.
“Daim yağar buludu,
Xalis altın dam layar,
Axsə onun axını,
Mən sevinclə içərəm”.

(Tərkən xatuna həsr edilmiş şeirin başqa bir bəndidir, şair deyir ki, onun ehsan buludlarından xalis qızıl yağar, əgər onun axını bizə tərəf axsa, onu özüm üçün böyük inayət sayar və sevinclə, qana-qana içərəm). (Kaşğari, I c, 2006. s. 379)

Buradan görünür ki, Tərkən xatun incə zövqə malik olan, sözə-sənətə hörmətlə yanaşan, sənətkar taleyinə və məqamına dəyər verən qadındır. Türk övladı tək-cə döyüş meydanlarında qəhrəmanlıq etməyi bacarmır, lazım gələndə incə duyğularla sənətə, sivil normalara diqqət ayırmağı da bacarır. Yəni mədəni sferanın düzgün istiqamətləndirilməsi ənənəvi mədəniyyətin əsasını müəyyənləşdirir. “Ənənəvi mədəniyyət-bədii ədəbiyyat incəsənət-teatr, kino sənəti, rəssamlıq, musiqi... etnopsixologiyani nəinki qoruyub saxlayır, həmçinin cilalayır. Etnopsixologiya adət-ənənələri-toy və yas mərasimlərini, milli və dini bayramları forma və məzmunca müəyyənləşdirir”. (Şəmsizadə.2022, s.12).

“Poeziya ədəbi estetika mənbəyidir. Bu estetika bir tərəfdən şairin iç dünyasından, onun öz ideallarını ifadəsindən xəbər verirsə, o biri tərəfdən hər bir şairin dünyaya, həyata baxışı onun fərdi üslubundan, poetik düşüncəsindən, yaradıcılıq qabiliyyətindən asılı olmaqla yanaşı həm də özündə daşıdığı milli yaddaşının, milli kimliyinin ifadəsi kimi qəbul olunur”. (Məmmədli, 2019, s.11). Elə nümunələr vardır ki, burada el-obaya sevgilə bərabər onun təbiətinə və gözəlliyinə vurğunluq, onu dəyərləndirmək həvəsi və s. **ekzotik** düşüncələr türk oğlunun zərif duyğularından bəhs edir:

“Hər bir çiçək yığıldı, Tumurcuqlanıb бүküldü, Dördkünc düyün düyüldü, Yarılaraq bir-birinə girir. (Çiçəklər toplandı, sanki tumurcuqlar dördkünc düyünlər kimi bir-birinə sarılmış, açılmaq üzrə bulunurlar). (Kaşğari, I c, 2006. s. 429)

“Məndə dinar qaranquş, Şirin-şirin ötər bülbül, Erkək-dişi uçuşar. (Yaz qışa deyir: at quşu səndən qaçar, qaranquş məndə dincələr, bülbülsə cəh-cəh vurur, bütün quşlar yazda cütləşərlər)”. (M. Kaşğari, I c, 2006. s. 500)

“Quru tamam göl oldu, Dağlar başı göründü, Dünyanın nəfəsi qızdı, Dürüli çiçəklər sıralandı. (Sular artdı, çala-çuxuru doldurdu, dağların başı görünən kimi oldu, dünyanın nəfəsi qızdı, gül-çiçək açdı)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 231)

“Bütün qulanlar coşdu, Geyik, sığır toplaşdı, Yaylaya doğru axışdı, Sıralanıb səyrişirlər. (Baharı mədh edərək deyir: yaz gəldi, qulan, geyik, sığır ham ısı bir yerə toplaşdı, bunlar yaylaya doğru axışır, sıra-sıra olub sevincdən atılıb-düşürlər)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 256)

Milli yaddaşın içərisində mühüm olan amilədən biri də **ailə** mədəniyyətinin, şəxsi münasibətlərin, sevginin insan təfəkküründə tutduğu yerdir. “Ailə sferası – insanın şəxsiyyət kimi formalaşması və psixi inkişafını müəyyən edən güclü mənbədir”. (wikipedia.org) “Divan”da verilmiş bədii nümunələrdə nikah və valideyn-övlad hisslərindən başlamış şəxsiyyətin ailə mühitində inkişafına, eləcə də şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərə, uşaqların tərbiyəsi problemlərinin həllinə kimi müxtəlif məsələlərə rast gəlmək mümkündür:

“Katun: Əfrasiyabın bütün qız nəvələrinə verilən ad. Bu məsələdə də işlənir: “xan ışı bolsa, katun ışı kahr= xanım işi olanda, xatunun işi təxirə salınır”. Bu, ərəblərin sözü kimidir. Ərəbcə bu aforizm “izə cə nəhrullah bəsələ nəhrü İsa” = “Allahın nəhri axanda İsanın nəhri onun yanında dəyərsizdir” deməkdir. Bu ifadə Səalibinin “Simar ül-qülub” (“Qəlblərin meyvəsi”) adlı kitabından alınmışdır. Burada “nəhrullah” Allahın nəhri, yaxud yağmur, yağış və ya sel deməkdir, “nəhrü İsa” isə Bağdaddakı kiçik bir kanalın adıdır. Bu məlumatı Seçkin Ərdi ilə Sərap Tubğa Yurtsevərin kitabından iqtibas etdik. Bu dəyərli bilgiyə görə onlara təşəkkür edirik. Buradan türkcə atalar sözünün (“xanın işi, əmri olanda,

xatunun işi təxirə salınır”) mənası daha da dəqiq aydınlaşır. Yəni xanın işi Allahın nəhrirdirsə, xatunun işi olsa-olsa İsanın kanalı kimi bir şeydir.” (Kaşğari, I c, 2006. s. 407)

“Kızıl: hər nəsnədən qızıl (qırmızı) olan. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: Özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyər, Yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər. (Qadın gözəl görünməyi, özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyinər, naz etməyi, yarınmağı bacarsa, yaşıl geyinər). Bu söz xoşbəxt olmaq üçün xoşrəftar olması lazım olan qadın barədə deyilir”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 392)

Vətənə qarşı bəslənilən duyğular, yüksək əxlaqi mədəniyyət, cəmiyyət-ailə kultunun bütün tərəfləri poetik gücün imkanları çərçivəsində türk etnosunu həmişə özünü nəzarətdə saxlamağa ruhlandırılmışdır. “Türklər təkcə vətənlərini deyil, həm də bir-birlərini sevidilər, türk cəmiyyəti belə sevgiyə əsaslanan ünsiyyət sayəsində qurulmuşdu”. (Şəmsizadə, 2022, s.12)

“Qardaş demiş -saya salmamış, baxmamış, Qayın demiş - baxmış». Bu söz qohumlar arasında qayına xüsusi sevgi göstərilməsini vurğulamaq üçün deyilir” (Kaşğari, I c, 2006. s. 401).

“Atattı: yetişdi. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: dayça yetişsə, at dincələr, oğul yetişsə, ata dincələr”, (dayça at olan zaman at minilməkdən qurtulub dincələr, oğul böyüyüb ata olanda, atalıq vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayar, o zaman da ata dincələr. Həmin söz bu beytdə də işlənmişdir: “Mənim sözümü bilgilərə çatdır, de: Qısrığın dayı at olsa, qısrıq dincələr”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 252)

“Ədhirdi: ayırdı. Bu məsələdə də işlənmişdir: “ət dırnaqdan ayrılmaz”. Bu söz ətin dırnaqdan ayrılmağı kimi, qohumların da bir-birindən ayrılmayacağını bildirmək üçün deyilir”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 228)

“Ulaşdı: ulaşıdı. Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir: Hər kəs qurd kimi ulayır, Yaxasını yırtıb bağırır, Səsi gəldikcə qışqırır, Gözü örtülənə qədər ağlayır. Mahmud Kaşğari burada da şərh və açıqlamalar verərək bu acı hadisəni önə çıxarmaq istəyilə izah edir. (Əfrasiyabın ölümünə yandıqları üçün hamı qurd kimi ulayır, hayqıraraq yaxasını yırtır, bəzən ırlayıcı (ağı deyən) kimi səs çıxarır, yaş gözünü örtənə qədər ağlayır)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 239)

Beləliklə, Kaşğari xüsusi nüunələr seçməklə bildirir ki, türk ailəsində fərdləri bir-birinə bağlayan yalnız qan qohumluğu deyil, həmçinin, oxşar fiziki, zehni, emosional, psixiki xüsusiyyətləri, ümumi məişəti, ortaq dəyər və əxlaq normalarıdır. “Bütövlükdə türk Eli əxlaqi sərvətlər sərgisi idi: namus, qeyrət, mərhəmət, vicdan, ədalət bu səpkidə əsas yer tuturdu. Bunlar həm də təbii olaraq türklərin etnopsixologiyasının gələnləri və təsisatları idi”. (Şəmsizadə, 2022, s.12) Mətnlərdə sevgi münasibətlərinin müqəddəsliyindən bəhs olunan maraqlı misralara da rast gəlirik:

“Mənim qəlbim bildirçin, Onun odu çalxanır. (Mənim ruhum bildirçin kimi onun eşq atəşi üzərində uçub hərlənir.)

“Kim deyib, kim eşidib Ay evinin ardıc budağı olduğunu? (Burada cariyəni tərifləyərək onun üzünü aya, ayın evi olan haləyə, boyunu isə ardıc, yəni sənubər budağına bənzədir)”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 381)

“Bu atalar sözündə də işlənmişdir: “Kulak eşitsə, könqiil bilir, Köz körsə, üdhik kəkir”. Qulaq söz eşitsə, könül bilər, Göz sevgilisini görsə, şövqə gələr”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 256)

Türklər islamıyyətə gələndə böyük bir yol keçmiş, islami dəyərləri qəbul etdikdən sonra isə qızıl dövr yaşamışlar. Tarix sübut edir ki, hələ İslamdan öncə də ulu babalarımız tək Tanrıya inanmışlar. Onlar islamı qəbul etdikdən sonra da sivil türk inanclarını saxlamışlar. “Ruhən, qəlbən və əqli baxımdan dürüstlük faktı və ağılin önə çıxarılması türk islamının təməlidir. Ağıla uymayanı türk islamı qəbul etmir”. (İslamda türklər və türklərin islamı, 2023). Örnəklərin ideya-mövzu qaynaqlarında yer alan islami mövzular, onlardakı hikmətlər və dəyərlər diqqəti cəlb edən məqamlardandır. Kaşğarinin öz dilindən verilən şərhələrdə müxtəlif surə və ayələrə müraciət, hədislərdən, dini ədəbiyyatlardan iqtibaslar, ilahiyyətə bağlı mövzulara bələdlilik daha çox nəzərə çarpır. Poetik mətnlərdə də Yaradana və onun yaratdıqlarına müraciət formaları, onun nemətlərinə şükranlıq (“Tanrını çox öydük, Atı üzəngilədik” və s.) kimi məsələlərlə qarşılaşmaq mümkündür.

Yeri gəlmişkən, müəllifin dilçiliklə bağlı elmi izahlardan başqa şərh elminin incəliklərini xatırladan mətnlərlə də rastlamaq mümkündür. Şərh elmi ədəbi tənqidin populyar janrlarından biri kimi çox məşhur olduğundan Kaşğari bir çox mətləbləri bu janrın imkanlarından istifadə etməklə aydınlatmağa cəhd etmişdir:

“Quşların ən pisi, ən xeyirsizi sağsağan, ağacların ən pisi quşburnu, itburnu ağacı, yerin ən pisi qazğan yer, xalqın isə ən pisi barsğanlılardır”. Ağacların ən pisinə azğan deyilir, gül kimi sarı, ağ çiçəkləri olan ağacdır, sırğa kimi qırmızı meyvələri olur. Bizim tərəflərdə bağ-bostan kənarlarına əkilər, çünki bu ağac odun olmağa yaramır, yandığı zaman partlayıb ətrafa sıçrayır, paltarını və evdəki əşyalarını yandırır. Yerin ən pisi yargan və bataqlığı olan yerdir, çünki belə yerlər çadır qurmağa və əkin əkməyə əlverişsizdir. İnsanların ən pisi isə barsğanlardır. Çünki onların xasiyyəti pisdır, xəsisdirlər”. (Kaşğari, I c, 2006. s. 433)

Nəticə

Bu poetik örnəklərin ideya-mövzu dairəsini genişləndirdikcə onları türk etnopsixologiyasının tərənnümçüsü kimi dəyərləndirmək mümkündür. Milli söykökümüzə söykənən dəyərlər, yüksək əxlaq, vətənə qarşı bəslənilən duyğular, cəmiyyət-ailə kultunun bütün tərəfləri poetik gücün imkanları çərçivəsində türk etnosunu həmişə özünü nəzarətdə saxlamağa ruhlandırmışdır. Etnopsixologiya milli mentaliteti formalaşdırırsa, demək ki, ədəbi mətn də etnik mədəniyyətin bir hissəsi olaraq genetik yaddaşa yanaşı onun daimi təbliğatçısı, mədəni yaddaşdır. Bu əxlaqi fəzilətlər məhz sənətin, ədəbiyyatın, xüsusilə poeziyanın çevik təsir gücü ilə ötürülmüş, sevilmiş, bəyənilmişdir.

Ədəbiyyat:

- Mahmud Kaşğari. (2006). “Divanü lüğat-it-türk”. Dörd cildə I cild (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər) Bakı, “Ozan”.
- Mahmud Kaşğari. (2006). “Divanü lüğat-it-türk”. Dörd cildə. II cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər) Bakı, “Ozan”.
- Mahmud Kaşğari. (2006). “Divanü lüğat-it-türk”. Dörd cildə. III cild, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər) Bakı, “Ozan”.

İnternet resursları

- WEB_1: Hüseynova S. (2019). “Türk xalqlarının etno-psixoloji xüsusiyyətləri”. https://www.academia.edu/104491131/T%C3%BCrk_xalqlar%C4%B1n%C4%B1n_etno_psixoloji_x%C3%BCsusiy%C9%99tl%C9%99ri?uc-sb-sw=102880187
- WEB_2: Etnopsixologiya. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
- WEB_3: Şəmsizadə N. (2022). Etnik şüur və etnopsixologiya. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2022/iyul/805607.htm> (07.07.2022).s. 12
- WEB_4: İslamda türklər və türklərin islamı. (2023). Fikrət Türkmənlə müsahibə. https://xalqqazeti.az/az/musahibe/131121-islamda-turkler-ve-turklerin-islami_ (22.06.2023)
- WEB_5: Bayramov Ə. (2012). “Etnik psixologiya və şəxsiyyət”. http://dede.musigi-dunya.az/e/etnik_psoxo;oji.html
- WEB_6: Cahangir Məmmədli. (2019). <http://www.anl.az/down/meqale/525/2019/oktyabr/675027.htm> 525-ci qəzet. 2019.4 oktyabr.s.11.
- WEB_7: Psixologiya. https://az.wikipedia.org/wiki/Ail%C9%99_psixologiyas%C4%B1
- WEB_8: Folklor. <https://azerbaijan.az/related-information/166>

“DİVAN-I LÜGATİ’T-TÜRK’TE” DİNİ KAVRAMLAR

Övezmuhammet ABDYLLAYEV*

Özet

Kaşgarlı Mahmud tarafından 11. yüzyılda kaleme alınan Divan-ı Lügati’t-Türk, Türk dilinin ve kültürünün erken dönemlerine ışık tutan eşsiz bir eserdir. Bu sözlük, Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türklerin zengin kültürel mirasını tanıtmak amacıyla yazılmıştır. Eserde, Türklerin yaşam biçimini, sosyal yapısını ve dini inanışlarını yansıtan birçok kavram yer almaktadır. Dini kavramlar ise eserin dikkat çekici bir boyutunu oluşturur.

Kaşgarlı Mahmud’un eseri, İslamiyet öncesi Türk inanışlarının izlerini korumakla birlikte, İslamiyet’in Türkler arasında nasıl yayıldığını ve kabul gördüğünü de yansıtır. Divan-ı Lügati’t-Türk’te yer alan dini kavramlar, hem İslamiyet’in etkisini hem de eski Türk inançlarının kalıntılarına ortaya koyar.

Türklerin VIII. yüzyıldan itibaren İslamiyet’i kabul etmeye başlaması, yalnızca dini inanışlarını değil, dil ve kültürlerini de büyük ölçüde etkilemiştir. Divan-ı Lügati’t-Türk, bu dönüşüm sürecini yansıtan önemli bir belgedir. Eserde, Arapça ve Farsça kökenli İslami kavramların Türkçeye yerleştiği ve halkın günlük yaşamında kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu kavramlar, Türklerin İslamiyet’e olan adaptasyon sürecini ve İslam kültürünün dil üzerindeki etkisini ortaya koyar.

Türkler, İslamiyet’i kabul ettikten sonra dini ifadeleri sadece ibadetlerinde değil, günlük hayatlarının her alanında kullanmıştır. Allah kavramı onlardan en sık kullanılanlarından biridir. İnsanların Allah’a olan bağlılıklarını sürekli hatırlamaları maneviyat alanında köklü tarihi arka planının olduğunun ifadesidir. Türkler Yüce varlığı ifade etmek için “İdi” kelimesini de kullanmışlardır. Bu kelimenin alt anlamlarından bazıları “sahip, mâlik” demek olup Üst ve Vüksek varlığa karşılık gelir. XI. yüzyılda Türklerin inanç sisteminde “İdi” kelimesinin “Allah, Tanrı” karşılığında kullanımı Tanrı’nın her şeyi kuşatan, kapsayıcı gücü ile alt anlam katmanındaki “sahip” anlamına gelen “idi/iye” sözcükleri arasındaki semantik bağıntıyı göstermesi açısından dikkat çekicidir. Divan-ı Lügati’t-Türk’te bu ifadenin sıkça kullanılması ayrı bir öneme sahiptir.

Şamanizm inancını benimseyen Türk toplulukları, yeni bir din olan İslam’ı kabul ettiklerinde, beraberinde bu yeni inanç sistemine özgü dini kavramlarla da tanışmışlardır. Ancak, Türklerin Arapça dini terminolojiyi doğrudan benimsemek yerine, bu kavramlara Türkçe karşılıklar üretme yolunu seçmeleri, dil ve kültür açısından kayda değer bir yaklaşım olarak öne çıkar. Bu tutum, Türklerin dil ve kültürel kimliklerini koruma konusundaki kararlılıklarını göstermektedir.

XI. yüzyılda kaleme alınan “Divan-ı Lügati’t-Türk”, bu süreçte ortaya çıkan zengin söz varlığını kayıt altına alan önemli bir eser niteliğindedir. İçerdiği zengin terminoloji ile pek çok çalışmaya konu olan bu eser, kapsamlı bir kavram alanına sahiptir ve bugün dahi araştırma ve incelemelerde sıkça başvurulmuş bir kaynak olmaya devam etmektedir.

Eserde yer alan sözcükler, Türklerin inanç ve manevi dünyaları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. “Divan-ı Lügati’t-Türk’ün” yazıldığı dönemde, İslamiyet’i henüz kısa bir süre önce benimseyen Türklerin, dini terimlerin büyük bir kısmını Türkçe kökenli kelimelerle ifade etmiş olmaları, dikkat çekici bir özellik olarak karşımıza çıkar. Bu durum, Türklerin dil ve inanç sistemleri arasında kurdukları derin uyumun bir göstergesidir.

Kaşgarlı Mahmud’un bu eseri, Türklerin İslamiyet ile tanıştıkları ilk dönemlerde dini anlayışlarını ve bu anlayışın dil üzerindeki etkilerini anlamak için vazgeçilmez bir kaynak olma özelliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı, Türk, dil, Tanrı, inanç, kültür.

* Dr. Mahtumkulu Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi İlahiyat Bölümü, owezahmet2018@gmail.com; ORCID ID: 0009- 0009-3260-0012

Religious Concepts in “Divan al-Lugat at-Turk”

Abstract

“Divan al-Lugat at-Turk”, written by Kaşgarlı Mahmud in the 11th century, is a unique work shedding light on the early periods of Turkish language and culture. This dictionary was prepared to teach Turkish to Arabs and to introduce the rich cultural heritage of the Turks. The work contains numerous concepts reflecting the Turks' way of life, social structure, and religious beliefs. Religious concepts constitute a significant dimension of the text.

Kaşgarlı Mahmud's work preserves traces of pre-Islamic Turkish beliefs while also reflecting how Islam spread and was accepted among the Turks. The religious concepts in “Divan al-Lugat at-Turk” reveal both the influence of Islam and the remnants of ancient Turkish beliefs.

The Turks began adopting Islam in the 8th century, a transformation that profoundly impacted not only their religious beliefs but also their language and culture. “Divan al-Lugat at-Turk” serves as a crucial document reflecting this transformation process. The text illustrates how Arabic and Persian Islamic concepts were integrated into Turkish and began to be used in daily life. These concepts reveal the Turks' adaptation to Islam and the influence of Islamic culture on their language.

After embracing Islam, the Turks used religious expressions not only in worship but in all areas of their daily lives. The concept of Allah is one of the most frequently mentioned. The continuous remembrance of Allah signifies a profound historical and spiritual foundation. Turks also used the term “Idi” to refer to the Supreme Being. Some secondary meanings of this term, such as “owner” or “possessor,” correspond to the concept of a supreme and transcendent deity. The use of the word “Idi” to mean “Allah” or “God” in the Turkish belief system of the 11th century demonstrates the semantic connection between its meaning as “possessor” and the encompassing power of God. The frequent use of this expression in “Divan al-Lugat at-Turk” is noteworthy.

Turkish communities practicing Shamanism became acquainted with new religious concepts when they adopted Islam. However, instead of directly adopting Arabic religious terminology, the Turks opted to create Turkish equivalents for these concepts, which stands out as a significant linguistic and cultural approach. This choice reflects the Turks' determination to preserve their linguistic and cultural identity.

Written in the 11th century, “Divan al-Lugat at-Turk” is a valuable work that recorded the rich vocabulary emerging during this period. With its comprehensive terminology, the work has been the subject of numerous studies and remains a frequently referenced source in research today. The words it contains provide crucial insights into the beliefs and spiritual world of the Turks.

During the period when “Divan al-Lugat at-Turk” was written, the Turks had only recently embraced Islam. The fact that many religious terms were expressed using Turkish-origin words is a striking feature. This demonstrates the deep harmony the Turks established between their language and belief systems.

Kaşgarlı Mahmud's work is an indispensable resource for understanding the Turks' religious perspectives during their early encounters with Islam and the impact of these perspectives on their language.

Keywords: Kaşgarlı, Turk, language, God, belief, culture

Giriş

Türkçenin ilk sözlüğü olarak kabul edilen “Dîvânü Lugâtî't-Türk”, 11. yüzyılın büyük dil bilgini ve Türkologlarından Kaşgarlı Mahmud tarafından 1074-1077 yılları arasında kaleme alınmıştır. Bu eser, sadece bir sözlük değil, aynı zamanda Türk halklarının dil, kültür ve coğrafyasını belgeleyen bir ansiklopedi niteliğindedir. 1910'lu yıllarda, Ali Emîrî Efendi tarafından keşfedilen eser, Türk dili ve kültürünün anlaşılmasında önemli bir mihenk taşıdır. Ali Emîrî, diğer adıyla Ali Emîrî Efendi (1857, Diyarbakır-23 Ocak 1924, İstanbul), Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşamış bir araştırmacı, tezkire

yazarı, ve devlet memurudur. Aynı zamanda, zengin bir kitap koleksiyonuna sahip bir kütüphaneci ve yazardır. Türk kültür tarihinde önemli bir yer edinmesinin en büyük nedeni, bilinen en eski Türkçe sözlük olan “Dîvânu Lügati’t-Türk’ün” orijinal nüshasını keşfederek kültür dünyasına kazandırmış olmasıdır. Bu keşfi, Türk dili ve tarihine yapılan en değerli katkılardan biri olarak kabul edilir. Eserin bulunup Türk kültürüne kazandırılması, Türkoloji araştırmalarının temellerinin atılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Kâşgarlı Mahmud, yalnızca bir dilbilimci değil; aynı zamanda bir coğrafyacı, etnolog, halk edebiyatı araştırmacısı ve kültürel tarihçi olarak da değerlendirilmelidir. O dönemin Türk halklarını yakından gözlemleyerek eserine taşımış ve bu gözlemleriyle XI. yüzyıl Türk dünyasının genel bir portresini oluşturmuştur. Kâşgarlı Mahmud, eserini yazarken Türk halkları arasında dolaşarak onların günlük yaşamında kullandıkları kelimeleri, atasözlerini, halk edebiyatını, coğrafi özelliklerini ve toplumsal yapılarını kayıt altına almıştır. Bu yaklaşımı, eseri sıradan bir sözlük olmaktan çıkarıp çok yönlü bir kültür hazinesine dönüştürmüştür.

Dîvânu Lügati’t-Türk, yaklaşık 8000 madde başından oluşan bir sözlük niteliği taşır. Ancak eserin kapsamı yalnızca dilbilgisel değil; aynı zamanda tarihsel, coğrafi ve sosyokültürel bir perspektifi de içerir.

Eser, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alınmış olsa da, Türkçenin dil zenginliğini ve Türk halklarının kültürünü yansıtmak bakımından eşsizdir. Sözlükte, gündelik hayatta kullanılan kelimelerden dini terminolojiye, soyut kavramlardan atasözlerine kadar geniş bir kelime hazinesi bulunmaktadır. Örneğin: Kadınların kullandığı giysiler ve makyaj malzemeleri, ev eşyaları, çocuk oyunları, halk inanışları, baharın gelişi gibi doğa tasvirleri, Türk halklarının o dönemdeki yaşam tarzı ve inanç sistemleri ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Eserde yer alan dünya haritası, Kâşgarlı Mahmud’un coğrafi bilgi birikimini yansıtır. Harita, o dönemde Türklerin yaşadığı bölgelerin coğrafi tasvirini sunarken, aynı zamanda farklı Türk boylarının dağılımını da göstermektedir. Bu yönüyle eser, bir coğrafya kitabı özelliği de taşımaktadır.

Dîvânu Lügati’t-Türk, X. yüzyılda İslamiyet’i kabul etmeye başlayan Türk topluluklarının kültürel, dini ve manevi dünyasını anlamak için eşsiz bir kaynak niteliği taşır. Bu eser, sadece Türk dilinin zenginliklerini ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda Şamanizm’den İslamiyet’e geçiş sürecinin izlerini de taşır. Bu geçiş süreci, Türk halklarının geleneksel inanç sistemlerinden yeni dini anlayışlara evrilişini gözler önüne sermektedir.

Eserde yer alan deyimler, atasözleri ve dini terimler, Türk toplumunun o dönemdeki yaşam tarzını, dünya görüşünü ve manevi değerlerini anlamak için derinlemesine bir perspektif sunar. Şamanizm’e özgü ritüeller ve kavramların, İslamiyet’le harmanlanarak nasıl dönüştüğüne dair bilgiler barındıran Dîvânu Lügati’t-Türk, dönemin inanç dünyasına ışık tutar. Bu bağlamda, sadece bir sözlük değil, aynı zamanda Türk halklarının dini inanışları, ahlaki değerleri ve soyut kavramları hakkında da zengin bir belge niteliğindedir.

Eserin bu yönü, Türk halklarının İslamiyet’i kabul ettiği süreçteki kültürel adaptasyonu, eski inanışlarla yeni dini anlayışların nasıl bir araya geldiğini ve bunun toplumsal yaşama nasıl yansıdığını anlamak için önemli ipuçları sunar. Böylece, Dîvânu Lügati’t-Türk, hem dil bilimi hem de tarih ve antropoloji açısından değerli bir kaynaktır.

Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânu Lügati’t-Türk adlı eserinde yer alan dinî kavramlar, İslamiyet’i yeni benimsemiş olan Türk topluluklarının dini anlayışlarını, inanç dünyalarını ve gündelik yaşam tarzlarını yansıtan önemli ipuçları barındırır. Bu kavramlar, bir yandan İslamiyet öncesi Türk kültürüne ait izleri taşıırken, diğer yandan İslamiyet’in kabul edilmesiyle birlikte toplumun manevi hayatında meydana gelen değişimleri ve dönüşümleri gözler önüne serer.

1. Eski Türklerde Dinsel Kavramların İzahında Dîvânu Lügati’t-Türk’teki tanımların önemi

Eski Türklerde dini kavramların açıklanması ve anlaşılması açısından Dîvânu Lügati’t-Türk’te yer alan tanımlar, son derece önemli bir kaynak niteliği taşır. Bu eser, sadece Türk dilinin zenginliğini

ve kelime hazinesini ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda dönemin dini inanışlarına, ritüellerine ve toplumsal değerlerine ışık tutar. İslamiyet öncesi ve sonrası Türk toplumlarında dini düşüncenin nasıl şekillendiğini ve bu değişimin dilsel ifadelerde nasıl yansıma bulduğunu anlamak için Dîvânu Lugâtî't-Türk eşsiz bir başvuru kaynağıdır.

Eserde yer alan dini terimler, eski Türk inanç sistemleri ile İslamiyet'in temel kavramlarının nasıl bir araya geldiğini ve bu iki farklı inanç yapısının nasıl bir etkileşim içerisinde olduğunu gözler önüne serer. Örneğin, "Tanrı" gibi kavramlar, eski Türklerin Şamanizm'e dayalı tek tanrılı inanç sisteminden izler taşıırken, "yükünç" (namaz) ve "töre" (adalet) gibi terimler, İslamiyet'in Türk toplumlarında yerleşmeye başlamasının dilsel ve kültürel kanıtlarıdır. Bu tanımlar, Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinde kendi kültürel değerlerini nasıl koruyarak yeni bir dini anlayışı benimsediklerini göstermesi açısından da önemlidir.

Bunun yanı sıra, Dîvânu Lugâtî't-Türk, sadece dini terminolojiyle sınırlı kalmayıp, bu terimlerin toplumsal yaşamdaki işlevlerini ve kullanım alanlarını da ortaya koyar. Eski Türklerdeki dini ritüeller, kutsal kavramlar ve manevi değerler, bu eser aracılığıyla kayıt altına alınmış ve günümüze ulaşmıştır. Bu tanımlar, Türklerin dini dünyalarını anlamak için bir rehber niteliğindedir ve hem tarihsel hem de kültürel bağlamda derinlemesine bir perspektif sunar.

Dîvânu Lugâtî't-Türk, Eski Türklerin dini kavramlarını izah etme konusunda sadece bir sözlük değil, aynı zamanda kültürel, tarihsel ve dini bir belge olarak değerlendirilebilir. Bu tanımlar, Türk halklarının inanç dünyasını, manevi arayışlarını ve dini değerlerini daha iyi anlamamıza yardımcı olur ve bu nedenle benzersiz bir öneme sahiptir.

Eserde yer alan "Tanrı" kelimesi, İslamiyet öncesi Türk toplumlarında yaygın olarak benimsenen tanrı inancını açıkça yansıtan bir kavramdır. Bu kelime, Türklerin gökyüzüyle ve doğayla sıkı bir bağ kurarak kutsallık atfettikleri bir varlık anlayışını ifade eder. Türk toplumlarında tanrı inancı, Şamanist geleneklerin temelinde yer almış ve evrenin düzenini sağlayan yüce bir güç olarak kabul edilmiştir. Gökyüzü, dağlar, su kaynakları ve diğer doğal unsurlar, bu inancın somutlaştığı yerler olmuş, tanrı kavramı bu kutsal mekanlarla sıkı bir şekilde ilişkilendirilmiştir.

İslamiyet öncesindeki Türk toplumlarında "Tanrı", hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir yol gösterici, koruyucu ve hayatın merkezinde yer alan kutsal bir otorite olarak görülmüştür. Şamanist gelenekte bu inanç, Şaman adı verilen ruhani liderler aracılığıyla ritüellerle ifade edilmiştir. Tanrı ile iletişim kurmak, doğanın dengesini korumak ve toplumu koruma altına almak, Şamanist inancın önemli unsurları arasında yer almıştır.

"Tanrı" kelimesinin İslamiyet'in kabulünden sonra da kullanılmaya devam etmesi, Türklerin eski inanç sistemlerinin etkilerinin tamamen yok olmadığını ve bu inançların kültürel bir süreklilik içinde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. İslamiyet'le birlikte Allah inancı merkeze alınmış olsa da "Tanrı" kelimesi, Türk dilinde ve kültüründe yeni dini anlayışla birlikte yaşamaya devam etmiştir. Bu durum, eski inançlarla yeni dini değerlerin bir araya gelerek harmanlandığını ve Türk toplumunun kültürel zenginliğini koruyarak değişim geçirdiğini açıkça ortaya koyar.

"Tanrı" kelimesi, Türk toplumunun tarih boyunca inanç sistemlerindeki değişimleri ve bu değişimlerin kültürel yapıda nasıl izler bıraktığını anlamamız açısından son derece önemli bir kavramdır. Hem eski Şamanist gelenekleri hem de İslamiyet sonrası dönemin manevi anlayışlarını yansıtan bu kelime, Türklerin inanç dünyasında köprü işlevi gören bir sembol olarak değerlendirilebilir.

"Yükünç" (namaz) kavramı (2005: 717), Türk topluluklarının İslamiyet'i kabul etmelerinin ardından dini hayatlarının ayrılmaz bir parçası haline gelen en önemli ibadetlerden birini ifade eder. İslamiyet'le birlikte Türk toplumlarında manevi hayatın merkezine yerleşen bu terim, bireysel ibadetin ötesinde, toplumsal hayatta da büyük bir anlam taşır. Namaz, yalnızca Allah'a yönelme ve kulluk bilincini güçlendirme amacı taşımakla kalmaz, aynı zamanda bir Müslüman toplumunun üyeleri arasında ortak bir bağ oluşturur.

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te "yükünç" (namaz) kelimesinin yer alması, bu ibadetin Türklerin günlük yaşamında köklü bir şekilde benimsendiğini ve dini ritüellerin toplumda yaygınlaştığını açıkça göstermektedir. Namaz, Türk halkının İslamiyet'i kabul sürecinde dini değerleri benimsemesi ve bu

değerleri sosyal yaşantısına entegre etmesi açısından önemli bir göstergedir. Bu ibadet, Türk toplumunda hem bireysel bir sorumluluk hem de toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir unsur olarak kabul edilmiştir.

Türk kültüründe “namaz”, sadece dini bir ritüel olmanın ötesinde, hayatın düzenlenmesine katkıda bulunan bir zamanlama unsuru olarak da görülmüştür. Gündelik yaşam, sabah, öğle, akşam gibi namaz vakitlerine göre planlanmış ve bu vakitler, hem bireylerin manevi yönelimlerini hem de toplumsal birlikteliklerini şekillendirmiştir. Namazın bu şekilde yaygınlaşması, Türklerin İslamiyet’i sadece bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda yaşam tarzlarını düzenleyen bir rehber olarak kabul ettiklerini gösterir.

Bu kelimenin eserde yer alması, İslamiyet’in Türk toplumlarında yalnızca yüzeysel bir kabul görmekle kalmadığını, aksine toplumsal ve kültürel yapıya derinlemesine nüfuz ettiğini ortaya koyar. Namaz, bireyler için ruhsal bir huzur kaynağı olurken, aynı zamanda toplumu bir arada tutan manevi bir bağ olarak işlev görmüştür. Bu ibadet aracılığıyla insanlar, Allah’a yakınlışmanın yanı sıra birbirlerine karşı da sorumluluklarını hatırlamış ve dini değerlerin toplum içindeki önemini pekiştirmiştir.

Türk toplumunun İslamiyet’i kabul ettikten sonra dini anlayışlarının ve yaşam pratiklerinin nasıl değiştiğini ve bu yeni değerlerin sosyal hayata nasıl yansıdığını anlamak açısından büyük bir öneme sahiptir. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’teki bu tanım, namazın Türklerin kültürel ve manevi yaşamındaki köklü yerini ve İslamiyet’in toplum üzerinde bıraktığı derin etkiyi açıkça ortaya koymaktadır.

“Kam” (2005: 394) (Şaman) kelimesi, İslamiyet öncesi Türk inanç sistemlerinden biri olan Şamanizm’in kalıntılarına işaret eder. Şamanizm, doğa ile uyumlu bir yaşam tarzını benimseyen Türk topluluklarının ruhani liderleri ve inanç pratiklerini içerir. İslamiyet’in kabul edilmesine rağmen, bu tür eski inanışların halk arasında etkisini bir süre daha sürdürdüğünü bu kelimenin varlığı açıkça göstermektedir.

“Cennet” ve “Cehennem”, İslamiyet’in Türk toplumları üzerindeki etkisini en açık şekilde gösteren soyut kavramlar arasında yer alır. İslamiyet’in temel öğretilerinden olan ödül ve ceza anlayışı, ahiret inancıyla birlikte Türk halkının manevi dünyasında yeni bir boyut kazanmıştır. Bu kavramlar, insanların davranışlarını şekillendiren ve dini anlayışı derinleştiren önemli unsurlardır.

Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te cennet kelimesi “uçmak” olarak adlandırılır. Şu mısralar cennet kavramının anlamını tespit açısından oldukça kapsayıcı bilgiler içerir.

Türlüg çeçek yazıldı (Çeşit çeşit çiçekler açtı)
Barçın yadım kerildi (Sanki ipekten yapılmış bir halı gibi serildi)
Uçmak yeri koruldi (Cennet yeri ortaya çıktı, güzellikler belirdi)
Cennet ülkesi görüldü (Adeta cennet ülkesi görüldü)
Tumlıg yana kalgüsüz (Öyle güzel bir mevsim ki, artık kış bir daha asla gelmeyecek gibi).

Bu mısralarad, ilkbaharın coşkusunu ve güzelliğini tasvir ederken, bahar mevsiminin güzelliğini “uçmak” yani cennet ile ilişkilendiriyor. Çiçeklerin açması, doğanın canlanması, ipek gibi yumuşak ve renkli bir halı görüntüsü sunan kır manzaraları, cennetin güzelliklerine benzetilmiştir. “Kış bir daha asla gelmeyecek” ifadesi, sürekli bahar havasının hüküm sürdüğü, huzurun ve güzelliğin eksik olmadığı bir ortamı betimler. Bu benzetme, Türk mitolojisinde ve İslam kültüründe cennet tasavvuruyla örtüşür.

Ayrıca eserde cehennem kelimesi “tamu” olarak geçmekte ve ahlaki yozlaşmayı ifade eden rüşvet kelimesi ile ilişkilendirilir. Bir atasözünde şu şekilde yer almıştır.

“Tamu kapğın açar tavar” (rüşvet, cehennemin kapısını bile açar) atasözü, rüşvetin etkisinin ne kadar büyük olduğunu, insanlara kapalı olan yolları açabileceğini ifade eder. Hatta metaforik bir şekilde, cehennemin bile rüşvet karşılığında kapılarını açabileceği söylenerek, rüşvetin “her şeyi yaptırma gücüne” vurgu yapılır. Bu ifade, bazı dönemlerde toplumdaki ahlaki çöküşe ve adaletsizliğe dikkat çeker. Ayrıca, rüşvetin yalnızca insanların dünyasında değil, manevi dünyada bile kapıları zorla açabilecek kadar güçlü ve tehlikeli bir araç olarak görüldüğünü gösterir.

Rüşvet, eski Türk toplumunda da ahlaki bir sorun olarak değerlendirilmiştir. Bu atasözü, rüşvetin insanları adaletsizliğe yönlendiren tehlikeli bir alışkanlık olduğunu ima etmekle birlikte,

toplumsal yaşamda nasıl "iş bitirici" bir araç olarak kullanıldığını ironik bir şekilde eleştirir. "Tamu kapğın açar" ifadesiyle, cehennemin bile kurallarını çiğnemeye zorlanabileceği vurgulanır. Ancak bu atasözü, rüşvetin sonuçlarına dair ciddi bir uyarı niteliği taşır. "Cehennemin kapısını açmak" gibi bir metafor, rüşvetin insanı ahlaki ve manevi yıkıma sürükleyeceğini de ima eder.

Bu ifadeler, Dîvânı Lugâtî't-Türk'ün sadece dilsel değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal yaşamı yansıtan zengin bir kaynak olduğunu gösterir. "Uçmak" ve "tamu" kavramları, hem İslam inancından hem de Türk mitolojik dünyasından etkiler taşır. Bu bağlamda, uçmak (cennet) güzellik, huzur ve ebedi saadeti temsil ederken, tamu (cehennem) ahlaksızlık, kötülük ve cezalandırmanın simgesi olarak kullanılmıştır. Bu kelimeler, dönemin toplumunun değerlerini, ahlak anlayışını ve inanç sistemini derinlemesine anlamak için önemli ipuçları sunar.

"Tamu kapğın açar tavar" (Rüşvet, cehennemin kapısını bile açar) bu atasözü, rüşvetin etkisini ve gücünü abartılı bir şekilde ifade eden bir mecazdır. Rüşvetin, hatta cehennem gibi kutsal düzenin değişmez görülen kurallarını bile bozabilecek kadar güçlü bir araç olduğuna vurgu yapılır. Ancak bu ifade, yalnızca rüşvetin gücünü göstermekle kalmaz, aynı zamanda onun toplum ve birey üzerindeki yıkıcı etkisini de dolaylı olarak eleştirir.

Rüşvet, insanoğlunun ahlaki değerlerini aşındıran bir fiildir. Bu atasözünde, rüşvetin ahlaki ve manevi bir çöküşe neden olabileceği mecazi bir biçimde anlatılır. Cehennem, İslam inancında adaletin tam olarak tecelli ettiği bir yer olarak kabul edilir. Yani cehennemde herkes, işlediği günahların karşılığını eksiksiz alır ve burada hiçbir şekilde haksızlık yapılamaz. Ancak "tamu kapğın açar tavar" denilerek, rüşvetin bu adaletin bile işleyişini etkileyebileceği düşüncesi dile getirilir.

Bu ifade, rüşvetin maddi dünyada olduğu kadar manevi dünyada da adaletsizlik yaratabileceğini ironiyle anlatır. Cehennemin kapılarını bile açabilecek bir rüşvet, insanların ahlaki değerleri nasıl feda ettiklerini ve kendilerini nasıl yozlaştırdıklarını göstermektedir. Ancak bu mecazi ifade, aynı zamanda rüşvetin son derece tehlikeli bir davranış olduğunu, bireylerin ve toplumun ruhunu yozlaştırdığını ve nihayetinde ahiret azabına yol açabileceğini ima eder.

Bu atasözü, Türk toplumunun tarih boyunca rüşvetle ilgili bakış açısını ve deneyimlerini yansıtır. Rüşvet, yalnızca işlerin kolaylaştırılması için kullanılan bir araç değil, aynı zamanda toplumsal düzeni bozan, adalet duygusunu zayıflatan bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Atasözünde cehennem kapısının açılabilmesi gibi son derece abartılı bir mecaz kullanılması, bu davranışın toplumsal anlamda ne kadar büyük bir sorun olarak algılandığını gösterir.

Bu tür ifadeler, yalnızca rüşvetin etkilerini göstermekle kalmaz, aynı zamanda onu bir sorun olarak eleştirir. "Cehennem kapısını açmak", rüşvetin hem dünyada hem de ahirette kişiyi ne kadar derin bir çukura sürükleyebileceğine dair bir uyarıdır.

Günümüzde de bu atasözünden çıkarılabilecek dersler vardır. Rüşvetin, adaletin ve sistemlerin işleyişine olan güveni sarstığı, toplumsal huzuru ve düzeni bozduğu bilinmektedir. "Tamu kapğın açar tavar" atasözü, rüşvetin gücüne bir övgü değil, onun toplumsal ve manevi zararlarına karşı bir uyarı niteliği taşır. Aynı zamanda, her ne kadar kısa vadede bir kapıyı açsa da, uzun vadede bireylerin ahlaki düşüşüne ve toplumun çözülmesine yol açacağı hatırlatılır.

Bu mecaz, rüşvetin hiçbir adalet sisteminde tolere edilmemesi gerektiğini, bunun hem maddi hem de manevi bir yıkıma neden olacağını güçlü bir şekilde ifade eder.

Kâşgarlı Mahmud'un eserindeki bu dinî kavramlar, yalnızca bir dil zenginliği sunmakla kalmaz, aynı zamanda Türk toplumunun İslamiyet'i kabul etme sürecindeki inanç sistemlerini ve kültürel dönüşümünü anlamak için tarihsel bir belge niteliği taşır. Bu tür kavramlar, Türklerin eski inançları ile İslamiyet'in değerleri arasında nasıl bir köprü kurulduğunu ve bu birleşimin toplumun manevi hayatını nasıl şekillendirdiğini anlamamıza olanak tanır.

Soyut kelimeler, bir toplumun düşünce yapısını, duygusal dünyasını ve entelektüel birikimini yansıtan en önemli dil unsurlarındandır. Bu tür kavramlar, toplumların kültürel kodlarını ve bireylerin içsel dünyasını anlamamıza yardımcı olur. Dîvânı Lugâtî't-Türk gibi eserlerde yer alan bu soyut kelimeler, Türk halklarının sadece dilsel zenginliklerini değil, aynı zamanda duygusal ifadelerini, sosyal

değerlerini ve entelektüel birikimlerini de gözler önüne serer. Bu kavramlardan bazıları ve onların Türk toplumundaki yansımaları olarak şunlar örnek verilebilir.

“Ürkün” (korku) Türk halklarının duygusal ifadelerini nasıl kelimelere döktüğünü gösteren önemli bir kavramdır. Bu kelime, sadece bir duyguyu ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda toplumun tehlikelere karşı geliştirdiği refleksleri ve hayatta kalma stratejilerini de ortaya koyar. Türkler için korku, yalnızca bireysel bir duygu değil, aynı zamanda toplumsal bir deneyimdir. Doğal afetlerden savaşlara, bilinmeyen güçlerden sosyal baskılara kadar birçok alanda korku, insan davranışlarını şekillendiren bir unsur olmuştur. “Ürke” gibi kelimeler, Türklerin geçmişteki mücadelecî ruhlarını ve tehlikelere karşı dayanıklılıklarını anlamamızda önemli ipuçları sunar.

“Töre” (adalet) kavramı, toplumsal düzenin sağlanmasında ve bireyler arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde temel bir rol oynar. “Töre” kelimesi, yalnızca hukuki bir anlayışı değil, aynı zamanda Türk toplumlarının sosyal yapılarındaki eşitlik ve hakkaniyet duygusunu da ifade eder. Türkler için adalet, bireysel hakların korunması kadar, toplumun genel refahını gözetmek anlamına da gelir. Divânu Lugâti’t-Türk’te yer alan bu gibi kavramlar, Türklerin o dönemde bile adaletin önemini kavradıklarını ve bunu toplumsal hayatın merkezine koyduklarını gösterir.

Bilgelik anlamına gelen “bilgi”, Türk halklarının entelektüel birikimini, yaşam tecrübelerini ve dünya görüşlerini ifade eder. Bilge kişi, yalnızca bilgi sahibi olan biri değil, aynı zamanda bu bilgiyi doğru bir şekilde kullanarak topluma fayda sağlayan kişidir. Bilge, Türk toplumlarında liderlik, öğreticilik ve yol göstericilik gibi rolleri üstlenen bilge şahsiyetlerin önemini yansıtır. Bu kavram, geçmişte Türk halklarının bilgiye ve tecrübeye verdiği değeri anlamamız açısından büyük bir öneme sahiptir.

Bilge kelimesi, bilgili, zeki ve erdemli kişiyi ifade eder. Bilgelik, hem maddi hem manevi anlamda derin bir bilgi birikimine sahip olmayı, hikmetle hareket etmeyi ve akılcı düşünceyle toplum için faydalı işler yapmayı içerir. Divânu Lugâti’t-Türk’te geçen şu beyitte bu anlam pekiştirilmiştir:

Bilge erig edgu tutup sözün eşit (Bilge kişiyi iyi tut, onun kelimini dinle)
Erdemini öğreniben ışka sür-e (Erdemini öğren ve öğrendiğini uygula) (2005: 188)

Bu dizeler, bilge bir kişinin rehberliğinin önemini vurgular. Bilge kişiler, topluma yol gösteren rehberlerdir. Onların söylediklerini dikkate almak, erdemli bir yaşam için gereklidir. “İşqa sur-e” ifadesi, bilgelikten öğrenilen erdemlerin hayata geçirilmesi gerektiğini söyler.

Bilgeliliğin Türk toplumunda ne kadar değerli bir erdem olduğunu gösteren bir diğer örnek de “Bilge Beg” unvanıdır. Bu, “bilgili, zeki ve erdemli lider” anlamına gelir. Bilge Beg gibi unvanlar, yalnızca kişinin fiziksel gücüne değil, aynı zamanda zihinsel ve ahlaki meziyetlerine de vurgu yapar.

“Büğü Bilge” ve “Köl Bilge”, “Han Zeka” ve bilgelik kavramlarının yer aldığı Divânu Lugâti’t-Türk’te bazen doğanın bereket unsurlarına benzetilir. Örneğin, Köl Bilge Han ifadesinde “köl” (göl), zekanın genişliğini ve derinliğini ifade eder. Zeka, bir su birikintisi gibi zengin, bereketli ve hayat veren bir unsur olarak tasvir edilmiştir. Bu, Türk kültüründe bilgelik ve doğanın birlikte anılmasının önemli bir göstergesidir.

Adaletin simgesi olarak telakki edilen töre, Türk toplumunda gelenek, görenek, hukuk ve sosyal düzeni belirleyen yazısız kurallar bütünüdür. Töre, yalnızca bir yaşam biçimi değil, aynı zamanda toplumsal kimliğin ve sürekliliğin sembolüdür. Divânu Lugâti’t-Türk’te geçen şu atasözü, törenin vazgeçilmezliğini güçlü bir şekilde ifade eder:

Divânu Lugâti’t-Türk’te geçen “El kalır, törü kalmas” (Ülke terk edilir, ama töre terk edilmez) bu atasözü, toplumsal düzen ve ahlaki değerlerin bir milletin varoluşunun temel taşı olduğunu anlatır. Bir toplum, topraklarını kaybetse bile töresine bağlı kalarak kimliğini koruyabilir. Çünkü töre, o toplumun geçmişinden geleceğe uzanan bağlarını temsil eder.

Türk kültüründe töre, devlet yönetiminden aile ilişkilerine kadar her alanda rehberlik eder. Toplumun ahlaki, hukuki ve sosyal düzeninin temelini oluşturur. Bu atasözünde törenin, bireysel ya da toplumsal zorluklara rağmen korunması gerektiği vurgulanır. Ülkenin fiziksel sınırları kaybolda bile töre, o toplumu ayakta tutan manevi bir bağıdır.

Hem bilgelik hem de töre, Türk kültürünün temel değerlerini ifade eder. Bilge, bireysel anlamda doğruyu bulan ve toplumu aydınlatan kişiyi simgelerken, töre, bu bilgelikten doğan toplumsal düzenin sürekliliğini temsil eder. Bu iki kavram, bir milletin hem bireysel hem de kolektif olarak nasıl yaşayacağına dair rehberlik sunar.

Modern dünyada, bu değerler geçmişle geleceği bağlayan köprüler olarak görülebilir. Bilgeliği modern bilime ve bilgiye uyarlamak, töreyi ise adalet ve etik değerlerle yorumlamak, toplumların ayakta kalması için önemlidir. Bu nedenle, Divânu Lugâti't-Türk'te geçen bu ifadeler, bugün bile rehberlik edecek derin bir hikmet taşımaktadır.

Bu tür soyut kavramlar, Türk halklarının düşünce dünyasının derinliğini, sosyal değerlerini ve insana dair duygusal zenginliklerini anlamak için vazgeçilmezdir. Her bir kavram, Türk toplumunun farklı bir yönünü aydınlatır ve onların duygusal ifadelerini, toplumsal yapısını ve entelektüel anlayışlarını günümüze taşır. Divânu Lugâti't-Türk'te yer alan bu kavramlar, Türk halklarının tarih boyunca geliştirdiği değer sistemlerini ve bu sistemlerin toplumsal hayatta nasıl yansıdığını anlamak için paha biçilmez bir kaynaktır.

“Tengri”, Türklerin eski inanç sistemlerinde tanrıyı ifade etmek için kullandığı bir terimdir. Bu kelime, aynı zamanda İslamiyet sonrasında da özellikle “Allah” kelimesinin yerine, bazen İslam’a özgü olmayan eski inançları anlatırken veya o dönemdeki halk arasında kullanılan bir dilsel form olarak karşımıza çıkar.

İslamiyet’in kabulünden sonra, Türkler, eski dini inançlarından farklı olarak, “Tengri” kavramını Allah’a (Cenâb-ı Hakk’a) karşılık gelmek üzere kullanmaya başlamışlardır. “Tengri” terimi, genellikle tanrıyı ve yüce kudreti ifade etmek için kullanılırken, burada “Allah; azze ve celle” (aziz ve celil olan) ifadesi, Allah’ın yüceliğini, büyüklüğünü ve kutsallığını vurgulayan bir niteliktir. “Aziz”, Allah’ın kudretini ve izzetini, “Celil” ise O’nun yüceliğini ve büyüklüğünü anlatan kelimelerdir. Bu şekilde “Tengri” kavramı, İslamiyet’teki “Allah” kavramı ile paralel bir anlam taşıyan, Türk kültüründe yüce varlık ve ilahi kudretle ilgili bir kelimedir.

“Toyın tapugsak, tengri sevinçsiz” ifadesi, halk arasında sıkça duyulan bir deyimdir. Bu atasözü, aslında doğru bir amacı yerine getirmek isteyen ancak bu çabasını istenilen şekilde sonuçlandıramayan kişiler için kullanılır. Burada “Kafirlerin din büyüğü” ifadesi, İslam inançları dışındaki dini temsil eden figürleri, yani eski Türk inançlarında Şamanist ya da putperest dini liderleri anlatmak için kullanılır. Bu deyim, İslamiyet’ten önceki dönemin kültüründen izler taşırken, yine de İslam’a uygun bir şekilde değerlendirilmiştir.

“Tengri sevinçsiz” ifadesi, aslında Allah’a yapılan ibadetin doğru bir şekilde yapılmadığını ve O’nun razı olmadığını ifade eder. Bu, insanın yaptığı bir işin, niyetinin veya eyleminin doğru ve Allah’ın takdirine uygun olmaması durumunu ifade etmek için kullanılır. Yani, eski dinî liderlerin, doğru ibadetleri ve doğru yolu izlemedikleri zaman, Tanrı ya da Allah bu ibadetten hoşnut olmaz.

“Tün kün tapun, tengrike boynamagıl” (2005: 551) ve “korkup angar eymenu oynamağıl” (2005: 551) gibi ifadelerle, Allah’a gece gündüz ibadet edilmesi gerektiği vurgulanır. Burada “tün kün tapun”, sürekli ibadet etmek ve Allah’a yönelmek anlamına gelir. “Tengrike boynamagıl” ifadesi ise, Allah’a karşı saygılı, itaatkâr olmayı ve ibadetin sürekli ve düzenli yapılmasını ifade eder. “Korkup angar eymenu oynamağıl” ise, Allah’tan korkulması gerektiğini ve bu korkunun insanı yanlış yollardan, eğlenceden ve şüpheli davranışlardan uzak tutması gerektiğini ifade eder.

Eski Türklerde “Tengri” sadece Allah anlamında değil, aynı zamanda her şeyin kudretli ve yüce olduğu düşünülen varlıklar için de kullanılmıştır. Örneğin, “göge tengri derler” (2005: 551) ifadesinde, eski Türklerin göğü, yani doğayı ve evreni kutsal kabul ettikleri ve bu varlıklara da “Tengri” dedikleri anlatılır. Bu, Türklerin gökyüzüne ve doğaya duydukları derin saygıyı ve bu unsurların yüceltilmesini gösterir.

Ayrıca “terigriken” (2005: 552) kelimesi de, eski Türkler arasında kullanılan bir terimdir ve “alim” ya da “dindar bir kişi” anlamına gelir. Bu kelime, özellikle İslamiyet öncesindeki dönemde, halk arasında dini bilgiye sahip kişileri, yani bilge ve öğretici figürleri tanımlamak için kullanılmıştır. İslamiyet sonrası dönemde de, bu tür figürlerin dini bilgisini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır.

“Tengri” burada bir inanç unsuru olarak, sadece bir tanrıya veya yüce varlığa atıfta bulunmaz, aynı zamanda toplumda bu tür bilge ve dini otoriteleri tanımlayan bir kelime olarak da kullanılır.

Bütün bu açıklamalar, eski Türk toplumlarının inançlarının zaman içinde nasıl şekillendiğini ve İslamiyet ile birleşen dini değerlerinin nasıl dile yansıdığını gösterir. “Tengri”, eski Türklerin tanrı inancını ifade eden bir kelime olarak, kültürel ve dini sürekliliği simgelerken, aynı zamanda bu inançların İslamiyet’le olan bağlantısını da ortaya koyar. İslamiyet sonrası Türk dilinde “Tengri” kelimesinin Allah’a yönelik kullanımı, halkın eski inançlarıyla yenisini nasıl harmanladığını ve kültürel bir dönüşüm geçirdiğini anlamamıza olanak sağlar.

Yukarıda verilen örneklerden anlaşılabacağı gibi, Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te yer alan “yükünc” kelimesinin farklı bağlamlarda nasıl kullanıldığını ve anlam yelpazesinin ne kadar geniş olduğunu göstermektedir. “Yükünc”, temel olarak saygı, itaat ve secde etme anlamlarını taşır. Bu kelime, sadece fiziksel bir hareketi değil, aynı zamanda bir bağlılık ve teslimiyet duygusunu ifade eder. İslamiyet öncesi ve sonrası Türk toplumlarında “yükünc” kelimesinin çeşitli şekillerde kullanılması, toplumun dini ve sosyal yapısındaki değişimlerin dilsel ifadelerle nasıl yansıdığını anlamamızı sağlar.

“Tengrige yükünc yüküncü” (2005: 717) ifadesi, bir kişinin Allah’a (Tanrı’ya) namaz kıldığını, ibadet ettiğini ve bu ibadetin bir saygı ve teslimiyet göstergesi olduğunu belirtir. Bu kullanım, İslamiyet’in Türk toplulukları arasında yaygınlaşmasının dildeki etkisini gösterir. Namaz kılmak, sadece bir ibadet değil, aynı zamanda manevi bir bağ kurma ve Tanrı’ya olan bağlılığını ifade etme eylemidir.

“Kul tengrike yüküncü” örneği, kulların Allah’ın huzurunda secde etmesini, yani O’na olan teslimiyetlerini ve kulluklarını dile getiren bir ifadedir. Bu kullanım, İslamiyet’in Türk topluluklarındaki etkisinin ne kadar derin olduğunu ve bu ibadetin, kişinin Tanrı’ya duyduğu minnettarlığın bir göstergesi olarak algılandığını gösterir.

“Toyın burhanka yüküncü” ifadesi ise İslamiyet öncesi döneme atıfta bulunur. Burada “toyın” (din büyüğü) ifadesiyle, Şamanizm veya diğer eski inanç sistemlerine bağlı bir figürün, kutsal kabul edilen bir puta secde ettiği anlatılır. Bu, eski Türk inançlarının ve dini ritüellerinin, toplumun dini pratiğinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

“Ol begke yüküncü yüküncü” ifadesi, birinin bir bey ya da otorite figürü karşısında saygıyla eğilmesini ve itaat göstermesini anlatır. Bu kullanım, toplumsal hiyerarşinin bir parçası olarak otorite figürlerine duyulan saygının bir göstergesidir. Bu tür ifadeler, dönemin sosyal düzeni hakkında da önemli ipuçları sunar.

“Ol manga yüküncü” örneği ise bireyler arasındaki kişisel saygı ve itaat ilişkisini yansıtır. Burada, bir kişinin bir başkası önünde eğilerek ona duyduğu saygıyı ifade ettiği anlatılır. Bu kullanım, sosyal etkileşimlerdeki saygı kavramının önemini gösterir.

Verilen örneklerde, “yükünc” kelimesi, aşk ve duygusal bağlılık bağlamında kullanılmıştır. Sevgilinin başını eğerek selam vermesi, aşkın hem saygı hem de teslimiyet içeren yönlerini anlatır. Burada kelime, sadece fiziksel bir hareketi değil, aynı zamanda duygusal bir durumu ve bir sevgi ilişkisinin derinliğini ifade etmek için kullanılmıştır: “Yüküp manga imledi”: Sevgilinin başını eğip selam vermesi, onun nazik bir şekilde sevgisini ifade ettiğini gösterir. “Közüm yaşın yamladı”: Sevgilinin görünmesi, gözyaşlarını silmesi gibi, sevgiden gelen teselliye simgeler. “Bağrım başın emledi”: Sevginin, kalpteki yaraları iyileştiren bir güce sahip olduğu anlatılır. “Elgin bolup ol keçer”: Sevgilinin bir seyyah gibi gelip geçici olduğu ifade edilir, bu da aşkın hüznünü ve geçici doğasını vurgular.

“Yükünc” kelimesi hem dini hem de sosyal bağlamlarda Türk dilinin ve kültürünün derinliklerini yansıtan çok katmanlı bir kavramdır. Bu kelimenin farklı kullanımları, Türk toplumlarının tarih boyunca dini inanışlarından sosyal ilişkilerine, bireysel duygularından toplumsal düzenlerine kadar geniş bir alanda nasıl bir kültürel zenginlik oluşturduğunu ortaya koyar. Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te yer alan bu tür ifadeler, Türk dilinin, duyguların ve düşüncelerin ifade edilmesindeki inceliklerini anlamamız açısından paha biçilmez bir kaynaktır.

2. “Dîvânu Lugâtî’t-Türk’t-e” Soyut Kavramlar Ve Onların Anlam İçerikleri

Dîvânu Lugâtî’t-Türk eseri, eski Türk dilinin ve kültürünün önemli bir kaynağıdır. Bu eser, Türk dilinin zenginliğini, sosyal ve kültürel yapısını yansıtan birçok soyut kavramı içerir. Soyut kavramlar, somut bir varlıkla doğrudan ilişkilendirilemeyen, genellikle düşünsel, duygusal veya ahlaki nitelikler taşıyan kelimelerdir. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te yer alan soyut kavramlar, dönemin dini, kültürel ve toplumsal yapısını anlamamıza yardımcı olur. Bu kavramlar, hem günlük yaşamla hem de insanın manevi dünyasıyla ilişkilidir.

Dîvânu Lugâtî’t-Türk’teki soyut kavramlar, hem günlük yaşamın hem de insanların manevi ve ahlaki değerlerinin dil aracılığıyla nasıl şekillendiğini gösterir. Bu kavramlar, eski Türklerin dünyayı, insan ilişkilerini ve Tanrı ile olan bağlarını nasıl algıladıklarını yansıtan önemli dilsel göstergelerdir. Tanrı’nın rolü, toplumsal düzenin sağlanması, doğru ve yanlış kavramları, sevgi, adalet, iman ve lanet gibi soyut kavramlar, dönemin kültürel ve dini anlayışını anlamamızda kritik öneme sahiptir.

“Dîvânu Lugâtî’t-Türk” gibi eserlerde yer alan kelimeler, sadece dilin değil, aynı zamanda o dönemin kültürel ve dini anlayışının da önemli göstergeleridir. Şimdi, “sevtürdi”, “törütü”, ve “tugturdı” kelimelerinin her birini detaylı şekilde inceleyelim ve bunların anlamlarını, kullanım bağlamlarını açıklayalım.

“Tengri seni manga sevtürdi” (2005: 485) ifadesi, Türk dilinde kullanılan “sevtürmek” kelimesinin bir örneğidir. Burada “sevtürmek”, birisine karşı sevgi, aşk ya da derin bir bağlılık hissi uyandıran bir durumdur. Türklerin eski inanç dünyasında, Tengri (Tanrı), insanların kalplerinde sevgi ve bağlılık duygularını yaratabilen, her şeyin kudretini elinde tutan yüce bir varlık olarak kabul edilir.

Bu ifade, “Tanrı, gönlümde sana karşı bir sevgi zuhur etmesine neden oldu” şeklinde çevrilebilir. Yani, Tanrı’nın iradesiyle bir kişinin kalbinde diğerine karşı duyulan sevgi ve bağlılık meydana gelir. Bu, eski Türk inançlarında Tanrı’nın sadece fiziksel dünyayı değil, bireylerin duygusal ve manevi dünyalarını da etkileyen bir güce sahip olduğunu gösterir.

“Sevtürmek” kelimesi aynı zamanda, bir kişi ya da şeyin birine karşı sevgi duymasına ya da birine sevgiyi ifade etmesine yol açan bir hareketi de anlatır. “Sevtürür” ise bu fiilin geniş zaman çekimidir.

“Tengri yalnguk törütü” ifadesi, “törütü” fiilinin kullanıldığı bir örnektir. Buradaki “törütü” kelimesi, “bir şeyi yerli yerine koymak” veya “doğru biçimde icra etmek” anlamına gelir. Bu kelime, bir işin düzgün bir şekilde yapılmasını, bir şeyin amacına uygun şekilde yerli yerine oturtulmasını ifade eder.

Özellikle eski Türk kültüründe “törütü”, Tanrı’nın yaratma gücünü ifade eden bir terim olarak öne çıkar. “Tengri yalnguk törütü” cümlesinde, Tengri’nin (Tanrı’nın) evreni ve tüm yaratıkları doğru bir biçimde, düzenli ve belirli bir amaca yönelik olarak yarattığı anlatılmaktadır. Bu bağlamda, “törütü”, sadece fiziksel değil, aynı zamanda kozmolojik bir düzene de işaret eder.

“Tengri ajurı törütü” ifadesinde, Tanrı’nın dünyayı ve alemini yarattığı belirtiliyor. “Çıgrı ediz tezgünür” (felek durmadan döner), “yulduzlar çergeşip” (yıldızlar sırayla dizilir) gibi devamındaki dizelerde de evrende meydana gelen düzenli hareketler ve olaylar Tanrı’nın doğru bir şekilde ve mükemmel bir düzende yaratmış olduğunu ifade eder. “Törütü” burada, yalnızca yaratma sürecini değil, aynı zamanda bu yaratma sürecinin bir düzen ve amaç doğrultusunda gerçekleşmesini de anlatır. Dünyadaki tüm varlıkların, hareketlerin, gök cisimlerinin ve zamanın düzeninin Tanrı tarafından belirlenen bir düzende işlediği vurgulanır.

“Tengri oğul tugturdı” cümlesinde geçen “tugturdı” kelimesi, bir şeyi meydana getirme, yaratma anlamında kullanılır. Burada, “Tengri”, Tanrı’nın kudretiyle, kadından çocuk meydana getirmesini sağlayan bir güç olarak tanımlanır. “Tugturdı” fiili, doğum sürecinin başlangıcını ve Tanrı’nın bu süreci nasıl mümkün kıldığını ifade eder.

“Tugturdı” fiili, çocuk doğurmanın ve doğurganlığın Tanrı tarafından sağlanan bir yetenek olduğunu vurgular. Eski Türk toplumlarında Tanrı, yalnızca doğrudan yaratma gücüne sahip değil, aynı zamanda yaşamın en temel unsurlarından biri olan üremeyi de denetleyen yüce bir varlık olarak kabul

edilirdi. Bu bağlamda, "Tengri oğul tugturdı" ifadesi, sadece fiziksel bir doğum eylemini değil, aynı zamanda Tanrı'nın her yaratılış sürecindeki rolünü ve takdirini de anlatan bir ifadedir.

Bu kelimeler, Dîvânü Lugâti't-Türk gibi eski Türkçe eserlerde, dönemin dini ve kültürel anlayışını anlamamıza yardımcı olur. "Sevtürmek", "Törüttürmek" ve "Tugturtmak" gibi fiillerin kullanımı, sadece günlük yaşamda değil, aynı zamanda halkın Tanrı'ya, doğaya ve yaşamın her yönüne karşı beslediği derin saygıyı ve dini anlayışı yansıtır.

Her bir kelime, Tanrı'nın gücünün ve yaratma sürecindeki etkisinin, eski Türkler için ne kadar merkezi olduğunu gösterir. Tanrı'nın yaratmadaki rolü, evrendeki düzeni sağlama gücü ve insanlar arasındaki ilişkileri şekillendirme yeteneği bu kelimeler aracılığıyla betimlenmiştir. Bu terimler, hem eski Türklerin dini inançlarını hem de dünyayı ve yaşamı nasıl algıladıklarını, dil yoluyla nasıl ifade ettiklerini gösteren önemli kavramlardır.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan kelimeler, eski Türk toplumunun dini, kültürel ve dilsel anlayışını anlamada oldukça önemli ipuçları sunmaktadır. "Alkış", "kertgündi", "kertu", "kargadı", ve "kargag" gibi kelimeler de dönemin dini ve sosyal yapısını, halkın inançlarını ve günlük yaşamındaki dinamikleri anlatmak için kullanılan anlamlı terimlerdir.

"Alkış" kelimesi, dilde "dua etme", "övmek" ya da "birinin iyiliklerini ve faziletlerini sıralama" anlamında kullanılır. Bu terim, birinin olumlu özelliklerini vurgulamak ve onu takdir etmek için kullanılan bir kelimedir. "Ol begke alkış berdi" ifadesi, "O beyi övdü" şeklinde çevrilebilir ve burada kişi, saygı ve takdir göstererek başkasının iyi yönlerini över.

Ayrıca, "yalavaçka alkış bergil" cümlesi, "Hz. Muhammed'e salavat getir" anlamına gelir. Bu, bir kişiyi övmek veya ona saygı göstermek için kullanılan bir başka bağlamdır. İslam kültüründe, özellikle peygamberlere ve Tanrı'ya dua etme ve onları övmek, bir ibadet biçimi olarak önemli yer tutar. "Alkış" burada bir tür dua etme, birinin faziletlerini anma ve ona övgüde bulunma anlamında kullanılmıştır.

"Kertgündi" kelimesi, "kul Tengrike kertgündi" cümlesindeki gibi bir bağlamda "Kul, Allah'ın birliğini ikrar etti ve O'nun peygamberlerini kabul etti" anlamına gelir. Buradaki "kertgündi", birinin kendi söylediklerini ya da yaptığı bir şeyi itiraf etmesi ya da kabul etmesi anlamında kullanılır. Bu kelime, bir insanın imanını açıklaması, Allah'ın birliğine inanması ve peygamberleri kabul etmesi gibi dini bir anlam taşır.

"Kertgünmek" de benzer şekilde, bir kişinin itiraf etmesi, doğrulama yapması ya da bir şeyin doğru olduğuna inanması anlamına gelir. Bu kelime, kişinin manevi ya da dini bir kabul içinde olduğunu, doğruyu ve gerçeği benimsediğini ifade eder.

"Kertu", "yalnızca hakikatin olduğu yer" anlamına gelir. Ölmüş bir adam için "ol kertu yerde ol" ifadesi, "O yalnızca hakikatin olduğu, yalana izin verilmeyen yerde denir" şeklinde açıklanabilir. Burada "kertu", mutlak doğruluğu ve gerçeği simgeler. "Kertu", bir kişinin gerçek ve doğru olma durumunu ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Bu, aynı zamanda yalanın ve sahtekarlığın olmadığı, sadece hakikatin var olduğu bir durumu anlatır. İnsanların doğruyu söylediği ve gerçeklerin olduğu yer anlamında kullanılır.

"Ol tengrike kertundi" ifadesi de "O, Allah'a inandı (ve O'nun peygamberlerini kabul etti)" anlamına gelir. Burada "kertu" kelimesi, kişinin inançlarının doğru ve hakiki olduğunu ifade etmek için kullanılır. Tanrı'ya inanmak ve peygamberleri kabul etmek, kişinin doğru ve hakiki bir yol seçtiğini gösterir.

"Kargadı" fiili, "Tengri anı kargadı" ifadesiyle karşımıza çıkar. Buradaki "kargadı" kelimesi, "lanetlemek" veya "kötüleştirmek" anlamına gelir. "Tengri anı kargadı", "Allah onu lanetledi" şeklinde ifade edilebilir. Bu, Allah'ın birine karşı öfkesini ya da kötü bir davranışa karşı tepki olarak lanetini gönderdiği anlamına gelir. Eski Türk inançlarında Tanrı, sadece yaratma gücüne sahip değil, aynı zamanda kötü davranışları ya da günahları cezalandırma gücüne de sahip bir varlıktı.

“Kargalar” ya da “kargag” kelimesi de lanet veya ilenç anlamına gelir. “Tengri kargagmga ilinme” cümlesi, “Cenab-ı Hakk’ın lanetine uğrama” anlamına gelir. Bu ifade, bir kişinin Tanrı’nın lanetinden kaçınması gerektiğini, aksi takdirde büyük bir bedel ödeyeceğini belirtir.

“Kargaldı”, “yek kargaldı” gibi bir kullanımda, “Şeytan lanetlendi” anlamına gelir. Bu, bir varlığın ya da bir kişinin lanetlendiği, Tanrı tarafından kötü ve olumsuz bir şekilde cezalandırıldığı anlamına gelir. Burada “kargaldı”, bir kişinin ya da bir varlığın Tanrı tarafından lanetlenmesi ya da kötü bir şekilde cezalandırılması anlamında kullanılır. Eski Türklerde, lanetleme sadece ahlaki bir cezalandırma değil, aynı zamanda toplumsal düzenin sağlanması için de önemli bir araçtı.

“Kargalur, kargalmak” fiilleri de lanetleme, kötüleme ya da olumsuz bir şekilde cezalandırma anlamına gelir. Bu fiiller, birinin kötülenmesi ya da Tanrı tarafından kötü bir şekilde cezalandırılması anlamını taşır.

Bu kelimeler, Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te yer alan ve eski Türklerin dini inançlarının, toplumsal yapılarının, ahlaki değerlerinin ve kültürel anlayışlarının birer yansımasıdır. “Alkış”, “kertgündi”, “kertu”, “kargadı”, ve “kargag” gibi kelimeler, sadece dildeki anlamlarıyla değil, aynı zamanda dönemin dini ve toplumsal yapısıyla ilgili önemli bilgiler verir. Bu terimler, bir kişinin dini inançlarını, Tanrı’ya olan yaklaşımını, doğruyu ve yanlış ayırt etme anlayışını ve toplumsal düzeni koruma çabalarını yansıtır. Tanrı’nın gücü, insanların davranışlarına nasıl etki eder, ve bu etkiyi nasıl dil yoluyla ifade ederler, bu kelimelerle açıkça gösterilmiştir.

“Süsegen uyka Tengri müngüz bermes” (2005: 338) ve “Toyın tapugsak Tengri sepinçsiz” (2005: 551), Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te yer alan önemli atasözleri olup, hem eski Türklerin dini ve kültürel anlayışını hem de Tanrı’ya, doğaya ve toplum düzenine ilişkin bakış açılarını yansıtmaktadır. Bu atasözleri, toplumsal kurallar, insanın doğası, ve Tanrı ile olan ilişkisini anlatan derin anlamlar taşır.

“Süsegen uyka Tengri müngüz bermes” (Süsegen öküzü Tanrı boynuz vermez) atasözü, Türk halk kültüründe çok yaygın olan ve doğanın düzeni ile uyumu vurgulayan bir anlayışı yansıtır. Burada geçen “süsegen” kelimesi, öküz ya da büyük baş hayvan anlamına gelir ve “tenğri” kelimesi ise Tanrı’ya ifade eder. “Müngüz bermes” ise Tanrı’nın bir şey vermemesi anlamına gelir.

Bu deyim, “Tanrı, her varlığa doğasına uygun bir özellik verir ve bu özellikler Tanrı’nın iradesine uygundur” şeklinde yorumlanabilir. Öküz, doğasında boynuzlu bir hayvandır ve bu onun yaratılışının bir parçasıdır. Bu deyim, doğanın ve varlıkların birbirine uyum içinde var olduğu, her şeyin bir düzen içinde yaratıldığı inancını ifade eder. Tanrı, her varlığa uygun özellikler vermiştir; bir öküzün boynuzu vardır, ancak bu özellik başka bir hayvanda ya da insan da olamaz. Bu, her varlığın yaratılışında bir sınır olduğu ve her şeyin yaradılış amacına uygun olduğu fikrini destekler.

Bu atasözü, eski Türk toplumunun doğa anlayışını ve Tanrı inancını gösterir. Tanrı, her şeyin yaratıcısıdır ve bu yaratılışta hiçbir şey tesadüfi değildir. Her varlık kendi doğasına uygun bir şekilde var olur ve bu doğaya aykırı bir şey olması mümkün değildir. Bu, aynı zamanda bir sosyal düzen anlayışını da yansıtır. Her birey kendi sınırlarını bilmeli ve bu sınırlara saygı göstermelidir.

“Toyın tapugsak Tengri sepinçsiz” (Şaman tapınsa da Tanrı memnun olmaz) deyimini, “Şaman tapınsa da Tanrı memnun olmaz” anlamına gelir ve İslamiyet’in kabulünden önceki dönemdeki inançları ile İslamiyet sonrası değişen dini anlayışları karşılaştıran bir bakış açısını yansıtır. “Toyın”, yani Şaman, eski Türk toplumunun dini lideri ya da halk hekimi olarak kabul edilen kişidir. “Tapugsa”, tapınmak, dua etmek anlamına gelir. “Tengri sepinçsiz”, Tanrı’nın memnun olmaması anlamına gelir.

Bu deyim, “Şamanizm gibi eski inançlar artık geçerli değildir, gerçek inanç Tanrı’nın kabul ettiği İslam’dır” şeklinde yorumlanabilir. Burada, Şamanların dua ve tapınmalarının Tanrı tarafından kabul edilmediği, gerçek anlamda memnuniyetin İslamiyet’te olduğu anlatılmak istenmektedir. Bu, bir yönüyle İslamiyet’in kabulü ile birlikte eski inanç sistemlerinden vazgeçilmesi gerektiğine dair bir eleştiridir.

Eski Türkler, Şamanizm ve doğa dini ile Tanrı’ya ibadet ederken, İslamiyet’in kabulüyle birlikte Şamanlar ve eski ibadet biçimleri yerini İslam’ın emirlerine ve dini ritüellere bırakmıştır. Bu deyim,

İslamiyet'in kabulü ile birlikte eski inançlardan sıyrılma ve Tanrı'ya daha uygun bir şekilde ibadet etme gerektiğini ifade eder. Bu da, kültürel bir dönüşüm sürecini anlatan önemli bir öğüttür.

“Süsegen öküze Tanrı boynuz vermez” ve “Şaman tapınsa da Tanrı memnun olmaz” atasözleri, Türk halkının hem eski inançlarına hem de İslamiyet'i kabul ettikten sonra yeni bir dini anlayışa geçişini anlatan anlamlı deyimlerdir. İlk deyim, doğa düzeni ve Tanrı'nın yaratılışını anlatırken, ikinci deyim Şamanizmin geçerliliğini yitirip İslamiyet ile değişen dini anlayışı ifade eder. Her iki deyim de, eski Türklerin dünya görüşü ve dini inanışları ile kültürel dönüşümleri hakkında önemli ipuçları sunar.

Sonuç

Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't-Türk adlı eserinde, İslamiyet öncesi Türk inançlarına dair kavramlar, Türklerin manevi dünyasının temel yapı taşlarını ortaya koyar. Tengri, kut, doğa ve atalar inancı gibi unsurlar, Türklerin dini ve sosyal yaşamlarının vazgeçilmez parçalarıydı. Bu kavramlar, Türklerin doğaya ve Tanrı'ya duyduğu saygıyı, toplumsal düzenlerini ve manevi değerlerini yansıtır. İslamiyet'in kabulüyle bu inanç sistemleri dönüşüm geçirirken, pek çoğu kültürel bellekte varlığını sürdürmüştür.

“Dîvânu Lugâti't-Türk”, Eski Türklerde dini kavramları anlamak ve bu kavramların İslamiyet'in kabulüyle nasıl şekillendiğini incelemek açısından son derece değerli bir kaynaktır. Bu eser, dönemin dini inançlarını, ritüellerini ve toplumsal değerlerini yansıtarak Türk dilindeki zenginliğin yanı sıra, Türk halklarının inanç dünyasının kültürel sürekliliğini de gözler önüne serer.

Eserde yer alan dini terimler, eski Türk inançları ile İslamiyet'in temel kavramlarının nasıl birleştirildiğini ve birbirinden etkilendiğini gösterir. "Tanrı" kelimesi, eski Türklerin tek tanrılı inanç sisteminden izler taşıırken, İslamiyet'le birlikte "Allah" inancı ön plana çıkmış olsa da, "Tanrı" kelimesi Türk kültüründe yaşamaya devam etmiştir. Bu, eski inançların tamamen yok olmadığını, kültürel bir sürekliliği simgelediğini ve Türk halkının inançlarında bir harmanlama süreci yaşandığını gösterir.

İslamiyet'in kabulüyle “namaz” ve “ibadet” gibi kavramlar, Türk toplumlarının günlük yaşamında önemli bir yer edinmiştir. “Namaz”, sadece bireysel bir ibadet değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir öğe olarak Türk toplumlarında yaygınlaşmıştır. Bu ibadet, bireylerin manevi yönelimlerini şekillendirdiği gibi toplumsal birliği de pekiştirmiştir. Aynı şekilde, "Oruç" da İslam'ın Türk toplulukları üzerindeki etkisini gösteren bir başka dini ritüeldir.

Eserde yer alan Şamanizm'in izleri, İslamiyet öncesi Türk inanç sistemlerinin halk arasındaki etkisinin bir süre daha devam ettiğini gösterir. Şamanizm, doğayla uyumlu bir yaşam tarzını benimseyen Türk topluluklarının ruhani liderleri aracılığıyla ifade edilmiştir. Bu gelenekler, İslamiyet'in kabulüyle birlikte yerini yeni dini ritüellere bırakmış olsa da, halk arasında hala etkisini sürdürmüştür.

Türklerin eski inançlarında "Tengri", tanrıyı ifade etmek için kullanılan bir terimdir. İslamiyet sonrası, "Tengri" kelimesi, Allah'a karşılık olarak kullanılmış ve eski inançlarla yeni dini anlayışların harmanlanmasında önemli bir rol oynamıştır. "Tengri", sadece tanrı anlamına gelmekle kalmaz, aynı zamanda Türk halkının doğaya ve evrene duyduğu derin saygıyı da ifade eder. Bu kavramın dildeki kullanım biçimi, Türk toplumunun kültürel dönüşümünü ve dini anlayışındaki değişimleri gözler önüne serer.

Dîvânu Lugâti't-Türk, yalnızca eski Türk dilinin zenginliğini ve sosyal yaşamını değil, aynı zamanda Türk halklarının dini inançlarındaki derin dönüşümü ve bu dönüşümün dilsel yansımalarını incelemek açısından paha biçilmez bir kaynaktır. Bu eserdeki kavramlar, Türk toplumlarının İslamiyet ile birlikte nasıl bir dini ve kültürel dönüşüm geçirdiğini ve eski inançları ile yeni dini değerlerin nasıl bir arada varlık bulduğunu anlamamıza olanak sağlar.

Bu metin, eski Türklerin dini, kültürel ve dilsel anlayışlarını ortaya koyan önemli terimler ve atasözleri üzerinden kapsamlı bir inceleme yapmaktadır. "Sevtürmek", "Törüttü" ve "Tugturdı" gibi kelimeler, eski Türklerin Tanrı'nın yaratıcı gücüne ve doğa ile insan ilişkilerine verdikleri önemi gösterir. Tanrı, hem evreni hem de insanların duygusal dünyalarını şekillendiren yüce bir varlık olarak kabul edilmiştir.

Dîvânü Lugâtî't-Türk'teki kelimeler, sadece dilin evrimini değil, aynı zamanda dönemin kültürel ve dini anlayışını anlamamıza yardımcı olur. "Süsegen uyka Tengri münğüz bermes" atasözü, doğa ve yaratılışın Tanrı'nın iradesine uygun olarak düzenlendiğini ifade eder. Her varlık kendi doğasına uygun özelliklerle yaratılmıştır ve bu düzen Tanrı'nın kudretiyle şekillenir.

Eski Türkler, her varlığın yaratılış amacına uygun hareket etmesini savunmuşlardır; bu da toplumsal düzenin korunmasına dair bir anlayışın yansımasıdır. "Toyın tapugsak Tengri sepinçsiz" atasözü, İslamiyet'in kabulüyle birlikte eski inanç sistemlerinin geçerliliğini yitirdiğini ve şamanizm gibi eski ibadet biçimlerinin yerini İslam'ın kabul ettiği ibadet biçimlerinin aldığını belirtir.

Metin eski Türklerin dini, kültürel ve dilsel dünyasına dair derin bir anlayış sunar. Tanrı'nın yaratıcı gücüne, düzenleyici rolüne ve evrendeki her şeyin Tanrı'nın iradesine uygun bir şekilde var olduğuna dair inançları, dil aracılığıyla açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca, eski inançların İslamiyet ile yer değiştirmesi ve bu kültürel dönüşüm, dilin evriminde ve toplumsal anlayışta önemli bir yer tutmuştur.

Kaynaklar

- AŞİROV, Tahir (2019a). "A. Gulmuhammedov (1885-1931)'un Türk Kurultayı ve Türklük Bilimine Bakışı". A.Y.Ü. VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi. (8-10 Ekim 2019). Türkistan/İstanbul, 365-370.
- AŞİROV, T. (2016). Mahtumkulu'yu Anlamak: A. Z. V. Togan Örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(2), 661-673.
- AŞİROV, T. (2016). "K. Kuliyev, (1932), Mahtumkulu Sövdâ Burjuaziyasının İdeolojisi", *Aşkabat: Türkmenistan devlet neşriyatı*, 65 s. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1 (2),
- AŞİROV, T. (2014). "Türkmen Şairi Mahtumkulu'nun Düşünce Yapısı ve Etkisi". Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.117-130.
- AŞİROV, T. (2016). Mahtumkulu'yu Anlamak: A. Z. V. Togan Örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(2), 661-673.
- AŞİROV, Tahir (2019b). "Sovyet Dönemi Türkmenistan'ında Eleştirel Düşüncenin Tarihi: M. Geldiyev (1889-1931) Örneği". AYÜ Türkologia/Türkoloji Dergisi. 5(97): 21-29.
- AŞİROV, Tahir ve Albayrak, Çağdaş (2020a). "Sovyet Türkmenistanı'nın İlk Yıllarında Edebî Eleştiri -A. Gulmuhammedov ile H. Şahberdiyev Eleştirileri Bağlamında-". Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3(1): 106-115.
- AŞİROV, Tahir ve Albayrak, Çağdaş (2020b). "Emir Ali Şir Nevaî. (1925). Muhakemetü'l-Lugateyn. (Haz. Abdülhakim Gulmuhammedov). Poltoratski [Aşkabat]: Türkmenistan Devlet Neşriyatı. 90 s.". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKÜLAD)*, 4(1): 141-145.
- AŞİROV, Tahir ve Arıcan, Osman (2020). "A. Gulmuhammedov'a (1885-1931) Göre Türkistan'da Milli Matbuat". *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1(1): 101-114.
- ÇAKMAK, Cihan (2020). "Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Yer Alan Dinî ve Soyut Kavramlar" *TÜRKÜL Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 20, s. 87-99.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2003). *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*. Ankara: Aydın Yay.
- GARRİYEV, S. A. (ed.) (1977). Türkmen Edebiyatının Tarihi, III. tom. I. kitap. Aşkabat: İlim neşriyatı.
- MAHMUD, Kaşgarlı (2005). *Divânü Lugâtî't-Türk*. (çev: Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- SAĞLAM, S. (2014). Mahtumkulu'nun Edebî Şahsiyetinin Oluşumunda Babası Dövmemmet Azad'ının Etkisi, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, Sayı: 3/2, s. 128-153
- MEREDOV, A. (1997). Mahtumkulu'nun İzahlı Sözlüğü. Gonbed Kabus. İran.
- Mahtumkulu Bütün Eserleri. (2014). (haz. A. Aşirov). ter. A. Güzel vd. Ankara.
- Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü (2016). (red. Gurbanguly Berdimuhamedov). I-II tom. *Aşkabat: Türkmen devlet neşriyat gulluğı*.
- YILMAZ, Onur. Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Eski Türk İnançları Ve Budist Uygurlara Karşı Kaşgarlı Mahmud'un Yaklaşımı Üzerine
- YILMAZ, Onur (2023). "Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Eski Türk İnançları ve Budist Uygurlara Karşı Kaşgarlı Mahmud'un Yaklaşımı Üzerine", *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, s. 193-203.

TÜRKMEN HALYSYNYŇ TARYHY KÖKLERI

Akjağül NURGELDIÝEWA*

Dünýä meşhur türkmen halylarynyň, haly önümleriniň taryhy kökleri türkmen halkynyň taryhy gelip çykyşy bilen baglanyşyklydyr. On barmagyndan dür dökülýän türkmen zenanlary gaýtalanmajak el hünäri bilen haly önümlerini, iki tarapy hem gülli owadan keçeleri, nepis nagyşlary döredipdirler. Ajaýyplygy, nepisligi bilen göreni özüne bendi edýän bu sungat dünýä medeniýetine, sungatyna goşant goşan türkmen halkynyň mizemez milli hazynasynyň bir bölegidir.

Türkmen halysynyň gadymy wagtlardan bäri dokalyp gelinýändigine ylmy işlerdäki maglumatlar, dünýäniň dürli muzeýlerinde gabat gelyän haly we haly önümleriniň seýrek nagyşlary, taryhçylaryň, syýahatçylaryň ýazgylary, gazuw-agtaryş işleri geçirilende tapylan haly keseri we beýleki maglumatlar janly şaýatdyrlar. Häzirki durmuşymyza ulanylýan halylaryň we haly önümleriniň gadymy kökleri türkmen taryhynyň gadymdygyna, onuň geçmişde beýik sungatynyň bolandygyna güwä geçýär.

Eneolit we бүрүнч еýýamlaryndan başlap, Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan gadymy ilatnyň halyçylyk bilen meşgullanandyklaryny tassyklaýan garaşylmadyk we jedelsiz maglumatlar Günorta-Günbatar Türkmenistandan alyndy. I.N. Hlopininiň ýolbaşçylygynda XX asyryň 70-nji ýyllarynda geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde Sumbar jülgesinden бүрүнчден ýasalan (nämälim) kesiji närseler tapyldy. I.N. Hlopin olaryň gadymy keserdigi baradaky netijä gelyär. Ol bu tapylan keserler barada şeýle ýazýar: „...Biziň döwürdeş zenanlarymyzyň haly erşini kesmek üçin ulanýan demir keserleriniň şol gadymy döwre degişli tapyndylardan birjigem üýtgeşik däldegi haýran galdirýar... Eýýäm miladydan öňki II müňýyllygyň soňky asyrlarynda bu ýerlerde ýaşan zenanlar halyçylyk senesinde kämil görnüşli haly keserlerinden peýdalanydylar. Muňa esaslanyp, haly sungatynyň döreýşiniň kökleriniň ol döwürdenem has uzaklara, mümkin, eneolit eýýamynyň ösen we giçki döwürlerine degişli bolmagynyň hem ahmaldygyny aýtsa bolar” diýip, türkmen halylarynyň köklerini has uzaklardan alyp gaýdýandygyny taryhy deliller bilen beýan edýär [9, 32-33 s.].

Türkmenistanyň çäklerinde geçirilen arheologiya barlaglaryň dowamynda türkmen haly önümlerinde giňden ulanylýan nagyşlaryň gadymy nusgalary eneolit hem-de бүрүнч еýýamlaryna degişli ýadygärliklerde has köp tapylypdyr. Bu bolsa I.N.Hlopininiň hem belleýşi ýaly, haly önümçiliginiň eneolit döwründe-de bolandygyny çaklamaga doly esas berýär.

Türkmen halylaryna we haly önümlerine salynýan nagyşlara we göllere, olaryň merkezi älem göllerine, gyra nagyşlaryna meňzeş şekilleri Günorta Türkmenistanyň arheologiya ýadygärliklerinden tapylan küze gaplarynyň we beýleki keramika önümleriniň ýüzündäki bezeg nagyşlarynda görmek bolýar. Bularyň has gadymylaryny, ýagny miladydan öňki V–III müňýyllyklara degişlileri Göksüýri ýadygärliklerinde ýüze çykarylan tapyndylaryň mysalynda görmek bolýar. Bu meňzeşlikler halylarymyzyň miladydan baş müň ýyl öň hem häzirki Türkmenistanyň topragynda dokalandygyna şaýatlyk edýär.

Geçen müňýyllyklaryň çitimli haly önümleriniň häzirki günlere çenli abat saklanyp galmandygynyň sebäpleriniň biri howa şertleridir, şeýle hem türkmen halysynyň muzeý esbaby bolup hyzmat etmähligidir.

Türkmenistanyň gadymy ýadygärliklerinde gazuw-agtaryş işlerini geçiren belli arheolog W.I. Sarianidi hem şeýle netijä gelyär: “Garagumuň yssysynda dokma önümleri uzak wagtlap abat saklanmaýar, emma gadymy döwürlerden gaplaryň ýüzlerinde biri-birine meňzeş haly nagyşlaryny görüp bilýäris. Olar türkmen haly nagyşlaryna örän meňzeş. Bu keramika önümlerindäki şekiller pars, kawkaz halylarynda ýok, diňe türkmen halylarynda bar. Türkmen halylarynyň ýerligi açyk gyzyň, özi

* Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň, Taryh we Arheologiya Institutynyň Bölüm Müdiri, Taryh Ylymlarynyň Kandidaty

hem syk dokalan bolýar. Bular ýaly reňkler Günorta Türkmenistandan tapylýan gaplaryň ýüzünde-de bar” diýip ýazýar [15, 84 s.].

Bu barada sungatşynas alym G.A. Pugaçenkowa şeýle diýýär: “Günorta Türkmenistanyň nagyşly keramika önümleri nagyşlaryň şol gadymy zamanlaryň gadymy sungatynda gazanylan şeýle beýik üstünliklerdigini görkezýär. Olardaky bezegleriň gurluşlarynyň dürlüligini kesgitleýän sazlaşygyň, deňöleşgiliginiň, ýönekeý açyk reňk utgaşmalarynyň tebigatda gözegçilik edilen we adam zähmeti bilen işlenip taýýarlanylýan kanunalaýyklyklar tejribä esaslanyp tapyldy” [12, 24 s.].

Türkmen etnograf alymy A. Jykyýew keramika önümlerindäki şekilleri käbir haly nagyşlary bilen meňzeş hasaplaýar. Onuň pikirine görä, gadymy keramikanyň käbir nagyşlary bilen häzirki salyr we teke halylarynyň (salyr göli, teke göli) esasy gölleriniň arasynda uly meňzeşlikler bar, şeýle hem salyr haly torbasyna salynýan *çarhypelek* göli Göksüýri toplumynyň keramiki önümlerinde duşýar [5, 33 s.].

Türkmen arheolog alym Ö. Gündogdyýew hem Günorta Türkmenistandan miladydan öňki II müňýyllyklara degişli ýadygärliklerden tapylan keramika önümlerindäki nagyşlaryň türkmen zenanlarynyň häzirki döwürde dokaýan halylaryndaky *ahalteke*, *zerbap*, *aynagöl*, *gapyrğa* ýaly nagyşlara meňzeşdigini delilleriň üsti bilen mälim etdi [8, 24 s.]. Bu getirilen delilleriň ählisi türkmenlerde haly önümçiliginiň gözbaşyny gadymyýetiň çuňluklaryndan alyp gaýdýandygyna şaýatlyk edýär.

Türkmen halysynyň gözbaşyny gadymyýetiň çuňluklaryndan alyp gaýdýandygyna şaýatlyk edýän ýene-de bir esaslaryň biri Altaý daglaryndaky Pazyryk depesinden dünýäde iň gadymy hasaplanýan halynyň tapylmagydyr. Türkmenistanyň howasy aşa yssy bolany sebäpli, ol döwürlerde dokalan halylar biziň günlerimize çenli saklanyp galmandyr, ýöne Altaý daglaryndaky doňaklyk häzir Sankt-Peterburgyň Ermitaž muzeýinde saklanylýan biziň günlerimize çenli bitinligine diýen ýaly saklanyp galan Pazyryk depesinden tapylan halyny bize ýetirdi. Çaklamalara görä, bu haly miladydan öňki V asyrdaky dokalypdyr.

Belli alym S.I. Rudenkonyň 1949-njy ýylda Altaýyň Pazyryk depesinde arheologiýa gazuw-agtaryş işlerini geçiren wagty tapan bu halysy ylym dünýäsi üçin uly açyş boldy. Bu haly tapylandan soň arheologlar, taryhçylar, sungatşynaslar, ýazyjylar halynyň haýsy halka degişlidigi hakyndaky birnäçe pikirleri orta atdylar. Alymlaryň bir topary halyny gadymy pars, beýlekileri bolsa – gadymy türk nusgasy diýip hasapladylar.

Gazuw-agtaryş işlerine ýolbaşçylyk eden S. I. Rudenko, ilki, bu tapylan halyny Gündogar Eýran, Midiýa halysyna ýakyn diýip öz pikirini aýtdy [13, 51 s.], emma soňra alym diňe Persiýada (Eýranda) däl, eýsem Alynky Aziýada-da geometrik şekilleriň uly orun tutmandygyny, olara uly ähmiýet berilmändigini, şonuň üçin hem bu halydaky umumy sazlaşygyň olaryň sungatyna mahsus dældigini belledi [14, 12 s.].

Bu uly açyşdan köp wagt geçmänkä, alym S.I. Rudenko Altaýyň Garaköl derýasynyň (Daglyk Altaý) çep kenaryndaky ikinji başadyr gorganyndan ýene-de bir çitimli halynyň böleklerini tapýar. Bu haly miladydan öňki I müňýyllyk bilen senelenýär. S.I. Rudenko bu halylaryň ikisinem öwrenip, olaryň dokalyş taýdan tapawutlanýandygy baradaky pikire gelýär. Onuň pikirçe, Pazyryk depesinden tapylan haly türk çitim usulynda dokalypdyr. Şonuň üçin bu halyny gadymy türk taýpalarynyň döredendigi baradaky netijä gelýär. Umumy deňeşdirmelerden, içgin öwrenmelerden soň arheolog alym S.I. Rudenko haly kese dokma gurnagynda (stanokda) dokalypdyr diýip hasaplaýar [14, 29-30 s.].

Alymlaryň birnäçesi, ýagny N. Diýarbekirli, A. Bekmyradow, A. Jykyýew, Ö. Gündogdyýew daglyk hem bu halyny türk-türkmen halylaryna gaty meňzeş diýip hasap etdiler. Alymlaryň, ylaýta-da, türk alymlarynyň geçiren barlaglary bu haly barada has ynandyryjy täze pikirleri orta atdy. Belli türk halyşynasy, alym, professor N. Diýarbekirli “...Bu halyda “türkmenlerde duşýan sekizburçly” nagşa duşmak bolýar. Eger-de biz Pazyryk depesinden tapylan bu halynyň nagyşlaryny aýryp, olaryň ýerine geometrik şekilli nagyşlary ýerleşdirsek, onda biz elimize türkmen halysyndan hiç tapawudy bolmadyk halyny alarys. Şeýle hem, Hunlar döwründen başlap, tä orta asyrlaryň ahylaryna çenli halylaryň hemmesi haýwan şekilleri salnyp dokalypdyr” diýip, bu halyny ýerli hun türkmenleriniň dokandygyna

güwä geçýär. “Pazyryk depesinden tapylan halydaky sekizburçluk şekilli nagyşlar türkmenleriň salyr taýpasynyň halylarynda ulanylýar. Şeýle äheň seljuklylar döwrüniň halylarynda hem duşýar. Bu äheň häzir hem türkmen halylarynda köp duşýar we dokalýar” diýip alym ýazýar [3, 876 s.].

Halylar barada birnäçe makala ýazan türkmen alymy A. Bekmyradow hem Pazyryk depesinden tapylan halynyň 24 sany göli hunlaryň, soňra bolsa Oguz türkmenleriniň 24 taýpasyny aňladýan şekillerdir diýip, gyzykly pikiri orta atýar [2, 38-39 s.].

A. Jykyýew Pazyryk depesinden tapylan halydaky nagyşlaryň köpüsiniň türkmenlerde häzirki günlere çenli ulanylýan nagyşlar bilen gabat gelýändigini barada şeýle ýazýar: “Atlaryň üstüne goç şahlarynyň, ýagny goçaklaryň şekili çekilen keçeden palan* ýapylypdyr. Goç şahynyň ýa-da goçagyň şekili türki dilli halklaryň, onda-da türkmenleriň giňden ulanylýan nagşydyr. Bu nagşa biz türkmen haly-palalarynda, keçelerinde, namazlyklarynda, geým keşdelerinde köp duş gelýäris. Biziň ata-babalarymyzyň ýaşan ýerlerindäki gadymy mazarystanlarda-da goç şahy şekilli belgiler saklanypdyr. Goç buýnuz ýadygärligini şu günlerem Türkmenistanyň öwliýäleriniň käbirinde görmek bolýar. Doga hökmünde ulanylýan goç şahynyň şekili ýa-da şahyň özi ýaşayyş jaýlarynyňam, howlularynyňam daşky keşbini, tamdyrlaryň körüginini agzynyň häzirem bezeýär” [10, 15 s.].

A. Felkerzam öz işinde: “Gadymy beşir, gyzylaýak halylarynyň umumy sazlaşygy, görnüşleri hem Pazyryk depesinden tapylan hala örän meňzeş” diýip, Pazyryk depesinden tapylan halyny türkmen halysy bilen deňeşdirip, umumy meňzeşligiň bardygyny ýazýar.

Alym Ö. Gündogdyýew “...Türkmen halylary häzirki güne çenli kese gurnakda (stanokda) dokalýar” diýip, S.I.Rudenkonyň Pazyryk depesinden tapan halysy kese dokma gurnagynda dokalypdyr diýen pikiri bilen ylalaşýar we Pazyryk depesinden tapylan halyny türkmen halysy diýip hasaplaýar [8, 28 s.].

Alymlaryň we sungaty öwrenijileriň Pazyryk depesinden tapylan haly bilen türkmen halylaryny deňeşdirmeleriniň netijeleri bu tapylan gadymy halynyň türkmenleriň gadymy ata-babalarynyň döreden nusgasydygyna şaýatlyk edýär. Pazyryk depesinden tapylan haly baradaky delilleriň ählisi bize türkmen halysynyň kökünü has ir döwürlerden alyp gaýdyandygyny tassyklamaga mümkinçilik berýär.

Çeper elli türkmen zenanlary Pazyryk depesinden tapylan in gadymy hasaplanýan bu halynyň nusgasynda täze haly dokadylar. Ol haly häzir Türkmen halysynyň milli muzeýini bezäp dur.

Türkmen halysynyň irki döwürlerden bäri uly meşhurlyga eýe bolandygy barada ençeme taryhy şaýatnamalar bar. Parfiýa halylary köp mukdarda Ýewropa iberilipdir we Rim imperatorlary tarapyndan olara ýokary nyhlar kesilipdir [7, 109 s.]. Bu maglumatlar türkmen halylarynyň has irki döwürlerden bäri dokalandygyny, şeýle hem özüniň özboluşly ajaýyplygy bilen köp ýurtlarda meşhurlyga eýe bolandygyny habar berýär.

Türkmen halkynyň gojaman taryhynda uly yz galdyran döwletleriň biri bolan gaznalylaryň kuwwatly şadöwleti asly oguzlaryň gaýa taýpasyndan bolan hökümdarlar tarapyndan dolandyrylypdyr. XI asyryň birinji ýarymynda Gaznaly Türkmen döwleti Merkezi Aziýada kuwwatly döwletleriň birine öwürülýär. Şol döwürlerde gaznaly türkmenleriň sungatynda halk senediniň aýry-aýry ugurlary meşhurlyk gazanypdyr. Gaznaly türkmen döwletiniň çarwaçylyk bilen meşgullanan ilaty haly, palas dokamakda uly şöhrata eýe bolupdyr. Şol dokalan halylaryň biriniň nusgasy biziň günlerimize gelip ýetipdir. Gaznaly türkmenleriň el senedi bolan bu ajaýyp halynyň ýüzünde iki sany söweş pili şekillendirilipdir. Bu şekiliň daş-töweregi aýlawly nagyşlar bilen bezelipdir. Ol halynyň takyk senesiniň X asyrdygy anyklanylýar. Diýmek, ol haly Gaznaly Türkmen döwletiniň düýbünü tutan Söbüktegin döwründe dokalypdyr. Şol döwürlerde şadöwletiň ähli çäklerinde gurulýan köşkler, kerwensaraýlar we barjamly adamlaryň ýaşayyş jaýlary öz döwrüniň sungat eserleri bilen hasamlanypdyr [1, 83 s.]. Ol bolsa gaznaly türkmenleriň sungatynyň uly ösüslere eýe bolandygynyň aýdyň anyk mysalydyr, şeýle hem Beýik Seljuk Türkmen şadöwletiniň döwründe türkmen halysynyň gülläp ösändigini tassyklaýan maglumatlara duşmak bolýar.

Türkmen halylary özboluşly dokalyş usullary, gölleri, nagyşlary bilen beýleki halklaryň halylaryndan düýpli tapawutlanýar. Özüniň gőzelligi, nepisligi bilen göreni haýran galdyrýar. Ençeme syýahatçylar, etnograflar, sungaty öwrenijiler, halylary toplaýjylar, umuman, türkmen halysy barada, ondan alan täsirleri barada ajaýyp pikirlerini aýdypdyrlar. Olar türkmen halylarynyň örän köptaraplydygyny, hili, owadanlygy, berkligi we ykjamlygy taýdan hemme halylaryň seresidigini belläpdirler.

XIII asyrdaky italýan syýahatçysy Marko Polo şeýle ýazýar: “...Türkmenler dünýäde iň oňat owadan halylary, ýüpek keteni matalary dokaýarlar, owadan bedew atlary ýetişdirýärler” [11, 49-50 s.]. Şol döwürde halylar Türkmenistanda nepislik we owadanlyk babatynda şeýle derejä ýeten bolsa, onda haly önümçiliginiň taryhynyň-da has irki döwürlerden kök urandygyny çaklamak kyn däldir.

Belli etnograf we sungaty öwreniji S. Dudin türkmen halylarynyň gadymydygy we pars halylaryndan tapawutlanýandygy barada: „Türkmen we pars haly önümleriniň dokalyş tärinde bütinleý aýry tapawut bar, olaryň dokalyşy, ýüpleriniň ulanylyş usuly, işiň has belent derejede bitirilişi bütinleý başgaça, bu bolsa türkmenlerde halyçylyk sungatynyň parsalaryňkydan has gadymydygyny görkezýär, özi-de ol türkmenlerde bütinleý özbaşdak ösüpdür” diýip ýazýar [4, 112 s.].

Baron A. Felkerzam: “Türkmen halysyny ömründe ýekeje gezek gören adam beýleki çarwa taýpalaryň halylary bilen onuň ýerini çalşyryp bilmez. Dokalyş usullary barada aýtmanynda-da, türkmen halysyna salynýan nagyşlar, göller diýseň özboluşly. Muny söz bilen beýan eder ýaly däl, sebäbi ol nagyşlar ýönekeý adama belli bolan güllere-de, şekillere-de meňzänok” diýip, türkmen halysynyň özünde galdyran täsirini beýan edipir [6, 94 s.].

Umumman aýdanymyzda beýan edilen taryhy maglumatlar türkmen halysynyň taryhynyň has irki döwürlerden gözbaş alýandygyna şaýatlyk edýär.

Edebiýat

1. *Aşyrow O.* Gaznaly türkmenlerinden miras galan haly senedi. // Türkmen halysy - günsaýyn ösýän Watanymyzyň gőzelligi nusgasy. - Aşgabat: Ylym, 2008.
2. *Bekmyradow A.* Göroglynyň yzlary. - Aşgabat, 1988.
3. Diyarbekirli N. Eski Türklerde költür we sawat. // Türkler. - Ankara. - 2002.
4. *Дудин С.М.* Ковровые изделия Средней Азии. // Сборник музея антропологии и этнографии. - Ленинград, издательство АН СССР. Т. VII, 1928.
5. *Джикиев А.* Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху средневековья. - Ашхабад: Туркменистан, 1991.
6. *Фелькерзам А.* Старинные ковры Средней Азии. // Старые годы. - СПб., октябрь-декабрь 1914 г.
7. *Gurbanow H.* Türkmen halisi hakinda tarihi arhiw materyalleri // Türk soylu halkarin hali, kilim cicim sanati uluslararası bilgi şöhlendi bildirileri. - Ankara, 1996.
8. *Гундогдыев О.* Из истории туркменского ковроделия. Ашхабад: Мирас, 2008.
9. *Хлопин Н. И.* Изготовление ворсовых ковров в Средней Азии в эпоху бронзы. // Краткие сообщения института археологии Академии наук, вып. 161. - Москва: Наука, 1980.
10. *Жукуýew А.* Beýik sungatyň taryhy kökleri. // Diýar. - 1996. - № 6.
11. Книга Марко Поло. Записана в 1298 г. - Алма-Ата, 1990.
12. *Пугаченкова Г.А.* Искусство Туркменистана. Очерк с древнейших времён до 1917 г. - М., 1967.
13. *Руденко С.И.* Древнейшие в мире художественные ковры и ткани. - М., 1968.
14. *Руденко С.И.* Искусство Алтая и Передняя Азия (середина I тысячелетия до н.э.). - М., 1961.
15. *Сарианиди В.И.* Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. - М., 1967.

МАХМҮД ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАНИ ЛҰҒАТ АТ-ТҮРК» СӨЗДІГІ: ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Роза КОЖАБАЕВНА БАҚБЕРГЕНОВА*

Аннотация

Түркі өркениетінің ұлы тұлғасы Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігі - түркі халықтарының тілі мен әдебиетін, тарихы мен жағрафиясын, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін, әлеуметтік-мәдени ортасын зерттеген энциклопедиялық құнды еңбек. Мақалада «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігіндегі мақал-мәтелдердің қазақ түркітану ғылымында зерттелуіне тоқталып, қазақ-түрік тілдеріне ортақ мақал-мәтелдер қарастырылды. Түркі халықтарының рухани мұрасы болған мақал-мәтелдердің қазіргі қазақ-түрік тілдеріндегі қолданысы салыстырмалы-тарихи талдау әдісі арқылы зерделеніп, ортақ паремиялардың лексика-семантикалық, грамматикалық даму ерекшеліктері анықталды.

Кілт сөздер: «Диуани лұғат ат-түрк», мақал-мәтел, түркі сөздігі, түркі өркениеті.

Mahmud Kashgar's Dictionary "Diwani Lugat At-Turk": The Use of Proverbs and Sayings Common to the Kazakh-Turkish Languages

Abstract

The dictionary of the great personality of Turkic civilization Mahmud Kashgari "Diwani lugat at-Turk" is an encyclopedic work that studied the language and literature, history and geography, Customs and traditions, socio - cultural environment of the Turkic peoples. The article focused on the study of Proverbs and sayings from the dictionary "Diwani lugat at-Turk" in Kazakh Turkology and considered proverbs and sayings common to Kazakh-Turkish languages. The use of Proverbs and sayings in modern Kazakh-Turkish languages, which were the spiritual heritage of the Turkic peoples, was studied using the method of comparative historical analysis, and the features of the lexical-semantic, grammatical development of common paremies were identified.

Key words: "Diwani lugat at-Turk", Proverbs, Turkic dictionary, Turkic civilization.

Махмұд Қашқари – түркітану ғылымында аса құрметпен ерекше аталатын көрнекті түркілік тұлғалардың бірегейі, XI ғасырдың ойшылы, алғашқы энциклопедиялық «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінің авторы. Түркі тілдерінің бейнелік сипатын, сөз құдіретін, ұлт қазынасы саналатын ана тіліміздің рухани болмысын зерделеуде Махмұд Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» құндылығы зерттеген сайын ашыла түсетін асыл мұра. Түркі өркениетінде «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігі өзінің баға жетпес құндылығымен жоғары бағаланады. Түркітану ғылымының негізін қалаған ғұлама ғалымның сөздігі Түркістан өңіріндегі халықтар арасында пайдаланылған салыстырмалы талдауы негізінде жасалғандығы белгілі.

Ұлы тұлға ғұндар дәуірінен басталатын түркілік төлтума мәдениеттің негізі - тәңірлік дүниетаным аясындағы түркілік таным мен түркілік болмысты терең түсініп, энциклопедиялық еңбегін жазуда түркі халықтарына тән этникалық таным мәселелерін қарастырды. Дарын иесі қазіргі түркітанудың мәдениеттанымдық аспектілері болып табылатын этностану мәселелерін де терең түсініп, ел аралап, саяхат жасау арқылы этнос мәдениетін танумен айналысты.

«Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінің жалғыз нұсқасы Стамбұл Ұлттық кітапханасындағы Али Эмири Ефенди жазбаларынан арасынан табылды (Ұлттық кітапханасы, арабша жазбалар №4189). Үлкен том түріндегі 638 (319 парак) беттен тұрады. «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінің теңдессіз туынды екендігін, сөздіктің алғысөзінде Махмұд Қашқари түрік тілінің жасалуын,

* Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, түркітану ғылымдарының магистрі, rozab1177@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2576-1466>

тілдердің ерекшеліктерін санамалайды және тіл білімінің ережелерін араб тілінің грамматикасымен сәйкестендіре отырып дәлелдегеніне тоқталады. ДЛТ әрі тілдік, әрі әдеби, әрі халықтықжәне әлеуметтік тарихымызды таныту жағынанөте құнды мәліметтерді жинақтаған дереккөз (Али Акар: 2017, 102).

Түркітану ғылымында Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» энциклопедиялық еңбегі хижра жылдары бойынша 464-466 жылдары, қазіргі жыл санау бойынша 1072-1074 жылдар аралығында үш жинақа топтастырылып, сегіз кітапқа жинақталып берілген еңбегі арқылы түркі әлеміне танылды. Ғұлама ойшыл ғалым «Түркі тілдерінің сөздігіне» өзінің саналы ғұмырын арнағандықтан бұл ғалымның да, бүкіл түркі әлемінің де ғұмырлық ескерткіші ретінде бағаланады. Түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін, тілдік ерекшеліктерін зерттеу ғылыми ізденістер мен тәжірибені, орасан зор уақытты талап етеді. XI ғасырда арабтардың мәдени-рухани ықпалы нәтижесінде 18 әріп және екінші реттегі 7 тұратын түрік әліпбиі, түрік тайпаларының сөздік ерешеліктері мен әліпбиі жайлы еңбектің авторы – Махмұд Қашқари. Түркітанушы: «сонымен, мен сол түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі асыл тайпаларынан уа соғыс ісінде мықты найзагерлерінен болғандығымнан, олардың шаһарлары мен сахарасын бастан-аяқ аралап шықтым. Түрік, түркмен, оғыз, шығыл, йағма, қырғыздардың сөздерін, құпияларын анықтап шықтым, оларды пайдаландым. Мен бұл істерді осы тілдердегі әрбір кішігірім айырмашылықтарды парықтап білу үшін істедім. Сонымен олардың әрқайсысының тілі менің көңілімде ұялап, берік сақталып қалды. Мен оларды мұқият реттеп, әбден тәртіпке келтіріп, жүйелеп шықтым. Бұл бір мәңгілік жәдігерлік уа таусылмас-түгесілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңірге сыйынып, осы кітапты тізіп шықтым да, оған «Диуани лұғат ит-түрк – Түркі тілдерінің диуаны», - деген ат бердім (Қашқари, 2017: 35).

Қазақ түркітану ғылымында Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігі кеңес дәуірі кезеңінде лингвистикалық, әдеби-философиялық тұрғыдан терең зерттеле бастады. Қазақ түркітанушылары Ә. Қоңыратбаев, Қ.Өмірәлиев, М.Томанов, Ә.Құрысжанов, Ә.Ибатов, Ә.Нұрмағамбетов, О.Нақысбеков, Қ.Келесұлы, В.У.Махпиров, Н.Ақбаевтар «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігіндегі лексикалық бірліктер, оның ішінде мақал-мәтелдер мен афоризмдердің қолданысы жөнінде ғылыми еңбектерін жариялады.

Орта Азия халықтарының тілі мен әдебиетін, тарихын көне мәдениет жазба мұраларынсыз зерттеу мүмкін емес. Түркітанушы ғалым Ә.Қоңыратбаев бұл ретте, әсіресе Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінің ерекшелігіне тоқталып, зерттелуі мен тарихи маңыздылығын жүйелі баяндап береді. М.Қашқаридан соң түркі тіліндегі жазбалардың көбейгендігін, оған жол салған Махмұттың лұғаты екендігін тарқатып айтады. *«Қашқари түркі тайпаларының тілін тұтас алып зерттеген. Оның өз сөзіне қарағанда, автор барлық сөздерді, өлең және мақал-мәтелдері тайпалар тілінен алған. Олай болса, Қашқари сөздігі сөйлеу тілінен, ал өлең, мақалдары фольклордан алынған болып шығады. Оның бәрі де исламға дейінгі үлгілер».* Махмұт Қашқари лұғатындағы өлеңдердің поэтикасын зерттеуде түркология ғылымы көптеген табыстарға жетті. Онда 237 өлең, 270 мақал бар десек, сол мақалдарды Қашқари жеке-жеке сөздерге мысал еткен (Қоңыратбаев, 1991: 86). Сөздікте берілген 270-тен аса мақал-мәтелдердің 100-ге жуығы қазақ -түрік тілдеріне ортақ деген пікір айта аламыз.

Қ. Өмірәлиев пен Қ. Келесұлының авторлығымен «М.Қашқаридың «Дивану лұғат ит-түрк» деген кітабындағы мақал-мәтелдер», С.Қасимановтың «Махмұд Қашқари еңбектеріндегі мал туралы мақал-мәтелдер» паремология саласындағы құнды зерттеулер. Түркітанушы ғалым Н. Келімбетов «Диуани лұғат ат-түркте» бұдан мың жылдай бұрын халық арасына кең тараған мақал-мәтелдер мен афоризмдердің жиі ұшырайтындығын, халықтың даналық сөздері адамзаттың сан ғасырлық өмір тәжірибесінен туатындығын сөз етеді. Сөздікте берілген мақал-мәтелдердің рухани құндылығы, тәлім-тәрбиелік мәні, тағылымдық астары мен танымдық құзыреттілігінің маңызды екендігін зерделейді. «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігіндегі мақал-мәтелдердің қазіргі қазақ әдеби тілінде дәл сол күйінде, сонымен бірге сәл ғана өзгерістермен кеңінен қолданылатындығына тоқталады. Мысалы: *Алп чірәнда, білкә тірақта – Батыр – майданда, ғалым – әңгімеде сынылар; Күз келігі йазун балкурур – Күздің келетіні жаздан-ақ*

белгілі; Құт білгісі – біліг – Бақыт белгісі -білім мен ақыл. Ардам башы – тіл – Әдептің басы – тіл; Арсылан қарыса, сыңған енін күзетур – Арыстан қартайса, тышқан інін күзетер (Келімбетов, 1991: 153).

Түркі өркениетінде сан ғасырлық қызметі бар сөздіктегі түркі тілдеріне ортақ мақал-мәтелдеріміз өміршең өнеге, тамсанарлық танымы мен тағылымы мол рухани мұрамыз. Мақал-мәтелдердің қалыптасуына Х-ХІІ ғасырлардағы түркі ойшылдарының да ықпалы зор болды. Йүсүп Баласуғинидың адмгершілік, имандылық тәлім-тәрбиесіне арналған «Қутадғу билиг» атты еңбегінде 1200-ден аса нақыл сөздер қамтылған. Солардың бірнешеуі қазіргі қолданылып жүрген мақал-мәтелдермен тамырлас деп айтуға болады (Баласағұн, 1986: 213).

Түркі халықтарының ортақ қазынасы саналатын «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде 200-ден аса мақал-мәтелдер берілген. Ахмет Йүгінекидің «Һибат-ул хақаик» («Ақиқат сыйы»), Н. Рабғузидің «Қиссас-ул әнбия» («Пайғамбарлар хиссасы»), Қожа Ахмет Ясауидың «Диуан әл-хикмет» («Даналық кітабы») шығармаларынан қысқа тұжырымды өсиет негізінде жазылған адамгершілік, бауырмалдылық тақырыптарына бағытталған бірнеше мақал-мәтелдерді кездестіруімізге болады. Мақал-мәтелдер – қай халықтың бомасын өткен тарихы, мәдениеті, ана тілі, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыпы. Мақал-мәтелтану (паремиология) саласында мақал-мәтелдерді іштей жіктеп, логикалық жүйеге салу, тақырыптық, лексика-семантикалық ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне қарай саралап, топтастыру паремиологиялық арнаулы зерттеулерде жүйеленді. Мақал-мәтелдердің бірінші сөзінің алфавит тәртібі бойынша (лексикографиялық тәжірибеде); мақал-мәтелдердің заттық-тақырыптық мағынасына қарай; логика-семантикалық тұрғыдан топтастырылуы өте тиімді. Аталған принциптерге байланысты мақал-мәтелдер тәжірибесінде үш түрлі нұсқа түрінде беріліп келеді. Олардың біріншісі - мақал-мәтелдер сөздігінде; екіншісі мақал-мәтелдер жинақтарында (топтамаларында) және үшінші түрі – паремеологиялық арнаулы зерттеулерде қолданылады. Тіліміздегі мақал-мәтелдер – белгілі бір жағдайды тұжырымдап, ой қорытатын, яғни ойды құрастырушы, тілдік тұлға бойындағы ұлттық рухты жеткізуші тілдік құрал, этнолингвистикалық құрал. Мақал-мәтелдер тақырыбы ауқымды, мазмұны терең, тілі өткір, кестелі айшығы мол, тағылымдық мәні зор халықпен бірге жасап келе жатқан асыл қазынамыз.

Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігіндегі түркі халықтарына ортақ мақал-мәтелдер түркі өркениетінің дамуында ерекше маңызды. Қазіргі кезеңдегі қазақ тілі мен түрік тіліне ортақ мақал-мәтелдер өзінің байырғы нұсқасын сақтаған, түркі халықтарына ортақ мұра ретінде теңдесі жоқ туынды. Қазақ және түрік тілдеріне ортақ мақал-мәтелдерін зерттеу салыстыру әдісі арқылы іске асырылып, салыстыру барысында сөздіктің түрік тілдеріндегі аудармалары пайдаланылды. Махмұд Қашқари еңбегіне байланысты негізгі зерттеулер, яғни сөздіктің көшірмесі Түрік тілі қоғамы тарапынан жасалды (Анкара, 1941). Бесим Аталай түрікшеге аударды және латын әріптерімен тізімі жасалды (Али Акар, 2017: 101).

Көзден йыраса, көңүлдән йәмә йырар.

қт: Көзден алыстаса, көңілден де алыстар.

тт: Gözden ırak olan gönülden de ırak olur – Гөзден ырақ олан гөнүлден де ырақ олур.

Ач нә йімәс, тоқ нә тімәс.

қт: Аш не жемес, тоқ не демес - Ач олан не yemez, tok олан не demez.

тт: “Ач не yemez, tok не demez.” «Ач не йемез, ток не демез».

“Tok ağırlaması güç olur.” «Ток аырламасы гүч олур».

Беи ернәк туз ермәс. Beş parmak düz, birbirinin eşi değildir.

тт: Beş parmak bir değildir(olmaz). Беш пармак бир дейілдир (олмаз).

қт: Бес саусақ бірдей емес.

Әрдам башы - тіл. Әдептің басы - тіл. Faziletin başı dildir.

тт: Baş dille tartılır. Баш дилле тартылып.

қт: Өнер алды-қызыл тіл.

От тесә ағыз көймәс.

От дегенге ауыз күймес. Ateş demekle ağız yanmaz.

тм: Ateş demekle ağız yanmaz. Атеш демекле аыз йанмаз.

қт: От дегенмен ауыз күймес.

Өтлүг йінжу йердә қалмас.

Тесік інжу (моншақ) жерде қалмас. «Delikli inci yerde kalmaz».

тм: Delikli demir (boncuk) yerde kalmaz. «Деликли демир (бонджук) йерде қалмаз».

қт: Тесік моншақ жерде қалмас».

Құш қанатын, әр атын. Құс қанатымен, ер атымен.

тм: Kuş kanatsız, yiğit atsız olmaz. Куш канатсыз, иіит атсыз олмаз.

Kuş kanadını, er atını sever. Куш канадыны, ер атыны север.

қт: Ер канаты - ат. Құс қанатымен, ер атымен.

Езгу ер сөнүкі әрір, аты қалыр. Іyi кішіnin kemiği erir, adı kalır.

тм: "At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır." Ат өлүр мейдан калыр, йіит өлүр шан калыр.

қт: Жақсының өзі өлсе де, аты өлмес. Жақсының аты өлмейді; Жазушының хаты өлмейді.

Кіші аласы ічтін, Иылқы аласы тааштын.

Адам аласы ішінде, Жылқы аласы сыртында.

Кішіnin alası içinde, atın alası dışındadır.

тм: İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışındadır. Инсанын аладжасы ичинде, хайванын аладжасы дышындадыр.

қт: Адам аласы ішінде, Мал аласы сыртында.

Ікі қошқар башы бір әшәчта бышмас.

Екі қошқардың басы бір қазанда піспес (қайнамас). İki koç başı bir tencerede pişmez.

тм: “İki koç başı bir kazanda kaunamaz.”

«Ики қоч башы бир казанда каунамаз.»

қт: Екі қошқардың басы, Бір қазанға сыймас.

Табуз тааш йарар.

Таш башығ йарар. Қызмет тас жарар, тас бас жарар.

тм: Taş taşı yarar, taş da başı yarar.

Таш ташы йарар, таш да башы йарар.

қт: Сөз – тас жарар, Тас жармаса – бас жарар.

Тәлім сөзүг укса болмас, Йалым қайа йықса болмас.

Көп сөзді ұғуға болмас, Биік шоқыны июге болмас. Çok söz anlaşılmaz, yalçın kaya yıkılmaz.

тм: Çok söz baş ağrıtır - Чок сөз баш ағыртыр. *қт:* Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір.

Ер сөзі бір, Әзәр көкі уч. Ер жігіттің сөзі бір (еу), Едзер көгі үш (еу).

Ер кішіnin sözü bir, eyerin bağı üç olur.

тм: “Er sözü bir, eğer kökü üç.” «Ер сөзү бир, ейер көкү үч.

қт: Ер жігіттің екі сөйлегені өлгені.

Йалынуқ оглы муңсуз болмас.

Адам баласы мұңсыз болмас.

Kişi oğlu dertsiz olmaz.

тм: Dertsiz baş olmaz. Дертсиз баш олмас.

қт: Адам баласы мұңсыз болмас.

Ума келсә құт келур.

Қонақ келсе, құт келер. Konuk gelirse devlet (uğur) gelir.

тм: Misafir kısmetiyle gelir. Мисафир кысметийле гелир.

Misafir on kısmetle gelir; birini yer, dokuzunu bırakır. Мисафир он қысметле гелир; бирини йер, доқузуну быракыр. Misafirin аyaғı uğurludur. Мисафирин айаы ууурлудур.

қт: Құтты қонақ келсе, қой егіз табар. Қонақ келсе есіктен, ырыс келер тесіктен.

Ергә муң тәгір, Тағ сәңіріңә йел тәгір.

Ержігітті мұң басар, Тау тұмсығын жел қағар.

“Kişiye keder değer, dağ doruğuna rüzgâr değer.”

тт: “Dağ başına kış gelir, insan başına iş gelir.” Даы башына кыш гелир, инсан башына иш гелир.

İnsan olanın başına iş gelir. «Инсан оланын башына иш гелир».

қт: Ердің басың мұң шалар, таудың басың жел шалар.

Уқуч сәуінч болса, қатыг охсунур.

Қуанышы көп болса, ақырында аһ ұрар.

Çok sevinen, pek pişman olur.

тт: Çok gülen çok ağlar. Чок гүлен чок аылар.

қт: Көп күлген, көп жылар. Көп ойнаған бір жылар.

Йер басурқы тағ, Бозун басурқы бег.

Жердің бастырығы тау, елдің бастырығы бек. Yerin baskısı dağ, milletin baskısı beydir.

тт: Yer baskısı dağ, kız baskısı ana.

«Йер бакысы дағ, кыз баскысы ана.»

қт: Жер таусыз болмас; Ел хансыз болмас.

Сув ічурмәскә сүт бер.

Су ішкізбеске сүт бер. Su içirmeyene süt ver.

тт: “Sana taş atana sen ekmek at.”

қт: Су татырмағанға сүт бер. Таспен атқанды аспен ат. Біреу сені таспен ұрса, Сен оны аспен ұр.

Өкүз азақы болғынча, Бузағу башы болса иіг.

Өгіздің аяғы болғанша, Бұзаудың басы болған жақсы (игі).

тт: Öküz аyaғı olacağına buzağı başı olmak yeğdir.

қт: Кісі елінде сұлтан болғанша, Өз елінде ұлтан бол.

Мақал-мәтелдер – көп ғасырдың жемісі. Академик Әбдуәли Қайдардың пікірінше: «Мақал-мәтелдер – халықтың атам заман ғы өткен өмір-тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын «алтын арқау»; олар – рухани, мәдени салт-дәстүрді жалғастырудың, адамдар санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақталуының бірден-бір кепілі. Бұл қазына-байлықтан айырылған этникалық қауым – өзінің өткен өмірінен айырылады деген сөз, ондай қауымның болашағы да жоқ (Қайдар, 2004: 78). Әлем кеңістігіндегі әрбір ұлттың этникалық жағдаятына байланысты тұрмыс-тіршілігінде көшбастар ұлы көсемдері мен ойшылдары, дана билері мен ақындары, ел таныған тұлғалары даналық сөздерін өсиет ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, насихаттап отырған.

Ойымызды қорытындылай келгенде, тіліміздегі мақал-мәтелдер – этностың интеллектуалды әлемін, эмоционалды, ұлттық танымдық көкжиегін, эстетикалық дамуын да қамтиды. Қазіргі уақытта АДАМ ең басты құндылық ретінде танылып отырған заманда түркітанушы ғалым Махмұд Қашқаридың мақал-мәтелдерінде берілген құдыретті де қасиетті ой тұжырымдары өте құнды.

Пайдаланылған әдебиеттер

Акар, Али (2017). *Түркі тілінің тарихы*. – Алматы: «Елтаным баспасы»,– 232 б.

- Atalay, Besim. (1998). *Divanü Lüğati t-Türk Tercümesi I* [= *Диуани лұғати-т түрк аудармасы*], Анкара университеті,
- Қашқари, М. (2017). *Түрік сөздігі. I-том*. Аударған А. Егеубаев. – Алматы: Арда, – 592 б.
- Қоңыратбаев, Ә.; Қоңыратбаев, Т. (1991). *Көне мәдениет жазбалары*. – Алматы: «Қазақ университеті», – 400 б.
- Келімбетов, Н. (1991). *Ежелгі дәуір әдебиеті*. Алматы, Ана тілі.– 264 б.
- Баласағұн, Ю. (1986). *Құтадғу билиг*. – Алматы: Жазушы, – 285 б.
- Қайдар, Ә. (2004). *Халық даналығы*. – Алматы, - 560 б.

“ДИВАНУ ЛУГАТ-ИТ-ТҮРКТҮН” КЫРГЫЗЧА КТОРМОЛОРУ ТУУРАЛУУ

Негизбек ШАБДАНАЛИЕВ *

Абстракт

XI кылымда Махмуд Кашгари тарабынан жазылган “Дивану лугат-ит-түрк” – жалпы түрк дүйнөсүнүн эң баалуу орток мурастарынын бири. Андыктан аталган эмгек түрк дүйнөсүн изилдөөгө катыштыгы бар ар бир тармактын адистери тарабынан ар тараптуу изилдөөгө алынышы максатка ылайык. Албетте ар ким эле бул баалуу изилдөө булагын түздөн-түз колдоно албайт. Себеби арабдарга түркчө үйрөтүү максатында жазылгандыктан, бул эмгектин жумушчу тили – арабча. Андыктан бул чыгармага байланыштуу изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү үчүн биринчи кезекте анын которулушу керек болгон. Бул жагынан алып караганда түрк элдеринде бул иш ар кандай мезгилде жүзөгө ашырылган. Түрк элдеринен бул эмгекти өз тилине которгондун биринчилери Түркия түрктөрү болсо, ар кандай себептерден улам эң артта калгандардын бирөөсү кыргыздар болду. Албетте, бул жагдайдын түшүнүү менен мамиле кылууну талап кылган объективдүү себептер да болгон. Мисалы, Совет идеологиясына туура келбегендиктен, бул сыяктуу тарыхый мурастарга кайрылуу кооптуу болгон. Себеби тарыхыбызды, салтыбызды, маданиятыбызды изилдеген айрым окумуштууларыбыз “улутчул, эскичил” деп күнөөлөнгөн учурлар да болгон. Буга окшогон факторлордун таасири менен кыргыз изилдөөчүлөрү тарыхый мурастарыбызды изилдөө жаатында кыйла пассивдүү болуп, эгемендүүлүк жылдарынан кийин гана бул багыттагы изилдөөлөр жандана баштаган. Кандай болгон күндө да “Дивану лугат-ит-түрктүн” кыргызчага алгачкы толук котормосу 2011-жылы ишке ашырылды. Экинчи котормосу болсо 2013-жылы басылып чыкты. Баяндаманын киришүү бөлүмүндө “Дивану лугат-ит-түрктүн кыргызчага кеч которулушунун себептери тууралуу сөз болот. Андан кийинки бөлүмдөрдө болсо Махмуд Кашгаринин ысмынын транскрипцияланышы, эмгектин аталышынын транскрипциясы жана кыргызчага которулушу, котормону ишке ашырган эки топтун эмгегиндеги XI кылым түрк тилиндеги тексттердин транскрипциясы тууралуу ойлор айтылат.

Ачкыч сөздөр: Дивану лугат-ит-түрк, Махмуд Кашгари, кыргызча котормолору, түрк тилдери, транскрипция.

On Kyrgyz Translations of Diwan Lughat Al-Turk

Abstract

The Diwan Lughat al-Turk written by Mahmud Kashgari in the XIth century is one of the most valuable common heritages of the Turkic world. Therefore, it is appropriate for the work in question to be examined comprehensively by experts in every field related to the research of the Turkic world. Of course, not everyone can use this important source directly. Because the main language of this work is Arabic, since it was written for the purpose of teaching Turkic to Arabs. Therefore, in order to conduct research on the work in question, it had to be translated first. From this perspective, this dictionary of Mahmud Kashgari was translated in different periods among the Turkic nations. While the Turks of Turkey were the first to translate this work among the Turkic peoples, the Kyrgyz were among those who lagged behind in translating this dictionary. Of course, there were also objective reasons for this situation. For example, it was dangerous to research such historical heritages because they did not comply with the Soviet ideology. It was also possible to see that some of our scientists who research our history, tradition and culture were accused of being "nationalist and archaic". Under the influence of similar factors, Kyrgyz scientists became quite passive in researching our historical heritage and only after gaining independence research in this direction begin to gain momentum. In any case, the first complete translation of Diwan Lughat al-Turk into Kyrgyz was made in 2011. The second translation was published in 2013. In the introduction of the report, the reasons for the late translation of Diwan

* PhD, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Гуманитардык факультетинин Түркология бөлүмүнүн доцентинин милдетин аткаруучусу, negizbek.sabdanaliyev@manas.edu.kg, ORCID: 0009-0000-7460-5043

Lughat al-Turk into Kyrgyz were mentioned, and in the following sections, the transcription of the name Mahmud Kashgari, the transcription of the name of his dictionary and its translation into Kyrgyz, and the transcription of the Turkic texts in Diwan Lughat al-Turk of two different groups who carried out the translation were emphasized.

Key words: Diwan Lughat al-Turk, Mahmud Kashgari, Kirgiz translations, Turkic languages, transcription.

Divanu Lugati't-Türk'ün Kirgızca Çevirileri Üzerine

Özet

Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda kaleme aldığı Divanü Lugati't-Türk adlı eseri, Türk dünyasının en değerli ortak miraslarından. Bu nedenle söz konusu eserin Türk dünyası araştırmalarıyla alakalı her alanın uzmanları tarafından kapsamlı bir şekilde incelenmesi maksada uygundur. Tabi ki herkes bu önemli kaynağı doğrudan kullanamaz. Çünkü Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazıldığı için bu eserin esas dili Arapçadır. Bu nedenle söz konusu eserle ilgili araştırmaların daha geniş bir şekilde yapılabilmesi için öncelikle bunun tercüme edilmesi gerekiyordu. Bu açıdan bakıldığında Mahmud Kaşgari'nin bu sözlüğü Türk halklarında farklı dönemlerde tercüme edilmiştir. Türk halkları arasında bu eseri ilk tercüme eden Türkiye Türkleri iken, Kirgızlar çeşitli sebeplerden dolayı eseri tercüme etme işinde en geride kalmış olanlardandı. Elbette bu durumun objektif sebepleri de vardı. Örneğin, Sovyet ideolojisine uymadığı için bu tür tarihî miraslarımızı ele almak bir yandan tehlikeliydi. Çünkü tarihimizi, geleneğimizi, kültürümüzü inceleyen bilim adamlarımızdan bazılarının "milliyetçi ve eskicil" diye suçlandığını da tarihte görmek mümkündür. Benzer faktörlerin etkisiyle Kirgız bilim adamları tarihî miraslarımızı araştırma konusunda oldukça pasif hale gelmiş ve ancak bağımsızlığa kavuştuktan sonra bu yöndeki araştırmalar hız kazanmaya başlamıştır. Nasıl olsa da Divanu Lugati't-Türk'ün Kirgızcaya ilk tam tercümesi 2011 yılında yapılmıştır. İkinci tercümesi ise 2013 yılında yayımlanmıştır. Bildirinin giriş bölümünde Divanu Lugati't-Türk'ün Kirgızcaya geç çevrilmesinin sebeplerinden söz edilip, sonraki bölümlerde Kaşgarlı Mahmud isminin transkripsiyonu, eser adının transkripsiyonu ve Kirgızcaya tercümesi, tercümeyi gerçekleştiren iki farklı grubun çalışmalarındaki Öztürkçe metinlerin transkripsiyonu üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Divanu Lugati't-Türk, Mahmud Kaşgari, Kirgızca çevirileri, Türk dilleri, transkripsiyon.

Кирришүү

Махмуд Кашгаринин XI кылымда жазган “Дивану лугат-ит-түрк (Түрк тилдеринин жыйнагы)” аттуу эмгеги түрк элдеринин орток мурасы болуп саналат. Жалпысынан алганда, “Дивану лугат-ит-түрк” (ДЛТ) түрк элдерине байланыштуу бардык тармактагы изилдөөлөр үчүн негизги жана бай булактардын бири болуп бере алат. Демек, бардык түрк элдери бул эмгекти кылдат изилдөөгө алышы абзел. Бул жагынан алып караганда, ар кайсы түрк элинде бул эмгек ар кандай деңгээлде изилденген. Мисалы, Кыргызстандагы жана Түркиядагы жана башка түрк мамлекеттериндеги изилдөөлөрдү салыштыра турган болсок, кыргыздар бул жагынан кыйла артта калганын айтса болот. Муну А. Бекбоевдин: «*Өткөндүн мурастарын кылдат баалай албай, ага кайдыгер мамиле кылып келдик. Кечээгиз менен эртеңкибиз тутумдаш экендигин түшүнбөй же түшүнгүбүз келбей, түркөйлүк, билбестик кылган күндөр болду*», - деп жазганынан да байкаса болот (Бекбоев, 1993: 27).

Совет доорунда кыргыз эли СССРдин учурунда гана жазууга ээ болгон деген түшүнүк өкүм сүргөн. Бул пикирди айрым кыргыз тилчилери да жактап, кыргыздарга түздөн-түз тиешеси болгон эстеликтерди да чанып келишкен. Мисалга алсак, С. Е. Малов 1943-жылы ошондогу Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарына келип, Кыргыз илимдер академиясынын Тил, адабият жана тарых институтунун кызматкерлери менен жолугуп, алар менен болгон маектин калтырган таасирин мындай сүрөттөйт: “...*Енисей жазма эстеликтери кыргыздарга тиешелүү деген оюмду айтканымда, Институт кызматкерлеринин бул пикирге каршы чыгышканы мени абдан таң калтырды*” (Малов, 1952: 4). Өзүбүздүн мурасыбызды башка улуттун өкүлдөрү бизге таандык экенин айтып жатса, ага каршы чыгуу, чындап эле, башкалар үчүн таң каларлык көрүнүш болсо

керек. Буга окшогон окуялар кийин да болуп келген. Алсак, “Дивану лугат-ит-түрк” тууралуу да ача пикирлер айтылган. Мисалы, К. Артыкбаев ДЛТ түрк элдеринин орток мурасы катары каралышы керек деген оюн айтып чыкканда (Артыкбаев, 1967), Э. Абдулдаев караманча каршы чыгып, бул эмгектин кыргыздарга эч кандай тиешеси жок деген пикирин билдирген (Абдулдаев, 1967: 15). Мунун артынан З. Белекова жана Ж. Таштемировдор Э. Абдулдаевди сынга алып, ДЛТ орток мурасыбыз деп К. Артыкбаевди колдоп чыгып, макаланын аягында ДЛТ орток мурас катары кабыл алынса да, алынбаса да кыргызчага которулса, элибиз үчүн чоң пайда алып келерин айтып чыгышкан (Таштемиров, Белекова, 1967: 14). Кийинчерээк Т. Ахматов да ДЛТ тар чөйрөдө гана таанылбастан, болушунча жайылтылышы керек экенин жана бул жаатта кыргыздар башкаларга караганда алда канча артта калышкандарын белгилеп, эмгек тез арада кыргызчага которулушу абзел деген пикирин айткан (Ахматов, 2011: 6-7).

Бул маселе боюнча улуу жазуучубуз Ч. Айтматовдун да өкүнүч менен айткан мындай сөздөрү бар: *“Тарыхыбызда Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгари болгон болсо да, биз бүгүн миң жыл мурун жашап өткөн жана эмгек жараткан бул залкарларыбызды өз замандашыбыз кыла албай келебиз. Булар биздин байлыгыбыз, сыймыктана турган адамдарыбыз жана биз дал ушул залкарлар менен дүйнөгө таанылышыбыз керек. Бирок, негедир, бул жана башка түрк классиктери илимий эмгектерде гана эскерилет. Биз бул казынабызды азыркы маданиятыбыздын кеңири жайылган бир бөлүгүнүн деңгээлине жеткиришибиз керек да, бүгүнкү күнү жүздөн бири гана Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгари жөнүндө бир жерде бир нерселерди уккандыгын гана айткандай болбош керек”* (Абдувалиев ж.б., 2011: 4).

“Дивандын” Кыргызстанда жана Түркияда изилденишин салыштыра турган болсок, Түркияда бул эмгек окуу программаларына кирген, андан кабардар болгондордун саны кыйла көп. Түрк тили, адабияты, тарыхы, этнографиясы менен алектенген изилдөөчүлөрдүн баарынын “Дивандан” кабары бар. Ал тууралуу жазылган макалалардын саны да арбын. Мисалы, Түрк тил уюмунун сайтында 2015-жылы жарыяланган М. Өлмез, Э. Терес, Ф. Кырал даярдаган 36 беттен турган библиографиялык көрсөткүч жайгаштырылган (http://www.tdk.gov.tr/?option=com_dlt&kategori1=kasgarli2)¹¹¹. Ушундан эле Түркияда “Диванга” байланыштуу канча эмгек жазылганын баамдаса болот. Албетте, кыргыздардын бул жаатта пассивдүүлүк көрсөтүүсүнүн объективдүү себептери да бар. Кыргыз эли Совет бийлиги кулагандан кийин гана өзүнүн байыркы тарыхына, маданиятына анын ичинде тилине карата терең изилдөөлөрдү жүргүзө баштады. Ага чейин советтик идеологиянын алкагынан чыгуу кооптуу болгондуктан, көптөгөн мурастарыбыз, алардын ичинде “Дивану лугат-ит-түрк” да көз жаздымда калып келген, кыргыздарга анча тиешеси жоктой мамиле жасалып келген. Советтик тюркологдордун абройлууларынын “Дивану Лугат-ит-түрк” сөздүгү карлук тобундагы тилдердин өзгөчөлүктөрүн камтыйт деген сөзү да кыргыздардын аталган эмгекке көңүл кош мамиле кылууларынын бир себеби болгон десек болот.

Советтик идеологиянын доорону сүрүп бүтүп, кыргыз эли эгемендүүлүккө жеткени менен, элдин, анын ичинде тилчилердин да турумдары дароо эле өзгөрүп кеткен жок. Алсак, башка түрк тилдерине которулуп келген “Дивандын” кыргыз тилиндеги алгачкы котормосу 2011-жылы гана чыкты. Андан соң анын экинчи котормосу жарык көрдү. Эми бул котормолорго да тактоолор киргизилиши керек, негизи эле, “Диванды” ар тараптан изилдөө иштерин алгачкы зарыл.

1. “Дивану Лугат-ит-Түрктүн” Аталышынын жана Анын Автору Махмуд Кашгаринин Атынын Транскрипцияланышы Тууралуу

Кыргыз изилдөөчүлөрүнүн арасында Махмуд Кашгаринин XI кылымда жазылган эмгегинин да, автордун өзүнүн да атын транскрипциялоодо ар кандай варианттар колдонулуп жүрөт. Алсак, автор *Махмут Кашкари*, *Махмуд Кашкари*, *Махмут Кашгари*, *Махмуд Кашгари* деп берилсе, эмгеги *“Дивану лугат ат-түрк”*, *“Дивану лугат ит-түрк”*, *“Дивану лугати-т түрк”* деп берилип жүрөт. Эмгектин аталышынын которулушунда да ар кандай варианттар бар:

¹¹¹ Бул библиографиялык көрсөткүч сайттагы техникалык себептерден улам азыркы учурда жеткиликсиз болууда.

“Түрк тилдер сөз жыйнагы”, “Түрк тилдеринин жыйнагы”, “Түрк тилдеринин сөздүгү”, “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы”, “Түркий тилдер сөз жыйнагы” ж.б.

Автордун өзүнүн атына келсек, эмгектин факсимилесинде анын аты محمود بن الحسن بن محمد الكاشغرى деп берилет. Албетте, кол жазма менен компьютерде жазылган бул тексттин шрифттеринде бир аз графикалык айырмачылыктар бар, бирок түпнускада дал ушул тамгалар дал ушундай тартипте орун алат (Kaşgarlı, 1990). Демек, автордун атын туура транскрипциялай турган болсок Махмуд бин Аль-Хусайин бин Мухаммад Аль-Кашгари болот. Кыскартылган вариантын алсак, Махмуд Кашгари, б.а., атынын акырында д тамгасы, жердигин көрсөткөн ныспасындагы биринчи тамга ичке үндүүлөр менен келген **к (кеф)**, ортодо **ш** тамгасы, андан кийин каткалаң **ғ (ғайн)** келет. Эмгегинин транскрипциясын берүүдө болсо, бул эмгектин аталышы арабча экенин эске алып, араб грамматикасына жана окуу эрежесине ылайык “Дивану лугат-ит-түрк” деп жазылса туура болот. Ал эми анын которулушуна келсек, “Түрк тилдеринин жыйнагы” десе, арабча аталышына жакыныраак болот. Негизи эмгектин толук аты факсимиледе كتاب ديوان لغات الترك деп берилет. Транскрипцияласак – “Китабу дивану лугат аль түрк”. Илимде көбүнчө “Дивану лугат-ит-түрк” деген кыскартылган варианты колдонулуп жүрөт. Мындан тышкары эмгектин аталышында лугат менен түрк деген сөздүн ортосунда аль деген артикль бар, ал айрым тамгалар менен, алардын ичинде **т** тамгасы менен келгенде, ассимиляцияга учурайт. Демек, бул жерде **т** га өтөт. Арабчада бул артикль өзүнчө турганда **а** тыбышы менен окулат да, сөз менен келгенде, чогуу окулат. Транскрипцияда артикльди көрсөтүү үчүн сызыкча колдонуу максатка ылайык. Арабчада таандык мүчө же танвин менен көрсөтүлөт, же артикль аркылуу берилет, же такыр эле көрсөтүлбөйт. Көрсөтүлбөгөн учурда ал контексттен чыгарылат. Эмгектин аталышында диван деген сөздө таандык мүчө бар экени анык (дивану – жыйнак+ы = жыйнагы). Ал таандык мүчөнү **ы** деп окуса да болор эле, бирок эмгектин толук аталышындагы китаб деген сөздүн акырында замма белгиси турат, демек, китабу деп окуш керек. Диван сөзүнөн кийинки таандык мүчөнү да **у** деп окусак, жогоруда айтылгандардын негизинде эмгектин аталышынын транскрипциясын “Дивану лугат-ит-түрк” деп бериш керек.

“Дивандын” аталышынын которулушуна келсек, арабчада диван деген сөз “жыйнак” деген маанини берет. Диван деген сөз Ислам мамлекеттеринде “административдик, каржылык, аскердик маселелер жана ар кандай доо-арыздар каралып, тийиштүү чечимдер чыгарылган жыйналыш жана жыйналыш жайы” деген түшүнүктү берип келген. Кийин азирети Омар мезгилинде Мединада өкмөттүк администрация түзүлүп, айлык жана милдеттерди чагылдырган дептерлер ачылган. Бул дептерлерде адамдардын аттары жыйналгандыктан, алар да диван деп атала баштаган. Кийин ар түрдүү жыйнактарга карата ушул сөз колдонулуп калган (<http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Tarihi-Ansiklopedisi/Detay/DIVAN/177>). Лугат сөзүнө келсек, бул сөз **алифсиз** жазылса, “сөз, тил” деген маанини берет да, **алиф** менен жазылса, көптүк түрү уюшулуп, “сөздөр, тилдер” деген маанини туюндуруп калат (Devellioğlu, 2000: 553-554). Түрк сөзүнө болсо түшүндүрмө берүүнүн кажети жок. Ошентип эмгектин аталышынын кыскартылган вариантын которсок, “Түрк тилдеринин жыйнагы” болот, толук вариантынын которулушу болсо “Түрк тилдеринин жыйнак китеби”. Кыргыз тилчилери арасында кыскартылган варианты “Түркий тилдер сөз жыйнагы” деп тарап кеткен. Бирок аталыштын кыска вариантында үч эле сөз бар, демек, котормосу да үч сөздөн турушу абзел. Андыктан бул аталышта же сөз деген, же тилдер деген сөз ашыкча. Каралып жаткан эмгек жалпы түрк тилдери жөнүндө маалымат берип жаткан соң, тилдер деген сөздү колдонуп, эмгектин аталышын “Түрк тилдеринин жыйнагы” деп которсо оригиналына жакыныраак болот.

2. “Дивану Лугат-ит-Түрктүн” Текстинин Кыргызча Котормолорундагы Транскрипция

2.1. Т. Токоев жана К. Кошмоковдун Котормосу

Жогоруда айтылгандай, “Дивандын” толук текстинин кыргыз тилиндеги алгачкы котормосу 2011-жылы гана жарык көрдү. Андан соң анын экинчи котормосу басылып чыкты. Албетте, бул сүйүнтөрлүк окуя болду – аталган эмгек кыргыз тилине сөзсүз которулуп, кыргыз тилчилери анын үстүндө көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүшү керек эле. Бул жагынан алганда аталган агайларга таазим этүү зарыл.

Маалым болгондой, илимде бир эмгек жаралганда, изилдөө жүргүзүлгөндө, аны элге тааныткан макалалар – рецензиялар жазылат. Аталган котормолордогу байыркы түркчө тексттердин транскрипцияланышы жагынан талдай турган болсок, Таалайбек Токоев, Кубатбек Кошмоковдордун котормолорунда системалык каталар арбын. Аталган каталарга мисал келтире турган болсок, котормонун 31-бетинде кол жазма нусканын аталышы берилгенде транскрипциясы “*Дивāну Лугāти Ат-түрки*” деп жазылат. Бул жерде *түрки* деген сөздүн акырына **и** тыбышын улоого эмне негиз болгону белгисиз. Эң чоң каталардын бири катары болсо түркологияда кабыл алынган жана эч кандай талаш туудурбаган *өгүз* уруусунун аталышынын *өгүз* (Токоев, Кошмоков, 2011: 57-чи ж.б. беттер) деп берилишин айтса болот. Бул жерде ашыкча кыргызчалаштыруу аракети көрүлгөн. Бул сөздө жанындагы үндүүлөрдүн ичке окулушуна жол бербеген **ғайн** тамгасы колдонулган. Андыктан *өгүз* деп окууга болбойт. Котормодогу байыркы түркчө тексттердин транскрипциясына көңүл бура турган болсок, аларга да арабча тексттердин окулуш принциптерин колдонгондугу байкалып турат. Мисалы **كساک** деген сөздө колдонулган **к** тыбышын билдирген **к** тамгасы ичке үндүүлөр менен келет – бул түрк тилдеринин жалпы фонологиялык эрежелеринин бири. Котормодо болсо бул сөз *кесек* деп окулгандын ордуна *кесак* деп окулган (Токоев, Кошмоков, 2011: 55). Негизи эле жумшак **кеф** тамгасынын жанындагы үндүүлөр көп жерде жоон окулуп калган: *ашук* (59-бет) ж.б. “Нерсе” деген маанидеги **ننك** *нең* деген сөздү да айрым жерлерде өзүнөн мурунку сөздүн үндүүлөрүнө жараша *наң* деп окушкан: *аргунаң* (Токоев, Кошмоков, 2011: 55). Каткалаң **каф** катышкан *бурқы* деген сөздү болсо, тескерисинче, *бүрқи* деп транскрипциялашкан (63-бет). Бул сөздө котормочулар өздөрү колдонгон **қ** тыбышы түрк тилдеринде дайыма жоон үндүүлөр менен келет. 67-бетте “келтирди” маанисиндеги сөздү *келтурды* деп окушкан. Албетте, бул жердеги **т, р, д** тыбыштары ичке да, жоон да үндүүлөр менен келе берет. Бирок каралып жаткан сөздө *турды* деген мүчө экенин жана андагы үндүүлөр уланган сөздүн уңгусундагы үндүүгө жараша окулушу керек экенин эстен чыгарбаш керек эле. Котормодо мындай мүнөздөгү каталар өтө көп. Булар техникалык каталар болсо, көз жумса болор эле. Бирок аталган каталар котормодо системалуу түрдө кездешет. Мындан тышкары котормодо техникалык каталар да бар. Мисалы, 59-бетте “жырык, жарык жер” маанисин туюндурган *бычгыл йир* деген сөз айкашын, негедир, *биб гил йер* деп окушкан. Бул жерде **жим** жана **ба** тамгаларынын экөөндө тең астында бир чекит бар, ушул жагдай чаташууга себеп болсо керек деп болжолдоого болот. Жыйынтыктап айтканда, бул эмгектин арабчадан кыргызчага которулушу өзүнчө карала турган маселе. Ал эми ДЛТдагы байыркы түркчө тексттердин транскрипцияланышы кайрадан иштелип чыгышы абзел.

2.2. И. Абдувалиев, Т. Ахматов, А. Оморов, И. Султаналиев жана М. Толубаевдин Котормосу

“Дивандын” кыргызчага болгон экинчи котормосу И. Абдувалиев, Т. Ахматов, А. Оморов, И. Султаналиев жана М. Толубаев тарабынан аткарылып, 2013-жылы басылып чыккан (Абдувалиев ж.б., 2013). Бул котормонун аталышын алсак, автордун аты **т** тыбышын билдирген тамга менен берилген (араб графикасында да, кириллицада да). Ал эми кол жазманын түп нускасында автордун аты **д** тамгасы менен берилген. Негизи эле арабча аттардын акырында негизинен **д** тыбышы колдонулат. Жердигин билдирген ныспанын ортосундагы **ғайн** тамгасы болсо котормодо **к** тамгасы менен берилген. Түркологияда кабылданган транскрипцияга ылайык **ғайн** тамгасы дайыма **ғ** (**г**) тамгасы менен транскрипцияланат. Чыгарманын аталышынын кыргызчага которулушунда да бир сөз (же *тилдер*, же *сөз* деген сөздөр) ашыкча колдонулган. Бул тууралуу жогоруда сөз болду.

Котормонун кириш сөзүн жазган А. Акматалиев, котормонун аталган эки топ тарабынан ишке ашырылышын түшүндүрүп жатып, мунун себеби катары “*эки чыгармачылык топ котормонун түп нускалары катары эки башка илимий булакты тандап алышкандыктарын*” көрсөтөт (Абдувалиев ж.б., 2013: 4). Бул жерде бир аз так эмес маалымат берилип калган. Анткени ДЛТнын кол жазма нускасы бирөө гана. Бул жерде түп нуска эмес, анын башка тилдерге болгон котормолору тууралуу сөз болуп жатса керек деген ой кетет.

Котормонун 32-бетинде берилген транскрипциялык тамгалардын таблицасында **вав** (**э**) тамгасы үчүн **о, у** деген эле транскрипциялык тамгалар колдонулган. Бул жерде “Дивандын” орусча котормолорунун таасири болгон окшойт деп божомолдоого негиз бар. Мисалы,

Ауэзованын орусча котормосунда **вав** (з) тамгасы катышкан сөздөр жалаң у тамгасы менен берилгенин көрүүгө болот. ДЛТда болсо бул тамга көрсөтүлгөн тыбыштардан тышкары **ө, ү** жана **в** тыбыштарын да чагылдырат. ڤ тамгасынын транскрипциялык белгиси катары **в** тамгасы колдонулган. Бул тамга үчүн тил илиминде дифтонгду билдирген **w** транскрипциялык белгисинин колдонулушу максатка ылайык. ДЛТнын башка тилдерге болгон котормолордун айрымдарында ушул белги колдонулган. Түркологияда бул белги дифтонгду билдириш үчүн колдонулуп келет. Чынында эле орто кылымдарда байыркы түркчөдөгү сөз акырындагы айрым **б** тыбыштары дифтонгто өтө баштап, кыргыз тилинде алар созулмага өткөн деп айтууга негиз бар.

Эмгекте арабча тексттердин кыргызчага которулушу арабчаны мыкты билген тийиштүү адистер тарабынан атайын иликтенчү маселе. Ал эми ДЛТдагы байыркы түркчө тексттердин транскрипцияланышына келсек, И. Абдувалиевдердин котормосу Т. Токоевдердин котормосуна салыштырмалуу алда канча так. Жетекчиликке алынган принцип негизинен туура – байыркы түркчө тексттер түрк тилдеринин ракурсуна каралып окулган. Бирок системалуу түрдө болбосо да, айрым жерлерде техникалык каталар бар. Мисалы, 1-томдун 49-бетинде этиштин аркылуу мамилеси тууралуу сөз болуп жатканда, *бар-* жана *кел-* этиштеринин аркылуу мамилелери *бартарды* жана *келтерди* деп берилет. Оригинал текстте болсо **т** тыбышынын үстүндө замма белгиси турат. Бул белги ушул эле котормочулардын китебинде да берилген. Бирок, негедир, ага карабай, *бартурды*, *келтүрди* дегендин ордуна *бартарды*, *келтерди* деп окулган. 50-бетте “бөз токуду” деген маанидеги *бөз токыды* деген сөз айкашы *бөз токиди* деп окулуп, түрк тилдерине мүнөздүү үндүүлөрдүн ээрчишүү мыйзамы бузулуп берилген. Бул жерде С. Муталибовдун өзбекче котормосунун таасири болгон окшойт деп божомолдоого негиз бар. Себеби, маалым болгондой, азыркы өзбек тилинде **ы** тыбышы билдирген тамга колдонулбайт жана С. Муталибов өзүнүн эмгегинде байыркы түркчө сөздөрдү которгондо, мындай учурларда **и** тамгасын колдонгон. 52-бетте “үйгө” деген маанидеги *эвге* деген сөз *авга* деп окулган. Мындай окулуш 52- жана 53-беттерде бир нече жолу кездешет. 54-бетте *аны* деген сөз *ани* деп берилген. Бул дагы өзбекче котормонун таасири окшойт. 56-бетте жумшак **кеф** менен жазылган жана ичке үндүү менен окулушу керек болгон *йемек* сөзү *йамак* деп окулган. *Кенчек* сөзү да *канчак* деп транскрипцияланган. Кыргыздардын аталышы *қирқиз* деп берилген. Көрүнүп тургандай, кыргызчага болгон бул котормодо өзбекче котормо көп колдонулган сыяктанат. Чындап эле, СССР учурунда кыргыз окумуштуулары “Диван” боюнча изилдөөлөрүндө көбүнчө С. Муталибовдун эмгегин колдонушканын көрүүгө болот. 76-бетте “ишенген киши” маанисиндеги *ишлик* сөзү *эшлик* деп транскрипцияланган. Бул сөздүн башындагы үндүү **ы** же **и** деп окулушу керек экенин көрсөткөн касра белгиси да коюлган. Мындай каталар системалуу түрдө болбосо да, китептин көп жеринде кездешет. Бул жагдайды котормочулардын саны менен (5 киши) жана ар бир котормочунун тактык деңгээли менен жана кошумча булак катары ар кайсы тилдеги котормолорду колдонгонунан улам болсо керек деп түшүндүрүүгө болот.

Жыйынтык

Жалпысынан алганда, ДЛТны кайсы бир тилге которуу өтө татаал иш экенин эске алуу керек жана аны кыргызчага которгон эки топтун эмгегине баа берүү абзел. “Диванды” кыргыз элине таанытууда бул котормолордун мааниси зор экени талашсыз. Бирок, албетте, улам кийинки эмгектер улам такталып, оңдолуп-түзөтүлүп турушу максатка ылайык.

Жогоруда кыргыз тилчилеринин “Диванга” арналган изилдөөлөрүнүн аздыгы тууралуу айтылган эле. Бул жагдайга эмгектин кыргызчага которулбай жүргөндүгүн да себеп катары көрсөтсө болот. Совет доорунда бул темада изилдөө жүргүзгөн бирин-экин кыргыз тилчилери негизинен С. Муталибовдун өзбекче котормосун пайдаланып келишкен (Муталибов, 1960, 1961, 1963). Кыргыз тилчилери болсо Совет доорунда “Түрк тилдеринин жыйнагын” котормок тургай, анын кыргыз тилине эч кандай тиешеси жок деп чанып келгендер да болгон. Эми “Дивандын” кыргызча котормолору чыккан соң, бул темага арналган илимий изилдөөлөрдүн саны артат деген үмүт бар.

Колдонулган Адабияттардын Тизмеси:

- Абдувалиев, И. ж.б. (2013). *Махмут Каишари. Дивану лугат и-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы)*, Бишкек: «Бийиктик».
- Абдувалиев, И., Акматалиев, А., Орозова, Г. (2011). “Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты”, *Макалалар жыйнагы*, Бишкек: Avtasyapress.
- Абдулдаев, Э. (1967). “Орток адабий мурас маселеси тууралуу”, *Кыргыз маданияты*, Фрунзе, 15-б.
- Артыкбаев, К. (1967). “Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак”, *Кыргызстан маданияты*, №1.
- Артыкбаев, К. (1967). “Маалыматтарга таянганда”, *Кыргызстан маданияты*, №13.
- Ахматов, Т. (2011), “Кашкарлык Махмуддун “Диван лугат-ит түрк – Түрк тилдеринин сөздүгү” жана кыргыз тили”, *Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты*, Бишкек.
- Бекбоев, А. (1993). “Квиетизмден гуманизмге” // *Ж.Баласагын. Куттуу билим: Дастан*, Бишкек.
- Малов, С. Е. (1952). *Енисейская письменность тюрок (Тексты и переводы)*, Москва-Ленинград.
- Муталлибов, С. М. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи) (1960, 1961, 1963). *Махмуд Кошгарий. Туркий сўзлар девони (Девону луготит турк) I, II, III*, Ташкент.
- Т. Токоев, К. Кошмоков (2011, 2012, 2013). Махмуд Кашгари. *Түрк тилдеринин сөздүгү*, 1-том 2011, 2-том 2012, 3-том 2013.
- Devellioğlu, F. (2000). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (17. baskı), Ankara: Aydın Kitabevi.
- Kaşgarlı Mahmud (1990). *Dîvânü Lûgati't-Türk. Tıpkıbasım/Facsimile*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları/1205. Klasik Eserler Dizisi/11.

Интернет булактар:

- <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Tarihi-Ansiklopedisi/Detay/DIVAN/177>
- http://www.tdk.gov.tr/?option=com_dlt&kategori1=kasgarli2

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE GEÇEN “ÜŞKÜR-” EYLEMLERİ ÜZERİNE

İbrahim KEKEVİ*

Özet

Karahanlı Türkçesi veya daha geniş anlamda Orta Türkçe devresi kaynak eserlerinden olan Dîvânu Lugâti't-Türk, özellikle Türkoloji alanı bakımından düşünüldüğünde Türk dilinin tüm dönemlerini etkileyebilecek kapsamda ve etkinliktedir. O dönemki yazılış amacının ötesinde bugün Türkoloji çalışmalarında bir başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Bugün Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi metinleri üzerine yapılan çalışmalarda da -daha sonra yazılmış olmasına rağmen- birçok dilsel yapı Kaşgarlı Mahmut'un mevzu bahis eseri referans alınarak açıklanabilmektedir. Kendisinden geriye de ışık tutabilmesinin yanı sıra hem Tarihî hem Çağdaş Türk Lehçeleri'nin gerek dilbilgisel gerek söz varlığı noktasında Türk dilinin kaynak metinleri arasında güvenilir referans metinlerin başlıcalarından biridir. Eski Türk dilinde gerçekleştirilen diyalektoloji çalışmalarında Kaşgarlı'nın eseri önemli bir rol oynamaktadır. Böyle bir amaçla yapılan bu çalışmada, kaynak eser olarak kullanılan Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen “üşkür-” eylemi değerlendirilmiştir. Öncelikle ele alınan “üşkür-” eyleminin sözlük çalışmalarındaki veriler dikkatlere sunulacaktır. Bu noktada etimolojik sözlüklerdeki verilerle güncel sözlüklerde tespit edilen veriler, konunun ele alınış biçimi dolayısıyla ayrı başlıklar altında ele alınacaktır. İkinci aşamada “üşkür-” eyleminin geçtiği kaynak metinlerdeki yerler verilip incelenecektir. Bu doğrultuda merkeze Dîvânu Lugâti't-Türk alınacaktır. Sözlük ve kaynak metinlerdeki veriler paralelinde bu eylem grubunun anlam ve morfolojik durumu değerlendirilecektir. Birbiriyle pek bağdaşmayan bu eylem grubunun art süremliliğin belirlenebilmesi için Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde elde edilen bulgular değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Dîvânu Lugâti't-Türk, üşkür, üşre, anlam alanı, Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleri

On the Verbs “Üşkür-” in Dîvânu Lugâti't-Türk

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk, which is one of the source works of Karakhanid Turkish or Middle Turkic period in a broader sense, has a scope and effectiveness that can affect all periods of the Turkic language, especially when considered in terms of the field of Turcology. Beyond the purpose of its writing at the time, it is used as a reference source in Turcology studies today. In today's studies on Kopturkish and Old Uighur Turkic texts, many linguistic structures can be explained with reference to Kaşgarlı Mahmut's work, even though it was written later. In addition to being able to shed light on its own history, it is one of the most reliable reference texts among the source texts of the Turkic language in terms of both grammatical and lexical content of both Historical and Contemporary Turkic Dialects. Kaşgarlı's work plays an important role in dialectological studies in Old Turkic. In this study, the verb “üşkür-” in Dîvânu Lugâti't-Türk, which is used as a source work, is evaluated. First of all, the data in the dictionary studies of the verb “üşkür-” will be presented to the attention. At this point, the data in etymological dictionaries and the data detected in current dictionaries will be discussed under separate headings due to the way the subject is handled. In the second stage, the places in the source texts where the verb “üşkür-” occurs will be given and analyzed. In this direction, Dîvânu Lugâti't-Türk will be taken as the center. Data from the dictionary and source texts will be paralleled.

Keywords: Dîvânu Lugâti't-Türk, üşkür, üşre, field of meaning, Historical and Contemporary Turkic Dialects

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk, bir kaynak eser olarak değerlendirildiğinde Türk dili tarihi içerisinde yazılış amacıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu doğrultuda benzer bir tutumu Muhakemetü'l-

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ikekevi@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0554-1052

Lugateyn’de de görmekle birlikte Kaşgarlı’nın çalışması kapsamı ve içerdiği diyalektolojik verileri yönünden önemlidir.

Çalışmada, Kaşgarlı’nın eserinde tespit edilen üşür- eylemi üzerinde durulacaktır. Söz konusu eylem, üç ayrı maddede birbirine pek yakın sayılamayacak anlamlarda görülmektedir. Kaşgarlı, bu sözcükler için herhangi bir lehçe bilgisi vermemiştir. Doğal olarak Hakaniye lehçesi olarak değerlendirilen sözcük, yine bu sahaya ait sayılan Kutadgu Bilig’de üşgür- biçimiyle verilmektedir.

Aşağıda aşamalı olarak yapılan incelemede öncelikle üşür- eylem biçimi için öncelikle tarihî etimolojik sözlük çalışmalarındaki veriler paylaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Çağdaş Türk Lehçeleri’ne ait sözlük çalışmalarındaki veriler de paylaşılmaktadır. Sözlüksel birer öge olarak paylaşılan üşür- eylemi ve bu köke dayalı gövde biçimler bir sonraki aşamada ilgili kaynak metinlerde geçtiği biçimiyle cümle içi bağlam unsuru dikkate alınmak amacıyla verilmektedir. Bu iki ana veri kaynağı karşılaştırılarak üşür- eylem biçimine dayalı çıkarımlar da sonuç başlığı altında değerlendirilmektedir.

1. Sözlük Çalışmaları

Clauson’un sözlüğünde üşür eylemi için geçişsiz form olarak “ıslık çalmak, tıslamak vb; geçişli form olarak “birini birine karşı kışkırtmak, tükürmek” anlamlarını vermektedir. Kuzey grubu lehçelerinden Kırgız ve Kazak Türkçelerinde üşür- biçimiyle Kazak Türkçesi içinde tükürmek (büyüsel ritüellerde) kullanıldığını açıklamaktadır. Güneybatı grubundan Osmanlı Türkçesinde eşkir- biçimiyle “heyecanlandırmak, kışkırtmak” anlamlarıyla kullanıldığını belirtir (ED: 260-261).

Nadalyayev ve ekibinin sözlüğünde iki maddede ele aldığı üşür- eylemi için ilk maddede “hatırlamak” anlamı verilirken ikinci maddede üşgür- biçimine işaret ederek bu sözcüğe, “kışkırtmak”, “tıslamak” ve “ıslık çalmak” anlamları verilmiştir (DTS: 628).

Erdal, üşür- eylem biçiminin “kışkırtmak” anlamlı olanı için “üş-: kalabalıkta bir şeyi çevrelemekten geldiğini düşündüğünü belirterek -gUr ettirgenlik ekiyle oluştuğunu belirtir. Bu biçimin yalnızca DLT’de tanımlandığını belirten Erdal, bu konuyu ayrıca ele aldığı üşkir- biçimi altında değerlendirir (OTWF: 754). Ele aldığı üşkir- eylemi için “tıslamak, çılgık atmak veya ıslık çalmak” eyleminin Clauson’un sözlüğüne ve Çağdaş Türk lehçelerine bakıldığında Bir diğer form olarak görünen “kışkırtmak” anlamındaki üşür- eylemiyle karıştırıldığını ve bunun büyük ölçüde bir müstensih hatası olduğunu belirtir (OTWF: 467). Raesaenen’in sözlük çalışmasında Kazak Türkçesi de işaret edilerek üşür- biçimi için “acele etmek, bağırarak, düdük, tıslamak ve ıslık çalmak” anlamlarının verildiği görülmektedir (VEWT: 523). Boeschoten’in Orta Türkçe kapsamlı sözlük çalışmasında üşür- eylemi için “hatırlamak” anlamı verilmiştir (2022: 382). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde geçen üşre- eylemi de “anmak, hatırlamak” anlamı verilmektedir (KıpTS: 299).

Çağdaş Türk Lehçeleri’ne bakıldığında Kazak Türkçesin Sözlüğü’nde üşkir biçiminde iki ayrı maddede ele alınan sözcük için sırasıyla sivri, keskin, iğneli söz ve hastayı okuyup üflemek biçiminde kullanıldığı görülmektedir. Ele alınan konuyla ilgili bir diğer sözcük üşkiruşi ise üfürükçü olarak kullanılmaktadır (KzkS: 635-636). Kırgız Türkçesi Sözlüğü’nde üşür- biçimi iki maddede ele alınmıştır İlk madde için anlam, “iç çekmek, ıslık çalar gibi ses çıkarmak” iken ikincisi “mesele yapmak olarak verilmiştir (KırgS: 581). Karakalpak Türkçesi Sözlüğü’nde geçen üşpelek sözcüğü için “toprak, kauçuktan vb.nden yapılan ve üflenmek suretiyle ses çıkan müzik aleti, düdük” anlamı itibarıyla burada ele alınmaktadır (KKlpS: 635). Kuzeydoğu grubu lehçelerinden Altay Türkçesinin Sözlüğü’nde üşür- biçimi için “ıslık sesi çıkarmak, zor nefes almak, iç çekmek”, üşürük için “ıslık, zor nefes alma sesi, iç çekme”, üşürün- biçimi için “nefes almak” anlamları verilmiştir (AltS: 231). Teleüt Ağzı Sözlüğünde ise üşür- biçimi için “ah etmek, ahlamak, of çekmek, oflamak”; üşürüş biçim için “iç çekme” anlamları verilmiştir (TelS:127). Aynı grup lehçelerinden Hakas Türkçesinin Sözlüğü’nde üşür- biçimiyle geçen söz konusu eylem “hırıldamak” anlamı verilmiştir (HakS: 551). Bu grubun dışında bir lehçe olan Azerbaycan Türkçesinde üşkürük, fişgırık, fişdırık: “ıslık” sözcüğünün olması dikkat çekicidir (AzS: 767).

2. Kaynak Metinler

Kaynak metinlerin merkezinde hareket noktası olarak Karahanlı Türkçesinin ana metinlerinden Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki verilere yer verilmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Köktürkçe alanı materyalleri olan Türk-runik harfli metinlerde ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde üşür- vb. eylem formları tespit

edilememiştir. Daha sonra kronolojik izleğe uymak adına Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig'deki üşgür- formu tespitine yer verilmiştir.

Kaynak metinler içerisinde merkeze alınması gereken DLT'de üşkür eylemi üç ayrı maddede ele alınmıştır:

üşkür-: *ol itig keyikke üşkürdi* (köpeği av için teşvik etti) Adamı bir şeye teşvik etmek için de kullanılır.

üşkür- / üşkir-: *yılan üşkürdi* (yılan ağzıyla üfledi) İnsan da ağzıyla ısıklık çalarsa, kerkes kuşu da ısıklık gibi ses çıkarırsa aynı. Atasözü: ***us üşkürse ölü*** (Kerkes kuşu insanın yüzüne doğru ısıklık çalarsa o insanın öleceğine işarettir. Uğursuzluk sayılır.

üşkür-: *ol unutmış sözüg üşkürdi* (o unutulmuş söz vb. şeyleri hatırladı) (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015:108).

Dankoff, Dîvânu Lugâti't-Türk üzerine yaptığı çalışmasında söz konusu sözcüğü üşkir- ve üşkür- olmak üzere iki ayrı maddede ele almaktadır. Bunlardan üşkir- eylemi için Kaşgarlı'nın verdiği *ol itig kâvikkâ üşkirdi* örnek cümlesini "He incited the dog against the game" (O, köpeği oyuna karşı kışkırttı.) olarak aktarmaktadır. Muhtemeldir ki oradaki "kâvik" sözcüğünü temel anlamının ötesinde bir "av" bağlamından ziyade bir "oyun" bağlamında değerlendirmeyi tercih etmiş olmalıdır. Bu eylem için bir insanı bir şeye karşı kışkırtmak için aynı biçimde kullanılabileceği belirtilir. Yine aynı madde için: *yılan üşkirdi* cümlesi The snake hissed (Yılan tısladı.) biçiminde aktarılıp bu anlam biriminin bir insanın ısıklık çalması için de kullanılabileceği belirtilmiştir. Bir diğer örnek cümle; *üs üşkürse ölü* (Akbaba bir insanın yüzüne karşı öterse o insan ölecektir) aktarımıyla birlikte Kaşgarlı'nın not düştüğü bu yönde kötü bir alamet olduğuna inanıldığı bilgisi verilmiştir.

İkinci madde olarak alınan üşkür- eylemi için de Kaşgarlı'nın *ol unutmış sözüg üşkürdi* örnek cümlesini (He remembered the words which he had forgotten (O, unutmış olduğu söz hatırladı.) biçiminde aktarmaktadır (Dankoff, 1982: 209).

5832 *negü tir mini üşgürür mü du'an*

du'a ol bayattın belâka aman (KB: 578)

6326 *sen alğul bu rekve kıdaşın özün*

munın birle üşgür tilese özün (KB: 626)

6503 *oğlı oğsa mini üşgürüp*

du'a kılğamu tip maña bir turup (KB: 641)

üşgür-: hatırlamak (KBİ: 507)

Yukarıda Kutadgu Bilig'den alınma üç beyitte ele alınan eylem, *üşgür-* biçimiyle görülmektedir. Geniş anlamıyla bakıldığında "akla gelmek, ve unutmamak üzere akılda tutmak" anlamlarına gelecek şekilde kullanılmakla birlikte her üç beyitte de genel ölçüde "hatırlamak" anlamı içerecek biçimde kullanıldığı görülmektedir. Kutadgu Bilig üzerine yapılan indeks çalışmasında da *üşgür-* eylemi – yukarıda da görüldüğü üzere - "hatırlamak" anlamıyla verilmiştir. Bu doğrultuda kullanıldığı düşünülen *üşre-* "anmak, hatırlamak" Kıpçak sahası eserlerinden Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugâti't-Türkiyye'de geçmektedir. Salan'ın tezinde verdiği *üşre-* maddesiyle ilgili düştüğü dipnotta: "*Atalay, üşre- fiilini DLT'deki "hatırlamak" anlamındaki üşkür- fiiline dayandırmaktadır. bk. "Ettuhfet-üz-zekiyye" Çevirmesinin Tenkidi Dolayısıyla, s. 114, 91. madde. "hatırlamak" anlamındaki üşkür- fiili için bk. DLT, I, s. 228-21, I, s. 228-18; I, s. 229-9"* bilgisini paylaşmaktadır (Salan, 2010: 323).

3. Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen *üşkür-* eyleminin, aynı biçimde 3 ayrı maddede birbiriyle doğrudan bağlantılı olamayacak derecede anlam alanlarına sahip olması dilbilimsel açıdan dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra kendisinden önceki dönemlerdeki Eski Türkçe metinlerde geçmemesi de bir diğer dikkat noktasını teşkil etmektedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig'de de *üşgür-* biçimiyle tanıklanan sözcük, Harezmi Türkçesi dönemi içerisinde değerlendirilen metinlerde tespit

edilememiştir. Harezmi Türkçesi dönemi sonrası olarak 13. yüzyıldan itibaren ele alınan Tarihî Türk Lehçeleri dönemi metinlerinden Et-Tuḥfetü’z-Zekiyye Fi’l-Luġati’t-Türkiyye adlı Kıpçak Sahası eserinde üşre- biçimiyle geçmektedir. Kıpçak sahasındaki üşre- biçimi “anmak, hatırlamak” anlamında kullanılmakta iken Çağdaş Kuzey Grubu Türk lehçelerinden Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde yine kuzey doğu grubunda değerlendirilen Altay Türkçesinde Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki “üflemek, tıslamak vb.” anlamında kullanılan üşkür- eylemine karşılık gelecek biçimde “üflemek, ısıklık çalmak, nefes almak” gibi anlamlarla kullanıldığı görülmektedir. Clauson’un sözlüğünde işaret ettiği Güneybatı grubu Osmanlı Türkçesi sahasında kullanıldığını belirttiği eşkir- formu Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde, Kâmus-i Türkî’de ve Tarama sözlüğünde tespit edilememiştir.

Bugün Doğu grubu içerisinde yer alan Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde üşkür- eyleminin ve bu kökten türeme bir biçimin tespit edilememesi tarihî Türkçe metinler içerisinde bu eylemin Dîvânu Lugâti’t-Türk öncesinde de tespit edilemeyişi paralel bir yönde değerlendirilmelidir. Bu durum bu eylemin ilk olarak Dîvânu Lugâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de tespit edilmesine rağmen Hakaniye lehçesi olarak adlandırılan eski Doğu Türk yazı dilinin söz varlığına ait olduğu olasılığını da düşürmektedir. Kaşgarlı’nın bu sözcük maddeleri için herhangi bir lehçeye ait olduğu bilgisini vermemektedir. Doğrudan günümüz Kuzey grubu lehçelerinde karşılığı görülen “üflemek, ısıklık çalmak” anlamındaki üşkür- eyleminin yanı sıra Kıpçak Türkçesinde üşre- biçimiyle “anmak, hatırlamak” anlamındaki eylemin tespiti de ayrıca dikkat çekicidir.

4. Kısaltmalar

AltS:	Altayca – Türkçe Sözlük
AzS:	Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü
DLT:	Dîvânu Lugâti’t-Türk
DTS:	Drevnetyurkskiy Slovar’
ED:	An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish
KB:	Kutadgu Bilig
KBİ:	Kutadgu Bilig İndeks
KıpTS:	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
KırgS:	Kırgız Türkçesi Sözlüğü
KKlpS:	Karakalpak Türkçesi Sözlüğü
KzkS:	Kazak Türkçesi Sözlüğü
OTWF:	Old Turkic Word Formation
VEWT:	Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen
TelS:	Teleüt Ağzı Sözlüğü

5. Kaynaklar

- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*, Beşir Yayınevi, İstanbul.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, hazırlayan: Kemal Eraslan – Osman F. Sertkaya – Nuri Yüce, Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Arat, Reşid, R., (2007), *Kutadgu Bilig I, Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aırkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça Türkçe Sözlük*, Akçağ yayınları, Ankara.
- Clauson, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*, Oxford University Press.
- Çankaya, S. (2014). *Kırgız Sözlüğü, Kırgızca Türkçe*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1982). *Compendium of the Turkic Dialects*. Cambridge: Harvard University.
- Ercilasun, A. Bican, Akkoyunlu, Z. (2015), *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti ’t- Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nadelyayev, V. M. / Nasılov, D. M. / Tenişev, E. R. / Şçerbak, A. M., (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Nauka.
- Naskali, E. G., Duanlı, M. (2019). *Altayca – Türkçe Sözlük*, (N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın Oyrotsko – Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş), Türk Dil kurumu yayınları, Ankara.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- Salan, M. (2010). *Et-Tuḥfetü 'z-Zekiyye Fi'l-Luġati 't-Türkiyye 'de Fiil*, Danışmanı: Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Sırkaşeva-Ryumina, L. T., Kuçığaşeva, N. A., (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Çevirenler: Şükrü Haluk Akalın, Caştegin Turgunbayev, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı Recep, Vural Hanifi, Karaatlı Recep. (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları Ankara.
- Uygur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GARAŞSYZLYK DÖWRÜNDE TÜRKMENISTANDA TAHYRYLAR DÖWLETİNİŇ TARYHYNÝŇ ÖWRENILIŞI

Parahat DURDYGYLYJOW*

Gysgaça Beýan

Häzirki wagtda Türkmenistanyň günorta ýerlerini öz içine alan gadymy Horasan welaýaty gadymy döwürlerden bäri durmuş-ykdysady ösüşi boýunça Orta Gündogaryň beýleki sebitlerinden tapawutlanypdyr. Garaşsyzlyk ýyllarda bolsa Türkmenistanyň taryhynyň taryhnamasynda Tahyrylaryň dolandyran ýyllarynda (IX-X asyrlarda) sebitde ýaşan halklaryň syýasy-jemgyýetçilik, durmuş-ykdysady we medeni ýagdaýynda bolup geçen özgerişleri seljermäge we ulgamlayyn beýan etmeklik möhüm bolup durýar.

Bu döwletiň taryhy orta asyr taryhy çeşmelerde köp gabat gelýär. Ol döwletiň syýasy, durmuş ykdysady we medeniýeti barad köp gyzykly maglumatlar getirilipdir. Türkmenistan ýerleri Russiýa birikdirilenden soň, şeýle hem sowet häkimligi döwründe bu çeşmeler esasynda birnäçe taryhy wakalar beýan edildi. Emma taryhy wakalar öň sosialistik aň-düşünjesi bilen ýazylyndygy üçin, Garaşsyzlyk ýyllarynda taryh täzeçe türkmen taryhy doly we dogry beýan edilip başlandy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmen taryhnamasynda Türkmenistanyň taryhyna bagyşlanan ylmy we okuw-usuly işlerde Tahyrylar döwri hem belli bir derejede şöhlelendirildi. Mysal üçin, akademikler M. Annanepesowyň we Ý. Atagarryýewiň 1995-nji ýylda çapdan çykan “Türkmenistanyň taryhyndan materiallar” atly okuw gollanmasynyň bir paragrafynda Tahyrylar döwleti barada gysgaça maglumat berlipdir. Ý. Atagarryýew “Orta asyr Dehistan” atly işinde Tahyrylar döwründe Dehistanyň ýadygärlikleriniň täzeden rejelelendigi we beýlekiler barada käbir maglumatlary beripdir. A.Berdiýew bilen G.Ýagşymyadowyň “Beýik Ýüpek ýolunyň Garagumüsti şahalary”, T.Hojanyýazowyň “Syrly hazynalar”, G. Adykowyň “Merwden Sarahsa barýan orta asyr söwda ýoly” atly işlerinde hem Tahyrylar döwrüniň ýadygärlikleri barada ähmiýetli maglumatlar gabat gelýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda arheolog-alym A.Berdiýew bu döwrüň möhüm ýadygärlikleriniň biri bolan Şähryslamda gazuw-agtaryş işlerini geçirip, gymmatly maglumatlary toplady. N.Bäşimowanyň işlerinde, ylaýta-da, onuň “Günorta Türkmenistanyň syrçaly keramikasy” atly işinde Tahyrylar döwrüniň keramikasy hem öwrenildi.

Açar sözi: Türkmenistan, Tahyrylar döwleti, Abbasy halyflygy, orta asyr, Garaşsyzlyk, Dehistan, Merw, samanylar, saffarylar, Horasan.

Bağımsızlık Döneminde Türkmenistan’da Tâhirî Devleti’nin Tarihine İncelenmesi

Özet

Günümüzde Türkmenistan’ın güney bölgelerini içine alan antik Horasan eyaletinin sosyal ve ekonomik gelişimi eski çağlardan beri Ortadoğu’nun diğer bölgelerinden farklılığını ortaya koymuştur.

Bağımsızlık yıllarında Türkmenistan’ın tarihinde Tâhirî idaresi yıllarında (IX-X yüzyıllar) bölgede yaşayan halkların siyasi-sosyal, sosyal-ekonomik ve kültürel koşullarındaki değişikliklerin analiz edilmesi ve sistematik olarak raporlanması önemlidir. Bu devletin tarihi genellikle ortaçağ tarihi kaynaklarında bulunur. O ülkenin siyasi, sosyal-ekonomik ve kültürel yönlerine ilişkin pek çok önemli bilgiler bulunur. Türkmenistan topraklarının Rusya’ya ilhakından sonra ve Sovyet yönetimi sırasında bu kaynaklara dayanılarak birçok tarihi olay aktarıldı. Ancak tarihi olaylar daha önce sosyalist bir anlayışla yazıldığı için, bağımsızlık yıllarında Türkmen tarihi yeni, tam ve doğru bir şekilde sunulmaya başlandı. Bağımsızlık yıllarında Tâhirîler dönemi hakkında Türkmen tarihçileri tarafından Türkmenistan tarihine ithaf edilen bilimsel araştırmalar yapılmaya başlandı. Örneğin akademisyenler M. Annanepesov ve Y. Atagarryev’in 1995 yılında yayınladığı “Türkmenistan Taryhyndan materyallar” adlı çalışmasının bir paragrafında Tâhirîler devleti hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Y. Atagarryev’in, “Orta asyr Dehistan” adlı çalışmasında Tahiriler döneminde Dehistan anıtlarının yeniden düzenlenmesi ve diğerleri

* Mugallym, Magtymguly adyndaky Türkmen Döwlet Uniwersiteti, parahat3786@gmail.com, ORCID: 0009-0008-4888-8228

hakkında bilgiler vermiştir. A. Berdiyev ve G. Yagşymyradov'un "Beyik yüpek yolu'nun Garagum üsti şahaları", T. Hocaniyazov'un "Sırlı hazınalar" ve G. Adikov'un "Mervden Sarahsa baryan orta asır sövda yolu" adlı çalışmaları da Tâhiriler dönemi anıtları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bağımsızlık yıllarında arkeolog, bilim adamı A. Berdiyev, bu dönemin önemli anıtlarından Şehrislam'da kazılar yaparak değerli bilgiler topladı. N. Başimov'un çalışmalarında ayrıca bilim adamının "Günorta Türkmenistanın sırçalı keramikası" adlı inceleme çalışmasında Tahir dönemi seramikleri ile ilgili bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, Tahiriler Devleti, Abbasi Halifeliği, ortaçağ, bağımsızlık, Dehistan, Merv, Samanoğulları, Saffariler, Horasan.

Garaşsyzlyk Döwründe Türkmenistanda Tahyrylar Döwletiniň Taryhynyň Öwrenilişi

Abstract

Currently, the ancient province of Khorasan, which includes the southern regions of Turkmenistan, has been distinguished from other areas of the Middle East for its socio-economic development since ancient times. In the history of Turkmenistan, it is essential to examine and systematically present the political, social, economic, and cultural changes that occurred during the years of the Tahirid dynasty's rule (9th-10th centuries) in the region.

The history of this state is frequently mentioned in medieval historical sources, providing interesting information about the political, socio-economic, and cultural aspects of the era. After the territories of Turkmenistan were incorporated into Russia, and during the Soviet era, several historical events were described based on these sources. However, because these events were written under the influence of socialist ideology, the history was later reinterpreted in the years of independence, with Turkmen history being presented more fully and accurately.

During the years of independence, Turkmen historical scholarship has illuminated the period of the Tahirid dynasty in its academic and instructional works. For example, in the 1995 publication "Materials from the History of Turkmenistan" by academics M. Annanepesov and Y. Atagaryev, a brief section is dedicated to the Tahirid dynasty. In his work "Medieval Dehistan," Y. Atagaryev discusses how the monuments of Dehistan were rediscovered during the Tahirid period. Additionally, significant information about the period can be found in works like "The Branches of the Great Silk Road in the Karakum," by A. Berdiyev and G. Yagshymyradov, "Mystical Treasures" by T. Hojanyazov, and "The Medieval Trade Route from Merv to Sarakhs" by G. Adikov.

In the years following independence, archaeologist A. Berdiyev conducted excavations at Shahrislam, one of the key monuments of this period, collecting valuable data. N. Bashimova, particularly in her work "The South Turkmen Ceramic Art," also examined the ceramics from the Tahirid era.

This period of Turkmen history continues to be a vital subject of study, contributing greatly to our understanding of Turkmenistan's rich historical, cultural, and archaeological heritage.

Keywords: Turkmenistan, Tahiri State, Abbasid Caliphate, Middle Ages, Independence, Dehistan, Merv, Samans, Safaris, Khorasan.

VII asyryň ikinji ýarymynda Türkmenistanyň häzirki ýerleri Günbatarda Ispaniýadan (Endelusdan) Gündogarda Amyderýanyň kenarlaryna çenli aralygy eýelän ägirt uly Abbasy halyflygynyň bir welaýatyna öwrüldi. Yslam dini ýerli halklaryň durmuşyna berk ornaşyp, olaryň gündelik durmuşyna öz oňyn täsirini ýetirdi. Şol döwrüň ösen şäherleri bolan Medine, Mekge, Bagdat, Damask, Kair, Aleksandriýa, Merw, Nusaý, Buhara, Samarkant Amul, Abiwerd, Sarahs we Dehistan ýaly şäherler indi halyflygyň içki şäherlerine öwürülýär. Bu şäherleriň arasynda söwda-ykdysady we medeni gatnaşyklar gülläp ösüpdir. Türkmenistanyň ýerlerine araplaryň aralaşmagy bilen ýerli ilatyň syýasy-jemgyýetçilik durmuşynda we medeniýetinde uly özgerişlikler başlandy.

IX asyryň başlarynda içki gapma-garşylyklaryň netijesinde Abbasylyar halyflygy gowşap ugraýar. Halyflygyň dürli ýerlerinde ýüze çykýan tolgunyşyklar, gozgalaňlar merkezi häkimiýetiň gowşamagyna getiripdir. Halyflar ýerlerde öz häkimiýetlerini berkitmek maksady bilen, welaýatlarda

häkim wezipesine öz ýakyn adamlaryny belläp başlaýarlar. Ýerli häkimler wezipä geçen ilkinji ýyllarynda halyfa wepaly hyzmat etseler-de, wagtyň geçmegi bilen, özleriniň syýasy we harby kuwwatyny güýçlendirip, özbaşdaklyga ymtylypdyrlar. Halyflygyň içki syýasatynda emele gelen ýagdaýlar muňa doly mümkinçilik beripdir. Netijede, ägirt uly territoriýany eýelän halyflygyň çäginde halyflyga tabyn onlarça döwletler emele gelipdir. Olaryň arasynda Tahyrylar, saffarylar, samanylar ýaly nesilşalyklaryň bolmagy sebitde ýerli medeniýetiň ösüp başlamagyna getiripdir. Şeýlelikde, VII-VIII asyrlar sebitde arap, IX-X asyrlar pars agalygynyň höküm süren, XI asyrdan başlap bolsa türkmen döwletleriniň hökmürowanlyk eden döwrüdir.

Türkmenistanyň taryhynyň taryhnamasynda arap basybalýşlarynyň zamanasy bilen Gaznaly we Beýik Seljukly döwletleriniň döredilmeginden soňky döwrüň taryhy içgin öwrenildi. Emma bu iki döwrüň aralygynda dowam edip, olary baglanyşdyran we özünden soňky döwre uly miras galdyran Tahyrylaryň dolandyran ýyllary heniz düýpli öwrenilmeli meseleleriň biri bolmagynda galýar.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň günorta ýerlerini öz içine alan gadymy Horasan welaýaty gadymy döwürlerden bäri durmuş-ykdysady ösüşi boýunça Orta Gündogaryň beýleki sebitlerinden tapawutlanypdyr. Tahyrylar döwletiniň höküm süren ýyllary (821-873) Jeýtun, Änew, Altyndepe, Marguş ýaly gadymy medeniýetleriň mekany bolan Horasanyň taryhynda aýratyn möhüm döwür bolup, taryhda uly yz galdyrypdyr. Türkmenistanyň taryhynyň taryhnamasynda Tahyrylaryň dolandyran ýyllarynda (IX-X asyrlarda) sebitde ýaşan halklaryň syýasy-jemgyýetçilik, durmuş-ykdysady we medeni ýagdaýynda bolup geçen özgerişleri seljermäge we ulgamlaryň beýan etmeklik möhüm bolup durýar.

Bu döwletiň taryhy orta asyr taryhy çeşmelerde köp gabat gelýär. Ol döwletiň syýasy, durmuş ykdysady we medeniýeti barada köp gyzykly maglumatlar getirilipdir. Türkmenistan ýerleri Russiýa birikdirilenden soň, şeýle hem sowet häkimiýeti döwründe bu çeşmeler esasynda birnäçe taryhy wakalar beýan edildi. Emma taryhy wakalar sosialistik aň-düşünjesi bilen ýazylandygy üçin garaşsyzlyk ýyllarynda täzeçe taryh beýan edilýän döwründe, türkmen taryhy doly we dogry beýan edilip başlandy.

Türkmenistan garaşsyzlygyna eýe bolanyndan soň türkmen taryhçylary täze taryhy kitaplary ýazyp, köpçülige ýetirip başladylar. Ilki bilen mekdep we ýokary okuw jaýlaryna niýetlenen taryhy kitaplary ýazylýardy. Olaryň ilkinjileriniň hatarynda, taryh ylymlarynyň doktary, professor Ç. Yazlyýewiň redaktorlygyndaky “Türkmenistanyň taryhy” (Ýokary okuw jaýlary üçin gollanma) kitabyňy görkezmek bolar (Ýazlyýew, 1994). Esasan hem bu döwür Türkmenistan ýerleri arap halyflygynyň düzüminde suratlandyrypdyrlar. Şonda-da bu kitapda Tahyrylar döwletiniň taryhyndan az maglumatlar getirilip, döwletiň ýaşan ýyllary beýan edilipdir. Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmen taryhnamasynda Türkmenistanyň taryhyna bagyşlanan beýleki ylmy we okuw-usuly işlerde hem Tahyrylar döwri belli bir derejede şöhlelendirildi. Mysal üçin, akademikler M. Annanepesowyň we Ý. Atagarryýewiň 1995-nji ýylda çapdan çykan “Türkmenistanyň taryhyndan materiallar” (Annanepesow we Atagarryýew, 1995) atly okuw gollanmasynyň bir paragrafynda, şeýle hem beýleki “Türkmenistanyň taryhy” atly kitaplarda Tahyrylar döwleti barada gysgaça maglumat berlipdir. Bu maglumatlar gysga bolsa-da döwletiň ilkinji hökümdary Tahyr ibn Hüseyin we döwleti ösdüren hökümdar Abdylly ibn Tahyr barada maglumatlar getirilipdir. Olaryň alyp baran işleri beýan edilipdir. Esasan hem Abdylly ibn Tahyryň döwründe suw ullanmagyň kadasyny beýan edýän “Kitap al Kuni” (Kärizler hakynda kitap) atly eseriň ady gžalyp geçilýär.

Türkmenistanyň orta asyrlar döwriň taryhy boýunça belli hünärmen, taryh ylymlarynyň kandidaty O.Ekäýewiň we professor Ö.Gündogdyýewiň Merwiň taryhyna bagyşlan monografiýalarynda, şeýle hem O.Ekäýewiň okuw kitaplarynda Tahyrylar döwleti barada-da maglumatlar berilýär. Aýratyn hem, awtorlaryň “Mary-Gündogaryň göwheri” atly işde IX asyrdaky Merwiň binalary we suw ulgamlary, ilatyň durmuş-ykdysady ýagdaýy bilen baglanyşykly öňe sürýän pikirleri ähmiýetlidir (Ekäýew, 2012). O.Ekäýew Türkmenistanyň orta mekdepleriniň 8-nji synpy üçin niýetlenen “Türkmenistanyň taryhy” (Ekäýew, 2020). Atly okuw kitabynda Tahyrylar döwletiniň syýasy taryhyny, durmuş-ykdysady ýagdaýyny we medeniýetini gysgaça beýan edýär.

Tahyrylar döwletiniň taryhyny öwrenmekligi şol döwrüň maddy ýadygärlikleriniň üsti

bilen amala aşyrmak bolar. Döwletiň gornükli hökümdary Abdylly ibn Tahyryň döwründe birnäçe ýadygärlikleriň düýbi tutulýar, bar bolanlar bolsa rejelenýär. Şeýlelikde, Türkmenistanyň ýerlerinde bu döwre degişli ýadygärlikler köpdür. Olar Dehistan, Merw, Sarahs, Şähryslam we Şährihaýwar ýaly medeni ojaklardyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda arheologiýa ylmynda hem öňe gidişlikler gazanyldy. Şeýlelikde, bu ýadygärliklerde gazuw-agtaryş işleri geçirildi. Bu ugur boýunça köp işleri alyp baran, Ý. Atagarryýew “Orta asyr Dehistan” atly işinde Tahyrylar döwründe Dehistanyň ýadygärlikleriniň täzeden rejelelendigi we beýlekiler barada käbir maglumatlary getirýär. A.Berdiýew bilen G.Ýagşymyrowyň “Beýik Ýüpek ýolunyň Garagumüsti şahalary”, T.Hojanyýazowyň “Syrly hazynalar”, G. Adykowyň “Merwden Sarahsa barýan orta asyr söwda ýoly” atly işlerinde hem Tahyrylar döwrüniň ýadygärlikleri barada ähmiýetli maglumatlar gabat gelýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda arheolog-alymlar A.Berdiýew bu döwrüň möhüm ýadygärlikleriniň biri bolan Şähryslamda gazuw-agtaryş işlerini geçirip, gymmatly maglumatlary toplady. Alymlaryň gelen netijelerine görä tahyrylar döwründe Şähryslam, Şähristan, Kufen, Paraw ýaly şäherleriň düýbi tutulypdyr diýip belleýärler (Berdiýew, Ýagşymyrow, 2019, 2020). Bular başda harby berkitme hökmünde döräp, soňra bolsa şäherlere öwürlipdirler. Bu döwrüň hünärmençiligi baradaky maglumatlar hem arheolog alymlar N.Bäşimowanyň işlerinde, ylaýta-da, onuň “Günorta Türkmenistanyň syrçaly keramikasy” atly işinde Tahyrylar döwrüniň keramikasy hem öwrenildi. Şeýlelikde, bu döwrüň durmuş-ykdysady ýagdaýy medeni galyndylar esasynda hem öwrenildi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ýokary okuw mekdeplerinde geçilýän taryhy derslere degişli hem kitaplary taýarlanylýdy. Şol kitaplardan ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin taýýarlanylýan “Aziýa we Afrika ýurtlarynyň taryhy”, “Aziýa we Afrika ýurtlarynyň taryhynyň çeşmęsyzlygy we taryhnamasy” atly okuw kitaplaryny görkezmek bolar. Bu kitaplarda arap döwletleri, şol sanda arap halyflygyň taryhy beýan edilende Tahyrylar döwletine degişli maglumatlar getirilýär. Bu kitaplarda Türkmenistanyň ýerlerinde ýaşan ilatyň arap basybalyslaryndan soňky durmuş-ykdysady ýagdaýy beýan edilýär we bu döwrüň taryhyna degişli çeşmelere syn berilýär (Annaorazow, 2012, 2019).

Häzirki döwürde hem tahyrylar döwletiniň taryhy doly açyp görkezmeklik üçin awtor tarapyndan ylmy işler alnyp barylýar. Şeýlelikde, ilkinji gezek arap, pars we türk dillerindäki çeşmelerden alnan täze maglumatlaryň esasynda Tahyrylar döwletiniň syýasy we durmuş-ykdysady taryhy, medeniýetde hem sungatda ýeten derejeleri toplumlaýyn seljerildi we täzeçe, milli nukdaýnazardan öwrenildi. Tahyrylar döwletiniň durmuş-ykdysady ýagdaýy, ýer eýeçiliginiň görnüşleri, salgyt ulgamy we medeniýeti bilen bagly ylmy önümçilige girizilen täze maglumatlar öwrenildi, Tahyrylar nesilşalgynyň geneologiýasy - şejeresi düzüldi. Tahyrylaryň diňe bir Horasanda däl, eýsem, tutuş Abbasy halyflygynyň syýasy durmuşynda-da uly orun eýeländigini görkezýän täze maglumatlar ýüze çykaryldy we ylmy önümçilige girizildi. Bagdat şäheriniň goragçylarynyň (Ashab as-Surat) Tahyrylar neberesiniň gapdal şahasyndan gaýdandygy barada subutnamalar getirildi. Orta Gündogar ýurtlarynyň taryhyna mahsus bolan hökümdarlaryň öz ogullaryna ýa-da mirasdüşerlerine ýazgy üsti bilen eden wesýetleriniň in ilkinjileriniň hatarynda Tahyr ibn Hüseyniň öz ogluna ýazyp galdyran “Wesýetnamasyny” musulman dünýäsinde ilkinji “Syýasatnama” (syýasaty öwreniş ylmynda degişli taglymat) hökmünde beýan edýär. Şu maglumatlary “Tahyrylar döwründe ylym-bilimiň ösüşi” “Tahyrylar döwletiniň döremeginiň syýasy-ykdysady şertleri” Tahyrylar döwletinde ekerançylygyň ösmegi, temalar halk köpçüligine ýetirildi.

Şeýlelikde Tahyrylar döwletiniň taryhy baradaky maglumatlar häzirki döwürde hem ýurdumyzyň alymlary tarapyndan öwrenilýär we täze maglumatlar ýurdumyzda çykýan ylmy žurnallarda we kitaplarda beýan edilýär.

Peýdalanylýan Edebyýatlar

- Atagarryýew, Ý. (1995). *Türkmenistanyň taryhyndan materiallar*, Aşgabat “Magarf”.
 Annaorazow, J. we başgalar (2012). *Aziýa we Afrika ýurtlarynyň taryhy*, Aşgabat: TDNG.
 Annaorazow, J. we başgalar (2019). *Aziýa we Afrika ýurtlarynyň taryhynyň çeşmęsyzlygy we taryhnamasy*, Aşgabat: TDNG.
 Ekäýew, O. (2012). *Gündogaryň göwheri*, Aşgabat: TDNG.

- Ekäýew, O. (2016). *Türkmenistanyň taryhy (X-XVI asyrlar)*, Aşgabat: TDNG.
- Ekäýew, O. (2020). “Türkmenistanyň taryhy” (Türkmenistanyň umumy bilim berýän orta mekdepleriniň 8 synp okuwçylary üçin okuw kitaby), Aşgabat: TDNG.
- Yazlyýewiň, Ç. (1994). *Türkmenistanyň taryhy*, Aşgabat: Ylham RNPB.
- Berdiýew, A., Ýagşymyradow, G. (2019). *Beýik ýüpek ýolunyň Garagumüsti şahalary*, Aşgabat: Ylym.
- Berdiýew, A., Ýagşymyradow, G. (2022). *Şähryslamyň maddy-medeni gymmatlyklary*, Aşgabat: Ylym.

ТҮРКІТАНУ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ М. ҚАШҒАРИ СӨЗІНІҢ ОРТОЛОГИЯСЫ

Бағила МҰРАТБЕК ҚҰРМАНБЕКҚЫЗЫ*

Жанар ӘМІРҒАЛИ ОРЫНБАСАРҚЫЗЫ**

Аннотация

Мақалада қазіргі қазақ және түрік тілдеріне ортақ лексиканың тақырыптық, грамматикалық сипаты қарастырылады. Ортақ тарих, түп негізі бір қазақ-түрік тілдерінде ортақ лексиканың болуы заңды нәрсе. Қазіргі қазақ тілі мен түрік тіліне ортақ сөздердің әртүрлі мағынада болуы әрбір ұлттың заттар мен құбылыстарды өзіндік ұлттық таным, көзқараспен тануымен байланысты. Бір сөздің әр түрлі құбылысты немесе керісінше бір құбылысты әртүрлі сөзбен атауының басты себебі халықтардың әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенім, кәсіп-шаруашылық, табиғаттық-климаттық құбылыстар мен жағдайларға қатысы бар. Белгілі бір объективті шындықты түркі халықтарының әртүрлі тануының басты себебі әрбір ұлттың, тіпті оның өкілдерінің дүниетанымдық ерекшеліктерімен байланысты, бір ұлт өкілдерінің дүниені тануы әрқалай. Дүниетаным адамның көзқарасын, психикасын, логикасын, талғамын, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдерін және т.б. қамтиды. Сондықтан да әрбір ұлт, халық, адам бір формаға бірнеше мазмұн, бір мазмұнға бірнеше форма сиғызуы мүмкін. Лексико-семантикалық топ мүшелері арасында болған өзгерістер сол топтағы сөздердің барлығына бірдей әсер ете бермейді, белгілі бір топ мүшелеріне ғана әсер етеді. Ортақ лексиканың грамматикалық сипаты дегенде, біз қазіргі қазақ және түрік тілінде дыбыстық өзгеріске түскені, түспегені, мағыналық өзгеріске ұшырап, ұшырамағаны немесе ішінара мағыналары сәйкесетін сөздерді қарастырдық.

Кілт сөздер: лексика, семантика, константтар, этимология, диалект, варианттар.

Fundamentals of Turkology and Orthology of the Word M. Kashgari

Annotation

The article examines the thematic and grammatical nature of common vocabulary in modern Kazakh and Turkish. It is legitimate for there to be a common vocabulary between the two languages, which have a shared history. The existence of words common to both modern Kazakh and modern Turkish is due to each nation learning about objects and phenomena through its own national cognition and vision. The primary reason why the same word can refer to different phenomena, or conversely, why the same phenomenon can be referred to by different words, is because peoples relate to different customs, traditions, beliefs, professions, and natural and climactic phenomena and conditions. This difference in the recognition of objective reality among Turkic peoples relates to ideological characteristics within each nation, including its representatives, and also the way the world is perceived by representatives of that nation. Worldview includes worldviews, psyches, logics, tastes, customs, traditions, beliefs, etc. Therefore, each nation, person, and people can have several forms of one form or several forms in one group. Changes occurring between members of a lexico-semantic group do not affect all words in that group, but only certain members of that group. Speaking about the grammatical nature of general vocabulary, we consider words that have undergone sound or semantic changes or have partially coincided with each other in meaning in modern Kazakh and Turkish.

Keywords: vocabulary, semantics, constants, etymology, dialect, variants.

Türkoloji Temelleri ve M. Kaşgarlı'nın Sözlüğünün Ortolojisi

Özet

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, baglash@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4100-2534

** қазақ тілі мен әдебиеті пән мұғалімі, Қаракемер негізгі мектебі, Ақтөбе, amir.ali.00111111@gmail.com

Мәкәлел, гүнүмүз Казак ве Түрк лехчелерине аит ортак сөзчүклерин тематик ве граматикал өзелликлерини ичелемектедир. Ортак бир тарих ве көкени пайлашан Казак ве Түрк диллеринде ортак сөзчүклерин булунасы догал бир дурумдур. Гүнүмүз Казак ве Түрк диллерине аит ортак келимелерин фарклы аламлар ташимасы, гер бир халкын неснелер ве олгулары кендине өзгү бир улusal алгы ве бакыш ачисиула аламландирмасынан каянакланмактадыр. Бир келименин фарклы олгулары яа да там терсине, бир олгууу фарклы келимелерле ifade етменин башлика нелени, халкларын геленеклери, инанчлары, иш ве тарым faaliyetлери, дога ве иклимле ilgili olayлар gibi faktörlere dayanмактадыр. Түрклүк халкларинин белрли бир неснел герчегги фарклы алгыламаларинин темел себелли, гер бир улusun, hatta o улusun bireyлеринин дүнья гөрүшүуле ilgiliдир. Гер бир халкын дүнья гөрүшү фарклы олabilir. Дүнья гөрүшү, бир кишинин бакыш ачисини, психологисини, мантигын, зевклерини, геленеклерини, инанчларини ве дигер бензер огелери ичерир. Бу неленле гер улус, халк яа да birey бир бичиме фарклы ичерик, бир ичериге фарклы бичимлер yerlestirebilir. Лексик-семантик груп уйелери арасындаки дегишкликлер, o груп ичиндеки tüm келимелерле амын шекилде еткел етмел, yalnızca белрли груп уйелерине еткел едер. Ортак сөзчүклерин граматикал өзелликлери еле алндыгда, гүнүмүз Казак ве Түрк диллеринде ses дегишкликлерине уграмш яа да уграмамш, алам дегишклиги герчирмш яа да герчирмемш, яа да аламларинин кысмен örtüstügü келимелер ичеленмштер.

Анаhtar Келимелер: лексик, семантик, етимологи, агыз, varyantлар.

Кипичне

Сөздик құрамдағы сөздер сөздердің қалай болса солай жинақталына салынған жиынтығы емес. Объектив дүниедегі заттар өзара байланысып, сұрыпталынса, сөздік құрамдағы сөздер де солай сараланып жатады. Әрине заттар арасындағы байланыс пен сөздер арасындағы байланыс тең түсетін байланыс деуге негіз жоқ.

Жалпы ұғым, тілге қатысты алғанда жалпы мағына, кейде *константтар* деп те аталады. Константтар дегеніміз – тілдің немесе тілдердің, дамуының барлық кезеңдерінде, яғни синхрониясында да, диахрониясында да өзгеріссіз қалатын элементтер. Ал семантикалық константтар дегеніміз – тілдің даму тарихында тұрақтылығын сақтайтын семемалар. Белгілі бір сөздерді белгілі бір тіл немесе тілдер ішінде жалпы мағынасы мен мазмұнын тектес етіп байланыстырып тұратын семемалар – сөздердің лексика-тақырыптық, лексика-грамматикалық топтары өзгеріске түссе де айнығысыз қалатын бірліктер. Жалпы түркі тілі кезеңінде, қазіргі түркі тілдері тұтас тіл болғанда, сөздер заттарды бөліктерге, қимыл-қозғалыстарды бағыттарға, сын-сипатты реңдерге бөлшектемей атаған (Раева, 2019: 154).

Негізгі бөлім

Жеке сөз таптарын лексико-семантикалық топтарға бөлу дәстүрі басқа тілдерде қалыптасқан болса да, түркі тілдерінде әлі толық ондай топтарға бөлініп зерттелінген жоқ. Рас соңғы кездерде кейбір тематикалық топтар мен лексико-семантикалық топтардың табиғатын ашуға әрекет еткен еңбектер жарық көріп жүр, бірақ олар әлі жеткіліксіз (Ысқақов, Сыздықова, Сарыбаев, 1966: 2). Біз төмендегі лексико-семантикалық топтарды бөліп көрсетуде М.Оразовтың үлгісін басшылыққа алдық.

1) Туыстық атаулар *ата* (ата), *аға* (аға), *анне* (ана), *баба* (баба), *бала* (бала), *еркек* (еркек), *йенге* (жеңге), *йезде* (жезде), *коджа* (қожа), *кыз* (қыз), *оғул* (ұл), *кайната* (қайын ата), *кайнана* (қайын ана), *кардеш* (қардаш), *гелин* (келін), *йен* (жиен), *балдыз* (балдыз), *баджанак* (бажа).

Аға сөзі көне заманнан түркі тілдерінің көбінде қолданылып келе жатқан сөз. Бұл сөздің үш түрлі фонетикалық варианты бар: аға (қырғ., тат., түркм., аз., гаг. Тілдерінде), аға (каз., түр., башқ., хак., якут. Тілдерінде), ака (өзб., ұйғ., алт. Тілдерінде). *Аға* сөзінің «*басшы, жетекші*» мағынасы отағасы, қосағасы, тетағасы деген біріккен атаулардың өте ертеде жасалғанын көрсетеді. Бұлардың отағасы (отбасының басшысы, үйдің иесі), қосағасы – жорыққа, аң аулауға, басқа бір жерге белгілі бір шаруамен жолға шығуға жиналған топ – қостың басшысы, ал *тетеағасы* > *тетағасы* – Н. И. Ильминскийдің көрсетуі бойынша, «*қосағасынан кейінгі басшы*». Бұл күнде бұл үш сөздің үшеуінің де алғашқы номинатив (атауыштық) мағынасы ескіре түскен: *отағасы* – көбінесе қаратпа сөз қызметінде жасы үлкен (ересек, егделеу) ер адамға айтылады не әйелі өзінің күйеуі (ері, шаңырақ иесі) туралы әңгіме айтқанда қолданады (отағасым жол жүріп

кетті дегендегі сияқты), қосағасы сөзінің мағынасын *қос* және *аға* сөздеріне қарап, әйтеуір топшылауға мүмкіндік бар, ал *тетағасы* деген сөздің болғандығын ХІХ ғасырдың ІІ жартысында жиналған (Н. И. Ильминскийдің) материалдарынан біліп отырмыз. Демек, *аға* сөзінің қазақ тілінде, кейбір өзге де түркі тілдеріндегідей және «*басшы, бастаушы*» деген бір нақты атауыштық (номинатив) мағынасы болғанын айтамыз (Оразов, 1991: 3). Ал түрік тілінде аға, жалпы жасы үлкен ер адамды «*ағабей*» деп атайды. «*Аға – қожайын, жеке меншік жер иесі*» деген мағына береді. *Ағабей* сөзі мен *аға* сөзінің арасында номинатив мағына *ағабей* сөзінде болса, *аға* сөзінде қосалқы мағына пайда болған.

Екі тілде де ортақ *қайната* (қайын ата), *қайнана* (қайын ене) тіркестері бар. Осы тіркестердегі *қайын* сөзі әуел баста тек әйелдің туыстарына ғана қолданылған болу керек. Кейін *қайын* сөзі екі жаққа бірдей ортақ атау болып кеткен. Олай болу себебі *қайын* сөзі о баста *qadhin* (қатын) деген сөзден шыққан. Махмұд Қашғаридің сөздігінде *kadhnanun* (қайынаға) деп тек күйеу жігіт әйелінің туыстарын айтатындығы көрсетіледі, Мухаддимат-ал-адаб сөздігінен де бұл атаудың *qadum* – әйел жағынан туыстар. Түркі тілдерінің бірталайында көне т (д) дыбыстарының й (з) р дыбыстарымен алмасып отыру заңдылығы бар. Қазіргі түркі тілдерінің фонетикалық ерекшеліктеріне сай қайын сөзіндегі й дыбысы бірде д (т), бірде й (з) дыбыстарымен алмасып отырады. Мысалы, хакас тілінде қайын сөзі хазын болып айтылады, қайын ене сөзі хазине (хазын және ине сөздерінің бірігуінен) қайын аға сөзі хазынах (хазын және аға сөздері бірігіп); тува тілінде «*қайын ата*» сөзі — хаты, «*қайын ене*» сөзі — қат ие (зи) болып айтылады. Сөйтіп, «*қайын*» сөзін «*қатын*» сөзінің фонетикалық өзгерген формасы деп табамыз. Түркі тілдеріндегі туыстық атауларды зерттеуші Л. А. Покровская да «*қайын*» сөзін *қадан/қатын* сөзімен жақындастырып, бұл атаудың кейбір түркі тілдерінде тек әйел жағынан болған туыстарға айтылатындығын көрсетеді (Ысқақов, Сыздықова, Сарыбаев, 1966: 2). Ж.Баласағұнның дастанында, Калунамкара мен Папамкара туралы жазбада «*қайын ата*» мағынасы «*қадін*» сөзімен беріледі. «*Қадін*» сөзіндегі д дыбысы й-ге ауысып, «*қайын*» тұлғасы тұрақтанған деуге де болады.

Йенге (жеңге), *йен* (жиен), *гелин* (келін), *балдыз* (балдыз) сөздері қазақ тіліндегідей мағынасымен сәйкесіп, тең дәрежеде жұмсалады. Балдыз сөзін М.Қашқари сөздігінде «*қатынның сіңлілері*» деп көрсеткен. Қазіргі қазақ тілінде орталық, солтүстік-шығыс диалектілерінде «*әйелінің іні-сіңлілері*» деген, оңтүстік диалектісінде «*әйелінің сіңлілері*» деген мағыналарда қолданылуының мағыналық төркінін түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерімен салыстырсақ, балдыз, қайынбике, қайын сіңлі, әйелінің сіңлісі, қайын іні, күйеу бала, қайын апа, атасының тоқалы, сіңілі, қалыңдық деген мағыналары бар. «*Бал*» түбірінің бастапқы жалпы мағынасы «*жас, кіші*» дегенге саяды (балдыр, балғын, балдыз дегендердегідей). Екі тілде де әйелінің өзінен жасы кіші сіңлілері деген мағынада жұмсалады.

Баба сөзі парсы тілінен енген, негізгі мағынасы «*әке, көпті көрген көп жасаған қария*». Бұл мағына қазіргі түрік тілінде (бұдан әрі- ҚТТ) қолданылады. Ал қазақ тілінде ауыспалы мағынасы тән, яғни арғы ата, үлкен ата мәнінде қолданыста. Әке мағынасындағы *баба* сөзі түрік тілінде активті жұмсалса, қазақ тілінде арғы ата мағынасындағы *баба* сөзі пассивті қабатқа енеді.

Түрік тіліндегі қардеш сөзі түркі тілдерінде туыс дегенді білдіреді. Қазақ тілінде ескі кітап тіліне тән «*қандас, туыс, бауыр*» деген мағынаны беретін қардаш сөзі бар. Бірақ түрік тіліндегі сөз активті лексикада жұмсалады. Бауыр, бірге туған қандас, аға, іні, пікірлес, діндес деген мағыналары бар және қаратпа сөз қызметінде қолданылады.

1) Жан-жануарлардың атаулары: *айғыр* (айғыр), *аслан* (арыстан), *ат* (ат), *айы* (аю), *ешек* (есек), *жагуар* (ягуар), *каплан* (қабылан), *каракул* (қаракөл қойы), *койун* (қой), *панда* (панда), *парс* (барыс), *пенгуин* (пингвин), *пума* (пума), *антилоп* (антилопа), *кундуз* (құндыз), *теке* (теке), *маймун* (маймыл), *мерал* (марал)

Айғыр сөзі түркі тілдерінің көбінде «*үйірге түсетін еркек жылқы*» деген мағынасында келеді. Түрік және қазақ тілінде де осы мағыналары сақталған. *Аю* (айу) сөзі түрік тілінде айы түрінде, басқа түркі тілдерінде *айық, ейық, аюу, ейық* формасында келеді. Түбір формасы *ай* сөзінен шығатын *аю* сөзі қазақ тілінде «*еңгезердей, икемсіз*», «*ызбарлы, сұсты*», түрік тілінде «*епсіз, қолапайсыз*» деген ауыспалы мағынада жұмсалады.

2) Құс-жәндік атаулары: *балық* (балық), *байқуш* (байғыз), *бит* (бит), *чил* (шіл), *фламинго* (фламинго), *камбала* (камбала), *кузгун* (құзғын), *карга* (қарға), *кашалот* (кашалот), *куш* (құс), *каз* (қаз), *кеклик* (кекілік), *кене* (кене), *келебек* (көбелек), *қырқайак* (қырықаяқ), *куу* (аққу), *курбаға* (құрбақа), *курт* (құрт), *лейлек* (лэйлек), *сазан* (сазан), *су йылан* (су жылан), *тавук* (тауық), *турна* (тырна), *йылан* (жылан), *чайан* (шаян), *тавус* (тауыс), *тургай* (торғай)

Иілген ұзын мойынды, суда жүзіп жүретін, ақ қауырсынды құсты қазақ тілінде *аққу* (қу) десе, түрік тілінде *куу* деп атайды. Басқа түркі тілдерінде де *аққу* сөзінің дыбыстық өзгеріске ұшыраған варианттары *оққұш* (оқ//ақ), *ак куу*, *қу* формасында қолданылады. Түркі тілдерінде (татар, қазақ тілдерінде) *қу* – ақ, боз мағынасында жұмсалады: боп-боз болып семіп жүдеген кісіні қазақ құп-ку боп жүдепті дейді; *қу шөп*, *қураған ағаш* дегендегі *қу* сөзінің төркіні де *сақалы құдай* дегендегімен сыбайлас.

Белгілі бір кәсіпке немесе ғылым саласына қатысты сөздер сараланған мағына да туынды мағына секілді зат, сөз, ұғым, екінші бір затқа туынды атау болуға тірек болатын бастапқы заттың бір белгісі деген 4 компоненттен құралады. Бірақ сараланған мағынаның туынды мағынадан айырмашылығы – оның белгілі бір кәсіп, өнер, ғылым саласына ғана қатысты қолданылатындығы. Мысалы, *балық* сөзінің екі тілдегі негізгі мағынасы «суда өмір сүріп, желбезекпен дем алатын, омыртқалылар тобындағы су жануары», ал туынды «жұлдыз аты» болуы сараланған мағына.

3) Дене мүшелерінің атаулары (*ағыз* (ауыз), *айак* (аяқ), *айа* (ая), *арка* (арқа), *балдыр* (балтыр), *ашык* (асық), *бет* (бет), *ет* (ет), *йүрек* (жүрек), *ел* (елі), *билек* (білек), *билезик* (білезік), *диз* (тізе), *ич* (іш), *бел* (бел), *баш* (бас), *далак* (талақ), *бурун* (мұрын), *бойун* (мойын), *карын* (қарын), *кол* (қол), *кулак* (құлак), *гөз* (көз), *өд* (өт), *өкче* (өкше), *табан* (табан), *диш* (тіс), *кабурга* (қабырға)

Көне түркі жазба ескерткіштерінде *адақ* формасында және басқа түркі тілдерінде *ойоқ* (өзбек), *айақ* (әзірбайжан), *аяк* (татар) түрінде келетін *аяқ* сөзінің түрік тіліндегі формасы қазақ тіліндегімен бірдей. Бірақ тілімізде бұл сөз адамның дене мүшесі ретіндегі қызметінен бөлек, мынадай мағыналарда жұмсалады: 1. Зат тіреуіші. 2. Төменгі жақ. 3. Соңы. 4. Ыдыс. Соңғы мағынасы парсы тіліндегі *тостаған*, *кесе* мағынасын беретін *айақ* сөзімен сәйкеседі, бірақ *айақ* сөзі *айа* (алақанның шұңқыры) деген архисемадан туындаған. Шұңқыр, қуыс белгісі *айақ* деп, яғни зат есімнен зат есім жасайтын –қ жұрнағы арқылы қазақ, қырғыз, өзбек тілдерінде «ыдыс» мағынасын береді. Қазір тілімізде қос сөздің екінші сыңары ретінде *ыдыс-аяқ* сөзіндегі қолданысы, ыдыс мағынасын жеке түрде беретін қолданысынан активті деп айта аламыз. Түрік тілінде негіздік мағынасын сақтаған. Ш.Шарапатұлы «Түркі лексикасының семантикалық деривациясы» еңбегінде «ада» сөзінің мағыналастықтан энантиосемаға айналуын былайша түсіндіреді «Алдымен айтарымыз тіл алды интервокалды *д* дауыссызының (~с, ~т) дауыссызына ауысуы XII ғасырдан кейін көбірек кездесе бастайды, *й* негізінен орта ғасыр ескерткіштеріне тән құбылыс. Жоғарыдағы түркі ескерткіштері мен тілдерінің деректерін салыстырғанда да, аяқ сөздерінің формалық жағынан түбірлес, мазмұндық жағынан төркіндес екенін зерделеуге болады. Төркіндес сөздердің семантикалық деривациясының әрқилылығы соншалық, олардан тарамдалған мағыналар мәндес, мағыналастықтан антонимге (энантиосемаға) айналып кететін тұстары бар. Бастапқыда нақты (конкретті) тік тұрған (вертикальды) қалыптағы адамның басы мен аяғы көлбеу жатқан (горизонтальды) өзеннің және т.б. заттардың бастауы мен соңына атау болып абстрактілі құбылыстардың да басталуы мен бітуіне таңылып таныла береді. Бастапқыда «ада» түбіріндегі «жұрдай, түк жоқ», «жұт, қауіп, қайғы» деген мағыналар қазіргі қазақ тілінде аяқ, аяқтау, адақтау сөздерімен берілетіндей өзгеріске түскен. Оған моңғол тіліндегі «адаг» сөзінің «соңғы, аз, кіші» деген мағыналарда қолданылуы дәйегімізді дәлелдей түседі» (Ысқақов, Сыздықова, Сарыбаев, 1966: 2).

Балтыр сөзі түрік тілінде: 1. Сирақ – тізе мен тобықтың арасы, жіліншік. 2. адам сирағының ішкі жағындағы бұлшық етті атаса, қазақ тілінде: 1. Адам жіліншегіндегі бұлшық ет. 2. Адамның тізеден төменгі бөлігі, аяғы. 3. *ауыс*. Қайың, тал сияқты ағаштардың түзу діңгегі деген мағыналары бар. Түркі тілдерінің барлығында екі тілдегі қолданыстары сақталған. Қазақ тіліндегі ағаштардың түзу діңгегі деген мағынасы түрікмен тіліндегі «*өсімдік сабағымен*»

сәйкеседі. Байқайтынымыз, алғашқы түркі тайпалары бірге болған кезде сөздерді затқа не адамға қатысты бөлмей атағанын байқауымызға болады.

Ел, елиг сөздері орта ғасыр ескерткіштерінде («Алтун йарук», М. Қашқари «Сөздігі», Ж. Баласағұн «Дастаны», А. Йүгінеки «Ақиқат сыйында») «*қол, саусақ*» деген мағыналарда қолданылған. Қазіргі түрік тілінде *ел* сөзі аталған *қол* мағынасында қолданылады. Ал қазіргі қазақ тілінде бес саусақтан, алақаннан тұратын адамның дене мүшесін *қол* деп атайды. Тұлғасы мен мазмұны жағынан мағыналас тілімізде *елі* сөзі бар. Бірақ *елі* сөзі қол мағынасында емес, қазіргі түркі тілдерінің көбіне ортақ саусақтың енінің өлшем бірлігі» мағынасында қолданылады. Түрік тілінде қол сөзі бар бірақ оның қолданысымен қазақ тіліндегі контексттік мағыналары тең түспейді.

Түркі тілдеріндегі көп мағыналы *білек* сөзі адамның дене мүшесі қолының тырнақ ұшынан денеге ұштасу аралығына дейінгі 6 бөлігін атайды. Қазақ тілі мен түрік тілінде осы мағынасын сақтаған және күш-қуат, қайрат деген ауыспалы мағыналары да сәйкеседі.

«*Айа*» сөзінің жазба ескерткіштердегі мағынасы – «*алақан*», ҚТТ-індегі *айа* сөзінің де мағынасы *алақан* дегенді білдіреді. Ал қазіргі қазақ тіліндегі мағынасы – «*алақанның шұңқыры*». *Ая* алақанның аясы. Бұл сөз тілімізде түбір (ая) тұлғасында қолданылмай көбіне алақанның аясы, аядай, аялады сияқты туынды формаларында қолданылады. Алақанды *ая* демейміз, бірақ *ая* сөзі алақан мағынасында кейбір тіркестерде сақталып қалған. Мысалы, ашсам аямда, жұмсам жұмырымда (мақал), аядай ғана бөлмеміз бар т.б. (Ысқақов, Сыздықова, Сарыбаев, 1966: 2). Екі мағынаның бір-бірімен жалпы ұғымдық қатысы, яғни байланыстыру белгілері ортақ, семантикалық жақындықтары үзілмеген.

Бұл – жалпы түркілік «*қол*» атауының жеке түркілік ұғым, мазмұн, мағына беру арқылы заттың, зат бөліктерінің саралануының дәлелі. Г. В. Колшанскийдің сөзімен айтқанда, жеке этникалық топтың, яғни ру, тайпа, халық өкілдерінің тіліндегі жеке сананың қоғамдық санаға айналуы адамдардың қоғамдық қатынаста түсінуінің алғышарты болды (Оразов, 1991: 3).

4) Ыдыс-аяқ, құрал-жабдық атаулары (*ағ* (ау), *ағызлық* (ауыздық), *айна* (айна), *бағ* (бау), *байрақ* (байрақ), *бешик* (бесік), *биз* (біз), *блокнот* (блокнот), *бойа* (бояу), *бургу* (бұрғы), *чырпы* (шырпы), *дефтер* (дәптер), *дизгин* (тізгін), *дөшек* (төсек), *игне* (ине), *калкан* (қалқан), *кесе* (кесе), *куту* (құты), *перде* (перде), *радио* (радио), *сепет* (себет), *топ* (доп), *тор* (тор), *балта* (балта)

Қазақ тіліндегі *айна* сөзінің мағынасы – бір беті шағылдырушы қабатпен қапталған, кескіні шағылысқан заттар бейнесін, суретін айнытпай көрсететін шыны немесе металл бұйым 2. *жерг.* Терезе. 3. *мед.жерг.* Рентген. 4. *ауыс.* Жарқын бейне, көрініс. Ал түрік тіліндегі *айна* сөзі алғашқы мағынамен сәйкеседі. Сонымен қатар қазақ тіліндегі *айныма* (нақ өзіндей, өзінен айна-қатесі жоқ ұқсас болып тұру) етістігі және түрік тіліндегі *айны* (бірдей, біркелкі, айнымайтын, дәл сондай) сөздері «*айна – алдында тұрған заттың бейнесін көрсете алатын тегіс, жылтыр шыны*» семасымен байланысады. Лексикалық мағынасы тең түспегенімен, ортақ мағына ажырап кетпеген.

III. Шарапатұлы М. Қашқари сөздігіндегі семантикалық өзгеріске түскен сөздерді салыстыра келе, мағынасы ҚҚТ-інде сақталмаған сөздердің бірі ретінде *топиқ* (топ-доп) сөзін көрсетеді. Қазір «дәнекер сүйек», «жұмыр сүйек» деген мағыналардағы «*ойыншық*» мағынасындағы «*доп*» сөздерінің төркіні *топиқ* (топ-доп) сөзінде жатқандығы байқалады. Бұдан бөлек араб тілінде «іші ауаға толтырылған резеңкеден жасалған зат» мағынасын беретін *туб* сөзі бар, бірақ доп сөзінің төркіні топиқ сөзі болуы мүмкін деген пікірді қуаттаймыз.

5) Өсімдік атаулары *андыз* (андыз), *арпа* (арпа), *бегония* (бегония), *бурчак* (бұршақ), *чай* (шай), *чинар* (шынар), *чичек* (шешек), *дары* (тары), *елма* (алма), *ерик* (өрік), *хиар* (қияр), *кабак* (асқабақ), *кактус* (кактус), *камыш* (қамыс), *караағаш* (қарағаш), *карпуз* (қарбыз), *кавун* (қауын), *кайын* (қайың), *гөк* (көк), *гөкнар* (көкнар), *лале* (лалагүл), *лимон* (лимон), *лотос* (лотос), *маш* (маш), *мимоза* (мимоза), *нар* (анар), *папирус* (папирус), *сарымсак* (сарымсак), *сойа* (соя), *сүмбұл* (сүмбіл), *чефталы* (шабдалы), *түтүн* (темекі), *йузум* (жүзім), *йапрак* (жапырақ), *зафран* (запыран), *ананас* (ананас), *айва* (айва), *бадем* (бадам)

Бейнелілігі жоғары және көмескіленген ауыспалы мағына зат, сөз, ұғым, алғашқы заттың белгісі, екінші бір заттың синонимдік атауы деген 5 компоненттен тұрады. Мысалы, *арпа* сөзінің қазақ тілінде және түрік тіліндегі мағынасы – бидайға ұқсас қалың қауызды, дәнді астық тұқымдасы. Негізгі мағынасымен қатар Батыс және Оңтүстік Қазақстанның жергілікті тіл ерекшеліктерінде «арпа пішіндес әйел әшекейі және арпа түріндегі ою» деген туынды мағыналары бар. Бұл туынды мағына өзбек және құмандардың тілінде де бар. Кейінгі мағыналардың туынды мағыналар болуының басты себебі – кейінгі заттың алғашқы зат пен пішінідік дәйектеме негізінде алғашқы заттың атауын алуы және кейінгі заттардың басқа атауының болмай, сол атаудың кейінгі заттарға тұрақталуы.

б) Табиғат құбылыстарының атаулары *акын* (ағын), *айаз* (аяз), *ай* (ай), *айдын* (айдын), *дағ* (тау), *чөл* (шөл), *гүн* (күн), *дениз* (теңіз), *йер* (жер), *йел* (жел), *сел* (сел), *таскын* (тасқын)

«Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде» *айдын* сөзіне этимологиялық талдау берілген. XVIII ғасырда өмір сүрген филолог Мехдихан бірсыпыра түркі тілдерінде қолданылып жүрген айдын сөзі туралы мынадай этимологиялық талдаулар жасаған. Оны біз А. Щербактың жазғандарынан білеміз: *айдын* (айлы түн) > ай + түн. Шынында да, *айдын* сөзі осы күнгі көптеген түркі тілдерінде айтылады: азербайжан (айдын), ұйғыр (айдын, айдын, айдын) т. б. Осы тілдердің сөздіктері бойынша, айдын сөзінің орыс тіліндегі аудармасы былай беріледі: айлы түн, ай сәулесі, ай сәулесі түсіп, жарқырап жатқан нәрсе. Сонда бұл сөз ай+түн>айтун> айдын болып қалыптасқанға ұқсайды. Түбір сөздегі *т*(түн) дыбысының *д-ға* айналуы оны қоршап тұрған дыбыстардың (*ц мен ын*) әсерінен болса керек, ал *ү* дыбысының *ы-ға* ауысуы, біріншіден алғашқы компоненттегі *а* дыбысының жуандығына қарай үндесу болса, екіншіден, ерін үндестігінің соңғы буында әлсізденуінен болар деп топшылаймыз. Басқа түркі тілдеріндегі *айдын* сөзінің өзара мағынасын салыстырғанда мынадай сияқты: 1) түнгі ай мен оның сәулесі, 2) ай сәулесінің су бетіне түсіп, шағылысқан жарығымен жарқырап (шағылысып) жатқан нәрсе, 3) беті ашық, мөлдір не айқын нәрсе; 4) белгілі бір ұғымдағы көлем.

- *Айдын* – 1. Жарық, жарығы мол, сәулелі, ашық. 2. Зиялы, оқыған, көзі ашық (адам).

- *Айдын* – 1. Жайылып, шалқып жатқан су алабы, үлкен көл. 2. Айбар, айбат, қаһар, айбын.

Екі тілде мағыналары дәлме-дәл сәйкеспегенімен, жоғарыдағы талдауға негіздегенде түрік тіліне 1, 2, 3-мағыналары сәйкес келсе, қазақ тілінде 3, 4-мағыналарында қолданылады. Ортақ мағына ретінде беті ашық, мөлдір не айқын нәрсе деген сема көрінеді. Айырушы мағына ретінде түрік тілінде *зиялы, оқыған адам* семасы болса, қазақ тілінде *айбар, айбат, қаһар* мағыналары. *Айдын* сөзінің дыбыстық, мағыналық жақындығы жөнінен параллельдік қатары *айбын* сөзі екінші мағынада жұмсалады. Түрік тіліндегі екінші «зиялы, оқыған, көзі ашық адам» семасы сараланған мағына. Тек контекстік қатынаста ғана мағына ажыратушылық қызметі көрінеді (Шарапатұлы, 2011: 4).

Зат есімдерге қарағанда сын есімдердің тематикалық тобының саны аз, сондықтан сын есімдерді тематикалық топтарға бөлушілер өте аз. Сын есімнің мынадай тематикалық топтары бар:

1. Заттың түсін білдіретін сын есімдер: *ак* (ақ), *гөк* (көк), *кара* (қара), *сары* (сары), *йешил* (жасыл), *қырмызы* (қызыл), *конур* (қоңыр), *акчыл* (ақшыл), *ала* (ала), *ал* (ал), *кыпқызыл* (қып-қызыл), *сапсары* (сап-сары), *капкара* (қап-қара), *гөкчүл* (көкшіл), *йемйешил* (жап-жасыл).

Түрік тілінде *йешил* (жасыл), *сары* (сары), *кыпқызыл* (қып-қызыл), *сапсары* (сап-сары), *капкара* (қап-қара), *йемйешил* (жап-жасыл) сөздерінің мағынасы және қолданысы бірдей. Ал *ак*, *кара*, *гөк* сөздерінің түс атауы ретіндегі қолданысы қазақ тіліндегідей емес (кесте 2). *Ханги елбисейі алыджаксын?//Мави (бейаз, сиях) елбисейі алырым* мысалында нақты түс атауы ретінде *ак* немесе *гөк* сөзін емес, *мави*, *бейаз*, *сиях* сөздерін қолдансақ мағына нақты түсініледі, яғни конкретті мағына беруші түс атаулары басқа. Олар: *ак//бейаз*, *гөк//мави*, *кара//сиях* сөздері.

«Ал» сөзі көне түркі жазба ескеркіштерінде «өте қызыл, ашық қызыл» мағынасында жеке тұрып қолданылған. Бұл тұлғасы мен мағынасын түрік тілінде сақтаған. Ал қазақ тілінде *ал* –

түстің қанықтығын білдіретін, дербес қолданылмайтын көмекші сөз түрінде келіп, «алқызыл» деген біріккен сөз ретінде жұмсалады. Парсыша ал сөзі «солғын қызыл» мағынасында жұмсалады. Тіліміздегі алмұрт, алқор, алма, алша, алкүрең, алқара деген сөздердің құрамындағы ал компоненті сөз болып отырған *ал-мен* байланысты болу керек.

Қара сөзінің түс ретіндегі қызметін жоғарыда көрсеттік. Ал одан басқа туынды мағыналары «ұлттық сипатқа» байланысты түсіндіріледі. «Ұлттық сипатсыз» деген критерий – шартты атау. Өйткені белгілі бір ұлттық тілдің сөзінде ұлттық сипаттың болмауы мүмкін емес. «Ұлттық сипатты» деудің шарттылығы кейінгі мағыналарда ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенімдердің басым болатындығында. Мысалы, «ақ» сөзімен қазақ тілінде сүттен жасалатын өнімдерді жалпылама атауы, «қара» деп түрік тілінде құрлық, жерді атауы (Қалиев, Болғанбаев, 2010: 5).

2. Дәмді білдіретін сын есімдер: *татлы* (тәтті), *аджы* (ащы), *шекерсиз* (шекерсіз), *тузлу* (тұзды), *тузсуз* (тұзсыз).

Түркі тілдеріндегі араб, парсы сөздерінің сингармониялық паралельге айналуы, яғни мағына ажыратушылық қызметі жарыспалы қолданылатын түбір сөздердегі дауысты жуан-жіңішке дыбыстардың еркін алмасуынан қалыптасады. Кей жағдайда, әрбір түбір сөз өз алдына жеке лексикалық мағына қосады. Соның негізінде бір түбір екінші түбірден ажыратылды. Тілдегі сөз мағынасының одан әрі дамуы басталады. Мысалы, парсы тілінен енген «дәм» сөзінің қазақ тіліндегі мағынасы: 1. Түрлі тағамдардың әсерінен ауыз қуысында пайда болатын сезім, түйсік 2. Ауыз қуысындағы мүшелер арқылы білінетін ас – тағамдардың өзіндік қасиеті. 3. Ас, тағам, тамақ. Өзге туыстас тілдерде «*тағам*» сөзіндегі «*ғ*» дыбысының түсіріліп айтылуынан түрлі тағамдардың әсерінен пайда болатын сезім, түйсік немесе ас, тамақ атаулары түркі тілдерінде бірде дәм, даам, тағам, таам болып айтылатындығын байқаймыз. Түрік тілінде дәм, татым мағынасын беретін *тат* сөзі бар. Бұл сөздердің түпкі төркіні сингармониялық паралельге айналады. Тамақ дәміне қатысты қазақ тілінде 1. Дәмі бал, қант, кәмпит сияқты. 2. Дәмді, нәрлі, жұғымды, сіңімді мәніндегі «*тәтті*» сөзі қолданылады. Ал түрік тілінде тәтті, дәмді мәнін беретін «*татлы*» сөзі бар. Өзге түркі тілдерінде *тәтті*//*татлы* сөздері тағамлы, дадлы, дамлы болып қолданылады. Сондай-ақ қазақ тіліндегі таты етістігінің мағынасы «*дәмі шығу, біліну*» (Bayniyazov, Bayniyazova, Коç, 2019: 6). Сонымен, *дәм-тат-тәтті-татлы* – синоним сөздер, «*тағам*» сөзінің фонетикалық өзгерісінен «*дәм*» сөзі қалыптасып, тәтті-татлы сингармониялық паралелдері екі тілде орныққан.

3. Заттың көлемін білдіретін сын есімдер: *ури* (ірі), *дар* (тар), *қыса* (қысқа), *күчүк* (кішкентай), *узун* (ұзын).

- *Дар* – 1. Тар, аумағы шағын. 2. *ауыс*. Өресіз, ой-өрісі тар, күйкі, қысқа ақылды, шолақ ойлайтын. 3. Жеткіліксіз, мардымсыз, тапшы *дар бүтче* мардымсыз бюджет *дар заман* қысылтаяң шақ. 4. Дар (дар ағашы).

- *Тар* – 1. Кең емес, кішкентай, шағын. 2. *ауыс*. Қиын, қысылтаяң, қатал. 3. *жерг*. Ыдыс, шара.

Тар//*дар* сөздерінде фонетикалық өзгеріс болмаса, мағыналық алшақтық жоқ. Негізгі тірек сема ретіндегі белгілі бір аумақтың кішкентай, шағын екенін көрсетуден, дерексіз заттарға да қатысты қолданыла бастаған сараланған мағынасын көре аламыз. Түрік тіліндегі ой-өрісі тар, қысқа ақылды мағыналарын қазақ тіліндегі *тар* сөзі басқа сөзбен тіркесіп келіп *тар пейіл, тар көңіл, тар мінез* деген тіркестер құрамында береді. Ал түрік тіліндегі *дар* ағашы мағынасын беретін *дар*//*тар* сөзінің омонимдік қатары қазақ тілінде *тар* емес, *дар* күйінде қолданылады.

Түркі тілдерінде *оз*//*уз*//*ұз* түбір тұлғасымен басталып алыс, қашық, жырақ, ұзақ, көп уақытқа созылған мағынасын беретін *озун*//*узун*//*ұзын*, *узак*//*узоқ*//*узақ*//*ұзақ* тұлғасымен келетін сөздер бар. Бұл келтірілген сөздердің қазақ және түрік тілдеріндегі мағыналарын салыстырайық:

- *Узун* – 1. Ұзын *узун сокак* ұзын көше. 2. Ұзақ, ұзаққа созылған *узун вадели креди* ұзақ мерзімді несие *узун сөзүн кысасы* ұзын сөздің қысқасы.

- *Ұзын* – 1. Қысқа емес, шұбатылған. 2. Биік, сорайған, сойдыған. 3. Ұзақ, көп уақытқа созылған.

- *Узак* – 1. Алыс, қашық; ұзақ *узак йер* алыс жер. 2. Күмәнды, екіталай.
- *Ұзақ* – 1. Алыс, қашық, жырақ. 2. Көп уақытқа созылған, тез емес. 3. Ұзын, шұбалаңқы; қысқа емес.

Әуелгі *уз//ұз* түбір тұлғасының алыс, қашық, қысқа емес мағыналарын бергенін, кейін келе мағына ажыратушылық қызметте туынды мағыналар пайда болып, синонимдік параллельдер ретінде көрініс береді. Түрік тілінде ұзын сөзінің қысқа емес мағынасымен ұзақ мағынасы қат-қабат қолданыла береді. *Узун заман//ұзақ уақыт, узун келиме//ұзын* сөз тіркестерінде бірде ұзақ, бірде ұзын мағыналарында жұмсалған. Ал қашық, алыс мағынасын беруде нақты узак сөзі қолданыста. Қазақ тілінде ұзын сөзі нақтылы өлшем мағынасын білдіру мәнінде көп жұмсалады. Бірақ мағыналық жақындықты, негіздік мағынадан ажырамағанын жоғарыда келтірілген мысалдардан көре аламыз (Қалиев, Болғанбаев, 2010: 5).

Тұжырым

Қорыта айтқанда, ортақ лексикада жалпы семантиканың болуы – генетикалық төркіндіктен, ортақ лексиканың жекелеген мағыналарының болуы – олардың дербес тілдер екендігінің белгісі. Ортақ лексикада жалпы мағынаның болуы – тұтас тіл болған дәуірдің, жалпы мағынаның жеке мағыналарға тарамдалуы – тұтас тілдің дербес тілдерге тарамдалған кезеңдерінің нәтижесі. Ортақ лексикада семантикалық ерекшеліктердің болуы – қазіргі түркі тілдерінің дербес тілдер болып қалыптасқандығының дәлелі.

Пайдаланлған әдебиеттер

- Расва, Г. (2019). *Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктері*. Монография, Алматы: LP-Zhasulan, 154 б.
- Ысқақов, А., Сыздықова, Р., Сарыбаев, Ш. (1966). *Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі*, Алматы: Ғылым, 240 б.
- Оразов, М. (1991). *Қазақ тілінің семантикасы*, Алматы: Рауан, 216 б.
- Шарапатұлы, Ш. (2011). *Түркі лексикасының семантикалық деривациясы (түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары бойынша)*, Монография, Алматы: Кантана-пресс, 552 б.
- Қалиев, Ғ., Болғанбаев, Ә. (2010). *Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы*, Оқулық, Алматы: Ғылым, 264 б.
- Bayniyazov, A., Bayniyazova, J., Koç, K. (2019). *Türkiye Türkçesi - Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 594 s.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТІЛДЕРІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІ ЗЕРТТЕУ КОНТЕКСТІНДЕ (ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Saule ABIMULDINA*

Nursulu SHAIMERDENNOVA**

Bakytzhamal GABDULKHAYEVA***

Ainur KIKBAEVA****

Issabay YESMAGAMBETOV*****

Аңдатпа

Бұл мақала қазіргі Қазақстандағы Түркі халықтары мен тілдерін жазбаша ескерткіштерде жазылған тиісті атауларды зерттеу арқылы зерттеуге арналған. Қазіргі Қазақстанның этнолингвистикалық ландшафтын және оның тарихи-мәдени компоненттерін сипаттауға ерекше көңіл бөлінеді. Мақалада Махмұд әл-Қашғаридің еңбектерінен бастап жазба ескерткіштерден табылған жалқы есімдердің корпусы келтірілген және әртүрлі жазбаша дереккөздерде кездесетін кейбір атауларға сипаттама берілген. Авторлар жалқы есімдерді зерттеу Түркі халықтарының мәдени және этнолингвистикалық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге, олардың тарихи дамуы мен өзара байланысын қадағалауға, сондай-ақ қазақ халқының ұлттық болмысының маңызды аспектілерін ашуға мүмкіндік беретінін атап өтеді. Авторлар сонымен қатар Қазіргі уақытта Қазақстанда сөйлейтін 126 тілдің ішінде автохтонды мемлекеттік тіл ретінде тек қазақ тілі ғана танылатынын, ал басқа тілдерде әртүрлі этникалық топтардың, соның ішінде Түркі халықтарының ғана емес, сонымен қатар Славян және басқа да топтардың өкілдері сөйлейтінін атап көрсетеді. Орыстар, Өзбектер, Қырғыздар, Түріктер, Тәжіктер, Башқұрттар, Татарлар, Әзірбайжандар, Украиндар, Поляктар, Чехтер, Немістер, Болгарлар, Гректер, Корейлер және көптеген басқа халықтар. Қазақстандағы Түркі тілдерін зерттеу және Махмұд әл-Қашғари еңбектерінен бастап Түркі жазба ескерткіштеріндегі жалқы есімдерді талдау Түркі халықтарының тарихына, мәдениетіне, этногенезіне тереңірек үңілуге бірегей мүмкіндік береді. Жазбаша дереккөздерде жазылған жалқы есімдер Түркі дүниетанымының маңызды аспектілері мен діни ерекшеліктерін ашып көрсетеді, сонымен қатар олардың тілдері мен мәдени дәстүрлерінің дамуын түсінуге ықпал етеді.

Түйінді сөздер: Қазақстан, этникалық, қазақ тілі, Түркі халықтары, көптілділік.

Turkic Peoples and Languages of Modern Kazakhstan in the Context of the Study of Proper Names (Based on Materials from Written Monuments)

Abstract

This article is dedicated to the study of Turkic peoples and languages in modern Kazakhstan through the examination of proper names recorded in written monuments. Special attention is given to describing the ethnolinguistic landscape of contemporary Kazakhstan and its historical-cultural components. The article presents a corpus of proper names found in written monuments, beginning with the works of Mahmud al-Kashgari, and provides a characterization of some names encountered in various written sources. The authors note that the study of proper names offers a deeper understanding of the cultural and ethnolinguistic characteristics of the Turkic peoples, tracing their historical development and interconnections, as well as revealing essential aspects of the national identity of the

* Professor At Margulan University abimuldina77@mail.ru ORCID: 0000-0003-1260-1172

** Әл-Фараби Атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің Профессоры Түркітану Және Алтайтану Ғылыми-Зерттеу Институты turcologia.ri@gmail.com. ORCID: 0000-0002-2830-8336

*** Марғұлан Университетінің Профессоры gabdulhaeva-59@bk.ru ORCID: 0000-0002-9454-8514

**** Әл-Фараби Атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің Докторанты isskakova.Ainura@gmail.com ORCID: 0000-0002-1278-8128

***** Торайғыров Атындағы Павлодар Университетінің Докторанты isabay777@gmail.com ORCID: 0009-0000-4277-9524

Kazakh people. The authors also emphasize that, among the 126 languages currently spoken in Kazakhstan, only Kazakh is recognized as the autochthonous state language, while other languages are spoken by dispersed representatives of various ethnic groups, including not only Turkic peoples but also Slavic and other groups, such as Russians, Uzbeks, Kyrgyz, Turks, Tajiks, Bashkirs, Tatars, Azerbaijanis, Ukrainians, Poles, Czechs, Germans, Bulgarians, Greeks, Koreans, and many others. The study of Turkic languages in Kazakhstan and the analysis of proper names in Turkic written monuments, starting with the works of Mahmud al-Kashgari, provide a unique opportunity to delve deeper into the history, culture, and ethnogenesis of the Turkic peoples. The proper names recorded in written sources reveal significant aspects of Turkic worldviews and religious characteristics, as well as contribute to the understanding of the development of their languages and cultural traditions.

Key words: Kazakhstan; ethnos; Kazakh language; Turkic peoples; polylinguism

Еуропа мен Азияның тоғысқан жерінде орналасқан қазақстан Түркі халықтарының тарихы мен мәдениетінде маңызды орын алады. Өзінің көпғасырлық тарихында Түркі этномәдени және лингвистикалық құрамдас бөліктері қазіргі қазақтардың және өңірде тұратын басқа да Түркі халықтарының этникалық құрамы мен мәдени болмысын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

Қазіргі Қазақстан - әртүрлі этностар өкілдері қоныстанған көп ұлтты ел. Алайда, негізгі және ең көп этникалық топтар - Қазақтар, Түркі тілдес отбасына жататын халық. Қазақтардан басқа Қазақстанда Өзбектер, Ұйғырлар, Татарлар, Қырғыздар, Башқұрттар, Түрікмендер сияқты басқа Түркі халықтары тұрады. Бұл халықтардың ортақ тамыры, мәдени байланыстары, тілдік дәстүрлері бар, бұл Қазақстанды Түркі өркениетінің маңызды орталығына айналдырады.

Түркі тілдері Еуразиядағы ең ірі тілдік топтардың бірін құрайды, олардың құрамына әртүрлі диалектілер мен тілдерде сөйлейтін, бірақ құрылымдық және лексикалық ерекшеліктері ұқсас көптеген халықтар кіреді. Қазақстанда 1989 жылы ресми мәртебеге ие болған қазақ тілі басым Түркі тілі болып табылады. Түркі тілдерінің қыпшақ тармағына жатады және басқа Түркі тілдерімен тығыз байланыста.

Қазақ тілі бай тарихқа ие және қазақ халқының мәдени дәстүрлері мен ұлттық санасының құралы ретінде қызмет етеді. Қазақ тілімен қатар Қазақстанда өзбек, Ұйғыр, Қырғыз, татар сияқты тілдер де қолданылады, олардың әрқайсысының өз сөйлеушілерінің тарихи және мәдени ерекшеліктерін көрсететін өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл тілдер күнделікті өмірде, білім беруде, мәдениетте белсенді қолданылады.

Қазақстандағы лингвистикалық ахуал елдің тарихи дамуының әртүрлі кезеңдерінде өзіндік ерекшеліктерімен дамыған табиғи екі тілді ортамен сипатталады. Журналистикада, оқулықтарда, оқу материалдарында жан-жақты көрініс табатын билингвизм контекстіндегі орыс тілі мәдениетінің рөлі ерекше маңызды. Бұл әсіресе антропонимдерге, топонимдерге, гидронимдерге және басқа терминдерге қатысты. Тақырып Қазақстанда үш тілді құжаттандыру тәжірибесінің артып келе жатқанын, сондай-ақ мәдени және этнолингвистикалық өзара іс-қимылды жандандыратын ашық қоғам мен цифрландырудың әсерін ескере отырып, өзекті болып табылады.

Қазақстанның инновациялық индустриялық экономикамен, әлеуметтік ақпараттандырумен, білім беру саласын үйлестірумен, халықаралық стандарттарды қабылдаумен сипатталатын әлемдік қоғамдастыққа жедел интеграциялануы Қазақстанда тұратын қазіргі заманғы адамдардың ой-өрісі мен мінез-құлқын түбегейлі өзгертуде. Сонымен қатар, оқу үдерісіндегі өзгерістер орыс филологтарын оқыту тілі ретінде орыс тілі бар мектептерге, оқыту тілі ретінде қазақ тілі бар мектептерге және орыс тілін шет тілі ретінде оқитындарға жеделдетіп дайындауды қажет етеді. Тәжік, Өзбек, Ұйғыр тілдерінде оқытатын мектептерде ағылшын тілі төртінші тіл (шетел тілі), ана тілі (аталған тілдердің бірі), қазақ және орыс тілдерінен кейін оқытылады. Статистикалық деректер Қазақстанның лингвистикалық ландшафтының генетикалық және типологиялық аспектілері бойынша алуан түрлі екенін көрсетеді.

Біздің заманымыздың сын-қатерлері Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа тез енуімен тығыз байланысты. Нәтижесінде инновациялық-индустриялық экономика, жаңа биотехнологиялар, қоғамдық ақпараттандыру, білім беру саласын үйлестіру қазіргі Қазақстандықтардың санасы мен мінез-құлқын өзгертуде.

Осыған байланысты әр түрлі пәндердің мамандары үшін зерттеу саласы кеңейіп келеді, олардың арасында жалпы тақырып-тиісті атаулар білім саласына қарамастан адам өмірінің ажырамас элементтері. Қазіргі Қазақстанның этнолингвистикалық ландшафты кәсіби лингвистикалық бірегейлікті дамытудың негізін құрайтын қостілділік пен көптілділікпен ерекшеленеді. Бүгінгі таңда Қазақстанда Алматы, Астана және Шымкент қалаларының үш ірі мегаполисі бар, олар лингвистикалық орта (тілді меңгеру деңгейі әртүрлі табиғи екі тілділік), тіл мәдениеті және олардың тұрғындарының сөйлеу тәртібі тұрғысынан қызығушылық тудырады. Сондықтан осы мегаполистердің лингвистикалық құрамдас бөліктерін, әсіресе жастар субмәдениеттерін лингвистикалық даму тұрғысынан жан-жақты талдау өзекті және уақтылы болып табылады.

Қазіргі әлем өзінің кең лингвистикалық және этникалық әртүрлілігімен, әсіресе интернеттің шексіз мүмкіндіктерін ескере отырып, іс жүзінде шекарасыз. Өскелең ұрпақтың бәсекеге қабілеттілігіне баса назар аударылып келе жатқан дәуірде жастар идеяларды, тұжырымдамаларды ілгерілету және әлеуметтік ұтқырлықты ілгерілету үшін өз қажеттіліктерін қанағаттандыратын тілдерді прагматикалық түрде таңдайды.

Өкінішке орай, кейде біз этникалық тегіне және тілдік айырмашылықтарға негізделген дұшпандықтың куәсі боламыз. Алайда, әлеуметтік, экономикалық, географиялық және басқа мәселелерді лингвистикалық және этникалық мәселелермен шатастыруға болмайтыны түсінікті. Тіл, егер біз Бабыл мұнарасы туралы оқиғаны еске түсірсек, адамдарды бөлу үшін емес, біріктіру үшін жаратылған. Әрбір жеке тұлға үшін ана тілі ата-бабаларының тілін білдіреді және ұлттық мәдениеттің құнды элементі болып табылады. Сонымен қатар, әлем барған сайын екі тілді және көптілді болып келеді, бұл тенденцияға қарсы тұру біртүрлі және пайдасыз болар еді.

Белгілі болғандай, этникалық топ ортақ белгілермен біріктірілген әлеуметтік болмыстың тұрақты формасын білдіреді: шығу тегі (туыстық), тұрғылықты жері (аумақтық бірлік), еңбек қызметі (экономикалық бірлік), және тіл (өмір салты, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, психологиялық ерекшеліктері, рухани элементтері сияқты рухани және материалдық аспектілерді қамтитын лингвистикалық-мәдени бірлік). Мемлекет ішіндегі этникалық қауымдастықтар осы мемлекеттің саясатының субъектілері болып табылады және олардың қажеттіліктері мен мүдделерін ескеру өте маңызды.

«Қазақстан халықтарының тілдері» анықтамалығының авторлары» санақ процесі мен нәтижелеріне саяси және басқа да әсерлерге, сондай-ақ әлеуметтік-лингвистикалық сәйкестендіру мен тілдік түгендеудегі объективті сын-қатерлерге қарамастан, қазақстандағы 126 тілдің тізімі жасалғанын атап көрсетеді. құрастырылған. Мәртебесі бойынша жіктелген, Қазақстанда таралған және тиісті этникалық топтар үшін бастапқы тұрғылықты елдері бойынша жіктелген бұл тілдер келесі топтарға бөлінді: (1) Мемлекеттік қазақ тілі, (2) Орыс тілі, (3) Экзогендік және эндогендік диаспора тілдері, (4) Иммигрант тілдері (Сүлейменова, 2007: 200).

Сөздікте 1999 жылға дейінгі санақ деректерін есепке ала отырып, әртүрлі этникалық топтардың тілдері туралы жан-жақты ақпарат берілген. Бұл Қазақстанның этнолингвистикалық ландшафтын ғана емес, сонымен қатар ана және ана емес тілдерді оқыту динамикасын зерттеуге мүмкіндік берді.

Тарихи тұрғыдан Қазақстанда тұратын этникалық топтардың көптігіне байланысты олардың арасындағы интеграция мен өзара іс-қимыл мәселелеріне ерекше назар аудару қажет екені анық.

Осы тұрғыда Қазақстанда Ассамблея жанындағы Ғылыми-сараптамалық кеңеспен бірге бірегей консультативтік-кеңесші орган - Қазақстан Халқы Ассамблеясы құрылды. Бұл кеңес

Қазақстанның қазіргі саяси жағдайының этнолингвистикалық, тарихи және мәдени компоненттерімен байланысты процестерге айтарлықтай зерттеулер жүргізеді.

Қазақстанның Тұңғыш Президенті өзінің “Тарих Ағымы” кітабында ұлттық диаспоралар «Өздерінің этникалық-мәдени шығу тегінің фрагменттері ғана емес, сонымен бірге біздің елімізді басқа ұлттардың ұлттық-мәдени жүйелерімен байланыстыратын арна ретінде қызмет ететін Қазақстанның заңды өкілдері бола алады» деген пікірін білдіреді (Nazarbayev, 2005: 2).

Жаңа тәуелсіз мемлекет - Қазақстан Республикасында тұратын Түркі және басқа этникалық топтарға Қазақстан мен басқа халықтар арасындағы мәдени диалогтың арнасы ретінде әрекет етудің маңызды миссиясы жүктелген. Қазақстанның ішінде этнолингвистикалық топтар өздерінің саяси, лингвистикалық және этникалық ерекшеліктерін мәдени дамуы мен қызметі арқылы көрсетеді, көбінесе халықаралық қатынастар саласына таралады. Ғалымдар, ең алдымен, Қазақстан аумағында титулдық қазақ тілі түрінде қалыптасқан тұрақты Түркі субстратына назар аударады. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес қазақ тілі өз функцияларын ұдайы кеңейтіп отыратын және Қазақстандағы лингвистикалық ландшафт пен тіл саясатының шешуші құрамдас бөлігі ретінде қызмет ететін мемлекеттік тіл болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда сөйлейтін 126 тілдің ішінде қазақ тілі жалғыз байырғы тіл болып табылады, ал басқа тілдер жергілікті емес этникалық топтардың, соның ішінде орыс, өзбек, қырғыз, тәжік, башқұрт, татар, әзірбайжан, украин, поляк, чех, неміс, болгар, грек, корей және т.б. шашыраңқы диаспораларымен байланысты.

Социоллингвистикалық анықтамалықта барлық диаспоралар ұжымдық түрде ел халқының 16,6% құрайды, ал диаспоралардың ешқайсысы демографиялық немесе коммуникативтік күші бойынша қазақстандықтармен (1999 жылы 53,4%, 2004 жылы 57,2%) салыстыра алмайды., 2006 жылы 58,9%) және орыс (30%) халқы (Сүлейменова, 2007: 200).

Қазақстандағы этникалық топтар мен тілдердің құрамы, ең алдымен, әртүрлі этникалық топтардың жас динамикасына байланысты өзгеруде: жастар ел халқының 53,8% құрайды. Ең жас топтар Өзбектер (64,3%), Қазақтар (61,5%), Түріктер (60,7%), Әзірбайжандар (59%) және Ұйғырлар (58,4%). Бұл тенденция демографтарға Халықтың Түркітілдес сегментінің жақын арада өсуін болжауға мүмкіндік береді. Қазақстан барған сайын моноэтникалық сипатқа ие болуда (Этникалық Құрамы, 2000: 120).

Санақ деректері мен ғылыми зерттеулерден көрініп тұрғандай, “Бірліктегі әртүрлілікті” бірегей түрде көрсететін демографиялық және коммуникативтік жағынан тең емес диаспора тілдері де әртүрлі себептермен, әсіресе қуғын-сүргінге байланысты, бұрынғы қазақ кср аумағында болған және қазір тәуелсіз мемлекетте тұратын әртүрлі халықтардың тарихының куәсі болып табылады. Бұл мемлекетте біртұтас коммуникативтік кеңістік шеңберінде қазақ және орыс тілдерінде коммуникативтік маңызы бар екі серіктес тілдің айтарлықтай “бірлесіп жұмыс істеуі” байқалады.

Жыл сайын қыркүйек айында Қазақстанда Тілдер Фестивалі өтеді, бұл Қазақстанда және одан тыс жерлерде тұратын барлық халықтар үшін маңызды оқиға, өйткені ол халық арасында достық пен бірлікке ықпал етеді; Тілдер күні аталып өтіледі, қазақ және басқа тілдерді үйренуге арналған тілдік орталықтар құрылды.

Қазіргі уақытта қазақстандық ғалымдар қазақ, орыс, өзбек, ұйғыр және басқа да көптеген тілдер бойынша ауқымды зерттеулермен айналысуда. Қазақстанда түрік тіліне деген қызығушылық тұрақты түрде артып келеді, кейбір университеттер оны үшінші шет тілі немесе элективті курс ретінде ұсынады.

Қазақстандық лингвистер жүргізген зерттеулер университетаралық және үкіметаралық ғылыми-зерттеу ұжымдары құрылған ғылыми-зерттеу жобалары арқылы ұсынылған:

- Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым Министрлігінің № Жобасы. ҚР 0103 ГР 00070 “Мемлекеттік тілдің функционалдық даму динамикасы және жаңа тіл саясатының тиімділігі (1991-2001)” атты іргелі зерттеулер бойынша (жетекшісі: Е. Д. Сүлейменова).

- Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым Министрлігінің № 6 Жобасы: “Қазақстанның Әлемдік қоғамдастықтағы позициясын нығайту, Сындарлы халықаралық өзара іс-қимыл және Тиімді аймақтық қауіпсіздік жүйесін құру жағдайында дамудың Қазақстандық моделі мен мемлекеттік құрылымын одан әрі жетілдіру үшін саяси, әлеуметтік-экономикалық және тарихи-мәдени негіздерді дамыту”.

- 6.6-кіші бағдарлама – “Қазақтың ұлттық әдеби тілі және оның уақыт пен кеңістіктегі даму жолдары: ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтардың жинақталуы, берілуі және түрленуі» – сонымен қатар «Қазақстандағы диаспоралардың тілдері этносаралық қатынастардың тұрақты дамуының негізі ретінде» тақырыбын қамтиды (жетекшісі Н. Ж. Шаймерденова).

- “Ресейдегі және әлемдегі ингуштар: социолингвистикалық зерттеу» халықаралық жобасы (жетекшісі И. М. Сампиев).

Осы тақырып бойынша кандидаттық және докторлық диссертацияларды жазу кезінде лингвистер сауалнамалар жүргізеді және диаспора тілдерінің дамуын жан-жақты зерттейді (Пак, 2004: 16 және Сон, 1999: 16), қазақстандағы диаспора тілдерінің егжей-тегжейлі көрінісін бере отырып, олардың елдің мәдени кеңістігіндегі өзара әрекеттесуін ескере отырып.

Қазақстандағы тілдік реттеу көпұлтты және көпмәдениетті қоғам жағдайында этносаралық қатынастарды оңтайландыруға, этнолингвистикалық толеранттылықты дамытуға, этносаралық интеграцияны қолдауға, қоғамдық бірлік пен келісімді нығайтуға бағытталған. Осыған байланысты “Ұлттық бірлік доктринасы” әзірленді, онда былай делінген: “Тіл саясаты елде үйлесімді социолингвистикалық кеңістік құруға және халықты біріктіруші фактор ретінде қызмет етуге бағытталған. Ол мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік функцияларын кеңейтуге және нығайтуға, орыс тілінің диалогтық қызметін қолдауға, басқа этникалық тілдердің дамуына ықпал етуге бағытталуы керек” (Доктрина, 2009: 54).

Сондай-ақ, әр адам туылғаннан бастап бірге жүретін және ұлттық белгілері бар ерекше белгілері бар есімдерді атау мәселесін қарастырайық. Түркі халықтарының ішінде жеке есімдер көбінесе әдеби шығармалардағы кейіпкерлердің немесе елдің дамуына елеулі үлес қосқан қазіргі заманғы қайраткерлердің есімдеріне сүйене отырып, өз маңызын сақтап қалды. Осы атаулардың тарихына үнілу рефлексия үшін қызықты материал ұсынады. Жазба ескерткіштерде жалқы есімдер тарихи, мәдени және этнолингвистикалық мұраны түсінуде де шешуші рөл атқарады. Түркі халықтары өздерінің бай және көп ғасырлық тарихымен адамдардың, географиялық орындардың және халықтардың есімдерін қамтитын көптеген жазбаша жазбаларды қалдырып, жан-жақты зерттеуді қажет ететін қызықты ономастикалық ландшафт жасады. Мұндай зерттеулердің маңызды дереккөздерінің бірі - Махмуд әл-Қашқаридің “Диуани лұғат ат-Түрік” атты еңбегі, онда әртүрлі Түркі халықтарының лексикалық материалдары жинақталып қана қоймай, көптеген жалқы есімдер де жазылған. Осы дереккөздің ішінде біз осы бірегей жазбаны түсіну үшін маңызды болып табылатын осы атаулардың түсіндірмелері мен түсіндірмелерін табамыз.

11 ғасырдың көрнекті Түркі ғалымы және лингвисті махмуд әл-Қашғари Түркі тілдерінің алғашқы сөздігі “Диуани лұғат ат-Түрік” кітабымен танымал. Лексикалық анықтамалардан басқа, оның еңбегінде өз заманындағы Түркі халықтары арасындағы атау конвенциялары туралы тың түсініктер бере отырып, көптеген жалқы есімдер берілген.

Махмұд әл-Қашқаридің “Диуани лұғат ат-түрік” кітабында, басқа Түркі әдеби ескерткіштеріндегідей, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен мағыналары бар көптеген жалқы есімдерді кездестіруге болады. Міне, осы жұмыста жазылған жалқы есімдердің кейбір мысалдары, соның ішінде табиғат пен жануарларға қатысты есімдер: Арслан – күш, батылдық пен батылдықты бейнелейтін “арыстан” дегенді білдіреді; Бөрі – бізді Түркі мифологиясымен байланыстыратын “қасқыр” дегенді білдіреді, мұнда қасқыр қасиетті мағынаға ие болды және қорғаныс пен өмір сүрумен байланысты болды. Көк – “аспан” дегенді білдіретін, аспан күштерімен байланысты білдіретін және Түркі рухани мәдениетінде символдық мағынаға ие болған. Әскери және қаһармандық коннотациялары бар есімдер де қызығушылық тудырады,

мысалы, Альп – “батыр”, батыл жауынгер дегенді білдіреді; Бакир – “жеңілмейтін” дегенді білдіреді, бұл шайқаста қол сұғылмаушылық пен күшті білдіреді. Исламға қатысты діни атаулар жазбаша деректерде жиі кездеседі. Мысалы, “Алланың құлы” дегенді білдіретін Абдулла араб тілінен шыққан, бірақ мұсылмандар арасында кеңінен қолданылады. Мұхаммед - исламдағы орталық тұлға Мұхаммед Пайғамбардың құрметіне және Ілияс - исламдық ықпал арқылы Түркі атауларының дәстүрлеріне енген пайғамбарлық есім. Жазба ескерткіштерде кездесетін осы және басқа да көптеген атаулар Түркі өмірінің мәдени, діни және әлеуметтік аспектілерінің үйлесімін білдіреді.

Қазақстандағы Түркі тілдерін зерттеу, әсіресе Махмуд әл-Қашқари шығармаларынан бастап ежелгі жазулар мен ортағасырлық қолжазбаларға дейінгі Түркі әдеби ескерткіштеріндегі жалқы есімдерді зерттеу Түркі халықтарының тарихына, мәдениетіне және этногенезіне тереңірек үңілуге бірегей мүмкіндік береді (Қаржыландыру көзі, 2024: 5).

Жазбаша дереккөздерде жазылған жалқы есімдер Түркі халықтарының қоғамдық-саяси өмірінің, дүниетанымының, діни сенімдерінің маңызды аспектілерін ашып көрсетеді, сондай-ақ олардың тілдері мен мәдени дәстүрлерінің дамуын қадағалауға көмектеседі. Болашақта есімдерді талдау және жалқы есімдер корпусын құру қазіргі Қазақстанға және бүкіл Түркі әлеміне әсер етуді жалғастыратын Түркі мәдени және тарихи мұраларын жан-жақты зерттеудің ажырамас бөлігі болады.

References

- Suleimenova, E. D., Shaimerdenova N. Zh., Akanova D. K. (2007). *Қазақстан Халықтарының Тілдері: Социолингвистикалық Анықтамалық*, Алматы.
- Nazarbayev N. A. (2005). *Тарих ағымында*, Алматы.
- Smailov, A. (статистикалық жинақ / өңделген) (2000). *Қазақстан Республикасы Халқының Ұлттық Құрамы*, 1-2 Том, Ұлты Мен Тілін Білуі Бойынша Қазақстан Республикасының Халқы / Қазақстан Республикасындағы 1999 Жылғы Халық Санағының Нәтижелері, Almatı.
- Pak, N. S. (2004). *Азшылық Тілдерінің Жойылу Мәселесі*, Филология Ғылымдарының Докторлық Диссертациясының Рефераты, Алматы.
- Son, S. Yu. (1999). *Қазақстанның Корей Диаспорасындағы Корей Және Орыс Тілдерінің Қызметіне Социолингвистикалық Талдау*, Филология Ғылымдарының Кандидаттық Диссертациясының Рефераты, Алматы.
- Doctrine of National Unity of Kazakhstan. (2009). Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті. AP23486380 Қоғамның Рухани Жаңғыруы жағдайындағы Қазақстанның Түркі тілдері: графикадан эпикалық мәтінге дейін, Жоба, Astana.

AZƏRBAYCAN TÜRKOLOGİYASINDA “DİVANÜ LÜĞƏT-İT-TÜRK”

Aytac RÜSTƏMLİ*

Xülasə

Məqalə türkologiya, Mahmud Kaşğarının türkologiyada mühüm rolundan, türk dillərinin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin qiymətli xəzinə kimi əvəzolunmazlığından bəhs olunur. Türkologiyanın əsası ilk və böyük dialektoloq Mahmud Kaşğari ilə qoyulmuşdur. Onun həyatı, milli mənsubiyyəti, əsərin yazıldığı dil haqqında bir sıra təzadlı fikirlər mövcud olmuşdur.

“Divan” özündən əvvəlki yazılı mənbələri öyrənmək və araşdırmaq üçün təkrarolunmaz mənbədir. Həmçinin türk dilləri ailəsinə mənsub olan bəzi dillərlə Azərbaycan dilinin fonetika, leksika, qrammatikası arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri təqdim olunan məqalədə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın məşhur dilçi alimləri və türkoloqlarının “Divanü lüğət-it-türk” haqqında fikirlərinə də yazıda yer verilmişdir.

“Divan” ərəblərə türkçə öyrətmək, türk dilinin yayılmasını təmin etmək, getdikcə bütün dünyada türkün artan siyasi gücünün, hərbi üstünlüyünün eləcə də mədəniyyət sahəsinə də sirayət etməsi üçün yazılmışdır.

Türk dillərinin ilk ensiklopediyası olan bu əsərin ən vacib xüsusiyyəti onun sadə bir lüğət deyil, izahlı lüğət olmasıdır. Mahmud Kaşğarının öz divanında türk qəbilələrinin yerləşdiyi yerlər və onların bir-birinə coğrafi nisbətini müəyyən etməyə imkan verən xəritəni göstərməsi, başda dil və ədəbiyyatı olmaqla türklərin min il əvvəlki tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, həyat tərzini, adət və ənənələri, ailə və qohumluq dəyərləri, geyimi, silahları, mətbəxi və s. xüsusiyyətlərin mükəmməl şəkildə təsvir olunması misilsiz bir əsər ortaya qoyub.

“Divanü lüğət-it-türk” XX əsrin əvvəlinə qədər əlyazması şəklində qalmış və ana dilinə tərcümə olunmamışdır. Kilişli müəllim Rifət əsəri 1912-ci ildə türk dilinə tərcümə etmişdir. Karl Brokelman 1928-ci ildə alman dilinə, 1960-63-cü illərdə isə özbək alimi Saleh Mütəllibov özbək dilinə tərcümə etmişdir.

Görkəmli türkoloq, professor Ramiz Əskərin “Divanü lüğət-it-türk” barəsində araşdırmaları və 2006-cı ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi barədə məqamlara məqalədə xüsusi olaraq toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, ilk dialektoloq, “Divanü lüğət-it-türk”, türkologiya, ilk ensiklopediya, Bəkir Çobanzadə, Fərhad Zeynalov, Ramiz Əskər.

Abstract

The article discusses the important role of Turkology, Mahmud Kashgari in Turkology, and the irreplaceability of the work “Divan lugat –at Turk” as a valuable treasure in the study of the grammatical features of Turkic languages. The foundation of Turkology was laid with the first and greatest dialectologist Mahmud Kashgari. There have been a number of contrasting opinions about his life, nationality, and the language in which the work was written.

“Divan” is an inimitable source for studying and researching written sources before it. Also, the similar and different features between some languages belonging to the Turkic family and the phonetics, lexicon, and grammar of the Azerbaijani language are reflected in the presented article. The opinions of famous Azerbaijani linguists and Turkologists about “Divan lugat–at Turk” are also included in the article.

* Baş müəllim. Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycan dilçiliyi kafedrası.
Rustamli87@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-2520-382X>

“Divan” was written to teach Turkish to Arabs, to ensure the spread of the Turkish language, and to spread the growing political power and military superiority of Turks all over the world, as well as to the cultural sphere.

The most important feature of this work, which is the first encyclopedia of the Turkic languages, is that it is not a simple dictionary, but an explanatory dictionary. The fact that Mahmud Kashgari showed a map in his divan that allowed him to determine the locations of the Turkic tribes and their geographical relationship to each other, and the perfect description of the history, geography, culture, economy, lifestyle, customs and traditions of the Turks, especially their language and literature, a thousand years ago, family and kinship values, clothing, weapons, cuisine, etc. features, has created an unparalleled work.

“Divan lugat –at Turk” remained in manuscript form until the beginning of the 20th century and was not translated into the native language. Kilisli teacher Rifat translated the work into Turkish in 1912. Karl Brokelman translated it into German in 1928, and Uzbek scholar Saleh Mutallibov translated it into Uzbek in 1960-63.

The article specifically touches on the research of the prominent Turkologist, Professor Ramiz Asker, on “Divan lugat –at Turk” and its translation into Azerbaijani in 2006.

Key words: Mahmud Kashgari, the first dialectologist, “Divan lugat–at Turk”, Turkology, the first encyclopedia, Bekir Chobanzadeh, Farhad Zeynalov, Ramiz Asker.

Türkologiyada türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, yazısı və dili üzərində aparılan tədqiqatlardan bəhs olunur. Linqvistik termin olaraq türkologiya türk dilləri üzərində aparılan elmi işləri əhatə edir. Türkologiyanın tarixi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində araşdırılmağa başlamış, V.V.Bartold, A.N.Kononov, N.A.Baskakov kimi görkəmli türkoloqlar tərəfindən türkologiya tarixinin ümumi mənzərəsi yaradılmışdır.

1926-cı ildə məhz Bakıda I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi isə türkologiya tarixində mühüm dönüş nöqtəsinə çevrildi. Həmin qurultayda türk dillərində imla məsələləri, ortaq terminologiya, əlifba və dialektologiya məsələləri ilə bağlı tanınmış türkoloqların məruzələri türkologiyanın sonrakı inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirmiş oldu.

Türkologiyanın tarixinin öyrənilməsinə XI əsr Mahmud Kaşğaridən başlanılır. Mahmud Kaşğarının həyatı və şəxsiyyəti haqqında nə rus, nə də Azərbaycan dilçiliyində dəqiq məlumat yoxdur. Mahmud Kaşğarının milliyəti və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin yazıldığı dil haqqında bir sıra ziddiyyətli məlumatlar var. “Kutadqu-bilik” əsərinin uyğur dilində yazıldığını iddia edən türkoloqlar bu əsərin də eyni dildə, yəni uyğur dilində yazıldığını iddia edirlər.

“Divanü-lüğət-it türk” əsəri hicri 466-cı ildə (1072) yazılmışdır. Türk dillərinin ilk ensiklopediyası olan bu əsərin ən vacib xüsusiyyəti onun sadə bir lüğət deyil, izahlı lüğət olmasıdır. Mahmud Kaşğari öz divanında türk qəbilələrinin yerləşdiyi yerlər və onların bir-birinə coğrafi nisbətini müəyyən etməyə imkan verən xəritəni göstərir, başda dil və ədəbiyyatı olmaqla türklərin min il əvvəlki tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, həyat tərz, adət və ənənələri, ailə və qohumluq dəyərləri, geyimi, silahları, mətbəxi... xülasə, hər şeyi mükəmməl şəkildə təsvir etmişdir.

Ramiz Əskər 2020-ci ildə çap olunmuş “Dahi türk dilçisi Mahmud Kaşğari” adlı dərs vəsaitində “Divanü-lüğət-it türk”ün yazıldığı dövr və mühit barədə məlumat verməklə Mahmud Kaşğarının elmi bioqrafiyasını qələmə almaqla; “Divanü-lüğət-it türk”ü zikr edən mənbələri göstərməklə, əsərin yazıldığı yer və il, tapılması tarixçəsi, başqa dillərə tərcümələrinə, tədqiq tarixi, quruluşu barədə qısa məlumat verməklə, “Divan”ı Azərbaycan dili ilə qarşılaşdırmaq və müvafiq elmi nəticələr çıxarmağa istiqamətləndirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində Bəkir Çobanzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Hadi Mirzəzadə, Tofiq Hacıyev, Həsən Mirzəzadə, Samət Əlizadə, Kamil Vəliyev, Qəzənfər Kazımov, Nizami Cəfərov, İsmayıl Kazımov, Məmmədli Qıpçaq (Novruzov) və başqaları “Divan”ın araşdırılmasında xeyli işlər görmüşlər.

Əsər ərəblərə türkçə öyrətmək, türk dilinin yayılmasını təmin etmək, getdikcə bütün dünyada türkün artan siyasi gücünün, hərbi üstünlüyünün eləcə də mədəniyyət sahəsinə də sirayət etməsi üçün yazılmışdır.

Mahmud Kaşğarının “Divanü Lügət-it-Türk” əsəri belə başlayır; “Əsirgəyən, qoruyan Allahın adıyla” Allahın, dövlət günəşini türk bürclərindən doğmuş olduğunu və türklərin ölkəsi üzərində göylərin bütün dairələrini döndərmiş olduğunu gördüm. Allah onlara Türk adını verdi. Və yer üzünə hakim qoydu. Dünya imperatorları türk irqindən çıxdı. Dünya millətlərinin yurdları Türklərin əlinə verildi. Türklər Allah tərəfindən bütün millətlərə üstün qılındı. Haqdan ayrılmayan türklər, Allah tərəfindən haqq üzərinə qiymətləndirildilər. Türklər ilə birlikdə olan millətlər əziz oldu. Belə millətlər, türklər tərəfindən hər arzularına çatdılar. Türklər, himayələrinə aldıkları millətləri, pislərin şərinə qorudular. Dünya hakimi olan türklərə hər kəs möhtacdır, onlara dərini dinlətmək, bu surətlə hər cür arzuya nail ola bilmək üçün türkcə öyrənmək lazımdır”.

Mahmud Kaşğari topladığı materiallara əsasən türk dillərini təmizliyə və coğrafi əlamətlərinə görə təsnif edirdi. Təmizliyinə görə dedikdə dilləri heç bir dillə qarışmamış, coğrafi əlamətlərinə görə isə şərq və qərb qruplarına bölürdü.

“Divanü-lügət-it türk”də toplanmış şeir və şeir nümunələrinə əsaslanaraq o zamankı türk ədəbiyyatı və poeziyası haqqında ətraflı məlumat almaq olar. Burada sözlərin etimologiyası – onun hansı qəbiləyə mənsub olması, türk qəbilələrinin zəngin dil materialları-zərbül məsələləri, idiomatik və bədii yaradıcılıq nümunələri öz əksini tapmışdır.

Kaşğari Azərbaycanda olmamışdır və Azərbaycan dili haqqında öz əsərində məlumat verməmişdir. Lakin Azərbaycan dili oğuz dil qrupuna aid olduğu üçün lüğətdə oğuz dilinə aid olan mühüm xüsusiyyətlər bizim dilimizə də aiddir. Bunu professor B.Çobanzadə hələ 1924-cü ildə təsdiq edirdi. (Çobanzadə, 1924; 144)

Bəkir Çobanzadə 1930-cü ildə türk dillərinin müstəqil və ya Anadolu türkcəsi şivəsi olması haqqında məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bəzi fikirlər səsləndirmişdir; “Azərbaycan dili də osmanlı-türk dili qədər qədim və müstəqildir. Biz artıq xristian erasının XI əsridə Mahmud Kaşğarının monumental əsəri “Kitabi-divani-lügət-it-türk” əsərində Azərbaycan dilinin əsas fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə tanış oluruq. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin oğuz-qırçaq qrupundan, səlcuq dialektindən ayrılması və müstəqilləşməsi də bu dövrə təsadüf edir” (Çобанзаде 1930; 136).

“Divan”da təkcə türk dillərinin leksik imkanları deyil eyni zamanda fonetikasi və qrammatikası haqqında geniş məlumat verilir. M.Kaşğari əsərində ekstralingvistik problemlərdən, dillərin qarşılıqlı təsiri məsələlərindən bəhs edir.

Bu lüğətdə ərəb dilinin fonetik qaydalarına uyğun olaraq türk sözləri sadalanır. Quruluşuna görə çox mürəkkəb olan əsərdə 9 mindən artıq söz verilmişdir.

Azərbaycan dilinin fonetikasında dialekt və şivələrində özünü göstərən metateza (yerdəyişmə) hadisəsinə “Divanda”da rast gəlinir. Müasir Azərbaycan dilinin leksikasında mövcud olan torpaq, dustaq, körpü kimi sözlər burada özünü topraq, tutsaq, köprü kimi göstərir.

Türk dillərində ahəng qanunun mövcudluğunu ilk dəfə Mahmud Kaşğari müəyyənləşdirmiş və başqa millətlərin səsləndirə bilmədiyi sonor (nq) tipli səslərə toxunmuşdur.

Türk dillərinin eləcə də Azərbaycan dilinin leksikasının öyrənilməsi zamanı “Divanü-lügət-it türk” əsərinə dilçilər tərəfindən qiymətli və əvəzedilməz mənbə kimi müraciət edilmişdir. Burada qeyd alınmış leksik vahidlər müasir türkdilli xalqların toponim yaradıcılığında geniş və əhatəli rola sahibdir. Türklərdə formalaşmış yer adlarının, etimologiyasının, mənbəyinin, yayılma sahələrinin araşdırılmasında “Divan”ın misilsiz rolu vardır. Azərbaycan və başqırd dillərinin müqayisəli leksikasının tədqiqi zamanı da bu mədəniyyət abidəsindən istifadə edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan və özbək dillərindəki söz və ifadələrin ilkin formasının dəqiqləşdirilməsində də bu əsər olduqca qiymətli xəzinə rolunu oynamışdır.

“Divan”ın leksikasında tarixi omonim, sinonim və antonimlərin qarşılaşdırılması və müəyyənləşdirilməsi mühüm yer tutur. Həmçinin, çoxmənalılığa xidmət edən leksik-semantik söz

qruplarının əmələgəlmə yolları da çoxçalarlıdır. Ərəb dilinə məxsus terminlərə də bu qiymətli abidədə rast gəlmək mümkündür. Əsərdə əks olunmuş atalar sözü və məsəllərin araşdırılması zamanı görürük ki, Azərbaycan, o cümlədən digər türk dillərindəki enantosemiya hadisəsi olduqca qədim tarixi-linqvistik hadisədir. Azərbaycan dilində mövcud olan dialekt və şivələrin araşdırılması zamanı da bu əsərə müraciət olunmuşdur.

M. Kaşğari “Divanü-lügət-it-türk” əsərini türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə yazmışdır. Bir sözlə, türkologiyada müqayisəli tədqiqat metodunun əsasını M. Kaşğari qoymuşdur. Xatırladaq ki, bu əsərin latın qrafikasında ilk nüsxəsi 2023-cü ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda tapılıb və 2024-cü ildə çap edilib. Həmin nüsxə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycana gələn özbək türkoloqu Xalid Səid Xocayevin hazırladığı nüsxədir. Bu nüsxə öz tarixinə görə XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə Kilisli Rifət tərəfindən tapılan və sonradan Besim Atalay tərəfindən ilk dəfə nəşr olunan nüsxədən daha əvvəl hazırlanmış, ancaq, təəssüf ki, X.S. Xocayev repressiyaya məruz qaldığına görə əsər çap edilməmişdir.

Azərbaycan türkologiyasının inkişafında misilsiz xidmətləri olan professor Fərhad Zeynalov “Divanü lügət-it-türk” əsərini tədqiq edərkən belə bir qənaətə gəlmişdir ki, əsərin uyğur dilində yazılması mümkün deyil. Bu faktı onunla əlaqələndirmişdir ki, divanda verilən şərhlər yalnız islam dinini qəbul etmiş türkoloqlar ilə bağlı olmuş, əsərdə uyğurlar “tat” adlandırılmış, bəzi məqamlarda hətta uyğurlara qarşı “soyuqluq” müşahidə olunmuşdur.

Həmin məqamlardan birini nəzərdən keçirək:

Kemi içre olturup,
İla suvan keçtimiz
Uyğur tapa başlanıp
Minlak ilin açtınız

Misralarda uyğurlara qarşı döyüş səhnəsi təsvir olunmuşdur. Divanın hansı xalqa mənsub olması barədə hər zaman fərqli fikirlər mövcud olmuşdur. F. Zeynalov əsərin xəqaniyyə türkcəsində yazılmasına rəğmən qeyd etmişdir ki, bu dilin daşıyıcıları müxtəlif tayfalar olmuş, tarix boyu bu tayfaların parçalanması, birləşməsi, bəzi tayfaların yer üzündən ümumiyyətlə silinməsi M. Kaşğarının hansı qəbiləyə mənsub olmasının müəyyən olunmasına əngəl törədir. Məhz bu səbəbdən o, M. Kaşğarını ortaq türk dünyasının alimi kimi qələmə vermişdir.

F. Zeynalov M. Kaşğari “Divan”ın leksik tərkibini, əsasən də, oğuz dillərini əks etdirən sözlərin müasir dildə işləkliyini araşdırmışdır. Həqiqətən də, burada işlənən sözlər müasir dövrdə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində fəal işlənir: *erkək, boğaz, baş, ət, oğul, axsamaq, uşaq, iki, yaman, ata, dədə, ayran* və s. F. Zeynalov əsərdəki morfonoloji hadisələri (səsdüşümü, səsartımı, səs əvəzləməsi), ad və hərəkət bildirən sözləri, nitq hissələrinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini, əsasən də, isimlərin hallanması (yönlük hal - *ka/ke, qa/qe, ar/ər*; təsirlik hal - *t⁴, ıq⁴*; çıxışlıq hal - *dan, den, don, dön, dın, din, tan, ten, ton, tön, tın, tin*) kimi filoloji məsələləri qabartmışdır (Zeynalov, 2009:22-24). F. Zeynalov mənbəşünaslığa dair tədqiqatlarında “Divan”ın təhlilini yığcam formada versə də, əsas və köməkçi nitq hissələrinin təsnifində dəfələrlə əsərə müraciət etmişdir. Əsərin tədqiqata cəlb olunmasına yenə də ehtiyac duyulurdu. Ə. Tanrıverdinin 2017-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı kitabında “Divan”ın dil xüsusiyyətləri daha geniş şərh olunmuşdur.

“Divanü lügət-it-türk” əsəri Mahmud Kaşğari tərəfindən 1000 ildən çox bundan qabaq yazılmasına baxmayaraq hələ də öz aktuallığını qorumağa, türk və Azərbaycan dilçi, türkoloqları üçün mayak rolunu oynamağa davam edir. Türk dillərinin fonetika, leksika, qrammatikası barəsində nə zaman mübahisəli məqamlar olsa hər zaman müraciət olunan qiymətli mənbədir. Hələ bundan sonra yüz illər boyunca da dəyərli bir abidə kimi araşdırılmağa davam edəcəkdir.

Ədəbiyyat Siyahısı

- Babəyev, Adil (2015) “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” I cild. Bakı
Babəyev, Adil (2017) “Dilçiliyə giriş” Bakı
Əskər, Ramiz (2020) “Dahi türk dilçisi Mahmud Kaşğari” Bakı
Çobanzadə, Bəkir (1924) “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl”

- Чобанзаде, Б. (1930) « Деятельность научного совета. ВЧК НТА после III пленума и проблема языка. Всб. «Культура и письменность Востока» книга VI
- Hüseynova, Mahirə (2022) “Mahmud Kaşğarının “Dīvanü lügət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri” Bakı.
- Zeynalov, Fərhad (2009) “Qədim türk yazılı abidələri. Orta türk dövrü / F.R.Zeynalov. – Bakı.
- Zeynalov, Fərhad (1981) “Türkologiyanın əsasları” / F.R.Zeynalov. – Bakı

TÜRKMENISTANDA HOREZMŞALAR-ANUŞTEGINLER DÖWLETİNİN TARYHYNÝŇ ÖWRENILIŞI

Dinmuhammet TEKAÝEW*

Özet

Merkezi Aziýanyň we Ýakyn Gündogaryň taryhynda uly yz galdyran Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhy uzak ýyllaryň dowamynda birnäçe gündogarşynaslaryň ylmy barlaglarynyň obýekti bolup geldi. Ýeri gelende belläp geçsek, alymlar ilki başda Çingiz hanyň we onuň baştutanlygynda mongollaryň Merkezi Aziýa ýörişiniň taryhyny öwrenmekligiň çygrynda Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhy öwrenipdirler. Türkiýede, Russiýada, Eýranda we Ýewropa ýurtlarynda Horezmşalar döwletiniň taryhy has giň we çuň öwrenildi. Türkmenistanda-da sowet döwründen başlap, Horezmşalar döwletiniň taryhy öwrenilip gelinýär. Sowet döwründe ýazylan işleriň sany elbetde köp bolmandyr. Sebäbi sowet döwründe Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhyny ýazmak hukugy türkmenistanly alymlara berilmändir. Muňa garamazdan, Türkmenistanyň sowet ýyllarynda çap edilen işlerinde Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhy beýan edilipdir. Roslyakowyň Türkmenistanyň taryhyna bagyşlap ýazan gysga oçerkinde, “Türkmenistan SSR-niň taryhy” atly köp jiltlik kitapda Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhy gysgaça beýan edilip, esasan Çingiz hanyň ýolbaşçylygyndaky mongol çozuşlary bilen bagly wakalar şol işlerde has köpräk beýan ediipdir diýip bolar. Döwletiň medeniýeti hakynda-da ýeterlik maglumatlar berlipdir. Şol kitaplarda esasan-da, häzirki Türkmenistanyň çäginde XII-XIII asyrlarda bolup geçen syýasy wakalar beýan edilipdir. Garaşsyzlyk ýyllarynda bolsa Horezmşalar döwletiniň taryhy milli ruhda öwrenilmäge başlandy. Häzirki wagta çenli Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhyna degişli birnäçe ylmy makalalar, publisistik makalalar, monografiýalar, kandidatlyk dissertasiýalar taýýarlanylýdy. Ýokary okuw mekdepleriniň okuw maksatnamalarynda Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhyna berilýän akademiki sagatlaryň sany ep-esli artdyryldy. Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhyna boýunça birnäçe täze ylmy barlaglar hem dowam etdirilýär.

Anahtar kelimeler: Horezmşalar-Anuşteginler döwleti, Türkmenistan, horezmşalar.

Abstract

The history of the Khorezmshahs-Anushteginid state, which left a significant mark on the history of Central Asia and the Middle East, has been the subject of scientific research by many orientologists for many years. It should be noted that scholars initially studied the history of the Khorezmshahs-Anushteginid state in the context of studying the history of Genghis Khan and the Mongol invasions of Central Asia led by him. The history of the Khorezmshahs-Anushteginid state has been studied more widely and deeply in Turkey, Russia, Iran, and European countries. The history of the Khorezmshahs-Anushteginid state has been studied in Turkmenistan since the Soviet era. Of course, the number of works written during the Soviet era was not large. Because during the Soviet era, Turkmen scholars were not given the right to write the history of the Khorezmshahs-Anushteginid state. Nevertheless, the history of the Khorezmshahs-Anushteginid state was described in the works published in Turkmenistan during the Soviet years. In a short essay written by Roslyakov on the history of Turkmenistan, in a multi-volume book entitled “History of the Turkmen SSR”, the history of the Khorezmshahs-Anushteginid state was briefly described, and it can be said that the events related to the Mongol invasions led by Genghis Khan were given more prominence in those works. Ample information was also provided about the culture of the state. These books mainly described the political events that took place in the territory of modern Turkmenistan in the XII-XIII centuries. During the years of independence, the history of the Khorezmshahs began to be studied in a national spirit. To date, a number of scientific articles, journalistic articles, monographs, and candidate dissertations on the history of the Khorezmshahs-Anushteginids have been prepared. The number of academic hours

* Ögr.Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty, dinmuhammettekayew@gmail.com, zulyamineyin@yandex.ru. Orcid: 0009-0006-5571-3472

devoted to the history of the Khorezmshahs-Anushteginids in the curricula of higher education institutions has been significantly increased. A number of new scientific studies on the history of the Khorezmshahs-Anushteginids are also ongoing.

Key words: The state of Khorezmshahs-Anushteginids, Turkmenistan, khorezmshahs.

Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhy Türkmenistanyň çäklerinde ilkinji gezek 1956-njy ýylda Aşgabatda Roslýakowyň awtorlygynda çap edilen “Türkmenistanyň taryhynyň gysgaça oçerkleri” atly işde beýan edilipdir. Awtor horezmşa Atsyzyň döwründe Horezmiň özbaşdak döwlet hökmünde binýadyny goýandygyny adalatlylyk bilen belläp geçipdir. II Arslanyň, Tekeşiň, Muhammediň dolandyran döwürleriniň daşary syýasaty ýüzleý beýan edilip, esasan häzirki Türkmenistanyň çägendäki ýerleriň sosial-ykdysady ösüşi beýan edilipdir. Işiň gysgaça oçerk görnüşinde ýazylandygyny hem nazarda tutsak, onda Roslýakowyň işinde Horezmşalar döwletiniň taryhy gysgadan düşnükli beýan edilendigini bellemek bolar.

1969-njy ýylda Aşgabatda Sergey Agajanowyň “IX-XIII asyrlarda Orta Aziýada oguzlaryň we türkmenleriň taryhynyň oçerkleri” atly işi çap edilýär. Bu işde IX-XIII asyrlarda ýaşan oguzlaryň we türkmenleriň taryhy beýan edilipdir we seljerilipdir. İşde Horezmşalar döwletiniň käbir hökümdarlary agzalypdyr. Mysal üçin, horezmşa II Arslan 1160-njy ýyllarda häzirki Türkmenistanyň Bäherden sebitlerinde XII asyryda ýaşan oguzlaryň ýazyr taýpasyny öz häkimiýeti astyna birleşdirilendigi bu işde getirilýär (Agajanow, 1969: 123).

Sowet häkimiýeti ýyllarynda Horezmşalar döwletiniň taryhyny düýpli öwrenmek hukugynyň türkmenistanly taryhçylara berilmändir diýip aýtsak hakykatdan daş düşdügimiz bolmasa gerek. Bu hukugyň Moskwaly we Sankt-Peterburgly taryhçylarda bolandygyny olaryň Horezmşalaryň taryhynyň dürli ugurlaryna degişli çap işleri bilen düşündirmek mümkin. Mysal hökmünde, Ziýa Buniýadowyň “Horezmşalar-Anuşteginler döwleti. 1097-1231” atly monografiýasyny getirmek bolar (Buniýatow, 1986).

1991-nji ýylda Türkmenistan garaşsyzlygyny alandan soňra, milli taryhymyzy milli ruhda öwrenmeklige başlandy. Orta mekdepleriň, ýörite orta we ýokary okuw mekdepleriniň okuw maksatnamalarynda Horezmşalar döwletiniň taryhyna berilýän sagatlaryň sany artdyryldy. Garaşsyzlyk ýyllarynda birnäçe ylmy konferensiýalar geçirildi. Şol konferensiýalardan 1998-nji ýylda geçirilen “Türkmen taryhynda döwletlilik meselesi”, 2010-njy ýylda Köneürgençde geçirilen “” konferensiýalary we 2021-nji ýylda geçirilen “Soltan Jeleddin Meňguberdi we ” atly simpoziumy mysal getirmek bolar. Ylmy maslahatlaryň işine daşary ýurtlardan birnäçe alymlar hem gatnaşdy. Türkmenistanly alymlardan J. Gurbangeldiýew, J. Hatamow, Ö. Gündogdyýew, K. Janbekow, D. Orazsähadow, A. Musaýew we beýlekiler gatnaşyp, Horezmşalar döwletiniň taryhynyň dürli aspektlerini öz içine alýan tezisler bilen çykyş etdiler. Taryh ylmylarynyň kandidatlary J. Hatamow, J. Gurbangeldiýew, K. Janbekow dürli ýyllarda Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhyna degişli temalardan gazet makalalaryny çap etdirdiler.

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň taryh fakultetiniň talyplary “Köneürgenç türkmen döwletiniň taryhy” ýöriteleşdirilen ders okuw maksatnamasyna girizilipdir. Ýöriteleşdirilen dersi uniwersitetiň Türkmenistanyň taryhy kafedrasynyň uly mugallymy D. Kössekow alyp barýar. Internet ulgamynda D. Kössekowyň ýöriteleşdirilen dersiniň umumy okuwlarynyň ýazgylary hem ýerleşdirilipdir. Şondan çen tutulanda, D. Kössekow diňe bir Anuşteginler dinastiýasynyň Horezmi we birleşdirilen ýerleri dolandyran ýyllary däl-de, eýsem Horezmiň 1231-nji ýyly çenli bolan tutuş syýasy taryhy gysgaça beýan edilipdir. Iş W. Bartoldyň, S. Tolstowyň we Z. Buniýatowyň işlerine berk daýandygyny duýmak kyn däl. İşde Anuşteginler dinastiýasynyň wekilleriniň Horezmşalar döwletiniň ýokary göterilmegi üçin eden işleri gysgaça beýan edilipdir. Bulardan başga-da, Horezmşalar döwletiniň diňe bir syýasy taryhy beýan edilmän, eýsem-de döwletiň syýasy we harby gurluşy, ykdysady-medeni durmuşy seljerilmäge synanyşylypdyr.

Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň taryh fakultetiniň taryh hünäriň talyplary hem “Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhy” ýöriteleşdirilen dersi geçýärler. Bu dersi awtoryň özi alyp barýar. Ýöriteleşdirilen dersiň umumy okuwlary üçin 24 akademiki sagat berildi. Söhbet sapaklary üçin 18 akademiki sagat berildi. Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň

syýasy, ykdysady we medeni taryhy, horezmşalaryň dolandyran ýyllary, döwletiň syýasy, harby we ykdysady gurluşy aýratynlykda seljerilýär. Umuman alanyňda, Türkmenistanyň 2 sany baýry ýokary okuw jaýlarynda Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhy ýöriteleşdirilen ders hökmünde öwredilýär. Ady agzalan ýokary okuw jaýlarynyň taryh hünäriniň talyplary “Türkmenistanyň orta asyrlar taryhy” dersinde bu döwletiň taryhyny öwrenýärler. Galan hemme ýokary okuw jaýlarynda bolsa, Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhy Türkmenistanyň taryhy dersiniň okuw maksatnamasynyň çäklerinde öwredilýär. Bu babatda şol okuw jaýlarynda S. Jumaýewiň taýýarlan “Türkmenistanyň taryhy” okuw kitaby çykyş edýär. Şol okuw kitabynda Horezmşalar-Anuşteginler döwleti “Köneürgenç türkmen döwleti” diýlip atlandyrylypdyr. Anuşteginiden tä sultan Jelaleddine çenli döwür gysgadan düşnükli beýan edilipdir (Jumaýew, 2011: 119).

2024-nji ýylda Jumagözel Allaýarowanyň awtorlygynda “Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň syýasy we ykdysady taryhy” atly monografiýa çap edilýär. Bu monografiýa Türkmenistanyň çäginde Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhyny öz içine alýan ilkinji ylmy işdir. Awtor öz işinde orta asyrlaryň arap-pars çeşmeleriniň giň korpusyny peýdalanyndyr. Umuman alanyňda J. Allaýarowanyň ady agzalan işi häzirki wagtda Türkmenistanda geçirilen ylmy barlaglaryň netijesinde Horezmşalar döwletiniň taryhyna degişli ýeke-täk çap edilen uly göwrümlü iş hasaplanýar (Allaýarowa, 2024).

Merkezi Aziýanyň we Ýakyn Gündogaryň taryhynda uly yz goýmagy başaran Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhyna degişli dünýä alymlary tarapyndan uly işler edildi. Türkmenistanda bu döwletiň taryhyna degişli edilen işleri ulgamlaşdyryp bu ylmy makalamyzda beýan etdik. Häzirki wagtda-da Horezmşalar-Anuşteginler döwletiniň taryhyna degişli ylmy barlaglar dowam etdirilýär.

Kitap

- Roslýakow, G. (1957). *Kratkiý oçerk istorii Turkmenistana*. Turkmengosizdat, Aşgabat.
- Agajanow, G. (1969). *Oçerki istorii oguzow i turkmen Sredney Azii IX-XIII wekow*. Ylym, Aşgabat.
- Buniýatow, Z. (1986). *Gosudarstwo Horezmşahow-Anuşteginidow 1097-1231*. Nauka, Moskwa.
- Ekäýew, O. (2009). *Türkmenistanyň taryhy (X-XVI asyrlar)*, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Aşgabat.
- Jumaýew, S. (2011). *Türkmenistanyň taryhy*. Orta hünär we ýokary okuw mekdepleriniň taryhdan başga hünärleri üçin synag okuw kitaby, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Aşgabat.
- Allaýarowa, J. (2024). *Horezmşalar-Anuşteginler türkmen döwletiniň syýasy we ykdysady taryhy (1097-1231ý.)*. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Aşgabat.

БИЗНЕС ЛИНГВИСТИКАНЫҢ СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ ҒЫЛЫМ САЛАСЫ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Бақытжан КАДЫРОВА ҚАЙРАТҚЫЗЫ*

Лаура ҚҰМАР ҚАЙРАТҚЫЗЫ*

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіл білімі үшін тың сала болып табылатын бизнес лингвистиканы қалыптастыру және оны қолданбалы лингвистиканың пәнаралық бағыты ретінде жүйелеу мәселелері қарастырылады. Бизнес лингвистиканың негізгі бағыттары, ғылым саласы ретінде дамуы, әдіснамасы мен практикалық маңыздылығы сараланады. Бизнесінің тілін ұлттық-мәдени және салааралық тұрғыдан саралау бизнес лингвистиканың ғылыми-теориялық тұрғыдан қалыптасуына негіз болады.

Кілтті сөздер: бизнес лингвистика, қолданбалы лингвистика, бизнес дискурс, синергетика, тіл білімінің бағыттары

Formation of Business Linguistics as a Scientific Field in the Synergetic Direction

Abstract

The article addresses the establishment of business linguistics as a novel field for Kazakh linguistics and its systematization as an interdisciplinary direction of applied linguistics. The main directions of business linguistics, its development as a scientific field, its methodology, and practical significance are analyzed. Examining the language of business from a national-cultural and interdisciplinary perspective serves as a foundation for the scientific and theoretical formation of business linguistics.

Keywords: business linguistics, applied linguistics, business discourse, synergetics, directions of linguistics.

İşletme Dilbiliminin Bir Bilim Alanı Olarak Sinerjik Bir Yönde Kurulması

Özet

Makalede Kazak dilbilimi için yeni bir alan olan ticari dilbilimin oluşumu ve uygulamalı dilbilimin disiplinler arası bir yönü olarak sistemleştirilmesi ele alınmaktadır. İşletme dilbiliminin ana alanları, bir bilim dalı olarak gelişimi, metodolojisi ve pratik önemi farklılaşmaktadır. İşletme dilinin ulusal-kültürel ve disiplinler arası açıdan farklılaşması, bilimsel-teorik açıdan iş dilinin oluşmasının temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: İşletme dilbilimi, uygulamalı dilbilim, işletme söylemi, sinerji, dilbilimin alanları

Жаһандану кезеңіндегі заманауи әлемде халықаралық және республикалық іскерлік қарым-қатынастарды табысты жүргізуде бизнес лингвистика маңызды рөл атқарады. Ғылымның бұл саласы тіл мен бизнестің өзара байланысын, сондай-ақ іскерлік мақсаттарға жету үшін тілдік құралдарды пайдалану жолдарын зерттейді. Халықтың бәрі бизнесмен болмағанымен, олар ұсынып отырған тауар мен қызметті пайдаланушылар. Сондықтан бизнес лингвистика саласындағы білім әлеуметтік-экономикалық және жарнамалық дискурстағы терең де шынайы мағынаны түсінуге, қоғамдық санаға әсер етудің манипуляциялық тетіктері мен әдістерін анықтауға көмектеседі. Бұл білім кәсіпкерлерге де тиімді. Бизнес лингвистиканы жетік

* ф.ғ.к., профессор Торайғыров университеті КеАҚ, Павлодар, Қазақстан bakytzhan010270@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5952-8219

*филология ғылымдарының магистрі, Торайғыров университеті КеАҚ, Павлодар, Қазақстан kumarlaura1996@gmail.com, [ORCID: 0009-0005-2637-0936](https://orcid.org/0009-0005-2637-0936)

меңгерген адамдардың көмегі арқылы компаниясын жақсы қырынан көрсетіп, имидждерін қалыптастырады, өз қызметі мен тауарын тиімді ұсына білетін болады.

Қазақ лингвистикасында бизнестің тілі зерттелмеген, бизнес лингвистика жеке ғылым саласы ретінде қалыптаспаған деуімізге болады. Сондықтан осы тақырыптағы зерттеудің болашағы зор. Сонымен қатар бизнестің тілін ұлттық негізде қалыптастыруға ықпал ету де өте өзекті. Бизнес лингвистика қолданбалы лингвистиканың пәнаралық бағыты ретінде әлеуметтік лингвистикамен, психолингвистикамен, лингвомәдениеттаныммен, лингвопрагматикамен, когнитивтік лингвистикамен, медиалингвистикамен, құқықтық лингвистикамен және т.б. байланысты. Сондықтан бизнес лингвистикада қолданылатын тілдік ресурстарды осы бағыттарда саралау жоспарланды. Бизнес пен лингвистика – бұл адам біріктіретін ғылымның екі саласы. Елдің экономикалық жетістіктері, оның ішінде бизнесінің дамуы, мәдениеті мен тілі арасында айқын да нақты байланыс бар. Бұл факт ғалымдарға бизнес лингвистиканы жаңа ғылыми пән ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ал бизнес лингвистиканы зерттеушілердің негізгі міндеті – бизнес және экономика саласындағы мамандардың коммуникативті құзыреттілігін дамытуда кәсіби көмек көрсетуді қарастыру.

Бизнес лингвистика қолданбалы лингвистиканың пәнаралық бағыты ретінде түрлі ғылым салаларымен байланыстылығын айттық. Соның ішінде тіл білімінің келесі салаларымен байланысын көрсету:

- мәтін лингвистикасы;
- коммуникация мәселелері;
- жарнама дискурсы;
- функционалды стилистика;
- психолингвистика;
- әлеуметтік лингвистика;
- танымдық лингвистика;
- лингвомәдениеттану;
- медиалингвистика;
- саяси лингвистика және т.б.

Әлемдік тіл білімінде бизнес лингвистика туралы зерттеулердің жазыла бастауы кейінгі кезеңге тиесілі. Бизнес салалары мен кәсіпкерліктің дамуы фирмалар, филиалдар және жеке кәсіпкерлер арасындағы іскерлік коммуникацияларға сұраныстың күрт өсуіне әкелді. Бизнесті тиімді және табысты етуді көздеген кәсіпкерлер мен ғалымдар синергетикалық бағыттағы жаңа ғылым саласын тудырды. Бизнес-лингвистика – іскерлік қызметте тілдік ресурстарды пайдалануды, яғни бизнес коммуникацияның тілдік компоненттерін зерттейтін ғылым. Бұл саладағы зерттеулердің қатарында орыс тіл біліміндегі Ю. В. Данюшинаның «Бизнес-лингвистика және ғаламтордағы іскерлік қатынас» (М., 2010), «Бизнес-дискурс» (М., 2009) атты зерттеулері мен докторлық диссертациясын айтуымызға болады. Диссертацияда ағылшын тіліндегі желілік (ғаламтордағы) бизнес-дискурсқа көп деңгейлі талдау жасалып, ағылшын тіліндегі желілік бизнес-дискурс лексикасының танымдық-мағыналық, стилистикалық қырлары мен прагматикасы зерттелген (Москва 2011: 133-140).

Зерттеуші бизнестің халықаралық тілі іс жүзінде ағылшын тіліне айналып отырғандықтан ағылшын тіліндегі бизнес-дискурсты зерттеуге нысан еткенін айтады. Ағылшын тілі гениологиялық тұрғыдан да, типологиялық тұрғыдан да басқа тілдердің классификациясына жататыны белгілі. Лингвомәдениеттанымдық, этностық ерекшелігі тұрғысынан үлкен айырмашылық бар. Сондықтан онда айтылған тұжырымдардың барлығын қазақ тіл біліміне қабылдай алмайтынымыз анық. Біздің мақсатымыз бизнес-лингвистиканы қазақ тілінің тілдік ресурстары негізінде, ұлттық стильде, мемлекеттік тіл мәртебесін көтере отырып қалыптастыру. Бұл, әрине бизнеске қатысты терминологияны толықтай қазақшаға аудару деген емес. Мәселе қазақ тіліне тән сөз саптауда, тілімізде бар лексика-фразеологиялық қорды тиімді пайдаланып, қазақ бизнес лингвистикасын қалыптастыруда.

Бизнес лингвистиканың пәнаралық бағыты ретінде қарастырылып отырған лингвистика салалары бойынша шетелдік және отандық тіл білімінде бірашама зерттеулер бар. Мәселен

бизнес саласындағы сөйлеу коммуникациясының танымдық, лингвопрагматикалық, жанрлық және мәдени аспектілері З. И. Гурьеваның «Бизнес саласындағы сөйлеу коммуникациясы: интегративті теорияны құру» атты зерттеуінде қарастырылған (Краснодар, 2003: 18). Зерттеу орыс және ағылшын тілдеріндегі материалдар негізінде жазылған. В. А. Спивак бизнес коммуникацияны іскерлік байланыстардың тиімділігін қамтамасыз ету факторы ретінде анықтайды (Спивак, 2002: 448). А. М. Сосновская болса іскерлік коммуникацияны бірлескен қызметті (кәсіби, өндірістік, ғылыми, коммерциялық, саяси және т.б.) ұйымдастыру және оңтайландыру мақсатында субъектілер арасындағы өзара әрекеттесу ретінде анықтайды (Сосновская, 2011: 180). Маркетингтік дискурстағы жанрлық жүйенің коммуникативті-прагматикалық негіздерін И. А. Гусейнова (Москва, 2010: 20), құжат лингвистикасы (Кушнерук, 2008: 70), бизнес медиадағы метафоралық образ, бизнес дискурстың типологиясы, және т.б. орыс тіл білімінде зерттелген. Бизнес лингвистика зерттелмеген жаңа сала екенігі С. М. Иманқұлова мен Ш. Ә. Рамазанованың мақаласында (ҚазҰУ Хабаршысы, 2016), жарнаманың тілі де түрлі аспектілер бойынша зерттелген (Иманқұлова, 2016).

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен жаһандану дәуірінде бизнес контексте сөйлеудің маңызы барған сайын маңызды бола түсуде. Бизнес коммуникацияға арналған мерзімді басылымдар шығарылған. Іскерлік қарым-қатынас саласындағы кең ауқымды зерттеулер танымал бизнес мектептерінде жүргізілуде.

Іскерлік қатынастар туралы танымал зерттеулер өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында бастау алған. Кәсіпкерлер өз мақсатына жету үшін тілді қалай қолданады? деген сұрақ сол кезеңдерде көтерілген. Жекелеген проблемалар төңірегінде, мәселен жарнама тілі, дискурс, контекст, тілдік бірліктердің стильдік қызметі, лингвомәдениеттаным, қарым-қатынас теориясы және т.б. туралы зерттеулер бар. Бірақ осы аталған мәселелер бизнес лингвистиканың пәнаралық бағыты ретінде бір жүйеде қарастырылмаған. Екіншіден, бизнеске байланысты зерттеулер өзге тілдегі материалдар бойынша жасалған. Бизнес қазақстанда да өркендеп келеді. Жиырма бірінші ғасыр – бизнестің дамыған ғасыры. Елімізде бизнестің түрлері де көбейген. Товар бизнесі ғана емес, инфобизнес, делдалдық сауда деген түрлері де бар. Әлемге тараған ковид ауруы да бизнеске ерекше әсер етті. Адамдардың оқшаулануына байланысты онлайн сауда өрістеді. Бүгінде бизнесмендердің елу пайыздан астамы офлайннан онлайнға көшкен. Бұл жерде маңыздысы – тұтынушылармен дұрыс коммуникацияға түсе білу. Ғаламтор арқылы бизнесінді дұрыс жарнамалап, сапасын, артықшылықтарын жеткізе білуде. Міне, осы арада тұтынушылармен коммуникацияны дұрыс орнату, тауарынды немесе өзінді дұрыс сата білу (егер инфобизнеспен айналысатын болсаңыз) деген мәселе туындайды. Қазақ тілінде инфобизнеспен айналысып жатқандар біртіндеп көбеюде. Солардың тілін зерттеу арқылы қазақ бизнес-лингвистикасының ғылыми-теориялық негіздерін тұжырымдау өзекті әрі сұранысқа ие.

Іскери қарым - қатынас грамматика мен мәтіннің үйлесімділігі тұрғысынан мәлімдемелерді дұрыс құру ғана емес, бұл іскери қарым-қатынастың жалпы қабылданған нормалары аясында сұхбаттасушыға қажетті әсер ету құралы. Демек, сөйлеуді жүзеге асыру үшін лексика мен грамматиканың өзара әрекетінің ерекшеліктерін білу жеткіліксіз. Сондықтан бизнес коммуникацияны бизнестегі кәсіби мақсаттарға қол жеткізу тұрғысынан қарастырған жөн.

Компанияның сыртқы ортамен коммуникациясы күрделене түсуіне байланысты ол жанрлық тұрғыдан да түрлене түседі. Олардың қатарына іскерлік кездесулер, түрлі кеңестер мен келіссөздер, консультациялар мен тренингтер, бизнес-тұсаукесерлер, баспасөз конференциялары, жарнама, бейнеконференциялар, телефон арқылы сөйлесу, іскерлік хат алмасу, газет және журнал мақалалары жатады. Корпоративтік қарым-қатынастың жанрлары да әртүрлі: бұл компания ішіндегі іскерлік хат алмасу, әлеуметтік-құқықтық қатынастарды, бизнесті белгілейтін келісімшарттар мен құжаттар, түрлі жоспарлар, телефон қоңыраулары, бейнеконференциялар, әр түрлі іс-шаралардағы меңгерушілер мен қызметкерлердің сөйлеген сөздері, құттықтау хаттары және т.б.

Зерттеу бойынша алынған нәтижелерді тіл теориясы (оның ішінде қазақ тілі), стилистика, лингвопрагматика, бұқаралық және медиа коммуникациялар теориясы, қолданбалы лингвистика, жарнама және маркетинг және т.б. саладағы арнайы курстар бойынша теориялық

курстар құрастыру кезінде қолдануға болады. Бұлардан басқа бизнес лингвистиканы барлық бизнес-мамандықтарға оқыту, біліктілікті арттыру бағдарламаларына қолдану қолға алынуы тиіс деп есептейміз.

Ғылыми зерттеулер бизнес лингвистиканың шетелдік тіл білімінде зерттеліп жатқанын көрсетеді, бірақ қазақ лингвистикасы үшін бизнес лингвистика жаңа сала. Қазақ тіл білімінде оқытудың осы саласының теориялық негіздерін қалап, өз алдына жеке ғылым саласы ретінде қалыптастыру қажет. Жаһандану мен халықаралық кооперацияның дамуымен бұл сала мамандарының қызметтеріне сұраныс тек өсе түседі. Компаниялар әртүрлі мәдениеттер мен тілдер арасындағы тиімді өзара әрекеттесуді қамтамасыз ете алатын мамандарға көбірек мұқтаж болады.

Болашақта бизнес лингвистика лингвистердің, аудармашылардың, локализаторлардың, мәдениетаралық коммуникация мамандарының және басқа да сарапшылардың күш-жігерін біріктіретін дербес ғылым саласына айналуы мүмкін. Бұл бірыңғай әдіснамалық базаны құруға және көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Бизнес лингвистика халықаралық іскерлік қатынастарды табысты жүргізуде маңызды рөл атқарады. Ол компанияларға әртүрлі елдердегі серіктестермен тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз ете отырып, тілдік және мәдени кедергілерді еңсеруге көмектеседі. Ғылымның бұл саласын дамыту отандық және халықаралық бизнесті одан әрі дамытуға, халықаралық байланыстарды нығайтуға ықпал ететін болады.

Әдебиеттер

- Данюшина Ю. В. Бизнес-Лингвистика И Деловое Общение В Интернете: Монография. М.: ГУУ, 2010. 275 с.; Данюшина Ю. В. Бизнес-дискурс/ монография, М.: ГУУ, 2009; Бизнес-лингвистика – новое синергетическое направление прикладной лингвистики. Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. Научный журнал. № 2. Том 1. Филология. СПб, 2010. С.133-140. (0,5 п.л.).
- Гурьева З. И. Речевая Коммуникация В Сфере Бизнеса: К Созданию Интегративной Теории: На Материале Текстов На Русском И Английском Языках. Автореф.дисс.на соискание док.фил.наук. Краснодар, 2003.
- Гурьева З. И. Бизнес-Текст Как Явление Культуры // Язык. Этнос. Сознание. Материалы междунар. научн. конф. (24–25 апреля 2003 г.), – Майкоп, 2003. – Т. 2.– С. 38–46.
- Спивак В. А. Современные бизнес-коммуникации. – Питер, 2002. – 448 с.
- Сосновская А. М. Деловая Коммуникация И Переговоры: Учебн. Пособие. Спб.: Изд-во СЗАГС, 2011-180 с.
- Гусейнова А. И. Коммуникативно-Прагматические Основания Жанровой Системы В Маркетинговом Дискурсе. Автореф. Дис...Доктора Филологический Наук. Москва, 2010
- Кушнерук С.П. Документная лингвистика. – М.: Флинта, 2008.
- Иманқұлова С. М., Рамазанова Ш.Ә. Бизнес-лингвистика – Зерттелмеген Жаңа Сала. ҚазҰУ Хабаршысы, 2016.

ДАМУЫШЫ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚУДАҒЫ ҚОЛДАНЫЛУЫ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН МӘДЕНИ МҰРАНЫҢ РӨЛІ

Асель УТЕГЕНОВА *

Дильназ АБЕНОВА **

Аңдатпа

Мақалада білім беру мен даму арасындағы өзара байланыс зерттеліп, бұл екі процесті жеке құбылыс ретінде емес, біртұтас тұлғалық даму үдерісінің екі өзара байланысқан аспектісі ретінде қарастыру қажеттілігі айтылады. Шет тілдерін оқытудағы дамытушы әдістердің білім беру сапасын жақсартудағы маңызды рөлі қарастырылған. Бұл әдістер когнитивтік және эмоционалдық дамуға ықпал етіп, сыни ойлау, шығармашылық және тәуелсіз оқыту сияқты негізгі құзыреттерді қалыптастырады. Сонымен қатар, жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының шет тілдерін оқытуды дамытудағы ықпалы зерттелген. Duolingo, Lingvist сияқты ЖИ негізіндегі платформалар мен ChatGPT тәрізді виртуалды көмекшілер оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделіп, персоналдандырылған және динамикалық білім беру тәжірибесін ұсынады. Бұл құралдар тек тілдік дағдыларды қалыптастырумен шектелмей, проблемаларды шешу, өзін-өзі реттеу және сыни ойлау дағдыларын дамытуға да ықпал етеді. Бұдан бөлек, мақалада Махмұд Қашғаридің «Диуани лугат ат-түрік» еңбегі сияқты мәдени мұраларды шет тілдерін оқытуға енгізу мәселесі талқыланды. Мұндай тарихи және мәдени материалдарды оқу бағдарламасына енгізу арқылы студенттер тілдің мәдени-тарихи контекстін тереңірек түсініп, жеке дамуын байытады. Мақала дамытушы оқыту әдістерін, ЖИ және мәдени мұра элементтерін біріктіру шет тілдерін оқытудың тұтас әдісін қалыптастырып, тілдік және тұлғалық дамуды күшейтетіні туралы қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: дамытушы білім беру, Диуани лугат ат-түрік, Махмұд Қашғари, жасанды интеллект, шет тілдері.

Developmental Education and Its Application in Foreign Language Learning: the Role of Artificial Intelligence and Cultural Heritage

Abstract

The article explores the interdependence between learning and development, asserting that these two processes should not be viewed as separate entities, but rather as two interconnected aspects of an integrated personal development process. It examines how developmental teaching techniques in foreign language lessons play a crucial role in improving the quality of education. The application of these techniques fosters cognitive and emotional development, encouraging critical thinking, creativity, and independent learning—key competencies for both academic achievement and personal growth. The study further investigates the impact of artificial intelligence (AI) in enhancing developmental learning in foreign language instruction. AI-based platforms such as Duolingo, Lingvist, and virtual assistants like ChatGPT adapt to individual learning needs, offering personalized and dynamic educational experiences. These tools not only facilitate language acquisition but also support the development of problem-solving skills, self-regulation, and critical thinking. In addition, the article highlights the integration of cultural heritage, specifically the work *Diwan Lughat al-Turk* by Mahmud al-Kashgari, in foreign language teaching. By incorporating such historical and cultural materials into the curriculum, students gain a deeper understanding of language in its cultural and historical context, further enriching their personal development. The paper concludes that the fusion of developmental teaching techniques,

* PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Email: assel_de_nur88@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6152-5298>

** 7М01706-Шетел тілі: екі шетел тілі білім бағдарламасының магистранты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

AI, and cultural heritage offers a holistic approach to language learning, enhancing both linguistic and personal growth.

Keywords: Developmental learning, Diwan Lughat al-Turk, Mahmud al-Kashgari, artificial intelligence, foreign languages.

Gelişimsel Eğitim ve Yabancı Dil Öğrenimindeki Uygulamaları: Yapay Zekâ ve Kültürel Mirasın Rolü

Özet

Bu makale, öğrenme ve gelişim arasındaki karşılıklı bağımlılığı incelemekte ve bu iki sürecin ayrı varlıklar olarak görülmemesi, aksine bütünlük bir kişisel gelişim sürecinin birbiriyle bağlantılı iki yönü olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Makale, yabancı dil derslerinde kullanılan gelişimsel öğretim tekniklerinin eğitimin kalitesini artırmada oynadığı kritik rolü ele almaktadır. Bu tekniklerin uygulanması, bilişsel ve duygusal gelişimi teşvik ederek eleştirel düşünme, yaratıcılık ve bağımsız öğrenme gibi akademik başarı ve kişisel gelişim için önemli olan temel yetkinlikleri geliştirmektedir. Çalışma ayrıca, yabancı dil öğretiminde gelişimsel öğrenmeyi artırmada yapay zekânın (YZ) etkisini araştırmaktadır. Duolingo, Lingvist gibi yapay zekâ tabanlı platformlar ve ChatGPT gibi sanal asistanlar, bireysel öğrenme ihtiyaçlarına uyum sağlayarak kişiselleştirilmiş ve dinamik eğitim deneyimleri sunmaktadır. Bu araçlar, yalnızca dil öğrenimini kolaylaştırmakla kalmayıp problem çözme becerileri, öz-düzenleme ve eleştirel düşünme gelişimini de desteklemektedir. Makale ayrıca, Mahmud al-Kaşgari'nin Divânü Lugâti't-Türk eseri gibi kültürel miras unsurlarının yabancı dil öğretimine entegrasyonuna dikkat çekmektedir. Müfredatta bu tür tarihî ve kültürel materyallerin kullanılması, öğrencilerin dili kültürel ve tarihî bağlamında daha derin bir anlayışla kavramalarını sağlamakta ve kişisel gelişimlerini daha da zenginleştirmektedir. Makale, gelişimsel öğretim tekniklerinin, yapay zekânın ve kültürel mirasın bir araya getirilmesinin, dil öğreniminde bütüncül bir yaklaşım sunduğunu ve hem dilsel hem de kişisel gelişimi güçlendirdiğini sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gelişimsel öğrenme, Divânü Lugâti't-Türk, Mahmud al-Kaşgari, yapay zekâ, yabancı diller.

Дамытушы білім беру — педагогикалық теория мен практикадағы маңызды бағыттардың бірі [Московская: электронды ресурс]. Ол оқушылардың тәуелсіздігі мен белсенділігіне, сондай-ақ олардың интеллектуалдық потенциалын максималды түрде ашуға назар аударады. Білім беру талаптары мен технологияларының жылдам өзгеріп жатқан жағдайында жасанды интеллектіні (ЖИ) педагогикалық процессіне енгізу білім беру парадигмасының маңызды бөлігіне айналады. Мысалы, ЖИ-ді шет тілдерін оқуда қолдану оқуды персоналдандыру, сыни ойлау қабілетін дамыту және оқушылардың мотивациясын арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұған қоса, қазіргі технологиялардың көмегімен күшейтілген мәдени мұраның ролі жоғары, ол тілдік және ара мәдениетаралық компетенцияны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мәдени дереккөздердің бірі ретінде Махмұд Қашғаридің «Диуани лугат ит-Түрк» еңбегін айтуға болады, ол түркі тілдері мен мәдениеттерін зерттеуде негізгі дереккөз болып табылады. Бұл мақалада дамытушы білім беру мен ЖИ әдістерін шет тілдерін оқуда қолданудың перспективалары, соның ішінде «Диуани лугат ит-Түрк» еңбегін пайдалану мәселелері қарастырылады.

Дамытушы білім беру: теориялық негіздер мен практикалық қолданылуы дамытушы білім беру — оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға және олардың өзін-өзі оқыту мен мәселелерді шешу қабілетін қалыптастыруға бағытталған педагогикалық тәсіл. Дәстүрлі оқыту әдістерінен айырмашылығы, дамытушы білім беру оқушылардың білімді өздігінен меңгеру үшін қажетті ойлау операцияларын дамытуға көмектеседі. Бұл тәсілдің мақсаты — тек ақпаратты жаттау емес, оқушыларда ойлау механизмдерін қалыптастыру, бұл оларға білімді ғана меңгеріп қоймай, оны жаңа жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді. Дамытушы білім берудің негізгі теоретигі Лев Выготский, ол оқушылар мен мұғалімдердің оқу процесіндегі өзара әрекетінің маңыздылығын атап өткен [Новикова И. В., Новикова О. И., 2008: 204].

Шет тілдерін оқыту контекстінде дамытушы білім беру мұғалімдерден оқушыларды оқыту процесіне белсенді және өнімді қатыстыруға жағдай жасауын талап етеді, мұнда әр оқушы тек тілдік құрылымдарды меңгеріп қана қоймай, мәдени контекспен белсенді өзара әрекеттеседі. Қазіргі дамытушы білім беру әдістері әртүрлі белсенді оқыту формаларын қамтиды, мысалы жобалық тапсырмалар, диалогты өзара әрекет, зерттеу жұмысы және шынайы жағдайларды моделдеу [Выготский, Л. С., 2005: 824]. Бұл әдістер оқушыларға білімді ғана меңгеруге емес, сын тұрғысынан ойлау, деректерді өздігінен талдай алу және алынған білімді практикалық іс-әрекетте қолдануға да мүмкіндік береді.

Жасанды интеллектіні дамытушы білім беруге интеграциясы Қазіргі білім беру технологиялары жасанды интеллектіні (ЖИ) оқыту процесіне белсенді енгізіп, дамытушы білім беру мүмкіндіктерін кеңейтуде. ЖИ оқушылардың жеке қажеттіліктері мен білім деңгейіне сәйкес бейімделген персонализирленген білім траекторияларын құруға мүмкіндік береді. ЖИ негізіндегі платформалар, мысалы Duolingo, Grammarly, LingQ және басқалар, оқушылардың білімін талдап, олардың түсінігіндегі олқылықтарды анықтап, қажетті тапсырмаларды ұсынып, оқуды тиімдірек етуге көмектеседі [электронды ресурс, электронды ресурс].

Жасанды интеллектіні оқытуда қолданудың негізгі артықшылықтарының бірі — оқушылардан жедел кері байланыс алу мүмкіндігі. ЖИ жүйелері оқушылардың қателіктерін тез анықтап, оларды түзетіп, білімдерін жақсартуға қатысты егжей-тегжейлі кеңестер ұсына алады. Мысалы, Grammarly сияқты жүйелер мәтіндердегі грамматикалық қателіктерді автоматты түрде анықтайды, ал Duolingo сияқты тілдерді үйрену платформалары оқушының жетістіктеріне қарай тапсырмалардың күрделілігін бейімдейді.

Сонымен қатар, ЖИ оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал ете алады. Мысалы, ЖИ негізіндегі платформаларда мәтінді талдауды, ақпаратты сыни бағалауды немесе күрделі мәселелерді шешуді талап ететін тапсырмалар ұсынылуы мүмкін. Бұл оқушыларға тіл үйренуден басқа да дағдыларды дамытуға көмектеседі, олар күнделікті өмірде және кәсіби қызметте пайдалы болады.

Мәдени мұраның шет тілдерін үйренуге әсері дамытушы білім беру мен ЖИ қолдану контекстінде білім алу үдерісінде мәдени контекстің маңыздылығын ескеру қажет. Шет тілдерін үйрену тілдің ерекше құрылымдарын, фразеологиясын және тіпті тіл иелерінің әлемді қабылдауын қалыптастыратын мәдени аспектілерді ескермей мүмкін емес. Оқыту процесі тек формальды грамматика мен лексикамен шектелмей, сондай-ақ тілді дамытуға әсер ететін мәдениет, тарих және дүниетаным элементтерін қамтуы керек [Brown, H. D., 2006: 328]. Бұл контексте Махмұд Қашғаридің «Диуани лугат ит-Түрк» еңбегі түркі тілдері мен мәдениетін зерттеуде ерекше дереккөз болып табылады. XI ғасырда жазылған бұл сөздік 7000-нан астам түркі тіліндегі сөздерді, олардың мағыналарын және қолдану мысалаларын қамтиды. Сонымен қатар, ол сол уақыттағы түркі халықтарының географиялық және мәдени ерекшеліктері туралы ақпарат береді. Осылайша, «Диуани» тек лексикалық емес, мәдени дереккөз болып табылады, ол түркі әлемінің ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [Қашқари Махмуд, 1993]: 153].

«Диуани лугат ит-Турк»-ты білім беру процесіне интеграциялау «Диуани лугат ит-Турк»-ты дамытушы білім беру мен ЖИ қолдану аясында шет тілдерін оқыту процесін байытуға зор ықпал етеді. Бұл еңбектен алынған мәтіндерді түркі тілдерінің лексикасы мен фразеологиясын талдауға, сондай-ақ оқушыларды осы лексика қолданылған мәдени контекспен таныстыруға болады. Мысалы, оқушылар қазіргі түркі тілдерінде сақталған кейбір сөздер мен сөз тіркестерінің шығу тегін зерттей алады, сондай-ақ бұл сөздердің түрлі контексттерде қалай қолданылатынын үйрене алады. Бұл тек тілдің өзін жақсы түсінуге ғана емес, оқушылардың аналитикалық дағдыларын дамытуға да көмектеседі, себебі олар қазіргі және ежелгі тілдік формалар арасындағы байланысты табуға тиіс болады. Сонымен қатар, «Диуани лугат ит-Турк»-ты ЖИ-мен бірге қолдану интерактивті тапсырмаларды жасау мүмкіндігін ашады, олар аударма және интерпретация дағдыларын дамытуға бағытталған. Мысалы, ЖИ оқушыларға «Диуани» негізіндегі мәтінді ұсынып, одан кейін олардан белгілі бір сөздер немесе

тұтас үзінділерді аударуды және сол дәуір контекстінде олардың мағынасын түсіндіруді талап ететін тапсырмалар ұсынуы мүмкін.

«Диуани лугат ат-Турк» сияқты мәдени материалдарды пайдалана отырып, оқу процесіне жасанды интеллект (ЖИ) интеграциясы келесі формалар мен әдістер арқылы жүзеге асырылуы мүмкін:

1. Жеке тапсырмалар. Жасанды интеллект жүйесі оқушының білім деңгейін талдай алады және оларға «Диуани лугат ит-Турк»-тен белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерімен байланысты тапсырмалар бере алады, олардың аудармасы мен түсіндірмесін мәдениет контекстінде ұсынады.

2. Виртуалды экскурсиялар. ЖИ қолдайтын виртуалды шындық технологияларын қолданатын виртуалды экскурсиялар студенттерге тарихи дәуірге еруге және күнделікті өмірде белгілі бір сөздердің қалай қолданылғанын көруге көмектеседі.

3. Интерактивті тапсырмалар. ЖИ студенттерді тілдік құрылымдарды ғана емес, мәдени контекстті де біле отырып, ежелгі сөздер мен сөз тіркестерін қолданатын виртуалды кейіпкерлермен диалогқа қатысуға шақыра алады [электронды ресурс].

Дамытушылық оқыту теориялық және әдіснамалық тәсіл ретінде Лев Выготский, Александр Лурия сияқты ұлы педагогтардың және мәдени-тарихи психология мектебінің басқа өкілдерінің еңбектерінде әзірленген негіздерге ие [Выготский, Л. С., 2005: 814]. Бұл тәсіл оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған, олар тек білімді жаттау процесінде жұмыс істей алмайды. Шет тілдерін үйрену контекстінде бұл оқыту тек механикалық есте сақтаудың орнына тілдік және мәдени бірліктерді өз бетінше түсіну және түсіндіру қабілетін дамытуға ықпал етуі керек дегенді білдіреді.

Дамытушылық оқытудың маңызды аспектілерінің бірі - оқушылардың қоршаған әлеммен өзара әрекеттесуіне жағдай жасау және оларды таным процесіне белсенді тарту. Дәстүрлі оқыту оқу бағдарламасы арқылы білім мен дағдыларды игеруге бағытталған, ал дамытушылық оқыту оқу материалдарын студенттердің қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне бейімдеу қажеттілігін көрсетеді, бұл өз кезегінде тереңірек және саналы оқытуға ықпал етеді. Жасанды интеллект (AI) сияқты технологияларды пайдалану осы принциптерді жүзеге асыруға жаңа мүмкіндіктер ашады [Anderson, J., 2020: 13].

ЖИ жүйелері оқушының үлгеріміне байланысты нақты уақыттағы оқытуды бейімдей алады. Бұл әсіресе әр оқушыға жеке көзқарас қажет болатын шет тілдерін үйрену контекстінде өте маңызды. Мысалы, Duolingo және Lingvist сияқты машиналық оқытуды қолданатын платформалар студенттердің жетістіктерін талдайды және олардың қазіргі деңгейіне сәйкес келетін тапсырмаларды ұсынады. Мұндай жүйелер тапсырмалардың күрделілігін бейімдеп қана қоймай, сонымен қатар қандай тақырыптарға қосымша назар аударуды қажет ететінін анықтай алады [электронды ресурс, электронды ресурс].

Жекелендірілген оқыту оқушылардың мотивациясын айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік береді. Дәстүр бойынша, студенттер процеске әсер ете алмай, алдын ала белгіленген бағдарлама бойынша тілді үйренуде қиындықтарға тап болады. AI бұл мәселені студенттерге өздеріне ыңғайлы қарқынмен жұмыс істеуге және көбірек назар аударуды қажет ететін тақырыптардан өтуге мүмкіндік беру арқылы шешеді. Бұл оқуды икемді және жекелендіруге мүмкіндік береді, бұл жалпы нәтижені жақсартады.

Сыни тұрғыдан ойлау шет тілдерін оқытуда, әсіресе күрделі лексикалық және грамматикалық құрылымдарға, сондай-ақ мәдени айырмашылықтарды түсінуге қатысты шешуші рөл атқарады. ЖИ қолдану оқушылардың аналитикалық қабілеттерін ынталандыратын тапсырмалар жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, ChatGPT платформасын әртүрлі жауап нұсқаларын талдай отырып, студент мәселені шешуге қатысуы керек диалогтар құру үшін пайдалануға болады.

Бұл тұрғыда ЖИ студенттерге ақпаратты бағалауды, деректерді өңдеуді және қабылданған шешімнің логикалық негіздемесін қажет ететін тапсырмаларды ұсына алады. Бұл тек тілдік дағдыларды дамытуға ғана емес, сонымен қатар оқушылардың танымдық қабілеттерін жақсартуға да ықпал етеді, бұл дамытушылық оқытудың маңызды элементі болып табылады.

Тілді үйрену ол көрсететін мәдени аспектілерді ескерусіз мүмкін емес. Дамытушылық оқыту контекстінде ЖИ зерттелетін тілмен байланысты мәдениетке тереңірек ену құралы бола алады. Махмуд Қашғаридің «Диуани лугат ит-Турк» сияқты мәдени материалдарды пайдалану тілді үйренуге ғана емес, оның тарихи, әлеуметтік және мәдени маңыздылығын түсінуге мүмкіндік береді.

Заманауи ЖИ технологиялары студенттерге «Диуани лугат ит-Турк» еңбегінде қолданылған сөздер мен сөз тіркестерінің әртүрлі контексте қалай өмір сүретінін түсінуге көмектеседі. Жасанды интеллектті қолдана отырып, осы көзден алынған түркі сөздерінің қазіргі тілдерде қалай қолданылатынын талдайтын қосымшалар жасауға болады, бұл студенттерге ХІ ғасырдан қазіргі заманға дейінгі тілдің дамуын бақылауға мүмкіндік береді.

«Диуани» сөздеріне негізделген диалогтарды модельдеу үшін AI қолдану студенттерге осы тарихи дереккөздегі сөздерді нақты өмірде қалай қолдануға болатынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, студенттерге сөздердің мағынасын түсіндіріп қана қоймай, мәдени ерекшеліктерді өздері түсіндіруге мүмкіндік бере отырып, қарым-қатынас контекстінде түркі лексикасын қолдануға үйрететін жүйені құруға болады.

Дәстүрлі онлайн платформалардан басқа, білім беру технологиялары мен мәдени жобаларды пайдалану дамытушылық оқытудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Жасанды интеллектті қолданатын заманауи платформалар зерттелетін тілге қатысты тарих, әдебиет және өнер элементтерін қамтуы мүмкін мәдени жобаларды жасауға мүмкіндік береді.

Осындай жобалардың бірі виртуалды экскурсиялар құру болуы мүмкін, онда оқушылар түркі әлемімен және «Диуани лугат ит-Турк» мазмұнымен байланысты тарихи оқиғалармен, әдебиеттермен және мәдени артефактілермен таныса алады. Бұл үшін виртуалды шындық технологияларын қолдануға болады, олар иммерсивті орта жасайды, бұл студенттерге осы жұмыс жазылған дәуірге «сүңгуге» мүмкіндік береді, сонымен қатар осы шығармаға қатысты артефактілер мен мәтіндерді зерттейді.

Duolingo және LingQ сияқты платформалар жекелендірілген тілдерді оқыту бағдарламаларын жасау үшін жасанды интеллект-ті белсенді қолданады. Атап айтқанда, Duolingo мүмкіндігінше тиімді оқуды қамтамасыз ете отырып, оқушы деңгейіне сәйкес келетін бейімделу алгоритмдерін пайдаланады. Алайда, бұл платформалардың танымалдылығына қарамастан, олар әрдайым «Диуани лугат ит-Турк» сияқты мәдени материалдарды қолдана бермейді. Мұндай материалдарды осы платформалардағы контексттерге қосу тіл мен мәдениетті бір уақытта үйрену үшін жасанды интеллект қолданудың келесі қадамы болар еді [электронды ресурс, электронды ресурс].

Сонымен қатар, Alexa және Google Assistant сияқты заманауи виртуалды көмекшілер сөйлеу дағдыларын үйрену үшін жасанды интеллект қолдана алады, бұл сонымен қатар тілдік ортаға енуге және мәдени ерекшеліктерді түсінуге кең мүмкіндіктер ашады [электронды ресурс].

Шет тілдері контекстінде жасанды интеллект және дамытушылық оқыту саласындағы әрі қарайғы зерттеулердің перспективалары мәдени көздер мен білім беру технологиялары арасындағы өзара іс-қимылды одан әрі тереңдету болып табылады. Көптеген білім беру платформалары өз курстарына жасанды интеллект элементтерін қосатындықтан, бұл технологияларды тілді үйретіп қана қоймай, сонымен қатар студенттерді мәдениетке батыратын курстарды құру үшін қалай пайдалануға болатыны туралы зерттеулер жүргізу маңызды.

Болашақ зерттеулер студенттерге тілді үйренуге және бір уақытта мәдени және тарихи аспектілерді тереңдетуге мүмкіндік беретін бейімделген жасанды интеллект негізіндегі курстарды әзірлеу үшін «Диуани лугат ит-Турк» сияқты мәдени туындыларды пайдаланатын жаңа әдістерді жасауға бағытталуы мүмкін.

Осылайша, жасанды интеллект пен мәдени мұраны пайдалана отырып біріктірілген дамытушылық оқыту тілді меңгеруге ғана емес, сонымен қатар мәдениетті терең түсінуге ықпал ететін тиімді білім беру моделі болып табылады. «Диуани лугат ит-Турк» сияқты мәдени дереккөздерді пайдалану студенттердің тілдік және танымдық дағдыларын дамытатын, олардың көкжиегін кеңейтетін және тілді тарих пен мәдениетпен тығыз байланысты тірі жүйе ретінде түсінуді тереңдететін пәнаралық курстар құруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Московская А. В. Технология развивающего обучения на уроках английского языка [Электронный ресурс]: URL: <https://nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/angliiskiy-yazyk/library/2019/10/06/tehnologiya-razvivayushchego> (дата обращения: 03.03.2023)
- Новикова И. В., Новикова О. И. Приемы развивающего обучения на уроках иностранного языка // Инженерные технологии и системы.- 2008. - № 3. – 203-206.
- Выготский, Л. С. (2005). Психология развития человека. Москва: Эксмо. – 1136 с.
- Duolingo. Официальный сайт платформы. URL: <https://www.duolingo.com> (дата обращения: 07.09.2024)
- Lingvist. Официальный сайт платформы. URL: <https://www.lingvist.com> (дата обращения: 12.09.2024)
- Brown, H. D. (2014). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education, 347 p.
- Қашқари Махмуд. (1993). Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит-турк»). Тәржімалағандар: Қ.Бекетаев, Ә.Ибатов. – Алматы: «Ана тілі». – 192 б.
- OpenAI. Использование чат-ботов в обучении. URL: <https://www.openai.com> (дата обращения: 15.10.2024)
- Anderson, J. (2020). Critical Thinking and Artificial Intelligence. Journal of Education. – P. 10-20.
- LingQ. Официальный сайт. URL: <https://www.lingq.com> (дата обращения: 17.10.2024)
- Virtual Reality in Language Learning. Case Studies. Journal of Language Education, 2023. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/10494820.2020.1765392>

ABDURRAUF FITRAT'IN "DİVAN U LÜGAT İT TÜRK"TEKİ NAZM ÖRNEKLERİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Nadirhan HASAN*
Orzigül HAMROYEVA**

Özet

Kaşgarlı Mahmud ve “Dîvânu Lugâti’t-Türk” konusunda 20.yy.ın başlarında Osmanlı Türk, Özbek, Tatar araştırmacıları tarafından kaleme alınan çalışmalarda fikir ve görüşler günümüzdeki çalışmalara ışık tutması açısından hâlâ önem arz etmektedir. Özbek âlimi Abdurrauf Fıtrat’ın “Dîvânu Lugâti’t-Türk”le ilgili çalışması da bunlardan biridir. O “En Eski Türk Edebiyatı Nümüneleri” kitabında “Dîvânu Lugâti’t-Türk”teki manzum parçaları incelemiş ve tasnif etmiş, onun bu tasnifi de günümüz edebiyat araştırmalarında ehemmiyete mâliktir. “Dîvânu Lugâti’t-Türk” eserinden yer alan manzum parçalar sözlü halk edebiyatı ve eski yazılı kaynakların poetik, şekli ve lisanî özelliklerini ifade eden edebî parçalar olması hasebiyle önemlidir. Abdurrauf Fıtrat adı geçen çalışmasını İstanbul’da neşredilen ve Özbekistan Bilimler Akademisi Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Kütüphanesinde bulunan “Dîvânu Lugâti’t-Türk”ün matbu nüshasına dayanarak yapmıştır¹¹². Abdurrauf Fıtrat’a kadar birçok bilim adamı “Dîvânu Lugâti’t-Türk”ün farklı yönlerini incelemeye çalışmışlardır¹¹³. Eserdeki manzum parçaları edebî açıdan tasnif etme çabası 20.yy.ın evvelinde başlamıştır. Nitekim Basım Atalay, Necip Asımbeğ¹¹⁴, Fuat Köprülü¹¹⁵, Vasiliy Radlov¹¹⁶, Carl Brockelmann¹¹⁷’in çalışmalarını örnek getirebiliriz. Özbek ilim camiasından ilk bu işe Fıtrat el sıvamıştır ve onun bu çalışması bazı yönleriyle bugün bile değerini kaybetmemiştir.

Anahtar kelimeler: Tasnif, dörtlük, ikilik, kafiye, konu, makale, eser.

Abdurrauf Fitrat’s Opinions on the Verses of Poetry in “Divan u Lugat It-Turk”

Abstract

The ideas and opinions in the works written by Ottoman Turkish, Uzbek, Tatar researchers in the early 20th century on the subject of Mahmud of Kashgar and “Dîvânu Lugâti’t-Türk” are still important in terms of shedding light on current studies. The work of Uzbek scholar Abdurrauf Fitrat on “Dîvânu Lugâti’t-Türk” is one of these. He examined and classified the verse pieces in “Dîvânu Lugâti’t-Türk” in his book “En Eski Türk Edebiyatı Nümüneleri”, and his classification is also important in current literary studies. The verse pieces in the work “Dîvânu Lugâti’t-Türk” are important because they are literary pieces that express the poetic, formal and linguistic features of oral folk literature and old written sources. Abdurrauf Fitrat based his work on the printed copy of “Dîvânu Lugâti’t-Türk” published in Istanbul and kept in the Library of Biruni Oriental Studies Institute of the Uzbekistan Academy of Sciences. Until Abdurrauf Fitrat, many scientists tried to examine different aspects of “Dîvânu Lugâti’t-Türk”. Efforts to classify the verse pieces in the work from a literary perspective began at the beginning of the 20th century. As a matter of fact, we can give examples of the works of Basım Atalay, Necip Asımbeğ, Fuat Köprülü, Vasiliy Radlov and Carl Brockelmann. The first person to tackle this task from the Uzbek scientific community was Fitrat, and his work has not lost its value even today in some aspects.

Keywords: Classification, quatrain, duality, rhyme, subject, article, work.

* Prof. Dr., Mirza Ulugbey Özbekistan Millî Üniversitesi, e-mail: nadirhanhasan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2413-8990

** Doç. Dr., Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, e-mail: arguvon87@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3904-9712

¹¹² Kaşgarlı M. Divan u lûgat et-türk. İstanbul, C.I-II, 1914; III.C., 1916, ÖzRFAŞI Yazmalar fonu, no 5201-3, 5206-3, 5204-5, 14345-47, 8999, 9000, 5206-8; Kaşgarlı M. Divan u lûgat et-türk. İstanbul, H.1333. ÖzRFAŞI Yazmalar fonu, no 20927, 20929.

¹¹³ Hudayberdiyev C. “Divan u lûgat et-türk”: bulunması, tercümeleleri ve incelenmesi // Türkoloji Meseleleri. S.1, 2007.

¹ Kaşgarlı Mahmud, Kitab-ı Divan u lûgat et-türk (önsöz). İstanbul, 1933.

² Köprülü F. Türk edebiyatının menşei // Milli tettebbular mecmuası. C.2, sy.4, s.71.

³ Radloff W. Phonetik der nordischen turk sprechen/ Leipzig. -1882, pp. 8-19.

⁴ Brockelmann.C. Mahmud al-Kasghari uber die Sprachen und die Stamme der Turken in XI Jahr (Korosi Csama-Archivum.) 1921, s.29, 37-39.

Abdurrauf Fıtrat, Kaşgarlı Mahmud'un eserini Türk dünyasının ortak bir mirası olarak değerlendirmiş, "En Eski Türk Edebiyatı Nümüneleri" eserinde "Dîvânu Lugâtî't-Türk"taki manzum parçaları bir araya getirmiş, aşağıdaki özelliklere göre tasnif etmiştir:

1. Metnin nesirde beyan edilmesi; 2. Konular açısından; 3. Konuların anlamlarına göre; 4. Edebî tür ve şekle göre; 5. Vezin özelliklerine göre; 6. Musannif olarak kendi üslubunca açıklayarak.

Abdurrauf Fıtrat eserinin ilk bölümünde manzum parçaları yukarıdaki özelliklere göre on dört başlık altında birleştirmiştir. Manzum parçaları ikiye ayırırken, ilk kısma kısa vezinli dörtlükleri almış, onları karakterine göre tasvirî parçalar diye belirtmiştir. Bu parçaları Fıtrat aşağıdaki başlıklar altında birleştirmiştir:

1. Yaz-kış münazarası; 2. Bir savaş meydanı hakkında; 3. Yaz oyunları; 4. Avdan savaşa; 5. Tağuş beyinin savaşı; 6. Uygarlarla savaş; 7. İki tüccarın arasında; 8. Ayrılık; 9. Sevgiye ait parçalar; 10. Üç savaş (beş parça); 11. Bir savaş; 12. Destanın başlangıcı (altı parça); 13. Bir mersiye (üç parça).

Parçalar şekil ve anlam açısından birbiriyle uygunlaştırılarak başlık altında birleştirilmiştir. İlk kısma anlam ve konu açısından birleştirilen b-b-b-a şeklinde kafiyelenen dörtlükler toplanmıştır.

Qâr, buz qamuğ aruşdı,

Tağlar suvı aqışdı,

Kökşin bulut uruşdı,

Qayğuq bolub okruşur. (c.1, s.162)

Tüm kar ve buzlar eridi,

Dağlarda sular akmaya başladı,

Havada mavi bulutlar göründü,

Her tarafta kayak gibi gezerler.

Bu dörtlükten sonraki dörtlük de sanki onun anlamını kuvvetlendiriyor gibi duygu vermektedir:

Ordi bulut ingraşu,

Aqtı aqın mungraşu,

Qaldı budun tanglaşu,

Kökrak taqın mangraşur.

Bulut inleyip göründü,

Akın nale edip aktı,

El-ulus hayran kaldı,

Bulutlar nara çekip melerler!

İkinci kısımda ikiliklerden oluşan didaktik konular aşağıdaki başlıklarda birleştirilmiştir:

1. Nasihat;

2. Misafir karşılamakla ilgili;

3. Terbiye hakkında;

4. Bir güzelle ilgili;

5. İnançla ilgili parça;

6. Oğluma öğüt;

7. Dünyadan şikâyet;

8. Sevdiği bir kişi için;

9. Zenginlik methinde;

10. Öğüt;

11. Övünmek;

12. Zenginlik hakkında;

13. Aldanan kişiye;

14. Ayrılma;

15. Dinî öğüt;

16. Misafirle ilgili;

17. Rahatla ilgili.

Bu kısımdaki ikiliklerin bazıları hacimli, bazıları ise küçük hacimlidir. Fıtrat manzumeleri tasnif ederken, onların hangi döneme ait olduğunu belirtir. Aynı zamanda parçaların nesrî beyanını verir, anlaşılması güç olan kelimelerin etimolojik tahlilini yapar. Her bir kelimenin anlamsal aşamalarını göz önünde bulundurur.

Örneğin, Fıtrat "tikdağ" sözcüğünün anlamını belirtirken kelimenin aslında "tildağ" olduğunu, "Dîvânu Lugâtî't-Türk"ün 1.cildi 385.sayfasında "bahane" anlamında kullanıldığını ifade eder. Türkçenin ses yapısından yola çıkarak aynı kelimede "k" ve "ğ" ünsüzlerinin gelmediğini, kelimenin aslında "bahane" mânâsındaki "tildağ" olduğunu belirtir:

Okrayuku mundağ ok,

Munda azın tikdağ ok...

Onun (devrin) adeti öyle,

Başka bahaneleri var...

Fıtrat kelime etimolojisi ve anlam tedricini belirtirken "Dîvânu Lugâtî't-Türk"ün tüm ciltlerindeki kullanım yerlerine dikkat çeker.

Tekme çeçek ukuldi,

Bokaklanub бүкүлдү,

Toksın tokun tukuldi,

Yarğalimat yurkaşur.

Her bir çiçek toplandı,

Muğcalanıb бүкүлдүлөр,

Dört puçmaklı tugunlandı,

Bakın, şimdi açılmak için nasıl toplandılar.

Yarğalimat – yarmak fiili burada alakasız görünüyor. “Divan”ın 2.cilt 228.sayfasında bu dörtlük geçiyor. Orada “yarğalimat” yerine “yazılıp yine” denilmiştir ki, anlamı “açılıp yine” demektir. Buna göre bu kelimeyi de “yazğalimat” diye okunmalı”.¹¹⁸

Fıtrat manzum parçalar üzerinde fikir belirtirken, bazen Kaşgarlı Mahmud’la de bahse girer.

<i>Kara tunuk kacursadım,</i>	Kara geceyi geçirmek,
<i>Ağır unı uçursadım,</i>	Ağır uykuyu kaçırmak istedim,
<i>Yatıkank kaçursadım,</i>	Yedi yıldızı kaç defa saydım,
<i>Sakış içre künüm tuğdı.</i> ¹¹⁹	Hayaller arasındayken gün doğdu kaldı.

- dörtlüğündeki “sakış” kelimesine Kaşgarlı Mahmud “saymak” diye anlam verir. Fıtrat ise bu kelimenin “Dîvânu Lugâti’t-Türk”te “gecikmek” anlamındaki “sakımak” fiil şekli olduğunu gösterir, son mısraya “hayaller arasındayken gün doğuverdi” diye mânâ verir.

<i>İzu berib buşuttım,</i>	Serbest bıraksam da zorladım biraz,
<i>Tavar, yuluğ naşuttım,</i>	Kan diyeti diye verdiği şey,
<i>Aren assın aşuttım,</i>	Malını taşıttırdım, batırların aybını örttüm,
<i>Yukın barca özi cığdı</i>	Tüm yükünü yığdı, kimse yardım etmedi.

dörtlüğünün 3. mısrası Kaşgarlı Mahmud tarafından “Baturların ayıbını yaşuttırdım/gizledim” şeklinde nesrî beyan edilir. Fakat Fıtrat “as” sözcüğü “Dîvânu Lugâti’t-Türk”ün 1.ciltinin 39-76.sayfalarında “ölaksa” anlamında geldiğini ileri sürer, Kaşgarlı Mahmud’ın kastettiği “utanç/kötülük” mânâsını yanlış bulup, “aşuttım” kelimesini “aşatdım” şeklinde okuyup, mısrayı “savaşta ölen bahadırların cesetlerini yedirdim” diye tercüme eder.¹²⁰ Fıtrat eserinde bu şekilde 700’den fazla sözcüğü izah ederek incelemiştir.

“En Eski Türk Edebiyatı Nümüneleri” eserinin 3.kısımında izahlanması gereken kelimeler için sözlük vermiş, 130’a yakın kelimeyi açıklamıştır. Sözlük kısmındaki kelimelerin etimolojisini incelerken, anlam tedricine dikkat ederek “Dîvânu Lugâti’t-Türk”, “Kutadgu Bilig”, “Atabet ul-hakayık”, “Mukaddimet ul-edep”, 18.yy.da yazılan “Esmail Ağa seyahatnamesi” gibi eserler, “Abuşka”, “Lügat-ı Çağatay” sözlüklerindeki versiyonlarını da tahlile celbeder. Örneğin, “*asiz – bizim bugün kullandığımız “esiz” kelimemizdir. “Dîvânu Lugâti’t-Türk”e göre “kötü” demektir. “Kutadgu Bilig”, “Atabet ul-hakayık”ta da her zaman “ıdgü” kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır*”.¹²¹

Fıtrat sözlüğün bir yerinde “ukrimek” kelimesini açıklarken, onun Çağatayca şekli “ukurmek” olup, “hareket ettirmek” anlamını verdiğini Emirî’nin meşhur beytiyle örnekendirir:

Leb ukur tekellümge zülfünü perişan kıl,
*Kand kıymetin sindir, narhi enber arzan kıl.*¹²²

Beytin anlamına göre burada “dudak konuşmak için harekete geçer”.

Fıtrat sözlükle ilgili bazen Necip Asım beyle münakaşaya girer. Necip beyin yayına hazırladığı “Atabat ul-hakayık” neşrinden tatmin olmadığını, metnin okunmasında ve açıklamalarında hataların olduğunu belirtir. Örneğin, “ayık” kelimesine Necipbey “eylemek, kılmak” diye anlam verir. Fıtrat ise bu kelimenin ana kökünün “eymek” olup, “söylemek” anlamını verdiğini deliliyle ifade eder.¹²³

Fıtrat “Alp Ertonga” mersiyesinden bahsederken de kendi görüşlerini ileri sürer. Fuad Köprülü ile “Alp Ertonga” mersiyesi konusunda tartışmaya girer. Köprülü “Türk edebiyatının menşei” makalesinde Alp Ertonga mersiyesini anlam açısından dört mersiye ayırmıştır. Fıtrat ise bu dört mersiyede aslında iki mersiye olduğunu, ikisinin Alp Ertonga dörtlükleri, diğer iki mersiye ise yeni bir adın verilmesi gerektiğini iddia eder.

Köprülü “Dîvânu Lugâti’t-Türk”de “Alp Ertonga” mersiyesinin 12 parçadan oluştuğunu belirtir. Fıtrat ise bu fikre katılmaz, mersiye on parça olduğunu, geri kalan iki parçanın ise vezin, kafiye ve konu açısından başka başka olup, eklememize imkansız der.¹²⁴ Fikrini delillemek amacıyla aşağıdaki dörtlüğü örnek getirir:

<i>Yügürdi kaval at,</i>	Güzel at koşmaya başladı,

¹¹⁸ Fıtrat, En Eski Türk Edebiyatı Nümüneleri. (yay.haz. A.Hamrayeva) Taşkent, 2008, s. 28.

¹¹⁹ Fıtrat, a.g.e., s.44.

¹²⁰ Fıtrat, a.g.e., s.48.

¹²¹ Fıtrat, a.g.e., s.101.

¹²² Fıtrat, a.g.e., s.103.

¹²³ Fıtrat, a.g.e., s.103.

¹²⁴ Fıtrat, a.g.e., s.32.

*Çakıldı kızıl ot,
Küyürdü arut ot,
Saçrab aning ortanu.*

Toynaklarından sıçrayan,
Kırmızı alevler,
Etraftaki kuru otları yaktı.

Fıtrat “Alp Ertonga” mersiyesi için müstakil bir eser diye yaklaşımda bulunur, Alp Ertonga şahsına ilgi duyar, “Alp Ertonga” kelimesinin anlamını verir, mersiye'nin yazılma sebebini açıklar.

Daha sonraki yıllarda “Divan”daki manzum parçalar İ.Stebleva tarafından araştırılmış, B.Atalay tercümesi ve S.Mutallibov neşrine istinaden manzum parçalar incelenmiştir¹²⁵. Günümüzde Kaşgarlı Mahmud’un “Dîvânü Lugâtî’t-Türk” eserinin Özbekçede neşirleri yapılmıştır. Bunlar A.Rustemov, H.Baltabayev, B.İsabekov¹²⁶ ve K.Sadikov¹²⁷ neşirleri olup, S.Mutallibov’un tercümesine istinaden neşre hazırlanmıştır. Türkoloji araştırmaları için önemli kaynak olması açısından Kaşgarlı Mahmud eseriyle ilgili çalışmalar devam etmektedir.

Kaynakça

- Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimgi davri. – T.: Yangi asr avlodi, 2005. – 375 b.
- Atalay B. Divanu lugatit turk tercimesi. 1-3 cild. Ankara/ 1939-1941.
- Atalay B. Divanü Lügat-it-Türk ve Tercümesi üzerine Notlar / Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-it-Türk (çeviri). Çeviren: Besim Atalay. 5.Baskı. Cild I. – Ankara, 2006.
- Brokelmann.C. Mahmud al-Kasghari uber lie Sprachen un die Stamme der Turlen in XI Jahrh (Korosi Csama – Archivum.) 1921, s.29, 37-39.
- “Divanu lugat” sözleri üçün fehrisť. ÖzRFAŞI Yazmalar fonu. № 5046/I.
- Kaşgarlı Mahmud M. Divan u lügat et-türk. 3 ciltlik (tercüme ve yayın S.Mutallibov). Taşkent: Özbekistan FA neşriyatı, 1960, 1961, 1963. S.987.
- Kaşgarlı Mahmud: Kitab-ı Divan u lügat et-türk (önsöz) İstanbul, 1933 (arap yazısıyla). 425 s.
- Kaşgarlı Mahmud M. Divan u lügat et-türk. İstanbul, C.I-II, 1914; III.C., 1916. ÖzRFAŞI Yazmalar fonu, no 5201-3, 5206-3, 5204-5, 5206-8, 8999, 9000.
- Kaşgarlı Mahmud M. Divan u lügat et-türk. İstanbul, H. 1333. ÖzRFAŞI Yazmalar fonu, no 20927.
- Kaşgarlı Mahmud M. Divan u lügat et-türk. İstanbul, H. 1335. ÖzRFAŞI Yazmalar fonu, no 20928.
- Kaşgarlı Mahmud M. Divan u lügat et-türk. C.1-3 (yay.haz. A.Rustamov, H.Boltabayev, B.İsabekov) Taşkent: MUMTOZ SO‘Z, 2016. 442 s.
- Kaşgarlı Mahmud M. Divan u lügat et-türk (yay.haz. K.Sadikov). Taşkent: G.Gulam neşriyatı, 2017. 483 s.
- Köprülü F. Türk edebiyatının menşei // Milli tetebbular mecmuası. C.2, sy.4.
- Radloff W. Phonetik der nordichen turk sprehen/ Leipzig. -1882. – Pp. 8–19.
- Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм XI века. – М., 1971.
- Fazilov E. Kaşgarlı Mahmut’un «Divanü Lugat-it-Türk» eserinin Almanca, Türkçe, Özbekçe, Uygurca, İngilizce, Farsça, Kazakça, Çince, Azarice ve Rusça Tercümelerinin Karşılaştırmalı Üzerinde / Turcologica III. – Taşkent: Vektor-Press, 2010. C.417-421.
- Fıtrat. En Eski Türk Edebiyatı Nümüneleri. Taşkent-Semerkand 1927. // Fıtrat. En Eski Türk Edebiyatı Nümüneleri. (yay.haz. A.Hamrayeva) Taşkent, 2008. 193 s.
- Fıtrat. Özbek edebiyatı nümüneleri. C.1. Taşkent-Semerkand: Öznaşr, 1928 // Fıtrat. Özbek edebiyatı nümüneleri. C.1 (yay.haz A.Hamrayeva) Taşkent, 2013. 291 s.
- Hudayberdiyev C. “Divan u lügat et-türk”: bulunması, tercümeleri ve incelenmesi // Türkoloji Meseleleri. S.1, 2007.

¹²⁵ Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм XI века. – М., 1971.

¹²⁶ Kaşgarlı Mahmud. Divan u lügat et-türk. C.1-3. Yay.haz. A.Rustamov, H.Boltabayev, B.İsabekov. Taşkent: MUMTOZ SO‘Z, 2016.

¹²⁷ Kaşgarlı Mahmud. Divan u lügat et-türk (yay.haz.K.Sadikov) Taşkent: G.Gulam neşriyatı, 2017.

Махмұт Қашқаридің «Диван Лұғат Ат-Түрк» Атты Сөздігіндегі Ауыз Әдебиеті Үлгілерінің Берілу Құндылығы

Ж.А. НОҒАЙБАЕВА*

Аннотация

Түркі өркениетін жаңғырту контекстінде түркі халықтарының тарихи-мәдени мұрасын зерттеудің маңыздылығы. Бұл тұрғыда Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрік» ғылыми еңбегі түркі ғылымында алатын орны ерекше. Бұл еңбек түркі халықтарының ортақ мұрасы ретінде қарастырылып, оның тілдік ерекшеліктерін зерттеу арқылы орта ғасырлық түркілердің дүниетанымы мен болмысын ашуға бағытталады.

Түйін сөздер: Түркі, халық, қазақ, ғылыми, ізденіс.

Annotation

The importance of studying the historical and cultural heritage of the Turkic peoples in the context of the revival of Turkic civilization. In this regard, Mahmut Kashgari's scientific work "Diwani lugat it-Turk" has a special place in Turkic science. This work is considered as a common heritage of the Turkic peoples and will be aimed at revealing the worldview and personality of the Middle Ages Turks through the study of its linguistic features.

Keywords: Turkic, folk, Kazakh, scientific, research.

Özet

Türk medeniyetinin modernleşmesi bağlamında Türk halklarının tarihi-kültürel mirasını incelemenin önemi. Mahmut Kaşgari'nin «Divani lugat it-turok» adlı bilimsel eseri Türk biliminde özel bir yere sahiptir. Bu eser, Türk halklarının ortak mirası olarak görülüyor ve dilsel özelliklerini inceleyerek Orta Çağ Türklerinin dünya görüşünü ve varlığını ortaya çıkarmayı amaçlıyor.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, halk, Kazakça, bilimsel, arama motoru.

Қазақ елі тәуелсіздігі – халқымыздың сан ғасырлық асыл арманы, қасиетті құндылығы, баға жетпес байлығы болды. Еліміз егемен ел болғалы ақпараттық технология кең қанат жайып, жаһандану үдерісі үстемдік еткен қазіргі замандағы әлемдік кеңістікте өзіне лайықты орын алып, маңызды стратегиялық міндеттерді алдына қойып және оларды оңтайлы шешіп келеді.

Алғашқы елбасы Н.Ә.Назарбаев түркологиялық зерттеулердің маңызын «Түркі өркениетінің текті де терең тамырлы тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үдесінен терең таразылаудың, оны кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне сіңірудің, олардың бойына ешкімнен кем түспейтін тарихының барлығына, яғни кемел келешегінің барына деген сенімді дарытудың, сол арқылы отаншылдық сезімін тәрбиелеудің біз үшін маңызы да, мәні де ерекше» [1] деп, атап көрсеткен болатын. Қазіргі таңда тамыры терең түркі өркениетін жаңғырту жолында, түбі бір түркі халықтарының өткен тарихы, тілі, әдебиеті, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, мифологиялық діни наным сенімдері мен материалдық құндылықтарынан хабар беретін жазба ескерткіштерді қай қырынан болмасын зерттеп, зерделеу маңыздылығын жоғалтпайды. Сол себепті тек қазақ қана емес бүкіл түркі халықтарының ортақ мұрасы болып табылатын М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрік» шығармасы тілін антропо-өзектік

* педагогика ғылымдарының қауымдастырылған профессор, Каспий университеті, Алматы қ., Қазақстан, email: nogaybaeva@bk.ru, ORCID ID: 0000-0002-4008-0127

тұрғыдан саралап, орта ғасырлық түркілердің дүниетанымы мен болмысын танытатын тілдік бірліктердің этномәдени мазмұнын ашу, халықтың жадында сақталып бүгінгі күнге жеткен салт-дәстүр, тұрмыс-тіршілік, мәдениетін сипаттайтын тілдік бірліктердің этнолингво танымдық мазмұнын анықтау маңызды міндеттердің қатарына жатады. Қазақ тіл біліміне «тілдік тұлға» категориясының енгізілуі жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнмен толығына мүмкіндік жасап, тілді зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісі аясынан шығып, адамның санасы, ойы мен рухани қызметімен тығыз байланыстағы антропологиялық тіл біліміне айналуына негіз жасалды.

Зерттеу жұмысының мақсаты - «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі тағам атауларына лингвистикалық және этномәдени талдау жасау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Тағам атауларының сандық-тақырыптық жіктелімін жасау
2. Тағам атауларының этимологиялық негізін анықтау
3. Тағам атауларының этномәдени мазмұнын ашу

Зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы-тарихи, сипаттамалы және компонентті талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегіндегі тағам атауларының жүйесі анықталып, олардың этимологиясы мен этномәдени мәні ашылды. Бұл нәтижелер орта ғасырлық түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетін зерттеуде құнды дереккөз бола алады.

Махмұт Қашқаридің «Диван лұғат ат-Түрк» атты сөздігі түркі халықтарының ауыз әдебиеті үлгілерін сақтап, жеткізудегі маңызды еңбек болып табылады. Бұл сөздіктің ауыз әдебиеті тұрғысынан құндылығы келесі аспектілерде көрінеді: Бір негізден өрбіп, заман ағысы ішінде қаншама сандық-сапалық тілдік өзгерістерді бастан өткеріп, сан ғасырлық дербес даму жолынан өтсе де өзіндік бітім болмысымен жалпытүркілік табиғатын сақтап келе жатқан қазіргі түркі тілдерінің даму және қалыптасу ерекшеліктері мен өзара туыстық деңгейлерін анықтауда сүйенер негізгі дереккөзі - көне және орта түркі дәуірінен осы күнге келіп жеткен тарихи жазба ескерткіштер тілі болып табылады. Ата-бабаларымыз із-түзсіз тарих сахнасынан жоғалып кетпей, халқымыздың тілі мен әдебиетін, мәдениетін мен өркениетін, діні мен ділін келер ұрпағының игілігі үшін жазба ескерткіштер бетіне өрнектеп, артқыға мол мұра ретінде қалдырып отырған. Осы ескерткіштер арасында өзгелерінен оқшауланып, оқ бойы озық тұратыны да Махмұд Қашқаридің «Диуан Лұғат-ит-Түрік» еңбегі екені даусыз.

Тарихи және мәдени құндылығы

«Диван лұғат ат-Түрк» 11-ші ғасырдағы түркі халықтарының тілі мен мәдениетін зерттеудің бірегей қайнар көзі болып табылады. Сөздік түркі тілдері бойынша ең ауқымды және ең маңызды ежелгі тіл жәдігері ретінде қарастырылады [1]. Махмұт Қашқари сөздікте ауыз әдебиеті үлгілерімен қатар:

- Түркі тайпаларының тұрмыс-салты мен әдет-ғұрыптары
- Тарихи тұлғалар туралы деректер
- Көне түркі дүниесінің географиялық картасы

сияқты қосымша мәліметтерді де берген [2]. Бұл ақпарат ауыз әдебиеті үлгілерінің тарихи және мәдени контекстін түсінуге көмектеседі.

Ауыз әдебиеті үлгілерінің сақталуы

Сөздікте 9000-нан астам түркі сөзінің араб тіліндегі егжей-тегжейлі түсіндірме-аудармалары берілген [3]. Бұл сөздер арасында ауыз әдебиетінің көптеген үлгілері, соның ішінде мақалдар, жырлар мен аңыздардан үзінділер кездеседі. Сөздікте түркі халықтарының әртүрлі ауыз әдебиеті үлгілері қамтылған:

- Байырғы жырлар;
- Мақал-мәтелдер;
- Аңыздар мен әңгімелер.

Бұл үлгілер түркі халықтарының ауызша мәдени мұрасын сақтап, жеткізуде маңызды рөл атқарады[3].

Махмұт Қашқаридің «Диван лұғат ат-Түрк» сөздігінде ауыз әдебиеті үлгілерінің нақты саны туралы тікелей мәлімет берілмеген. Алайда, сөздіктің мазмұны мен құрылымы туралы кейбір маңызды ақпаратты атап өтуге болады:

Бұл сөздер арасында ауыз әдебиетінің көптеген үлгілері, соның ішінде мақал-мәтелдер, жырлар мен аңыздардан үзінділер кездеседі. Сөздіктің қолжазба нұсқасы 638 беттен тұрады. Сөздікте түркілердің тарихы, географиялық таралуы, тайпалары, диалектілері және дәстүрлері туралы қосымша мәліметтер берілген.

Осы мәліметтерге сүйене отырып, «Диван лұғат ат-Түрк» сөздігінде ауыз әдебиеті үлгілерінің саны айтарлықтай көп екенін айтуға болады. Алайда, нақты санын анықтау үшін сөздікті толық зерттеп, ауыз әдебиеті үлгілерін жеке-жеке санау қажет болар еді. Бұл сөздіктің түркі халықтарының ауыз әдебиеті мұрасын сақтау мен зерттеудегі маңызды рөлін көрсетеді.

Лингвистикалық құндылығы

Махмұт Қашқари сөздікте түркі тілдерінің диалектілері мен ерекшеліктерін де қамтыған[4]. Бұл ауыз әдебиеті үлгілерінің тілдік ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Сөздікте түркі тілдерінің диалектілері мен ерекшеліктері де қамтылған. Мысалы, автор "іңір" сөзінің мағынасын түсіндіріп, оғыздардың оны "імір" деп айтатынын көрсетеді[4]. Бұл ауыз әдебиеті үлгілерінің тілдік ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Айта кету керек, филология ғылымдарының докторы, профессор Бейсембай Кенжебаевтің «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» атты еңбегінде жазуынша, «Сөздікте» 238 өлең-жыр, 270 шақты мақал-мәтел келтірілген. Көптеген өлең-жырлардың өте ерте заманда, тіпті алғашқы қауымдық кезеңде дүниеге келгенін аңғару қиын еместігін түркологтар баса айтуда.

Енді шығармадағы мақал-мәтелдерден біраз мысал келтіріп көрелік: « Батыр майданда, ғалым әңгімеде сыналар»,

« Күздің келетіні жаздан-ақ белгілі»,

« Әдептің басы-тіл»,

«Бақыт белгісі-білім мен ақыл»,

« Арыстан қартайса, тышқан інін күзетер»,

« Құс қанатымен, ер атымен»,

« Көрікті тоның өзіңе болсын, шырын асың өзгеге болсын»,

« Кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында»,

«Ұлық болсаң, кішік бол», - деген мысалдардың бар екендігін еңбегінде атап өтеді. [10.78].

Этнографиялық мәліметтер

Сөздікте түркілердің тарихы, географиялық таралуы, тайпалары және дәстүрлері туралы қосымша мәліметтер берілген [5]. «Диван лұғат ат-Түрк» тек қана сөздік емес, сонымен қатар түркі халықтарының тұңғыш энциклопедиялық анықтамалығы ретінде де қарастырылады[4]. Бұл оның ауыз әдебиеті үлгілерін кең тарихи-мәдени контексте ұсынатынын көрсетеді.

Ғылыми зерттеулердегі маңызы

«Диван лұғат ат-Түрк» табылғаннан бері түркі тілі тарихын зерттеуде үлкен бетбұрыс жасалып, бұрын беймәлім болған кезеңдер туралы жаңа мәліметтер алынды[8].

Бұл сөздік түркітану ғылымының негізін қалаған еңбек ретінде бағаланады. «Диуанның» абыройын асырып, Қашқаридің мерейін үстем еткен нәрсе ол - әрине, осыдан мың жыл бұрынғы түркі тайпалары тілінің сөздік қорын жинақтап, мысалдарымен қоса беруі. Осы күнге дейін Қашқари сөздігіне жасалған статистикалық талдаулардың нәтижесінде бірізділік байқалмайды. К. Броккельманның «Mittelturkischer Wortshats nach Mahmut al-Kashgaris Divan Lugat at-Turk» атты еңбегінде 7993 сөз орын алса, Бесим Аталайдың Индекс сөздігіндегі сөздердің саны 8783. Абдуррахменов пен Муталлибовтың индексінде 9222 сөз берілсе, Вефа Налбанттың түзген сөздігінде 8624 сөз реестерге алынған. Статистикадағы бұл әртүрліліктің себебі кей зерттеушілердің «Диуандағы» реестер сөздермен қоса мысалдар да берілген кей сөздерді де жеке сөз ретінде алғандығымен түсіндіруге болады. Жалпы түркілік сөздермен қатар оғыз, қыпшақ, қырғыз, йағма, ұйғыр секілді тайпалардың өздеріне ғана тән сөздер және белгілі бір аймақта ғана қолданылатын диалект сөздер де қамтылған[9].

Сондай-ақ антропонимдерге, этнонимдер мен топонимдерге де арнайы тоқталып, олар жайында жан-жақты мәліметтер келтіруі «Диуанға» жай бір сөздік қана емес, энциклопедиялық та рең береді. Яғни «Диуанды» «түркі халықтарының энциклопедиялық анықтамалығы» деуге де болады. Осылайша «Диуан Лұғаттың» сөздік қоры түркілердің тек тілін ғана емес, рухани және материалдық мәдениетінің тарихи қырларын да ашып береді. Сөздерге көз жіберіп зерделеген әрбір кісі түркілердің отбасы ұғымы мен туысқандық қарым-қатынастары, ескі және жаңа наным-сенімдері, қоғамдық және мемлекеттік құрылымдары, экономикалық тұрмыс-тіршіліктері мен салт-дәстүрлері, ұлттық колөнері, тағам түрлері, қару-жарақтары секілді сан-алуан ерекшеліктері жайында теңдессіз мағлұматтарға қанығары сөзсіз.

Қорытындылай келе, Махмұт Қашқаридің «Диван лұғат ат-Түрк» сөздігі түркі халықтарының ауыз әдебиеті үлгілерін сақтап, зерттеуде теңдесі жоқ құнды дереккөз болып табылады. Оның лингвистикалық, тарихи және мәдени құндылығы түркі халықтарының ауыз әдебиеті мұрасын түсіну мен зерттеуде маңызды рөл атқарады.

Сөз соңында айтарымыз, түркі тілінің тарихи дәуірлерінің қай-қайсысын болмасын зерттеу нысанына алып, белгілі бір дәуірдің тілі жайында пікір айтқысы келген кез келген зерттеушінің Қашқариға соқпай айналып өтуі мүмкін емес. Әрбір пікірін «Диуан Лұғат» арқылы дәйектеп қуаттауға тырысады. Сондықтан да тіл тарихына қатысты жасалған әрбір зерттеуде міндетті түрде Қашқаридың есімін кездестіреміз. Себебі Қашқари түркітану ғылымының негізін қалаушы, түркі әлемінің ең алғашқы филологы. Араб тілінің мысы басып, дәурені жүріп тұрған шақта түркі тілі, мәдениеті, тыныс-тіршілігі, рухани құндылықтары жөнінде сол араб тілінде

еңбек жазып қана қоймай, араб мәдениетінің ошағы Бағдат қаласына барып, халифқа тарту етуі Қашқаридің түркілікті насихаттаушы ұлы миссионер екендігін көрсетеді. Ол түрік тілін тек арабтарға ғана емес, бүкіл өзге ұлт өкілдеріне үйретуді, танытуды, тіпті сүйгізуді көксейді.

Қорытындылай айтқанда, орта ғасырлық түркілердің өмір болмысын, даму деңгейін, танымдық ерекшеліктерін айқындайтын Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегінің антропоэлектік парадигма аясындағы этлингвомәдени мазмұны – орта ғасырлық түркілердің әлемді тануы мен көне түркілер дүниетанымының дәстүрлі сабақтастығын айқындайды. Түрік тілінің араб тілінен бірде-бір кем түспейтінін, түркілердің де жер бетіндегі халықтардың ең бір тектісі, тәңір сүйер жақсы қасиеттерге толы ұлы халық екендігін дәлелдеуге тырысады. М.Қашқари - бүкіл түркі тілдес халықтардың ортақ атасы, ал «Диуан» - түркі тілі мен әдебиеті, мәдениеті мен руханиятының сарқылмас қайнаркөзі десе артық болмас. М. Қашқари «Диуанымен» 1000 жасады және түркілік ұғымы жер бетінен жойылып кетпейінше, бұл екеуі, Алла жазса, мындаған жылдар әлі де жасай бермек! Ізденген ұрпаққа «Сөздіктің» ашар әлі талай құпиясы жетерлік.

Пайдаланылған Әдебиеттер Тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Күлтегін ескерткішінің тұсаукесерінде сөйлеген сөз // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер атты халықаралық ғылыми- теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2001: 9-12б.
2. Манкеева Ж.А. Абайдың шығармалары тілін «тілдік тұлға» тұрғысынан зерттеу мәселелері // Қазақ филологиясы: егіз негіз (ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы: Арыс, 2010: 352 б.
3. Г.Г.Мусабаев «Некоторые сведения о жизни Махмуда Кашгари». //Исследования по тюркологии. Алма-ата, Наука 1969: 54-61.
4. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. -М.:Наука, 1989: 302 с.
5. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі / аударған А.Қ.Егеубай. – Алматы:Хант, – Т.1. 1997:590 б.; – Т.2. 1997: 525б.; Т.3 1998: 597 б.
6. Шәлекенов У.Х. V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. – Алматы: Жібек жолы, 2006: 248 б.
7. Махмуд Қашқари. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит-турк»)/ тәржімалағандар: Қ. Бекетаев, Ә. Ибатов. Алматы: Ана тілі 1993: 192 б.
8. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-турк». // Советская тюркология. – № 1. 1972: 3-17стр.
9. Әлжанов Қ. М.Қашқари: дүниетаным айшықтары // Қазақ даласының ойшылдары (IX-XII ғғ.). – Алматы: Ғылым, 1995. - С. 98-120.
10. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері А., 1948: 268 б.

Дәйексөздер:

[1]https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%83%D0%B0%D0%BD%D0%B8_%D0%B%D2%B1%D2%93%D0%B0%D1%82_%D0%B0%D1%82-%D1%82%D2%AF%D1%80%D0%BA

[2] <https://abai.kz/post/15188>

[3] <https://stud.kz/referat/show/50996>

[4] <https://www.trt.net.tr/kazakh/bag-darlamalar/2024/01/14/makhmu-d-k-ashk-ari-zh-nie-diواني-lu-g-at-at-turk-2088091>

[5] https://en.wikipedia.org/wiki/D%C4%ABw%C4%81n_Lugh%C4%81t_al-Turk

[6] https://altaica.ru/LIBRARY/turks/Mahmud_kz1.pdf

[7] <https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/15835/84/3/4/0/>

[8] <https://bulpolit.enu.kz/index.php/main/article/download/717/547/2966>

SOWET TÜRKMENISTANYNYŇ OKUW KITAPLARYNDA TÜRKIÝÄNIŇ TARYHY

Baýram REJEPOW*

Gysgaça Beýany

1924-nji ýylda döredilen Türkmenistan Sowet Sosialistik Respublikasynda (TSSR) hem birnäçe özgertmeler geçirilýär. SSSR-iň öňe süren 3 esasy konsepsiýasynyň biri hem “medeni rewolýusiýa” diýlip atlandyryldy. Bu konsepsiýa laýyklykda bileleşige girýän döwletleriň çäginde sosialistik medeniýeti ornaşdyrmak, öz bilim ulgamyny ýola goýmak, orta we başlangyç hünär bilim edaralary döretmek boýunça işler geçirilip başlanýar. Şonuň esasynda, medeniýet ulgamynda hem käbir işler edildi. Täze umumybilim berýän mekdepler, şeýle hem uly ýaşlylar üçin sowatsyzlygy ýok etmek maksatly mekdepleri (likbezler) açylýar. Şunlukda türkmen halky sowatsyzdymy? – diýen sorag ýüze çykýar. Sowet häkimiýeti öňki medeniýeti hem-de dini we patyşa Russiýasynyň goýan kapitalistik bilim ulgamyny ýok etmek isleýärdi. Ýogsam, mysal üçin, 1913-nji ýylyň maglumatlaryna görä, diňe bir Zakaspi oblastynda 492 sany köne tipli mekdep bolup, olarda 2903 oglan-gyz okapdyr, deňli – derejeli 63 medresäniň bolsa 719 talyby bar eken. Hywanyň we Buharanyň türkmen etraplarynda hem mekdepleriň we medreseleriň şundan az bolmandygy düşnüklidir.

Sowet taryhynda we taryhnamasynda Türkiýäniň taryhy sowet nukdaýnazarynda beýan edilýär. Oňa laýyklykda, Osman imperiýasynyň Türkiýäniň häzirki ýerlerinde döwlet guran döwründe, onuň günorta-gündogar Ýewropanyň ýerlerine eden ýörişleri, ol ýerleri basyp alyşlary beýan edilýär. Umuman, Sowet Türkmenistanyň okuw mekdeplerinde we ol mekdeplerde okadylan okuw kitaplarynda Türkiýäniň taryhy umumy taryhy nukdaýnazardan däl-de, diňe sowet häkimýetiniň öňe sürýän antidemokratik, kommunistik garaýyşly nukdaýnazaryndan beýan edildi. Dünýä taryhynda, taryhyň dowamynda esasy kolonial döwletler bolup gelen Angliýa, Fransiýa we beýleki döwletler barada giňişleýin taryhy wakalar beýan edilse-de, Türkiýäniň taryhy bilen baglanyşykly taryhy wakalar diňe Russiýanyň özi bilen bolan gatnaşyklar babatynda ýazylypdyr.

Açar Sözler: Sowet, taryh, Türkiýe, Dünýä taryhy, okuw kitaplary, medeniýet, Zakaspi, Ýewropa, patyşa Russiýasy, koloniýa, ýaş türkler.

Abstract

The establishment of the Turkmen Soviet Socialist Republic (TSSR) in 1924 marked the beginning of significant reforms in alignment with the Soviet Union's policies, including the concept of a "cultural revolution." This initiative aimed to introduce socialist culture, establish a standardized education system, and develop primary and vocational schools. As part of these efforts, the Soviet administration sought to eradicate illiteracy through newly established public schools and adult literacy programs.

However, this raises a crucial question: Was the Turkmen population truly illiterate? Pre-Soviet data from 1913 reveals that the Transcaspien region alone had 492 traditional schools with 2,903 students and 63 madrasahs educating 719 students. The educational landscape in Turkmen regions of Khiva and Bukhara was similarly vibrant. The Soviet regime, however, aimed to dismantle these traditional, religious, and pre-capitalist educational structures to replace them with a socialist education model.

In Soviet historiography and education, particularly in Turkmenistan, Türkiye's history was framed through a Soviet lens, emphasizing the Ottoman Empire's expansion into Southeast Europe and other interactions with Russia. Historical narratives in Soviet-era textbooks largely omitted broader global perspectives on Türkiye's history, focusing instead on anti-democratic and communist ideologies. While colonial powers like Britain and France received comprehensive coverage, Türkiye's history was primarily explored in the context of its relations with Russia, limiting a more balanced

* Mugallym, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti, bayram.rejepoff.1988@gmail.com.

understanding of its role in global history.

Keywords: Soviet history, Türkiye, world history, textbooks, culture, the Transcaspien region, Europe, Tsarist Russia, colonialism, and the Young Turks.

Özet

1924 yılında kurulan Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (TSSR) bir takım reformlardan geçmektedir. SSCB'nin önerdiği 3 ana kavramdan birine "Kültür Devrimi" adı verildi. Bu anlayış doğrultusunda üye ülkelerde sosyalist kültüre girilmesi, tanıtılması, kendi eğitim sisteminin kurulması, orta ve ilköğretim mesleki eğitim kurumlarının kurulması yönünde çalışmalar yürütülmektedir. Bundan yola çıkarak kültür alanında bazı çalışmalar yapıldı. Okuma yazma bilmeyen yetişkinler için (likbez) okulları ve yeni orta okullar açılmaktadır. Bununla birlikte Türkmen halkı okuma yazma bilmiyor muydu? - sorusu ortaya çıkıyor. Sovyet hükümeti, Çarlık Rusya'sının eski kültür ve dinini, kapitalist eğitim sisteminin yok etmek istiyordu. Mesela 1913 yılındaki verilere göre sadece Zekaspi vilayetinde 492 eski usul okul bulunmakta ve bu okullarda 2903 kız ve erkek eğitim görmektedir ve aynı seviyedeki 63 medresede 719 öğrenci eğitim görmektedir. Hive ve Buhara'da yer alan Türkmen ilçelerinde de yukarıdaki medrese ve okul sayılarından az olmadığı açıktır.

Sovyet tarihi ve tarihçiliği, Türkiye'nin tarihini Sovyet bakış açısıyla anlatır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun günümüz Türkiye'sinde devlet kurduğu dönemde Güneydoğu Avrupa topraklarına yaptığı yürüyüşler ve fetihler anlatılmaktadır. Genel olarak Sovyet Türkmenistan'daki okullarda ve bu okullarda okutulan ders kitaplarında Türkiye tarihi genel bir tarihsel bakış açısıyla değil, Sovyet'in antidemokratik ve komünist görüşleri açısından aktarılıyordu. Dünya tarihinde, tarih boyunca büyük sömürgeci güç olan İngiltere, Fransa ve diğer ülkeler hakkında geniş çaplı tarihi olaylar aktarılsa da, Türkiye tarihine ilişkin tarihi olaylar sadece Rusya ile ilişkiler üzerinden aktarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sovyet, tarih, Türkiye, Dünya tarihi, ders kitapları, kültür, Zakaspi, Avrupa, Çarlık Rusyası, koloni, Jön Türkler.

1922-nji ýylda döredilen sosialistik garaýyşlary döwlet häkimiýetinde wagyz edýän döwletleriň syýasy birleşmesine öwrülen Sowet Sosialistik Respublikalarynyň Soýuzy (SSSR) geçen asyryň taryhy garaýyşyna düýpgöter täze düşüňjeleri we usullary ornaşdyrdy. Bu syýasy birleşmä giren döwletleriň durmuşynda, şol sanda, 1924-nji ýylda döredilen Türkmenistan Sowet Sosialistik Respublikasynda (TSSR) hem birnäçe özgertmeler geçirilýär. SSSR-iň öňe süren 3 esasy konsepsiýasynyň biri hem “medeni rewolýusiýa” diýlip atlandyryldy. Bu konsepsiýa laýyklykda bileleşige girýän döwletleriň çäginde sosialistik medeniýeti ornaşdyrmak, öz bilim ulgamyny ýola goýmak, orta we başlangyç hünär bilim edaralary döretmek boýunça işler geçirilip başlanýar. Şonuň esasynda, medeniýet ulgamynda hem käbir işler edildi. Täze umumybilim berýän mekdepler, şeýle hem uly ýaşlylar üçin sowatsyzlygy ýok etmek maksatly mekdepleri (likbezler) açylýar. Şunlukda türkmen halky sowatsyzdymy? – diýen sorag ýüze çykýar. Sowet häkimiýeti öňki medeniýeti hem-de dini we patyşa Russiýasynyň goýan kaptalistik bilim ulgamyny ýok etmek isleýärdi. Ýogsam, mysal üçin, 1913-nji ýylyň maglumatlaryna görä, diňe bir Zakaspi oblastynda 492 sany köne tipli mekdep bolup, olarda 2903 oğlan-gyz okapdyr, deňli – derejeli 63 medresäniň bolsa 719 talyby bar eken. Hywanyň we Buharanyň türkmen etraplarynda hem mekdepleriň we medreseleriň şundan az bolmandygy düşnüklidir.

Sowetler döwründe döredilen mekdeplerde, okatmagyň mazmunyny we usullaryny üýtgetmegiň esasy ugruny sowet häkimýetiniň öňe sürýän garaýyşlary bilen baglanyşdyrmak bolýar. Taryhy okatmagyň maksatnamasynda has irki döwürleri öwrenmekligi gysgaltnmagyň hasabyna täze döwre ünsi güýçlendirmek göz önünde tutulýar. Sowet biliminiň okuw maksatnamasynda okuwçylara halk köpçüliginiň durmuşyny, öndüriji güýçleriň we önümçilik gatnaşyklarynyň ösüşini, synplar we synpy göreş ýaly meseleleri öwretmek öňe sürülýär.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda sowet mekdepleriniň okuw maksatnamalarynda öňki patyşa döwrüniň mekdeplerinde berlen bilimiň esaslary sowet häkimýeti tarapyndan inkär edildi. Taryh boýunça 1917-nji ýyldan öňki dini mazmunly maksatnamadan we okuw kitabyndan aýgytlaýjy

bölüniş amala aşyryldy. Taryhy bilimlerini mazmuny üýtgedildi.

1934-nji ýylyň 15-nji maýynda kabul edilen «SSSR – in mekdeplerinde graždan (raýat) taryhyny okatmak hakynda» diýen karar ýurduň mekdeplerinde taryhy okatmagyň ýagdaýyny düýpli üýtgetýär. Şeýlelikde SSSR-in we daşary ýurtlaryň taryhy öwrenilip başlanýar. Taryhy maglumatlary yzygider beýan etmek ylmy döwürleşdirilişe, adamzat jemgyýetiniň ösüş prosesini bitewüligine göz önüne getirilmeli edilýär. Şunlukda III–IV synlar üçin “SSSR taryhynyň gysgaça kursy”, IV syn üçin “Gadymy dünýä we Orta asyrlar taryhy”, V–VII synlar “Täze taryh we SSSR taryhy” hem-de VIII–X synlar üçin hem maksatnamalar işlenilip düzülýär, şeýlede orta we ýokary mekdepler üçin taryh dersinden täze okuw kitaplaryny taýýarlamaklyk teklipleri edilýär.

Bu okuw kitaby diňe bir başlangyç synlar üçin watan taryhy dersiniň ýörelgesini işläp taýýarlamakda däl-de, eýsem, ýokary synlarda we ýokary okuw mekdeplerinde SSSR taryhy dersi üçin ýörelgäni işläp taýýarlamakda-da möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. 1940-njy ýylda VIII–X synlar üçin SSSR taryhy boýunça okuw kitaplary A. M. Pankratowanyň, A. W. Mişuliniň redaksiýasy bilen Gadymy dünýä taryhy boýunça okuw kitaby, “Orta asyrlar taryhy” A. E. Kosminskiniň, “Täze taryh üçin okuw kitaby” (I bölüm) A. W. Ýefimowanyň redaksiýasy bilen çap edilýär. 1945-nji ýylda “Täze taryh” boýunça (II döwür) okuw kitabynyň W. M. Hwostowanyň we L. I. Zubokanyň redaksiýasy bilen çykmagy bilen taryhyň mekdep dersi boýunça okuw kitaplary taýýarlanylýar. Olar mekdep okuwçylarynda şol döwrüň talaplaryna laýyklykda taryhy bilimleriniň ul-gamynyň kemala gelmeginiň şertleri bilen üpjün edilipdir. Şondan soň hem 1959-njy we 1965-nji ýyllarda taryhy okatmagyň kararlary üýtgedilýär we şol kararlara esasynda täze kitaplar ýazyldy we indi kitaplarda “Türkiýäniň taryhy” sosolistik aň bilen beýan edildi.

Aziýanyň esasy döwletleriniň biri bolan Türkiýe döwleti Osman imperiýasynyň dowamy bolmak bilen, onuň taryhy hem SSSR-in şol sanda TSSR-in okuw mekdeplerinde okadylyp başlanýar. Kitaplar ilki bilen merkezde, Moskwada ýazylyp soňra bolsa respubliklara paýlanylardy. Respublikalar öz dillerinde terjime edenlerinde şol merkezde çykan kitaplaryň mazmunyny üýtgetmäge rugsat edilmeýärdi.

Sowet taryhynda we taryhnamasynda Türkiýäniň taryhy sowet nukdaýnazarýnda beýan edilýär. Oňa laýyklykda, Osman imperiýasynyň Türkiýäniň häzirki ýerlerinde döwlet guran döwründe, onuň günorta-gündogar Ýewropanyň ýerlerine eden ýörişleri, ol ýerleri basyp alyşlary beýan edilýär. 6 – njy synlar üçin niýetlenen orta asyr taryhy okuw kitaplarynyň birinde “*Türk feodallary Kiçi Aziýany eýeländen soň, täze basyp alyşlara ymtylýardylar. Türkler bilen Ýewropa kenarynyň aralygynda diňe bir darajyk bogaz bardy. Wizantiýanyň Serbiýa we Bolgariýa garşy uruşýan mahallarynda, harby kömek sorap, Osmanlylara ýüz tutýan mahaly seýrek bolmandyr we şeýle etmek bilen Wizantiýa öz-özünü heläkçilige alyp barýardy. Türkler Balkan ýarymadasynyň üstüne çapawulçylyk edip, tutuş ülkeleri talapdyrlar we tozdurypdyrlar. Osmanlylar Balkan ýurtlarynyň gowşaklygyna gözleri ýetenden soň, çapawulçylyk etmekden basyp alyşlara geçipdirler*” – (Арибалова Е.В., 1964, с165) diýlip beýan edilýär. Bu bolsa Osman döwletine ýaramaz häsiýetnama berip, monarhiýa garşy syýasatyny wagyz etmek isläpdir. Bu bolsa bir taraplaýyn taryhy garaýşy beýan etmegine getirýär.

Sosialistik garaýyşly, totalitarizm syýasy düzgünli, marksistik-leninçilik ideýaly SSSR döwleti döräp, sowetler häkimiýete gelenden soň, Türkiýäniň taryhyny özleriniň esaslanýan nukdaýnazarlaryndan beýan edende, täze taryh döwründe feodalizm gurluşynyň dargaýan şertlerinde, günbatara ýakyn ýerleşendigine garamazdan, ýagny Ýewropa döwletleriniň, şol sanda, patyşa Russiýasynyň hem kapitalistik gurluşa geçse-de, Osman imperiýasynyň feodalistik gurluşda döwleti dolandyryandygy barada okuw kitaplarynda beýan edýärler.

Orta we täze taryh döwründe, Osman imperiýasynyň Ýewropa ýerlerine basyp alyşlary netijesinde Bolgariýany, Makedoniýany, Gersogowinany, Bosniýany, Albaniýany, Gresiniň, Çernogoriýanyň we Serbiýäniň bir bölegini eýeläp, olary rehimsizlik bilen ezyändigini barada aýdylýar. Sowet taryhnamasynda XIX asyryň ahyrlarynda ol döwletleriň milli garaşsyz döwletlerini döretmekliginiň wagtynyň gelendigini, şol milli garaşsyzlyga ymtylyp, olaryň özleriniň buržuaz

demokratik rewolýusiýalarynyň bolandygyny ýazýarlar. Bu barada “*Günorta-gündogar Ýewropanyň halklarynyň wagty ýetip gelen taryhy wezipesi olary talaýan we gyrýan Osman imperiýasynyň agalygyny ýok etmekden, garaşsyz milli döwletleri döretmekden ybaratdy. 1875-nji Osman agalygyna garşy Gersogowinada we Bosniýada turan gozgalaň Balkanlarda milli-azat edijilik hereketiniň täze tapgyrynyň başyny başlady. Serbiýadan, Çernogoriýadan, Bolgariýadan we Russiýadan meýletinçiler gozgalaňçylara kömege geldiler*” - (Кривогузын ред. билен, 1988, с 131.) diýlip aýdylýar. Şol gozgalaňlar bolup geçýän wagtynda Russiýanyň Balkan ýerlerini eýelemek ugrunda alyp baran rus-türk uruşlarynyň bahanasyny okuw kitabynda: “*Bolgar gozgalaňçylary mertlik bilen söweşdiler, ýöne olaryň güýji deň dälidi. Türk goşunlary gozgalaňçylaryň hereketini basyp ýatylanda çagalary-da, aýallary-da, garrylary-da gaýgyrmadylar. Olar bolgar obalaryny ýakyp, ýer bilen ýegsan etdiler. Olaryň bu wagşyçylyklary birentek ýurtlaryň progressiw güýçleriniň arasynda çuňňur gahar-gazap döretdi*” (Кривогузын ред. билен, 1988, с 132) diýlip beýan edilýär. Ýöne, esasy bellemeli zatlaryň biri, günorta-gündogar Ýewropa halklary gelip çykyşy boýunça slawýan halklary bolandygy üçin, ruslar olara doganlyk duýgudaşlygyny ýokary derejede görkezdi. Ýeri gelende bellesek, 1920-1930-njy ýyllardaky Türkmenistanyň çägendäki bolup geçen halk hereketlerini “Basmaçylyk hereketi” diýip atlandyran sowet taryh kitaplary, ýokarda agzalyp geçilen halklaryň rewolýusion hereketlerini “Milli-azat edijilik hereketi” diýip atlandyrdy.

Günorta-gündogar Ýewropa halklarynyň Osman imperiýasyna garşy milli-azat edijilik hereketleriniň tamamlanmagyny şeýle suratlandyrýarlar: “*Günorta-gündogar Ýewropanyň halklaryny entek Osman imperiýasynyň häkimiýeti astynda galan ýerleriň halklaryny – slawýan we grek territoriýalarynyň bir bölegini şonuň ýaly-da, Albaniýanyň halklaryny azat etmek işi diňe XX asyryň ikinji onýyllygynyň başlarynda tamamlandy. Şol wagtlara çenli Osman imperiýasy özüniň ýarym feodalçylyk gurluşynyň dargamagy we 1911-1912-nji ýyllarda Italiýa garşy uruşda ýeňilmegi netijesinde, öňküsinden-de has gowşapdy. Garaşsyz döwletler – Bolgariýa, Serbiýa, Çernogoriýa we Gresiýa Balkan soýuzyny döretdiler hem-de 1912-nji ýylyň güýzünde Osman imperiýasyna garşy uruş başladylar. Olaryň alyp baran urşy adalatly häsiýetdedi*” (Кривогузын ред. билен, 1988, с 137.). Bu barada ýene-de “*Bolgariýanyň türk zulumyndan azat edilmegi bilen birlikde ýerleriň hemmesine diýen ýaly eýelik edip gelen türk feodallary ýok edildi we Bolgariýanyň azat edilmeginiň özi buržuaz demokratik rewolýusiýanyň roluny obýektiw suratda ýerine ýetirdi*” (Кривогузын ред. билен, 1988, с 133).

Sowet taryhçylary XX asyryň başynda Russiýada 1905-1907-nji ýyllarda bolup geçen buržuaz-demokratik rewolýusiýasynyň esasynda, goňşy halklaryň, şol sanda, türkleriň-de oýanyp başlandygyny, olaryň antifeodalistik garaýyşlara rewolýusion çykyşlary alyp barandygyny, “*Ýaş türkler*” atly syýasy-rewolýusion guramanyň Russiýada bolup geçen şol rewolýusiýanyň täsiri esasynda Osman imperiýasyna garşy çykyşlara başlandygyny aýdýarlar. Aziýanyň we Ýewropanyň imperialistik gurluşly döwletleriniň Russiýanyň şol rewolýusiýasyny nusga edinendiklerini belleýärler: “*Imperiýanyň birentek ülkelerinde ekerançylaryň we senetçileriň, esgerleriň hem-de matroslaryň tolgunýşyklary başlandy, ofiserlere daýanyp, ýaş türkler 1908-nji ýylyň iýulynda Makedoniýada gozgalaň turuzdylar. Tiz wagtdan soň Stambulda häkimiýet hakykat ýüzünde, ýaş türkleriň komitetiniň eline geçdi*” (Кривогузын ред. билен, 1988, с 167).

Imperializmiň kolonial sistemasynyň krizisiniň başlanýan döwründe, Russiýada bolup geçen Fewral we Oktýabr rewolýusiýanyň ýokary täsiriniň dünýa syýasatyna güýçli zarba urandygyny, imperialistik döwletleriň milli döwletlere bölünmeginde aýgytlaýjy rol oýnandygy bellenilýär. Bu barada “*Türkiýede hem antiimperialistik milli azat edijilik rewolýusiýa ýeňiş gazandy. 1920-1922-nji ýyllarda daýhanlar, işçiler, milli buržuaziýa Antanta döwletleriniň ýurdy böljek bolup eden synanyşyklaryna garşy tutanýerlilik bilen göreşdiler. Sowet Russiýasynyň moral we maddy taýdan kömek bermegi netijesinde türk halky görnükli harby we syýasy işgär Mustafa Kemalyň ýolbaşçylygy astynda inlis-grek interwentlerini derbi-dagyn etdi we soltanyň despotik häkimýetiniň soňuna çykdy. Türkiýe buržuaz respublika boldy*” (Кривогуз И.М. ве баш, 1967, с 39-40) – diýip, Türkiýäniň respublika bolmagynyň esasy gözbaşynda kommunizmiň başlangyçlarynyň we goldawlarynyň durandygyny görkezýärler. Emma türk halkynyň watançylyk duýgusy we gaýduwsyzlygy bolmadyk bolsa Türkiýe respublikasy döremezdi.

Birinji jahan urşundan soň Türkýäniň ýerleri baradaky meseläniň çözülişini sowet taryhçylary we Sowet Türkmenistanynyň taryhy dersi boýunça okuw kitaplarynda şeýle beýan edýärler: “*Ozalky nemes koloniýalarynyň we Osman imperiýasynyň eýelik eden ýerleriniň ykbaly ýeňiji döwletleriň arasynda ýiti göreş ýagdaýynda çözülýärdi. Imperialistler Germaniýanyň ozalky koloniýalaryny we Türkýäniň eýelik eden ýerlerini aç-açan basyp almaga milt edip bilmeyärdiler. Milletler Ligasyny perdelenip, Fransiýa we Beýik Britaniýa Germaniýanyň koloniýalaryny hem-de Türkýäniň eýelik eden ýerlerini paýlaşdylar. Oktýabr sosialistik rewolýusiýasynyň gös-göni täsiri astynda halklaryň azat edijilik göreşi netijesinde Awstro-Wengriýa we Osman imperiýalarynyň harabaçylygynda milli döwletleriň ençemesi döredi*” (Кривогуз И.М. ве башг, 1968, с 54-55).

Umuman, Sowet Türkmenistanynyň okuw mekdeplerinde we ol mekdeplerde okadylan okuw kitaplarynda Türkýäniň taryhy umumy taryhy nukdaýnazardan däl-de, diňe sowet häkimýetiniň öňe sürýän antidemokratik, kommunistik garaýyşly nukdaýnazaryndan beýan edildi. Dünýä taryhynda, taryhyň dowamynda esasy kolonial döwletler bolup gelen Angliýa, Fransiýa we beýleki döwletler barada giňişleýin taryhy wakalar beýan edilse-de, Türkýäniň taryhy bilen baglanyşykly taryhy wakalar diňe Russiýanyň özi bilen bolan gatnaşyklar babatynda ýazylypdyr.

Peýdalanylýan Edebiýatlar

Агібалова Е.В. Орта асырлар тарыхы. 6-нжы клас учин оқув кітабы. – А.: Туркменистан, 1964.

Тазе тарых: 1871-1917. Орта мектебин 9-нжы клас учин оқув кітабы. (Кривогузын ред. билен). – А.: Магарыф, 1988.

Кривогуз И.М. ве башг. Ин тазе тарых/1917-1945/: орта мектеп учин голланма. – 5 нешир. -А.: Туркменистан, 1967.

Кривогуз И.М. ве башг. Ин тазе тарых: Орта мекд. 9 класы учин голланма. – 6 нешир. -А.: Туркменистан, 1968.

Ин тазе тарых. 1917-1939: Орта мектебин 9-нжы кл. учин кітабы/ В.К. Фураевин ред. билен. – А.: Магарыф, 1988.

TÜRKMENİSTAN'DA KARAMANOĞULLARI ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR (TARİH, DİL VE EDEBİYAT BAĞLAMINDA)

Ýazgeldi ÇARYÝEW*

Özet

Karamanoğulları beyliğinin tarihi, coğrafi konumu, meslekleri ve folkloru hakkında dünya tarihinde çok sayıda eser yazılmıştır. Türkmenistan'da bağımsızlığımızı kazandıktan sonra dünya çapında kurulan Türkmen devletlerinin tarihi geniş bir kapsam kazandı. Sonuç olarak farklı ülkelerden el yazması kaynaklarının örnekleri getirildi. El yazmaları detaylı bir şekilde incelendi, bilimsel makaleler ve kitaplar yayınlandı, halkımız geçmiş tarihiyle geniş çapta tanıştı. Dünyada kurulan birçok devletlerin, beyliklerin Türkmenler tarafından kurulduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda Anadolu'da inşa edilen Türkmen beyliklerinin tarihi ve onlarla ilgili olan kaynaklar öğrenildi ve bu zamanda-da incelenmeye devam edilmektedir. Anadolu'daki Türkmen beylikleri arasında yer alan Karamanoğulları beyliği hakkında Türkmen bilim insanları çok sayıda bilimsel işler yazmışlar ve yeni araştırmalara devam etmektedirler. Onlardan ilki O. Ekayev'in okul çocuklarına yönelik kitabında Karamanoğullarının tarihi hakkında bilgiler yer alıyordu. 2001 yılında olsa tarihçi J. Gurbangeldiyev, "Esger" gazetesinde Karamanoğulları beyliğinin tarihine adanmış geniş kapsamlı bir makale yayınladı. Sonra 2020 yılında G.A. Muhammedov "Türkmenleriň garamanogullary begliginiň esaslandyrylmagy we syýasy, durmuş-ykdysady, medeni taýdan ösüşi" ("Türkmenlerin Karamanoğulları beyliğinin kuruluşu ve siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimi") başlıklı bilimsel işini yazdı. Bilim insanının çalışmasında Türkmen Karamanoğulları beyliğinin tarihinin her sayısı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu çalışma sonucunda Türkmen halkı Karamanoğulları beyliğinin tarihiyle tam olarak tanıştı. Karamanoğullarının tarihi üzerine yapılan kaynaklar arasında "Karamannama" en ilgi çekici olanıdır. Bu yazı Türkmen halkı için bilinmeyen bir kaynaktır. Şu anda biz bu destanın bir tarihi kaynak olarak kendi ılemi işimizi yazıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Karamanoğulları beyliği, Küçük Aziya tarihi, "Karamannama", Türkmenistan tarihi, Anadolu Seljuklu devleti, Muhammed bey.

Abstract

Many works have been written in world history about the history, geographical location, professions and folklore of the Karamanoguls beylik. After gaining our independence in Turkmenistan, the history of the Turkmen states established around the world has gained a wide scope. As a result, examples of manuscript sources were brought from different countries. The manuscripts were examined in detail, scientific articles and books were published, and our people became widely acquainted with their past history. It has been determined that many states and beyliks established in the world were founded by the Turkmens. At the same time, the history of the Turkmen beyliks established in Anatolia and the sources related to them have been learned and are still being examined. Turkmen scientists have written many scientific works about the Karamanoguls beylik, which is among the Turkmen beyliks in Anatolia, and continue to conduct new research. The first of them was information about the history of the Karamanoguls in the book of O. Ekayev for schoolchildren. In 2001, the historian J. Gurbangeldiyev published a comprehensive article in the newspaper "Esger" devoted to the history of the Karamanoguls beylik. Then in 2020 G.A. Muhammedov wrote his scientific work "Türkmenleriň garamanogullary begliginiň esaslandyrylmagy we syýasy, durmuş-ykdysady, medeni taýdan ösüşi" ("The establishment and political, socio-economic and cultural development of the Karamanoguls beylik of the Turkmens"). In the work of the scientist, each issue of the history of the Karamanoguls beylik of the Turkmens was studied in detail. As a result of this work, the Turkmen people got acquainted with the history of the Karamanoguls. Among the sources on the history of the Karamanoguls, the most interesting is

* Öğr. Magtymguly adindeki Türkmen devlet universitetisi, chariyevyazgeldi94@gmail.com. Orcid: 0009-0008-1764-3156

"Karamannama". This text is an unknown source for the Turkmen people. We are currently writing our own scientific work as a historical source for this epic.

Key Words: Karamanoguls beylik, history of Middle Asia, "Karamannama", history of Turkmenistan, Anatolian Seljuk state, Muhammed bey.

Oğuz Türkmenlerinin Karamanoğulları beyliğinin tarihi, coğrafi konumu, meslekleri ve folkloru hakkında dünya tarihinde çok sayıda eser yazılmıştır. Özellikle Türk bilim adamları bu varlığın tarihi ile ilgili geniş çaplı bilimsel kitap ve makaleler yayınlamışlardır. Biz onlaryn hepsine kendi teşşekküllerimizi iletiyoruz. Türkmenistan'da bağımsızlığımızı kazandıktan sonra dünya çapında kurulan Türkmen devletlerinin tarihi geniş bir kapsam kazandı. Sonuc olarak farklı ülkelerden el yazması kaynaklarının örnekleri getirildi. El yazmaları detaylı bir şekilde incelendi, bilimsel makaleler ve kitaplar yayınlandı, halkımız geçmiş tarihiyle geniş çapta tanıştı. Dünyada kurulan birçok devletlerin, beyliklerin Türkmenler tarafından kurulduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda Anadolu'da inşa edilen Türkmen beyliklerinin tarihi ve onlarla ilgili olan kaynaklar öğrenildi ve bu zamanda-da incelenmeye devam edilmektedir. Anadolu'daki Türkmen beylikleri arasında yer alan Karamanoğulları beyliği hakkında Türkmen bilim insanları çok sayıda bilimsel işler yazmışlar ve yeni araştırmalara devam etmektedirler. Bunlardan ilki O. Ekayev'in okul çocuklarına yönelik kitabında bu mülkün tarihi hakkında bilgiler yer alıyordu (Ekäýew, 2009: 153-155). Karamanogullarının tarihi üzerine yazılan bu eser, okul öğrencilerine yönelik olarak kısa ve net bir dille bilgi vermektedir. Beyliğin 1256'dan 1483'e kadar Orta Anadolu'nun güneyini yönettiği, 1277'de Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'yı ele geçirdiği, Moğollara karşı cesurca savaştığı, Osmanlılarla devletlik için yarıştığı ve sonunda onların eline geçtiği belirtiliyor. O. Ekayev, "Orta asyr türkmen döwletlerinde türkmen diliniň ulanylyşy" ("Ortaçağ Türkmen Devletlerinde Türkmen Dilinin Kullanımı") adlı makalesinde, Karamanlı Muhammed Bey'in 1277 yılında Konya'yı ele geçirerek Türk[men] dilini devlet dili olarak ilan eden tarihte ilk kişi olduğu belirtiliyor (Ekäýew, 2014).

2001 yılında tarihçi J. Gurbangeldiyev, "Esger" gazetesinde Karamanoğulları beyliğinin tarihine adanmış geniş kapsamlı bir makale yayınladı (Gurbangeldiyew, 2001). Makalede Karamanlıların Anadolu'ya gelişinden yıkılışına kadar geçen tarihi olaylar anlatılmaktadır. Bilim insanlarının çalışmalarına atıfta bulunan bilim adamı, Türkmenlerin Salir veya Awşar taypasından gelip 13. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'daki Moğol istilası tehdidi altında Anadolu'ya geldikleri fikrini ortaya koyuyor. Makalede ayrıca Karamanlıların 1228 yılında Nuri Sopy bin Sadeddin önderliğinde Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın verdiği Ermenek topraklarına yerleştiği ve Hristiyanlara karşı yapılan savaşlar sonucunda topraklarını genişlettiği belirtiliyor. J. Gurbangeldiyev kendi makalesinde beyliğin 1483 yılında yıkılışına kadar geçen tarihi olayları tutarlı ve anlaşılır bir dille aktarmıştır.

2011 yılında orta ve yüksek öğretim okullarında tarih dışındaki konulara yönelik hazırlanan "Türkmenistanyň taryhy" ("Türkmenistan Tarihi") deneme ders kitabında Türkmenlerin Küçük Asya'da beylikleri kurdukları belirtiliyor ve hepsi genel olarak anlatılıyor (Jumaýew, 2011: 158).

2020 yılında G.A. Muhammedov "Türkmenleriň garamanogullary begliginiň esaslandyrylmagy we syýasy, durmuş-ykdysady, medeni taýdan ösüşi" (Muhammedow, 2020) ("Türkmenlerin Karamanoğulları beyliğinin kuruluşu ve siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimi") başlıklı bilimsel işini yazdı. Bilim insanının çalışmasında Türkmen Karamanoğulları beyliğinin tarihinin her sayısı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bunda beylik tarihini inceleyen Türk tarihçilerin eserleri, tarihi kaynaklar, Türkmen ve Rus bilim adamlarının bilimsel görüşleri kapsamlı bir şekilde incelendi ve yeni bilimsel fikirler ortaya çıkarıldı. Tezde Türkmenlerin Karamanoğulları beyliği'nin kökeni, Anadolu'ya gelme nedenleri, Moğollarla mücadeleleri, ilk olarak Anadolu Selçuklu devleti ve ardından Osmanlılarla olan siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri, Karamanoğulları beyliğinin yönetim sistemi, Karaman halkının hayatı ve kültürel gelişimi hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Bu çalışma sonucunda Türkmen halkı Karamanoğulları beyliğinin tarihiyle tam olarak tanıştı. Bilim adamı G. A. Muhammedov, Karaman halkının tarihi üzerine araştırmalarını sürdürüyor. Ayrıca 2014 yılında bu beyliğin tarihiyle ilgili "Garamanly begliginiň Kiçi Aziýadaky türkmen begliklerini birikdirmek ugundaky syýasaty" (Muhammedow, 2014) ("Karamanlı beyliğinin Küçük Asya'daki Türkmen beyliklerini birbirine bağlama politikası") başlıklı bir makale yayınladı. Makalede 1243 yılında Köseadağ Savaşı (Anadolu Selçukluları ile Moğollar arasında) sonrasında Selçuklu devletinin zayıflaması,

Moğollara karşı direncinin zayıflaması ve bu tehdide karşı Küçük Asya'daki Türkmen topraklarının birleştirilmesi anlatılmaktadır. Bu konuda ilklerden Karamanoğulları beyliği kararlı bir hamle yaptı. Makalede ayrıca 1277 yılında Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya'nın fethi ve Jimri olayı anlatılmaktadır. 1307 yılında Karamanlılar Konya'yı tekrar ele geçirerek kendilerini Anadolu Selçuklu Türkmen devletinin mirasçıları olarak gördüler. Makalede, beyliğin asıl görevinin Anadolu'daki Türkmen beyliklerini birleştirmek ve birleşik bir devlet yaratmak olduğunu düşündüğü belirtiliyor. Bilim insanının 2015 yılında yayımlanan "Garamanogullary begliginde söwda gatnaşyklary" (Muhammedow, 2015) ("Karamanoğulları beyliğinde Ticari İlişkiler") başlıklı makalesinde XIII-XIV. yüzyıllarda Karamanoğulları beyliğinde ticaret ve sanatın gelişimi anlatılmaktadır. G. Muhammedov bu yazısında ağırlıklı olarak 14. yüzyıl seyahetçisi İbn Batuta'nın seyahet işine değinmektedir. Ol Karamanlıların Mısır, Suriye, Irak, Hindistan ve Çin ülkeleriyle ticari ilişkiler yürüttüğünü belirtiyor. Yazıda ayrıca Karamanogulları beyliğinin Doğu ile Batı arasındaki önemli ticaret yolu üzerinde yer aldığı ve iki bölge arasında ana ticaret köprüsü görevi gördüğü de yazılıyor. Bilim insanı ayrıca Karamanoğulları'na birçok bilimsel makale ve tez ittif etti.

Geçmiş tarihi dönemde Karamanoğullarına ittif edilen pek çok tarihi kaynak keşfedilmiştir. Türkçe, Arapça, Farsça ve hatta Yunanca yazılmışlardır. Türk tarihçiler bu kaynakların bir kısmını Türkçeye çevirmişlerdir. Biz onlaryn hepsine minnettarız. Bu tarihi kaynaklar arasında "Karamannama" en ilgi çekici olanıdır. Bu yazı Türkmen halkı için bilinmeyen bir kaynaktır. 2016 yılında G.A. Muhammedov bu eserle ilgili "Garamannama" dessan we taryhy çeşme" (Muhammedow, 2016) ("Karamannama destan ve tarihi kaynak") başlıklı bilimsel makaleyi yayınlayan ilk kişi oldu. "Karamannama" destanının tarihi bir kaynak olarak önemini vurgulamaktadır. Bilim insanı makalesinde çalışmanın özetini anlattı.

Şu anda halkımızın kültürel bir değeri olan Karamanoğullarına ittif edilen yazılmış olan "Şikari'nin Karamannama'sı" adlı eserin incelenmesinde bilimsel çalışmalarımızı yürütüyoruz. Bu eserin tarihi bir kaynak olarak büyük önem taşımaktadır. Bununla bağlantılı olarak "Garamannama" türkmen halkynyň medeni mirasy" ("Türkmen halkının kültürel mirası olan "Karamannama"), "Garamanly Muhammet begiň dil hakyndaky özgertmeleri" ("Karamanlı Muhammed Bey'in Dil hakkında çalışmaları"), "Seýit Jemaleddin metjidiniň arhitektura gurluşynyň garaman binağärçiligi bilen meňzeşligi" ("Seyyid Cemaleddin Camii'nin mimari yapısının Karaman binağarlığına benzerliği"), "«Garamannama» eseriniň döreyiş taryhyndan" ("Karamannama" destanının yaratılış tarihi"), "Magtymgulyň sygyrlarynda we «Garamannamada» Kaýsar şäheri" ("Magtymguly'nin şiirlerinde ve" Karamannama'da "Kayser Şehri") ve Rusya'da "Борьба караманидов против крестоносцев по сведениям «Караманнама»" ("Karamannama" bilgisine göre Karamanoğullarının Haçlılara karşı mücadelesi") adlı bilimsel makaleleri yayımlanmıştır. Şu anda kaynağın tarihi önemini ortaya çıkarmak için araştırmalarımıza devam ediyoruz.

Genel olarak Türkmenistan'da Karamanoğullarının tarihiyle ilgili çalışmalar yeni başlamış olsa da, bu konuda birçok bilimsel başarıya imza atılmıştır. Çünkü Karamanlılar da Türkmen tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Ülkemizde Karamanogulları beyliğinin tarihi ve ona ittif edilen yazılı kaynakların yanı sıra Anadolu'daki inşa edilen beyliklerin tarihi de detaylı olarak incelenmektedir. Bu faaliyetlerin devamı Atavatan tarihinin yaygınlaştırılmasına imkan sağlayacaktır.

Kitap

- Ekäýew, O. (2009). *Türkmenistanyň taryhy (X-XVI asyrlar)*, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Aşgabat.
- Jumaýew, S. (2011). *Türkmenistanyň taryhy*. Orta hünär we ýokary okuw mekdepleriniň taryhdan başga hünärleri üçin synag okuw kitaby, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Aşgabat.
- Ekäýew O. (2014). "Orta asyr türkmen döwletlerinde türkmen diliniň ulanylyşy", *Türkmenistanda ylym we tehnika*, № 5, 30-34.
- Muhammedow G. (2014). "Garamanly begliginiň Kiçi Aziýadaky türkmen begliklerini birikdirmek ugrundaky syýasaty", *Türkmenistanda ylym we tehnika*, № 1, 40-43.
- Muhammedow G. (2015). "Garamanogullary begliginde söwda gatnaşyklary", *Türkmenistanda ylym we tehnika*, № 3, 8-11.

- Muhammedow G. (2016). "*Garamannama*" *dessan we taryhy çeşme*", *Türkmenistanda ylym we tehnika*, № 5, 20-24.
- Gurbangeldiýew, J. (19 Temmuz 2001). *Garamanogullary begligi, Esger*.
- Muhammedow, G. (2020). *Türkmenleriň Garamanogullary begliginiň esaslandyrylmagy we syýasy, durmuş-ykdysady, medeni taýdan ösüşi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Türkmenistanin Ilımlar Akademisi, Tarih ve arkeoloji instituti.

SEMPOZYUM PROGRAMI

ONUR KURULU

Prof. Dr. Ahmet KUTLUHAN, Pamukkale Üniversitesi

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Osman MERT, Türk Dil Kurumu Başkanı

Okan OĞUZ, Kazakistan Cumhuriyeti Denizli Fahri Konsolosu

Prof. Dr. Nergis BİRAY, Pamukkale Üniversitesi Altay Toplulukları Dil ve Kùltürleri Uygulama ve Araştırma Merkezi

Prof. Dr. Feyza TOKAT, Pamukkale Üniversitesi Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Nergis BİRAY

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT

Prof. Dr. Feyza TOKAT

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SARIKÖSE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AĞCA

Dr. Öğr. Üyesi Dilek UZUNKAYA

YÜZ YÜZE OTURUMLAR

KAŞGAR OTURUMU (Büyük Salon) 04.12.2024 (13.30-15.00)		BALASAGUN OTURUMU 04.12.2024 (13.30-15.00)	
Oturum Başkanı Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA		Oturum Başkanı Prof. Dr. Feyzi ERSOY	
13.30-13.45	Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA, “Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Kuşaklar Arası Farklılıklar ve Temel Değerlerin Değişimi”.	13.30-13.45	Prof. Dr. Feyzi ERSOY, “Çuvaşça Kaynaklarda Dîvânü Lugâtî't Türk”.
13.45-14.00	Prof. Dr. Bülent GÜL, “Türk Sözlükçülük Geleneği Bakımından Kaşgarlı Mahmud ve İbni Mühenna”.	13.45-14.00	Prof. Dr. Erkan SALAN, “Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Oğuzlarca Söylendiği Belirtilen Cümlelerdeki Fiiller Üzerine”.
14.00-14.15	Prof. Dr. Bayangül KOJAKHMETOVA RAMAZANOVNA, Uzm. Kamila KOJAKHMETOVA YERMURATOVNA; “Mahmut Qaşqariyduñ ‘Divani Luğat At-Türük’ Eñbegindegi Leksikanıñ Qazaq Şeşendik Önerindegi Körinisi”.	14.00-14.15	Dr. Öğr. Üyesi Dilek UZUNKAYA, “Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Saygı İfadeleri”.
14.15-14.30	Doç. Dr. Ezgi DEMİREL KAMANLI, “Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Tanımlama Yöntemleri: Kaşgarlı Sawlarig Neteg Ukturdı?”.	14.15-14.30	Dr. Nariie SEİDAMETOVA, “Dîvânü Lugâtî't -Türk ve Kırım Tatar Türkçesi Ağızlarının Söz Varlığı”
14.30-14.45	Doç. Dr. Meder SALİEV, “Divânü Lugat'it-Türk'te Geçen Bazı Ses ve Şekil Özelliklerinin Kırgız Türkçesindeki Yeri”.	14.30-14.45	TARTIŞMA
14.45-15.00	TARTIŞMA	14.45-15.00	

BAĞDAT OTURUMU 04.12.2024 (13.30-15.00)		YARKENT OTURUMU 04.12.2024 (13.30-15.00)	
Oturum Başkanı Prof. Dr. Alimcan İNAYET		Oturum Başkanı Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM	
13.30-13.45	Prof. Dr. Alimcan İNAYET, “Divanu Lugati't-Türk'te Geçen 'Songkur' Sözcüğünün Çincedeki Biçimleri Üzerine”.	13.30-13.45	Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM, Doç. Dr. Ümit Özgür DEMİRCİ, Dr. Aysun SOYER; “Divanu Lugati't-Türk'teki İşlek Olmayan Yapım Ekleri Üzerine”.
13.45-14.00	Prof. Dr. Kenzhegul ESİRKEPOVA; “Maxmut Qaşqariy Eñbegindegi Kontseptiler: Tanımdıq jäne Tildik Körinis”.	13.45-14.00	Prof. Dr. Erkin EMET, “Doğu Türkistan'da Yıllarca Süren Bir Sansür Örneği: Divanu Lugat'it-Türk'ün Yeni Uygur Türkçesine Aktarılması Serüveni”.
14.00-14.15	Prof. Dr. Ayman ZEYNULİNA FAYZULLOVNA, Uzm. Aygerim TASHEKOVA TARBİNOVNA; “Mahmud Qaşqariy «Divani Luğat – At-Türk» Eñbeginiñ Alaş Ruvhaniyatına Äseri”.	14.00-14.15	Prof. Dr. Hemide ALİYEVA EHMED GIZI, “Divani Luğati- Türk'ün Azerbaycanda Araştırılması Meseleleri”.
14.15-14.30	Doç. Dr. Dilek HERKMEN, “Divânü Lugâtî't-Türk'ten Hareketle Bay- Eylemi”.	14.15-14.30	Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK, Uzm. Makhabat AKYLBKOVA; “Kırgızistan'da Divanu Lugatit Türk Araştırmaları”
14.30-14.45	Doç. Dr. Gauhar BALGABAYEVA, “Mahmut Qaşqariy Eñbekteri – Tarihi Derek Közi”.	14.30-14.45	Uzm. Gulfar MAMYRBEK MAZHİTOZI, “Divani Luğat İt-Türk' Eñbegi Men Eski Qazaq Tili Arasındağı Leksikalıq Sabaqtastıq”.
14.45-15.00	TARTIŞMA	14.45-15.00	TARTIŞMA

BEŞBALIK OTURUMU 04.12.2024 (13.30-15.00)	
Oturum Başkanı Prof. Dr. Ercan ALKAYA	
13.30-13.45	Prof. Dr. Ercan ALKAYA, Yavuz TANYERİ, “Türkmen Türkçesi İle Divânü Lugâtî't-Türk'ün Söz Varlığının Anlam Bilgisi Açısından Karşılaştırılması”
13.45-14.00	Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN, “Oğuz Grubu Türk Lehçelerindeki Yer ve Mekân Adlarının Divânü Lugâtî't-Türk'teki İzleri”
14.00-14.15	Doç. Dr. Himmet BÜKE, “Kaşgarlı Mahmud'a Göre Oğuzlar Neyi Bilmez?”
14.15-14.30	Prof. Dr. Quralay BIYMOLDAQIZI KÜDERİNOVA, “Köne Türki Jazuvındağı davıstı dıbıstardıñ tañbalanuv ereşelikleri”
14.30-14.45	Uzm. Almagul Khabıyeva Altaikyzy, “Qazirgi Qazaq Tili Men M. Qaşqariyduñ ‘Divani Luğat-it-Türük’ Eñbegindegi Maqal-Mätelder Sabaqtastıǵı”.
14.45-	TARTIŞMA

15.00	

SEMİZKENT (SEMERKANT) OTURUMU (Büyük Salon) 04.12.2024 (15.30-17.00)		BUHARA OTURUMU 04.12.2024 (15.30-17.00)	
Oturum Başkanı Prof. Dr. Ahmet BURAN		Oturum Başkanı Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT	
15.30-15.45	Prof. Dr. Ahmet BURAN, “Kaşgarlı’ya Göre Türk Dilinin Ünlüleri ve Kapalı e Meselesi”.	15.30-15.45	Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT, “Gizli Bir Yarlık Metni Olarak Divanu Lugati’t-Türk”.
15.45-16.00	Prof. Dr. Ferruh AĞCA, “Eski Türkçe kurusak ~ kogursak Sözcükleri Üzerine”.	15.45-16.00	Prof. Dr. Ali AKAR, “Bir Kültürel Manifesto Metni Olarak Divânu Lügâti’t-Türk”.
16.00-16.15	Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ, “Divânu Lugâti’t-Türk’te İkili Biçimler Üzerine Notlar”.	16.00-16.15	Öğr. Gör. Dr. Gulvira DARMENOVA, “Divanu Lugati’t-Türk’teki Hayvan Adlarının Tuva Türkçesindeki Durumu”.
16.15-16.30	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AĞCA, “Dil Öğretimi Bağlamında Divânu Lugâti’t-Türk’te Ses Bilimsel Koşutluk ve Ses Bilimsel İşleme Süreçlerine Katkısı”.	16.15-16.30	Dr. Aigul BAİDİBEKOVNA AMİRBEKOVA, “Qazaq Jäne Türk Tilderindegi Ortaq Frazelogizmdediñ Taqırphatıq Toptarı”.
16.30-16.45	Dr. Selenay KOŞUMCU, “Divânu Lugâti’t-Türk’te ‘Üküş Sevinç Balsa Katıg Oxsunur’ Atasözü Üzerine”.	16.30-16.45	TARTIŞMA
16.45-17.00	TARTIŞMA		

MERV OTURUMU 04.12.2024 (15.30-17.00)		KOÇU OTURUMU 04.12.2024 (15.30-17.00)	
Oturum Başkanı Prof. Dr. Abdullah KÖK		Oturum Başkanı Prof. Dr. Süleyman SOLMAZ	
15.30-15.45	Prof. Dr. Abdullah KÖK, Dr. Özge EKER KAVALÇALAN; Uzm. Mustafa Kemal KÖK; “Türklerin İlk Gastronomi Kitabı Divânu Lügâti’t Türk”	15.30-15.45	Prof. Dr. Süleyman SOLMAZ, “Divânu Lugâti’t-Türk’ün Yazıldığı Dönemde Dil Anlayışı”
15.45-16.00	Prof. Dr. Talip YILDIRIM, Arş. Gör. Dr. Duygu KOCA; “Divanu Lügatit Türk’te Giysi Adları”	15.45-16.00	Prof. Dr. Gökhan ÇETİNKAYA, “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Sürecinde Geribildirim”
16.00-16.15	Doç. Dr. Oğuzhan KARABURGU, “Divânu Lugâti’t-Türk’te Tükenmeyen İki Değer: Bilgelik ve Kahramanlık”.	16.00-16.15	Prof. Dr. Feyza TOKAT, “Divânu Lugâti’t-Türk’ün Çocuk Edebiyatına Uyarlamalarında Dil ve Anlatım”.
16.15-16.30	Dr. Gökçen DURUKOĞLU, - Kaşgarlı’da ‘TÜRK’ – “Divânu Lugâti’t-Türk Karahanlı Türkçesinin Eseri midir?”	16.15-16.30	Prof. Dr. Cemal BAYAK, “Divânu Lügati’t-Türk’te Yer Alan Şiirlerdeki Eğitici ve Öğretici Duygu ve Düşünceler”.
16.30-16.45	Uzm. Ainur ATASHBEKOVA SEİTBKOVA, “Qazaq Tiliniñ Tarihi İşkorpusın Äzirlev Täjiribesinen”.	16.30-16.45	TARTIŞMA
16.45-17.00	TARTIŞMA	16.45-17.00	

HOTEN OTURUMU 04.12.2024 (15.30-17.00)	
Oturum Başkanı Prof. Dr. Nergis BİRAY	
15.30-15.45	Prof. Dr. Nergis BİRAY, Arş. Gör. Süveyda ŞAHİN; “Divânu Lugâti’t-Türk ve Özbek Türkçesindeki Ses Yansımaları Sözcükler -Ses ve Anlam Bakımından Karşılaştırmalı-”.
15.45-16.00	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SARIKÖSE, Kaşgarlı Mahmud’un Tarihi Doğu Türkistan Şehirlerinden Kaydettiği Sözcüklerin Doğu Türkçesi Sözlüklerindeki Durumu
16.00-16.15	Dr. Selma ÇELİK, “Divânu Lugâti’t-Türk’te Geçen Aşk ve Seveda Şiirleri Üzerine”
16.15-16.30	Uzm. Dana PASHAN MUSABEKOVNA, “İstanbul Atavınıñ Qazaq Tilinde Tañbaluvı”.
16.30-16.45	TARTIŞMA

ÇEVİRİM İÇİ OTURUMLAR

BARSAN OTURUMU 06.12.2024 (10.30-12.15)		TARAZ OTURUMU 06.12.2024 (10.30-12.15)	
https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_MjRmNmY5NjctYzM0My00MGVjLWFhZWltODZlNTcONTASNGE2%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%224b55b462-e98f-4bba-a0b1-9d792ff93016%22%2c%22Oid%22%3a%223aa7205f-61e7-42f5-8301-51b606358184%22%7d		https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_ZGIwMjQ0ODYtY2lyNC00ZWE2LTkwZWEtOTI2NDg5MzUzYjI3%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%224b55b462-e98f-4bba-a0b1-9d792ff93016%22%2c%22Oid%22%3a%223aa7205f-61e7-42f5-8301-51b606358184%22%7d	
Toplantı Kimliği: 319 072 410 402 Geçiş kodu: dw2vs79S		Toplantı Kimliği: 362 357 330 222 Geçiş kodu: yg7Rq7WK	
Oturum Başkanı Prof. Dr. Nergis BIRAY		Oturum Başkanı Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK	
10.30-10.45	Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV, Divanü Lugatı-t-Türk Metnindeki Hareke İşaretleri ve Türkçe Sözcüklerin Okunması Üzerine	10.30-10.45	Prof. Dr. Şamsetdin NAJİMOVİÇ ABDİNAZİMOV; Dr. Hocaaxmed YELBAEVİÇ TOLİBAEV; Mahmud Qaşgariydiñ «Devonu-Lugat-İt-Türk» Sözlüğü Hâm Qaraqalpaq Tiline Qatnası
10.45-11.00	Doç. Dr. Ayten Abuzar HAJIYEVA, “Divani Luget İt Turk’ Eserinde Tebiet Movzusu”.	10.45-11.00	Prof. Dr. Duygu UÇGUN, "Türkçe Eğitimi Tarihinin Temel Eserlerinden Sözlükler ve Dil Bilgisi Kitapları Üzerine Hazırlanan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi"
11.00-11.15	Prof. Dr. Gulzhan SHOKYM, Mahmut Qaşqariy Murasımıñ Genderlik Tildik Mäni	11.00-11.15	Doç. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Divanü Lügat-İt Türk" Əsərinə Daxil Edilmiş Folklor Nümunələrində Türklərin Etnik Psixologiyasının Bədii İfadəsi
11.15-11.30	Doç. Dr. Esra Gül KESKİN, “Divanü Lügati’t-Türk’teki Alğı Fiillerinin Karaçay-Malkar Türkçesindeki Durumu Üzerine Bir Değerlendirme”	11.15-11.30	Dr. Övezmuhammet ABDİLLAYEV, “Divanu Lugati’t-Türk’tə Dinî Kavramlar (Türkmen Türkçesi Bağlamında)”
11.30-11.45	Doç. Dr. Tahir AŞİROV, XX. Yüzyıl Türkmen Dili Üzerine Çalışmal: G.H.Alparov (1888-1936) Örneği	11.30-11.45	Dr.Akjağul NURGELDİYEVA, Türkmen Halısının Kökenleri
11.45-12.00	TARTIŞMA	11.45-12.00	Uzm.Roza KOZHABAEVNA BAKBERGENOVA; Mahmud Qaşqariy “Türki Tilderi Sözdüğü” Eñbegindegi Maqal-Mätelderdin Qazaq-Türük Tilderindegi Qoldanısı
12.00-12.15		12.00-12.15	TARTIŞMA

ŞAŞ (TAŞKENT) OTURUMU 06.12.2024 (10.30-12.30)		KEŞMİR OTURUMU 06.12.2024 (11.00-12.30)	
https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_NDAwYTg4YTgtYjNlMjY0YTYxLWlyMzktMzg1YTlZMTZhMDVh%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%224b55b462-e98f-4bba-a0b1-9d792ff93016%22%2c%22Oid%22%3a%223aa7205f-61e7-42f5-8301-51b606358184%22%7d		https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_MTIzZjBjNTYtZThlMjQ0MTdlWE3ZWUtYzNhnNTRiNzRlZDkz%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%224b55b462-e98f-4bba-a0b1-9d792ff93016%22%2c%22Oid%22%3a%223aa7205f-61e7-42f5-8301-51b606358184%22%7d	
Toplantı Kimliği: 377 684 847 017 Geçiş kodu: ho7of9gi		Toplantı Kimliği: 330 728 891 064 Geçiş kodu: xf9yk9ju	
Oturum Başkanı Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SARIKÖSE Aisuluu BAKYTBEK KYZY,		Oturum Başkanı Dr. Öğr. Üyesi Dilek UZUNKAYA Uzm. Makhabat AKILBEKOVA	
10.30-10.45	Doç.Dr.Negizbek ŞABDANALİYEVA, Divanu Lugati'-Türk'ün Kırgızca Çevirileri Üzerine	10.30-10.45	Doç. Dr. Gulnoz SATTAROVA, Dr. Öğr. Üyesi Sema EYNEL; "Qoraqush Yulduzining Siri' Hikâyesinde Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lügâtî't-Türk'ün İzleri"

10.45-11.00	Dr. Öğr. Üyesi İbrahim KEKEVİ, Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen "üşkür-" Eylemleri Üzerine	10.45-11.00	Doç. Dr. Bagila MURATBEK QURMANBEKQYZY, Öğr. Janar ORINBASARKIZI, EMİRGALİ; Türkitanuv Negizderi Jäne M.Qaşqariydıñ Söz Ortologiyası
11.00-11.15	Öğr. Gör. Parahat DURDYGYLYJOV, "Bağımsızlık Döneminde Türkmenistan'da Tarihiler Devletin Tarihi Üzerine Çalışmalar"	11.00-11.15	Prof. Dr. Baqtıcan Qadirova QAYRATQIZI, Uzm. Laura Qumar QAYRATQIZI; Biznes Lingvistikanın Sinergetikalıq Bağıttağı Gılm Salası Retinde Qalıptasuvı
11.15-11.30	TARTIŞMA	11.15-11.30	TARTIŞMA
11.30-11.45		11.30-11.45	
11.45-12.00		11.45-12.00	

KARAÇUK OTURUMU 06.12.2024 (10.30-12.30)		ÖZKENT OTURUMU 06.12.2024 (10.30-12.30)	
https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_NGQ5NDM5YjQtNjVmMC00YjAyLTlmZTktNWFiMWU1Yml2NzBm%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%224b55b462-e98f-4bba-a0b1-9d792ff93016%22%2c%22Oid%22%3a%223aa7205f-61e7-42f5-8301-51b606358184%22%7d		https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_OTeYmMmRjJmM0YtYTESOC00Y2FmLWFmMTctMTRkOTM4OTgzM2Zl%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%224b55b462-e98f-4bba-a0b1-9d792ff93016%22%2c%22Oid%22%3a%223aa7205f-61e7-42f5-8301-51b606358184%22%7d	
Toplantı Kimliği: 397 663 225 742 Geçiş kodu: Z5Jm9Zy2		Toplantı Kimliği: 324 159 414 298 Geçiş kodu: a6nK9fK2	
Oturum Başkanı Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AĞCA Uzm. Faizulla TOLTAY		Oturum Başkanı Öğr. Gör. Dr. Gulvira DARMENOVA Arş. Gör. Süveyda ŞAHİN	
10.30-10.45	Prof. Dr. Sävle ABIMULDINA TOKTASINOVA, Prof. Dr. Nursulu SHAIMERDENOVA, Prof. Dr. Bakytzhmal GABDULKHAYEVA, Dr. Ainur KIKBAEVA, Dr. Issabay YESMAGAMBETOV ; Qaşqariy Sözdigindegi Biologiyalıq Gılmıdargä Qatıstı Leksika"	10.30-10.45	Prof. Dr. Nadirhan HASAN, Doç. Dr. Orzigul HAMROYEVA, "Abdurrauf Fıtrat "Divanu Lügat İt Türk"deki Nazm Örnekleriyle İlgili"
10.45-11.00	Dr. Asel UTEGENOVA, Uzm. Dilnaz ABENOVA, "Damıtuvşı Bilim Berüv Jäne Onıñ Şet Tilderin Okuvdağı Koldanılıvı: Casandı İntellekt Mädeni Muranın Roli	10.45-11.00	Doç. Dr. Zhibek NOGAYBAYEVA ABDİBEKOVNA, Mahmut Qaşqariydıñ "Divan Lügat At-Türk" Attı Sözdigindegi Avız Ädebiyeti Ülgileriniñ Berilüv Qundılığı
11.00-11.15	Öğr. Gör. Aytac RUSTAMLI, Azərbaycan Türkologiyasında "Divanu Lugatit-it-Türk"	11.00-11.15	Öğr. Gör. Bayram REJEBOV, Sovyet Türkmenistanında Okul Kitaplarında Türkiye Tarihi
11.15-11.30	Öğr. Gör. Dinmuhammet TEKAYEV, "Türkmenistanda Harezmsahlar-Enuşteginler Devletinin Tarihine Dair Araştırmalar"	11.15-11.30	Öğr. Gör. Yazgeldi CHARİYEV, Türkmenistanda Karamanoğulları Üzerine Yapılan Çalışmalar (Tarih, Dil ve Edebiyat Bağlamında)
11.30-11.45	TARTIŞMA	11.30-11.45	TARTIŞMA
11.45-12.00		11.45-12.00	

KATILAN KURUMLARIN LOGOLARI

**ALTAY TOPLULUKLARI
DİL VE KÜLTÜRLERİ**
UYGULAMA VE ARASTIRMA MERKEZİ

Dîvânu Lugâtî't-Türk Türk dilinin baş köşesinde yer alması gereken eserlerinden biridir. Onu sadece dil açısından değil, aynı zamanda günümüze kadar ulaşan edebî ve kültürel bir miras olarak da değerlendirmek gerekir. Yazıldığı dönemin dil yapısını ve sosyal hayatını yansıtan, bugün üzerinde hâlâ derinlemesine çalışmalar yapılan Divanu Lugatit Türk, Türk dili, tarihi ve kültürünü anlayıp kavramakta temel bir kaynak olmasının yanında Türk dünyasının ortak mirasını da temsil etmektedir.

Bu sempozyum, yazılışının 950. yılında Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün farklı yönlerini keşfetmek, anlamak ve daha pek çok derinlemesine araştırma ve incelemeyi yapmak ve bir araya getirmek amacıyla düzenlenmiştir. Katılımcılar, eseri dil bilimi, dil özellikleri, edebiyat, tarih ve kültür açısından ele alarak, Türk dilinin geçmişine, tarihî süreçte geçirdiği değişikliklere ve gelişimine ışık tutmuşlardır. Her bir bildirinin, Dîvânu Lugâtî't-Türk ile ilgili yeni bakış açılarına sunduğu ve elimizdeki kaynaklara değerli yeni katkılar sağladığı inancıyla, bu çalışmalara değer veriyor, saygı duyuyoruz.

Sempozyumda ortaya konan araştırmalar, kültürel mirasa katkı sağlamasına ek olarak akademik dünyaya yönelik önemli bir adım da teşkil etmektedir. Bu eser, sadece bir dil bilgisi kaynağı değil, aynı zamanda bir halkın düşünce dünyasını yansıtan, önemli bir kültürel belgedir. Eserin Kaşgarlı Mahmut tarafından Türk dilinin imkanlarından çok, Türk milletinin siyasi kudretini göstermek için yazıldığını da vurgulamak gerekir. Aynı zamanda eser üzerinde bugüne kadar yapılan değerlendirme ve incelemeler, bundan sonraki araştırmalar için güçlü bir temel oluşturacak, eserin daha derinlemesine anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

Sempozyumun düzenlenmesi sürecinde emeği geçen herkese, özellikle bildiri sahiplerine, katılımcılara ve destek veren bütün kurum, kuruluş ve kişilere teşekkürü borç biliriz. Bu bildiri kitabının, bundan sonra Dîvânu Lugâtî't-Türk üzerine yapılacak olan çalışmalar için de değerli bir kaynak teşkil edeceğine inanıyoruz.

Türk kültürü, dili, edebiyatı ve tarihinin derinliklerine dair değerli bilgileri bünyesinde barındıran bu eserle ilgili bütün araştırmaların daha geniş bir kitlelere ulaşmasını umuyor, bildiri kitabının okurlara katkı sağlamasını diliyoruz.